اُذکُروا محاسن موتاکم

سوانح حیات ابو الخیر

۱۳۹۴ھ

معروف بہ

مقاماتِ اخیار

۱۳۹۴ھ

در احوال

مخدوم جہاں حضرت شاہ ابو الخیر عبد اللہ محی الدین فاروقی نقشبندی دہلوی

رضی اللہ جلّ وعلا عنہٗ

۱۳۴۱ھ

تصنیف لطیف

حضرت شاہ ابو الحسن زید فاروقی مجددی نقشبندی دہلوی

ناشر

شاہ ابو الخیر اکیڈمی، شاہ ابو الخیر مارگ دہلی ۶

قیمت ۔/ چالیس روپے

سلسلہ مطبوعات شاہ ابو الخیر اکاڈمی

ناشر — شاہ ابو الخیر اکیڈیمی
شاہ ابو الخیر مارگ۔ دھلی ۶

مطبع — گلوب آفسٹ پرنٹرس بوکر ایوالان دہلی
ہنشا پلیٹ پروسس کلاں محل دہلی

اشاعت — بارِ اوّل

تعداد — یک ہزار

تاریخ — ماہ ربیع الاوّل ۱۳۹۵ھ

مؤلف — حضرت شاہ ابو الحسن زید فاروقی

حقوقِ ملکیت محفوظ برائے — ڈاکٹر ابو الفضل محمد فاروقی

عنوان — درگاہ حضرت شاہ ابو الخیر (رحمۃ اللہ)
شاہ ابو الخیر مارگ، دہلی ۶

نقشہ خانقاہ ارشاد پناہ
المعروف بہ درگاہ حضرت شاہ ابوالخیرؒ، شاہ ابوالخیر مارگ دہلی ۶
Plan Showing The Mosque and Dargah Shareef
Hazrat Shah Abdulah Abul Khair Farooqi Mujadadi
Situated at Chitli Qabar, Delhi, 6.
West. Existing Road Hazrat Shah Abul Khair
ROOM
ROOM.
ROOM
ROOM
STORE
MOSQUE.
MOSQUE.
HALL.
OPEN COURT YARD
LANE
PASSAGE
LANE
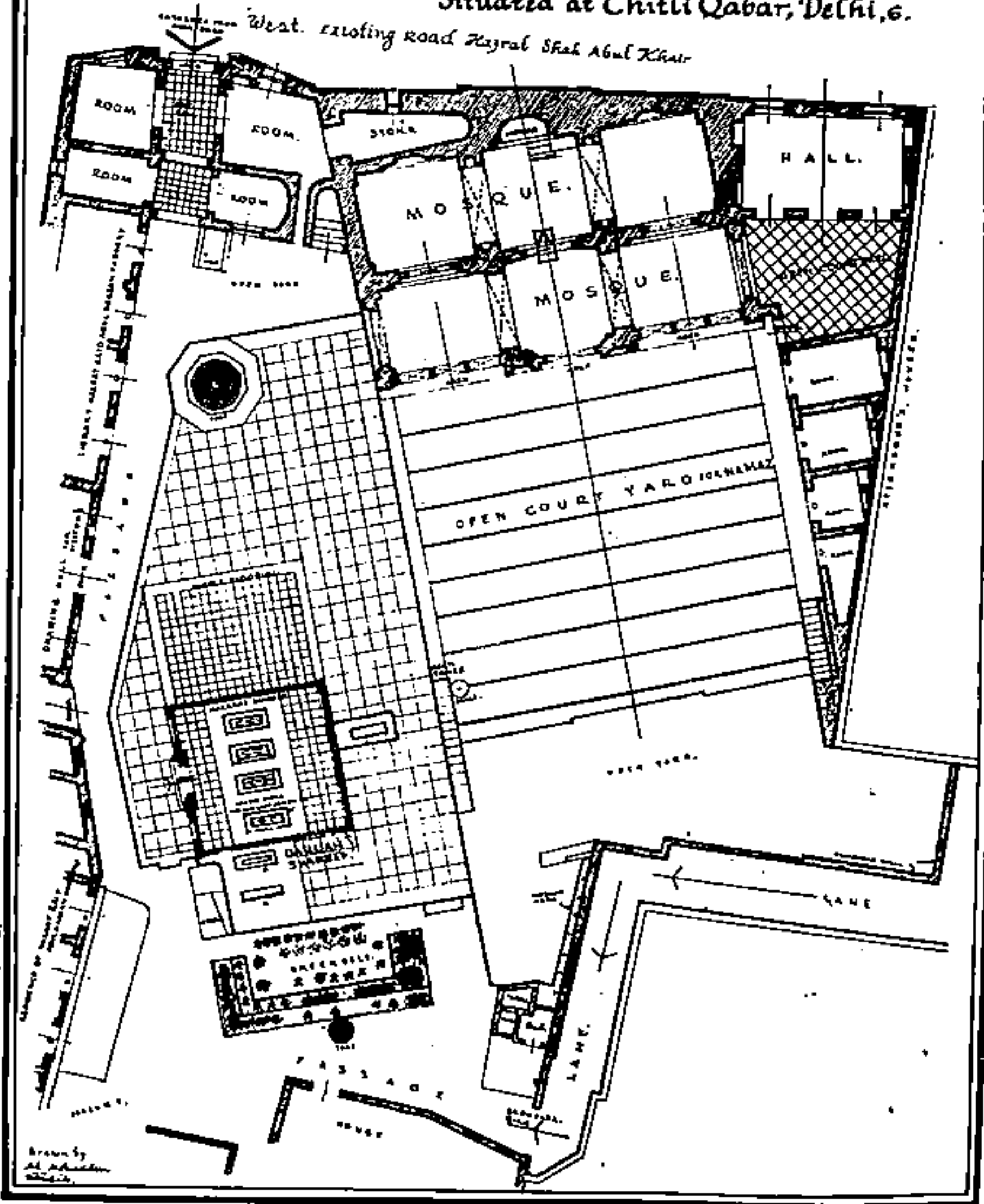
مسجد شریف درگاہ شاہ ابوالخیرؒ
مجرّ شریف حضراتِ کرام
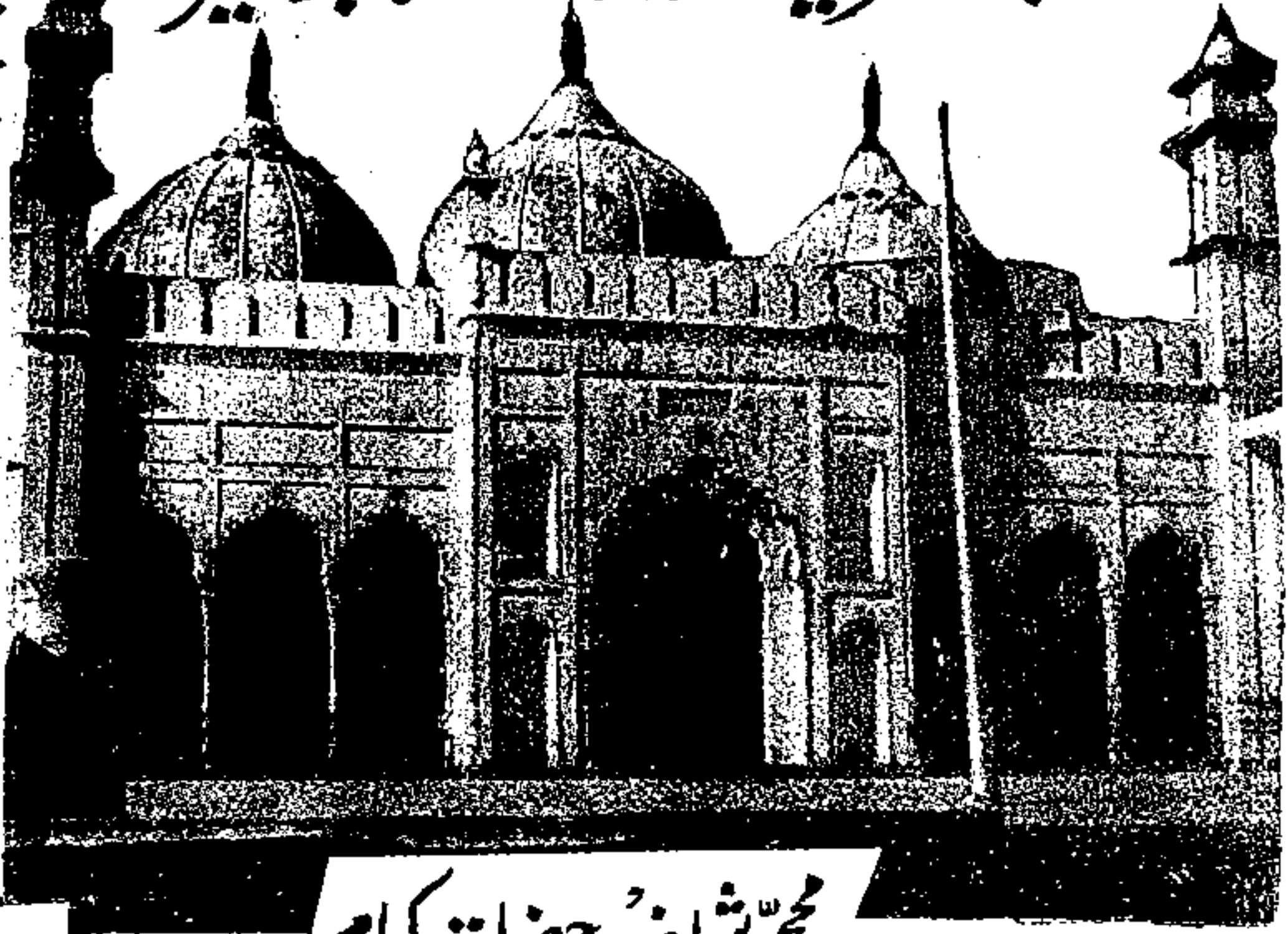
فہرست مطالب

مقاماتِ اخیار

قطعۂ تاریخ
بہ فضلِ خداوندِ کون و مکان
نوشتم چو احوالِ خیرِ جہان
چہ خیرِ جہان است ابُوالخیر خیر
فدایش دلم باد و ہم جسم و جان
پئے سالِ تالیف گوشم شنید
مقاماتِ اخیارؔ سالش بدان
۱۳۹۴ھ

قصیدۂ نعتیہ امیر اوحد الدین اوحدی کرمانی

رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

خوش آن کہ بندم در رہت بر ناقہ محمل از وطن　　　خیزم چو گردِ اُفتم چو اشک آیم بہ سر غلطم بہ تن

چون پا نہم در راہِ تو باشد پئے قطعِ رہم　　　پارا حلہ کف آبلہ چشمم قدم غم زادمن

آیم برین دار الشفا گویم بہ زاری دم بہ دم　　　کائے شمع دین ختمِ رُسُل مطلوبِ حق فخرِ زمن

شاہِ سریرِ سلطنت سُلطانِ اَوْ اَدْنیٰ لقب　　　مکی نسب اُمی حسب بطحا مکان یثرب وطن

از گفتنِ نعتت بود ساعت بہ ساعت تازہ تر　　　باغِ اَمَل شاخِ طرب گلزارِ جان نخلِ بدن

از شوقِ باغِ عارضت زد دستِ حسرت چاک زد　　　لالہ گریبان غنچہ دل نسرین قبا گُل پیرہن

از شرم خاکِ رگہت بر خاک و خواری ریختہ　　　رنگ گل و آب مل و تاب چمن بوے سمن

سحر آفرینِ عقل را در وقتِ وصفت اُوفتد　　　کِلک از بنان حرف از بیان نطق از زبان لُطف از دہن

کمتر گدائے در گہت بر مسندِ شاہی بود　　　خسرو صفت دارا محل خاقان مکان جمشید فن

بعدِ وفاتم بس بود گردے ز راہِ مقدمت　　　زادِ سفر زیبِ عمل شمعِ لحد عطرِ کفن

یا رحمۃً للعالمین برخیز تا خیزد دگر　　　شُو از فلک جور از فلک زنگ از زُحل سر از علن

از سطوتِ حشمت سزد گر روے تابد تا ابد　　　آب از زمین تاب از شرر بلبل ز گُل باد از چمن

از سنگِ کین بد گوہران خستند دندانِ ترا　　　محرابِ دین لعلِ ختن دُرجِ گہر دُرِّ عدن

عیسیٰ و صالح در رہت با خضر و موسیٰ آمدہ　　　اُو چتر دار این ناقہ کش آن خاک بوس این باد زن

عقل و دل و دین و خرد گردند گردِ روضہ اَت　　　آن شادمان این جان فشان آن طوف کن این چرخ زن

شمشیرِ شرعِ اَزہرت از بہرِ دفعِ کفر شد　　　گیتی ستان آتش فشان کشور کشا اعدا افگن

از ہیبتِ شرعت عجب نبود اگر دُوری کند　　　چشم از غضب بر دز چین خال از فسون لب از شکن

ہم از طفیلِ ذاتِ تو موجود گشتہ از عدم　　　چرخ و فلک ملک و ملک لوح و قلم سرّ و علن

کِلکِ بدائع سنجِ من در صفحۂ نعتت بود　　دستان سرا معنی نما عیسیٰ نفس عنبر فگن
پے ناقۂ آت ہر جا نہدا از دولتِ گامش بود　　باغِ اِرم مُلکِ بقا صحرائے چین دشتِ ختن
وقتِ چریدن از دہن خارے کہ اُفتد بر زمین　　سوسن شود نسرین دمد خیزد گل آرد نسترن
بستہ میانِ بندگی در پیش خُدّامِ درت　　علم و ادب فضل و ہُنر ذہن و ذکا خُرد و مِہن
بنمائے روئے نازنین تا بر زمین افتد ز شرم　　زہرہ ز بام ماہ از افق مہر از تُتق شمع از لگن
از حجرہ بیرون نہ قدم برکن درختِ ظلم را　　بر بادِ دہ آتش بزن در ہم شکن از پا فگن
جمعِ خطا اندیشہ را از برقِ تیغِ آب دار　　از پا بر آر از جا فشان در خاک کش گردن بزن
فرمان برِ حکمِ ترا در زیرِ فرمان آمدہ　　چین و ختا مصر و حلب روم و ری و شام و یمن
گر ضبطِ تو مانع شود گردد گریزان تا ابد　　مرگ از مرض رنگ از عرض گرگ از غنم داغ از زغن
از بہرِ دفعِ دشمنت ایام تعیین ساختہ　　تیر و کمان گرز و سنان تیغ و تبر دار و رسن
با دشمنت روز ازل زائندہ است از یک شکم　　داغِ برص رنجِ بہق گندِ بغل بوئے دہن
از دولتِ نعتِ شما لحظہ بہ لحظہ تازہ تر　　فیضِ ازل عمرِ ابد روز نو و عیشِ کہن
اے آفتابِ شرعِ دین چون مہ کہ پابانِ توام　　دامن نگر بر من گزر سایہ فگن بر فرقِ من
ہستی شفیع المذنبین خوبیت شفاعت کردن است　　بیچارہ من نامہ سیاہ عالم تباہ دل پر حزن
باد از ما بر آلِ تو پیوستہ صلوات و سلام　　در آشکارا در نہان در خلوت و در انجمن
صدیق اکبر با عمر عثمان چہارم حیدر است　　آن صادق و این عادل و آن جامع و این بوالحسن
با ذکر و فکرِ نعتِ تو خرم نشستہ اوحدی　　آسودہ جان آزادہ وش بے فکر دل اندر بدن

دارم اُمیدِ مغفرت از دولتِ نعتِ شُما
با این عمل با این گنہ با این جفائے ذوالمنن

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

اَلۡحَمۡدُ لِلّٰہِ حَمۡدًا کَثِیۡرًا طَیِّبًا مُبَارَکًا عَلَیۡہِ کَمَا یُحِبُّ رَبُّنَا وَیَرۡضٰی وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ وَالرَّحۡمَۃُ وَالۡبَرَکَۃُ عَلٰی حَبِیۡبِہٖ وَصَفِیِّہٖ الَّذِیۡ اَرۡسَلَہٗ مُعَلِّمًا وَمُزَکِّیًا وَرَحۡمَۃً لِّلۡعَالَمِیۡنَ وَھُوَ سَیِّدُنَا وَمَوۡلَانَا وَشَفِیۡعُنَا مُحَمَّدٌ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصۡحَابِہٖ عَدَدَ خَلۡقِ اللّٰہِ وَرِضَا نَفۡسِہٖ وَزِنَۃَ عَرۡشِہٖ وَمِدَادَ کَلِمَاتِہٖ۔ وَبَعۡدُ۔

بندۂ عاجز ابوالحسن زید فاروقی عرض می دارد کہ عاجز دو سال بیشتر بہ زبانِ اُردو در احوالِ پیرو مرشدِ برحق، سیّدی و سندی و والدی حضرت شاہ ابوالخیر عبداللہ محی الدین قُدِّسَ سِرُّہٗ کتابِ "مقاماتِ خیر" نوشتہ بود۔ تا ذکرِ مبارک ایشان بر صفحاتِ روزگار بماند۔

ذکرِ باقی را حکیمان عمرِ ثانی گفتہ اند — این ذخیرہ پس ترا کالباقیات الصالحات

چونکہ مخلصین حضرت ایشان در بلادِ افغانستان بیش از بیش اند، برائے ایشان عاجز بہ تالیف این کتاب کہ موسوم بہ "سوانحِ حیات ابوالخیر" و معروف بہ "مقاماتِ اخیار" است پرداخت۔ و این ہر دو نام تاریخی اند۔ وَفَّقَہُ اللّٰہُ لِلۡاِتۡمَامِ۔

آوردہ اند کہ از سید الطائفہ جنید بغدادی قدس سرہٗ سوال کردند کہ در حکایات و روایاتِ صالحین برائے مریدان چہ فائدہ بود۔ فرمودند سخن ایشان لشکرے است از لشکرہائے خدائے تعالیٰ۔ کہ اگر مریدے دل شکستہ بود بہ آن قوی گردد و بہ آن لشکر مدد یابد۔ پروردگار بہ حبیبِ خود صلوات اللہ وسلامہ علیہ می فرماید۔ وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ یعنی قصہائے انبیائے گزشتہ با تو می گوئیم تا دلِ تو بہ آن آرام گیرد و قوی تر گردد۔ اگر برائے سرورِ عالمیان حکایاتِ انبیا سببِ تثبیتِ دل گشتہ برائے ما عاجزان حکایاتِ اولیا باعثِ تقویۂ قلب می باشد۔

حضرت خواجہ عبیداللہ احرار قدس سرہٗ فرمودہ کہ پروردگار گفتہ۔ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ۔ یعنی اے مومنان بترسید از اللہ و باشید با راست گویان۔ لہٰذا رفاقتِ صادقین مطلوب است۔ بہ خدمتِ ایشان رسیدن و در صحبتِ ایشان بودن کینونت و رفاقتِ

ظاہری است و بہ خیال ایشان ماندن و بہ ذکر ایشان مصروف بودن کینونتِ باطنی است۔
محبتِ این طائفہ کلیدِ رحمتِ الٰہی است۔ در صحیحین از عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ مرویست کہ مردے بہ خدمت سرورِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم رسید و گفت۔ کَیْفَ تَقُوْلُ فِیْ رَجُلٍ اَحَبَّ قَوْمًا وَلَمْ یَلْحَقْ بِھِمْ۔ یعنی چہ می فرمائی در مردے کہ گروہے را دوست داشتہ است و لاحق بہ ایشان نہ شدہ۔ آن سرورِ عالمیان فرمود۔ اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ اَحَبَّ۔ یعنی مرد باکسے است کہ وے را دوست داشتہ۔ سبحان اللہ چہ بشارت نیست عظیم برائے امثالِ ما دون ہمتان۔ کہ اگر در اعمال قاصر ماندہ ایم در محبتِ خاصانِ حق تقصیر نہ نمائیم تا رفاقتِ ایشان در۔ رَوْحٌ وَّرَیْحَانٌ وَّجَنَّۃُ نَعِیْمٍ۔ دست دہد۔
و این کتابِ مقاماتِ اخیار مشتمل است بر مقدمہ و فصولِ تسعہ و خاتمہ۔
مقدمہ در بیان سلسلہ نسب تا امیر المومنین، امام الاعدلین سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ و در ذکر آبائے کرام از حضرت امام ربّانی مجدّد الفِ ثانی شیخ احمد فاروقی سرہندی تا حضرت والد بزرگوار ایشان قدس اللہ اسرارہم العلیہ۔
فصل اول در احوال مبارکہ حضرتِ ایشان از روزِ ولادت تا اولِ روزِ علالت۔
فصل دوم در معمولاتِ شریفہ حضرتِ ایشان۔
فصل سوم در بیانِ اکراماتِ الٰہیہ بر حضرتِ ایشان۔
فصل چہارم در بیانِ ملفوظاتِ حضرتِ ایشان۔
فصل پنجم در بعض تحریرات و مکاتیب شریفہ حضرتِ ایشان۔
فصل ششم در بیانِ ذوق شعر و سخن حضرتِ ایشان۔
فصل ہفتم در بیانِ سلاسلِ مبارکہ سبعہ۔
فصل ہشتم در بیانِ علالت و وصال بہ حضرتِ ذوالجلال۔
فصل نہم در بیانِ بعض قصائد و تواریخ وصالِ حضرتِ ایشان۔
خاتمہ در بیانِ اولادِ معنوی و صلبی حضرتِ ایشان۔

غرض نقشے است کز ما یاد ماند　　کہ ہستی را نہ می بینم بقائے

مُقدّمہ

دربیان نسب و ذکر آبائے کرام تا حضرت مجدّد قدس اللہ اسرارہم

فِي الذَّاهِبِيْنَ الْأَوَّلِيْنَ ...... نَ مِنَ الْكِرَامِ لَنَا بَصَائِرُ

بابائے نہم حضرت امام ربّانی مجدّد و منوّرِ الفِ ثانی قدّس سرّہٗ

اسم گرامی ایشان احمد، کنیت ابوالبرکات، لقب بدرالدین، خطاب امام ربّانی مجدّد و منوّرِ الفِ ثانی، فرزند چہارم حضرت عبدالاحد المشتہر بہ مخدوم۔ ولادتِ بابرکت بہ شب جمعہ ۱۴ شوال ۹۷۱ھ کہ کلمۂ "خاشع" دال بران سال است در بلدۂ سرہند بودہ، بہ حساب تقویم شمسی ہجری ۱۵ جوزا ۹۴۳ مطابق ۵ ماہ جون ۱۵۶۴ء بود، و وفات شریف بہ روز سہ شنبہ ۲۸ صفر ۱۰۳۴ھ در سرہند شریف شدہ۔ بعض افراد، ۲۷ و بعض ۲۹ از صفر نوشتہ اند بنا بر اختلافِ مطالع، در روز اختلاف نیست کہ آن سہ شنبہ بود۔ بہ حساب شمسی ۵ قوس ۱۰۰۳ مطابق ۲۶ نومبر ۱۶۲۴ء بود عمر شریف بہ حساب قمری ۶۲ سال ۴ ماہ ۱۴ روز، و بہ حساب شمسی ۶۰ سال، ۵ ماہ، ۲۱ روز بودہ۔

والد بزرگوار ایشان را ہفت پسر بودہ و ایشان خیرالامور اوسطہا بودند۔ اسم مبارک ایشان چہار حرفی و وجود ایشان چہارم در برادران۔

نسبِ مبارکِ ایشان حسبِ نوشتۂ خواجہ محمد ہاشم کشمی[1] در زبدۃ المقامات بہ ۲۶ واسطہ بصحابی جلیل ابن جلیل حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما می رسد۔ خواجہ ہاشم نوشتہ اند۔ شہاب الدین علی المقلب بہ فرخ شاہ جدِّ پانزدہم حضرت ایشان است و او بہ یازدہ واسطہ بہ حضرت عبداللہ بن عمر الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہما می پیوندد۔

---

[1] سرمستِ جامِ احمدی حضرت خواجہ محمد ہاشم کشمی قدس سرہٗ از بزرگ زادہائے کشم بدخشان است، والد ایشان خواجہ قاسم از علماء اعلام و اکابر آن ولایت بودہ، آبا و اجداد ایشان از منتسبانِ سلسلۂ کبرویہ بودہ اند۔ ایشان در عنفوانِ شباب بہ واسطۂ اشارات و بشارات دل بہ سلسلۂ خواجگان نقشبندیہ بستہ بودند و در خواب بہ زیارت بزرگے مشرف شدہ بودند چنانچہ بہ تلاشِ مرشدِ کامل از وطن خود روان شدند تا آنکہ در ہندوستان بہ برہان پور رسیدند و آنجا آن بزرگ را کہ در خواب

باقی بر صفحہ ۲۰

سلسلۂ نسب را شیخ بدرُالدین سهرندی نیز در حضرات القدس نوشته، در بیان حضرت خواجه و جناب شیخ به دو جا اختلاف است چُونکه خواجه محمد ہاشم اکتفا به سَرد اسامی مبارکہ نکرده بلکه بیان وسائط هم کرده وگفته است که "امام رفیع الدین جدِ ششم حضرت ایشان است، وامام رفیع الدین به هشت واسطه به فرخ شاه می پیوندد۔ وشهاب الدین علی المقلب به فرخ شاه الفاروقی الکابلی جدِ پانزدهم۔ حضرت ایشان است واو به یازده واسطه به حضرت عبدالله بن عمر الخطاب رضی الله عنهما می پیوندد ۔" لهذا عاجز از زبدة المقامات سلسلۂ نسب را در جدول نقل می کند۔

باقی از ص۱۹

دیده بودند یافتند وآن بزرگ حضرت سید میر محمد نعمان قدس سره بودند، چنانچه بر دست حق پرست ایشان داخل سلسلۂ نقشبندیہ مجددیہ شدند وعریضہا به حضرت مجدد قدس سره نوشتند۔ حضرت ایشان به حضرت میر نوشتند "خواجه محمد ہاشم را فرستند که چند روز در صحبت باشد واخذ بعض علوم ومعارف نماید که جوان قابل ظاهر می شود ۔ مُشَارٌ اِلَیہِ مُرَبّائے شما است ومذاق دان شما، استفسارہا را به او حواله فرمایند که جواب گرفته به خدمتِ شما رساند، والسلام۔"
چنانچہ حضرت میر ایشان را به سرهند شریف فرستادند۔ حضرت خواجه چُون به سرهند رسیدند وجمالِ باکمال حضرت مجدد را دیدند از دل وجان عاشقِ آن جناب شدند ومدت دو سال به ذوق وشوق تمام در حضر وسفر ملازم خدمت بابرکت مانده از محرمان اسرار شدند وبه اجازت وخلافت مشرف شدند۔ دفتر ثالثِ مکتوبات را ایشان جمع کرده اند ودر ۱۰۳۷ھ کتاب "برکات الاحمدیۃ الباقیہ" معروف به اسم تاریخی "زبدة المقامات" تالیف نمودند وقبل از ۱۰۵۰ھ در برہان پور رحلت فرمودند، چراکه شیخ بدرالدین سرہندی در حضرات القدس از وفات ایشان نوشته اند، وتالیف حضرات القدس در حدود ۱۰۵۰ھ بوده۔ مزار ایشان در قبرستانِ دائی عگہ بود که بر راہے واقع است که از شہر برہانپور به اسٹیشن ریل می رود، متصل به قبرستان سبیل است که آن را "پنڈرول" گویند، عرصۂ شصت سال می شود که حضرت خواجه در خواب بر نیک مردے ظاہر شده گفتند، قریب است آبِ سیل قبرِ مرا نقصان رساند لہذا جسدِ مرا در جائے دیگر دفن کنید۔ آن مرد صالح اہالی برہانپور را از خواب آگاه کرد۔ اہالی از حکومت برائے قبر ایشان نزد رابرٹ سن اسکول در میدان جائے طلب کرده جثمان ایشان را از قبر قدیم برداشته در قبرِ جدید دفن کردند۔ بعد از سه صد سال جسدِ مبارکِ ایشان را برآورده بودند، جسد مبارک از سرتا پا بالکل سالم بود، معلوم می شد که حالا فوت کرده اند وکفن ہمچو نو بود، خوش نصیبانِ برہانپور کیفیتِ نَم کَنَوْمِ الْعَرُوْسِ را به چشمہائے سر ملاحظه کردند، وبرآن ولی پروردگار نماز جنازه خوانده دفن کردند؂

هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

در تحقیق این واقعه قطعًا محلِ ریب نیست، فَلَا تَکُنْ مِنَ الْمُمْتَرِیْنَ۔

شمار	نام	شمار	نام	واسطہ	شمار	نام	واسطہ
۱	مخدوم عبدالاحد	۱۱	عبداللہ		۲۱	عبداللہ الواعظ الاصغر	۶
۲	زین العابدین	۱۲	شعیب		۲۲	عبداللہ الواعظ الاکبر	۷
۳	عبدالحیٔ	۱۳	احمد		۲۳	ابوالفتح	۸
۴	محمد	۱۴	یوسف		۲۴	اسحاق	۹
۵	حبیب اللہ	۱۵	شہاب الدین علی فرخ شاہ		۲۵	ابراہیم	۱۰
۶	امام رفیع الدین	۱۶		۱	۲۶	ناصر	۱۱
۷	نصیر الدین	۱۷	نصیر الدین	۲	۲۷	حضرت عبداللہ صحابی	
۸	سلیمان	۱۸	محمود	۳	۲۸	حضرت عمر امیر المومنین	
۹	یوسف	۱۹	سلیمان	۴	رَضِیَ اللّٰہُ تَعَالٰی عَنْھُمْ اَجْمَعِیْنَ		
۱۰	اسحاق	۲۰	مسعود	۵	وَعَنَّا مَعَھُمْ یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ		

دریں جدول نام پدر شہابُ الدین علی فرخ شاہ نوشتہ نہ شد۔ اگر پدر فرخ شاہ نصیر الدین باشد۔ پس وسائط تا حضرت عبداللہ دہ می باشند حالانکہ خواجہ ہاشم ذکر یازدہ واسطہ می کند۔

شیخ بدرُالدین در حضرات القدس اضافہ دو نام کردہ۔ یک نام نورالدین است کہ مابین امام رفیعُ الدین و نصیرُالدین واقع شدہ۔ و دیگر نام عبداللہ است۔ کہ بعد از نام مسعود است و عبداللہ را فرزند واعظ اصغر و واعظ اصغر را فرزند واعظ اکبر نوشتہ۔

عاجز گوید کہ این ہر دو بزرگواران از خلفائے جلیلُ القدر حضرت مجدد اند و در احوال حضرت مجدد کتابہائے ایشان را امتیاز خاص حاصل است۔ بعد از ایشان ہر کہ از احوال حضرت مجدد نوشتہ اعتماد بر کتابہائے ایشان کردہ۔ مع ہذا کلہ عاجز گوید اگر بہ نظر دقیق مطالعہ ہر دو کتاب کردہ شود فرقے مابین ہر دو کتاب ظاہر خواہد شد۔ خواجہ ہاشم در ۱۰۳۱ھ بہ خدمت حضرت مجدد رسید و دو سال خدمات شائستہ بہ انجام رسانید۔ محرم اسرار گشت و دفتر ثالث را از مکتوبات جمع کرد و بعد از ارتحال حضرت مجدد قدس سرہ برائے تسکین قلب راہے نہ یافت بجز آنکہ احوال مبارکہ پیر و مرشد را نوشتہ کند۔ چنانچہ در دیباچہ زبدۃ المقامات می نویسد۔ "از مقتضیات تقدیر و قضا این حقیر را دوری ضروری از آن سدہ سنیہ روئے نمود۔ دران دوری جہت تسکین حلالتِ مہجوری بیش از بیش بہ تحریر آن نمیقہ مذکورہ ماموره پرداخت، ہنوز ورقے چند از سواد مداد سیاہ نگردیدہ بود کہ واقعہ ہائلہ انتقال حضرت ایشان درویشانِ دلریشان را سیاہ پوش ساخت، پس از ارتحال آنحضرت

خودلازم تر گشت نسلی جستن بہ ذکر احوال واقوال ایشان، الخ" چنانچہ در ظرف سہ سال بہ کمال تحقیق این کتاب را نوشتند۔ نزد این عاجز از کتاب حضرات القدس دو نسخہ است۔ یکے در سنہ ۱۰۹۹ھ نوشتہ شدہ و دیگرے در سنہ ۱۱۰۵ھ، درہر دو از یوسفِ اوّل (رقم ۹) تا یوسفِ دوم (رقم ۱۴) اسقاطِ پنج نامہا است یعنی اسحاق وعبداللہ وشعیب واحمد ویوسف نوشتہ نہ شدہ وفیما بعد کسانیکہ مطالعۂ این نسخہا کردہ اند برہامش کتاب این نامہا نوشتہ اند معلوم می شود کہ شیخ بدرالدین این کتاب را بہ دقتِ تمام نہ نوشتہ اند۔ اضافۂ نام نورالدین را بعد از امام رفیع الدین گنجائش نیست۔ زیرا کہ خواجہ ہاشم نوشتہ اند" امام رفیع الدین بہ ہشت واسطہ بہ فرخ شاہ مذکور می پیوندد" اگر اضافۂ نورالدین کردہ شود تعدادِ وسائط نہ می شود۔

نزد عاجز از کتاب زبدۃ المقامات سہ نسخ اند۔ یک نسخہ را حضرت سیدی الوالد در سنہ ۱۳۰۰ھ نویسانیدہ اند، و تصحیح آن فرمودہ، و نسخہ دیگر را احمد علی نقشبندی مجددی در سنہ ۱۲۸۹ھ نوشتہ، و نسخہ سوم از وسط و آخر ناقص است از کاغذ و سیاہی معلوم می شود کہ این نسخہ در اواخرِ قرنِ حادی عشر نوشتہ شدہ۔ در کتابت این نسخہ استعمال شنگرف نیز شدہ۔ عناوین و اسمائے مُہمّہ را کاتب بہ شنگرف نوشتہ و جا بجا خطوط بہ شنگرف کشیدہ، ع شنگرف بر قرطاس بیں لعلِ مصفّیٰ ریختہ۔ را مصداق شدہ۔ درین نسخہ وسائطے را کہ ما بین فرخ شاہ و حضرت عبداللہ بن عمر اند بہ این نہج نوشتہ۔

" زیرا کہ او (فرخ شاہ) فرزند نصیر الدین[۲] بن محمود[۳] بن سلیمان[۴] بن مسعود[۵] بن عبداللہ[۶-۷] الواعظ الاکبرین بن ابوالفتح[۸] بن اسحاق[۹] بن ابراہیم[۱۰] بن ناصر[۱۱] بن عبداللہ بن عمر الخطاب رضی اللہ عنہما" فیما بعد کسے تصحیح ارقام کردہ و رقم ۷ را کہ بر عبداللہ بود زدہ و رقم ۸ را کہ بر ابوالفتح بود ۷ کردہ و باز ۹ را ۸ و ۱۰ را ۹ و یازدہ را دہ کردہ و باز بر عبداللہ بن عمر رقم یازدہ نہادہ، اصلاح کنندہ این قدر خیال نہ کردہ کہ تعدادِ وسائط یازدہ است و در وسائط نہ فرخ شاہ شامل است و نہ عبداللہ۔ لہٰذا بر عبداللہ رقم یازدہ نہادن غلط است، و این مصلح عبداللہ الواعظ الاکبرین را یک نام پنداشتہ۔ لہٰذا رقم ۶ را گزاشتہ و رقم ۷ را زدہ، وے لفظ الاکبرین را نہ سنجیدہ کہ صیغہ تثنیہ است و دلالت بر دو می کند، خواجہ ہاشم عاشقِ صادقِ حضرت مجدد بود، عاشق اکابر محبوب را توصیف بہ اصغر کے می تواند کرد، لہٰذا خواجہ ہاشم بیان این ہر دو حضرات بہ تعبیرِ بلیغ علمی کرد۔ والاکبرین نوشت کہ صیغہ تغلیبی تثنیہ است۔ تا فہمیدہ شود کہ عبداللہ الواعظ دو نفر اند، و امتیاز ایشان بہ اکبر و اصغر کردہ می شود۔

نسخہ حضرات القدس کہ در سنہ ۱۰۹۹ھ نوشتہ شدہ، نام عبداللہ الواعظ را بہ این نہج نوشتہ" خواجہ عبداللہ بن خواجہ واعظ اکبر" یعنی نام واعظ اصغر نیاوردہ۔ وفیما بعد کسے بر ہامش" ابن خواجہ واعظ اصغر" افزودہ۔ از مطالعہ حضرات القدس معلوم می شود کہ شیخ بدرالدین از کتاب زبدۃ المقامات استفادہا کردہ و

بعض واقعات واحوال رالفظاً نقل فرموده است وبعض را به تغییر یسیر معلوم می شود که جناب بدرالدین
درخواندن عبدالله الواعظ الاکبرین سہو کرده والواعظ الاکبرین را الواعظ الاکبر ابن خوانده۔ لہٰذا واعظ اصغر
را نوشته وعبدالله را جداگانہ اسم قرار داده است۔

شیخ بدرالدین نام نورالدین یا نور بعد از امام رفیع الدین آورده۔ به خیال عاجز این نام بعد از شہاب
الدین فرخ شاه است چونکہ نورالدین فرزند نصیرالدین است که نام والد امام رفیع الدین ونام جدِ فرخ شاه است۔
به مناسبت نصیرالدین سہواً بعد از امام رفیع الدین نوشتہ شده۔ در نسخہ قدیمہ زبدة المقامات بر نصیرالدین رقم ۲
نوشتہ شده ورقم ۱ وجود ندارد معلوم می شود که رقم ۱ عندالکتابہ در فروگزاشت آمده وآن نورالدین بن
نصیرالدین است۔ هٰذَا مَا ظَهَرَ لِي وَالْعِلْمُ عِنْدَ اللهِ۔

اشکال اشکالے که در سلسلہ نسب واقع است آن غیر از بحث نورالدین است، وبیانش این
است که در کتب اسماء رجال اولادِ حضرت عمر واولادِ حضرت عبدالله رضی الله عنہما را به
تفصیل ذکر کرده اند۔ حضرت عمر را نه پسر بود۔ ۱۔ زید اکبر، ۲۔ زید اصغر، ۳۔ عبدالله، ۴۔ عاصم، ۵۔ عبدالرحمٰن اکبر،
۶۔ عبدالرحمٰن اوسط، ۷۔ عبدالرحمٰن اصغر، ۸۔ عبیدالله، ۹۔ عیاض، وحضرت عبدالله را سیزده پسر بود،
۱۔ ابوبکر، ۲۔ ابوعبیده، ۳۔ واقد، ۴۔ عبدالله، ۵۔ عبیدالله، ۶۔ عمر، ۷۔ عبدالرحمٰن، ۸۔ سالم، ۹۔ حمزه، ۱۰۔ زید،
۱۱۔ بلال، ۱۲۔ ابوسلمہ، ۱۳۔ عاصم۔ در اولادِ این ہر دو حضرات ناصر نام کسے نیست۔ حالانکہ شہاب الدین
فرخ شاه فاروقی است واز اولادِ ایشان جماعتے به ہند آمده ہمچو شیخ فریدالدین گنج شکر وامام رفیع الدین
قدس الله اسرارہما، واین بزرگواران که از اصحاب علم ظاہر وباطن واز گروه۔ اَلَّذِيْنَ يَنْظُرُوْنَ بِنُوْرِ اللهِ۔
بودند خود را فاروقی می گفتند ونسب این بزرگواران به ناصر بن عبدالله بن عمر می رسد۔

بعض فاروقیان از اولادِ حضرت فرخ شاه که در ہند قیام دارند، خود را از فاروقی گفتن باز داشتند۔
جناب رشید احمد امروہوی تخلص سہل اختیار کرد وحضرت فرخ شاه کابلی را از سادات شمار کرد ودرین مسئلہ
رسالہ "سیادتِ فریدی" نوشت۔ ع فکر ہر کس بقدر ہمت اوست۔

این عاجز از سالہا در حل این اشکال ساعی بود، کتب اسماء رجال را مطالعہ کرد۔ وبه این نتیجه رسید
که از اول سلسلہ بعض حلقات در فروگزاشت آمده۔ وعبدالله فرزند عمر، نه حضرت عبدالله بن عمر الخطاب
است، بلکہ توافقِ اسمی برائے کاتبان وبیان کنندگانِ نسب مَغْلَطَہ واقع شده، در ایام تفحص، کتاب
"عمدة المقامات" به دست رسید، این کتاب را حضرت فضل الله مجددی در ۱۲۳۳ھ تالیف کرده وبه مساعی
حضرات سندھ در لاہور تقریباً چہل سال قبل طبع شده۔ بر صفحہ ۹۵ بیانِ سلسلہ نسب است، کمانی زبدة المقامات

در برحاشیہ عبارت جناب عبدالقیوم المتوفی سنہ ۱۲۷۱ھ تحریر یافتہ۔ نوشتہ اند "محقق شماند کہ تمامِ نسبِ مبارک تا امیرالمومنین رضی اللہ عنہ از روئے انتخاب سی و دو نفر می شوند" حالانکہ در سلسلۂ نسب از حضرت مجدد تا حضرت عمر بست و نہ نفر اند۔ این عاجز کلمہ "از روئے انتخاب" را نہ فہمیدہ کہ انتخاب نام کتاب است یا بمعنی مختار و پسند کردہ شدہ، است۔ از این عبارت ظاہر می شود کہ اگر در سلسلۂ نسب شمارِ حضرت مجدد کردہ شود کمی سہ افراد است و اگر شمار ایشان نہ باشد پس کمی چہار افراد است۔

این عاجز بہ حضرت محمد ہاشم مجددی سندھی تذکرہ این عبارت کرد۔ ایشان نقلِ تحریرِ حضرتِ والد خود بہ عاجز دادند کہ برحاشیہ حضرات القدس نوشتہ اند تحریرِ حضرت محمد ہاشم درج ذیل است۔

"برحاشیۂ حضرات القدس از دفتر دوم صفحہ ہفتم جناب حضرت قبلہ محمد حسن مجددی قدس اللہ سرہٗ تحریر فرمودہ اند۔ شیخ عبداللہ بن شیخ عمر بن شیخ حفص بن شیخ عاصم بن شیخ عبداللہ بن امیرالمومنین عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہم ھٰکَذَا مَذْکُوْرٌ فِیْ کُتُبِ الْاَنْسَابِ"۔

ازین عبارت ظاہر است کہ حضرت محمد حسن از کتب انساب اضافۂ این چہار نامہا کردہ اند ممکن است "انتخاب" در بیان انساب کتابے باشد و ازان کتاب این نامہا نقل کردہ باشند۔

در کتاب جواہرِ معصومی احمد حسین خان امروہوی درین باب تنقیح خوب کردہ اند۔ و در آخر بحث نوشتہ اند کہ قولِ فیصل بہ موجبِ کتبِ تواریخ این است کہ حضرت ایشان نسباً فاروقی اند و ناصر فرزند عبداللہ بن عمر بن حفص بن عاصم بن عبداللہ بن عمر الفاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین می باشند۔

شیخ محمود احمد عباسی اَمروہوی در جلد چہارم از تاریخ امروہہ کہ موسوم بہ تحقیق الانساب است نوشتہ اند کہ بہ تحقیق خاکسار مؤلفِ کتاب سلسلۂ نسب بہ این طور است کہ ناصر فرزند عبداللہ است و ایشان فرزند عمر بن حفص بن عاصم بن عبداللہ بن عمر الفاروق رضی اللہ عنہم اند۔

نظر بر تحقیقاتے کہ عاجز کردہ و تصریحاتے کہ از بزرگواران ذکر شدہ سلسلۂ نسبِ حضرت امام ربّانی مجدد الف ثانی قدس سرہٗ بہ این نہج است۔

شمار	نام	شمار	نام	شمار	نام
۱	مخدوم عبدالاحد	۵	حبیب اللہ	۹	یوسف
۲	زین العابدین	۶	امام رفیع الدین	۱۰	اسحاق
۳	عبدالحی	۷	نصیرالدین	۱۱	عبداللہ
۴	محمد	۸	سلیمان	۱۲	شعیب

شمار	نام	شمار	نام	شمار	نام
۱۳	احمد	۲۰	مسعود	۲۷	عبداللہ
۱۴	یوسف	۲۱	عبداللہ الواعظ الاصغر	۲۸	عمر
۱۵	شہاب الدین علی فرخ شاہ	۲۲	عبداللہ الواعظ الاکبر	۲۹	حفص
۱۶	نورالدین	۲۳	ابوالفتح	۳۰	عاصم
۱۷	نصیرالدین	۲۴	اسحاق	۳۱	حضرت عبداللہ صحابی
۱۸	محمود	۲۵	ابراہیم	۳۲	حضرت عمر الفاروق امیرالمومنین
۱۹	سلیمان	۲۶	ناصر		رَضِیَ اللہُ تَعَالٰی عَنْھُمْ اَجْمَعِیْن

مناسب است کہ دریںجا قدرے از احوال حضرت مخدوم قدس سرہ ہم بیان کردہ شود۔

حضرت مخدوم عبدالاحد

خواجہ ہاشم نوشتہ کہ حضرت مخدوم را در عنفوانِ جوانی در آوانِ تحصیلِ علم شوق این راہ پیدا شد و بہ خدمتِ حضرت عبدالقدوس رسید بیعت شدند۔ ایشان قصدِ قیام در آن استان کردند، حضرت شیخ فرمود اولاً علوم دین حاصل کنید و باز بہ تحصیل این معاملہ کمرِ ہمت بندید۔ ایشان عرض کردند ترسم کہ صحبتِ گرامی نہ یابم، حضرت شیخ فرمود۔ فرزندم رکن الدین موجود است۔ چنانچہ ایشان بہ تحصیلِ علوم مشغول شدند و باز از شیخ رکن الدین معارفِ باطنی حاصل نمودند۔ در طریقۂ قادریہ و چشتیہ بہ اجازت و خلافت مشرف شدند۔ حضرت مخدوم بہ غرض استفادہ و استفاضہ ممالکِ ہند را سیر کردہ اند و بہ صحبت اربابِ علم و معرفت رسیدہ اند۔ بالآخر بہ وطن مراجعت فرمودہ بہ درس و تدریس و مطالعۂ کتب تصوف چون عوارف و فصوص مشغول بودہ اند ایشان را کتب شائستہ و رسائل خجستہ در علوم دین و اسرارِ یقین اند از ان جملہ کنوز الحقائق و اسرار التشہد مشہور اند، چون جمازۂ حیات را بہ دروازۂ حدودِ ثمانین رسانیدند ندائے اِرْجِعِیْ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً را لبیک گفتہ در ۱۰۰۷ھ بہ ہفدہم ماہ رحلت فرمودند خواجہ ہاشم نام ماہ نہ نوشتہ اند و نوشتہ اند فقیرے تاریخ انتقال ایشان را چنیں یافتہ۔

آن شیخ کہ بود اعلم اندر ہر فن — جانش گہرے سرِّ ازل را معدن
چون شیخ زمانہ بود در علم و عمل — تاریخ وصال او بگو "شیخ زمن"

در حالت سکرات فرمودند۔ حقیقتِ او سبحانہ ہستی مطلق است، اما کسوتِ کونیہ خاک در چشم محجوبان می افگند و دوری و مہجوری می دارد" و بہ فرزند خود حضرت مجدد فرمودند" ترا بر ہمین سخن وصیت می کنیم" چون کہ حضرت مجدد بارہا از حضرتِ ایشان شنیدہ بودند کہ محبتِ اہلِ بیتِ حضرتِ خاتمیت علیہ و علیہم الصلوٰۃ والتحیۃ را در حرزِ ایمان و حسن خاتمہ مدخلے عظیم است، لہذا ہنگام نزع آن را فرا یادِ ایشان دادند۔ حضرت مخدوم فرمودند

کہ سرشارِ آن مبتہج و غرقِ آن دریائے نعمت۔ رحمہُ اللہُ و رضی عنہُ و قدّس سرّہُ و نوّر ضریحہُ۔

احوال حضرت مجدّد

چون حضرت ایشان بہ دبستان شدند بہ اندک روز حفظِ قرآن مجید نمودہ بہ تحصیلِ علوم دین مشغول شدند۔ بیشترِ علوم را نزد پدر بزرگوار خود و اندکے را پیش علمائے کبار آن روزگار گذراندہ بہ سیالکوٹ رفتہ نزد مولانا کمال کشمیری کہ از فحولِ دانشوران متورع بود و از علم باطن نیز نصیبۂ داشت بعضے کتب معقولہ خواندہ اند و از شیخ یعقوب کشمیری بعض کتب احادیث خواندہ اند — شیخ یعقوب از خلفائے بزرگِ قطب معظم شیخ حسین خوارزمی کبروی قدس سرہ بودہ، و روایت و اجازت کتب تفاسیر و احادیث و حدیث مسلسل بالاولیّہ و قصیدۂ بُردہ از عالم ربّانی قاضی بہلول بدخشانی دارند ———— بعد از تحصیل علوم دین یک بار بہ آگرہ کہ اندران ایام بہ اکبرآباد مشہور بود تشریف بردہ اند چونکہ آگرہ در آن روزگار دارالسلطنت بود جمعے از علماء و فضلا آنجا قیام داشتند، صحبتِ ایشان حضرت ایشان را بہ خود کشید چنانچہ مدتے آنجا قیام فرمودند۔ حضرت مخدوم را شوق دیدار فرزند دلبند بے قرار کرد و جناب ایشان با وجودِ کبرِ سن بہ آگرہ تشریف بردند، یکے از فضلائے آن دیار از حضرت مخدوم پرسید، باعث این تصدیع چہ بود فرمودند شوق ملاقات فرزندم شیخ احمد مرا اینجا رسانیدہ ع یوسف نہ رود کنعان یعقوب برون آید۔ حضرت ایشان با قبلہ گاہ خود از آگرہ بہ سرہند تشریف آوردند و ملتزم خدمت و صحبت حضرت والد شدہ فوائدہا حاصل کردہ اند۔ در رسالہ مبدا و معاد تحریر می فرمایند "این درویش را مایۂ نسبتِ فردیّت از پدر بزرگوار خود حاصل شدہ بود" حضرت مخدوم باوجود کثرت تلامذہ و معتقدین بجز حضرت مجدّد کسے را بیعت نہ فرمودہ۔ حضرت مجدد نسبتہائے سلاسل حاصل کردہ بہ اجازت و خلافت ممتاز گشتہ اند و از والد بزرگوار خود بیان کردہ اند "چنان معلوم ما گردیدہ کہ مرکز این دائرہ و شاہراہ این بادیہ بہ دستِ طائفۂ علیّۂ نقشبندیہ افتادہ، نسبت ایشان فوق ہمہ نسبتہا ظاہر می گردد" و نیز حضرت والد ماجد فرمودہ اند۔ باوجودیکہ از رسائل اکابر این طریقۂ سنیّہ بر اوضاع و اطوار و اسرار ایشان اطلاع دست دادہ و حظہا فرا گرفتہ و از نسبت شریفۂ ایشان بہرہ یافتہ اما ہموارہ خواہانیم کہ یکے از کارشناسان راہ نمایان این سلسلہ را حق سبحانہ بہ دیارِ ما برساند یا ما را بہ دیار او برد تا از برکات صحبت او اقتباسِ انوار ایشان نمائیم۔

وصول بہ خدمت حضرت خواجہ

از مدّتے حضرت ایشان را شوقِ زیارتِ حرمین شریفین بے آرام می داشت لیکن از وجہ حضرت مخدوم قصدِ سفر نہ کردہ اند۔ چون حضرتِ مخدوم در سال ہزار و ہفت رحلت فرمود، حضرت ایشان در ہزار و ہشت بہ قصدِ سفر حرمین

محرّمین ازخانہ برآمدند۔ چون بہ شہر دہلی رسیدند، مولانا حسن کشمیری کہ یکے از فضلا و آشنایانِ ایشان و از مخلصانِ حضرت خواجہ بودہ ایشان را بہ دریافتِ حضرتِ خواجہ دلالت نمودہ وگفتہ کہ امروز از سلسلۂ عَلیّہ نقشبندیہ این چنین گوہرے بہ چہار سُوئے این دیار آمدہ کہ طلّاب از یک نظرش آن دولت یابند کہ از اربعینیات متکاثرہ و ریاضاتِ متواترہ نہ یابند۔

آن کہ بہ تبریز دید یک نظر شمسِ دین | سخرۂ کند بر دہ بہ طعنہ زند بر چِلّہ

چُون کہ حضرت ایشان از والدِ بزرگوار خود فضائل و اوصافِ سلسلۂ نقشبندیہ شنیدہ بودند بہ شوق تمام متوجہ اعتابِ عالیہ حضرتِ خواجہ شدند و فرمودند کہ توشۂ این سفرِ مبارک بہ از این چہ باشد کہ ذکر و مراقبۂ حضرات خواجگان از حضرت خواجہ اخذ نماییم ۔

بہ گیریم زادِ رہِ این سُراغ | زشورا بہ اشک و زقرصِ داغ

چُون بہ خدمتِ حضرت خواجہ رسیدند لطفہا و مہربانیہا یافتند، حضرت خواجہ از قصدِ ایشان پرسیدند، ایشان عزمے کہ در پیش داشتند بہ عرض رسانیدند۔ اگرچہ شیوۂ حضرتِ خواجہ نہ بود کہ از طلّاب کسے را دلالت بر اخذ طریقہ یا التزام صحبت خویش نمایند یا از مثلِ این سفرِ مبارک بہ سکونت خانقاہ اشارت فرمایند اَمّا حضرت ایشان را فرمودند۔ ہر چند سفرِ مبارک در پیش دارید امّا چند روزمی توان بہ فقرا صحبت داشت لَا اَقلّ ماہے یا ہفتۂ چہ مانع است حضرت ایشان اختیارِ بودن ہفتۂ نمودند۔ ہنوز دو روز بران نہ رفتہ بود کہ آثار تصرفِ حضرتِ خواجہ بر ایشان استیلا نمود۔ چنانچہ بہ خدمت حضرت خواجہ معروض داشتند و حضرت خواجہ بلاتأمّل ایشان را بہ خلوت بردہ بہ ذکر دلالت نمودند جناب ایشان در مکتوب ۲۶۶ از دفتر اوّل نوشتہ اند۔ توجہ شریف ایشان در دو و نیم ماہ این ناقابل را بہ نسبتِ نقشبندیہ رسانیدہ و حضورِ خاص این اکابر را عطا فرمودہ۔ “حضرت خواجہ ایشان را بشارتِ دولت کمال و تکمیل دادہ مرخص کردند۔

بنائے مسجد شریف در سرہند حضرت ایشان از خدمتِ حضرت خواجہ مرخص شدہ معاودت بہ سرہند شریف نمودند و آنجا پیشِ دروازۂ حویلی خود مسجد شریف نو ساختہ مشغول کار شدند شیخ بدرالدین در حضرتِ تاسعہ در بیان تصرف ۳۸ واقعۂ تعمیر مسجد شریف را ذکر کردہ اند این مسجد شریف کہ فی مابعد سرچشمۂ فیوضات و برکات گشتہ در سنۂ ہزار و ہشت تعمیر شدہ۔ این عاجز از ”مسجدِ مردانِ خدا“ سالِ بنا یافتہ ہزاران ہزار بندگانِ خدا از ان ارض مبارکہ بہ درجات ولایت رسیدہ اند و عالمہا را روشن کردہ اند۔

یک شبہہ و جواب آن اینجا بعض افراد را یک شبہہ پیدا شدہ است کہ حج فرض است و

حضرت ایشان از خانہ برائے حج برآمدہ بودند و دراہ بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند و سفر حج ملتوی شد و باز تا آخر ایام بہ حج نہ رفتند۔ برائے حاصل کردن کمال باطنی فریضۂ حج راچہ گونہ گزاشتند۔

عاجز گوید، حضرت ایشان ارادۂ سفر حرمین شریفین از وجہ شوق و راہ توکل کردہ بودند نہ از وجہ فرضیت، چہ احوال مالیۂ ایشان مقتضی آن نہ بود کہ قصد حرمین شریفین فرمایند، و اکبر شاہد برین مدعا آن مکتوب گرامی است کہ حضرت خواجہ اندر آں ایام بہ مخلصے نوشتہ اند۔ در مکاتیب مبارکۂ ایشان تحت رقم ۶۵ اندراج دارد، نوشتہ اند۔ "شیخ احمد نام مردے است در سرہند، کثیر العلم وقوی العمل روزے چند فقیر با او نشست و برخاست کردہ، عجائب بسیار از روزگار و اوقات او مشاہدہ کردہ، بہ آن می ماند کہ چراغے شود کہ عالمہا ازو روشن گردند، بحمداللہ تعالیٰ احوال کاملۂ او مرا بہ یقین پیوستہ، این شیخ مشار الیہ برادران و اقربا دارد، ہمہ مردم صالح و از طبقۂ علماء، چندے را دعا گو ملازمت کردہ، از جواہر عالیہ دانستہ، استعدادہائے عجب دارند فرزندان آن شیخ کہ اطفال و اسرار الٰہی اند، بالجملہ شجرۂ طیبہ اند۔ اَنْبَتَهَا اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا۔ الغرض بہ جہت کثرت عیال و علو فقر بے معاشی تفرقہ در اوقات آن جماعت ہست۔ اگر از وجہ چہل یک ہر سال قدرے معین بہ آن خانوادہ برسد چنانچہ کاتب قسمتے در میان ایشاں قرار دہد بہ غایت مستحسن است، مورث خیر بسیار، ہر چند کہ اندکے باشد، رکن عظیم از خیرات خواہد بود، فقرائے باب اللہ اند، دلہائے عجب دارند، زیادہ جرأت است۔" ازین مکتوب گرامی حقیقت حال ظاہر و باہر است کہ حضرت ایشان از جماعت "وَكَانَ رِزْقُهٗ كَفَافًا" بودہ اند کہ شان اولیائے پروردگار است کَمَا اَخْبَرَ الصَّادِقُ الْمُصَدَّقُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔ وقتیکہ حضرت ایشان بہ خدمت قبلۂ حق پرستان رسیدند ابواب عزیمت علیٰ مصراعیہا بر ایشان مفتوح شد، مقام حَسَنَاتُ الْاَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِيْنَ۔ دریافتند، لہٰذا وَتَزَوَّدُوْا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى را نصب العین خود ساختہ راہ توکل را بہ امر رب العالمین واماندند۔ اگر سعی بود از شوق او سبحانہ و تعالیٰ بود و اگر صبر بود بہ امر وے بود۔ در ہر حال رضائے وے مطلوب بود۔

رشتۂ در گردنم افگندہ دوست — می برد ہر جا کہ خاطر خواہ اوست

الطاف حضرت خواجہ

حضرت ایشان بہ خدمت حضرت خواجہ سہ بار رسیدہ اند۔ نوبت اول بہ بشارت حصول دولت کمال و تکمیل و خلعت اجازت و خلافت مشرف شدند، حضرت خواجہ از طالبان جمعے را حوالۂ ایشان کردند تا تربیت آنہا نمایند۔ و نوبت دوم کارخانۂ ارشاد بہ حوالۂ ایشان کردند۔ درین ضمن آن خدمت جلیلہ نیز بہ ایشان تعلق یافت کہ برائے انسداد الحاد اکبری حضرت خواجہ بران طریقہ عمل پیرا بودند وَذٰلِكَ اِصْلَاحُ اَحْوَالِ الْاُمَرَاءِ وَالْوُزَرَاءِ۔ حضرت

خواجہ بہ جناب حضرت ایشان نوشتہ اند۔ کما فی المکتوب، "مِنَ الْمَکَاتِیْبِ الْمُبَارَکَۃِ۔ اَبْقَاکُمُ اللّٰہُ
تَعَالٰی۔ خدمت میاں صدر جہاں استدعائے تعلیم ذکر و مراقبہ کردند۔ تعلیم ذکر کردہ شد۔ چون مراقبہ خاصّۂ این
طبقہ از مقولۂ درس و بیان نیست و ایشان ارادۂ ہمان داشتند مصلحت چنان دید کہ در خدمت شما تصحیح
آن نمایند۔ حصول آن بے ظہور تصرف متعذر است، انشاء اللہ العزیز بوجہ اتم ظاہر شود، درین اوقات
ضعف کاتب قوی است فرصت صحبت و سروبرگ توجہ نہ ماندہ"۔ و نوبت سوم چون بہ مسامع مبارکۂ
حضرت خواجہ خبر قدوم حضرت ایشان رسید، حضرت خواجہ از فرط محبت و شفقت باوجود ضعف قوی از
مسکن مبارک کہ در قلعۂ فیروزی بود تا دروازۂ کابلی بہ استقبال ایشان پیادہ آمدہ اند و فرزندان خود را کہ
عبیداللہ خواجۂ کلان و محمد عبیداللہ خواجۂ خورد می باشند و در ایام شیرخوارگی بودہ اند طلب فرمودہ از ایشان
التماس توجہ کردند۔ چنانچہ امتثالاً للامر حضرت ایشان بہ آن ہر دو نور دیدہا توجہات دادند۔ حضرت خواجہ
بہ نسبت ایشان فرمودہ اند۔ "ایشان از کمل مردان و محبوبان اند۔" و نیز فرمودہ اند کہ "امروز زیر فلک ازین
طائفہ علیہ چون ایشان کسے نیست۔" و وقتے بر زبان مبارک راندند۔ "بعد از صحابہ و کمل تابعین و مجتہدین
چون ایشان معدودے چند از اخص الخواص بہ نظر می در آیند۔" و نیز فرمودہ اند۔ "ما درین سہ چہار سال شیخی
نہ کردیم چند روز بازی کردیم اما الحمد للہ کہ این بازی ما و این دکان پردازی ما بے فائدہ نہ شدہ کہ چون ایشانے
بروئے کار آمد"۔ حضرت خواجہ قدس اللہ سرہ الاقدس خوب دانستند کہ آن طوطی منتظر ذات فرخندہ صفات
حضرت ایشان است لہذا خود را از کار شیخت کشیدند و تمام کار را بہ حضرت ایشان حوالہ نمودند و فرمودند
"این تخم را از بخارا و سمرقند آوردیم و در زمین برکت آئین ہند کشتیم۔"

احیائے دین

ظہور حضرت ایشان قدس سرہ در زمانے شدہ کہ از تصرفات علماء سوء و از اقوال جاہل
صوفیہ اسلام در زبون حالی و الحاد در تر و تازگی بود۔ خدا ناشناسے برائے اکبر جاہل
محضر نامہ نوشت کہ مرتبہ سلطان عادل زیادہ از مرتبہ مجتہد است و دیگرے اکبر را خلیفۃ الزمان قرار داد و
گفت کہ وے انسان کامل است و برایش سجدۂ تعظیمی تجویز کرد۔ یکے ہنگام ملاقات "اللہ اکبر" می گفت و
دیگرے در جوابش "جَلَّ جَلَالُہٗ" می سرائید۔

فَجَائِعُ الدَّھْرِ اَنْوَاعٌ مُّنَوَّعَۃٌ — وَلِلزَّمَانِ مَسَرَّاتٌ وَّ اَحْزَانٌ
وَلِلْحَوَادِثِ سُلْوَانٌ یُّسَھِّلُھَا — وَمَا لِمَا حَلَّ بِالْاِسْلَامِ سُلْوَانٌ

قبلۂ حق پرستان حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہ چند سال پیشتر فرمودہ بودند "شیخ احمد نام مردے
است در سرہند، کثیر العلم و قوی العمل۔ بہ آن می ماند کہ چراغ شود کہ عالمہا از و روشن گردد۔ آن چہ حضرت

خواجہ بہ نورِ الٰہی دریافتہ بودند ظہورِ آن بہ وجہِ اتم واکمل شد۔ ع کہ عالم زندہ شد بارِ دگر از فیضِ ربانی۔

علامہ سید غلام علی آزاد بلگرامی رحمہ اللہ در ۱۱۸۰ھ کتاب سُبحۃ المرجان فی آثارِ ہندوستان بہ عربی نوشتہ۔ دریں کتاب احوالِ حضرت مجدد را قدس سرہٗ در ہفت اوراق تحریر نمودہ۔ نزدِ عاجز ازیں کتاب نسخۂ خطی موجود است، قدرے ازاں می نویسد۔

مَوْلَانَا الشَّیْخُ اَحْمَدُ بْنُ الشَّیْخِ عَبْدِ الْاَحَدِ الْفَارُوْقِیُّ السَّھْرَنْدِیُّ مِنْ مَفَاخِرِ اَھْلِ الْھِنْدِ الْمُجَدِّدُ لِلْاَلْفِ الثَّانِیْ وَالْبُرْھَانُ السَّاطِعُ عَلٰی اَشْرَفِیَّۃِ النَّوْعِ الْاِنْسَانِیِّ، سَحَابٌ ھَاطِلٌ رَوَی الْعَرَبَ وَالْعَجَمَ اَمْطَارُہٗ، نَیِّرٌ اَعْظَمُ بَلَغَ الْمَشَارِقَ وَالْمَغَارِبَ اَنْوَارُہٗ، جَامِعُ الْعُلُوْمِ الظَّاھِرَۃِ وَالْبَاطِنَۃِ خَازِنُ الْکُنُوْزِ الْبَارِزَۃِ وَالْکَامِنَۃِ، نَسَبُہٗ یَنْتَھِیْ اِلَی الْفَارُوْقِ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ، مِیْلَادُہٗ سَنَۃَ اِحْدٰی وَسَبْعِیْنَ وَتِسْعِمِائَۃٍ وَھُوَ فِیْ صِغَرِ سِنِّہٖ حَفِظَ الْقُرْاٰنَ وَفِیْ عُمْرِ سَبْعَۃَ عَشَرَ سَنَۃً فَرَغَ مِنْ تَحْصِیْلِ الْعُلُوْمِ الدَّرْسِیَّۃِ وَاشْتَغَلَ بِالتَّدْرِیْسِ وَالتَّصْنِیْفِ فَصَنَّفَ فِیْ تِلْکَ الْاَیَّامِ رَسَائِلَ لَطِیْفَۃً بِاللِّسَانِ الْعَرَبِیِّ وَالْفَارِسِیِّ۔ ثُمَّ ارْتَحَلَ مِنْ سَھْرَنْدَ اِلٰی دِھْلِیْ وَاَخَذَ الطَّرِیْقَۃَ النَّقْشْبَنْدِیَّۃَ عَنِ الْخَوَاجَہ عَبْدِ الْبَاقِیْ وَاَخَذَ الطَّرِیْقَۃَ الْچِشْتِیَّۃَ عَنْ اَبِیْہِ مَوْلَانَا الشَّیْخِ عَبْدِ الْاَحَدِ وَالطَّرِیْقَۃَ الْقَادِرِیَّۃَ عَنِ الشَّیْخِ سِکَنْدَرَ عَنْ جَدِّہٖ کَمَالِ الْکَیْتَلِیِّ وَلِلْخَوَاجَہ عَبْدِ الْبَاقِیْ فِیْ حَقِّ الْمُجَدِّدِ عِنَایَاتٌ عَظِیْمَۃٌ وَکَلِمَاتٌ کَرِیْمَۃٌ، مِنْھَا مَا کَتَبَ فِیْ اَوَائِلِ مُلَازَمَۃِ الْمُجَدِّدِ لَہٗ اِلٰی بَعْضِ الْاَکَابِرِ بِالْفَارِسِیَّۃِ۔ مَا تَرْجَمَتُہٗ ھٰذَا الشَّیْخُ اَحْمَدُ رَجُلٌ مِنْ سَھْرَنْدَ کَثِیْرُ الْعِلْمِ قَوِیُّ الْعَمَلِ جَالَسَہُ الْفَقِیْرُ عِدَّۃَ اَیَّامٍ وَشَاھَدَ عَجَائِبَ کَثِیْرَۃً فِیْ اَوْقَاتِہٖ وَیَتَرَاءٰی سَیَصِیْرُ شَمْسًا یَتَنَوَّرُ بِھَا الْعَوَالِمُ ثُمَّ جَلَسَ الْمُجَدِّدُ عَلٰی مَسْنَدِ الْاِرْشَادِ وَالتَّلْقِیْنِ وَمَلَاَ مِنْ فَیْضِہِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرَضِیْنَ وَنَشَاَ فِیْ حِجْرِ تَرْبِیَتِہِ الْخُلَفَاءُ الْاَجِلَّاءُ، کُلُّ وَاحِدٍ مِنْھُمْ مَرْکَزٌ لِدَائِرَۃِ الْوِلَایَۃِ وَوَصَلَتْ سِلْسِلَتُہٗ مِنَ الْھِنْدِ اِلٰی مَاوَرَاءِ النَّھْرِ وَالرُّوْمِ وَالشَّامِ وَالْمَغْرِبِ وَلَہٗ مَکْتُوْبَاتٌ فِیْ ثَلَاثِ مُجَلَّدَاتٍ ھِیَ حُجَجٌ قَوَاطِعُ عَلٰی تَبَحُّرِہٖ وَبَرَاھِیْنُ سَوَاطِعُ عَلٰی تَصَبُّرِہٖ وَسَمِعْتُ اَنْ عَرَّبَھَا[1] بَعْضُ الْعُلَمَاءِ لٰکِنْ مَا رَاَیْتُ الْمَکْتُوْبَاتِ الْمُعَرَّبَۃَ " وبعد ازیں

---

[1] غالبًا در اواخرِ قرنِ حادی عشر یا اوائل قرنِ ثانی عشر کسے تعریب مکتوبات شریفہ کردہ بود۔ لیکن آن نسخہ ناپید شدہ دباز درسنہ ۱۳۱۶ھ شیخ محمد مراد المنزاوی تعریب مکتوبات شریفہ کردہ در مطبع میریہ، در مکہ مکرمہ طبع کردہ وہامش را بہ رسائل نافعہ و تقریظات و تحریرات علمائے اعلام آراستہ و پیراستہ کردہ جزاہُ اللہُ خیرَ الجزاء۔ شیخ منزاوی از مخلصین سید ابوعبداللہ محمد صالح بن عبدالرحمٰن الزواوی است و ایشان خلیفہ حضرت شاہ محمد مظہر عم اصغر حضرت سیدی الوالد اند۔ چون کہ این کتاب (مکتوبات معربہ) ناپید شدہ بود۔ پروردگار از اتراک صاحب نسبت و مودت شیخ حسین حلمی (باقی بر ص۳۱)

واقعۂ حبس حضرت ایشان نوشتہ وبازاین دوشعر گفتہ۔

لَقَدْ بَرَعَ الْاَقْرَانَ فِی الْهِنْدِ سَاجِمٌ   وَجَدَّ دَفْنَ الْعِشْقِ بِالْمُغَرِّدِ

فَلَا عَجَبَ اِنْ صَادَهٗ مُتَنَقِّصٌ   اَلَمْ تَرَ فِی الْاَسْلَافِ قَیْدَ الْمُجَدِّدِ

وتاریخ وفات حضرت ایشان را از "رَفِیْعُ الْمَرَاتِب" دریافتہ کہ ۱۰۳۴ می باشد، ودر احوال ملا محمود الفاروقی صاحب شمس بازغہ نوشتہ "لَارَیْبَ اَنَّهٗ لَمْ یَظْهَرْ بِالْهِنْدِ مِثْلُ الْفَارُوْقِیَّیْنِ، اَحَدُهُمَا فِی عِلْمِ الْحَقَائِقِ وَهُوَ مَوْلَانَا الشَّیْخُ اَحْمَدُ السَّهْرَنْدِیُّ الْمُتَقَدِّمُ ذِکْرُهٗ وَالثَّانِیْ فِی عُلُوْمِ الْحِکْمَةِ وَالْاَدَبِیَّةِ وَهُوَ الْمُلَّا مَحْمُوْدُ صَاحِبُ التَّرْجَمَةِ۔

وسید صدیق حسن خاں قنوجی بھوپالی در کتاب اَبْجَدُ الْعُلُوْمِ قدرے از کلام علامہ آزاد بلگرامی نقل کردہ نوشتہ اند "وَمِنْ اِفَادَاتِهٖ اَنَّهٗ اَوْضَحَ الْفَرْقَ بَیْنَ وَحْدَةِ الْوُجُوْدِ وَبَیْنَ وَحْدَةِ الشُّهُوْدِ وَبَیَّنَ اَنَّ وَحْدَةَ الْوُجُوْدِ تَعْتَرِی السَّالِکَ فِیْ اَثْنَاءِ سُلُوْکِهٖ فَمَنْ تَرَقّٰی مَقَامًا اَعْلٰی مِنْ ذٰلِکَ تَجَلّٰی لَهٗ حَقِیْقَةُ الشُّهُوْدِ فَسَدَّ بِذٰلِکَ طَرِیْقَ الْاِلْحَادِ عَلٰی کَثِیْرٍ مِّمَّنْ کَانَ یَتَسَتَّرُ بِزِیِّ الصُّوْفِیَّةِ۔ ثُمَّ اِنَّهٗ بَاحَثَ الْمَلَاحِدَةَ فِیْ زَمَانِهٖ وَجَادَلَهُمْ بِقَلَمِهٖ وَلِسَانِهٖ وَرَدَّ عَلَی الرَّوَافِضِ وَحَقَّقَ الْفَرْقَ بَیْنَ الْبِدْعَةِ وَالسُّنَّةِ وَاَقْیِسَةِ الْمُجْتَهِدِیْنَ وَاسْتِحْسَانَاتِ الْمُتَاَخِّرِیْنَ وَالتَّعَارُفِ عَنِ الْقُرُوْنِ الْمَشْهُوْدِ لَهَا بِالْخَیْرِ وَمَا اَحْدَثَهُ النَّاسُ فِی الْقُرُوْنِ الْمُتَاَخِّرَةِ وَتَعَارَفُوْهُ فِیْمَا بَیْنَهُمْ فَرَدَّ بِذٰلِکَ مَسَائِلَ مِمَّا اسْتَحْسَنَهَا الْمُتَاَخِّرُوْنَ مِنْ فُقَهَاءِ مَذْهَبِهٖ وَکَانَ فَقِیْهًا مَاتُرِیْدِیًّا حَرِیْصًا عَلٰی اِتِّبَاعِ السُّنَّةِ مُجْتَهِدًا فِیْهِ قَلِیْلَ الْخَطَاءِ فِیْ دَرْکِهٖ وَالْمَسَائِلُ الْمَعْدُوْدَةُ الَّتِیْ شَدَّدَ بَعْضُ اَهْلِ الْعِلْمِ النَّکِیْرَ بِهَا عَلَیْهِ فَالصَّوَابُ اَنَّ لَهَا تَاوِیْلًا وَقَدْ شَارَکَهٗ فِیْهَا غَیْرُهٗ مِمَّنْ لَا یُحْصٰی کَثْرَةً، فَلَیْسَ اِذًا یَخُصُّهُ الْاِنْکَارُ۔ (ھ)

(باقی از صفحہ ۳۰) عشق ورفقائے ایشان را توفیق داد کہ ایشان تصویر عکسی گرفتہ مکتوبات معربہ را بار دگر طبع نمودہ اند عشق خلیفہ سید عبدالحکیم اَرْوَاسی اند وایشان خلیفہ سید فہیم اَرْوَاسی خلیفہ سید طٰہٰ ہکاری، خلیفہ مولانا خالد کردی اند کہ از اجل خلفائے حضرت شاہ عبداللہ غلام علی بودند قدس اللہ اسرارہم، بہ چہار شنبہ پانزدہم شعبان ۱۳۹۱ھ (۶ اکتوبر ۱۹۷۱ء) از ترکیہ برائے زیارت مقابر حضرات مشائخ کرام قدس اللہ اسرارہم آمدہ بودند وملاقاتہا با عاجز کردند، شیخ حسین حلمی عشق در کلیہ عسکری استاد اند، بہ سہ شنبہ ۱۲ شعبان ۱۳۹۳ھ (۱۱ ستمبر ۱۹۷۳ء) سہ نفر از تلامیذ ایشان، انور اَوْرَن، احمد تجر۔ ابراہیم سرمد آلتن آیار بہ ایمائے ایشان بہ خانقاہ شریف دہلی آمدند وبہ سرہند شریف نیز رفتند وبہ زیارت حضرات کرام مشرف شدند۔ زَادَ اللّٰهُ فِیْ مَحَبَّتِهِمْ وَاِخْلَاصِهِمْ وَوَفَّقَهُمْ لِخِدْمَةِ الْاِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِیْنَ۔ انور غیر از رشتۂ تلمذ رشتۂ دامادی نیز دارد، حَفِظَهُمُ اللّٰهُ وَسَلَّمَهُمْ۔

عاجز گوید در احوال مبارکہ ایشان کتاب ولی کامل خواجہ محمد ہاشم و کتاب شیخ بدرالدین سرہندی از بہترین کتب اند۔ اگر کسے بہ نظرِ انصاف مطالعۂ این دو کتاب کند بر وے ظاہر می شود کہ آنچہ حضرت خواجہ قدس سرہٗ فرمودہ اند، حقیقت واقعہ است کہ در وے ہیچ جائے قیل و قال نیست، "لاَنَّہٗ نَظَرَ بِنُوْرِ اللّٰہِ ثُمَّ قَالَ کہ ایشان از مکمل مرادان و محبوبان اند۔ امروز زیر فلک ازین طائفہ علیہ چون ایشان کسے نیست، بعد از صحابہ و مکمل تابعین و مجتہدین چون ایشان معدودے چند از اخص الخواص بہ نظر می در آیند"۔ عاجز چند واقعات رامی نویسد تا حقیقتِ حال واضح تر گردد۔

در فصل ششم زبدۃ المقامات نوشتہ کہ از زبان مبارک حضرت ایشان بہ کرات استماع نمودہ کہ فرمودند اگرچہ عمل و کار ما چہ باشد، و ہرچہ بہ ما عطا کردہ اند بمحض فضل و صرف کرم می دانیم اما اگر مثلاً امرے بہانۂ کرم باشد آن متابعتِ سید الاولین والآخرین صلی اللہ علیہ وسلم خواہد بود کہ مدار کار خود در ایران می دانیم و روزے در تحریر معارف بودند ناگاہ بہ سرعت بہ متوضا رفتہ بودند و باز بہ سرعت برآمدند ابریق آب طلبیدہ ناخنِ ابہام بسیار راشستہ باز بہ خلا در آمدند۔ چون فارغ شدہ برآمدند فرمودند نقطہ سیاہی بر پشتِ ناخن یافتم کہ از اسباب کتابت حروف قرآنی است، لہذا آنجا نشستن رالائق ندیدم۔ و وقتے مولانا صالح ختلانی راامر نمودند کہ چند قرنفل از خریطہ برآوردہ حاضر کن وے شش قرنفل حاضر ساخت، درعتاب رفتہ فرمودند، اینک صوفی ما، آن قدر نہ شنیدہ کہ اَللّٰہُ وِتْرٌ یُحِبُّ الْوِتْرَ۔ رعایت وتراز مستحباب است، مستحب را مردم چہ دانستہ اند مستحب دوست داشتۂ اوست سبحانہ و تعالیٰ۔ اگر دنیا و آخرت را بہ یک عملے کہ دوست داشتہ حق عزوجل باشد بدہند ہیچ نہ دادہ باشند، و میفرمودند کہ از علمائے دین احکام شرع متین را تحقیق می کردہ باشند کہ کدام مُفتیٰ بہ است و کدام مسنون و معمول و کدام بدعت و مردود کہ زمانہ از عہد آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم بس دور افتادہ و فاسد شدہ ظلمات بدع دفجور شمول یافتہ درین ظلمات جز بہ چراغ سنت سنیہ راہ نجات نتوان یافت، و فرمودند غیر از متابعت سید البشر علیہ و علیٰ آلہ الصلوات و التسلیمات ہیچ چیز منظور نیست و ہیچ فضیلت را بہ متابعت عدیل نمی اندازد و فرمودند ہزار احیای لیالی را بہ نیم متابعت نہ خریم، عشرۂ اخیرہ ماہ رمضان را اعتکاف نشستیم یاران را جمع کردہ گفتیم کہ غیر از متابعت نیست نہ کنید کہ تبتل و انقطاع ما چہ خواہد بود، صد گرفتاری بحصول متابعت قبول داریم اما ہزار تبتل و انقطاع بے توسلِ متابعت قبول نداریم و فرمودند مردم ہوسِ ریاضتہا و مجاہدہا می نمایند و ہیچ ریاضت و مجاہدہ برابر رعایت آداب نماز نیست لاسیما نماز ہائے فرض، و میفرمودند احوال تابع شریعت است نہ شریعت تابع احوال، کہ شریعت قطعی است بہ وحی ثابت شدہ و احوال ظنی است از کشف و

الہام ثابت گشتہ، شیخ بدرالدین در حضرت خامسہ نوشتہ اند کہ طلبۂ علم را تحریص و ترغیب بر علم می نمودند و تحصیل علم را بر سلوک طریقۂ صوفیہ تقدیم می دادند، این حقیر را در ایام عنفوان جوانی اکثر اوقات از استیلائے حال ذوق خواندن نمی شد بہ مہربانی تمام می فرمودند کہ سبق بیار و بخوان کہ صوفی جاہل مسخرۂ شیطان است، و در حضرت سادسہ نوشتہ اند، روزے حضرت ایشان بہ جہت تقاضائے حاجت بہ مستراح در آمدند، دیدند کہ در آن جا کاسۂ ناتمام از سفالین است کہ کنّاس بہ آن نجاسات برمی داشت و اسم اللّٰہ بران نقش کردہ اند و ملوّث بہ قاذورات شدہ، آنحضرت کاسہ را بہ دست خود گرفتہ از آنجا برآمدند و خادم را فرمودند کہ آفتابہ بہ آب بیار، آورد، آن کاسہ را بہ دست خود از قاذورات پاک ساختند ہر چند خدام التماس نمودند کہ ما آن را پاک کنیم قبول نہ فرمودند، بعد از پاک کردن آن را بر طاق بلند بہ جامۂ سفید بپیچیدہ بہ تعظیم تمام نگاہ داشتند و ہر گاہ می خواستند کہ آب بیاشامند در ہمان کاسہ می آشامیدند۔ و در فصل ششم زبدۃ المقامات نوشتہ است، شیخ محی الدین ابن العربی قدس سرہٗ را بس بزرگ می دانستند و نیک یاد می کردند و می گفتند با وجود این محبت کہ مرا بہ شیخ است قدس سرہٗ بعضے علوم کشفی شیخ را نمی پسندم و حق برخلاف آن معلوم می شود اما چون این خطا خطای کشفی است از مواخذہ دور است مانند خطائے اجتہادی الخ و حضرت ایشان قدس سرہ در مکتوب ۳۶ از دفتر اول نوشتہ اند شریعت متکفل جمیع سعادات دنیویہ و اخرویہ آمد مطلبے نہ ماند کہ بہ ماورائے شریعت در آن مطلب احتیاج افتد، طریقت و حقیقت کہ صوفیہ بہ آن ممتاز گشتہ اند ہر دو خادم شریعت اند در تکمیل جزو ثالث کہ اخلاص است، پس مقصود از تحصیل آن ہر دو تکمیل شریعت است نہ امر دیگر ورائے شریعت۔ الخ و در مکتوب ۲۱۱ از دفتر اول نوشتہ اند۔ احوال و مواجید کہ بے تحقق بہ حقیقت معتقدات این فرقۂ ناجیہ میسّر شود جز استدراج ہیچ نمی دانیم و جز خرابی ہیچ نمی انگاریم۔ الخ

عاجز چند اقوال را نقل کردہ کہ بہ منزلۂ غرفۂ از بحر بے کنار است۔ عشقے کہ بہ شریعت مطہرہ و سنت مبارکہ ایشان را بود شاید کم کسے دیگر این گونہ عشق داشتہ باشد و بصیرتے کہ حق تعالیٰ در طریقت و حقیقت بہ ایشان عطا کردہ بود در بیانش چہ کردہ آید، این عاجز در کتاب مرآت الجنان از امام یافعی و در نفحات الانس از عارف جامی و در شذرات الذہب از ابن عماد حنبلی واقعۂ شیخین جلیلین حضرت شہاب الدین سہروردی و حضرت شیخ اکبر محی الدین ابن العربی۔ دیدہ است کہ اتفاقاً ملاقات این دو اولیائے پروردگار باہم شد۔ ہر یک از این ہر دو بزرگوار نظرے در دیگرے کرد و بدون تکلم بہ راہ خود روان گشت۔ فیما بعد کسے از شیخ اکبر حال شیخ شہاب الدین پرسید۔ حضرت ایشان فرمودند۔ رَجُلٌ مَمْلُوٌّ مِنْ فَرْقِهِ اِلٰی قَدَمِهِ مِنَ السُّنَّةِ۔ یعنی مردے است کہ از سر تا قدم پُر بہ سنت مطہرہ است۔ و باز از شیخ شہاب الدین حال

شیخ اکبر پر سید حضرت ایشان فرمودند۔ هُوَ بَحْرُ الْحَقَائِقِ۔ کہ وے دریائے بے کنارِ حقائق است،
این عاجز چون احوالِ مبارکہ و رسائل و مکتوبات شریفہ حضرتِ مجدد قدس سرہٗ رامطالعہ می کند حضرت
ایشان راجامع این ہردو وصف می یابد بسرمستت بادۂ احمدیہ حضرت خواجہ محمد ہاشم کشمی گفتہ و چہادُرر
غُرر سفتہ، بَلْ اَنْطَقَهُ اللّٰهُ بِالْحَقِّ۔

زہر یک لفظ اش چون نافہ تر | شمیم وصلِ جانان می زند سر
دلے آن کز بُرُودت در زکام است | چہ داند نافہ اش گرد مشام است
سرایم مدح آن سیاحِ غواص | کنم خورشید را چون ذرہ رقاص
ہمین فرزندِ فاروق است چون اَب | کنون نطق از زبان او کند رب
سراپا نسخۂ اخلاق فاروق | زبہر منقصت تریاقِ فاروق
چراغِ نقشبندِ ہفت محفل | نگاہش نقش بندِ غیر از دل

مراد از ہفت محفل طرق سبعہ ہم می توان شد کہ حضرت ایشان دران منسلک بودہ اند۔ وہی
النقشبندیۃ والقادریۃ والچشتیۃ والسہروردیۃ والکبرویۃ والمداریۃ والقلندریۃ، وممکن است
مراد از ہفت کثرتِ زائدہ بود، چہ عند العرب عددِ سُبعہ جمع الجمعین است جمعِ طاق عددِ سہ است و
جمعِ زوج عددِ چہار۔ وسبعہ جامع ہردو جمع است، لہذا دال برکثرتِ زائدمی باشد وکَذٰلِكَ السَّبْعِیْن
والسَّبْعِمِائَةِ ـــــــ پروردگار جل شانہ وعم احسانہ حضرت ایشان را برائے تابانی شریعتِ
مطہرہ وبرائے تصفیہ وتزکیہ طریقہ صوفیہ صافیہ ظاہر کردہ بود، وحضرت ایشان قلباً ولساناً وقلماً مصروف
این کار بودہ اند وحق تعالیٰ از اطراف واکنافِ عالم قلوب عباد را بسوئے دار الارشاد سرہند متوجہ کرد۔
شاعرے گفتہ۔

سرہند مگو کہ رشکِ طور است | خاروخسِ او ہمہ ز نور است

ودیگرے گفتہ۔

سرہند مگو کہ رشکِ چین است | خلدے است برین کہ بر زمین است

حضرت ایشان قدس سرہٗ بہ برادرِ خوردِ خود شیخ مودود رحمہ اللہ در مکتوب ۲۲۶ از دفتر اول
نوشتہ اند۔ اے برادر مردم از اطراف وجوانب ترک اسباب دنیوی نمودہ در رنگِ مور وملخ می ریزند وشما
قدرِ دولت خانگی را نا شناختہ در مطلب دنیائے دنیہ بہ ذوق می دوید وبہ شوق خواہان حصول آیند۔
اَلْحَیَاءُ شُعْبَةٌ مِّنَ الْاِیْمَانِ حدیث نبوی است عَلَیْهِ مِنَ الصَّلَوٰتِ اَفْضَلُهَا وَمِنَ التَّسْلِیْمَاتِ

اکملہا۔ اے برادر این نوع اجتماع اہل اللہ و این قسم جمعیت للّٰہ و فی اللہ کہ امروز در سرہند میسر است اگر گردِ عالم گردید معلوم نیست کہ عشرِ عشیرِ این دولت پیدا آرید و شمہ از این ماجرا حاصل کنید، شما این چنین دولت را مفت از دست دادید و از جواہر نفیس بہ جوز و مویز در رنگ طفلان اکتفا نمودید ع
شرمت بادا ہزار شرمت بادا۔ الخ

حضرت ایشان در سرہند شریف مشغول کار و علمائے سُوء و اعدائے دین مصروفِ دسائس و آزار این گروہ باطن سقیم نزد جہانگیر شکایتہا بردند، چنانچہ جہانگیر حضرت ایشان را بہ ۲۲ خورداد ۱۴ جلوس کہ مطابق ۹ جمادی الآخرہ ۱۰۲۸ھ و ۲۴ ماہ مئی ۱۶۱۹ء می باشد در حضور خود طلب کرد و بہ ایشان گفت، شنیدہ ایم کہ شما نوشتہ اید کہ مرتبہ من از مرتبہ صدیق اکبر افضل است، حضرت ایشان بادشاہ را از حقیقت امر آگاہ کردند، شیخ بدرالدین در حضرت سابعہ از حضرات القدس نوشتہ اند "سلطان بدین جواب از سرِ عتاب درگزشت، درین اثنا مردے دور از خدا شناسی بہ سلطان گفت کہ دیدید تکبر این شیخ را کہ بہ شما کہ ظل اللہ و خلیفہ او تعالیٰ اید سجدہ نہ کرد بلکہ تواضع بہ رسمے کہ با یک دیگر می کنند ہم بجا نیاورد، سلطان ازین سخن بشورید و حکم بہ قید گوالیار نمود" مفتی غلام سرور فرزند غلام محمد بن رحیم اللہ القریشی الاسدی الہاشمی لاہوری در کتاب خزینۃ الاصفیا کہ در ۱۲۸۰ھ تالیف شدہ نوشتہ اند "چون در عہد بادشاہ نورالدین جہانگیر بہ دربار شاہی بسبب اختیار نور جہان بیگم مردمان اہل مذہب رافضہ را بسیار دخل بود و حضرت مجدد در ردِّ عقائدِ این طائفہ رسالہا و کتابہا تصنیف کردہ بود و این قوم دشمنانِ جانی آن امام ربانی بودند فرصتِ وقت غنیمت دانستہ این مکتوب را بہ نظر بادشاہ گزرانیدند" و باز قصہ مکالمہ حضرت ایشان با بادشاہ نوشتہ و باز تحریر کردہ "حضرت مجدد بادشاہ را بہ این چنین دلائل و براہین تسلّی داد۔ بادشاہ از سرِ عتاب درگزشت و بہ اکرام رخصت فرمود۔ بہ وقوع این واردات حضرات شیعہ دانستند کہ کار بہ مطلب ایشان نہ شد بعد چندے موقع وقت دریافتہ بہ عرضے بادشاہ رسانیدند کہ شیخ احمد جماعتے کثیر بہم رسانیدہ و ہزار در ہزار مریدان جان نثار نزد وے جمع اند و نزدیک است کہ فتنہ برانگیزد و در مملکت شاہی دست تصرف دراز کند و بادشاہ را برین آوردند کہ شاہان را سجدہ تحیت جائز است و اگر شیخ احمد ہم در حضور شاہی حاضر شدہ سجدہ تحیت ادا نماید مخالف نیست پس بادشاہ باز شیخ را نزد خود خواند و سجدہ تحیت خواست"

و شیخ بدرالدین در حضرت سابعہ نوشتہ "و قبل ازین شاہزادہ دین پناہ شاہجہان کہ با ایشان را اخلاصِ تمام داشت علامی فہامی افضل خان و خواجہ عبدالرحمٰن مفتی را با کتبِ فقہ پیش ایشان فرستادہ بود کہ سجدہ تحیت برائے سلاطین آمدہ است اگر شما سجدہ کنید ہیچ گزندے از بادشاہ بہ شما نہ خواہد رسید من ضامن و

متنبہ می شوم۔ ایشان فرمودند کہ این رخصت است عزیمت آن است کہ غیر حق را سجدہ نہ کنند"
مفتی غلام سرور نوشتہ "چون شیخ مرتکب این امر نہ شد (یعنی سجدہ نہ کرد) معاندان سر بہ شورش برداشتند
و بر مضمون مکتوب کہ سابق ذکر کردہ شدہ بود دیگر مضامین مکاتیب کہ فہم ظاہر بینان بہ آن نہ می رسد
اعتراضہا بہ وقوع آوردند خصوصاً مولوی عبدالحق محدث دہلوی قدس سرہ ہم درین بحث مکتوبہا نوشت و
جوابہائے شافی یافت پس ہمہ علماء بہ خاطر داری امرائے دربار فتویٰ بر قتل شیخ نوشتند و بادشاہ آن جناب را
در محبس حبس نمود حضرت شیخ تا دو سال در حبس بماند"
عاجز گوید جہانگیر حضرت ایشان را بہ ۲۲ ماہ خورداد ۱۴ھ جلوس حبس کردہ و بہ ۱۲ خورداد ۱۵ جلوس
از حبس خلاص کردہ، کما فی تزک جہانگیری۔ پس مدت حبس یک سال می باشد۔
نزد عاجز نسخہ از سفینۃ الاولیا است کہ در ۱۰۶۱ھ تحریر شدہ، در آن نوشتہ است شیخ احمد
کابلی قدس اللہ سرہ از اولاد امیر المومنین عمر فاروق اند۔ در سرہند سکونت ورزیدند۔ مرید حضرت خواجہ
باقی اند در سلسلۂ نقشبندیہ و از مشائخ قادریہ و چشتیہ نیز اجازت ارشاد دارند و صاحب ریاضت و مجاہدت
بودہ اند۔ در اواخر حال بعضے بر شیخ تہمت کردہ اند کہ می گوید مرتبۂ من زیادہ است از مراتب خلفائے راشدین
رضی اللہ عنہم اما این محض بہتان و افترائے مخالفان است بر شیخ، چراکہ این فقیر خود شنیدہ از سیادت و
نقابت پناہ فضائل و کمالات دستگاہ افضل فضلائے عصر علامی فہامی استادی میرک شیخ بن شیخ
فصیح الدین می فرمودند کہ وقتے ما را بہ سرہند عبور افتاد و ملاقات شیخ احمد روئے داد۔ در اثنائے ملاقات بہ خاطر
گزشت کہ اگر شیخ را بہ خدا شناسی است این سہ چیز کہ در دل من گزرانیدہ ام می باید کہ این ہر سہ امر بہ
نعل آید پس آنچہ مردم از ایشان بیان می کنند محض دروغ و افترا است۔ آن ہر سہ سوال کہ در خاطر آخوند
گزشتہ بود شیخ بعینہٖ جواب دادند و بہ عمل آوردند۔ حضرت آخوند بہ شیخ مذکور معتقد شدند و فقیر را از فرمودۂ
ایشان یقین شد کہ شیخ احمد سرہندی صاحب حال بودند۔ وفات ایشان در سال یک ہزار و سی و چہار
ہجری بودہ و قبر در سرہند است۔ انتہی۔
در نسخہ سفینۃ الاولیا کہ در ۱۸۷۲ء در مطبع منشی نول کشور طبع شدہ۔ بیان این واقعہ قدرے
بہ تفصیل اندراج یافتہ "در اثنائے ملاقات بہ خاطر گزشت کہ اگر شیخ را کرامتے است باید کہ مردم آنچہ
از ایشان بیان می کنند خاطر نشان من سازند۔ و دیگر آن کہ شنیدہ بودم کہ خواجہ باقی کہ پیر ایشان است
بے اجازت مولانا خواجگی مریدی می گرفتند۔ و دیگر آن کہ بہ خواجہ محمود چہ اعتقاد دارند، چون ساعتے پیش شیخ
نشستم جزوے کہ از زیر مسند خود بہ من دادند کہ مطالعہ نمایند۔ چون آن را تمام بدیدم، بہ من گفتند، از ین

چیزے ظاہر می شود، گفتم ازین خود ہیچ ظاہر نمی شود و آنچہ درین جا است درست است، گفتند پس بدانید کہ آنچہ از ما واقع شدہ ہمین است و باقی افترا است، و باز بعد از ساعتے گفتند کہ روزے خواجہ خاوند محمود بہ اینجا آمدہ بودند گفتند کہ خواجہ باقی اجازتِ صریح از پیر خود ندارد، بہ جہت آن کہ روزے مولانا خواجگی امکنگی خربزہ میخوردند و قاچ قاچ را خود بریدہ بہ دست حاضران و مریدان می دادند و بہ خواجہ باقی ندادند، اصحاب گفتند کہ خواجہ نیز حاضر اند، مولانا خواجگی امکنگی فرمودند ما خربوزہ بہ او درست دادیم، خواجہ باقی ازین استنباط کردند کہ مرا اجازت ارشاد دادند من گفتم این چنین نیست چرا کہ ما ہرگز این چنین سخنے از پیر خود و از دیگر مردم نہ شنیدہ ایم، بلکہ خواجہ باقی اِبامی کردند کہ این کار ز دستِ من نمی آید و این بار را من نمی توانم برداشت و مولانا خواجگی می فرمودند کہ ما اجازت دادیم و ترا این کار را باید کرد و درین اثنا چندے از ریش سفیدان نیز گفتہ اند کہ ما دران مجلس حاضر بودیم کہ مولانا خواجگی اجازت ارشاد بہ خواجہ باقی دادند، خواجہ خاوند محمود گفتند، پس ما غلط شنیدہ بودیم، و بعد از ان شیخ احمد فرمودند کہ آنچہ از مریدان خواجہ خاوند محمود بہ ایشان اعتقاد دارند خواجہ آن چنان نیستند و من آن اعتقاد بہ خواجہ ندارم۔"

علامہ میرک شیخ کہ از اکابر فضلائے روزگار بودہ صفائے حضرت ایشان را دیدہ مخلص و معتقد حضرت ایشان شدند و فرمودند۔ آنچہ مردم از ایشان بیان می کنند محض دروغ و افترا است۔

علامہ آزاد بلگرامی نوشتہ اند۔ ثم اخرجہ السلطان عن السجن بشرط ان یقیم فی عسکرہ دید ورمعہ فاقام الشیخ قدس سرہ فی العسکر ثم رخصہ السلطان والعود احمد الی سہرند وعطرھا واھالیھا بعرف الرّند" یعنی بادشاہ حضرت ایشان را از حبس بہ این شرط کشید کہ اقامت ایشان در عسکر باشد، ہر جائیکہ عسکر رود ایشان ہمراہ عسکر روند، و لپسان بادشاہ ایشان را مرخص کرد۔ عودت ایشان بہ سہرند احمد بودہ چہ مشام جانِ سہرند، و اہالی سہرند از نفحات بوئے خوشِ عود و رند معطر گردید۔ اَیْ بِالنَّفحَاتِ الرَّحْمَانِیَّۃِ وَبِالنَّسمَاتِ الرَّبَّانِیَّۃِ اَحْیَی الْبِلَادَ وَاَھَالِیَھَا۔

از عبارت علامہ آزاد ظاہر است کہ حضرت ایشان اگر از حبس گوالیار برآمدند اما آزاد و خود مختار نہ بودند بلکہ زیر رقابت بودند حضرت ایشان در مکتوب ۲، از دفتر سوم بیان این حقیقت فرمودہ اند۔ نوشتہ اند صحیفۂ شریفہ و ملاطفۂ منیفہ کہ از روئے کرم و شفقت نامزد این فقیر ساختہ بودند بہ مطالعۂ آن مشرف گشت، لِلّٰہِ سُبْحَانَہٗ اَلْحَمْدُ وَالْمِنَّۃُ کہ بہ صحت و عافیت اند و از تفقد احوال دوستان دور اُفتادہ فارغ نیستند، احوال و اوضاع فقرائے این حدود مستوجب حمد است کہ در عین بلا عافیت است و در مَظانِّ تفرقہ جمعیت، فرزندان و دوستان کہ ہمراہ اند، اوقات شان بہ جمعیت است و احوال ایشان در

ترقی و تزاید عسکر در حق ایشان خانقاہ شخص است کہ در عین تلونیاتِ لشکریان تمکین نصیبِ شان است و در عینِ گرفتاریہائے شتّیٰ کہ از لوازم این موطن است گرفتار یک مطلب اند، نہ کسے را با ایشان کارے و نہ ایشان را از کسے بارے، مع ذلک مسلوب الاختیار اند، و بہ لوازم حبس و قید گرفتار عجب حبسے است کہ رہائی را در عوضِ آن بہ جوے نہ خرند و طرفہ قیدے است کہ اطلاق را از ان جا بہ پشیزے (ای دانگے) نہ ستانند۔ الحمدُ لِلّٰہِ سُبحانَہ والمنّۃُ عَلیٰ ذٰلکَ وعَلیٰ جَمیعِ نِعَمِہِ العِظَامِ" الخ حضرت ایشان درین مکتوب بہ صراحت بیانِ حبس و قید کردہ اند۔ فَالصَّوَابُ مَاقَالَہُ السَّیِّدُ البَلگرامیُ۔ و مدتِ این حبس کمتر از چہار سال نہ بودہ، جہانگیر بہ ۱۹ رجب سنہ ۱۰۳۲ھ کہ نہم ماہ خورداد بودہ بہ اجمیر رسیدہ بود۔ خواجہ محمد ہاشم در فصل نہم نوشتہ"۔ در سال ہزار و سی و دوم در بلدۂ اجمیر فرمودند کہ آثار قرب انتقال ظاہر می شود" و در فصل دہم در احوال حضرت خواجہ محمد معصوم آن مکالمہ را نقل کردہ کہ مابین حضرت مجدد و حضرت محمد معصوم قدس اللہ اسرارہما بودہ و نوشتہ"۔ چہ این گفتگو در عشرۂ اولیٰ ذی الحجہ سنہ یک ہزار و سی و دو بود و ارتحال آن ہادیٔ کمال بہ بیست و ہشتم صفر سنہ یک ہزار و سی و چہار بودہ" و شیخ بدرالدین در حضرت تاسعہ از حضرات القدس در بیان کرامت ۸۵ نوشتہ"۔ بعد ازان بہ وطن مالوف رسیدند و برائے خود خلوت خانۂ جدا مقرر کردند و دران خلوت می بودند تا آنکہ در مدتِ قلیلہ رحلتِ آخرت فرمودند" نزد این عاجز امتدادِ این مدتِ قلیلہ بیشتر از سالے ہرگز نہ بودہ، بلکہ مظنہ آن است کہ این مدت کمتر از سالے بودہ۔ وَاللّٰہُ اَعْلَمُ۔

از عبارت خزینۃ الاصفیا ظاہر است کہ ہمہ علما بہ خاطر داری امرائے دربار فتویٰ بر قتلِ حضرت ایشان دادہ بودند و شیخ عبدالحق دہلوی ہم درین بحث مکتوبہا نوشتہ و جوابہائے شافی یافتہ۔ اگر علماء سوء برائے قتل کردنِ ایشان سعیہا کردہ اند جائے تعجب نیست فَاِنَّہُمْ مِثْلُ کِیْرِ الْحَدَّادِ یُحْرِقُ بَیْتَکَ اَوْ ثَوْبَکَ اَوْ تَجِدُ مِنْہُ رِیْحًا خَبِیْثَۃً۔ البتہ عجب از جناب شیخ است کہ از اقوال گروہ باطن سقیم متاثر شدہ اعتراضاتِ واہیہ بر حضرت مجدد قدس سرہ کردند و برائے کور باطنان مزید اسباب شقاوت فراہم آوردند۔ حضرت ایشان قدس سرہٗ در اواخر ایام خود بہ خواجہ حسام الدین مکتوبے نوشتہ اند کہ در دفتر سوم مکتوب ۱۲۱ است۔ درین مکتوب مبارک تحریر فرمودند۔

گر عشق نہ بودے و غم عشق نہ بودے　　　چندین سخن نغز کہ گفتے کہ شنودے

صاحب عوارف قدس سرہ کہ قول "قَدَمِیْ ہٰذِہٖ عَلیٰ رَقَبَۃِ کُلِّ وَلِیٍّ" را کہ از حضرت شیخ عبدالقادر قدس سرہ صادر شدہ است بر بقیۂ سکر محمول داشتہ است مرادش قصورِ این قول نیست کَمَا تُوُہِّمَ کہ آن عینِ محمدت اوست بلکہ بیان واقع نمودہ است یعنی صدور این قسم سخن کہ منبی از مباہات و افتخار

است بے بقیۂ سکر کائن نیست کہ در صحوِ خالص بہ امثال این سخنان تکلم نمودن دشوار است این فقیر کہ این
ہمہ دفاتر در بیان علوم و اسرار این طائفۂ علیہ نوشتہ است ظاہراً بہ خاطر شما قرار یافتہ است کہ از روے
صحوِ خالص نوشتہ است بے مزج سُکر، حاشا و کلا، اگر آن حرام و منکر است و گزاف و سخن بافی است،
سخن بافان کہ بہ صحوِ خالص متصف اند بسیار اند چرا این قسم سخنان نہ بافند و دلہائے مردم را از جانہ برندے
فریاد حافظ این ہمہ آخر بہ ہرزہ نیست ہم قصۂ غریب و حدیث عجیب ہست
مخدوما این قسم سخنان کہ مبنی از افشائے اسرار باشد و از ظاہر مصروف بود در ہر وقتے از مشائخ
طریقت قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم بظہور آمدہ است و عادت مستمرۂ این بزرگواران گشتہ، امرے نیست کہ فقیر آن
را ابتدا کردہ باشد و اختراع نمودہ، لَیْسَ ھٰذَا اَوَّلَ قَارُوْرَۃٍ کُسِرَتْ فِی الْاِسْلَامِ۔ پس این ہمہ شور و غوغا
چیست، اگر لفظے صادر شدہ است کہ ظاہرش مطابقت بہ علوم شرعیہ نہ دارد آن را بہ اندک توجہ از ظاہر
صرف نمودہ مطابق باید ساخت و مسلمانے را متہم نہ باید کرد۔ اشاعت فاحشہ و تفضیح فاسق ہرگاہ در شریعت
حرام و منکر باشد تفضیح مسلمانے بہ مجرد اشتباہ چہ مناسب بود و شہر بہ شہر بہ آن منادی کردن کدام تدین باشد
طریق مسلمانی و مہربانی آن است کہ کلمہ کہ ظاہرش مخالفِ علوم شرعیہ است اگر از شخصے ظاہر شود باید دید کہ
قائل آن کیست اگر ملحد و زندیق بود در ردِ آن باید کرد و در اصلاح آن نہ باید کوشید، و اگر قائل آن کلمہ از مسلمانان
بود و ایمانے بہ خدا و رسول داشتہ باشد در اصلاحِ سخن او باید کوشید و محملِ صحیح از برائے آن پیدا باید نمود یا از آن
قائل حلِ آن باید طلبید، و اگر در حلِ آن عاجز آید نصیحتش باید کرد و امر معروف و نہی منکر بہ رفق اولیٰ است
کہ بہ اجابت نزدیک است، و اگر مقصود اجابت نہ باشد و تفضیح مطلوب بود امر دیگر است، اللہ تعالیٰ
توفیق دہاد۔ و عجب تر آن کہ از مکتوب شریف مفہوم می شود کہ بعد از استماع کتابت فقیر از ان عزیز اشتباہے
و انحراف در ملازمانِ شما نیز طاری شدہ بود، ما ناکہ انعکاسی باشد، بایستے کہ مظان اشتباہ را ایشان خود حل
می کردند در بن فقیر نہ می انداختند و تسکین فتنہ می فرمودند، از یاران چہ گلہ نماید کہ بعضے از ایشان با وجود قدرت
دفعِ اشتباہ خود را معاف داشتند و سکوت ورزیدند ع ما ز یاران چشم یاری داشتیم۔ رَبَّنَآ اٰتِنَا مِنْ لَّدُنْکَ
رَحْمَۃً وَّ ھَیِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا، وَالسَّلَامُ اَوَّلًا وَّ اٰخِرًا۔ اھ سبحان اللہ چہ مکتوب مبارک پُر از مودت و
اخلاص است چسان طریقۂ مسلمانی را بیان فرمودہ اند کہ اُدْعُ اِلٰی سَبِیْلِ رَبِّکَ بِالْحِکْمَۃِ وَالْمَوْعِظَۃِ
الْحَسَنَۃِ۔ و چہ نصیحتہا فرمودہ اند کہ فَاِذَا الَّذِیْ بَیْنَکَ وَبَیْنَہٗ عَدَاوَۃٌ کَاَنَّہٗ وَلِیٌّ حَمِیْمٌ۔ این مکتوب مبارک را
شیخ عبدالحق مطالعہ نمودہ، می بایست کہ در حدت و جفائے ایشان تخفیفے پیدا شدے و جواب "ما ز یار ان چشم
یاری داشتیم" را بہ "ھَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ" دادے لیکن آنجا مزید شدت پیدا شد و حجاب

شیخ مکتوبے از بس طویل بہ حضرت مجدد قدس سرہ نوشت، از این مکتوب طولانی ظاہر می شود کہ اعتراضات جناب شیخ از ایام حیات حضرت خواجہ قدس سرہ شروع شدہ و بر مکتوبے کہ بہ خواجہ حسام الدین احمد نوشتہ شدہ انجام یافتہ یعنی از ۱۰۰۸ھ تا ۱۰۳۲ھ، غلام معین الدین در کتاب "معارج الولایت" مکتوب شیخ را نقل نمودہ و خلیق احمد نظامی در تالیف خود "حیات شیخ عبدالحق محدث دہلوی" از صفحہ ۲۱۳ تا آخر صفحہ ۲۴۴ آں را نقل نمودہ۔ عاجز این مکتوب را مطالعہ کردہ۔ اعتراضات جناب شیخ از تدبر و تفکر معرّی می نمایند۔ عاجز دو اعتراض ایشان نقل می کند یکے از ابتدائے مکتوب و دیگرے از انتہا، تا قدر و قیمت اعتراضات ظاہر شود۔

اعتراض اول۔ بعد ازان کہ در خدمت خواجہ محمد باقی افتادند و از صحبت شریف ایشان استفادہ این نسبت کردند و رو بہ ترقی نہادند در حیات و بعد از وفات ایشان از حالات و کمالات خود خبر دادن گرفتند زیادہ از حصر و قیاس۔" الخ

اعتراض آخر" در آخر سکر را بہانہ ساختہ اند کہ منتہی گردیدند و بے قید بہا نمودند، چہ چیزہا بر سر ایشان گزشتہ و ہنوز زبانہا بطعن و تشنیع ایشان دراز است، و قول شریف "وَلَيْسَ هٰذَا أَوَّلَ قَارُوْرَةٍ كُسِرَتْ فِي الْاِسْلَامِ" عجب واقع شدہ است در اعتراف بہ شناعت آن کافی است و شیشہ شکستہ چون باز بہم نمی آید۔ وَكَذٰلِكَ لَا يَلْتَامُ مَاجَرَحَ اللِّسَانُ و آیہ کریمہ مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيْبٌ عَتِيْدٌ، و حدیث شریف، كُفَّ هٰذَا يعني اللِّسَان درین باب کافی است وَاللّٰهُ اَعْلَمُ۔

عجب است جناب شیخ بر عریضہ یازدہم ایرادہا گرفتہ و فکر نہ کردہ کہ اگر در عریضہ مرید پاک نہاد صاحب استعداد جائے قیل و قال بودے حضرت پیر روشن ضمیر آگاہ کردے۔ از رضائے خواجہ ظاہر است کہ در عریضہ مبارکہ ہیچ عیب نیست۔ حضرت ایشاں بیانِ کمالات کردند زیرا کہ حق تعالیٰ فرمودہ است۔ وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ۔ و قاضی ثناء اللہ نوشتہ۔ در حدیث آمدہ "اَلتَّحَدِّيْثُ بِالنِّعْمَةِ شُكْرٌ"۔ و جناب شیخ تحدیث بالنعمہ را خوش نہ داشتہ۔ زیرا کہ ایشان را از ان نعم خبرے نہ بودہ و نہ این گونہ معارف را بیانے از نظر شان گزشتہ۔ واللہ اعلم کہ جناب شیخ نسبت بہ حضرت محمد صادق قدس سرہٗ چہ خیال داشتہ باشند کہ بہ عمر نہ سالگی حضرت خواجہ قدس سرہ ہموارہ ایشان را طلب داشتہ از امور کونیہ غیبیہ می پرسیدند و ایشان از روئے کشف خود جواب می دادند یقیناً این احوال برائے ظاہر بینان مقام صد حیرت است اما اہل بصیرت می دانند کہ فوق کل ذی علمٍ علیم۔

فَاِذَا كُنْتَ فِي الْمَدَارِجِ غِرًّا	ثُمَّ اَبْصَرْتَ حَاذِقًا لَا تُمَارِ
لَا تَكُنْ مُنْكِرًا فَثَمَّ اُمُوْرٌ	لِطِوَالِ الرِّجَالِ لَا لِلْقِصَارِ

فَاذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ   لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَارِ

جناب مجدد قدس سرہٗ در آخر مکتوب نوشتہ اند۔ "فقیر کہ این ہمہ دفاتر در بیان علوم و اسرار این طائفہ علیہ نوشتہ است ظاہراً بہ خاطرِ شما قرار یافتہ است کہ از روئے صحوِ خالص نوشتہ است بے مزج سکر۔ حاشا و کلا کہ آن حرام و منکر است و گزاف و سخن بافی" الخ شیخ براین قول نوشتہ است "در آخر سکر را بہانہ ساختہ اند" وقتیکہ شیخ این الفاظ می نوشت۔ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ۔ را فراموش کردہ بود۔ سردارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم بہ محبوب و فرزندِ محبوبِ خود ارشاد فرمودہ۔ اَقَالَ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَقَتَلْتَہٗ۔ قُلْتُ یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ اِنَّمَا قَالَهَا خَوْفًا مِنَ السِّلَاحِ۔ قَالَ اَفَلَا شَقَقْتَ عَنْ قَلْبِہٖ حَتّٰی تَعْلَمَ قَالَهَا اَمْ لَا، فَمَا زَالَ یُکَرِّرُهَا عَلَیَّ حَتّٰی تَمَنَّیْتُ اَنِّیْ اَسْلَمْتُ یَوْمَئِذٍ۔ یعنی حضرت اسامہ بن زید بن حارثہ در میدانِ قتال شخصے را کہ چون تیغ بے نیام دید و کلمہ خواند قتل نمود و در بارگاہ رسالت عرض کرد کہ وے از خوف سلاح کلمہ خواندہ بود۔ آنحضرت فرمودند چرا دلش را چاک کردہ نہ دیدی کہ وے از وجہ خوف گفتہ یا نہ۔ و آنحضرت این قول را آن قدر تکرار کردند کہ حضرت اُسامہ تمنا کرد کاش امروز مسلمان می شدم۔" از روئے این ارشاد مبارک شیخ را می بایست کہ قلب مبارک حضرت مجدد را شق کردہ می دید کہ آیا از روئے بہانہ این قول نوشتہ اند یا از روئے حقیقت۔ و شیخ گفتہ۔ "و قولِ شریف وَلَیْسَ هٰذَا اَوَّلَ قَارُوْرَۃٍ کُسِرَتْ فِی الْاِسْلَامِ عجب واقع شدہ است۔" الخ۔ قول حضرت ایشان قدس سرہ عجب واقع نہ شدہ بلکہ قولِ جناب شیخ عجب واقع شدہ، فکر نہ کردہ کہ مَا مِنْ عَامٍّ اِلَّا وَ خُصِّصَ این جا نیز تخصیص است کہ از اربابِ بصیرت پوشیدہ نیست وَذٰلِکَ وَلَیْسَ هٰذَا اَوَّلَ قَارُوْرَۃٍ کُسِرَتْ فِی الْاِسْلَامِ بِاَمْرِ اللّٰہِ تَعَالٰی۔ حضرت امام ربانی قدس سرہٗ بہ امر الٰہی صدہا قواریر مکنونہ را شکستہ اسرار و معارف ربانیہ بر آوردہ بر صفحات قلوب و اوراقِ کُتُب ثبت نمودہ کہ برائے اہلِ قلوب از اسباب تقویت قلوب و تسکین جنان شدہ۔ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی در رسالہ احقاق الحق نوشتہ اند "علمائے ظاہر این بزرگواران را مثل خود دانستہ و در خوردن و آشامیدن شریکِ حالِ خود شناختہ و از باطن شان عمی ورزیدہ بر اعاظمِ اولیاء کلامِ شان نافہمیدہ سخن چینی نمودند و از دریافت فضائلِ شان محروم ماندند چنانچہ بر کلام امام العارفین۔ (در شش سطور القاب اسم مبارک حضرت مجدد نوشتند) اکثر اعتراضات نوشتہ و بہ خلق اللہ ضرر عظیم اخروی رسانیدہ کہ ہر کہ آن اعتراضات را می بیند از جناب حضرت ایشان بغض پیدا می کند و در ضلالتِ ابدی گرفتار می ماند اَلْعِیَاذُ بِاللّٰہِ مِنْهَا۔ از برائے آنکہ اِمَاطَۃُ اَذًی عَنِ الطَّرِیْقِ را سَیِّدُ الْاَنَامِ عَلَیْہِ التَّحِیَّۃُ وَالسَّلَامُ از ایمان فرمودہ پس دفع این ضرر کہ در امور یقینی است از واجبات باشد؎

اگر بینی کہ نابینا و چاہ است   اگر خاموش بنشینی گناہ است

حضرت قاضی ثناء اللہ کہ مُحلّی و مُجلّی بہ علم ظاہر و باطن بودہ اند برائے رد کردن چنین اقوال فاسدہ استدلال بہ حدیث شریف کردہ اند و درجۂ وجوب دادہ اند جَزَاہُ اللّٰہُ خَیْراً۔ این امر واقعی است کہ تا این وقت اہلِ اہوا مکتوب شیخ را منزلتے می دہند گویا کہ آن صحیفۂ آسمانی است۔ حالانکہ آن خط از بس لایعنی است علمائے کرام در ردِّ آن رسالہا نوشتہ اند۔ از آن جملہ چند رسائل را عاجز ذکر می کند۔

رسالہ حضرت محمد یحییٰ فرزند حضرت امام ربانی قدس اللہ اسرارہما۔

رسالہ حضرت محمد فرخ شاہ فرزند حضرت محمد سعید قدس اللہ اسرارہما موسومہ بہ کشف الغطاء عن وجوہ الخطا ـــــ تعلیقات حضرت شاہ عبد العزیز محدث دہلوی قدس سرہ بر مکتوب جناب شیخ رحمہ اللہ۔

رسالہ قاضی ثناء اللہ پانی پتی احقاق الحق در ردِّ اعتراضات شیخ عبد الحق کہ بہ پنجشنبہ ۲۵ شوال ۱۱۹۰ھ بہ اتمام رسیدہ ـــــ رسائل حضرت شاہ غلام علی قدس سرہ۔

رسالہ شیخ محمد بیگ اوزبکی "عطیۃ الوہاب الفاصلۃ بین الخطأ والصواب" کہ بہ عربی در مکہ مکرمہ نوشتہ شدہ و بہ دوم ماہ ربیع الاول ۱۰۹۴ھ از تالیف رسالہ فارغ شدہ و مفتی مکہ مکرمہ عتاقی زادہ و شیخ حسن تونسی و شیخ احمد بشبیشی و شیخ قاسم سنجقدار و شیخ حرم مکی السید محمد و شیخ سید علی کلازادہ الدیار بکری و شیخ مرشد الدین مرشدی و مفتی مدینہ منورہ سید اسعد وغیرہم بر این رسالہ تقریظات شائقہ نوشتہ اند و شیخ محمد مراد المنزاوی مُعرّبِ مکتوبات در ۱۳۱۶ھ تقریظات علمائے کرام را بر ہامش دفتر اول از مکتوبات مُعرّبہ و رسالہ عَطِیَّۃُ الْوَہَّابِ را در ۱۳۱۷ھ بر ہامش دفتر ثالث طبع کردہ جَزَاہُ اللّٰہُ سُبْحَانَہٗ خَیْرَ الْجَزَاءِ۔

حضرت شاہ نعیم اللہ بہرائچی کتاب بشارات مظہریہ در حیات پیر و مرشد خود حضرت مرزا مظہر جان جانان قدس اللہ اسرارہما نوشتہ بودند و بعد از شہید شدن حضرت پیر و مرشد اضافہ بعض ابواب کردہ۔ ازین کتاب نسخہ کہ در ۱۲۰۰ھ نوشتہ شدہ۔ در انڈیا آفس لندن محفوظ است۔ عاجز عکس این نسخہ از انجا طلب کردہ است بر ہامش این کتاب حضرت شاہ غلام علی قدس سرہٗ بہ قلم خود بعض جا حواشی نوشتہ اند۔ در باب پنجم از مقصد اولِ این کتاب بر ورق ۱۳۵ آن مکتوب نوشتہ شدہ است کہ شیخ عبد الحق محدث دہلویؒ بہ جناب خواجہ حسام الدین خلیفۂ حضرت خواجہ باقی باللہ قدس اللہ اسرارہم نوشتہ اند۔ عاجز آن مکتوب را نقل می کند۔ شاہ نعیم اللہ این مکتوب را بہ نام اخلاص نامہ نوشتہ اند۔

سَلَّمَکُمُ اللّٰہُ وَاَبْقَاکُمْ عَلٰی رُؤُسِ الْمُحِبِّیْنَ الطَّالِبِیْنَ الْمُخْلِصِیْنَ درین سہ روز کہ از احوالِ شریف خبر نگرفت بہ جہت تقصیرے کہ در جبلّتِ بشر است یا بہ قصد آن کہ مطلقاً از آلائش ضعف و فترت پاک شدہ باشند تا بہ خبر مسرت اثر صحت کلّی و عافیتِ تام مُشرف و مسرور گردد، امید کہ بہ اعلام آن مشرف

گردانند، دیدۂ محبت در راہِ انتظارِ وصولِ اخبارِ مسرت آثار بندگی حضرت میاں شیخ احمد دوچار است، امیدوار است کہ دعائے محبان بہ اجابت رسیدہ اثرِ عظیم آرد نسبتِ این فقیر در این ایام وصفائے باطن بہ خدمتِ ایشان از حدِّ عدِ متجاوز است واَصلا پردۂ بشریت وغشاوۂ جبلت درمیان نہ ماندہ، نہ می داند کہ از کجا است، باقطعِ نظر از رعایتِ طریقۂ انصاف وحکمِ عقل کہ با این چنین عزیزان وبزرگان بدّ نہ باید بود و در باطن بہ طریقِ ذوق ووجدان وغلبہ چیزے افتادہ است کہ زبان از تقریرِ آن لال است۔ سُبْحَانَ اللّٰہِ مُقَلِّبِ الْقُلُوْبِ وَمُبَدِّلِ الْاَحْوَالِ، شاید کہ ظاہر بینان دراینجا استبعاد کنند من نہ می دانم کہ حال چیست وبہ چہ منوال است، زیادہ چہ گوید وچہ نویسد وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِحَقِیْقَۃِ الْحَالِ۔ اھ۔

حضرت غلام علی شاہ بر قول۔ واَصلا پردۂ بشریت۔ الخ۔ درج ذیل حاشیہ نوشتہ اند۔

”ازین قول معلوم می شود کہ اعتراضات سابقہ از بشریت ونفسانیت بود نہ از حقیقت۔ این احوال علما راست وائے برین صرفہ گویان“۔

مجموعۂ مکاتیب حضرت مرزا مظہر جانِ جانان قدس سرہٗ نزد عاجز موجود است شیخ عبدالرزاق قریشی آن مکاتیب شریفہ را نقل گرفتہ در ۱۹۶۶ء طبع کردہ اند۔ در مکتوب شانزدہم کہ بہ نام حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی است تحریر فرمودہ اند ”نفس علماء افعالِ خود بہ زور وقوت علم مزین در نظر خود می دارد ومتصدیِ جواب می شود عند الحساب مشکل خواہد شد“۔

این ہر دو حضرات قدس اللہ اسرارہما حقیقتِ امر را بیان فرمودہ اند جناب شیخ از حضرت خواجہ بیعت شدہ بودند دیدند کہ حضرت مجدد از سرہند آمدند ودر دو ونیم ماہ بکمال رسیدند وخلافت یافتند وبعد از یک سال حضرت خواجہ مریدان خود را بہ حضرتِ ایشان تسلیم کردند لہذا رگِ بشریت ونفسانیت بہ حرکت درآمد وَالَّذِیْ زَادَ فِی الطِّیْنِ بَلَّۃً معاندینِ حضرت مجدد وگردہِ ظاہر بینان سخنان دروغ وبیجا بہ شیخ رسانیدند لہذا شیخ در سوءِ ظن مبتلا شد تشریحات حضرت مجدد بے قدر شدند ونوشتند ”در آخر سکر را بہانہ ساختہ اند“۔ عجب است کہ عاشق بے چارہ ذکر محبوب کند ودر کلامش اثرے از سوزِ محبت نہ بود۔ حضرت شاہ غلام علی در رسالۂ خود نوشتہ اند ”مبنائے رسالہ بر استماع اخبار بے صرفہ گویان است کاش حضرت شیخ مکتوبات شریفہ را مطالعہ می فرمودند واز سرِ تأمل وتحقیق سخن می نمودند تا مردم نافہم زبان بطعن اکابر نہ می کشودند“ ونوشتہ اند ”مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی از اجلۂ فضلائے ہندوستان وارادتمندان ایشان است، در جواب معترضان مجملاً ارقام نمودہ کہ قدح کردن در سخن بزرگان بے علم بہ مراد ایشان جہل است نتیجہ نیک نہ دارد غیبت عوام گناہ است چہ جائے غیبت خواص، پس رد کلام مشیخت پناہ عرفان دستگاہ شیخ احمد از جہل و

نافہمیدگی است۔ انتہی۔ دست آویز مُفکران رسالہ حضرت شیخ عبدالحق محدث است رحمۃ اللہ علیہ کہ اعتراضات بہ طریق علمائے ظاہر بر بعضے معارف ایشان نمودہ"۔ وعلامہ روزگار جناب میرک شیخ رحمہ اللہ فرمودہ اند، آنچہ مردم از ایشان بیان می کنند محض دروغ و افترا است، وجناب میرک شیخ صفائے حضرت ایشان را دیدہ معتقد ایشان شدند، کما کتب دارا شکوہ۔

چون کہ حضرت ایشان جواب مکتوب طولانی کہ سراسر لایعنی بودہ نہ نوشتند و در خلوت خانہ خاص مشغول بہ امور یقینیہ شدند و فرمودند چہ باشد حال آن کس کہ معانیہ می بیند کہ نام او را از صفحہ زندگانی این جہان محو ساختند۔ وَكَانَتْ مُدَّةُ تِلْكَ الْفَتْرَةِ سَبْعَةَ اَشْهُرٍ۔ غالباً درین مدت ہفت ماہہ جناب شیخ را حالتے روے دادہ کہ نوشتہ اند "من نمی دانم کہ حال چیست و بہ چہ منوال است" واخلاص نامہ خواجہ حسام الدین نوشتہ باشند ـــــــ جناب شیخ در لجہ انکار گرفتار ماندند و حضرت ایشان قدس سرہ دین متین را رونق تازہ بخشیدند و طریقہ حضرات صوفیہ صافیہ را از بدعات صاف کردہ بر طریقہ مبارکہ نبویہ علی صاحبہا الصلاۃ والتحیہ راست فرمودند و ارشاد کردند۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ جَعَلَنِیْ صِلَةً بَیْنَ الْبَحْرَیْنِ وَ مُصْلِحًا بَیْنَ الْفِئَتَیْنِ۔ گویا کہ حضرت ایشان قدس سرہ اشارہ بہ آن حدیث شریف کردہ اند کہ ابن سعد در طبقات خود در جلد ہفتم صفحہ ۱۴۴ طبع بیروت بہ این لفظ روایت کردہ۔ عن عبدالرحمٰن بن یزید بن جابر أَنَّهٗ بَلَغَهٗ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَكُوْنُ فِیْ اُمَّتِیْ رَجُلٌ يُقَالُ لَهٗ صِلَةٌ يَدْخُلُ بِشَفَاعَتِهِ الْجَنَّةَ كَذَا وَكَذَا۔" حضرت ایشان بہ فرزند گرامی حضرت خواجہ محمد معصوم در مکتوب ششم از دفتر دوم نوشتہ اند "اے فرزند باوجود این معاملہ کہ بہ خلفت من مربوط بودہ است کارخانہ دیگر عظیم بہ من حوالہ فرمودہ اند برائے پیری و مریدی مرا نیاوردہ اند و مقصود از خلقت من تکمیل و ارشاد خلق نیست معاملہ دیگر است و کارخانہ دیگر۔ الخ" راست است علی قدر اہل العزم تاتی العزائم۔

تالیفات حضرت ایشان

شیخ صفر احمد مخدومی نواسہ حضرت خواجہ معصوم در برکات معصومی ذکر ہفت رسائل حضرت ایشان کردہ۔ (۱) رسالہ تہلیلیہ (تحقیق کلمہ طیبہ)۔ (۲) رسالہ اثبات نبوت (۳) رسالہ رد شیعہ (۴) رسالہ معارف لدنیہ (۵) شرح الشرح رباعیات حضرت خواجہ باقی باللہ (۶) مبدا و معاد (۷) مکاشفات غیبیہ۔ و نوشتہ "مکاشفات غیبیہ را حضرت ایشان (یعنی حضرت خواجہ محمد معصوم) و مبدا و معاد را خواجہ محمد صدیق بدخشی جمع نمودہ اند یعنی خطبہ آنہا از خود ساختہ اند و رسائل باقیہ من البدایت الی النہایت از حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ عنہ"۔ در زبدۃ المقامات نام اثبات نبوت نیست بلکہ نام۔ جذبہ و سلوک۔ آمدہ و در حضرات القدس نام رسالہ

تہلیلیہ نیست بلکہ نام "آداب المریدین" ذکر کردہ شدہ۔ ۔۔رین ہر دو کتاب نام رسالہ تعلیقات عوارف میر آمدہ و نوشتہ اند کہ آن ناتمام ماندہ، غیر ازین رسائل حضرت ایشان را سہ دفتر مکتوبات اند۔ در دفتر اول ۳۱۳ مکاتیب اند این دفتر را خواجہ یار محمد جدید بدخشی جمع کردہ و در ۱۰۲۵ھ از جمع فارغ شدہ، خواجہ محمد ہاشم برائے این دفتر نام تاریخی۔ در معرفت۔ تجویز کردند حضرت ایشان قدس سرہ فرمودند۔ ناس نیز ہمین باشد در دفتر دوم ۹۹ مکاتیب اند و این دفتر را خواجہ عبدالحی حصاری جمع کردہ۔ در ۱۰۲۸ھ از جمع فارغ شدہ، و نور الخلائق نام تاریخی است۔ دفتر سوم را سر مسَرّتِ جامِ احمدی خواجہ محمد ہاشم کشمی جمع نمودہ۔

در مقدمۂ این دفتر نوشتہ اند "این ضعیف کہ نام او در آخر مکتوبِ اولِ این جلد بر قلم شریف رفتہ در سنہ کہ از لفظ خاک نشین (۱۰۳۱ھ) مبرہن است بہ خاک نشینی عتبۂ علیہ استسعاد یافت۔ مقارن آن دریائے لسان الغیب وانبوب بنان حضرت ایشان در تموّجِ تقریر و جوشش تحریر آمد و از غایت رحمت عنایات آن غریب نواز این کمترین بہ جمع آن مسودات و نقل آن از سواد بہ بیاض ممتاز گردید و بہ اتمام جلد ثالث در ہمان سال کہ از لفظ "ثالث" نیز معین است سرفراز شدہ و چون شمار مکاتیب بہ صد و سیزدہ رسید کہ موافقت آن بہ عدد حروف "باقی"۔ ہویدا است و بہ سہ اعتبار تقریر بر آن بہ غایت شان و نیا، بر ہمان انجام یافت در رسالے کہ "کاس الراسخین" (سنہ ۱۰۳۲ھ) ملوّح آن است۔ بعد از ان مکتوبے را کہ بہ تازگی علوم جدیدہ و اسرار غریبہ ظہور یافتہ بود فرمودند کہ مسکنۃ الختام گردد و چنان شد کہ بہ الحاق آن تطابق عدد سور قرآنی عیان شد" عاجز گوید بعد ازین اضافہ نہ مکاتیب شریفۂ دیگر ہم کردہ شدہ چنانچہ تعداد مکاتیب این دفتر بہ یک صد و بیست و سہ رسیدہ۔ کل مکاتیب شریفہ پنجصد و سی و پنج اند۔

زہر یک نقطہ اش چون سنبلِ تر   شمیمِ وصلِ جانان می زند سر

اولاد امجاد پروردگار جل شانہ حضرت ایشان را ہفت پسر و سہ دختر عنایت فرمود۔

فرزندان = (۱) محمد صادق (۲) محمد سعید (۳) محمد معصوم (۴) محمد یحییٰ (۵) محمد عیسیٰ (۶) محمد فرخ (۷) محمد اشرف۔ مؤخر الذکر سہ فرزندان در طفولیت رحلت فرمودند۔

دختران = (۱) خدیجہ (۲) رقیہ (۳) ام کلثوم۔

حضرت محمد صادق ولادت ایشان در ہزار بوقوع آمد۔ تا حیات حضرت مخدوم در کنف تربیت ایشان ماندند چون در ہزار و ہشت حضرت مجدد بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند، حضرت محمد صادق بہ نظر قبول حضرت خواجہ در آمدند و اخذ ذکر و مراقبہ و نسبت نمودند۔ حضرت خواجہ در مکتوبے نوشتہ اند۔ قرۃ العین محمد صادق برخوردار ظاہر و باطن گردد۔ احوال او چنانچہ ظاہر است

مستوجب حمد است۔ بر ہمان حضور خود باشد، از غیبت و استغراق اندیشہ نیست، انشاء اللہ العزیز از شکر بہ صحو آید و فنا در شعور اندراج یابد۔ الخ۔ در سن بست و یک سالگی بہ خلعتِ خلافت مشرف شدند۔ در زبدۃ المقامات و حضرات القدس در احوال حضرت میر محمد نعمان نوشتہ است کہ نوبتے حضرت ایشان را ضعفے روئے نمود بہ خاطر اشرف آمد کہ امانت حضرات خواجگان بہ اہلِ آن باید سپرد چنانچہ آن را بہ حضرت محمد صادق و حضرت میر محمد نعمان سپردند، چون بہ سن بیست و چہار رسیدند در سرہند وبائے عظیم روئے نمود۔ بہ روز شنبہ ہفتم ماہ ربیع الاول ۱۰۲۴ھ محمد عیسیٰ و ہمان روز وقتِ شام محمد فرخ و یک روز عقب یعنی بہ ہشتم ماہ ربیع الاول روز یکشنبہ ام کلثوم رحلت نمود و بہ روز دوشنبہ نہم ربیع الاول حضرت محمد صادق رحلت فرمودند۔ در ظرف سہ روز چہار جگر گوشہا جدا شدند۔ حضرت ایشان قدس سرہٗ نسبت بہ محمد صادق بہ یکے از دوستان بزرگ نوشتہ اند۔ کما فی الزبدہ ”فرزندی مرحومی آیتے بود از آیاتِ حق جل و علا و رحمتے بود از رحمتہائے رب العالمین۔ در سن بیست و چہار سالگی آن یافت کہ کم کسے یافت، پایہ مولویت و تدریسِ علوم نقلیہ و عقلیہ را بہ حد کمال رسانیدہ بود حتیٰ کہ تلامذۂ ایشان بیضاوی و شرح مواقف و امثال اینہا را بہ قدرتِ تام درس دادند و حکایات معرفتِ عرفان و قصصِ شہود و کشوفِ ایشان مستغنی است از آن کہ در بیان آرد، معلوم شما است کہ در سنِ ہشت سالگی بر نہجے مغلوب حال شدہ بودند کہ حضرت خواجۂ ما قدس سرہٗ معالجۂ تسکینِ حال ایشان را بہ طعامہائے بازار کہ مشکوک و مشتبہ است می نمودند و می فرمودند کہ مجلتے کہ مرا بہ محمد صادق است بہ ہیچ کس نیست و ہم چنین مجلتے کہ او را با ما است بہ ہیچ کس نیست، ازین سخن بزرگی ایشان را باید دریافت، ولایت موسوی را بہ نقطۂ آخر رسانیدہ بود، عجائب و غرائب آن ولایت بیان می فرمود و ہموارہ خاضع و خاشع و ملتجی و متضرع و متذلل و منکسر بودہ و می فرمودہ کہ ہر یکے از اولیا از حضرتِ حق سبحانہ و تعالیٰ چیزے خواستہ است و من التجا و تضرع خواستہ ام“ الخ

در سیر الکاملین تاریخ وفات ایشان ”وَکَانَ ذٰلِکَ لِتِسْعٍ خَلَتْ مِنْ رَبِیْعِ الْاَوَّلِ سَنَۃَ اَلْفٍ وَّ اَرْبَعٍ وَّعِشْرِیْنَ“ نوشتہ است و خواجہ ہاشم در زبدۃ المقامات نوشتہ۔ انتقال حضرت مخدوم زادۂ بزرگ روز دوشنبہ نہم ربیع الاول بہ وقوع پیوستہ بود و از لفظ۔ روز دوشنبہ نہم ربیع الاول۔ تاریخ سال وصال ایشان نیز می برآید“ خواجہ ہاشم بہ صراحت ذکر سال نہ کردہ۔ شیخ بدر الدین ہم روز و تاریخ ماہ را بیان کردہ و سن را نہ نوشتہ و از لفظ۔ روز ۲۱۳، دوشنبہ ۳۶۷، نہم ۹۵، ربیع ۲۸۲، الاول ۶۸ کہ ۱۰۲۵ می شود و می برآید یعنی بیشی یک سال واقع می شود۔ وَالصَّوَابُ مَا فِیْ سِیَرِ الْکَامِلِیْنَ زیرا کہ وفات ایشان در عمر ۲۴ سال شدہ۔

تعمیر گنبد حضرت ایشان فرزند گرامی خود را در صحن حویلی مدفون ساختند۔ در حضرت حادیہ عشر شیخ بدر الدین نوشتہ۔ مدتے قبر ایشان را خام ماندہ بودند و محافظہ گرد آن کردہ بعد ازان بخاطر اشرف حضرت ایشان گزشت کہ چون قبر فرزندی در میان عمارات واقع شدہ است بہتر آن است کہ درین مقام گنبد ساختہ شود و متابعت بہ انبیاء عَلَیْهِمُ الصَّلٰوٰتُ وَالتَّسْلِیْمَاتُ نمودہ آید۔ بِنَاءً عَلٰی ذٰلِكَ بران قبر قرۃ العین خود گنبد بنا فرمودند"

الوصال حضرت ایشان قدس سرہ چون بفضل اللہ و کرمہ از تطہیر الحاد اکبری و از ترویج سُنت مطہرہ و تصفیۂ طرق صوفیۂ صافیہ فارغ شدند روزے فرمودند" شریعت را دیدم کہ در محلہ ما فرود آمدہ چنان کہ کاروانے در سرائے فرود آید۔ و فرمودند" ہر کمالے کہ در نوع بشر ممکن است مرا عطا فرمودند بہ وراثت و تبعیت سید البشر علیہ الصلوٰت والسلام بدان متحقق ساختند" و تحریر فرمودند"۔ اے فرزند این آن وقت است کہ در امم سابقہ درین طور وقتے کہ پر از ظلمت است پیغمبر اولوالعزم مبعوث می گشت و بنائے شریعت جدیدہ می کرد و درین امت کہ خیر الامم است و پیغمبر ایشان خاتم الرسل علیہ و علٰی آلہ الصلوٰت والتسلیمات علماء را مرتبہ انبیاء بنی اسرائیل دادہ اند و بہ وجود علما از وجود انبیا کفایت فرمودہ اند لہٰذا بر سر ہر مایہ از علماء این امت مجددے تعین می نمایند کہ احیائے شریعت فرماید علی الخصوص بعد از مضی الف کہ در امم سابقہ وقت بعثت پیغمبر اولوالعزم است و بہ ہر پیغمبرے دران وقت اکتفا نمودہ اند درین طور وقت عالمے عارفے تام المعرفۃ ازین امت درکار است کہ قائم مقام اولوالعزم امم سابقہ باشد"

فیضِ روح القدس ار باز مدد فرماید دیگران ہم بکنند آنچہ مسیحا می کرد

خطابِ مُجدّدِ اَلفِ ثانی مولانا عبد الحکیم سیالکوٹی کہ در علوم عقلیہ و نقلیہ یکتائے روزگار بودہ حضرت ایشان قدس سرہٗ را بہ خطاب مجدد الف ثانی یاد کرد و زبان زد عالمیان گشت۔ کَمَا فِی الْفَصْلِ الْخَامِسِ مِنَ الزُّبْدَۃِ۔

بالرفیق الاعلیٰ حضرت ایشان از حبسِ عسکری خلاص شدہ بہ سرہند رسیدند و در ماہ شعبان سنہ ہزار و سی و سہ خلوت اختیار کردند، در شب برات از زبان عصمت پناہ شنیدند خدا داند کہ امشب نام کرا از ورقِ ہستی محو کردہ باشند حضرت ایشان قدس سرہٗ فرمودند چہ باشد حالِ کسے کہ می بیند و می داند کہ نام او را از نامۂ وجود محو کردہ اند و اشارت بہ خود نمودہ اند، و بہ عصمت پناہ فرمودہ اند کہ از مبلغ مہر خود کفن من سازی، و وصیت فرمودند کہ التزام متابعت سنت و اجتناب از بدعت نمائید و مشغول بہ دوام ذکر و مراقبہ باشید حضرت ایشان بہ روز پنجشنبہ ۲۳ صفر بہ دستِ مبارک خود جامہا قسمت نمودند و بہ

کثرت تصدق وخیرات کردند و برزبان مبارک این مصراع را از اشعار ہندی راندند و سرشک مسرت را از دیدہ برافشاندند ع آج بلاوا اکنتھ سوں سکھی جگ دینوں وار۔ یعنی امروز روز وصالِ دوست است اے محرم ہمہ عالم را از شادی این دولت و نعمت نثاری کنم۔ و از انجا کہ حضرت ایشان را شوق لقائے او سبحانہ استیلا نمودہ بود از کمال شوق گریہ بر ایشان غالب می شد و ہمیشہ دران ضعف بہ دعائے ماثورہ اَللّٰھُمَّ الرَّفِیْقَ الْاَعْلٰی رطب اللسان می بودند و بہ وقتِ اشراق فرمودند کہ بہ جہت بول طشت حاضر کنید۔ چنانچہ طشت آوردند کہ دران ریگ نہ بود فرمودند طشت ریگ نہ دارد احتمال جستن قطرات است۔ لہٰذا ترک بول فرمودند و بر طریقۂ مسنونہ دست راست زیر خد راست نہادہ بہ ذکر بپرداختند۔ حضرت محمد سعید سرعتِ نفس در ایشان دیدہ معروض داشتند کہ حال شریف چون است، فرمودند آن دو رکعت نماز کہ کردیم کافی است و بعد ازین سخن نہ فرمودند و بہ طہارت در حال ذکر پروردگار بہ وقت چاشت روز سہ شنبہ قریب یک پاس روز، بیست و ہشتم صفر و بہ حساب شمسی منتصف جدی گو یند در سنہ ہزار و سی و چہار از ہجرت سید الابرار صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ازین جہان رحلت فرمودند امامتِ نماز حضرت محمد سعید نمود و در قبۂ مبارکہ حضرت محمد صادق سمت قبلہ پیش روئے ایشان در آغوشِ مادر خاک بیار امیدند۔ اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ قَدَّسَ اللّٰهُ رُوْحَهٗ وَعَطَّرَ قَبْرَهٗ وَاَفَاضَ عَلَى الْعَالَمِيْنَ مَعَارِفَهٗ وَاَسْرَارَهٗ وَفُيُوْضَهٗ۔

عشق نبوی عشقے کہ بہ بارگاہِ رسالت حضرت ایشان را بود محتاج بیان نیست۔ ہر حرف مکتوبات شریف دال برین معنی است خواجہ محمد ہاشم کشمی در فصل ششم زبدۃ المقامات این ملفوظ مبارک نوشتہ اند کہ فرمودند ”وقتے از اوقات جمعے از درویشان نشستہ بودند۔ این فقیر از محبّت خود کہ نسبت بہ غلامان آن سرور داشت عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهِ الصَّلَوٰتُ وَالتَّسْلِيْمَاتُ اَتَمُّهَا وَاَكْمَلُهَا چنین گفت کہ محبت آن سرور بہ حدے مستولی شدہ کہ حق سبحانہ وتعالیٰ را بہ واسطۂ آن دوست می دارم کہ ربّ محمد است“ صلی اللہ علیہ وسلم، عاجز گوید حضرت خواجہ قدس سرہٗ فرمودہ اند۔ ایشان از کمل مردان و محبوبانند ” عشق نبوی علیٰ صاحبہ التحیات والتسلیمات کہ حضرت ایشان داشتند موہبتی بودہ۔ کسب و عمل را دران دخلے نبودہ سن شریف ایشان چون بہ چہل رسید ناگاہ بہ خدمت شریف حضرت خواجہ قدس سرہ رسیدند و بہ درجات ولایت رسیدند سردار دو عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را درین عمر شریف خلعت نبوت عطا شد و حضرت ایشان را خلعت ولایت مدت نبوت بیست و سہ سال بودہ و مدت ارشاد حضرت ایشان نیز بیست و سہ سال وَكَذٰلِكَ الْاِتِّفَاقُ فِيْ مُدَّةِ الْحَيَاتِ۔ موافقتے کہ درین امور حضرت ایشان را حاصل شدہ شاید کہ بہ کسے دیگر حاصل شدہ باشد ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ۔ حضرت ایشان قُدِّسَ سِرُّهٗ در مکتوب صدم از دفتر سوم بہ شیخ نور الحق

فرزند مولوی عبدالحق نوشتہ اند۔ ازان دولتِ خاصہ او علیہ الصلوٰۃ والسلام بعد از تخلیق تکمیل او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات بقیہ ماندہ بود کہ در خوانِ دولتِ ضیافت کریمان زیادتیہا لازم است کہ اولش گویان نصیبِ خادمان بود آن بقیہ را بہ یکے از دولتمندانِ امّتِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلاۃ و السلام اولش گویان عطا فرمودہ اند و آن را خمیر مایہ ساختہ تخمیر طینت او نمودہ و بہ تبعیت و وراثت شریکِ دولتِ خاصہ او گردانیدہ علیہ وعلیٰ آلہ الصلاۃ والسلام رح باکریمان کارہا دشوار نیست۔ این بقیہ در رنگ آن بقیہ طینت حضرت آدم است علی نبینا وعلیہ الصلاۃ والسلام کہ نصیب خلقت درخت خرما آمدہ است کما قال علیہ وعلیٰ آلہ الصلاۃ والسلام اَکْرِمُوا عَمَّتَکُمُ النَّخْلَۃَ فَاِنَّہَا خُلِقَتْ مِنْ طِیْنَۃِ اٰدَمَ۔ بلی۔ وللارض من کاس الکرام نصیبٌ۔ الخ۔ حضرت ایشان حقیقت امر ا بیان فرمودہ اند۔ اگرچہ بعض نافہمان وصرفہ گویان ازین عبارت مبارکہ بعض مفاہیم فاسدہ بیان کردہ اند کہ دولتِ خاصہ آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم ختم نبوت است و تشریک در دولتِ خاصہ اَلْعِیَاذُ بِاللّٰہِ از حد قبیح است۔ این صرفہ گویان و نافہمان فکر نہ کردند کہ مراد از تخمیر تخلق بہ اخلاق نبویہ است علی صاحبہا الصلاۃ والتحیۃ بہ نوعے کہ آن اخلاق از امور طبیعیہ گردد۔ این کور باطنان فکر نہ کردند کہ حق تعالیٰ جل شانہ و عم احسانہ حضرت ایشان را بہ آن اوصافِ نبویّہ علیٰ صَاحِبِہَا اَلْفُ اَلْفِ صَلَاۃٍ وَّ تَحِیَّۃٍ متصف کردہ کہ کسب را دران دخل نیست و بیانش این عاجز کردہ، و از وجہ تعشق و ارتباطِ تام بہ بارگاہِ نبوت علیٰ صاحبہا الصلاۃ والسلام اوصاف کسبیہ ہم اوصاف طبیعیہ گشتہ بود۔ شیخ بدرالدین سرہندی در اواخر حضرت خامسہ از حضرات القدس صفت نماز خواندن حضرت ایشان قدس سرہ نوشتہ کہ "آثار خضوع و خشوع از استیلائے باطن بر ظاہر ایشان پیدا و ہویدا می شد و جمیع اصحاب ایشان در صورت بہ نماز ایشان تقلید می کردند۔ این حقیر پیش از انتظام در زمرۂ خدام آن امام ہمام گاہ گاہ در نمازہائے جمعہ بہ مسجد ایشان می رسید و نماز گزاردن ایشان را ہر کہ می دید بے اختیار از جا می رفت و بہ یقین می دانست کہ ایشان ہموارہ با سرور کائنات محبّت می دارند و نماز کردن آن حضرت علیہ السلام والتحیہ را می بینند، بر وفق آن نماز می گزارند"۔ دولت خاصہ این احوال اند کہ حضرت ایشان قدس سرہ قلباً و روحاً و شوقاً جسداً بدان متصف بودند۔ دیلمی از ابن عباس روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ خُلِقْتُ اَنَا وَاَبُوْبَکْرٍ وَّعُمَرُ مِنْ طِیْنَۃٍ وَّاحِدَۃٍ۔ و حدیثے را کہ حضرت ایشان قدس سرہ بیان کردہ اند آن را بخاری در "تاریخ" خود و دیگران روایت کردہ اند۔

عاجز گوید بقیہ طینت مبارکہ نبویّہ علیٰ صَاحِبِہَا اَلْفُ اَلْفِ صَلَاۃٍ وَّ تَحِیَّۃٍ کہ در طینتِ طیبہ حضرت ایشان بودہ اثر آن بِفَضْلِ اللّٰہِ وَاِحْسَانِہٖ تا امروز در اولش خواران مائدہ کرم حضرت ایشان موجود است

وَاِنْشَاءَ اللّٰہ سَیَبْقٰی هٰذَا الْاَثَرُ الْمُبَارَكُ وَهٰذِهِ النِّسْبَةُ الطَّیِّبَةُ اِلٰی اٰخِرِ الدُّهُوْرِ۔ آرے ۔

سرشتند از نورِ حق خاک او | بود چون نبی طینتِ پاک او
نبی نیست لیکن بہ رنگِ نبی | بجوشد زکویش ہزاران ولی

جدامجد اکبر حضرت شاہ ابوسعید زکی القدر قدس اللہ سرہٗ در رسالہ ہدایۃ الطالبین ومرقاۃ السالکین تحریر فرمودہ اند۔ "قربان پیران خود شوم کہ چہ راہ سہلے وآسانے برائے ماپست فطرتان وکم استعدادان مقرر ساختہ اند واین احسان حضرت شاہ نقشبند است رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ پانزدہ روز سر بسجدہ نہادہ دعا وتضرع در جنابِ الٰہی کردہ اند وعرض کردند الٰہی مرا طریقہ دہ کہ البتہ موصل شد۔ اللہ تعالیٰ دعائے ایشان مستجاب فرمودہ ایشان را طریقہ عنایت کرد کہ اقرب طرق است والبتہ موصل"۔ این راہ مبارک کہ در اطرافِ بخارا دائر بود بہ برکت حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس سرہٗ شاہراہ عظیم شدہ محیطِ عالم شد۔ ہزاران ہزار افراد کہ در بادیہ غفلت سرگردان بودند براین شاہراہ قدم نہادہ از واصلین وکاملین واولیائے رب العالمین شدہ اند۔ صرفہ گویان ہرچہ گویند گویند، پاک نہادان می سرایند۔

مَضَتِ الدُّهُوْرُ وَمَا اَتَیْنَ بِمِثْلِهٖ | وَلَقَدْ اَتٰی فَعَجَزْنَ عَنْ نُظَرَائِهٖ

قطب شام حضرت عبدالغنی نابلسی قدس سرہ در ایضاح الدلالات نوشتہ "یَاوَیْحَ هٰذَا الزَّمَانِ الَّذِیْ صَارَتْ فِیْهِ الْفُقَهَاءُ هُمُ الَّذِیْنَ یَتَحَكَّمُوْنَ بِمَا یَقَعُ فِیْ قُلُوْبِهِمُ الْمَمْلُوْءَةِ بِحُبِّ الدُّنْیَا وَالْغُرُوْرِ فَیُنْكِرُوْنَ بِالظُّنُوْنِ السَّیِّئَةِ الْمَنَاكِرَ الْمَوْهُوْمَةَ فِی الشَّرْعِ وَیَسْتَدِلُّوْنَ عَلَیْهَا بِالْمَسَائِلِ الصَّحِیْحَةِ فَغَالِبُ الْوَقَائِعِ بَاطِلَةٌ لِاَنَّهَا بِنَاءُهَا عَلَی الْاَوْهَامِ الْعَاطِلَةِ" الخ۔

ملا علی بن حسین کاشفی رحمہ اللہ در "رشحات" این قول عارف نامی حضرت نور الدین عبدالرحمن جامی قدس سرہ نقل کردہ۔ "مردم بدنفس چوں خواہند کہ عیب کسے برشمارند اول بدیہائے کہ در ذاتِ ایشان موجود است بر زبان جاری می شود کہ آن بہ فہم ایشان نزدیک تر است"۔

براین قول مبارک عاجز این بحث را بند می کند۔ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوْبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَیْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَّدُنْكَ رَحْمَةً اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ وَصَلَّی اللّٰهُ وَسَلَّمَ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِیْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ۔

☆ ☆ ☆

بابائے ہشتم حضرت خواجہ محمد معصوم قُدِّس سِرُّہٗ

اسم گرامی ایشاں محمد معصوم، کنیت ابوالخیرات، لقب مجدالدین وخطاب العروۃ الوثقیٰ بود در زبدۃ المقامات نوشتہ، ولادت شریف ایشان در سنہ ہزار و ہفت ہجری یازدہم شہر شوال بودہ مطابق ۱۱مئی ۱۵۹۹ء و در سیر کاملین نوشتہ "در بلدہ سہرند در سنہ ہزار و ہفت ہجری بہ ظہور رسیدہ" و در برکاتِ معصومی نوشتہ "در بستی ملک حیدر کہ قریب بہ دو میل خام از بلدہ متبرکہ دارالارشاد حضرت سرہند واقع است در ماہ شوال سنہ یک ہزار و ہفت ہجری اتفاق افتاد" و در حضرات القدس نوشتہ "ولادت با سعادت ایشان در سنہ ہزار و نہ بودہ حضرتِ ایشان می فرمودند کہ قدوم میمنت لزوم فرزندی محمد معصوم ما را بسیار مبارک آمد بعد ولادت ایشان بہ چند ماہ ملازمت حضرت خواجہ قدسنا اللہ سبحانہٗ بسرہ الاقدس نصیب گشت۔ عاجز گوید در کتابت سن از شیخ بدرالدین سہو واقع شدہ۔ چہ خود ایشان در حضرت ثانیہ این کتاب نوشتہ اند۔ پدر بزرگوار آن حضرت در سنہ یک ہزار و ہفت ارتحال فرمودند۔ آن عزم (عزم حج) سر کشید و شوق غالب گردید، بہ تجرید و تفرید بہ سفر مبارک بیرون آمدند" و این امر محقق است کہ ولادت شریف ایشان قبل از وصول بہ خدمت اقدس حضرت خواجہ قدس سرہٗ بود چنانچہ شیخ بدرالدین قول حضرت ایشان نوشتہ۔ کما تقدم و خواجہ ہاشم نیز آن قول مبارک را نقل کردہ، لہٰذا صواب آن است کہ در زبدۃ المقامات و برکات معصومی و سیر الکاملین اندراج یافتہ، اصحاب خزینۃ الاصفیا و جواہر علویہ و مناقب احمدیہ مقامات سعیدیہ اتباع شیخ بدرالدین کردہ سنہ یک ہزار و نہ در کتابہائے خود نوشتہ اند۔ فَکَثِیْراً مَا یُقَلِّدُ السَّاهُوْنَ السَّاهِیْنَ۔ و وفات ایشان بہ روز شنبہ عند نصف النہار نہم ماہ ربیع الاول ۱۰۷۹ھ مطابق ۱۷ اگست ۱۶۶۸ء در سرہند شریف اتفاق افتاد۔ عمر شریف ایشان بہ حساب تقویم قمری ۷۱سال، ۴ماہ، ۲۸روز و بہ حسابِ شمسی ۶۹سال، ۳ماہ و دہ روز بودہ۔

خواجہ محمد ہاشم نوشتہ کہ آن حضرت قدس سرہٗ در مکتوبے بزرگان نگاشتہ اند کہ از فرزندی محمد معصوم چہ نویسد کہ وے بالذّات قابلِ این دولت است یعنی ولایتِ خاصہ محمدیہ علیٰ صاحبہا الصلاۃ والسلام والتحیۃ، وقت دیگر بر زبان شریف راندند کہ از اقتضائے علو استعداد او بود کہ در ایام سہ سالگی بہ جامعیت استعداد و حقیقت تجلی ذات و حرف توحید لب کشود و می گفت من آسمانم و من زمینم و من فلانم و من فلان" و نیز نوشتہ کہ "می فرمودند بابا زود تر از تحصیل این علوم فارغ شوید کہ ما را با شما کارہائے عظیم است۔ در شانزدہ سالگی از تحصیل علوم فراغ یافت در برکات معصومی نوشتہ۔ اکثر این علوم از جناب حضرت مجدد الف ثانی استفادہ نمودند و برخے از عالم ربانی

عارف سبحانی برادر کلان خود خواجہ محمد صادق خواندہ اند و پارۂ از شیخ محمد طاہر لاہوری کہ از فحول علماء و از اعاظم خلفائے مجدد الف ثانی بودہ اند حاصل نمودند ہمچنین از بعضے علماء دیندار ذو الاعتبار نیز اخذ کردہ اند و در زبدۃ المقامات نوشتہ۔ و ہم از عنایات الٰہی در حق این مخدوم زادۂ ثالث آنکہ درین ایام باوجود مشاغل از افادہ طلبہ علم و افاضہ طالبانِ حق و التزام اوراد و مراقبات در اندک روز حفظ قرآن مجید نمودند وَمَا هٰذَا اِلَّا مِنْ اَعْطَافِ اللّٰهِ سُبْحَانَهٗ وَ اَلْطَافِهٖ" شیخ بدر الدین در حضرات القدس نوشتہ۔ و فرقان مجید را بہ سند عالی تجوید نمودہ اند و در مدت سہ ماہ حفظ کردہ و بر تلاوت آن مداومت دارند" و نوشتہ "در سن شانزدہ سالگی از تحصیل علوم متداولہ فراغ شان حاصل گشت و در اثنائے تحصیل در سنِ یازدہ سالگی طریقہ فرمودہ بودند (یعنی بیعت فرمودہ بودند) و جمع میان تحصیل قال و حال نمودہ بعد حصول ملکۂ مولویت ہر چند بہ درسِ علوم و افادۂ طلبہ علم نیز اشتغال داشتند اما کارخانہ حال بر قال غالب گشت۔ و خواجہ محمد ہاشم نوشتہ اند روزے از زبان مبارک حضرت ایشان قدس سرہ شنودم کہ فرمودند اقتباس محمد معصوم نسبتہائے مَا رَاَيْتُ مَا فِيْهِمَا بہ صاحب شرح وقایہ می نماید در حفظ و تعلیم وقایہ از جد بزرگوار چنانچہ در آن کتاب آوردہ اَلَّفَهَا اَيْ جَدِّيْ الْوِقَايَةَ سَبَقًا سَبَقًا وَكُنْتُ اَجْرِيْ فِيْ مَيْدَانِ حِفْظِهَا طَلَقًا طَلَقًا حَتّٰى اتَّفَقَ اِتْمَامُ تَاْلِيْفِهٖ مَعَ اِتْمَامِ حِفْظِيْ۔ الخ۔

حضرت ایشان قدس سرہٗ یک و نیم سال پیشتر از ارتحال خود بہ فرزندانِ گرامی حضرت محمد سعید و حضرت محمد معصوم مکتوبے نوشتہ اند کہ آن مکتوب ۱۰۵ از دفتر سوم است۔ و اندران مکتوب تحریر فرمودہ اند۔ دیروز بعد از نماز بامداد مجلس سکوت داشتم، ظاہر شد کہ خلعتے کہ داشتم از من جدا شد و خلعتِ دیگر بمن متوجہ شد کہ بجائے آن خلعت نشیند، بہ خاطر آمد کہ این خلعتِ زائلہ را بہ کسے خواہند داد یا نہ و آرزوئے آن شد کہ اگر آن را بہ فرزندی ارشدی محمد معصوم بدہند، بعد از لمحہ دیدم کہ بہ فرزندی مرحمت فرمودند و آن خلعت او را بتمام پوشانیدند، و این خلعتِ زائلہ کنایت از معاملہ قیومیت بودہ است کہ بہ تربیت و تکمیل تعلق داشتہ و باعثِ ارتباط بہ این عرصہ مجتمعہ او بودہ بود این خلعتِ جدیدہ را چون معاملہ بہ انجام برسد و مستحقِ خلع گردد امید است کہ از کمال کرم آن را بہ فرزندی اعزی محمد سعید عطا فرمایند۔ این فقیر ہموارہ بہ تضرع این مسألت می نماید و اثرِ اجابت می فہمد و فرزندی را مستحق این دولت می یابد۔ الخ۔ در زبدۃ المقامات نوشتہ کہ بعد ازین بمدتِ قلیلہ چون حضرت مخدوم زادہا بشرف ملازمت رسیدند خلعت ثانیہ موعودۂ مذکورہ را فرمودند کہ بہ فرزندی محمد سعید عطا کردند حمداً للہ سبحانہ علیٰ ذٰلک چہ آن خلعت ثانیہ کنایت از خلت است۔ الخ۔ خواجہ محمد ہاشم از بیاض حضرت ایشان آن مکالمہ را ہم نقل کردہ اند کہ اندران ایام درمیان ایشان و حضرت مجدد قدس اللہ اسرارہما بودہ است حضرت ایشان در آخر بیان خود نوشتہ اند" بعد ازین گفتگو بیک سال

وسہ ماہ چند روز کم واقعہ حضرت ایشان روے داد چہ این گفتگو در عشرہ اولیٰ ذی الحجہ سنہ یک ہزار و سی و دو بود و ارتحال آن ہادی کمال بہ بیست و ہشتم صفر سنہ یک ہزار و سی و چہار بودہ "

حضرت مجدد قدس سرہٗ مکاشفۂ خود بیان فرمودہ فرزند ثالث خود را کہ حضرت محمد معصوم اند کارخانۂ ارشاد سپرد کردہ فرمودہ اند مکونات بہ شوق تمام بہ تو رو آوردند خواجہ محمد ہاشم می نویسند" آثار تکمیل و ارشاد در رنگ پدر عالی مقدار بہ وجہ کمال از ایشان بہ ظہور پیوست و نور ہدایت ایشان اطراف و اکناف عالم را در گرفت چنانچہ این نوشتۂ آن مخدوم زادہ برین مدعا شاہد عدل است۔ ب۔ بہ کرم خداوندی جل سلطانہ و بہ طفیل رسول او صلی اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ وسلم و بہ یمن توجہ حضرت پیر دستگیر قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس معاملۂ تسلیک و تکمیل بہ غایت سہولت پذیرفتہ و راہ وصول اقرب گشتہ و کار دہور بہ ایام و شہور مقرر شدہ، ہر چند بہ حسب کمیت مسترشدان این معاملہ قلت دارد چہ این وقت کثرت آن را بر نہ تابد لیکن از روئے کیفیت و ذوق افزون و بیش از بیش است، یکے از مسترشدان بہ واسطہ در ہفت روز از ابتدائے تعلیم طریقہ از فنائے قلبی در خود نشان می داد و چیزہا بیان می نمود کہ گویا بہ حوالی فنائے نفس رسیدہ وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيْزٍ و اکثر مجازان فقیر کہ از احوال مسترشدان خود بیان می کنند و قصص سرعت وصول کہ می گویند عقل عقیل در تحیر می ماند" الخ۔ در سیر الکاملین نوشتہ" سلطان اورنگ زیب عالمگیر از جملہ مریدان و نیاز مندان آستانہ فیض کاشانہ حضرت ایشان است وقتیکہ بہ عزم حرمین شریفین برخواستند سلطان عرض کردہ کہ سلطنت ملک ہندوستان از حضرت سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰت و اکمل التحیات استدعا فرمایند کہ بہ من عنایت شود. فرمودند تا تو بادشاہ نہ شوی بہ ہندوستان مراجعت نہ خواہیم کرد۔ ہمچناں بہ وقوع آمد" الخ۔

عاجز گوید شیخ محمد شاکر سرہندی پسر شیخ بدر الدین سرہندی از خلفائے عالی قدر حضرت ایشان است و کتاب حسنات الحرمین المعروف بہ یواقیت الحرمین در احوال سفر حرمین شریفین تحریر فرمودہ۔ نوشتہ اند۔ در سنہ ہزار و شصت و ہشت کہ از کلمہ محمد ۹۲ المعصوم ۲۷۷ زاد ۲۰۸ الشفیع ۴۹۱ = ۱۰۶۸ ۔ نیز معلوم می گردد بہ عنایت خداوندی جل وعلا طواف بیت اللہ و روضۂ رسول اللہ و زیارت اصحاب کبار و مزار متبرکہ میسر گشت۔ و سلطان اورنگ زیب بر دست حق پرست حضرت شیخ سیف الدین بیعت شدہ بود. غالباً ایں بیعت بعد از سفر حرمین شریفین بودہ۔

حضرت ایشان قدس سرہٖ از مُرادان و فضلیان بودہ اند. در حضرات القدس نوشتہ است یکے از خادمان حضرت ایشان کہ در سفر و حضر ملازم آنحضرت می بود پیش این فقیر نقل می کرد کہ دران ایام کہ حضرت ایشان قدس سرہ بعد ارتحال حضرت خواجہ قدس سرہٗ بہ دار الخلافہ دہلی تشریف بردہ اند آن مخدوم زادہ بر جادہ

راہمراہ گرفتہ بودند روزے حضرت ایشان بعد فراغ از حلقہ بہ حجرہ درآمدند کہ ساعتے استراحت نمایند و دیدند کہ آن مخدوم زادہ کونین بر بادوادہ بر فراش آن حضرت خوابیدہ است، بہ سرعت تمام رجع القہقری نمودند خدام بہ عرض آن امام ہمام رسانیدند کہ حضرت چرا باز گشتند اگر حکم فرمایند مخدوم زادہ را بیدار کنیم تا ایشان دراز کشند فرمودند کہ از غیرت خداوندی بترسیدم و بر خود بلرزیدم ناچار بہ اضطراب بگردیدم کہ دوست خدا جل وعلا در استراحت است مبادا موجب ملال وکلال وے گردم" الخ ۔ در زبدۃ المقامات نوشتہ است۔ روزے این مخدوم زادہ دران وقت کہ در سن چہاردہ سالگی بودند بہ عرض اشرف حضرت ایشان رسانیدند کہ من از خود نورے یافتم کہ تمام عالم از ان نور منور است و آن نور در ہر ذرہ از ذرّاتِ عالم ساری است چون آفتاب اگر آن فرو رود عالم ظلمانی است حضرت ایشان بشارت دادہ فرمودند کہ تو قطب وقت خویش می شوی و این سخن را از من یاد دار" الخ ۔ آنچہ حضرت مجدد قدس سرہٗ بشارت دادہ بودند ظہور آن بہ اتم وجہ شد در اطراف عالم فیوضات و برکات ایشان رسیدند۔ در مناقب احمدیہ نوشتہ است "خلفا و مستفیدان جناب ایشان بیشمار، کثرت ہدایت و افاضاتِ کمالات باطنی کہ از توجہ علیا بہ ظہور آمدہ دلیلے است واضح بر علوِ شان، گویند نہ صد ہزار کس بر دستِ حضرتِ ایشان مرید شدند و ہفت ہزار آدم را خلافت دادہ اند"

شاعر مشہور ناصر علی سرہندی گفتہ و دُرّ ہا سفتہ۔

چراغِ ہفت محفل خواجہ معصوم — منور از فروغش ہند تا رُوم
رود جائے کہ جا آن جا نہ گنجد — نظر بے کار ماند پا نہ گنجد
ردائے ماہتابی شرع بر دوش — چو صبح از پاکیِ باطن قطب پوش
دو عالم کرد خود را فرش راہش — کہ شاید زیر پا افتد نگاہش
سریرِ معرفت را بادشاہے — بہ فرق از فرق درویشی کلاہے
ستونِ بارگاہِ شرع اسلام — بہ افعالِ پیمبر گام بر گام
زہے عزت کہ ربُّ العرّتش داد — کہ بر سر تاج قیّومیش بنہاد
جہان قائم بہ او، او با خداوند — زخود بگستہ باحق کرد پیوند
جہان در سایۂ احسان او باد — فلک قائم بہ فرزندانِ او باد
بزرگ و خورد این پاکیزہ رویان — بہ خلوت گاہ عصمت پارسایان
زصاحبزادہائے پاک گوہر — چہ گویم چون زہر وصف اندر تر
فلک را گرچہ در عصمت رسائی است — از ایشان کردہ کسبِ پارسائی است

قیّوم اشتہار حضرت ایشان خواجہ محمد معصوم بہ قیّوم بود۔ و قیّوم درین عالم خلیفۂ حق است جل وعلا و نائب مناب او، اقطاب و ابدال در دائرۂ ظلال او مندرج اند و افراد و اوتاد در محیط کمال او مندمج، افراد عالم ہمہ بہ وے روئے دارند و قبلۂ توجہ جہانیان اوست و انند یا نہ دانند بلکہ قیام عالم بہ ذات اوست، چونکہ افراد عالم مظاہر اسماء و صفات اند۔ و ذاتے درمیان شان کہ این نیست ہمگی اعراض و اوصاف اند و اعراض و اوصاف را از ذات و جوہر چارہ نیست تا قیام شان بہ آن بود۔ لہٰذا سنۃ اللہ جاری است کہ عارفے را نصیبے از ذات ارزانی داشتہ و یرا ذاتے عطا می فرمایند کہ بہ حکم نیابت و خلافت قیوم اشیا می گردد و اشیاء بہ وے قائم می باشند۔ این چنین ذات عارف را حضرت شیخ اکبر قدس سرہ نام قطب الاقطاب دادہ و حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ و یرا قیوم فرمودہ اند۔ مولوی محمد اسماعیل بن عبد الغنی بن شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمہم اللہ جمیعا در عبقہ تیسیم از مقدمہ کتاب "عبقات" نوشتہ اند۔ اِتَّفَقَ اَهْلُ الْكَشْفِ وَالْوِجْدَانِ وَاَرْبَابُ الشُّهُوْدِ وَالْعِرْفَانِ الْمُؤَيَّدِيْنَ بِالْبَرَاهِيْنِ الْعَقْلِيَّةِ وَالْاِشَارَاتِ النَّقْلِيَّةِ عَلٰى اَنَّ الْقَيُّوْمَ لِلْكَثَرَاتِ الْكَوْنِيَّةِ وَاحِدٌ شَخْصِيٌّ۔ الخ۔ یعنی اصحاب کشف و وجدان و خداوندان شہود و عرفان کہ بہ براہین عقلیہ و اشارات نقلیہ مؤید اند برین امر متفق اند کہ برائے کثرات کونیہ شخص واحد قیّوم است۔ ہر چہ این دو بزرگواران فرمودہ اند آن مسلک اہل عرفان است قاطبۃً۔

بعض افراد را بر تسمیہ حضرت مجدد قدس سرہٗ اعتراض است۔ کہ قیوم از اسمائے الٰہیہ است۔ دیگرے را بہ این نام و صفت موسوم کردن بے ادبی است۔ لہٰذا بعضے از معترضین چون بیان حضرت مجدد قدس سرہ می شنوند حوقلہ می خوانند و بعضے را کلمۂ استرجاع بر زبان می آید۔ چونکہ این افراد از دقائق علمیہ بے خبر اند معذور اند۔ ایشان فکر نہ کردند کہ غنی، علیم، قادر، قہار، جبار، رؤف۔ رحیم، سمیع، بصیر و غیرہا من الاسماء المبارکہ۔ از اسماء الٰہیہ اند و بدون ادنیٰ تردد بندگان را بہ این اوصاف و اسماء متصف می کنند۔ اگر در اتصاف بہ این اسماء مبارکہ قباحتے نیست در اتصاف بہ اسم مبارک قیوم قباحت از چہ آمد۔ اگر این جماعت معترضین تفسیر آیت شریفہ۔ قُلِ ادْعُوا اللّٰهَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ۔ را مطالعہ کنند، از دل و جان معترف فضل و کمال حضرت مجدد شوند قدس اللہ سرہٗ ——— عاجز گوید من حیث المعنی و نظراً الیٰ۔ تَخَلَّقُوْا بِاَخْلَاقِ اللّٰهِ۔ تسمیہ حضرت مجدد نہایت درست و صواب است۔

حق تعالیٰ حضرت مجدد را این مقام اعلیٰ کہ مقام خلافت است بخشیدہ بود و در اواخر ۱۰۳۲ھ این مقام بہ حضرت خواجہ محمد معصوم عطا کردہ شد کَمَا اَخْبَرَ السَّيِّدُ الْمُجَدِّدُ قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمَا وَلِلّٰهِ دَرُّ الْقَائِلِ۔

آن کہ نامش بہ زبان بردنم از بے ادبی است ؛ گرچہ ذراتِ تنم جملہ بہ نامش گویا است
لیک زانجا کہ زبان نیز سعادت طلب است ؛ گر بہ این نام شریفش نہ رسانم زجفا است

قطبِ حق ہادیِ دین خواجہ محمد معصوم ؎ آن کہ پیشش بتواضع قدِ افلاک دوتا است

ظاہرش جملہ بہ انوارِ شریعت روشن ؎ باطنش جملہ بہ اسرارِ حقیقت دانا است

قطع شد بر قدِ اُو خلعتِ قیومیت ؎ آرے این خلعتِ فاخرہ چنین قد زیبا است

قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس وافاض علینا من فیوضاتہ وفتوحاتہ وبرکاتہ۔

اولادِ مبارک حق تعالیٰ حضرت ایشان را شش پسر ا۔صبغتہ اللہ ۲۔حجتہ اللہ نقشبند ثانی، ۳۔عبید اللہ (مروج شریعت)، ۴۔محمد اشرف، ۵۔شیخ سیف الدین، ۶۔محمد صدیق و پنج دختر، ا۔امۃ اللہ ۲۔عائشہ، ۳۔عارفہ، ۴۔عاقلہ، ۵۔صفیہ۔ عنایت کردہ بود۔

مکاتیب شریفہ در زبدۃ المقامات نوشتہ مخفی نماند کہ این مخدوم زادہ را غایت اطلاع است بر اسرار و معارف پدر بزرگوار خود چہ آن معارف کہ داخل مکتوبات گردیدہ و چہ غیر آن اسرارِ خاصہ کہ در خلوات از زبان مبارک آنحضرت شنودہ اند" الخ۔ و شیخ بدر الدین این مضمون را بہ تغییر یسیر در حضرت القدس نوشتہ۔ حضرت ایشان معارف حضرت مجدد را در مکتوبات خود بیان فرمودہ اند۔ مکتوبات ایشان نیز سہ دفتر است۔ در دفتر اول ۲۳۹ مکاتیب اند و این دفتر در مطبع نظامی کانپور در سنہ ۱۳۰۴ھ طبع شدہ۔ و در دفتر دوم ۱۵۸ مکاتیب اند و این دفتر در سنہ ۱۳۲۴ھ مطابق سنہ ۱۹۰۶ء در ظہور پریس لدھیانہ طبع شدہ، و در دفتر سوم ۲۵۲ مکاتیب اند و این دفتر را تقریباً پنجاہ سال پیشتر مولوی نور احمد امرتسری طالع مکتوباتِ قدسی آیات حضرت امام ربانی طبع کردہ۔

نمازِ جنازہ امامت نمازِ جنازہ ایشان حضرت محمد یحییٰ برادر خورد حضرت ایشان کرد۔ اجتماعِ خلائق بہ حدے بود کہ در تعداد نیاید۔ و بہ وقتِ دفن آسمان بہ شدت اشکبار بود۔ و بہ جہت غرب قبہ حضرت مجدد قدس سرہ قدرے بہ فاصلہ حضرت ایشان را دفن نمودند۔ و فیما بعد قبہ عالی بر مزارِ مبارک ایشان ساختہ شدہ

تواریخ وصال: سلطان اورنگ زیب عالمگیر رحمہ اللہ گفتہ۔

قیوم جہان خلیفۂ اللہ ؎ دانندۂ رازہائے مکتوم

در دائرۂ وجود تا بود ؎ بودش بہ جہان مثالِ معدوم

تاریخِ وصالِ او خرد گفت ؎ رفتہ ز جہان امام معصوم سنہ ۱۰۷۹ھ

ناصر علی رحمہ اللہ گفتہ

چراغِ خاندانِ نقشبندان ؎ فروغِ دین احمد خواجہ معصوم

بہ سوئے گلشنِ جنت قدم زد ؎ ازین ویرانہ رباطِ کہنہ بوم

طلب کردم ز دل سالِ وصالش ؎ ندا آمد ز عالم رفتہ معصوم سنہ ۱۰۷۹ھ

بابائے ہفتم حضرت شیخ سیف الدین قدس سرہٗ

اسم گرامی ایشان سیف الدین است چونکہ از خورد سالی امر بمعروف و نہی از منکر می فرمودند لہٰذا قبلہ گاہِ ایشان بہ خطاب محتسب الامہ ایشان را نواختند و چونکہ در حیاتِ حضرت والد بزرگوار خود مرجع خاص و عام شدند بر زبان خلائق بہ سلطان الاولیاء اشتہار یافتند۔ ولادت حضرت ایشان در دار الارشاد سرہند بود۔ در سال ولادت و وفات اختلاف است۔ شیخ صفر احمد کہ خواہر زادۂ ایشان است در کتاب برکات معصومی و شاہ رؤف احمد در جواہر علویہ سال ولادت را ۱۰۴۹ھ (۱۶۳۹ء) نوشتہ اند۔ و در روضۂ قیومیہ و مناقب احمدیہ وانساب الطاہرین و سیر الکاملین ۱۰۵۵ھ (۱۶۴۵ء) نوشتہ۔ وفات حضرت ایشان در سرہند بودہ۔ در برکات معصومی و جواہر علویہ نوشتہ اند شب بستم شہر جمادی الاولیٰ در ۱۰۹۶ھ (۲۵ اپریل ۱۶۸۵ء) ازین دار پُر ملال در گزشتند۔ در جواہر علویہ بجائے جمادی الاولیٰ، ماہ جمادی الآخرہ تحریر یافتہ است۔ در تاریخ وصال اختلاف نسبت در روضۂ قیومیہ و مناقب احمدیہ وانساب لطاہرین و سیر الکاملین صرف سال وفات ۱۰۹۵ھ نوشتہ۔ بہ حساب برکات معصومی عمر شریف ایشان چہل و ہفت سال بود و مادہ تاریخ وفات "ہے ہے ستون دین افتاد" است، و بہ حساب روضۂ قیومیہ و من تبعہٗ عمر شریف ایشان چہل سال بودہ، نزد عاجز روایت برکات معصومی شایان اعتماد است چہ مؤلف این کتاب خواہر زادہ حضرت ایشان بودہ و "صَاحِبُ الْبَیْتِ اَدْرٰی بِمَا فِیْہِ" مشہور مقولہ است ــــــ قیوم جہان حضرت خواجہ محمد معصوم قدس سرہٗ را پروردگار شش پسر عنایت فرمود ہر یکیش از کمل اولیائے پروردگار و مصداق "لَا یُدْرٰی اَوَّلُہٗ خَیْرٌ اَمْ اٰخِرُہٗ" بودہ قدس اللہ اسرارہم۔

حضرت ایشان فرزند پنجم حضرت خواجہ محمد معصوم بودند، سیمائے رشد و ہدایت و آثار قیومیت از خوردی بر جبین مبارک ایشان ظاہر بود۔ در برکات معصومی نوشتہ۔ بعد ازین کہ مخدوم زادۂ مذکور بہ سن تعلیم و تعلم رسیدند در اندک مدت قرآن مجید را خواندہ بہ کتب متداولہ چرداختند و معاملہ حال از ایام طفولیت بہ کمال رسانیدند گویند یازدہ سالہ بودند کہ حضرت ایشان بہ بشارت فنائے قلب و ولایت صغریٰ کہ درجۂ اولیٰ است از درجات ولایت مشرف ساختند بہ حدے کہ در ہم سالان ایشان کہ بنی اعمام و عمات ایشان بودند موجب غبطہ گردیدند و پیش از ایام بلوغت بشارت فنائے نفس و ولایت کبریٰ گردیدند۔" و نوشتہ کہ در عنفوان شباب مقبول مولائے ذی الجلال گردانیدہ ہمت ایشان مصروف بہ اجرائے احکام شریعت و ازدیاد رونق دین و ملت گردیدہ، حضرت حق سبحانہ بہ موافق ہمون ہمت کہ مقرون نیت صالحہ بودہ ایشان را در حضور والد بزرگوار ایشان

بہ اعلیٰ رتبہ ارشاد رسانیدہ" دنوشتہ۔ بعدازیں کہ حضرت ایشان بعد الحاح وطلبِ بادشاہ خلد مکان بلکہ بہ موجبِ الہامِ رحمان آن مخدوم زادہ را رخصت و اجازتِ حضور لازم السرور برائے ارشادِ خلیفہ وقت ودیگر طالبان فرمودند ——— حضرت ایشان رایک دفتر مکتوبات است کہ فرزند اکبر ایشان حضرت محمد اعظم قدس اللہ اسرارہما جمع نمودہ ودیباچہ نوشتہ اند، اختتام دیباچہ بر ایں اشعار است۔

زہے این نامہ ہائے رشد فرجام — کہ در آغاز او پیداست انجام
معارف آن چنان دروے ہجوم است — کہ گوئی آسمانے پُر نجوم است
درو تابندہ انوارِ الٰہ است — کہ ازوے مقتبس خورشید وماہ است
طریقِ احمدی از وے منوّر — مشامِ طالبان ازوے معطّر
لباسِ رہنمائی دربرِ او — رجوعِ پارسائی بر درِ او
نہ می گویم کہ مدحِ او نمودم — زمدحش اعتبارِ خود فزودم
امامے کو بود معصوم از عیب — کتابٌ مستطابٌ فِیْہِ لَارَیْب
حقائق از مضامینش شگفتہ — رموزش از مخالف رُو نہفتہ
زسیفش دین احمد راست نصرت — وَرَا اِنَّا فَتَحْنَا ہست مدحت
حقائق اندرو گردیدہ مستور — بہ رنگِ اسمِ اعظم گشتہ مستور
بود تاگرم بازارِ ہدایت — بہ دوران تا رسد فیضِ عنایت
الٰہی بادہا دی طالبان را — حیاتِ تازہ مر روح و روان را

جناب ایشان در مکتوب ہشتاد وسوم بہ صوفی سعد اللہ کابلی تحریر فرمودہ اند۔ بادشاہ بہ دخول طریقۂ علیہ مشرف گشتہ بسیار متاثر گشت، سہ صحبت با حضرت ایشان داشت چون شاہ جہان وفات یافت، بہ جہت ضرور متوجہ اکبر آباد گشت دیگر از ہجوم اہلِ طلب کہ مانند مور وملخ غلو دارند چہ نویسد کہ از حیطۂ نوشتن خارج است"الخ۔ ودر مکتوب صد و چہل و دوم بہ شیخ محمد باقر لاہوری تحریر فرمودہ اند پادشاہِ دین پناہ شب شنبہ کہ سوم این ماہ باشد بہ منزل فقرا آمدہ از قسم اطعمہ بے تکلفانہ آنچہ حاضر بود تناول فرمودند و صحبت طولانی گشت ومجلس سکوت نیز درمیان آمد معاملۂ بقا را بہ وضوح تام می فرمایند کہ مدرک می گردد ومبدأ تعین خود را صفت علم یافتہ، وسعتے در لطیفۂ اخفی ومناسبت بہ آن واز لحوق صفات بہ اصل از مدتے ظاہر می سازند، شاہزادہ سلطان محمد اعظم بہ ترغیب و دلالتِ بادشاہ بہ دخول طریقۂ علیہ مستسعد گشتہ واحوالش بہ غایت بلند است از ذکر لطائف وذکر سلطانی دو وسعتے در قلب نشان می دہد، بادشاہ اظہار شکر این معنی می نماید

واز احوال شاہزادہ خبر گیران است" الخ۔ ودر مکتوب پنجاہ ودوم بہ شاہزادہ سلطان محمد معظم بیان فضیلت ذکر خفی ومزیت دوام حضور کردہ اند ودرین خط نوشتہ اند۔ ذکرِ اسمِ ذات وطریقۂ آن بالمشافہہ بیان کردہ شد از کیفیت آن اطلاع بخشند عمدہ آن است کہ ذکر ملکۂ دل می گردد وصفتِ لازمۂ او شود چنانچہ سمع صفت سامعہ وبصر صفتِ باصرہ" الخ۔ ودر برکات معصومی نوشتہ "غلبۂ ارشاد بہ حدے محیط الآفاق گردیدہ کہ بادشاہ زادہ محمد اعظم شاہ کہ بہ اخلاص تمام مرید شدہ بود روزے بر دروازۂ شریفہ از کثرت ازدحام دستار از سر افتاد چون این مقدمہ بہ عرض بادشاہی رسیدہ شکرانۂ الٰہی بہ تقدیم رسانیدند کہ در عہدِ مبارک ما این چنین شیخ صاحب کمال بہ منصۂ ظہور آمدہ" الخ۔ ونوشتہ "روزے محمد اعظم شاہ دعوت آنحضرت نمودہ اند از غایت اخلاص آفتابہ بہ دست خود آوردہ ایشان برادر بزرگ خود را حضرت محمد اشرف را قدس سرہٗ۔ کہ دران ایام نیز تشریف ایشان در حضور بودہ در دعوت شریک خود فرمودند۔ ہرگاہ شاہزادہ بہ فکر شستاندن دست ایشان بہ دست خود گشت، ایشان آن آفتابہ را از دست بادشاہ زادہ گرفتہ خود اوّلاً دستِ برادر خود شستاندند بعد ازان بہ بادشاہ زادہ مرحمت کردند تا دستِ ایشان شستاند" الخ۔ ونوشتہ اند "حضرت ایشان (قیوم جہاں خواجہ محمد معصوم) را غلبۂ ارشاد مخدوم زادۂ عالی نژاد خیلے مرغوب الطبع گردیدہ، در ایام بودنِ ایشان در شاہجہان آباد حضرت وحدت قدس اللہ سرہٗ کہ فرزند رشید حضرت خازن الرحمۃ قدسنا اللہ بسرہ الاقدس وبہ کمالات بلند معنی ارجمند پیراستہ وبہ زبان آوری ولب ولہجہ وشیرین گفتار آراستہ نیز درین بلدہ بودند حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اکثر بار در حرم محترم می فرمودند کہ سبحان اللہ عبدالاحد بایں شیرینی کلام موصوف است وسیف الدین بایں تمکین ووقار معروف وقبولیت بہ این نصیب گشتہ خوش گفت ؎

بہ مقبولی کسے را دسترس نیست قبولِ خاطر اندر دستِ کس نیست

وبعد از تشریف بہ وطن مالوف دیگر از خدمت حضرت ایشان جُدا نہ گردیدند ودر حضور لامع النور اخذ کمالات صحبت کہ ہر روز در ترقی بود بہ کمال حلاوت وسُرعت می نمودند وبعد از ایام وصال حضرت ایشان بانی روضۂ منورہ فی الحقیقت ایشان اند ہر چند بنا بہ اعتبار ظاہر روشن آرا بیگم رحمہا اللہ سبحانہ نمودہ است اما چون بادشاہ زادۂ مذکورہ بہ توسلِ ایشان انتساب داشتہ ودر محبّت ایشان بے نظیر بودہ وبہ اشاراتِ ایشان بہ این دولت رسیدہ، پس بہ حکم "الدّالُّ عَلَی الخَیرِ کَفَاعِلِہٖ" این کار از ایشان استوار است چنانچہ بالائے روضۂ معظمہ نیز بیتے ازان ابیات مرقوم شاہد این مدعا است ؎

او ز سیفُ الدّین محمّد مُقتدا یافت سوئے ایں سعادت اہتدا

وعُرسہائے حضرت ایشان بہ شانِ تمام در ہر عام بہ شوق مالاکلام بہ خود متعلق گردانیدہ حتی المقدور شرکت غیرے درین امر

رفیع القدر تجویز نمی فرمودند بالجملہ در جمیع اطوار و افعال جانشینی حضرت ایشان کما ینبغی نمودند و بعد ازان ہم صحبت ہائے شائستہ بہ بادشاہ دست دادہ و بہ موجب طلب در حضور رسیدند و باز بہ وطن مراجعت نمودند و خدمت حضرت والدۂ کریمۂ خود بعد وصال حضرت ایشان بہ وجہِ الیق بہ تقدیم رسانیدند" الخ۔ در سرالکاملین نوشتہ "حضرت ایشان را شوکت ظاہری بسیار بود۔ مجال سلاطین و امرا نہ بود کہ بہ حضرت ایشان لب کشایند یا حرف زنند، دست بستہ بہ آداب تمام استادہ می بودند آن قدر ہجوم مردم در حلقات ذکر و مراقبہ می شد کہ از نشستن نظر بہ ہر کس نہ می رسید حضرت ایشاں بر کرسی نشستہ انظار قدسیّہ بہ حالِ مستفیدین می فرمودند یک ہزار و چہار صد کس در خانقاہ شریف طالبین حق سبحانہ می بودند ہر کسے را موافق فرمائش طعام می رسید" نوشتہ اند کہ شوکتِ ظاہری ایشان را دیدہ بعض افراد گفتند حضرت شیخ تکبر دارند۔ چون این قول بہ مسامع شریفہ حضرت ایشان رسید فرمودند تکبر ما از کبریائی اوست جلّ جلالہٗ و گرنہ من ہمان عالم کہ بودم۔ در برکات معصومی نوشتہ۔ جماعتِ کثیر از صغیر و کبیر در جال و نسار و امرا و فقرا از فیض آن حضرت شاداب گزیدہ، ہر کسے بہ موافق نصیبۂ خود نعمت برداشتہ و کام روائی اہلِ حوائج علی الخصوص کہ از اہلِ حقوق باشند دران مدّت بہ نوعے بہ حصول پیوستہ کہ تا امروز رطبُ اللسانِ شکرِ عطیات و تفضّلات ایشانند و صلۂ رحمی بر بناتِ فاخوات و دیگر قربیات زیادہ از آنچہ مشروح قلم تواند شد بہ کار می بردند و آداب بزرگان و برادران خود غیر متوقع بہ وقوع پیوستہ" و نوشتہ "تشریف حضرت حجۃ اللّٰہ قدسنا اللّٰہ سبحانہ بسرہ جانب سفر حجاز اتفاق یافتہ و آن حضرت بہ جہت مشایعت یک مرحلہ کاملہ ہمراہ آمدند وقت وداع حضرت حجۃ اللّٰہ فرمودند کہ عمر بہ اخیر رسیدہ است باید کہ بر احوال فرزندان این جانب البتہ مہربانی مبذول خواہند داشت۔ بہ ایشان در جواب گفتند کہ امید از فضلِ چنان است کہ عمر حضرت بہ سن کثیرہ وفا نماید اما بر خود این امید مطلق نہ ماندہ است، فرزندانم رجامند عنایت شمایند، ہمچنان شد کہ ملاقات اخرین کہ باز دست نہ داد و واقعہ آن حضرت بہ وقوع پیوست و حضرت حجۃ اللّٰہ نوزدہ سال بعد از وصال ایشان بہ قید حیات بودند۔ سبحان اللّٰہ طرفہ اندامے جلوہ گر گشتہ است و دو احمر اکابر را بر ہر دو کف خود برداشتہ است فَافْہَمْ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَاصِرِيْنَ" الخ۔ عاجز گوید کہ این قصد دوم از سفر حجاز بودہ کہ حضرت محمد نقشبند حجۃ اللّٰہ در ۱۰۹۵ھ کردہ بود و از وجہ غیر مامون بودنِ سفر آبی از حیدر آباد معاودت فرمودہ بودند مؤلف برکات معصومی ہر واقعہ را بہ عنوان احمری نویسد لہٰذا مراد از دو احمر دو واقعہ است در عمدۃ المقامات در احوال قیوم جہان حضرت محمد معصوم قدس سرہٗ نوشتہ کہ عبد الملک از فقرائے مبتدع تسخیرات از خواندنِ اسمائے سیفی بہم رسانیدہ بود، حضرت ایشان یک روز قبل از رحلت خود فرمودند عنقریب فرزندی سیف الدین او را منہدم و ناچیز خواہد نمود۔ فوقع کما اخبر انتہیٰ ملخصًا۔ در برکات معصومی نوشتہ۔ وضع

شریف آں حضرت از مدتے چنان بودہ کہ در نصف شب جریدہ بہ روضۂ مقدسۂ حضرت مجدد الف ثانی بہ شوقِ تمام می رفتند و گرد آن مرقد مطہر نور ہ اللہ می گشتند و می فرمودند۔ سگِ درگاہ مجدد الف ثانی ام "۔ وگاہے بہ این عبارت می گفتند کہ "سگ درگاہ بندگی شیخ احمد کابلی سرہندی ام" و ہنگامے بہ روضۂ معظمہ حضرت ایشان بہ ہمان وقت لیل رفتہ این بیت بہ شورش تمام می خواندند۔

من کیستم کہ باتو دمے بندگی کنم　　چندین سگان کوے تو یک کمترین منم

قاعدۂ شریفہ چنان بود کہ بین الظہر والعصر اخولت کریمات را جمع فرمودہ بہ دستور حضرت ایشان قدس سرہ حدیث شریف می خواندند، روزے کہ مقدمۂ موت ایشان بود چون کتاب را غلاف کردند یکے از حاضرات معروض داشت کہ بیشتر ہم بخوانید۔ فرمودند کہ بیشتر از محمد اعظم خواہند شنید چنانچہ ہمچنان شد کہ آن روز گزشت و بہ شب آن حضرت ارتحال فرمود ــــــ شیخ صفر احمد بن فضل اللہ مخدومی ہمشیرہ زادۂ حضرت ایشان قدس سرہ در برکات معصومی نوشتہ "فقیر با وجود خورد سالی آن معرکہ را بہ وجہ احسن در خاطر دارم و شہرتے کہ در ہمان وقت بین الناس انتشار یافتہ بود ذہن نشین است ، اما بعد از کلان سالیہا ہم از اکثر مردم شنیدم کہ جنازۂ آن حضرت قدس سرہ بالائے ہوا می رفت و ہر چند مردم بہ قصد می جستند دست کم کسے بہ آن می رسید و بعد از رسیدن بہ روضہ خود بہ خود فرود آمد"۔ روضۂ منورۂ ایشان از روضۂ حضرت مجدد بہ سمت جنوب قدرے بہ فاصلہ در یک باغ واقع است۔ طُوبیٰ لِمَنْ زَارَهَا۔ مادۂ تاریخ ایشان راکسے چنیں نظم کردہ است۔

مصدر ورع شیخ سیفُ الدین　　بود سلطانِ عالمِ ارشاد

چوں بہ جنّت برفت از دُنیا　　آب تقویٰ و زہد شد بر باد

سالِ تاریخ وصلِ آن حضرت　　گشت، ہے ہے ستونِ دین افتاد = ۱۰۹۶ھ

اولاد ایشان حق تعالیٰ حضرت ایشان را ہشت پسر و شش دختر عنایت فرمود۔

فرزندان = (۱) محمد اعظم (۲) محمد شعیب (۳) محمد حسین (۴) محمد عیسیٰ (۵) محمد موسیٰ (۶) محمد کلمۃ اللہ (۷) محمد عثمان (۸) عبد الرحمٰن ۔

دختران = (۱) جنت (۲) حلیمہ (۳) سائرہ (۴) شہری (۵) رفیع النساء (۶) زہرا، رَحْمَةُ اللهِ تَعَالىٰ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ ۔

بابائے ششم حضرت محمد عیسیٰ قدس سرہٗ

حضرت ایشان فرزند چہارم سلطان الاولیا حضرت شیخ سیف الدین اند۔ برخے از علوم پیشِ حضرت والد ماجد خواندہ بودند کہ حضرت ایشان رحلت فرمودند۔ فیما بعد از حضرت برادر کلان محمد اعظم استکمال علم ظاہر و باطن فرمودند۔ در برکات معصومی نوشتہ۔ شاعر و فاضل اند و در جودت طبع مشہور۔ ہر کجا باشد خدایا بہ سلامت دار۔ و در جواہر علویہ نوشتہ است۔ عالم و شاعر ذہین و صوفی و اہلِ نسبت بودند۔ در سنہ ہزار و صد و پنجاہ وفات یافتند۔ و در رسالہ سیر الکاملین نوشتہ است۔ ولادت ایشان در مایۂ یازدہم است بعد ہزار و ہفتاد، عالم بودند بہ علم ظاہر و باطن، تحصیل علوم از خدمت والد ماجد و برادر کلان شیخ محمد اعظم فرمودہ بودند، در حلم و علم و فضل و تقویٰ مستثنےٰ روزگار بودند، روزے عالمگیر بادشاہ در خدمت حضرت ایشان حاضر شد، دید کہ جامۂ باریک پوشیدہ اند۔ عرض نمود کہ در میان مردم این حدیث مشہور است۔ مَنْ رَقَّ ثَوْبُهُ رَقَّ دِيْنُهُ۔ حضرت ایشان در تحقیق این حدیث رسالہ نوشتند و مَوضُوعیتِ این حدیث را از کتب معتبرہ اثبات کردند، و پیشِ سلطانِ وقت فرستادند، سلطان بہ کمالِ علمیتِ ایشان مقر شد۔ در سرہند در سنہ ہزار و یک صد و پنجاہ و سہ وفات یافتند و در قبۂ والد ماجد خود مدفون شدند۔ رَفَعَ اللّٰهُ قَدْرَهُ فِي أَعْلَى الْجِنَانِ۔

اولاد حضرت ایشان را سہ پسر و یک دختر بودہ۔ (۱) رفیع القدر (۲) عزیز القدر (۳) عظیم القدر و عمدۃ النساء۔

بابائے پنجم حضرت عزیز القدر قدس سرہٗ

ولادت حضرت ایشان در سرہند شریف بودہ، در سیر الکاملین نوشتہ۔ ولادت ایشان در آخر مایۂ یازدہم بود و وفات در مایۂ دوازدہم، عالم و عامل و فاضل و اکمل بودند، تلمذ در ظاہر و باطن از والد ماجد خود داشتند در طریقہ شریفہ آبا کرام بہ کمالِ استقامت مستقیم بودند۔ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَقَرَّبَهُ لَدَيْهِ۔ و حضرت جد امجد در انساب الطاہرین نوشتہ اند۔ بہ پنجم ربیع الاول ۱۱۸۳ھ ہزار و یک صد و ہشتاد و سہ رحلت فرمودہ۔ و شاہ رؤف احمد در جواہر علویہ سال وفات یک ہزار و یک صد و ہشتاد و ہفت نوشتہ و بر ہامش کتاب ہدیۂ احمدیہ در انساب حضرات مجددیہ نوشتہ است مسموع شدہ است کہ ایشان در قصبۂ نجیب آباد از اضلاع بجنور مدفون اند۔

اولاد حضرت ایشان را از دو زوجہ یکے عشرت دختر انوار اللّٰہ سعیدی و دیگر اکرام النساء بنتِ ابن عم ایشان سہ پسر و سہ دختر بودہ۔ (۱) حفیظ القدر از زوجۂ اُولیٰ (۲) احمد معصوم (۳) صفی القدر از زوجۂ ثانیہ۔

(۱) ثمرہ (۲) جمیلہ (۳) فصیح النساء۔ احوال بنات معلوم نہ شد کہ از بطن کدامین زوجہ اند۔ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ جَمِيْعًا۔

بابائے چہارم حضرت صفی القدر قدس سرہٗ

در سیر الکاملین نوشتہ است "حضرت شیخ محمد صفی القدر فرزند رشید حضرت شیخ عزیز القدر ہستند، ولادت شریفِ ایشان در سہرند در سنہ یک ہزار و یک صد و شصت و شش بہ وقوع آمد تحصیلِ علم ظاہری از علمائے وقت واز والدِ ماجد فرمودہ اند وکسبِ سلوکِ باطنی نیز از خدمت پدرِ عالی قدر کردہ اند، عالمِ باعمل کثیر العبادات والطاعات والوظائف والأوراد بہ حدّے بودند کہ یک لحہ ازان فراغت نہ داشتند و استقامت بر شریعت و طریقت تا حدِ نہایت داشتند، اَمر بِالْمَعْرُوْف وَنَهْي عَنِ الْمُنْكَر بلاخوف، خواہ امیر باشد خواہ فقیر می فرمودند۔ كَانَ لَا يَخَافُ فِي اللّٰهِ لَوْمَةَ لَائِمٍ۔ ہر کس را کہ خلافِ جادۂ شریعت می دیدند، بے تحاشی و بے تأمل، خواہ بدست خواہ بزبان، زجر می کردند و در زہد و تقویٰ عدیم النظیر فی الامثال بودند، نواب نصر اللّٰہ خان رئیسِ رامپور ہر چند خواست کہ منصبِ نیابت قبول کنند، از کثرت ورع جواب صاف دادند، وقت رحلت بہ فرزند خود (حضرت شاہ ابو سعید) فرمودند "حجب بالکل مرتفع گشتند" و چوں قاری بہ آیۃ شریفہ فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي" رسید، جان با جانان سپردند، وَكَانَ ذٰلِكَ لِخَمْسٍ وَعِشْرِيْنَ خَلَتْ مِنْ شَعْبَانَ سَنَةَ أَلْفٍ وَمِائَتَيْنِ وَسِتٍّ وَثَلَاثِيْنَ، تُوُفِّيَ فِي بَلْدَةِ لَكْهَنُوْ وَدُفِنَ فِيْهَا۔ رَحْمَةُ اللّٰهِ عَلَيْهِ"

محدث دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی در رسالہ "هُوَ الْغَنِيُّ" ضمیمہ مقامات مظہری بر صفحہ ۱۵۹ نوشتہ اند۔ اول ارادت بہ خدمتِ والد ماجد خود (حضرت صفی القدر) آوردند، او شان بر طریقہ آبائے کرام خود مستقیم بودند۔ و ترکِ دنیا و انقطاع غالب داشتند بہ حدیکہ نواب نصر اللّٰہ خاں آرزو نمود کہ عہدہ بخشیگری قبول فرمایند مگر بہ معرضِ قبول نیفتاد، دائماً در اشتغال و اورادِ خود مصروف بودند، ذوقے بہ علم حدیث شریف داشتند از اہل فسق و فجور معروض بودند، وفات شان دو شنبہ بست و پنجم شعبان سنہ یک ہزار و دو صد و سی و شش ہجری در بلدۂ لکھنو واقع شد، تاریخِ وفات آن حضرت فَازَ رِضْوَانَ الْمَوْدُوْدِ (سنہ ۱۲۳۶ھ) است، سید احمد صاحب و مولوی اسماعیل شہید و دیگر اعزہ تجہیز و تکفین برخود گرفتند، در راہ عرشیے یعنی چھپر کسے سوختہ افتادہ بود نعش شریف را بر آتش بردند کسے را آسیب نہ رسید" حضرت جد امجد در انساب الطاہرین نوشتہ اند کہ حضرت ایشاں چوں از تہجد فارغ می شدند اہل خانہ را بیدار می کردند تا نماز تہجد بخوانند۔ در توکل بے نظیر بودند" مزارِ مبارک ایشان بیرونِ دروازۂ اکبری کہ اندریں روزہا آن جائے را چوک گویند بالائے تپّے در زاویہ مسجد صغیر واقع است رَحِمَهُ اللّٰهُ تَعَالٰى وَقَدَّسَ سِرَّهٗ۔

زوجۂ حضرت ایشاں فیض جہاں بنت مولوی محمد مرشد بن محمد ارشد بن فرخ شاہ سعیدی مجددی بودہ قدس اللہ اسرارہم۔ واز بطن ایشاں یک پسر ابو سعید زکی القدر و دو دختر صفیہ و امۃ العزیز پروردگار عطا فرمود۔

بابائے سوم حضرت شاہ ابوسعید زکی القدر قدس سرہٗ

اسم گرامی ایشاں زکی القدر است کما فی انساب الطاہرین و کنیت ابوسعید۔ ولادت باسعادت بہ دوم ذی العقدہ ۱۱۹۶ھ مطابق ۱۹ اکتوبر ۱۷۸۲ء در مصطفیٰ آباد رامپور بودہ۔ سال ولادت از "حافظ دو عالم و ولی بادا" ظاہر او وفات بہ روز شنبہ یکم شوال ۱۲۵۰ھ مطابق ۳۱ جنوری ۱۸۳۵ء شدہ۔ عمر شریف بہ اعتبار سنین قمریہ ۵۳ سال، دہ ماہ بست و ہشت روز و بہ اعتبار سنین شمسیہ پنجاہ و دو سال و سہ ماہ و بست و دو روز بودہ۔

دہ سالہ بودند کہ قرآن مجید را حفظ کردند چوں بہ عمر نوزدہ سال رسیدند از تحصیل علوم عقلیہ و نقلیہ یعنی فقہ و حدیث و تفسیر و منطق وغیرہا از علمائے زمانہ مثل مفتی شرف الدین و مولوی رفیع الدین فرزند شاہ ولی اللہ و خال خود مولوی سراج احمد بن مولوی محمد مرشد حاصل نمودند و اجازتِ علم حدیث شریف از خال خود و از حضرت شاہ عبد العزیز حاصل فرمودند۔ و از قاری نسیم علیہ الرحمۃ فن تجوید حاصل کردہ در تلاوت قرآن مجید یکتائے وقت گشتند۔ می فرمودند مرا بر حسنِ تجوید خود چنداں اعتماد نہ بود تا آنکہ در حرم محترم اہل مکہ تحسین قرأت من نمودند و مشق خط اطی از کاتب شہیر کلو خاں کردند۔ چنانچہ قرآن مجید را نوشتہ وقف می فرمودند۔ عاجز بہ روز شنبہ ۲۸ ذی الحجۃ ۱۳۸۵ھ مطابق ۸ اپریل ۱۹۶۶ء در رباط حضرت شیخ محمد مظہر قدس سرہٗ در مدینہ منورہ بہ زیارت آں مصحف مبارک مشرف شد کہ حضرت ایشاں قدس سرہ بہ ۱۵ جمادی الآخرہ ۱۲۲۴ھ از کتابت آں فارغ شدہ اند کل صفحات آں ہشت صد و ہشتاد و ہشت اند و در ہر صفحہ نہ سطور اند۔

کیفیتِ کمالاتِ ظاہر و باطن از ایامِ صبا در ذاتِ شریف مرئی می گشت۔ شاہ عبد الغنی از حضرت ایشاں نقل فرمودہ کہ "در اوائل عمر بہ حسب اتفاق در بلدۂ لکھنؤ معیت میاں ضیاء النبی کہ از اقارب بودند گزر واقع شد، در مکانے فروکش شدیم در راہِ آمد و رفت کہ در مسجد برائے نماز می رفتیم درویشے بود کہ اکثر ستر برہنہ می داشت۔ مگر بہ وقت آمد و شد من ستر عورت خود می کرد۔ کسے پرسید کہ تراچہ شد چوں ایشاں را می بینی ستر می کنی، گفت وقتے باشد کہ ایشاں را منصبے حاصل شود کہ مرجع اقارب خود گردند۔ حضرت ایشاں را در زمانہ تحصیل علم ظاہر ارادۂ خدا طلبی پیدا شد، از والد بزرگوار خود کمالاتِ باطنی حاصل کردند۔ حضرت والد بہ حضرت ایشاں فرمودند اے فرزند مرغ ہمت تو بلند پرواز افتادہ است لہٰذا از خلفائے خاندان خویش تکمیل نسبت نمائید۔ لہٰذا حضرت ایشاں رجوع در خدمت حضرت شاہ درگاہی کردند کہ در رامپور بر مسند ارشاد حضرت حافظ جمال اللہ

خلیفۂ حضرت سید قطب الدین خلیفہ حضرت خواجہ محمد زبیر قبلۂ عالم قدس اللہ اسرارہم بودند، در طریقۂ قادریہ مجددیہ بیعت کردند. تا دوازدہ سال ملازم خدمت بابرکت شاہی درگاہی بودند. درین ایام ریاضات و مجاہدات شاقہ کَدَوَامِ الصَّوْمِ وَلُزُوْمِ السَّهْرِ وَتَرْكِ اللَّذَّاتِ. برخود لازم گرفتہ بودند. شاہ درگاہی ایشان را بخلعتِ خلافتِ خاصۂ خود و اجازتِ مُطلقہ نواختند و قائم مقام خود فرمودند صدہا افراد بہ توجہاتِ عالیہ ایشان بہ درجاتِ عُلیا رسیدند مع ذالک می فرمودند چون مکتوبات شریف را مطالعہ می کردم می یافتم کہ تا این دم کمالاتِ نسبت احمدی مجددی حاصل نہ شدہ است، چنانچہ بہ دہلی تشریف آوردند و مکتوبے بہ پانی پت در خدمت حضرت قاضی ثناء اللہ فرستادند کہ خواہش استفادۂ باطنی دارم حضرت ایشان بہ ایشان نوشتند کہ شما بہ خدمت حضرت شاہ غلام علی برسید چنانچہ جنابِ ایشان بہ خدمت حضرتِ شاہ صاحب رسیدند و بیعت شدند و خلافت یافتند حضرت شاہ صاحب می فرمودند طلب خدا چنین باید کہ ایشان را ہشت شیخی گزاشتہ بہ مریدی شتافتند چند ماہ نہ گزشتہ بود کہ بہ خلافتِ مُطلقہ در طُرقِ سبعہ نواختند، حضرت ایشان از صحبتِ حضرت شاہ صاحب تا پانزدہ سال استفادہ کردند و بہ بشاراتِ عالیۂ این خاندان مثلِ ضمنیت و قیومیت مشرف گردیدند.

حضرت شاہ صاحب مُریدانِ خود را حوالۂ ایشان می کردند، در مناقب احمدیہ نوشتہ است کہ مُولانا خالد کُردی و سید اسماعیل مدنی وغیرہما از ایشان توجہات گرفتہ اند. و شاہ سعد اللہ حیدرآبادی و ملا عبدالکریم ترکستانی از حضرت شاہ صاحب شروع سلوک کردند و بعدہٗ از حضرت ایشان اتمام سلوک کردند و حضرت ایشان اجازت دادند. چونکہ ایشان بیعت از شاہ صاحب کردہ بُودند ازیں جہت تصدیر اجازت نامہ از اسم مبارک حضرت شاہ صاحب است و مہر ایشان نیز عند البسملہ ثبت است و در آخر مہر حضرت ایشان اعنی شاہ ابوسعید است. حضرت شاہ صاحب در اجازت نامۂ کہ بہ حضرت ایشان تحریر کردہ عطا فرمودہ اند، نوشتہ اند" و مشاہدہ کردہ ام بہ عنایت الٰہی کہ بہ توجہات ایشان درویشان از نسبت قلبی و نسبت فوقانی بہرہ ور می گردند." در ضمیمۂ مقاماتِ مظہری حضرت شاہ عبدالغنی نوشتہ اند. شاہ سعد اللہ صاحب در خدمت حضرتِ ایشان رسیدند، شروع سلوک از حضرت ایشان کردند بعدہ از ایشان توجہات گرفتند و اجازت و خلافت یافتند، بہ حرمین شریفین رفتند آنجا شرف اندوز شدہ در حیدرآباد دکن رفتند و ارشادِ تمام یافتند، صغیر و کبیر آن مُلک بہ اخلاص تمام پیش آمدند، صد و پنجاہ کس در خانقاہ ایشان وظیفہ خوار اند، عرس حضرتین بہ تکلف می کنند، انقطاع از اہلِ دنیا و سخاوت نہایت دارند، مُلا عبدالکریم ترکستانی نیز بہ خدمت حضرت ایشان حاضر آمدند، نسبتے برداشتند، بعد ازان توجہات از ایشان گرفتہ اجازت یافتہ رخصت شدند، در شہر سبز طریقۂ ایشان رواج تمام یافتہ ہزارہا کس حلقہ بگوش شدند، خانقاہ و دیہات

ولنگرخانۂ عظیم برپادارند، امیر شہر اخلاص تمام دارد" الخ۔ عاجز گوید مراد از "حضرت ایشان" حضرت شاہ غلام علی، واز" ایشان" حضرت شاہ ابوسعید اند، قدس اللہ اسرارہما۔

سیّد احمد خان مؤسّسِ جامعۂ اسلامیۂ علی گڑھ ہمراہ پدر بزرگوار خود سید محمد متقی بہ خدمت حضرت شاہ صاحب در خورد سالی می آمد، وے در کتاب "آثار صناذید" نوشتہ "حضرت شاہ صاحب بارہا بہ یارانِ طریقت فرمودہ اند: ابوسعید برائے من فخر است، اگر من فقیری اختیار کردم غم کسے نہ داشتم، ابوسعید را بہ بینید کہ باوصف علائقِ دُنیویہ (یعنی باوجودے کہ اہل وعیال دارند) در عبادتِ پروردگار این گونہ مصروف است گویا کہ علائقِ دنیویہ نہ دارد" در سیر الکاملین نوشتہ "جناب ایشان در ترویجِ شریعتِ محمدی وطریقۂ مجددی مانند آبا واجداد سرگرم شدند وتلخی وسختی وفقر وفاقہ کہ شیوۂ محمودۂ طریقۂ علیہ ہست بہ سبب کمال ایثار خیلے زیاد چشیدند، واوصاف حمیدہ واخلاق نبویۂ جناب ایشان از شکست ومسکنت وحفظ مراتب ہر کس بانہایت مشغولی وتحمل وصبر وبُردباری بہ این حد رسیدہ بود کہ کسے کہ منکر حضرت شاہ صاحب بُودہ بہ جناب ایشان رو بہ اعتقاد آورد" وحضرت شاہ رؤف احمد در جواہر علویہ نوشتہ اند "اوّل مصافحۂ بیعت در خاندان قادریہ بردست زبدۂ اصفیا قدوۂ اولیا محبوب الٰہی حضرت مولانا شاہ درگاہی رحمۃ اللہ علیہ داشتند، ونسبت باطن ہم از آن حضرت کسب نمودہ بہ مرتبۂ اجازت وخلافت رسیدہ بودند باز بحضور حضرت ایشان (حضرت شاہ غلام علی) حاضر شدہ مصافحۂ بیعت در خاندان نقشبندیہ کردند وسلوک مقاماتِ مجددیہ تا آخر رسانیدہ اعجوبۂ روزگار گردیدند۔ از ایام طفولیتِ آثار۔ "اَلسَّعِیْدُ مَنْ سُعِدَ فِیْ بَطْنِ اُمِّہٖ" از جبین مبینش ظاہر بود برادر خالہ زاد این احقر اند ــــــــــــ در مناقب احمدیہ نوشتہ است۔ ہرگاہ ایشان (شاہ ابوسعید) از سفر تشریف می آوردند (حضرت شاہ صاحب) استقبال ایشان می فرمودند حتّٰی کہ یک بار آن حضرت مریض بُودند وایشان تشریف آوردند، بر چہار پائی خود نشستہ مردمان را فرمودند کہ مرا برداشتہ برید تا کہ استقبال فوت نہ شود وتا مسجد حکیم قدرت اللہ کہ بیرون خانقاہ بہ فاصلۂ قلیلہ واقع است تشریف بردند وبہ نوازشہائے بسیار سرفراز ساختند ــــــــــــ حضرت شاہ صاحب در ماہ مبارک رمضان سنہ ۱۲۳۰ھ حضرت ایشان را بہ ضمنیّت خود سرفراز فرمودند، ودر نصفِ ماہ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۲۳۲ھ بشارت بہ منصب قیومیّت دادند وچون حضرت شاہ صاحب را مرض موت لاحق شد، قیام حضرت ایشان در لکھنؤ بود۔ بہ ایشان تحریر فرمودند: می بینم کہ منصبِ آخرِ مقاماتِ این خاندانِ عالی شان بہ شما متعلّق ووابستہ شد وپیش ازین در بیماری سابق دیدہ بودم کہ شما بر جائے ما نشستہ اید وقیومیت بہ شما عطا کردند۔ وتحریر فرمودند: از غیب القامی شود کہ ابوسعید را باید طلبید وروح مبارک حضرت مجدد رضی اللہ عنہ برین باعث است ودیدہ ام کہ شما را بران راست خود

بنشانده ام ومنصبے کہ آثار آن عنقریب عاید بہ شما می شود مفوض نموده۔ خانقاه شما را مبارک باد۔ جلد تر بیائید، توکلا علی اللہ ابیجبا آمده بنشینید۔ الخ۔

در سال یک ہزار و دو صد و چہل و نہ عزم حرمین شریفین کردند۔ فرزند اکبر حضرت شاه احمد سعید را سجاده نشین خانقاه ساختند و فرزند اوسط حضرت شاه عبد الغنی را رفیق خود ساختہ متوجہ آن دیار برکت آثار شدند۔ در حرمین محترمین علماء فضلاء اقتباس انوار از حضرت ایشان کردند و بعض بہ دخول طریقہ ممتاز شدند۔ بعد از حج در ماه محرم و در بلد محترم مرض اسہال و حمی شروع شد چون مرض قدرے تخفیف کرد در ماه ربیع الاول بہ مدینہ منوره سفر کردند۔ ایام مولد شریف ہمونجا بودند، بہ دوران قیام مدینہ منوّره در شدتِ مرض تخفیفے بود۔ چون بہ جانب وطن رجوع فرمودند در مرض شدت شروع شد۔ باوجودیکہ علیل و مسافر بودند بہ اوّلِ ماهِ صیام ۱۲۵۰ھ روزه داشتند۔ دران روزه شدّتِ مرض زیاده شد لہٰذا حکم بہ فدیہ دادند بہ بیست و دوم رمضان داخل بلدۂ ٹونک شدند۔ نواب وزیر الدولہ بسیار تکریم و تعظیم نمود۔ مرض شدّت اختیار کرد۔ روز شنبہ کہ یکم شوال و روز عید بود در احوال تغیرّ پیدا شد بہ فرزند خود حضرت عبد الغنی وصیّت بہ اتباعِ سُنّت و اجتناب از اہلِ دنیا فرمودند و ارشاد کردند۔ اگر بر در اہلِ دُنیا خواہی رفت ذلیل خواہی شد و اِلّا ایشان چون سگان بر دروازۂ تو خواہند غلطید و فرمودند ہر چہ مارا از اشغال و اوراد رسیده ترا بلکہ عبد المغنی را اجازت دادم۔ و فرمودند وقتِ کدام نماز ہست مولوی حبیب اللہ عرض کردند ہر نماز کہ حضرت خواہند ادا فرمایند۔ فرمودند امشب تمام شب در نماز گزشتہ است۔ بعد از نمازِ ظہر حافظ را بہ قرأت سورۂ یٰس حکم کردند سہ بار شنیدند فرمودند بس کنید کہ وقت کم مانده است و فرمودند امروز نواب در خانہ نیاید۔ پیشتر از اُمرا کسے آمده بود فرمودند۔ از آمدن اُمرا ظلمت می آید۔ بین الظہر و العصر از روز شنبہ یکم شوال ۱۲۵۰ھ کہ روز عید بود انتقال فرمودند۔ مولوی حبیب اللہ و اہلِ قافلہ متکفل غسل شدند۔ مولوی خلیل اللہ قاضی ٹونک امامتِ نماز کردند۔ علماء، فضلاء، عمائدین، اُمراء و نواب ٹونک و جمیع اہالی در نماز جنازه شریک بودند۔ در تابوت پنبہ نہاده جسدِ مبارک را بران نہادند۔ بعد از چہل روز از صندوق بر آوردند۔ چنان معلوم می شد کہ ہمین وقت غسل داده اند۔ ہیچ تغیُّر در حضرت ایشان نہ بوده، پنبہ کہ زیر ایشان در تابوت بود نہایت معطر بود، مردم آن را تبرکا بردند۔ حضرت ایشان را در خانقاه شریف دہلی بہ پہلوئے پیر و مرشد حضرت شاه صاحب بہ جہتِ غرب سپردِ خاک کردند۔ کسے گفتہ و خوب گفتہ ؎

سعیدِ ازل آمده نام او ۔۔۔ سعادت بود اوّلین کام او
ز رحمت کہ بوده خزائن ہزار ۔۔۔ کلیدش بدو داده پروردگار

بہ مُلکِ طریقت شہِ بے نظیر ۔ بہ کوئے حقیقت فتیخ کبیر
چو جبریل در راہِ عرفان دلیل ۔ نبی را حبیب و خدا را خلیل
بہ محبوبیش برگزیدہ خُدا ۔ بہ قرّ و بیش برستودہ قضا
ز بہرِ غریبانِ بے اعتبار ۔ بود آیتِ رحمتِ کردگار
امینِ جہان پردہ دارِ زمین ۔ بہ رُوئے زمین آسمانِ برین
بہ ہندوستان گرچہ دارد مقام ۔ بہ بالائے ہفتم فلک راندہ گام
گزشتہ بہ یک گام زین نہ طبق ۔ ز قُدوسیان بُردہ گوے سَبَق
بہ مُلکِ امارت ولایت ببُرد ۔ بہ کُوئے نبوّت وراثت ببُرد
مُربّع نشینِ مُسدّس سَرا ۔ بہ راہش جبین سودہ ہفتم سَما

مولوی خلیل احمد مُضطرب یحیوی مجددی رامپوری از مخلصین حضرت شاہ صاحب و از محبّین حضرت شاہ احمد سعید صاحب قدس اللہ اسرارہم تاریخ وفات حضرت ایشان گفتہ ؎

امام و مُرشدِ ما شاہ بوسعیدِ سعید ۔ بہ روزِ عید چو شُد واصلِ جنابِ خُدا
دلِ شکستہ و مغموم گفت تاریخش ۔ "ستونِ محکمِ دینِ نبی فتادہ زپا" ۱۲۵۰ھ

حضرت ایشان قدس سرہٗ در بیان سلوک مجددیہ رسالہ هِدَايَةُ الطَّالِبِيْنَ وَمِرْقَاةُ السَّالِكِيْنَ نوشتہ اند۔ از بہترین رسائل است درین باب۔ در سِیَرُ الْکَامِلِیْن نوشتہ: "بعض مخلصین در مکہ معظمہ آن را مترجم بہ زبان عربی کردہ اند۔"

اولاد

حضرت ایشان را دو زوجہ بود و از ہر دو اولاد شدہ۔ اُولیٰ زبدہ دختر غلام صدیق فرزند عظیم القدر از بطن ایشان یک پسر احمد سعید و یک دختر مجیدہ۔ و اُخریٰ حسینی بنت میر بادشاہ بن میر احمد مجددی۔ و از بطن ایشان دو پسر عبد الغنی و عبد المغنی ـــــ تذییل۔ عاجز در دیباچہ کتاب ذکر کردہ کہ از حضرت شاہ ابوسعید قدس سرہٗ ذکر جمیع افراد این فرعِ مبارک انشاء اللہ کردہ خواہد شد۔ تا نامہائے ایشان محفوظ ماند و سلسلہ تعارف گسستہ نہ شود۔ لہٰذا عاجز بیان جمیع اولاد حضرت ایشان می کند۔

حضرت شاہ عبد الغنی

ولادتِ ایشان بہ شب شنبہ ۲۵ شعبان ۱۲۳۴ھ مطابق ۱۹ جون ۱۸۱۹ء در محلہ مغلپورہ نزد خانقاہ حضرت خواجہ محمد زبیر قدس سرہٗ بہ ظہور رسیدہ۔ نام تاریخی "مظاہر حلیم" است۔ و وفات ایشان در مدینہ منورہ بہ روز سہ شنبہ ۶ محرم ۱۲۹۶ھ مطابق ۳۱ دسمبر ۱۸۷۸ء بہ وقوع آمد و در جنت البقیع بہ پہلوے حضرت برادر خود شاہ احمد سعید متصل گنبدِ مبارکِ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ

مدفون شدند و بہ مرادِ خود رسیدند چنان کہ در مکتوب دوم ظاہر فرمودہ اند۔ سالِ وفات از "شد اندر زمین آفتابِ علوم" ظاہر است۔ این مادۂ تاریخی را عاجز از حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ شنیدہ بودہ چنانچہ این مصرع نفیسہ را عاجز در سلکِ نظم سفتہ و گفتہ ؎

امامِ زمن شاہ عبدالغنی شریعت پناہ و طریقت اُرومؔ

چو ہفتِ محرم سہ شنبہ رسید بہ جنّت برفت و برست از ہموم

چہا والدم گفت سالِ وصال "شد اندر زمین آفتابِ علوم" = ۱۲۹۶

قرآن مجید در خورد سالی حفظ کردند و علومِ ظاہری از مولانا حبیب اللہ و علومِ باطنی از حضرت والد بزرگوار خود کسب می کردند۔ ہنوز از تحصیلِ علوم فارغ نہ شدہ بودند کہ در ۱۲۴۹ھ ہمراہ والد بزرگوار خود بہ سفر حرمین شریفین روانہ شدند۔ مولانا حبیب اللہ کہ اُستادِ ایشان بودند نیز درین مبارک سفر رفیقِ ایشان بودند، این سفر برائے حضرت ایشان از بس مبارک واقع۔ آنچہ از فوائدِ باطنی نصیبِ ایشان شد، غیر ازیں چہ گفتہ آید کہ لَا یَعْلَمُہٗ اِلَّا اللہُ۔ البتہ فوائدِ علومِ ظاہری جنابِ ایشان را بہ درجۂ عُلیا رسانید و سندِ حدیث شریف ایشان از اعلیٰ اسانیدِ عالم شد۔ جنابِ ایشان از شیخ محمد عابد سندھی و از شیخ اسماعیل رُومی سندِ حدیث حاصل کردند۔ علمائے کرام در بیانِ سندِ ایشان رسالہا نوشتہ اند۔ شیخ محمد محسن بن یحییٰ التیمی ثم البکری (ای الصدیقی) الترھتی ثم الفرہنی رسالۂ اَلْیَانِعُ الْجَنِی فِی اَسَانِیْدِ الشَّیْخِ عَبْدِ الْغَنِی بہ عربی نوشتہ اند، این رسالہ طبع شدہ است۔ شیخ محمد محسن در موضع مظفرہ، متصل بیگوسرائے ضلع مونگیر، بہار، قیام داشتند، و رسالہ دیگر از جنابِ شیخ عبدالوہاب صاحب بن خدا یار (حبیب اللہ) بن عظیم حسین یار صدیقی مہاجر مکہ مکرمہ است کہ نامش اَلْمَوْرِدُ الْھَنِی فِی اَسَانِیْدِ الشَّیْخِ عَبْدِ الْغَنِی است، این رسالہ نیز بہ عربی است و طبع نہ شدہ، نزد عاجز نسخۂ قلمی موجود است ——— حضرت ایشان چون بہ ہند مراجعت فرمودند بہ تکمیل علومِ ظاہری و باطنی مشغول گشتند۔ از شاہ محمد اسحاق ابن بنت حضرت شاہ عبدالعزیز و شاگرد و جانشین ایشان حدیث شریف و علمِ باطن چندے از برادرِ کلان حضرت شاہ احمد سعید و پس از مرزا عبدالغفور خورجوی کہ از اعاظم خلفائے حضرت شاہ غلام علی قدس اللہ اسرارہم بودند و حاصل کردہ بہ تدریس و تعلیم علمِ ظاہر و باطن مصروف گشتند۔ اشتغال حضرت ایشان بہ علمِ حدیث بیشتر بودہ، در ہندوستان و در مدینہ منورہ صدہا افراد از علمائے کاملین بہ خدمت ایشان رسیدہ حدیث شریف از ایشان خواندند، از کثرتِ مزاولتِ حدیث شریف در نسبتِ مبارکۂ ایشان عجب لطافتے پیدا شدہ بود کہ غیر از اصحابِ بصیرت کسے ادراکِ آن

؎ اُرُوم بہ ضم ہمزہ سنگے را گویند کہ برائے اہتدا در صحرا نصب کنند و اَروم بہ فتح ہمزہ اصلِ شجر را گویند۔

نمی توانست کرد، در اتباع سنّت و عمل بر عزیمت یکتائے روزگار بودند۔ سید احمد خان مؤسس جامعۂ اسلامیہ علی گڑھ احوال ایشان را قدرے بہ تفصیل در کتاب آثار الصّنادید بہ اردو نوشتہ اند، عاجز برخے از کلام ایشان ذکر میکند، نوشتہ اند ما معناہٗ "حضرت ایشان نیز فرزند ارجمند حضرت شاہ ابوسعید اند و فی الحقیقت وجود ایشان فخر خاندان است، اوضاع و اطوار ایشان جداگانہ و کیفیات و احوال ایشان یگانہ اند، اوقات ایشان نوعے منتخص اند کہ شاید در ازمانِ سابقہ از نیکوکاران بودہ باشند، نشستِ ایشان در مسجد شریف، و عملِ ایشان بہ ہمہ وقت در ہمہ حال بر طریقۂ محمدیہ، اے خوشا حالِ کسے کہ ہمہ وقت مراعاتِ احوالِ نبی خود را کند و از دنیا و مافیہا خبرے نہ داشتہ باشد۔ حضرت ایشان در اتباعِ سُنت بہ نوعے سعی می کنند کہ اگر سُکانِ آسمان و زمین ایشان را بہ لقب محی السُّنۃ وَقامعُ البِدعَۃِ یاد کنند روا باشد، از ترکِ ادنیٰ سنت چیزے را بدتر نہ می دانند، اگر استفسار از شخصے شود کہ فنائی السنۃ و محو در شریعت و شہسوار میدان طریقت بود، پس غیر از ذات فیض آیات ایشان کسے دیگر نیست، کسے کہ در امور تافہہ این گونہ احوال دارد پس خیال کنید کہ در امورِ عظیمہ بہ چہ منوال و چہ اتقا بودہ باشد۔ الخ ———— سید احمد خان چہار سالہ بودند کہ ہمراہِ پدرِ بزرگوارِ خود، سید محمد متقی بہ خدمتِ حضرت شاہ غلام علی قدس سرہٗ چندبار رسیدہ اند و یادِ آن مبارک صحبت در حافظہ و خیال ایشان تادم واپسین ثبت بودہ و فیما بعد یک گونہ تعلقے با خانقاہ و اہل خانقاہ داشتند، لہٰذا ہرچہ کہ در بارۂ حضرات نوشتہ اند از روئے دید و معاینہ نوشتہ اند، ایشان دیدند کہ حضرت شاہ عبد الغنی میوۂ انبہ را کہ از بازار گرفتہ شدہ باشد ہیچ گاہ استعمال نہ فرمودند۔ زیرا کہ در ہندوستان بیع باغہائے انبہ بہ وقتِ ظہورِ گُل می شود، و از روئے شریعت این بیع جائز نیست۔ لہٰذا حضرت ایشان از استعمال انبہ پرہیز می کردند بلکہ استعمال ہر آن شے کہ در بیع آن فسادی بود، اجتناب می کردند۔ سید احمد خان مشاہدۂ این امر کردہ بودند و نوشتہ اند "امورے را کہ ما بد بختان کمتر از موے می پنداریم، نزد ایشان از محالات بودہ لہٰذا از لطف و لذتِ این گونہ فواکہ حضرت ایشان آشنا نہ بودند"۔

القول السنی خدا نا ترسے دور از کارے بر رسالۂ مبارکۂ ایشان کہ شفاء السائل نام دارد اعتراضات فاسدہ کردہ، چون عاجز تحریرات آن بداندیش دید جوابش بہ صورت کتاب کبیر الموسوم بہ "القول السّنی فی الذّبّ عن الشیخ عبد الغنی" در سال ہزار و سہ صد و شصت تحریر کرد، در ین کتاب این عاجز منقبتے از حضرت ایشان قدس سرہٗ نوشتہ۔ برخے از ان نقل می کند۔

چہ گویم وصفِ شہ عبد الغنی را	امام و مُرشدِ دارِ نبی را
بہ خلوت خانۂ دل داشت قرآن	بہ رقت ہا تلاوت کردے ہر آن

عنانِ ہمتش برتافت آن پاک — عُلومِ دین را برخواند چالاک
حدیثِ مصطفیٰ را گشت شاغل — پسے اسنادِ عالی کرد حاصل
زخوردی بود منظورِ خدا رس — خدارس را نظر دارد اثر بس
بہ جِدّو سَعی در اندک زمانہ — بدید از لطف مولیٰ بے کرانہ
اجازت یافت از مردانِ یکتا — خلافت یافت از پیرانِ والا
زاخلاقِ رذیلہ شد مُبرّیٰ — بہ آدابِ رسول اللہ مُحلّٰی
زبان در ذکرِ حق ہر آن جاری — دلش معمُور از انوارِ باری
ہمہ تن پائے در راہِ رضا بود — ہمہ تن گوش بر قولِ خدا بُود
ہمہ تن لب برائے ذکرِ سُبحان — ہمہ تن دیدہ بہرِ دیدِ جانان
نہ گفتے، نے برفتے، نے شنیدے — نہ دیدے، گر رضائے حق نہ دیدے
بہ ظاہر پیکرش از خاک بودہ — بہ باطن کُل ز نورِ پاک بودہ
کُجا ہندو کُجا طَیبہ بلیند یش — سعادت یاور و اقبال در پیش
بہ کوہ و دشت و دریا جادہ پیمود — بہ دارِ مصطفیٰ آن گہ بیاسود
زہے قسمت کہ کامل بست و یک سال — سکونت کرد آنجا فارغ البال
گہے ذکر و گہے تدریس تنزیل — گہے بحث از حدیث و جرح و تعدیل
بدین سان عمرِ خود آنجا بسر کرد — ہزاران بے ہُنر را با ہُنر کرد
بہ آخر شد چو دورِ زندگانی — ملک آورد جامِ ارغوانی
بہ صد خواہش گرفت آن جامِ رنگین — نثارش کرد فوراً جانِ شیرین
سلام از ما رسد ہر دم بہ جانش — الٰہی از تو رحمت بر روانش
الٰہی آنچہ از احسان کردی — کرامتہا بہ وے ارزان کردی
ازاں فیضان یک جُرعہ عطا کُن — ازان عرفان یک لُمعہ عطا کن
نگاہے لطف کُن دل شاد گردد — ولائے دوستانت زیدؔ دارد

تالیفات ایشان

برسنن ابن ماجہ حاشیہ لطیفہ نوشتہ اند کہ انجاح الحاجہ نام دارد و رسالہ تخریج احادیثِ مکتوبات و رسالہ شفاء السائل و رسالہ تحفۂ تیموریہ و در اُردو ترجمۂ نصاب الاحتساب از تالیفات ایشان است بجز تخریج احادیث مکتوبات ہمہ طبع شدہ اند۔

مکتوبات ایشاں

مرد پاک طینت پاک باطن حافظ محمد یعقوب مجددی نسباً و مشرباً ساکن پانی پت مکاتیب شریفہ حضرت ایشان را جمع کردہ بود و برائے ملاحظہ نزد حضرت سیدی الوالد قدس سرہ آوردہ بود۔ ایشان از مطالعۂ آں مجموعۂ مبارکہ بسیار محظوظ و مسرور شدہ بودند۔ حافظ محمد یعقوب قصدِ طباعت داشت لیکن اسباب فراہم نہ شد و در عقد خامس از مائۂ چہاردہم بَعْدَ اَنْ نَاهَزَ الثَّمَانِيْنَ مِنَ الْعُمُرِ سفرِ آخرت اختیار کردند رحمہ اللہ و آں مجموعۂ ثمینہ ضائع شد۔ نزد ایں عاجز یازدہ خطوط کہ نوشتۂ دست مبارک ایشان است محفوظ اند پنج ازاں متعلق بہ امور خانگی اند شش را ایں عاجز نقل می کند۔

۱۔ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝ از عبد الغنی فرزند عزیز حافظ ابوالخیر و والدۂ شان سلام خوانند۔ الحمد للہ علیٰ عَافِيَتِكُمْ وَسَلَامَتِكُمْ۔ مکتوب شما رسید۔ خوش وقت ساخت۔ رَزَقَنِیَ اللّٰهُ وَاِيَّاكُمْ اِتِّبَاعَ الشَّرِيْعَةِ السَّنِيَّةِ الْمَرْضِيَّةِ الْمُصْطَفَوِيَّةِ بِجَاهِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ۔ والسلام، ۲۵ شعبان ۱۲۸۹ھ

۲۔ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝ از عبد الغنی ہمشیرہ محترمہ اہل خانہ نواب قطب الدین خان صاحب سلام مطالعہ فرمایند، از استماع رحلتِ دوست قدیم خود صدمہ بر دل رسید لیکن چون مراد او شان و مراد ما موت در حرمین شریفین ہست و ازیں معنی حمد خدا بجا آوردہ۔ اَللّٰهُمَّ اَلْحِقْنَا بِفُرَطِنَا الصّٰلِحِيْنَ بِجَاهِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ عَلَيْهِ وَعَلٰۤى اٰلِهِ الصَّلَوٰتُ وَالتَّسْلِيْمَاتُ وَعَلٰى جَمِيْعِ الْاَنْبِيَاۤءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ۔ وَالسَّلَامُ ۲۵ شعبان ۱۲۸۹ھ

۳۔ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝ از عبد الغنی فرزند عزیز میاں ابوالخیر و والدۂ ایشان سلام خوانند۔ مکتوب ایشان مُشعرِ وفاتِ میاں خورشید احمد صاحب رسید۔ دعاہائے مغفرت در حق ایشان نمودہ شد۔ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيْدٌ۔ باید کہ پسماندگان عبرت بگیرند و موت را نصب العین دارند۔ ع اگرچہ ماند خضر لیک جاوداں نہ ماند ۵

نہ ماند امروز کس غمخوار ایں بیمارِ سودائی ؛ فغاں از بیکسی فریاد از بیدادِ تنہائی

صَلَّى اللّٰهُ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ والسلام ۲۵ رجب ۱۲۹۰ھ

۴۔ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝ از عبد الغنی فرزند عزیز مولوی ابوالخیر و والدۂ ایشان سلام خوانند۔ مکتوب شما رسید۔ از اشتغال ایشان بہ علوم دینیہ و امور یقینیہ مسرور شدم، طُوْبٰى لِمَنْ اٰثَرَ مَا يَبْقٰى عَلٰى مَا يَفْنٰى۔[1] سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللّٰهُ فِيْ ظِلِّهٖ يَوْمَ لَا ظِلَّ اِلَّا ظِلُّهٗ، شَابٌّ نَشَأَ فِيْ عِبَادَةِ اللّٰهِ۔ اَلْحَدِيْث۔

---

[1] وَنَسْاَلُ مَوْلَانَا الْكَرِيْمَ اِلٰهَنَا يُصَيِّرُنَا مِمَّنْ يَظِلُّ بِظِلِّهٖ بِجَاهِ سَيِّدِ الْاَنْبِيَاۤءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ عَلَيْهِ وَعَلٰى جَمِيْعِ الْاَنْبِيَاۤءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ وَعَلٰۤى اٰلِهٖ وَاٰلِهِمْ وَاَصْحَابِهٖ وَاَصْحَابِهِمْ، وَيَرْحَمُ اللّٰهُ عَلٰى مَنْ قَالَ اٰمِيْنَ ۔ زید۔

بہ کدام آئینہ مائلی کہ زفرصت ہمہ غافلی   تو نگاہ دیدۂ بسملی مژہ واکن و بہ کفن درا

صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَسَلَّمَ۔   ۲۶ رجب ۱۲۹۲ھ

۵۔ بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝ از عبدالغنی فرزندی عزیزی مولوی محمد عمر و مولوی ابوالخیر سلام مطالعہ نمایند مکتوب ایشان درباب عزائے فرزندی نور اللہ مرقدہ رسید۔ الحمد للہ علی کل حال ؎

ہر چہ بر تو آید از شادی و غم   ہم ز گستاخیست و بیباکیست ہم

وَفَّقَنَا اللّٰہُ لِمَا یُحِبُّ وَیَرْضٰی، اگر ایمانست ہمہ احسانست۔ والسلام   ۱۷ ذیقعدہ ۱۲۹۳ھ

۶۔ بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝ از عبدالغنی عزیز از جان و دل مولوی محمد عمر صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ بعد از سلام سنت اسلام مکشوف باد مکتوب محبت اسلوب در عین انتظار رسید مسرور ساخت۔ درین جا دو حادثۂ عظیم در پیش آمدند یعنی بتاریخ ۹ ماہ ربیع الآخر امۃ الکریم انتقال کرد کہ از چند ماہ مریض بود و بعد پانزدہ روز شب جمعہ محمد موسیٰ انتقال کرد۔ روز چہارشنبہ برائے سبق ترمذی بہ خانۂ حاجی صاحب رفتہ بود، بعد سبق سردی معلوم شد۔ بہ خانہ آمد بخار شد، شب دوم انتقال کرد۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ، او سبحانہ مغفرت فرماید۔   ۱۵ جمادی الثانی ۱۲۹۵ھ

اجازت ۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ از ایشان جامع ترمذی خواندند حضرت ایشان قدس سرہٗ درج ذیل اجازت نامہ نوشتہ و مہر کردہ بہ ایشان عنایت کردند۔

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ اَوَّلًا وَّاٰخِرًا وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی رَسُوْلِہٖ وَاٰلِہٖ دَائِمًا کَثِیْرًا، اَمَّا بَعْدُ فَقَدْ قَرَأَ عَلَیَّ الْوَلَدُ الْاَعَزُّ اَبُو الْخَیْرِ عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ عُمَرَ الصَّحِیْحَ لِلْاِمَامِ اَبِیْ عِیْسٰی مُحَمَّدِ بْنِ سَوْرَۃَ التِّرْمِذِیِّ مِنَ الْاَوَّلِ اِلَی الْاٰخِرِ اِلَّا اَنَّہٗ فَاتَ مِنْہُ نُبَذٌ مِّنَ الْکِتَابِ وَاَسْأَلُ اللّٰہَ تَعَالٰی لَہُ الصَّوَابَ وَاَنْ یُّوَفِّقَہٗ لِمَا یُحِبُّ وَیَرْضٰی مِنَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ وَالْفِعْلِ وَالنِّیَّۃِ وَالْہُدٰی وَاَجَزْتُ لَہٗ بِمَا یَجُوْزُ الرِّوَایَۃُ عَنِّیْ عَلَی الْعُمُوْمِ وَاُوْصِیْہِ بِالْوَرَعِ وَالتَّقْوٰی وَاجْتِنَابِ اَہْلِ الْاَہْوَاءِ وَاللّٰہُ وَلِیُّ التَّوْفِیْقِ۔ کَتَبَہُ الْمُلْتَجِیْ اِلٰی حَرَمِ النَّبِیِّ عَبْدُ الْغَنِیِّ بْنُ اَبِیْ سَعِیْدِ الْمُجَدِّدِیُّ سَامَحَہُمَا اللّٰہُ بِلُطْفِہِ الْخَفِیِّ سنہ ۱۲۹۰ھ   مہر

(اِنَّ اللّٰہَ ہُوَ الْغَنِیُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ)

حضرت ایشان قدس سرہ بر اجازت نامۂ سید احمد حسن عرشی قنوجی برادر سید صدیق حسن قنوجی بھوپالی درج ذیل عبارت نوشتہ اند۔

وَالْوَاجِبُ عَلَیْہِ اَنْ یَّسْلُکَ بِسِیْرَۃِ عِبَادِ اللّٰہِ الصَّالِحِیْنَ مِنَ الصُّوْفِیَّۃِ وَالْفُقَہَاءِ الْقَادَۃِ وَالْمُحَدِّثِیْنَ الْمُسْتَقِیْمِیْنَ عَلَی الْجَادَّۃِ لَا کَابْنِ حَزْمٍ وَّابْنِ تَیْمِیَّۃَ۔ الخ۔

چونکہ صدیق حسن خاں بھوپالی از ربقۂ تقلید جید خود را کشیدہ بود و ہوائے اجتہاد بہ دماغش رسیدہ بود و بہ اتباع ابنِ تیمیہ و ابن عبدالوہاب قدم نہادہ بود۔ و مشہور است کہ الجنس الی الجنس یمیل۔ لہذا حضرت ایشان بہ سید عرشی نصیحت کردند و راہ صواب نشان دادند۔ وَمَا عَلَى الرَّسُوْلِ اِلَّا الْبَلَاغُ۔

ازین عبارت مسلک حضرت ایشان بہ خوب وجہ ظاہر است کہ مراد از اتباع سنت آن نیست کہ مسلک و مذہب ائمۂ دین را کسے بگزارد۔ چہ اتباع ائمۂ دین عینِ اتباع سنت مطہرہ است۔ این بزرگواران از خود چیزے نگفتہ اند بلکہ ارشادات مختلفہ نبویہ را علیٰ صَاحِبِهَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ بہ وجہ نیک مطالعہ کردہ اند و آن چہ اصلح بودہ آن را گرفتہ اند۔

نیاوردم از خانہ چیزے نخست — تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

میلاد شریف در ہندوستان بعض افرادی گویند کہ حضرت شاہ عبدالغنی قدس سرہ در محافل میلاد شریف کہ خاص در شب دوازدہم ماہ مبارک ربیع الانور انعقاد یابند و بہ وقت ذکر ولادت شریف قیام کردہ شود شریک نمی شدند۔ این قول سراسر ناصواب و خلاف واقع است حضرت سیدی الوالد قدس سرہ بارہا می فرمودند کہ طریقہ حضرت شاہ عبدالغنی مارا پسند است بلکہ حضرت ایشان بہ حافظ احمد صاحب فرزند مولانا قاسم رحمہما اللہ مکتوبے نوشتہ اند و دران ایں عبارت تحریر کردہ اند۔ شیخ الدلائل مولانا مولوی عبدالحق الہ آبادی مہاجر مکہ مکرمہ از خلفائے عالی مرتبتِ حضرت شاہ عبدالغنی اند۔ ایشان بہ فارسی کتاب "الدر المنظم فی بیان حکم مولد النبی الاعظم" نوشتہ اند و این کتاب حسب ارشاد حضرت حاجی امداد اللہ در مطبع محمود المطابع دہلی در ۱۳۰۷ھ طبع شدہ بر صفحہ ۱۴۳ و ۱۴۴ طریقہ حضرت شاہ عبدالغنی را و ارشاد ایشان را نقل کردہ اند کہ بہ یکشنبہ دوازدہم ماہ ربیع الاول ۱۲۸۷ھ در صحنِ مسجدِ نبوی محفل مبارکِ میلادِ شریف منعقد شد حضرت ایشان درین محفلِ مبارک شریک بودند و بہ وقت ذکر ولادت شریف چون برائے قیام ہمہ استادند حضرت ایشان نیز قیام کردند مولوی عبدالحق نیز شریک این مبارک محفل بودند و بعد ازین چون مولوی صاحب را حضرت ایشان اجازت و خلافت عنایت کردند، در باب میلاد شریف بہ تصریح تمام امر کردند و برائے ابلاغ این امر تاکید فرمودند چنانچہ امتثالاً لامرہ الکریم مولوی صاحب این کتاب نوشتند و حاجی صاحب در طباعت آن سعی فرمودند جَزَاهُمُ اللّٰهُ خَيْرًا۔

اولاد پروردگار ایشان را شش فرزند ۱۔ عبداللہ ۲۔ عبدالرحمٰن ۳۔ اسماعیل ۴۔ عبدالقادر ۵۔ عبدالاحد ۶۔ صالح، و دہ دختر ۱۔ زینب ۲۔ ام الفضل ۳۔ ام کلثوم ۴۔ امۃ اللہ کبریٰ ۵۔ رقیہ ۶۔ رابعہ ۷۔ تقیہ ۸۔ امۃ اللہ صغریٰ ۹۔ میمونہ ۱۰۔ امۃ الرحمٰن۔ از زوجاتِ ثلاثہ، اولیٰ مجددیہ، ثانیہ، افغانیہ، ثالثہ مغربیہ عنایت فرمود۔ جمیع فرزندان و جمیع دختران بجز امۃ اللہ صغریٰ در حیات ایشان رحلت نمودند۔ از سہ دختر

سلسلہ اولاد جاری است ——— **خلفاء**۔ احوال خلفاء بتفصیل معلوم نہ شدہ۔ نامہائے ہفت افراد بہ عاجز معلوم شدہ است و آن را می نویسد۔

۱۔ مولانا عبدالحق الہ آبادی مہاجر مکہ مکرمہ صاحب علم و تالیفات بود۔ از تالیفات ایشان است۔ الاکلیل علی مدارک التنزیل کہ در ہفت جلد طبع شدہ۔ و۔ الدر المنظم فی بیان حکم مولد النبی الاعظم کہ بہ طبع رسیدہ۔ و۔ الفقہ الاکبر شرح الکنز الاصغر کہ غیر مطبوع است و نزد عاجز موجود است۔

۲۔ حضرت شاہ ابو احمد مجددی بھوپالی۔
۳۔ شاہ رفیع الدین دیوبندی
۴۔ مولوی امین الدین نانوتوی۔
۵۔ نواب مصطفٰے خاں شیفتہ۔
۶۔ میاں احمد جان دہلوی۔
۷۔ قاری رحیم بیگ دہلوی۔

از سابق الذکر چہار افراد اشاعت سلسلہ شریفہ شدہ۔

حضرت شاہ عبدُ المغنی حضرت ایشان فرزند ثالث حضرت شاہ ابو سعید اند۔ ولادت ایشان بہ ہفدہم ربیع الآخر ۱۲۳۹ھ در لکھنؤ بودہ فضل الرحمٰن نام تاریخی است و وفات بہ دوازدہم ربیع الاول ۱۲۹۲ھ در مدینہ منورہ شدہ و در جنت البقیع نزد قبہ حضرت عثمان ذوالنورین مدفون شدند۔ اَبْرَدَ اللّٰہُ مَضْجَعَہٗ وَ ثَرَاہُ۔ مادہ تاریخ وفات است۔ یازدہ سالہ بودند کہ حضرت والد ایشان رحلت فرمودند، در خورد سالی قرآن مجید را حفظ کردند حضرت والد ایشان را بسیار دوست می داشتند۔ گویند کہ در ایام خورد سالی روزے چند افراد حضرت ایشان را گفتند کہ طلبگار توجہ شما ہستیم حضرت ایشان مسبحہ را در دست گرفتہ بہ شدت ھُو گفتند، بر حاضرین عجب تاثیرے شد۔ از مولوی عبدالقیوم و مولوی حبیب اللہ و حضرت شاہ عبدُ الغنی علم ظاہری خواندند و از حضرت شاہ احمد سعید علم باطن حاصل کردند و از حضرت شاہ خطیب احمد فرزند حضرت شاہ رؤف احمد نیز استفادہ کردند۔ ذات مبارک ایشان جامع اوصاف جمیلہ و اخلاق حسنہ بودہ، در تواضع و شکست و مسکنت و تحمل و دید قصور بر سیرت آبائے کرام و بر طریقہ مشائخ عظام مستقیم بودند بعد از تسلط فرنگ خذلہم اللہ بر دہلی، چند سال در ہندوستان قیام کردند، شبے در خواب بہ دیدار ربّ العزت جل شانہٗ و عم احسانہٗ مشرف شدند عرض کردند، بار خدایا تمنائے سکونت طابہ طیبہ و آرزوئے موت در ان بلدہ منورہ دارم۔ دعائے ایشان مقبول شد حضرت ایشان مع اہل و عیال بہ مدینہ منورہ ہجرت کردند و در جنت البقیع آرام فرمودند رحمہ اللّٰہ و قدس سرہٗ۔

اولاد حضرت ایشان را سہ پسر و سہ دختر شدہ بود، محمد و عائشہ و ابراہیم و نامہائے بقیہ معلوم نہ شد بجز محمد ہمہ در خورد سالی وفات یافتند۔ ولادت شیخ محمد در ماہ ربیع الاول ۱۲۷۲ھ در خانقاہ شریف

دہلی بودہ۔ مصباحُ المغنی، تاریخی نام است و بہ ہمین نام اشتہار داشتند۔ مصباح تخلص ایشان بود۔
درخورد سالی حفظ قرآن مجید کردند و برخے از کتب خواندند۔ از حضرت شاہ محمد مظہر استفادۂ علومِ باطنی فرمودند
عجب مردِ پاک طینت، پاکیزہ مسلک بودند۔ از اہلِ دنیا دور و از احوال خود مسرور، نہ با کسے کارے و نہ از شخصے
بارے۔ یادگار ایشان یک دختر حبیبہ و یک دیوانِ ضخیم از اشعار بودہ۔ در حرب عمومیِ اوّلین چون از وجہ فقدانِ
غلّہ اہلِ مدینہ را حکومت ترکیہ بہ اطراف شام و مصر و ترکیہ برد حضرتِ ایشان بہ شام رفتند و در ۱۳۳۴ھ در حمص
وفات یافتند و در جوار سیف اللہ حضرت خالد رضی اللہ عنہ مدفون شدند قدّس اللہ سرّہٗ و نوّر ضریحہٗ۔

بابائے دوم حضرت شاہ احمد سعید قدس سرہٗ

اسم گرامی حضرت ایشان احمد سعید و کنیت ابو المکارم و لقب کما کتبہ جدّی سراج الاولیا و تخلص
سعید بود۔ ولادت بابرکت ایشان در مصطفٰے آباد (ریاست رامپور) بہ یکم ماہ ربیع الآخر ۱۲۱۷ھ مطابق
۳۱ جولائی ۱۸۰۲ء بہ ظہور رسیدہ و وفات شریف بین الظہر والعصر از روز سہ شنبہ دوم ماہ مبارک ربیع النور ۱۲۷۷ھ
مطابق ۱۸ ستمبر ۱۸۶۰ء در مدینۂ منورہ طابہ و طیبہ بہ وقوع پیوست، و در محرابِ نبوی علٰی صاحبہ الصّلاۃ و
التحیۃ در جائے کہ نماز جنازۂ جدِّ اکبر حضرتِ ایشان امیر المومنین و امام الاعدلین حضرت عمر الفاروق رضی اللہ عنہ
خواندہ شدہ بود۔ نماز جنازۂ حضرت ایشان خواندہ شد و در جوارِ قبۂ حضرت ذو النورین آرام پذیر شدند
رحمہُ اللہ و عطّر ضریحہٗ و رفع مکانہٗ و قدّس سرّہٗ۔

احوالِ مبارکہ حضرت ایشان را فرزندِ اصغرِ ایشان حضرت شاہ محمد مظہر در کتاب "مناقبِ احمدیہ مقاماتِ
سعیدیہ" بہ تفصیل نوشتہ اند، این کتاب بہ فارسی است و در ۱۲۷۷ھ تالیف شدہ "مظاہرِ حکمِ احمدی" نام تاریخی
کتاب است و این کتاب را جناب حاجی دوست محمد قندہاری بہ توسطِ احمد مرزا خان در اکمل المطابع واقع شہر
دہلی طبع نمودند، و فیما بعد حضرت مؤلف این کتاب را بہ عربی تحریر کردند کہ بعد از ارتحالِ حضرت ایشان قدس سرہ در ۱۳۱۲ھ
در قزان طبع شدہ، و حضرت شاہ محمد معصوم فرزند حضرت شاہ عبد الرشید احوال مبارکہ حضرت والد ماجدِ خود و
احوالِ حضرت جدِ امجد شاہ احمد سعید را در کتاب "ذکر السعیدین" بہ صورتِ اختصار نوشتہ اند، این کتاب بہ لسانِ
اردو است و بہ یازدہم ماہ شعبان ۱۳۰۸ھ در مطبع مظہر النور، متصلِ مسجد سرخ واقع مصطفٰے آباد، رامپور،
بہ طبع رسیدہ، و جدِّ این عاجز حضرت شاہ محمد عمر در کتاب انساب الطاہرین بہ صورتِ مختصرہ احوال مبارکہ
حضرت والدِ خود نوشتہ اند و این کتاب نزد عاجز موجود است۔
و کے رسالہ بہ فارسی نوشتہ است و درین رسالہ ذکر حضرت مخدوم عبد الاحد و حضرت امام ربّانی مجدد

الفِ ثانی وحضرت خواجہ باقی باللہ وہر دو فرزندانِ ایشان وذکر کاملین از اولادِ حضرت مجدّد تا زمانۂ تالیف رسالہ بصورتِ اختصار نوشتہ است وذکرِ حضرتِ مرزا مظہر جانِ جانان وحضرتِ شاہِ غلام علی نیز آمدہ۔ درین رسالہ ذکر حضرت جدی آمدہ ونوشتہ شدہ کہ حضرت ایشان در ۱۲۹۸ھ وفات یافتہ اند وذکر حضرت شاہ محمد مظہر نیز آمدہ ونوشتہ شدہ کہ ایشان بہ حیات اند۔ ووفات حضرت ایشان بہ یازدہم محرم ۱۳۰۱ھ بہ وقوع آمدہ۔ ازین جا معلوم می شود کہ این رسالہ بعد از وفات حضرت جدی وقبل از وفات حضرت شاہ محمد مظہر نوشتہ شدہ۔ نزد عاجز مسودہ این رسالہ موجود است رسالہ اگرچہ مختصر است اما قیمّہ است چونکہ مؤلف اکتفا بر ذکر اہلِ کمال کردہ ازین جہت عاجز این رسالہ را بہ سیر الکاملین نام زد کردہ تا در حوالہ دقتے نہ ماند۔ عاجز احوال حضرت ایشان قُدِّسَ سِرُّہٗ از مذکورۂ بالا کتب می نویسد ——— آثار رشد وہدایت از خورد سالی بر جبینِ مبین ظاہر بود حضرت شاہ غلام صدیق کہ والد بزرگوار حضرت والدۂ ایشان بودند نہایت عابد وزاہد وعالمِ باعمل وپاک نفس بودند۔ حضرت ایشان را بسیار دوست می داشتند۔ مشربِ حضرتِ ایشان را دریافتہ موسوم بہ غلام غوث کردند۔ یعنی این فرزند ارجمند را از غوثیت نصیبے خواہد بود۔ تا نوزدہ سال در کنفِ عاطفتِ جدِ بزرگوار حضرت صفی القدر پرورش یافتند۔ احیاناً ہمراہ قبلہ گاہِ خود بہ خدمت ارشاد پناہی حضرت شاہ درگاہی می رفتند۔ حضرت درگاہی از روئے لطف حضرتِ ایشان را بہ پہلوئے خود جائے می دادند واحیاناً از ایشان استماعِ کلام پاک می نمودند۔ ودستِ شفقت بر سرِ ایشان نہادہ فرو می آوردند۔ چون قبلہ گاہِ ایشان بہ خدمتِ قیومِ جہان حضرتِ شاہِ غلام علی بہ دہلی رسیدند جنابِ ایشان ہمراہ ایشان بودند۔ دران وقت سن مبارک دہ سالہ بود کہ وابستۂ سلسلۂ عالیۂ نقشبندیہ مجددیہ شدند۔ لطف ومرحمتِ حضرتِ شاہ صاحب بر احوالِ حضرتِ ایشان بے غایت بود حتیٰ کہ حضرت شاہ صاحب ایشان را بہ فرزندیتِ خود گرفتند۔ فَیَالَھَا مِنْ کَرَامَۃٍ وَسَعَادَۃٍ۔ حضرت شاہ صاحب از فرطِ مسرت بر زبان خود می راندند۔ "ما از مخلصین فرزندے طلب کردیم، کسے بہ ما نہ داد ابو سعید طلبِ ما را قبول کردہ لختِ جگرِ خود را بمن دادہ" شاہ صاحب ایشان را داخلِ سلسلہ کردہ فرمودند۔ "اے فرزند حال را با قال جمع کنید۔ از علمائے کرام علم ظاہر بخوانید ودر اوقاتِ فراغ شاملِ حلقہ شوید" چنانچہ حضرتِ ایشان بہ تحصیل علومِ ظاہری پرداختند وہرگاہ کہ فرصت می یافتند شریکِ حلقۂ مبارک می شدند۔ حضرتِ ایشان بیان کردہ اند۔ کہ در حلقہ حضرت شاہ صاحب کثرتِ متوسلین بہ حدّے می بود کہ برائے نشستنِ خود جائے نہ می یافتم ودر کنارۂ حلقہ استادہ فرجہ را تلاش می کردم کہ نظرِ مبارکِ حضرت شاہ صاحب بر من می افتاد ومرا طلب کردہ نزدِ خود بر مسندِ ارشاد می نشاندند۔ عاجز گوید عفی اللہ عنہ کہ درین جا اشارہ است بہ آنکہ این مسندِ ارشاد وراثۃً بہ این فرزند خواہد رسید وہمچنان واقع شد۔

حضرتِ ایشان رسالہ قشیریہ، عوارف المعارف، احیاء العلوم، نفحات الانس، رشحات عین الحیاۃ

مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی، مثنوی معنوی، مشکاۃ المصابیح، و جامع ترمذی از حضرت شاہ صاحب و کتب معقول از مولوی فضل امام و بقیہ کتب از مولوی رشید الدین خان تلمیذ رشید شاہ عبد العزیز خواندند و بہ خدمت حضرات ثلاثہ شاہ عبد العزیز، شاہ رفیع الدین، شاہ عبد القادر حاضر می شدند۔ گاہے برائے زیارت و گاہے برائے استفادہ حضرت ایشان می فرمودند کہ این ہر سہ برادر در علوم دینیہ بحر بے کنار بودند و در تفسیر کلام الٰہی حضرت شاہ عبد العزیز آیتے بود از آیاتِ الٰہیہ۔ ہر سہ برادر اصحاب نسبت و کشف صحیح بودند البتہ کشف شاہ عبد القادر بغایت اعلیٰ و درست بودہ۔ ایشان دوازدہ سال ریاضات و مجاہدات کردہ بودند و از بعض خلفائے این طریقہ (یعنی طریقہ مجددیہ معصومیہ) استفادہ نمودہ اند۔ جناب ایشان بسیار احترام و تکریم امی کردند و بہ نہایت محبت پیش می آمدند۔

حضرت ایشان در مصطفیٰ آباد رامپور از مفتی شرف الدین و از خال والدِ بزرگوارِ خود مولوی سراج احمد سعیدی مجددی نیز تحصیلِ علم کردہ اند و از مؤخر الذکر اجازت حدیث رحمت المسلسل بالاولیہ عن طریق حضرۃ المجدد حاصل کردند۔ و در لکھنؤ از مولوی محمد اشرف و مولوی نور نیز تحصیل علم کردہ اند۔ مولوی محمد اشرف بہ غایت محقق و مدقق بودند و مولوی نور صاحبِ نسبت بودند۔ و حضرتِ ایشان اجازۂ عامہ از حدیث شریف از حضرت شاہ عبد العزیز حاصل کردہ اند ـــــــ حضرت ایشان کسبِ سلوک از ابتدا تا انتہا از حضرت شاہ صاحب کردہ اند۔ حضرت شاہ صاحب در رسالہ[1] خود کہ در حدود ۱۲۳۷ھ تالیف فرمودہ اند نسبت بہ ایشان نوشتہ اند "حضرت احمد سعید فرزند حضرت ابو سعید بہ علم و عمل و حفظ قرآن مجید و احوالِ نسبتِ شریفہ قریب است بہ والد ماجد خود" و بر حاشیۂ این رسالہ از حضرات کرام کسے نوشتہ "و نیز در جائے ارقام نمودہ اند فرزندِ ایشان (یعنی حضرت ابو سعید) حضرت احمد سعید حافظ و عالم از پدر خود کم نیست اجازتِ تعلیم طریقہ ازین فقیر دارد۔ انتہیٰ منقول از عینِ مسودۂ حضرت شاہ صاحب و قبلہ است"

در روز عید قربان در مجمع عام حضرت شاہ صاحب بہ دستِ مبارک خود ملبوسِ خاص از قسم کلاہ و دستار و پیراہنِ مبارک حضرت ایشان را پوشانیدند و بہ خلافتِ عامہ و اجازتِ مطلقہ سرفراز فرمودند۔ "حضرت ایشان فرمودہ اند کہ من در جمیع مقامات از حضرتِ والدِ بزرگوار خود توجہات و فوائد حاصل کردہ ام لہٰذا اسمِ مبارکِ ایشان در سلسلہ شریفہ نوشتہ ام"۔ عاجز گوید در سلسلہ روایت ہر چند وسائط کمتر باشد خوب تر

[1] این بیان ماخوذ از کتاب مناقب احمدیہ و مقامات سعیدیہ است۔ نزد عاجز ازین رسالہ مبارکہ نسخہ قلمی موجود است کہ قبل از تسلط فرنگ خذلہم اللہ بر دہلی نوشتہ شدہ است، این رسالہ در احوال حضرت مرزا جانِ جاناں مظہر قدس سرہ نوشتہ شدہ است، از مقامات مظہری مختصر است و چیزے تفاوت دارد۔ حضرت شاہ صاحب برائے رسالہ تجویز نامے نہ فرمودہ اند۔ عاجز برادلِ سرورق نام "کمالات مظہری" نوشتہ است۔ تسہیلاً للحوالۃ و حفظاً للرسالۃ۔

است چہ مظنۂ ضعف کمتری باشد۔ امادر سلسلۂ طریقت حضرات مشائخ بہ منزلہ شیشہائے دوربین اند۔ اتحاد شیشہا قوت زیاد در دوربینی پیدا می کند۔ لہذا حضرات مشائخ نامہائے آن بزرگواران را نیز داخل سلسلہ می کنند کہ از ایشان فوائد حاصل کردہ اند، چنانچہ حضرت یعقوب چرخی اسم حضرت علاء الدین عطار را ثبت نمودہ اند حالانکہ خود ایشان نیز خلیفۂ حضرت امام الطریقہ سید بہاء الدین نقشبند اند قدس اللہ اسرارہم۔

حضرت ایشان مع والد بزرگوار خود در لکھنو بودند کہ حضرت شاہ صاحب پدر بزرگوار ایشان را از لکھنو طلب کردند و تحریر نمودند کہ فرزند خود را بہ جائے خود بنشانید۔ چنانچہ حضرت ایشان در لکھنو بہ جائے قبلہ گاہ خود مصروف کار گشتند و قبلہ گاہ ایشان در دہلی بہ جائے حضرت شاہ صاحب مصروف عمل شدند و بعد از چندگاہ حضرت ایشان ہم بہ خانقاہ شریف دہلی تشریف آوردند۔ و بہ امامت نماز پنجگانہ و افتا و تدریس علوم دینیہ مصروف گشتند۔ اندرین ایام نوبتے بہ سرہند شریف نیز رفتند و از حضرات کرام قدس اللہ اسرارہم مستفید و مستفیض شدند۔

مسند ارشاد

در ماہ جمادی الآخرہ ۱۲۴۹ھ حضرت والد ماجد ایشان بہ سفر حج و زیارت روانہ شدند و مسند ارشاد و خانقاہ شریف بہ حضرت ایشان تفویض نمودند۔ حضرت ایشان بہ حساب تقویم قمری کامل بست و چہار سال و ہفت ماہ و چند روز رونق دہ مسند ارشاد در خانقاہ ارشاد پناہ ماندند۔ از اطراف و اکناف عالم بندگان خدا حاضر شدہ استفادہا کردند۔ کسانے کہ ظرف عالی داشتند مست جامہائے معرفت شدہ خلعت خلافت و اجازت بر جانہائے خود آراستہ بہ اوطان خود مراجعت فرمودند و در جہات خود خلق خدا را واصل بہ حق گردانیدند۔

غداری فرنگ

فرنگ خذلہم اللہ با بادشاہ ہند غداری کرد۔ در اواخر محرم ۱۲۷۴ھ افواج فرنگ در دہلی داخل شد۔ بادشاہ در قید افتاد و خون مسلمان بے قیمت شد در این ہنگامۂ دار و گیر حضرت ایشان مع اہل و عیال و فقرائے باب اللہ از خانقاہ شریف و از شہر دہلی برآمدند۔ زن و مرد، خورد و کلان یک صد نفر ہمراہ ایشان بودند۔ اگر کسے مطالعۂ مکتوبات شریفۂ ایشان بکند، معلومش خواہد شد کہ احوال مالیۂ حضرت ایشان دائماً مصداق۔ وکان رزقہ کفافا۔ بود مع ہذا در جمعیت احوال ایشان سر مو فرق نیامد۔ کارساز حقیقی از غیب سامانہائے فراہم کرد کہ بہ وہم و خیال کسے نہ آید۔ و عجب تر آن بود کہ اسم گرامی حضرت ایشان نزد فرنگ در زمرۂ باغیان منسلک بود و ہر وقت و ہر لحظہ خیال می رفت کہ فرنگیان ایشان را گزندے سانند لیکن در اعمال و اوراد و وظائف و حلقہ و توجہ ہیچ فرق نیامد۔ حضرت ایشان از خانقاہ شریف برآمدہ بہ مقبرۂ منصور تشریف بردند کہ آن را صفدر جنگ نیز گویند۔ و از انجا بہ مہرولی کہ در آنجا مزار پر انوار حضرت

قطب الدین بختیار کاکی قدس سرہٗ است تشریف بردند، لیکن آن جاؤ بالود لہذا بہ دقت تمام باز بہ صفدر جنگ آمدند وآن جا عیالِ مبارک ایشان امۃ الفاطمہ بنت نثار حسن بن نثار احمد یحیوی بہ شب جمعہ چہارم صفر ۱۲۷۴ھ رحلت نمود، دران اوقاتِ صعبہ واحوالِ شدیدہ بہ وجہ احسن از تغسیل وتکفین فارغ شدہ جنازۂ ایشان را بہ باغ نواب مکرم خان بردہ بہ پہلوئے حضرت سید نور محمد بدایونی قدس اللہ سرہٗ جہتِ شرق دفن کردند۔ مزار حضرت سید السادات بہ جہتِ جنوب از مزارِ حضرتِ نظام الدین قدس سرہٗ بہ فاصلہ یک تیر پرتاب واقع است۔ رَحِمَهَا اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهَا۔

ابتلائے عظیم

در ذکر السعیدین نوشتہ کہ در دورانِ قیام صفدر جنگ روزے یک افرنجی کہ افسر بودہ مع چند سوار اسلحہ بردار رسید و بہ حضرت ایشان گفت۔ تو از باغیان ہستی من ترا ہمراہ خود بردہ بہ سوائی و مذلت بر سرِ دار می کشم، وقتے کہ افرنجی این سخن می گفت نزد حضرت ایشان ہر دو برادران و ہر سہ فرزندان ایشان و مؤلف ذکر السعیدین کہ یازدہ سالہ بود استادہ بودند، حضرت ایشان بہ افرنجی فرمودند۔ فکر نہ کنید ما ہمراہ شما رویم۔ و بہ خادمے ارشاد کردند۔ برو بہلی بیار یعنی آن عَرَبہ کہ گاؤ آن رامی کشد۔ چنانچہ خادم بہلی آورد و حضرت ایشان ہمراہِ خود وظیفہ شریفہ واشیائے ضروریہ گرفتہ سوار شدند۔ درین تمام مدّت افرنجی استادہ احوال آن حضرت را ملاحظہ می کرد وقتیکہ آن حضرت در عَرَبہ سوار شدہ بہ افرنجی فرمودند۔ بفرمائید، ما را کجا می برید۔ بر افرنجی از استماعِ این سخن ہیبتے طاری شد و وے مع سوارہا بہ زودی روانہ شد و از احاطۂ صفدر جنگ بیرونِ آمدہ سوارے را نزد حضرت ایشان فرستاد کہ پیر صاحب بہ جائے خُود باشند۔

آن کس کہ ترا شناخت جان راچہ کند | فرزند و عیال وخان ومان راچہ کُند
دیوانہ کنی ہر دو جہانش بخشی | دیوانۂ تو ہر دو جہان راچہ کند

چُون از اسبابِ دُنیویہ نشانے نہ ماند ظہورِ "بَشِّرِ الصَّابِرِيْنَ" شد۔ و بیانش آنکہ در فوجِ افرنگ پنجابیہا وافغانہا نیز بودند۔ وقتے کہ حضرتِ ایشان از دہلی مراجعت می فرمودند یک دستۂ فوج پیش آمد درین دستۂ فوج نورنگ خان نیز بود کہ از کلانچی گنڈہ پوران ضلع ڈیرہ اسماعیل خان بودہ و مرید حاجی دوست محمد قندہاری ساکن موسیٰ زی، ڈیرہ اسماعیل خان بود۔ وے قافلۂ حضرت ایشان را بہ حفاظت تمام بہ صفدر جنگ رسانید و خودش نزد افسرانِ فوج رفت تا برائے حضرت ایشان اجازت نامۂ سفر حاصل کند۔ عاجز از سیّدی الوالد قدس سرہٗ شنیدہ بود کہ در حصول پروانۂ راہ داری نواب جان فشان خان سعیہا کردہ بود۔ وے در فوج منصبے عالی داشت و فیما بعد حکومت افرنگ وے را جاگیرِ سَردھنہ و منصبے اعزازی دادہ بود۔ نورنگ خان وجان فشان خان در جدو جہد خود بفضل اللہ واحسانہ کامیاب شدند و نورنگ خان

برائے حضرات ایشان و رفقائے حضرت ایشان اجازت نامہ سفر حاصل کردہ بہ خدمت شریف حضرت ایشان رسید. و باز حضرت ایشان را مع قافلہ برائے سہ روز بہ مُعسکر بُردہ مہمانی کرد. در معمولات حضرت ایشان در معسکر ہم تفاوتے واقع نہ شد. برائے نماز در اوقاتِ خمسہ اذان دادہ می شد و بہ کمال سکون و خشوع جماعت کردہ می شد و حسب معمول بہ حلقہ و توجہ اشتغال بودہ. افرنگہا احوال ایشان را بہ نظر غائر می دیدند و تعجبہا می کردند.

حضرات مشائخ کرام فرمودہ اند الاِسْتِقَامَۃُ فَوْقُ الْکَرَامَۃِ. کَیْفَ لَا وَقَدْ رَوَی مُسْلِمٌ فِیْ صَحِیْحِہٖ عَنْ مَعْقِلِ بْنِ یَسَارٍ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ اَنَّہٗ قَالَ. قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الْعِبَادَۃُ فِی الْھَرْجِ کَھِجْرَۃٍ اِلَیَّ. سُبحان اللہ چہ مژدۂ جانفزا و روح پرور است. حضرتِ ایشان چون مستحق این کرامت علیا شدند حق تعالیٰ بہ فضل و احسان خویش برائے حضرتِ ایشان و رفقائے حضرتِ ایشان اسباب سفر بلکہ کرامت و دار ہجرت مہیا کرد و بیانش این است۔

قافلہ حضرت ایشان برائے ڈیرہ اسماعیل خان از راہ پانی پت و کرنال و انبالہ و لدھیانہ و لاہور علیٰ اسم اللہ از معسکر روانہ شد، چون حضرتِ ایشان بہ لدھیانہ رسیدند معلوم شد کہ جناب خورشید احمد مجددی کابلی محبوس شدہ اند خورشید احمد از مخلصین حضرت ایشان بودہ. از استماع این خبر حضرتِ ایشان را تشویشے لاحق شد و دعا ہا کردند. کارسازِ حقیقی لطفے فرمود و یک افغانی کہ افسرِ فوج بود بہ خدمتِ حضرت ایشان رسید و باز سبب نجات جناب خورشید احمد شد و خورشید احمد نیز از رفقائے سفرِ حضرتِ ایشان شد. وقتے کہ این قافلہ بہ لاہور رسید چند افراد بہ انتظار حضرت ایشان متوقف بودند. ایشان را جناب حاجی صاحب از ڈیرہ اسماعیل خان فرستادہ بودند خود حاجی صاحب مابین لاہور و ڈیرہ بہ استقبالِ حضرتِ ایشان رسیدند و حضرت ایشان و قافلہ حضرتِ ایشان را بہ موسیٰ زی بردند حضرت ایشان آن جا سہ ماہ قیام فرمودند۔

خدمتے کہ حضرت حاجی دوست محمد قَدَّسَ اللّٰہُ سِرَّہٗ وَنَوَّرَ ضَرِیْحَہٗ وَرَفَعَ مَکَانَہٗ درین وقت ہرج کردہ اند از اعظم حسنات و اکبر اعمال است، خَالِصًا لِحُبِّ اللّٰہِ وَرِضَائِہٖ تا سہ ماہ تمام اہل قافلہ را در خانقاہ خود خدمت کردند و برائے ہر یک سامانِ سفر مہیا کردند و باز از ڈیرہ تا بمبئی انتظام کشتی کردند و از بمبئی تا حجازِ مقدس در باخرہ انتظام سفر کردند بلکہ برائے مصارف حجاز مقدس نیز انتظامات کردند. از برداشت این گونہ مصارف اُمرا قاصر اند چہ جائے فقرا. ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰہِ۔

تفویضِ خانقاہ

شاہ محمد مظہر در مناقب احمدیہ مقامات سعیدیہ بر صفحہ دو صد و چہل و یک آن تحریر را نقل کردہ اند کہ حضرت ایشان بہ حاجی صاحب دادہ اند. دران تحریر نوشتہ است مرقوم می سازم بہ مریدانِ خود کہ در ہندوستان و خراسان سکونت می دارند کہ بہ حاجے من مقبولِ

بارگاه احد حاجی دوست محمد صاحب راکه خلیفهٔ من اند۔ بدانند و توجهات از ایشان گرفته باشند الخ۔ و شاہ محمد مظہر نوشته اند" و خانقاه و مکانات محل سرائے خود و تسبیح خانه حوالهٔ ایشان نمودند و اختیار دادند که خواه خود در آنجا باشند یا خلیفهٔ خود را دارند۔ لہٰذا ایشان مولوی رحیم بخش صاحب را که از زبدهٔ خلفاے ایشان اند در خانقاهِ شریف به جهتِ خدمتِ واردین و جاروب کشی مسجد و مزارات بابرکات مقرر فرمودند رَزَقَهُ اللّٰهُ الْاِسْتِقَامَةَ۔

سفر به حرمین محترمین

سه ماه بلکه چیزے زائد در موسی زی قیام فرمودند و باز به راهِ دریا در کشتیها به بمبئی تشریف بردند و در ماه شعبان از بمبئی به جدّه روانه شدند و در ماه شوال به جدّه رسیدند حج کردند و در اوائل ماه ربیع الاول حضرت ایشان مع دو فرزندان کلان و چند نفر مخلصین به مدینهٔ منوره سفر کردند و در همان ماهِ مبارک به مدینهٔ منوره رسیدند و بقیه افراد به ماه رجب از مکهٔ مکرمه به مدینهٔ منوره رسیدند۔ جدامجد حضرت شاه محمد عمر مکتوبے به فضائل و کمالات پناه سید عبدالسلام هسوی قدس اللّٰه اسرارهما نوشته اند۔ اصل این خط مع خطوطِ آخر نزد جناب مولانا ابوالحسن علی ندوی حفظه اللّٰه تعالیٰ محفوظ است۔ جناب ایشان لطف فرموده نقلش به عاجز فرستاده اند۔ ازین مکتوب مبارک برخے را که متعلق به احوال حضرت ایشان است عاجز نقل می کند۔ نوشته اند۔

" اوّلاً وقتِ خروج از شاہجہان آباد، دہلی خاص، در مقبرۂ منصور علی خان جناب والدهٔ محترمه ام وفات یافته در مقابر خلجانی آرمیده۔ در جوار حضرت نظام الدین اولیاء قدس سرهٗ قریب مزار حضرت سید صاحب مدفون شدند و ابوابِ غم و الم بر ما فرزندان کشودند، زان بعد از مقام مذکور حضرت والد مرحوم مع جمیع فرزندان و برادران و متعلقان ذکور و اناث و خورد و بزرگ از راه پنجاب به بندر بمبئی و از آنجا به سواری مرکب، جہازِ بادی، در جده و از آنجا به مکهٔ معظمه و از بعد فراغیِ حج به مدینهٔ منوره تشریف آوردند۔ از ابتدائے پنجاب تا مدینهٔ منوره خلقِ کثیر از عمائد و شرفا و امرا و علما و مشائخین رجوعے به حضرت مرحوم آورده مردم بے شمار به سعادتِ بیعت در آمدند و صدها کس از ترک و عرب به قدمبوسی حاضر می شدند، چنان مرجع خاص و عام شده بود که بینندگان متحیر بودند و تصرفات و خوارق عادات از جناب مرحوم به ظهور می آمد که عقل حیران بود۔ درین عرصه از مکهٔ شریفه تا مدینهٔ منوره چندین مردان از اقارب و

---

[1] مولوی رحیم بخش از پنجاب بودند، عجب مرد دلی و فرشته خصلت بودند، از ۱۲۷۴ھ تا ۱۲۸۳ھ خدمت خانقاه شریف به وجه احسن کردند و به پهلوئے حضرت مرزا جانِ جانان قدس سرهٗ جهتِ شرق بیرونِ محجر مدفون شدند، به روز شنبه ۲۵ ربیع الآخر ۱۲۸۳ھ مطابق، نومبر ۱۹۵۵ء در قبر ایشان وقتے که مزدورها اصلاح فرش می کردند، سوراخے شد و ازین سوراخ نفحات خوشبوئی به چهار اطراف منتشر شد۔ خود این عاجز آن بوئے خوش را شمید۔ مزدوران و زائرین متحیر بودند۔ سال وفات ایشان از " اَلَآ اِنَّ اَوْلِيَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ " ظاهر است که ۱۲۸۳ھ می باشد۔ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَقَدَّسَ سِرَّهٗ۔

اہلِ حرمت یعنی والدہ حضرت شاہ عبدالغنی صاحب "عموئی صاحب" و دختر درمیانی شان و جناب پھوپھی صاحبہ
ہمشیرہ صاحبہ حضرت والد برحق، و اہلیہ برادرم حضرت عبدالرشید صاحب و برادر اہلیہ شان و دیگر چند
کس کہ تفصیل آن درِ غمہا کشود نست راہیِ عالمِ بقا شدند و ما غم زدگان را کوفت بر کوفت رسانیدند۔
آخر کہ بجز صبر چارہ نیست بہ حکم الصبر مفتاح الفرج صبر کردیم و بہ تجویز حضرت والد مرحوم عقدِ نکاح برادر
رشیدم جناب عبدالرشید صاحب از دخترِ ثالث عموئی حضرت عبدالغنی صاحب کردہ شد، و بعد این ہمہ قصہ ہائے اندوہ
اثر جنابِ والد مرحوم بہ تاریخ دوم ماہ ربیع الاول ۱۲۷۷ھ ہجری صلعم، یوم سہ شنبہ مابین وقتِ نماز ظہر و عصر رحلت فرمودہ
بہ سوئے جنت عدن تشریف فرما شدند و بہ موجب وصیتِ حضرتِ مرحوم در جنت البقیع قریب گنبد امیر المومنین خلیفہ
ثالث رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سیدنا عثمان بن عفان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مدفون شدند رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً
واسعۃً" و نوشتہ اند "حقیر بہ سبب تنہائی از خدمت والد مرحوم و زخمہائے کثیرہ وفات یابی عزیزان و قریبان
تابِ استقامت در مدینہ منورہ نیاوردہ قبل از ایامِ حج در مکہ معظمہ مع عیال و اطفال خود رسیدہ چارہ غم
غلطیہائے خود بہ زیارتِ کعبہ مشرفہ می نمایم و خود را تسلیہا می دہم اما طبیعتم را وحشتے و بے قراری وے دادہ است
کہ در تحریر نمی آید دعا فرمایند کہ او تعالیٰ تسکینے عطا فرماید" و نوشتہ اند "جناب والد مرحوم قبل از رحلت خود ہیچگونہ
وصیت و حکم خلافت وغیرہا آنچہ مرسوم است با وجود اثبات ہوش و حواس نہ فرمودند، بعد وفات شان بہ صلاح
صوابدید جناب عموی صاحب و این احقر البشر و برادر عزیز محمد مظہر نظر بہ فوقیت عمر و سن برادر رشید حضرت
عبدالرشید صاحب را برائے نشستن مقام نشستگاہ حضرت مرحوم مقرر نمودہ شد۔ الحمد للہ کہ در مدینہ منورہ
ہر سہ صاحبان یعنی حضرت عبدالغنی صاحب و برادرم عبدالرشید صاحب و محمد مظہر صاحب و در مکہ معظمہ این احقر البشر
بہ طریقہ آبائی خود مستقیم و توجہ بر طریقہ حلقہ و مراقبہ و شغل و اذکار وغیرہ طریق مرسومہ مشغول است و طالبانِ نام خدا
از ہر چہار حلقہ ہا بہرہ و نصیب خود می گیرند و گزران معیشت ما ہمہ فقرا بر طریقہ بزرگان خود یعنی بر توکل محض
است گاہے فراخی می شود و گاہے تنگی می آید و گاہے زیر بار قرض و گرو می شویم۔ بہ ہر حال شکر او تعالیٰ ہست البتہ
اگر جناب حضرت مرحوم را حیات وفا می کرد و چندے درین بلاد بہ قیدِ حیات می بودند لامحال نوبتِ مریدان
بہ لکوکہا می رسید، چہ حالا مردم ترک و عرب از دور دور شہرتِ ولایتِ حضرتِ مرحوم دریافتہ بہ آستانہ بوسی
می آیند و بہ سنگِ حرمان و مایوسی سرِ عقیدت و اخلاص خود مجروح می سازند۔ او تعالیٰ از فیوضات و برکاتِ
حضرات پیران کبار قدس اللہ اسرارہم این عاجزانِ گمنام را سرفراز فرمودہ چراغِ خاندانِ مجددی قدس سرہٗ
را برافروزد و تا قیامِ قیامت این بابِ فیوضات را مفتوح دارد۔ آمین۔ تحریر سیوم محرم الحرام ۱۲۷۷ھ ہجری
صلی اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ وسلم از مکہ مکرمہ۔

درسیر الکاملین نوشتہ "بہ عنایت الٰہی بہ مکہ معظمہ رسیدند، عظمائے شہر تا بہ جدہ بہر استقبال آمدہ بودند، بادشاہ جدہ حاضر خدمت اقدس شدہ خدمتہا نمود و اہلِ مکہ از علماء و مفاتی و مشائخ بہر ملاقات حاضر شدہ بسیار کسان داخل طریقۂ شریفہ بر دست شریف شدند، چندماہ در آنجا بودہ عزم مدینہ منورہ فرمودند و سکونت آن بقعۂ طیبہ اختیار کردند۔ اہالیِ آن بلدۂ معطرہ ہجوم آوردند و خلقِ کثیر از کبارِ اہلِ مدینہ و از علماء و مشائخ و امراء بہ توبہ و انابت بر دستِ مبارک مشرف شدند و حضرتِ ایشان و فرزندان بہ عنایات وافرہ از حضرتِ سرورِ دین و دنیا صلی اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم کہ از بیانش استتار اولیٰ، مخصوص گشتند، سلطان عبد المجید خان را از قدوم شریف خبر رسید وظیفہ بغیر درخواست مقرر ساخت و حضرت بہ کمال جمعیت صوری و معنوی و افاضۂ فیوضات ہمچو سابق بلکہ زائد از آن سرگرم بودند۔ اہالی آن بقعۂ منیفہ می گفتند کہ ہمچون شیخے را گاہے نہ دیدہ ایم و بہ کمال اعتقاد و محبت پیش می آمدند" الخ

قصیدۂ برادہ

قبولیتے کہ حضرت ایشان را دران بلدۂ مبارکہ حاصل شدہ جناب سیدِ نبیل و فاضلِ جلیل سید عبد الجلیل برادہ رحمہ اللہ در قصیدۂ رائیہ خود بیان آن کردہ کہ درج ذیل است۔

كَذَا فَلْيَكُنْ سَعْيُ الْفَتَىٰ لِلْمَآثِرِ ... وَتَجْدِيدِ اَعْلَامِ الْمَعَالِي الدَّوَاثِرِ

لَعَمْرُكَ هٰذَا الْفَخْرُ لَا مَا يَعُدُّهُ الْـ ... ـمُلُوكُ ذَوُو التِّيجَانِ يَوْمَ التَّفَاخُرِ

وَمَنْ مِثْلُ سُلْطَانِ الطَّرِيقَةِ اَحْمَدٍ ... سَعِيدٍ جَلَى الْاَبْصَارَ قُلْ وَالْبَصَائِرِ

مُنَوِّرُ اَقْطَارِ الْبِلَادِ بِذَاتِهِ ... وَاَوْلَادِهِ الْغُرِّ الْكِرَامِ الْاَكَابِرِ

هُوَ الشَّمْسُ فِي وَسَطِ السَّمَاءِ بِنُورِهَا ... تَبَدَّتْ وَنَجْمُ الْهُدَىٰ يَبْدُو لِنَاظِرِ

هُوَ الطَّوْدُ حِلْمًا رَاسِخًا فِي وَقَارِهِ ... هُوَ الْبَحْرُ عِلْمًا ذَاخِرًا بِالذَّخَائِرِ

وَكَنْزٌ لِاَهْلِ الْفَقْرِ اَصْبَحَ مُغْنِيًا ... فَيَا حَبَّذَا الْكَنْزُ لِسَدِّ الْمَفَاقِرِ

عَلَىٰ نَهْجِهِ اِنْ شِئْتَ تَظْفَرْ بِالْمُنَىٰ ... وَمِنْهَاجِهِ فَاسْلُكْ سَرِيعًا وَبَادِرِ

عَلَىٰ سَيْرِهِ سِرْ اِنْ قَدَرْتَ مُشَمِّرًا ... مُجِدًّا وَعِنْدِي اَنْتَ لَسْتَ بِقَادِرِ

فَذَاكَ اِمَامُ الْعَصْرِ اَوْحَدُ دَهْرِهِ ... فَحَاشَا يُضَاهِي فِي الْمَلَا بِمُنَاظِرِ

لَهُ الرُّتْبَةُ الْعُلْيَا الَّتِي دُونَ نَيْلِهَا ... لِمَنْ رَامَهَا لَا شَكَّ شَقُّ الْمَرَائِرِ

وَكَيْفَ لِرَبَّاتِ الْخُدُورِ وَاِنْ سَمَتْ ... مُبَارَزَةُ الْاُسْدِ اللُّيُوثِ الْخَوَادِرِ

فَكَمْ حَائِرٍ لَا يَهْتَدِي لِسَبِيلِهِ ... اَتَاهُ فَوَافَاهُ الْهُدَىٰ بِالْبَشَائِرِ

وَكَمْ وَارِدٍ لِلْفَيْضِ يَطْلُبُ هَائِمًا ... اَتَاهُ فَاَمْسَىٰ حَامِلًا لِلْمَصَادِرِ

وَکَم مُستَغِیثٍ فِی دُجَی اللَّیلِ اَمَّہٗ — فَصَادَفَ مِن اِحسَانِہٖ غَوثَ نَاصِرٖ
وَکَم مِن مُرِیدٍ یَشکُو مَرِیدَہٗ — فَخَلَّصَہٗ مِن شَرِّ اَخبَثِ مَاکِرٖ
تَطِیفُ بِہٖ عِندَ المَسَاءِ وَغُدوَۃً — رِجَالٌ تَحَامُوا عَن قَبِیحِ المَسَاجِرٖ
وَیُسعِدُ ھُم مِن نَظرَۃٍ بَعدَ نَظرَۃٍ — بِاَعلٰی مَقَامٍ جَلَّ عَن وَصفِ شَاعِرٖ
فَیَفتَحُ مِن اَغلَاقِ حِصنِ قُلُوبِہِم — مَغَالِیقَ تُملٰی مِن صُنُوفِ الجَوَاھِرٖ
وَلَا زَالَ مِن خَمرِ الوِصَالِ عَلَیہِمُو — یُدِیرُ کُئُوسًا کَالشُّمُوسِ السَّوَافِرٖ
اِذَا جَنَّھُم لَیلٌ تَجَافَت جُنُوبُہُم — یَسِیلُونَ دَمعًا مِن عُیُونٍ سَوَاھِرٖ
سُکَارٰی وَمِن اَنظَارِہٖ فِی وُجُوھِہِم — عَلَامَاتُ صَحوٍ غُیِّبَت فِی السَّرَائِرٖ
وَیَنقُلُہُم مِن حَالَۃٍ بَعدَ حَالَۃٍ — یُرَقِّیھِمُو فِی القُربِ اَسنَی المَنَابِرٖ
ھُمُ القَومُ حَقًّا لَیسَ یَشقٰی جَلِیسُہُم — وَیَسعَدُ مَن یَلقَاھُمُو فِی المَحَاضِرٖ
فَبَادِر اِلَیہِ وَاغتَنِم قُربَ وَصلِہٖ — وَنَافِس اِذَا مَا نِلتَ ذَاکَ وَفَاخِرٖ
وَلُذ کُلَّمَا نَابَتکَ فِی الکَونِ حَاجَۃٌ — بِاَعلٰی جَنَابٍ مِنہُ فِی دَفعِ ضَائِرٖ
وَمِن حُبِّہٖ کُن دَائِمًا مُتَمَسِّکًا — یَفُحُ مِنکَ عَرفٌ فَاقَ طِیبَ المَجَامِرٖ

جناب برادہ این قصیدۂ رنانہ در حیاتِ مبارکہ حضرت ایشان گفتہ خوش نصیب بود کہ بخدمتِ آن قیّومِ جہان رسیدہ وادراکِ حقائق کردہ از اہلِ بصیرت گشتہ، چہ خوب گفتہ وَکَم مِن مُرِیدٍ یَشکُو مَرِیدَہٗ یعنی بسیارے از مریدان ومخلصان بہ خدمتش از شرِ شیطانِ مریدِ نالان می رسند ومدتے بہ سرنہ می رود کہ ایشان بہ توجہاتِ کیمیا اثرِ حضرتِ ایشان از شرِ آن اخبث بفضل اللہ واحسانہ رستگاری می یابند، وچہ خوب از کیفیت حلقہ وتوجہ بیان کردہ وَیَنقُلُہُم مِن حَالَۃٍ بَعدَ حَالَۃٍ۔ دراندک مدت جناب برادہ آن حقیقت را دریافتہ است کہ حضرات مشائخ کرام گفتہ اند مَنِ استَوٰی یَومَاہُ فَھُوَ مَغبُونٌ۔ وچہ خوب نصیحت کردہ کہ عَلٰی سَیرِہٖ سِر۔ الخ یعنی اگر می توانی بر مسلکِ ایشان روان شو وقدم بر قدمِ ایشان بنہ۔ اگرچہ من یقین دارم کہ این کار از دست تو نخواہد برآمد، چہ از سیر فضلیان ومُرادان بہ دیگران چہ رسد۔ اَللّٰہُ یَجتَبِی اِلَیہِ مَن یَّشَآءُ وَیَھدِی اِلَیہِ مَن یُّنِیبُ۔ ع این کار دولت است کنون تا کرا رسد

تالیفات

حضرت ایشان را پنج رسائل اند۔ ۱۔ سعید البیان فی مولد سید الانس والجان صلی اللہ علیہ وسلم بہ اردو۔ ۲۔ الذکر الشریف فی اثبات المولد المنیف۔ بہ فارسی۔ ۳۔ الفوائد الضابطہ فی اثبات الرابطہ۔ بہ فارسی۔ ۴۔ الانہار الاربعہ، بہ فارسی۔ ۵۔ تحقیق الحق المبین فی اجوبۃ

المسائل الاربعین، بہ فارسی۔ دراین رسالہ حضرت ایشان قدس سرہٗ ردِ مولانا اسحاق پسر دختر حضرت شاہ عبدالعزیزؒ دہلوی وشاگرد ایشان کردہ اند مولانا اسحاق در بعض مسائل خلاف مسلک جد و استادِ خود رفتہ۔ بلکہ اتباع مولانا اسماعیل دہلوی کردہ۔ حضرت ایشان بہ وجہ خوب ردِ کلام وے فرمودہ اند۔

ذوقِ سخن حضرت ایشان را ذوقِ سخن بودہ۔ احیاناً اشعار می گفتند۔ وسعید تخلص می فرمودند حضرت حضرت ایشان را بیاضے بود۔ در مناقب احمدیہ منقبت ایشان موجود است، این منقبت در مدح حضرت پیران پیر سیدنا عبدالقادر جیلانی است قدس سرہٗ۔ حضرت جدِ امجد در بیاض اشعار خود یک شعر ایشان نوشتہ اند____

دو گوشۂ لعل تو سر چشمۂ حیوان است　　روے دلِ من زان رو ہر لحظ سوے آن است

خُلفاء در مناقبِ احمدیہ شاہ محمد مظہر نامہائے ہشتاد نفر نوشتہ تحریر فرمودہ اند تا بہ کے نامہا نویسیم کہ بسیار اند و حضرت جد امجد در انساب الطاہرین تحریر فرمودہ اند کہ صدہا افراد بہ اجازت و خلافت مشرف شدہ اند و ہر یکش در جائے خود صاحبِ ارشاد است۔

اولاد زوجۂ حضرت ایشان امۃ الفاطمہ بنت نثار حسن بن نثار احمد یحیوی بودہ۔ از بطن ایشان حق تعالیٰ آن حضرت را چہار پسر و یک دختر عطا فرمود۔ ۱۔ عبدالرشید، ۲۔ عبدالحمید، ۳۔ محمد عمر، ۴۔ محمد مظہر و دختر روشن آرا۔ عبدالحمید و روشن آرا در خوردی رحلت نمودند۔

حضرت شاہ عبدالرشید ولادت ایشان بہ دوم جمادی الآخرہ ۱۲۳۷ھ در لکھنو بودہ۔ عمر شریف ایشان بہ دہ سال نہ رسیدہ بود کہ قرآن مجید را حفظ کردند۔ علم معقول از مولوی فیض احمد دہلوی و حدیث شریف از مولوی مخصوص اللہ و مولوی محمد اسحاق و از پدر بزرگوارِ خود علم تفسیر و فقہ و اصول و تصوف خواندند۔ از تحصیل علم ظاہر در بست سال فارغ شدند۔ از عمر پنج سالگی ملازم صحبت شریف جدِ امجد خود بودند، بہ شب ہمراہ ایشان بر یک بستر خواب می کردند۔ در وقت تہجد معیت ایشان بر می خواستند۔ می فرمودند کمافی سیر الکاملین۔ کہ عمر من ہفت ہشت سالہ باشد کہ حضرت جد امجد مرا و عم مرا حضرت شاہ عبدالغنی را در شب لیلۃ القدر بعد تراویح طلب کردہ بر دستِ مبارک خود بیعت کنانیدند۔ اتمام سلوک از حضرت والد ماجد خود کردند و خلافت یافتند۔ در ۱۲۵۶ھ از حضرت والد خود اجازت گرفتہ بہ حجاز مقدس برائے حج و زیارت رفتند و آن جا از شیخ عبداللہ سراج اجازتِ حدیث شریف و دیگر علوم حاصل کردند۔ در ۱۲۶۴ھ ہمراہ حضرت والد ماجد خود ہجرت فرمودند۔ در ۱۲۸۷ھ برائے حج بہ مکۂ مکرمہ آمدند۔ بہ خیر و خوبی حج کردند۔ و دو روز بیماری کشیدہ بہ روز شنبہ بین الظہر والعصر، شانزدہ ذی الحجہ ۱۲۸۷ھ رحلت فرمودند۔ امامت نماز جنازہ حضرت جدِ امجد کردند و در معلاۃ

نزد ام المومنین حضرت خدیجہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا مدفون شدند۔ رحمۃ اللہ وقدس سرہٗ۔ احوال ایشان را فرزند ایشان قدرے بہ تفصیل در ذکر السعیدین نوشتہ اند۔ حضرت ایشان را از زوجاتِ مختلفہ پروردگارش شش پسر و ہشت دختر عنایت فرمود۔ (۱) بدر الصیام، (۲) محمد معصوم (۳) محمد بشیر (۴) محمود وحید (۵) محمد نذیر (۶) محمد سعید و (۱) امۃ الرشید (۲) امۃ الحلیم (۳) امۃ الکریم (۴) عائشہ (۵) امۃ الرحیم (۶) حفصہ (۷) فاطمہ والثامنۃ لم یُعرف اسمھا۔ در فرزندان بجز ثانی کسے نہ پائید۔

حضرت شاہ محمد معصوم ولادت ایشان بہ دہم شعبان ۱۲۶۳ھ در خانقاہ شریف دہلی بودہ و وفات بہ دہم شعبان ۱۳۴۱ھ در مکہ مکرمہ واقع شد و در معلاۃ نزد حضرت والد ماجد خود مدفون شدند۔ رحمۃ اللہ وقدس سرہٗ۔

در خورد سالی قرآن مجید حفظ کردند و کسب علوم ظاہری از ملا محمد نواب کہ از اجلہ علماء و از شاگردان جد ایشان بودند و بیشتر از عم اصغر حضرت شاہ محمد مظہر کردند۔ و سند حدیث از حضرت شاہ عبد الغنی و از علامہ شیخ صدیق کمال مکی حاصل کردند، در طریقت بیعت از جد امجد شدند و کسب سلوک از پدر بزرگوار خود کردند۔

ایشان را تالیفات قیمہ اند تفصیلے کہ از فرزند اصغر ایشان بہ عاجز معلوم شدہ است می نویسد۔

(۱) وضوح المعانی للکلام الربانی۔ تا سورہ مائدہ، غیر مطبوع۔ (۲) ریاض الحکم فی معارف القدم، تالیف قیم است بہ عربی، طبع نہ شد۔ (۳) الادعیۃ الماثورۃ المعصومیہ طبع شدہ (۴) اجازۃ الارشاد للشیخ اسعد الکردی ابن ابن مولانا خالد الکردی۔ بہ عربی غیر مطبوع (۵) افصح البیان فی مکائد الشیطان، بہ اردو مطبوع —— (۶) شمائل العارفین فی سیر المجددیین۔ عربی، غیر مطبوع، بہ فرمائش علامہ روزگار مولانا ابو الحسنات عبد الحی لکھنوی رحمۃ اللہ ورضی عنہ نوشتہ شدہ (۷) کشف الغطاء عن اھل الخطا بہ اردو مطبوع (۸) السبع الاسرار فی مدارج الاخیار، بہ اردو مطبوع (۹) ذکر السعیدین فی سیرۃ الوالدین بہ اردو مطبوع (۱۰) الکہف المتین تہذیب الحصن الحصین۔ مطبوع (۱۱) احسن الکلام فی اثبات المولد والقیام بہ اردو مطبوع (۱۲) تہذیب سعید البیان، بہ اردو مطبوع (۱۳) تعریب الفوائد الضابطہ فی اثبات الرابطہ وحضرت ایشان را بہ عربی و اردو کلام منظوم است و برخے از آں طبع شدہ است معصوم تخلص می کردند۔ در ذکر السعیدین برخے از احوال خود و نامہائے خلفائے خود نیز نوشتہ اند۔ وحضرت ایشان را از زوجات ثلاثہ شش پسر و چار دختر بودہ (۱) صبغۃ اللہ (۲) ابو الطاہر سیف الدین (۳) ابو الطیب مجد الدین (۴) ابو الشرف عبد القادر (۵) ابو الفیض عبد الرحمٰن (۶) محمد ابو سعید، و (۱) عارفہ (۲) صادقہ (۳) طاہرہ (۴) کاملہ۔

شیخ ابو الطاہر سیف الدین ولادت ایشان بہ ۲۰ ذی الحجہ ۱۲۹۸ھ در رامپور بودہ محمد عبد الغنی

نام تاریخی است۔ در ۱۳۲۲ھ ہمراہ والد ماجد خود بہ حرمین شریفین رفتند۔ چندے درانجا قیام کردہ نزد والدہ خود بہ رامپور آمدند و تا آخر الایام آنجا قیام کردند۔ بہ جمعہ ۱۸ ماہ ربیع الاول ۱۳۷۵ھ مطابق ۳ اکتوبر ۱۹۵۵ء رحلت فرمودند رحمہ اللہ ورضی عنہ۔ جناب ایشان شاعرِ شیوہ بیان بودند۔ طاہر تخلص می کردند۔ بہ صورت یک دیوان ضخیم و برِ اوراقِ مختلفہ کلام ایشان جمع شدہ بود۔ بعد وفات ایشان از دست فرزندان ایشان۔ آن دیوان و کاغذات متفرق بہ دستِ دیگران رسیدہ، در شاعری ایشان را مقام رفیع بودہ و در استادانِ سخن شمار یشان بودہ۔ ایشان را دو پسر و یک دُختر بودہ۔ پسرِ کلان ابواحمد نام داشت ۱۔ ازو دو پسر و چہار دختر است (۱) طیب (۲) شاہد (۳) زاہد (۴) ساجد و نام دختران (۱) نزہت (۲) عصمت (۳) عشرت (۴) فاطمہ سلمہم اللہ وحفظہم۔ و پسرِ خورد عبد الباری نام دارد، و را سہ پسر و دو دُختر است۔ (۱) عبد الرحمٰن یوسف (۲) عبد الہادی (۳) عبد المالک و اختر عروسہ و مبارک شگفتہ سلمہم اللہ وحفظہم، دُختر ایشان را نام قریشہ بود۔ عقدِ نکاحش با شیخ عیسیٰ مظہر شد۔ بہ مدینہ منورہ رفتنش شد و در حالت نفاس بہ ۱۷ جمادی الآخرہ ۱۳۵۷ھ وفات یافت و در بقیع مدفون گشت رحمہا اللہ۔

زہے بختِ عالی کہ یابد مقام — بہ آں موردِ وحی و ملکِ سعید
بود تا ابد در جوارِ رسول — فَیَاحَبَّذَا مَالَهَا مِنْ مَزِیْد
بگو سال ترحیل آن پاک جان — "قریشہ ز طیبہ بجنّت رمید"

حضرت ابوالشرف عبد القادر

ولادت ایشان بہ چہارم ذی القعدہ ۱۳۰۱ھ مطابق یکم ستمبر ۱۸۸۴ء در رامپور بودہ، "مظہر قیوم" نام تاریخی ایشان است و رحلت بہ شب جمعہ ۲۱ ربیع الآخر ۱۳۶۳ھ مطابق ۱۴ اپریل ۱۹۴۴ء در مکہ مکرمہ واقع شدہ و در مَعلاۃ بہ پہلوئے جد مدفون شدند۔ رَحِمَهُ اللهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

حضرت ایشان در خورد سالی قرآن مجید حفظ کردند و از علمائے اعلام علومِ متداولہ خواندند و سلوکِ باطنی از حضرتِ والد بزرگوار خود حاصل کردند۔ در شعر و سخن پایہ بلند داشتند۔ شرف تخلص ایشان بود۔ بہ اُردو دیوان ضخیم دارند کہ موسوم بہ "کلام شرف" است و در عربی نیز مجموعہ نفیسہ از کلام ایشان است۔ بر مسلکِ حضرات کرام ثابت بودند۔ بعد وفات پدرِ بزرگوارِ خود جانشین ایشان بودند۔ ایشان را اولاد کثیر شد لیکن غیر از یک پسر عبد العزیز و یک دُختر رقیہ ہمہ در خورد سالی رحلت کردند۔ عبد العزیز در خورد سالی قرآن مجید را حفظ کرد و برائے تحصیل علوم دینیہ بہ رامپور نزد عم اصغر خود آمد و از علمائے آن دیار کتب مروجہ خواند۔ جوان نیک و ذہین و فطین و صاحب استعدادات و شاعر شیرین کلام بودہ۔ والد ایشان بہ برادرِ خوردِ خود نوشتند کہ در خاندان مجددیہ با یکے از صالحات عقدِ زواج برخوردار عبد العزیز بکنید۔ چنانچہ ہمہ انتظامات بہ تکمیل رسیدند و قریب بود کہ بعد از چند روز عقدِ نکاح

ایشان شود کہ دو روز علیل شدند و بہ روز جمعہ ۱۲ محرم الحرام ۱۳۵۳ھ راہی ملک بقا شدند۔ رحمہ اللہ۔ دران ایام این عاجز بہ مصر بود۔ مکتوبے کہ حضرت ایشان درین سلسلہ بہ عاجز نوشتہ اند نہایت درد انگیز است۔ در کتاب مقامات خیر عاجز آن خط را نقل کردہ است۔ ۵۔ دختر ایشان رقیہ از برادر خود کلان تر است بسیار حساسہ صاحبہ استعدادات بودہ۔ در شعر گوئی نیز مہارتے داشتہ۔ او لاغم برادر خود برداشت و باز از صدمہ وفات پدر خود فتورے بہ دماغش لاحق شد و آخر از عقل و شعور بے نیاز گشتہ در رامپور ایام حیات خود را بہ سر می برد۔ حضرت ابوالشرف در مکتوبے کہ بہ عاجز نوشتہ بودند۔ دو شعر عربی تحریر فرمودہ بودند۔ تذکار اَلْوَاقِعَةُ الْأَلِيْمَة عاجز آن ہر دو شعر را نقل می کند۔

عَبْدَ الْعَزِيْزِ يَعِزُّ فِيْكَ عَزَائِيْ ۔۔۔ أَرْثِيْكَ يَا وَلَدِيْ بِأَيِّ رِثَاءِ

بَلْ كُنْتُ أَحْسِبُ أَنْ تَكُوْنَ وَرَائِيْ ۔۔۔ مَا كُنْتُ أَحْسِبُ أَنْ تُسَابِقَنِيْ الْفَنَا

رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ رَحْمَةً وَاسِعَةً وَغَفَرَ اللهُ لَهُ۔ ابوالشرف کان اللہ لہٗ ۱۴ ربیع الاول ۱۳۵۳ھ سہ شنبہ۔

شیخ ابوالفیض عبدالرحمان

ولادت ایشان بہ ۱۸ ذی القعدہ ۱۳۰۴ھ در رامپور بودہ مظہر الحسین نام تاریخی است۔ قرآن مجید حفظ کردہ بہ علوم متداولہ مصروف شدند۔ استعداد خوب بہم رسانیدند۔ در فن اصول رسالۂ ناتمام "وصول الماشی الی اصول الشاشی" تالیف کردند۔ ذوقِ سخن خوب داشتند۔ فیض تخلص ایشان بود۔ مجموعۂ کلام ایشان بہ "چشمۂ فیض" موسوم است۔ متاہل شدند و پروردگار دو اولاد عنایت کرد۔ قضا را ہر دو اولاد و عیالِ ایشان رحلت نمود۔ صدمہ کہ بر دل ایشان رسید شدید بود فتورے بر دماغ ایشان رسید و بعد از چند وقت اثر نام تاریخی ظاہر شد و بہ روز جمعہ دہم محرم ۱۳۴۳ھ راہی ملکِ بقا شدند۔ رَحِمَهُ اللهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

حضرت محمد ابوسعید

ولادتِ ایشان در رامپور بہ ۲۲ ربیع الاول ۱۳۱۷ھ مطابق ۳۱ جولائی ۱۸۹۹ء واقع شدہ شش سالہ بودند کہ حضرت والد ایشان ہجرت فرمودہ بہ حرمین شریفین رفتہ بودند لہٰذا پرورش ایشان دران اماکن مقدسہ شدہ۔ در مدینہ منورہ حفظ قرآن مجید کردند و بہ تحصیل علوم دینیہ مشغول شدند۔ ذوقِ سخن خوب دارند بیشتر بہ اردو اشعار می گویند۔ بہ عربی نیز قصائد و قطعات دارند۔ احیانا بہ فارسی نیز شوق می فرمایند۔ مجموعۂ کلام ایشان موسوم بہ "فکر سعید" است۔

در ۱۳۴۱ھ قبلہ گاہِ ایشان در مکہ مکرمہ وفات یافتند، ایشان بہ رامپور آمدند و در خانقاہِ معصومی قیام کردند۔ قبلہ گاہِ ایشان این خانقاہ را ساختہ بودند۔ در گوشۂ شمال غربی مسجد شریف است۔ چونکہ این مسجد نزد چوک نصر اللہ خان واقع است معمور بہ نمازیان است۔ اگر در نماز جہری جناب ایشان امامت می فرمایند مقتدیہا بسیار محظوظ می شوند۔ لہجۂ ایشان حجازی است۔ بہ خوش الحانی و روانی تلاوت می فرمایند۔

حضرت ایشان را از زوجۂ اولیٰ دو پسر، عبدالحمید و عبدالمجید و از زوجۂ ثانیہ چہار دختر سکینہ و میمونہ و عذرا و مرشدہ حق تعالیٰ عنایت کردہ۔

قاری حافظ عبدالحمید ولادت ایشان بہ ۱۵ ر رمضان ۱۳۳۹ھ مطابق ۲۳ مئی ۱۹۲۱ء بودہ۔ چون عبدالعزیز فرزند حضرت ابوالشرف رحلت نمود عبدالحمید را قبلہ گاہ ایشان بہ مکہ مکرمہ نزد حضرت برادر خود فرستادند۔ لہٰذا تربیت ایشان دران بلاد مبارکہ شدہ۔ قرآن مجید را حفظ کردہ اند و بہ لحن خوب تلاوت می کنند۔ در زبان عربی مہارت کاملہ دارند ذوق شعر و سخن دارند مجموعۂ کلام عربی را بہ "وحی الخیال" و اردو را بہ "آئینۂ افکار" موسوم کردہ اند۔ اہلیہ ایشان ہاجرہ بنت نور میان ضیاء مجددی رامپوری است، پروردگار ایشان را دو[1] دختر و سہ پسر عنایت کردہ سعدیہ کہ بہ ۱۲ ر رمضان ۱۳۷۳ھ مطابق ۱۷ ر مئی ۱۹۵۴ء و صبیحہ بہ ۲۰ جمادی الآخرہ ۱۳۷۵ھ مطابق ۳ ر فروری ۱۹۵۶ء و معصوم بہ ۱۲ ر ربیع الاول ۱۳۷۷ھ مطابق ۷ ر اکتوبر ۱۹۵۷ء و زہیر در ماہ ذی الحجہ ۱۳۷۹ھ مطابق جون ۱۹۶۰ء و امین در رمضان ۱۳۸۷ھ مطابق دسمبر ۱۹۶۷ء متولد شدہ سلمہم اللہ و حفظہم۔ عبدالحمید در سفارت سعودیہ بہ دہلی موظف است۔ در طریقت بر دست عم محترم حضرت ابوالشرف بیعت کردہ۔ وفقہ اللہ لمرضاتہ وحفظہ۔

عبدالمجید ولادت ایشان در ماہ شوال ۱۳۴۰ھ مطابق اواخر مئی یا اوائل جون ۱۹۲۲ء بودہ۔ در رامپور قیام دارند۔ اہلیہ ایشان راشدہ بنت قاری محمد اسماعیل مجددی است حق تعالیٰ سہ پسر و سہ دختر عنایت فرمودہ، عبدالرشید بہ چہارشنبہ ۱۹ جمادی الآخرہ ۱۳۷۰ھ مطابق ۲۸ مارچ ۱۹۵۱ء و عبدالوحید بہ یکشنبہ ۲۲ جمادی الآخرہ ۱۳۷۳ھ مطابق ۲۸ فروری ۱۹۵۴ء و عبدالمعید بہ جمعہ ۲۵ ذی الحجہ مطابق ۳ ر اگست ۱۹۵۶ء متولد شدہ۔ دختران ایشان لیلیٰ و نجلا و شہلا نام دارند تاریخ ولادت ایشان معلوم نشد۔ حفظ اللہ جمیعہم وسلمہم۔

و ہر چہار دختران حضرت محمد ابوسعید صاحبات اولاد اند سلمہن اللہ وحفظہن۔

حضرت شاہ محمد مظہر حضرت ایشان فرزند اصغر حضرت شاہ احمد سعید اند۔ بہ سوم جمادی الاولیٰ ۱۲۴۸ھ در خانقاہ شریف دہلی متولد شدند "مظاہر محمدی" نام تاریخی ایشان است، وفات ایشان بہ یازدہم محرم ۱۳۰۱ھ در مدینہ منورہ شد و در بقیع نزد قبہ حضرت عثمان غنی رضی اللہ عنہ مدفون شدند رحمہ اللہ وقدس سرہ۔

در خورد سالی قرآن مجید حفظ کردند و علوم متداولہ از منقول و معقول از علمائے وقت حاصل کردہ حدیث شریف از عم محترم حضرت شاہ عبدالغنی خواندند۔ و سلوک باطنی در خدمت حضرت والد بزرگوار خود بہ انتہا رسانیدہ

[1] بہ ذی القعدہ ۱۳۹۴ھ پروردگار دختر سوم فائزہ عنایت کردہ سلمہا اللہ

مجمع البحرین گشتند بست و دو ساله بودند که خلافت یافتند۔ و اندراں ایام به سرہند شریف رفته از فیوضات حضرات کرام قدس اللہ اسرارہم دامنِ مراد پُر کردند و باز به حرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً و تعظیماً رفتند در ین ایام حضرت قبله گاه ایشان به شیخ جمال الدین کشمیری به بمبئی نوشته اند "نسخهٔ فرزندی در ساله‌ها به تصحیح رسیده است او تعالیٰ به اقصی الغایات رسانند" الخ۔ بعد از وفاتِ قبله گاهِ خود در مدینهٔ منوره قیام فرمودند باوجودے که آں جا عم بزرگوار ایشان حضرت شاه عبد الغنی و برادرِ اکبرِ ایشان حضرت شاه عبد الرشید قیام داشتند لیکن رجوعِ خلائق به حضرتِ ایشان بیشتر بوده، در ۱۲۹۰ھ در حارۃ الاغوات سه منزله عالی شان خانقاه ساختند۔ حضرت جدِ امجد تاریخ بنائے آن گفته اند۔

چُون اخ کامل محمد مظہرِ عالی ہمم — ساخت خوش بنیاد و زیبا خانقاهِ احمدی
سال تاریخش دعائیه عمر گفت "اے اللہ — تا ابد آباد بادا خانقاهِ احمدی" ۱۲۹۰

این خانقاه شریف به نام "رباطِ مظہر" مشہور است۔ حضرت ایشان را صدہا خلفا بوده اند۔ لیکن نامہائے ایشان به عاجز معلوم نه شده۔ باوجود کثرتِ ارشاد و تکثیرِ خلفا کسے احوال مبارکهٔ ایشان نه نوشته و قتیکه عاجز احوال مبارکهٔ حضرت ایشان را و تغافل مخلصینِ ایشان را فکر می کند۔ شعر سموءل به یادش می آید۔ گفته۔

وَمَاضَرَّنَا اَنَّا قَلِیْلٌ وَجَارُنَا — عَزِیْزٌ وَجَارُ الْاَکْثَرِیْنَ ذَلِیْلٌ

حضرت ایشان احوالِ قبله گاهِ خود نوشته اند که موسوم به مناقبِ احمدیه و مقاماتِ سعیدیه است۔ اَوَّلًا بالفارسیۃ و اٰخراً بالعربیۃ، کما تقدم بیانه فی اوّل احوال حضرۃ والدہ، و غیر ازین حضرت ایشان را به عربی رساله "الدر المنظم فی القیام تجاه القبر المکرم" است این رساله در ۱۲۹۶ھ تالیف شده و از "الدر المنظم" سال تالیف ظاہر است۔ سید محمود مدراسی خلیفهٔ حضرت ایشان بر آن شرحے نوشته اند و نام آن "السلک المنظم" است۔ در ۱۳۲۴ھ این رساله مع شرح در احسن المطابع مدارس طبع شده۔

اَوْلَاد = حضرت ایشان را از زوجات متفرقه ده پسر و پنج دختر حق تعالیٰ عنایت فرموده (۱) عبد اللہ (۲) مبشر (۳) احمد (۴) عبد اللہ ثانی (۵) احمد ثانی بہاء الدین (۶) محمد (۷) محمود (۸) عیسیٰ (۹) موسیٰ (۱۰) ابراہیم و (۱) امۃ الجمیل معروف به جمیله (۲) فاطمه (۳) خدیجه (۴) امۃ العزیز (۵) ام کلثوم۔ به وقت وفات حضرت ایشان احمد ثانی و عیسیٰ و موسیٰ و ابراہیم از ابنا و امۃ الجمیل از بنات حیات بودند باقی رحلت کرده بودند۔

الشیخ احمد (ثانی)، بہاء الدین از بطنِ ترکیه اند۔ به وقت وفات والد ماجد خود شش ساله بودند۔

تربیتِ ایشان سید عبداللہ زواوی کردند کہ از خلفائے والد ایشان بودند۔ نَاهَزَ الثَّمَانِیْنَ وَتُوُفِّیَ فِی الْمَدِیْنَةِ الْمُنَوَّرَةِ وَدُفِنَ فِی الْبَقِیْعِ، رَحِمَهُ اللّٰهُ وَقُدِّسَ سِرُّهٗ۔ ایشان رایک پسر است، محمد مظہر۔

شیخ محمد مظہر ولادت ایشان در ہزار و سہ صد و نوزدہ یابیست بودہ۔ در مدینہ منورہ قیام دارند۔ بکسب حلال و ذکر ذوالجلال مصروف اند۔ نہ ایشان را باکسے کارے و نہ کسے را از ایشان بارے۔ پاکیزہ زندگی بسرمی برند۔ ہشت سال قبل بہ عاجز مکتوبے نوشتہ بودند۔ تفصیل اولاد خود بہ این طور تحریر کردہ بودند۔

فرزندان = (۱) احمد سعید (۲) محمد عمر (۳) محمود (۴) عدنان (۵) ہاشم (۶) ابراہیم

احمد سعید شش پسر دارند (۱) خالد (۲) عبدالعزیز (۳) عبداللہ (۴) بہاء الدین (۵) نشأت (۶) عصام

محمد عمر رایک پسر است عبدالرحمٰن۔

و نامہائے دختران معلوم نہ شد۔ ایشان در مکتوب خود نوشتہ اند۔ اَمَّا الْاُنَاثُ فَلَا حَاجَةَ اِلٰی اَسْمَائِهِنَّ۔ سَلَّمَ اللّٰهُ الذُّکُوْرَ وَالْاِنَاثَ وَحَفِظَ الْجَمِیْعَ۔

۲۔ شیخ عیسیٰ معروف بہ عیسیٰ مظہر از بطن مغربیہ۔ بہ حالتِ شیرخوارگی بودند چون حضرت والد ایشان فوت کردند۔ چوں سن ایشان مابین ستین و سبعین رسید در مدینہ منورہ رحلت فرمودند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔ سہ دختر از ایشان یادگار ماند۔ سَلَّمَهُنَّ اللّٰهُ۔

۳۔ موسیٰ از بطنِ امۃ اللہ بنتِ حضرت شاہ عبدالغنی و ۴۔ ابراہیم از بطن بخاریہ در طفلگی رحلت نمودند۔ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ۔

امۃ الجمیل معروف بہ جمیلہ از بطن ام الفضل بنت حضرت شاہ عبدالغنی، در ۱۲۶۸ھ در خانقاہ شریف دہلی متولد شدند و بہ شب پنجشنبہ عند العشاء الآخرہ پنجم ماہ رمضان ۱۳۵۸ھ مطابق ۱۸ اکتوبر ۱۹۳۹ء در رامپور وفات یافتند و در قبرستان حضرت شاہ درگاہی مدفون شدند۔ عقد نکاح ایشان با ابن العم الاکبر حضرت شاہ محمد معصوم شدہ بود پروردگار یک پسر صبغۃ اللہ و یک دختر عارفہ عنایت فرمود۔ چونکہ در طبائع توافق نہ بود شوہر ایشان در ۱۲۹۱ھ بہ رامپور آمدند و متاہل شدند و ایشان نزد پدرِ بزرگوار خود در مدینہ منورہ با دختر خود ماندند۔ دختر ایشان را حضرت جدِ امجد برائے حضرت سیدی الوالد طلب فرمودہ بودند۔ لہٰذا وقتیکہ در ۱۲۹۷ھ حضرت جد امجد برائے عقد زواج فرزند خود بہ رامپور آمدند جناب امۃ الجمیل و دخترش عارفہ را نیز ہمراہ خود آوردند۔ از آن روز قیام ایشان در رامپور بود۔

جناب امۃ الجمیل از حضرت والد خود و از جدّ مادری حضرت شاہ عبدالغنی کسب کمالات باطنی

کردہ بودند۔ استقامتے کہ پروردگار نصیب ایشان کردہ بود کم کسے بہ آں سرفراز می شود۔ حضرت سیدی الوالد می فرمودند کہ در خاندانِ ما ہمشیرہ صاحبہ نجیب الطرفین اند۔ روزے حضرت عمہ محترمہ بہ این عاجز فرمودند "بہ فضلِ خدا از پدر و عم تو در ہیچ چیز کم نیم (یعنی از شاہ محمد معصوم و سیدی الوالد) البتہ فرق این است کہ من مستورہ ہستم و ایشان رجال"۔ و قد صدقت رحمہا اللہ۔ الرضا بالقضاء اللہ کہ اعلیٰ تر مقامات است نقد وقتِ ایشان بودہ۔ سی سال بہ کمال استغنا در حویلی خورد حکیم مظہر حسین خان در محلہ مدرسہ کہنہ رام پور با یک خادمہ ضعیفہ سکونت کردند۔ چند سال حامد علی خان نواب رام پور چیزے ماہانہ بہ ایشان می داد و باز نواب حیدر آباد دکن خدمت ایشان می کرد۔ فرزند ایشان در خورد سالی فوت کردہ بود۔ دختر ایشان ہمراہ حضرت والد خود بہ حجاز رفت و باز در شام فوت کرد۔ ایشان را این خبر رسید غیر از کلمہ استرجاع کسے یک لفظِ دیگر از زبانِ مبارکِ ایشان نہ شنید وبعد از چند سال دخترِ دختر در مکہ مکرمہ بہ حالت نفاس رحلت نمود۔ بجز کلمہ استرجاع چیزے نہ فرمودند و در اعمال و اشغال ایشان ہرگز در ہیچ حال فتورے واقع نہ شد۔ بہ کمال خشوع و طمانینت نماز می خواندند۔ چون عاجز در احوالِ مبارک ایشان فکر می کند، قول متنبی بیادش می آید۔

وَلَوْ کَانَ النِّسَاءُ کَمَنْ فَقَدْنَا ... لَفُضِّلَتِ النِّسَاءُ عَلَى الرِّجَالِ

وَمَا التَّانِیْثُ لِاسْمِ الشَّمْسِ عَیْبٌ ... وَلَا التَّذْکِیْرُ فَخْرٌ لِلْهِلَالِ

حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ ایشان را ہمشیرہ صاحبہ می فرمودند و احترام ایشان می کردند۔ و ہر سال یک سیر چائے سبز عمدہ و قدرے از بادام و یک صد و بیست و پنج روپیہ بہ ایشان می فرستادند۔

رَحِمَهَا اللّٰهُ وَرَضِیَ عَنْهَا وَحَشَرَهَا مَعَ النَّبِیِّیْنَ وَالصِّدِّیْقِیْنَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِیْنَ۔

بابِ اوّل حضرت شاہ محمد عمر قدس سرہٗ

اسم گرامی ایشان محمد عمر کنیت ابوالسعادات فرزند ثالث حضرت شاہ احمد سعید قدس سرہٗ ولادت شریف ایشان در خانقاہ شریف دہلی در ماہ شوال ۱۲۴۴ھ مطابق اپریل ۱۸۲۹ء واقع شد و وفات ایشان بہ صباح یکشنبہ دوم محرم ۱۲۹۸ھ مطابق ۵ دسمبر ۱۸۸۰ء در رام پور شد و متصل گنبد حضرت شاہ جمال اللہ جہت غرب مدفون شدند عمر شریف ایشان بہ حساب تقویم قمری ۵۳ سال و سہ ماہ و بہ حساب تقویم شمسی ۵۱ سال و ہشت ماہ بودہ۔

ایشان را برادرے بود کلان کہ عبدالحمید نام داشت و حضرت شاہ احمد سعید را باوے فوق العادہ محبت بود، بہ قضائے الٰہی وفات یافت و حضرت ایشان بسیار کبیدہ خاطر شدند۔ اندران ایام یکے از خلفائے ایشان

برمزارِ پرانوارِ حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہ رفت و در واقعہ حضرت خواجہ را دید کہ می فرمایند۔ بہ پیر و مرشد خود بگو کہ عنقریب پروردگار ایشان را فرزندے عطا خواہد کرد و آن فرزندِ من خواہد بود۔ نامش عُمر تجویز می کنم، ان شاء اللہ آن بچہ عمر خواہد یافت و از اصحاب کمال خواہد بود۔ حافظ غلام رسول ویران در شجرۂ شریفہ کہ نظم کردہ است، اشارہ بر این معنی کردہ و گفتہ۔

دلا این بشارت نہ شاید نہفت | کہ فرزندِ خود خواجہ باقیش گفت
زبس بیش بُودش بہ سُویش نظر | بہ ضمنیّتِ خود گرفتش پدر

و اندران ایام حضرتِ والدۂ ماجدۂ ایشان در خواب دید کہ مہتابے در خانۂ من ظہور یافت۔ حضرت شاہ احمد سعید فرمودند حق تعالیٰ شما را فرزندے چُون بدر کامل عنایت خواہد کرد۔ چون ولادت شریف ایشان بہ وقوع پیوست حضرت ایشان نام ایشان محمد عمر نہادند، و محبتے کہ حضرت ایشان را با عبد الحمید راحل بودہ با ایشان منتقل شد۔ چنانچہ حضرت ایشان را در فرزندان خود با ایشان الفت و محبتِ زائد بودہ۔

جناب ایشان قرآن مجید حفظ کردند و بیشتر کتبِ علومِ متداولہ از مولانا حبیب اللہ و احادیث از عمِ بزرگوار حضرت شاہ عبد الغنی و کتبِ تصوف از حضرت والد خود خواندند۔

از خورد سالی حضرت ایشان مبتلائے امراض گوناگوں بودہ اند۔ در مثانۂ ایشان سنگ پیدا شد و زحمتہا کشیدند۔ آخر جراح بہ عملیۂ آن سنگ را کشید۔ و بعد از چندے باز در مثانہ سنگ پیدا شد۔ جراح گفت کہ عملیہ نہ می توان کرد۔ حضرت والد بزرگوار ایشان توجہات فرمودند و پروردگار آن سنگ را از راہ بول خارج کرد۔

در ۱۲۶۲ھ عقدِ زواج ایشان شد۔ و چند سال گزشت کہ ایشان را اولاد پیدا نہ شد۔ بعض افراد خیال بردند کہ از وجہ جراحت شاید اولاد نہ می شود، لہذا حضرت والدۂ ایشان بہ حضرت والد ایشان عرض می کردند کہ دعا فرمائید۔ تا پروردگار فرزندے مرا اولاد عنایت کند۔ حضرت ایشان می فرمودند شما دلتنگ نہ شوید۔ پروردگار ایشان را فرزند عنایت خواہد کرد۔

دُعا در اماکن مُقدّسہ

حضرت ایشان در ۱۲۶۶ھ سفر اجمیر شریف کردند تا آنجا دعا کنند و پروردگار بہ برکتِ آن بُقعۂ مبارکہ دعائے ایشان را قبول کند و فرزند عنایت کند۔ چُون از قصد خود در حضور قبلہ گاہ خود عرض نمودند حضرت ایشان اجازت سفر دادند و قبل از سفر ایشان را خلافت دادند و دو خلفائے خود را ہمراہ ایشان کردند و ارشاد کردند صبح و شام بہ حلقہ و توجہ مصروف باشید۔

عاجز گوید امام مسلم در باب الرخصۃ فی التخلف عن الجماعۃ بعذر۔ حدیث عِتبان بن مالک را روایت کردہ کہ دران آمدہ ”وَدِدْتُ انك یا رسول اللہ تاتی فتصلّی فِی مُصَلّی فَاتَّخِذَہٗ مُصَلّیٰ“

واامام نووی درشرح گفتہ "وفی حدیث عِتبان ھٰذا فوائد کثیرہ منھا انہ یستحب لمن قال سافعل کذا ان یقول ان شاء اللہ للاٰیۃ والحدیث ومنھا التبرک بالصّالحین وآثارھم والصلاۃ فی المواضع التی صلوا بھا والتبرک منھم الخ۔ وحضرت شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی در تفسیر سورۃ بقرہ دربیان آیت۔ وادخلوا الباب سُجّدًا۔ نوشتہ ازین آیت چند فائدہ مستنبط می شود۔ ونوشتہ بعضے مواضع متبرکہ کہ مورد نعمت ورحمت الٰہی گشتہ اند یا بعضے خاندانہائے قدیم اہلِ صلاح وتقویٰ خاصیتے پیدا می کنند کہ درآن ہا احداث توبہ نمودن وطاعت بجاآوردن موجب سرعت قبول وثمرات نیک می باشد۔ الخ۔

حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی را فرزند نہ بود، روزے نزد مزارات شریفہ مصروف دعا بود کہ درین اثنا سیدی الوالد از حرم سرا برآمدند واشفاقِ الٰہی را دیدہ فرمودند۔ اشفاق چرا بہ اجمیر شریف نہ می روی وآنجا دعا نہ می کنی۔ قبلہ گاہِ ما بہ اجمیر شریف رفتند ودعا کردند وحق تعالیٰ بہ ایشان پسر داد۔ واین گفتہ فرمودند۔ ببین مرا کہ من پیشِ روئے تو استادہ ام۔ بعد از استماع این قول حافظ اشفاق الٰہی بہ اجمیر شریف رفت وپروردگار ایشان را چہار پسر عنایت کرد۔

مردانِ خدا، خدا نہ باشند لیکن زخدا جُدا نہ باشند

در اوائل سال ہزار ودوصد وہفتاد وچہار ہمراہِ پدر بزرگوار خود مع عیال وفرزند بہ حجاز مقدس تشریف بردند ودر کنف عاطفت قبلہ گاہ خود در طابۂ طیبہ قیام فرمودند۔ در ماہ ربیع الاول ۱۲۷۷ھ وصالِ قبلہ گاہ ایشان شد۔ ازین واقعۂ مؤلمہ دل ودماغ ایشان را صدمۂ سخت رسید حضرت عمہ محترمہ اعنی امۃ الجمیل می فرمودند کہ از حزن وملال ایشان اہلِ خاندان را فکر لاحق شد کہ عقل ایشان از کار نہ رود۔ در مناقب احمدیہ نوشتہ است "بعد انتقال حضرت والد ماجد ایشان را تردّدے در مرید گرفتن بود از غلبۂ تواضع، پس درخواب دیدہ اند کہ حضرت امام الطریقہ خواجہ بہاء الدین نقشبند رضی اللہ تعالیٰ عنہ تشریف آوردہ ایشان را کلاہ خود پوشانیدند خاطر ایشان جمع گردید۔"

سفرِ قُدس

صدمۂ کہ بہ حضرت ایشان رسیدہ بود مُداوائے آن بہ علاج حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردند، چون آن عاشقِ صادق مدینۂ منورہ را از وجود مبارکِ آن سرورِ عالمیان صلّی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم خالی یافت تاب اقامت نہ آوردہ رُو بہ ملکِ شام نہاد، ہمچنان حضرت ایشان رختِ سفر بہ مکۂ مکرمہ بستند وحج ۱۲۷۷ھ کردہ درجوار بیت اللہ الحرام قیام فرمودند وسال دیگر حج کردہ بہ دوازدہم محرم ۱۲۷۹ھ از جدّہ بمصر در مرکب خانی روانہ شدند۔ ہمراہ ایشان مولوی ابوالبرکات بہاری فرزند مولوی فضل امام ومولوی حکیم محمد اسمٰعیل ومولوی ابوالحسن ویک عفیفہ وچہار نفر خدام بودند ومراجعت بہ جدہ ازین سفرِ میمون بہ ۲۴ ماہ ربیع الاول ۱۲۷۹ھ بودہ۔ در قاہرہ واسکندریہ وفلسطین تمام اماکن مقدسہ ومزارات مبارکہ را زیارت کردند۔

درعودت ایں شب جمعہ سوم ربیع الاول رفیق سفر مولوی حکیم محمد اسماعیل در مصر رحلت نمود رحمہ اللہ حضرت الیشان ورفقاے ایشان از مسجد اقصیٰ احرام بستہ نیت عمرہ کردہ اند مولوی ابوالبرکات بہاری احوال این مبارک سفر بہ تفصیل وتقریر دلپذیر نوشتہ اند نام رسالہ ایشان "برکات الانس لزائر القدس" است اتمام این سفر نامہ براین نظم فرمودہ اند۔

ہیچ است بہ بین نو وکہن را | بر ہیچ مپیچ خویشتن را
برچرخ مناز و بر نعیمش | بر صبح مپیچ و بر نسیمش
سیلاب غم است در سرورش | طوفانِ بلا است در تنورش
اینجا شجرے نہ شد برومند | کش باد فنا ز پا نیفگند
اینجا ہمہ رخت خانہ نیل است | دستان ہمہ نوحۂ رحیل است
تاچند فنا پسند بودن | بر ہیچ نظارہ بند بودن
نیرنگ فنا است پردہ بشگاف | سی مُرغ بقا مجو ازین قاف
تو آبلہ پا وکاروان تیز | برخیز ازین گریوہ برخیز
ہر چند مقام دل پذیر است | زین مرحلہ کوچ ناگزیر است

حضرت ایشان قدس سرہٗ تاریخ زیارت بیت المقدس گفتہ اند ومؤلف رسالہ اتمام رسالہ بر تاریخ ایشان کردہ۔ فرمودہ اند۔

بحمد اللہ دیدم روے اقصیٰ | کہ بر بنیاد تقویٰ شد مؤسس
چہ خوش تاریخ مولانا عمر گفت | "عبدت اللہ فی بیت المقدس"

۱۲۷۹ھ الہجری النبوی

این رسالۂ مبارکہ کہ اندران ایام نوشتہ شدہ نزد عاجز محفوظ است۔ فالحمد للہ علیٰ نعمائہ۔

وفات اہلیہ ودو پسر ہنوز از صدمۂ فراقِ حضرت والد ماجد قدس سرہ ایشان راتسکینے حاصل نہ شدہ بود کہ صدمۂ ثانیہ بہ حضرت ایشان رسید۔ وبیانش بہ این نہج است کہ اہلیۂ محترمۂ ایشان بی بی نواب بنت جناب احمد علی بن مولوی محمد باقر از اولاد امجاد حضرت عثمان ہارونی رحمۃ اللہ علیہم اجمعین بہ حالت نفاس بہ ۲۴ ذی القعدہ ۱۲۸۱ھ وفات یافت، وبہ روز ہفتم نومولود ابوحفص وبہ روز ہفتم دیگر دو سالہ فرزند ابوبکر رحلت نمود۔ درظرف پانزدہ روز سہ صدمات شدیدہ برداشت کردند۔ برائے تسکینِ قلب وتسلیۂ حضرت ایشان یک ذاتِ مبارک سیدی الوالد ماند کہ اندران ایام نہ

سالہ بودند ـــــــ حضرت عمۂ محترمہ بہ این عاجز گفتند کہ عم محترم را (یعنی جدی المحترم) باپدر شما اُلفت و محبت بیش از بیش بود بلکہ ایشان عاشق فرزند خود بودند، جناب ایشان از خورد سالی تا آخر ایام در گوناگون امراض مبتلا بودند، چون جدۂ شما رحلت فرمود عم اکبر شاہ عبدالرشید و جدِّ مادری من (شاہ عبدالغنی) بایشان گفتند، شما عقد ثانی بکنید۔ ایشان گفتند، می ترسم کہ از مادر علاتی بہ لختِ جگرم آزارے نہ رسد۔ و ایشان تادمِ واپسین نکاح دیگر نہ کردند۔

عاجز گوید چون کہ از صغرسن حضرت ایشان در گوناگون امراض مبتلا بودند و از وجہ امراض در حضوری حلقات فتورے واقع می شد" ایشان شکایت حال خود بہ حضرت قبلہ می نمودند حضرت ایشان فرمودند اگر قدم بہ قدم من خواہید رفت مثل من خواہید شد۔ آنچہ کار من بود در حق شما من آن را کردم حالا استقامتِ شما درکار است" کَمَا فِي الْمَنَاقِبِ الْاَحْمَدِيَّة ۔

برادر زادۂ حضرتِ ایشان شاہ محمد معصوم در ذکر السعیدین نوشتہ اند۔ ما معناہ" ایشان را در روز و شب بجز اذکار و اشغال و طاعت و عبادت و نشرِ طریقت و افادۂ سلوکِ طریقت کارے نہ بود۔ باوجودے کہ ایشان را بہ این قسم امراضِ شدیدہ لاحق بود ند کہ طاقتِ نشست و برخاست بسیار کم شدہ بود، لیکن آنچہ اشغال و اوراد و توجہ و حلقہ از معمولات ایشان بود ہیچ فتور اندران واقع نہ شدہ۔ و این آن استقامت است کہ نزد صوفیہ فوق از کرامت است"

سفرِ ہند در سیر الکاملین نوشتہ است۔ تا والد ماجد بہ قیدِ حیات بودند، سکونت در مدینۂ منورہ داشتند و بعد رحلت بہ مکہ معظمہ تشریف آوردہ توطن اختیار فرمودند، تقریباً بست سال کامل دران بلدۂ معظمہ بودہ اند، و رواج طریقۂ شریفہ فرمودہ اند و صدہا کس را بہ نسبت حضور و آگاہی رسانیدہ اند۔ مجاہدات کثیرہ و ریاضاتِ شاقہ از بہر تعالیٰ و قیام و صیام و قلۃ المخالطۃ مَعَ الْاَنَام بر ذات شریف لازم داشتند، از اتفاقاتِ قضا و قدر در سنہ یک ہزار و دو صد و نود و ہفت رونق افروزِ ہندوستان شدند و بلدۂ رامپور را از قدوم شریف منور ساختند، نواب صاحب رام پور نہایت بہ تعظیم و تکریم پیش آمدند و تشریف آوری آن حضرت را از مغتنمات و کمالِ عزت و شرفِ خود دانستند و بہ خدماتِ لائقہ ممتاز گردیدند و حضرت را از مدت شش ہفت سال مرض سخت لاحق شدہ بود، گاہ خفیف می شد اکثر بہ شدت می بود و جناب ایشان ازان بسیار نحیف و ضعیف گشتہ بودند و باوجود این کیفیت در توجہات و اذکار و اشغال و اوراد مثلِ سابقہ بلکہ زائد ازان مشغول می بودند و ہیچ فتورے راہ نہ یافتہ بود و این دلیل قوی ہست بر کمال استقامت ظاہری و باطنی آن حضرت "

عاجز گوید، مرضِ سخت کہ از مدت شش ہفت سال بہ حضرت ایشان لاحق شدہ بود آن مرض ناسور بود کہ بر پُشتِ

مبارک ایشان بودہ کماسیاتی بیانہ فی المکتوب الحادی عشر من مکاتیبہ الشریفہ۔

رسالہ دراحوال سفر

یکے از مخلصین بہ عربی رسالۂ مختصرہ دراحوال مبارکۂ ایشان نوشتہ است، وے ہمراہ ایشان تارامپور آمدہ، عاجز خیال دارد کہ محرر علی آفندی است، محمد اصحاب الدین کہ از خلفائے سیدی الوالد است وذکرش ان شاء اللہ خواہد آمد در مکتوب خود ذکر علی افندی کردہ۔ عاجز این رسالہ را از اوّل تا آخر نقل می کند۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۞ الحمد للہ الذی نزہ قلوب اولیائہٖ عن الالتفاتِ الی زخرفِ الدنیا ونضرتہٖ، وصفی اسرارھم من ملاحظۃِ عز حضرتہٖ، ثم استخلصہا للعکوف علی بساط عزتہٖ ثم تجلی لہم باسمائہٖ وصفاتہٖ حتی اشرقت بانوارِ معرفتہٖ ثم کشف لہم عن سبحاتِ وجہہٖ حتی احترقت بنار محبتہٖ ثم احتجب عنہا بکنہِ جلالہٖ حتی تاھت فی بیداء کبریائہٖ وعظمتہٖ فکلما اھتزت للملاحظۃ کنہ الجلال غشیہا من الدھش ما اغبر فی وجہ العقل وبصیرتہٖ وکلما ھمت بالانصراف آیسۃً نودیت من سرادقات الجمالِ صبراً ایہا الآیس عن نیل الحق بجہلہٖ وعجلتہٖ فبقیت بین الرد والقبول والصد والوصول، غرقی فی بحر معرفتہٖ ومحترقۃ بنار محبتہٖ، والصلوٰۃ علی محمد خاتم الانبیاء بکمال نبوتہٖ وعلی آلہٖ واصحابہٖ سادۃ الخلق وائمتہٖ، وقادۃ الحق وازمتہٖ وسلم تسلیماً کثیراً ورضی اللہ تعالیٰ عن تابعیھم الی یوم الدین والائمۃ المجتہدین واولیاء الکون اجمعین لاسیما سادات النقشبندیین ومشائخ الاحمدیین قدس اللہ تعالیٰ اسرارھم کافۃً عامۃً۔ اما بعد، فھذہٖ نخبۃ من مناقب سیدنا وامامنا ومرشدنا ووسیلتنا الی اللہ تعالیٰ ومفتاح باب سعادتنا قطب العارفین، غوث السالکین، غیاث المریدین والمستفیدین قدوۃ الکاملین المکملین وعمدۃ الواصلین، من ھو فی الزھد والتوکل والقناعۃ وحید، وفی التجرید والتفرید والاستغناء عن الاکوان فرید، قطب الحرم مولانا الشیخ ابو السعادات محمد عمر الاحمدی النقشبندی قدس اللہ تعالیٰ سرہ العزیز وافاض علینا من برکاتہٖ، آمین۔

ولد رضی اللہ عنہ فی شہر شوال سنۃ الف ومائتین واربع واربعین فی بلدۃ دھلی وحفظ القرآن وھو ابن تسع سنۃ وقرأ الصرف والنحو والمنطق والکلام علی مولانا الشیخ حبیب اللہ الملتانی رحمہ اللہ تعالیٰ، والفقہ والحدیث والاخلاق والتصوف علی والدہ الماجد، امامنا وقبلتنا ومولانا الشاہ احمد سعید قدس سرہٗ وبعضاً من کتب الاحادیث علی عمہ المعظم امام وقتہٖ فی الحدیث مولانا الشاہ عبد الغنی الاحمدی رحمہ اللہ تعالیٰ

واخذ التوجهات الی اخر مقامات الاحمدية من حضرة والده الشريف، وكان ممتاز ابين انجاله الكرام بالمحبوبية الخاصة لدى حضرة والده قدس سره ولما بلغ عمره الشريف اثنتين عشرين سنه اراد السفر لزيارة امام الطريقة مولانا الشيخ المعين الجشتى قدس الله تعالى سره، اجازه والده الماجد للزيارة واجازه ايضاً فى الطريقة الشريفة بالخلافة الخاصة المطلقة العامة، وارسل بمعيته من كبار خلفائه اثنين وامرهما بان يكونا فى خدمته ويأخذ التوجه من حضرته وان لا يغيبا ليلاً ونهاراً من صحبته، فلما وصل الى الزيارة واقام بها مدة قد شرفه الامام بنسبته وخلافته الخاصة العامة واكرمه بعناياته الوافرة التى لا تعد ولا تحصى، حتّى فى يوم من الايام كان مراقبا عند قبره الشريف وحصل المخاطبة بينهما فقال رضى الله عنه للامام ياسيدى ماعز متمونى بعزيمة خاصة من جنابكم فقال له الامام مرحبا بكَ، انت اليوم معزوم عندنا، فبعد الفراغ من المراقبة امر رضى الله عنه خدامه بان لا يطبخوا الطعام وقال نحن معزومون، فلما غربت الشمس وكان رضى الله عنه يصلى فى المسجد ومعه اصحابه وبعض من الخدامين قاعدون فى المنزل اذ رأوا ان رجلاً مهيباً دخل الدار وعلى رأسه تبسيٌّ (صينيّةٌ) كبير وفيه انواع من الأطعمة، واعطى التبسيّ لِلْخدّامِيْنَ وقال سلموا على الحضرة (بلغوا سلامى الى الحضرة) وقولوا له "هذه عزيمتكم من عند الامام" وكذلك رأى الخدامون انّ بعض الرجال جاءوا بالعلف والشعير للخيول ثم غاب القادمون ولم يعرفهم احد۔ ولما اراد رضى الله عنه الرجوع الى دهلى استاذن الامام قدس سره وما استاذنه الامام إلّا بعد التضرع والالحاح، فرجع الى دهلى۔

وفى ايام سلوكه بسبب الامراض ماكان يحضر الحلقة والمراقبة فى كثير من الاحيان فسأله والده الماجد عن قلة حضوره فأجاب انى بسبب الامراض لا اقدر على اتمام مقدار الذكر والشغل فلذا استحيى من الحضور فى حضرتكم، فقال والده الماجد ياولدى لا تهتم بقلة الذكر والشغل واحضر الحلقة كيف ماكان۔

وكان والده الماجد اكثر محبة ورعاية له من اخوانه لانه كان له اخ كبير واسمه عبد الحميد وكان والده الماجد يحبه كثيرا فلما توفى عبد الحميد حزن الوالد على وفاته اشد الحزن وأرسل احد خلفائه الى ضريح امام الطريقة حضرة الشيخ باقى بالله شيخ سيدنا المجدد قدس سرهما مستمدّاً للانشراح۔ فبعد

وصول الخلیفة الی الضریح الشریف والمراقبة لدیه خاطبه حضرة الشیخ قدس سرہٗ بأن بَشّر شیخک بأن ربنا سَیمُنّ علیه ویرزقه ولدًا صالحًا معمرًا وتفاولًا سمیناہُ عمرو بعد هذه البشارة ولد رضی اللہ عنه وسمی بالاسم الذی سماہ به الشیخ قدس سرہٗ۔ وهٰذا کان سبب محبوبیته الخاصة من بین اخوانه الکرام قدس اللہ اسرارهم۔

کتب العارف الشهیر لخوہ الصغیر سیدنا ومولانا وامامنا الشیخ محمد مظهر الاحمدی قدس اللہ تعالیٰ سرہ وافاض علینا من برکاته فی المقامات السعیدیه والمناقب الاحمدیه فی مناقبه رضی اللہ عنه ان قبل ولادته رأت والدته الشریفة فی الرؤیا ان القمر طلع فی بیتها فقصت علی والدہ الماجد قدس سرہٗ فعبرها بأن ربنا سیعطیک مثل القمر ولدًا، وکتب انّ والدہ الماجد قال له فی یوم من الایام لو وضعت القدم علی قدمی ستکون مثلی، وکتب ان بعد وفات والدہ الماجد لغلبة التواضع والاستغناء عن الاکوان کان مترددًا فی التوجه الی المریدین حتّٰی رأی امام الطریقة السید محمد بهاء الدین نقشبند قدس سرہٗ وافاض علینا من برکاته فی المنام انه شرفه بالمجیٔ عندہ ووضع قلنسوته علی راسه وامرہ بالتوجه الی المریدین، اھ ۔ وکذلک امرہ الامام الربانی المجدد للألف الثانی بالتوجه الی المریدین فبعد ذلک جلس علی مسند الارشاد والهدایة۔

بعد غلبة الکفار علی بلدۃ دهلی هاجر مع والدہ الماجد والاخوان الی الحرمین الشریفین وبعد الحج ذهب الجمیع من مکة المکرمة الی المدینة المنورة۔ فلما وقفوا عند المواجهة الشریفة شاهدوا من عنایات سید الاولین والآخرین صلوٰت اللہ علیه وعلی اٰله واصحابه اجمعین ما لاحد له ولا نهایة، وقد بشرہ والدہ الماجد بخلعة فاخرة خاصة من حضرة الرسالة، فایة نعمة تکون فوقها وایة خلعة تعادل ذوقها۔ هنیئًا له۔

وبعد وفات الوالد الماجد استوطن مکة المکرمة واشتغل بالریاضات الشاقة حتّٰی کان یراقب تجاہ الکعبة الشریفة من بعد العشاء الی الصباح، وفی النهار یشتغل بتربیة المریدین ثلاثة اوقات۔ بعد الاشراق وبعد الظهر وبعد المغرب الی العشاء وکان رضی اللہ عنه یزید فی الریاضات فی شهر رمضان من کثرة تلاوة القراٰن

وثلاثة ختمات القرآن فی التراویح والمراقبات والاوراد والأذکار وغیر ذلك من الطاعات مع ضعف بدنه وکثرة امراضه بحیث لو رآہ احد لقال انه لایقدر علی الکلام فضلاً عن القیام والصیام۔ وهو لم یبال بشئ من الامراض والآلام واشتغل بانواع من الطاعات الی اخر الایام۔ وکان یصلی التراویح قائما مع طول القراءة فیه۔ وقد ذهب لزیارت المسجد الأقصیٰ وزار الانبیاء علی نبینا وعلیهم الصلاة والسلام فی سنة الف ومائتین وتسع وسبعین واحرم من بیت المقدس من المسجد الاقصی الی المسجد الحرام۔

وکراماته رضی الله عنه کثیرة والاستقامة التی هی فوق الکرامة کانت ظاهرة باهرة شهیرة من حضرته لاینکرها احد وفی اخر عمره استهلك فی مشهوده حق الاستهلاك بحیث صار اَجنَبِیاً من الأقارب والأجانب وانقطع تعلق ماسوی الله من ساحة صدره المنور، واضمحل نقش الغیر من قلبه الأنور، وکان سیماہ "هم الذین اذا رأوا ذکر الله" وکان فی جبینه من الشمس اظهر، مع ذلك اذکر بعض کراماته لاطمینان قلب بعض الذ اهلین ———— منها انّ فی لیلة من لیالی رمضان المبارك فی الحرم المحترم وقت التراویح اخبر جمیع المریدین بأن فی هذہ اللیلة مَنّ الله علی صاحبزادہ محمد یوسف بولد اسمه محمد حسن، فتعجب المریدون من سماع هذا الخبر وکتبوا الیوم والتاریخ ولما جاء البابور (الباخرة) ووصل الکتاب من رامفور وکان فیه۔ ان فی لیلة کذا من رمضان رزق الله لصاحبزادہ محمد یوسف ابناً وقد سمیناه محمد حسن، فلما قابلوا هذا الخبر بما کتبوہ من الیوم والتاریخ وجدوہ مطابقا لما قال حضرته۔

ومنها ان الفاضل الجلیل مولانا الحکیم محمد نواب جاء یوما عندہ وقال له بأن امیر مکة المشرفه الشریف عبد الله باشا امرنی بعلاج اخیه الشریف سلطان لانه مریض وانا استأذن منکم فأن اذنتم لی شرعت فی العلاج والّا اعتذرت، فقال له اعتذر ولاتقرب المریض للعلاج، فاعتذر الحکیم من سیدنا المرحوم الشریف عبد الله باشا وتوفی اخوہ سلطان بعد ثلاثة ایام۔

ومنها انه فی یوم من الایام کان رضی الله عنه یتناول الطعام اذ دخل علیه احد من المریدین واخبرہ بأن السفینة التی فیها عمکم الصغیر الشاہ عبد المغنی قد انغرقت وهذا الخبر مشهور فی البلد۔ ولما سمع رضی الله عنه

هذا الخبر ترك الطعام وحزن كثيراً ثم راقب مدة ساعة وبعد المراقبة رفع راسه الشريف وقال۔ انی قد توجهت الی حضرة رب العزة لانكشاف الحال فالحمد لله قد رفع الحجاب عنی ورأيت السفينة فی تلاطم الامواج فبمشاهدة هذه الحالة زاد فی حزنی و اضطرابی فدعوت الله عزوجل بالتضرع والعجز والانكسار والالحاح فوقع الدعاء فی معرض القبول وامرت من الملك القدوس باخراج السفينة من التلاطمات فاخذت عنان السفينة بقوة الله وتوفيقه وعنايته واخرجتها من تلاطم الامواج وفی حين اشتغالی باخراج السفينة وقع نظری علی احد من جماعتنا فرأيت علی وجهه آثار التعزية ربما احد من اقاربه قد مات۔ والسفينة قد نجت من التلاطم والحمد لله الذی بنعمته تتم الصالحات۔ ولما اخبر حضرته عن هذه المشاهدة كتب المريدون ما قاله رضی الله عنه ولما وصلت السفينة وجاء عمه الصغير مع جماعته ظهر صدق مقالته عن احوال تلاطم الامواج ووفات واحد من جماعتهم۔

ومنها أنه رضی الله عنه مرض فی مكة المكرمة واشتد مرضه واضطرب نجله الكريم الفاضل الفخيم سيدنا ومولانا وامامنا الشيخ محی الدين ابوالخير عبد الله الاحمدی غاية الاضطراب ولما شاهد رضی الله عنه اضطراب نجله الكريم قال له لاتحزن إنی لا اموت من هذا المرض فقلّ من اضطرابه شيئاً ما ولكن خطر فی قلبه ان المرض شديد ويمكن أن يكون كلامه من قبيل الهجر فقال رضی الله عنه له قد عرفت ما يختلج فی قلبك وقد جاء عندی سيدی الوالد قدس سره وقد قلت له الآن ان مرامی الذهاب عنده فقال "لا فان عليك تربية واحد" والظاهر ان المراد من ذاك الواحد هو نجله الكريم۔ وشفاه الله من ذلك المرض وعاش بعده سنين۔

وفی اخر عمره رضی الله عنه فی سنة الف ومائتين وسبع وتسعين شرفت ازدانت خطّة الهند لقدومه الشريف، فبحكم القضاء والقدر توجه من مكة المشرفة الی بندر جدة ومنها ركب الباخرة ومعه الاهل وذهب جماعة اليمن الی الباخرة وعينوا المحلات لحضرته واصحابه وللحريم وتوجهت الباخرة الی الهند وكان رضی الله عنه مدة يوم وليلة فی استغراقه، لم يبال بما فی الباخرة من الحر والزحمة وتحركت مادة الصفراء فی جميع الرفقاء وخصوصاً فی الحريم، فحضر عند حضرته بعض المريدين

وقالوا یاسیدنا اشتد الحر وازدادت الزحمة والحریم فی ضیق شدید ولایقدر احد منّا ان یمشی او یتحرك، فسکت رضی الله عنه وبعد قلیل جاء القفتان وھو رجل انجلیزی نصرانی، یسأل بلسانه ولا یعرف احد منّا لسانه إلّا اننا سمعنا انه یردد کلمة حضرت کثیرًا فعرفنا انه یسأل عنه رضی الله عنه فبمجرد ماوقع بصرہ علی طلعته المبارکة الشریفة خلع طربوشه (ملبس الرأس) ووقف بغایة التعظیم والتکریم بین یدیه وطلب الترجمان ودعی الخدامین وفتح مخزن الالواح والمسامیر واخرج منه کل شیئ واعد لمولانا الامام رضی الله عنه واعد محلا مخصوصًا للنساء، فاستراح المریدون واسترحن النساء۔ وکان القفتان یحضر کل یوم فی حضرته رضی الله عنه ویقف امامه قدر نصف ساعة عاری الراس ویقوم بالخدمة والتعظیم الی ان وصلت الباخرة الی کلکتّه۔ وقبل النزول من الباخرة بنصف ساعة تخلّی القفتان مع حضرته فی المحل الذی کان مخصوصًا له ومنع جمیع اھل الباخرة من الدخول علیه وکانت ھذہ التخلیة قدر نصف ساعة، لم یعرف احد منّا ماذا عمل القفتان فی ھذہ المدة غیر أن المریدین قالوا أنه اسلم علی یدہ وھل أخذ الطریقة ام لا، لا یعرفه احد منّا ولم نستطع لھیبة حضرته أن نسأله، والله اعلم بحقیقة الأمر۔

وبعد أن تشرف اھل کلکتّه بقدومه توجه فی قطار سکة الحدید الی بلدة رامفور۔ فیالله من ھذا التجلی فی ھذا السفر، قطار سکة الحدید یقف علی المحطات لبضع الدقائق ۔ وجدنا فی الطریق کل محطة مملوءةً من الزائرین وکان الزائرون یقفون صفوفا وکان یود کل واحد منھم ان یقبل ایدیه المبارکة ففی بعض المحطات ینالون ببغیتھم وفی البعض لا یقدرون علی ذلك، وابنه الفخیم کان یفتح الشباك کی یسعد الزائرون بزیارة طلعته المبارکة فکان الزائرون یرونه من صیف المحطة ویستبشرون بھذہ النعمة البھیة، وکان بعض الزائرین یقدم الھدایا فالبعض منھا کانت تصل الی حضرته والبعض تقع علی سکة الحدید وکان صاحبھا یبکی ویتحسر۔ فبھذہ الکیفیة قطعنا الطریق من کلکتّه الی رامفور۔ ولما وصلنا الی رامفور وجدنا حضرة النواب فی اول المنتقدمین۔ فاستقبله حضرة النواب بغایة التعظیم والتکریم وکان یعدّ وُرُودَہ فی امارته من اعظم الغنائم واسنی النعم

وکان یفتخر علی ذلک وکان یقوم بالخدمات اللائقۃ لہ رضی اللہ عنہ۔

ولما کان رضی اللہ عنہ مریضاً من مدۃ سبع سنین، والمرض (الناسور) یشتد احیاناً ویخفف حیناً آخر وھو رضی اللہ عنہ فی الشدۃ والخفۃ مستغرق فی مقصودہ و مشتغل بالتوجہات والاوراد والمراقبات والاذکار لم یقع فی معمولاتہ فتور أبداً، وھذا اکبر دلیل علی کمال استقامتہ، فی الظاھر والباطن، وبعد ان اقام فی رامفور ستۃ اشھر اشتد مرضہ وفی صباح یوم الأحد الثانی من شھر محرم الحرام سنۃ الف ومائتین وثمانیۃ وتسعین طار طائر روحہ الاقدس الی حظیرۃ القدس واستقر علی اغصان اشجار حدیقۃ الأنس وسکن فی اعلیٰ علیین مع الذین انعم اللہ علیھم من النبیین و الصدیقین والشھداء والصالحین وحسن اولئک رفیقا۔

چیست ازین خوبتر در ہمہ آفاق کار — دوست برِ دوست رفت یار بر نزدیک یار

کان رضی اللہ عنہ معتدل القامۃ، معتدل الاعضاء، معتدل المزاج و کان عیسوی المشرب علی مشرب والدہ الماجد قدس سرہ وکان رضی اللہ عنہ کثیر التلاوۃ ودائم الذکر والفکر وکثیر الھیبۃ وشدید الخشیۃ والخضوع وخصوصاً فی سجدتی الرکعۃ الأخیرۃ والقعدۃ الأخیرۃ، یحمر عیناہ ویصفر لونہ۔ وکان قوی الحضور فی جمیع الطاعات وکان متصفا بالصفات الألھیۃ ومتحلیا بالاخلاق النبویۃ وکانت جمیع اخلاقہ مرضیۃ۔ رضی اللہ عنہ ونفعنا ببرکاتہ وافاض علینا من انوارہ وفیوضاتہ آمین۔ وقد سقاھم ربھم شراباً طھوراً۔ ۱۲۹۸ھ۔

کمال استغنا

حضرت ایشان قدس سرہ بہ کمال استغنا متصف بودند بر این عاجز حضرت ابو الشرف فرزند حضرت محمد معصوم فرزند حضرت عبدالرشید بیان کردند کہ حضرت عبدالرشید در اواخر احوال ہر سال از مدینۂ منورہ برائے حج می آمدند و نزد برادر خود فروکش می شدند و ہر دو برادران عالی قدر بمعیتِ یک دیگرے بہ عرفات و مزدلفہ و منیٰ می رفتند۔ اتفاقاً نوبتے حضرت ایشان رفاقتِ برادر محترم از وجہ تنگیِ دست نہ کردند۔ بعد از حج چون حضرت برادر کلان برین امر آگاہ شدند فرمودند اے برادر چرا اظہار این امر نہ کردی، نزدم آن قدر مال بودہ کہ شما ہم حج می کردید حضرت ایشان عرض کردند چہ خوب ارشاد کردند۔ "لذتے کہ در صورت نہ گفتن است در صورت گفتن کجا باشد" وقتیکہ حضرت ایشان این کلام فرمودند برادر زادۂ حضرت ایشان نیز حاضر بودند و فیما بعد بہ فرزند خود حضرت ابو الشرف بیان کردند۔

قیام حضرت ایشان در مکہ مکرمہ از اواخر ۱۲۷۷ھ تا اوائل ۱۲۹۷ھ بودہ یعنی نوزدہ سال وسہ یا چہار ماہ نزد باب العتیق در خانۂ کہ بہ ایجار گرفتہ بودند۔ گاہ بہ یُسر وگاہ بہ عُسر زندگانی بہ سر می بردند۔ وقتیکہ حضرت ایشان بہ ہندوستان آمدند در کلکتہ تقریباً چہل روز قیام فرمودند، آنجا یک میمن دو ہزار روپیہ بہ حضرت ایشان ہدیہ داد حضرت ایشان آن ہدیہ قبول فرمودہ بہ میمن گفتند شما این روپیہ را نزد خود اَمَانَۃً نگاہ دارید، عند الاحتضار حضرت ایشان بہ فرزند عالی مقدار خود وصیت ونصیحت کردہ فرمودند حافظ وناصر ومعین وکارسازِ شما ربّ العالمین است۔ ہرچہ از کتابہا دارم آن از شماست وآنچہ دو ہزار روپیہ در کلکتہ نزدِ میمن است آن را در ازدواج کرامت النسا صرف کنید (کما سیاتی التفصیل فی احوال سیدی الوالد قدس سرہٗ) غیر ازین روپیہ حضرتِ ایشان را از مال ومتاع چیزے نبود۔

حجرۂ مسجد

نواب کلب علی خان والی رامپور برائے قیام حضرت ایشان محلِ نواب احمد یار خان را تجویز کردہ بودند چنانچہ قیام حضرت سیدی الوالد وحضرت عمۂ محترمہ اندران محل بود، اما خود حضرت ایشان در حجرۂ مسجد شریف قیام فرمودند۔ آن مسجد شریف متصل حویلی بود وہمدران حجرۂ مبارکہ داعیٔ حق را لبیک فرمودند اگر از جوار بیت اللہ الحرام بہ ظاہر دوری افتاد، از جوار خانۂ خدا تادم واپسین جُدا نہ شدند۔ حضرت ایشان قدس سرہ می فرمایند۔

آخر شدہ عُمر وبہ لب آمد نفسِ ما | صد حیف کہ از دل نہ برون شد ہوسِ ما
گہ گریہ کنم گاہ فغان گاہ دعاہا | دیگر چہ کنم چُون نہ بود دسترسِ ما
بلبل بہ فغان گفت دمِ صید بہ صیاد | کز گل نہ کنی دور خدا را قفسِ ما
زحمت مکش لے بحر کہ آلودۂ ذنبم | جز اشکِ ندامت نبرد این دنسِ ما
اے طائرِ جان صبر نما لحظہ درین قید | مہمان دوسہ روزہ بود این قفسِ ما

حضرت ایشان قصد نہ داشتند کہ بہ ہندوستان تشریف آرند اما از برائے ازدواج فرزند محبوبِ خود برائے چند وقت قصد این دیار کردند کما سیاتی بیانہ فی احوال سیدی الوالد۔ ونواب کلب علی خان از دل وجان در راحت رسانی حضرت ایشان می کوشیدند، برائے معالجۂ امراضِ جسمانی اطبائے حذّاق را جمع کرد۔ اما، گرفتِ سلطانِ عشق از دسترس نواب صاحب بالاتر بود، آتش شوق لحہ بہ لحہ تیز تر می شد، اندرین احوال حضرت ایشان بہ زبانِ اردو غزلے گفتہ اند۔ عاجز ترجمہ چند ابیات می نویسد۔

دلم در جستجوئے کوچۂ دلدار است | و بلبل ناشاد در آرزوے گلزار است
بر آستانش چسان جبینِ خود را بنہم | کہ من بہ خونِ دل ہنوز وضو نہ کردہ ام

برستسقیان حرم خبر کنید کہ از چشمِ من جوئے آب روان است۔

اگرچہ تو از رگِ جانم بہ من قریب ترہستی و لیکن من در جستجوے تو می پویم
درستمِ وے نیز لذّت الطاف است ، من در ہمہ حال گرویدۂ خصالِ دَیَم

حضرت عمۂ محترمہ می فرمودند کہ حضرت ایشان نہایت منکسر المزاج و حلیم الطبع بودند اما تابِ استماعِ سخنِ نادرست و دیدنِ احوالِ نامشروع نہ داشتند، درچنین احوال شانِ فاروقی بہ وجہِ اتم ظاہر می شد۔ در امور نامشروعہ مراعات ہیچ کس نہ می کردند غیر از حلقہ و توجہ و ذکر و فکر کارے نہ داشتند۔

عاجز گوید انکسار حضرت ایشان از این ظاہر است کہ در کتاب " انساب الطاہرین " ذکرِ خود بہ این طور فرمودہ اند، محمد عمر فرزند سیوم حضرت سراج الاولیا، تاریخ ولادتش از " احقر البشر محمد عمر " ظاہر است۔ و حضرت ایشان راسہ مُہر است۔ مہر اول در ۱۲۶۲ھ کندہ شدہ، بسیار خورد است و بران " محمد عمر " کندہ است۔ مہر دوم در ۱۲۶۸ھ ساختہ شدہ و بران " محمد عمر ابن احمد سعید " کندہ است و مہر سیُوم بسیار نفیس است۔ عاجز خیال دارد کہ این مہر در ترکیہ ساختہ شدہ، برین مہر این شعر کندہ است۔

عمر نام و فعلش ہمہ ناپسند سگِ خانقاہِ شہِ نقشبند

روزے سکندر علی خاں واصل متوطن خالص پور، علاقہ ملیح آباد، از توابع لکھنؤ کہ از خلفائے سیادت و شرافت پناہ فضائل و کمالات دستگاہ مولانا سید عبد السلام متوطن ہَسوہ، علاقہ فتحپور، نزد کانپور، بہ خدمت شریف ایشان وقتے رسید کہ حضرت ایشان عند البیت الحرام از حلقہ فارغ شدند۔ حضرت ایشان سُوئے بیت اللہ اشارہ کردہ فرمودند۔

سکندر یکے از غلامانِ تُست بکُن رحم بر رُوئے کہ شایانِ تُست

از اشیائے مستعملہ حضرتِ ایشان مثلاً قلمدان، مِقط، مُحایہ، پُرکار، مقراض، مُہر، سُبحہ، معلوم می شود کہ نفاست را خوش داشتند، حضرت ایشان دعائے حزب البحر و درود کبریت احمر را بر کاغذ نفیس بہ تقطیع خورد بسیار خوشخط نویسانیدہ اند و بر اول ورق در دائرہ " وظیفۂ عمر بے بدل است " تحریر کنانیدہ اند و باز آن را در جلدِ نفیس و جلد را در غلاف لطیف محفوظ کردہ اند۔

حُلیہ مبارکہ حضرت ایشان معتدل الاعضا و خفیف الشّعر بودند، سر مبارک میانہ، و درازی زلف تا نرمۂ گوش، لحیۂ مبارکہ بہ قدر یک مُشت، چہرۂ مبارک بیضوی، بینی معری از خود بینی قدرے بلند، چشمان گہرافشان فراخ دُر پُر از انوار، چون از حلقہ و توجہ فارغ شدے بر سپیدی چشم سُرخی غالب بودے۔ دست و پا نازک، قلیل الکلام، شیرین مقال، با ہر کہ صحبت کردے، گرفتارِ محبتش گشتے، در خانہ استعمالِ " عرق چین "

(کلاہ پارچہ) می کردند و وقتے کہ بیرون رفتے، دستار بر سر نہادے۔ ہوش در دم و نظر بر قدم داشتے، طبیعت ایشان موزون بود و احیاناً شعر گفتے، چنانچہ یک دیوان خورد از فارسی و یک از اُردُو دارند در دیوانِ فارسی ۲۵ غزل و یک مُثلّث و چہار مخمسات دارند، و شجراتِ مبارکہ سلاسلِ سبعہ را مطوّلاً و مختصراً در سیزدہ قطعات نظم فرمودہ اند، و اعداد آیات مبارکہ سُورِ قرآن مجید را نظم کردہ "اعداد الآیات" نام نہادہ اند و ۳۶ قطعاتِ تاریخ دارند۔ و دیوانِ اُردو تقریباً مساوی دیوان فارسی است، علاوہ ازین رسالہ کنز المصلّی را در ۱۲۹۱ھ بہ اردو نظم کردہ اند و از لفظ "اصغر" تاریخ برآوردہ نام رسالہ "فقہ اصغر" نہادہ اند، جناب مولانا عبد الحق الہ آبادی شیخ الدلائل و مہاجر مکی تجاہ البیت الحرام بر آن رسالہ شرحے لطیف بہ اُردو نوشتہ اند و نامش "الکنز الاکبر شرح الفقہ الاصغر" نہادہ اند۔ نزد عاجز نسخہ از آن موجود است کہ خود مؤلف رحمہ اللہ آن را نوشتہ اند۔

تحریرات ایشان غیر از کلام منظوم حضرت ایشان را کتاب "انساب الطاہرین" است کہ در آن ذکر اولاد حضرت مجدد قدس سرہٗ است، ذکوراً کانوا اوا ناثا الی وقت التالیف۔

و حضرت ایشان از رسالہ "انہار اربعہ" کہ تالیف لطیف حضرت والد ایشان است، سلوک نقشبندیہ را بہ فارسی نوشتہ اند و نام آن "الجدول المنتخبہ من النہر المادّ من الانہار الاربعۃ" تجویز کردہ اند۔ و حضرت ایشان بیان ذکر قلبی و ختمِ خواجگان و شجرۂ طریقہ نقشبندیہ و بیان مراقبات۔ از مراقبۂ احدیت کہ اوّل مراقبات است تا دائرۂ لاتعین کہ آخر مراقبات است، بہ صورتِ اختصار بہ عربی کردہ اند۔ قدس اللہ سرہٗ۔

در اواخر ماہ صفر ۱۲۹۶ھ حضرت سیدی الوالد قصد مدینۂ منورہ کردند و از مکہ مکرمہ بہ جدّہ تشریف بردند و از آنجا بہ حضرتِ طابۂ طیبہ عَلٰی صاحِبِھَا اَلْفُ اَلْفِ صَلٰوۃٍ وَّ تَحِیَّۃٍ۔ حضرت ایشان بہ فرزندِ عالی قدرِ خود در مدتِ این سفرِ میمون ہفدہ خطوط نوشتہ اند۔ ابتدائے یک خط بہ "اعزی ارشدی قرۃ عینی" و ابتدائے دو خطوط بہ "اعزی ارشدی قرۃ عینی ثمرۃ فوادی" و ابتدائے چہاردہ خطوط بہ "فرزندی اعزی قرۃ عینی ثمرۃ فوادی" کردہ اند۔ درین خطوط جوابِ مَاسَأَلَ عَنْہُ حَضْرَۃُ سَیِّدِی الْوَالِدْ۔ و بعض نصائح، اندراج یافتہ، عاجز برخے از ان می نویسد۔ ــــــــــــ حضرت سیدی الوالد از جدّہ تحریر فرمودند کہ از ظلمت اسواق، نماز در رخانہ ادا می نمایم۔ حضرت ایشان نوشتند۔

(۱) السلام علیکم و رحمۃ اللہ و برکاتہ۔ خط شما رسید۔ بہ قول عبد العزیز، درنگ کار کردن کار ناتجربہ کان است، بلکہ آن لعلہ امروز نہ رفتہ باشد، بسم اللہ کردہ سوار شوید، خوبی و بدی بہ دستِ دیگر، عَسٰی اَنْ تَکْرَھُوْا۔ یاد دارید و در مدینۂ طیبہ، ہم بہ عمِ بزرگوار و خواہر خود گوئید کہ درین کار لیت و لعل کردن از مقصود ماندن است وَالْحُکْمُ حُکْمُہٗ وَالْاَمْرُ اَمْرُہٗ۔ ظاہر است کہ اگر قافلہ روانہ شد و شما نہ رسیدید محنت برباد۔ و از ظلمتِ اسواق

معمول حضرات مانیست کہ نماز درخانہ ادا نمایند، اگرچہ بجماعت باشد، وصبح وشام درحلقہ کہ بعد ساعتہ از لیل و نہار می شود اول توجہ بشما می شود، بعدہ بہ یاران دیگر، الخ۔ ۲ ربیع اول روز یکشنبہ ۱۲۹۶ھ

(۲) السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ مکتوب مع چار رأس ماہی رسید، بہ زنہا تقسیم کردم، دماغ پختن درخانہ ندارم وسامان ہم نابود ہست، حکمت الٰہی است کہ در رفتن شما ہر روز تاخیری بینیم، بلکہ ہمین خوب وافضل است، فِعْلُ الْحَكِيمِ لَا يَخْلُو عَنِ الْحِكْمَةِ (ونوشتہ اند) حق سبحانہ شمارا بہ منزل مقصود بہ خوبی برساند، رجوع درہر کار بہ فاعل دارید، کارساز ما بہ فکر کار ما، حسبنا اللہ ونعم الوکیل کبریت احمر صبح وشام معمول فقیر است و در جمعہ بعد صلاۃ جمعہ ہم، شما ہم اختیار کنید، فوائد بسیار دارد، الخ۔ ۴ ربیع الاول

(۳) مکتوب محررۂ احد رسید، بلکہ تاخیر بہ رفتن اولیٰ باشد، ما وشما بیچارگان چہ واقف امور او باشند، فِعْلُ الْحَكِيمِ لَا يَخْلُو عَنِ الْحِكْمَةِ جَلَّ جَلَالُهُ وَعَمَّ نَوَالُهُ۔ راضی بہ افعال او باید بود۔ اَللّٰهُ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ، هُوَ النَّاصِرُ وَالْحَافِظُ وَالْمُعِينُ۔ اثنین از مکہ معظمہ

(۴) حال السن کارندگان بحری ازین زائد کہ پیش آمدہ خواہد آمد، مَا شَاءَ اللّٰهُ سُبْحَانَهُ كَانَ وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ۔ ومقام شما در مراقبہ ولایت کبریٰ ہست۔ صبح وشام بعد ساعت یک تا یکنیم تخمیناً اول از ہمہ یاران طریقہ بشما توجہ کردہ می شود، پس بہ دیگران، اکثر خیال شما بہ مراقبہ خود باید لیل ونہار، مگر بعضے وقت بہ خیال ذوق مراقبہ لطیفہ از لطائف امر شود، ساعت، نیم ساعت، مضائقہ ندارد، فرح بر فرح می افزاید، رزقنا اللہ سبحانہ وایاکم نظر العنایۃ بجاہ خاتم الرسالۃ علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات اتمہا واکملہا حال اوراد ومراقبہ معلوم گردید، الحمد للہ، وذکر اذکار لطائف سبعہ ونفی واثبات نہ گردید، این ہم ضرور ہست بقدر طاقت در سفر وحضر۔ ۶ ماہ میلاد پنجشنبہ ۱۲۹۶

(۵) از وعدہ خلافی مردم نہ رنجند، ہر چیز بروقت خود معین است، دران ہیچ تبدل وتغیر راہ دخل نیست۔ حق سبحانہ تعالیٰ مآل کار بہ خیر انجامد، بحرمۃ حبیبہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ فی امان اللہ تعالیٰ۔ اللہ معک اینما کنت۔ احد ۸ ماہ میلاد ۱۲۹۶ھ

(۶) بہ اذکار واشغال مشائخ رضی اللہ عنہم سرگرم باشند ہر جا کہ باشند۔

اوقات ہمان است کہ بایار بسر رفت باقی ہمہ بے حاصلی وبے خبری بود

سورۂ یٰس ہم معمول حضرات ماہست وبرائے انجاح کار نہایت مفید، اقل آن در شب و روز یک یک بار، زیادہ ہر قدر کنند زیادہ تر فائدہ منداست۔ ۱۱ پنجشنبہ میلاد ۱۲۹۶ھ

(۷) الحمد للہ علیٰ سلامتکم۔ برجیون بیگ وفضل اللہ بہ سبب طبع کتاب فیروزآبادی مردم

بلدۂ طیبہ شورش بسیار کردند و مولوی رحمت نہایت زجر کردہ حکم اخراج کتب نمودند و حاجی صاحب درمیان آمدند و گرنہ فساد زیادہ می شد۔

جمعہ ۱۳ میلاد

(۸) الحمدللہ سبحانہ علی سلامتکم وعافیتکم عجب از نجش بیجا۔ ہنوز در سفر شمارا شمار نہ می کنم۔ گویا درخانہ ہستید، واگر صعوبت در سفر نہ می شد قصر صلاۃ کے می شد و ہر چیز موقوف بروقت جست۔ یَفْعَلُ مَا یَشَآءُ وَیَحْکُمُ مَا یُرِیْدُ۔ ومولد عربی معرب کہ حکیم عظیم آبادی فرستادہ بود کجا است کہ کرامتہ می خواند۔ وکتاب فیروز آبادی کہ برائے عم مرحوم فرستادہ بود دیدیہ او شان نہ رسید آں را واپس آرید۔

۱۴ ماہ میلاد روز شنبہ ۱۲۹۶ھ

(۹) زیارت بلدۂ طیبہ وعتبہ بوسی قبلۂ اعظم مبارکباد۔ مکتوب شما پری روز رسید، بر مضامین او آگاہی یافتم۔ الامر بید اللہ تعالیٰ وتقدس۔ کل امر مرھون بوقتہ۔ ان شاء اللہ تعالیٰ قریب است کہ کار بہ انجام رسد۔ شما متوجہ کار اخروی خود باشید۔ کار دنیوی ضمناً بہ وقت خود، خود بخود بہ حصول می انجامد۔ اگر بہ دل جمعیت درنشستن یابید چندے اقامت نمائید کہ خبر فردا نیست کہ چہ خواہد شد و شب و روز از فیض یابی مواجہہ شریف و مزار پرانوار جد خویش وصحبت بزرگوار عم سرگرم باشید و اگر بہ طواف بیت اللہ و دیدن ما و یاران طریقہ و سلسلہ طبیعت مائل باشد اینجا بیائید و بہ درس و تدریس و ذکر واذکار صرف اوقات خود نمائید، مردمان اینجا منتظر شما ہستند، و فقیر را این حوصلہ کجا کہ بہ ہند برائے آوردن میان معصوم رود بہ این ضعف و امراض کہ در حرم دو بار، وگاہے یک بار بہ ہمت تمام رفتن می شود۔ آں ہم روز وجع رأس یا مفاصل ترک می شود البتہ مکتوب نوشتہ می کنم۔ ہرچہ در مقدر باشد ضرور خواہد شد، خواہ من روم یا نہ روم تحریر ۱۱ جمادی الاولیٰ روز شنبہ ۱۲۹۶ھ مکہ معظمہ قریب باب العتیق۔

(۱۰) ہمراہ قافلۂ رجبیہ ارادہ آمدن کنید، اگرچہ گرمی شدید است، اما بہ سبب نہ بودن شما قرآن تراویح ما بے لطف خواہد شد، لیکن قبل از آمدن اجازت از سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم خواستن و استخارۂ مسنونہ کردن ضرور است۔ من سعادۃ ابن آدم استخارۃ اللہ لجمیع صغیرہ وکبیرہ۔ واز مثنوی حضرت خواجہ بیرنگ (خواجۂ خواجگان حضرت خواجہ باقی باللہ المعروف بہ خواجہ بیرنگ قدس سرہ) دو سہ ورق اول کہ معمول شنیدن حضرت مابود۔۔ در عرس ایشان نقل کردہ ہمراہ بیارند، یا ملا فقیر را بگوئید تا ر وانگی شما یک ورق یا صفحہ کہ در شغل او حرج نہ شود نوشتہ باشد، از کلیات خواجہ۔ تحریر ۲۵ جمادی الاولیٰ۔

(۱۱) بہ برادر زادہ خود تحریر فرمودہ اند۔ عزیز القدر عزیز از جان شریعت وطریقت نشان مولوی شاہ محمد معصوم سلمہ اللہ القیوم۔ السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ! پری روز خط شیخ ابوالخیر از مدینہ طیبہ مکتوب

شمار سیدہ فالحمد للہ علی صحتکما و سلامتکما و استقامتکما علی الطریقۃ المرضیۃ، نوشتہ بودند (شیخ ابوالخیر) کہ باز در خانہ برادر صاحب (شاہ محمد معصوم)، از مکان عم اکرم (شاہ محمد مظہر) کہ او شان بہ جدہ شدہ بردہ بودند، بہ سبب قیودات کہ طبیعت آزادانہ دارم آمدم و بی بی عائشہ بیگم (خواہر شاہ محمد معصوم) و زوج او (شیخ حافظ مصباح المغنی) نہایت خدمت گزاری و مسافر پروری می کنند حتیٰ کہ خانہ خویش گزاشتہ در ہمین مکان سکونت اختیار نمودہ جزاھما اللہ سبحانہ۔ و ارادہ آمدن ہمراہ شریف عبداللہ کردم۔ استخارہ مسنونہ راہ نہ داد، و فیوضات و برکات و عنایات اشرف الخلائق نہ می گزارد۔ الحق کہ در راہ جنگ و جدل بدوان با شریف کردند و چند کس از بیشہ و سہ شتر و اسپ و قاطر شریف بہ قتل و قتال ضائع شدند، بعد رجبیہ خواہند آمد ان شاء اللہ تعالیٰ ـــــــــ حالانکہ شیخ ابوالخیر را نوشتہ ام کہ بعد رجبیہ اینجا بیایند اگرچہ گرمی شدید و ایام رطب است اما بہ سبب او شان ختم قرآن شنیدن می شود و مردمان اہل ذوق و شوق حاضر می شوند تا تذکیر یعنی مدفع اول تراویح ایشان تمام می شود و در عشرہ اخیرہ بہ جائے فقیر اعتکاف می کنند، یک گوشہ حرم بہ سبب او شان آباد می شود، و فقیر بے کار محض گردیدہ نماز فرض آن ہم بہ دقت ایستادہ می گزارم بہ سبب ناسور کمر و وجع مفاصل و ضعف دماغ دو وقت در حرم حاضر می شوم بہ مشکل تمام، این ہم بہ سفر شیخ ابوالخیر و گرنہ او شان بار فقیر برداشتہ اند، خانہ نشین و صاحب فراش گردیدہ ام و حال شیخ مظہر ہم شیخ ابوالخیر قریب این نوشتہ اند کہ روز دہم پانزدہم باز تپ عود می کند باز ضعیف می شوند، عمر بپایان آخر شدہ۔ خداوند کریم شما ہر دو را سلامت با کرامت دارد، بر شریعت و طریقت مستقیم و رواج طریقہ شریفہ عنایت کند کہ بقیہ سلف وجود ہر دو شما است سلمکما ربکما۔

و حال ختم و حلقہ خویش کہ اگر یک ساعت از نہار و یک ساعت از لیل مشغولی کردہ شود نقصان بہ باطن از فیوض و برکات نہ خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ و روز بروز از فضل الٰہی قوت نسبت و ذوق و شوق حرارت زیادہ خواہد شد، بر نگارند۔ و اینجا از شیخ ابوالخیر طالبان را فائدہ بسیار بہ زودی میسر می شود و در شغل خود سرگرم اند و ہر دو وقت حلقہ و مراقبہ می کنند، در مکہ معظمہ ہم و در مدینہ منورہ ہم۔ بارک اللہ فیما اعطاکما و سلمکما ربکما و جعلکما للمتقین اماما بحرمۃ سید الاولین والآخرین صلی اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ اجمعین۔ تحریر ۲۷ ماہ جمادی الآخرہ روز چہارشنبہ ۱۲۹۶ھ سنہ ہجرت از مکہ معظمہ قریب باب العتیق۔

ازین مکتوب مبارک آخرین احوال امراض مزمنہ مولفہ ظاہر است۔ باوجود این تکالیف شاقہ تادم واپسین در اوراد و وظائف و صوم و صلاۃ و حلقہ و توجہ فتورے واقع نہ شد۔ افرادے کہ در رامپور در خدمت ایشان بودند بیان استغراق و عبادات ایشان می کردند۔ قدس اللہ سرہ الانور۔

کلامِ منظوم

تیمناً و تبرکاً قدرے از کلام حضرت ایشان نوشتہ می شود۔ فرمودہ اند۔

دہانے کو کہ در مدحت سرایم حرفِ زیبا را نمایم ہر بُنِ مُو را زبانِ صد بیان آرا
چو شد پرتو فگن عکسِ جمالت بر رُخِ یوسف بُرد آخر بہ جُنبش طاقت و تابِ زلیخا را
ز دامِ جورِ چرخ و دانۂ مکرِ زمین رستم بلاگردان شوم صیادیِ زلفِ چلیپا را
جنونم بہ ز ہشیاری است گر بیند گہے سویم کہ دائم دوست دارد طفلِ شوخِ من تماشا را
ہمین است آرزو در دل کہ گر روزے بکف آرم کنم در دیدہ جائے توتیا خاکِ بخارا را

در دلِ بیا خوش خلوت است اے مہ جبینِ خورشید رو ہرگز نمی باشد درین منزل گزر اغیار را
اے سرو قدِ نسرین قبا اے غنچہ لب اے گُل بدن بنما جمالِ خویشتن سیرے کنم گلزار را
بگزار ما را بر زمین آرام من بے تابی است غلطم بہ خاک و خون نمی خواہیم ننگ و عار را
مسکین عمر می گویدت للہ سعید الطف کُن از من سلامے عرض فرما سیدِ ابرار را

تا گلوگیرِ من این زلفِ چلیپا شدہ است بر سرِ غمزدہ جانم چہ بلاہا شدہ است
رونق افزا است کُدامی شۂ خوبان یا رب کز قدومش دلِ پُر زنگ مُصفا شدہ است
باش خود یارِ خود و گوشۂ خود گیر دِلا یارِ غمخوار درین دہر چو عنقا شدہ است
مژدہ اے خارش پا، خارِ مغیلان در پیش باز در دل ہوسِ یثرب و بطحا شدہ است

ہر مرض را دوا و درمان است مرضِ عشق لا دوا باشد
جز لقائے حبیب در عالم خستہ دل را چہ مُدعا باشد
خوبیِ عافیت از و پرسید کہ در آلام مبتلا باشد
اہلِ حرفہ بہ کسب دارد ناز کارِ درویش بر خدا باشد

چہ حسن است این کہ پایانے نہ دارد مہ و خور پیش آن شانے نہ دارد
متاعے بود جان، شد نذرِ جانان دلم زین بیش سامانے نہ دارد
چہ گونہ گوہرِ مقصود یابد چو عاشق چشم گریانے نہ دارد
بود صد گونہ سنگ بہتر از آن دل کہ زخم تیرِ مژگانے نہ دارد

بہ فراقِ ماہ پیکر دلم اضطرار دارد بہ امیدِ وصل لیکن قدرے قرار دارد
تو غریقِ بحرِ عصیان چہ روی بہ کوئے جانان سگِ تر شدہ بہ باران بہ حرم چہ کار دارد

بہ ہزار ادب نمایم دل و جان فدائے سالک   کہ بہ کارِ خویش دست و دلِ خود بہ یار دارد
زِ جمالِ آن دل آرا نہ توان نمود املا   کہ خزان نہ دارد اصلا چہ بلا بہار دارد

غلام شاہِ سعیدم دگر نمی دانم   نیاز مند و مریدم دگر نہ می دانم
نہ دید ذات فرشتہ صفات تو بہ جہان   بہ عمرِ خویش نہ دیدم دگر نہ می دانم
ترا چو دیدم دگر دِقدِ تو گردیدم   بہ گردِ کعبہ دو یدم دگر نہ می دانم
زِ جامِ نسبتِ تو، آب و شیر و شہد و شراب   زِ چار نہر چشیدم دگر نہ می دانم
بہ اولیائے جہان گشت در دلم تصدیق   ترا بہ چشم چو دیدم، دگر نہ می دانم
اسیرِ سلسلۂ نقشبند تا شدہ ام   زِ قیدِ دہر رہیدم دگر نہ می دانم
غزال دشت فیوضِ مجددِ الفم   زِ جملہ خلق رمیدم دگر نہ می دانم
فراخ دامن گل چون بہ شش جہت دیدم   زِ خار دست کشیدم دگر نہ می دانم
گناہ را زسیہ کاریم بود صد عار   درین جریدہ فریدم دگر نہ می دانم
خراب چشم کسے شد چو اے عمر دل من   خراب جائے گزینم دگر نہ می دانم

باز در سر ہوسِ کوچۂ جانان دارم   بلبل تفتہ دلم میل گلستان دارم
شاہم امروز کہ سنگ درِ تو یافتہ ام   گرچہ مورم مگر اورنگ سلیمان دارم

گرچہ باشم سمتِ کعبہ در نماز   سجدہ ام ہر وقت باشد سوئے تو
رو عمر در خدمت پیرِ سعید   تا نکو گردد رذیلہ خوئے تو

بر چہرۂ تو نقاب تا کے   از بندۂ خود حجاب تا کے
گہ اختر و گہ نفس شمارم   در ہجرِ تو این حساب تا کے
خود گریہ کنیم و خود سرائیم   این چنگ و نے و رباب تا کے
اے دل بہ جہانِ ہیچ روزہ   بیہودہ کُنی تو خواب تا کے

بہ جوشِ عشقِ آں دلدادۂ حق   کہ شد احمد سعید اسمش محقق
امام و مقتدائے اہلِ عالم   ولیِ کامل و قطبِ معظم
عمر درویش و مسکین عرض دارد   بہ عجز و انکسار این عرض دارد

الوصال والتدفین

بہ صباح روز یکشنبہ دوم ماہ محرم الحرام ۱۲۹۸ھ صدائے
یَا اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً

بہ گوش حق نیوش شنیدہ جان بہ جانان سپردند، امامت نماز جنازہ حضرت مولانا ارشاد حسین یحیوی مجدّدی خلیفہ حضرت شاہ احمد سعید قدس اللہ اسرارہم کردند و متصل گنبد حضرت شاہ جمال اللہ بالائے مصطبہ جہت غرب مدفون شدند، نواب کلب علی خان با حضرت ایشان اخلاص تمام داشتند، این موقع را برائے سعادت اُخروی خود غنیمت شمردہ مزار شریف حضرت ایشان را از گنبد مبارک بہ فاصلہ جائے یک قبر تجویز کردو بعد از چند سال تدفین نواب صاحب دران جائے واقع شد۔

اے خوشا مردے کہ باشد خاک او | در حریم دوستان کردگار

قطعات تاریخ

حضرت سیّدی الوالد گفتہ

جناب شاہ محمد عمر شہ عرفان | کہ مرشد حرم و ہادی طریقت بود
دوم زماہ محرم صباح یکشنبہ | وداع خلق ولقائے حق اختیار نمود
برائے سال وصالش بہ تحیر گفت "عمر | مکین مقعد صدق است" ہاتف مسعود

ولہ

نور لمعات احمدیّان | شمع مشکات نقشبندان
بودی چو سمیّ شاہ فاروق | از ظلّ تو می گریخت شیطان
اے نور مجسّم الٰہی | مرآت جمال ذات یزدان
نور نبوی صفائے صدیق | عدل عمر و حیائے عثمان
پروانہ نمط بہ شمع محفل | مردانہ سپردی جان بہ جانان
آئینہ فکر شد مکدّر | جمعیت ذکر شد پریشان
صد داغ بہ ہر دلے است مضمر | صد زخم بہ ہر سرے نمایان
تاریخ وصال گفت ہاتف | "افسوس فتاد برج عرفان"

ولہ

محمد عمر آسمان پایگاہ | منوّر ز خاک درش مہر و ماہ
مؤدّب بہ آداب ختم رسل | مہذّب بہ اوصاف مردان راہ
شہ اَلف را بود لخت جگر | ہم احرار را بود نور نگاہ
ز فوتش نہ گرید چرا عالمے | کہ غوث زمان بود بے اشتباہ

زِ ماہِ شہادت محرم لقب — دُوُم بود و یکشنبہ و صبح گاہ
بکن ماتم اے نسبتِ احمدی — کزین خاکدان مونست رفت آہ
بیا معرفت گریہ کُن بر سرش — کہ فرقِ تو زین مرگ شد بے کلاہ
کجائی کجا روحِ پاک سعید — کہ فرزند تو رفت نزدِ اللہ
مگر کُشتہ شد شمع دین کز غمش — زماہی است ماتم کُنان تا بہ ماہ
گلے بود در گلشن معرفت — کہ پژمرد از صرصرِ دہر آہ
خدا را کُن اے نورِ چشم سعید — بہ حالِ منِ خستہ دل یک نگاہ
کہ مستِ نگاہِ خدا بینِ تو — نہ سنجد نگینِ سلیمان بہ کاہ
هَلُمُّوا اَحِبَّائِیْ نَنْظُرْ اِلٰی — ضَرِیْحٍ کَرِیْمٍ وَمَا قَدْ حَوَاہ
مِنَ انْوَارِ اَحْمَدَ خَیْرِ الْوَرٰی — وَصِدِّیْقِہٖ وَکَذَا مُرْتَضَاہ
وَاَسْرَارِ مَنْ جَدَّدَ الْاَلْفَ اِذْ — بِہِمْ وَبِاَصْحَابِہِمْ مُنْتَمَاہ
بِنَفْسِیْ فَدَیْتُکَ مِنْ مَدْفَنٍ — وَمَنْ حَلَّ فِی الْقَبْرِ رُوْحِیْ فِدَاہ
بگو خیر تاریخ این صدمہ ” ہائے — بمرد نادر شاہِ حقیقت پناہ “

منشی امیر احمد مینائی گفتہ

چُون محمد را کنی ضم با عمر پیدا شود — نام آن شاہے کہ حق در فقر اورا شاہ کرد
مصرعِ سالِ وفاتش ریخت از طبعِ امیر — ” اللہ اللہ کردنش اینک فنائی اللہ کرد “

مولوی محمد سعید حسرت عظیم آبادی گفتہ

آن کہ نامِ نامیش باشد محمد با عُمر — وارثِ علمِ نبیؐ شیخ مُکرّم آہ آہ
کرد رحلت زین جہان سُوئے بہشتِ جاودان — دیدہا شد پُر زِ نم و دلہا پُر از غم آہ آہ
مصرعِ تاریخ شد حاوی بہ روز و ماہ و سال — ” یوم یکشنبہ دُوُم شہرِ محرّم آہ آہ “

جلال لکھنوی گفتہ

یک بزرگے بُد ملائک حضرتِ قدسی صفات — کز غمِ اُو سینۂ قُدوسیان ہم شق شُدہ
مصرعِ سالِ وفاتش گفت ہاتف از جلال — ” جان بحق تسلیم وے الحق بہ یادِ حق شُدہ “

شاہ محمد معصوم گفتہ

جنابِ محمد عمر عمِّ اکبر — ز فوتش شکستہ دلم شد جگر ہم

ہمہ خلق در گریہ مصروف گشتند — زمین و سما و نجوم و قمر ہم
چو معصوم گفتہ بہ رضوان چہ گوئی — بہ تاریخ آن شیخ جن و بشر ہم
الم را ز سر دور کردہ بفرمودہ — "بجنات باشد مقامِ عمر ہم"

وحضرت ایشان از "رضی اللہ الوکیل عنہ" نیز سالِ وفات برآوردہ اند۔

مزارِ پرانوارِ حضرتِ ایشان مہبطِ انوار و تجلیاتِ الٰہیہ و مطلعِ فیوضات و برکاتِ نامتناہیہ است بر زائرین عجب لطفہا می فرمانید، اثرِ مشربِ حضرت ایشان ظاہر است۔ وکان عیسوی المشرب، رحمہ اللہ ورضی عنہ وقدس سرہ وعطر ضریحہ وافاض علینا من فیوضاتہ وبرکاتہ۔

ذکرِ خیر

چراغِ نبوی

۱ ۲ ھ ۷ ۲

سَیّدِیْ وَمُرْشِدِیْ وَوَسِیْلَتِیْ اِلَی اللّٰہ

حضرت شاہِ ابُوالخیر عبداللہ محی الدین خیر

فَارُوقی مجدِّدی دِہلوی

رَضِیَ اللّٰہُ جَلَّ وَعَلَا عَنْہُ

۱۳ ھ ۱۴

بہ سروِ ریاضِ سعید و عُمر / ابُوالخیر بُرَّندۂ بیخ شر

وجُودش ہمہ خیر آمد پدید / بہ این شکل خیرِ مجسّم کہ دید

مُحبِّ خدا دوستدارِ رسُول / فدائے رہِ حق نثارِ رسُول

دِلش پُر زِ توحیدِ باری چُنان / کہ وَہمِ دگر ہم نہ گنجد دران

بہ مشغولِ خالقِ انس و جان / شدہ فارغ از شغلِ خَلقِ جہان

فِتَد چشمِ لطفش بہ ناقص اگر / کُند کاملِ دہر از یک نظر

(غلام رسُول ویران)

فصل اوّل
در
احوال مُبارکہ حضرتِ ایشانؒ از روزِ ولادتؒ تا اوّل روزِ علالت

ولادت باسعادت وتسمیہ

روز یکشنبہ، ۲ ماہ ربیع الآخر ۱۲۷۲ھ مطابق ۲ جنوری ۱۸۵۶ء در خانقاہ ارشاد پناہ دہلی حضرت ایشان متولد شدند، والد بزرگوارِ ایشان می فرمایند ــــــــ

چو ابوالخیر شدہ نورِ فگن مہربُنیاد چراغِ نبوی
سالِ میلاد عمر خواست زدل کرد ارشاد چراغِ نبوی

از کلمۂ "چراغ نبوی" سالِ میلاد ظاہر است۔ حضرت شاہ محمد مظہر در مناقب احمدیہ بر صفحہ ۱۶۴ نوشتہ اند "فقیر یک بار بہ کمال التجا و تضرع عرض نمود کہ اولیا را از جناب الٰہی قدر تہا است، حضرت قبلہ دشاہ احمد سعید، ارشاد کردند کہ ان شاء اللہ تعالیٰ فرزند خواہد شد، خدائے کریم قادر است، اگر نوشتہ ہم نہ باشد، می تواند کہ عطا کند، تغیر و تبدل بہ دست او ست، بہ او یقین باید نمود، پس از ہمت باطنؒ وقوت تصرّف آن نائب حق یک پسر نیک اختر بعد دہ سال کامل از تزویج ایشان دشاہ محمد عمر، پیدا شد، پس حضرت ایشان نہایت مسرور گشتند و نامش محی الدین نہادند و از دیگر نبیرہا او را دوست ترمی داشتند کہ تولّد این پسر محض از کرامتِ حضرتِ ایشان بودہ است" در احوال حضرت شاہ احمد سعیدؒ گزشتہ کہ جدِ مادری ایشان مشربِ ایشان را دریافتہ نام ایشانؒ "غلام غوث" نہادہ بودند، اَیْ لِیُظْهِرَ اَنَّ لِهٰذَا الْوَلَدِ نَصِیْبٌ مِنَ الْغَوْثِیَّةِ۔ والآن حضرت ایشان نامِ نبیرۂ محبوب خود محی الدین تجویز کردند کہ لقب پیران پیر غوث دستگیر است تفاؤلاً و اظہاراً مِنْهُ بِاَنَّهُ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى سَيَكُوْنُ لِهٰذَا الْمَوْلُوْدِ شَاْنٌ عَظِيْمٌ مِنَ الْغَوْثِيَّةِ، وَقَدْ كَانَ مَا تَمَنّٰى، فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ فِي الْاُوْلٰى وَفِي الْاُخْرٰى

چونکہ پدرِ بزرگوار حضرت ایشان سمّی امام الاعدلین امیر المومنین حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودند و فرزند جلیل القدر حضرت ایشان عبد اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ می نامید لہذا جناب ایشان لختِ جگر و دلبندِ خود را عبد اللہ نام نہادند و تفاؤلاً مکنّی بہ ابوالخیر کردند، واللہ قد صدق تفاؤلہ بمنہ العظیم و لطفہ العمیم وجعل ابنہ مصدراً للخیراتِ والحسنات والمکرمات، واللہ یختصّ برحمتہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم۔

حضرت والده

والده ماجدهٔ ایشان از اولاد حضرت عثمان ہارُونی رحمۃ اللہ بوده، وهی نواب بیگم بنت احمد علی بن محمد باقر بن کلیم اللہ بن صبغۃُ اللہ بن افضل شاه بن عبد اللہ سنامی رحمہم اللہ، خانهٔ جناب احمد علی نزدُ "سه راهه بهرام خان" بوده که مابین دروازهٔ دہلی وچتلی گور واقع است احمد علی را یک پسر اشرف علی شرف بود که در ۱۲۸۹ھ برائے حج رفته بودند و ملاقات با سیّدی الوالد وسیدی الجد قدس اللہ اسرارہما کرده بودند۔ در عنفوان جوانی به غیر آن که از خود یادگارے بگزارند، به آخرت شتافتند۔

والدهٔ حضرت ایشان به ۲۴ ذی القعده ۱۲۸۰ھ به حالتِ نفاس در مکہ مکرمہ رحلت نموده۔ حضرت ایشان اندران وقت نه ساله بودند۔ دران عمر خورد سالگی تاریخ وفات حضرت والدهٔ خود را از "اَللّٰهُمَّ نَوِّرْ مَضْجَعَهَا" دریافت نموده اند۔

عهدِ طفلی

هنوز عمر ایشان به دو سال نه رسیده بود که انگلیسها بر دہلی متصرف شدند۔ کَمَا تَقَدَّمَ بَیَانُهٗ فِیْ اَحْوَالِ جَدِّهٖ۔ حضرت ایشان بیان دو واقعات که دران وقت پیش آمده بود کرده اند، عاجز آن را بیان می کند۔

حضرت ایشان چون به مزارِ پُرانوارِ قطبُ الاقطاب قدس سرهٔ به مهرولی تشریف می بردند در راه در سبزه زارِ مقبرهٔ منصور قدرے توقف می فرمودند۔ روزے چون نزد تالاب رسیدند که متصل به عمارت مقبره واقع است، فرمودند که در زمانهٔ غدرِ فرنگیان (۱۲۷۴ھ ۱۸۵۷ء) چون حضرت کلان مع اولاد و متعلقین درین مقبره قیام داشتند من یک روز دراینجا استاده بودم۔ وحضرت ایشان آن جائے را نشان دادند۔ که یک فرنگی با چند جوانان فوجی آمد و دریافت کرد که دراینجا عبد اللہ نام کسے هست؟ کسے گفت که این بچه عبد اللہ نام دارد۔ افرنگی به سوئے من دید و خندید، در دست وے بیدے بود و آن بید را به نرمی بر پُشت من نهاد و بازگشت ــــــــــ در ۱۲۷۴ھ برائے سه شب حضرت ایشان به پانی پت تشریف بردند، نواب زاده فاخر احمد خان انصاری در خانهٔ خود انتظام قیام حضرت ایشان کرده بودند۔ آن خانه مسکنِ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی بوده که خلیفهٔ اجل واعظم حضرت مرزا جانِ جانان مظهر شهید قدس اللہ اسرارهما بودند۔ و در ۱۲۷۴ھ چون حضرت شاه احمد سعید قدس سرهٔ مع متعلقین از دہلی به موسی زی تشریف می بردند دو سه شب درین خانه قیام کرده بودند۔ چون حضرت ایشان اندرون خانه رسیدند۔ بسیار به دقتِ نظر چهار اطراف را معائنه کردند و فرمودند، ما یاد داریم که در ۱۲۷۴ھ حضرت کلان درین خانه فروکش شده بودند و اشاره به یک گوشهٔ آن خانه کرده فرمودند که جائے حضرتِ کلان دراینجا بوده ــــــــــ حضرت ایشان دو و نیم ساله بودند که همراه ابوین کریمین به معیّت حضرت

جدامجد بہ اوائل ذی القعدہ ۱۲۷۴ھ بہ مکہ مکرمہ وبعد از ہفت ہشت ماہ بہ مدینہ منورہ نزد جدامجد خود رسیدند کہ سہ چار ماہ پیشتر بہ آن ارض مقدسہ رسیدہ بودند۔

بیعت وخلافتِ خاصہ

حضرت ایشان پنج سالہ بودند کہ روزے قبلہ گاہ ایشان، ایشان را بہ حرم نبوی نزد حضرت والدِ خود بردہ عرض نمودند کہ این فرزند خود را بیعت کنید۔ چنانچہ حضرت جدامجد دران بقعہ مبارکہ دست ایشان را گرفتہ الفاظ بیعت خواندہ ایشان را بیعت کردند و باز دستہائے مبارک برداشتہ تادیر برائے ایشان دعاہا کردند و اہل حلقہ آمین گویان بودند ——— عاجز گوید حضرت ایشان چون چہار سالہ شدند در حرم محترم نبوی تقریب بسم اللہ انجام یافت حضرت جدامجد سورہ اقرأ تا عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَالَمْ یَعْلَمْ تعلیم دادند۔ بر صفحہ ۱۱۲ از جزءِ اوّل طبقات ابنِ سعد نوشتہ۔ ولما بلغ اربع سنین کان یغدو مع اخیہ واختہ فی البھم ای فی رعی الغنم قریبا من الحی، فاتاہ الملکان ہناک فشقا بطنہ واستخرجا علقۃ سوداء فطرحاھا وغسلا بطنہ بماء الثلج فی طست من ذھب ۔ الخ۔ ابتدائے تعلیم حضرت ایشان بہ آن عمر شدہ کہ شقِ صدر سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم شدہ بود و باز بعد از چند ماہ بہ سعادت بیعت مشرف شدہ داخلِ سلاسلِ مبارکہ اولیاء اللہ شدند۔

اسباب سعادت

پروردگار بہ فضل وکرم خویش چہ اسباب سعادت از نعومت اظفار برائے حضرت ایشان مہیا کردہ۔ در خانۂ اولیائے کاملین ولادت شد، قطبُ الاقطاب قیوم جہان شاہ احمد سعید بعد الولادہ در گوشہائے ایشان اذان واقامت گفتہ تحنیک فرمودد باز در مسجد نبوی علیٰ صاحبہ الصلوٰت والتسلیمات در سلسلہ درس وتدریس داخل کرد و بعد چندے بہ سلاسل مبارکہ اولیاء اللہ وابستہ کرد۔ نظراً اِلیٰ ھذہٖ السعادات، عاجز در رسالہ "بزم خیر از زید۔ در جواب بزم جمشید" بہ اردو نوشتہ کہ حضرت ایشان صرف مخدوم زاده نبودند بلکہ از آب وجد مخدوم ابن مخدوم ابنِ مخدوم بودند، در خانۂ علم وفضل چشمانِ مبارک وا کردہ اند، دایہ شریعت پرورش فرمودہ واز پستان طریقت تربیت شدہ معلم فطرت در دبستان معرفت از خیابانہائے اسرار وحقائق ایشان را گزرانیدہ بہ مقام مَالَا عَیْنٌ رَأَتْ وَلَا اُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلٰی قَلْبِ بَشَرٍ رسانید۔

سُبْحَانَکَ اللّٰھُمَّ خَیْرَ مُعَلِّمٍ عَلَّمْتَ بِالْقَلَمِ الْقُرُوْنَ الْاُوْلٰی

اَخْرَجْتَ ھٰذَا الْعَقْلَ مِنْ ظُلُمَاتِہٖ وَھَدَیْتَہُ النُّوْرَ الْمُبِیْنَ سَبِیْلًا

فَسَمِعَ مَاسَمِعَ وَرَاٰی مَارَاٰی وَحَفِظَ مَاحَفِظَ وَوَعٰی مَاوَعٰی وَکَانَ صَدْرُہُ الشَّرِیْفُ

مَرَجَ الْبَحْرَیْنِ یَلْتَقِیَانِ، رَحمۃُ اللہِ عَلَیْہِ فِی کُلِّ حِیْنٍ وَّاٰنٍ۔"

خلافتِ خاصّہ

حضرتِ ایشان محبوب جدِ بزرگوار بودند و اکثر اوقات ہمراہ ایشان بہ حرمِ نبوی می رفتند و آنجا بر مسندِ ارشاد بہ پہلوئے جدِّ امجد و احیاناً در آغوشِ مبارک می نشستند، حضرت جدِّ امجد بہ توجہ و القائے نسبت بہ طالبانِ مصروف می شدند و ایشان از نم رشحاتِ فیوضاتِ ربانیہ و از نفحاتِ توجہاتِ مبارکہ آرام و راحت می یافتند، روزے حضرت ایشان بہ پہلوئے جدِ بزرگوار خویش نشستہ بودند کہ از اہلِ حلقہ کسے عرض کرد کہ از فرزندانِ گرامی جانشین شما کدام یکے است حضرت ایشان فرمودند بفضلِ پروردگار است کہ ہر یک از فرزندانِ ثلاثہ من حافظِ قرآنِ مجید، عالمِ شریعت، عارفِ طریقت و صاحبِ تقویٰ است، و سلوکِ نقشبندیہ مجددیہ را از ابتدا تا انتہا بہ وجہ خوب حاصل کردہ، و خلافت یافتہ، و شایانِ این امر است کہ جانشینِ من باشد۔ اما ہر چہ خلافتِ خاصّہ من است پس بہ نصیب این فرزند عزیز است و آن حضرت دستِ مبارکِ خود را بر سرِ مبارک ایشان نہادند و برائے ایشان دعا ہا کردند ــــــــــ والد بزرگوار ایشان در کتاب انساب الطاہرین نوشتہ اند، ما معناہٗ این فرزند ارجمند ارادت بہ حضرت سراج الاولیا (شاہ احمد سعید) دارند حضرت سراج الاولیا در نبیرہا ایشان را بسیار عزیز می داشتند و بشارت خلافت خاصّہ خود دادہ اند و الحمد للہ کہ آثار آن ظاہر است۔ در سن نہ دہ سال قرآن مجید حفظ کردہ بہ تحصیل کتب درسیہ مشغول اند کافیہ می خوانند سَلَّمَہٗ رَبُّہٗ وَبَلَّغَہٗ اِلٰی مَرَاتِبِ الْکَمَالِ وَالتَّکْمِیْلِ۔

و در "سیر الکاملین" نوشتہ است: "شیخ ابوالخیر فرزند حضرت شیخ محمد عمر ہستند، ولادت ایشان در ربیع الثانی سنہ ہزار و دو صد و ہفتاد و دو در دہلی رو داد، در عمرِ نہ سالگی حفظِ قرآن شریف کردند تحصیل علم از علمائے زمانہ مثل مولوی رحمۃ اللہ و سید مولوی حبیب الرحمٰن الکاظمی و مولانا محمد نواب و حدیث شریف از عم والد خود حضرت شاہ عبد الغنی رحمۃ اللہ علیہ خواندند و در جمیع علوم استعداد خوب حاصل کردہ اند بسیار ذہین و طباع، شعر عربی و فارسی و ہندی خوب نظم می کنند حضرت جدِ ایشان ایشان را در نبیرہا دوست می داشتند پنج سالہ بودند کہ بر دست شریف آن حضرت، والد ایشان، ایشان را بیعت کنانیدند، والدِ ایشان می فرمودند۔ در حق این فرزند خویش بشارت خلافت خود دادہ اند کسب کمالات باطنی و سلوک از حضرت والد خود کردہ اند و از نسبت آبائے خود بہرۂ تمام دارند، زادہ اللہ رشدہ، آمین۔"

عم اصغر ایشان حضرت شاہ محمد مظہر در "مناقب احمدیہ مقامات سعیدیہ" نوشتہ اند "قرۃ العین ابوالخیر محی الدین این وقت ہفت سالہ است و بہ حفظِ قرآن مشغول است، آثار سعادت و فہم و سلامت

عقل وعلم از پیشانی او آشکارا است، حق سبحانہ عمرو صالح کند و در صورت و معنی ما نندِ سلف کبار گرداند،
بمنہ و کمال کرمہ آمین۔"

آثارِ سعادت

حضرت عمہ محترمہ بہ این عاجز فرمودند: "پدرِ شما از ایام خورد سالی بہ نوعے خوش اطوار و پاکیزہ طلعت بودند کہ اہلِ خاندان، چہ مرد و چہ زن، ایشان را دوست می داشتند، جدِ بزرگوار را با ایشان ارتباط و الفت زیاد بود۔ ایشان را طلب کردہ احیانا بہ پہلوئے خود و احیانا در آغوش خود می نشاندند، و وقتے کہ حضرت ایشان بہ حرم تشریف می بردند۔ احیاناً پدرِ شما نیز ہمراہ ایشان می رفت و در حرم محترم بہ پہلوئے ایشان بر مسند می نشست، و جدِ مادری من (حضرت شاہ عبد الغنی)، و عم اکبر (حضرت شاہ عبد الرشید) و والد بزرگوار من ایشان را بسیار دوست می داشتند، و والد بزرگوار ایشان عاشق ایشان بودند ——— حضرت ایشان بعد از وفات قبلہ گاہ خود بہ جناب سیادت و معارف پناہ مولانا سید عبد السلام ہنسوی خلیفہ اجلّ حضرت شاہ احمد سعید قدس اللہ اسرارہما مکتوبے نوشتہ اند و آں مکتوب نزدِ سیادت پناہ مولانا ابو الحسن علی ندوی محفوظ است۔ ایشان نقل آں مکتوب عاجز دادہ اند۔ در آن مکتوب تحریر یافتہ است "فللہ سبحانہ المنۃ والحمد والشکر علی ما انعم وعلی ما ابلیٰ، ہر چند این مصیبتِ عظمیٰ فوت چنین مربی و مرشد و مشفق و عاشق و معلم مربے و دارو نے ندارد" الخ۔ حضرت ایشان بہ صراحت عاشقی حضرت والد را بیان کردہ اند۔ کہ حضرت عمہ محترمہ بیان آن بہ عاجز کردہ، و حضرت شاہ محمد مظہر در مناقب احمدیہ ذکر چہار گلہائے نورس کردہ، از فرزند خود، و فرزند برادر کلان (حضرت شاہ محمد معصوم) و فرزند برادر اوسط (حضرت سیدی الوالد) و فرزند عم اصغر (حضرت مصباح المغنی) لیکن بیانے کہ از حضرت ایشان کردہ اند، دیگرے را نہ کردہ اند، با آثار سعادت، اضافہ فہم و سلامت عقل و علم فرمودہ اند، والحقّ أنہ کان مُمتازاً بہذہ الاوصاف وذٰلک الفضلُ من اللہِ۔

حضرت شاہ محمد معصوم کہ ابن عم اکبر و نہ سال بہ عمر کلان تر از حضرت ایشان بودند، در کتاب "ذکر السعیدین" کہ بہ زبانِ اُردو است نوشتہ اند۔ ما معناہ "مولوی ابو الخیر عبد اللہ سلمہ اللہ وابقاہ، بہ ماہ ربیع الثانی ۱۲۷۲ھ بہ دہلی اندرون خانقاہ شریف متولد شدند، والد بزرگوار ایشان بہ عمر چہار سال ایشان را در حضور حضرت جدِ امجد آوردہ عرض کردند کہ ایں فرزند را بہ بیعت مشرف سازید چنانچہ حضرت ایشان الفاظ بیعت بہ ایشان تلقین کردند، قرآن مجید را حفظ کردہ تحصیل علوم مروجہ از مولوی رحمۃ اللہ مہاجر و مولوی سید حبیب الرحمٰن مہاجر و سید احمد دہانِ مکی و غیرہم کردند، در علومِ ظاہری استعداد خوب دارند فطین و ذہین اند و طبع موزون دارند، شعر خوب می گویند۔ سلوک طریقہ آبا کرام از والد ماجد خود طے

کردہ بہ اجازت وخلافت مشرف شدند وبعد از انتقال پدر بزرگوار خود قائم مقام ایشان شدند، بہ توجہات ایشان مستفیدین بہرہ مندمی شوند، پروردگار در عمر ایشان برکت افزاید و بہ رنگ آبا و اجداد در ظاہر و باطن مکمل فرماید آمین ______"

وفات جدِ امجد

حضرت ایشان بر دست حق پرست جدِ امجد خود، در خیر البقاع، عند المواجہۃ الشریفۃ بیعت شدند و بہ بشارتِ خلافتِ خاصہ ممتاز گشتند، وھو اٰخر مَنْ دَخَلَ فِی سِلْكِ الْخُلَفَاءِ الْکِرَامِ۔ وبعد چندے بہ دوم ماہ ربیع الاول ۱۲۷۷ھ جدِ بزرگوار ایشان رحلت فرمودند۔

جوار بیتُ اللہ

والد بزرگوار ایشان تابِ فراقِ حضرتِ والدِ خود نیاوردہ در اواخر ۱۲۷۷ھ مع اہل وعیال از مدینۂ منورہ بہ مکۂ مکرمہ تشریف بردہ عند باب العتیق قیام پذیر شدند۔ وقیام ایشان تا آخر ایام در مکہ مکرمہ بُودہ۔

حفظ کلامِ الٰہی

نہ سالہ بودند کہ قرآن مجید را حفظ کردند۔ روزے در کوئٹہ بلوچستان بہ عاجز فرمودند کہ "آبا و اجداد شما، از پدرِ شما تا حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ اسرارہم بفضلِ پروردگار ہمہ حُفّاظ قرآن مجید و دانایان اسرارِ شریعت و رموزِ طریقت و اصحاب نسبت بودہ اند"
ای تلك عشرۃ کاملۃ ولو اضفنا الیھم حضرۃ المخدوم فاحد عشر کوکبا۔

دیوار و در و بام آفتاب است   ایں خانہ تمام آفتاب است

وفات حضرت والدہ وبرادرانِ عزیز

چُوں عمر شریف ایشان بہ نہ سال و ہفت ماہ رسید حضرت والدۂ ماجدۂ ایشان بہ ۲۴ ذی القعدہ ۱۲۸۱ھ بہ حالت نفاس رحلت فرمودند، وبعد از ہفت روز نومولود ابو حفص و بہ روز پانزدہم دو سالہ ابوبکر رحلت نمود، یعنی در ظرف پانزدہ روز حضرت والدہ و دو برادر سفر آخرت اختیار فرمودند۔ حضرت ایشان دران عمر خورد سالگی تاریخ وفات حضرت والدہ، از "اَللّٰھُمَّ نَوِّرْ مَضْجَعَھَا" برآوردہ اند۔ درآن عمر چُنیں تاریخ گفتن یکے از عجائبات است۔

سفر بہ طابہ طیبہ

چُوں سن شریف بہ یازدہ سال و دو ماہ رسید برائے زیارت مبارکہ و ملاقات اعمام و اعمام الاعمام بہ مدینہ منورہ تشریف بردند، اندران ایام در نحو کافیہ می خواندند، بر ورق سادہ از مجلد نسخہ خطیہ "شرح المُنْتَقٰی علٰی مَنْسَكِ مَتْنِ الْمُلْتَقٰی" نوشتہ اند — "پنجشنبہ ۲۶ جمادی الاولی قافلہ شیخ العلماء ومفتی مکہ شیخ جمال روانہ می شود، فقط۔" و باز از "لبنی الخیر

عَبْدُاللهِ زَادُ" تاریخ زیارت مبارکہ برآوردہ اند کہ سنہ ۱۲۸۳ھ می باشد، واین تاریخ بے مثال را در چہار شعر نظم فرمودہ اند۔ گفتہ اند۔

اَیُّ شَخْصٍ قَدْ حَوَىٰ كُلَّ الْفَخَار	مِثْل مَخْدُوْمٍ لَهُ طَابَ النِّجَار
زَارَ طَهَ وَكَذَا جَدًّا لَه	عُمَرَ الْفَارُوْقِ مَنْ طَابَ الْجِوَار
وَاِمَامَ الصَّحْبِ مَنْ يُنْمَىٰ	طُرُقَنَا الصِّدِّيْقِ مَوْفُوْرِ الْوَقَار
قُلْتُ لَمَّا طَابَ سَعْيًا اَرِّخُوْا	لِنَبِيِّ الْخَيْرِ عَبْدُ اللهِ زَار

المراد من المخدوم جدّہ شاہ احمد سعید والنجار بکسر النون وضمہا الاصل والحسب۔

آنچہ حضرت ایشان گفتہ اند نقل کردہ شد۔ درعمر یازدہ سالگی چنین افکارِ عالیہ واین گونہ تاریخ بے مثال نوشتن بلا شک و شبہہ از اَعْجَبُ الْعُجَاب است، حضرات کرام قدس اللہ اسرارہم آثار این گونہ صلاحیتہا را از ایامِ نُعُومتِ اظفار در جبینِ مبینِ ایشان دریافتہ بودند و بہ دعاہا و بشارات خصوصیہ ایشان را سرفراز فرمودند۔ وکان الامر کما قال سَعْدِی رَحِمَہُ اللہُ ؎

بالائے سرش ز ہوش مندی   می تافت ستارۂ سربلندی

تحصیل علم واساتذۂ کرام

حضرت ایشان علوم عقلیہ ونقلیہ از درج ذیل اساتذۂ کرام خواندہ اند۔ (۱) حافظ عبداللہ الضریر (۲) قطب مکہ سید احمد دَحْلان (۳) شیخ الاسلام سید احمد دَحلان مُفتی شافعیّہ (۴) مولانا رحمۃ اللہ کیرانوی مہاجر مکہ و مؤسّس مدرسۂ صَولَتیہ ومصنّف اظہار الحق در ردِّ نصاریٰ (۵) سرشارِ بادۂ عشق نبوی مولانا سید حبیب الرحمٰن رُدَوْلَوِی مہاجر مکّی (۶) عمِّ اصغر قطب زمان حضرت شاہ محمد مظہر (۷) عمِّ حضرت والدِ بزرگوار، ولیِّ حضرت پروردگار، محدث دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمُ الْعَالِیَۃ۔

در سیر الکاملین بیان ملّا محمد نواب نیز آمدہ۔ ملا محمد نواب شاگرد و مرید حضرت جدّ امجدِ ایشان بودند و از فحول علماء بودند ممکن است در خورد سالی حضرت ایشان چیزے از جناب ملا صاحب خواندہ باشند چونکہ عاجز از حضرت ایشان درین باب چیزے نہ شنیدہ و نہ در تحریرے چیزے دیدہ۔ ازین جہت نام ایشان را نہ نوشتہ ــــــــــ حضرت ایشان را در اساتذۂ کرام ارتباط زیاد با سید حبیب الرحمٰن کاظمی ردولوی بودہ۔ وآن را دو سبب بودہ۔ اولاً آنکہ حضرت مولانا را در جمیع علوم ید طولیٰ بود ایشان علوم مروجہ در لکھنؤ خواندند و باز برائے استکمال در علوم عربیہ وفن قرأت بہ مصر فتند ودر ازہر شریف استکمال این علوم کردند۔ ثانیاً آنکہ مشرب ہر دو حضرات یکے بودہ، ہر دو از بادۂ عشقِ نبوی

سرشار بودند بلکہ در اوضاع واطوار وعادات ہر دو یک دیگر را مثیل بودند شیخ محمد رفیع برادر حاجی محمد اسمٰعیل مشہور بہ "پٹنہ والے" از مخلصین اولین حضرت سیدی الوالد بودند، بہ این عاجز می گفتند کہ برائے حج رفتم و برائے ملاقات بہ خدمت حضرت مولانا رسیدم، خدمت گار اطلاع کرد حضرت ایشان التفات نہ فرمودند، بہ خدمت گار گفتم کہ ایشان را بگوئید کہ از دہلی آمدہ ام، و از خادمان حضرت شاہ ابوالخیرم چون اسمِ مبارک حضرت صاحب شنیدند طلب فرمودند و محبتہا و نوازشہا کردند و فرمودند "خود ایشان نمی آیند و بہ دستِ مریدان تحیۂ سلام می فرستند" محمد رفیع رحمۃ اللہ گفتند کہ چون حضرت مولانا را دیدم، حضرت پیر و مرشدم بہ یاد آمدند، ہر دو را در اوضاع و احوال و استغنا و جلال شبیہ یک دگر یافتم۔

حضرت ایشان بیشتر کتبِ علوم و فنون از حضرتِ مولانا حبیبُ الرحمٰن خواندہ اند و در ۱۲۹۱ھ بہ مدینۂ منورہ رفتہ جامع ترمذی از عمّ حضرتِ والد خود خواندہ اجازۂ حدیث شریف از ایشان حاصل کردہ اند۔ نقل اجازت نامہ در احوال مبارکۂ ایشان در ذیل تذکرۂ بابائے سوم نوشتہ شدہ است، پروردگار حضرت ایشان را چنین اساتذۂ کرام عنایت فرمودہ کہ از بادۂ عشقِ نبوی سرشار بودہ اند لہذا عشق نبوی وراثۃً و در استہ بہ حضرت ایشان رسیدہ

این سعادت بہ زورِ بازو نیست　　تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

حضرت ایشان یازدہ سالہ بودند کہ کافیہ لابن الحاجب می خواندند، و سیزدہ سالہ بودند کہ بہ روز چہار شنبہ ۲۶ ذی القعدہ ۱۲۸۵ھ از حافظ عبداللہ الضریر شافیہ خواندند۔ کما کتبہٗ بالعربی فی آخر الشافیۃ ، و حضرت ایشان بر مختصر ابن سعد نوشتہ اند۔ کان ابتداءُ قرائتی لمختصرِ السعد علی العلامۃ ادیب الزمان سیدی حبیب الرحمٰن الکاظمی جزاہ اللہ تعالیٰ عنی خیر الجزاء وادام لہ الافاضۃ والبقاء، یوم الاثنین عاشر شوال واختتامہ یوم الخمیس الخامس والعشرین من ذی القعدۃ سنۃ الف ومائتین وخمس وتسعین وانا المرتجی شفاعۃ خیر البشر ابو الخیر عبد اللہ بن عمر خادمُ السادۃ النقشبندیۃ ومقلدُ الائمۃ الحنفیۃ الحقھما اللہ بسلفھما الکرام۔ آمین۔

حضرت ایشان بر ورقِ سادہ در اول مجلد دلائل الخیرات تحریر فرمودہ اند "بیدار شدن قبل تحریم و قبل ندائے تہجد کہ یک ساعت بیشتر از صبح صادق می بود) و چند رکعت خواندن، پس از آن قدرے ذکر نمودن و نماز در اسفار با امام حنفی خواندن و ادعیۂ ماثورہ خواندن و بہ خلوۃ رفتہ مطالعۂ کتب تصوف، مکتوبات قدسی آیاتِ امام الطریقہ و امام ربانی رحمۃ اللہ و مثنوی مولوی رحمۃ اللہ

واحیاے غزالی رحمۃ اللہ و نفحات عارف جامی رحمۃ اللہ و طریقۂ محمدیہ برکوی رحمۃ اللہ خصوصاً از محلِ درس، بعد از آن طعام خوردہ برائے قیلولہ نزدیک نزد سید حبیب اللہ رفتن و قبل از زوال وضو کردہ چار رکعت بعد زوال خواندن و سنتِ قبلیہ نیز گزاردہ برائے نماز حاضر مسجد شدہ با تکبیر تحریمہ ظہر خواندن پس از آن بہ خلوۃ رفتہ سُنتِ بعدیہ خواندہ قدرے ذکر نمودن بعدہٗ بہ حلقہ حاضر شدن بعدہٗ شش سیپارہ قرآن شریف کہ روح من روحِ جمیع آبا و اجدادِ من فدائے نامِ مبارکش باد و اسبوعۂ دلائل الخیرات و الحزب الأعظم بالکمالِ ترتیل و تفکر و خشوع و لحاظ معنی خواندن۔"

نزدِ عاجز این تحریر و لائحہ عمل در ۱۳۹۴ھ نوشتہ شدہ است وقتے کہ حضرت ایشان ہمہ تن مصروف کسبِ کمالاتِ باطنیہ شدہ اند۔ کما سیاتی بیانہٗ عن قریب۔

پایۂ علمیت و تدریس

حضرت ایشان مروجہ علوم را، چہ علوم نقلیہ و چہ علوم عقلیہ، بہ تحقیق و بہ تدقیق تمام خواندہ اند، در زمانے کہ عاجز در ہند بہ طلبِ علم مصروف بود در علمِ منطق تحریرے از حضرت ایشان فراپیش داشت۔ یکے از فضلا نزد فقیر بودہ۔ وے تحریرِ حضرت ایشان را مطالعہ کرد و گفت، ما خیال داشتیم کہ حضرت ایشان را کمال در علومِ دینیہ است، امروز معلوم شد کہ حضرت ایشان را در منطق و فلسفہ نیز دخلے تام بود۔

مولانا مفتی محمد مظہر اللہ امام جامع فتحپوری دہلی بہ عاجز گفتند کہ جناب مولانا رکن الدین الوری رسالۂ "توضیح العقائد" تالیف کردند و خواہش ظاہر کردند کہ از حضرت ایشان برین رسالہ تقریظے حاصل کنند، و بہ من این کار سپردند کہ رسالہ را بہ خدمتِ حضرت ایشان ببرم و برائے تقریظ عرض نمایم۔ چنانچہ من رسالہ را بہ خدمت حضرت ایشان آوردم و برائے تقریظ عرض کردم۔ آن وقت مولانا سیف الرحمٰن صدرِ مدرسِ مدرسۂ عالیہ فتحپوری و دیگر افراد نیز حاضر بودند۔ حضرت ایشان آن رسالہ را گرفتہ کشادند، از اتفاقات نظر مبارک حضرت ایشان بر بیانِ میزانِ آخرت افتاد۔ در رسالہ نوشتہ بود کہ در میزانِ اُخروی و میزانِ دنیوی فرقے است۔ در میزانِ دنیوی کفّہ کہ ثقیل می باشد مائل بہ زمین و کفّہ کہ خفیف می باشد مائل بہ آسمان می باشد و در میزانِ اُخروی معاملہ بالعکس است۔ کفّہ خفیف زیر و کفّہ ثقیل بالا خواہد بود۔ حضرت ایشان این بیان را مطالعہ کردہ ارشاد کردند، مولوی مظہر دلیلِ این کلام چیست۔ و باز فرمودند مولوی مظہر شما و مولوی سیف الرحمٰن این رسالہ را از اول تا آخر پیشِ ما تجوانید، بعدہٗ تقریظ نوشتہ بہ شما می دہیم چون حلقۂ شریفہ ختم شد من با مولوی سیف الرحمٰن روانہ شدم مولوی صاحب بہ من گفتند، "مولوی صاحب، نسبت بہ علمِ باطنِ جنابِ حضرت صاحب من چیزے نمی توانم گفت، درین امر مولوی رکن الدین و شما

چیزے گفتہ می توانید۔ البتہ بہ نسبتِ علمِ ظاہر حضرتِ ایشان می گویم کہ علم ایشان بس وسیع وکامل است، جوابِ سوالِ ایشان دادن امرِ سہل نیست، بہ خیالِ من عافیت درین امراست کہ ازین امر صرفِ نظر نمائید"۔ این قول رابیان کردہ مفتی صاحب گفتند، مشورۂ مولانا سیف الرحمٰن درست وصحیح بودہ ومن راہِ تجویز کردۂ ایشان رااختیار کردم۔

عاجز گوید، مولانا سیف الرحمٰن از اصحابِ قدمار وارباب علم وصاحبِ فضل بودند، سالہا سال تدریس حضرت ایشان رادیدہ بودند کہ بہ جماعت علمار درسِ بخاری ومسلم می دادند وباز حضرت ایشان رادیدہ بودند کہ دراوقافِ قرآن مجید تحقیقات می فرمودند۔ کَمَا سَیَاتِی بَیَانُہٗ۔ لہٰذا عافیت درین امریافتند کہ خودرا ازسوالِ ایشان محفوظ دارند۔

تدریس در مدرسۂ صولتیہ حضرت ایشان در مکہ مکرمہ سالہا درس دادہ اند در مدرسۂ مولانا رحمت اللہ کہ استاد مشفق ومہربان ایشان بودند ونام مدرسۂ ایشان مدرسۂ صولتیہ است، تاسیس این مدرسہ در ۱۲۹۰ھ بہ ماہ رمضان شریف شدہ۔ وحضرت ایشان از اولین اساتذۂ این مدرسۂ مبارکہ بودند، روزے فرمودند کہ قاری عبداللہ کہ درین ایام در مکہ مکرمہ شیخ القرار اند تلمیذ من اند، مدتے ازمن سبق خواندہ اند۔

مدرسۂ صولتیہ تعمیر این مدرسۂ مبارکہ بہ معاونت واموالِ صولت النسار بودہ ازین جہت حضرت مولانا نام این مدرسۂ "صولتیہ" تجویز فرمودند۔ حضرت جدامجد شاہ محمد عمر قدس سرہٗ درج ذیل قطعۂ تاریخ گفتہ اند۔

ازسعیِ مرجع العلما رحمت اللہ	صاحبِ سخا بمکہ بناکرد مدرسہ
سال بنائے اوعمر احمدی نوشت	صولتُ النسا بمکہ بناکرد مدرسہ

بیانِ اوقافِ کلامِ الٰہی مولوی حکیم غلام محی الدین "زینت رقم" بہ روز دوشنبہ نہم ربیع الاول ۱۳۲۸ھ بہ خدمت ایشان از لاہور رسیدند ویک نسخہ ازحمائل شریف اعجاز صنعت پیش کردند حضرت ایشان حمائل شریف رادیدہ از فرطِ انبساط در وصفِ حمائل شریف تحریرے نوشتہ بہ حکیم صاحب دادند (در فصل پنجم این تحریر نقل کردہ خواہد شد) وبہ حکیم صاحب گفتند، مادر بیانِ اوقافِ قرآنِ مجید سالہا تحقیقات کردہ ایم وبر مصاحفِ شریفہ بہ حبرِ احمر رموزِ اوقاف نوشتہ ایم۔ بہ شما یک نسخہ ازان مصاحفِ شریفہ می دہیم، وحضرت ایشان یک نسخہ بہ حکیم صاحب دادند، حکیم صاحب عرض کردند کہ ان شاء اللہ بارِ دگراین مصحفِ شریف راباین رموز طبع خواہم کرد، حضرت ایشان فرمودند تحقیقے کہ ماکردہ ایم، بیانِ آن نوشتہ بہ شما می دہیم تاکہ شما باحمائل شریف طبع کنید وباز حضرتِ ایشان

به ہمان وقت املا نمودند و مولانا مولوی سید عبد الجلیل درج ذیل بیان تحریر نموده به حکیم صاحب دادند۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ۔ الحمدُ للّٰهِ رَبِّ العالمینَ والصلوٰةُ علیٰ رسولهٖ محمدٍ وآلهٖ واصحابهٖ اجمعینَ۔ امّا بعدُ۔ واضح باد کہ اساتذہٴ ما کہ در سلسلہٴ قرأتِ ما مذکور اند و قرآن مجید از ایشان به ما رسیده است منجملہٴ ایشان شیخ الاسلام زکریا انصاری و امام جزری و امام ابو عمرو دانی، ہر سہ ائمہ برین اوقاف کہ ما ذکر کرده ایم اتفاق دارند، یعنی اوقافِ تامّہ و اوقافِ کافیہ و اوقافِ حسنہ، مطابق تحقیق ایشان ما نوشتہ ایم، مگر بعضے جا بر اصول و قواعد ایشان قیاس کرده وقف جائز زیاده کرده ایم، مثلاً اَلزُّجَاجَةُ كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ۔ در ینجا ما وقف جائز نوشتیم، زیرا کہ جملہٴ يُوْقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ، صفت، یا حال، یا متعلق به زُجَاجَة یا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ نیست، پس كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ را موصول خواندن با يُوْقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ لازم نہ شد، ازین سبب بر کوکب درّی وقف کردن جائز شد۔ ہرگاه شیوخ ما وقفِ لازم و وقفِ مطلق را ہیچ ذکر نہ می کنند بلکہ به خلاف آن می گویند۔

وَلَيْسَ فِي الْقُرْاٰنِ مِنْ وَقْفٍ وَجَبَ   وَلَا حَرَامٌ غَيْرُ مَالَهٗ سَبَبٌ

یعنی در قرآن ہیچ وقف لازم نیست و نہ ہیچ وقف حرام است۔ الیٰ آخره۔ و اوقافِ تامّہ و اوقاف کافیہ و اوقافِ حسنہ را ثابت می کنند و در اثبات این وقوف کتابہا تصنیف کرده اند، پس ما شاگردان را مناسب نیست کہ مخالفتِ ایشان کنیم و وقوفِ لازمہ و وقوفِ مطلقہ را ثابت کنیم و استعمال کنیم و وقوفِ تامّہ و وقوفِ کافیہ و وقوفِ حسنہ را بگذاریم و ترک کنیم، کسے کہ انصاف دارد و مرتبہ امام جزری، و امام ابو عمرو دانی را می داند و حدِ منتہائے قرآنیہ ایشان را می شناسد و رسالہ شیخ الاسلام را و منار الهدیٰ را می فہمد این تحقیقات را کہ در بارهٴ وقف کرده ایم پسند خواہد کرد و السلام علیٰ من اتبع الهدیٰ۔

اَمَرَ بِكِتَابَتِهِ العبدُ الطالبُ من رَّبِّهٖ اَنْ يُدْخِلَ فِي عِبَادِهِ الصّٰلِحِيْنَ عَبْدُ اللّٰهِ ابو الخیر الفاروقی النقشبندی الحنفی غَفَرَ اللّٰهُ ذُنُوْبَهٗ وذنوبَ اَبَوَيْهِ وَاَحْسَنَ اِلَيْهِمَا وَاِلَيْهِ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ تاسعَ شهرِ ربیعِ الاوّلِ سنةَ الفٍ وثلاثِ مِائَةٍ وثمانٍ وعشرینَ من هجرةِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔

تدریس وحلقہ چند سال حضرت ایشان در تحقیق اوقاف سعیہا کرده اند۔ عاجز یاد دارد کہ جماعتے از علماء مصاحف شریفہ را روبروئے خود نہاده حسب ہدایت حضرت ایشان تا از تمام، ک از کافی، ح از حسن، و ج از جائز، می نوشت، از ساعتِ نہ صبح تا ساعتِ دوازده، بلکہ بعد ازین ہم مشغول این کار می بود۔ این جماعتِ سعد آثر به ظاہر احوال اوقاف مبارکہ را می نوشت لیکن به باطن

طے مدارج قرب می نمود، ورفقائے پاک نہادِ ایشان کہ از دولت علم تہی دامن بودند پس پشتِ ایشان دائرہ در دائرہ نشستہ لطفہا برمی داشتند وسغراقہاے بادۂ وحدت نوشیدہ از دنیا ومافیہا بے خبرمی گشتند۔

در سفالین کاسۂ رندان بخواری منگرید　　کین عزیزان خدمتِ جامِ جہان بین کردہ اند

قدسیان بے بہرہ اند از جرعۂ کاس الکرام　　این تطاول بین کہ با عشاقِ مسکین کردہ اند

علاوہ از صحیحین حضرت ایشان درس شاطبیہ شریفہ نیز دادہ اند در ۱۳۴۲ھ وقتیکہ حضرت ایشان در ریاست رامپور بہ ایمائے حکومت انگلیسیہ نظر بند بودند۔ بہ مولوی وحید اللہ خان ومولوی سردار احمد مجددی ومولوی نظام الدین درسِ شاطبیہ دادہ اند ودر کوئٹہ بلوچستان قاری نیاز احمد سالہا سال در ماہ مبارک رمضان بہ این سعادت مشرف شدہ اند۔ حضرتِ برادر کلان وجناب مولانا مولوی محمد عمر با قاری نیاز احمد در سبق شریک بودند واین عاجز تحویر، وبرخے از کافیہ لابن الحاجب ورقعات عالمگیری از حضرت ایشان خواندہ، وکیفیت تحقیق وتدقیق وتدریسِ حضرت ایشان را دریافتہ۔ عاجز یقین دارد کہ از حضرت ایشان یک کتاب در یک فن برائے فتح بابِ آن فن کافی ووافی بودہ۔ وسبقِ رقعاتِ عالمگیری دارائے کیفیاتِ عجیبہ می بود، روزے در سبق آمدہ آہستہ خرام بلکہ مخرام زیرِ قدمت ہزار جان است۔ حضرت ایشان دو سہ بار تکرار این جملہ کردند وبعد از چند دقائق فرمودند "حضرت سلطان اورنگ زیب عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ از جد کلانِ شما حضرت عروۃ الوثقیٰ وفرزند ایشان حضرت سیف الدین بیعت بودند وصاحب نسبتِ ولایت بودند" از تدریس حضرت ایشان معلوم می شد کہ آنجناب مالکِ آن فن اند، ہر گونہ کہ می خواہند بیان می کنند مؤلفِ سیر الکاملین نوشتہ۔ "ودر جمیع علوم استعداد خوب حاصل کردہ اند" جناب مؤلف رحمہ اللہ قطعاً درست نوشتہ، ممکن است کہ وے احوال تدریس ایشان را دیدہ باشد۔

بیان اکلیل روزے حضرت ایشان ذکر مولوی عبد الحق الٰہ آبادی کردند کہ مہاجر وشیخ الدلائل مکہ مکرمہ بودند۔ وفرمودند مولوی صاحب در تالیف اکلیل علی مدارک التنزیل مصروف بودند من مطالعہ بعض تحریراتِ ایشان کردم وبہ مولوی صاحب گفتم مولوی صاحب شما اکتفا بر نقلِ عباراتِ علماء می کنید، واز خود بیانے وتحقیقے نمی کنید، باید کہ تحقیقاتِ خود را ہم بیان کنید" مولوی صاحب از خلفائے عالی قدرِ حضرت شاہ عبد الغنی قدس سرہٗ بودند نشستِ ایشان در حرم محترم نزد بیت اللہ مبارک متصل بہ رکنِ شامی می بود۔ عجب مرد پاک طینت بودند۔ بہ خلیفہ خود مولوی نور محمد بہرائچی فرمودند" در ہندوستان یک مبارک ذات حضرتِ شاہ ابو الخیر است کہ ایشان را مثیلے نیست" رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

سیر سلوک سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ، کما فی الصحیحین۔ مثال ہمنشین نیک وبد مثل بردارندۂ

مشک وناخ کیراست۔ بردارندہ مشک یاترا ازان مشک قدرے بخشش می کند یا تو ازوے مشک می خری یابوے خوش ازان مشک بہ تو می رسد۔ وازدمندہ کورۂ آہنگران یا جامہ ہائے ترامی سوزد یابوئے بد ازوے بہ تو خواہد رسید یعنی صحبتِ صالح سراسر خیر و برکت است شیخ سعدی رحمہ اللہ معنی این حدیث شریف را بہ وجہ خوب نظم کردہ وگفتہ:۔

گلے خوشبوے در حمام روزے	رسید از دست محبوبے بہ دستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری	کہ از بوے دلاویز تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم	ولیکن مدتے باگل نشستم
جمالِ ہمنشیں درمن اثر کرد	وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

حضرت ایشان از یوم ولادت تا یوم وفاتِ والدِ بزرگوارِ خود ہر وقت و ہر آن از نسماتِ فیوضِ رحمانیہ و نفحاتِ نفوسِ قدسیہ مستفید بودند، بوئے مشکِ دل آویز دل و دماغ ایشان را معطر ساختہ بود و چون وقت آن رسید کہ وجودِ مبارکِ ایشان سراسر مشک گردد تا از بوئے خوش ایشان چار اطرافِ عالم معطر گردد۔ پروردگار اسباب آن پیدا کرد۔ روزے در اولِ وقتِ بلیشاین در کوئٹہ بہ این عاجز فرمودند روزے از سیر و تفریح چون بہ خانہ باز گشتیم حضرت والد ماجد را نشستہ یافتیم۔ چون از تحیۂ سلام وتقبیلِ ایادی فارغ شدیم حضرت ایشان بہ من گفتند۔ برخوردار وقت کار ہمین روز ہا است۔ باید کہ علم آبا و اجدادِ خود را حاصل کنی۔ ارشادِ مبارک ایشان را تاثیرے عجیب بود۔ من بہ ذکر شریف مشغول گشتم۔ و دیگر مشاغل را ترک دادم۔ حتّٰی کہ حضرت والد ماجد بہ جائے تشریف می بردند و اصحاب آن جا استفسار می کردند کہ صاحبزادہ کجا ہستند۔ حضرت ایشان می فرمودند کہ ایشان بہ کسبِ علم باطن مصروف اند۔" این بیان ارشاد کردہ بہ عاجز فرمودند "اے زید تو ہم بہ علم باطن خود را مشغول کن"۔

تحریرِ مبارک درشبے از سال ہزار و سہ صد و چہل حضرت ایشان قدس سرہ در خانقاہ شریف حلقہ می فرمودند۔ حکیم فرید احمد عباسی آمروہوی عرض نمودند۔ اگر از احوال کسبِ سلوک آگاہ فرمائید برائے ما یان مشعلے بود۔ حضرت ایشان فرمودند۔ کاغذ و قلم دوات بیارید و بہ مجردِ یادداشت خود بہ فارسی درج ذیل بیان را املا نمودند۔

"یوم جمعہ اول ماہ صفر ۱۲۹۴ھ بہ حضورِ ایشان مشرف شدم (یعنی بحضورِ حضرتِ والد) تعلیم مراقبۂ احدیّت و اسم ذات از قلب و نفس دو دو ہزار و از سائر لطائف یک یک ہزار و نفی و اثبات یازدہ صد و دو ساعت انتظارِ فیض و دو رکعت اشراق و دو رکعت صلاۃ الاستخارہ اول النہار و

چار رکعت چاشت و مداومت نمودن سورۂ یاسین صبح و شام وصیت فرمودند و تاکید ہمہ امور کردند و ارشاد شد کہ موسم کار ہمین روزہا است، ہر کارے کہ مانع این کارہا باشد از جملہ لہو و لعب است۔ وَكَانَ ذَٰلِكَ۔ فَالْحَمْدُ لِلّٰهِ سُبْحَانَهٗ عَلٰى ذَٰلِكَ۔ و در رمضان سنۂ مذکورہ مراقبہ معیت عنایت شد و در شوال ۱۲۹۵ھ ہمہ اوست بہ مراقبۂ اقربیت سرفراز کردند و در اوسط ذی القعدہ سنہ مذکورہ قبل از انتقال خود حضرت شاہ عبدالغنی رحمۃ اللہ علیہ امر بہ حلقۂ ظہر و توجہ یاران نمودند۔ صبح و شام حضرت ایشان حلقہ خود می کردند۔ للہ سبحانہ الحمد۔

واقعۂ وصال حضرت شاہ عبدالغنی رحمۃ اللہ علیہ بہ ہفتم محرم ۱۲۹۶ھ واقع شد۔ و در صفر سن مذکور مراقبات لطائف خمسہ تعلیم فرمودند، علیحدہ علیحدہ فیض گرفتہ مراقبہ کنند و در ہمان ماہ اتفاق سفر طیبہ واقع شد، برائے نکاح صاحبزادی حضرت شاہ عبدالغنی رحمۃ اللہ علیہ، دران جا حلقہ می شد و عم بزرگوار جناب حضرت شاہ محمد مظہر رحمۃ اللہ علیہ موجود بودند و بہ عنایات سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم مشرف شدم و در شعبان سنۂ مذکورہ مراجعت واقع شد۔ فرمودند ترا محمدی المشرب یافتم و تعلیم دائرۂ ثانیۂ ولایت کبریٰ نمودند۔ و در رمضان سنۂ مذکورہ بر دائرۂ ثالثہ عنایتہا فرمودند۔ للہ سبحانہ الحمد والمنۃ۔

و در ابتدائے سال یک ہزار و دو صد و نود و ہفت بہ حلقۂ مغرب و توجہ دادن مریدان در مسجد الحرام امر فرمودند و در اوسط ماہ صفر از سنۂ مذکورہ مراقبۂ ولایت علیا کہ ولایت ملائکۂ کرام است تلقین فرمودند۔"

قوت حافظہ

عاجز گوید، واقعاتے کہ چہل و شش، و چہل و پنج سال قبل گزشتہ بودند۔ حضرت ایشان مِنْ غَيْرِ رَوِيَّةٍ وَاَدْنٰى تَمَهُّلٍ با بیانِ روز و تاریخ و سال ذکر نمودند۔ حکیم فرید احمد و دیگر کسانے کہ حاضر بودند از قوتِ حافظہ حضرتِ ایشان متعجب بودند۔ عاجز گوید ...... کہ در امور دینیہ و احوال یقینیہ کیفیتِ حضرتِ ایشان بہ ہمین طور بودہ کہ ہر امر و ہر حال در حافظۂ حضرت ایشان ثبت بودہ۔ چونکہ توجہ ایشان بر این امور بالکلیہ بود فراموشی را گنجائشے نہ بودہ۔ در مشکاۃ از احمد و بیہقی نقل کردہ کہ رسولِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ اَخْلَصَ اللّٰهُ قَلْبَهٗ لِلْاِيْمَانِ وَجَعَلَ قَلْبَهٗ سَلِيْمًا وَلِسَانَهٗ صَادِقًا وَنَفْسَهٗ مُطْمَئِنَّةً وَخَلِيْقَتَهٗ مُسْتَقِيْمَةً وَجَعَلَ اُذُنَهٗ مُسْتَمِعَةً وَعَيْنَهٗ نَاظِرَةً فَاَمَّا الْاُذُنُ فَقِمْعٌ وَاَمَّا الْعَيْنُ فَمُقِرَّةٌ لِمَا يُوْعِي الْقَلْبُ وَقَدْ اَفْلَحَ مَنْ جَعَلَ قَلْبَهٗ وَاعِيًا۔ یعنی یقیناً فلاح و رستگاری یافت کسے کہ دلِ او را اللہ تعالیٰ برائے ایمان خالص کردہ است،

(یعنی در دل وے غیر از ایمان چیزے دیگر را آمیزش نیست) و دل او را از آفات سالم گردانیده (یعنی غیر از امور یقینیہ دیگر امرے را در وے گنجائش نہ ماندہ) و زبانِ او را راست گو و نفسِ او را مطمئنہ و خلقتِ او را درست و راست و گوش او را شنوا و چشم او را بینا گردانیدہ، اَمَّا الْاُذُنُ فَقِمْعٌ۔ وہر چہ گوش است پس وے قمع است یعنی قیف است۔ کہ از جانبے فراخ و از دیگر جانب تنگ می باشد، و ذریعہ رسانیدن اشیائے سیالہ در مرتبانہا و بوتلہا می باشد، چونکہ کلمہ حق بہ واسطہ گوش بہ دل می رسد مشابہ قمع است و وے قیفِ قلب است۔ وَاَمَّا الْعَیْنُ فَمُقِرَّۃٌ لِّمَا یُوْعِی الْقَلْبُ، وہر چہ کہ چشم است پس وے قرار دہندۂ آن چیز است کہ دل آن را نگاہ می دارد۔ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ جَعَلَ قَلْبَہٗ وَاعِیًا۔ بہ تحقیق نجات یافت کسیکہ قلب خود را واعی دارد (یعنی فلاح یافت کسیکہ کلمہ حق را در دل خود محفوظ دارد۔

قلب مبارک ایشان برائے ایمان و کلام حق خالص شدہ بود۔ برائے چیزے دیگر در وے گنجائش نہ بودہ، ہر چہ در راہِ حق پیش آمدہ بود۔ در خانۂ دل محفوظ بود لہذا عند الکتابہ حاجت بہ یاد داشتے و تفکرے نہ بودہ۔

سُرعتِ سیرِ سلوک سُرعتِ سیرِ سلوک حضرتِ ایشان را باید دید۔ کہ در اوّلِ امر ابتدائے سلوک از لطائفِ سبعہ کردہ اند، یعنی از لطائفِ عالمِ امر و لطائفِ عالمِ خلق۔

کسانیکہ از راہ و رسم سلوک واقف اند می دانند کہ ابتدائے کار از لطیفہ قلبی می باشد، و در ہزاران یکے پیدا می شود کہ با لطیفہ قلب، بقیہ لطائفِ اربعہ از لطائفِ عالم امر نیز جاری شوند۔ و کسیکہ لطیفہ نفس وے نیز ذاکر شود از اقلِ قلیل و از نوادر است، این گونہ شخص در قدمِ اول دائرۂ عالمِ امکان را قطع کردہ، در حدودِ ولایتِ صغریٰ قدم نہادہ است۔

عمرہا باید کہ تا یک بندۂ صاحب کمال بایزیدے در خراسان یا اُویس اندر قرن

مخفی نہ ماند کہ بیان حضرت ایشان را دو نفر نوشتہ بودند، یکے حکیم فرید احمد عباسی امروہوی و دیگرے مولوی بخش اللہ دہلوی، چونکہ بیان حضرت ایشان بہ فارسی است، لہذا جزوی اختلاف در تحریرات واقع شدہ، اگر از یکے لفظے ساقط شدہ دیگرے نوشتہ، مثلاً یکے نوشتہ "و در ہمان ماہ اتفاق سفر طیبہ واقع شد، دران جا حلقہ می شد" دیگرے بعد از "واقع شد" اضافہ "برائے نکاح صاحبزادی حضرت شاہ عبد الغنی رحمۃ اللہ علیہ" کردہ، حق تعالیٰ ہر دو پاک نہاد افراد را اجرہا دہد کہ این بیان را محفوظ کردند۔

امروز گر از رفتہ عزیزان خبرے نیست فردا است درین بزم ز ما ہم اثرے نیست

سلوکِ نقشبندیہ مجددیہ

حضراتِ کرام قدس اللہ اسرارہم وافاض علینا من برکاتہم بیان سلوک مجددیہ بردجۂ اتم در رسائل خود کردہ اند۔ حضرت شاہ ابوسعید رسالۂ "ہدایۃ الطالبین" وحضرت شاہ احمد سعید رسالۂ "اربع انہار" وحضرت شاہ رؤف احمد رسالۂ "مراتب الوصول" بہ کمال تحقیق و تدقیق نوشتہ اند، و این عاجز کہ ؎

خوشہ چینِ خرمن اہلِ دل است　　　خاکِ پائے رہ روانِ کامل است

برخے از کلام حضرات برداشتہ بہ "مناہج السیر و مدارج الخیر" موسوم کردہ کہ مرۃً بعد اخریٰ طبع شدہ در ینجا بہ صورت اختصار می نویسد۔ واللہ الموفق والمعینؒ۔

حضرت امام ربانی مجدد و منور الفِ ثانی قدس اللہ سرہ فرمودہ اند کہ عالم امکان دو حصہ دارد، یکے عالمِ امر و دیگرے عالمِ خلق، از فرش تا آخر عرش عالم خلق است و بالائے عرش عالم امر، ہرچہ در عالمِ خلق است و یرا اصلے است در عالم امر، چون پروردگار جلّت حکمتہٗ ارادہ فرمود کہ عالم و عالمیان را پیدا کند تا معرفت وے خلائق را حاصل شود، نمودِ این عالم شد، ارادہ فرمود کہ بہ مخلوقے تفویضِ امانت نماید، ہیچ مخلوق تاب و تحملِ امانت نہ داشت۔ چنانچہ تخلیق اشرف الکائنات بہ وجود آمد تخلیق وے از اجزائے ہر دو عالم شدہ، پنج از عالمِ خلق کہ باد و آب و آتش و خاک و نفس اند، و پنج از عالم امر کہ روح و سر و خفی و اخفی و قلب اند۔ لطیفۂ نفس از لطائفِ عالم خلق و لطیفۂ قلب از لطائفِ عالم امر بہ منزلۂ معجون اند کہ از لطائف اربعۂ اُخریٰ بہ ظہور آمدہ اند۔ لطیفۂ قلب اصل لطیفۂ نفس است و لطیفۂ روح اصلِ لطیفۂ باد و لطیفۂ سر اصلِ لطیفۂ آب و لطیفۂ خفی اصلِ لطیفۂ آتش و لطیفۂ اخفی اصلِ لطیفۂ خاک، و فرمودہ اند نورِ قلب زرد است و نورِ روح سرخ و نورِ سر سفید و نورِ خفی سیاہ و نورِ اخفی سبز و فرمودہ اند کہ این لطائفِ خمسۂ مبارکہ از درجاتِ ولایت پنج درجات اند، ہر درجہ موصل الی اللہ و زیرِ قدمِ یکے از انبیاء اولوالعزم است، لطیفۂ قلب زیرِ قدمِ حضرت آدم علیہ السلام است و لطیفۂ روح زیرِ قدم حضرت ابراہیم علیہ السلام، و لطیفۂ سر زیرِ قدمِ حضرت موسیٰ علیہ السلام و لطیفۂ خفی زیرِ قدمِ حضرت عیسیٰ علیہ السلام و لطیفۂ اخفی زیرِ قدمِ سردارِ کل کائنات سیدنا محمد صلی اللہ علیہ وسلم، سالکانِ راہ طریقت اگرچہ از لطائف خمسہ ذکر تشریف می کنند امّا مشاربِ ایشان مختلف است۔ ہر سالک را بہ یکے ازین لطائف خمسہ مناسبتے و ارتباطے می باشد۔ کسے کہ مناسبت بہ لطیفۂ قلب دارد و یرا آدمی المشرب گویند و کسے کہ بہ لطیفۂ روح دارد و یرا ابراہیمی المشرب و صاحبِ سر را موسوی المشرب و صاحبِ خفی را عیسوی المشرب و صاحبِ اخفی را محمدی المشرب گویند، و فرمودہ اند اصلِ مقام

این لطائفِ خمسہ فوق العرش است و اینہا مُجلّٰی و مصفّٰی و منوّر بودہ اند حق تعالیٰ اینہارا در ساحتِ سینہ جائے دادہ، قلب را زیرِ پستانِ چپ بہ فاصلہ دو انگشت مائل بہ پہلو، و روح را زیرِ پستانِ راست بہ فاصلہ دو انگشت مائل بہ پہلو، و سر را بہ محاذاتِ پستانِ چپ بہ جہتِ وسطِ سینہ، و خفی را بہ محاذاتِ پستانِ راست بہ جہتِ وسطِ سینہ، و اخفیٰ را در وسطِ سینہ۔ ابتدائے ذکر از لطیفۂ قلب است و باز از روح، باز از خفی، باز از اخفیٰ۔
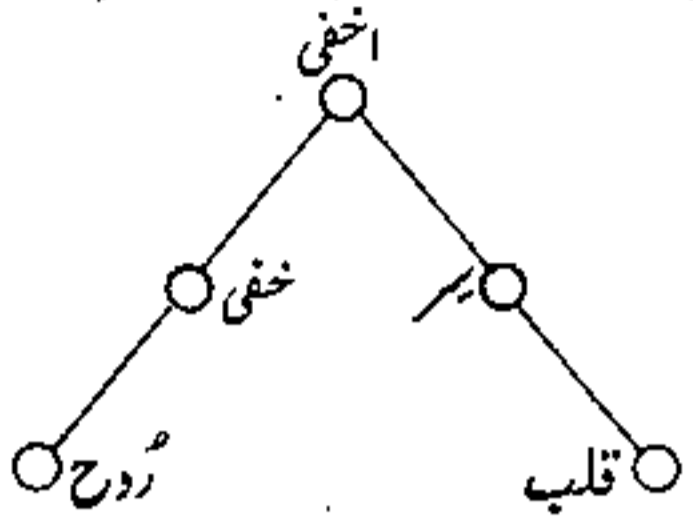
حضرت سیدی الوالد قدس سرہ می فرمودند کہ در بست و چہار ساعتِ شب و روز بست و چہار ہزار بار ذکر شریف کردن ضروری است و می فرمودند، اگر سالک بہ کمالِ جمعیت و عاجزی تا چہل روز ذکر شریف بست و چہار ہزار بار ہر روز بکند آثار را دریابد و لازم است کہ بہ اکلِ حلال و صدقِ مقال متصف باشد و از صحبتِ جلیسِ سُو خود را نگاہ دارد کہ وے مثلِ کیرِ حدّاد است کما اخبر الصادق المصدوق صَلَوٰتُ اللّٰہِ وسلامُہٗ عَلَیہِ۔

بعد از تصفیہ و تزکیۂ لطائفِ عالمِ امر بہ تصفیہ و تزکیۂ لطائفِ عالمِ خلق مشغول می شوند و ابتدا از لطیفۂ نفس می کنند کہ محلِ آن در وسطِ پیشانی است۔ چون این لطیفہ ذاکر و شاغل می گردد۔ ذکر شریف از لطیفۂ قالبیہ می کنند کہ آن را سلطان الاذکار می نامند تا آنکہ ہر جزوِ بدن بہ نامِ پاکِ پروردگار گویا شود۔ درین مقام سالک از سِرِّ "وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ" آگاہ می گردد ہر صدائے کہ بہ گوشِ وے می رسد، چہ صریرِ ہوا و چہ زیر آب و چہ شورِ آتش و چہ آوازِ طیور و وحوش و چہ صدائے رعد و برق، ذکرِ الٰہی معلوم می شود۔

کسانے کہ یزداں پرستی کنند بہ آوازِ دولاب مستی کنند

باید دانست کہ لطیفۂ نفس چون بہ ذکرِ پروردگار اُنس پیدا می کند از امّارگی بہ طمانینت می رسد تا آنکہ سزاوارِ "یَااَیَّتُھَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّۃُ ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّکِ رَاضِیَۃً مَّرْضِیَّۃً" می گردد۔ آن گہ از مقامِ خود نزول فرمودہ بر تختِ صدر اجلال می فرماید۔ تا لطائفِ خمسۂ عالمِ امر بہ اصولِ خود بہ پیوندند و جاہائے فنا و بقا نبوشند، اصولِ لطائفِ خمسہ تجلیاتِ صفاتِ الٰہیہ اند۔ فنائے لطیفۂ قلب در تجلیاتِ افعالِ الٰہیہ می باشد و بقائش آن کہ افعالِ خود را و افعالِ جمیع ممکنات را ناشی از فعلِ حق تعالیٰ می بیند، و فنائے لطیفۂ روح در تجلیاتِ صفاتِ ثبوتیہ حق تعالیٰ می باشد و بقائش آن کہ صفاتِ خود را و صفاتِ جمیع ممکنات را صفاتِ حق تعالیٰ می بیند، و فنائے لطیفۂ سر در تجلیاتِ شیوناتِ

ذاتیۂ حق تعالیٰ می باشد و بقایش آن کہ سالک خود را و تمام ممکنات را در ذات حق مستہلک و مضمحل می بیند، و فنائے لطیفۂ خفی در تجلیاتِ صفاتِ سلبیۂ حق تعالیٰ می باشد و بقایش آن کہ از جمیع مظاہر تفرید جناب کبریا جل شانہ بیند، و فنائے اخفیٰ در تجلیاتِ شانِ جامعِ الٰہیہ می باشد کہ جامع مراتب سابقہ است و بقایش آن کہ سالک متخلق بہ اخلاقِ الٰہیہ شود۔

حبذا قومے کہ دادِ بندگی را دادہ اند | ترکِ دنیا کردہ اند و از ہمہ آزادہ اند
روزہا با روزہا در گوشۂ بنشستہ اند | باز شبہا در مقامِ بندگی استادہ اند
طرفۃ العینے نہ بودہ غافل از حضرتِ دلے | سیلہا با این ہمہ از چشم خود بکشادہ اند
راحتے دیدند ذوقے یافتند از این و آن | روز و شب در کنجِ محنت بر سرِ سجادہ اند
پیر انصاری تو میدانی کہ ایشان کیستند | فرقۂ بے کرد و فر زمرۂ دل سادہ اند

در وقت ذکر شریف رعایتِ نگہداشت و وقوفِ قلبی لازم است۔ طالب ساحتِ سینۂ خود را از خطرات و حدیثِ نفس خالی کند و توجہ طالب بہ سوئے قلب باشد و توجہ قلب بہ سوئے پروردگار کہ مسمی بہ اسم مبارک اللہ است۔ چہ ذکر بے رعایتِ نگہداشت و وقوفِ قلبی داخل حدیثِ نفس است۔ چون سیاہ خانۂ دل از برکت ذکر منور می شود شعلۂ نور از قلبِ طالب بلند می شود، حضرات مجددیہ مظہریہ آن را فتح باب می گویند ——— بعد ازین تعلیم نفی و اثبات می فرمایند کہ با حبسِ دم مفید تر است از ناف کلمہ لا را کشیدہ از لطیفۂ نفس گزرانیدہ بہ اُم الدماغ برساند و از انجا بر کتفِ راست پائین آرد و از کتفِ راست بر لطیفۂ اخفیٰ و سر گزرانیدہ بر لطیفۂ قلب ضرب رساند، ابتدا از سہ بار بہ یک نفس کند و تا بست و یک بار بہ یک نفس خود را رساند۔ اگر ثمرہ ظاہر نہ شد باز ابتدا از سہ کند تا آن کہ ثمرہ ظاہر گردد۔ وَاللّٰہُ لَطِیْفٌ بِعِبَادِہٖ۔ چون ذراتِ تن بہ ذکر پاکِ رب العالمین گویا شوند سالک در زمرۂ الذاکرین اللہ کثیراً والذاکراتِ داخل می شود، وی را باید کہ دامنِ مراد از اِنْ شَکَرْتُمْ لَاَزِیْدَنَّکُمْ پر کند حضراتِ مشائخ قدس اللہ اسرارہم و افاض علینا من برکاتہم وی را مشغول بہ مراقبات می کنند، تا از گلستانِ عالمِ امر گل چینی کند و باطنِ خود را مشابہ ملک سازد۔ ذراتِ خاک را منور ساختہ از فلک بگزراند ——— مراقبہ ماخوذ از رقوبت و رقابت است بمعنی حفاظت کردن و انتظار کشیدن۔ و بہ اصطلاح حضرات مشائخ انتظارِ ورودِ فیض از حضرتِ مبدأ فیاض است۔ بہ اعتبار صفتے از صفات یا وجہے از وجوہ یا بدون اعتبار، بر لطیفۂ از لطائف یا بر ہیئتِ وحدانی، بہ نوعے کہ خطرۂ ماسوی را در حریمِ دل جائے نہ باشد۔
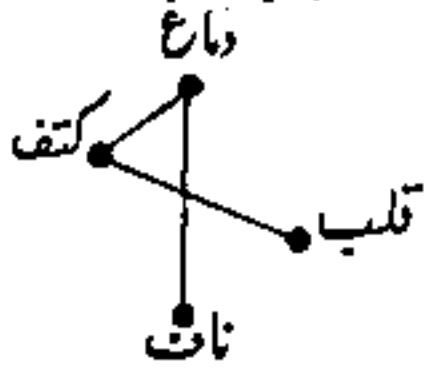
از سید الطائفہ جنید بغدادی قدس سرہٗ منقول است کہ فرمودہ، استادِ من در مراقبہ گربہ است۔ روزے گربہ را بر سوراخ موشے نشستہ دیدم بہ نوعے کہ از بدنش موے را حرکت نہ بودہ من از احوالش در تعجب ماندم کہ از غیب در گوشم صدائے رسید کہ اے پست ہمت، در مقصود و مطلوبِ خود کمتر از گربہ مباش۔ ازاں پس در مراقبہ افتادم۔

یارب زرہِ راست نشانے خواہم از بادۂ آب و خاک جانے خواہم
از نعمتِ خود چو بہرہ مندم کردی در شکر گزاریت زبانے خواہم

راہِ سلوک ہفت قسمت است

حضرت امام ربّانی مُجدِّد و مُنوّر الفِ ثانی قدس سرہٗ راہِ سلوک را ہفت قسمت نمودہ اند و ہر قسمت را بہ دائرہ تعبیر فرمودہ اند۔ چہ دائرہ را نہ نشانِ ابتدا است و نہ نشانِ انتہا، ہر حصہ وے از بلندی و پستی بے پروا است، نہ یمین وار دو نہ یسار۔

زِ فرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامنِ دل می کشد کہ جا اینجا است

قسمتِ اول دائرۂ امکان است و این دائرہ دو حصہ دارد۔ از عرش تا اسفلِ سافلین عالمِ خلق است۔ و این عالم نیز بہ دو قسم منقسم است۔ از عرش تا سماءِ دنیا قسمے است و آن را عالمِ ملکوت گویند و از زیرِ آسمانِ دنیا تا اسفلِ سافلین قسمِ دیگر است کہ وے را عالمِ ملک گویند، و ہر چہ فوق العرش است آن را عالمِ امر گویند، حقائق و اصول تمام ممکنات و ارواح کل ذی نفس درین عالم قرار دارد۔ و تعلق عالمِ ارواح و عالمِ مثال بہ ہمین عالم است، و این عالمِ نور است، این عالم از مقامِ اصلِ لطیفۂ قلب شروع شدہ تا آخر مقامِ اصلِ لطیفۂ اخفیٰ رسیدہ بہ لامکانیت متحقق می شود۔

دائرۂ امکان یک مراقبہ دارد کہ آن را مراقبۂ اَحدیّت گویند۔ سالک متوجہ می شود۔ بہ ذاتِ پاکِ احد کہ متصف بہ صفاتِ کمال و منزہ از سماتِ نقصان است۔ و مورِدِ فیض یعنی جائے ورودِ فیض لطیفۂ قلب است ——— قسمتِ دوم دائرۂ ولایتِ صغریٰ است کہ دائرۂ ظِلالِ تجلیاتِ اسماء و صفات است و مراد از ظِل ظہورِ شے است در مرتبۂ دوم یا سوم یا چہارم یا در مراتبِ اُخر مثلاً صورتے کہ در آئینہ ظاہر شدہ ظِل است وَاِلّا فَلَا امر کما قال الحضرۃ الامام الربانی قُدِّسَ سِرُّہٗ ——— "ہرگاہ محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را از لطافت ظِل نہ بود خدائے محمد را چہ گونہ ظِل باشد" درین دائرہ یک مراقبہ است کہ آن را مراقبۂ معیت خوانند۔ سالک بہ ذاتِ پاک ھُوَ مَعَکُمْ اَیْنَمَا کُنْتُمْ متوجہ می شود۔ وورودِ فیض بر لطیفۂ قلب است۔
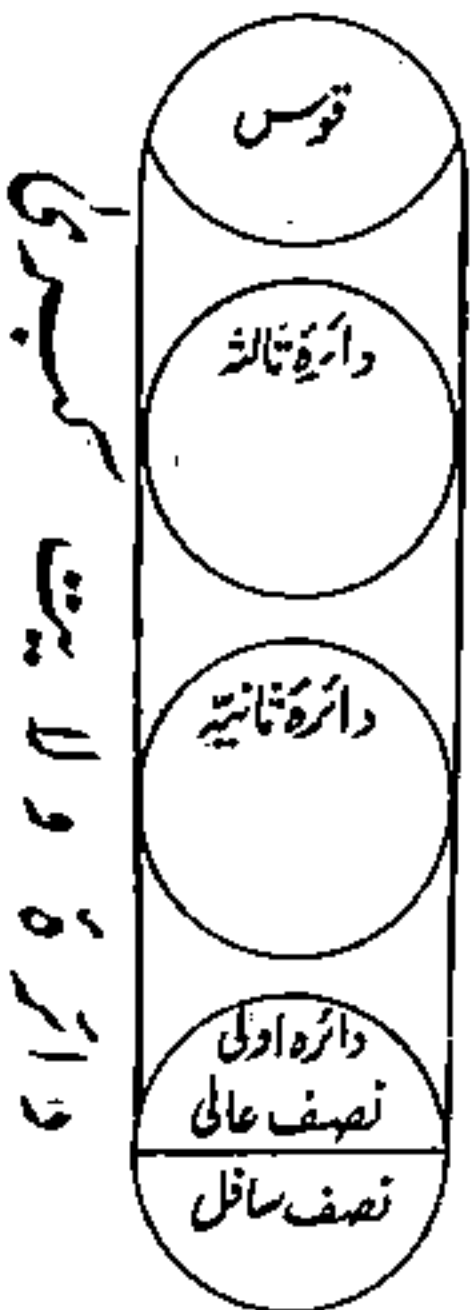
قسمت سوم دائرۂ ولایتِ کبریٰ است۔ واین دائرۂ تجلیاتِ اسمار وصفات است۔ و دائرۂ ولایت حضرات انبیا است علیہم الصلوٰت والتسلیمات۔ وقتیکہ آن حضرات علیہم السلام براین مقام فائز می شدند نبوتِ ایشان ظاہر می شد، چون سالک بہ این مقام می رسد حضراتِ مشائخ ویرا اجازتِ ارشاد می دہند۔ درین دائرہ از ظل اثرے نیست، وسُکر و غیبوبت را گنجائشے نہ، واین دائرہ مشتمل است برسہ دوائر و یک قوس، ابتدا از دائرۂ اولیٰ می کنند و درین دائرہ مراقبۂ اقربیت است، سالک بہ آن ذات پاک کہ فرمودہ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ متوجہ می شود و می گوید کہ فیض وارد می شود ازان پاک ذات کہ بہ ما از رگِ جانِ ما قریب تر است، مورد فیض لطیفۂ نفس است مع لطائفِ خمسہ۔ درین دائرہ لطائفِ خمسہ را عروجِ تام حاصل می شود، در نصفِ سافل سیر در تجلیاتِ اسمار وصفاتِ زائدہ و در نصفِ عالی سیر در تجلیاتِ شیونات و اعتبارات می شود۔ و در دائرۂ دوم وسوم و در قوس مراقبۂ محبت می کنند مفہوم۔ یُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗ را سالک در لحاظ می دارد یعنی فیض وارد می شود ازان ذاتِ پاک کہ وے مرا دوست می دارد و من ویرا دوست می دارم و موردِ فیض لطیفۂ نفس است۔

در قسمتِ دوم کہ دائرۂ ولایتِ صغریٰ بود مراقبۂ معیّت است وغایت معیّت مشعر بہ اتحاد است، لہٰذا دران دائرۂ اظہارِ اسرارِ توحیدِ وجودی می شود و در قسمتِ سوم کہ دائرۂ ولایتِ کبریٰ است۔ در اوّلِ دائرہ وے مراقبۂ اقربیّت است کہ مُشعر بر اثنینیّت می باشد، چہ کمال قرب در دوئی است، درین جا اسرارِ توحیدِ شہودی منکشف می شوند و باز سالک قدم در شاہراہِ محبّت نہادہ از کیفیاتِ دَنیٰ فَتَدَلّٰی فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ حظہا می بردارد، و طریقۂ مراقبہ در دائرۂ دوم و سوم و قوس آن است کہ سالک خود را بہ خیال در دائرہ یا در قوس داخل می کند و آن دائرہ بہ منزلۂ قرصِ آفتاب و قوس بہ منزلۂ نیم قرصِ آفتاب بر سالک ظاہر می شود۔ حصہ را کہ سالک قطع می کند نورانی ظاہر می شود و باقی حصہ کہ ہنوز قطع نہ شدہ مثلِ قرصِ آفتاب ہنگام کسوف بے نور ظاہر می شود۔ واز ابتدائے ولایت کبریٰ موردِ فیض لطیفۂ نفس می باشد و معاملۂ فیض بہ دماغ متعلق می باشد، وتا وقتیکہ معاملۂ فیض بہ دماغ تعلق دارد، باید دانست کہ معاملۂ ولایتِ کبریٰ بہ انجام نہ رسیدہ است،

و قلبیکہ نفس مُطمئنّہ می گردد از دماغ نزول کردہ در ایوانِ صدر می نشیند تا لطائفِ خمسہ بہ اصول خود پرواز نمایند و آن گاہ سیرِ ولایتِ کبریٰ بہ انجام می رسد و شرحِ صدر حاصل می شود و سینہ را وسعتِ بے اندازہ پیدا می شود ــــــــ در ولایتِ کبریٰ سیر در اسما و صفاتِ الٰہیّہ است بے آن کہ در ضمن آنہا ذاتِ اُو تعالیٰ و تقدس ملحوظ گردد، مثلاً سیر در قدرت و ارادت و علم۔ این سیر را حضرتِ امامِ ربانی مجددِ الفِ ثانی قدس سرہٗ سیر در اسم الظاہر بیان کردہ اند و حضراتِ مشائخ کرام قدس اللہ اسرارہم درین جا سالک را بہ مراقبۂ اسم الظاہر مشغول می سازند و درین مراقبہ موردِ فیض لطیفۂ نفس مع لطائف خمسہ می باشد و چون کہ درین موطن شرحِ صدر نقدِ وقت می گردد، لہٰذا سالک را بہ مراقبۂ شرحِ صدر نیز امر می فرمایند کہ سالک صدرِ خود را مقابل صدرِ مبارکِ رسالت پناہی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم داشتہ بہ جنابِ الٰہی متضرع شود کہ فیضِ انشراحِ صدر از صدرِ مبارک سرورِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ صدرِ من برسان سُورۂ اَلَمْ نَشْرَحْ را از اول تا آخر بخواند و مراقب شود۔

قسمتِ چہارم دائرۂ ولایتِ علیا است کہ ولایتِ ملاءِ اعلیٰ و مبادی تعیّناتِ ملائکہ کرام است علیہم السلام درین موطن سیر در تجلیاتِ اسماءِ صفاتیۂ الٰہیّہ می باشد کہ گاہے بہ تجلیاتِ ذاتیہ ہم مشہود می گردد۔ در ولایتِ کبریٰ سیرِ سالک در تجلیاتِ صفات بود کہ سیرِ مظاہرِ اسم الظاہر است و درین موطن سیرِ سالک در اسماءِ صفاتیہ است کہ سیر در مظاہرِ اسم الباطن است مثلاً سیر در علیم و قدیر، زیرا کہ ذاتِ او تعالیٰ در پردہائے اسما و صفات باطن است۔ فالسیر فی العلم سیر فی الاسم الظاہر والسیر فی العلیم سیر فی الاسم الباطن، چون سالک بہ آخرِ این موطن می رسد دو بازوے قوی برائے طیرانِ عالمِ قدس پیدا می کند، درین موطن موردِ فیض عناصرِ ثلاثہ باد و آب و آتش اند۔ و حضراتِ مشائخ سالک را بہ مراقبۂ اسم الباطن نیز مشغول می سازند۔

قسمتِ پنجم دائرۂ کمالاتِ ثلاثہ یعنی دائرۂ تجلیاتِ ذاتیۂ الٰہیّہ است۔ درین موطن سہ دوائر اند، دائرۂ کمالاتِ نبوت و دائرۂ کمالاتِ رسالت و دائرۂ کمالاتِ اُولو العزم و درین دوائرِ ثلاثہ مَنشاءِ فیض ذاتِ بحت است۔ و موردِ فیض در دائرۂ کمالاتِ نبوت لطیفۂ خاک و در دائرۂ کمالاتِ رسالت و در دائرۂ کمالاتِ الوالعزم ہیئتِ وحدانی سالک است کہ از مجموعِ عالمِ خلق و عالمِ امر ناشی گشتہ مع ہٰذا رئیس ہمہ عنصرِ خاک است۔

باید دانست بعد ازین راہِ سلوک بر دو شعب است۔ یکے راہ معبودیتِ صرفہ کہ آن را حقائقِ الٰہیّہ گویند، و دیگرے راہِ لاتعین و حضرتِ اطلاقی کہ آن را حقائقِ انبیاء گویند۔ از مشائخِ کرام

بعضے حقائقِ الہیہ را اوّلاً اختیار می کنند و بعضے حقائقِ انبیا را۔ مسلکِ قیّم طریقۂ احمدیہ مجددیہ حضرت مرزا مظہر جانِ جاناں قدس سرہٗ۔ اوّلاً اختیار حقائقِ الہیہ است لہٰذا عاجز اوّلاً حقائقِ الہیہ را بیان می کند و باز حقائقِ انبیا را۔ و باید دانست کہ منشاءِ فیض در جمیع این مقامات ذاتِ بحت و موردِ فیض ہیئت وحدانی سالک است کما فی دائرۂ کمالاتِ رسالت و دائرۂ کمالاتِ اولی العزم۔

قسمتِ ششم حقائقِ الہیہ۔ و این قسمت چار دوائر دارد، (۱) دائرۂ حقیقتِ کعبہ (۲) دائرۂ حقیقتِ قرآن (۳) دائرۂ حقیقتِ صلاۃ (۴) دائرۂ معبودیتِ صرفہ۔

قسمتِ ہفتم۔ حقائقِ انبیا و این قسمت شش دوائر دارد (۱) دائرۂ حقیقتِ ابراہیمی (۲) دائرۂ حقیقتِ موسوی (۳) دائرۂ حقیقتِ محمدی (۴) دائرۂ حقیقتِ احمدی (۵) دائرۂ حُبِّ صرفۂ ذاتیہ (۶) دائرۂ لاتعین و حضرتِ اطلاق جلّ مجدہٗ۔

اے برادر بے نہایت درگہیست ہرچہ بروے می رسی بروے مَایست

رابطہ مخفی نہ ماند کہ در سلسلۂ مبارکۂ نقشبندیہ مجددیہ رابطہ را مدخلے است عظیم اے صورت و خیالِ مرشد را در مُدرکۂ خیال خود محفوظ داشتن حضراتِ مشائخ فرمودہ اند۔ آب در جُو بہ مددِ یار می رود نہا ذکرِ شریف بے رابطہ موصل نیست و تنہا رابطہ با رعایتِ آدابِ صحبت البتہ موصل است ؎

بے رفیقے ہر کہ شد در راہِ عشق ٭ عمر بگذشت و نہ شد آگاہِ عشق

حق تعالیٰ فرمودہ کُوْنُوْا مَعَ الصّٰدِقِیْنَ۔ حضرت عبید اللہ احرار قدس سرہ می فرماید کینونت عام است در صحبتِ ایشان بودن کینونتِ ظاہری است و در خیالِ ایشان ماندن کینونتِ معنوی است۔

عاجز گوید حضرات صحابۂ کرام رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین بیانِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم می کردند و می فرمودند کاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلَیْہِ۔ و ترمذی روایت این مبارک دعا کردہ۔ اَللّٰھُمَّ ارْزُقْنِیْ حُبَّکَ وَحُبَّ مَنْ یَّنْفَعُنِیْ حُبُّہٗ عِنْدَکَ۔ الخ۔ محبت ارتباطِ قلب را گویند۔

بہ چہ تسکین دہم این دیدہ و دل را کہ مدام دل ترا می طلبد دیدہ ترا می خواہد

حضرت حسن مجتبیٰ رضی اللہ عنہ از ہند بن ابی ہالہ کہ از احوالِ کرامِ ایشان بود وصف و شمائلِ مبارکۂ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم می پرسید لانّہٗ کَانَ وَصَّافًا عَنْ حِلْیَۃِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ و حضرت حسن می فرمود۔ اَنَا اَشْتَھِیْ اَنْ یَّصِفَ لِیْ مِنْھَا شَیْئًا اَتَعَلَّقُ بِہٖ۔ مُلّا علی قاری بیانش بہ این لفظ کردہ۔ اَتَعَلَّقُ بِہٖ اَیْ اَتَشَبَّثُ بِذٰلِکَ الْوَصْفِ وَاَجْعَلُہٗ مَحْفُوْظًا فِیْ خِزَانَۃِ خَیَالِیْ۔

از دل بروکن این غمِ دنیا و آخرت یا خانہ جائے رخت بود یا خیالِ دوست

عنایت شاہ عبد الغنی

در ہزار و نو دو پنج در عشرۂ دوم از ماہ ذی القعدۃ عمِ بزرگوارِ حضرت والد الیشان محدثِ دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی سُرعتِ سیر و کمالاتِ ایشان را دیدہ امر بہ حلقۂ ظہر و توجہ یارانِ طریقت نمودند۔ چنانچہ حلقۂ صبح و شام حضرت والد ایشان می کردند و حلقۂ ظہر تفویض بہ حضرت ایشان شد۔

برکاتِ طابہ طیبہ

بہ ہفتم محرم ۱۲۹۶ھ وفاتِ حضرت شاہ عبد الغنی شد۔ و نکاح دُختر ایشان بود حضرت ایشان بہ ماہ صفر ۱۲۹۶ھ درین سلسلہ بہ مدینۂ منورہ تشریف بردند تقریباً شش ماہ دران دیارِ مبارکہ قیام فرمودند حضرتِ ایشان در حرمِ نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والتحیۃ حلقہ می فرمودند، روزے مصروفِ حلقہ و مراقبہ بودند کہ عمِ اصغرِ ایشان آمدند و احوالِ مبارکۂ ایشان دیدہ بہ مواجہہ مبارکہ رفتند و عرضِ صلاۃ و سلام کردند جنابِ سالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودند۔ برو و از جانبِ من چادرِ خود را بہ برادر زادۂ خود بپوشان۔ و بگو کہ بہ ہندوستان سفر بکنید۔ چنانچہ عمِ بزرگوارِ ایشان نزد ایشان رسیدہ چادرِ خود را بہ ایشان پوشانیدند و ارشادِ نبوی بہ ایشان رسانیدند۔

روزے حضرت ایشان بہ بعض افراد فرمودہ بودند، چون این حکم بہ بندہ رسید، از ہجران آن بُقعۂ مبارکہ بسیار متألم گردیدم و بہ این احوال بہ مواجہہ شریفہ رفتم و بعد از عرضِ صلاۃ و تحیۃ از دردِ ہجران بیان نمودم۔ ارشاد شد۔ رفتنِ شما بہ ہندوستان بہتر است۔ آنجا ضرورت شما است۔

فَاِنْ قَالَ لِیْ مُتْ مُتُّ سَمْعًا وَطَاعَۃً وَقُلْتُ لِدَاعِی الْمَوْتِ اَھْلًا وَمَرْحَبًا

حضرت ایشان از احوال و کیفیاتِ خود و از فیوضات و عنایاتِ نبویۃ علیٰ صاحبِھا اَلْفُ اَلْفِ صَلَاۃٍ وَتَحِیَّۃٍ حضرتِ والدِ بزرگوارِ خود را بہ تفصیل می نوشتند، چنانچہ والدِ بزرگوارِ ایشان بہ برادر زادۂ خود حضرت شاہ محمد معصوم مکتوبے بہ چہار شنبہ ۲۷ جمادی الآخرہ ۱۲۹۶ھ نوشتہ اند و عاجز آن مکتوب را در احوالِ مُبارکۂ ایشان نقل کردہ، دران از فیوضات و برکات و عنایاتِ اشرف الخلائق صلی اللہ علیہ وسلم مذکور است و نیز تحریر است "اینجا از شیخ ابو الخیر طالبان را فائدہ بسیار بہ زودی میسر می شود"

مراجعت بہ مکۂ مکرمہ

حضرت ایشان از امورِ یقینیہ باقیہ دامنِ مراد پُر کردہ بہ خدمتِ حضرتِ والدِ محترم در ماہِ شعبان رسیدند حضرت والدِ بزرگوار

ایشان را بشارت دادند کہ شمارا محمدی المشرب یافتم وحلقہ مغرب نیز حوالہ ایشان نمودند، کمالاتِ حضرت ایشان رادیدہ حضرتِ والدِ ماجد مُنشرحَ الصّدرِ مُطمئنَّ البالِ، قَریرَ العَینِ شدند ومخلصین را حوالہ ایشان کردند

رسالہ عربی دراحوالِ مبارکہ حضرتِ والدِ بزرگوارِ ایشان عاجز رسالہ عربی رانقل کردہ، دران سالہ نوشتہ است۔ مَا مَعنَاہُ، کہ حضرتِ والدِ بزرگوارِ ایشان را علالتِ شدیدہ درپیش آمد، حضرتِ عمہ محترمہ نیز بیان این علالت می کردند ومی فرمودند کہ مرض بہ نوعے شدّت اختیار کرد کہ کسے را امید شفا نماند۔ این مرض از ۱۲۹۴ھ پیشتر بود کہ ہنوز حضرت سیدی الوالد ہمہ تن متوجہ بہ علمِ باطن نہ شدہ بودند۔ از مرضِ حضرتِ والدِ بزرگوار، حضرتِ ایشان بسیار مضطرب ومتألم شدند، تألمِ جگر پارۂ خود رادیدہ حضرتِ والدِ بزرگوار بہ ایشان فرمودند شما غمگین نہ شوید، درین مرض موت مرانیست، حضرتِ ایشان خیال کردند، شاید حضرتِ والدِ بزرگوار برائے تسکینِ خاطرِ من یا از وجہ شدتِ مرض از قبیلِ ہجر چیزے فرمودہ اند، اندیشہ ایشان را حضرتِ والدِ بزرگوار دریافتند وفرمودند۔ نزدِ من حضرتِ والدِ بزرگوارم آمدہ بودند۔ من عرض کردم کہ خواہش دارم کہ نزدِ شما برسم۔ فرمودند، نے، ہنوز شمارا تربیتِ یکے کردن است مؤلفِ رسالہ نوشتہ۔ المُرادُ مِن ذَالِکَ الوَاحِدِ ھُوَ نَجلُہُ الکَرِیمُ یعنی، ظاہر است کہ مراد ازان یک فرد، فرزندِ عزیزِ ایشان است۔

عاجز گوید، راست است۔ السَّعِیدُ مَن سَعِدَ فِی بَطنِ اُمِّہٖ۔ برائے مرادان ومحبوبان پروردگار خود اسباب سعادت مہیّا می کند۔ چہار سالہ بودند کہ درحرمِ محترم نبوی عَلٰی صَاحِبِہٖ اَلفُ اَلفِ صَلٰوۃٍ وَتَحِیَّۃٍ داخلِ سلسلۂ عالیہ اولیائے کاملین شدند وبشارتِ خلافتِ خاصّہ یافتند، وبہ والدِ بزرگوارِ ایشان گفتہ شد کہ ہنوز تربیتِ یک فردِ مُنتظَر باقی است۔ وفخرِ خاندانِ حضرات شاہ عبد الغنی برائے حلقہ وتوجہ یاران امر کردند وقطبِ زمان حضرت شاہ محمد مظہر ردائے خود را بہ فرمان آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ایشان را پوشانیدند۔ واز الطاف وعنایاتِ سرورِ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم برومند شدند چون ہمتِ خود را بہ طے سلوک برگماشتند بمنزلہ یَکَادُ زَیتُہَا یُضِیءُ وَلَو لَم تَمسَسہُ نَارٌ، نُورٌ عَلٰی نُورٍ بودند ودر اوّلِ قدم دائرہ امکان را قطع فرمودند۔ فَنَالَ مَانَالَ وَفَازَ عَلٰی مَافَازَ۔ وَاللّٰہُ یَجتَبِی اِلَیہِ مَن یَّشَاءُ وَیَہدِی اِلَیہِ مَن یُّنِیبُ۔

لائحہ عمل حضرتِ ایشان قدس سرہٗ از معمولاتِ خود کہ اندران ایام داشتند بر ورقِ سادہ از مجلدِ دلائل الخیرات نوشتہ اند، عاجز آن را نقل می کند۔

بیدار شدن قبلِ تحریم وچند رکعت خواندن، پس ازان قدرے ذکر نمودن ونماز در اسفار

با امامِ حنفی خواندن و ادعیۂ ماثورہ خواندن بعد ازان در حرم یاد کردن یا بہ حلقہ رفتن و بعد از شروق دو رکعت خواندن و بخلوت رفتہ مطالعۂ کتبِ تصوف مکتوبات قدسی آیات امام الطریقہ رحمۃ اللہ و مثنوی مولوی رحمۃ اللہ و احیائے غزالی رحمۃ اللہ و نفحات عارفِ جامی رحمۃ اللہ و طریقۂ محمدیہ برکوی رحمۃ اللہ خصوصاً از محلِ درس بعد از ان طعام خوردہ برائے قیلولہ نزد حبیب اللہ رفتن و قبل از زوال وضو کردہ چار رکعتِ بعدِ زوال خواندن و سنتِ قَبلیہ نیز گزارد برائے نماز حاضرِ مسجد شدہ با تکبیر تحریمہ ظہر خواندن پس از ان بخلوۃ رفتہ سنتِ بَعدیہ خواندہ قدرے ذکر نمودن بعدہ بہ حلقہ حاضر شدن و بعد آن شش سیپارہ قرآن شریف کہ روحِ من و روحِ جمیع آبا و اجدادِ من فدائے نامِ مبارکش باد و اسبوعۂ دلائل الخیرات والحزب الاعظم باکمال ترتیل و تفکر و خشوع و لحاظِ معنی خواندن۔

روزے حضرتِ ایشاں قدس سرہٗ فرمودند کہ ما احیاء العلوم و طریقۂ محمدیہ از شیخ الاسلام سیّد احمد دَحلان خواندہ ایم۔

حضرت ایشان ذکرِ تحریم کردہ اند۔ در حجاز مقدس از صدہا سال مروج بود کہ بہ یک ساعت قبل از صبحِ صادق مؤذنین از سرِ منائر صلاۃ و سلام بہ آواز بلند می خواندند و آگاہ می کردند کہ وقت تہجّد شدہ است۔ و این را تحریم می گفتند۔ نجدیہ وہابیہ این را بدعت دانستہ بند کردند۔ و بعد از مدتے برائے تہجد نیز اذان را رائج کردند۔ حالا جائے تحریم تاذین گرفتہ تحریم عملِ محبانِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بودہ و تاذین عمل مدعیانِ سنت تِلْكَ الْاَیَّامُ نُدَاوِلُهَا بَیْنَ النَّاسِ۔

رونقِ بزمِ صاف کیشان

در مکہ مکرمہ جناب حاجی امداد اللہ شیخ طریقۂ چشتیہ و مولانا سید حبیب الرحمٰن و مولانا رحمۃ اللہ و مولانا عبد الحق الٰہ آبادی خلیفۂ شاہ عبد الغنی و بعض دیگر پاک باطن افراد بودند کہ احیاناً بہ یک جا جمع می شدند و حضرت جدِ امجد قدس سرہ نیز درین مبارک محفل شرکت می کردند۔ چون حضرت سیدی الوالد قدس سرہ مجلّٰی بہ علمِ ظاہر و مزکّٰی بہ اسرارِ باطن شدند درین مبارک محفل شریک می شدند۔ اگر گفتہ شود کہ وجودِ حضرتِ ایشان بمنزلۂ شمع بود برائے این بزمِ صاف کیشان، درست باشد۔ اگر وقت نمازی رسید و این بزرگواران بہ جائے می بودند، حضرتِ ایشان را برائے امامت می گفتند۔ چنانچہ حضرتِ ایشان امامت می کردند حاجی صاحب و مولانا حبیب الرحمٰن و دیگران حظہا می برداشتند۔ این بزرگواران احیاناً گفتہ اشعارِ خود را می خواندند۔ حضرت ایشان نسبت بہ دو شعرِ خود کہ در دو غزلہائے متفرق واقع اند می فرمودند کہ از استماع این شعرہا حاجی صاحب را لطف زیاد حاصل شد کہ اشبہ بہ صورت وجد بود۔ چونکہ ہر دو شعر

بہ زبان اُردو انداز بیجہت بیان کردہ نہ شد۔

نماز شام درمکہ مکرمہ یک بخاری قیام داشت کہ از مخلصینِ حضرت ایشان بود وے بیان می کرد کہ روزے حضرت ایشان درجائے مہمان بودند۔ چون بہ حرم محترم رسیدند نماز جماعت شدہ بود۔ حضرت ایشان بہ جہت باب العمرہ جماعتِ ثانیہ کردند و در رکعتِ ثانیہ سورۂ لِاِیْلٰفِ خواندند، چون بہ فَلْیَعْبُدُوْا رَبَّ هٰذَا الْبَیْتِ رسیدند چنان انوار و برکات را ظہور شد کہ مقتدیان تاب آن نیاوردہ بہ سجدہ افتادند۔ درجائے کہ حضرت ایشان امامت کردہ بودند و آن بخاری نشان دادہ بود بہ یادِ عاجز محفوظ است۔ اِشَارَةً اِلٰی هٰذِهِ الْکَمَالَاتِ حضرتِ والدِ بزرگوارِ ایشان بہ برادرزادہ خود نوشتہ اند۔ کَمَا تَقَدَّمَ فِیْ اَحْوَالِهِ الْمُبَارَکَةِ فِی الْمَکْتُوْبِ الْحَادِیْ عَشَرَ "بہ سببِ اوشان سہ ختم قرآن شنیدن می شود و مردمانِ اہلِ ذوق و شوق حاضر می شوند" و نوشتہ اند "از شیخ ابوالخیر طالبان را فائدہ بسیار بہ زودی میسر می شود و در شغل خود سرگرم اند"۔

رحلة الہند در احوالِ والدِ بزرگوارِ ایشان قدس اللہ اسرارہما بیان شدہ کہ در اوائل ۱۲۹۷ھ حضرت ایشان مع والدِ بزرگوارِ خود سفرِ ہند اختیار کردند و تا اواخر ماہ جمادی الآخرہ از راہ کلکتہ بہ رامپور رسیدند، بعد از شش ماہ بہ یکشنبہ دوم محرم ۱۲۹۸ھ حضرتِ والدِ بزرگوارِ ایشان رحلت فرمائے خلد برین شدند۔ عند الوفات بہ حضرت ایشان وصیت فرمودند کہ "بر طریقۂ مبارکہ حضرات کرام ثابت قدم باشید متکفل شما پروردگار است۔ بہ کسے محتاج نہ خواہید شد۔ آن دو ہزار روپیہ کہ در کلکتہ یک میمن ہدیہ دادہ بود و من آن روپیہ را باز نزد وے امانت نہادم در نکاح کرامت النساء صرف کنید"۔ حضرت والدِ بزرگوارِ ایشان را بہ جز این دو ہزار روپیہ از متاعِ دنیوی چیزے نہ بود۔

کرامتُ النساء برائے خدمت حضرت جدِ امجد قدس سرہ کسے از بازار کنیزے را خریدہ پیش کرد کرامتُ النساء دختر آن کنیز بود۔ حضرت جدِ امجد می فرمودند من دخترے نہ داشتم۔ پروردگار این دختر بہ من عنایت کردہ۔ حضرتِ ایشان کرامتُ النساء را بسیار عزیز داشتند۔ و دو ہزار روپیہ کہ در کلکتہ نزدِ پیش کنندۂ ہدیہ محفوظ بود، برائے مصارفِ نکاح کرامتُ النساء مقرر فرمودند حضرتِ عمۂ محترمہ می فرمودند کہ کرامتُ النساء از پدرِ شما سیزدہ سال خورد بود۔ گویا در ۱۲۸۵ھ ولادتِ کرامتُ النساء شدہ بود و عند ارتحالِ حضرة الجد عُمرِ کرامتُ النساء سیزدہ سالہ بود۔

حضرة سیدی الوالد قدس سرہ مولوی عبید الرحمٰن معروف بہ مولوی سردار احمد مجددی رامپوری

رادر رامپور بہ منزل اولادِ عزیزی داشتند وارادہ فرمودند کہ عقدِ نکاح کرامت النساء با ایشان بکنند، لیکن ابوین سردار احمد این عقدِ زواج را خوش نہ کردند۔ حضرتِ عمۂ محترمہ می فرمودند۔ وقتیکہ در خاندان کسے رضامند بر عقدِ نکاحِ کرامت النساء نہ شد، پدرِ شما نکاحِ وے با نیک عالم کشمیری کردند کہ از مخلصینِ ایشان بود، و بعد از چند وقت چون نیک عالم بر حقیقتِ حال آگاہ شد رقعہ نوشتہ زیر بالین نہاد و روپوش شد۔ در رقعہ نوشتہ بود کہ گمان می کردم کہ کرامت النساء نسباً مجددیہ است لہٰذا عقدِ زواج کردم و چون بہ حقیقتِ امر آگاہ شدہ ام روپوشی اختیار می کنم۔

تائیدِ بیانِ حضرت عمۂ محترمہ از مکتوب محمد اصحاب الدین چٹگامی نیز می شود کہ از خلفائے حضرت ایشان است و در ۱۳۰۲ھ از چاٹگام مکتوبے ارسال کردہ، و دران نوشتہ است "حالِ جناب علی آفندی صاحب معلوم نہ شد کہ بہ خدمت شریف حاضر اند یا نہ، و ہم معلوم نہ شد کہ حالِ میان عبید الرحمٰن کہ باوے تزویج عفیفہ مسلّم شد یا نہ" اگر نیک عالم طلاق دادہ می رفت برائے حضرت ایشان قدس سرہٗ زحمتے پیدا نہ می شد۔ نیک عالم طلاق نہ داد و روپوشی اختیار کرد۔ لہٰذا کرامت النساء تا ۱۳۰۹ھ ہمراہ حضرت ایشان قیام نمود و باز بہ وجہ نا ملائم جدائی اختیار نمود و فیما بعد حاجی عبد الغنی دہلوی را علم شد کہ نیک عالم در پنجاب قیام دارد چنانچہ ایشان بہ پنجاب رفتند و از نیک عالم طلاق نامہ حاصل کردہ بہ دہلی آمدند و فیما بعد بہ معاونت حاجی محمد اسحاق نکاح کرامت النساء با ڈاکٹر ولی اللہ صدیقی ساکن رڑول ضلع میرٹھ کردند۔ پروردگار کرامت النساء را فرزندے عنایت کرد کہ نامش ابو الفیض بودہ۔ وفات ابو الفیض در حیات والدۂ خود بعد از قیام مملکت پاکستان در کراچی شد۔ ایشان را یک پسر ابو نصر محمد عزیز است۔ سَلَّمَہُ اللّٰہُ وَحَفِظَہٗ۔

بعض مفسدین

بعد از وفات حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ بعض مفسدین کرامت النساء را آلۂ کار خود ساختہ فتنہ برپا کردند کہ کرامت النساء دختر حضرت صاحب است و وے را میراث می رسد۔ حجتِ این گروہ رسالۂ "ہدیۂ احمدیہ" بودہ کہ احمد ابو الخیر العطار المکی در ۱۳۱۲ھ تالیف کردہ و در ۱۳۱۳ھ در مطبع انتظامی کانپور طبع شدہ۔ درین رسالہ کرامت النساء را دختر حضرت سیدی الوالد ظاہر کردہ۔ برائے نافہمان این رسالہ حجتے می تواند شد لیکن کسانے کہ بہ احکام شریعت واقف اند می دانند اثباتِ نسب بہ نوشتن دیگران نہ می شود بلکہ اقرار والد لازمی است۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ بہ کسے نہ فرمودہ کہ کرامت النساء دختر من است۔ بلکہ از حضرت سیدی الوالد میر اعظم خاں پسر خداداد خاں در کوئٹہ و صدر الدین کیفی تاز پوری در دہلی استفسار اولاد کردند۔

حضرت ایشان فرمودند کہ سہ دختر و سہ پسر دارم و باز از تاعہائے ہمہ آگاہ کردند۔ و حضرت ایشان قبل از وفات خود یہ یک سال قبالہائے جائداد بہ چودھری مولاداد خان خورجوی و سید امجد علی شاہ سرودھنوی و شیخ غلام احمد ہانسوی دادند فرمودند جائداد مرا بہ نام اولادِ ما بکنید و نام مایان سہ برادر و سہ خواہر بیان فرمودند۔ بعد از چند روز چودھری مولاداد خان عرض کردند کہ بہ کرامتُ النساء چیزے دادہ شود یا نے۔ حضرت ایشان فرمودند کہ کرامت النساء را از میراث ما چہ واسطہ۔ دکمی گوید کہ وے دخترِ ما است۔ وے دختر کنیزے است ———— تا ماہ رجب ۱۳۲۹ھ مایان برادران و خواہران را علم نہ بود کہ کرامت النساء وجود دارد۔ ورنہ گاہے حضرت سیدی الوالد بہ مایان فرمودہ کہ کرامت النساء خواہر شما است۔

کرامت النساء را فرزندے بود کہ از حضرتِ برادرِ کلان یک دو سال کلان بود۔ در ۱۳۲۹ھ و در ۱۳۴۰ھ چند بار بہ خدمت حضرت ایشان رسید لیکن اندرون خانہ قدم نہ نہاد۔ جناب ہمشیرگان و حضرت والدہ صاحبہ از وے پردہ می کردند۔ اگر کرامت النساء دختر حضرت ایشان بودے جناب ہمشیرگان خالہ وے می بودند و خالہ را پردہ نیست ———— یکے از مخلصین قدما کہ ہمنوائے مفسدین شدہ بود روزے با عاجز ملاقات کرد۔ عاجز بہ وے گفت۔ آیا از زبان حضرت صاحب شنیدہ ئی کہ کرامتُ النساء دختر من است گفت۔ این سخن نہ شنیدہ ام۔ عاجز گفت۔ اگر کرامتُ النساء دختر حضرت صاحب بودے، ہمشیرگان پردہ نہ کردے۔ آن مرد پیر رحمہ اللہ چون این سخن شنید گفت من غلط کردم کہ از وجہ رسالہ "ہدیۂ احمدیہ" ہمنوائے دیگران شدم و شمایان را پریشان کردم۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

کرامتُ النساء حضرت سیدی الوالد قدس سرہ را آزارے شدید رسانیدہ بود لذا از لطفہا و عنایات حضرت ایشان محروم ماند۔ چونکہ پروردہ و تربیت یافتۂ حضرت جدِ امجد قدس سرہ بودہ از نسبت شریفہ معریٰ نہ بودہ، در اوائلِ شعبان ۱۳۷۹ھ این عاجز ہمراہ حضرت برادرِ کلان نزد کرامتُ النساء در کراچی رفتہ بود۔ بہ دورانِ کلام حضرت برادرِ کلان حدیثے مبارک خواندند۔ کرامتُ النساء حظہا برداشتند۔ بعد از دو سال بہ وقت صبح صادق روز پنجشنبہ دہم ماہ ربیع الآخر ۱۳۸۱ھ (۲۱ ستمبر ۱۹۶۱ء) بہ عمر نود و ہفت سال در کراچی رحلت نمود۔ غَفَرَ اللہُ لَہَا وَرَحِمَہَا وَرَضِیَ عَنْہَا۔

وفات حضرت والد و دو خطوط

بہ روز یکشنبہ دوم محرم ۱۲۹۸ھ حضرت پدر بزرگوار ایشان قدس سرہٗ سفر آخرت اختیار فرمودند۔ کَمَا تَقَدَّمَ الْبَیَانُ فِیْ اَحْوَالِہِ الْمُبَارَکَۃِ۔ حضرت ایشان مکتوبے بہ حضرت العم حضرت شاہ محمد مظہر قدس سرہ نوشتہ اند۔ صرف حصۂ اولش محفوظ ماندہ و آن حصہ درج ذیل است۔

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ ؕ بہ خدمت شریف جناب عمومی صاحب، مخدوم مکرم قبلۂ اعظم

دل بہ چاہ ذقن اُفتاد حریفان مددے   یُوسفم گم شدہ ارواحِ عزیزان مددے

بلے چو فضل الٰہی طبیبِ من گردد۔

ومکتوبے بہ سیادت و معارف دستگاہ مولانا سید عبدالسلام ہسوی کہ از اجل خلفائے جد امجد ایشان بودند قَدَّسَ اللّٰہُ اَسۡرَارَھُمَا نوشتہ اند۔ اصل خط نزد فضائل وسیادت پناہ سید ابوالحسن ندوی موجود است۔ ایشان نقل آن گرامی نامہ بہ عاجز دادہ اند کہ درج ذیل است۔

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ ؕ اَلۡحَمۡدُ لِلّٰہِ وَسَلَامٌ عَلٰی عِبَادِہِ الَّذِیۡنَ اصۡطَفٰی۔ از ابوالخیر عبداللہ بن عمر کان اللہ لہٗ بہ خدمت حقائق پناہی معارف دستگاہی مولانا سید عبدالسلام جَعَلَہُ اللّٰہُ لِلۡمُتَّقِیۡنَ اِمَامًا وَکَثَّرَ اَمۡثَالَہٗ وَبَارَکَ فِیۡ عُلُوۡمِہٖ وَمَعَارِفِہٖ وَعُمۡرِہٖ، السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہٗ وَبَعۡدُ، فَلِلّٰہِ سُبۡحَانَہُ الۡمِنَّۃُ وَالۡحَمۡدُ وَالشُّکۡرُ عَلٰی مَا اَنۡعَمَ وَعَلٰی مَا اَبۡلٰی۔ ہر چند این مصیبتِ عظمٰی فوت چنین مربی و مرشد و شفیق و عاشق و معلم مرہمے و دارویے ندارد۔ می دانم کہ تا لبِ گور این داغ مونسِ من است۔ امابعد وفات شریف عنایتہا و نوازشہا بیش از ایام حیات مشہود داند و دل را بہ تصور صورت مبارک خورسندمی دارم۔ اِنَّا لِلّٰہِ سُبۡحَانَہٗ مِلۡکًا وَعُبُوۡدِیَّۃً وَاِنَّا اِلَیۡہِ رَاجِعُوۡنَ۔ بعد چندے اِنۡ شَآءَ اللّٰہُ دران عالم قدمبوسی حاصل خواہد شد رَحِمَہُ اللّٰہُ سُبۡحَانَہٗ وَاَکۡرَمَ نُزُلَہٗ فِیۡ مَقۡعَدِ صِدۡقٍ عِنۡدَ مَلِیۡکٍ مُّقۡتَدِرٍ وَرَضِیَ عَنۡہُ وَاَرۡضَاہُ وَاَفَاضَ عَلَیۡنَا مِنۡ فُیُوۡضَاتِہٖ وَبَرَکَاتِہٖ۔ عنایت نامہ رسید، شرفہا بخشید جَزَاکُمُ اللّٰہُ خَیۡرًا۔ در حینِ حیاتِ قبلہ گاہی ارشاد پناہی قدس سرہ نیز مکتوب گرامی رسیدہ بود، لیکن بہ سبب اشتغال بہ تداوی حضرت ایشان اتفاق تحریر جواب نیفتاد، بعد وصول مکتوب سامی حضرت ایشان رحمہ اللہ فرمودند کہ مولوی صاحب بہ ما گفتہ بودند کہ اگر در ہندوستان آئی بہ خانۂ ما ہم بیائی۔ لیکن میان معصوم ما را نہ گزاشتند و بہ خطِ مستقیم بہ رامپور آوردند۔ انتھٰی کَلَامُہُ الشَّرِیۡفُ۔ عقد نکاح فقیر بادختر جناب مولانا محمد معصوم در منتصف ماہ گزشتہ، جمادی الاولیٰ، شدہ و وداع در آخر این ماہ قصد دارند۔ دعا کنند کہ حق سبحانہ مبارک کند و موجب جمعیت و اطمینان کند نہ پریشانی، باقی احوال مستوجب حمدِ الٰہی است، ختمہا صبح و شام خواندہ می شود، و قصد حرمین ہنوز ہیچ موہوم نیست، ہر چہ مرضیِ مولا از ہمہ اولیٰ۔ اگر گاہ گاہ بہ مکاتیب خوش می فرمودہ باشند بعید از محبت نیست۔ وَالسَّلَامُ عَلَیۡکُمۡ وَعَلَیۡنَا وَعَلٰی جَمِیۡعِ عِبَادِ اللّٰہِ الصّٰلِحِیۡنَ، سُبۡحَانَکَ اللّٰھُمَّ وَبِحَمۡدِکَ اَشۡھَدُ اَنۡ لَّا اِلٰہَ اِلَّا اَنۡتَ اَسۡتَغۡفِرُکَ وَاَتُوۡبُ اِلَیۡکَ۔

حرر فی ۱۲ جمادی الاخرۃ یوم الربوع (الاربعاء) سنہ ۱۲۹۸ھ از رام پور متصل قلعہ
ازین مکتوب گرامی نامیدیمان حضرت عمۂ محترمہ شد کہ در بیانِ آثارِ سعادت گزشتہ کہ والد بزرگوار ایشان
عاشق ایشان بودند۔ چہ حضرت ایشان صراحۃً تحریر می فرمایند" فوت چنین مربّی و مرشد شفیق و عاشق" الخ

عقدِ زواجِ اوّل

وازین مکتوب گرامی معلوم شد کہ عقدِ زواجِ اول در وسطِ ماہِ جمادی الاولیٰ ۱۲۹۸ھ با محترمہ عارفہ بنت حضرت شاہ محمد معصوم و حضرت امۃ الجمیل ولبعد از چہل روز در اواخرِ ماہ جمادی الآخرہ وداع شد۔ در ہندوستان بعض اوقات این صورت پیدا می شود کہ نکاح می کنند لیکن دختر را بعد از مدتے بہ خانہ زوج می فرستند۔ وازین مکتوب ظاہر می شود کہ ازین عقد نکاح حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ چندان مطمئن نہ بودند۔ لہٰذا بہ حضرت سید نوشتہ اند" دعا کنند کہ حق سبحانہٗ مبارک کند و موجب جمعیت و اطمینان کند نہ پریشانی"

از بطن محترمہ عارفہ پروردگار حضرت ایشان را در ظرف چہار سال سہ بنات، عابدہ، صابرہ، کاملہ عنایت فرمود۔ اگرچہ ہر سہ در ایام رضاعت رحلت کردند۔ مع ہذا در طبائع زوجین توافق نہ بود لہٰذا بعد از چند سال جدائی واقع شد۔ وَکَانَ ذٰلِکَ قَدَرًا مَّقْدُوْرًا۔

قیام در دہلی و سرہند

از روزے کہ حضرت ایشان متوجہ بہ سلوک نقشبندیہ مجددیہ شدند از جمیع مشاغل اعراض نمودہ مصروف کار شدند۔ اندران ایام حضرت ایشان بر ورقے نوشتہ اند۔ می فرمودند ہر کرا بیضۂ قابلیت بہ صحبتہائے مختلف فاسد شد، تدبیر کار او دشوار است، جز بہ صحبتِ اہل تدبیر کہ کبریت احمر است بہ اصلاح نمی آید۔

جز صحبتِ عاشقانِ مستان مپسند | در دل ہوس قوم فرومایہ مبند
ہر طائفہ ات بہ جانبِ خویش کشد | چغدت سوئے ویرانہ و طوطی سوئے قند

می فرمودند۔ دور افتادگیہائے خلق ازان است کہ خود را دور می اندازند و بہ اختیار بار بر خود زیادت می گردانند و گرنہ قصور در فیض الٰہی نیست، می فرمودند، عادت اُنس می شود و اُنس طبیعت سالک را ترکِ نوافل عبادت گاہ گاہے از برائے ترکِ استیناس روا است۔ می فرمودند شیخ ابو سعید ابوالخیر قدس اللہ سرہٗ فرمودہ اند کہ اِغْبَابُ الزِّیَارَۃِ مع حضورِ القلبِ خیر من دوام بلا حضورٍ۔ و حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم مر ابوہریرہ را رضی اللہ عنہ فرمودند۔ زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا۔ وے از پس ستونے در گشت و گفت۔ یا رسول اللہ بیش ازین طاقت ندارم، اگرچہ اظہار کمال محبت خود کرد، اما اگر متابعت امر کردے بہتر بودے"

سبحان اللہ چہ معارف بیان فرمودہ اند۔ کسے کہ در صددِ تحصیلِ این گونہ معارف باشد ویرا بہ خوش وقتیہائے دوستان وصحبتہائے بے فکران چہ ارتباط خواہد بود۔ در رامپور اجتماع صاحبزادگان زندہ دل وخوش طبع بود۔ حضرت ایشان متلاشی سوختہ دلان وجگر ریشان بودند کہ۔ لو اقسم علی اللہ لابرہٗ۔ مصداقِ حالِ ایشان بود۔ وطلبگار کنجے بودند کہ بہ ذکر وفکر خود مشغول گردند۔

بہ فراغ دل زمانے نظرے بہ ماہ روئے　　بہ ازان کہ چترِ شاہی ہمہ روز ہائے ہوئے

لہٰذا از برائے دریافتِ این گونہ احوال حضرتِ ایشان بہ خانقاہِ ارشاد پناہِ دہلی تشریف می آوردند وازاوقاتِ خود بیشتر را درین جا در ذکر وفکر بہ سر می بردند، در مکتوباتِ شریفہ حضرتِ ایشان مکتوبے است بہ نام سیادت ومعارف پناہ سید عبد اللہ زواوی خلیفہ حضرت شاہ محمد مظہر قدس اللہ اسرارہما کہ تعلق بہ آوردنِ شیخ احمد بہار الدین دارد۔ ازین مکتوبِ گرامی کیفیات واحوالِ حضرت ایشان ظاہر می شود حضرت ایشان درین مکتوب یک شعر نوشتہ اند کہ نزد عاجز خلاصہ تمام مکتوب است، کہ

دل اندر زلف لیلیٰ بند وکار از عقل مجنون کن　　کہ سالک را زیان دارد مقالاتِ خردمندی

حضرت ایشان در ظرفِ چہار سال (تا جمادی الاولیٰ ۱۳۰۲ھ) دو بار بہ سرہند شریف رفتند و آنجا تقریباً چہل روز یک بار ویک ماہ بار دگر قیام فرمودند۔ از فیوضاتِ حضراتِ اجدادِ کرام لطفہا برداشتند وجماعتے را بہ فیوضاتِ الٰہیہ سرشار کردند۔ از اوراقِ قدیمہ نامہائے بعض افراد معلوم شدہ تذکاراً نوشتہ می شود۔ شیخ عبد الرحمٰن عرف غلام بھیک مخدومی، شیخ محمد معصوم مخدومی، حاجی عبد اللہ، پیرجی حسین شاہ عرف سوندھے شاہ منتظم آستانہ عالیہ حضرت مجدد قدس سرہٗ ومتولّی آن بقعہ مبارکہ، عبد الشکور خان، قادر بخش کشمیری، اللہ بخش، احمد بخش، نبی بخش، خدا بخش، مولا بخش، پیران بخش، حکیم عبد السبحان، شیر خان، اعظم خان، محمد حسین خان، حافظ غلام رسول ویرآن، حافظ محمد وزیر خان وزیر شاگرد ویران، قدرت اللہ، فیض اللہ، برکت اللہ، حاجی محمد سرہندی، محمد اصحاب الدین چاٹگامی وغیرہم اصحاب الدین مدتے در خدمت حضرت ایشان ماند وکسب سلوک کردہ بہ خلافت واجازت ممتاز گشتہ بہ وطن مراجعت کرد وخلقے را وابستہ سلسلہ عالیہ فرمود۔ در اولادِ معنوی ان شاء اللہ بیان ایشان فی الخاتمہ خواہد آمد، وحافظ غلام رسول ویرآن شاگرد خاقانی ہند استاد ذوق بودہ، چون داخل سلسلہ عالیہ شد، سلسلہ پیرانِ طریقت را بہ فارسی نظم کردہ، تعدادِ ابیات یک صد وہشتاد وچہار است، شش ابیات کہ در ابتدائے "ذکر خیر" نوشتہ شدہ از کلامِ ایشان است، ابتدائے نظم بہ این دو شعر کردہ۔

الٰہی بہ حقِ رسولِ کریم | کہ پابوس او گشت عرشِ عظیم
محمد کہ محمود دارد مقام | محمد کہ ہست انبیا را امام

صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم۔ حافظ غلام رسول ویران در قبرستان حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہٗ آرمیدہ است۔ قبل از وفات خود تاریخ وفات خود از "خاکِ سدۂ خواجہ" استخراج کردہ کہ ۱۳۰۵ھ می باشد۔ حافظ محمد وزیر خان وزیر بہ خدمت حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ عریضہ بہ مکہ مکرمہ نوشتہ۔ و این کیفیت را بیان کردہ۔ رَحْمَةُ اللّٰہِ عَلَیْہِ وَعَلٰی اُسْتَادِہٖ۔

ملاقات با سائین توکّل شاہ

ملاقات حضرت ایشان با سائین توکل شاہ انبالوی شد۔ احوال سائین صاحب را دیدہ حضرت ایشان بسیار خوش شدند و فرمودند۔ سائین صاحب، این دولت از کجا فراہم کردہ ئی، سائین صاحب دست بستہ و اشک ریزان عرض کردند حضور، ہر چہ ہست از خانہ شما است، سائین توکل شاہ خلیفہٗ ملا محمود جالندھری و ایشان خلیفہ ملا محمد شریف و ایشان خلیفہ حضرت شاہ ابوسعید قدس اللہ اسرارہم بودہ اند، چند سال می شود کہ مولوی احمد سعید فرزند عصمت اللہ سرحدی بہ عاجز گفتہ کہ ملاقات حضرت ایشان با سائین صاحب در انبالہ شدہ بود۔ عاجز گوید کہ غالباً ملاقات اول در سرہند شریف بودہ۔ و در سرہند شریف چند نفر از انبالہ داخلِ سلسلہ مبارک شدند۔ و این جماعت در ۱۳۰۱ھ حضرت ایشان را برائے چند یوم بہ انبالہ برد۔ مولوی سراج الدین در محلہ مفتی والان، علاقہ سہ راہہ بہرام خان، دہلی۔ قیام داشتند، ایشان بہ سائین صاحب کہ پیر و مرشد ایشان بود مکتوبے نوشت و از قصدِ حضرت ایشان بہ انبالہ تحریر کرد۔ سائین صاحب بہ مولوی سراج الدین بہ اردو مامعناہ نوشتند۔ "اے ملا تو چہ تعریف آفتاب می کنی حضرت ایشان بہ مثل آفتاب اند"۔ مولوی سراج الدین رحمہ اللہ این مکتوب را بہ حفاظت نگاہ داشتہ بودند و بہ دوستانِ خود نشان می دادند، از جواب سائین صاحب ظاہر می شود کہ ملاقات سائین توکل شاہ قبل از تحریر مولوی سراج الدین شدہ بود۔

معاودت بہ حرمین شریفین

حضرت ایشان تا اواخر ماہ جمادی الآخرہ سنہ ۱۲۹۷ھ بہ رامپور رسیدہ بودند۔ تقریباً پنج سال در رامپور و دہلی قیام فرمودند۔ در این دوران خط و کتابتِ حضرت ایشان با ملا محمد عثمان دامانی خلیفہ و جانشین جناب حاجی دوست محمد قندھاری درامرِ خانقاہ ارشاد پناہِ دہلی شدہ، چونکہ حیات ازدواجی حضرت ایشان خوشگوار نبود و بعد از ولادت دختر ثالثہ کاملہ محترمہ عارفہ در خانۂ ابوین قیام داشت، حضرت ایشان قدس سرہٗ با کرامتُ النساء کہ در احوالِ معلّقہ بودہ قصد حرمین شریفین زادھما اللہ شرفاً و تعظیماً و تکریماً فرمودند، غالباً بار فیقِ سفر

ایشان علی افندی بود۔ بہ اواخر ماہ جمادی الآخرہ حضرت ایشان بہ بمبئی روانہ شدند۔ نوبت اول ورودِ حضرت ایشان بہ بمبئی بود۔ نہ با کسے تعارف داشتند و نہ از مُعرّفین کے رفیقِ ایشان، البتہ آثارِ سِیْمَاهُمْ فِیْ وُجُوْهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُوْدِ۔ و مصداقِ۔ هُمُ الَّذِیْنَ اِذَا رُأُوْا ذُكِرَ اللهُ از سیمائے مبارک ظاہر بود، بر شمع فروزاں پروانہا از خود می ریزند و بوئے گلہا دماغ را از خود معطر می کند۔ فَمَا بَالُكُمْ اَیُّهَا الْاَخْوَانُ بِنُوْرِ اللهِ وَاٰثَارِ رَحْمَتِهٖ۔ لہذا جماعتے از پاک دلان بر دست حق پرست در سلسلۂ عالیہ داخل شدہ و ازین سعادت مندان حاجی محمد ایوب و محمد اسماعیل اند، این ہر دو افراد بہ ۲۵ ماہ رجب ۱۳۰۲ھ مکتوبے بہ خدمتِ ایشان ارسال داشتہ اند، درین خط نوشتہ اند "بعد از انفصالِ صحبتِ صُوری دل بسیار مغموم و متفکر شد، گویا آدم از ملاقاتِ الاَمر و ضالۃ المومن مہجور شدہ باشد۔ بعدِ عصر ارادہ کردیم کہ یک بار از مطالعۂ آفتابِ عالم تابِ روئے انور و چہرۂ منور کہ نقوشِ ماسوا از دیدنش سوختہ شوند و جمال محبوب حقیقی بہ وساطتِ او دیدہ شود مشرف شویم لکن الگبوٹ روانہ شدہ بود بہ جُز حسرت و غم بر غم ہیچ حاصل نہ شد۔

فراقے کافتاد از دوران دوری　　　بہ از وصلِ بدین تلخی و شوری

این خط دربارۂ امرے ضروری بعد از روانگی جہاز بہ روز سوم نوشتہ شدہ است۔ لہٰذا حضرت ایشان قدس سرہٗ از بمبئی بہ جدہ بہ بیست و دوم رجب ۱۳۰۲ھ روانہ شدہ اند۔

نکاحِ دوم

در مکہ مکرمہ جناب امجد حسین "شال والا" صدیقی نسباً شاہجہانپوری وطناً مہاجر مکہ و برادر خورد ایشان از مخلصین حضرتِ جدِ امجد و حضرت سیدی الوالد قدس اللہ اسرارہم قیام داشتند، چونکہ تجارت شال می کردند مشہور بہ شال والا (صاحبِ شال) شدند، برادر خورد چون برائے زیارت نزدِ حضرتین جلیلین می آمد، استیذان بہ این شعر می خواست۔

بر در آمد بندۂ بگریختہ　　　آبروئے خود ز عصیان ریختہ

جناب امجد حسین را دخترے بود کہ ہاجرہ نام داشت حضرت سیدی الوالد طلبگارِ آن عفیفہ طاہرہ شدند۔ حضرات الوین کریمین این رشتہ را بہ خوشی منظور فرمودند چنانچہ در اَواخرِ ذی القعدہ یا اوائل ذی الحجہ ۱۳۰۲ھ عقدِ نکاح شد۔

شوقِ زیارت

حضرت ایشان اندرین ایام مکتوبے بہ مُلّا عبد الحکیم کولابی نوشتہ اند کہ در مدینۂ منورہ قیام داشتند۔ دران مکتوب تحریر فرمودہ اند "عرض غلامی ازین اسیرِ ہوا و ہوس بہ حضرت رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وسلم بہ ہزاران ادب نمایند" و نوشتہ اند "لَئِنْ لَّمْ یَهْدِنِیْ رَبِّیْ لَاَكُوْنَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّیْنَ۔ یا رسول اللہ چشم رحمت بکشا سوئے من

اندازِ نظر، سَلَامٌ عَلَیْكَ وَعَلٰی ضَجِیْعَیْكَ اَبِیْ بَکْرٍ وَعُمَرَ وَعَلٰی خَادِمَیْكَ سَعِیْدٍ وَعُمَرَ رَحِمَهُمُ اللهُ سبحانہ،

اِلَیْكَ رَسُوْلَ اللهِ حَنَّتْ مَطِیَّتِیْ فَقَدْ کُنْتُ مُشْتَاقًا اِلَیْكَ اشْتِیَاقِیَا

وَمَا کُنْتُ قَبْلَ الْیَوْمِ اَحْسَبُ اَنَّنِیْ اِلٰی قِبْلَةٍ لٰکِنْ کَانَ لِیْ اَنْ اُلَاقِیَا

دیارِ حبیب حضرت ایشان در ماہ رجب ۱۳۰۳ھ بہ مدینہ منورہ تشریف بردند و شش ماہ آنجا قیام فرمودہ اند و در ۱۳۰۵ھ نیز بہ آن ارضِ مبارکہ قصد فرمودہ اند و در آن وقت آنجا حضرت ایشان را علالتے در پیش آمد و علالت شدت پیدا کرد۔ حضرت ایشان بہ بارگاہِ بے نیاز خداوندی عرض نمودند کہ اگر شفا یابم، حج کنم و شترے را نحر کنم۔ پروردگار ایشان را شفا داد و ایشان حج و نحر کردند ـــــــــ در مدینہ منورہ بہ الطاف و عنایات نبویہ مشرف شدند و ایشان را از بارگاہِ نبوت اشارتے شد کہ بہ ہندوستان سفر باید کرد۔

بر مزارِ ابن عباس حضرت ایشان در ایامِ گرما بہ طائف تشریف بردند و آنجا بہ روزِ جمعہ بر مزار حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حاضر شدند۔ چون از فیوضات و برکات صاحبِ مزار مستفید شدند۔ صاحبِ مزار رضی اللہ عنہ بہ حضرت ایشان ارشاد کرد۔ امروز امامت نمازِ جمعہ شما بکنید۔ حضرت ایشان می فرمودند۔ ما حیران ماندیم کہ حضرت چنین ارشاد می فرمایند و این مسجد شریف امام دارد۔ اندرین اثنا خبر آمد کہ امام علیل است و مؤذن نزدِ من آمد و استدعائے امامت کرد و من امامت کردم ـــــــــ روزے حضرت ایشان در گوشہ بہ حلقہ و توجہ مصروف بودند۔ شخصے استفسار کرد۔ آیا بغیر صحبت پیرِ کامل کسے بہ ولایت می رسد۔ حضرت ایشان فرمودند۔ اگر فضلِ پروردگار شاملِ حالِ وے گردد بدون شیخِ کامل بہ درجۂ ولایت فائز می گردد۔ بعد از این ارشاد حضرت ایشان واقعۂ حاضر شدن بر مزارِ ابن عباس و امامت نمودن را بیان فرمودند و باز ارشاد کردند۔ چون از مسجدِ شریف برآمدیم یک مردِ سفید ریش کہ بہ وضعِ افغانی بود بہ پیشم آمد و گفت۔ اگر ناگوارِ خاطر نہ شود سخنے عرض کنم۔ آن وقت جوانی من بود در طبیعتم حدت و قہر بود۔ من بہ آن پیرِ مرد گفتم کہ از استماعِ قولِ حق خاطرم ملول نمی شود۔ پیرِ مرد گفت۔ شما بہ وقتِ افتتاحِ صلاۃ تا نرمۂ گوش دستِ خود نمی رسانید۔ اگر تا نرمۂ گوش دستِ خود برسانید خوب تر باشد۔ زیراکہ پروردگار شما را مقتدا ساختہ۔ بعد از بیانِ این واقعہ حضرت ایشان فرمودند۔ یاد ندارم کہ بعد ازین در افتتاحِ صلاۃ تا نرمۂ گوش دست نہ رسانندہ باشم و وقتے کہ قصدِ افتتاحِ صلاۃ می کنم صورتِ آن پیرِ مرد بر من ظاہر می شود۔ اگر آن شخص کہ بہ صحبتِ کاملے نہ رسیدہ بود و ولی نہ بودے چرا خیالش عندِ افتتاحِ صلاۃ بہ دلم آمدے۔

مراجعت بہ ہند

حضرت ایشان حج ۱۳۰۵ھ کردند و کتابہا را نزدِ مولانا عبدالحق الہ آبادی شیخ دلائل حرم مکی و خلیفہ حضرت شاہ عبدالغنی رحمہما اللہ و سامان نزدِ مخلصِ خوقندی امانت نہادہ در اوائلِ ۱۳۰۶ھ یعنی در اواخر ستمبر ۱۸۸۸ء عن طریق البحر مع اہلیہ محترمہ و یک دختر دو سالہ کہ احمدی نام داشت و کرامت النساء، از جدہ بہ بمبئی روانہ شدند یک مخلصِ بخاری رفیق سفر بود۔ تقریباً دو ماہ در بمبئی قیام فرمودند۔ و جماعتے از آں دیار داخلِ سلسلۂ مبارکہ گشت از آں جملہ حاجی عبداللہ عمر وطیّب و ایوب کھتری را عاجز دیدہ است۔ باوجودے کہ در امورِ دنیویہ مصروف بودند از نسبتِ شریفہ بے بہرہ نبودند۔ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ وَرَحِمَ جَمِيعَ إِخْوَانِهِمْ وَرَضِيَ عَنْهُمْ أَجْمَعِيْنَ۔

خانقاہِ ارشاد پناہ

حضرت ایشان قدس سرہ در اوائلِ ماہِ ربیع الآخر ۱۳۰۶ھ از بمبئی بہ خانقاہ شریف دہلی رسیدند۔ حضرت ایشان را علم بود کہ جدِّ امجدِ ایشان خانقاہ شریف را حوالۂ جناب حاجی دوست محمد رحمہ اللہ و قدس سرہٗ کردہ اند، چنانچہ حضرت شاہ محمد مظہر قدس سرہٗ در مناقب احمدیہ بر صفحہ ۲۴۱ نوشتہ اند" و خانقاہ و مکانات محل سرائے خود و تسبیح خانہ حوالہ ایشان نمودند و اختیار دادند کہ خواہ خود در آنجا باشند یا خلیفہ خود را دارند۔ لہٰذا ایشان مولوی رحیم بخش صاحب را کہ از زبدۂ خلفائے ایشان اند در خانقاہ شریف بہ جہتِ خدمتِ واردین و جاروب کشی مسجد و مزارات بابرکات مقرر فرمودند۔ رَزَقَهُ اللّٰهُ الْاِسْتِقَامَةَ۔

مولوی رحیم بخش

عاجز گوید مولوی رحیم بخش عجب مرد ولی و فرشتہ خصلت بودند۔ نہ سال خدمت خانقاہ شریف بہ وجہِ احسن کردند و در رجباتِ پیر و مرشد خود در ۱۲۸۳ھ رحلت فرمودند۔ مزار مبارکِ ایشان بیرونِ حجر مبارک بہ جہتِ شرق متصلِ مزار پُر انوار حضرت مرزا مظہر جان جاناں قدس سرہٗ است، شانزدہ سال می شود کہ عاجز فرشِ حوالی حجر شریف را درست می کرد۔ بہ جہت شمال متصل بہ قبر مولوی رحیم بخش یک قطعہ کلاں از سنگ خارا فرش شدہ بود۔ بہ روز شنبہ ۲۵ ماہ ربیع الآخر ۱۳۷۵ھ (۱۰ نومبر ۱۹۵۵ء) مزدوراں آں سنگ را از آنجا کشیدند۔ در اثنائے کشیدنِ این سنگ یک سنگِ خورد جائے خود را گزاشت و در قبر مولوی صاحب بہ اندازہ بیضہ مرغ سوراخے پیدا شد۔ ازان سوراخ نفحات بوئے خوش بہ چہار اطراف منتشر شد۔ عاجز بہ جہت غرب حجر شریف استادہ بود۔ بہ فاصلۂ نہ دہ گز، چوں بوئے خوش شمید بہ جہت مزدوران رفت و از حقیقتِ امر آگاہ شد، بہ معمار گفت کہ قدرے از گل بر دہان سوراخ بنہد۔ در مزدوران بعض افرادِ غیر مسلم بودند و از اظہار این کرامت متحیر ماندند۔ بلکہ یکے از ایشان بعد چند سال روزے بہ عاجز گفت کہ آں بوئے

خوش از یادم نمی رود۔ صَدَقَ اللّٰہُ العظیم۔ وَاِنْ یَّرَوْا کُلَّ اٰیَۃٍ لَّا یُؤْمِنُوْا بِھَا۔ کسے سال وصال مولوی رحیم بخش از۔ اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ لَا خَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ۔ برآوردہ است کہ سنہ ۱۲۸۳ھ می باشد وَھُوَ جَدِیْرٌ بِھٰذَا التَّارِیْخِ، رَحِمَہُ اللّٰہُ وَقَدَّسَ سِرَّہٗ۔

شاہ ولی النبی بعد از وفاتِ مولوی صاحب جناب حاجی صاحب بہ مدینۂ طیبہ خط نوشتند و از حضراتِ کرام مشورہ طلب کردند و بہ مشورۂ ایشان شاہ ولی النبی مجددی رامپوری را برائے حفاظت خانقاہ شریف مقرر کردند، و تا وقتے کہ حضرت سیدی الوالد قدس سرہ در سنہ ۱۳۰۶ھ بہ خانقاہ شریف رسیدہ اند قیامِ ایشان در خانقاہ شریف بودہ کہ مدت بست و سہ سال می باشد۔

مُلّا محمد عثمان دامانی وفاتِ جناب حاجی دوست محمد قندھاری قدس سرہٗ بہ دوشنبہ ۲۲ شوال سنہ ۱۲۸۴ھ بودہ۔ ایشان را سہ خانقاہ بودہ، یکے در افغانستان، دوم در موسی زئی علاقہ ڈیرہ اسماعیل خان و سوم خانقاہ شریف دہلی۔ جناب ایشان قبل از وفات خود مُلّا محمد عثمان دامانی را جانشین خود منتخب کردند۔ چنانچہ تحریر فرمودند "مولوی محمد عثمان صاحب را سلسلہ را بہ خلیفہ و مسند نشین خود متولّی خانقاہات و کتب و اسباب متعلقہ لنگر ساختم و برا تّباع خود اِتّباع اوشان مقرر نمودہ ام ـــــــ" مُلّا صاحب سی سال بر مسندِ ارشاد فائز ماندند و بہ سہ شنبہ ۲۲ شعبان المعظم سنہ ۱۳۱۴ھ رحلت فرمودند۔ قَدَّسَ اللّٰہُ تَعَالیٰ سِرَّہٗ۔

آمد مُلّا عثمان حضرت ایشان قدس سرہٗ را معلوم بود کہ تولیت و اختیارِ خانقاہ شریف بہ دستِ مُلّا محمد عثمان است لہٰذا حضرت ایشان پیش از سفر حجاز بہ مُلّا صاحب خطوط نوشتہ اند، مُلّا صاحب دران روزہا مریض بودند۔ در مکتوبے نوشتہ اند "از نافرجامی بختِ خویش و موانعِ آفاقیہ و انفسیّہ در عہدہ تعویق و عقدۂ سلبِ توفیق افتاد تا این کہ روز گزشتہ از غلبۂ امراض و ضعف بُنْیَہ بہ جہتِ حضورِ جماعتِ عامّہ در مسجدِ خاصِ خانقاہ با اختصاص توفیق حضور نیافت۔ ادراکِ فیض حضور بر برکات ظہور ہموارہ غایۃ المامول و نہایت المسئول است و ہمیشہ با عجز و نیاز از درگاہ حضرت قاضی الحاجات کار فرمائے کار ساز خواہان، مگر بہ برکت دعوات اجابت التزام و توجہات خاطر مکرمت ارتسام بہ حصولِ مقصود و نیل مطلوب معہود خویش فائز و بہرہ مند گردد۔ باکریمان کارہا دشوار نیست۔ حضرتِ من۔ از توالی امراضِ قدیمہ و جدیدہ از توفیقاتِ ظاہرہ و باطنہ محروم است اگر بہ دعائے شفائے عاجل و سلامت خاتمہ یاد و شاد فرمایند از بندہ پروری و عنایت گستری بعید نیست۔ شاہان چہ عجب گر بنوازند گدارا۔ الخ۔ و چون از حجازِ مقدس بہ نیت اقامت در خانقاہ ارشاد پناہ برگشتند مکتوبے

بہ مُلّا صاحب ارسال فرمودند و دران مکتوب این شعر نوشتہ اند۔

ساقیا عشرتِ امروزہ بہ فردا مفگن — یا زدیوان قضا خطِ امانی بہ من آر

مُلّا صاحب در ماہ رجب ۱۳۰۶ھ بہ خدمتِ حضرت ایشان رسیدہ اند۔ کسانے کہ دران وقت حاضر بودند بیان این واقعہ می کردند۔ عاجز بیان حاجی محمد اسماعیل جوہری را قلم بند کردہ بود کہ نزد خانقاہ شریفِ دہلی سکونت داشتند و از مخلصینِ قدما حضرت ایشان بودند۔ گفتہ اند۔

مُلّا صاحب در "پلینس" سوار بودند یعنی بر تخت روان کہ بر اکتافِ رجال می باشد نشستہ بودند۔ و در معیت ایشان بہ اندازۂ ہفتاد نفر بودند، بیشتر از ایشان رؤسائے ضلع بلند شہر و ضلع علی گڑھ بودند چون پلینس بہ دروازۂ خانقاہ شریف رسید۔ مُلّا صاحب از پلینس بر آمدند سفید ریش، وضّاح الجبین، نحیف البُنیہ بودند، جناب حضرت صاحب در دروازہ استادہ بودند چون نظر مُلّا صاحب بر جمالِ باکمالِ حضرت صاحب افتاد بے اختیار دستہائے ایشان بہ سوئے قدمہائے حضرت صاحب دراز شد جناب حضرت صاحب مُلّا صاحب را ہر دو بازو گرفتہ در بر گرفتند و بازدست راست خود را بہ سُوئے مجرِ شریف بلند کردہ فرمودند مُلّا صاحب ببنیید حضرات کرام چہ می فرمایند و باز مُلّا صاحب را با خود گرفتہ بہ مجرِ شریف رفتند۔

حق بہ حقدار رسید چون از مجرِ شریف بر آمدند مُلّا صاحب بہ حاضرین گفتند کہ این خانقاہ شریف را جدِ بزرگوار حضرت صاحبزادہ بہ خلیفۂ اجلِ خود حضرت حاجی دوست محمد قندھاری را در ۱۲۷۴ھ دادہ بودند و حضرت حاجی صاحب بہ این فقیر دادہ اند۔ امروز این خانقاہ شریف را فقیر بہ صاحبزادہ صاحب می دہد، و باز مُلّا صاحب بہ حاضرین گفتند باید کہ شما بہ خدمت حضرت صاحبزادہ رسیدہ باشید۔

مراجعت شاہ ولی النبی و ردِّ مشاہرہ چون مُلّا صاحب خانقاہ شریف را بہ حضرتِ ایشان دادند و حضرت ایشان بر خانقاہ شریف متصرف شدند شاہ ولی النبی بہ ریاستِ رامپور مراجعت نمودند، نواب کلب علی خان والی رامپور برائے مصارفِ خانقاہ شریف ماہانہ سی رُوپیہ ارسال می کردند، حضرت ایشان آن را قبول نہ کردند گویا بہ زبانِ حال شعر حضرت والد خود می خواندند۔

اہلِ حرفہ بہ کسب دارد ناز — کار درویش بر خدا باشد

آثار خلافت خاصہ در حرم محترم نبوی عند المواجہۃ الشریفۃ علیٰ صاحبھا الفُ الفِ صلوٰۃ

وَ نَجِیْبَۃ حضرتِ جدِ بزرگوارِ ایشان بشارتِ خلافتِ خاصہ دادہ بودند۔ وقت در رسید کہ آن بشارت کُضُوحِ الفجر ظہور نماید۔ وابتدائے آن از تعمیرِ خانقاہِ شریف شروع شد۔

از روزے کہ جدِ بزرگوار حضرت ایشان قدم از خانقاہ شریف بیرون نہادہ بودند کسے بہ درستی و اصلاح عمارات نہ پرداختہ بود۔ وقتیکہ حضرت ایشان تشریف آوردند نیم حصہ از بام مسجد شریف افتیدہ بود و آن نیم دیگر کہ باقی بود پُرخطر بود و در حجرہائے خانقاہ شریف مردم فُساق آباد بودند۔ شاہ ولی النبی کہ اسم بامسمیٰ بود بہ لین طبیعت مشہور بودند، لہٰذا نااہلان جرأت پیدا کردہ بودند۔ روزے حضرت ایشان قدس سرہٗ فرمودند کہ از مسجد شریف بہ خانہ می رفتم۔ چون از نزد حجرہ گزشتم آواز زنے بہ گوشم رسید چون دروازہ را وا کردم دیدم کہ زنِ فاحشہ نشستہ است۔ من حجرہائے خانقاہ شریف را از فاسقان پاک کردم ——— بعد از تطہیرِ خانقاہ شریف بہ تعمیرِ مسجد شریف مصروف شدند۔ ابتدائے کارِ تعمیر از چہارم جمادی الاولیٰ سنہ ۱۳۰۷ھ شدہ و بہ پنجم محرم سنہ ۱۳۱۱ھ از تعمیرِ مسجد شریف و دیوارِ خانقاہ و حجرہائے مسجد شریف فارغ شدند۔ تاریخ تعمیر مسجد شریف چنین فرمودہ اند۔

تعالی اللہ عجب مسجد بنا شد   کہ شُد اسلام را زو رونقِ تام
رقم زد خیر تاریخِ بنائش   عبادت خانہ پاکیزہ اسلام (۱۳۱۰)

اسلام الدین معمار در تعمیر مسجد شریف کار کردہ بود۔ می گفت حضرت ایشان از خانہ برآمدہ در صحن می نشستند و بہ ذکر و فکر خود مصروف می گشتند۔ مزدوران و معماران در کار خود مصروف می بودند۔ گرد و غبار بر حضرت ایشان می آمد۔ از مخلصین کسے عرض می کرد۔ حضرت۔ این جا گرد می آید۔ حضرت ایشان می فرمودند کہ تعمیرِ خانہ خدا می شود۔ از گردِ آن دلِ من خوش می شود۔ معماران و سنگتراشان خشت و سنگ را می تراشند۔ آوازے کہ از تراشیدنِ خشت و سنگ پیدا می شود تسبیح پروردگار تعالیٰ شنودہ می شود۔ عاجز گوید کہ در فصل دوم رشحات نوشتہ "منتسبانِ خواجہ عبد الخالق رَوَّحَ اللہُ تعالیٰ رُوْحَہٗ کہ در بازارہا می روند ہمہ آوازہا در گوش ایشان ذکر می آید و غیر ذکر ہیچ چیز نہ می شنوند و در مبادیِ حال ذکر چنان غالب شدہ بود کہ از ہر باد و از ہر آوازے کہ بہ گوش می آمد ذکر شنودہ می شد" حضرت ایشان قدس سرہٗ بر طریق و روشِ حضرات خواجہا قدس اللہ اسرارہم بودند و اسرار۔ تُسَبِّحُ لَهُ السَّمٰوٰتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيْهِنَّ وَاِنْ مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَّا تَفْقَهُوْنَ تَسْبِيْحَهُمْ۔ بر ایشان مکشوف شدہ بود چنانچہ از تسبیح ہر آواز حظہا بر می داشتند۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ۔

صحنِ مسجد شریف چہار صف داشت و در باقی حصہ حوض بود حضرت ایشان حوض را پر کردہ

صحنِ مسجد را وسیع کردند و مجرِ شریف و مزاراتِ مبارکہ را نو تعمیر کردند۔ و تسبیح خانہ را نہایت عالی شان ساختند۔ چون کہ این مبارک مکان مسکنِ حضرت شاہ غلام علی و فیما بعد جائے حضرت شاہ ابوسعید و حضرت شاہ احمد سعید و مولوی رحیم بخش و شاہ ولی النبی بودہ و این بزرگواران درین مکان حلقہ و توجہ می کردند لہٰذا حضرات کرام این مبارک مکان را تسبیح خانہ می گفتند۔ حضرت ایشان احترام تسبیح خانہ می کردند گاہے کفش پوشیدہ دران مکان نہ رفتہ اند۔ دائما برہنہ پا می رفتند و در حیاتِ مبارکہ ایشان کسے را یارا نہ بود کہ کفش پوشیدہ دران مکان داخل شود۔ وَمَا اَحْسَنَ مَنْ قَالَ۔

بر زمینے کہ نشانِ کفِ پائے تو بود　　سالہا سجدہ صاحب نظران خواہد بود

و مجرِ شریف را بہ طرزِ جمیل بسیار خوب ساختند دیوار و جالیہا از سنگِ باسی است و فرش و تعویذات از سنگِ مرمر۔ در سنہ ۱۳۳۰ھ از مجرِ مبارک و در سنہ ۱۳۳۱ھ از تعمیر تسبیح خانہ فارغ شدند۔ این تعمیرات عالی شان را دیدہ این شعر بیاد می آید۔

چو فقر اندر لباسِ شاہی آمد　　بہ تدبیرِ عبید اللّٰہی آمد

جماعت معاندین و مفسدین

حضرت ایشان قدس سرہ بہ تطہیر قلوب و تعمیر خانقاہ مصروف بودند و معاندین و مفسدین در ایذا رسانی، چنانچہ جماعتے از اشرار در خانقاہ شریف داخل شدہ یار محمد ولد مرزا خروئی را زد و کوب کردند۔ یار محمد بہ عاجزی می گفت من تنہا بودم و ایشان بیشتر از پانزدہ نفر بودند۔ یار محمد زخمی شد و چند روز صاحبِ فراش بود، یکے از مفسدین کہ حبیب بخش نام داشت در محکمہ دعوٰی دائر کرد کہ یار محمد مرا زدہ است۔ این واقعہ از ۶ جنوری ۱۸۹۴ء است (۲۶ جمادی الآخرہ سنہ ۱۳۱۱ھ) و بہ ۱۳ فروری سنہ ۱۸۹۴ء (۷ شعبان ۱۳۱۱ھ) حاکم بہ برأتِ یار محمد فیصلہ کرد۔ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُوْنَ۔

فتوی الکفر

چون معاندین در دسائسِ خود کامیاب نہ شدند ایشان اشاعتِ یک فتوٰی کفر کردند کہ حضرت ایشان قدس سرہ العیاذ باللّٰہ کافر اند، روزے حضرت ایشان فرمودند کہ نزد من حکیم عبد المجید خان (برادرِ کلان حکیم محمد اجمل خان) آمدند و افسوس کنان بہ من گفتند کہ ملاہا فتوٰی کفر برائے شما دادہ اند۔ من بہ ایشان گفتم حکیم صاحب شما چرا رنجیدہ خاطر می شوید۔ آیا من بہ فتوٰی این دو پیسگی ملاہا کافر می شوم۔ چون حکیم صاحب کلام حضرتِ ایشان را شنید و استقلال و استغنا را ایشان را ملاحظہ نمود در محبت و عقیدت مزید استوار شد و فی ما بعد قولِ والدِ بزرگوار خود حکیم محمود خان را نقل می کرد ما صحابہ کرام رضی اللّٰہ عنہم را نہ دیدہ ایم۔ البتہ احوالِ آن مبارکان شنیدہ ایم۔ اگر دراین زمان کسے خواہش دید

آن احوال دارد بہ خانقاہِ شریف برود و احوالِ حضرت شاہ صاحب و احوالِ مریدانِ ایشان را بنگرد۔
رَحِمَہُ اللّٰہُ وَ رَضِیَ عَنْہُ مَا اَحْسَنَ قَوْلَہٗ ۔

فتنۂ قبر چون حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ قصدِ تعمیرِ مجرِ شریف کردند مریدانِ مولوی رحیم بخش اصرار کردند کہ قبر مولوی صاحب را کہ بیرونِ مجرِ شریف است در مجرِ شریف داخل کردہ شود۔ حضرت ایشان قدس سرہٗ فرمودند کہ مولوی صاحب خادم و محافظ خانقاہ شریف بودند۔ خادم را در صفِ مخدوم آوردن مناسب نیست جواب حضرت ایشان را شنیدہ بعضے از مریدان گمنام خطوط فرستادند و واجد علی خان رئیسِ بڈھانسی و مدار المہام ریاستِ جے پور را طرف دار خود ساختند۔ چون حضرت ایشان را اطلاع بر دسائسِ ایشان شد فرمودند۔ اگر ایشان می خواہند کہ بر تربتِ مرشد خود تعمیرے بنا کنند۔ خاک ایشان را ازاین جا ببرند و ہر جائے کہ خواہند دفن کنند و بر سرِ آن عمارت بسازند۔ لیکن در خانقاہ شریف ایشان را حق تصرف نیست۔

غمِ مسجد شریف چوں واجد علی خان و رفقائے ایشان در سلسلۂ قبرِ پیرِ خود ناکام شدند استفتار کردند کہ دروازۂ مسجد بستن و مردمان را از مسجد منع کردن چہ حکم دارد و این استفتا از مفتی محمد مظہر اللہ امام مسجد فتحپوری دہلی کردند۔ مفتی صاحب از آیتِ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا۔ استدلال کردہ شناعت این امر بیان کردند۔ واجد علی خان آن فتویٰ را در ڈاک بہ خدمت حضرت ایشان ارسال کردند۔ جناب مفتی محمد مظہر اللہ رحمہ اللہ و رضی عنہ در ۱۳۸۳ھ بہ عاجز گفتند کہ من حسبِ معمول بہ خدمتِ بابرکت حضرتِ ایشان بعد العشار حاضر شدم دران وقت جناب مولانا سیفُ الرحمن صدرِ مدرسِ مدرسۂ عالیہ فتحپوری و دیگر افراد نشستہ بودند، یک کاغذ در دستِ مبارک حضرت ایشان بود۔ نظر حضرت ایشان بران کاغذ بود و فرمودند ”مفتی مظہر این مسجدِ بیت است“ غیر ازین حضرتِ ایشان یک حرف نہ گفتند۔ و حضرت ایشان دائماً مرا مولوی مظہر می گفتند لیکن آن شب بہ مفتی مظہر یاد فرمودند۔ چون حضرت ایشان این سخن فرمودند مرا آن استفتار بہ یاد آمد کہ چند روز قبل واجد علی خان گرفتہ بودند و یقینم شد کہ واجد علی خان جواب مرا بہ حضرت ایشان ارسال کردہ اند۔ و بعد از ارشاد ایشان من در احوال خانقاہ شریف و مسجد شریف نظر کردم و دیدم کہ مسجد شریف را خصوصی راہ نیست بلکہ راہ برائے دائرہ خانقاہ است و از خانقاہ بہ مسجد راہ می رود۔ لہٰذا این مسجد فی الواقع مسجدِ بیت است۔ کَمَا قَالَ حَضْرَتُہٗ قُدِّسَ سِرُّہٗ ۔

گزاشتنِ زوجۂ اولیٰ چون حضرت ایشان از حرمین شریفین تشریف آوردہ در خانقاہِ

ارشاد پناہ مقیم شدند و ملا عثمان رحمۃ اللہ از موسیٰ زئی آمدہ خانقاہ شریف حوالہ ایشان کردند۔ ایشان را امور بحضرت ابن العم به حضرت بنت العم خطوط نوشتند که اگر دختر شما بیاید ان شاء اللہ بہ آرام خواهد ماند۔ حضرت عمہ محترمہ بہ عاجز گفتند که خواهش دخترِ من بہ رفتن نہ بود۔ لہٰذا من بہ والدِ شما نوشتم که دخترِ من خواهشِ رفتن ندارد لہٰذا شما طلاق بدہید۔ چون این خط بہ والدِ شما رسید ایشان بہ وجہ خوب طلاق دادند۔

سکونتِ خانقاہ

از حرمین شریفین یک مخلص بخاری را آوردہ بودند۔ دو سہ سال آن بخاری در خدمت حضرت ایشان بود۔ بعد از رفتنِ وے تقریباً سہ سال کسے نہ بود۔

حضرت ایشان بعد از حلقۂ شب دروازۂ خانقاہ شریف را از اندرون بند می کردند و صبح ساعت نہ، یک دو نفر از مخلصینِ دہلی می آمدند۔ و بر دروازہ دستک می زدند۔ ایشان را ہدایت کردہ شدہ بود که بعد از فتح باب دو سہ دقیقہ داخلِ خانقاہ شریف نہ شوند زیرا که حضرتِ والدہ صاحبہ دروازہ را می کشادند۔ و اندرین ایام واقعۂ جدائی کرامت النساء بہ وقوع آمدہ۔ کَمَا تَقَدَّمَ الْبَیَانُ۔

حضرت ایشان بہ ششمِ جمادی الاولیٰ ۱۳۰۷ھ مکتوبے بہ ملا محمد عثمان رحمہ اللہ نوشتہ اند۔ در آن مکتوب است۔ حاضرینِ حلقہ شریف حاجی عیسیٰ و عبد الرسول و محمد عالم و منشی محمد رضا و مولوی سیف الرحمٰن و احسان علی و امداد حسین و عبد الرحمٰن و حافظ محمد، و دیگر خادمین حبیب بخش و عبد الحق و عبد الواحد و سید اکبر و شمس الدین و گل محمد تسلیمات عرض دارند و طلب دعوات می نمایند۔ برخوردار محمد سراج الدین و جملہ خادمین و مخلصین خانقاہ دعا خوانند۔"

و اندرین ایام منشی حسین علی، نور الٰہی صندوق ساز، عبد الرحمٰن ٹین فروش، حاجی عبد الغنی منتظمِ عیدگاہ، حاجی محمد اسحاق سوداگرِ صدر بازار، حاجی فضل تمر سوداگرِ جفت، مرزا فرخ شاہ گورگانی و منشی کرم اللہ خان معروف بہ منشی ننے خان از حضرت ایشان بیعت شدہ اند۔

انقطاع از اہلِ دنیا

بعد از تعمیر مسجد شریف چند سال حضرت ایشان از اہلِ دنیا بالکلیہ انقطاع ورزیدند۔ حضرت ایشان بہ اسماعیل بن عبد الرحمٰن کہ از مخلصین بمبئی بودہ اند۔ بہ روز جمعہ ششم جمادی الآخرہ ۱۳۱۱ھ مکتوبے نوشتہ اند۔ دران خط تحریر است "کتاب مستطاب رسید۔ سبحان اللہ عجب کتاب است، سالہا است که حقیر مشتاق زیارتِ آن بود، بہ سبب شما بہ سعادت مطالعہ اش سرفراز شد۔ نسبت غلامی کہ این حقیر را بہ قرآن شریف است ہر چند نہ می گزارد که بہ کلام کسے ذوقین شوم۔

آن را که در سرائے نگارے است فارغ است ٭ از باغ و بوستان و تماشائے لالہ زار

اما در تصوفِ قدیم در مدح این کتاب لَمْ يُصَنَّفْ مِثْلُهٗ گفتن رواست۔ و در آخر نوشتہ اند۔ زیادہ از یک سال است کہ از خانقاہ شریف قدیم بیرون نہ نہادہ ام۔ دروازۂ ملاقات مردم بالکل مسدود شدہ است۔ دو سہ خادم ولایتی، یک نیم ہندی بہ مشقت تمام حاضر می شوند۔ طالبِ خدا نیست اِلَّا ماشاء اللہ، از آمدن مردم بے مزگی می شود بہ دعا یاد دارند۔ و نوشتہ اند۔ اے عزیز در عالم کسے نیست و چیزے نیست کہ مرا ذوق دہد بجز خلوتِ من، سلوکِ سالکان و جذبۂ مجذوبان را درونِ حرم دلِ من بار نیست، خود در فہم عنایتے کہ بر من است قاصرم، بہ دیگران چہ رسد، وَاللّٰہُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ۔ تَحْدِيْثًا بِنِعْمَةِ اللّٰہِ بہ شما نوشتم کہ دوست باشید و فہم کنید۔

من اگر رندم و گر شیخ چہ کارم با کس حافظا راز خودم عارفِ وقت خویشم

تقریباً چار سال حضرت ایشان دروازۂ ملاقات بستہ بودند۔ در اواخر این دور یار محمد ولد مرزا خروٹی از سروزہ رسیدہ بود و چند سال در خدمت حضرت ایشان ماند۔ وے بہ عاجز بیان می کرد کہ چند بار این واقعہ پیش آمدہ کہ حضرت ایشان کتابے بہ من می دادند و من آن را فروختہ قیمتش می آوردم و حضرت ایشان خرچہ خانہ از آن پول می کردند۔

احتیاط در قبول ہدایا

حضرت ایشان در قبولِ ہدایا بسیار احتیاط می کردند۔ از سُود خور و راشی و مرتکبِ حرام قطعی و بد اعتقاد ہدیہ نمی گرفتند۔ و از کسانے کہ ہدیہ گرفتہ می شد، آن ہدیہ مع آن رقعہ کہ دران نام مع ولدیت و بیان ہدیہ می بود در کنجے از خانۂ خصوصی حضرت ایشان نہادہ می شد۔ اگر بر مزاج اشرفِ حضرتِ ایشان چیزے از آثار کدورت ظاہر می شد، روز دیگر آن ہدیہ بہ آن شخص واپس کردہ می شد۔ مخلصے از افغانستان قدرے از روغن آورد۔ روز دوم آن روغن بہ آن شخص واپس کردہ شد، حضرت ایشان فرمودند درین روغن بوے حرمت می آید۔ آن شخص متحیر ماند کہ شائبۂ حرمت از کجا آمد۔ گوسفند از مال حلال خریدہ شدہ و عیالِ من از دستِ خود روغن کشیدہ۔ چون آن شخص از دہلی بہ خانہ رسید تحقیق کرد و معلوم شد کہ آن گوسفند احیاناً در کشتِ دیگران رفتہ کشت می خورد، فہمید کہ بوئے حرمت ازین جا پیدا است۔ مولوی برکت اللہ نسباً فاروقی بود و در ہانسی ضلع حصار قیام داشت از اصحابِ اولین و صاحبِ نسبت و برکت و اجازت بود۔ در ۱۳۱۵ھ حسب معمول بہ خدمتِ اقدس رسید و دو روپیہ ہدیہ پیش کرد و یک دو روز در خدمت ماندہ بہ وطن بازگشت حضرت ایشان درج ذیل خط بہ ایشان نوشتند (اصل خط بہ اُردو است)

روزے کہ شما رخصت شدید۔ بہ عصر آن روز دل را از شما بے لطفی حاصل شد۔ ماشما را دریافت

کردیم معلوم شد کہ شمار فتنہ اید۔ ہدیہ شمار کردہ می شود۔ زیرا کہ حالت شما مشکوک شدہ است۔ اگر شما صاف می بودید چرا دلم را آن روز از شما بے لطفی پیدا شدے۔ ما ہدیہ ہر شخص نہ می توانیم گرفت ورنہ از ما ہر شخص بہرہ مندی تواند شد۔ درحق شما بہتر این است کہ از بے ایمانی قلب توبہ کنید۔ ۲۷ رجب الحرام شب معراج ـــــ در قبول ہدایا احتیاط تام اگرچہ تا دم واپسیں بودہ اما بعد از ماہ رجب ۱۳۲۹ھ از قبول کردن ہدیہ امثال مولوی برکت اللہ احتراز نہ می فرمودند یعنی از کسانے کہ بہ کسبِ حلال مصروف بودند و در کار طریقت از ایشان سستی واقع می شد ہدیہ می گرفتند، زیرا کہ روزے در میرٹھ درس بخاری شریف می دادند۔ چون در کتاب الوصایا بہ حدیث سعد بن ابی وقاص رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدند کہ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ حضرت سعد فرمودہ۔ قَالَ الثُّلُثُ وَالثُّلُثُ کَثِیْرٌ اِنَّکَ اَنْ تَدَعَ وَرَثَتَکَ اَغْنِیَاءَ خَیْرٌ مِّنْ اَنْ تَدَعَهُمْ عَالَةً یَّتَکَفَّفُوْنَ النَّاسَ فِیْ اَیْدِیْهِمْ۔ یعنی بدہ سیوم کہ سیوم بسیار است۔ بہ تحقیق گزاشتن تو وارثانِ خود را اغنیا و بے نیاز۔ بہتر است از گزاشتنِ آنہا فقرا و بے نوا کہ دراز کنند دست ہا را پیش مردم و طلب کنند کفاف زندگانی کہ در دست مردم است۔ اھ۔ حضرت ایشان فرمودند کہ از روئے این حدیثِ صحیح برائے اولاد از مال و متاع دنیویہ چیزے گزاشتن بہتر است۔ و بعد ازین واقعہ حضرت ایشان در کوئٹہ و در دہلی بعض املاک خریدند والّا تا آن زمان غیر از خانہ سکونتی چیزے دیگر نہ خریدہ بودند۔

اگر قبل از ۱۳۲۹ھ احتیاط زائد اختیار کردہ بودند و ہدیہ از کسلمندان و سُستان در امور طریقت نہ می گرفتند لہٰذا بہر رضائے رب نہ می گرفتند و اگر فیما بعد قبول فرمودند از وجہ ارشاد سردار دو عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قبول فرمودند عمل حضرت ایشان مصداق این حدیث شریف بودہ۔ مَنْ اَحَبَّ لِلّٰهِ وَاَبْغَضَ لِلّٰهِ وَاَعْطٰی لِلّٰهِ وَمَنَعَ لِلّٰهِ فَقَدِ اسْتَكْمَلَ الْاِیْمَانَ۔

نے از تو حیات جاودان می خواہم | نے عیش و تنعمِ جہان می خواہم
نے کامِ دل و راحتِ جان می خواہم | ہر چیز رضائے تست آن می خواہم

تفریح و تمشیہ حضرت ایشان چند سال از خانقاہ شریف بیرون قدم نہ نہادند از کثرت مراقبہ و نشست در احوال صحت فتورے رونما شد حکیم عبد المجید خان بہ حضرت ایشان برائے تفریح و تمشیہ عرض کردند چنانچہ از ان روز تا اولِ روز علالت حضرت ایشان تفریح و تمشیہ را ترک نہ کردند و ابتدائے تفریح بہ این طور بود کہ از خانقاہ شریف برآمدہ بہ سمتِ جنوب تا دروازہ ترکمان می رفتند و از آنجا بر بالائے فصیل بہ سمتِ شرق و باز بہ سمتِ شمال تا زینت المساجد تشریف می بردند

فصیل یعنی دیوارِ شہر پناہ از سنگ خارا بود و از بالا بہ اندازۂ یک و نیم گز عَرض داشت۔ ڈاکٹر احمد اللہ خان شیرکوٹی از مخلصین صادقین بود۔ در فوج نوکری داشت۔ قیام گاہش نزد زینت المساجد بود۔ وے بہ انتظارِ حضرت ایشان استادہ می بود۔ و حضرت ایشان تقریباً یک ساعت آن جا توقف می فرمودند و از انجا از راہِ مسجد جامع و مٹیا محل و چتلی قبر بہ خانقاہِ شریف می آمدند۔ ہمراہ ایشان یک مخلصِ افغانی می بود کہ یک قدم پس می رفت و اکثر اوقات از ہند یہا دو نفر می بودند کہ پیش ایشان می رفتند۔ یکے حافظ منیر الدین منیرؔ و دوم مولوی عبد السبحان۔ بہ دورانِ تمشیہ حافظ منیر الدین بہ تلاوتِ کلامِ الٰہی مصروف می بود و حضرت ایشان استماع می فرمودند۔ مولوی عبد السبحان علوم دینیہ را در دیو بند خواندہ بودند۔ در ابتدائے امر قدرے در بندِ مَاھِیَ اَوْلِمَاذَا گرفتار بودند لیکن رفتہ رفتہ ازین بندشہا آزاد شدند و بہ دل و جان معتقدِ حضرت ایشان شدند و اگر غیر ازین دو نفر کسے می بود آن ہم بہ ادبِ تمام و حضورِ قلب پیش حضرت ایشان می رفت احیاناً حضرت ایشان تفسیر و بیانِ آیاتِ شریفہ می کردند و مولوی عبد السبحان لذتہا می برداشت۔ حافظ منیر الدین قرآن مجید را از اول تا آخر تلاوت می کرد۔ بہ ہر جائے کہ امروز می رسید فردا ایش ازان بعد تلاوت می کرد۔ روزے حافظ منیر الدین آن آیاتِ مبارکہ تلاوت کرد کہ دران بیانِ قومِ لوط بود۔ حضرت ایشان بہ نوعے بیان و تفسیر آن آیاتِ مبارکہ فرمودند کہ مولوی عبد السبحان در تحیّر بماند از خَشْیَتِ پروردگار جَلَّ مَجْدُہٗ سَیلِ اشک از چشمانِ مبارک جاری بود، و رفقا از خود بے خبر و دیگر احوال بودند۔ مولوی عبد السبحان از دل و جان ازان روز معترفِ بزرگی و طہارتِ نفس و تبحّرِ علمی حضرتِ ایشان شدند، تا وقتے کہ مولوی عبد السبحان و حافظ منیر الدین بہ قیدِ حیات بودند آن بیان را یاد می کردند۔ اگر مولوی عبد السبحان طالب آن بیان را قلم بند می کردند برائے انتفاعِ دیگران سبیلے مہیا می شد، حیف صد حیف، آن قدح بشکست و آن ساقی نہ ماند۔

قصۂ نقاب

چونکہ حضرت ایشان دران ایّام بہ وقتِ تمشیہ چادرے بر سرِ مبارک و بر روے انور بہ نوعے می پیچیدند کہ حضرت ایشان راہ را ببینند و نظر مبارک ایشان بر کسے نیفتد۔ اہالیان شہر دہلی آن زمان را بہ ایامِ نقاب یاد می کردند و می گفتند کہ حضرت شاہ صاحب بر روئے مبارک خود نقاب می انداختند حالانکہ آن نقاب نہ بود بلکہ آن را لِثَام می توان گفت۔ اندران ایام بہ یکے از مخلصین فرمودند۔ صورتِ بعض اشخاص مسخ شدہ بہ نظر می آید۔ از دیدن آن کریہ اشکال خود را نگاہ می دارم ــــــــ

ہوش در دم نظر بر قدم

حضرت ایشان دائماً در احوال ہوش در دم می بودند۔ عاجز

ہیچ وقت را یاد نہ دارد کہ ایشان از ہوش در دم غافل شدہ باشند و بہ وقتِ رفتار نظر بر قدم می داشتند۔ خواہ در خانہ می بودند یا بیرونِ خانہ، یاد در تفریح و تمشیہ، در ہمہ جا اٰنَا کُنُ الرَّاسِ می بودند۔ اگر در راہ شایان دید چیزے پیش می آمد۔ کسے عرض می کرد حضور، التفات فرمائید این چہ عجیب چیز است، بہ استماع این قول حضرت ایشان توقف می فرمودند، واگر در راہِ عمومی می بودند مگر را گذاشتہ بہ جہتِ چپ می ایستادند، و باز سر مبارک را برداشتہ آن چیز را ملاحظہ می کردند و تا وقتے کہ ملاحظہ می فرمودند از جائے خود حرکت نہ می کردند و با کلمۂ تحسین گفتہ سر مبارک را لپست کردہ براہ روان می شدند۔

در راہ با کسے ملاقات نہ می کردند۔ البتہ بعض اوقات تکلم می فرمودند۔ اگر کسے در راہ ارادۂ مصافحہ کردن می کرد۔ خادمے کہ در پسِ حضرتِ ایشان بہ یک قدم می بود آن شخص را بازمی داشت۔ پروردگار جل شانہ و عم احسانہ ہمہ وقت را برائے حضرتِ ایشان صفا فرمودہ بود۔ در کتاب الرقاق مشکات این حدیثِ قدسی موجود است۔ ابنَ آدم تَفَرَّغ لِعِبَادَتِی اَملأُ صَدرَکَ غِنیً وَاَسُدَّ فَقرَکَ وَاِن لَّا تَفعَل مَلأتُ یَدَکَ شُغلًا وَلَم اَسُدَّ فَقرَکَ۔ حضرت ایشان بِفَضلِ اللّٰہِ وَ اِحسَانِہٖ ساحتِ سینۂ مبارکہ خود را بِالکُلِّیَّۃ از فکرِ ما سوی اللہ پاک و صاف نمودہ بودند۔ ہر وقت ایشان صاف و ہمراہ آنِ ایشان در ذکر۔

قَومٌ هُمُومُهُم بِاللّٰہِ قَد عُلِّقَت	فَمَا لَهُم هِمَمٌ تَسمُو اِلیٰ اَحَدِ
فَمَطلَبُ القَومِ مَولَاهُم وَسَیِّدُهُم	یَا حُسنَ مَطلَبِهِم لِلوَاحِدِ الصَّمَدِ
مَا اِن تَنَازَعَهُم دُنیَا وَلَا شَرَفٌ	مِنَ المَطَاعِمِ وَاللَّذَّاتِ وَالوَلَدِ
وَلَا لِبَاسٌ لِثَوبٍ فَائِقٍ اَنِقٍ	وَلَا التَّزَایُدُ فِی الاَموَالِ وَالعَدَدِ

وفیما بعد حضرت ایشان برائے چہار ساعت بیرونِ شہر در عربہ می رفتند و آنجا بہ اندازۂ دو میل می گشتند و بہ ذکر شریف مشغول می شدند یک خادم افغانی ہمراہ می بود کہ قدرے دور تر از حضرت ایشان می نشست و خیال می داشت کہ کسے نزد حضرت ایشان نہ رود۔

مصیف کوئٹہ حضرت ایشان قدس سرہٗ دوازدہ سال صَیفًا وَ شِتَاءً در خانقاہ شریف قیام کردند۔ اگر باطن حضرت ایشان مثل بوئے گل معطر و لطیف بود ظاہر ایشان نیز مثلِ برگِ گل ملائم و پاکیزہ بود۔ در ایام تابستان از شدتِ حرارت تمام بدنِ مبارک از دانہا کہ آن را "گرمی دانہ" گویند پر می شد۔ و باحدتِ باطنی حدتِ ظاہری یک جا شدہ مزاج اشرف را نازک تر می ساخت، حکیم عبد المجید خان عرض کردند کہ شما را در تابستان بہ مقامِ خنک باید رفت۔

وچونکہ مزاج شمار طوب است لہٰذا مقام خشک مناسب تراست وحکیم صاحب تجویز کوئٹہ بلوچستان کردند۔ کوئٹہ برائے حضرت الیشان جائے نو بود ونہ آنجا کسے از متعارفین بود۔ حضرت الیشان بہ حاجی فضل عمر سوداگر حقیقت فرمودند کہ تا کوئٹہ ہمراہ روند و آن جا مسکنے بہ ایجار گرفتہ برگردند حضرت الیشان یک ملازم ویک ملازمہ را با خود گرفتہ با اہل وعیال در اوائل ماہ محرم ۱۳۱۸ھ (مئی ۱۹۰۰ء) بہ کوئٹہ بلوچستان تشریف بردند۔ حاجی فضل عمر نزد جامع مسجد قندھاریان یک بالاخانہ برائے چہار ماہ بہ کرایہ گرفتند وآن جارا پاک وصاف کردہ حضرت الیشان را بہ آنجا بردند وخود شان بہ دہلی مراجعت نمودند۔

نورہدایت دمید حضرت الیشان بایک خدمت گار ہندی بہ کوئٹہ رسیدند۔ از افغانی واز بلوچی یک حرف نمی دانستند۔ در بالاخانۂ قیام فرمودند۔ پروردگار جل شانہ قلوب العباد را بہ الیشان مائل کرد۔ مشکات در باب الحب از صحیح مسلم روایت کردہ کہ رسولُ اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودہ۔ اِنَّ اللّٰہَ اِذَا اَحَبَّ عَبدًا دَعَا جِبرَئِیلَ فَقَالَ اِنّی اُحِبُّ فُلَانًا فَاَحِبہُ قَالَ فَیُحِبُّہُ جِبرَئِیلُ ثُمَّ یُنَادِی فِی السَّمَآءِ فَیَقُولُ اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ فُلَانًا فَاَحِبُّوہُ فَیُحِبُّہُ اَھلُ السَّمَاءِ ثُمَّ یُوضَعُ لَہُ القُبُولُ فِی الاَرضِ۔ الخ۔ یعنی بہ تحقیق چون اللہ تعالیٰ از بندۂ خود راضی می گردد و ویرا دوست خود می سازد می خواند جبریل را و بہ وے می گوید بہ تحقیق من دوست می دارم فلان بندہ را پس تو او را دوست دار پس جبریل آن بندہ را دوست می دارد و باز جبریل در آسمان ندا می کند و می گوید کہ اللہ تعالیٰ فلان بندہ را دوست می دارد پس اے اہلِ سما ر شما دوست دارید اورا، پس آسمانیان او را دوست می دارند پس نہادہ می شود مر آن بندہ را قبولی در زمین، و در دلہائے اہلِ زمین محبت آن بندہ جائے می گیرد۔ الخ۔ ظہور این حدیث شریف بہ اتم وجہ در کوئٹہ بلوچستان شد۔ روزے چند نہ گزشتہ بود کہ صلحا ر و اہلِ علم و اصحابِ بصیرت و ذوی العقول بہ خدمتِ اقدسِ حضرتِ الیشان حاضر شدہ حلقۂ غلامی بہ گوش خود انداختند وکسانے کہ دران دیار جمالِ باکمال حضرت الیشان دیدہ گرفتارِ محبّتِ الیشان شدہ بودند نامہائے الیشان تذکار المحبتہم عاجز می نویسد۔

ملا عبد الحلیم آخوندزادہ کاکڑی از قریۂ چوہی از مضافاتِ کوئٹہ۔ ملا عبد الرشید آخوندزادہ برادرِ کلان ملا عبد الحلیم، ملا ایاز آخوندزادہ کچلاغ، مفتی محمد جمعہ امام جامع مسجد ومفتی کوئٹہ، قاضی لعل محمد نورزی از قلات نصیر، مرزا نیاز محمد خان قندھاری تاجر۔ مرزا محمد اسلم خان، حسن خان اندڑ، حاجی عبد الغنی وجلال خان از پشین وغیر از ین بعض افراد بودہ اند کہ نامہائے الیشان بہ یاد عاجز نہ ماندہ۔ ہر یکے از اینہا در فہم وفراست وعقل وجوانمردی از منتخباتِ روزگار بودہ۔ میر حسن صاحبزادہ پسر سید امان اللہ

مشہور بہ میاں صاحب در پشین قیام داشتند کہ بہ فاصلۂ چہل میل از کوئٹہ است معمر و صاحبِ علم و فضل بودند۔ از دست امیر عبدالرحمٰن از افغانستان جلاوطن شدہ بودند ایشان فرزند اصغر خود را کہ سید عبدالحلیم نام داشتند گفتند کہ آوازۂ حضرت صاحب دہلوی مسموع شدہ۔ و معلوم شدہ کہ ایشان بہ کوئٹہ تشریف آوردہ اند۔ شما بہ کوئٹہ بروید و از احوال و کیفیات ایشان معلوم کردہ بہ ما خبر بدہید۔ سید عبدالحلیم صاحبزادہ بہ این عاجز بیان کردند کہ من از پشین بہ کوئٹہ آمدم و سہ چار روز احوالِ حضرت صاحب را دیدم و از بعض افراد نیز پرسیدم و بہ پشین رفتہ بہ والدِ بزرگوارِ خود گفتم کہ "حضرت صاحب دہلوی عالمِ جید و حافظِ قرآن مجید ہستند۔ با ہر کس ملاقات نہ می کنند۔ از فاسقان خود را دور می دارند۔ ہدیۂ ہر کس را قبول نہ می کنند۔ نزد کسے میروند و نہ با کسے تعرض می کنند۔ چون بر راہ می روند نظر ایشان بر قدم می باشد۔ مجلسِ ایشان مجلسِ علمی است۔ از مریدانِ ایشان ہر کہ خطائے می کند زجر می فرمایند۔" والدِ من چون بیان مرا شنیدند فرمودند "اے پسر بالیقین این شخص از اولیائے پروردگار است بہ خدمتِ ایشان رسیدن از سعادت است۔ طُوبٰی لِمَن لَازَمَ عُتْبَتَہٗ دَائِمًا۔" و باز میر حسن صاحبزادہ از پشین بہ کوئٹہ آمدند و تا ۱۳۳۲ھ بر ایام صیف در کوئٹہ سکونت می داشتند و بہ خدمتِ حضرت ایشان رسیدہ استفادہا می کردند۔

بہ گلستان رفتن

جلال خان حضرت ایشان را در ۱۳۱۹ھ بہ گلستان بردند۔ چہل روز آنجا قیام حضرت ایشان بود۔ جماعتے از پاک نہادان داخلِ سلسلۂ مبارکہ شدند چون سید کرم شاہ، سید بدل شاہ، سید عبدالحق، خدائے رحم کاکڑ، محمد یعقوب ترین وغیرہم۔

واقعۂ عبدالحمید آخوند زادہ

ملا عبدالحمید صاحبِ علم و فضل و شخصِ معمر و در اطراف پشین اُستادِ کُل بودند۔ مخلصانِ پاک نہاد کرم شاہ، بدل شاہ، محمد یعقوب وغیرہم از تواردِ انوار و برکات بے اختیار شدہ نعرۂ اللہ اکبر در نماز بلند می کردند۔ درین باب کسے از آخوند زادہ صاحب استفسار کرد کہ آیا نماز این افراد درست است یا نہ۔ آخوند زادہ صاحب فرمودند کہ نماز این افراد نہ می شود۔ این سخن بہ حضرتِ ایشان قدس سرہٗ رسید۔ و آن وقت آخوند زادہ صاحب نیز حاضر بودند۔ حضرت ایشان بعد از استماعِ این کلام دو چار دقیقہ حسبِ معمول خاموش ماندند و باز سرِ مبارک را بالا کردہ بہ آخوند زادہ صاحب این الفاظ فرمودند "اے عزیز حلاوتِ ایمان نہ چشیدہ ئی۔" اثر این قول بر صاحبزادہ بہ این اندازہ شد کہ در حیاتِ خود اعادۂ حکمِ سابق نہ کردند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

عاجز گوید کہ در احوالِ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ابن جوزی نوشتہ کہ ایشان در نماز سورۂ یوسف می خواندند۔ چوں بہ۔ اِنَّمَآ اَشْکُوْ بَثِّیْ وَحُزْنِیْٓ اِلَی اللّٰہِ۔ رسیدند بہ گریہ در آمدند۔ راوی می گوید۔ سَمِعْتُ نَشِیْجَہٗ وَاِنِّیْ لَفِیْ آخِرِ الصُّفُوْفِ۔ وابن عباس می فرماید۔ رَأَیْتُ عُمَرَ رِضْوَانُ اللّٰہِ عَلَیْہِ۔ یَنْشِجُ حَتّٰی اخْتَلَفَتْ اَضْلَاعُہٗ، وابن عمر می فرماید، غَلَبَ عَلٰی عُمَرَ رِضْوَانُ اللّٰہِ عَلَیْہِ الْبُکَاءُ وَھُوَ یُصَلِّیْ بِالنَّاسِ صَلٰوۃَ الصُّبْحِ فَسَمِعْتُ حَنِیْنَہٗ مِنْ وَرَاءِ ثَلَاثَۃِ صُفُوْفٍ۔ کجا نعرۂ نخوت و تمکنت و کجا آہِ خشیت و عبودیت۔ شَتَّانَ مَا بَیْنَھُمَا۔

مفتی کفایت اللہ

در دہلی شخصے از مفتی کفایت اللہ استفسار کرد۔ کہ یک شخص امامت می کرد مقتدیانش مصروفِ بُکا بُودند و بعضے از آنہا نعرۂ اللہ می زد۔ آیا نماز این افراد شد یا نہ۔ مفتی صاحب از سائل دریافت نمودند کہ کدام شخص امامت می کرد و مقتدیانش کدام نفر بودند۔ سائل گفت۔ امامت حضرت شاہ ابوالخیر می کردند و مریدان ایشان مقتدیان بودند۔ حضرت شاہ صاحب سورۂ والشمس تلاوت می فرمودند۔ مفتی صاحب بہ سائل گفتند "کفایت اللہ چسان بگوید کہ نماز نہ شد۔ این کیفیتِ عشق و محبت است" مفتی صاحب چہ جواب درست دادہ اند۔ جزاہ اللہ خیرا۔ عبدالحمید دہلوی در وقت این سوال و جواب موجود بود و بہ عاجز حکایتِ این واقعہ کردہ۔

پیر مردے

روزے حضرت ایشان در خانقاہ شریف مصروفِ حلقہ و توجہ بودند کہ صاف باطن پیر مردے آمد۔ حضرت ایشان با دے بہ محبت پیش آمدند۔ بہ دوران گفتگو آن پیر مرد عرض کرد۔ حضرتِ بزرگوار، آن وقت ہم خواہد آمد کہ عوام الناس نیز حاضر شدہ استفادہ خواہند کرد۔ حضرت ایشان از استماع این سخن قدرے متبسم شدہ بہ حاضرینِ حلقہ فرمودند۔ بشنوید این پیر مرد چہ می گوید۔

نظام دکن

در دہلی بہ یکم شوال ۱۳۲۰ھ و یکم جنوری ۱۹۰۳ء جشنِ تاج پوشی بادشاہِ انگلستان بود۔ حکومت ہند تمام نوابہا و راجاہا و اُمرا و زمینداران را از اطراف ہند مدعو کردہ بود۔ نظام دکن میر محبوب علی خان نیز بہ دہلی آمدہ بودند۔ واقعۂ آمد نظام دکن را چند افراد بہ عاجز بیان کردہ و حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ نیز بیان فرمودہ اند۔ عاجز اولاً بیان مخلصین می نویسد کہ تفصیل دارد و باز بیان حضرت ایشان قدس سرہ می نویسد۔ لِیَکُوْنَ الْخِتَامُ مِسْکًا۔

بیانِ مخلصین۔ در یک عربہ نظامِ دکن میر محبوب علی خان و فرزند ایشان میر عثمان علی خان سوار بودند۔ ہمراہ ایشان یک انگریز افسر بود (عاجز از بعض افراد شنیدہ کہ آن انگریز کمشنر بودہ) بر دروازۂ

خانقاہ شریف یک افغانی نشستہ بود۔ اردلی بہ افغانی گفت کہ نظام صاحب برائے ملاقات آمدہ اند۔ افغانی اطلاع کرد و باز نواب صاحب مع پسر و دو سہ نفر در خانقاہ شریف داخل شدند و انگریز افسر نزد دروازہ استادہ ماند۔ بعد قلیل نظام دکن مع فرزند و رفقا بر آمدند و باز نوکرانِ نظام در طبقہہائے نقرئی دنانیر زرِ سرخ (گفتہ اند کہ مالیتی یک لک روپیہ بود۔ شاید از کسے شنیدہ باشند) بہ خدمتِ حضرت ایشاں بردند و عرض کردند کہ حضورِ نظام ہدیہ ارسال کردہ اند۔ حضرت ایشاں فرمودند "من با نواب صاحب ملاقات کردم۔ حاجت بہ این ہدیہ نہ دارم۔ برائے ایشاں دعا می کنم"۔ چنانچہ آں طبقہہا را ملازمانِ نظام واپس بردند۔

بیانِ حضرت ایشاں۔ روزے حضرت ایشاں در دہلی بہ وقت بازگشت از تفریح و تمشیہ فرمودند "در دَندانِ بغلی ما درد بود و ما در وَسطِ دالانِ بیرونِ مسجدِ شریف نشستہ بودیم (ایں دالان از جہت جنوب ہم مَدخل دارد) نواب صاحب مع فرزند میر عثمان علی خان آمدند۔ چوں بہ مدخلِ دالان رسیدند سہ مرتبہ بہ ہر دو دست فرشی سلام کردند (بہ ہیئتِ رکوع شدہ ہر دو دست تا بہ قریب زمین سہ بار بُرون و بلند کردن) و نزد مدخل دو زانو نشستند۔ فرزند ایشاں بہ پہلوئے ایشاں نشستند۔ نواب صاحب استفسار احوال نمود۔ ما گفتیم حمد مر خدائے پاک راست کہ بہ عافیت ہستم۔ شما از احوال خود بفرمائید۔ ایشاں گفتند۔ حمد اللہ بہ عافیت ہستم۔ و بعد از چار پنج دقیقہ سہ بار فرشی سلام کردہ مرخص شدند"۔ حضرت ایشاں بیان ہدیہ نہ کردند۔

امیر حبیبُ اللہ خان حاکم عام تمام ہند کہ آں را انگلیسہا وایسرائے می گفتند دعوتِ شاہ افغانستان امیر حبیبُ اللہ خان در ۱۹۰۷ء کرد۔ امیر صاحب بہ دعوت وایسرائے آمدند۔ بہ پنجم ذی الحجہ ۱۳۲۴ھ (۲۰ جنوری ۱۹۰۷ء) سفیر محمد اسماعیل خان را امیر صاحب بہ خدمت حضرت ایشاں فرستادند کہ آرزو مند زیارتم۔ حضرت ایشاں بہ محمد اسماعیل خان فرمودند۔ امیر صاحب را سلام ما برسانید و از جانب ما بگوئید۔ غرض و غایتِ آمد شما بہ دہلی ملاقاتِ فقیر نہ بود۔ لہٰذا برائے کارے کہ آمدہ اید آں را بہ اہتمام رسانید۔ فقیر برائے شما دعائے خیر می کند۔ البتہ اگر از کابل بہ نیتِ ملاقاتِ فقیری آمدید۔ فقیر ملاقات می کرد۔ محمد اسماعیل خان بہ ہفتم ذی الحجہ باز حاضر شدہ عرض کرد کہ امیر صاحب خواہش دارند کہ ہدیہ پیش کنند۔ حضرت ایشاں فرمودند۔ مرا حاجتے نیست۔ ایشاں امیر مسلمانانند۔ خدمت اسلام بکنند۔ ہمیں تحفہ من است۔

قیام در سکھر در ایامِ صیف حضرت ایشاں بہ کوئٹہ می رفتند و در ابتدائے خریف بہ دہلی

تشریف می آوردند۔ در ۱۳۲۶ھ در دہلی موسم خوب نہ بود، منشی ننّے خان و حکیم محمد اجمل خان بہ حضرت ایشان نوشتند کہ ہنوز قصدِ دہلی نہ فرمائید۔ و در کوئٹہ موسم خنک شد۔ لہٰذا حضرت ایشان بہ سردار محمد علی خان پسر سردار شیر علی خان محمد زی فرمودند کہ بہ کرایہ جائے در سکھر بگیرند۔ چنانچہ محمد علی خان برلبِ دریا خانۂ عمدہ بہ کرایہ گرفتند و حضرت ایشان بہ شنبہ ۱۲ شوال ۱۳۲۶ھ (۱۸ اکتوبر ۱۹۰۷ء) از کوئٹہ روانہ شدہ بہ روز دیگر بہ سکھر رسیدند و آنجا تقریباً دو ماہ قیام فرمودند۔

خانہ در کوئٹہ

بہ ۲۷ رجب ۱۳۲۸ھ (۱۳ اگست ۱۹۰۹ء) حضرت ایشان در کوئٹہ خانہ خریدند در ان روزہا این خانہ درمیان کشتہا بود۔ و حالا در وسطِ شہر آمدہ و براہے کہ متصل بہ خانہ است بہ نام "شارع پیر ابو الخیر" مشہور است۔

قیام در میرٹھ

حضرت ایشان در ماہِ رجب ۱۳۲۹ھ (اکتوبر ۱۹۱۱ء) از کوئٹہ بہ دہلی تشریف آوردند۔ در دہلی حکومتِ ہند مصروف بہ انتظاماتِ جشنِ تاجپوشی بادشاہِ انگلستان بود۔ حضرت ایشان بہ مخلصین فرمودند کہ از اطراف و اکنافِ ہندوستان اہلِ دنیا برائے جشن بہ دہلی می آیند و از ایشان بعض افراد برائے ملاقات نزدِ من می آیند۔ و ما این کیفیت را خوش نداریم لہٰذا برائے ما بہتر این است کہ چند ماہ قیام در جائے دیگر کنیم تا کہ از اہلِ دنیا کسے نزدِ ما نیاید۔

عاجز گوید کہ در ۱۹۰۳ء نظام دکن آمدہ بود ند و در ۱۹۰۷ء امیر حبیب اللہ خان سفیر محمد اسماعیل را فرستادہ بودند۔ و غیر ازینہا بعض امرا و زمینداران خواہش ملاقات کردہ بودند۔ چونکہ حضرت ایشان این صورتِ حال را خوش نہ داشتند لہٰذا در ۱۹۱۱ء قصد فرمودند کہ از دہلی بہ جائے دیگر بروند۔ در میرٹھ جماعتے از مخلصین کامل المحبتہ بود و خواہش داشتند کہ برائے چند وقت حضرت ایشان بہ میرٹھ تشریف برند۔ چون از قصدِ حضرتِ ایشان واقف شدند۔ محلسرائے خوب کہ بر شارع ویسٹنڈ در صدر واقع بود بہ ایجار سی روپیہ ماہانہ برائے حضرتِ ایشان گرفتند۔ بہ جہت شرق و شمال شوارع بودند و متصل بہ محل زمین فراخ بود حضرت ایشان مع اہل و عیال از دہلی بہ آن جا تشریف بردند و بہ اندازۂ پنج ماہ آن جا قیام نمودند ـــــــ در علاقہ "لال کُرتی" از صدر، شیخ وحید الدین بشیر الدین قیام داشتند ایشان فرزندان شیخ عبد الکریم بودند کہ از مخلصین کامل الارادۂ محدثِ دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی بود۔ ایں ہر دو برادر اگرچہ از حضرت سیدی الوالد بیعت نہ بودند لیکن در محبت و عقیدت از مریدان بیشتر بودند۔ چون حضرتِ ایشان بہ میرٹھ رسیدند، ہر دو بہ خدمتِ اقدس رسیدہ عرض کردند کہ تا وقتے کہ قیام حضرتِ شما در میرٹھ باشد برائے تفریح در عربہ ما یان تشریف ببرند حضرت ایشان معروض ایشان را قبول

فرمودند و برائے تفریح در عربۂ ایشان بہ باغ معظم علی شاہ تشریف می بردند و در عودت در جائے ہر دو برادر قدرے توقف می فرمودند و نماز عشا آن جا خوانده بہ اقامت گاہ خود تشریف می آوردند۔ در صدر جماعتے از مخلصین بود کہ برائے اشتراکِ نماز با نیاز آن جا می رسیدند و لطفہا می برداشتند۔

شیعانِ علیؓ

در میرٹھ جماعتِ شیعانِ علی از ایران رسید و در جائے کہ نزد قیام گاہِ حضرت ایشان بود فرود آمدند۔ اتفاقاً کیسۂ دنانیر را گم کردند۔ ہر چند تلاش کردند سودے نہ داد بالآخر نیت کردند کہ اگر کیسہ بہ دست ما یان رسد قدرے بہ حضرت ایشان نذر کنیم۔ روز دوم کیسہ یافتند، والایفاءُ للنذرِ قدرے از دنانیر بہ خدمت ایشان آوردند حضرت ایشان را در قبول کردنِ ہدیہ تامل شد، چون آن جماعت بیان کرد کہ ما یان از حضرات صحابہ کسے را دُشنام نہ می دہیم البتہ بہ افضلیتِ حضرت علی قائل ہستیم حضرت ایشان ہدیۂ ایشان را قبول کردند، یکے از مجتہدین ایران در دہلی بہ خدمت ایشان رسیده بود۔ چند روز اقامت کرد و خواہش کرد کہ در سلسلۂ عالیہ داخل شود۔ عرض کرد کہ من از صحابۂ کرام کسے را بد نہ خواہم گفت برائے طہارتِ باطن در سلسلۂ شریفہ داخل می شوم۔ چونکہ وے در قول خود استوار بود حضرت ایشان وے را داخلِ سلسلۂ شریفہ کردند۔

دستۂ فوج پنجابیہا

در میرٹھ دستۂ اسپ سواران از پنجابیہا بود۔ اکثر افراد این دستہ از حضرت ایشان بیعت بودند نام چند نفر بہ یاد عاجز است می نویسد، عدالت خان مہتاب شاہ، بولے خان، شیر احمد، عبداللہ خان، محبوبے خان، فضلِ الٰہی، وغیرہم۔ ایشان در محبت و اخلاص صادق بودند۔ روزے حضرت ایشان را بہ میدان اسپ دوانی بردند۔ نیزہ بازی کردند و اسپہا را دوانیدند یکے ہفت اسپہا را دوانید و در حالت تافتن اسپہا از پشت یکے بر پشت دیگرے خیز می زد و دیگرے بدونِ زین اسپ را می دوانید چون بہ پیش حضرت ایشان رسید بر پشت اسپ ایستاده سلام عرض کرد۔ برائے تماشا افسران فوج نیز رسیده بودند۔ بعد از میلۂ اسپ دوانی بہ حضرت ایشان چائے دادند و دعا گرفتند۔ رَحِمَهُمُ اللهُ جَمِيعًا وَرَضِيَ عَنْهُمْ۔

بہ سردھنہ

سردھنہ از جاگیر نواب جانفشان خان بوده۔ پروردگار ایشان را اولادِ کثیر عنایت کرده بود۔ بہ ایامے کہ قیام حضرت ایشان در میرٹھ بود جانفشان خان را یک پسر بہ قیدِ حیات بود و اولادِ فرزندانِ دیگر در میرٹھ و بلند شہر و در جاہائے دیگر سکونت اختیار کرده بودند و صاحبِ املاک بودند۔ و بیشتر افراد از مریدانِ حضرتِ ایشان بودند سرکردۂ اینہا سید امجد علی شاہ بود۔ سید امجد علی شاہ دا ابنائے الاعمامِ ایشان در خدمت حضرت ایشان عرض کردند کہ برائے یک شب مع متعلقین بہ سردھنہ تشریف

بربید۔ حضرتِ ایشان دعوتِ ایشان راقبول فرمودند۔ از میرٹھ در قطارِ آہن بہ سردھنہ تشریف بردند بعد الغروب بہ سردھنہ رسیدند آن جا جمِ غفیر بہرِ استقبال استادہ بود۔ از محطۃ القطار تا جائے قیام تمام راہ را بہ بیارق کاغذی و گلہا آراستہ کردہ بودند۔ درعربہ اسپہانہ بودند۔ بلکہ اولادِ جانفشان خان عربہ را حرکت دادہ تکبیر گویان تا قیام گاہ بردند۔ چون حضرتِ ایشان در محل فروکش شدند جوانانِ وفا شعار تماشائے آتش بازی برپا کردند۔ دران وقت حضرت ایشان بہ تمام حاضرین خطاب کردہ فرمودند" وقتیکہ حضرت جدِّ امجدِ ما شاہ احمد سعید قدس سرہٗ بہ حجازِ مقدس ہجرت فرمودند بزرگانِ اینہا پروانہ راہداری از حکام حاصل کردند تا کہ حضرت ایشان مع متعلقین سفر بکنند و در راہ کسے مزاحم نہ شود" درین موقع اصغر علی شاہ فرزند فتح علی شاہ فرزند جانفشان خان بہ سوز و گداز این نظم خواند۔

مظہرِ حق قامتِ دلجوئے تو　　دیدہا محوِ رُخِ نیکوئے تو
اے ہلالِ عید جود ابروئے تو　　چشمِ امیدِ مریدان سوئے تو
مُفلسانیم آمدہ در کوئے تو　　شیئاً للہ از جمالِ روئے تو
ہستم آوارہ بہ جست و جوئے تو　　خضر کو تا رہ نماید سوئے تو
تشنہ ام نوشم زلالِ جوئے تو　　اے کلیدِ گنج فیض ابروئے تو
مُفلسانیم آمدہ در کوئے تو　　شیئاً للہ از جمالِ روئے تو
واقفِ اسرارِ پنہانی توئی　　مُوردِ الطافِ رحمانی توئی
رازدارِ سرِ یزدانی توئی　　خاصۂ درگاہِ سُبحانی توئی
مُفلسانیم آمدہ در کوئے تو　　شیئاً للہ از جمالِ روئے تو
اے توئی ہر گمرہے را رہنما　　منبعِ جودی و تو بحرِ سخا
نیست جُز تو دردِ دلہا را دوا　　ہان نگاہِ لطف براین بے نوا
مُفلسانیم آمدہ در کوئے تو　　شیئاً از جمالِ روئے تو
نائبِ خیر الورےٰ خوانم ترا　　نفسِ دینِ مصطفےٰ خوانم ترا
وقتِ مایوسی ترا خوانم ترا　　اے ستودہ رہنما خوانم ترا
مُفلسانیم آمدہ در کوئے تو　　شیئاً للہ از جمالِ روئے تو
بر درت اے شاہِ شاہان آمدم　　مضطر و خاطر پریشان آمدم
ہمرہِ صد یاس و حرمان آمدم　　باہزاران شوق و ارمان آمدم

مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
مُفت کردم عمرِ خود را من تلف — گشتہ ام تیرِ ملامت را ہدف
گوہرِ مقصود گم شد از صَدف — مفلسم ہیچک نہ دارم من بہ کف
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
دستِ من از کار رفتہ اے حبیب — کارِ من از دست گشتہ بے نصیب
بر درت افتادہ مسکین و غریب — نیست جُز تو بہر دردِ دل طبیب
مفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
ہادیا، در پیش می دارم سفر — پائے من لنگ است و منزل پُر خطر
خوف رہزن در دلم شام و سحر — خواجۂ ما شاہِ ما بر ما نگر
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
بر سرِ کوہ آفتابم آمدہ — وقتِ صبح و بازخوابم آمدہ
سرزنشہا در حسابم آمدہ — وقت یاس و اضطرابم آمدہ
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
عُمر آخر گشتہ و من بے خبر — ہمرہان در منزل و من در سفر
خود نہ کردم امتیاز خیر و شر — داری اے خواجہ ز احوالم خبر
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
زادِ راہم جُز گناہان ہیچ نیست — توشۂ من غیرِ عصیان ہیچ نیست
در کفم جز یاس و حرمان ہیچ نیست — بے سر و برگیم و سامان ہیچ نیست
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
نیست اندر جیب و دامان یک درم — توشۂ تا جانب عقبیٰ روم
در قطارِ خادمانت من دوم — تا بگردم گرد و قربانت شوم
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو
نامۂ این اصغرِ گم کردہ راہ — از عملہائے زبون گشتہ سیاہ
اولیا را ہست قدرتِ از الٰہ — تیر جستہ باز گرداند ز راہ
مُفلسانیم آمدہ در کُوئے تو — شیئًا للہ از جمالِ رُوئے تو

بس درین عالم ہمین خیرِ من است　　خواجہ ام شاہِ ابوالخیرِ من است
صد ہزاران خادمش غیرِ من است　　خلد دیدارِ خوش سیرِ من است
مُفلسانیم آمدہ در کوئے تو　　شیئاًللہ از جمالِ رُوے تو

در بلند شہر

در ۱۳۲۳ھ جناب ہمشیرہ کلان در کوئٹہ علیل شدند، چونکہ موسم دہلی خوب نہ بود۔ حضرت ایشان در اواخر رمضان از کوئٹہ بہ میرٹھ و آن جا چند روز قیام فرمودہ بہ بلند شہر تشریف بردند و آن جا در محل سرائے خان شیرین خان دو ماہ قیام فرمودند۔ این محل سرا مشہور بہ کوٹھی پھونس بود کہ نزدِ کالا آم بودہ۔ اطبائے یونانی علاج ہمشیرہ صاحبہ کردند و حق تعالیٰ ایشان را شفا بخشید ــــــــ روزے حضرت ایشان برائے تفریح و تمشیہ بر آمدند و بہ مزارِ مبارکِ ملا حسن شہید تشریف بردند کہ متصل مسجد شریف واقع است و در مسجد شریف مدرسہ احمدیہ بود و مولوی احمد اللہ درین مدرسہ مدرس بودند۔ این مسجد و مزار در محلہ فراشان است۔ حضرت ایشان چون از فاتحہ فارغ شدند بہ مولوی احمد اللہ فرمودند۔ ملا حسن مرا بر تخت شیشہ جائے دادند۔ مولوی صاحب عرض کرد چونکہ قلب حضور آئینہ است لہذا جناب شہید حضور مبارک را بر تخت شیشہ جائے داد۔ مولوی عبدالرشید در این وقت موجود بود، چند سال قبل بیانِ این واقعہ بہ عاجز کردہ، گفت، من بیعت شدہ بودم و دران وقت در مدرسۂ احمدیہ سبق می خواندم۔

گلاوٹھی

گلاوٹھی از توابع بلند شہر است، اہالیان آن جائے حضرت ایشان را برائے چند ساعت آن جا بردند۔ حضرت ایشان در آنجا بر مزار میر مہربان علی فاتحہ خواندند۔ و رُو بہ حاضرین کردہ پرسیدند آیا ریشِ میر صاحب موئے سیاہ و سفید داشت و آیا دو دندانِ پیشینۂ ایشان شکستہ بود۔ حاضرین متحیر شدہ عرض کردند آیا ملاقاتِ میر با حضرت شما شدہ بود، فرمودند۔ در این وقت من ایشان را می بینم و ایشان پیش روئے من اند۔

مسجد شریف حضرت بلال رض

در کوئٹہ مقابل خانۂ خود بہ جہت شرق مسجد کشادہ و رفیع و با رونق در ۱۳۳۱ھ تعمیر کردند و بہ مناسبت حضرت بلال رض مؤذنِ جنابِ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ مسجد حضرتِ بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ موسوم ساختند۔ محمد وزیر حصاری از مخلصینِ قدیم مردِ سادہ و نیک و صاحبِ نسبت بودہ، بہ خدمت حضرت ایشان مکتوبے ارسال کرد، حضرت ایشان را بہ القاب صوفی، حاجی، مولانا وغیرہ یاد کردہ بود و مسجد شریف را مسجد بلال نوشتہ بود۔ حضرت ایشان بہ وے تحریر کردند کہ ما معناہ مقصد از خط نوشتن خوش کردن

مکتوب الیہ است۔ اگر القاب درست می باشند دل خوش می شود، واز الفاظ تمسخر آمیز مثلاً مولانا مولوی صوفی، صاحب، دل ناخوش می شود و ہمچناں مسجد حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ را مسجد بلالؒ نوشتن دل را آزار می رساند، چہ دراین صورت تحقیر حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ است۔ اگرچہ عوام را وقعتے نیست وتحریرات امثالِ شمارا ہیچ منزلت نیست، مع ہذا مناسب دانستہ شد کہ ازراہ و رسم اربابِ خرد شمارا آگاہ کردہ شود، آئندہ از نوشتن این گونہ الفاظ اجتناب کنید بلکہ با امثال شما کم بودن خط وکتابت بہتر است، والسلام۔ واندران ایام حضرتِ ایشان این سہ شعر گفتہ اند۔

نہ جنابم نہ شہ نہ مولانا — بندۂ آستانہ عمرم
گر کنی نسبتم بہ آن درفیض — ہرچہ گفتی ازان بلند ترم
در کنی زین اضافہ فی الجملہ — زشت کردار خیر محتقرم

سُنت بابائے نہم

حضرت امام ربانی مجدد و منور الف ثانی قدس اللہ سرہٗ ونور ضریحہ را شاہِ ہند جہانگیر یک سال در قلعۂ گوالیار بند کرد۔ فوائدے کہ حضرت ایشان را ازان بند حاصل شدند۔ در مکاتیب شریفہ دفتر سوم بیانش فرمودہ اند۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ را نیز حصولِ این گونہ معارف مقدر بود، پروردگار اسباب را فراہم کرد۔

اسباب تربیت جلالی

درایامِ حربِ عمومی اوّل حریّت پسندانِ ہند، امثالِ شوکت علی و محمد علی و مولانا محمود الحسن دیوبندی در افواجِ حکومتِ ہند یک فتویٰ تقسیم کردند کہ ہندوستان در تصرفِ انگلیسہا است وانگلیسہا با خلیفۃ المسلمین برسرِ حرب و عدوان اند، لہٰذا برائے مسلمان جائز نیست کہ در فوج حکومت نوکری کند۔ حکومت ارادہ کرد کہ در ردِّ این فتویٰ تحریرے از علماء حاصل کند و برائے این کار نظرِ انتخاب حکومت بر حضرتِ ایشان افتاد کہ حضرتِ ایشان فتویٰ دہند و دیگر علماء و مشائخ تصویب وتایید کنند۔ چونکہ حکومت از طریقۂ حضرت ایشان باخبر بود کہ باہر کس ملاقات نمی کنند، لہٰذا انتخاب جناب مصباح الدین کرد کہ اُمّ الاُمّ وے خواہرِ ابِ الاُمّ حضرتِ ایشان بود۔ وازین نسبت حضرتِ ایشان مصباح الدین را بہ برادر یادی کردند و ہرگاہ کہ مصباح الدین برائے ملاقات می آمد حضرت ایشان بہ وجہِ خوب ملاقات می کردند۔ چون کہ جناب مصباح الدین در حکومت موظف بود۔ حکومت بہ وے گفت کہ افسرِ پولیسِ سرّی را با خود گرفتہ نزد حضرت صاحب برید و درین موضوع معاونتِ افسرِ پولیس سرّی بکنید۔ اگرچہ جناب مصباح الدین این کار را خوش نہ داشت لیکن مجبور بود و بہ ساعتِ نہ از شب مع افسر نزدِ حضرتِ ایشان حاضر شد۔

افسرِ پولیسِ سرّی بہ حضرت ایشان گفت ما در تنہائی بہ شما چیزے عرض می کنیم۔ حضرت ایشان فرمودند، این افراد کہ نشستہ اند بہ منزلۂ اولادِ من اند۔ ما ضعیف شدہ ایم۔ در تنہائی باکسے ملاقات نہ می کنیم، افسرِ پولیس سرّی ازین سخن بشوریدو این گفتہ روان شد "ماخواہیم دید کہ شماچہ گونہ در تنہائی باکسے ملاقات نہ می کنید"۔ واز روز دیگر بر ہر دو دروازۂ خانقاہ شریف دو دو نفر از پولیس سرّی مقرر شدہ دربست و چہار ساعت یک لحظہ از ایشان دروازہا خالی نہ می ماند نامِ ہر وارد و صادر را در سجلاّت می نوشتند۔ دو سہ روز برین کیفیت گزشتہ بود کہ بہ نامِ حضرت ایشان مکتوبے از حکومت رسید کہ بعد از ساعت دہِ صبح در دفترِ افسرِ کلانِ پولیس آمدہ با افسر ملاقات بکنید۔ چنانچہ روز دیگر حضرت ایشان بہ ساعت دہِ صبح عربہ طلب کردند و بہ دفترِ افسر تشریف بردند۔ حافظ عبدالحکیم سوداگر جفت ہمراہ ایشان رفت۔ آن روز در شہرِ دہلی بر زبانِ ہر شخص جاری بود کہ امروز حکومت حضرتِ ایشان را گرفتار می کند، حافظ عبدالحکیم این کلام راشنیدہ بود۔ بہ این عاجز می گفت کہ من از حد کبیدہ خاطر بودم حضرت ایشان در عرق چین و پیرہن بودند۔ چون عربہ بہ دروازۂ کشمیری بہ دفترِ افسرِ پولیس رسید۔ بوّاب دفتر پیش آمد و حضرت ایشان را گفت افسر بہ انتظارِ شما است و پردہ از دروازہ برداشت و حضرت ایشان را گفت کہ در آیند۔ حافظ عبدالحکیم در پسِ حضرت ایشان دست بستہ روان بود۔ بوّاب بہ حافظ گفت کہ شما بیرون انتظار کنید۔ حافظ بیان کرد کہ آن وقت چہ احوال داشتم۔ بیانش نہ می توانم کرد۔ بہ سماعِ قولِ بوّاب بے ساختہ بہ آوازِ بلند از زبانم بر آمد۔ کہ جنابِ ایشان حضرت صاحب ما ہستند۔ ما ایشان را تنہا نہ می توانیم گزاشت۔ این گفتہ من در پسِ حضرتِ ایشان روان شدم۔ افسر چون حضرتِ ایشان را دید استادہ شد و چشمانِ خود را پست کرد و بہ حضرتِ ایشان گفت کہ بر کرسی بنشینند۔ چنانچہ حضرت ایشان بر کرسی نشستند۔ و افسر چشمانِ خود را پست کردہ ساکت نشست و من دست بستہ بہ پُشتِ مبارکِ ایشان استادہ ماندم چار پنج دقیقہ گزشت و افسر حرفے نہ گفت۔ چنانچہ حضرت ایشان بہ اُردو انگریز را خطاب کردہ فرمودند "صاحب مرا از بہر چہ طلب کردہ اید"۔ حضرت ایشان انگلیسہا را صاحب می فرمودند۔ افسر گفت کہ بہ ما شکایت رسیدہ کہ شما برائے فاتحہ خواندن بر مزاراتِ شریفہ کسے را نہ می گزارید۔ افسر این کلام گفت و نظرش بر زمین بود۔ حضرت ایشان فرمودند، برائے فاتحہ ہر کس را اجازت است، البتہ برائے ملاقاتِ من ہر کہ می آید بہ اجازتِ من در خانقاہ شریف داخل می شود بعد از این کلام حضرتِ ایشان را افسر گفت۔ شما بہ خانہ می توانید رفت۔ چنانچہ حضرت ایشان بہ خیر بہ خانقاہ شریف تشریف آوردند۔ در راہ

اہالی دہلی حضرت الیشان را دیدہ شکر پروردگار بہ جا آوردند کہ حکومت حضرت الیشان را گرفتار نہ کرد۔

نظر بندی

از این واقعہ طبیعت حضرت الیشان مکدر شد۔ حضرت والدۂ محترمہ را فرمودند۔ برائے سہ روز بہ زیارتِ ہمشیرہ صاحبہ بہ رامپور می رویم۔ چنانچہ در اواخر محرم ۱۳۳۴ھ (نومبر ۱۹۱۵ء)، مع اہل و عیال و دو نفر از مخلصین افغانستان بہ رامپور تشریف بردند۔ در رامپور کسے را خبر نہ بود کہ حضرت الیشان بہ رامپور آمدہ اند۔

ملاقات حضرت الیشان با حضرت ہمشیرہ صاحبہ محترمہ بعد از سی و دو سال صورت یست، یعنی بعد از یک قرن بہ قول کسانے کہ مدتِ سی و سہ سال را یک قرن می گویند۔ قطار آہن بہ ریاست رامپور پیش از صبح صادق رسید۔ افسر محطہ حضرت الیشان را بہ غرفۃ الانتظار برد و گفت تا آفتاب بر نہ آید شما درین جا آرام کنید۔ چنانچہ بعد طلوع الشمس بہ محلۂ مدرسۂ کہنہ در عربہ روانہ شدند۔ و بہ خانۂ حکیم مظہر حسین خان تشریف بردند۔ پروردگار حکیم مظہر حسین خان را اجرہائے بے شمار عنایت فرماید از مدتِ سی سال یک خانۂ خود را کاملاً بہ تصرف حضرت عمۂ محترمہ دادہ بودند۔ بدون معاوضہ بلکہ ہر سال درستی و مرمت مکان ہم حکیم صاحب می کردند۔ و اگر حضرت عمۂ محترمہ بیماری شدند علاج و معالجہ ہم حکیم صاحب می کردند۔ تا وقتیکہ حضرت عمۂ محترمہ حیات بودند دران خانہ قیام داشتند۔

موسم سرما بود۔ علی الصباح چون بہ خانۂ حضرت عمۂ محترمہ رسیدیم و مخلص افغانی بسم اللہ خواندہ صدا داد کہ از دہلی حضرت صاحب تشریف آوردہ۔ حضرت عمۂ محترمہ از درون دروازہ کشادند، حضرت الیشان اندرون قدم نہادند و از حضرت عمۂ محترمہ کہ نزد دروازہ استادہ بودند استفسار نمودند کہ ہمشیرہ صاحبۂ من کجا ہستند، چون الیشان لفظ برادر بر زبان آوردند حضرت الیشان بہ احترام زائد نزدِ الیشان رفتہ سرِ مبارک را انحنا دادہ احترامات عرض کردند و باز تعارف مایان کردند۔ آن ہر دو مبارکان در دالان نشستہ مصروف کلام شدند و حضرت والدہ صاحبہ و ہمشیرگان بہ ہندوبستِ چائے و فطور شدند۔ ہنوز یک ساعت نہ گزشتہ بود کہ مخلصِ افغانی از آمد عبد الصمد خان وزیر اعظم نواب صاحب، و ہادی حسن خان وزیر خصوصی نواب صاحب، و ابو الحسن خان مہر توشہ خانۂ نواب صاحب و صاحبزادہ محمد علی خان معروف بہ چھٹّن خان صاحب زوجِ عمۂ نواب صاحب اطلاع داد و وقتے نہ گزشتہ بود کہ از آمد مولانا ابو ذکار سلامت اللہ اسلام پوری خلیفۂ مولانا ارشاد حسین و مولانا عبد الغفار خان و مولانا ظہور الحسن و صاحبزادگانِ مجددیہ مولوی اعجاز حسین و مولوی معوان حسین و مولوی ریحان حسین و مولوی سردار احمد وکیل وغیرہم اطلاع داد۔

جائے حیرت بود کہ این افراد را از آمدِ حضرت ایشان بہ چہ طور خبر شد لیکن یک روز نہ گزشتہ بود کہ جائے حیرت نہ ماند و حقیقت امر واضح شد۔ چہ روز دیگر از دہلی حافظ عبدالحکیم سوداگر جفت آمد و گفت مرا حکیم محمد اجمل خان فرستادہ۔ حکیم صاحب گفتہ اند وقتے کہ قطار آہن کہ در آن حضرت صاحب سوار بودند از دہلی حرکت کرد کمشنر دہلی در سیارہ (موٹرکار) بہ رامپور روانہ شد۔ حاکمِ اعلیٰ از ہند (وائسرائے) او را نزدِ نواب حامد علی خان والی ریاست رامپور فرستادہ بود کہ حضرت صاحب بہ رامپور می رسند نواب صاحب ایشان را مہمان خود کردہ در رامپور نگاہ دارند و نہ گزارند کہ حضرت ایشان از رامپور بہ جائے دیگر روند۔ حکیم صاحب بہ حافظ عبدالحکیم گفتند کہ از جانب من بہ خدمتِ حضرت صاحب بعد از احترامات زائدہ عرض کنید کہ شما مہمانی نواب صاحب قبول فرمائید و از رامپور بہ جائے دیگر نہ روید۔

ہنوز این احوال بہ حضرت ایشان نہ رسیدہ بود کہ با وزراء ملاقات کردند۔ و چون وزراء از مہمانی نواب حامد علی خان عرض کردند حضرت ایشان فرمودند کہ ما بعد از سی و دو سال نزدِ ہمشیرۂ محترمہ برائے سہ روزہ آمدہ ایم بعد از سہ روز از ہمشیرہ صاحبہ استفسار می کنیم و باز بہ شمایان جواب می دہیم۔ سیوم روز حضرت ایشان بہ وزراء فرمودند۔ نواب حامد علی خان والی رامپور با برادر صاحب ما حضرت شاہ محمد معصوم) وضعیتِ ناشائستہ کردہ اند۔ این گونہ اطوار را متحمل نہ می توانیم شد۔ لہذا ما مہمانی نواب صاحب را بہ سہ شرط قبول می توانیم کرد۔ اولاً۔ نواب صاحب با ما خواہش ملاقات نہ کنند۔ ثانیاً۔ در جائے کہ قیام ما باشد بر ان جا کامل تصرف از ما خواہد بود۔ بلا اجازت کسے آن جا داخل نہ خواہد شد۔ ثالثاً با مریدان و مخلصینِ ما نواب صاحب را تعلقے نہ خواہد بود و نہ بر ایشان از حکومت بندشے عائد خواہد شد۔ وزراء بیان ایشان را بہ نواب صاحب رسانیدند و نواب صاحب آن را قبول کرد۔ وَالْحَقُّ اَحَقُّ اَنْ یُّقَالَ۔ نواب بہ نوعے پابندی این شرائط کرد و بہ نوعے مہمانداری حضرت ایشان تا آخر وقت کرد کہ لَا مَزِیْدَ عَلَیْہِ خلقِ خدا می گفت کہ آیا این نظر بندی است یا نوابی است۔ عاجز گوید نہ دانستند لِلّٰہِ فِیْ عِبَادِہٖ شُئُوْنٌ۔ این اظہار اِنِّیْ اُحِبُّ فُلَانًا الحدیث۔ بودہ۔ دَرکِ احوالِ محبوبان و مُرادان، تہی دستان چہ توانند کرد۔ حضرتِ امام الطریقہ سید محمد بہاؤالدین نقشبند قَدَّسَ اللّٰہُ سِرَّہٗ وَاَفَاضَ عَلَی الْعَالَمِیْنَ مِنْ بَرَکَاتِہٖ وَاَسْرَارِہٖ فرمودہ اند۔ رحمتِ حق بہانہ می خواہد، رحمتِ حق بہانہ می خواہد۔ از نعمتِ اظفار نازمانِ نظر بندی تربیتِ حضرتِ ایشان کاملاً جمالی بودہ، تربیت جلالی را ہیچ گاہ اثرے نہ بودہ۔ بازوے دیگر را نظر بندی بہانہ گشت۔ و حضرت ایشان قدس سرہٗ ذی الجناحین گشتند۔ ذٰلِکَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰہِ۔

مہمانی نواب حامد علی خان برائے حضرت ایشان محل قلعۂ کہنہ را مع جمیع لوازم از قسم فرش و تختہاد

سرِ بر پا مہیا کردند۔ ہر دو وقت از مطبخ نوابی طعامِ پختہ می آمد۔ و ہر روز پان، چھالیا، چائے سیاہ، و شکر و شیر و بسکٹ بہ مقدارِ وافر می آمد۔ و بہ وقتِ عصر یک عربہ برائے تفریح می آمد۔ اگر مہمانان می بودند، عربۂ دیگر می آمد و اگر حضرت ایشان خواہش می کردند فیلہا می آمدند و بر فیلہا سوار شدہ بہ تفریح تشریف می بردند۔ نواب صاحب از باغ خسرو تا باغ بے نظیر یک راہِ خصوصی ساختہ بودند۔ بہ ہر دو جانب این راہ کہ بہ اندازۂ سہ میل دراز بود درختانِ میوہ دار بودند کسے را اجازت نہ بود کہ برین راہ رود، و اگر کسے می رفت سزا می یافت نواب صاحب برائے حضرت ایشان اجازۂ این راہ دادند۔ چنانچہ حضرت ایشان بہ این راہ بہ باغ بے نظیر می رفتند۔ چون موسم گرم شد، یک خسخانہ برائے حضرت ایشان در دالان ساختہ شد کہ بر دیوارہا و بامش آب افشاندہ می شد و بادکشِ آہنی ہَوا را منتشر می کرد۔ بر دروازہ محل مخلصِ افغانی مقرر بود، بلا اجازت کسے داخل نمی تواند شد، در واقعہ کتاب النشر فی قرآت العشر کہ تفصیلش در رج ذیل است عبدالصمد خان و چھٹن خان صاحب زا مدّاز نصفِ ساعت بیرون دروازہ انتظار کردند۔

واقعۂ النشر النشر فی قرآت العشر تالیف امام حافظ ابوالخیر محمد بن محمد الشہیر با بن الجزری المتوفی ۸۳۳ھ طبع شدہ بود، و حضرت ایشان بہ اشتیاقِ این کتاب بودند، کسے عرض کرد کہ ازین کتاب نسخہ قلمی در کتب خانۂ نواب صاحب موجود است، حضرت ایشان شخصے را بہ کتب خانہ فرستادند تا کتاب را عاریۃً بیارد۔ مہتم کتب خانہ بہ آن شخص گفت کہ از نواب صاحب اجازت گرفتہ کتاب ارسال خواہد شد۔ چون این جواب بہ حضرت ایشان رسید بہ دربان فرمودند، چون نان از مطبخ نواب آید گشتاندہ شود، و از موظفین نواب کسے در محل داخل نہ شود، این خبر چون بہ نواب صاحب رسید علی الفور عبدالصمد خان و چھٹن صاحب را فرستادند کہ بار دگر چنین واقعہ پیش نہ خواہد آمد حضرتِ شما مہمانی را حسبِ سابق قبول فرمایند، بہ انتظار جواب ہر دو صاحبان بیرونِ دروازہ تقریباً نصفِ ساعت استادہ ماندند، چون حضرت ایشان معذرت قبول فرمودند ہر دو صاحبان داخل محل شدند، وَجَرَتِ الاُمُوْرُ عَلٰی مَا کَانَتْ عَلَیْہَا سَابِقًا، حضرت ایشان فیاض الدین خطاط را مقرر فرمودند تا کتاب النشر را نقل کند، این کتاب در دو جلد است۔ فیاض الدین جلد اول را کاملاً نقل کرد و از جلد دوم تا "بَابُ اِمَالَۃِ ہَاءِ التَّانِیْثِ وَمَا قَبْلَہَا فِی الْوَقْفِ" نقل کردہ بود کہ سفر حضرت ایشان از رامپور بہ کوئٹہ شد و کتاب ناتمام ماند، و آن ناتمام نسخہ نزدِ عاجز محفوظ است۔

پیشکش یک ہزار روپیہ در ہر ماہ نواب حامد علی خان بہ توسطِ عبدالصمد خان عرض نمود کہ خواہش دارم کہ یک ہزار روپیہ ہر ماہ بہ خدمت مبارک علی الدوام پیش کنم حضرت ایشان قبول نہ کردند۔ باز نواب صاحب اظہار خواہش کرد کہ این ہدیہ را برائے فرزندانِ

گرامی قبول فرمائید حضرت ایشان فرمودند عزیزانِ ما از اولادِ حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس سرہٗ در رامپور قیام دارند۔ از ایشان بیشتر افراد در زبون حالی اند۔ اگر نواب صاحب اعانت ایشان بکنند بہتر است۔

نماز جمعہ جامع مسجد از قیام گاہ حضرتِ ایشان قریب بود۔ شاید فاصلۂ دو صد گز داشتہ باشد۔ حضرت ایشان نماز جمعہ در جامع می خواندند۔ امامِ جامع عرض می کرد کہ حضرت ایشان امامت فرمایند، عاجز بارہا دیدہ کہ بعد از نماز جمعہ گاہے یک گاہے دو و گاہے سہ نفر بر دست حق پرست داخل دائرۂ اسلام می شدند، و وقتیکہ حضرت ایشان از جامع بہ قیام گاہِ خود مراجعت می فرمودند، مردمان خواہش می نمودند کہ بہ سعادت دست بوسی سرفراز شوند، چنانچہ گاہے می استادند و مردمان را شرف این سعادت می بخشیدند، و چون حضرت ایشان روان می شدند دو رُویہ مردمان استادہ می شدند و حضرت ایشان بکمال عاجزی ہوش در دم و نظر بر قدم داشتہ از بین ایشان می گزشتند۔

شوق دید نواب صاحب نواب حامد علی خان فرزند نواب مُشتاق علی خان فرزندِ نواب کلب علی خان بود۔ نواب کلبِ علی خان بر دستِ حضرت شاہ عبدالرشید و نواب مُشتاق علی خان بر دست حضرت شاہ محمد معصوم فرزند حضرت شاہ عبدالرشید بیعت کردہ بود۔ وقتیکہ مُشتاق علی خان وفات کرد، حامد علی خان خورد سال بود، در صحبتِ اثنا عشریہ پرورش یافت و شیعی شد، مع ہذا احیاناً اثر پدر و پدرِ کلان بروے ظاہر می شد و اظہارِ آن ہم می کرد، چونکہ دلدادۂ مُتعہ بود و اثنا عشریہ ابوابِ متعہ برائیش کشادہ بودند شیعی شد، روزے بہ وُزرا و مصاحبین خود گفت کہ می خواہم کہ حضرت صاحب را زیارت کنم۔ چُونکہ حضرت ایشان قدس سرہٗ دروازۂ ملاقات برائے نواب صاحب از اولِ روز بند کردہ بودند برائے مصاحبان و وزرا، جائے تفکر پیدا شد، جناب مولوی عبیدالرحمٰن معروف بہ سردار احمد مجددی وکیل حلِّ این اشکال پیدا کردند۔ ایشان در قضایا محامات می کردند و محامی را در ہند وکیل می گویند۔ ایشان مشورہ دادند کہ حضرت ایشان قدس سرہٗ را گفتہ شود کہ سیر حامد منزل کنند۔ چرا کہ این محل قابل سیر است۔ روزے کہ حضرت ایشان برائے سیر حامد منزل تشریف آرند، نواب صاحب در یک حصۂ آن محل باشند و از پس پردہا حضرت ایشان را ببینند۔ این رائے را نواب صاحب نیز پسند کردند و بہ وکیل صاحب گفتہ شد کہ انتظامِ آوردنِ حضرت صاحب بکنند۔ چنان چہ وکیل صاحب حضرت ایشان را بہ حامد منزل بردند۔ در قاعۂ کُبریٰ تصویرے آویزان بود حضرتِ ایشان استفسار کردند کہ این تصویر از کیست کسے عرض کرد این تصویر از حضرت علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ است۔ حضرت ایشان چون این کلام شنیدند بہ دقتِ نظر سُوئے آن تصویر دیدند و بعد از لحظہ فرمودند ”نے نے این“ حضرت ایشان

صرف این قدر فرمودہ بودند کہ وکیل صاحب عرض کردند جناب ملاحظہ فرمائید این چہ عجب چیز است۔ چنانچہ حضرت ایشان بہ آن طرف متوجہ شدند و سخن تصویر ناتمام بماند۔ فیما بعد وکیل صاحب گفت کہ آن وقت نواب صاحب پسِ پردہ بودند و احوالِ حضرت ایشان را ملاحظہ می کردند و کلام ایشان را می شنیدند۔ حضرت ایشان شاید کلامے فرمودے کہ سببِ دل آزاری نواب صاحب شدے از ین جہت من حضرت ایشان را بہ جانب دیگر متوجہ کردم۔

از ین دید نواب صاحب را مسرتے روے داد و ایشان ارادہ کردند کہ زیارت حضرت ایشان یک بار دیگر باز باید کرد۔ چنانچہ نواب صاحب بہ مصاحبین خود گفتند۔ ایشان بہ نواب صاحب گفتند کہ حضرت صاحب برائے تفریح و تمشیہ ہر روز بہ وقت عصر از راہِ خسرو باغ بہ باغ بے نظیر می روند۔ بلکہ حضرت ایشان بیشتر حصۂ این راہ پا پیادہ قطع می کنند۔ چنانچہ نواب صاحب یک روز بہ آن وقت کہ حضرت ایشان بر راہ خصوصی تمشیہ می کردند برائے زیارت حضرت ایشان در سیّارہ روان شد۔ مولوی سردار احمد وکیل مجددی و ما ہر سہ برادر پیش حضرت ایشان بودیم بلکہ ما ہر سہ برادر کرۂ خُورد را یکے بہ دیگرے انداختہ و بازی کردہ می رفتیم و پسِ ما یان حضرت ایشان سبحۂ سنگِ مقصودی در دست و نظر بر قدم داشتہ مشغول ذکر و فکر و خرام بودند و یک قدم پس از حضرت ایشان یک مخلصِ افغانی بود و پیشتر عربہ۔ چُون کہ ما برادران مصرُوف کرہ بازی بودیم از سیّارۂ نواب صاحب آوازِ اعلامیہ برآمد۔ ما یان دیدیم کہ یک سیّارہ می آید۔ بر شیشہائے سیّارہ پردہائے باریک بودہ۔ سردار احمد صاحب وکیل بہ ما یان گفتند کہ در سیارہ نواب صاحب بودند۔ و بعد از دو سہ روز معلوم شد کہ نواب صاحب از دیدار حضرت ایشان بسیار محظوظ و مسرور شدہ بودند و بہ مصاحبان خود بیانش می کردند۔

مولانا عبدُ الغفار خان

روزے ابُو الحسن میر توشہ خانۂ نواب صاحب حضرت ایشان را بہ خانۂ خود مہمانی کرد۔ بعض افرادِ خصوصی را ہم مدعو کردہ بود۔ چُون حضرت ایشان رسیدند حاضرینِ با حضرت ایشان ملاقات کردند۔ مولانا عبد الغفار خان خلیفۂ حضرت مولانا ارشاد حسین مجددی بودند۔ چُون بہ خدمت حضرت ایشان رسیدند۔ حضرت ایشان دست مولوی صاحب را در دستِ خود گرفتہ فرمودند۔ از کثرتِ آمد و رفت کہ نزد نواب صاحب دارید احوالِ باطنِ خود را شما خراب کردہ اید۔ امروز نزدِ من والدۂ شوکت علی و محمد علی آمدہ بود (وے از شاہ ولی النبی مجددی بیعت بود و شاہ ولی النبی و مولانا ارشاد حسین از خلفائے جدِّ بزرگوارِ حضرت ایشان بُودند) قلبِ وے از قلب شما صاف تر و روشن تر بود۔" عاجز گوید شاید مولوی صاحب گفتارِ حضرتِ ایشان را در دلِ خود وقعتے نہ دادہ بود، لہذا

حضرتِ ایشان قدرے بہ جلال آمدہ بہ مولوی صاحب فرمودند "شما از ما چہ می پوشانید۔ از فضل و رحمتِ پروردگار این کیفیت و مقدرت مرا حاصل است کہ اگر شما در دل خود خیالِ خود را تبدیل کنید۔ ہما ندم بر ما ظاہر می شود من بر مزارِ پیر شما رفتہ بودیم۔ ایشان از شما شاکی بودند۔ اگر باور نہ دارید بر مزارِ پیر خود رفتہ از ایشان دریافت کنید۔" از این کلامِ حضرتِ ایشان بر مولوی صاحب اثرے شد۔ حاضرین آن را محسوس کردند و فیما بعد معاینہ کردند کہ مولوی صاحب از ملاقاتِ نواب صاحب خود را محفوظ کردند۔ نواب صاحب ہر چند خواہش کرد کہ ملاقات با مولوی صاحب بکند لیکن جنابِ ایشان چنین موقع فراہم نہ کردند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

یک منکر و محمد حسن خان

محمد حسن خان فرزند فاروق حسن خان رامپوری از مشائخ سلسلہ چشتیہ بودند۔ روزے یک شخص نزد ایشان رفت و نسبت بہ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ آغاز گفتگو کرد و گفت ایشان از اصحاب کمال نیند و مہمان نواب صاحب شدہ اند۔ محمد حسن خان تابِ این سخن نیاوردہ یک لکمۂ شدیدہ بر رخسارِ وے زدند و فرمودند۔ اے خبیث اہانتِ ولی پروردگار می کنی۔ جَزَاہُ اللّٰہُ خَیْرًا وَ رَحِمَہٗ وَ رَضِیَ عَنْہُ۔ این واقعہ را خود محمد حسن خان بہ فرزند خود صابر حسن خان بیان کردہ بودند و چند سال قبل صابر حسن خان بہ عاجز نقل کردند۔ و بہ شنبہ سوم رجب ۱۳۹۰ھ (پنجم ستمبر ۱۹۷۰ء) رحلت نمودند و بہ موجب وصیتِ ایشان امامت نماز جنازہ این عاجز کرد۔ کَانَ رَجُلًا صَالِحًا مُسْتَقِیْمًا عَلٰی سِیْرَۃِ عِبَادِ اللّٰہِ الصَّالِحِیْنَ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَ رَضِیَ عَنْہُ۔

یک مُلزم

روزے حضرت ایشان حسب معمول در عربہ برائے سیر و تفریح برآمدند۔ مولوی سردار احمد وکیل کہ دوران قیام رامپور بالمواظبہ ہر روز ہمراہ ایشان بہ سیر و تفریح می رفتند، در راہ نزد دروازۂ قلعہ یک مُلزم بہ نظر مبارک ایشان درآمد کہ در ہر دو دست و در ہر دو پایہائش قیودات آہنی بودند و چار جانبش را محافظین کہ با تفنگ بودند احاطہ کردہ بودند۔ حضرت ایشان عربہ را استادہ کردہ از محافظین دریافت نمودند چہ ماجرا است۔ جناب سردار احمد را واقعہ معلوم بود۔ عرض کردند این جوان بچۂ یک سید را کشتہ و امروز نواب صاحب حکم صادر کردہ اند کہ این جوان را بردار بکشند۔ حضرت ایشان روئے بہ مُلزم کردہ فرمودند۔ "اے جوان، ارتکابِ جُرمِ عظیم کردہ ئی۔ وعن قریب سزائے دُنیوی بہ تو دادہ خواہد شد کہ سزائے وقتِ قلیل است و می گزرد۔ فکرِ آخرت کن و بہ صدقِ دل در بارگاہِ رب العزت توبہ کن و طلبگار عفو و کرم پروردگار شو تا کہ از عذابِ آخرت نجات یابی۔" وقتیکہ حضرت ایشان این نصیحت می کردند آن جوان بہ ادبِ تمام استادہ بود، اشک ہا از چشمانش می ریخت و محافظانِ وے نیز متاثر بودند۔

چون حضرتِ ایشان بہ سائقِ عرب فرمودند کہ حرکت کند آن جوان بہ عاجزی سلام عرض کرد و محافظین وے نیز بہ طور فوجیان سلام کردند۔ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ بِمَنِّهٖ وَكَرَمِهٖ ۔

یک حالِ بے مثال

دررامپور معمول حضرتِ ایشان بود کہ برائے سیر و تفریح بہ باغِ بے نظیر از راہِ خصوصی نواب صاحب می رفتند و مراجعت از راہِ عمومی می کردند معمول داشتند کہ اسماء اللّٰہ الحسنٰی و مُسبّعاتِ عشر قدرے بہ آواز بلند در راہ می خواندند و مایان ہر سہ برادر نیز ہمراہ حضرتِ ایشان قدرے بہ آواز بلند این وظائفِ مبارکہ را می خواندیم۔ چونکہ موسم خنک نہ بود نمازِ مغرب خواندہ از باغ بے نظیر روانہ می شدند۔ مولوی سردار احمد وکیل ہمراہ می بودند۔ روزے در اثنائے اورادِ مبارکہ کیفیتے حضرتِ ایشان را روے داد۔ در راہ آمد و رفتِ کسے نہ بود، و شب تاریک بود، درین عالمِ خاموشی و تنہائی یک بارگی حضرتِ ایشان بہ آواز بلند فرمودند " اے درختان و اے بوتہا و اے سنگ ریزہا و اے زمین فردا بہ روزِ قیامت گواہی دہید کہ یک بندہ بر این راہ ذکرِ پروردگار می کرد و می رفت " حضرتِ ایشان قدس سرہٗ در احوال خود این کلام فرمودند و محسوس می شد کہ مخاطبان بہ اثبات جواب می دہند۔ عجب پُر اسرار و پُر انوار وقت بود عجب مبارک حال و مبارک قال بود بعد از دو سہ سال در کوئٹہ بلوچستان حضرتِ ایشان فرمودند " فضل پروردگار است آن کیفیت حالا ہم ظاہر است، افسوس کہ دانندگان این امور نہ ماندند " عاجز گوید کہ برین واقعہ شصت سال می گزرد اما ہر وقت کہ آن کیفیت بہ یاد می آید جان تازہ در بدن می دمد، و " ہر زمان از غیب جانے دیگر است " را ظہور می شود حیف صد حیف۔ " آن قدح بشکست و آن ساقی نہ ماند " قَدَّسَ اللّٰهُ رُوْحَهٗ وَنَوَّرَ ضَرِيْحَهٗ وَاَفَاضَ عَلٰى مُحِبِّيْهِ مِنْ اَسْرَارِهٖ وَعِرْفَانِهٖ ۔

بر مزار حضرتِ والد بزرگوار

دررامپور معمول شریف حضرتِ ایشان بود کہ بہ روزِ پنجشنبہ بر مزارِ پُر انوار حضرتِ والد بزرگوار قدس سرہٗ تشریف می بردند در سہ ما بعد صلاۃ الظہر او العصر و در گرما بعد صلاۃ المغرب۔ مزارِ پُر انوار حضرتِ ایشان كَمَا تَقَدَّمَ بَيَانُهٗ فِي اَحْوَالِهِ الْمُبَارَكَةِ متصلِ گنبدِ حضرت شاہ جمال اللّٰہ قدس سرہٗ جہتِ غرب بر چبوترہ است۔ واز چبوترہ دیوارِ احاطہ تقریباً بست گز فاصلہ دارد۔ حضرتِ ایشان بیرونِ دروازۂ احاطہ کفش کشیدہ۔ دست بستہ سرِ مبارک را انحنا دادہ۔ مجسم کیفیت۔ وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ ۔ شدہ بہ کمال ھدوء بہ مزار شریف می رفتند، بر چبوترہ بالا رفتہ و بر کنارۂ چبوترہ استادہ (از مزار شریف بہ اندازۂ پنج گز فاصلہ بودہ باشد) بہ سوئے غرب پشت و بہ سوئے مزار مبارک رو کردہ سلامِ مسنون

برائے اموات قدرے بہ آواز بلند عرض می کردند و بازمی نشستند و چادر مبارکِ خود را بر سرِ مبارک خود انداختہ، سُورۂ یٰسین بہ کمال خشوع بہ آواز بلند می خواندند۔ بہ دورانِ قرارتِ سورۂ مبارکہ عجیب احوال وکیفیات بر پاک باطنان و اصحابِ نسبت ظاہر می شُدند۔ از اہالیان رامپور افرادِ کثیر می رسیدند بلکہ از دہلی و میرٹھ بعض افراد بہ این روز خود را بہ رامپور می رساندند و از تجلیاتِ الٰہیہ و فیوضاتِ نامتناہیہ سرشاری شدند۔ عاجز آن روز را یاد دارد کہ بہ دورانِ قرارتِ سورۂ مبارکہ احوالے بر حضرت ایشان ظاہر شدند کہ باوجود آن ضبط و تمکنت کہ ایشان را بود بر زانوہائے خود بلند شدند و یک شعر خود را کہ بہ اُردو فرمودہ اند خواندند۔ مفہومِ آن شعر این است۔ این خانہ از چراغِ فیوضِ عمر روشن است، از خود در سینۂ خیر این نور نیست۔ وقتے کہ حضرت ایشان نامِ مبارکِ عمر بر زبانِ مبارک آوردند بر زانوہائے خود بلند شدہ بہ ہر دو دست اشارہ بہ مزارِ پُر انوار کردند۔ دران وقت بر حاضرین کہ چہل یا پنجاہ نفر بودہ باشند احوالِ عجیبہ طاری شدند کسے نعرۂ اللہ زدہ بے ہوش افتاد کسے بہ وجد آمدہ چون ماہی بے آب می غلطید، بعض افراد از بالائے چبوترہ کہ از یک گز بلند تر بودہ باشد زیر افتادند۔ تا زمانے کسے را از احوال خود خبر نہ بودہ۔

از حُسنِ ملیح خود شورے بہ جہان کردی ‌‌ ‌‌ بے چارۂ دلِ بسمل را مصروفِ فغان کردی

بعد از سی سال عزیزے بہ عاجز گفت "آن مبارک وقت در حافظۂ خیالم ثبت است۔ ہر یک از حاضرین در دریائے فیوضات غرق بود" خوش نصیب اند کسانے کہ چُنین احوال دیدند و در طلبِ اعلیٰ درجۂ احسان "اَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَاَنَّكَ تَرَاهُ" عمر ہا صرف کردند و حلاوتِ "اَنْ تَخْشَعَ قُلُوْبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ" را دریافتند۔ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُمْ۔

تدریسِ شاطبیہ در رام پور مولوی وحید اللہ خان و مولوی نظام الدین مدرسِ مدرسۂ عالیہ و مولوی سردار احمد مجددی وکیل از حضرت ایشان شاطبیۂ شریف شروع کردند و برخے ازین کتاب خواندند۔ بہ ظاہر تدریسِ کتاب بہ باطن تسلیکِ مقامات بود۔ ع این چُنین زیبا روش کم می بود اندر جہان۔

مَضَتِ الدُّهُوْرُ وَمَا اَتَيْنَ بِمِثْلِهٖ ‌‌ ‌‌ وَلَقَدْ اَتٰى فَعَجَزْنَ عَنْ نُظَرَائِهٖ

خاتمہ نظر بندی جسدِ مبارک حضرت ایشان بسیار نازک بود۔ در موسمِ گرما بر تمام جسد ایشان ریزہ ریزہ دانہا بر آمدند کہ آن را اہلِ ہند "گرمی دانہ" گویند۔ اگرچہ نواب صاحب برائے حضرت ایشان خس خانہ ساختند۔ در خس خانہ بہ وقت باد گرم راحت می باشد۔ یعنی از وقت چاشت تا اصفرارِ آفتاب۔ و در غیر این اوقات راحتے نہ دارد بلکہ تکلیف دہ می باشد۔ اگرچہ از

شدتِ گرما و گرمی دانہا حضرت ایشان را از حد زحمت بود۔ امّا حرفِ شکایت گاہے بر زبانِ مبارک ایشان نیامد بلکہ کامل نمونہ "ہرچہ از دوست آید دوست باشد" بودند۔

زحمتے کہ بہ حضرت ایشان رسیدہ بود حضرتِ والدہ صاحبہ را بے آرام ساخت۔ ایشان عبدالرحمٰن خضر خیل را بہ کوئٹہ فرستادند تا ملا عبدالحلیم و ملا عبدالرشید و مرزا نیاز محمد خان و مرزا محمد اسلم و ملا ایاز و حسن خان اندڑی وغیرہم را از احوالِ حضرت ایشان آگاہ کنند کہ حضرت ایشان را حکومتِ ہند در رامپور نظر بند کردہ و از وجہ گرمی ایشان را بسیار آزار رسیدہ مخلصین کوئٹہ ازین احوال بے خبر بودند۔ چون از حقیقتِ امر آگاہ شدند، چند خوانین و سردارانِ قبائل را ہمراہ خود گرفتہ نزد حاکمِ اعلیٰ رفتند و گفتند کہ حضرت صاحب دہلوی یک مردِ مذہبی است ایشان را بہ حکومت و سیاست کارے نیست۔ از آزارِ حضرت ایشان تمام اہالی بلوچستان و افغانستان آزردہ و پریشان اند۔ حاکمِ اعلیٰ از بلوچستان با حاکم ہندوستان مکالمہ کرد و بعد از دو سہ روز حاکم ملّا عبدالحلیم وغیرہ را طلب کرد و گفت برائے حضرت صاحب اجازت است کہ بہ کوئٹہ بیایند۔ و باز حاکم بلوچستان پروانہ نوشت دران پروانہ مرقوم بود کہ حاکم بلوچستان بہ اجازت حاکم کلانِ ہندوستان (وائسرائے) می نویسد کہ حضرت شاہ ابوالخیرؒ دہلوی را اجازت است کہ بہ کوئٹہ تشریف بیارند و حاکم یک محافظ خصوصی نیز حوالۂ ایشان کرد کہ بہ رامپور رود و ہمراہ حضرت صاحب بیاید۔ ملّا عبدالحلیم وغیرہ رحمۃ اللہ کاکڑ را کہ از پلیشین بودہ با پروانہ و محافظ بہ رامپور فرستادند چون رحمۃ اللہ کاکڑ مع محافظ و پروانہ بہ رامپور رسید حضرت ایشان علیٰ اسمِ اللہِ وَبَرَکَتِہٖ، برائے کوئٹہ از رامپور روانہ شدند چون کہ از روانگی حضرتِ ایشان کسے مطلع نہ شد ازین جہت برائے تودیع بہ محطہ کسے نیامد و بہ خاموشی از آن جا روانگی شد۔

وصول بہ کوئٹہ

تقریباً ہفت ماہ حضرت ایشان در رامپور نظر بند بودند۔ در اواخرِ شعبان ۱۳۳۴ھ کہ اواخر جوزا ۱۲۹۵ھ بودہ (ماہ جون ۱۹۱۶ء) از رامپور روانہ شدہ بہ کوئٹہ تشریف بردند۔ اگرچہ در کوئٹہ برائے استقبال حضرت ایشان ہزارہا افراد ہر سال می رسیدند لیکن درین سال اجتماعِ مردم فوق العادہ بسیار بود۔ بعض افسرانِ انگلیزی نیز آمدہ بودند تا کیفیات و احوال را ملاحظہ کنند وقتے کہ قطار سکۃ الحدید بہ مَحَطَّہ رسید بر تنِ مبارک حضرت ایشان یک قمیص و بر سر مبارک عرق چین بود۔ حضرت ایشان نزدِ شُبّاک نشستہ بودند۔ اول کسیکہ بہ دست بوسی حضرت ایشان مشرف شد آن ملّا عبدالحلیم آخوند زادہ بود۔ چون نظر ملّا صاحب بر بازوہائے حضرت ایشان افتاد کہ از گرمی دانہا پُر بود ند ضبط نہ توانستند کرد و بہ آواز بلند مصروف گریہ شدند۔

ہزار ہامخلصین کہ در محطہ بودند بہ آہ وگریہ ونعرہ مصروف شدند، و چُون حضرت ایشان در عربہ سوار شدہ بہ خانہ روانہ شدند سرمستان بادۂ وحدت اشک ریزان افتان وخیزان در چار اطراف عربہ روان ودوان بودند۔ عجب وقتے بود وعجب احوال فَسُبْحَانَ مَنْ یُّغَیِّرُ وَلَا یَتَغَیَّرُ، سُبْحَانَ مَنْ لَّا یَقْبَلُ الزَّوَالَ۔

یک بار چُون حضرت ایشان بہ کوئٹہ رسیدند، حاجی نیاز کہ از یاران قلعہ علاقہ شلگر بود لباسِ رنگین وعمدہ پوشیدہ بہ استقبال حضرت ایشان رسیدہ بود۔ حاجی نیاز مرد پاک باطن، صاحب نسبت بود حضرت ایشان را نیز بر حال وے نظر رحمت بودہ۔ چُون نظر حضرت ایشان بر روے افتاد، فرمودند "واہ واہ اے نیاز، امروز جامہ ہائے خُوب پوشیدہ" عاشقِ صادق چُون از زبان مبارک محبُوب خود نام خود را شنید بہ وجد آمد و مستی کُنان عرض کرد۔ این روز عیدِ من است کہ جمال با کمال شما را می بینم۔ احوال ہر یک ازان صاف کیشان مثلِ احوال حاجی نیاز بودہ، افتان وخیزان مستی کنان مسافاتِ صدہا امیال پا پیادہ قطع کردہ بہ خدمت ایشان می رسیدند روزہا باشبہا بر نانِ خشک آن ہم بہ قدرِ کفاف بہ سر می بردند وبہ زبانِ حال می گفتند۔

اے برادر بے نہایت درگہیست ✤ ہر چہ بروے می رسی بروے مئیست

آمدِ بی ٹی افسر انجلیزی

افسرِ تمام پولیس بلوچستان، چہ پولیس ظاہری وچہ پولیس سری، بی ٹی بود۔ بعد از وصُول حضرت ایشان بہ کوئٹہ، بی ٹی بہ حضرت ایشان احوال فرستاد کہ برائے ملاقات نزد شما می آئیم۔ حضرت ایشان بہ بابو ولی محمد کہ از مجیٹھ ضلع امرتسر بود۔ واز مخلصین حضرت ایشان بود فرمودند شما وحضرت بلال دران وقت باشید۔ حضرت برادر کلان و بابو صاحب کہ فیما بعد بہ صُوفی صاحب اشتہار یافتند انتظام چائے کردند۔ بہ نواخت دہ از صبح بی ٹی آمد بہ حضرت ایشان گفت حکومت شما را ہیچ گونہ آزارے نمی رساند، البتہ شما از اجتماعات دور باشید ودر کارِ حکومت ہیچ نگوئید۔ بی ٹی تا چہار سال در سفرِ دہلی وکوئٹہ یک پولیس باوردی ہمراہ حضرت ایشان می کرد۔

آمد مہدی حسن

مہدی حسن افسر پولیس سری از پنجاب بود و مذہبًا قادیانی بود، بعد از چند روز از آمدِ بی ٹی وے بہ خدمت حضرت ایشان آمد، پسر جوان سال ہمراہ وے بود کہ بہمان سال از کُلیۂ فارغ شدہ بود۔ آمدِ مہدی حسن از کار حکومت بود۔ اما آمد پسرش غیر از دیدن حضرت ایشان چیز دیگر نہ بود۔ مہدی حسن قدرے نشست وبازرفت پسرش نیز بہ رفاقت پدر برفت لیکن روز دیگر نہ در لباس اردو بائی بلکہ در لباس وطنی حاضر شدہ بیعت شُد۔

نگاہِ مست تو آن را کہ مستفید کند　　　ہزار پیر خرابات را مرید کند

عاجز آن جوان را می دید کہ ہر روز صباحًا بہ ساعت نہ و نیم می آمد و نزد دروازۂ خانۂ حضرت ایشان بر روے خاک می نشست۔ درویش بہ جہت حضرت ایشان می بود شملۂ دستار خود را بر روئے خود می انداخت و بہ ذکرِ پاک پروردگار مصروف می شد۔ بہ اندازۂ سہ ساعت مصروفِ ذکر شریف می بود۔ چون موسم خزان شروع شد، حضرت ایشان بہ دہلی تشریف آوردند و آن جوان بعد از دو ماہ رختِ سفر از دُنیا بستہ بہ رَوحٌ وَّ رَیحَانٌ وَّ جَنَّۃُ نَعِیْمٍ شتافت۔ رحمۃ اللہ و رضی عنہ۔

آخوندجی شاہ محمد عُمر

در "محلہ فراشخانہ دہلی" قیام آخوندجی بود کہ مُنسلک بہ سلسلۂ عالیۂ قادریہ بودند۔ مردِ پیر صاحب نسبت و مبارک نفس بودند۔ حضرت ایشان قدس سرہٗ بسیار بہ مودت و محبت با ایشان پیش می آمدند۔ بہ روز شنبہ دہم ماہ مُبارک میلاد ۱۳۳۶ھ (دسمبر ۱۹۱۷ء) حکیم محمد شفیع معالج چشم، حضرت ایشان را گفت کہ آخوندجی بسیار علیل اند۔ حضرت ایشان برائے عیادت تشریف بردند۔ ما ہر سہ برادران و حکیم محمد شفیع و یک مخلص افغانی در معیّت حضرت ایشان بودیم۔ آخوندجی متصل بہ مسجد شریف در حُجرہ بر سریرے دراز بُودند۔ چُون از آمدِ حضرت ایشان شنیدند بہ مخلصان فرمودند کہ مرا بنشانید۔ اگرچہ حضرت ایشان فرمودند "آخوندجی شما بہ حالِ خود باشید" لیکن آخوندجی اصرار فرمودند و مخلصین ایشان را بنشانیدند۔ غیر از استخوان و پوست ہیچ نماندہ بود۔ آخوندجی برادر زادۂ کلانِ خود را کہ مختار احمد نام داشت طلب فرمودہ بہ حضرت ایشان گفتند۔ این برادر زادۂ من است و من این را برائے جانشینی خود تجویز کردہ ام، حضرت شما دعا فرمائید کہ صالح و قائم بر مسلک بزرگان باشد۔ چنانچہ حضرت ایشان دعا کردند و فرمودند کہ این سہ فرزندان من اند۔ دعا ہائے ما ہر سہ برادر را گرفتہ فرمودند کہ شما دعا فرمائید کہ پروردگار ایشان را صالح کند، چنانچہ دران ضعف و نقاہت و علالت جناب ایشان دستہائے خود برائے دعا برداشتند و بہ خلوصِ دل و عاجزی دعا کردند۔ حضرت ایشان و سائر حاضرین آمین می گفتند۔ حاکم در کتاب الدعاء از مستدرک روایت از سلمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ کہ سردارِ دو عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودہ۔ اِنَّ اللّٰہَ حَیِیٌّ کَرِیْمٌ یَسْتَحْیِیْ مِنْ عَبْدِہٖ اَنْ یَّبْسُطَ اِلَیْہِ یَدَیْہِ ثُمَّ یَرُدُّھُمَا خَائِبَتَیْنِ۔ عاجز یقین دارد کہ آن دعائے پاک نفسان مقبولِ بارگاہ شدہ۔ ذٰلِکَ مِنْ فَضْلِ اللّٰہِ عَلَیْنَا۔ و بعد از دعا جناب ایشان بہ حضرت ایشان فرمودند۔ امامتِ نمازِ جنازۂ ما حضرت شما خواہید کرد۔ حضرت ایشان بہ اثبات جواب دادہ فرمودند۔ فردا شب در خانقاہ شریف محفلِ مبارکِ میلاد منعقد خواہد شد،

شما برادر زادۂ خود را بگوئید کہ وے دران مبارک محفل شریک شود و عند القیام در بارگاہِ رسالت عرض سلام کند و باز نعتے بخواند حضرت آخوندجی ہمان وقت بہ برادر زادۂ خود بہ تاکید فرمودند کہ شما دران محفلِ مبارک شریک شوید و سلام و نعت بخوانید۔

یک سال قبل در رقم شریف حضرت ایشان از مختار احمد نعتے شنیدہ بودند۔ ازین جہت حضرت ایشان فـرمائشِ سلام و نعت کردند۔

بنگرید کہ رُوحے پرواز می کند

روز چارشنبہ تمام کردہ بہ شب پنجشنبہ بعد العشاء الآخرہ حسبِ معمول حضرت ایشان قدس سرہٗ مبارک احوال سرورِ دو عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بیان می فرمودند چون کہ خانقاہ شریف از مردم پُر بود و جمعے کثیر بیرونِ دروازہ استادہ بود حضرت ایشان استادند و دَوْر کردہ جا بہ جا استادہ احوال مبارکہ بیان می کردند چون از جہت حجرِ مبارک بہ سمت منارۂ جنوبی مسجد شریف تشریف می آوردند یک جائے استادند کہ از منارۂ فاصلہ سہ گز دارد۔ حضرت ایشان از روئے کتاب سعید البیان کہ از تالیفات جدِّ بزرگوارِ حضرت ایشان آں احوال مبارکہ را بیان می کردند کہ مرد پیر محمد احسان کہ مرید جد بزرگوار ایشان بود و در خورد سالی حضرت ایشان را در آغوش خود گرفتہ گشت میکرد۔ پاہائے مبارک ایشان را آہستہ آہستہ مالش شروع کرد۔ مِنْ غَیْرِ اَنْ یَّرَی الْاِحْسَانَ، حضرت ایشان بہ آواز بلند فرمودند۔ اے احسان بگزار این پاہا را کہ در ذکر پاک رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ماندہ و خستہ شوند۔ عاشق صادق احسان بہ این سخن در وجد آمد و خلق خدا متحیر ماند کہ حضرت ایشان نام احسان چہ گونہ گرفتند۔ ہنوز تحیر مردمان باقی بود کہ حضرت ایشان فرمودند از روے ایشان بہ سمت شمال بود بنگرید کہ روحے پرواز می کند۔ و بعد ازین گفتار یک دو دقیقہ خاموش ماندند۔ ہزارہا مردم این سخن را شنیدند و دیدند کہ حضرت ایشان اشارہ بہ جانب پرواز رُوح کردند لیکن کسے را یارا نہ بود کہ استفسار کند۔ تقریباً دہ پانزدہ دقیقہ گزشتہ باشد کہ از فراش خانہ شخصے آمد و بیان کرد کہ حضرت آخوندجی شاہ محمد عمر رحلت فرمود و بہ حساب ساعت ہمان وقت و دقیقہ را بیان کرد کہ حضرت ایشان دران وقت از پروازِ روحے خبر دادہ بودند۔ کسانے کہ حاضر بودند اکثر ذکر این واقعہ می کردند۔ چند ماہ پیش یک مرد پیر ذکر این واقعہ می کرد و گفت کہ عاجز را این واقعہ یاد می آید این شعر می خواند۔

وَاَبِیْ حَفْصٍ وَکَرَامَتِہٖ ۔۔۔ فِیْ قِصَّۃِ سَارِیَۃِ الْخُلُجِ

حضرت ایشان قدس سرہٗ چند بار از ارواح خبر دادہ اند و بیانش در فصل ثالث انشاء اللہ خواہد آمد ـــــــ صباح آں شب حضرت ایشان قدس سرہٗ امامت نماز جنازۂ آخوندجی

نزدِ قبرستان حضرت خواجۂ خواجگان قبلۂ حق پرستان خواجۂ باقی باللہ قدس سرہٗ کردند۔ و دران بُقعۂ مُبارکہ مدفون گشتند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

بہ خورجہ

چودھری مولاداد خان از خورجہ بودند۔ اہلیۂ ایشان بی بی حنیفہ صاحبۃ الاملاک والاراضی بودہ۔ ہر دو از مخلصین صادقین حضرت ایشان بودند۔ ایشان در حفلۂ زواج فرزندِ خود احمد سعید خان حضرت ایشان را در ۱۳۳۶ھ (۱۹۱۸ء) برائے یک ہفتہ بہ خورجہ بردند۔ و آن جا در محلہ نصر اللہ خان در خانہ چودھری صاحب قیام بود۔ برائے اہالی خورجہ اسباب سعادت فراہم شُد، فُرادیٰ و جماعات بہ خدمت حضرت ایشان رسیدہ فوائد ہا حاصل می کردند۔ در خورجہ مزارِ پُر انوارِ حضرت مرزا عبد الغفور است کہ از اجل خلفائے حضرت شاہ غلام علی و پیرِ صحبتِ حضرت شاہ عبد الغنی قدس اللہ اسرارہم بودند۔ حضرت ایشان بر مزار ایشان رفتند و لطفہا بر داشتند۔ روزے برائے ملاقات مولانا عبد الملک خان خویشگی فرزند مولانا نصر اللہ خان احمدی خویشگی قادری تشریف بردند۔ ملاقات پر مودت و پُر لطف بود۔ مولانا عبد الملک بِسیار ضعیف و پیر بودند۔ طاقت رفت و آمد نہ داشتند از تشریف بردنِ حضرت ایشان بسیار مسرور و محظوظ شدند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

بہ نمائش گاہ بلند شہر

در ماہ جمادی الاولی ۱۳۳۷ھ چودھری مولاداد خان عرض کردند کہ در بلند شہر ہر سال نمائش می شود۔ در نمائش گاہ زمینداران خیمہا ایستادہ می کنند چنانچہ یک خیمہ از من است۔ آن جائے تفریح است اگر حضور اقدس صاحبزادگان را اجازت دہند، ایشان سہ شب آن جا قیام بکنند۔ حضرت ایشان اجازت دادند، و چودھری صاحب مایان را مع سہ نفر افاغنہ بہ بلند شہر بردند این نمائش دائماً در ماہ مارچ می باشد یعنی در ماہ حمل۔ و آن سالِ ۱۹۱۹ء بودہ۔ بعد از رفتن مایان بہ دو روز حضرت ایشان یک موٹر کار بہ کرایہ گرفتہ با سہ نفر از مخلصین افغانستان بہ نمائش گاہ تشریف آوردند و بہ چودھری صاحب فرمودند شما بچہ ہائے مرا آوردید و ما برائے دید ایشان آمدیم۔

کارِ پاکان را قیاس از خود مگیر

وقتیکہ حضرت ایشان در دہلی بہ مخلصینِ دہلی فرمودند کہ انتظام یک موٹر کار بکنید، بعض افراد خیال کردند۔ کہ نمائش گاہ جائے سیر و تفریح است و رفتن حضرت ایشان در آنجا مناسب نیست لیکن نہ دانستند کہ

کارِ پاکان را قیاس از خود مگیر زانکہ ماند در نوشتن شیر شِیر

حضرت ایشان بہ اول وقت ظہر رسیدند۔ وقت عصر برائے نماز بہ مصلائے نمائش گاہ تشریف بردند۔ فرشِ مصلی بہ چمن و نشانِ دیوارہا بہ قطارِ گلہا بود۔ از دیدِ این منظر حضرت ایشان بسیار مسرور گشتند،

چودھری مولاداد خان عرض کرد حضور این مصلی را به این نہج جمیل ہر سال عبدالعلی مختار تیار می کند۔ وامسال بعض دشمنان بلاوجہ ایشان را در مقدمۂ قتل گرفتار کردہ اند و شہادت ہائے کاذبہ فراہم کردہ ایشان را متہم ساختہ اند۔ بہ ظاہر احوال امید حیات ایشان کم ماندہ است ایشان در محبس بود ند چونکہ سخت بیمار شدند در خانہ نظر بند اند نمی توانند کہ از خانہ بیرون آیند حضرت ایشان فرمودند ما می خواہیم کہ ایشان را عیادت کنیم۔ چودھری مولاداد خان فوراً عربہ طلب کردند۔ و حضرت ایشان و ما ہر سہ برادران و چودھری صاحب در عربہ و یک مخلص افغانی نزد سائق نشست۔ بر دروازۂ نمائش گاہ چون خلائق را علم بہ ورودِ مسعود حضرت ایشان شد برائے مصافحہ و اخذ برکت بہ نوعے ہجوم آوردند کہ عربہ حرکت نمی توانست کرد۔ بالآخر بہ زحمت بسیار روانگی شد۔ چون بہ خانہ عبدالعلی مختار رسیدیم و عبدالعلی را خبر شد کہ حضرت صاحب دہلوی تشریف آوردہ اند۔ از فرطِ مسرت آب از چشمانِ ایشان جاری شد۔ جائے آوردند۔ حضرت ایشان بہ عبدالعلی مختار فرمودند مصلی را دیدیم دل ما خوش شد۔ چودھری مولاداد خان از احوال شما خبر دادہ است۔ اگر شما این دو شعر را کہ ما نظم کردہ ایم بہ حضورِ قلب بعد از نماز پنجگانہ سہ سہ بار بخوانید، از لطفِ حق امیدوارم کہ مشکل آسان خواہد شد۔

حَسْبِیَ اللّٰہُ فِی الْحَیَاتِ وَفِیْ سَکَرَاتِ الْمَمَاتِ وَاللَّحَدِ

وَھُوَ نِعْمَ الْوَکِیْلُ یَکْلَؤُ لِیْ فِیْ نَھَارِیْ وَلَیْلَتِیْ وَغَدِ

یعنی اعتمادم ہست بر ذاتِ احد در حیات و در ممات و در لحد

کار ساز و حافظم شد کردگار زان برستم از غم لیل و نہار

چون حضرت ایشان این دو مبارک شعر را نوشتہ بہ عبدالعلی دادند۔ ایشان آن رقعہ را بر چشمِ خود نہادہ بوسہ دادند سہ دینار سرخ بہ صد عاجزی پیش کردند و گفتند۔ حضرتِ والا شایانِ شما ہدیہ ندارم۔ برائے حضرات صاحبزادگان این ہدیہ پیش می کنم۔ حضرت ایشان از آن جا آمدہ شب در نمائش گاہ بہ سر بردند و روزِ دیگر ما ہر سہ برادران را با خود گرفتہ در سیارہ بہ دہلی تشریف آوردند۔

ملحدے مسلمان می شود

حضرت ایشان قدس اللہ سرہ و نور ضریحہ در ۱۳۳۷ھ بہ نمائش گاہ تشریف بردند و بعد از بست و ہفت سال بہ روز دوشنبہ ۲۵ رمضان ۱۳۶۴ھ (۳ ستمبر ۱۹۴۵ء) چودھری خدا بخش بہ خانقاہ شریف آمد۔ اول بہ مزاراتِ مبارکہ رفت و عرض سلام کرد و فاتحہ خواند۔ باز نزدِ عاجز آمد و گفت۔ خانۂ من در دہے نزد بلند شہر است۔ در دہِ ما یک برہمن بود۔ من از خورد سالی نزدِ وے می رفتم مرا با وے محبت شد و مذہب وے قبول طبعم شد۔ من علی الاعلان رسول خدا را صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پیش مسلمانان بد می گفتم۔ عمرِ من بست و سہ یا بست و چہار

ساله بود که بر دروازهٔ نمائش شخصے را در عربہ دیدم۔ با ایشان سه فرزندان و یک شخصِ دیگر نشسته بود، و یک افغانی نزدِ سائق بود۔ مردمان بر عربہ ہجوم آورده بودند و ہر یک خواہش می کرد که دستِ خود را به ایشان برساند، به نظرم چنین در آمد که از آسمان مُلکے نزول کرده در عربہ نشسته است۔ من بسیار سعی کردم که دستِ خود را به ایشان برسانم لیکن نتوانستم و عربہ روان شد۔ من از مردمان پرسیدم که این مردِ نوری که بود۔ گفتند ایشان حضرت شاہ ابوالخیر اند که در دہلی سکونت دارند۔ من ہمان دم در دلِ خود گفتم اگر به دہلی رفتنم شد به زیارتِ ایشان خواہم رفت۔ آن روز در دلِ من نورِ اسلام روشن شد، و پروردگار فضل فرمود که من مسلمان شدم۔ و من امروز بارِ اول به دہلی آمده ام۔ نزد جامع مسجد دربارهٔ حضرت ایشان دریافت کردم۔ مردم گفتند که حضرت ایشان رحلت فرموده اند و در خانقاه شریف مزارِ مبارک ایشان است اگرچه من در حیاتِ مبارک ایشان نه آمدم لیکن بر مزارِ مبارک ایشان رسیدم و فاتحه خواندم۔ خدابخش برائے حضرت ایشان دعاہا می کرد۔ رحمۃ اللہ۔

حادثۂ ریل

معمول حضرت ایشان بود که یک صالونِ قطارِ آہن را که چہار عجلات می داشت برائے خود از دہلی تا کوئٹہ و از کوئٹہ تا دہلی مخصوص می کردند و در راه به ہیچ جائے تبدیلی نمی شد چونکہ صالون خوردی بود در قطارِ سریع اتصالش نمی شد بلکہ در قطارِ بطئی که به راہِ سماسٹہ و بھٹنڈہ می رفت الحاق آن کرده می شد۔ و این صالون چند ساعت در سماسٹہ و چند ساعت در روہڑی به انتظارِ قطارِ دیگر ایستاده می بود۔ در سال ۱۳۳۸ھ دوم صفر یوم پنجشنبه (۲۷ اکتوبر ۱۹۱۹ء) حسبِ معمول حضرت ایشان از کوئٹہ به دہلی در صالونِ خوردِ مخصوص روانه شدند۔ عند الصبح الصادق قطار به روہڑی رسید و صالونِ حضرت ایشان را یک قاطره به جہتے بر دو استاده کرد۔ عُمّال قاطره را از صالون منفصل کردند و قاطره روان شد۔ صالون به جہت شرق که قدرے انحدار داشت غلطیدن شروع کرد۔ عُمّال سنگ ریزہ ہا بر خطِ آہن می نہادند تا که صالون بر جائے خود قائم گردد۔ لیکن حرکتِ صالون در ازدیاد بود۔ قاطره که صالون را آورده بود، بر خطِ آہن دیگر بود۔ عُمّال به سائقِ قاطره گفتند تا جہتِ شرق رفته راه را بگیرد۔ صالون به مقامِ اتصالِ خطوط قریب شده بود که قاطره در حرکت در آمد و سائق سعی کرد که قاطره را به سُرعت از مقامِ اتصال بگزراند چون قاطره به مقامِ اتصال رسید کنجِ شمال شرقی صالون نیز قریب رسیده بود لہٰذا اصطدامِ شدید واقع شد۔ قاطره از مقامِ اتصال در گزشت و صالون از خطِ آہن فرو آمده بر دو عجلاتِ جنوبی بنوعے قائم شد که پایدان زیرین حصه جنوبی متصل به زمین شد و حصه شمالی صالون به ہوا مُعلّق ماند به نوعے که عجلاتِ شمالی به اندازهٔ یک گز از زمین بالا بود۔ این آن وقت بود که خیطِ ابیض از خیطِ اسود به امتیاز رسیده بود و رُوئے صالون شرقاً و غرباً بود۔

ماہر سہ برادر مع حاجی مُلّا احمد خان سہ خیل در غرفۂ شرقی و حضرت ایشان مع حضرت والدۂ ماجدہ و خواہران در غرفۂ غربی بُودند نشست گاہِ حضرت ایشان بہ جہت شمال بود کہ از زمین بالا رفتہ بود و روئے ایشان بہ جہتِ غرب۔ بر حضرتِ ایشان کیفیتے طاری بود دران احوال "بڑی برکت خدا کے نام میں ہے" میخواندند۔ یعنی در نام پاک پروردگار بسے برکتہاست۔ حضرت ایشان تبسم کنان این مصرع می خواندند کہ محافظِ کلانِ محکمۂ کہ انگلیزی بود مع جمعے از ملازمین و پنج شش افراد پولیس حاضر شد۔ چون کیفیّتِ صالون را ملاحظہ کرد، گفت حیرانم کہ این صالون چگونہ بر دو عجلات قائم است۔ حضرت ایشان در جواب ہمان مصرع اُردو خواندند و تبسّم ہا می فرمودند۔ افسر انگلیزی از احوالِ حضرت ایشان حیران ماند۔ ہمان وقت برائے حضرت ایشان و جمیع افراد انتظامِ فطور و چائے کرد و من بعد ہر وقت کہ حضرت ایشان بہ روہڑی می رسیدند وے برائے سلام می آمد و چائے و بسکٹ می آورد۔

راہ لاہور بعد از حادثۂ ریل حضرتِ برادرِ کلان در خدمت حضرت ایشان عرض کردند اگر سفر در قطارِ سریع کردہ شود بہتر است۔ در لاہور تبدیلی ریل خواہد شد۔ چنانچہ از اواخرِ رجب ۱۳۳۸ھ (اپریل ۱۹۲۰ء) تا اوائلِ ماہ مبارک میلاد ۱۳۴۱ھ (اواخر اکتوبر ۱۹۲۲ء) شش بار سفر بہ راہ لاہور شدہ۔ بارِ اول یک شب در مال روڈ قیام کردند از اہالیان لاہور کسے را علم نہ شد و بارِ دگر ہشت روز در خانہ عبد العزیز وکیل۔ یکّی دروازہ و باز چہار مرتبہ در اچھرہ در جائے میان قمر الدین و برکت علی۔ رحمہما اللہ۔

میان شیر محمد شرقپوری و مولانا رؤف احمد شاہ امام بہ ماہ صفر ۱۳۳۹ھ (اکتوبر ۱۹۲۰ء) چون حضرت ایشان از کوئٹہ بہ دہلی می آمدند، ڈاکٹر اشفاق محمد امرتسری کہ مخلصِ صادق حضرت ایشان بود، موقع را غنیمت شمردہ برائے قیام حضرت ایشان خانۂ عبد العزیز وکیل را در لاہور مہیا کردند کہ در یکّی دروازہ بود۔ قیام حضرت ایشان ہشت روز در آن جا بود۔ از کوئٹہ چند مخلصین تا لاہور آمدند و از دہلی چند مخلصین بہ استقبال حضرت ایشان رسیدند۔ اہالی لاہور جوق در جوق برائے زیارت می رسیدند۔ روزے حضرت ایشان بر کرسی چندی کہ آں را "مونڈھا" گویند در صحنِ خانہ نشستہ بُودند، از زائرین خانہ پُر بود کہ مردِ پاک مشرب و پاک طینت جناب شیر محمد شرقپوری تشریف آورد۔ بر سرِ مبارک حضرت ایشان عرق چین و بر تن قمیص خورد بود و چشمان مبارک ایشان بند بود کہ مولانا شیر محمد آمدند۔ چون نظر ایشان بر جمال مبارک۔ اِذَا رُأُوا ذُکِرَ اللّٰہُ۔ افتاد بے خود شدہ پاہائے مبارک حضرت ایشان را کہ بر زمین آویزان بود بہ ہر دو دست

خود گفتہ چشم بند کردہ بنشستند۔ ہر دو پاک نفوس بہ سیرِ مَوَاطنِ مقدسہ مصروف بودند و خلقِ خدا بر چہرہ ہائے مبارکہ ایشان انوار الٰہیہ را دیدہ متحیر بود، تقریباً نصف ساعت برین کیفیت گزشت۔ چون مولانا مُرَخّص شدند حضرت ایشان بہ حاضرین گفتند" شیر محمد شیر پنجاب است "۔ ایشان خلیفۂ امیر الدین، خلیفۂ سید امام علی شاہ خلیفۂ سید حسین علی شاہ خلیفۂ حاجی احمد خلیفۂ خواجہ زمان، خلیفۂ شیخ محمد خلیفۂ خواجہ زکی خلیفۂ خواجہ حنیف خلیفۂ حضرت عبد الاحد وحدت بودند، روزے سفری کردند کہ یک سکھ را در محطۂ دیدند بے اختیار دست خود را بر ریش فرود آوردہ گفتند۔ این ریش تو ریشِ مسلمانی است۔ آن سکھ از قول ایشان برہم شد و چیزے سخت و سست گفت، جناب ایشان در صالونے داخل شدند و آن سکھ بجائے دیگر نشست۔ قطار روان شد و در احوال سکھ تغیر رو نمود۔ در محطۂ دیگر جناب ایشان را تلاش کردہ بہ خدمت ایشان رسید، و مسلمان شدہ داخل سلسلہ گشت۔ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ تَعَالیٰ۔ مولانا شیر محمد بعد از دو روز ہمراہ جناب رؤف احمد شاہ امام جامع قلعۂ گوجر سنگھ، برائے زیارت آمدند حضرت ایشان دست مبارک خود را بر شانۂ رؤف احمد شاہ نہادہ فرمودند" شاہ صاحب عجب دل است "۔ دباز بہ مولانا شیر محمد فرمودند" شیر محمد امروز چہ شدہ "۔ ایشان عرض کردند۔ نعم یا سیدی سستی واقع شدہ۔ حضرت ایشان فرمودند" اگرچہ مشائخِ قدیمہ وار احوال نیابند تاہم مقام شکر پروردگار است و احوال غنیمت اند "۔ این فرمودہ برائے ہر دو پاک مشربان وصاف کیشان دعا ہا کردند۔ قَدَّسَ اللّٰهُ أَسْرَارَهُمْ۔ مولانا شیر محمد دو بار بہ اچھرہ نیز برائے ملاقات حضرت ایشان رسیدہ اند۔

حضرت طاہر بندگی

روزے در خانۂ عبد العزیز وکیل نماز عصر خواندہ حضرت ایشان مصروف حلقہ بودند کہ یک بارگی سر مبارک برداشتہ فرمودند کہ مزارِ پُر انوار حضرت مولانا طاہر بندگی کجا است۔ ڈاکٹر اشفاق محمد برائے بردن حضرتِ ایشان بہ امرتسر ہمان روز بہ امرتسر رفتہ بودند۔ برادر کلانش ڈاکٹر شوق محمد عرض کرد کہ در قبرستان مزنگ است۔ و آن جائے بسیار دور نیست۔ حضرت ایشان فرمودند کہ آن جا رفتنی است۔ شخصے عرض کرد۔ وقتِ غروب آفتاب قریب است۔ فرمودند ما نمازِ شام ہمان جا می خوانیم۔ و حضرت ایشان ہمان دم بہ ہمان عرق چین و قمیصِ خورد استادند و پا پیادہ روان گشتند۔ بہ اندازۂ صد گز رفتہ باشند کہ یک ہندو مع دوستان خود پیش روے حویلی خود بر کراسی ہندی نشستہ بود۔ چو حضرت ایشان را دید۔ دست بستہ استاد و عرض کرد۔ حضرت قدرے این جا توقف فرمایند۔ چنانچہ حضرت ایشان و ماہر سہ برادر بر کراسی نشستیم۔ حضرت ایشان خاموش بودند و چشمان مبارک حضرت ایشان بند بود۔ بعد از لحظات عربہ آمد۔ در عربہ حضرت ایشان و ماہر سہ برادر و

حافظ عبدالحکیم سوداگر جفت دہلوی نشستیم ونزد سائق یک مخلص افغانی۔ ڈاکٹر شوق محمد و دیگر افراد سائق عربہ مایان را از محل وصول آگاہ کردہ برائے خود بہ تلاش عربہ ہا شدند و عربہ مایان روان شد، بہ نزدیکی مزارِ پُرانوار مقام انصال چہار راہا است۔ سائق بر راہ شمال رُو بہ روان شد حضرت ایشان یکبارگی چشمان مبارک خود را وا کردہ فرمودند، این (سائق) مایان را کجا می برد۔ ببینید، ببینید حضرت این جا استادہ می فرمایند من بہ این سُو ہستم، صاحبزادہ شما کجا می روید۔ و وقتیکہ حضرت ایشان این جا استادہ فرمودند اشارہ بہ جہت غرب کردند۔ مرد پاک طینت حافظ عبدالحکیم دہلوی کلام حضرت ایشان را بہ سائق گفتند۔ سائق گفت من بر راہِ درست می روم، حضرت ایشان کلام سائق شنیدہ خاموش شدند اما آثار اضمحلال بر بشرۂ مبارکہ ظاہر شد۔ عربہ دو صد گز یا قدرے زائد رفتہ باشد کہ سائق عربہ استادہ کرد و گفت۔ فی الواقع من راہ غلط کردہ ام۔ و عربہ را گشتاندہ بہ ہمان جائے آورد کہ حضرت ایشان از غلط روی وے آگاہ کردہ بودند و بہ ہمان جہت روان شد کہ حضرت ایشان بہ آن جہت اشارہ فرمودہ بودند و درین اثنا بر بشرۂ مبارکہ آثار مسرت ظاہر و باہر بودند و چہرۂ انور کالبدر التمام روشن و منور بود۔ اندرین اثنا ڈاکٹر شوق محمد مع چند رفقا رسیدند و حضرت ایشان از کیفیت ایشان را آگاہ کردند۔ نزد مزار پُرانوار یک مسجد خورد است حضرت ایشان اولاً بہ مسجد شریف رفتہ نماز شام خواندند و باز بر مزار شریف حاضر شدہ۔ سلام مسنون عرض کردند و باز بہ ادب تمام دو زانو نشستہ سورۂ مُلک بہ کمالِ خشوع و نیازمندی بہ آواز بلند خواندند و قدرے مراقب نشستند و باز بہ ہر دو دستہائے خود مزار پُرانوار را مسح فرمودہ بر سر و روے خود مسح کردند و بہ ادب و نیازِ تمام از انجا معاودت فرمودند۔ آن وقت چشمانِ مبارک ایشان سُرخ بود و تا یک زمان حضرت ایشان در احوال خود ماندند۔

چُوں بادۂ شوق تو کند بَرّاقی — گردد تن و روح جملہ مستِ ساقی
تن مستِ شراب روح مستِ ساقی — آن گردد فانی و این بگردد باقی

مقبرۂ جہانگیر

یک بار میان قمر الدین، حضرت ایشان را بہ مقبرۂ جہانگیر بردند۔ حضرت ایشان بر بام مقبرہ کہ مسطح و جائے فرحت بخش بود قدرے مشغول بہ ذکر شریف شدند۔ اندرین اثنا از جہت جنوب مشرق آواز لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللہ بلند شد۔ کسے بہ ذوق و شوق تمام بہ ذکر شریف مشغول شدہ بود۔ حضرت ایشان متوجہ بہ ذکر شریف شدند و فرمودند۔ کسے از نیک بندگانِ پروردگار بر طریق حضرات قادریہ قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَھُم مشغول ذکر شریف شدہ است، و حضرت ایشان برائے آن پاک نفس دعا ہا کردند۔ وَالدُّعَاءُ لِلْغَائِبِ مُسْتَجَابٌ۔

(متعلق بہ سفر امرتسر بر صفحہ ۱۱۲ ملاحظہ کنید)

به دھوراجی

میمن ہائے بمبئی وکاٹھیاواڑ بہ عرسِ شریف حضرت امام ربّانی مجدد الفِ ثانی قدّس سرہٗ بہ سرہند شریف می رفتند ودر وقت ذہاب یا ایاب بہ آستانۂ خیر جہان نیز حاضر می شدند چنانچہ در ۱۳۳۹ھ حاجی ہاشم حاجی ولی پسران حسن دادا بہ خدمت شریف رسیدند وعرض کردند کہ در ماہ صفر ۱۳۴۰ھ زواج اولادِ ما یان است۔ از حضرت شما التجا می کنیم کہ بہ آن وقت در حفلۂ زواج شرکت فرمائید۔ حضرت ایشان فرمودند کہ اندران ایام ما در کوئٹہ بلوچستان می باشیم۔ حاجی ہاشم عرض کرد کہ من انتظام آوردِ حضرت شما از کوئٹہ خواہم کرد وبعد از اختتام حفلۂ زواج حضرت شما را بہ دہلی می رسانم۔ ان شاء اللہ بہ حضرت شما تکلیفے نخواہد رسید۔ حضرت ایشان استدعائے حاجی ہاشم را قبول کردند وبہ چہارم صفر ۱۳۴۰ھ (۲۶ اکتوبر ۱۹۲۱ء) سہ نفر از دھوراجی بہ کوئٹہ رسیدند وبہ دوشنبہ ہشتم صفر حضرت ایشان را مع متعلقین با خود گرفتہ از کوئٹہ روانہ شدند۔ یک شب در اچھرہ لاہور ودو شب در دہلی قیام شد وبہ روزِ دوشنبہ ۱۵ صفر (۲۱ اکتوبر) وصُول بہ دھوراجی بود۔ آن روزِ وصول را اگر یوم مشہود گفتہ شود درست باشد۔ ازدحامِ خلائق از دھوراجی چند محطات قبل شروع شد۔ دیوانہ وار مردم برائے دیدِ انسانِ کامل، خلیفۃ اللہ فی الارضین بر قطار گرد می آمدند۔ ہیچ جائے در قطار نماند کہ از پروانہائے شمعِ انوارِ الٰہیہ پُر نہ شدہ باشد۔ در حجرہ کہ ما ہر سہ برادر بودیم چون از زوار دین پُر شد۔ در یک محطہ از ان جا پائین شدہ بہ حجرۂ حضرت کعبۃ الآمال رفتیم۔ دیدیم کہ حضرت والدۂ محترمہ وہر سہ ہمشیرگان در کنجے نشستہ اند ومشتاقین حضرت ایشان را محاط اند۔ کسے پائے مبارک ایشان را مالش می کند، کسے دستِ مبارک ایشان را گرفتہ کسے جامہائے ایشان را بر دیدہائے خود می مالد کسے زار وقطار می گرید، کسے نعرۂ اللہ اکبر بلند می کند۔ ما یان بہ جہت زاویۂ نساء نشستیم۔ چون کہ بامہائے صالونات از خلائق پُر بود قطار سکۃ الحدید ہم بہ احتیاط سائر بود۔ در محطۂ دھوراجی ازدحام خلائق بیش از بیش بود۔ از کثرت خلائق وجوش و نعرہائے ایشان منتظمین حیران ماندند۔ بالآخر۔

درین دریائے بے پایان درین طوفانِ شوراِفزا سرافگندیم بسم اللہ مجریہا ومرسٰہا

جماعتے از منتظمین حضرت ایشان را در دائرۂ گرفتہ بہ دقتِ تمام تا سیّارہ رسانند۔ حضرت برادر کلان با حضرت ایشان بودند۔ این عاجز وبرادر خورد را یک جماعت منتظمین بہ صد زحمت تقریباً در ربع ساعت بہ سیّارۂ کعبۃ الآمال رسانید۔ عاجز از منتظمین ودیگر افراد شنیدہ کہ این اجتماع مردم از صد ہزار بیش بودہ۔ از محطہ تا قیام گاہ از بامِ خانہا یاران گلہا ودراہم بودہ۔ حاجی ہاشم وحاجی ولی یک عمارت عالی شان را کہ دو منزلہ بود برائے حضرت ایشان مہیّا کردہ بودند در حصۂ ارضی

یک غرفہ وسیع وکشادہ برائے نشست حضرت ایشان بود و دو سہ غرفہا برائے مخلصین کہ از میرٹھ و دہلی ہم سفر شدہ بودند۔ ویک مطبخ وطباخ و پنج شش نفر منتظمین شب و روز حاضر می بودند و بالاخانہ برائے سکونت حضرت ایشان و مایان بود۔ ہشت روز قیام حضرت ایشان درانجا بود۔ و دریں عرصہ مخلصین جیت پور برائے یک شب حضرت ایشان را بہ جیت پور در سیّارہ بردند۔ آں جا بر کنارۂ رودے اقامت گاہ بود۔ بسیار جائے مفرح و دلکش۔ چوں کہ ممر آب حصۂ کوہی بود و آب در سنگ ریزہا روان بود لہٰذا بسیار پاک صاف بود۔ علی الصباح چوں ما ہر سہ برادران از خواب بیدار شدیم دیدیم کہ حضرت ایشان وضو کردہ از جہت مجری المیاہ می آیند و می فرمایند۔ بچہا ببینید چہ جائے خوب و آب روان است، بروید و وضو کردہ بیائید و چوں مایان وضو کردہ آمدیم حضرت ایشان امامت کردند، دو سہ نفر دیگر ہم شریک جماعت بودند۔ آں جائے پُرسکون و دلکش و آں وقتِ مبارک و آں نماز با نیازِ حضرت ایشان۔ سبحان اللہ چہ وقت بودہ قدس اللہ سرہٗ و نور ضریحہٗ۔

دعوت راجہ بہ روز دوشنبہ ۲۲ صفر ۱۳۴۲ھ (۲ اکتوبر) حضرت ایشان از دھوراجی برائے دھلی روانہ شدند۔ چند محطۂ قطار گزشتہ بود کہ بر یک محطہ دستۂ فوج استادہ بود ویک جوان خوش قامت و خوش لباس پیش دستۂ فوج استادہ بود و در پہلوئے جوان یک شخص دیگر در لباسِ رسمی بود۔ چوں قطار استاد۔ دستۂ فوج بہ حضرت ایشان سلامی داد۔ و باز ہر دو افراد نزد حضرت ایشان آمدند۔ حضرت ایشان نزد شبّاک نشستہ بودند۔ یکے از ایشان بہ جانب دیگرے اشارہ کردہ گفت کہ ایشان جناب ولی عہد اند و پدر ایشان راجہ صاحب اند۔ ولی عہد پیش آمدہ مصافحہ کرد و گفت کہ پدرِ من مریض اند و خواہش دارند کہ جناب شما دعوت ایشان را قبول فرمائید و یک دو شب ایں جا قیام کنید۔ حضرت ایشان بہ محبت و نرمی فرمودند۔ شما می بینید کہ من با اہل و عیال و رفقا و سامان روان ہستم و صالون قطار تا دہلی مخصوص شدہ۔ اندریں احوال معذورم۔ اگر شما بہ دھوراجی احوال می فرستادید از آں جا برائے یک شب آمدن آسان بود۔ از جانب من پدر خود را سلام برسانید و دعا می کنیم کہ پروردگار ایشان را شفا دہد۔ ولی عہد ایں کلام شیرینِ ایشان شنید و سرِ نیاز خم کرد۔ دستۂ فوجی سلام پیش کرد و قطار روان شد۔

بہ پانی پت غلام اکبر معروف بہ اکبر فقیر ولد محمد ایاز قوم انجبل ملیزی ساکن کٹواز از مخلصین پاک نہاد صاحبِ جذبہ، صاحبِ نسبت، صاحبِ ولایت را حضرت ایشان بر مزار مبارک بزرگانِ دین می فرستادند۔ و می گفتند سلام مرا عرض کنید و ہرچہ ایشان فرمایند

آمدہ بہ ما بگوئید۔ چنانچہ در ۱۳۴۲ھ حضرت ایشان غلام اکبر را بہ خدمت حضرت ابوعلی قلندر بہ پانی پت فرستادند۔ غلام اکبر از پانی پت آمدہ عرض کرد کہ حضرت قلندر فرمودند خودش نمی آید و مریدان را می فرستد۔ حضرت ایشان بعد از استماعِ این پیام قصدِ پانی پت کردند و آن جا در خانۂ نواب زادہ فاخر احمد خان انصاری در محلہ قاضیان سہ شب قیام فرمودند۔ این خانہ از حضرت قاضی ثناء اللہ بودہ۔ حضرت ایشان چون درین خانہ داخل شدند۔ بہ دقّتِ نظر در چہار اطراف دیدند و فرمودند کہ مرا یاد است کہ حضرت جدِ امجد ما بہ وقت رفتن بہ حرمین شریفین این جا قیام فرمودہ بودند و آن زاویہ را نشان دادند۔ عاجز گوید کہ این واقعہ در ۱۲۷۴ھ بودہ و دران وقت سنِ مبارک ایشان دو سال بود۔ فاخر احمد خان و تمام افراد متحیر بودند کہ حضرت ایشان واقعات آن سن یاد دارند۔ ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِ۔ حضرت ایشان بر مزارِ پُر انوارِ حضرت قلندر رفتند و بہ خدام حضرت قلندر دو صد روپیہ دادند۔ و بر مزار حضرت جلال الدین کبیر الاولیاء و قاضی ثناء اللہ و شمس الدین ترک قدس اللہ اسرارہم حاضر شدند و با ہزاران فتوح از آن جا بہ دہلی مراجعت فرمودند۔ وَكَانَ ذٰلِكَ فِي أَوَاخِرِ شَهْرِ رَبِيعِ الْآخِرِ۔

بہ سعد آباد نواب لطافت علی خان رئیس سعد آباد مخلصِ صادق حضرت ایشان بود در ۱۳۳۹ھ رحلت کرد۔ قبل از ارتحال بہ فرزند خود کرامت علی خان گفت کہ اگر حضرت پیر و مرشدم را یک بار بر سرِ تربتِ ما بیاری کہ یک مبارک نظر ایشان بر تربتم افتد از حق من آزاد ہستی و پروردگار ترا اجرہا خواہد داد۔ کرامت علی خان در محفلِ مبارک میلاد شریف در ۱۳۴۰ھ حاضر شد۔ و بہ چودھری مولاداد خان خورجوی اظہار ما فی الضمیر کرد و خواہش کرد کہ حضرت ایشان را بہ نوعے برائے تشریف بردن بہ سعد آباد عرض کنند کہ حضرت ایشان رضامند شوند۔ و کرامت علی خان بہ خانۂ خود رسیدہ بہ حضرت ایشان عریضہ ارسال کرد۔ حضرت ایشان حسبِ معمول بعد العشاء الآخرہ از عریضہ کرامت علی خان در حلقہ بیان کردند چودھری مولاداد خان کہ مردِ فہیم و مزاج دانِ حضرت ایشان بود موقع را غنیمت شمردہ عرض کرد کہ سعد آباد جائے سیر و تفریح است اگر حضور انور تشریف ببرند خوش خواہند شد۔ چنانچہ حضرت ایشان مع متعلقین و مولوی سردار احمد وکیل مجددی رامپوری و صاحبزادہ سعید الزبیر مجددی کہ در مغلپورۂ دہلی قیام داشت و مولوی بخش اللہ دہلوی و چودھری مولاداد خان خورجوی و سید امجد علی شاہ سردھنوی، و رتن لال دہلوی و سہ نفر از مخلصین افغانستان بہ روز دوشنبہ ۲۵ ماہ ربیع الآخر ۱۳۴۰ھ (۲۶ دسمبر ۱۹۲۱ء) قبل از زوال از دہلی روان شدہ تا عصر بہ سعد آباد رسیدند و یک ہفتہ آن جا قیام فرمودند۔ روزے در صباح چون از چائے حضرت ایشان فارغ شدند بیرون تشریف آوردند و فرمودند

شاید این باغ است۔ چودھری مولاداد خان عرض کردند نعم یا سیدی این باغ است و روشِ خوب دارد۔ اگر حضور چند قدم سیر بفرمایند خوب است۔ چنانچہ چودھری صاحب حضرت ایشان را بہ آن راہ بردند کہ از نزد قبر لطافت علی خان می گزشت حضرت ایشان حسب معمول در احوال و در کیفیات خود بہ آہستہ خرامی مصروف بودند۔ چون بہ قربِ تربت رسیدند۔ کسے آن جناب را متوجہ کرد و چودھری صاحب عرض کرد۔ این تربت لطافت علی خان است۔ حضرت ایشان استادند و اولاً بہ سوئے تربت دیدند و باز سلام مسنون و فاتحہ مختصر خواندند و دعائے مغفرت فرمودند۔ تمنائے لطافت علی خان صورتِ واقعی پیدا کرد فهنيئاً له ثم هنيئاً له۔

بر سرِ خاک مابیا نغمۂ عشق را سرا   کز جذباتِ شوق تو نعرہ زخاک بر زنم
بعدِ ہزار سال اگر بر قبرم گزر کنی   مشک شود غبارِ من روح شود ہمہ تنم

بہ اکبر آباد (آگرہ) یک روز کرامت علی خان حضرت ایشان و جمیع افراد را بہ آگرہ بردند۔ حضرت ایشان تاج محل و دیگر آثارِ قدیمہ را دیدند و باز بر مزار مبارک حضرت ابوالعُلیٰ حاضر شدند۔ آن جا ہمہ تنہائی بود و از مجاورین و زائرین کسے نبودہ حضرت ایشان بہ چودھری مولاداد خان و سردار احمد وغیرہما فرمودند "چہ سبب است کہ حضرت ابوالعلیٰ مدارات ما نہ کردند۔" کسے بہ مُدعائے کلام حضرت ایشان نہ رسید و وقتے زیادہ نہ گزشت کہ آمد مردم شروع شد و بہ اندازہ شصت نفر جمع شدند۔ دران وقت حضرت ایشان فرمودند "بنگرید کہ حالا حضرت ایشان مدارات ما کردند۔" تمام رفقا متعجب ماندند۔

محفل مبارک میلاد شریف کرامت علی خان از آگرہ دو سہ میلاد خوانان را طلب کرد و روز پنجشنبہ تمام کردہ بہ شب جمعہ بعد از عشاء آخرہ محفل مبارک منعقد شد۔ مولوی سردار احمد مجددی، سعید الزبیر مجددی، چودھری مولاداد خان و امجد علی شاہ، و رتن لال و کرامت علی خان و یک یا دو نفر از خویشان ایشان و ہر سہ افاغنہ شریک محفل مبارک بودند۔ و در غرفہ منصلہ مستورات بودند۔ حضرت ایشان بہ کمال ادب دو زانو نشستند چشمان مبارک بند و الذقن ملصق بصدرہ الشریف۔ میلاد خوانان آغاز ذکر پاک محبوب ربُّ العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کردند۔ چون بہ ذکر مبارک ولادت باسعادت رسیدند قیام کردند و حضرت ایشان و جمیع حاضرین استادند۔ میلاد خوانان بہ عرض سلام منظوم مشغول شدند و بر حضرت ایشان کیفیتے طاری شد، دست بستہ پائے مبارک را آہستہ آہستہ می کوبیدند۔ کرامت علی خان عرق پاشی کرد۔ و عطرِ خوب بر ہمہ حاضرین مالید و خوشبوے عود دیجور کرد۔ حضرت ایشان جنوب رُو بہ استادہ بودند۔ و بعد از طاری شدن کیفیت آہستہ آہستہ قبلہ رو گشتند۔ حضرت برادر کلان و مولوی سردار احمد و چودھری مولاداد خان و کرامت علی خان چون وارفتگی حضرت

ایشان را دیدند، دست یک دیگر مضبوط گرفتہ حضرت ایشان را در حلقہ گرفتند و چون این کیفیت طول کشید، مولوی سردار احمد بہ میلاد خوانان اشارہ کردند کہ خاموش شوند۔ از چشمان مبارک ایشان اشکہا جاری بود کہ بر رخسار غلطیدہ ریش مبارک را تر کردہ بر زمین می ریخت و بعد از لحظہ حضرت نشستند و تا یک زمان در احوالِ خود مستغرق ماندند۔

میلاد خوانان بہ صباح آن شب بہ کرامت علی خان می گفتند کہ ما یان در محافل عمومیہ و خصوصیہ از مدۃ العمر میلاد شریف می خوانیم لیکن آن برکات و کیفیات کہ امشب محسوس کردیم ہیچ گاہ ندیدہ ایم۔

مراجعت و شکار

بہ دوشنبہ سوم جمادی الاولیٰ، دوم جنوری ۱۹۲۲ء بعد از زوال بہ ساعت یک بہ محطہ روانگی شد۔ در راہ چند آہوان بہ نظر آمدند۔ حضرت برادر کلان و سید امجد علی شاہ تفنگہا گرفتہ از دو جانب بہ آہوان روان شدند و حضرت برادر کلان یک آہو زدند۔ حضرت ایشان این تماشا را می دیدند و بسیار خوش شدند و فرمودند این آہو را مسلم بہ دہلی برید۔ بہ ساعت سہ و ربع قطار از سعد آباد روان شد و بہ ساعت ہشت و نیم بہ دہلی رسید۔

سفر آخرین کوئٹہ

بہ شب پنجشنبہ یکم شعبان ۱۳۴۰ھ (۲۹ مارچ ۱۹۲۲ء) از دہلی بہ لاہور رو یک شب در اچھرہ قیام کردہ بہ روز شنبہ بہ کوئٹہ رسیدند۔ در اواخر جمادی الآخرہ بقضاء اللہ و قدرہ یک واقعہ بظہور رسید کہ حضرت ایشان متألم شدند و منظور پروردگار بود کہ آخر سال از حیات مبارکہ ایشان سالِ تألم بود۔ و باز در کوئٹہ علالت حضرت والدہ ماجدہ شروع شد۔ و چون مرض شدت اختیار کرد طبیبہ حاذقہ عرض کرد کہ مریضہ را در بیمارستان زنان داخل کنید، چنانچہ قیام حضرت والدہ صاحبہ در مستشفی شد۔ و ہمشیرہ محترمہ کلان برائے تیمارداری ہمراہ ایشان در مستشفی بودند۔ چند وقت نہ گزشتہ بود کہ ہمشیرہ محترمہ بہ رنجوری چشمان مبتلا شدند۔ طبیبہ ہر چند رعلاج کرد فائدہ نہ شد۔ چون خوف زوال بصارت پیدا شد، حضرت ایشان از دہلی حکیم محمد شفیع معالج چشم را طلب کردند۔ حکیم صاحب در علاج چشم یکتائے روزگار بود۔

حضرت ایشان در ہفتہ بہ روز یک شنبہ ساعت دہ صبح برائے عیادت حضرت والدہ صاحبہ بہ مستشفی تشریف می بردند۔ و ما ہر سہ برادر با حضرت ایشان می رفتیم۔ ہمشیرگان انتظام چائے می کردند۔ بہ اندازہ یک ساعت آن جا توقف می کردند۔ این سلسلہ علاج و معالجہ تا آخر روز حیات ایشان باقی ماند۔ در ہر ماہ زائد از یک ہزار روپیہ در این سلسلہ صرف می شد۔

حضرت ایشان در دو سالہائے آخر برائے تفریح "باغ تولہ" را منتخب کردند۔ این باغ

بہ جہتِ سَرِیاب بہ فاصلۂ چہار میل از کوئٹہ واقع بود۔ تولہ از قندھار آمدہ در کوئٹہ آباد شدہ بود۔ اگرچہ ہندو بود امّا از دل وجان معتقدِ حضرت ایشان بود۔ این باغش در یک زمان فی الواقع باغ بود لیکن فیما بعد کاریز خشک شد و باغ ویران گشت۔ چند درخت از زرد آلو ماندہ بود۔ این جائے بے گیاہ و پُرغبار چونکہ گوشۂ سکون بود۔ مرغوبِ حضرت ایشان شد۔ تولہ مردہ بود لیسرش زندہ بود۔ حضرت ایشان نزد وے احوال فرستادند کہ ما خواہش داریم کہ برائے تفریح بہ باغ شما رویم۔ وے گفت۔ خوش نصیبی ما است کہ حضرت صاحب آن جا تشریف برند۔ چنانچہ حضرت ایشان در دو سالہائے آخر بہ آن جا تشریف می بردند و می فرمودند ـــــــــ

بہشت آن جا کہ آزارے نہ باشد　　　کسے را باکسے کارے نہ باشد

ما ہر سہ برادر و جناب مُلا امان اللہ و ملا مظہر شہوانی و مُلّا صاحب خان قمبرانی و حاجی نادر بڑیچ بیرون باغ در جائے می نشستیم و حضرت ایشان بہ ذکر و فکر و مشغول می بودند برائے نماز شام ما یان می رسیدیم و بعد الصلاۃ بہ خدمت ایشان می نشستیم۔ روزے بعد الصلاۃ بر مصلی ہم چنان بہ حال قعدہ چشم بند کردہ نشستہ بودند بہ آواز بلند خواندند۔

امامِ اہلِ دینی　یا محمّد　　　سراجُ المرسلینی یا محمّد

طوافت می کند اہلِ سماوات　　　تو بر روئے زمینی یا محمّد

بہ درگاہت نیازِ اہلِ عالم　　　تو بے شک نازنینی یا محمّد

وقتے کہ حضرت ایشان ایں سہ بیت خواندند و کلمۂ یا محمّد (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) می فرمودند ہر دو دست مبارک را برداشتہ جہتِ اَمام بہ ادب و نیاز تمام اشارہ می کردند محسوس می شد کہ حجابات بالکلیہ مرتفع شدہ اند و حضرت ایشان در بارگاہِ رسالت عرض نیاز می کنند۔ باغ تولہ اگرچہ برائے دیگران ویران و خاک دان بود امّا برائے حضرت ایشان دار النعیم و الراحۃ بود۔ مجلسے کہ بعد نماز شام می بود عجب شیرینی و حلاوت می داشت۔ حضرت ایشان احیاناً اشعار حضرت مولانا سید حبیبُ الرحمٰن رَدَولَوی و گاہے اشعار حضرت والد بزرگوار خود و گاہے از اشعار خود می خواندند۔ گاہے بہ اردو گاہے بہ فارسی گاہے بہ عربی۔ در اشعار عربی گاہے از جائے استفسار می کردند و استادِ مایان جناب مُلا امان اللہ چیزے می گفت۔ و لطفہا می برداشت۔ روزے حضرت ایشان بہ عاجز فرمودند۔ اے زبیر بیاضِ خورد و قلم ہمراہ خود داشتہ باش۔ اشعارے را کہ می شنوی نوشتہ باش۔ چنانچہ این عاجز آن اشعار را می نوشت۔ ہرگاہ عاجز آن بیاض را مطالعہ می کند آن وقت و آن جا و آن صحبت بہ یاد می آید۔ و حلاوتے فوق العادہ در باطن

خود محسوس می کند، روزے ہفت شعر عربی از حضرت اُستاد خواندند عاجز آن اشعار را تبرکاً نقل می کند۔

اَلَا لَیْتَ شِعْرِیْ کَیْفَ یَصْحُوْ فُؤَادِ — وَشُدَّ رِحَالُ الزَّائِرِیْنَ لِوَادِ

تَأَلَّقَ بَرْقٌ مِنْ حِمَیٰ مَنْ هَوَیْتُهُ — فَلَمْ یُبْقِ لِیْ قَلْباً فَکَیْفَ التَّنَادِ

دَمَعْذِرَةً مِنِّیْ اِلَیٰ مَنْ یَلُوْمُنِیْ — اِذَا طَارَبِیْ شَوْقِیْ لِاَرْضِ سُعَادِ

اَتَحْسِبُ اَنَّ الصَّبَّ یَسْتَأْمِرُ الْحِجَیٰ — وَقَدْ قَادَهُ دَاعٍ وَاَطْرَبَ حَادِ

وَهَلْ یَسْتَخِیْرُ الْمَرْءُ عِنْدَ ارْتِحَالِهِ — اِلَیٰ خَیْرِ خَلْقِ اللّٰهِ زَیْنِ الْعِبَادِ

کَفَیٰ شَرَفاً اَنِّیْ اَلُوْذُ بِحَضْرَةٍ — مُقَدَّسَةِ الْاَعْتَابِ ذَاتِ عِمَادِ

هِیَ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَیٰ لِمَنْ ضَاقَ ذَرْعُهُ — هِیَ السَّنَدُ الْاَدْنَیٰ عَلَیْهَا اعْتِمَادِ

خان قبیلۂ بختیار

بہ دوران قیام کوئٹہ در سال آخر روزے خان قبیلۂ بختیار برائے ملاقات آمد اگرچہ این خان از اتباع مملکت ایران بود۔ امّا اندران ایام آن حصہ زیر تصرف انگلیسہا بود۔ لہٰذا ہمراہ خان چار پنج باوردی فوجیہا بودند وخود خان ہم در لباس رسمی بود۔ وقت عصر بود کہ خان آمد۔ دران وقت عربہ استادہ بود ووقت برآمدن حضرت ایشان بود تا برائے تفریح تشریف برند مخلصان خان را از عربہ قدرے دور تر استادہ کردند چون حضرت ایشان برآمدند ملا نیک نظر بسم اللہ خواندہ عرض کرد حضور خان بختیار برائے زیارت آمدہ۔ حضرت ایشان برین اطلاع توقف فرمودہ نظر برداشتہ خان را دیدند وباز" خان وسردار را نہ می شناسم من خود خانم وسردارم" گفتہ درعربہ سوار شدند۔ این خان چار پنج بار برائے زیارت آمد ونوبت آخرینہ باوردی فوجی بود ونہ برتن لباس رسمی وبیرون دروازۂ قیام گاہِ حضرت ایشان بر روئے خاک لبِ راہ نشستہ بود لیکن حضرت ایشان ویرا شرف ملاقات نہ بخشیدند۔ بعد از دو سال کہ ۱۳۴۳ھ بود این عاجز در کوئٹہ بود ودو حضرت برادر کلان وبرادر خورد از وجہ ضرورتے بہ دہلی آمدہ بودند کہ آن خان برائے ملاقات آمد۔ وباعاجز ملاقات کرد۔ عاجز بہ وے گفت۔ اے خان راست بگو۔ چہ علت بود کہ حضرت ایشان قدس سرہٗ شما را شرف ملاقات نہ بخشیدند آیا خیال فاسدے در دل شما نہ گزشتہ بود۔ خان گفت۔ من این خیال کردہ حاضر شدہ بودم، کہ من خان یک قبیلہ ام وبا من فوجیہا اند لہٰذا حضرت ایشان مدارات من خواہند کرد۔ ومن یقین دارم کہ از وجہ این خیالِ فاسد، حضرت ایشان بہ سُوئیم التفاتے نہ کردند وفرمودند خان وسردار را نہ می شناسم من خود خانم وسردارم۔ وقتے کہ خان این بیان می کرد از چشمانش اشکہا می ریخت وباز گفت برایم این شرف بسیار است کہ حضرت ایشان را از دور زیارت کردم وامروز در

قیام گاہ حضرت ایشان دست بوسی فرزند حضرت ایشان میسّر شد رَحِمَہُ اللّٰہُ تعالیٰ وَ اَجَازَہٗ عَلٰی حُسْنِ عَقِیْدَتِہٖ خَیْراً

سفیر محمد اسماعیل خان

محمد اسماعیل خان محمد زی در کوئٹہ املاک کثیر داشت، تقریباً یک صد خانہ برائے ایجار و یک قصر عالی شان دو منزلہ برائے خود ساختہ بُود۔ این قصر دو حصہ داشت، یکے نشست گاہ و دیگرے حرم سرا۔ محل وقوعِ این قصر نزدِ خانہ حضرت ایشان بود۔ محمد اسماعیل خان بسیار کوشش کرد کہ حضرت ایشان این قصر را قبول فرمایند لیکن کامیاب نہ شُد۔ در کسب مال و زر از محمد اسماعیل خان بے احتیاطی واقع شدہ بود۔ ازین جہت حضرت ایشان ہدیۂ ایشان را قبول نہ فرمودند۔ نہ ہدیۂ قصر و نہ ہدیۂ عربہ دو اسپہ نہ زر و نقد۔

خاک نشینی است سُلیمانیم — ننگ بود افسرِ سُلطانیم
ہست چہل سال کہ می پوشمش — کہنہ نہ شد جامۂ عُریانیم

میر اعظم خان

در کوئٹہ سالہا سال معمول حضرت ایشان بود کہ بروز جمعہ برائے تفریح بر مزار عثمانی و حیدری تشریف می بردند۔ بیان عثمانی و حیدری در خاتمہ در بیان اولاد صلبی خواہد آمد۔ حضرتِ والدہ صاحبہ و خواہران را نیز می بردند۔ مُلّا عبد الحلیم بر مزارات ایشان چہار دیواری ساختہ بُودند۔ و آن جا حضرت ایشان بہ ذکر و فکر مشغول می شدند۔ تا وفات مُلّا عبد الحلیم کہ در ۱۳۳۶ھ بودہ درین معمول فرق نیامد۔ چُون ملا عبد الحلیم وفات یافتند و در احاطۂ خواہران دفن شدند یک بار حضرت ایشان بہ آن جا رفتہ اند و باز نہ رفتند۔ یک روز فرمودند کہ عبد الحلیم بسیار عاجزی و اظہار مسرت می کند و ما را بہ طرف خود مشغول می کند، ازین جہت ما بہ آن جا رفتن گزاشتیم۔ مسکن میر اعظم خان در راہِ مزارات واقع بود۔ اعظم خان فرزند خداداد خان بود کہ امیرِ بلوچستان بود۔ پسرِ کلانِ خداداد خان محمود خان نام داشت، وے رفیقِ انگلیسہا شدہ پدر و برادر خود را بہ دست انگلیس داد و خودش زیرِ سایۂ حکومت انگلیس شدہ خانِ قلات گشت۔ اعظم خان ایامِ نظر بندی خود را در کوئٹہ بسر می برد۔ خانۂ وے از کوئٹہ بہ فاصلۂ چہار و نیم میل بہ جہتِ غرب بر راہ چمن واقع بود و از مزاراتِ عثمانی و حیدری نیم میل پیشتر بود۔ چُونکہ بہ روز جمعہ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ بعد از نماز جمعہ مع متعلقین بہ مزارات شریفہ تشریف می بردند و آن جا بہ ذکر و فکر مشغول می شدند و میر اعظم خان از دل و جان شیدائے آن جناب بود بہ روز جمعہ مع فرزندان خود اکرم خان و احمد یار خان پیش روئے خانۂ خود بر کراسی می نشستند و چُون عربۂ حضرت ایشان قریب می رسید دست بستہ بہ ادبِ تمام استادہ می شدند و سرِ خود را

انجناداده عرض تحیہ می نمودند۔ اعظم خان اسپ سواری را خوش می داشت۔ اگر حضرت ایشان را در جائے می دید ہمان وقت از اسپ پائین شدہ دست بستہ می استاد۔ بارے بروز جمعہ حضرت ایشان بہ مزارات شریف در عربہ می رفتند۔ اعظم خان پیش روئے خانۂ خود حضرت ایشان را دیدہ حسب عادت دست بستہ استادہ شد۔ از ما برادران یکے عرض کرد کہ اعظم خان استادہ است حضرت ایشان بہ سائق عربہ کہ مظفر نام داشت فرمودند کہ عربہ استادہ کند و باز بہ جانبِ اعظم خان التفات فرمودند۔ اعظم خان این موقع را غنیمت دانست و مع فرزندان و خدم دویدہ بہ خدمتِ مبارک رسید و عرض کرد اگر قدرے توقف فرمائید مستوجب صد منت گردد۔ حضرت ایشان معروض ایشان را قبول فرمودند و قدرے در خانۂ ایشان نشستند۔

سفیر گل محمد و سردار امیر احمد

حضرت ایشان در باغ روشن آرا متصل سبزی منڈی، دہلی تشریف فرما بودند کہ سردار گل محمد خان سفیر کابل با سردار امیر احمد خان حاضر شدند۔ و این اولِ ملاقات ایشان بود۔ امیر احمد خان از سر سید عبدالرحمٰن در بغداد بیعت شدہ بود۔ خطاب سر حکومتِ انگلیسیہ بہ ایشان دادہ بود۔ چہ در حرب عمومی اوّل سید عبدالرحمٰن معاونت انگلیس کردہ عراق را از دست خلیفۃ المسلمین کشیدہ بہ دست انگلیسہا داد۔ حضرت ایشان را این واقعہ معلوم بود۔ امیر احمد خان بیان بغداد و سید عبدالرحمٰن نقیب کرد، حضرت ایشان خاموش ماندند۔ چون امیر احمد نوبت دگر بہ آن ذکر مشغول گشت۔ حضرت ایشان سرِ مبارک خود را برداشتہ بہ قہر امیر احمد خان را فرمودند "اے خبیث پیشِ من تعریف کدام شخص می کنی۔ آن شخص کہ از سلطان المسلمین بغاوت کردہ رفیقِ انگلیسہا شدہ ملکِ اسلام را بہ دستِ کفار سپردہ، ہوش کن باردگر ذکرِ چنین خائنانِ اسلام پیش ما نہ کنی"۔ وقتے کہ حضرت ایشان بہ قہر تمام این کلام می فرمودند۔ گل محمد خان و امیر محمد خان از فرطِ خوف لرزان بودند و بہ عاجزی و زاری طلبگارِ عفو شدند۔ و بعد ازین ہر روز ایشان بہ خدمت اقدس در باغ روشن آرا می رسیدند۔ زیرا کہ جائے گل محمد خان قریب باغ بود۔

بعد از پانزدہ سال امیر احمد خان بہ عاجز گفت۔ قربان حضرت صاحب شوم، ہرگاہ کہ آن نگاہ خشمگین بہ یادم می آید تنم می لرزد۔ وقتے کہ امیر احمد خان این سخن می گفت از فرطِ محبت اشکہا می ریخت سردار گل محمد خان نیز موجود بودند و دعاہا برائے حضرت ایشان می کردند۔ آن نگاہِ قہر کہ امیر احمد خان بیانش می کرد۔ پردہ ہائے غفلت را زائل کردہ بود و برایشِ رحمت شدہ بود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَحِمَ رَفِیْقَہٗ گُل مُحَمَّد وَرَضِیَ عَنْہُمَا۔

امیر امان اللہ خان شاہِ افغانستان

در ایامِ شاہزادگی وقتے کہ امان اللہ خان والی کابل بود، در خواب حضرت ایشان را دید و یک گونہ تعلق قلبی پیدا کرد۔ و خواست کہ از احوالِ مبارکہ حضرت ایشان آگاہ شود۔ لہٰذا چہار نفر را از مخلصین پاک روش حضرت ایشان طلب کرد، یار محمد ولد مرزا خروئی از سروزہ، حاجی مُلا احمد خان ولد عبدالکریم مٹہ خیل از کٹواز، سید احمد جان ولد سید اختر از خیر کوٹ کٹواز، ملا خیر اللہ ولد ملا عبداللہ جلال زئی، انڈڑ، از پاچگی علاقہ شلگر۔ سہ شب با این چہار افراد، بعد العشاء الآخرہ صحبتہا کردہ از احوال و کیفیات حضرت ایشان باخبر شُد، بہ شب سیوم یک گونہ اثرے نیز بر ایشان ظاہر شد و گفت من مخلص و مرید حضرت ایشانم۔ اندرین ایام قیامِ حضرت ایشان در کوئٹہ بود۔ لہٰذا بہ صباح شب سیوم عریضۂ نیاز با یک توے اعلیٰ ساختِ کابل و ہم دو پارچہائے کشمیرہ از ساخت کابل و سہ پوست قرہ قولی بہ دست قاصدے بہ کوئٹہ فرستاد، چون شاہ شد۔ حاجی ملا احمد خان مٹہ خیل را بہ کابل طلب کرد و بہ دست حاجی صاحب، عریضۂ نیاز با یک ساعت جیبی مع سلسلہ طلائی و قطب نمائے اعلیٰ بہ خدمت حضرت ایشان بہ ماہ ربیع الاول ۱۳۴۱ھ فرستادہ، در عریضہ التجا کردہ بود کہ در اوائلِ موسم بہار، اواخرِ اپریل و اوائلِ ثور بہ کابل تشریف بیارید و بلادِ افغانستان را از قدومِ میمنت لزوم خود مشرف فرمائید۔ بہ حاجی صاحب نیز این سخن گفتہ بود۔ چنانچہ حاجی صاحب بہ خدمتِ حضرت ایشان عرض نمود و ساعت و عریضہ پیش کرد۔ و امیر صاحب بہ سفیر خود سردار غلام حیدر خان محمدزی ہدایت کرد کہ بہ خدمت حضرت ایشان حاضر شدہ دعوتِ کابل را عرض کند۔ چنانچہ درین سلسلہ چند بار سفیر آمد۔ حضرت ایشان حسبِ عادت مبارکہ خود بیان این امر بہ مخلصین کردند، و قرار گرفت کہ شیخ غلام احمد ہانسوی، و چودھری مولاداد خان خورجوی و حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی و حافظ عبدالحکیم و مولوی بخش اللہ دہلویان و چند نفر دیگر در خدمت حضرت ایشان بہ کابل خواہند رفت، سردار غلام حیدر خان بہ شاہ بشارت نوشت۔ از شاہ تا گدا ہر یک مسرور و شادان بود و بہ خیال کس نہ گزشت کہ چون اظہار۔ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللّٰهِ أَفْوَاجًا۔ می شود و وقت فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا۔ می رسد، و عنقریب بہ حضرتِ ایشان نوید يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي۔ رسیدنی است۔ اَلْبَقَاءُ لِلّٰهِ وَحْدَهٗ۔

ایامِ آخرین

چونکہ علالت حضرت والدہ محترمہ شدید بود حضرت برادر کلان بہ معیت ایشان بہ پنجشنبہ پنجم ماہ ربیع الاول ۱۳۴۱ھ از کوئٹہ بہ راہ لاہور بہ دہلی روانہ شدند

ہمراہ ایشان عیال ایشان وخواہر کلان و برادرِ خورد نیز بودند معالجہ کوئٹہ بہ معالجۂ مستشفی دہلی تو مکتوبے نوشتہ بود۔ چنانچہ بہ ہفتم ماہ مبارک در مستشفی داخل شدند حضرت ایشان بہ روزِ شنبہ ششم ماہ مبارک کہ ۲۸ ماہ اکتوبر ۱۹۲۲ء بود، از کوئٹہ روان شدند، عاجز در خدمت حضرتِ ایشان بود۔ در روزِ یکشنبہ عند العشاء الآخرۃ بہ لاہور رسیدند، و بہ اچھرہ تشریف بردند حکیم محمد شفیع معالج چشم باڈاکٹر اشفاق محمد امرتسری وغیرہ در عربۂ دو پایہ سوار بودند کہ نزد قیام گاہ اچھرہ در حفرہ پُر از گرد و غبار لغلطید۔ وحکیم محمد شفیع و ڈاکٹر اشفاق محمد وغیرہما خاک آلود شدند۔ درین حادثہ جُبۂ پان کہ در دستِ حکیم بود بیفتاد و یک علبہ از جعبہ در خاک بماند۔ بہ صباح دوشنبہ کہ ہنوز وقت نماز بود حضرت ایشان از بیرون بہ خانہ داخل شدند۔ عاجز در صدد نماز خواندن بود کہ حضرت ایشان فرمودند" زید، ببین، ما علبۂ خود را تلاش کردہ آوردیم بہ شب عربۂ دو پایۂ حکیم محمد شفیع و ڈاکٹر اشفاق محمد لغلطید و این علبہ در خاک ماندہ بود" عاجز بیرون رفت، حکیم و ڈاکٹر جامہائے خود را صاف می کردند و بہ میان قمر الدین وغیرہ می گفتند عجب است کہ جناب حضرت صاحب بہ جائے غلطیدنِ عربہ تشریف بردند و در جائے کہ علبہ تہِ خاک بود و دست مبارک خود را در خاک داخل کردہ علبہ را کشیدند۔ عاجز گوید کہ این کرامتے بود کہ دران وقت بظہور رسید۔ فَاِنَّ عِبَادَ اللّٰہِ الْمُکْرَمِیْنَ یَنْظُرُوْنَ بِنُوْرِ اللّٰہِ جَلَّ شَانُہٗ کَمَا وَرَدَ فِی الْخَبَرِ۔

پیر عبدالخالق ہوشیارپوری

پیر عبدالخالق فرزند پیر قادر بخش اند جدِ کلانِ ایشان از گردیز بہ پنجاب آمدہ بودند۔ پدرِ ایشان خلیفۂ حاجی محمود جالندھری خلیفۂ مولوی محمد شریف خلیفۂ حضرت شاہ ابو سعید بود، تربیت ایشان ابتداءً سائین توکل شاہ کرد و بالآخر بہ خدمتِ حاجی محمود جالندھری رسیدند و خلافت یافتند، ایشان در مدینۂ منورہ بہ خدمت حضرت شاہ عبدالغنی و در مکۂ مکرمہ بہ خدمت حضرت جد امجد شاہ محمد عمر قدس اللہ اسرارہما رسیدہ اند، امّا نصیبۂ ایشان نزد حاجی صاحب بود۔ لہٰذا ہمانجا رسیدہ بیعت شدند و نصیبۂ خود بر داشتند، حاجی صاحب بسیار مُسن و کہن سال بود بہ ہشتم ربیع الاول ۱۳۰۶ھ وفات یافتہ۔ رحمہ اللہ تعالیٰ۔

پیر عبدالخالق علیل بودند و برائے معالجہ بہ لاہور آمدہ بودند، بہ وقتِ عصر عاجز نزد حکیم محمد شفیع نشستہ بود کہ حضرتِ ایشان از عاجز دریافت فرمودند خواہش سیر و تفریح داری۔ عاجز در اثبات جواب داد۔ میان قمر الدین و ڈاکٹر اشفاق محمد عرض کردند کہ پیر عبدالخالق برائے معالجہ آمدہ اند۔ اگر حضور انور عیادت ایشان بکنند بہتر باشد۔ حضرت ایشان فرمودند کہ پدر پیر عبدالخالق و سائین توکل شاہ بسیار با ادب بودند و ارتباط ایشان با حضرات کرام بود۔ عربہ طلب کنید تا بہ

عیادتِ ایشان برویم، چنانچہ عربہ رسید و حضرت ایشان و این عاجز و حکیم محمد شفیع و ڈاکٹر اشفاق محمد اندرون عربہ و میان قمر الدین بالا نزد سائق نشستند و بہ قیام گاہِ پیر عبد الخالق روان شدیم۔ قیام پیر عبد الخالق در "راعی بلڈنگ" بود کہ بیرون شہر در مرغزار واقع بود۔ چون عربہ بہ راعی بلڈنگ رسید، میان قمر الدین پائین شدہ نزد پیر صاحب رفتند تا ایشان را خبر دہند، ایشان بر سر برہنہ بدون پیرہن و کلاہ در یک لنگی نشستہ بودند و نزد ایشان بر کرسی ہندی یک جوان در لباسِ اردپائی بود و جماعتے از مخلصین بشکل ہلالی نشستہ بود۔ چون قمر الدین بہ ایشان اطلاع دادند حضرت ایشان تشریف آوردہ، ایشان علی الفور برہنہ سر، برہنہ تن، برہنہ پا در یک لنگی دست بستہ بہ جانبِ عربہ روان شدند و چون نظر ایشان بر حضرت ایشان افتاد از ہر دو چشمان ایشان سیلِ اشک روان شد۔ طاقت گفتار نماند، در احوال جذب و بیخودی نزد حضرت ایشان رسیدہ ہر دو پائے مبارک را بہ ہر دو دست خود گرفتند۔ حضرت ایشان بہ محبت و شفقت ایشان را استادہ کردہ دست راست بر شانۂ چپ ایشان نہادہ بہ جانب سریر روانہ شدند۔ چون حضرت ایشان بر سریر نشستند پیر صاحب دو سہ قدم، دست بستہ، چشم بند کردہ، رجعت قہقری نمودہ استادند و چشمان ایشان گوہر غلطان می ریخت۔

صحرا نشیں ز سیلِ حذر کن کہ آستین	تر می کنم بہ گریہ و افشردہ می روم

چند دقیقہ حضرت ایشان نیز چشم بند کردہ متوجہ بہ ایشان ماندند و باز بہ محبت تمام فرمودند کہ نزد ما بنشینید چنانچہ پیر صاحب قریب ایشان بر کرسی ہندی نشستند۔ ڈاکٹر اشفاق محمد احوال این ملاقات بہ اُردو نوشتہ۔ ابتدا ر بہ بسم اللہ و یک شعر فارسی کردہ آن تحریر پیش عاجز است تذکاراً للمحبۃ آن را می نویسد۔

تحریر ڈاکٹر اشفاق محمد

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

شیخ اشفاق، ابو الخیر چہ اکمل بود است	کہ قدم بر قدم احمد مرسل بود است

وقتِ مراجعت از کوئٹہ بہ دورانِ عارضی قیامِ لاہور حضرت پیر و مرشد جناب مولانا و ہادینا و مرشدنا، حافظ، قاری، حاجی، شاہ ابو الخیر مجددی، فاروقی، دہلوی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ فرودگاہِ حضرت صاحبزادہ محمد عبد الخالق صاحب مجددی نقشبندی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ بہ " راعی بلڈنگ " تشریف بردند۔ حضرت مؤخر الذکر بہ نہایت محبت و ادب قدمبوسی حضرت صاحب قبلہ کردو بہ احترام برجائے خود نشاندو باز بہ مریدان خوش اعتقاد خود متوجہ شدہ فرمود۔ کجا بختِ مایان کہ بجائے مایان قدوم میمنت لزوم اولادِ حضرت مجدد قدس سرہ شود۔ سبحان اللہ کہ این چہ مبارک ساعت است۔

قبلہ ام حضرت صاحب دہلوی بہ من خطاب کردہ ارشاد کردند بنگر اے اشفاق بنگر کہ صاحبزادہ چہ اظہار اخلاص ومحبت می کنند و پروردگار را شکر است کہ صاحبزادہ منازلِ سلوک راطی کردہ اند و طالبان حقیقت از ایشان استفادہ می توانند کرد۔ بعد ازین صاحبزادہ صاحب قبلہ ام حضرت صاحب را بہ حرم سرا بردند و آن جا "مائی صاحبہ" (عیالِ صاحبزادہ صاحب) از پس پردہ ہدیۂ سلام و نذر پیش کردند۔ و باز حضرت صاحب بیرون تشریف آوردند و چائے آوردہ شد و حضرت ایشان از صاحبزادہ استفسار صحت فرمودند و ایشان بہ جواب عرض کردند کہ عارضۂ کثرت بول (ذیابیطس) پیدا شدہ است و امید واثق دارم کہ از برکت قدوم مبارکہ حضور صحت یاب خواہم شد، حضور پر نور دہلوی علیہ الرحمہ بہ من حکم دادند کہ تشخیص کردہ چیزے تجویز نمایم چنانچہ من بیان پرہیز و اغذیہ وغیرہ کردم، و از ان پس از آن جا مراجعت شد، چون حضرت ایشان قصد مراجعت فرمودند صاحبزادہ صاحب اقدام مبارکہ را گرفتہ بسیار گریہ کردند۔ قبلہ ام حضرت صاحب را نیز رقتے پیدا شدہ و دیدہا ئیم نیز پُر از آب شدند و معلوم می شد کہ در آن وقت آنجا ہر در و دیوار و اوراقِ اشجار بہ گریہ و زاری مصروف اند۔ و عند الوداع جناب صاحبزادہ بار دگر اقدام مبارکہ حضرت صاحب را محکم گرفتہ بوسہ دادند۔ آن وقت بر حضرت صاحب کیفیتے طاری شد و فرمودند، اے مردمان طریقۂ ادب را از ایشان حاصل کنید، ایشان را ہزار ہا مریدان و صدہا خلفا اند و ہمان الفاظ مبارکہ فرمودند کہ بنگرید بنگرید صاحبزادہ بہ چہ اخلاص و محبت از ما رخص می شوند۔ و حضرت ایشان در عربہ شوار شدند۔ آن گاہ کسے از حضرتِ ایشان اجازتِ حزبُ البحر طلب کرد۔ حضرتِ ایشان فرمودند۔ اے عزیز صبر کن کہ این وقت مرا اَلَمِ جُدائی صاحبزادہ در گرفتہ است۔

یکے از غلامان (ڈاکٹر) اشفاق محمد۔ امرتسر

عاجز گوید کہ حضرت ایشان قدس سرہ دراچھرہ پیش صدہا نفر بہ اشفاق محمد و قمر الدین فرمودہ بودند کہ پدر پیر عبد الخالق و سائین توکل شاہ بسیار با ادب بُودند۔ و از اظہار ادبے کہ پیر عبد الخالق کرد ارشادِ حضرت ایشان بہ اتم وجہ بہ ظہور رسید۔

خوشتر آن باشد کہ سرِ دلبران گفتہ آید در حدیثِ دیگران

مرد پیر

صباحِ آن روز بہ وقتِ چاشت عاجز از حضرت ایشان اجازت طلب کرد کہ برائے سیر و تفریح ہمراہ حکیم محمد شفیع برود، فرمودند کجا می روی بعرض کرد کہ بہ باغ شالامار، فرمودند، عربہ طلب کن ما ہم می رویم۔ چنانچہ با حکیم وڈاکٹر و قمر الدین بہ باغ رفتیم آن جا حضرت ایشان بر کنارِ حوض بر کرسی نشستند۔ وقتے نہ گزشتہ بود، پیر مردے کہ بہ صد سال عمرش رسیدہ

باشد آمد و بہ پہلوئے حضرت ایشان نشست۔ حضرت ایشان در عرق چین و پیرہن بودند۔ آن پیر مرد بہ دقتِ نظر در ایشان نگریست و دستِ خود را بر سرِ مبارکِ حضرت ایشان نہاد و گفت۔ سائین شمارا خدا خوش دارد۔ دو سہ بار این کلام گفت و روان شد۔ قمر الدین وغیرہ حیران بودند کہ این پیر مرد کیست و حضرت ایشان بہ آن پیر مرد ہیچ نہ فرمودند و خاموش قدرے تبسّم کنان نشستہ بودند۔ وَاللّٰہُ اَعْلَمُ مَنْ ھُوَ ذَالِکَ الرَّجُلُ وَلٰکِنْ کَانَ الْاَمْرُ عَجِیْبًا۔

وصُول بہ مسقطِ راس

بہ روز سہ شنبہ صباحًا بہ ساعت ہفت و ربع بہ نہم ماہ ربیع الاول ۱۳۴۱ھ موافق ۳۱ اکتوبر ۱۹۲۲ء بہ دہلی رسیدند۔ حضرت برادرِ کلان و برادر خورد با جماعت کثیرہ از مخلصین دہلی، میرٹھ، سرسہ وغیرہ از بہرِ استقبال بہ محطہ رسیدہ بودند۔ بہ آرام و راحت بہ خانقاہ ارشاد پناہ رسیدند۔ و آن جا ملاحظہ فرمودند کہ مخلصین برائے احتفال میلاد شریف بہ ترتیبات لازمہ مشغول اند۔ بسیار خوش شدند و دعاہا برائے ایشان کردند۔

بنائے مسجد و ارادۂ حج

وقتے کہ از کوئٹہ بہ دہلی روانہ می شدند سیزدہ ہزار روپیہ محفوظ کردند و فرمودند اگر حیات ماند او لاد را ہمراہ خود گرفتہ بہ حج می روم، چون بہ دہلی رسیدند بعد از میلاد شریف بہ حافظ غلام محمد باغ والا فرمودند کہ در رامپور مسجد شریف حضرت محمد مرشد جدِّ مادری حضرت شاہ ابو سعید قدس اللہ اسرار ہما بوسیدہ و منہدم شدہ شما آن مسجد شریف را از سرِ نو تعمیر کنید کہ سہ گنبد داشتہ باشد و بر سرِ ہر گنبد کوچک منارۂ مخروطی از مِس نصب کنید۔ کہ آن را بہ اُردو کلس گویند حضرت ایشان برائے این کار دو ہزار روپیہ بہ حافظ غلام محمد دادند۔ در ایامِ علالت حافظ غلام محمد برائے معائنہ کلسہا آورد، بسیار خوش وقت شدند و مزید دو ہزار و پنجصد روپیہ بہ حافظ عنایت کردند۔ جُزوی کار از این مسجد شریف ماندہ بود کہ حضرت ایشان ازین جہان رختِ سفر بر بستند۔ و فیما بعد حافظ غلام محمد آن را بہ اتمام رسانید، حافظ غلام محمد از مخلصین صادق المحبتہ والاخلاص بود۔ بروز سہ شنبہ ۱۲ ماہ ربیع الآخر ۱۳۷۴ھ (۲۱ دسمبر ۱۹۵۴ء) ازین دار احزان بہ دار الجنان رحلت نمود۔ رحمہ اللہ۔

بہ مستشفیٰ رفتن

درین سال معمولِ حضرت ایشان بود کہ تا ساعت یازدہ روز بہ مستشفیٰ تشریف می بردند۔ حضرت برادرِ کلان پیشِ شفاخانۂ مرضی در زمینِ خالی خیمہ نصب کردہ بودند۔ حضرت ایشان دران خیمہ تا ساعتِ ہشتِ شب قیام می فرمودند و باز عیادت کردہ بہ خانقاہ شریف تشریف می آوردند و بعد از صلاۃ عشا بہ حلقہ و توجہ مشغول می شدند و معمولِ ما یان برادران بود کہ یک بار در ہر روز برائے عرض تحیّات و تسلیمات و اخذِ دعوات و برکات بہ خدمتِ حضرت ایشان می

رسیدیم۔ و بیشتر رفتنِ مایان بہ خدمتِ حضرتِ ایشان بعد از خواندنِ سبق می بود۔ حضرت ایشان از کیفیت دروس استفساری فرمودند۔ چونکہ استفسار حضرت ایشان سطحی نمی بود لہذا مایان بعد از خواندنِ دروس از اساتذہ با ملا صاحب کہ بہ رفاقتِ ہر یک از مایان می بود مذاکرہ می کردیم۔ و سبق را بہ وجہ خوب یاد می کردیم وحقیقت آن است کہ آن جد و جہد کہ اندران ایام از وجہ حضرت ایشان کردہ شد تعلقے با علم پیدا کرد کہ تا این زمان بہ فضل اللہ و احسانہ ثابت است۔

مایان ہر سہ برادر بعد از نمازِ پیشین برائے زیارتِ حضرت ایشان بہ مستشفی می رفتیم و نمازِ دیگر ہمراہ حضرت ایشان خواندہ بہ خانقاہ شریف مراجعت می کردیم۔

یک کشف روزے چون مایان اجازتِ مراجعت طلب کردیم حضرت ایشان بہ عاجز فرمودند۔ " زید، اگر خواہش داری کہ رفاقت ما کنی پس توقف کن "۔ چنانچہ عاجز توقف نمود۔
اندران ایام شدتِ سرما بود و روزہائے اوائل بنا بریں و اواسط جدی بود۔ از نماز شام تا ساعت شش فراغت می شد و حضرت ایشان بہ ساعتِ ہشت از آنجا حرکت می کردند۔ این وقفہ بر عاجز گران آمد۔ در صحن شُقّہ عاجز قدم می زد و خیال می کرد کہ چرا توقف کردی و خود را پریشان ساختی۔ عاجز درین خیال غلطان و پیچان بود کہ ناگاہ حضرت ایشان بہ استعجال تمام برہنہ پا از خیمہ اندرون شُقّہ داخل شدند و بہ ملاطفتِ تمام ہر دو دست مبارک را بر شانہائے عاجز نہادہ فرمودند" زید پریشان مشو، والدہ شما بسیار خدمت ما کردہ و ما میخواہیم کہ قدرے معاوضہ ادا کنیم بہ ساعتِ ہشت از شب در مرض ایشان شدت می شود۔ و در آن وقت عیادت کردہ بہ خانہ می رویم"۔ عاجز عرض کرد، بہتر است۔ حضرت ایشان بہ خیر تشریف بردند و عاجز را انفعال حاصل شد کہ چرا پریشانی پیدا کرد و چرا حضرتِ ایشان را زحمت داد۔

اجازت یک قبر حضرت ایشان در سال آخر از کوئٹہ بہ مخلصین دہلی چند خطوط نوشتند کہ در خانقاہ شریف اجازت یک قبر ساختن از حکومت حاصل کنید۔ اگرچہ حضرت ایشان تاکیدات فرمودند۔ اما مخلصین تساہل و تغافل کردند۔ روز جمعہ ۲۲ جمادی الآخرہ ۱۳۴۱ھ مطابق نہم فروری ۱۹۲۳ء حضرت ایشان بہ مستشفی نہ رفتند و بہ وقت دیگر برائے تفریح بیرون دروازۂ کشمیری بہ شارع علی پور تشریف بردند و بہ سائق عربہ فرمودند بہ دفتر وائسرائے برو۔ آن جا امین الاسلام کلکتوی بہ انتظار حضرت ایشان استادہ بود۔ عاجز خیال دارد کہ یک دو روز قبل امین الاسلام بہ خدمت حضرت ایشان بہ مستشفی رسیدہ بود و از قیام گاہِ خود خبر دادہ بود۔

امین الاسلام وابستۂ طریقۂ نقشبندیہ بود۔ پیرش خلیفہ صوفی فتح علی ویسی بود۔ وقتے کہ حضرت ایشان

با قبلہ گاہ خود در ۱۲۹۷ھ بہ کلکتہ رسیدہ بودند صوفی فتح علی بہ خدمت حضرت جدِ امجد رسیدہ بود۔ اندران ایام ملاقات با حضرت ایشان کردہ بود۔ امین الاسلام عضو مجلس شوریٰ بود و برائے اشتراک در جلسات شوریٰ برائے سہ یا چار ماہ بہ دہلی می آمد و بہ خدمت حضرت ایشان حاضر می شد، و دو سال قبل حضرت ایشان برائے سیر و تفریح بہ قیام گاہ وے کہ در دہلی جدید بود تشریف می بردند خوش نصیب بود امین الاسلام کہ ہر روز دو ساعت نزد حضرت ایشان بہ ذکر شریف مشغول می گشت و چون برمیخواست اثر خمار در چشمانش ظاہر می بود لطائف امین الاسلام ذاکر بودند۔ با مناصب عالیہ دنیویہ مقامات شائستہ باطنیہ را جمع کردہ بود۔ طُوبیٰ لَہٗ ثُمَّ طُوبیٰ لَہٗ۔

وقتے کہ حضرت ایشان بہ قیام گاہ امین الاسلام رسیدند وے بہ انتظار استادہ بود، در دیدہ نزد عربہ رسید و عرض کرد کہ تشریف آورید۔ حضرت ایشان دست مبارک خود را بر شانہ وے نہادہ فرمودند۔ مرا ایک کار است، اگر وعدہ می کُنی کہ آن کار را بہ انجام رسانی، می آیم۔ وے عرض کرد کہ بجان و دل سعی خواہم کرد۔ حضرت ایشان فرمودند کہ برائے یک قبر ساختن در خانقاہ شریف از حکومت اجازت حاصل کنید۔ وے اقرار کرد و حضرت ایشان در مزار بہ ذکر شریف مصروف گشتند و نماز شام خواندہ از آن جا روانہ شدند۔

حضرت ایشان بہ سائق عربہ فرمودند کہ درین قرب و جوار "کوٹھی نواب پہاسُو" ہست، آن جا نواب مزمل اللہ خان قیام دارد، پسرش داؤد احمد خان علیل است، بہ عیادتش رفتن است سائق واقف بود و بہ کوٹھی رسانید۔ حضرت ایشان بہ حضرت برادر کلان فرمودند برو معلوم کن کہ مزمل اللہ خان موجود است یا نہ۔ حضرت برادر کلان نواب صاحب را نہ می شناختند، نواب صاحب با رفقائے خود در دالان نشستہ بود۔ حضرت برادر کلان استفسار فرمودند۔ این جا مزمل اللہ خان موجود است یکے از حاضرین استفسار کرد۔ چہ ماجرا است۔ ایشان فرمودند حضرت صاحب تشریف آوردہ اند و استفساری نمایند۔ بہ مجرد استماع این سخن نواب صاحب مع رفقا علی العجل با مشعل بہ خدمت حضرت ایشان رسیدند حضرت ایشان دست مبارک خود را بر شانۂ نواب صاحب نہادہ اعادہ ہمان کلمات کردند کہ بہ امین الاسلام فرمودہ بودند۔ وقتے کہ نواب صاحب اقرار کرد، حضرت ایشان از عربہ فرود آمدہ ہمراہ ایشان نزد داؤد احمد خان تشریف بردند و بہ نہایت شفقت بر سرش دست مبارک نہادہ ادعیہ ماثورہ خواندہ دم کردند، نواب صاحب یک صد روپیہ ہدیہ پیش کرد و حضرت ایشان از آن جا بہ خانقاہ شریف روانہ شدند ــــــــــ نواب مزمل اللہ خان از حضرت ایشان بیعت نہ بود لیکن معتقد و مخلص بود داؤد احمد خان پسرِ شان بود و بیعت شدہ بود۔ بعد از عرصۂ قلیلہ از وصال حضرت ایشان

وے نیز۔ اَنتم سَلفُنَا وَنَحنُ بِالاَثرِ گویان نزد مرشد خود رسید۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَحَشرَہٗ مَعَ عِبَادِہِ الصَّالحِین
وزاہدہ خاتون نزہت دختر نواب صاحب بود۔ در شعرگوئی استعداد کامل داشت۔ مجموعۂ کلام وے کہ
موسوم بہ فردوسِ تخیل است در پنجاب طبع شدہ است۔ زاہدہ خاتون نیز از حضرت الیشان بیعت بود۔
ہرگاہ کہ بخدمت پیر و مرشد عریضہ ارسال می کرد، بصورتِ لآلی منظومہ می بود۔ عاجز یک عریضہ را دیدہ بود۔
شعر خوب و تخیل اعلیٰ و طرز جمیل داشت۔ در عالمِ شباب در حیات پیر و مرشد بہ ماہ مالوسنہ ۱۹۲۲ رحلت نمود۔
رَحِمَۃُ اللّٰہِ عَلَیھَا وَعَلٰی اَبِیھَا وَاَخِیھَا کُلَّمَا حَنَّ الحَمَامُ وَبَکَی الغَمَامُ۔

این تفریح از آخرین تفریحات این روز از اول روز ہائے علالتِ حضرت الیشان بود۔ واقعاتے کہ بعد
مراجعت بہ خانقاہ شریف بہ ظہور رسیدند در فصل ہشتم ان شاء اللہ مذکور خواہند شد۔

طلب کردن میلاد خوانان حضرت الیشان را گفتہ شد کہ مرض حضرت والدہ صاحبہ بفضلِ اللّٰہِ وَاِحسَانِہٖ زائل شدہ، البتہ ضعف و نقاہت
باقی است و در یک ماہ یا چہل روز ان شاء اللہ طاقت قدم زدن پیدا خواہد شد۔ از استماع این خبر
حضرت الیشان را مسرت حاصل شد و بہ کنور کرامت علی خان رئیس سعد آباد احوال فرستادند کہ میلاد
خوانانِ اکبر آباد را بیارید تا کہ این جا بہ شکرانۂ شفایابی میلاد شریف بخوانند۔ کرامت علی خان در چند روز میلاد
خوانان را ہمراہ خود گرفتہ بہ روز یکشنبہ یا دوشنبہ کہ روز سوم یا چہارم از علالتِ حضرت الیشان بود حاضر
شدند و یک شب بہ سر کردہ برگشتند۔ دو وقتے بر الیشان نہ گذشتہ بود کہ صدائے اَلرَّحِیل، اَلرَّحِیل
شنیدند۔ اَلبَقَاءُ لِلّٰہِ وَحدَہٗ۔

کُلُّ ابنِ اُنثیٰ وَاِن طَالَت سَلَامَتُہٗ ۔۔۔ یَومًا عَلٰی اٰلَۃٍ حَدبَاءَ مَحمُولُ

کتاب حالات مشائخ نقشبندیہ محمد حسن خان ساکن کوٹلہ کرت پور۔ علاقہ بجنور این کتاب بہ اردو نوشتہ۔ محمد حسن خان بہ زیارت حضرت
الیشان در حدود دو ہزار و سہ صد و پانزدہ یا بہ تفاوت یک سال تقدیماً و تاخیراً رسیدہ بود۔ وے بیان حضرت
الیشان بہ این معنی کردہ۔ اندرین ایام حضرت الیشان در خانقاہ شریف مقیم اند و نہایت انزوا و انقطاع از
خلق اختیار کردہ اند۔ دنیا و اہلِ دنیا را آن جا مدخلے نیست در ورع و تقویٰ راسخ القدم و در آداب
شریعت و طریقت از بس مستقیم اند۔ اللہ تعالیٰ در عمر الیشان برکت عنایت کند۔

کتاب مقدمۃ الکتاب محمد امان الرحمٰن دہلوی از برادر کلانِ خود جمیل الرحمٰن راشد قادری بیعت بود۔ در احوال برادر خود کتاب صال الجمیل با رسالہ مقدمۃ

الکتاب تالیف کردہ۔ درمقدمہ کہ در ۱۳۴۵ھ تالیف شدہ این معنی را بیان کردہ۔ درمزاجِ اقدسِ حضرتِ شاہ ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ بے شک امارت و نفاست بودہ لیکن نہایت باوضع و پابند اوقات و بزرگِ حق گو بودند تجدیدِ عمارات خانقاہ بہ یمنِ التفاتِ ایشان شدہ و در احوال بیشتر بندگانِ خدا یکسر انقلاب پیدا کردہ اند۔

کتاب آثار رحمت

مولانا امداد صابری دہلوی در احوالِ حضرت مولانا رحمت اللہ کیرانوی مہاجر رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کہ از اساتذۂ کرام حضرت ایشان بودند۔ این کتاب نوشتہ اند۔ و از وجہ رشتۂ تلمذ ذکرِ حضرتِ ایشان نیز کردہ اند۔ نوشتہ اند مامعناہ۔ ہر سال بہ شب دوازدہم ماہ ربیع الاول محفلِ میلاد شریف منعقد می کردند و بیانِ ذکر شریف خود حضرت ایشان می کردند۔ انوار و برکات را ہجوم می شد و از چشمہا مسلسل سیل اشک روان می بود و برائے قلوب ہر لفظِ ایشان بہ منزلہ نشتر شدہ از ہر سو فغان و آہ و بکا بر می خاست۔ اندرین محفلِ مبارک خلقِ خدا بہ کثرت ی آمد حتیٰ کہ در خانقاہ شریف جائے قدم نہادن نہ می ماند و از ہجومِ خلائق آمد و رفتِ شارع نیز بند می شد۔ حضرت ایشان بہ کمال خضوع و خشوع نماز می خواندند در نماز از وجہ فہم معنی حلاوتے کہ روے میداد رقتے بر حضرتِ ایشان طاری می شد و کسانے کہ شریک نماز می بودند از خود رفتہ مسلسل اشکہا می ریختند۔

تحفۃ الاخیار

برادرِ طریقت، صاحبِ علم و نسبت ملّا غلام احرار صاحبزادۂ اندڑی شلگری رحمہ اللہ در بیان پیر و مرشد خود کتاب تحفۃ الاخیار نوشتہ اند۔ عاجز برخے از آن می نویسد۔

زد بہ ہمین دورِ سمک تا سماک — دمدمۂ فقر ابوالخیر پاک
خیز ز غفلت و طلب گار شو — در طلبِ خیر چو احرار پو
ترک ہمہ شر و ہمہ ضیر کن — فَاسْتَبِقُوْا خوان طلب خیر کن
خیر چو خور نور زمین و سماست — آئینۂ نورِ حقیقت نماست
آمدہ از قدس یکے طیرِ پاک — جائے گرفتست درین دیر خاک
بازپس از گلخن این خاک دان — گشتہ سوئے قدس، مبارک روان
از رہِ جان رفتہ، بہ جانان شدہ — طوفِ حرم کردہ و لمعان شدہ
در سفرِ عشق سوئے گلستان — رفتہ قدم بر قدمِ دلستان
دائرہ بر دائرہ رفتہ چنین — تا بہ درِ دائرۂ لا تعین
گشتہ طفیلش چہ حقائق شناس — تا بہ صلاۃ است دقائق شناس

کار صلاتش بہ حقیقت مدام — رفتہ برین، خواجۂ خیر الانام
مشربِ او مشربِ احمد شدہ — بر قدمِ پاکِ محمد شدہ
نسبتِ او محو کنِ ہر خیال — دور کنِ زمزمہ قیل وقال
نفی کنِ عالمِ امکان شدہ — نسبتِ او نورِ دل وجان شدہ
گشتہ سیراب ز کاس کرم — نور گرفتست ز شمسِ حرم
پاک دلش آئینہ سان با صفاست — شرع شعار است وشہ باوفاست
قطبِ رشاد است بہ عین الیقین — دیدہ کشادست بہ حق الیقین
رطب لسان است بہ شیرین کلام — از دہنش یافتہ تمکین کلام
دل ببرد در حرکت از سکون — راہ نمائی شودت از درون
نسبتِ او قوتِ ایمان شدہ — قوتِ او مثبتِ ایقان شدہ
قولِ مبارک ہمگی پُر اثر — لذتِ آن کے بود اندر شکر
روئے مبارک چو تجلّی کند — ببیندش آن کس کہ تولّی کند
دیدۂ ناکس نہ تواند چنین — تا ز سر غور ببیند بہ این
رُخ بنماید ز یکے سر ہزار — نکتہ اگر دانی ازین سر برار
دور و نزدیک ازو نور یاب — غمزدگان گشتہ ازو شور یاب
دست درازش کہ کشد می کُشد — خنجر نازش کہ کشد می کُشد
دیدۂ دل از ہمگی دوختہ — آیت لَا تُلْهِكُمْ اندوختہ
قُرَّةُ عَیْنِیْ فِی الصَّلَاتش قدم — مقتبس نور و ز نور دمبدم
سِرّ اَتَی اللّٰہَ بِقَلْبٍ سَلِیْم — حاصلِ او ہست مِن رّبٍّ عَلِیْم
راہ روش راہِ محمد شدہ — سرّ دلش نسبتِ احمد شدہ
احمدی است خواجہ بہ نسبت دو بار — کار تخلص تو بہ حکمت برار
زجردہِ زمرۂ جدل است او — وارثِ آن درۂ عدل است او
روشنی و نورِ دل از ضرب او — ہرب شیاطین کند از حرب او
گفت یکے روز کہ این خوش بکوب — تا کہ صفا خوش شود از ضرب چوب
تازہ ز ضربم دل و ایمان شوند — مردم ازین ذریہ گلستان شوند

پاک روان بر درِ او صف بہ صف | چاشنی گیرند از و کف بہ کف

تیرِ دُعایش کہ رہاند ز کف | حق برِ تیرش برساند ہدف

پیرِ شریعت و طریقت وے است | مرشدِ قانونِ حقیقت وے است

جملگی احرار از و دل خوش اند | عاشق او بیند کہ کامل وش اند

در ہمہ اقطار زوے ہام دہوم | خاکِ درش بادشہِ شام و روم

بادشہِ کشورِ افلاک دِل | قطب درین کرۂ املاک گِل

پیرو فا گنج دِہ نا قصان | زو ببرد نور مہِ کاملان

نے صفتش موئے بہ مو گفتہ ام | یک ز صدش مُوئے ہمو گفتہ ام

ہر نفس از صدقِ تجلّی کُند | وفقِ شریعتِ رہِ مولیٰ کند

از سرِ جمعیتِ دل با حضور | در سخن و کار رود با سرور

ہر دمش از نفس خلاف است و جنگ | بر سرِ شیطان چہ کشاد است چنگ

دود دروغ ہم نہ شدہ در درون | مشعلِ صدق است درون و برون

راست بود ہر سخنِ راستان | کامدہ از صدق بود داستان

ہر سخنش راست بہ میزان شدہ | زان کہ چنین کارِ عزیزان شدہ

باطنِ اُو صاف شہِ مستنیر | ہر کہ نگہ دارشن اندر ضمیر

ہیچ نہ باید کہ شوم مو شگاف | تا کہ نہ ریزد ہمگی خون زناف

در نہ مقامات زجان برترش | برتر از ان چار قدم کشورش

خواجۂ من اوست غلامش منم | کف بہ سر استادہ سلامش منم

تا مگرم خواجہ وفائے کند | بہرِ من از رحم دعائے کند

کز ضررِ نفس و شیاطین رہم | خاتمہ بالخیر شود جان دہم

ہمرہِ او بودہ بہ جانان رسم | تا وسطِ خلد بہ احسان رسم

مقصدِ خود یابم و شادان شوم | دلبرِ خود بینم و خندان شوم

رسمِ وفا منزلِ خیر است و بس | خیر چہ گویم اَب خیر است و بس

پُر ز معانی لبِ خیر است این | ہان بہ جہان دبدبِ خیر است این

بر قدمش ہر کہ بہ سیر است بہ | کار کہ پیوستہ بہ خیر است بہ

دعا برائے مرشدزادھائے خوُد

تیغ فتُرخ بر سرِاین سرکشان دار خدا تا سرِ محشر کشان
ظلّ عمر را تو اشر کم مکن دیو ازین خوف سبے غم مکن
از دلِ بوالخیر بُن ریو کن وز سرپاکش تو سرِ دیو کن
دار تو مقطوع ہمہ کیدوفن از مددِ باطن خیرِ زمن
تا بہ جہان دورِ ھلالی بود غلغلہ رسمِ بلالی بود
زیب بہ آفاق گرامی شود بدرِ جہان ماہِ تمامی شود
سالم از آفات سلامت بدار نسبتِ شان تا بہ قیامت بدار

مُتعلق بہ صفحہ ۱۹۰:-

بہ امرتسر ڈاکٹر اشفاق محمد امرتسری از بس خواہشمند بود کہ یک بار حضرت ایشان را بہ امرتسر ببرد، چُون در ماہ صفر ۱۳۳۹ھ ہجری (اواخر اکتوبر ۱۹۲۰ء) قیام حضرتِ ایشان برائے ہشت روز در لاہور شُد۔ ڈاکٹر صاحب موقع را غنیمت دانست و بہ امرتسر رفت و آن جا با خواجہ غلام صادق کہ از مُریدانِ حضرتِ ایشان و از رؤسا امرتسر بُود ملاقات کرد، خواجہ صاحب در فِکر عقدِ نکاحِ دُخترِ کلانِ خود کہ ممتاز سُلطانہ نام داشت با برادرزادۂ خود میر مقبُول محمُود مصرُوف بود۔ چُون از ڈاکٹر صاحب نوید تشریف آوری حضرتِ ایشان شنید تاریخ انعقادِ نکاح مقرر کرد و محلّ عالی شان خود را کہ بر مال روڈ واقع بود برائے حضرتِ ایشان ترتیب داد۔ نام این محل "وُڈلینڈز" بود لیکن مشہُور است بہ "ٹھنڈ کھوی"۔ ڈاکٹر صاحب بہ لاہور آمدند و حضرت ایشان را با مُتعلقین در سیّارات بہ امرتسر بردند و آن جا حضرت ایشان یک شب قیام کردند۔ در عقدِ نکاح ممتاز سُلطانہ شریک شدند و دعائے خیر کردند، اہالی امرتسر بہ کثرت حاضر شدہ مُستفید و مُستفیض شدند میر انور سعید محمود کہ برادرِ خوردِ میر مقبول محمُود و برادرزادۂ خواجہ غلام صادق اند نام کوٹھی و نام دُختر و زوجِ دُختر نوشتہ از لاہور بہ عاجز ارسال کردہ آند۔ جَزَاہُ اللّٰہُ خَیراً وَ وَفَّقَہ لِمَرضَاتِہ۔

ے فتُرخ شاہ کابلی۔

فصل دوم

در

معمولاتِ شریفہ حضرت ایشان

معمولات حضرت ایشان بسیار منضبط بودند برائے ہر کار وقت مقرر بود کہ دران وقت آن کار را بہ سرانجام می رسانیدند، ہیچ گاہ در معمول ایشان فرق واقع نمی شد و این انضباط منحصر در امورِ اختیاریہ نہ بود بلکہ در امورِ طبیعیہ کَقَضَاءِ الْحَاجَةِ وَالْاَکْلِ وَالشُّرْبِ وَالنَّوْمِ نیز می بود، ہر کار را وقتے مقرر بود کہ در حضر و سفر بہ یک منوال انجام می یافت۔

خواندنِ بسم اللہ

سردفترِ معمولات مبارکہ خواندنِ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم بود۔

ہست کلیدِ درِ گنجِ نعیم ؛ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

ابتدائے ہر کار بہ بسم اللہ شریف می کردند و بہ مخلصینِ پاک طینت ہدایت بود کہ ابتدائے ہر کار بہ بسم اللہ کنند و ہر گاہ کہ برائے کارے بہ خدمتِ ایشان رسند بہ بلند آواز بسم اللہ خواندہ حاضر شوند۔ لہذا در جائے کہ حضرت ایشان قیام می داشتند از این مبارک صدا امواجِ اثیر رقصان می بود۔ اگر کسے برائے ملاقات و زیارت می آمد، دربان بسم اللہ خواندہ برائے اطلاع می رفت، چون کہ وے بسم اللہ را بہ حضورِ قلب و کمالِ ارتباط می خواند، تاثیرے بر سامعین می شد و اصحابِ غفلت را ارتباطے بہ پروردگار می شد۔ و اثر بسم اللہ خواندن در وقت ملاقات ظاہر می شد کہ اصحاب غفلت بہ صحو آمدہ در لُجّۂ ندامت غرق می شدند و اشکہا از چشمانِ ایشان مثلِ سیل روان می شد و اصحابِ نسبت و حضور جامہائے معرفت می نوشیدند، کسانیکہ تنگ ظرف می بودند بے ہوش می شدند۔

شبے رحمتِ عالمیان بِاَنْفُسِنَا ھُوَ وَبِاٰبَائِنَا صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ برآمدند و گذر بر حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کردند و دیدند کہ بہ آوازِ پست نماز می خوانند و باز گذرِ حضرتِ ایشان بر حضرت عمر رضی اللہ عنہ افتاد، دیدند کہ بہ آوازِ بلند نماز می خوانند۔ صباحًا بہ حضرتِ صدیق فرمودند کہ در صلاۃ اللیل بہ آوازِ پست تلاوت می کردی۔ عرض نمودند۔ قَدْ اَسْمَعْتُ مَنْ نَاجَیْتُ۔ می شنوانیدم کسے را کہ با وے مناجات می کردم۔ و باز حضرت ایشان بہ حضرت فاروق فرمودند کہ تو بہ آواز بلند تلاوت می کردی۔ عرض کردند۔ اُوْقِظُ

الوَسْنَانَ وَاَطْرُدُ الشَّیْطَانَ خوابناکان وغافلان را بیدار می کردم وشیطان را می رانم۔ رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ حضرت صدیقؓ فرمود قدرے آوازِ خود بلند کن و بہ حضرت فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمود۔ قدرے آوازِ خود لپست کُن۔

حضرت ایشان قدس سرہٗ برائے ازالۂ غفلت وطردِ شیاطین نسخۂ جدِ امجدِ خود استعمال کردہ ہزاران قلوب را از تیۂ غفلت بہ وادیٔ ایمنِ حضور دآگاہی رساندند۔ پروردگار فرمودہ۔ وَأْتُوا الْبُیُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا حضرت پیر ہرات قدس سرہٗ فرمودہ۔ کما فی کشف الاسرار" و بہ خانہا کہ در آئید از در۔ در آئید و آزرم اللہ نگہدارید و از خشم او بہ پرہیزید تا بہ نیکی دو جہان رسید" وفرمودہ۔ اُطْلُبُوا الْمَعْرُوْفَ مِنْ اَهْلِهٖ ہر معروفے را جائے ہست و ہر کارے را روے و ہر برّے را محلّے و اہلے، چوں نہ بہ جائے خویش و نہ از اہلِ خویش طلب کنی بر نہ باشد۔ بر آن است کہ از اہلِ خویش طلب کنی "جَعَلَنَا اللّٰهُ مِنْ اَهْلِ الْخَیْرِ وَالْبِرِّ۔"

نقشبندِ چمنِ قُرب و حُضُور ... غفلت از باغِ مبارک بس دُور
نقشبندِ گل و نسرینِ فَلاح ... یکسر این سلسلہ آئینِ فَلاح

طہارت

بعد از وقتِ چاشت از خانۂ خصوصی خود بہ حرم سرا تشریف می آوردند واز حوائجِ ضروریہ فارغ می شدند۔ معمول شریف ایشان بود کہ بعد البول استنجا بہ آب فرمودہ استعمالِ کلیسۂ خورد می کردند۔ وبعد از قضائے حاجت واستنجا بہ جامۂ اعضار اخشک می کردند۔ و بہ روز جمعہ بعد از معمولاتِ صباحیہ وشربِ چائے، غسل کردہ تبدیلِ لباس می کردند۔ در دہلی احیاناً بہ حمام تشریف می بردند یک روز پیشتر بہ صاحبِ حمام اطلاع دادہ می شد۔ وقتے کہ برائے حضرتِ ایشان مقرر کردہ می شد، دران وقت در عربہ حضرت ایشان تشریف می بردند۔ در اکثر اوقات بعد از دو ہفتہ واحیاناً بعد از سہ ہفتہ موے تراش می آمد و بعد از تراشیدنِ موئے سر، اصلاح بروت ولحیۂ مبارکہ می کرد۔ وبعض اوقات ناخنہا راہم می گرفت و الّا در اکثر اوقات خود حضرت ایشان بہ سکینے (ناخن تراش) ناخنہا را می گرفتند۔ ولیہ در جمعہ قبل الاغتسال موہائے بروت را بہ مقراض می تراشیدند۔ و در دہلی احیاناً صفا کنندۂ گوشہا را طلبیدہ گوشہا را صاف می کردند۔

لباس

بر سرِ مبارک سفید پنج گوشہ عرق چین می بود، اگر موسم خنک می بود، یا از خانہ می بر آمدند بالائے عرق چین کلاہِ نرم پنبہ دار می پوشیدند، بالائے کلاہ دستار سفید ومختصر ومدوّر می بود، دستار را نشستہ و در حینِ بستن بر سر گردانیدہ می بستند، یک ہفتہ بلکہ دو ہفتہ آن دستار بستہ می بود، احیاناً بہ اندازۂ یک وجب عذبہ می نہادند والّا بیشتر بلا عذبہ دستار می بستند و بر تنِ مبارک

یک پیرہنِ کوتاہ می پوشیدند، بہ نوعے کہ اگر بر ہر دو پائے خود می نشستند چنان چہ مردم برائے وضو کردن می نشینند۔ دامنِ پیرہن مس بہ زمین نہ می کرد، چاکِ پیرہن بر سینہ بودہ، کہ ستہ تکمہ و عروۂ قطنی می داشت، احیاناً خطِ مو یہا از سینہ مبارک ظاہر می شد۔ وازار کہ چہار انگشت از شتالنگ بالاتر می بود۔ در زمستان صدیری پنبہ دار استعمال می فرمودند۔ و بالائے آن استعمال جبۂ ہندیہ پنبہ دار می کردند کہ آن را بہ اردو انگرکھا گویند درازی جبّہ تا نصف ساق می بود۔ واحیاناً استعمال پتّوے کابلی یا شالِ کشمیری نیز می کردند۔ ویک چادر سفید کہ بہ درازی دو گز انگلیزی، و بہ عرض یک گز بودہ ہمراہ خود می داشتند۔ اگر موسم بسیار سرد می بود یا تند بادمی وزید بر سر و گلوے خود آن را می پیچیدند، و اگر بر مزاراتِ اولیائے کرام می رفتند بر سرِ مبارک و روے انور انداختہ بہ تلاوتِ قرآن مجید و مراقبہ مشغول می شدند۔ استعمال دستانہ یا جوربین نہ می کردند بہ یاد عاجز حضرت ایشان دو پیزار پوشیدہ اند۔ پیزار اوّلین پشاوری زرین و آخرینہ باغبانی زرّین بودہ. کہ تا این زمان نزد عاجز محفوظ است۔ بہ روزِ عید عبا استعمال می فرمودند۔ احیاناً استعمالِ عطر می کردند از دیگر خوشبوہا و عطریات، شمامۃ العنبر را دوست تر داشتند۔[1]

اَطعمہ و اَشربہ

حضرت ایشان چائے سبز اعلیٰ صباحاً و مساءً استعمال می فرمودند۔ در صباح بعد از وقتِ اشراق و در مسا بہ عصر یا بین العشائین۔ و بہ صباح قدرے از نان نرم یا بسکٹ و شیر نیز استعمال می کردند۔ چون کہ بہ دورانِ شربِ چائے اشتغال بہ امورِ یقینیہ نیز می داشتند۔ وقت زیاد صرف می شد و بشیتر اوقات وعلی الخصوص بہ صباح ضرورت پیدا می شد کہ بارِ دیگر چائے گرم کردہ شود، اگرچہ مقدارِ چائے زائد از چہار فنجان نہ می بود۔ درین وقت حضرت ایشان بہ تغذیہ جسم و روح لطفہا می برداشتند و خوش نصیبان از کاس الکرام فوائدہا می برداشتند۔

غذا بعد نیم روز بہ ساعت یک و عشا ر بعد العشار الآخرہ بہ ساعت نہ تناول می فرمودند حضرت ایشان در رہائش گاہِ خود نان تناول می فرمودند و استعمال چائے نیز بہ ہمان جا می کردند۔ شاید چند بار اتفاق افتادہ باشد کہ کسے از اولاد با ایشان طعام خوردہ باشد و آن ہم بہ یوم الوصول از دہلی بہ کوئٹہ یا از کوئٹہ بہ دہلی۔ و الاطعام حضرت ایشان بر خوانے چیدہ بالائے منضدۂ صغیرہ کہ بہ اندازۂ یک وجب ارتفاع می داشت نہادہ می شد، و حضرت ایشان بہ خشوع و حضورِ تمام تناول می نمودہ اند۔ خواجہ ہاشم کشمی در فصل ششم از "زبدۃ المقامات" نوشتہ اند کہ حضرت امام ربّانی مجدّدِ الفِ ثانی قدّس سرّہٗ طعام را بہ خشوع و حضورِ تمام تناول می نمودہ اند و یاران را نیز آن وقت بہ حضور و خشوع تاکید می کردند۔" در وقت شربِ چائے و تناولِ طعام نشستِ ایشان چہار زانو بودہ۔ و حین الاکل التفات بہ چیزے یا کسے نہ می کردند، نوبتے این عاجز

---

[1] متعلق بہ لباس تحریرِ حضرت ایشان را بر صفحہ ۳۲۱ ملاحظہ کنید۔

وبرادرِ عزیز حفظہ اللہ وسلّمہ یوم الوصول بہ دہلی برخوانِ ایشان شریک طعام بودیم از مایان دانہائے برنج برخوان افتید۔ چون حضرت ایشان از تناولِ طعام فارغ شدند، دانہائے برنج را برخوان ملاحظہ فرمودند و بہ مایان فرمودند "بچّہا شمایان دانہائے برنج ریختہ اید" وباز آن دانہا را جمع فرمودہ تناول نمودند۔ اگر برخوان اَچار یا چٹنی یا مُربّی می بود، شوق می فرمودند و شیرینی را دوست می داشتند و بعد از طعام قدرے تناول می نمودند اگر برخوان می بود۔ و اگر از فواکہ انبہ کہ بسیار مرغوب طبع مبارک بودہ، یا خربوزہ یا انگوری بود متصل بہ غذا تناول می نمودند۔ و اگر بہ جائے مہمان می شدند، با میزبان و یاران بر دستارخوان شریک طعام می شدند۔ ما برادران متصل بہ حضرتِ ایشان می نشستیم، چون ابتدا بہ تناول طعام می کردند بہ آواز بلند می فرمودند ہر کسے مشغولِ طعام خود باشد بہ سوئے ماکسے نہ نگرد۔ دیدہ شدہ کہ اگر کسے بہ جانبِ ایشان نظر می کرد حضرت ایشان را آگاہی می شد و سر برداشتہ آن را زجر یا طرد می کردند۔ حضرت ایشان ہیچ گاہ اظہار ناپسندیدگی یا بدمزگی طعام نہ کردہ اند۔ البتہ اگر لذتے می یافتند کلمۂ "واہ واہ" برزبان مبارک می آمد۔

حضرت برادر کلان اَدامَ اللہ اَیّامہ عرقِ انبہ کشیدہ با شیر و قدرے شکر آمیختہ در برادہ یخ کردہ پیش می کردند و حضرت ایشان بہ رغبتِ زائد تناول می نمودند و کلمۂ واہ واہ بار بار برزبانِ مبارک می آمد و دعا ہا بہ برادر صاحب می دادند۔ چند نوبت بعض افراد را طلب نمودند و ایشان را شریک این نعمت لذیذہ کردہ فرمودند "ببینید کہ حضرت بلال ماشاءاللہ چہ لذیذ شیرینی ساختہ اند" حضرت برادر کلان عادت داشتند کہ ہمراہ رفقا چائے شیر یا چیزے دیگر می ساختند و احیاناً قدرے برائے حضرت ایشان می بردند کہ بہ مسرتِ تمام قبول می کردند و تناول کردہ واہ واہ می گفتند اگرچہ آن وقت گزشتہ و آن دَور رفتہ اما آن کیفیت در حافظۂ خیال و آن صوت در پردہائے گوش محفوظ است۔ اَلْبَقَاءُ لِلّٰہِ وَحْدَہٗ۔

درمیانِ اکلِ طعام آب نہ می نوشیدند۔ بلکہ کم و بیش یک ساعت بعد رغبت بہ آب می شد، اوقات شربِ میاہ مقرر بودہ، چون بہ سیر و تفریح تشریف می بردند۔ یک صراحی آب ہمراہ می بود تا بہ وقت مقرر آب نوش فرمایند۔ استعمالِ تَنْبُول کہ بہ ہندی آن را پان گویند با تمباکو می کردند و آن را ہم اوقات مقرر بود، از ہشت قطعہ ناید ہیچ گاہ استعمال نہ کردہ اند۔ و تنبول ورقے است کہ با آہک و کتھّا و سپاری استعمال کردہ می شود۔ آہک چون با کتھّا ممزوج می شود رنگِ سُرخ پیدا می کند، ورقِ پان مثلِ دیگر اوراق جانبے املس و دیگرے ریشہ دار دارد و رواج آن است کہ آہک و کتھّا را کہ تر کردہ می باشند بہ جانبِ چپ کہ ریشہ دار می باشد می مالند لیکن برائے حضرتِ ایشان بر جانبِ راست کہ املس است مالیدہ می شد، زیرا کہ حضرت ایشان را این عادت از ایامِ اقامت مکہ مکرمہ بودہ، مولانا نسیم احمد فریدی فاروقی

امروہوی بیان کردند کہ مولانا حافظ عبد الرحمٰن صدیقی مُفسّرِ قرآنِ عظیم و صدر مدرسِ مدرسہ جامع مسجد امروہہ باعزیزِ خود در خورد سالی بہ مکہ مکرمہ رفتہ بودند و حفظِ کلام اللہ المجید بہ دیارِ مقدسہ کردہ اند۔ اندران ایّام ملاقات ایشان با حضرت ایشان شدہ بود، چون حضرت ایشان در خانقاہ شریف دہلی اقامت کردند، جناب حافظ صاحب برائے ملاقات آمدند۔ حضرت ایشان بہ وجہِ خوب ملاقات کردند و بہ حافظ صاحب فرمودند" پاندان نہادہ است پان بسازید و بخورید و یک پان ساختہ بہ ما ہم بدہید" جناب حافظ صاحب برائے حضرت ایشان پان را بر وجہ راست ساختہ تقدیم کردند۔ حضرت ایشان چون پان را دیدند تبسم کردہ فرمودند" این عادتِ ما را شما یاد دارید" رَحْمَةُ اللهِ تَعَالٰی عَلَيْهِمَا فِي كُلِّ حِيْنٍ وَّاٰنٍ۔

روزے در کوئٹہ بلوچستان از جیبِ مُلّا عبد العزیز کاکڑ قُطلی نسوار افتید۔ آن قُطلی از شاخِ حیوان بہ شکل و حجمِ بیضۂ مرغ بودہ۔ حضرت ایشان استفسار نمودند کہ این چیست۔ مُلّا عبد العزیز عرض نمود کہ قطلی نسوار است، فرمودند" در جوانی وقتے کہ در حرمین شریفین بودیم استعمال نسوار کردہ ایم۔ در آن جا نسوار را نُشُوق می گویند ۔۔۔۔۔"

قیلولہ بعد از غدا قیلولہ می کردند۔ و بعد از قیلولہ نماز پیشین می خواندند۔ **وضو** حضرت ایشان بہ کمالِ احتیاط وضو می کردند موسم سرما باشد یا گرما، عرق چین و پیرہن می کشیدند۔ روزے فرمودند" قطراتِ آبِ مستعمل می افتد ازین جہت پیرہن می کشیم" و باز لبسم اللہ خواندہ ہر عضو را سہ بار می شستند، در شستنِ اعضا خوب دَلک می کردند۔ در اواخرِ ایّام اگرچہ دندانہا نہ داشتند اما مسواک می کردند۔ مسواک ایشان از شاخ نیم می بود کہ از اشجارِ مشہورۂ ہند است، چوب نیم تلخ می باشد۔ سہ بار مسواک بر لثہا می مالیدند۔ و مسح بر تمام سرِ مبارک می کردند۔ در وضو کردن کمتر از دہ دقیقہ صرف نہ می شد و بعد از وضو بہ رومالے دستہا و روئے انور را خشک می کردند و باز پیرہن و عرق چین می پوشیدند۔ بعد از وضو بر بشرۂ مبارکہ تجلیاتِ انوار ظاہر و باہر می بود و معلوم می شد کہ مصداقِ این حدیث مبارک شدہ اند کہ شیخین آن را روایت کردہ اند۔ مَنْ تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ الْوُضُوْءَ خَرَجَتْ خَطَايَاهُ مِنْ جَسَدِهٖ حَتّٰى تَخْرُجَ مِنْ تَحْتِ أَظْفَارِهٖ" کسے کہ وضو کند و بہ وجہِ خوب بکند از بدنِ وے خطاہا خارج می شوند حتّٰی کہ از بُنِ ناخنہا جدا می شوند" حضرت ایشان بہ یک وضو چند نماز را ادا می نمودند۔ و دیدہ شد کہ بہ وضوء ظہر نماز عشا می خواندند و عاجز یاد نہ دارد کہ بہ این دوران بارِ دگر وضو کردہ باشند بہ دورانِ وضو ادعیۂ مروّجہ از حضرت ایشان مسموع نہ شدہ۔

نماز با نیاز شیخ بدر الدین سرہندی در حضراتِ خامسہ از حضرات القدس در بیانِ نماز خواندنِ حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس سرہٗ نوشتہ اند" آثارِ خضوع و خشوع از استیلائے باطن

بظاہر ایشان پیدا و ہویدا می شد و جمیع اصحاب ایشان در صورت بہ نمازِ ایشان تقلید می کردند۔ این حقیر پیش از انتظام در زمرۂ خدامِ آن امام ہمام گاہ گاہ در نمازہائے جمعہ بہ مسجد ایشان می رسید و نماز گزاردن ایشان را ہر گہ می دید بے اختیار از جا می رفت و بہ یقین می دانست کہ ایشان ہموارہ با سرورِ کائنات صحبت می دارند و نماز کردن آن حضرت علیہ السلام والتحیۃ را می بینند، بروفقِ آن نماز می گزارند، واگرچہ این حقیر علماء و مشائخ دیگر را ہم می دید این قسم نماز ہیچ کس نہ می دید، ہمیشہ در اوّلِ نقطہ وقت نماز گزاردن و بہ یک نسق پیوستہ ادا کردن از غرائب روزگار است، گاہے نہ دیدم کہ از وقت خود لمحہ تجاوز کردہ باشد یا از طریق ادائے نماز گاہے در قومہ و یا در جلسہ یا در ادبے از آدابِ نماز گونہ تفاوت ظاہر شود، نماز ایشان اعظمِ خوارق بود کہ خرقِ عادت و عُرفِ عالم می نمود، بظاہر لست کہ ہموارہ بر یک طرز بے حصول ملالے و کلالے ہمچنان بہ تعظیم و توقیر و تمکین و وقار و خشوع و انکسار نماز گزاردن کمالِ رسوخ بر اتباع نبوی و نہایت قوتِ باطن می خواہد"۔

عاجز گوید، بیانے کہ شیخ بدر الدین سرہندی رحمہ اللہ و رضی عنہ از نماز با نیاز حضرت مجدد کردہ اند گویا کہ بیان نماز حضرت ایشانِ ما است البتہ در اوقات نماز صورتے دیگر بودہ۔

حضورِ قلب اگرچہ حضرت ایشان ہر کار بہ فراغِ دل و طمانینۃ می کردند اما نماز را شان دیگر بودہ۔ حکیم حبیب اللہ و مولوی عزیز اللہ از سکھان پٹیالہ بودند، سعادتِ ازلی رفیق ایشان شد و مسلمان شدند و در اوائل ۱۳۰۸ھ بہ خدمتِ مبارکہ حضرت ایشان رسیدہ داخلِ سلسلۂ مبارکہ شدند۔ حکیم حبیب اللہ بہ مولوی محمد یونس پیش امام مسجدِ شاہجہانی واقع درگاہ مبارک حضرت خواجہ اجمیری قدس سرہٗ بیان کردہ و مولوی محمد یونس بہ عاجز نقل کردہ۔ بہ ایامے کہ حضرت ایشان مسجدِ مبارکِ خانقاہ شریف را نو تعمیر می کردند، شبے در خدمتِ مبارکۂ حضرت ایشان حاضر بودم۔ حضرت ایشان قصدِ ادائے نماز کردند شش یا ہفت بار برائے تکبیرِ تحریمہ ہر دو دستہا را می برداشتند و تکبیر نہ می گفتند باز رُو بہ من کردہ فرمودند "ہائے ہائے حبیب اللہ حضورِ قلب این وقت مفقود است، ہائے این چہ شدہ " وبَعدَ بُرہۃٍ چون حضورِ قلب حاصل شد امامت فرمودند۔ وجناب مفتی مظہر اللہ پیش امام جامع فتحپوری دہلی بہ عاجز گفتند کہ من و مولوی سیف الرحمٰن صدر مدرس مدرسہ فتحپوری و مولوی شمس الدین و دو سہ نفر دیگر حاضر بودیم کہ اذان شام شد۔ چند دقیقہ گزشت و حضرت ایشان ہیچ حرکت نہ کردند و باز فرمودند "مولوی مظہر شما یان رفتہ نماز بخوانید، نماز شما یان را تاخیر می شود"۔ حضرت ایشان بہ اندازۂ ربعِ ساعت خاموش نشستہ ماندند و باز نماز خواندند۔ عاجز گوید کہ احیاناً دیدہ شدہ کہ وقت نماز می شد، و حضرت ایشان در رنگِ نیاد می کردند و باز در اواخر اوقات نماز می خواندند، و این احوال در حیاتِ قبلہ گاہ خود حضرت ایشان را حاصل بود، در ۱۲۹۶ھ چون بہ طابہ طیبہ می رفتند از جدّہ بہ حضرت

والد بزرگوار خود درین باب چیزے تحریر کردہ بودند و حضرت ایشان نوشتہ اند کما تقدم فی احوالہ المبارکۃ "واز ظلمتِ اسواق معمولِ حضرات ما نیست کہ نماز در خانہ ادا نمایند اگرچہ بہ جماعت باشد" طبیعتے واحوالے وکیفیاتے کہ حضرت ایشان ما داشتند، مستبعد این گونہ واقعات نیست۔

حسنات الابرار مشہور مقولہ است "حَسَنَاتُ الْاَبْرَارِ سَیِّئَاتُ الْمُقَرَّبِیْنَ" در فصلِ اول کتاب الایمان از مشکات از حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت است کہ روزے ما یان نزد پیغمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بودیم کہ ناگاہ شخصے سخت سیاہ موئے در جامہ ہائے بسیار سفید کہ بروے آثارِ سفر ظاہر نہ بودہ واز ما یان کسے او را نمی شناخت آمدہ بہ نوعے نزد رسول خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نشست کہ ہر دو زانوے او با ہر دو زانوے آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم چسپیدہ وے ہر دو کفِ دستِ خود را بر افخاذِ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نہاد و گفت اے محمد خبردہ مرا از حقیقتِ اسلام۔ چون آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بیانِ اسلام کردند وے گفت راست گفتی و باز از ایمان پرسید و چون جواب شنید گفت کہ راست گفتی و باز گفت فَاَخْبِرْنِیْ عَنِ الْاِحْسَانِ قَالَ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰہَ کَاَنَّکَ تَرَاہُ فَاِنْ لَّمْ تَکُنْ تَرَاہُ فَاِنَّہٗ یَرَاکَ خبردہ مرا از احسان کہ چیست؟ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودند عبادت کردن است اللہ تعالیٰ را بہ وجہے کہ گویا می بینی او را۔ واگر تو بہ این حال نیستی پس بہ این صفت کہ می بیند وے ترا۔ الخ۔ حضرت عمر می فرماید کہ چون سائل می گفت "راست گفتی" ما یان متعجب بودیم بر آن شخص کہ وے می پرسد و چون جواب می شنود تصدیق می کند چون آن شخص روان شد آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مرا فرمود۔ اے عمر آیا تو می دانی کہ سائل کیست عرض نمودم۔ خدا و رسولِ خدا دانا تر اند۔ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود۔ این جبرئیل بود کہ آمد تا تعلیم کند شما یان را دینِ شما یان" کسانے کہ بہ درجۂ فوقانیۂ از احسان رسیدہ اند کے جائز است کہ بہ رنگِ درجۂ تحتانیۂ نماز گزارند و صحابِ درجۂ تحتانیۂ راکے روا بود کہ بہ شکلِ اہلِ غفلت نماز گزارند کسے کہ بر آب قادر است بہ تیمم چہ کار دارد عَلٰی قَدْرِ اَھْلِ الْعَزْمِ تَاْتِی الْعَزَائِمُ۔

ادعیہ ماثورہ حضرت ایشان در نماز بہ بسیار ذوق وشوق و اخلاص و عاجزی ادعیۂ ماثورہ می خواندند۔ بعد از اختتام سورۂ فاتحہ رَبِّ اغْفِرْلِیْ اٰمِیْن۔ می گفتند، و در رکوع سُبْحَانَکَ اللّٰھُمَّ رَبَّنَا وَبِحَمْدِکَ اللّٰھُمَّ اغْفِرْلِیْ گفتہ سُبْحَانَ رَبِّیَ الْعَظِیْمِ۔ سہ بار و احیاناً بہ رکوع فرو رفتہ می فرمودند۔ اَللّٰھُمَّ لَکَ رَکَعْتُ وَبِکَ اٰمَنْتُ وَلَکَ اَسْلَمْتُ خَشَعَ لَکَ سَمْعِیْ وَبَصَرِیْ وَمُخِّیْ وَعَظْمِیْ وَعَصَبِیْ و باز تسبیحات رکوع، واحیاناً می گفتند رَکَعَ لَکَ سَوَادِیْ وَخَیَالِیْ وَاٰمَنَ بِکَ فُؤَادِیْ اَبُوْءُ لَکَ بِنِعْمَتِکَ عَلَیَّ وَاَبُوْءُ بِذَنْبِیْ فَاغْفِرْ لِیْ فَاِنَّہٗ لَا یَغْفِرُ الذُّنُوْبَ اِلَّا اَنْتَ و باز تسبیحات رکوع می خواندند، و در قومہ

می گفتند رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ حَمْدًا كَثِيْرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيْهِ مِلْءَ السَّمٰوَاتِ وَمِلْءَ الْاَرْضِ وَمِلْءَ مَا شِئْتَ مِنْ شَيْءٍ بَعْدُ و باز به سجده رفته بهمان ادعیه رکوع و تسبیحات سجده می خواندند البتّه به جائے لَكَ رَكَعْتُ، لَكَ سَجَدْتُ و به جائے رَكَعَ لَكَ، سَجَدَ لَكَ می فرمودند و بین السجدتین اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِيْ وَارْحَمْنِيْ وَعَافِنِيْ وَاهْدِنِيْ وَارْزُقْنِيْ و در قعده چون اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ می گفتند صورتِ اخفض جناحك ظاهر می شد و محسوس می شد که به کیفیاتِ وَاحْضُرْ فِيْ قَلْبِكَ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَشَخْصَهُ الْكَرِيْمَ وَقُلِ السَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ لِيَصْدُقَ اَمَلُكَ فِيْ اَنَّهُ يُبَلِّغُهُ وَيَرُدُّ عَلَيْكَ مَا هُوَ اَوْفٰى مِنْهُ۔ كَمَا قَالَهُ حُجَّةُ الْاِسْلَامِ الْاِمَامُ الْغَزَالِيُّ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ فِي الْاِحْيَاءِ۔ سرشار اند و گویا عرض می نمایند۔

يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ　　　اِنَّمَا الْفَوْزُ وَالْفَلَاحُ لَدَيْكَ

و چون اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ می گفتند انگشتِ خنصر و بنصر را بند کرده از وسطیٰ و ابهام حلقه ساخته به انگشتِ مسبّحه به وقت گفتن اِلَّا اللّٰهُ اشاره می کردند، و به وقتِ اشاره انگشت را به شکل ابرو قدرے خمدار می داشتند، و بعد از اشاره انگشتان را حسبِ سابق قبله رو دراز می کردند، و در قعدۂ اخیره بعد از درود شریف اَللّٰهُمَّ اَنْزِلْهُ الْمَقْعَدَ الْمُقَرَّبَ عِنْدَكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ و باز رَبَّنَا آتِنَا الخ۔ و باز اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِيْ وَلِوَالِدَيَّ وَارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِيْ صَغِيْرًا۔ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِجَمِيْعِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِيْنَ وَالْمُسْلِمَاتِ الْاَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَالْاَمْوَاتِ، اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَعُوْذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ جَهَنَّمَ وَاَعُوْذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَاَعُوْذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ وَاَعُوْذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ وَاَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْمَاْثَمِ وَالْمَغْرَمِ می خواندند، و در وتر بعد از قنوتِ حنفی قنوتِ شافعی نیز می خواندند۔

قنوتِ نازلہ به زمانے که نصاریٰ در طرابلس و بلقان و حربِ عمومیِ اوّل با خلیفة المسلمین مصروف جنگ و جدال بودند، حضرت ایشان در نماز فرض در رکعت اخیره چون از رکوع استاده می شدند به آواز بلند برائے نصرتِ اسلام دعا می کردند، گاہے هر دو دست به صورتِ دعا بر داشته و گاہے به صورتِ ارسال اگر دستها را می بر داشتند عند الاختتام بر روئے مبارک فرو آورده تکبیر گفته به سجده می رفتند، دعائے که حضرت ایشان می خواندند درج ذیل است۔

اَللّٰهُمَّ قَاتِلِ الْكَفَرَةَ اَهْلَ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِيْنَ الَّذِيْنَ يَجْحَدُوْنَ اٰيَاتِكَ وَيُكَذِّبُوْنَ رُسُلَكَ وَيَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيْلِكَ وَيَتَعَدَّوْنَ حُدُوْدَكَ وَيُقَاتِلُوْنَ اَوْلِيَائَكَ، اَللّٰهُمَّ خَالِفْ

بَیْنَ کَلِمَتِهِمْ اَللّٰھُمَّ زَلْزِلْ اَقْدَامَھُمْ۔ اَللّٰھُمَّ اَنْزِلْ بِھِمْ بَأْسَكَ الَّذِیْ لَا تَرُدُّہٗ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِیْنَ
اَللّٰھُمَّ مُنْزِلَ الْکِتَابِ وَمُجْرِیَ السَّحَابِ وَھَازِمَ الْاَحْزَابِ اھْزِمِ الْکُفَّارَ وَانْصُرِ الْمُسْلِمِیْنَ عَلَیْھِمْ
اَللّٰھُمَّ اِنَّا نَجْعَلُكَ فِیْ نُحُوْرِھِمْ وَنَعُوْذُبِكَ مِنْ شُرُوْرِھِمْ عَلَی اللّٰہِ تَوَکَّلْنَا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَۃً
لِّلْقَوْمِ الظّٰلِمِیْنَ وَنَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْکٰفِرِیْنَ وگاہے دعارا بہ این الفاظ شروع می کردند
اَللّٰھُمَّ انْصُرِ الْاِسْلَامَ وَالْمُسْلِمِیْنَ اَللّٰھُمَّ انْصُرْ جُیُوْشَ الْمُوَحِّدِیْنَ اَللّٰھُمَّ اَھْلِكِ الْکَفَرَۃَ وَ
الْمُشْرِکِیْنَ اَللّٰھُمَّ دَمِّرْ اَعْدَاءَ الدِّیْنِ و باز دعائے اوّل الذکر را می خواندند و در آخیرِ دعا آمین گفتہ
بہ سجدہ می رفتند۔

اذان در دہلی حضرت ایشان بہ کوہ "فتح گڑھ گر بر جہت سبزی منڈی" واقع است سالہا سال برائے تفریح رفتہ اند۔ در آن ایّام این کوہ تفریح گاہِ عامۃ النّاس نہ بودہ۔ برائے ذکر و فکر عجب جائے پُربہار و پُرسکون بودہ۔ ما ہر سہ برادر و یک مخلص افغانی ہمراہ ایشان می بودیم۔ حضرت ایشان در جائے بہ ذکرِ پاکِ پروردگار مشغول می شدند و ما یان بہ قرب و نزدیکی ایشان بہ تفریح و بازی مشغول می شدیم۔ احیاناً حضرت ایشان آن جا اذان دادہ اند۔ صدائے حضرت ایشان نہ بسیار بلند و نہ بسیار پست بلکہ متوسط می بود۔ و از مط و کشالی پاک و صاف، لحن و ترنم را اثرے نہ می بود، بہ حضور و آگاہی اذان دادہ روئے مبارک بہ سُوئے ما یان کردہ می فرمودند۔ "بیائید بچّہا کہ نماز بخوانیم" و باز حضرت ایشان نماز می خواندند و باحق تعالیٰ بہ مناجات مشغول می شدند۔

در سال ہزار و سہ صد و سی و شش یا سی و ہفت خدائے رحم کہ از بلادِ افغانستان بودہ خدمت می کرد آواز وے بسیار بلند و پُر درد بودہ۔ و آن سال در مسجد شریف کوئٹہ وے اذان می داد۔ روزے برائے کارے بہ وقت پیشین این عاجز در خدمت حضرت ایشان رسید آن وقت خدائے رحم اذان می داد۔ عاجز دید کہ حضرت ایشان چشمانِ مبارک خود را بند کردہ متوجہ بہ آوازِ اذان ہستند، عاجز بہ خاموشی استادہ ماند و بعد از اتمامِ اذان عاجز ملاحظہ کرد کہ حضرت ایشان لطفہا برداشتہ اند و بہ عاجز خطاب کردہ فرمودند "زید، خدائے رحم اذانِ خوب می دہد"۔

حضرت ایشان چون اذان می شنیدند بہ این الفاظ دعا می کردند "اَللّٰھُمَّ رَبَّ ھٰذِہِ الدَّعْوَۃِ التَّامَّۃِ وَالصَّلٰوۃِ الْقَائِمَۃِ اٰتِ مُحَمَّدَ نِ الْوَسِیْلَۃَ وَالْفَضِیْلَۃَ وَابْعَثْہُ مَقَامًا مَّحْمُوْدَ نِ الَّذِیْ وَعَدْتَّہٗ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِیْعَادَ، اَشْھَدُ اَنْ لَّا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَحْدَہٗ لَا شَرِیْكَ لَہٗ وَاَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُہٗ وَرَسُوْلُہٗ رَضِیْتُ بِاللّٰہِ رَبًّا وَّبِمُحَمَّدٍ رَّسُوْلًا وَّبِالْاِسْلَامِ دِیْنًا

اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَارْضَ عَنِّیْ رِضًا لَا تَسْخَطُ بَعْدَهٗ وَارْضَهٗ عَنِّیْ۔

جماعت حضرت ایشان درخانہ وضو کردہ سُنن خواندہ بہ کمالِ ہُدُوء و وقار و سکینہ برائے فرائض بہ مسجد شریف می رفتند، در صحیحین وارداست۔ اِذَا تَوَضَّأَ فَاَحْسَنَ الْوُضُوْءَ ثُمَّ خَرَجَ اِلَی الْمَسْجِدِ لَا یُخْرِجُهٗ اِلَّا الصَّلٰوۃُ لَمْ یَخْطُ خُطْوَۃً اِلَّا رُفِعَتْ لَهٗ بِهَا دَرَجَۃٌ وَحُطَّ عَنْهُ بِهَا خَطِیْئَۃٌ یعنی کسے کہ بہ نیک وجہ وضو کرد و محض از برائے نماز بہ مسجد آمد، بر ہر گامے کہ وے می بردارد و می نہد یک درجہ وے بلند و یک خطائے وے ساقط می شود۔ صَدَقَ الصَّادِقُ الْمُصَدَّقُ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ۔ اثر این مبارک حدیث بر بشرۂ حضرت ایشان ظاہر و باہر می بود۔ دران وقت بہ نوعِ ظہورِ انوار و تجلیات می شد کہ ہر کس بہ سوئے حضرت ایشان تاب نظر کردن نہ می داشت، بر مبتدیان خوف و دہشت غلبہ می کرد و کسانے کہ از حضورِ نسبت و صفائے باطن نصیبہ ور بودہ اند بہ اندازۂ صفائے خود مستفید و مستفیض می شدند، بعض افراد انوار و تجلیاتِ الٰہیہ را عیاناً می دیدند و بعضے مشاہدۂ جمالِ حضرت محمدی علیٰ صاحبہ التَّحِیَّاتُ وَالتَّسْلِیْمَاتُ می کردند۔ کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِّمَا خُلِقَ۔

نظر بر احوالِ مقتدیان معمولِ حضرت ایشان بود کہ قبل از نماز بلکہ قبل از اقامت گفتن نظر بر احوالِ مقتدیان می کردند و طریقہ اش آن بود کہ از جانبِ پشت نمازی ہا از یک سرِ صف تا بہ سرِ دیگر گزر می کردند۔ یک مخلصِ پاک باطن باکمالِ ادب بہ پہلوئے ایشان می بود، بر کسے کہ حضرت ایشان دست مبارک می نہادند، دیگر آن مخلص کہ ہمراہ ایشان می بود از صف بیرون می کرد، و گاہے حضرت ایشان بہ محراب رفتہ رُو بہ جانبِ نمازیہا کردہ، چشم بند کردہ استادہ می شدند و یک مخلص از یک سر بر ہر مصلی دست خود می نہاد و تا وقتے کہ از حضرت ایشان اشارہ نہ می یافت دست نہادہ منتظرِ امر می بود اگر حضرت ایشان آواز "ہوں" می کردند وے بہ دیگرے منتقل می شد، و اگر می فرمودند "این را دور کن" وے امتثالِ امر می کرد۔ بعض اوقات خدمتِ اختبارِ مقتدیان متعلق بہ مخلصے صاحب نسبت می شد، حسن مُتَاخیل از کُوَاز افغانستان چند سال این خدمت را بہ وجہ خوب سر انجام دادہ۔

اعتراضِ بے خردان اہلِ دنیا و اصحابِ پندار را در ہیچ حال قرار نیست، مقصدِ ایشان جز اعتراض کردن چیزے نیست، مُلا علی بن حسین کاشفی در "رشحات عین الحیاۃ" قولِ عارفِ نامی مولانا عبدالرحمٰن جامی نقل کردہ کہ "مردم بدنفس چون خواہند کہ عیب کسے بر شمارند اول بدیہائے کہ در ذاتِ ایشان موجود است بر زبان جاری می شود آن بہ فہم ایشان نزدیک تر است" و قطبِ شام شیخ عبدالغنی نابلسی در رسالہ "ایضاح الدّلالات" بیان خوب نوشتہ اند و این شعر را آوردہ اند۔

اِذَا سَاءَ فِعْلُ الْمَرْءِ سَاءَتْ ظُنُوْنُهٗ   وَصَدَّقَ مَا یَعْتَادُهٗ مِنْ تَوَهُّمٖ

یعنے از حاسدان گفتہ اند کہ در نماز از فاسقان و ارباب غفلت متاثر شدن از بے کمالی و قلت نور است چہ اصحاب کمال را بہ نوعے انوار می باشند کہ بر ہزاران ظلمات غالب آید، این بے خبران نام انوار و تجلیات شنیدہ اند و از کیفیات و حقائق بے خبر اند، نمی دانند کہ مقتدی را با امام خود ارتباطے است، اگر ارتباط درست و کامل است خللے در نماز پیدا نمی شود، و اگر نا درست و ناقص است خلل واقع است۔ عاجز چند احادیث می نویسد تا بے خبران عبرت گیرند۔

احادیثِ مُبارکہ

۱۔ مشکات در باب القراءۃ از مالک و احمد و ابو داؤد و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ روایت کردہ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ انْصَرَفَ مِنْ صَلٰوۃٍ جَھَرَ فِیْھَا بِالْقِرَاءَۃِ فَقَالَ ھَلْ قَرَأَ مَعِیَ اَحَدٌ مِّنْکُمْ اٰنِفًا فَقَالَ رَجُلٌ نَعَمْ یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ قَالَ اِنِّیْ اَقُوْلُ مَالِیْ اُنَازِعُ الْقُرْاٰنَ۔ یعنی برگشت رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم از نمازے کہ جہر کرد در وے گفت، آیا کسے از شمایان اکنون چیزے با من خواندہ، یکے گفت آرے یا رسول اللہ من خواندہ ام، پس آن حضرت فرمود من در دل خود می گفتم کہ مراچہ شدہ کہ کشا کش کردہ می شوم با قرآن مجید۔

۲۔ مشکات در باب الوسوسہ از مسلم نوشتہ۔ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ اَبِی الْعَاصِ قَالَ قُلْتُ یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ اِنَّ الشَّیْطَانَ قَدْ حَالَ بَیْنِیْ وَبَیْنَ صَلَاتِیْ وَبَیْنَ قِرَاءَتِیْ یُلَبِّسُھَا عَلَیَّ فَقَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ ذَاكَ شَیْطَانٌ یُقَالُ لَہٗ خِنْزِبٌ فَاِذَا اَحْسَسْتَہٗ فَتَعَوَّذْ بِاللّٰہِ مِنْہُ وَاتْفُلْ عَلٰی یَسَارِكَ ثَلَاثًا فَفَعَلْتُ ذٰلِكَ فَاَذْھَبَہُ اللّٰہُ عَنِّیْ۔ عثمان بن ابی العاص گوید کہ من گفتم یا رسول اللہ بہ درستیکہ شیطان حائل می شود میانِ من و میانِ نمازِ من و میانِ قراءتِ من، پس فرمود پیغمبرِ خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم آن شیطانے است کہ وے را خنزب گفتہ می شود۔ پس چون وے را دریابی پناہ جوئے بہ خدا از وے و تفل کن یعنی تُف کن بر جانب چپ خود سہ بار۔ عثمان گوید کہ من آن را کردم و دور گردانید آن شیطان را اللہ تعالیٰ از من۔

۳۔ مشکات در کتاب الرقاق از احمد نقل کردہ کہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا گفت۔ کَانَ لَنَا سِتْرٌ فِیْہِ تَمَاثِیْلُ طَیْرٍ فَقَالَ رَسُوْلُ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ یَا عَائِشَۃُ حَوِّلِیْہِ فَاِنِّیْ اِذَا رَأَیْتُہٗ ذَکَرْتُ الدُّنْیَا۔ ما را پردہ بود کہ درونے تصاویر پرندگان بود پس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اے عائشہ این پردہ را دور کن زیرا کہ من چون می بینیم این را یاد می آرم متاعِ دنیا را۔

شیخ عبد الحق در شرح نوشتہ "عزیزِ من چون یادِ دنیا و دیدنِ آن چہ یاد دہد از ان موجب تشویش دل

وتکدیرِ صفائی وقتِ مقربان است قیاس باید کرد نفس دنیا راکہ چہ حال خواہد بود۔"

۴۔مشکات در کتاب الستر از بخاری نوشتہ کہ انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ گفت۔ کَانَ قِرَامٌ لِعَائِشَۃَ سَتَرَتْ بِہٖ جَانِبَ بَیْتِھَا فَقَالَ لَھَا النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَمِیْطِیْ عَنَّا قِرَامَكِ ھٰذَا فَاِنَّہٗ لَایَزَالُ تَصَاوِیْرُہٗ تَعْرِضُ لِیْ فِیْ صَلَاتِیْ۔ پردہ باریک رنگین ومنقش عائشہ را بود کہ گوشہ خانہ خود را بہ آن پوشیدہ بود پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم مر عائشہ را دور کن از پیش ما پردہ خود را پس بہ درستی کہ این صُوَرِ او ظاہر می گردد برمن در نماز من۔

۵۔مشکات در کتاب الستر از بخاری ومسلم نوشتہ کہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا گفتہ صَلّٰی رَسُوْلُ اللّٰہِ صلی اللہ علیہ وسلم فِیْ خَمِیْصَۃٍ لَھَا اَعْلَامٌ فَنَظَرَ اِلٰی اَعْلَامِھَا نَظْرَۃً فَلَمَّا انْصَرَفَ قَالَ اذْھَبُوْا بِخَمِیْصَتِیْ ھٰذِہٖ اِلٰی اَبِیْ جَھْمٍ وَائْتُوْنِیْ بِاَنْبِجَانِیَّۃِ اَبِیْ جَھْمٍ فَاِنَّھَا اَلْھَتْنِیْ اٰنِفًا عَنْ صَلَاتِیْ۔ نماز گزارد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در جامہ کہ سیاہ علم واشت پس نگاہ کرد آن حضرت بہ جانب اعلام وے یک نگاہ کردن۔ و چون از نماز فارغ شد فرمود کہ این خمیصہ مرا پیش ابوجہم برید و بیارید برائے من گلیم درشت وے۔ بہ درستی کہ این خمیصہ مرا از ذوق وحضور نماز اکنون باز داشت"۔ و در روایتے از بخاری آمدہ۔ قَالَ کُنْتُ اَنْظُرُ اِلٰی عَلَمِھَا وَاَنَا فِی الصَّلٰوۃِ۔ کہ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گفت۔ من بہ جانب علم خمیصہ نگاہ می کردم وحال آنکہ من در نماز بودم فَاَخَافُ اَنْ یَّفْتِنَنِیْ پس ترسیدم کہ در فتنہ بنیداز دمرا۔ و باز دارد از حضور ______ شیخ عبدالحق در شرح نوشتہ معلوم می گردد صور و نقوش ظاہرہ را در نفوسِ طاہرہ وقلوبِ صافیہ تاثیرہائے است، باوجود علوِ مقام وکمالِ نزاہت، و نظر بہ تحقیق این تاثیر و تغیر ناشی از کمالِ صفا و غایت لطافت است چنان کہ در جامہ سفید یک نقطہ سیاہ اگر افتد نمایان گردد و ہر چند سفید تر و صاف تر، نمایان تر۔ و آلودگان و تیرہ دلان را ازان معنی آگاہی نہ بود، و نزد من این تعلیم است مر امت را و تنبیہ است مر ایشان را بر تثبیت و احتیاط و احتراس در مباشرت و ملابستِ ملاہی مشاغل

۶۔مشکات در آخر باب صفۃ الصلاۃ از احمد نوشتہ کہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ گفت "صَلّٰی بِنَا رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الظُّھْرَ وَفِیْ مُؤَخَّرِ الصُّفُوْفِ رَجُلٌ فَاَسَاءَ الصَّلٰوۃَ فَلَمَّا سَلَّمَ نَادَاہُ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ یَا فُلَانُ اَلَا تَتَّقِی اللّٰہَ اَلَا تَرٰی کَیْفَ تُصَلِّیْ اِنَّکُمْ تَرَوْنَ اَنَّہٗ یَخْفٰی عَلَیَّ شَیْءٌ مِّمَّا تَصْنَعُوْنَ وَاللّٰہِ اِنِّیْ لَاَرٰی مِنْ خَلْفِیْ کَمَا اَرٰی مِنْ بَیْنِ یَدَیَّ۔ کہ پیغمبر خدا با ما نماز ظہر را گزارد و در صفِ پایان از صفہا مردے بود پس نماز را بدگزارد و چون سلام داد آن مرد را پیغمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم آواز داد و بخواند و فرمود اے فلان از خدا نمی ترسی آیا نمی بینی کہ چہ گونہ

نمازمی گزاری۔ بہ درستی کہ شمایان گمان می برید کہ پوشیدہ است برمن چیزے ازآن چہ کہ شما می کنید سوگند بہ خدا۔ ہرآئینہ می بینم ازپس پشت خود چنان کہ می بینم ازپیش روئے خود۔"

درمرقات نوشتہ "قال ابن حجر ای فی حال الصلاۃ لانہ علیہ الصلاۃ والسلام کان یحصل لہ فیھا قرۃ العین بما یفاض علیہ فیھا من غایات القرب وخوارق التجلیات فتنکشف لہ حقائق الموجودات علی ماھی علیہ فیدرک من خلفہ کما یدرک من امامہ لانہ لباھر کمالہ لا یشغلہ جمعہ عن فرقہ فھو وان استغرق فی عالم الغیب لا یخفی علیہ شیٔ من عالم الشھادۃ۔ الخ ـــــــ ابن حجر گفتہ کہ آں سرور صلی اللہ علیہ وسلم را این کیفیت درحالِ نماز بودہ زیراکہ درحالِ نماز ازوجہ غایاتِ قرب وخوارقِ تجلیات قوتِ بصارتِ چشمِ مبارک بہ حدے می رسید کہ برآن سرور صلی اللہ علیہ وسلم حقائقِ موجودات بہ وجہ اتم ظاہر می گشت، پس ازجہت پشت ہم بہ ہمان طور ادراک می کرد کہ ازپیش رُو می کرد، وازوجہ انتہائے کمالِ بے مثال وید حقائقِ کائنات جمعیتِ مبارکہ رابہ خود مشغول نمی ساخت، وباوجود استغراق درعالمِ غیب ہیچ شے ازعالمِ شہادہ برآن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم مخفی نمی ماند۔"

شیخ عبدالحق نوشتہ "این جا محل عبرت وتذکار است مرعاقل را درتاثیر صحبت کہ سیدِ رُسل صلوٰۃ اللہ وسلامہ علیہ بہ آن مرتبہ وجلالتِ شان درحالتِ قراۃ قرآن درنماز کہ ازاعظمِ حالات واقربِ اوقات اوست درقربِ حضرت رب العالمین ازصحبتِ یکے ازآحادِ امت بہ ترکِ سُنن وبعضِ آدابِ وضو کہ نہ عبادت مقصود لذاتہ است متاثر گردد چہ جائے دیگران کہ بہ مصاحبت ومخالطتِ اہلِ فسق وبدعت گرفتار باشند وشب وروز بہ ایشان باشند۔"

ازخوانِ کریمان غلامان را نصیبے می باشد حضرت امام ربانی مجدد ومنورِ الفِ ثانی قدس سرہٗ نوشتہ اند۔ درمکتوب صدم ازدفترِ سوم "این بزرگوار ہرچند نبی نیست امابہ تبعیتِ انبیا شریکِ دولتِ خاصہ انبیا است علیہم الصلات والتسلیمات۔ واگرچہ طفیلی است اما سفرہ نشین خوانِ نعمتِ شان است، وہرچند خادم است اما ہمنشین مخدومان است، وآن تابع است کہ مصاحبِ ہم ازمتبوعان است۔ الخ۔

بے خردان ازبے خردی خود چیزہائے می گویند درشناعت وقباحتِ آن نمی رسند حافظ شیراز گفت وچہ خوب گفتہ رحمہ اللہ۔

جنگِ ہفتاد ودو ملت ہمہ را عذر بنہ ــــ چون نہ دیدند حقیقت رہِ افسانہ زدند

امامت ازحیات مبارکہ والد بزرگوار قدس اللہ سرہٗ تاماہ مبارک رمضان ۱۳۲۵ھ امامت خود

حضرت ایشان می کردند، دست از ہردو عالم افشاندہ تکبیری گفتند۔ بہ مجردِ استماعِ اللّٰہ اکبر از مقتدیان براصحابِ نسبت اثرے می شد کہ اکثر افراد را تن می لرزید و قرأت ایشان بہ منزلہ جوئے روان بود کہ بہ یک نہج و وتیرہ روان می باشد، پاک باطنان از برکات و فیوضاتِ "سِلْسِلَۃَ الْجَرَس" مخمور شدہ مدہوش می شدند، سرورِ مشوری نعرۂ اللہ زدہ بیہوش شدہ می افتاد۔ در تنِ سیّد اکرم شاہ از آتش محبّت بہ نوعے بے قراری روئے می داد کہ بہ ہر دو دست سینۂ خود را اللہ گویان می زد۔ قاری عبدالغنی انطاکی شامی را اشکِ سیل از چشمانش روان می گشت۔ بعض افراد را بیخودی روے می داد۔ و از دنیا و مافیہا بے خبر گشتہ بر یک حال می ماند۔ کسے در قیام و کسے در سجود۔ چُنان چہ نماز تمام می شد، و نمازیان سنن و نوافل خواندہ می رفتند و این مدہوشانِ بادۂ وحدت براحوالِ خود می ماندند۔ ہیچ گاہ دیدہ نہ شد کہ حضرت ایشان بہ این جماعت پاک نہادان چیزے گفتہ باشند۔ قرأتِ حضرت ایشان قدرے طویل می بود۔ استعاذہ فرمودہ و بسملہ خواندہ بہ تلاوت مصروف می شدند، عاجز یاد دارد کہ نوبتے در دہلی بر جبلِ "فتح گڑھ" کہ سالہا سال تفریح گاہِ حضرت ایشان بود در صلاۃ مغرب سورۂ صافّات و سورۂ صاد تلاوت کردند۔ ما ہر سہ برادر و یک مخلص افغانی در پسِ ایشان بودیم۔ بہ دورانِ تلاوت از تنِ مبارک ایشان یک موئے را حرکت نہ می شد۔ توقف بہ مراعات اوقافِ صحیحہ می کردند، چون آیاتِ وعید را می خواندند در خضوع و خشوع نمایان اضافہ می شد وگاہے استعاذہ می فرمودند۔ تلاوت چہ بود کہ مکالمہ باربّ العزت می بود، و از کیفیات و لذاتِ "اَرِحْنِیْ یَابِلَال" روشناس می کرد۔ روزے بعد العصر برائے تفریح بیرون دروازۂ ترکمان برآمدند و تا دروازۂ اجمیری تشریف بردند۔ بہ قرب دروازۂ اجمیری "تالابِ شاہ جی" بود۔ این تالاب بسیار کلان و عمیق بود۔ از سنگ خارا ساختہ شدہ بود۔ نزد تالاب بہ جہتِ شرق یک مصطبہ بود کہ روندگان و آئندگان در آن جا قدرے استراحت می کردند و بعض اوقات نماز ہم می خواندند۔ چون حضرت ایشان آن جا رسیدند وقت نمازِ شام شد، چُنان چہ فرمودند بیائید کہ برین مصطبہ نماز بخوانیم۔ و حضرت ایشان در آن زاویۂ خموشی و یکسوئی بہ ذوق و شوقِ تمام نماز خواندند، در اوّلِ رکعت دو رکوع از سورۂ والنجم و در رکعتِ دوم رکوعِ سوم از والنجم و رکوع اول از سورۂ قمر خواندند و از بحارِ حقائق۔ حقیقتِ کعبہ۔ حقیقتِ قرآن۔ حقیقتِ صلاۃ۔ حقیقتِ معبودیّتِ صرفہ۔ سیراب گشتہ مراجعت فرمودند۔ اندران ایّام این جہت پر از خاک و ویران بود۔ اگر حضرتِ ایشان بہ آن جہت گاہے می رفتند چون مراجعت می فرمودند در دروازۂ خانقاہ شریف بر کرسئی ہندی (موڑھا) می نشستند و مخلصین پاک ضمائر کہ بہ انتظارِ چنیں مواقع می بودند کہ بہ نوعے دست خود بہ جسمِ مبارک ایشان رسانند بہ ادبِ تمام و حضورِ قلب بہ خدمتِ مبارک رسیدہ

اولاً گرد و غبار را می افشاندند و باز پا یہا را می مالیدند، حضرت ایشان مصروف کار و مخلصین متوجہ بسوئے یار می بودند، منشی احمد حسین دہلوی کہ صاحبِ نسبت و پاک ضمیر بودہ چند بار بہ عاجز گفت کہ من پائے مبارک ایشان را آہستہ آہستہ می مالیدم چون دستِ خود بر عضلاتِ ساق نہادم عیاناً محسوس کردم کہ ہر رگ حضرتِ ایشان گویا بہ اسم اللہ است از احساس این امر کیفیتے بر من طاری شد حضرت ایشان فرمودند۔ احمد حسین من امروز نماز شام نزدِ تالاب شاہ جی خواندم۔ سورۂ والنجم تلاوت نمودم، عجب لذت و کیفیت حاصل شد۔

عاجز گوید کہ چند سال می شود کہ پیر مردے کہ بہ جہت صدر بازار قیام داشت حاضر شد و در سلسلۂ شریفہ داخل شد و بیان کرد کہ من جوان بودم و برائے شناوری بہ تالاب شاہ جی آمدہ بودم، وقت نماز شام رسید و اتفاقاً حضرت ایشان با جماعت مخلصین تشریف آوردہ نماز خواندند من نیز شریک جماعت شدم۔ عجب لذتے بمن حاصل شد و بہ خانہ رسیدہ بہ پدر خود واقعہ بیان کردم۔ ایشان گفتند۔ اے پسر، نصیبہ خوب داری، مدتہا است کہ آرزو دارم کہ یک نماز در پس ایشان بخوانم لیکن تا این زمان بمراد خود نہ رسیدہ ام و ترا صدفۃً این دولت دست داد۔ این پیر مرد گفت از ان روز متمنی بودم کہ در سلکِ خادمانِ حضرتِ ایشان در آیم۔ امروز پروردگار خواہش مرا بہ اتمام رسانید۔

ختم قرآن مجید معمول حضرت ایشان بود کہ در نماز قرآن مجید را بالترتیب تلاوت می فرمودند و چون ختم می فرمودند نان پختہ مخلصین را می دادند و آن روز آثارِ سرور بر بشرۂ مبارک ظاہر می بود۔ خواجہ ہاشم کشمی رحمۃ اللہ در فصل ششم از زبدۃ المقامات نوشتہ اند۔ ”در اواخر بختم قرآن مجید در نماز اشتغال می فرمودند“ وَمَنْ یُّشَابِہْ اَبَہٗ فَمَا ظَلَمَ۔

بعد از سلام دادن چون حضرت ایشان از نماز سلام می دادند سہ بار استغفار می کردند۔ گاہے بہ این لفظ اَسْتَغْفِرُ اللّٰہَ رَبِّیْ مِنْ کُلِّ ذَنْبٍ وَّاَتُوْبُ اِلَیْہِ وگاہے بہ این لفظ اَسْتَغْفِرُ اللّٰہَ الْعَظِیْمَ الَّذِیْ لَآ اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ الْحَیُّ الْقَیُّوْمُ وَاَتُوْبُ اِلَیْہِ وبعد ازین دعا می کردند مگر بہ فجر و مغرب بعد از خواندن استغفار دہ بار بہ ہمان جلسہ می خواندند۔ لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَحْدَہٗ لَاشَرِیْکَ لَہٗ لَہُ الْمُلْکُ وَلَہُ الْحَمْدُ بِیَدِہِ الْخَیْرُ یُحْیِیْ وَیُمِیْتُ وَھُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ و باز بہ این الفاظ دعا می کردند۔ اَللّٰھُمَّ انْصُرِ الْاِسْلَامَ وَالْمُسْلِمِیْنَ اَللّٰھُمَّ انْصُرْ جُیُوْشَ الْمُوَحِّدِیْنَ اَللّٰھُمَّ اَھْلِکِ الْکَفَرَۃَ وَالْمُشْرِکِیْنَ اَللّٰھُمَّ دَمِّرْ اَعْدَاءَ الدِّیْنِ اَللّٰھُمَّ انْصُرْ مَنْ نَّصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ اَللّٰھُمَّ اخْذُلْ مَنْ خَذَلَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ اَللّٰھُمَّ اَصْلِحْ اُمَّۃَ مُحَمَّدٍ اَللّٰھُمَّ ارْحَمْ اُمَّۃَ مُحَمَّدٍ

اَللّٰهُمَّ فَرِّجْ عَنْ اُمَّةِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَسَلَّمَ۔ و اَحیاناً اضمام این دعا می کردند۔ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَعُوْذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ جَهَنَّمَ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْمَأْثَمِ وَالْمَغْرَمِ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْفِتَنِ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَقَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَنَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَدُعَاءٍ لَا يُسْمَعُ وَنَعُوْذُ بِكَ اَنْ نَرْجِعَ عَلٰى اَعْقَابِنَا اَوْ اَنْ نُفْتَنَ عَنْ دِيْنِنَا وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا اسْتَعَاذَ بِكَ مِنْهُ نَبِيُّكَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ جَهْدِ الْبَلَاءِ وَدَرْكِ الشَّقَاءِ وَسُوْءِ الْقَضَاءِ وَشَمَاتَةِ الْاَعْدَاءِ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا عَمِلْنَا وَمِنْ شَرِّ مَا لَمْ نَعْمَلْ وَنَعُوْذُ بِكَ مِنْ زَوَالِ نِعْمَتِكَ وَتَحَوُّلِ عَافِيَتِكَ وَفُجَاءَةِ نِقْمَتِكَ وَجَمِيْعِ سَخَطِكَ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَعُوْذُ بِعِزَّتِكَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ اَنْ تُضِلَّنَا اَنْتَ الْحَيُّ الَّذِيْ لَا يَمُوْتُ وَالْجِنُّ وَالْاِنْسُ يَمُوْتُوْنَ۔ و اَحیاناً بعد ازین دعائے قنوتِ نازلہ ہم می خواندند۔

و معمول حضرت ایشان بود کہ بعد از صلاۃ فجر چون از دعا فارغ می شدند بر سرِ سجادہ بہ ہمان کیفیتِ قعدہ مراقب می شدند و چون آفتاب می برآمد مخلصے بسم اللہ خواندہ عرض می کرد، آفتاب برآمد۔ و حضرت ایشان نمازِ چاشت خواندہ بہ قیام گاہ تشریف می بردند۔

نمازِ جمعہ می فرمودند نمازِ جمعہ چند شرط دارد کہ بدونِ تحقق آن شروط بہ خواندنِ نمازِ جمعہ مُکلّف از عہدۂ فرض بر نمی آید۔ کَالْمِصْرِ وَالْاِتِّحَادِ عِنْدَ جَمَاعَةٍ۔ مولوی عبد الرحمٰن پسر مولوی امام الدین ساکن نکودر علاقہ جالندھر پنجاب جوان صالح و سعادت مند بودہ کہ در مدرسہ دیوبند بہ تحصیل علمِ دین مشغول بود۔ وے مکتوبے بہ حضرت ایشان نوشت و سوال از جمعہ کرد۔ حضرت ایشان بہ جواب تحریر فرمودند۔ ما معناہ "اگر از شرائطِ جمعہ بالیقین شرطے مفقود باشد پس نمازِ جمعہ مسقطِ فرضِ ظہر نیست۔ و خواندنِ نمازِ ظہر ضروری و فرض است۔ از کتبِ معتبرۂ مذہب، ہدایہ و شرح وقایہ و قدوری و کنز این مسئلہ ظاہر است، کسانے کہ مذہبِ حنفی را و شرائطِ مرقومہ کتب را حق و معتبر می دانند مسلکِ ایشان بر ہمین است، و کسانے کہ اصولِ مذہبِ خود را و شرائطِ مرقومہ کتب را حق و معتبر نمی دانند مسلکِ ایشان مائل بہ عدمِ تقلید است کہ از راہِ صواب برکنارند"

عاجز گوید، علامہ مقدسی در نور الشمعہ فی ظہر الجمعہ کہ بہ عربی است تحقیق خوب کردہ و نوشتہ برائے نمازِ جمعہ چند شرائط اند۔ لَا بُدَّ مِنْ تَحَقُّقِهَا لِتَحَقُّقِ الْمَشْرُوْطِ۔ اگر در تحقق شرطے شک واقع شود بہ خواندنِ نمازِ جمعہ مُکلّف از عہدہ فرض بر نمی آید" و علامہ شنوانی در انوارِ ساطعہ مذاہبِ اربعہ را بیان

کردہ است. می نویسد کہ در زمان رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در مدینۂ منورہ با مسجد نبوی علیٰ صاحبہ الصلاۃ والتحیۃ نُہ مساجد بودند کہ اہلیٔ این مساجد اذان حضرت بلال رضی اللہ عنہ را می شنودند و صلوات خمسہ در مساجد خود می خواندند لیکن نماز جمعہ را ہمہ در مسجد نبوی ادا می کردند، و حضرت عمر بہ اُمرائے اسلام ابوموسیٰ اشعری و عمرو بن العاص و سعد بن ابی وقاص نوشتہ کہ برائے قبائل مساجد ہا و برائے جمعہ مسجد جامع بنا کنند کہ بہ روز جمعہ ہمہ درین مسجد جمع شدہ نماز بخوانند، علامہ سبکی شافعی نوشتہ لا احفظ عن صحابی ولا تابعی تجویز تعددھا۔ شیخ احمد معروف بہ ملا جیون مؤلف نور الانوار فی الاصول، المتوفی ۱۱۳۰ھ در کتاب التفسیرات الاحمدیہ بیان شرائط کردہ و نوشتہ است "لھذا افترقوا فرقا مختلفا فقلیل منھم من ترکوا الجمعۃ اصلا وطائفۃ اکتفوا بھا وبعضھم ادوا الظھر فی منزلھم ثم سعوا الی الجمعۃ واکثرھم داموا علی ادائھا اداءً علما منھم بانھا من اکبر شعائر الاسلام و التزموا بعدھا اداء الظھر لکثرۃ الشکوک فی شانھا وغلبۃ الاوھام وان کان لا یجوز الجمع بین الفرضین عند اھل الاسلام"۔ علامہ ابن الہمام نوشتہ اند "مالم یتحقق وجود الشرط لم یحکم بوجود الجمعۃ فلم یحکم بسقوط الفرض واللہ سبحانہ اعلم"۔ خواجہ ہاشم کشمی در فصل ششم از زبدۃ المقامات نوشتہ اند کہ حضرت مجدد قدس سرہٗ برائے نماز جمعہ بہ مسجد جامع و بہ عیدین بہ مُصلّٰی حاضر می شدند ظہر را نیز بعد از ادائے جمعہ احتیاطاً می گزاردند عمل حضرت ایشان ما قدس سرہٗ بر مسلک حضرت مجدد قدس سرہٗ بود کہ ظہر را می خواندند و می فرمودند کہ خواندن نماز ظہر لازم و واجب است بعد از نماز جمعہ نماز ظہر کاملاً با سنن می خواندند۔

مساجد دہلی

حضرت ایشان چند سال در جامع شاہجہانی و باز چند سال در مسجد مدرسہ حسین بخش نماز جمعہ خواندند۔ اتفاقاً یک روز گزر ایشان بہ کلان مسجد شد کہ بہ جہت دروازۂ ترکمان واقع است، این جامع از عہد فیروز شاہ تغلق است کہ در قرن ہشتم بودہ۔ دران جامع حضرت ایشان انوار و برکاتِ زیاد یافتند، بلکہ بعض اسطوانہا را مَس کردند و محظوظ شدند، و از ان پس بہ آن جامع تشریف می بردند، بعد از چند سال اتفاق افتاد کہ در خطبہ امام خطائے کرد حضرت ایشان بہ آواز بلند اصلاح فرمودند۔ بعد از یک روز آن امام بہ حضرت ایشان مکتوبے ارسال داشت کہ اگر جناب شما بہ جامعِ دیگر تشریف ببرند بہتر باشد چنانچہ بعد از ان روز حضرت ایشان در عربہ بہ مدرسہ مولوی عبد الرب تشریف می بردند کہ بہ عقب محلۂ خطِ آہن واقع است این مدرسہ بہ وجود مبارک استادی مولانا عبد العلی آباد شدہ بود حضرت مولانا اوّلاً در مدرسہ حسین بخش صدر مدرس بودند عجب مرد پاکیزہ و پاک باطن و پاک

مشرب بودند و با حضرت سیدی لوالد ارتباط تام داشتند و حضرت ایشان نیز جناب ایشان را دوست داشتند، راست است "اِنَّمَا یَعرِفُ الفَضلَ ذَوُوہُ" بعد از نماز جمعہ حضرت ایشان با حضرت مولانا و دیگر اساتذہ ساعتے صحبت می کردند، چون اہل دہلی را ازین حال آگاہی شد پروانہ نمط آن جا می رسیدند از فیوضات و برکات دامنہاے مراد پُر می کردند۔ فَهَنِيْئًا لَهُمْ ثُمَّ هَنِيْئًا لَهُمْ۔

در فصل اوّل گزشتہ چوں حضرت ایشان از رامپور بہ کوئٹہ رسیدند، افسر پولیس بی، ٹی، بہ خدمت اقدس رسید و عرض کرد کہ از مجالس عمومیّہ اجتناب نمایید۔ لہٰذا حضرت ایشان بعد ازان تا دو سال برائے نماز جمعہ بہ مہرولی تشریف بردند و آن جا در مسجد خانقاہ حضرت قطب الاقطاب قطب الدین بختیار کاکی نماز خواندند بلکہ امامتِ نماز ہم حضرتِ ایشان می کردند۔ امام آن جامع مبارک حافظ عابد علی از مخلصین حضرت ایشان بودند۔ حافظ عابد علی و دیگر صاحبزادگانِ آن درگاہ خواہش نمودند کہ حضرت ایشان امامت کنند۔ در دہلی چون اہلِ قلوب و پاکیزہ نفوس برین امر مطّلع شدند بہ صد شوق بہ آن بارگاہ می رسیدند حتّٰی کہ در مسجد و صحنِ مسجد گوشہٴ خالی نمی ماند۔ هٰذِهٖ هِيَ الْقَبُوْلِيَّةُ الَّتِيْ اَخْبَرَ بِهَا الصَّادِقُ الْمَصْدُوْقُ صَلَّی اللہُ تعالیٰ علیہ وسلم وَقَالَ "ثُمَّ يُوْضَعُ لَهُ الْقَبُوْلُ فِي الْاَرْضِ"۔

در کوئٹہ نمازِ جمعہ دائماً در جامع قندھاریان می خواندند، چند وقت امام جامع مفتی محمد جمعہ بود چون وے بہ وطنِ خود (قندھار) مراجعت نمود مفتی عُبَیدُ اللہ ساکن قریہ شابو کہ بہ فاصلہ دو سہ میل از شہر کوئٹہ واقع است، امام جامع مقرر شد، ہر دو پاک نہادان از مخلصینِ حضرت ایشان بودند۔ حضرت ایشان بعد از نماز جمعہ احیاناً نزد مفتی عُبَیدُ اللہ در جامع توقف می کردند۔ اجتماع علماء و صلحاء می شد، چہ پاکیزہ نفوس بودند و چہ پاکیزہ اجتماع۔

آسمان رشک برد بہر زمینے کہ در و ۔۔۔ دو سہ کس دو سہ دم از بہر خدا بنشینند

نمازِ عید در دہلی نماز عید بہ عیدگاہ محمد شاہی می خواندند، در کوئٹہ بہ عیدگاہِ افغانان تشریف می بردند و امامت می فرمودند، بہ عید شوال ۱۳۲۵ھ سورۂ ق تلاوت فرمودند۔ گاہے سورۂ قمر یا حدید یا دیگر سورۂ شریفہ می خواندند۔ خطبہ مفتی عبید اللہ می خواند۔ البتہ یک نماز عید الاضحیٰ از ۱۳۴۰ھ کہ آخرین نماز عید بودہ، در عیدگاہ پنجابیان خواندہ اند، چون کہ اندران ایّام امامت متعلق بہ حضرت برادر کلان حفظ اللہ و ابقاہ بودہ لہٰذا امامت ایشان فرمودند۔

بہ روز عید استعمال یک عباء یا جُبّہ می کردند و در عربہ بہ مصلّی تشریف می بردند در عید الفطر بہ آوازِ پست و در عید الاضحیٰ قدرے بہ آوازِ بلند تکبیرات می خواندند، بہ وقت مراجعت، چہ در دہلی و چہ

درکوئٹہ برائے مصافحہ و دست بوسی ہجوم خلائق می شد چون کہ مخلصین پاک نہاد بر حضرت ایشان محاط می بودند ازین جہت بہ عافیت می ماندند چند افراد بہ عاجز گفتہ اند کہ این گونہ ہجوم خلائق بر کسے دیگر نہ دیدہ ایم، چون از عیدگاہ بہ خانہ تشریف می آوردند بسیارے از مخلصین باعربہ می دویدند۔

از حسنِ ملیح خود شورے بہ جہان کردی　　بیچارہ و بسمل را مصروفِ فغان کردی

چون بہ خانہ می رسیدند اجتماع زائرین می شد و حضرت ایشان تا وقتِ زوال ملاقات می فرمودند۔ درین روز اہلِ دنیا نیز حاضر می شدند و حظہا می برداشتند۔

تراویح از آغازِ شباب تا اوّلِ عقدِ سادس در تراویح امامت می فرمودند۔ و تا زمانے کہ حضرت سیّدۃ الوالدین حیات بودند امتثالاً لِاَمْرِہٖ وَ اِتِّبَاعًا لِسِیْرَتِہٖ در تراویح سہ ختم از قرآن مجید می کردند حضرت والد بزرگوار بہ برادر زادہ خود نوشتہ اند۔ بہ سبب او شان سہ ختم قرآن شنیدن می شود، و مردمان اہلِ ذوق و شوق حاضر می شوند تا تذکیر یعنی بدرقعِ اوّل تراویح ایشان تمام می شود" و بعد از وفات قبلہ گاہ خود اکتفا بہ ختمے کردند۔ و معمول حضرت ایشان بود کہ بعد از چہار رکعت بیان آن مضامین مبارکہ می کردند کہ در چہار رکعات تلاوت فرمودہ بودند اہلِ ذوق و شوق مثل سید محمد امام عیدگاہ دہلی و حافظ محمد آفاق شریک می شدند۔ سالہا سال این کیفیت بماند و خوش نصیبان ازین دولتِ لازوال بہرہ ور شدند۔ کسانے کہ بیان حضرت ایشان شنیدہ بودند می گفتند کہ عجب حلاوت و لطف و سرور روے می داد، از سامعین ہر یک ہمہ تن گوش می بود۔ حضرت ایشان در چہار ساعت بلکہ در چہار و نیم ساعت از تراویح فارغ می شدند۔

چون سن شریف بہ پنجاہ رسید قصد فرمودند کہ خدمت امامت در تراویح بہ شخصے تفویض نمایند کہ صاحب نسبت بود و بہ فنِ تجوید واقف بود۔ چنان چہ مخلصے از مقاطعۂ پنجاب دو سال امامت کرد۔ حضرت ایشان را الذتے روئے نہ داد۔ اندرین اثنا حق تعالیٰ حافظ نیاز احمد را بہ خدمت حضرت ایشان رسانید۔

حافظ نیاز احمد فرزند شیخ عبدالرحمٰن ساکن سہارن پور بہ عمر ہفدہ یا ہژدہ سال بہ آستانۂ خیر جہان رسید۔ درین عمر نوجوانی عجب صدق کامل و عزم راسخ نصیبِ او شدہ بود کہ یَاللّٰہِ الْعَجَبْ۔ در اوائلِ احوال زجرہا و توبیخہا برداشت تا مستحقِ اکرامات و انعامات گردید اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ۔ اندران ایام قاری عبدالغنی الطاکی شامی بہ اشارۂ غیبی از وطنِ خود نزد حضرت ایشان آمد و بہ کسب فیوضات و طیِ مدارج مشغول گشت مسلسل چہار سال تا ۱۳۲۷ھ در دہلی و کوئٹہ دامن مراد را بپر کرد۔ درین ایام حضرت ایشان حافظ نیاز احمد را حوالہ قاری عبدالغنی

کردند مساعی ایشان بارآور شد و حافظ نیاز احمد در تجوید و ادائے حروف از مُکمَّل افراد گشت۔ پروردگار ایشان را عجب شیرینیٔ صوت و حلاوتِ نغمہ دادہ بود کہ چون بہ تلاوت قرآن عظیم مشغول می شد "یاد اُعطِیتَ مِزمَاراً مِّن مَزَامِیرِ اٰلِ دَاؤدَ" را تازہ می کرد کہ سرورِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودہ بعد ازین از حضرت ایشان تعلیم اوقاف حاصل کرد کہ بیانش فی ما بعد خواہد آمد۔ از معرفت اوقاف برائے اہلِ علم در فہم معانی سہولتہا پیدا شد و لذتِ تلاوت دو بالا شد۔

حضرت ایشان از سال ہزار و سہ صد و سی و سہ (۱۳۳۳ھ) قاری نیاز احمد را تعلیم قرآتِ بُدورِ سَبعَہ شروع کردند۔ در سال سی و سہ روایت قالُون از امام نافع مدنی، و در سال سی و چہار روایت ورش از امام نافع، و در سال سی و پنج روایتِ بزّی از ابنِ کثیر مکّی، و در سال سی و شش روایتِ قُنبلؔ از امام ابنِ کثیرؒ و در سالِ سی و ہفت روایتِ دُوریؔ و روایتِ سُوسی از امام ابو عمرو بصری، و در سال سی و ہشت روایت ہشام و روایت ابن ذکوان از امام ابن عامر دمشقی، و در سال سی و نہ روایتِ شُعبہ و روایتِ حفص از امام عاصمِ کوفی و روایتِ خلف و روایت خلّاد از امامِ حمزہ کوفی تعلیم دادند۔ و قاری نیاز احمد در ظرف ہفت سال بہ دوازدہ روایت از ائمہ ستّہ تلاوت نمود۔ قاری نیاز احمد در ماہ شعبان بہ کوئٹہ می رسید و درس شاطبیہ و ابنِ فاصح از حضرت ایشان می گرفت و در ماہِ رمضان از ساعتِ نُہ صباحاً تا ساعتِ دو بعد از زوال نزد حضرت ایشان مصروفِ قرآت و تلاوت می بود۔ درین درس مبارک حضرت برادرِ کلان متع اللہ المسلمین بطول حیاتہ نیز شریک می بودند و در سالہائے کہ جناب استادی مولانا محمد عمر گھوسوی در کوئٹہ می بودند شریک درس می شدند۔

افسوس صد افسوس کہ بہ روز یکشنبہ ہفتم محرم ۱۳۴۰ھ در کوئٹہ قاری نیاز احمد بہ مرض وبا مبتلا شد و بہ چہارشنبہ دہم محرم کہ چہاردہم ستمبر ۱۹۲۱ء بود بہ وقت نیم روز رحلت نمود۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رَاجِعُوْن غَفَرَ اللّٰہُ لَنَا وَلَہٗ وَرَحِمَہٗ وَرَضِیَ عَنْہُ وَحَشَرَہٗ مَعَ الَّذِیْنَ اَنْعَمَ اللّٰہُ عَلَیْہِمْ مِنَ النَّبِیّٖنَ وَالصِّدِّیْقِیْنَ وَالشُّھَدَاءِ وَالصّٰلِحِیْنَ وَحَسُنَ اُولٰٓئِکَ رَفِیْقًا و در گورستانِ کاسیان، در سفحِ جبل مدفون گشت۔ حضرت ایشان قدس سرہ مکتوبے بہ مولوی بخش اللہ دہلوی ارسال فرمودہ اند دران نوشتہ اند

خیرے کُن اے فلان و غنیمت شمار عمر — زان پیشتر کہ بانگ برآید فلان نہ ماند

و از مرض و وفات ایشان نوشتہ در آخر تحریر فرمودہ اند "بہ دہم ماہ کہ یوم عاشورا است بہ وقت نیم روز انتقال فرمودند۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

جہان میں تو کارِ نکوئی رہے گا — نہ کوئی رہا ہے نہ کوئی رہے گا

در جہان کار نکوئی خواہد ماند۔ نہ کسے پائیدہ است و نہ کسے پائیدہ خواہد ماند غَفَرَ اللّٰہُ لَنَا وَلَہٗ،
چہ وقت خوب و روز خوب ایشان دریافتند۔ فی الحقیقہ ایشان لائق این سعادت بودند۔ ع خدا بخشے
بہت سی خوبیاں تھیں مرنے والے میں یعنی خداوند بیامرزد شخصے را کہ وفات یافتہ۔ فضائل کثیرہ می داشت۔

در ظرف شانزدہ سال نسخۂ عزیز الوجود قاری نیاز احمد ترتیب یافتہ بود کہ در عَیْنِ رَیْعَانِ شباب
سفرِ آخرت اختیار نمود۔ از قرآتِ بُدُوْرِ سَبْعَہ یک قرأتِ امام کسائی بہ ہر دو روایت واز تراویح حضرت پیرو
مرشد یک تراویح سال چہلم ماندہ بود کہ وقوع این کار شد۔ وَکَانَ ذٰلِكَ قَدَرًا مَّقْدُوْرًا۔ رَضِیْنَا
بِقَضَآءِ اللّٰہِ وَقَدَرِہٖ ــــــــ قاری نیاز احمد کشیدہ قامت، کشادہ جبین، سرگین چشمان،
اَزَجَّ الحاجبین، بلند بینی بیضوی شکل، گندم گون رنگ، سائل الاطراف، خوش آواز، پاکیزہ کردار داشت،
و پرور دگار بہ کمالاتِ باطنیہ ہم سرفرازش کردہ بود۔ گاہے شعر ہم می گفت۔ عاجز یک شعر ایشان یاد دارد کہ
درج ذیل است۔

لیتے ہی نام مرشد ہاں اے نیاز دیکھو کوسوں ہے بھاگی ظلمت وقتِ سحر سے پہلے

یعنی بہ مجردے کہ نام مرشدم بر زبان آمد۔ اے نیاز بنگر کہ چسان ظلمت قبل از وقت سحر بہ مراحل دور تر شدہ
دای، نامِ خیرِ جہان خیطِ اَبْیَض است کہ بہ ظہورش خیطِ اَسْوَد روپوش شدہ۔ رحمہ اللہ۔

امامت قاری نیاز احمد

در اوائل ایام دو سہ سال قاری نیاز احمد در دہلی امامت کرد و ما بعد
تا آخر ایام سلسلۂ امامت در کوئٹہ جاری بودہ۔ برائے استماع قرآن
مجید جم غفیر از کلواز، و غزنی و شیلکر، و مقر، و قلات و قندھار و از غسان و ژوب و پشین می رسید۔
چونکہ اندران ایام در بلاد افغانستان نہ وجود سیارات بود و نہ طرق معبدہ، لہٰذا مخلصین صادقین با قافلہ،
اِمَّا رَاکِبًا وَ اِمَّا مَاشِیًا، در روز ہا می رسیدند۔ بیشتر افراد از علما و طالبانِ علم می بودند و از اطراف شہر
کوئٹہ نیز جماعتے از اہلِ ذوق و شوق می رسید، کسے از سہ میل و کسے از چہار میل و کسے از پنج میل ہر روز می آمد و
بعد از تراویح باز می گشت و از شہر کوئٹہ معدودے چند از مخلصین می بودند و سہ نفر از مقاطعۂ پنجاب کہ از مریدان
مولانا خلیل احمد انبیٹھوی بودند شریک می شدند۔ این مبارک جماعت از ہفتاد و ہشتاد نفر کم نمی بود و در بعض
سالہا تا بہ صد می رسید۔ در اخلاص و محبت و ذوق و شوق این طائفہ مبارکہ چون این عاجز فکر می کند عبارت
حضرتِ جدّ امجد عاشر امام ربانی مجددِ الفِ ثانی قدس اللہ سرہ بہ یادش می آید کہ بہ برادر خورد شیخ مودود رحمہ اللہ
نوشتہ اند (دفتر اول مکتوب ۲۴۶) " اے برادر مردم از اطراف و جوانب ترکِ اسبابِ دنیوی نمودہ در رنگِ مور و
ملخ می ریزند و شما قدرِ دولتِ خانگی را ناشناختہ در طلبِ نیائے دنیہ بہ ذوق می دوید و بہ شوق خواہانِ حصولِ

آنید" کیفیتے راکہ حضرت جدِ امجدِ اعلیٰ بیان فرمودہ اند، نمونہ اش راعاجز در زمانِ حضرت ایشان دید کسانے هم می رسیدند کہ از وجہِ عُسر پیادہ پا بر نانِ خشک اکتفا کردہ قطعِ منازل می کردند و بہ خندہ پیشانی از احوالِ زجر و توبیخ می گزشتند تا در بحرِ محبت نفسہا را پاک کنند و خود را از انوارِ باطن مثابہ املاک کنند و از گلستانِ عالَمِ امر گل چینی ہا نمایند۔

وجودش موجِ اللّٰہی بیابد　　ز اصلِ موجِ آگاہی بیابد
ببیند موجِ حُسن و عشق یک دست　　شود زین موجِ عالمگیر سرمست

وقتے کہ امام و مقتدیان بہ یک رنگ باشند یقیناً آن نماز معراجِ مومنین باشد۔ درین مجمعِ کثیر از آثارِ کسالی و اطوارِ اہلِ غفلت از قسمِ آروغ و تنحنح ہیچ گاہ ظاہر نہ می شد، ہر یک بہ قدرِ حوصلہ و ظرفِ خود در بحرِ مشاہدہ غرق می بود۔ بر اصحابِ وجد و اہلِ درد آثارِ جذب ظاہر می شد، بعضے از ایشان تاب نیاوردہ بہ نعرۂ اللہ و آہ و بُکا مصروف می شدند و بعضے از خود بے خبر می ماندند۔ قاری نیاز احمد رحمۃ اللہ بہ ذوق و شوق مصروفِ تلاوت می بود، بہ وقتِ ذکرِ جحیم و روضاتِ جنات مُشاہدۂ آن احوال می کرد و چون بہ ذکرِ حضراتِ انبیاء علٰی نَبِیِّنَا وَ عَلَیْهِمُ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ می رسید مشاہدہ می کرد کہ آن بزرگواران تشریف فرما شدہ استماع می فرمایند۔ ایام تابستان بود۔ قریب بساعتِ دہ ابتدائے نماز می شد و تا ساعتِ دو فراغت می شد۔ معمولِ شریف آن بود کہ بعد از چہار رکعت قدرے بہ آواز بلند سُبْحَانَ اللّٰہِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ عَدَدَ خَلْقِہٖ وَرِضَا نَفْسِہٖ وَزِنَۃَ عَرْشِہٖ وَمِدَادَ کَلِمَاتِہٖ .... در ترویحہ سہ بار و باز یک بار درود شریف می خواندند و ما ہر سہ برادر نیز با حضرت ایشان بہ آواز بلند می خواندیم۔ بعد از دوازدہ رکعت تمام افراد را دو دو پیالہ چائے خوب می دادند، و بہ شبِ دوازدہم و نوزدہم و بست و یکم و بست و سوم و بست و پنجم و بست و ہفتم و بست و نہم تمام افراد را بعد از تراویح قورمہ و نان می دادند۔ حضرت ایشان بہ مولوی بخش اللہ دہلوی در مکتوبے نوشتہ اند" بہ دوازدہم فاتحہ حضور انور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و بہ نوزدہم فاتحہ شیرِ خدا علی مرتضٰی و حضرتِ فاطمہ و بہ بست و یکم فاتحہ حضور انور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و بہ بست و سوم از شبِ ولادتِ محمدی (بنت البنت) و بہ بست و پنجم از حضور انور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و بہ بست و ہفتم ایضاً از حضور انور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و بہ بست و نہم ایضاً از حضور انور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کسانے کہ در تراویح شریک می شوند قورمہ و نان و چائے و روزہ کشائی دادہ می شود وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ۔ در اواخرِ ایامِ دو سال حاجی محمد اسلم نورزی مارکیٹی بہر پنج شبہائے جفت از عشرۂ اخیرہ انتظامِ قورمہ و نان می کرد۔

حافظِ پنجاب و یک کشف

در ایامِ تابستان به کوئٹہ جمعِ کثیر از پنجاب و سندھ می رسید آوازهٔ قرأتِ قاری نیاز احمد به گوش اینها می رسید و کسانے کہ شائقِ استماعِ قرأت می بودند آمده بیرونِ دروازهٔ خانہ بر لبِ شارعِ عام استاده شریکِ نماز با نیازی می شدند۔ شارع شمالاً و جنوباً واقع بود و خانہ بہ جہتِ غرب از شارع بود دروازهٔ فراخ کشاده می بود و تمام صحن و برخے از حصۂ دالان از شارع بہ نظر می آمد صحن خانہ تا دروازه پُر از نمازیها می بود۔ بلکہ بعض افراد بر شارع نیز صفها قائم می کردند۔ آواز قاری نیاز احمد بہ وجہِ خوب ہمہ جا می رسید۔ قاری نیاز احمد بہ قرآتِ سبعہ تلاوت می نمود۔ کسانے کہ تعلق بہ قرآت دارند اختلافات ائمہ را می دانند کہ در قراءتے اگر یَعلمُونَ بہ یا خوانده شده در قرأت اُخریٰ تَعلمُونَ بہ تا وارد است۔ اتفاقاً حافظے از پنجاب بہ کوئٹہ رسید و شوقِ استماعِ قرآن مجید و یرا بہ درِ خیر رسانید۔ در جائے حافظ نیاز احمد تَعلمُونَ بہ تا خواندند و در روایتِ حفص آن کلمۂ مبارکہ بہ یا خوانده می شود۔ حافظ خیال کرد کہ قاری را اشتباہے شده، چنان چہ وے فتحہ داد و بہ آواز بلند یَعلمُونَ گفت۔ چون بر دو رکعت قاری نیاز احمد سلام گشتاند حضرت ایشان با آواز بلند فرمودند نماز مایان را کدام شخص خراب کرده وے را این جا حاضر کنید۔ حافظ پنجاب آواز حضرتِ ایشان شنید۔ وقبل ازین کہ خادم بہ وے برسد، وے بہ ہمّتِ تمام دوید و خود را از دست گیری خلاص کرد۔ این واقعہ در شبِ جمعہ پیش آمده بود۔ معمولِ حضرت ایشان بود کہ از ساعتِ نہ صباحاً تا ساعتِ دو قبل از نمازِ پیشین تعلیمِ قرأت بہ قاری نیاز احمد می کردند و بہ روز جمعہ تا ساعتِ دوازده و باز سلسلۂ تعلیم و تدریس در جامع بعد از نمازِ جمعہ شروع می کردند۔ برائے استماعِ قرأت خلقِ خدا بہ جامع می رسید۔ چنان چہ بہ صباحِ آن شب حسبِ معمول بعد از نمازِ جمعہ سلسلۂ تدریس در جامع شروع شد۔ چون قاری نیاز احمد پیشِ رُوے حضرت ایشان بہ فاصلۂ چند گز نشست و شائقینِ استماعِ قرأت بہ سکون جاها گرفتند۔ حافظِ پنجاب نیز در اوائلِ صف بہ جہتِ شرق نزدِ قاری نیاز احمد جائے گرفت۔ بہ جُز پروردگار جل شانہ کسے را علم نہ بود کہ بہ شب این حافظ فتحہ داده بود۔ حضرتِ ایشان قبل از تدریس نظر بہ سوئے حضّار کردند کہ بیشتر از دو صد بلکہ سہ صد نفر بُودند و جوانے را کہ بہ قدرِ مسنون ریش و کاکلها تا نرمۂ دوش و بر سر کلاه و دستارِ سفید داشت و پیرہن و لُنگ بستہ بود۔ بہ دقیق نظر دیدند۔ و فرمودند "چرا بہ شب نماز مرا خراب کردی؟" تمام حاضرین متحیر شدند کہ حضرتِ ایشان چہ می فرمایند و آن جوان از خوف و دہشت بلرزید۔ و باز حضرت ایشان فرمودند۔ تو نہ می دانی کہ چند قرآت متواتره اند و چند روایاتِ ثابتہ" و باز این شعر خواندند۔

عشقت رسد بہ فریاد گر تو بہ سانِ حافظ ، قرآن ز بر بخوانی با چارده روایت

حافظ پنجاب با خوف وندامت وعاجزی بسیار اعتراف لاعلمی وخطائے خود کردہ بہ ہزار اخلاص نزدِ حضرت ایشان رسیدہ باد بدہ گریان دست بوس شدہ ازجان ودل گرویدۂ حضرتِ ایشان شد

نگاہِ مستِ تو آن راکہ مستفید کُند ہزار پیر خرابات را مُرید کند

این واقعہ غالباً در سال ہزار وسہ صد وسی ہفت بودہ۔

گلدستہ اَلشَّیْءُ بِالشَّیْءِ یُذْکَرُ۔ واقعۂ حافظِ پنجاب ذکر کردہ شد کہ کرامتے است باہر از حضرت ایشان قدس سرہٗ، واز واقعۂ حافظ یک جمعہ بیشتر یا پستر کرامتے دیگر در مسجدِ جامع ظاہر شد کہ خلق خدا را بہ حیرت انداخت لہٰذا عاجز آن واقعہ را نیز بیان می کند۔

حضرت ایشان در مسجدِ جامع چون بہ نشستگاہ خود رسیدند گلدستۂ بسیار کلان واعلیٰ وخوب را در ظرفے نہادہ یافتند حضرت ایشان بہ دقت در گلدستہ نگریستند وبہ مفتی عبید اللہ گفتند "عبید اللہ این گلدستہ از کجا آوردی"۔ عرض کردند "این را دِلاور آوردہ است"۔ فرمودند "دُور کُن دُور کُن"۔ چنان چہ مفتی صاحب آن را بر داشتند۔

دِلاور از بلادِ افغانستان واز مخلصین صادقین قندہار واز اصحابِ نسبت بودہ حضرت ایشان بہ دوم رمضان ۱۳۱۶ھ مکتوبے بہ حاجی عبد اللہ عمر میمن بہ بمبئی نوشتہ اند، دران تحریر یافتہ است: "امروز روزۂ دوم است از ماخشکی شدت دارد۔ نمازِ فجر در مسجد شریف ادا کردم، سکندر خان ودلاور خان این دو افراد با من نماز خواندند" الخ، دلاور خان کہ بیانش در مکتوب شریف آمدہ ہمان دلاور است کہ گلدستہ آوردہ بود۔ چند سال در خدمت بودہ۔ وخدمتہائے حضرتِ برادرِ کلان در خورد سالی کردہ۔ باوجود اخلاص وصدقِ عزیمت این مسکین خود را بہ نوشیدن چرس متعود ساخت۔ چون حضرت ایشان را برین امر آگاہی شد وے را بدر کردند۔ این ہمہ واقعات قبل از ولادت این عاجز بودہ۔ دلاور از دل و جان عاشق حضرتِ ایشان بودہ۔ بہ ایامے کہ حضرت ایشان در دہلی قیام می داشتند وے بہ دہلی می آمد چون حضرت ایشان برائے تفریح تشریف می بردند وے در راہ بہ گوشۂ می استاد واز دور جمالِ باکمالِ حضرت ایشان را می دید وچون حضرت ایشان بہ کوٹھ می رفتند وے نیز بہ کوٹھ می رسید وبہ نوعے مشاہدۂ روئے انور می کرد۔ غَفَرَ اللّٰہُ لَہٗ وَرَحِمَہٗ۔

مسجدِ جامع از نمازیان پُر بود۔ جمیع افراد متحیر بودند کہ از گلدستۂ خوش رنگ وخوش بو، بوئے کراہیت وکثافت چہ گونہ در یافتند۔ مفتی عُبَیْدُ اللہ رحمہ اللہ نیز اظہار حیرت می کردند۔

صلاۃ تسبیح بہ اواخرِ رجب ۱۳۳۲ھ از مدینۂ منورہ سید یوسف زواوی مع فرزند کلان خود بہ کوٹھ

به اشارۂ رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم برائے بیعت رسید (در فصل سوم بیانش خواہد آمد) شب بست و ہفتم بود کہ ایشان عرض کردند۔ مبارک شب است اگر شما صلاۃ التسبیح را بہ جماعت بخوانید بہتر باشد۔ حضرت ایشان فرمودند کہ نزدِ احناف خواندن نوافل بہ جماعت کراہت دارد۔ عرض کردند کہ چندین مسائل اند کہ پیروانِ یک امام اِتباعِ امامِ دیگر کردہ اند۔ مثلاً مسئلۂ اُجرت بر طاعت کہ احناف قولِ امام شافعی را گرفتہ اند۔ اگر حضرت شما درین مسئلہ بر قولِ شافعی عمل کنید کراہت را مدخلے نہ خواہد بود۔ سید یوسف با خود رفیقے نیز آوردہ بودند عرض کردند کہ رفیقِ من شافعی المذہب است۔ وے امام شود و ما ہمہ وے را اقتدا کنیم۔ بہ اندازۂ شصت یا ہفتاد نفر از مخلصین آن وقت حاضر بودند و از ایشان جماعتے از اہلِ علم بود۔ حضرت ایشان بہ اصحابِ علم متوجہ شدہ کلامِ سید یوسف بیان فرمودہ استفسا نمودند۔ اصحابِ علم عرض نمودند کہ درین صورت کراہت باقی نہ می ماند چنانچہ رفیقِ سید یوسف امام شد و حضرت ایشان و تمام مخلصین و سید یوسف مع فرزند و ما برادران وے را اقتدا کردیم۔ و از آن پس این مبارک نماز را حضرت ایشان در لیالی مبارکہ بہ جماعت می خواندند و حضرات برادران و این عاجز تا این زمان می خواند۔ و ہزاران افراد بہ این نماز مبارک روشناس شدہ برائے خود اسبابِ سعادت فراہم آوردند امام مسلم در صحیح خود این حدیث شریف را روایت کردہ کہ رحمتِ عالمیان فرمودہ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ۔ "مَنْ سَنَّ فِی الْاِسْلَامِ سُنَّۃً حَسَنَۃً فَعُمِلَ بِھَا بَعْدَہٗ کُتِبَ لَہٗ مِثْلُ اَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِھَا وَلَا یَنْقُصُ مِنْ اُجُوْرِھِمْ شَیْءٌ"۔ کسے کہ در اسلام طریقۂ خوب را رائج کند و پس از وے بران طریقہ عمل کردہ شود وے را مثلِ اجرِ ہر عامل دادہ خواہد شد بہ غیر آن کہ از اجرِ عاملین چیزے کم کردہ شود۔ از رُوئے این حدیث صحیح سید یوسف زواوی مستحقِ اجرہائے بے حساب شدہ۔ وَاللّٰہُ یَخْتَصُّ بِرَحْمَتِہٖ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ۔

از مقاطعۂ پنجاب غلام محی الدین بہ خدمتِ مبارکہ مکتوبے ارسال کرد و طریقۂ خواندنِ این نماز اِستفسار کرد۔ حضرت ایشان بہ جوابِ تحریر فرمودند "سُبْحَانَ اللّٰہِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ۔ را در چہار رکعات سہ صد بار باید خواند۔ در ہر رکعت ہفتاد و پنج بار۔ بعد از سُبْحَانَکَ اللّٰھُمَّ و قبل از سورۂ فاتحہ پانزدہ بار، و بعد از فاتحہ و سورہ دہ بار و در رکوع بعد از سُبْحَانَ رَبِّیَ الْعَظِیْمِ دہ بار و در قومہ بعد از رَبَّنَا لَکَ الْحَمْدُ دہ بار، و در سجدۂ اُولیٰ بعد از سُبْحَانَ رَبِّیَ الْاَعْلٰی دہ بار و در جلسہ بعد از اَللّٰھُمَّ اغْفِرْ لِیْ دہ بار، و در سجدۂ ثانیہ بعد از سُبْحَانَ رَبِّیَ الْاَعْلٰی دہ بار، و بہ ہمین نہج در رکعت دوم و سوم و چہارم کہ قبل از قرأت پانزدہ بار و بعد از قرأت دہ بار، و در رکوع دہ بار و در قومہ دہ بار و در

سجدۂ اُولیٰ دہ بار و در جلسہ دہ بار و در سجدۂ ثانیہ دہ بار بخواند۔ در التحیات نہ خواند۔ کسے از حضرتِ ابن عبّاس رضی اللہ تعالیٰ عنہ پرسید کہ در این نماز کدام سُوَر باید خواند۔ فرمودند در رکعتِ اُولیٰ سُورۂ تکاثُر و در ثانیہ سورۂ عصر و در ثالثہ سورۂ کافرون و در رابعہ سُورۂ اخلاص۔ شامی جلد اول صفحہ ۱۸۱۔ ام

این مبارک نماز را رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ عمّ خود حضرت عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ تعلیم فرمودہ بودند۔ روزے بہ عمّ خود فرمودند۔ اے عمّ آیا با تو صلہ نہ کنم، آیا بہ تو نعمتے عطا نہ کنم؟ آیا بہ تو نفعے نہ رسانم۔ عرض کرد بلیٰ یا رسول اللہ کردہ باش، فرمودند۔ اے عمّ چہار رکعت نماز بخوان، و در ہر رکعت سورۂ فاتحہ با سورتے بخوان و باز اللہ اکبر و الحمد للہ و سبحان اللہ پانزدہ بار و باز بہ رکوع برو و در رکوع دہ بار و باز چون از رکوع استادہ شوی دہ بار و باز در سجدہ دہ بار و باز چون از سجدہ بنشینی دہ بار و باز در سجدۂ دوم دہ بار و باز بعد از سجدہ و قبل از قیام دہ بار مجموعہ این ہمہ ہفتاد و پنج در یک رکعت و سہ صد در چہار رکعت شد۔ اگر خطاہائے تو بہ اندازۂ ذرّاتِ ریگ باشند، پروردگار آن را معاف خواہد کرد۔ حضرت عباس عرض کرد۔ کرا طاقت است کہ ہر روز این نماز را بخواند۔ فرمودند۔ اگر ہر روز نہ توانی در ہفتہ یک بار بخوان و اگر در ہفتہ نہ توانی در ماہ و اگر در ماہ نہ توانی در سال بخوان۔ ترمذی و ابنِ ماجہ این حدیث شریف را روایت کردہ اند۔ و ترمذی از امام عبداللہ بن مبارک آن کیفیت را روایت کردہ کہ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ از شامی نقل کردہ ——— باید دانست کہ چہار رکعات را بہ یک سلام خواندن و بہ دو سلام خواندن جائز است و اگر در نماز سہوے واقع شود، پس در سجدات سہو و بین السجدتین تسبیحات نہ خواند زیرا کہ تعداد تسبیحات سہ صد است کہ آن بہ اتمام رسیدہ۔ حضرتِ ابنِ عباسؓ بہ ہر روز جمعہ بعد از زوال این مبارک نماز را می خواند۔ امام غزالی فرمودہ اگر با تسبیحات الحاق لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ کردہ شود بہتر است۔ حضرت سیدی الوالد حوقلہ را ضم کردہ اضافۂ عَدَدَ خَلْقِهٖ وَرِضَا نَفْسِهٖ وَزِنَةَ عَرْشِهٖ وَمِدَادَ كَلِمَاتِهٖ می کردند۔ و چہار رکعت را بہ یک سلام می خواندند چون نوبتِ امامت بہ حضرتِ برادرِ کلان ادام اللہ ارشادہ رسید ایشان سورۂ مبارکہ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِيْنًا درین مبارک نماز تلاوت می کردند و حضرت ایشان قدس سرہٗ لذتہا برمی داشتند۔

معمول حضرت ایشان بود چون نماز تسبیح را بہ جماعت می خواندند، اوّل بیان فضیلت از رُوے روایت ترمذی و ابنِ ماجہ می کردند۔ نوبتے در دہلی حاجی ظہیر الدین بعد از نماز از حضرت ایشان استفسار کرد۔ جمیع گناہانِ ما یان آمرزیدہ شد۔ حضرت ایشان فرمودند ''من از پروردگار خود امیدوارم کہ وے بہ فضل و کرمِ خود تمام گناہانِ ما ہمہ می آمرزد'' عاجز گوید۔ در حدیث شریف وارد است۔ اَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِيْ بِيْ

إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ باکریمان کارہا دشوار نیست۔ امام الطریقہ حضرت سید محمد بہاء الدین مشکل کشا قدس اللہ سرہٗ و افاض علینا من فیوضاتہ و برکاتہ فرمودہ اند" رحمتِ حق بہانہ می جوید۔ رحمتِ حق بہانہ می جوید"

وے کریم است و رحیم است و سلام　　　بندگان را چشم بر لطفش مدام

سُنن و نوافل حضرت ایشان سُنن و نوافل را ایستادہ می خواندند۔ بسیار کم دیدہ شد کہ نوافل را نشستہ خواندہ باشند حتّٰی کہ بعد الوتر دو رکعت را نیز بیشتر استادہ می خواندند واحیاناً نشستہ ہم خواندہ اند۔

روزہ کُشائی معمول شریف حضرت ایشان بود کہ جمیع مخلصین را عند الافطار روزہ کشائی تقسیم می کردند، تا زمانے کہ در دہلی بہ ایام ماہ صیام قیام داشتند نخود و پکوری و خرما وغیرہ می دادند و در گوشہ قطعۂ نان و دو پیالہ چائے۔ برائے نماز شام استعجال نہ می فرمودند۔ بہ اندازہ نیم ساعت یا قدرے کم وقفہ می شد و باز بہ سکون و طمانیت نماز می خواندند۔

فِطرہ معمول شریف حضرت ایشان بود چون بہ مُصلّٰی تشریف می بردند اوّلاً فطرہ را تقسیم می کردند، از خود و از حضرت والدۂ محترمہ و از ہر سہ خواہران و ماہر سہ برادران و از ہر دو نواسہ۔

اُضحیہ معمول حضرت ایشان بود کہ یک اضحیہ از حضرت رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و یک از حضرت والد ماجد خود و یک از حضرت والدہ ماجدہ خود می کردند البتہ در بعض سالہا از ابوین کریمین ناغہ شدہ اما از حضرت رحمتِ عالمیان ہیچ گاہ ناغہ نہ شدہ، و یک از حضرت والدۂ شریفہ و یک یک از ہر اولاد و کذا از اولادِ اولاد۔ در اواخر سالہا حضرت برادر کلان و باز این عاجز و برادر خورد چند ماہ قبل گوسفندان را گرفتہ نخود و جو می دادیم۔ چون حضرت ایشان را بریں امر آگاہی شد۔ ایں ہر سہ گوسفندان را بہ روز دوازدہم عند العصر ذبح می کردند و بہ روز سیزدہم قورمہ و نان پختہ مخلصین را می دادند و بعض افراد از شہر نیز دعوت می کردند۔ عجب مبارک اجتماع و مبارک صحبت می بود۔ کسانے کہ از آن خوان نعمت ہائے لازوال حظے یافتہ بودند تا حیات بودند از چشمہائے خود گوہر غلطان ریختہ بیانش می کردند۔

زکات در حساب زکات فوق العادہ احتیاط می کردند۔ مخلصے کہ تحویلدار درا ہم و دنانیر می بود، حساب نقود پیش می کرد و زیورات کہ برائے ہمشیرگان ساختہ بودند طلب می فرمودند بہ شیخ عبد الباری جوہری نو مسلم و حافظ عبد الحکیم سوداگر چفت و حاجی شہاب الدین کلاہ فروش و مولوی بخش اللہ کہ در مدرسۂ علوم جدیدہ مدرس بود، حوالہ می کردند، اینہا زیورات را بہ دقتِ تمام وزن کردہ قیمتش معلوم

می کردند و مقدار زکات را بیان می کردند و حضرت ایشان به تحویلدار می فرمودند که دراہم زکات را از مال ملکی کشیده در خریطۂ زکات محفوظ کند۔ و در کتابچہ اندراج آن بکند۔ دراہم و دنانیر زکات را بادراہم و دنانیر مال ملکی خلط نمی کردند۔ یک سال یک تحویلدار چند دراہم زکات را با دراہم مال ملکی خلط کرد و مورد عتاب گشت۔

حضرت ایشان برائے سادات کرام زکات را تجویز می کردند، می فرمودند " برائے سادات عوضِ زکات برخے از خُمس بود۔ چون خُمس و نصیبہ خُمس نہ ماند اخذ زکات جائز شد" عاجز در صفحہ ہفتاد و دو از جلد دوم رد المحتار تائید قولِ حضرت ایشان یافتہ۔ نوشتہ است۔ رَوٰی عصمۃ عن الامام انہ یجوز الدَّفع الٰی بنی ہَاشِمٍ فِی زَمَانِہٖ لِاَنّ عِوَضَہَا وَھُوَ خُمُسُ الْخُمُسِ لَمْ یَصِلْ الیھم لِاِھْمَالِ النّاسِ اَمْرَ الغنائم وَایصالہا الٰی مستحقیھا واذا لم یَصِلْ الیھم العوضُ عادوا الی المُعَوَّضِ، کذا فی البحر۔ یعنی در مسئلہ غنائم اہمال واقع شدہ نہ خمس ماندہ و نہ خمس الخمس چون بہ بنی ہاشم عوض نمی رسد کہ خُمُس الخمس است مُعوّض برسد اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ جَعَلَ لِکُلِّ ضَیْقٍ مَخْرَجًا وَ لِکُلِّ شِدَّۃٍ سَھْلًا۔

بیعت وارشاد

پروردگار جلّ شانہ حضرت ایشان را عجب بصارت و بصیرت عنایت فرمودہ بود کہ بہ یک نظر صدق و اخلاص و استعداد طالبِ حق را معلوم می کردند، چون بہ نظر غائر سوئے کسے می دیدند محسوس می شد کہ نظر مبارک تا بہ سویدائے قلب رسیدہ و در بدنِ آن شخص اقشعرار و ارتعاد پیدا می شد بلکہ بعض افراد را لرزہ بر اندام می اُفتاد۔ اگرچہ این یک نظر برائے قبول کردن و ناقبول کردن کفایت می کرد تاہم حضرت ایشان بعض اوقات آزمائش و امتحان می کردند و بعد ازان بیعت می کردند۔ درین سلسلہ مولوی عبدالشکور فرزندِ شیخ احمد بن فدا حسین ساکن قریہ " تنگمدروا " تابع میوزکل" علاقہ " اکیاب " ملک " برما " در بیاضِ خود احوالِ مرید شدن خود را بہ قلم خود بہ اُردو نوشتہ۔ عاجز آن را ذکر می کند تا طریقہ حضرت ایشان ظاہر گردد۔

بیانِ مولوی عبدالشکور

در میرٹھ بہ طلب علم دین مصروف بودم و خواہش داشتم کہ بہ ہادی طریقت خود را برسانم میلانِ طبیعتم بہ طریقہ نقشبندیہ بود۔ از اتفاقات آمدنم بہ دہلی شد، و صدفۃً در جلسہ دستاربندی بہ مدرسہ مولوی عبدالرب رسیدم، آن جا بر تخت یک بزرگ را نشستہ یافتم کہ از دست ایشان بہ طالبان انعامات می رسیدند۔ بہ اختتام جلسہ ہر یک از حاضرین ساعی شد کہ با حضرت آن بزرگ مصافحہ بکند۔ من ہم منتظر فرصت بودم چون بار یافتم بسم اللہ خواندہ مصافحہ کردم، کفِ دست ایشان را اَملس از ریشم و خنک چون یخ یافتم۔ بہ وقتِ مصافحہ اثرِ خنکی در تمام جسمِ من بہ نوعے سرایت کرد گویا اثر برق بہ من رسیدہ است۔ من از کسانے کہ در ان محفل بودند

پرسیدم این بزرگ کیست. گفتند کہ ایشان حضرت شاہ ابوالخیر اند کہ در خانقاہ خود قیام دارند و خانقاہِ ایشان در شارع چتلی قبر است، و طریقہ ایشان نقشبندیہ مجددیہ است۔

در دہلی مرا یک دوست چاٹگامی بود کہ نزد خانقاہ شریف قیام داشت بہ وے گفتم کہ مرا بخدمت حضرت ایشان برسان۔ وے گفت کہ من نمی توانم کہ شمارا بہ خدمت حضرت ایشان برسانم۔ ہر کہ برائے ملاقات می رود، دربان اطلاعش می کند و دیدہ شدہ کہ بہ نوبتِ اول کم کسے را می خواہند۔ بلکہ بعد از دو سہ روز طلب می فرمایند۔ حضرت ایشان امتحانِ عزم وے می کنند۔ و من بہ شما این رائے می دہم کہ شما اوّلاً از تحصیلِ علوم خود را فارغ کنید و باز برائے بیعت کردن بیائید زیرا کہ طالبانِ علم را کہ برائے بیعت می آیند حضرت ایشان می گویند اوّلاً از تحصیلِ علم خود را فارغ کنید و باز آمدہ داخلِ طریقہ شریفہ شوید۔ و وقتے کہ شما قصداً آمدہ بہ خدمتِ حضرت ایشان کنید بہ عزمِ محکم قصد کنید و سنجیدہ باشید کہ اگر تا یک ماہ مرا طلب نہ کنند من بر دروازہ حضرتِ ایشان ہر روز خواہم رسید و ساعتہا انتظار خواہم کرد۔

دوست چاٹگامی بہ من درست مشورہ داد۔ پروردگار ویرا اجر دہد۔ من بہ میرٹھ رفتم و بعد از یک سال از تحصیلِ علم فارغ شدہ بر درِ اقدس حاضر شدم۔ دربانِ حضرت ایشان را اطلاع داد طلبم نہ فرمودند۔ من نزدِ بوّاب نشستہ انتظار کردم۔ سہ روزہ بر این منوال گزشت، روز چہارم حضرتِ ایشان (مُلّا عبداللہ علیمی)، را امر کردند کہ مرا داخل سلسلہ عالیہ کند چنان چہ وے در عمارتِ دروازہ مرا بیعت کرد و تعلیمِ وظیفہ لطیفہ قلبی کرد و گفت کہ این جانشستہ بہ وظیفہ شریفہ مشغول باش۔ بہ روز ششم بعد اذان کہ بہ اندازہ یک ساعت مشغولِ ذکرِ شریف گشتم طلبم فرمودند، کسے کہ تعلیم دادہ بود بہ خدمتِ ایشانم رسانید۔ وقتے کہ وے مرا در حضورِ ایشان می برد بہ من ہیبتِ ایشان مستولی گشت وَ مَنْ مُرْتَعِد الفَرَائِصِ بہ حضورِ ایشان رسیدہ عرض سلام کردہ دو زانو نشستم، حضرت ایشان بہ مہر و مودّت معاملہ نمودند و مصافحہ کردند و از احوالم استفسار نمودند و باز مرا بہ ہمان نہج بیعت کردند کہ خلیفہ ایشان کردہ بود و حضرت ایشان نیز تعلیم لطیفہ قلبی کردند۔ بعد ازین مرا اجازت شد کہ ہر روز رو بروئے ایشان نشستہ بہ ذکرِ شریف مشغول مانم۔

اندران ایام حضرت ایشان از نماز شام فارغ شدہ بہ حلقہ و توجہ مشغول می شدند و تا ساعت دہ بلکہ یازدہ مصروف می ماندند و باز مؤذن اذان می داد و حضرت ایشان نماز خواندہ بہ حرم سرا تشریف می بردند و مخلصین رخصت می شدند۔

طبیعتِ حضرتِ ایشان جلالی بود و اثرِ عشق و سوز و گداز بر ایشان غالب بود۔ احیاناً

حضرت ایشان از مثنوی یا از کتابِ دیگر شعرے یا از احادیث مبارکہ حدیثِ شریف می خواندند و من می گفتند "مولوی عبدالشکور مطلب این چیست"۔ من احیاناً خاموش می ماندم و احیاناً عرض می کردم کہ حضور مبارک بیان فرمایند۔ دران وقت حضرت ایشان بہ نوعے بیان آن شعر یا حدیث شریف می کردند کہ مالا اُذنٌ سَمِعَت بروئے صادق آمدے۔ و من دران وقت اشکہائے حضرت ایشان را می دیدم کہ از چشمانِ مبارک مسلسل می ریخت۔

لذتِ بادۂ عشق است زمن مست مپرس ؎ ذوقِ این می نہ شناسی بخدا تا نہ چشی

احیاناً از ماندگی بر مُتّکا تکیہ می فرمودند دران وقت من جسدِ مبارک را می مالیدم و حضرت ایشان دران وقت با این ناچیز کلام می کردند، از شیرین کلامی حضرت ایشان من چہ گویم، البتہ یقین دارم کہ شیرین کلامی ایشان را ہر کہ بشنود از دل و جان شیدا و عاشق ایشان گردد۔ اگرچہ حضرت ایشان میانہ قد بودند لیکن در ہزارہا افراد سرِ مبارکِ ایشان نمایان می بود، و من طاقت نہ دارم کہ قوّت بدنی و کیفیاتِ روئے انور را بیان کنم، و از رعب و ہیبتِ ایشان چہ گویم، بدانید کہ در مقابل شیر زبان شستہ ام یارائے کسے نہ بود کہ چشم خود را بر چشم مبارک ایشان دوختہ ہمکلام شود، ہر کہ با حضرتِ ایشان ہمکلام می شد از خود نظرش بہ سوئے زمین می رفت، در السنۂ ثلاثہ، اردو و فارسی و عربی مہارت داشتند و در ہر سہ زبان اشعار گفتہ اند" الخ۔

مہابتہ سیدنا عمرؓ

مولوی عبدالشکور از ہیبتِ حضرتِ ایشان درست نوشتہ، عاجز ہزاران افراد را دیدہ کہ تاب دید نہ داشتہ لرزہ بر اندام می شدند و این ہیبت از امام الاعدلین حضرت عمر رضی اللہ عنہ ایشان را وراثۃً رسیدہ بود۔ علامہ ابوالفرج عبدالرحمٰن بن الجوزی رحمہ اللہ در "سیرۃ عمر بن الخطاب" رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوشتہ "عَنْ اَسْلَمَ اِنَّ نَفَرًا مِنَ الْمُسْلِمِیْنَ کَلَّمُوْا عَبْدَ الرَّحْمٰنِ بْنَ عَوْفٍ فَقَالُوْا کَلِّمْ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ فَاِنَّہٗ قَدْ اَخْشَانَا حَتّٰی وَاللّٰہِ مَا نَسْتَطِیْعُ اَنْ نُدِیْمَ اِلَیْہِ اَبْصَارَنَا، قَالَ فَذَکَرَ ذٰلِکَ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ لِعُمَرَ، قَالَ اَوَ قَدْ قَالُوْا ذٰلِکَ، وَاللّٰہِ لَقَدْ لِنْتُ لَہُمْ حَتّٰی تَخَوَّفْتُ اللّٰہَ فِیْ ذٰلِکَ وَلَقَدْ اشْتَدَدْتُ عَلَیْہِمْ حَتّٰی خِفْتُ اللّٰہَ فِیْ ذٰلِکَ وَاَیْمُ اللّٰہِ لَاَنَا اَشَدُّ مِنْہُمْ فَرَقًا مِنِّیْ۔ وَعَنْ عُمَرَ بْنِ مُرَّۃَ قَالَ لَقِیَ رَجُلٌ مِنْ قُرَیْشٍ عُمَرَ فَقَالَ لِنْ لَنَا فَقَدْ مَلَأْتَ قُلُوْبَنَا مَہَابَۃً فَقَالَ اَفِیْ ذٰلِکَ ظُلْمٌ قَالَ لَا قَالَ فَزَادَنِیَ اللّٰہُ فِیْ صُدُوْرِکُمْ مَہَابَۃً" یعنی جماعتے از مسلمین بہ عبدالرحمٰن بن عوف گفت کہ تو درین باب با عمر بن الخطاب چیزے مکالمہ کن کہ وے ما یان را بہ حدّے خائف کردہ کہ نتوانیم

از من مست مپرس

بہ خدا، ما مداومت نظر بہ سویش نمی توانیم کرد۔ عبدالرحمن گوید کہ من این سخن بہ ایشان رساندم۔ وے گفت آیا مردم این سخن می گویند، سوگند بہ خدا کہ برائے آن ہا تا بہ حدّے نرم شدم کہ از اللہ تعالیٰ در نرمی خود ترسیدم و تا بہ حدّے شدّت بر آن ہا کردم کہ از اللہ تعالیٰ در آن ترسیدم۔ سوگند بہ خدا کہ از آن ہا خائف ترم از خودِ من۔ و عمر بن مرّہ گوید کہ شخصے از قریش بہ عمر گفت، نرم شو برائے ما یان کہ دلہائے ما یان را از ہیبت پر ساختی وے گفت۔ آیا درین امر چیزے ظلم است۔ مردِ قریشی گفت نے۔ عمر گفت۔ پس اللہ تعالیٰ در صدور شما یان زیادہ کند این ہیبت را" رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

اِلیٰ مَاکُنَّافِیْہِ حضرت ایشان بہ دستِ مبارک خود بعض افراد را بیعت کردہ اند۔ و الّا مخلصے صاحبِ نسبت و صاحبِ استعداد را می فرمودند کہ از طرفِ ما بیعت کن و تعلیم وظیفۂ شریفہ بدہ۔ و ہر کہ برائے بیعت شدن می آمد اوّلاً از وے اقرار می گرفتند کہ نزدِ ما از امورِ دنیویہ و امراضِ جسمانیہ چیزے نخواہید گفت محض از برائے کسبِ معارف باطنی و رضائے پروردگار آمد شما خواہد شد۔ این اقرار از مرد و زن می گرفتند و ہر یک را پابندِ این اقرار می ساختند و نیز اقرار می گرفتند کہ از محرّماتِ شرعیہ اجتناب خواہد کرد و فرائض و واجبات را ترک نخواہد کرد۔ باز ہر دو دستِ طالبِ حق را بہ ہر دو دستِ مبارک خود گرفتہ استغفار و کلمۂ توحید و کلمۂ شہادت می خواندند و آن طالب نیز بہ آواز بلندی می خواند و می فرمودند کہ ترا داخلِ سلسلۂ مبارکۂ نقشبندیہ کردیم و باز تعلیم لطیفۂ قلبی می کردند و ہدایت رابطہ نیز می فرمودند۔ و تا وقتیکہ لطیفۂ قلب ذاکر نمی شد تعلیم لطیفۂ دیگر نمی فرمودند و نہ بہ اَوراد و وظائف و نوافل مشغول می کردند۔ ذکر آن است کہ بہ مذکور واصل کند و از غمِ دنیا و آخرت وارہاند و از دل و زبان بہ مولائے خود گوید۔ اِلٰہِیْ اَنْتَ مَقْصُوْدِیْ وَ رِضَاکَ مَطْلُوْبِیْ۔

مقصودِ منِ خستہ ز کونین توئی
از بہرِ تو میرم و برائے تو زیم

البتہ چوں طالبِ حق از وردِ "رُبَّ تَالِ یَتْلُوا الْقُرْاٰنَ وَ الْقُرْاٰنُ یَلْعَنُہٗ" می بر آمد اگر طالب از اہلِ نوشت و خواند می بود اجازت دلائل الخیرات و حصن حصین یا حزبِ اعظم می دادند و ہدایت می فرمودند کہ احیاء العلوم و منہاج العابدین و کیمیائے سعادت را مطالعہ کند و نفحات الانس و رشحات عین الحیات و مکتوبات قدسی آیات را بخواند۔ حضرت ایشان از گردابِ پندار و نام و نمود و از مروجہ صوفیت مریدانِ خود را دور می داشتند۔ می فرمودند "دل بہ یار و دست بہ کار" و این شعر می خواندند۔

در بہاران کے شود سرسبز سنگ　　خاک شو تا گل بروید رنگ رنگ

چون طالبِ حق در دائرۂ ولایتِ کبریٰ داخل شدہ از تجلیات اسماء و صفاتِ الٰہیہ بہرہ مند می شد و استعدادِ ارشادی داشت اجازت ارشادش می دادند۔ می فرمودند کہ حضرات انبیاء علیٰ نبیّنا وعلیہم الصلوات والتسلیمات برین مقام فائز می شدند نبوّتِ آن حضرات علیہم السلام ظاہر می شد۔ و حضرت ایشان سعیہا می کردند کہ کسے از مخلصان ایشان در دامِ عُجب و پندار گرفتار نہ گردد، احیاناً این شعر را می خواندند کہ حضرتِ والد بزرگوار ایشان قدّس اللہ اسرارہما فرمودہ اند۔

رو عُمر در خدمتِ پیرِ سعید　　تا نکو گردد رذیلہ خوئے تو

اگر در کسے شمّہ از انانیّت می یافتند در شکنجہ تادیب در آوردہ مستقیم الاحوالش می ساختند۔ خواہ مرید ارجمند می بود یا فرزند دلبند۔ در مکتوبے بہ مولوی برکت اللہ ہانسوی کہ صاحبِ نسبت و از اہلِ اجازت بود تحریر فرمودہ اند۔

خواجہ پندارد کہ مردِ واصل است　　حاصلِ خواجہ بہ جز پندار نیست

وصّافی خود بہ رغمِ حاسد تا کے　　ترویجِ چنین متاعِ کاسد تا کے

تو معدومی خیالِ ہستی از تو　　فاسد باشد خیالِ فاسد تا کے

مکتوب مبارک

کسانے را کہ از اصحاب استعدادات و اہلِ نسبت می بودند برادنیٰ لغزش زجر و توبیخ می کردند و سعیہا می فرمودند کہ ایشان را از اخلاقِ حیوانیہ رہانیدہ بہ اوصاف ملکیّہ متصف سازند حضرت ایشان بہ روز پنجشنبہ ہفتم شعبان ۱۲۲۱ھ از دہلی بہ مخلصین صادقین کاملین از کوٹہ نوشتہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ خادمانِ سعادت آثار مرزا نیاز محمد و حسن خان و عبدالرشید و عبدالحلیم و ملّا عُبَیداللہ و ایاز و لعل احمد مؤذّن و منوّر و ملّا داؤد و مارکیٹی و محبّت و ہارون پسر بوستان و احمد جان قندھاری و آغا جان وغیرہم ہمہ بہ وظائف طاعات و عبادات بہ جد و جہد سعی می کردہ باشند و عمر گران مایہ را مفت ضائع نہ کنند۔

سرمایۂ دولت اے برادر بہ کف آر　　وین عمر گرامی بہ خسارت مگزار

دائم ہمہ جا با ہمہ کس در ہمہ حال　　میدار نہفتہ چشمِ دل جانبِ یار

و از غصہ و خشم خود را دور دارند و از غلیبت و تحقیر مسلمانان و دروغ بسیار پرہیز کنند، این اخلاقِ رذیلہ در شمایان بسیار است و مستحکم است و چون کہ این رذائل در شمایان بسیار است ازین جہت تاثیر ذکرِ شریف و حضورِ دل در شمایان کم است، ہر قدر ما توجہ بہ حالِ شما کردیم و نصیحت

کردیم تاثیر در شمایان نہ شد، این ہمہ بہ سبب عادات شما است بہ اخلاقِ رذیلہ، پس باید کہ در دور کردنِ این اخلاقِ سیئہ سعیِ بلیغ کنند، وقتِ روانگی (از کوٹہ) در مرزا نیاز سستی و پریشانی معلوم می شد وجہ آن بنویسید کہ چہ بود، اگر در ہفتہ یک بار بر زیارت شریف حاضر شدہ وظیفہ بست و پنج ہزار با حضورِ دل کنند، امید است کہ حضورِ دل زیادہ شود والسلام علیکم

پنجشنبہ ہفتم شعبان ۱۳۲۱ھ   عبداللہ ابوالخیر فاروقی

بہ کسانے کہ این مکتوب شریف ارسال شدہ بود اگرچہ در اوائل نوعے از زجر و تنبیہ بر داشت کردند و از احوال "اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ لِلتَّقْوٰى" قدرے دریافتند لہٰذا مستحقِ کرامت "اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِيْبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِيْنَ" شدند و ہر یک از ایشان بدر فلک الکمال گشت۔

صرفہ گویان بعض افراد بر حضرتِ ایشان اعتراضات می کردند کہ ایشان مریدان خود را زجر و تنبیہ می کردند این صرفہ گویان نہ دانستند کہ وظیفہ مرشد و ہادی این است کہ مریدان را از اخلاق رذیلہ پاک کردہ بہ اوصاف ملکیہ متصف گردانند۔ پروردگار جل شانہ می فرماید۔ كَمَآ اَرْسَلْنَا فِيْكُمْ رَسُوْلًا مِّنْكُمْ يَتْلُوْا عَلَيْكُمْ اٰيٰتِنَا وَيُزَكِّيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَّا لَمْ تَكُوْنُوْا تَعْلَمُوْنَ" ہمچنان کہ فرستادیم در میان شما رسولے را کہ از نژاد شما است می خواند بر شمایان آیاتِ ما و شمایان را پاک می کند و می آموزد شمایان را کتاب و حکمت و تعلیم می دہد شمایان را آن چیز کہ نہ می دانستید شمایان آن را" پروردگار جل شانہ تزکیہ را اول ذکر کردہ و باز بیان تعلیم فرمودہ تا وقتے کہ از آلائشات تخلیہ حاصل نہ شود حصولِ کمالات کہ تحلیہ است چہ گونہ حاصل شود۔ مقصدِ حضرت ایشان طہارت و تزکیہ مریدان بود۔ بہ نرمی بود یا بہ درشتی، بہ قول شدید باشد یا بہ ضربِ موجع۔ بہ اصلاح آنہا می کوشیدند ـــــــ مشکات در باب الدعوات از بخاری و مسلم آوردہ کہ سرورِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودہ اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اتَّخَذْتُ عِنْدَكَ عَهْدًا لَنْ تُخْلِفَنِيْهِ فَاِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ اَيُّ الْمُؤْمِنِيْنَ اٰذَيْتُهٗ شَتَمْتُهٗ، لَعَنْتُهٗ، جَلَدْتُهٗ فَاجْعَلْهَا لَهٗ صَلٰوةً وَّزَكٰوةً وَّقُرْبَةً تُقَرِّبُهٗ بِهَآ اِلَيْكَ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ۔ ای، خداوندا بہ درستی کہ من گرفتم نزد تو پیمانے را کہ ہرگز خلاف نہ کنی مرا آن پیمان را، پس نیستم من مگر یک آدمی، پس از مسلمانان ہر کدام را کہ برنجانم او را، دشنامش دہم، لعنتش کنم، و یا بزنم، پس این ذکر شدہ اشیا را برائش بگردان رحمت و پاکیزگی و سببِ قربت بہ خود کہ نزدیک گردانی تو او را بہ این مذکورات بسوئے خود روزِ قیامت" حضرتِ ایشان قدس سرہٗ کہ از دل و جان شیفتہ و گرویدہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بودند ہمین دعا از پروردگار خود داشتند۔

مقامِ مرشد مشکات در باب حفظ اللسان از شعب الایمانِ بیہقی نقل کردہ کہ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا گفتہ کہ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گزشت براَبوبکر رضی اللہ عنہ در حالے کہ ابوبکر بعضے از مملوکانِ خود را دشنام می داد۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ جانب ابوبکر التفات فرمود و ارشاد کرد۔ لعنت کنندگان و صدیقان (یعنی این دو صفت باہم نہ می شود، لَا یَنْبَغِیْ لِصِدِّیْقٍ اَنْ یَّکُوْنَ لَعَّانًا، نہ می شاید صدیق را کہ لعنت کنندہ باشد) پس ابوبکر دران روز از مملوکانِ خود بعضے را آزاد کرد و باز نزد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گفت، لَا اَعُوْدُ۔ گرد این کار باز نہ گردم"۔

ومشکات در فصلِ ثالث در مناقب ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ از رزین نقل کردہ۔ کہ نزدِ عمر ذکر ابوبکر رضی اللہ عنہما کردہ شد۔ پس عمر گریست و گفت۔ دوست می دارم کہ عملِ تمام عمرِ من مانند عملِ یک روز از روزہا و یک شب از شبہائے ابوبکر می بود۔ شب آن شب است کہ با رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ غار رفت۔ و وقتے کہ بہ غار رسیدند۔ بہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گفت بہ خدا کہ تو در غار نہ در آئی تا نہ درآیم پیش از تو۔ اگر در وے چیزے باشد بہ من برسد نہ ترا۔ پس ابوبکر درآمد بہ غار و جاروب داد غار را و در یک جانبِ غار سوراخے یافت پس پارہ کرد اِزار خود را و بستہ کرد آن سوراخ را بہ آن پارۂ اِزار، و دو سوراخہا بماندند پس بہ ہر دو پاہائے خود آن دو سوراخ را بستہ کرد و باز بہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گفت۔ اُدْخُلْ، داخل شو۔ پس درآمد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و سرِ مبارک خود را در کنارِ ابوبکر بنہاد و خواب کرد و از جہت سوراخ ابوبکر گزیدہ شد، و وے حرکت نہ کرد جہتِ ترس آن کہ بیدار گردد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و اشکہاے ابوبکر بر روئے مبارک پیغمبرِ خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اُفتاد، پس آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود ترا چہ شد اے ابوبکر۔ گفت لُدِغْتُ فِدَاكَ اَبِیْ وَاُمِّیْ گزیدہ شدم فدائے تو باد پدرِ من و مادرِ من، پس افگند رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لُعاب دہنِ خود را و رفت از الم آن چہ می یافت ابوبکر۔ و باز عود کرد آن زہر بر ابوبکر و سبب موت ابوبکر گشت۔ و رُوز آن رُوز است کہ چون وفات یافت رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و مرتد شد عرب و گفتند کہ ما زکات نہ می دہیم و ابوبکر گفت کہ اگر عقالے را دپائے بند شتر را، منع کنند من ایشان را جہاد کنم بر آن من گفتم اے خلیفہ پیغمبر خدا تَاَلَّفِ النَّاسَ۔ تالیف کن مردم را، و نرمی کن با ایشان، پس ابوبکر بہ من گفت اَجَبَّارٌ فِی الْجَاهِلِیَّةِ وَخَوَّارٌ فِی الْاِسْلَامِ آیا در جاہلیت جبّاری و در اسلام نامردی۔ اِنَّهٗ قَدِ انْقَطَعَ الْوَحْیُ وَتَمَّ الدِّیْنُ اَیُنْقَصُ وَاَنَا حَیٌّ۔

بہ درستی کہ وحی گسستہ شد و دین کامل گشت آیا من زندہ مانم و دین نقصان پذیرد؟"

حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ اگرچہ از سردارِ کل عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مستفید شدہ بود و بہ صحبت آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم رسیدہ بود اما خلافت از حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدنی بود و کیفیتے کہ برائے تحمّلِ بارِ امانت ضروری بود از حضرت صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسید. حافظ ابوعمر بن عبدالبر در کتاب الاستیعاب فی معرفۃ الاصحاب در احوال حضرت صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوشتہ کَانَ اَبُوْبَکْرٍ یَقُوْلُ اَنَا خَلِیْفَۃُ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَکَذٰلِکَ کَانَ یُدْعٰی یَا خَلِیْفَۃَ رَسُوْلِ اللّٰہِ وَکَانَ عُمَرُ یُدْعٰی خَلِیْفَۃُ اَبِیْ بَکْرٍ صَدْرًا مِّنْ خِلَافَتِہٖ حَتّٰی تُسمّی بِاَمِیْرِ الْمُؤْمِنِیْنَ لِقِصَّۃٍ سَنَذْکُرُھَا فِیْ بَابِہٖ اِنْ شَاءَ اللّٰہُ تَعَالٰی" کہ حضرت ابوبکر خود را خلیفہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم می گفت و مردمان نیز بہ این نام حضرت ایشان را یاد می کردند و عمر را بہ نام خلیفہ ابی بکر در اوائل خلافت ایشان می گفتند تا آنکہ بہ نام امیر المومنین موسوم شد. و در احوالِ حضرتِ عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوشتہ کہ "حضرت عمر خود را خلیفۃ ابی بکر می نوشت و در گفتن خلیفۃ خلیفۃِ رسولِ اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم طوالت بود. چوں لبید بن ربیعۃ عامری و عدیؓ بن حاتم طائی حضرت ایشان را بہ امیر المومنین نام بردند حضرت عمر آن را خوش کردند" و سیوطی در تاریخ الخلفاء نوشتہ کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ می گفت "لَوَدِدْتُ اَنِّیْ شَعْرَۃٌ فِیْ صَدْرِ اَبِیْ بَکْرٍ. البتہ خواہش داشتم کہ من بر سینۂ ابوبکر یک موئے بودمے"

ابن سعد در جزء پنجم صفحہ دو صد و ہشتاد و ہفت از طبقات کبریٰ نوشتہ عن عکرمۃ قَالَ کَانَ ابْنُ عَبَّاسٍ یَجْعَلُ فِیْ رِجْلِیَ الْکَبْلَ یُعَلِّمُنِی الْقُرْاٰنَ وَیُعَلِّمُنِی السُّنَّۃَ. یعنی حضرت ابن عباس در پائے عکرمہ قید می نہاد تا کہ وے قرآن و حدیث را یاد گیرد. بخاری نیز در صحیح خود در باب التوثق ممن تخشی معرّتہ نوشتہ. "قَیَّدَ ابنُ عباسٍ عکرمۃَ علی تعلیمِ القرآنِ والسننِ والفرائضِ" و آن چہ حضرت عمرؓ بہ درۂ خود غافلان را تنبیہ می فرمود محتاج ہیچ تعارف نیست۔

مرشد برحق از حضیض پستی بہ اوجِ بلندی می رساند و از لذائذ و کیفیات "وَالَّذِیْ نَفْسِیْ بِیَدِہٖ لَوْ تَدُوْمُوْنَ عَلٰی مَا تَکُوْنُوْنَ عِنْدِیْ وَفِی الذِّکْرِ لَصَافَحَتْکُمُ الْمَلٰئِکَۃُ عَلٰی فُرُشِکُمْ وَفِیْ طُرُقِکُمْ. وَلٰکِنْ یَا حَنْظَلَۃُ سَاعَۃً وَسَاعَۃً. رَوَاہُ مُسْلِمٌ کَمَا فِیْ بَابِ ذِکْرِ اللّٰہِ عَزَّوَجَلَّ مِنَ الْمِشْکَاتِ" حنظلہ بن ربیع اُسیدی رضی اللہ عنہ می گوید کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ بہ من گفت، اے حنظلہ چہ حال داری، من گفتم کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ما یان را بہ نار و جنت

تذکیر می کند و احوالِ ما آن می باشد کہ گویا دوزخ و جنت را بہ چشم خود می بینیم و چون از نزد آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم می برآییم و با زنہا و اولاد و زمینات مخالطت می کنیم از ان چیزہا بسیاری را فراموش می کنیم۔ حضرت صدیق اکبر فرمود کہ بہ خدا این گونہ احوال مارا ہم پیش می آید۔ و باز من و ابوبکر بہ خدمت آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم رسیدیم و من گفتم کہ یا رسول اللہ حنظلہ منافق شدہ و عرض احوال کردم۔ پس آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ سوگند بہ آن پاک ذات کہ نفس من در دستِ قدرت اوست کہ اگر بر آن حال کہ نزدِ من بہ شمایان حاصل می شود، شمایان دائم بمانید سرآئینہ مصافحہ کنند شمارا فرشتگان بر فراشہائے شما و در راہ ہائے شما لیکن اے حنظلہ گاہے و گاہے۔

اگر درویش بر حالے بماندے　　سرِ دست از دو عالم بر فشاندے
گہے بر طارمِ اعلیٰ نشینم　　گہے بر پُشتِ پائے خود نہ بینم

بیعتِ زنان

بیعتِ زنان متعلق بہ حضرت والدۂ ماجدہ بود۔ بلکہ حلقہ و توجہ نسار نیز بہ ایشان تعلق داشت۔ روزے در کوئٹہ حضرت ایشان بہ عاجز فرمودند ” والدۂ شما احوالِ بلند و کیفیاتِ ارجمند دارند و ما ایشان را اجازۂ تعلیم و ارشاد دادہ ایم “ مع ہٰذا یک نوبت در کوئٹہ عاجز دیدہ کہ از پنجاب جماعتے از نسار برائے بیعت بہ خدمت حضرت ایشان رسید۔ حضرت ایشان ردائے طویل را بر زمین انداختند و جانبے را از آن ردار در دستِ خود گرفتند و جانبِ دیگر را جماعت زنان گرفت و آن جناب اولاً عہد گرفت کہ از نواہی اجتناب ورزند و در ادائے اوامر کوتاہی نہ کنند و ایشان را داخل سلسلۂ عالیہ نمود۔

حلقہ و توجہ

حضرت ایشان بہ مواظبت بعد از وقتِ چاشت از ساعتِ نہ تا ساعتِ دوازدہ بلکہ تا ساعتِ یک از صباح و از نمازِ شام تا نصف اللیل حلقہ می فرمودند۔ البتہ در چند سال آخر حلقۂ صباح نہ می کردند و حلقۂ شام تا ساعت دوازلیل طول می کشید۔ در حلقۂ صباح بیشتر بہ تدریس مشغول می بودند کہ بیانش عن قریب خواہد آمد۔

ابتدائے حلقہ مظہرِ کیفیاتِ جلالیہ می بود۔ حضرت ایشان بہ نظرِ باطن احوالِ مخلصین را ملاحظہ می فرمودند۔ اگر در کسے خللے می یافتند بہ حسبِ احوال تنبیہ می فرمودند۔ بہ اندازۂ یک ساعت یا یک و نیم ساعت دورِ جلالی طول می کشید و بعد ازین آغازِ دورِ جمالی می شد۔ روزے در حلقۂ مبارکہ بہ مخلصین گفتند ” ما چہ کنیم برائے اصلاحِ احوالِ باطن شمایان توجہات وسیعہ ہا می کنیم و نوعے از آثارِ حسن و جمال در قلوبِ شمایان ملاحظہ می کنیم و خوش می شویم، و دیگر روز چون آثارِ خیر و برکت را محو می یابیم و جابش پردہائے ظلمات بہ نظر در می آیند

کبیدہ خاطر شدہ زجر و توبیخ می کنیم"۔ عاجز چندین افراد را دیدہ کہ سالہا سال بہ خدمتِ اقدسِ ایشان رسیدہ اند و دائما لطفہا و عنایتہا یافتہ اند۔ یک بار ہم کلمۂ درشت را از ایشان نہ شنیدہ اند۔ چون میر حسن صاحبزادہ و ملا محمد حسن بابی قندھاری، و رحیم داد مستنگی و فتح اللہ اندڑی، و حاجی نور احمد مقری، و ملا گل محمد ادخیل، و ملا حاجی گل، و عبد الحکیم دفتانی، و مولوی عبد العزیز بنگالی و غیرہم۔ بلکہ این عاجز دیدہ کہ بعض افراد را یاد می فرمودند و خواہش داشتند کہ ایشان برائے چند وقت حاضر شوند۔ از اینہا ملا محمد حسن بابی است کہ چند سال در کوئٹہ بہ خدمت حضرت ایشان بودہ و در ۱۳۳۸ھ بہ قندھار رفت و دو سال آخر از خدمتِ مبارکہ جدا ماند۔ قیام ملا محمد حسن در کوئٹہ بہ جائے محمد اسلم خاں نورزی بودہ حضرت ایشان درین عرصہ چند بار بہ محمد اسلم فرمودند کہ ملا محمد حسن را از قندھار طلب کنید۔ اگر در جائے شما ایشان را تکلیفے می شود ما ایشان را جائے می دہیم۔ ایشان بیایند و بہ راحت قیام کنند۔

کسے کہ ہمہ وقت و ہمہ حال متوجہ الی اللہ باشد با اصحابِ غفلت چہ صحبت دارد۔ عالمے کہ مصروف تحقیقاتِ علمیہ بود برائش صحبت جاہل بہ جز تضییع وقت چیزے دیگر نیست۔ مثلِ مشہور است اَلْجِنْسُ اِلَی الْجِنْسِ یَمِیْلُ۔ پروردگار جَلَّتْ حِکْمَتُہٗ بہ سردارِ کل جہان و رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قصہ ہائے انبیاء علیہم السلام بیان کردہ تا کہ قلبِ مبارکِ ایشان قرار گیرد۔ پروردگار گفتہ وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْۢبَآءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهٖ فُؤَادَكَ۔ حضرت ایشان قدس سرہ چیزے را دلدادہ بودند بوئے آن چیز را خواہان بودند، روزے در خانقاہ شریف دہلی مصروف حلقہ و توجہ بودند۔ ناگاہ شخصے از دروازۂ شرقی در آمد و بر مزاراتِ مبارکہ رفتہ سلام و فاتحہ خواند و قدرے مراقبہ کردہ باز گشت۔ وقتے کہ آن مردِ خدا باز می گشت حضرتِ ایشان سرِ مبارک برداشتہ جانبِ آن مرد نگریستند و بہ حاضرین گفتند "این مردِ پاک نفس را بنگرید کہ چہ دلِ پاک مثل انار دارد۔ اگر این گونہ افراد نزدِ من آیند من ایشان را کے چیزے خواہم گفت"۔

بعد از دورِ جلالی دورِ جمالی شروع می شد۔ سبحان اللہ چہ مبارک ساعت و چہ پاک محفل می بود۔ ہر یک از شرابِ محبت سرشار شدہ از دنیا و مافیہا بے خبر می شد۔ نشستِ حضرت ایشان چہار زانو می بود۔ یک بالشتِ خورد بر زانہائے خود نہادہ ہر دو مرافق را بر آن می نہادند۔ بہ دورانِ توجہ سرِ مبارکِ ایشان مائل بہ زمین می شد۔ تا ساعت دو بلکہ بعد تر از آن این کیفیت می ماند۔ شبے بہ عبید الرحمٰن خان شروانی فرزندِ مولانا حبیب الرحمٰن خان صدر یار جنگ، علی گڑھی بہ ساعت دو فرمودند "بر ما چہ فضلِ پروردگار است، این وقت کہ مخلوق در خواب است۔ در این جا بندگانِ خدا مصروف ذکرِ الٰہی اند"۔ عبید الرحمٰن خان می گوید کہ

بعد ازین قول حضرتِ ایشان صدائے ھُوْ برآوردند و محسوس کردم نہ صرف خانقاہ شریف و مسجد شریفِ خانقاہ بلکہ از در و دیوارِ عماراتِ ملحقۂ خانقاہ شریف صدائے اَللهُ اَللهُ برخاستند۔" از اہالیانِ ہند چندین برادرانِ طریقت بہ این عاجز گفتہ اند کہ ما در خانۂ خود سعیہا می کُنیم کہ حضورِ قلب حاصل کنیم و بہ ذکرِ پروردگار مشغول شویم۔ اَما وقتے کہ قصدِ حضرت ایشان می کنیم و از خانۂ خود پائے بیروں می نہیم ذکر شریف جاری می شود و در حضورِ حضرت ایشان کیفیتے روی می دہد کہ از بیانش زبان قاصر است عاجز در نظمِ "نغمۂ ہجران" گفتہ۔

۱۴ھ ۵۴

قبلۂ عالم ابوالخیرِ کبیر — ذُخرِ دین عبداللہ آن قطبِ شہیر
داشت از گردون محی الدین لقب — مولدش دہلی و فاروقی نسب
باکمال و بُد عریق اندر کمال — چون مجدد داشت جذبے بے مثال
ہرچہ گویم در کمالش کمتر است — وز گمانِ من مقامش برتر است
یک نگاہش زندہ کردے صد قلوب — یک دمش از مُذنبان شُستے ذنوب
چون ندارد تاب وصفش را زبان — زان نویسم خادمانش را بیان
طالبان را ہرچہ باشد از کمال — بر علوِ کعبِ استاذ است دال
خادمانِ شان بہ سوز و دردِ دل — ہمچو پروانہ بہ شمعِ مشتعل
آہ و زاری بود ایشان را شعار — عشقِ حق می داشت شان را بے قرار
از شرابِ معرفت بے ہُش بُدند — رُبَّ اَشعَث را مثالِ خُوش بُدند
گر یکے از سوز آہے می کشید — دیگرے را مرغِ جانش می پرید
گر یکے را چشم بودے اشک بار — دیگرے را سینہ بودے ہمچو نار
گر یکے از شوق و جذبہ می تپید — دیگرے از وجد جامہ می درید
چون بہ حلقہ می نشستے پیشِ پیر — ہمچو ہالہ گردِ آن ماہِ مُنیر
ہر یکے مبہوت گشتے از جمال — محو اندر ذاتِ پاکِ ذوالجلال
بے خبر گشتے ز اخبارِ عیان — باخبر گشتے ز اسرارِ نہان
گر تو می دیدی جمالِ انجمن — کلکِ حیرت می گزیدی در دہن
می گزشت اندر دلت چندین سوال — بر زبانِ حال رفتے این مقال
این گروہِ انس بینم یا مَلَک — یا قمر را با نجوم اندر فلک
جذبۂ اصحاب چون بینم نہان — برکتِ خیر القرون چون شد عیان

هیچ گاہے من ندیدم مردمان / زین نمط با این صفت اندر جہان
گفت پیغمبر کہ مردانِ خدا / دیدنِ شان یادِ حق بخشد ترا
بس ہمین تعریفِ نیکان آمدہ / بس ہمین توصیفِ مردان آمدہ
ختم سازم وصفِ شان بر این کلام / تاکہ قولِ مصطفیٰ یا بدختام
حیف بیند چشمِ گیتی بعد ازین / نیک مردان ہمچو ایشان بر زمین
یاکہ بیند مردمان را در قیام / در لیالیہائے برکت از صیام
آن صلاۃِ باحضور و باخشوع / ختمِ قرآن با قرأت باخضوع
رحمتِ حق روز و شب بر شان بود / روحِ شان در خلد پس فرحان بود

دیدہ شدہ کہ بعض افراد از وجہِ اقوالِ معاندین سُوءِ ظن بہ حضرتِ ایشان می داشتند و این سُوءِ ظن تا زمانے می بود کہ بہ خدمتِ اقدس نہ رسیدہ بودند روزے کہ بہ خدمتِ ایشان می رسیدند گرویدۂ حضرتِ ایشان می شدند۔ و ازین جملہ سیادت پناہ سید احمد (شمس العلماء) امامِ جامعِ دہلی فرزند جناب سید حافظ محمد الامام رحمہا اللہ بودہ۔ تا سالہا از حضرتِ ایشان دُوری وَرزیدند۔ و چون نوبتِ بہ خدمتِ ایشان رسیدند معتقد بلکہ گرویدۂ حضرت ایشان شدند۔ وفات ایشان بہ روز چہار شنبہ ۲۴ شوال ۱۳۶۶ھ (۱۰ ستمبر ۱۹۴۷ء) بودہ تا روزِ وفات محبّت و ارتباطے کہ با ما برادران داشتند بر فرطِ عقیدت ایشان دال بود کہ با حضرتِ ایشان داشتند۔ و قتے کہ ذکرِ حضرتِ ایشان می کردند بہ ادب و احترامِ تام می کردند۔ رحمہ اللہ۔

و کسانے کہ از وجہِ ہیبتِ حضرتِ ایشان برکنارہ بودند چون بہ خدمتِ مبارک می رسیدند از جان دل گرویدۂ حضرتِ ایشان می شدند و منہم صاحب النسبۃ والمودۃ والاخلاص حکیم فرید احمد عبّاسی اَمروہوی، روزے بہ قُربِ چتلی قبر بہ دست بوسی حضرت ایشان رسیدند و عرض کردند اگر حضرتِ اقدس اجازت دہند فقیر بعد العشاء بہ خدمتِ اقدس برسد۔ حضرتِ ایشان بہ انبساطِ کامل فرمودند۔ ہان، ہان، بہ شب بیایید چنانچہ ازان روز تا شبِ وفات سہ سال ہر شب در دہلی بہ خدمت حضرت ایشان می رسیدند۔ و ایشان شخصے اند کہ اَحوالِ کسبِ سُلوک از حضرت ایشان استفسار کردند و جوابے کہ حضرت ایشان دادند تحتِ عنوان تحریرِ مبارک در فصل اوّل گزشتہ۔ جناب حکیم صاحب از اہلِ باطن و اصحابِ سلوک بودہ و سلسلۂ ارادت و بیعتِ ایشان بہ قطبِ عالم حضرت شاہ غلام علی قدس اللہ سرہٗ وَ اَفَاضَ عَلَی الْعَالَمِیْنَ بِرَّہٗ می رسید، ایشان از شاہ بہاء الدین اَمروہوی بیعت

بودند و ایشان خلیفۂ شاہ عبدالرحمٰن شاہجہان پوری و ایشان خلیفۂ حضرت شاہ غلام علی قدس اللہ اسرارہم بودہ اند، بعد از تقسیم ہند در ایامِ زد و خورد بہ لاہور رفتند، بہ روز شنبہ ۲۲ رجب ۱۳۶۸ھ (۲۱ستمبر ۱۹۴۹ء) در لاہور عاجز برائے ملاقاتِ ایشان ہمراہِ فرزندِ کلانِ ایشان برادرِ طریقت علی احمد بہ "موڈل ٹاؤن" رفت بہ عجب انداز عشق و محبت ذکرِ مبارک حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ می کردند و اشک ہائے محبت می ریختند کہ یادِ آن تا این زمان در سویدائے قلب محفوظ است۔ و این ملاقاتِ آخر بودہ کہ با ایشان شدہ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَ رَضِیَ عَنْهُ ــــــــ صدہا افراد بودند کہ از ہیبتِ ایشان بہ خدمت مبارکہ نہ رسیدند و از خلفائے ایشان اخذ طریقہ کردہ خود را داخل زمرۂ مریدان کردند۔ در احادیث شریفہ وارد است مَنْ رَاٰهُ بَدِیْهَةً هَابَهٗ وَمَنْ خَالَطَهٗ مُحَبَّةً اَحَبَّهٗ۔ از نسبت غلامی کہ بہ آن سرورِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حضرتِ ایشان را بود، پروردگار از این وصف ایشان را نصیبہ دادہ بود۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ یُؤْتِیْهِ مَنْ یَّشَآءُ۔

بید لرزان وار لرزد ہر کہ سویش بنگرد شہریارِ ملک بادا یا گدائے بے وطن!
وز سرِ صدق و محبت ہر کہ آمد نزدِ شان بادۂ اُلفت چشید و در گذشت از جان و تن

تدریس و تذکیر در حلقۂ صبح اگر جماعتِ اہلِ علم می بود حضرت ایشان درسِ صحیحِ بخاری یا صحیحِ مسلم می دادند۔ حضرت ایشان مراعاتِ صحّتِ اسماء و اعراب بسیار می کردند و باز ترجمۂ حدیث شریف و بیانِ مختصر از مطابقۃ الباب می کردند۔ اگر در اسناد امرے قابلِ ذکر می بود آن را ہم بیان می کردند و می فرمودند کہ مرا طریقۂ محدّثِ دار الہجرہ حضرت شاہ عبدالغنی قدس سرہ پسند است۔ از تقریراتِ زائدہ اجتناب می کردند۔ و می خواستند کہ از نورِ ارشاداتِ نبویّہ کاملاً مستفید شوند۔ کسانے کہ بہ ظاہر حدیث شریف می خواندند، بہ باطن منازلِ سلوک طے می کردند و در پسِ ایشان دائرہ بر دائرہ جماعتِ پاک باطنانِ مصروف ذکر شریف می بودند۔ برادرِ طریقت و صاحبِ نسبت و مودّت حکیم عبدالعزیز از حکیم عبدالمجید خان شریفی دہلوی فنِ طِب حاصل می کردند و نزد حضرت ایشان بہ کسبِ سلوک مصروف می بودند۔ روزے بہ عاجز گفتند۔ وقتے کہ حضرت ایشان بہ تدریس حدیث شریف مشغول می بودند۔ من در اواخرِ صفوف بہ ذکر شریف مشغول می شدم، فیوضاتِ رحمانیّہ چون شبنم بر تمامِ بدن می ریخت دو نیم یا سہ ساعت می گذشت و من در لذّتِ ذکر چنان غرق می بودم کہ از چیزے خبرم نہ می بود۔ نظرِ التفات حضرت ایشان بر تمام حاضرین می بود۔ اگر کسے را غفلت روئے می داد ہمان دم وے را تنبیہ می فرمودند، تا بہ نصف النہار این مبارک حلقہ می بود۔

متعلق بہ حلقہ در اوراد و وظائف حِصنِ حَصین و حِزبِ اعظم را خوش می کردند۔ و اجازت

می دادند و درصَلوٰت دلائل الخیرات را دوست می داشتند۔ اگر کسے تصحیح این کتابہا از ایشان می خواست منظوری فرمودند۔ چنانچہ آن شخص بہ دورانِ حلقہ ہر روز یک حزب پیشِ حضرتِ ایشان می خواند، پاک نسب پاک باطن سید احمد حسن ساکن انوپ شہر از توابع بلند شہر از حضرتِ ایشان دلائل الخیرات خوانده۔ و چند افراد حصن حصین خواندند ــــــــــ بعد از نماز عشا برائے نیم ساعت بہ حرم سرا تشریف می بردند۔ آن جا مخلصات از پسِ پرده از حضرت ایشان توجہات و ہدایات حاصل می کردند۔

تربیتِ مخلصین

حضرت ایشان بہ درستیٔ اخلاقِ مریدان سعیہا می کردند۔ از گردابِ انانیت و پندار می کشیدند۔ می فرمودند تا وقتے کہ اخلاقِ رذیلہ زائل نہ شوند، حصولِ کمالاتِ باطنی متعذر است۔ ملا حبیب اللہ ولد زرنک از جہاتِ پشاور وغیره بود۔ سالہا سال خدمت حضرت ایشان کرده۔ قصیدهٔ مبارکہ بُردہ را عامل بود۔ بعد از بیعت شدن در خدمتِ حضرت ایشان عرض کرد کہ من این قصیده را عالم و خلقِ خدا را تعویذ می دہم، اگر حضرت شما اجازت عنایت کنید، من این عمل را جاری دارم، حضرت ایشان بہ ملا حبیب اللہ اجازت داده بودند۔ ملا حبیب اللہ از اصحاب نسبت و حضور آگاہی بود۔ روزے خطائے کرد۔ حضرت ایشان صباحًا بہ ساعت ده یا بعد از آن بہ عاجز فرمودند" زید، برو بہ حبیب اللہ بگو، تو این خطا کرده ئی۔ لہٰذا دو روپیہ جرمانہ بده"۔ ملا حبیب اللہ در خانقاہ شریف نزدِ حجرِ مبارک استاده بوده۔ عاجز پیام حضرت ایشان رسانید۔ وے گفت، من جرمانہ نمی دہم۔ عاجز جوابش رسانید۔ حضرت ایشان جواب شنیده برائے دو سہ دقیقہ سرِ مبارک را مائل بہ جہت صدرِ مبارک کردند و باز سرِ مبارک را بر داشتہ فرمودند" برو بہ حبیب اللہ بگو، ما در طلبِ تو نہ رفتہ بودیم تو، برائے بیعت آمدی و ما از تو اقرار گرفتیم کہ مخالفت نہ خواہی کرد۔ حالا مخالفت کرده ئی و جرمانہ نمی دہی لہٰذا بہ خانۂ خود برو و با ما تعلق مدار"۔ عاجز این قول را بہ ملا حبیب اللہ رساند۔ وے این قول را شنیده چشمان خود را بند کرده روئے خود را بہ جہتِ قیام گاہِ حضرت ایشان تحویل داده بہ کیفیت جذب در آمده با چشمِ گریان بہ عاجز گفت۔ من جرمانہ می دہم، من جرمانہ می دہم۔ و دو روپیہ بہ عاجز داد و خودش مصروف وجد و گریہ شد۔ عاجز آن دو روپیہ بہ خدمتِ مبارک رسانید و عرض کرد کہ ملا حبیب اللہ جرمانہ ادا کرد۔ حضرت ایشان سرِ مبارک خود را بہ جانب عاجز بر داشتہ فرمودند" زید، تو دیدی"۔ دران وقت بر روئے مبارک کیفیتِ انبساط ظاہر و باہر بود۔ و عاجز خیال داد کہ حضرت ایشان وقتے کہ سرِ مبارک خود را برائے لحظات فرو برده بودند نوعے از تصرف باطنی بہ کار آوردند کہ ملا حبیب اللہ از دائرۂ طغیان در حلقۂ فرمان در آمد و این گونہ تصرفات در اکثر اوقات از حضرت ایشان ظاہر می شد، خصوصًا با کسانے کہ نوعے ارتباط قلبی پیدا کرده بودند۔

اجتناب از صحبت واعظان

حضرت ایشان احوالِ ہند را دیدہ بہ مخلصین می گفتند کہ از واعظان دور باشید و بہ وعظِ ایشان نہ روید. عاجز گوید در ہندوستان بہ کثرتِ فِرَق و اَحزاب را ظہور شدہ است. کسے دیوبندی است، کسے بریلوی، کسے چکڑالوی، کسے غیر مقلد، کسے وہابی، کسے اہلِ حدیث، کسے اسلامی و کسے تبلیغی و کسے چیزے دیگر. این ہمہ فرق را داعیان اند، وعظہا می کنند و عوام را بر راہِ غلط می اندازند دیدہ شدہ کہ از استماع وعظِ اینہا شکوک و شبہات در دل جائے میگیرند، برائے مُرید پیر و مرشد رہبر و ہادی است. کسے را کہ پروردگار پیر و مرشدِ کامل عنایت کردہ کہ عالم بہ احکامِ شریعت و عارف بہ اسرارِ طریقت باشد از بہر چہ پیش دیگرے رود۔

آن را کہ در سرائے نگارے است فارغ است   از باغ و بوستان و تماشائے لالہ زار

و اگر پیر کسے بہ احکامِ شریعت چندان علم نہ داشتہ باشد، وے را باید از عالمے استفسار مسائل کند کہ از جمیع این احزاب برطرف باشد، چہ اصحابِ احزاب مسلکِ حزبِ خود را بیان می کنند ؏ چغدت سوئے ویرانہ کشد طوطی سوئے قند، و کس نہ گوید کہ دوغ ما ترش است. سید احمد حسین انوپ شہری بہ سلسلہ ملازمت بہ شہر لوہارفت و آن جا نزد امام مسجد شریف کہ عالم بود نشست و برخاست شروع کرد. وحسبِ معمول بہ خدمتِ حضرت ایشان بہ کوئٹہ عریضہ ارسال کرد. حضرت ایشان بہ جواب تحریر فرمودند۔ "در وظیفہ شما کدورت بہ نظر در می آید، آیا نزد بدعقیدہ افراد نشست و برخاست می دارید" احمد حسین بہ عاجز گفت، من متحیر اندم کہ کدام کس بدعقیدہ است کہ از وے دور بمانم، و اندرین فکر غلطان و پیچان بہ مسجد شریف رفتم و در صحبتِ مولوی صاحب نشستم، و مدتے نہ گذشت کہ شخصے نزد مولوی صاحب چیزے از حلاوہ آورد و گفت برائے فاتحہ حضرت پیران پیر قدس اللہ سرہٗ این شیرینی آوردہ ام شما فاتحہ خواندہ ایصالِ ثواب کنید مولوی صاحب بہ آن شخص گفت "این ہمہ کارہائے لاعنی اند و من این گونہ کار نمی کنم" از مولوی صاحب چون این سخن شنیدم دانستم کہ این امام بدعقیدہ است و خود را از صحبت وے برکنار کردم۔

اجتناب از صحبت صوفی ناتمام

و می فرمودند کہ از صحبت جاہل و ناتمام صوفیہ خود را محفوظ دارید. مولانا سید عبدالجلیل در ۱۳۴۴ھ بیعت شدند. دو سہ ماہ در حلقہ مبارکہ حاضر شدند. چون حضرت ایشان بہ کوئٹہ رفتند، ایشان بہ ڈاسنہ برگشتند کہ در مضافات دہلی دہے بزرگ است. مولوی صاحب بہ این عاجز گفتند "آنجا یک صوفی بود. من ہر روز بہ خدمت وے رسیدہ بہ ذکر شریف مشغول می شدم. چون حضرت ایشان از کوئٹہ مراجعت فرمودند بہ خدمت مبارکہ رسیدم، حضرت ایشان مرا برائے تعلیم حضرت بلال مقرر فرمودند من محسوس کردم کہ حضرت ایشان را

براحوالِ من آن نظرِ التفات نیست کہ در سالِ ماسبق بود۔ دران ایّام حضرتِ ایشان پا پیادہ برائے تفریح و تمشیہ از خانقاہ شریف می برآمدند و عند المُعاوَدَۃ بر کُرسیِ ہندی در دروازۂ خانقاہ شریف قدرے آرام می گرفتند و مخلصین پاک منش این فرصت را غنیمت شمردہ پاہائے ایشان را بہ شوقِ تمام می مالیدند۔ روزے حضرت ایشان چُون باز گشتند و بر کُرسی ہندی نشستند مرا در جانبے استادہ دیدند و بہ من خطاب کردہ فرمودند "عبد الجلیل چہ ماجرٰی است کہ حلاوتِ سالِ گزشتہ در تو نہ می یابم" عرض کردم خطائے از من سر نہ زدہ البتّہ من در صحبتِ یک صُوفی نشستہ بہ ذکر شریف مصروف می شدم، فرمودند "این کثافت کہ در تو ظاہر است اثرِ ہمان صحبت است" عرض کردم حضورِ انور آن نسبت را سلب بفرمایند، فرمودند "سلبِ نسبت بکُنم؟" و باز چشمانِ مبارک را بند کردہ متوجہ بہ سوئے من شدند و من محسوس کردم کہ در سینۂ من چیزے جمع کردہ می شود و باز چیزے از اُمّ الدّماغ من خارج شد و آن وقت یک آواز کہ اَشبہ بہ طَنطَن باشد شنیدم۔ و حضرت ایشان چشمانِ مبارک را کشادہ بہ من گفتند، "عبد الجلیل، چند روز ذکر شریف نہ کنی" مولوی صاحب می گفتند، بعد ازین احوالِ باطنیِ من درست شد و از الطاف و عنایاتِ حضرت ایشان بہرہ مند گشتم۔ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ۔

از عزیمت بہ رخصت

عملِ حضرت ایشان بر عزیمت بود۔ اَمّا اَحیاناً بلا ضرورت برائے اختبارِ احوالِ مخلصین بر رخصت عمل می کردند کسانے کہ دانائے راز می بُودند می دانستند کہ این اختبار است و پروردگار از زَلَل محفوظ دارد۔ و بعض افراد را خنّاس در ورطۂ شکوک و اَوہام می انداخت و این گونہ افراد را حضرت ایشان فی ما بعد سیاست می فرمودند۔ ازین جملہ حافظ عبد الحکیم سوداگرِ جفت دہلوی بود۔ در اوائلِ ماہِ مبارکِ ربیع الاول ۱۳۶۳ھ واقعہ خود را بیان کردند۔

واقعۂ حافظ عبد الحکیم

بعد از تقسیم ہند حافظ عبد الحکیم بہ کراچی رفت و بعد از یک و نیم سال بہ دہلی باز آمد روزے نزدِ حجرِ مبارک باعاجز نشستہ بود و بیان کرد کہ یک بار در دلم اعتراضے پیدا شد و رفتہ رفتہ جائے گرفت، شبے برائے شرکت در حلقۂ شریفہ حاضر شدم، دربان اطلاع کرد۔ حضرت ایشان طلب نہ فرمودند، و من قدرے انتظار کردہ بہ خانہ رفتم۔ شبِ دوم و باز شبِ سوم نیز ہمین صورت پیش آمد۔ آن گہ بہ دلم خیال آمد کہ امشب نیز حاضر می شوم، و تا آن وقت بہ خانہ مراجعت نہ کُنم کہ حضرت ایشان را نہ بنیم۔ چناں چہ بعد از عشار بر درِ اقدس حاضر شدم، دربان اطلاع کرد و جوابے نہ یافت من در دروازہ نشستم، بعد از نصفِ شب بہ ساعتِ دو مُلّا حاجی احمد خان مٹہ خیل آمد و مرا گُفت کہ حضورِ انور بہ قیام گاہ خُود تشریف بردند لہٰذا شما بہ خانہ خُود

برگردید من بہ ایشان گفتم۔ تا وقتے کہ بہ سعادتِ قدمبوسی نرسم ازین جا نہ خواہم رفت۔ بتمامیک بار بہ خدمتِ ایشان باز اطلاع من بدہید۔ چنان چہ مُلّا احمد خان از راہِ بام رفتہ حضورِ انور را اطلاع داد۔ حضرت ایشان فرمودند عبد الحکیم را بیار۔ چنان چہ من از راہِ بام با ملّا احمد خان بسم اللہ الرحمٰن الرحیم خواندہ حاضر شدم چون حضرت ایشان آوازِ من شنیدند بیرونِ صحن برآمدہ دروازۂ زینہ را کشادند۔ چون من بہ حضورِ ایشان رسیدم پائے مبارک ایشان گرفتہ اشک ریزان عرض کردم کہ تقصیر مرا عفو فرمایند، حضرت ایشان نزد دروازۂ زینہ استادہ بودند، مرا از اکتاف گرفتہ استادہ کردند و فرمودند۔ عبد الحکیم از چند روز در دلِ تو کجی بود لہٰذا ما ترا نہ خواستیم۔ حکیم اجمل خان را تو می شناسی۔ بہ نوعے کہ وے تشخیصِ امراضِ جسمانی می کند و باز علاج می کند، بہ فضلِ پروردگار ما تشخیصِ امراضِ قلب بہ ہمان طور می کنیم و باز علاج آن می کنیم تو ببین کہ چہ طور از کجی دلِ تو آگاہ شدیم و علاج آن کردہ زائل کردیم۔ ہوش کن کہ بارِ دگر این گونہ فعل از تو سرنزند۔ این کلام فرمودہ مرا دعا دادہ رخصت کردند۔ این تنبیہ برائے عبد الحکیم باعثِ خیر و برکت گردید۔ محبّت پیر و مرشد در سویدا قلبش متمکن گشت و از حلاوتِ "لَا یُؤْمِنُ اَحَدُکُمْ حَتّٰی اَکُوْنَ اَحَبَّ اِلَیْهِ مِنْ وَّالِدِهٖ وَوَلَدِهٖ وَالنَّاسِ اَجْمَعِیْنَ" مُتلذذ گشت۔ تا وقتے کہ مُرید در محبّتِ پیر خود فانی نہ گردد۔ فنا فی الرسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے می تواند شد و تا وقتے کہ فانی در محبّتِ رسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نہ گردد، فنا فی اللہ کے می شود۔

واقعہ مولانا سیف الرحمٰن

حضرت ایشان مخلصین را بر زلات تنبیہ می فرمودند، چنان چہ مولانا سیف الرحمٰن را بر وابستگی ایشان با اہلِ دنیا تنبیہ فرمودہ اند۔ مولوی صاحب از مخلصینِ اوّلینِ حضرتِ ایشان اند و در مدرسہ عالیہ فتحپوری دہلی صدر مُدرّس بودند۔ در اوائل عقدِ رابع از مایۂ چہار دہم در تحریکِ ترکِ موالات ہجرت کردہ بہ کابل رفتند، در سالِ ہزار و سہ صد و پنجاہ ملاقاتِ ایشان در حرمِ محترم عِندَ الْمَقَام با این عاجز شد۔ محبّت و اخلاص و ارتباطے کہ با سیدی الوالد قدس سرہٗ داشتند آثارِ آن ظاہر و باہر بود، بیانِ حضرت ایشان می کردند و ہمہ اشکہا از چشمانِ خود می ریختند و در آن بقعۂ مبارکہ دعاہا می کردند۔ رحمہُ اللہ و رضی عنہُ۔

مولوی صاحب از اہلِ دُنیا شخصے را بہ خدمتِ حضرتِ ایشان آوردند۔ آن شخص دوازدہ ہزار روپیہ کلدار از زکات بہ خدمتِ حضرت ایشان پیش کرد تا کہ ہر کرا خواہند بدہند و ہر جا کہ خواہند صرف نمایند۔ مولوی صاحب سفارشِ آن شخص کردند، حضرت ایشان را اوضاع و اطوارِ آن شخص پسند نیامد۔ و روپیہ بہ وے گشتانند و مولوی صاحب را گفتند کہ چرا سفارشِ چنین شخص کردی و باز مولوی صاحب را از خانقاہ شریف بدر کردند چنان چہ چند روز مولوی صاحب از حلقہ و توجہ محروم ماندند۔

واقعۂ مُلّا عبد الحلیم آخوندزادہ در کوئٹہ بلوچستان نزد خانۂ حضرت ایشان در احاطۂ سفیر محمد اسماعیل محمد عمر نورزئی قیام داشت۔ وقتے کہ حضرت ایشان برائے تفریح و تمشیہ تشریف می بردند او راہ بہ کمال ادب عرض احترام می کرد و یگان وقت بہ خدمت شریف رسیدہ چندے می نشست۔ اگرچہ وے از حضرت ایشان بیعت نہ بود در ریش وے ہم کمتراز دانۂ برنج بود لیکن دیدہ شدہ کہ حضرت ایشان بر وے شفقت می کردند۔ روزے وے پریشان حال حاضر شد در دست وے یک جام بود و دران جام قدرے از آب آوردہ بود۔ حضرت ایشان پرسیدند "محمد عمر چیست" عرض کرد۔ دخترم از دیروز بہ دردِ زِہ مبتلا است، ولادت نہ می شود و حالا امید حیات گسستہ۔ حضرت ایشان جام را در دست خود گرفتہ چیزے خواندند و دم بر آب کردہ بہ محمد عمر دادند و فرمودند۔ پریشان مشو۔ این آب را بہ دختر خود بدہ۔ پروردگار فضل خواہد فرمود۔ چنان چہ محمد عمر آب را برد و بعد از نصف ساعت باز گشت و دست و پائے حضرت ایشان را بوسہ دادہ عرض کرد۔ بہ مجرد نوشیدن آب ولادت شد و دختر راحت یافت و از خطرہ برآمد۔ حضرت ایشان الحمد للہ گفتند و شادان گشتند۔

مُلّا عبد الحلیم آخوندزادہ از اجلّ خلفائے حضرت ایشان بودند۔ بیانش ان شاء اللہ در خاتمہ خواہد آمد۔ مُلّا صاحب روزے بلاوجہ محمد عمر نورزئی را کہ ذکرش بالا گذشت سخت و سُست گفت۔ چون حضرت ایشان را علم واقعہ شد دربان را امر کردند کہ دو چار کفش مُلّا صاحب را بر سرش بزند۔ چُنان چہ دربان امتثال امر کرد۔ مُلّا صاحب چند دقیقہ خاموش ماندند و باز بر درِ مبارک حاضر شدہ مصروف آہ و بُکا شدند۔ حضرت ایشان آواز مُلّا صاحب می شنیدند و درین دوران متوجہ بہ سُوئے ایشان ماندند و باز سراپا رحمت و شفقت شدہ نزدِ مُلّا صاحب آمدہ بر ہر دو پاہائے خود نشستہ دستِ مبارک بر سرِ مُلّا صاحب فرو آوردند و اظہار رضامندی خود کردند، مُلّا صاحب را دل بستہ شد و دستِ مبارک ایشان را بوسہ داد۔ آہ و بُکائے مُلّا صاحب نہ از دردِ ضرب بود بلکہ در دلِ ایشان این خیال آمد کہ حضرت ایشان از من ملول خاطر شدہ اند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

واقعۂ مُلّا عبد اللہ علیزی مُلّا عبد اللہ از مخلصین قدیم صاحب نسبت و اخلاص و مودّت و صاحب اجازت بود۔ می گفت کہ لغزشے از من واقع شد و حلاوتِ باطنی را در باختم۔ حضرت ایشان طبیب دلہا بود برایم پنج ضرب چوب تجویز کردند۔ چُنان چہ خادمے امتثال امر کرد۔ مُلّا عبد اللہ گفت چون ضرب اوّل بر جسمم واقع شد دیدم کہ پردہائے غفلت چاک شدند از فرطِ مسرت بہ ضارب گفتم کہ رعایتے بہ من نہ کُند و ضرب را بہ شدت جاری کند۔ چوں ضرب پنجم بر جسمم رسید کار خانۂ باطن کاملاً

پاک شده بود وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ۔

حافظ میر الدین دہلوی درآن وقت حاضر بود بہ عاجز می گفت کہ من حیران ماندم کہ مُلّا عبدُ اللہ برسرِ ہر چوب الحمدللہ می گفت و در اتمامِ ضرب حالت وجد بروے طاری گشت من از مُلّا عبدُ اللہ استفسار کردم۔ ایشان حقیقت امر بیان کردہ گفتند "این ضرب چوب نہ بود بلکہ داروے دل بود" رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔ بیان ملا عبدُاللہ درخاتمہ ان شاء اللہ خواہد آمد۔

واقعۂ ملا جمعہ خان

مُلّا جمعہ خان از یارانِ قدیم و مریدِ مستقیم بود۔ احوالش درخاتمہ ان شاء اللہ خواہد آمد۔ در سال ہزار و سہ صد و سی و ہفت بہ کوئٹہ آمدند۔ روزے در خدمتِ حضرتِ ایشان عرض کردند "حضور انور بفضل پروردگار شدکہ از بارگاہِ نبوّت عَلٰی صَاحِبِہَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ بلاواسطہ فیض یاب می شوم حضرتِ ایشان خوش وقت شدہ فرمودند "اے عزیز ہرچہ می یابی ازین سوراخ می یابی" و اشارہ بہ سینۂ مبارکِ خود کردند۔ مُلّا صاحب عرض کرد کہ حالا واسطہ درمیان نہ ماندہ و بلاواسطہ فیض یاب می شوم حضرتِ ایشان فرمودند "پس شمارا حاجتِ آمد بہ نزدِ چیست۔ شما بروید" و دربان را گفتند کہ مُلّا صاحب را رخصت کنند، و فرمودند کہ در حدودِ خانہ ہائے ما نہ آیند۔ مُلّا صاحب بعد ازین واقعہ پانزدہ یا بست روز در کوئٹہ ماندند لیکن شرفِ دست بوسی نہ یافتند و کئیب الخاطر بہ وطن خود مراجعت کردند۔

عاجز گوید۔ باباۓ سوم حضرت شاہ ابو سعید قَدَّسَ اللّٰہُ سِرَّہٗ وَنَوَّرَ ضَرِیْحَہٗ کتابِ ھِدَایَۃُ الطَّالِبِیْن درحیاتِ پیر و مرشدِ خود قیّومِ جہان حضرت شاہ غلام علی قَدَّسَ اللّٰہُ سِرَّہُ الْاَقْدَسْ نوشتہ اند و بازحضرتِ پیر و مرشد آن تالیفِ قیّم را مطالعہ کردہ نوشتہ اند "آن چہ درین رسالہ مذکور است بسیار مسرور و محظوظ گردانید" این کتاب در بیانِ سلوکِ نقشبندیہ مجددیہ از اُمّہاتِ کتب است۔ درین کتاب حضرتِ جدِّ امجد قدس سرہٗ تحریر کردہ اند "قلوبِ مشائخ کرام راکہ تا بہ حضرت پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وسائطِ فیض اند مانندِ عینک باید داشت "قلوبِ حضرات مشائخ امثالِ زجاجہاۓ "دُوربین" اند کہ ہرقدر زجاجہا را بہ پہلوئے یک دگر نہادہ بسوئے کواکب می بینند نظر تیز تر و صاف تر می شود۔ بہ وقتِ نظر کردن زجاجہ از صفائے خود بہ نظر نہ می آید۔ انسان خیال می کند کہ وے اشیائے بعیدہ را بہ چشم خود می بیند۔ حالانکہ این دید رہینِ مِنّتِ آن زجاجہا است کہ بہ پہلوئے یک دگر نہادہ شدہ اند حضرات مشائخ قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُم فرمودہ اند۔ برائے تحقیق امور ظاہری قِلّتِ وسائط بہتر است تا مظانِّ سہو و نسیان کمتر باشد۔ ازین جا است کہ ثُلاثیاتِ امام بخاری را منزلتے دیگر است، اما برائے حدّت

بصیرت کثرتِ وسائط بہتر وخوب تر است، ہر قدر کہ زمان از ایام سردارِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دور تر می اُفتد زیادتِ واسطہ نافع تر آید کہ قلوب اولیار بایک دگر پیہم شدہ کیفیتِ دیگر پیدا می کنند۔ مُلا جمعہ خان رحمہ اللہ صفائے وقت وحال را دید و صفائے زجاجہ کَاَنَّہَا کَوْکَبٌ دُرِّیٌّ را فکر نہ کرد کہ موصلِ بہ آن مصدرِ فیوضات است۔

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَاقَتِ الْخَمْرُ فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الْأَمْرُ

دران روز ہا حسین اللہ صاحبزادہ اندڑی شلگری حاضر بود۔ چون مُلا جمعہ را حضرت ایشان از جائے خود کشیدند، حسین اللہ بہ وے گفت۔ آن چہ حضور انور فرمودہ عینِ صواب است، لہٰذا اعترافِ تقصیر خود بکنید۔ مُلا صاحب گفت من حقیقت امر را بیان کردہ ام ورجوع ازان نہ می توانم کرد۔ این بیان حسین اللہ صاحبزادہ بہ عاجز کرد۔

مُلا صاحب بعد از چند ماہ بہ دہلی حاضر شد۔ ودر آن جا قیام کرد کہ برائے قیام کردنِ مخلصین مخصوص بود۔ امّا اجازتِ دخولِ خانقاہِ شریف بہ ایشان دادہ نہ شد۔ روزے مُلا صاحب بالائے بامِ دروازۂ ترکمان رفت۔ واللہ اعلم چہ صورتِ حال پیش آمد کہ از بالائے دروازہ بر روئے خاک افتاد۔ بلندی بامِ دروازہ از ہشت یا نہ گز افرنجی کم نیست، اگرچہ ہیچ عضو از مُلا صاحب شکستہ نہ شدہ بود اما خستگی و درد بہ حدے بود کہ از حرکت معذور بودند و مخلصین ایشان را برداشتہ بہ قیام گاہ رسانیدند۔ بہ وقتِ عصر چون حضرت ایشان برائے سیر و تفریح در عربہ سوار شدند از مایان برادران یکے عرض کرد کہ امروز مُلا جمعہ از بالائے بامِ دروازۂ ترکمان غلطیدہ بر روئے زمین افتاد۔ حضرت ایشان بہ خوب وجہ تفصیل واقعہ شنیدہ و لحظہ توقف کردہ فرمودند "اچھا ہُوا" یعنی خوب شد۔

عاجز در احوالِ حضراتِ عالی قدر قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُم در جائے خواندہ کہ بر مخالفت اولیائے کاملین از جانبِ حق جَلَّ وَعَلا تنبیہ واقع می شود و بعض اوقات آن تنبیہ مُہلک می باشد، یکے را از حضرات کرام شخصے آزار رسانید، ایشان بہ خادمے گفتند کہ آن شخص را بزند۔ خادم تغافل کرد، و وقتے نہ گذشت کہ آن آزار دہندہ بر زمین افتاد و ہمان دم مرد۔ آن حضرت بہ خادم گفت من ملاحظہ کردہ بودم کہ غیرت خداوندی بہ جوش آمدہ، خواستم کہ بہ لکہائے یا بہ لکدے خلاصی یابد لیکن تو تغافل کردی و وے از جان رفت — وَ الْأَمْرُ كَمَا قَالُوْا قَدَّسَ اللهُ اَسْرَارَهُمْ فَقَدْ اَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ عَنْ اَنَسٍ وَاَبِيْ هُرَيْرَةَ اَنَّهُ صَلَّى اللهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ عَنِ اللهِ تَبَارَكَ وَتَعَالٰى مَنْ اَهَانَ لِيْ وَلِيًّا فَقَدْ بَارَزَنِيْ بِالْمُحَارَبَةِ۔ پروردگار از غضب خود ہمہ را محفوظ دارد۔ نزد عاجز "خوب شد" گفتنِ حضرت ایشان بعد از

استماعِ واقعہ و بعداز تفکر از این وجہ بودہ باشد کہ ملاّ صاحب را زحمتِ زیادہ نہ رسید، تمام اعضا سالم ماندند۔

واقعہ ملاّ عبد الحنان ترکی

ملاّ عبد الحنان ترکی طالب علم ذی استعداد بود۔ در دہلی بہ طلبِ علم مصروف بود۔ چون در اوائل ماہِ مبارک میلاد از ۱۳۴۰ھ حضرت ایشان از کوئٹہ بہ دہلی رسیدند، حسبِ معمول تا نیم روز بیرون نشستند و باز ائرین مصروفِ کلام ماندند۔ چون وقت برخواست رسید نظرِ ایشان بر ملاّ عبد الحنان افتاد۔ دریافت نمودند۔ در کدام مدرسہ خواندی و چہ خواندی عبد الحنان بیان کتاب ہا و مدرسہ کردہ عرض کرد کہ از استاد تجوید کلام اللہ شریف نیز کردہ ام۔ ازین خبر حضرت ایشان بسیار خوش شدند و فرمودند۔ چیزے بخوان، آن وقت عاجز بہ قرب حضرت ایشان استادہ بود۔ عبد الحنان سورۃ فاتحہ را تلاوت کرد، چون بہ "المَغضُوبِ" و "الضَّالِّینَ" رسید ضاد را بہ صوت ظا ادا کرد۔ از استماعِ صوتِ ظا آثارِ کراہت بر روئے مبارک ظاہر شدند و حضرت ایشان بہ حرم سرا تشریف بردہ بہ عاجز گفتند کہ برو و بہ دربان بگو کہ عبد الحنان را از خانقاہ شریف بکشد، داخلہ وے در خانقاہ شریف ممنوع است۔ عاجز پیام را بہ دربان رسانید و آمد عبد الحنان در خانقاہ شریف بند شد، بعد از شش ماہ حضرت ایشان بہ کوئٹہ تشریف بردند۔ ملا عبد الحنان نیز آں جا رسید۔ ماہ شعبان و ماہ رمضان گزشت و وے در حدود خانہ و مسجد شریف حضرتِ ایشان داخل نہ شد۔ در ماہِ شوال روزے یک رقعۂ خورد بہ عاجز داد کہ بہ خدمتِ حضرت ایشان برساند۔ بر یک جانب رقعہ نوشتہ بود۔ غلام شما عبد الحنان، ساکن ناوہ، مقرء افغانستان" و بر جانب دیگر نوشتہ بود۔ "ترحّم یا حضوری ترحّم" حضرت ایشان رقعہ را ملاحظہ فرمودند و بعد از چند دقیقہ بہ عاجز گفتند۔ بہ عبد الحنان بگو کہ تو چرا مسلکِ جمہور گزاشتہ، مسلکِ روافض و غیر مقلدین اختیار کردی۔ عاجز این کلام بہ عبد الحنان رسانید۔ وے گفت۔ من بر خطائے خود نادم و منفعلم و توبہ می کنم حضور توبۂ مرا قبول فرمایند و از من راضی شوند۔ حضرت ایشان فرمودند۔ از تحریفِ کلامِ الٰہی دلِ من آزردہ است و نا وقتے کہ بہ ایمانِ موثقہ اقرار نہ کنی کہ باز این فعل از تو صادر نہ خواہد شد، دلِ من از تو خوش نہ می شود۔ ملا عبد الحنان بر دروازۂ حضرت ایشان بہ انحنائے تمام نشستہ مصروف آہ و فغان و اشک ریزی بود و بہ سوگند ہائے شدیدہ اقرار کرد کہ باز ارتکابِ این عمل نہ خواہد کرد۔ حضرت ایشان فرمودند کہ اقرار خود را با ایمانِ موثقہ تحریر کند۔ چناں چہ وے آن ہمہ را تحریر کرد۔ و عاجز آن رقعہ را بہ خدمت حضرت ایشان رسانید۔ ——— حضرت ایشان بہ آواز بلند این الفاظ فرمودند" اگر بر وعدۂ خود قائم ماندی من از تو راضیم و الا لا"۔ بعد ازین عبد الحنان اجازت طلب کرد تا بہ وطن برود۔ حضرت

ایشان اجازت دادند۔ ووے از دروازہ مرخص شد حضرت ایشان از عبدالحنان بر نوعے کہ سوگندہا
با اقرار لسانی و تحریری گرفتند برائے بعض افراد جائے حیرت بود۔ لیکن احوال عبدالمنان ثابت کردکہ
آن ہمہ عَیْنِ صواب بود واندیشۂ حضرتِ ایشان ناشی از احوالِ "اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ يَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ" بود۔ عبدالحنّان
مسلکِ روافض وغیر مقلدین راتا آخرِ ایام نہ گزاشت، در عقدِ سابع از ماہ چہاردہم عاجز بہ توسّطِ یک مُلّا
بہ وے احوال فرستاد کہ "حضرت ایشان قدس سرہٗ از استماعِ قرأتِ شما آزردہ خاطر شدند۔ و عندالوداع
چہ اقرار و چہ تحریر از شما گرفتند و شما چہ سوگندہا خوردید۔ افسوس کہ آن ہمہ را فراموش کردید۔ رضائے
حضرت ایشان مشروط بود۔ و شما خوب می دانید کہ اِذَا فَاتَ الشَّرْطُ فَاتَ الْمَشْرُوْطُ۔ چون کہ این
تمام واقعات بہ پیش عاجز بہ ظہور رسیدہ ازین جہت این احوال بہ شما می فرستد۔" آن مُلّا پیام عاجز
رسانید و عبدالحنان ساکت و واجم ماند۔ آقَالَ اللّٰهُ عَثْرَتَهٗ وَرَحِمَهٗ۔

واقعۂ مُلّا نیک نظر ترکی

مُلّا نیک نظر از قاری ولی محمد میرٹھی شش ماہ فنِ تجوید خواند و بہ سالِ آخر در کوئٹہ ملازمِ خدمتِ حضرتِ ایشان بود و در عربہ نزدِ سائق
نشستہ ہمراہِ ایشان بہ باغِ تولہ می رفت۔ روزے حضرتِ ایشان بہ وقتِ مراجعت از باغِ تولہ بہ وے گفتند
نیک نظر تو از قاریِ ما مشق کردہ ئی۔ چیزے تلاوت کُن۔ نیک نظر دو سہ آیاتِ مبارکہ را بہ بدمزگی تلاوت
کرد۔ حضرت ایشان فرمودند۔ چہ طور می خوانی۔ وے گفت از دو سہ روز بر سینۂ من گرانی است۔ آن
وقت حضرت ایشان خاموش ماندند و روز دیگر چوں حضرت ایشان در عربہ نشستند و نیک نظر
قصد کرد کہ بالا نزدِ سائق بنشیند حضرت ایشان فرمودند در سینۂ تو گرانی است۔ لہٰذا دویدہ پیشِ عربہ
برو۔ چنانچہ نیک نظر تا "جنگل باغ" کہ از باغ تولہ یک میل پیشتر و از کوئٹہ بہ فاصلۂ دو نیم میل واقع است
پیش عربہ بتاخت و آن جا رسیدہ بہ سوئے جنگل باغ رفت۔ و چون حضرت ایشان از نماز شام فارغ شدند
مُلّا نیک نظر بہ خدمتِ حضرت ایشان رسید۔ حضرت ایشان فرمودند "نیک نظر چہ ماجرا است؟" عرض
کرد۔ در جنگل باغ بسیار استفراغ کردم و مَوادِ سیاہ از سینۂ من خارج شد۔ حضرت ایشان الحمد للہ
گفتہ فرمودند "تو بہ خانہ برو۔" نیک نظر ما بعد می گریست و می گفت، آن گرانی کہ در سینۂ خود محسوس می
کردم قطعاً زائل شد و ہیچ گاہ اثرے از آن نہ یافتم۔

عاجز گوید کہ علمائے سِیَر از احمد و دارمی و طبرانی و بیہقی و ابونعیم و ابنِ ابی شیبہ نقل کردہ اند کہ
ابن عبّاس گفتہ کہ زنے بچہ خود را نزدِ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم آورد و گفت کہ بہ وقتِ نان خوردن
آثار جنون بر این طفل ظاہر می شود، حضرتِ رحمتِ عالمیان مبارک دستِ خود را بر سینۂ بچہ فرو آورد

وآں بچہ قے کرد و بلائے بہ شکل جروے از شکم بچہ بر آمد و مرض زائل شد۔

وَكُلُّهُمْ مِنْ رَسُوْلِ اللهِ مُلْتَمِسٌ غَرْفًا مِّنَ الْبَحْرِ اَوْرَشْفًا مِّنَ الدِّيَمِ

واقعہ مولوی محمد اسحاق و سیّد زاہد حسین

مولوی محمد اسحاق در مدرسہ امداد الاسلام واقع صدر بازار، میرٹھ مدرس بود،

قبل از ولادت این عاجز بیعت شدہ بود۔ عیالش چندوقت مرضعہ عاجز بودہ و مولوی صاحب چند مدت حضرتِ برادر کلان را در خورد سالی سبق می داد۔

سیّد زاہد حسین از امروہہ بود و ہم اندران ایام داخلِ سلسلہ شدہ بود۔

این ہر دو افراد سالہا سال بہ خدمتِ حضرتِ ایشان حاضر می شدند و استفادہ می کردند سیّد زاہد حسین بعض مکاتیب حضرت ایشان را جمع کردہ بود۔ وقتیکہ آن مجموعہ را می خواند بہ آہ و فغاں مصروف می گشت۔ در حلقہ شریفہ بر ہر دو افراد احوالِ ارجمند طاری می شد کہ از ضبطِ ایشان خارج می بود لہٰذا در وجد آمدہ احیاناً می غلطیدند و احیاناً نعرہ زدہ بے خود می شدند۔

معمولِ حضرت ایشان بود کہ بہ دورانِ قیام دہلی بہ شبِ دوازدہم ہر ماہ کتاب مبارک سَعِيْدُ الْبَيَانِ فِيْ مَوْلِدِ سَيِّدِ الْاِنْسِ وَالْجَانِّ صَلَّى اللهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را می خواندند۔ در حصہ شمالی از دالانِ مسجد شریف پردہ آویختہ می شد تا حضرتِ والدہ ماجدہ و نساءِ صالحات استماع کنند و بر جہتِ جنوب مخلصینِ پاک نہاد صف بہ صف مراقب می نشستند و از انوارِ نبوت و اسرارِ ولایت بقدرِ حوصلہ خود ہر یک دامن مراد پُر می کرد۔ درین مبارک و پاکیزہ محفل غیر از مخلصین کسے شرکت نمی توانست کرد۔ قاری فضل الرحمٰن پانی پتی از مخلصینِ پاک نہاد بود۔ تلاوتِ شریفہ بہ وجہِ خوب می کرد۔ درین مبارک محفل قدرے از کلام الٰہی تلاوت می کرد و کسے از مخلصین نعت مبارک ہم می خواند۔ درین مبارک محفل بعض افراد از میرٹھ، پانی پت، سرسہ، ہانسی، ریواڑی می آمدند۔ روزے بعض پاک نہاد افراد عرض کردند کہ اگر برائے عوام اجازت شود و ایشان نیز احوال مبارکہ بشنوند، بہتر باشد۔ حضرت ایشان فرمودند کہ بہ شب دوازدہم ماہ مبارک میلاد برائے عوام اجازت است کہ بیایند و احوالِ مبارکہ بشنوند۔ و از اں پس محفل مبارکِ میلاد بہ صورتِ عمومی انعقاد یافت۔ و بعد از قیام میرٹھ کہ در ۱۳۲۹ھ بودہ حضرت ایشان در زرّین این مبارک محفل سعیہا فرمودند۔ مولوی محمد اسحاق و سید زاہد حسین برائے اشتراک حاضر شدند، چوں ترتیبات زیب و زینت و آرایش را ملاحظہ کردند در دلِ ایشان شکوک و شبہات پیدا شدند و ہمان دم ملاقات ناکردہ باز گشتند۔ حضرتِ ایشان را بر احوالِ ایشان آگاہی شد و در بیان را فرمودند۔

برائے ایشان اجازت نیست کہ در خانقاہ شریف داخل شوند. مولوی صاحب و سیّد زاہد حسین در عرصہ دو سال چند بار حاضر شدند لیکن اجازت دخول نیافتند. حضرت ایشان نہ این دو افراد را از خانقاہ شریف بدر کردند بلکہ نسبت شریفہ را نیز از ایشان سلب کردند۔ آخر الامر ایشان بہ جائے دیگر رفتند و بیعت شدند۔ چند سال بعد ملاقات ہر دو افراد با قاری ولی محمد میرٹھی شد۔ قاری صاحب بہ ایشان گفتند و چہ خوب گفتند: من این قدر می دانم کہ سالہا سال شما ہر دو بہ خدمتِ حضرت صاحب حاضر می شدید و بر شمایان ظہورِ کیفیات می شد۔ در حلقۂ شریفہ گاہے نعرہ می زدید، گاہے در وجد می آمدید۔ پروردگار شمایان را نعمت عطا کردہ بود۔ شمایان ازان نعمت روگشتانده بہ جائے دیگر رفتید۔ حالا در شمایان از کیفیاتِ سابقہ نامے و نشانے نہ ماندہ۔ اگر کیفیاتِ سابقہ از راستی بودہ، شمایان کفرانِ نعمت کردہ اید، و اگر از تصنّع بودہ شمایان مستحقِ نعمتِ الٰہی نبودہ اید۔ بہ ہر حال ہر چہ بہ شمایان رسیدہ، سزائے اعمالِ شمایان است۔"

در اوائل ۱۳۶۶ھ جناب مولوی محمد اسحاق بہ خانقاہ شریف دو سہ بار آمدند۔ این آمد ایشان بعد از سی و پنج سال بود۔ با حضرتِ برادرِ کلان و با این عاجز ملاقات کردند۔ بر حرمان نصیبی خود متأسف و اشک ریز بودند۔ از کلامِ ایشان پُر ظاہر بود کہ در جائے دیگر ایشان را ہیچ نصیب نہ شد۔ نوبتِ آخر چون برائے ملاقات آمدند، عِنْدَ الْمُرَاجَعَۃ دستِ عاجز گرفتہ تا بہ مجرّہ شریف آمدند و آن جا بے اختیار شدہ بہ جانبِ مزار پُر انوار اشارہ کردہ گفتند: "من بہ ہمان رنگ یک ادنیٰ غلامِ حضور مبارکم کہ اوّل بودم۔" و یک نعرہ زدہ مصروفِ گریہ و بکا شدند۔ غَفَرَ اللّٰہُ لَہٗ وَ رَحِمَہٗ وَ رَضِیَ عَنْہُ۔

واقعہ مُلّا احمد خان

روزے حضرت ایشان در کوٹھہ بیرون خانہ بر کرسی ہندی جلوہ افروز بودند۔ جماعتِ کثیرہ از مخلصین افغانستان حضرت ایشان را احاطہ کردہ بود۔ و بیشتر از آنہا علما بودند کہ کم از چہل تن نبودہ باشند۔ طبیعت حضرت ایشان بسیار شاد و چہرۂ مبارک مثل گُل شگفتہ بود۔ از قضائے اتفاق ذکرِ افغانستان و اہالی آن دیار در میان آمد، حاجی مُلّا احمد خان مٹہ خیل عرض کرد، در افغانستان زنان را از میراث چیزے نمی دہند و اگر زنے را شوہرش بمیرد، از اقربائے زوج جبراً با وے نکاح می کنند۔ از استماعِ این سخن جہرۂ ایشان متألم شد و بعد از چند دقیقہ بہ قیام گاہ خود تشریف بردند۔ جماعتِ علما بہ مُلّا احمد خان گفت۔ چہ مبارک محفل بود کہ آن را درہم زدی۔ چرا این ذکر را در میان آوردی۔ ہنوز مکالمہ علما جاری بود کہ حضرت ایشان برہنہ سر برہنہ پا بہ صورتِ استعجال از خانہ بر آمدند و فرمودند: "کسے را کہ کلامِ احمد ناگوارِ خاطر گزشتہ و وے می خواہد کہ خود را از وبال پاک کند پنج ضربِ چوب برداشت کند۔" این قول فرمودہ بہ خانہ تشریف بردند۔ ہر یکے از حاضرینِ جلسہ خود را برائے ضرب پیش کرد و خود را پاک کرد، غیر از یک مُلّا کہ وے بسیار ظریف الطبع و خندہ رو بود۔

غالباً نامش مُلّا باز بود۔ وے برائے ضرب خود راپیش نہ کرد۔ رفقایش گفتند جائے ظرافت نیست۔ باید کہ خود را برائے تطہیر پیش کنی، مُلّا صاحب حسبِ عادتِ خود بہ ظرافت مشغول شد و خود را برائے ضرب پیش نہ کرد۔ بعض علماء کہ دران وقت موجود بودند خود را برائے ضرب پیش کردہ بودند بہ عاجز گفتند کہ بعد از چند روز مایان اجازت گرفتہ بہ وطن مراجعت کردیم۔ آن مُلّائے ظریف رفیق مایان بود۔ در راہ محسوس کردیم کہ در دماغ ملّا صاحب فتورے راہ یافتہ۔ چُون وے بہ خانۂ خود رسید بہ مرض جنُون مبتلا شد۔ چند وقت زندہ ماند و بالآخر در جنون وفات یافت۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَحِمَ جَمِیعَ اِخْوَانِہٖ وَرَضِیَ عَنْھُمْ۔

واقعہ محمّد رفیع

شیخ محمد رفیع برادر خورد حاجی محمد اسماعیل از قدمائے مخلصین بود۔ بار اوّل بہ حج رفت و با مولانا سید حبیب الرحمٰن رَدَولوی ملاقات کرد۔ حضرت مولانا استاد مشفق حضرت ایشان بُودند محمد رفیع بہ عاجز بیان می کرد۔ چُون برائے ملاقات بہ جائے حضرت مولانا رسیدم بہ خادم گفتم کہ برائے مُلاقات آمدہ ام۔ خادم خبر رساند امّا اجازت حضوری نہ یافتم۔ روز دوم باز رفتم و بہ خادم گفتم کہ عرض کند۔ از دہلی آمدہ ام از غلامانِ حضرت شاہ ابوالخیرم و سلام ایشان آوردہ ام۔ چُون این پیام بہ ایشان رسید طلبیم نمودند و از احوال حضرت مرشدم استفسار کردند برائے حضرت ایشان سلام دادہ فرمودند "خود ایشان نہ می آیند و بہ دست مریدانِ سلام ارسال می کنند"۔ شیخ محمد رفیع گفت من طبیعت و احوالِ حضرت مولانا را مشابہ طبیعت و احوال حضرت مرشدم یافتم۔ ہمان کیفیتِ جلالی و ہمان استغنا و بے پروائی۔

مولانا حبیب الرحمٰن رَدَولوی

حضرت مولانا از عشّاقِ حضرت سردارِ کل کائنات بُودند علیہ الصلوات والتحیات دران ایام بہ جہت بَدَویانِ حجاز آمد و رفتِ حرمین شریفین زَادَھُمَا اللّٰہُ شَرَفًا وَتَکْرِیْمًا مامُون و مصون نہ بود۔ مردم بہ صورتِ قافلہ می رفتند و جماعتے از محافظین با قافلہ می بود لیکن حضرت مولانا ازین قیودات آزاد بود۔ ہرگاہ داعیۂ شوق حضرتِ ایشان را بے قرار می کرد۔ پا پیادہ و تنہا بہ طابۂ طیبہ روان می شدند۔ چُون نظر اہلِ بادیہ بر حضرت ایشان می افتاد می گفتند "ھٰذَا وَلِیُّ اللّٰہِ"۔ حضرت مولانا می فرمایند۔

اَلَا لَیْتَ شِعْرِیْ کَیْفَ یَصْحُوْ فُؤَادُ ۔۔۔ وَشُدَّ رِحَالُ الزَّائِرِیْنَ لِوَادِ

تَأَلَّقَ بَرْقٌ مِنْ حِمَی مَنْ هَوِیْتُهُمْ ۔۔۔ فَلَمْ یُبْقِ لِیْ قَلْبًا فَکَیْفَ النِّدَاءُ

وَمَعْذِرَةٌ مِنِّیْ اِلٰی مَنْ یَلُوْمُنِیْ ۔۔۔ اِذَا طَارَ بِیْ شَوْقِیْ لِاَرْضِ سُعَادِ

اَتَحْسِبُ اَنَّ الصَّبَّ یَسْتَامِرُ الْحِجٰی ۔۔۔ وَقَدْ قَادَهُ دَاعٍ وَّاَطْرَبَ حَادِ

وَهَلْ یَسْتَخِیْرُ الْمَرْءُ عِنْدَ ارْتِحَالِہٖ ۔۔۔ اِلٰی خَیْرِ خَلْقِ اللّٰہِ زَیْنِ الْعِبَادِ
کَفٰی شَرَفًا اِنِّیْ اَلُوْذُ بِحَضْرَۃٍ ۔۔۔ مُقَدَّسَۃِ الْاَعْتَابِ ذَاتِ عِمَادِ
ھِیَ الْعُرْوَۃُ الْوُثْقٰی لِمَنْ ضَاقَ ذَرْعُہٗ ۔۔۔ ھِیَ السَّنَدُ الْاَوْفٰی عَلَیْھَا اعْتِمَادِ

بقیہ از احوال محمّد رفیع شیخ محمد رفیع بار دیگر بہ حرمین شریفین زادھما اللہ شرفاً و تکریماً و مہابۃً رفت و از ان جا قدرے با غرور و طاعت باز گشت، چون بر آستانِ خیرِ جہان رسید و دربان اطلاع کرد حضرت ایشان فرمودند "چہ غرور داری کہ یک حج کردی و باز دیگر، و بر باچہ احسان می نہی" وقتیکہ حضرت ایشان بہ توسط دربان این پیام بہ محمد رفیع فرستادند مولوی سراج الدین ساکن پھاٹک مفتی والان علاقہ تراہا بہرام خان۔ دہلی حاضر بود مولوی صاحب مرد پیر و ضعیف و نیک بودند عرض کردند حضور انور برائش دعا فرمایند مولوی صاحب بہ نوعے از عاجزی این التماس کردند کہ قہر حضرت ایشان مُبدّل بہ لطف و مہربانی شد و بہ مولوی صاحب فرمودند "آن چہ ما می کنیم برائے مخلصین غیر از دعا چیزے نیست" وقتیکہ حضرت ایشان این کلام فرمودند اثرے بر مخلصین شد و صدائے "اللہ" و "ھائے ھو" برخاست در ذکر "صرفہ گویان" عاجز حدیث صحیحین را نقل کردہ۔ آن را ملاحظہ باید کرد تا معلوم گردد ہر چہ مرشدِ کامل می کند برائے بہبودی می کند شیخ سعدی چہ خوش گفتہ رحمۃ اللہ۔

پادشاہے پسر بہ مکتب داد ۔۔۔ لوحِ سیمینش در کنار نہاد
بر سرِ لوح بہ نبشتہ بہ زر ۔۔۔ جورِ اُستاد بہ ز مہرِ پدر

خلاصۃ القول معاملہ حضرت ایشان با مخلصین خالصاً للہ بود۔ طالب حق را بہ ذکر شریف مشغول می کردند، و سعیہا می فرمودند کہ ساحتِ سینۂ وے از اخلاق سیئہ پاک و صاف گردد و از دولتِ حضور و آگاہی حظّے بر داشتہ از زمرۂ "رُبَّ تَالٍ یَتْلُوا الْقُرْاٰنَ وَالْقُرْاٰنُ یَلْعَنُہٗ" برآمدہ داخلِ جماعتِ "اَنْ تَخْشَعَ قُلُوْبُھُمْ لِذِکْرِ اللّٰہِ" گردد از ین جا است کہ حضرت ایشان طالبِ حق را در اوائل احوال بہ اَوراد و وظائف و نوافل مشغول نمی کردند و می فرمودند کہ بلبیست و پنج ہزار بار ذکر شریف کردن برائش از اشتغال بہ اَوراد و وظائف بہ درجہا بہتر است۔ چہ این ذکر شریف وے را بہ درجۂ احسان "اَنْ تَعْبُدَ اللّٰہَ کَاَنَّکَ تَرَاہُ" (الحدیث) می رساند تا وقتیکہ طالب بہ درجۂ حضور و آگاہی و بہ فنائے قلب نمی رسید بہ لطائف دیگر و بہ مراقبات مشغولش نمی کردند روزے این دو شعر خواندند۔

دل گفتِ مرا علمِ لدنی ہوس است ۔۔۔ تعلیمم کن اگر ترا دست رس است
گفتم کہ الف گفت دگر، گفتم ہیچ ۔۔۔ در خانہ اگر کس است یک حرف بس است

بعض پاک روش و سادہ منش افراد را بہ ظاہر در لطیفۂ قلب مصروف می داشتند و بہ باطن از دولتِ سُلطان الاذکار دامنِ مُراد ایشان را پُر می کردند و از ریشہ ریشۂ آن ہا و از بُنِ ہر یک موئے ایشان صدائے اَللّٰہ بر می خاست ـــــــ حضرتِ ایشان بر شجرۂ مبارکہ احیاناً احوالِ سیرِ سلوک می نوشتند۔ این عاجز بر شجرۂ غلام اکبر ولد محمد ایاز آخیل ملیزی دیدہ بود کہ ایشان بہ ولایتِ کبریٰ رسیدہ حظّہا بر داشتہ اند ـــــــ مولوی سید جعفر علی چند سال در دہلی از حضرتِ ایشان اخذ فیوض و برکات کرد و بعد از وصالِ حضرتِ ایشان بہ خدمتِ شیخِ دیگر رسید۔ بعد از چند سال با فقیر ملاقات کرد ــ بَعْدَ اَنْ نَالَ الْخِلَافَۃَ وَلَبِسَ الْخِرْقَۃَ۔ می گفت "فیوضاتے کہ از حضرت ایشان قدس سرہٗ دریافتہ بُودم، و بہ منازلے کہ بہ توجہاتِ حضرتِ ایشان رسیدہ بودم، از آن بلیشتر ہیچ نہ یافتہ ام، البتہ نامہائے مقامات از شیخِ جدید معلوم شدہ"۔ عاجز گوید نسبتے کہ در خدمت حضرت ایشان حاصل کردہ بود در خدمت مرشد ثانی صفائے آن را از دست در دادہ بود۔ حکیم فرید احمد عباسی مرید از شیخ بہار الدین امروہوی بود دو سہ سال بہ دوران قیامِ دہلی بہ خدمتِ حضرت ایشان رسیدہ عجب جلاء و صفا پیدا کرد و فی ما بعد بہ حفاظتِ آن پرداخت۔ کُلٌّ مُّیَسَّرٌ لِّمَا خُلِقَ۔ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ وَرَضِیَ عَنْهُمَا۔

اِجَازت و خِلَافت

چُون طالبِ حق بہ دائرۂ ولایت کبریٰ می رسید و بہ مراقبۂ اقربیّت و مراقبۂ محبّت مشغول می گشت حضرت ایشان وی را اجازت طریقت می دادند۔ روزے حضرت ایشان فرمودند۔ ولایتِ کبریٰ ولایتِ حضرات انبیاء علیہمُ السّلام است۔ وقتے کہ حضرات انبیاء علیہمُ السّلام بہ این مقام می رسیدند نبوت ایشان ظاہر می شد و بہ مقام ارشاد فائز می شدند"۔ البتہ کسانے را کہ از دولتِ علم بالکلیہ بے بہرہ می بُودند، اجازت نہ می دادند۔ عبد اللہ کاکڑ از ژوب، صاحبِ نسبت و از اہلِ فنا و بقا بود۔ در کوئٹہ بہ خدمت حضرت ایشان می رسید۔ عجب درد و سُوز و عشق و محبت داشت۔ اگر در حضورِ حضرت ایشان می رسید تاب دید نیاوردہ مصروفِ آہ و بُکا می شد۔ و اگر در پسِ دیواری بود از دردِ فراق زار و قطار می گریست نے تاب دیدش بود و نے تاب وصال۔ روزے عاجز در خدمت حضرت ایشان حاضر شد۔ و عبد اللہ دران وقت بیرونِ قیام گاہ حضرت ایشان بر شارع مصروف آہ و بُکا بود حضرت ایشان بہ عاجز فرمودند "زید عبد اللہ قابل این امر است کہ بہ وے اجازت دادہ شود، چُون کہ از علم بالکلیہ عاطل است ازین جہت وی را اجازت نہ دادہ ایم"۔

شخصے پاک دل از پنجاب بہ خدمتِ اقدس حاضر شدہ داخل سلسلۂ مبارکہ گشت۔ وے عرض کرد۔ من بہ دیہات می روم و بندگانِ خدا را وعظ و پند می کنم۔ اگر اجازت حضور مبارک باشد ایشان را داخل سلسلہ کنم۔ حضرت ایشان فرمودند۔ شما در سلسلۂ شریفہ داخل شدہ دید۔ ہنوز از کمالاتِ سلسلہ چیزے نہ دریافتہ اید۔

البتہ ما شنیدہ ایم کہ در پنجاب از دستِ جاہل پیران خلقِ خدا از راہِ صواب دور افتادہ در فسق و فجور مبتلا می شوند لہٰذا ما شمارا اجازتِ تبلیغ اسلام می دہیم کہ شما بندگانِ خدا را بر اتباع احکام شرعیہ و اجتناب از محرمات ، بیعت کنید و از طرف ما وظیفہ لطیفہ قلبی تعلیم کنید، تا کہ از شرِّ پیرانِ جاہل محفوظ مانند۔

منشی حسین علی از مخلصین اولین و از خادمان خصوصی بود۔ در تعمیر خانقاہ شریف و مسجد مبارک و تسبیح خانہ و حرم سرائے جدید و در ترتیب کتب خانہ خدماتِ شائستہ بجا آوردہ بہ عاجز می گفت کہ در اوائل ایام و نے در حلقہ شریفہ حاضر بودم کہ دربان عرض کرد۔ شخصے کوہی برائے بیعت حاضر شدہ (نام و مسکن آن شخص از یادِ منشی حسین علی رفتہ بود لہٰذا تعبیر بہ مرد کوہی کرد) حضرت ایشان وی را طلب فرمودند۔ و ما دیدیم کہ وے جوانے بود۔ و در رُوبہ روئے حضرت ایشان نشست۔ حضرت ایشان وی را بیعت کردہ تلقین ذکر شریف کردند و ساعتے متوجہ بہ وے شدند، باز دربان را فرمودند از خانہ یک کلاہ و دستار بیار، چوں کلاہ و دستار رسید بہ دستِ مبارکِ خود کلاہ بر سرِ وے نہادہ دستار بستند و فرمودند، ما شمارا اجازت می دہیم ہر کرا خواہید داخل سلسلہ کنید۔ منشی حسین علی بعد از بیان کردن این واقعہ گفت۔ مایان کہ در حلقہ شریفہ حاضر بودیم۔ بہ دلِ خود گفتیم۔ سالہا است کہ حاضر می شویم و بہ سعادت اجازت نہ رسیدیم و این جوان آمد و بیعت شد و خلافت یافت و بہ خانہ خود برگشت۔ حضرت ایشان خیال مایان را دریافتہ فرمودند، شمایان این گونہ خیال نہ کنید۔ این شخص چراغ را درست کردہ، با زیت و فتیلہ آوردہ، کار ما صرف این قدر بود کہ گوگرد زدہ چراغش را روشن کنیم۔" منشی حسین علی گفت بعد از چند روز این خبر رسید کہ آن جوان رحلت کرد۔ إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ رَحِمَهُ اللّٰهُ۔

خلقے از حضرت ایشان تا بہ نہایات الوصال رسیدہ جہانے را مستفید و مستفیض کردہ اند۔ از این جماعت صاف کیشان بیان آن افراد کہ بہ علم عاجز رسیدہ است در خاتمہ خواہد آمد۔ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ جَمِيْعَهُمْ وَرَضِيَ عَنْهُمْ وَعَنَّا مَعَهُمْ۔

محفلِ مبارکِ میلادِ شریف

در رگ و پے حضرت ایشان عشقِ نبوی سرایت کردہ بود غالباً واقعہ سالِ سی و ہشت بعد از مایۂ سیزدہم است کہ کہ در عشرۂ اُولیٰ از ماہ میلاد سید امجد علی شاہ از میرٹھ با رفیقے برائے زیارت حاضر شد آن وقت حضرت ایشان در قیام گاہ خود تشریف فرما بودند۔ عاجز آن ہر دو افراد را بہ خدمت شریف رسانید۔ بہ دورانِ گفتگو حضرت ایشان فرمودند۔ از اوّلِ روزِ این ماہِ مبارک بہ نوعے نزولِ انوار و برکات می شود کہ ما را از خودِ ما بے خبر می گرداند ــــــــ در سالِ ہزار و سہ صد و بیست و نہ قیام حضرت ایشان چند ماہ در میرٹھ بود۔ آن جا حضرت ایشان را معلوم شد کہ بعض افراد از علمائے ہند مسلک وہابیہ نجدیہ را اختیار کردہ

انعقادِ محفل میلاد شریف را و دران مبارک محفل عِنْدَ ذِکْرِ الْوِلَادَةِ الشَّرِیْفَہ قیام تعظیمی را بامراسم مشرکین ہند تشبیہ دادہ مکروہ تحریمی می گویند از استماع این کلام حضرت ایشان بسیار افسردہ خاطر و متألم شدند و قصد فرمودند کہ در زیب و زینت این پاک محفل سعیہا خواہند نمود۔ چنانچہ حضرت ایشان بہ نوعے انعقاد این مبارک محفل کردند کہ خلق بہ حیرت بماند۔ در صحن مسجد شریف و در صحنے کہ متصل بہ مسجد شریف است بہ فاصلۂ یک و نیم گز انگلیزی عمودہائے چوبی استادہ می کردند و بر سر این عمودہا شبکۂ محکم از عمودہا ساختہ می شد و بالائے شبکہ شامیانہ ہائے منقش و مزین می بود و مابین ہر دو عمود مجموعۂ مشعلہائے بلوری کہ آن را بہ اُردو "جھاڑ" گویند می آویختند و عمودہا را بہ جامہ می پوشانیدند۔ یک عمود را بہ جامۂ سرخ و دیگرے را بہ جامۂ سبز۔ و بر جامہ "فیتۂ" زری می پیچیدند۔ بر جامۂ سرخ فیتۂ نقرئی و بر جامۂ سبز فیتۂ ذہبی و در و دیوارِ خانقاہ شریف و مسجد شریف بہ گلہا و اوراقِ اشجار مزین می کردند۔ و بر دروازۂ خانقاہ شریف یک دروازۂ بسیار خوش رنگ و خوشنما از گلہا و برگہا استادہ می کردند و دروازۂ دیگر بر چوک چتلی قبر می بود۔ و ازان دروازہ تا دروازۂ خانقاہ شریف بر تمام راہ کہ بہ اندازۂ دو صد گز باشد شبکۂ گلہا و برگہا می بود۔

منشی حسین علی، حافظ غلام محمد باغ والا، شیخ شہاب الدین تاجرِ کلاہ و پسرانش عبدالغفور و شمس الدین، شیخ محمد رفیع تاجر ظروف چینی، شیخ عبدالحق اپّن، حافظ عبدالحکیم سوداگر جفت، حکیم محمد شفیع معالج چشم، شیخ نور الٰہی صندوق والا، مولوی بخش اللہ، مولوی بدر الاسلام، حافظ منیر الدین، حافظ محمد سلطان، شیخ عبدالباری جوہری نو مسلم، حافظ محمد اسحاق مشہور بہ رانی کھیت والا و باز پسرش شیخ محمد الیاس رانی کھیت والا، مستری عبدالرحیم، این ہمہ از شہر دہلی۔ حافظ حفیظ الدین، حافظ اشفاق الٰہی از میرٹھ، چودھری مولاداد خان از خورجہ، شیخ غلام احمد از ہانسی، انتظام این مبارک محفل می کردند۔ این صاف کیشان و پاک منشان از جان و دل مصروف این کار می بودند۔ در مشکات از صحیحین نقل است کہ سردارِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودہ "لَا یُؤْمِنُ اَحَدُکُمْ حَتّٰی اَکُوْنَ اَحَبَّ اِلَیْہِ مِنْ وَّالِدِہٖ وَوَلَدِہٖ وَالنَّاسِ اَجْمَعِیْنَ"۔ عاجز یقین دارد کہ این پاک نہاد افراد از کاملُ الایمان بودہ اند و از ایشان ہر یک عاشق سردار دو جہان بودہ۔ رَحْمَۃُ اللہِ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ۔

معمول حضرت ایشان بود کہ در منتصف ذکر شریف وقفہ می کردند۔ و آن گاہ تمام حاضرین حاضرات را کہ بہ اندازۂ چہار ہزار نفوس می بودند۔ دُو دُو جام شیر چائے دادہ می شد۔ برائے اُناث جماعتے از صالحات مقرر بود تا ہمہ را تقسیم نمایند۔ و چون ذکر شریف تمام می شد ہر فرد را از شیرینی دُو لڈّو دادہ می شد۔ این شیرینی بہ مقدار دوازدہ مَن انگلیزی دو روز پیشتر در خانقاہ شریف بہ اہتمام حاجی شہاب الدین و فرزندانش

تیار کردہ می شد و معمول بود چون برائے عرض صلاۃ و سلام عند ذکر الولادۃ المبارکہ قیام کردہ می شد عطر نفیس بر تمام حاضرین و حاضرات مالیدہ می شد و در تمام خانقاہ شریف از عرق پاشہا عرق پاشی کردہ می شد و از بخورِ عود و لوبان تمام فضا معطر می شد، و معمولِ حضرت ایشان بود کہ بصباحِ آن مبارک شب بہ چہار صد یا پنج صد نفر طعامِ نفیس و اعلیٰ می دادند۔ گاہے قورمہ و نانِ سُرخ روغنی کہ آن را شیرمال گویند و شیر برنج و احیاناً بریانی و زردہ (یعنی پُلاؤ ہندی و برنج شیرین) یا چیزے از میوۂ خشک۔)

وَرَفَعۡنَا لَکَ ذِکۡرَکَ

عاجز بیانِ آن ذکرِ مبارک می کند کہ روز پنجشنبہ تمام کردہ بہ شب جمعہ دوازدہم ماہِ مبارکِ ربیع الاول ۱۳۴۱ھ بودہ و بعد از ان پانزدہ اسابیع حضرت ایشان ازین جہانِ رحلت فرمودہ اند۔ بہ اعتبارِ ماہِ شمسی دوم ماہ نومبر و یازدہم ماہِ عقرب بود۔ و بہ آن شب چون بین العشائین از مستشفی تشریف آوردند بہ کارپردازان خطاب کردہ گفتند "موسم ہنوز بہ اعتدال نہ رسیدہ است۔ اگر حیات باقی ماند سال آئندہ تحویل ماہ کردہ خواہد شد" بیان ماہ نہ کردند کہ این احتفال در کدام ماہ خواہد بود۔ مخلصین برائے حضرت ایشان بہ جہتِ جنوبِ صحنِ مسجد شریف بہ قربِ حجرِ مبارک نشستگاہِ مرتفع ترتیب دادہ بودند۔ ارتفاعش بیشتر از یک گزِ انگلیزی بودہ۔ نماز عشاء خواندہ بعد از ساعتِ نہ حضرتِ ایشان برائے بیانِ ذکرِ مبارک بر نشستگاہ تشریف فرما شدند۔ خانقاہ شریف از شائقین پُر بود۔ اوّلاً حضرت ایشان بہ سُوئے چراغان و زیب و زینت نظر کردند و خوش وقت شدند و باز بر ازدحامِ مخلوق نظرے کردہ فرمودند۔ خاموش شوید و ذکرِ مبارکِ محبوبِ ربُّ العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را بشنوید۔ مخلصانِ باوفا و مریدانِ باصفا و بانسبت تختِ شریف را محاط بودند۔ ما ہر سہ برادر بہ جہت غرب بودیم۔ وقتیکہ حضرت ایشان برائے خاموش شدن امر کردند بہ عجب نوع خاموشی سرایت کرد کہ آوازے از کسے شنیدہ نمی شد۔ روئے حضرتِ ایشان بہ جہت شمال بود و نشست دو زانو بہ ہیئتِ قعدۂ نماز۔ چند دقیقہ بہ کمالِ عاجزی سرِ مبارک را فرو آوردہ و چشم بستہ خاموش نشستند۔ و باز بہ آواز بلند بسم اللہ الرحمن الرحیم خواندہ بہ قرأتِ درودِ مبارک کبریتِ احمر شروع کردند کسے کہ از لسانِ عرب بہرہ دارد و از لذتِ صلوٰاتِ طیبات حظے برداشتہ است، بعد از صلوٰتِ ماثورہ ہیچ صلاتے را بر صلاتِ کبریتِ احمر ترجیح نہ خواہد داد۔ از اوّل تا آخر این درود شریف را بہ کمالِ خضوع و خشوع خواندند بہ اندازہ نصف ساعت در قرأتِ درود شریف مشغول بودند حضرت ایشان جسماً و رُوحاً و قلباً و خیالاً متوجہ بہ بارگاہِ نبوی علیٰ صاحبہٖ اکمل الصلوٰتِ وَ اَطْیَبُ التَّحِیَّاتِ بودند سوزِ درون از راہِ چشمان بہ شکلِ اشک ظاہر و بر اصحابِ قلوب، کیفیاتِ۔ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ۔ طاری بود

بر ایشان بار بار انکشاف می شد کہ حضرت ایشان این ہدیۂ صلاۃ وسلام در خدمتِ سردارِ دو عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پیش می کنند۔ و آن رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم از راہِ بندہ نوازی و غلام پروری قبول می فرمایند و بر حضرتِ ایشان الطاف و عنایات می کنند۔ مولوی عبد العزیز کھلنوی بنگالی کہ از مخلصِ یاران و اہلِ نسبت و اربابِ کشف و اصحابِ ارشاد بودہ بہ جہتِ مواجہہ نشستہ بود۔ بار بار بہ جذب آمدہ و بے اختیار شدہ جست می زد و دستِ خود را جانب حضرت ایشان بلند کردہ از روئے درد و سوز و جذبہ بہ آوازِ بلند می گفت ”بنگرید، بنگرید کہ رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تشریف فرما شدہ اند و بر حضرت ما بہ چہ قسم شفقت می فرمایند“ و این گفتہ ہر دو دست خود را بر سینۂ خود بہ شدت می پیچیدند و زار زار می گریستند۔ و بعض دیگر اہلِ نسبت در وجد آمدہ ہمچون ماہیِ بے آب می غلطیدند، اربابِ ضبط اگرچہ حرکت نمی کردند امّا بے اختیار از زبانِ ایشان لفظِ مبارک ”اَللّٰہ“ می بر آمد۔ بعض افراد بے ہوش شدہ می افتیدند۔ و کسانے کہ از امورِ باطن و اسرارِ نہانی و سوزِ نہانی آگاہ نہ بودند روئے مبارک حضرت ایشان را می نگریستند و بار بار سبحان اللہ بر زبان ایشان جاری می شد۔ ایشان بر روئے انورِ حضرتِ ایشان عیاناً انوار و تجلیات می دیدند۔ بعد از خواندنِ درود شریف، بیانِ ولادتِ مبارکہ از روئے کتابِ سعید البیان کردند چوں بیانِ ولادتِ شریف شد، برخاستند و تمام حاضرین و حاضرات ہم استادہ شدند و دست بستہ عرض صلاۃ و سلام کردند۔ حضرت ایشان در قیام این اشعار خواندند۔

وُلِدَ الْحَبِيْبُ وَمِثْلُهُ لَا يُوْلَدُ ... وُلِدَ الْحَبِيْبُ وَخَدُّهُ يَتَوَرَّدُ

وُلِدَ الْحَبِيْبُ مُطَهَّرًا وَّمُكَحَّلًا ... وَالنُّوْرُ مِنْ وَجَنَاتِهٖ يَتَوَقَّدُ

وُلِدَ الَّذِيْ لَوْلَاهُ مَا ذُكِرَ التُّقٰى ... كَلَّا وَلَا ذُكِرَ الْحِمٰى وَالْمَعْبَدُ

هٰذَا الَّذِيْ لَوْلَاهُ مَا ذُكِرَ الْقُبَا ... كَلَّا وَلَا كَانَ الْمُحَصَّبُ يُقْصَدُ

هٰذَا الَّذِيْ جَاءَتْ اِلَيْهِ غَزَالَةٌ ... وَالْجِذْعُ حَقًّا قَالَ اَنْتَ مُحَمَّدُ

هٰذَا اِمَامُ الْمُرْسَلِيْنَ حَقِيْقَةً ... هٰذَا اخْتِتَامُ الْاَنْبِيَاءِ وَسَيِّدُ

هٰذَا الَّذِيْ خُلِعَتْ عَلَيْهِ مَلَابِسٌ ... وَنَفَائِسٌ فَنَظِيْرُهُ لَا يُوْجَدُ

جِبْرِيْلُ نَادٰى فِيْ مَنَصَّةِ حُسْنِهٖ ... هٰذَا مَدِيْحُ الْكَوْنِ هٰذَا اَحْمَدُ

يَا عَاشِقِيْنَ تَوَلَّهُوْا فِيْ حُبِّهٖ ... هٰذَا هُوَ الْحُسْنُ الْجَمِيْلُ الْمُفْرَدُ

لَمْ يَأْتِ فِيْ اَوْلَادِ اٰدَمَ مِثْلُهُ ... فِيْمَا مَضٰى هٰذَا حَدِيْثٌ مُسْنَدُ

قَالَتْ مَلَائِكَةُ السَّمَاءِ بِاَسْرِهِمْ ... وُلِدَ الْحَبِيْبُ وَمِثْلُهُ لَا يُوْلَدُ

صَلُّوا عَلَیْہِ بُکُوْرَۃً وَّعَشِیَّۃً　　اَلْفَ الصَّلٰوۃِ مَعَ السَّلَامِ وَاَزْیَدُ

چُون حضرت ایشان قیام کردند بعضے از مخلصین بہ عرق پاشی و بعضے بہ مالیدنِ عطر مصروف شدند، حافظ عبدالحکیم دہلوی بہ شوق و محبت و ادب بر جسمِ مبارک ایشان عطر مالید برزبانش صلاۃ و سلام جاری بود۔ باز نزدِ ما برادران آمد و عطر مالید و باز نزد دیگران رفت، حضرت ایشان بعد از خواندن اشعار بر جائے خود نشستند و بہ اندازۂ یک ساعت بیان ذکر شریف کردند۔ و باز وَقفہ نمودند۔ مخلصین بہ تقسیمِ چائے مصروف شدند و بعض افراد نعت مبارک خواندند حضرت ایشان نیز درین وقت چائے نوش فرمودند۔ تقریباً یک ساعت این وَقفہ بود۔ قاری فضل الرحمٰن و ابوشیر محمد تلاوتِ قرآن مجید کردند۔ ابوشیر محمد فنِ تجوید را می دانست و بسیار خوب تلاوت می کرد۔ حضرت ایشان خوش می شدند۔ از میرٹھ قاری ولی محمد درین مبارک شب می آمدند۔ حضرت ایشان فرمودند "قاریٔ ما کجا است"۔ چنانچہ قاری صاحب یک رکوع بہ قرأتِ یکے از ائمۂ سبعہ خواندند۔ سبحان اللہ چہ قرأت بود و چہ اثر داشت۔ اگرچہ بعد از ارتحال حضرت ایشان چند بار قاری صاحب آمدند و تلاوت کردند، امّا نہ آن اثر یافتہ شُد و نہ آن کیفیت۔ حضرات مشائخ قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمُ الْعَلِیَّۃِ فرمودہ اند "آب در جو بہ مددِ یار می رود"۔

اَلشَّیْءُ بِالشَّیْءِ یُذْکَرُ منشی احمد حسین ساکن چھتہ لال میان دہلی در مسجد شریف محلہ خود مدرسۂ قرأت ساختند۔ بعد از چند وقت در خدمت حضرت ایشان عرض کردند کہ بعض طالبان مدرسہ و استاد ایشان شوق زیارت دارند۔ حضرت ایشان اجازت دادند و یک شب بعد العشاءِ الآخرہ منشی احمد حسین با طالبان و استاد ایشان حاضر شد۔ اوّل طالبان و بہ آخر استاد چیزے تلاوت کرد و از حضرت ایشان کلماتِ تحسین شنیدند و دعواتِ مبارکہ گرفتہ رخصت شدند۔ منشی احمد حسین بہ عاجز گفت کہ طالبان بہ استاد خود گفتند۔ مایان را بہ وجہ خوب درس نمی دہید، بہ نوعے کہ پیش حضرت صاحب تلاوت فرمودید گاہے بہ پیشِ مایان نہ خواندید۔ استاد سوگند خوردہ گفت۔ بہ حضورِ حضرت ایشان چُون برائے تلاوت مبارکہ بسم اللہ خواندم بر من حالتے طاری شد کہ مرا از خود در بود، خودم نمی دانم کہ بہ چہ طور خواندم چُون از تلاوت فارغ شدم بہ احوال خود باز گشتم"۔ مولائے روم قدس اللہ سرہٗ حقیقت را چہ خوب بیان کردہ۔

کین فُغانِ این سرے ہم زان سراست۔

رجُوع بہ حدیثِ میلاد بعد از دَورِ چائے تا ساعت دُوَاز شب این مبارک محفل برپا بود، ساعتے حضرت ایشان بیان فرمودند و باز حضرت برادر کلان را فرمودند تا کہ از رُوئے کتاب مبارک بیان ذکر شریف کنند چُنان چہ حضرتِ برادرِ کلان بیانِ ذکرِ شریف کردند و حضرت ایشان

بسیار خوش شدند ---------- در احوالِ بابائے ہفتم گزشتہ کہ حضرت ایشان را معمول بود کہ بین الظہرین درسِ حدیث شریف می دادند بہ روزے کہ مقدمۃ الموت بود چون کتاب را غلاف کردند یکے از حاضرات طالبہ بلیتی شد، فرمودند بیشتر از فرزندم محمد اعظم خواہند شُنید حضرت ایشانِ ما قدس سرہٗ نیز اشارت بہ این معنی کردند کہ این کار را تفویض بہ فرزند گرامی می کنم۔ لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ۔

حضرت ایشان بہ دورانِ ذکرِ مُجَدّ بعض اشعار مِنَ الْمَدَائِحِ النَّبَوِيَّةِ عَلٰى صَاحِبِهَا الصَّلٰوةُ وَالتَّحِيَّةُ الْمُحَرِّكَةِ لِلْقُلُوْبِ اِلٰى مُحَبَّةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔ از اردو فارسی و عربی می خواندند واصحابِ بصیرت مشاہدہ می کردند و اربابِ محبت محسوس می کردند کہ حضرت ایشان را شرفِ حضوری شدہ است و در بارگاہِ مُقدّس و مُطہّر و منوّر عرضِ نیاز می کنند، عاجز چند شعری نویسد۔

فَاِنَّ فَضْلَ رَسُوْلِ اللّٰهِ لَيْسَ لَهٗ ۔۔۔ حَدٌّ فَيُعْرِبَ عَنْهُ نَاطِقٌ بِفَمِ

مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكَوْنَيْنِ وَالثَّقَلَيْـ ۔۔۔ ـنِ وَالْفَرِيْقَيْنِ مِنْ عُرْبٍ وَّمِنْ عَجَمِ

هُوَ الْحَبِيْبُ الَّذِيْ تُرْجٰى شَفَاعَتُهٗ ۔۔۔ لِكُلِّ هَوْلٍ مِّنَ الْاَهْوَالِ مُقْتَحَمِ

دَعَا اِلَى اللّٰهِ فَالْمُسْتَمْسِكُوْنَ بِهٖ ۔۔۔ مُسْتَمْسِكُوْنَ بِحَبْلٍ غَيْرِ مُنْفَصِمِ

فَاقَ النَّبِيِّيْنَ فِيْ خَلْقٍ وَّفِيْ خُلُقٍ ۔۔۔ وَلَمْ يُدَانُوْهُ فِيْ عِلْمٍ وَّلَا كَرَمِ

وَكُلُّهُمْ مِّنْ رَّسُوْلِ اللّٰهِ مُلْتَمِسٌ ۔۔۔ غَرْفًا مِّنَ الْبَحْرِ اَوْ رَشْفًا مِّنَ الدِّيَمِ

وَوَاقِفُوْنَ لَدَيْهِ عِنْدَ حَدِّهِمِ ۔۔۔ مِنْ نُّقْطَةِ الْعِلْمِ اَوْ مِنْ شَكْلَةِ الْحِكَمِ

مُنَزَّهٌ عَنْ شَرِيْكٍ فِيْ مَحَاسِنِهٖ ۔۔۔ فَجَوْهَرُ الْحُسْنِ فِيْهِ غَيْرُ مُنْقَسِمِ

دَعْ مَا ادَّعَتْهُ النَّصَارٰى فِيْ نَبِيِّهِمِ ۔۔۔ وَاحْكُمْ بِمَا شِئْتَ مَدْحًا فِيْهِ وَاحْتَكِمِ

فَانْسُبْ اِلٰى ذَاتِهٖ مَا شِئْتَ مِنْ شَرَفٍ ۔۔۔ وَانْسُبْ اِلٰى قَدْرِهٖ مَا شِئْتَ مِنْ عِظَمِ

فَمَبْلَغُ الْعِلْمِ فِيْهِ اَنَّهٗ بَشَرٌ ۔۔۔ وَاَنَّهٗ خَيْرُ خَلْقِ اللّٰهِ كُلِّهِمِ

محمد عربی کابروے ہر دو سرا ست ۔۔۔ کسے کہ خاک درش نیست خاک بر سرِ اُو

اگرچہ طاقتِ یک گردشِ نگاہم نیست ۔۔۔ خدا کند ہمہ نازش بہ جانِ مَن باشد

ازان طرف نہ پزیرد کمالِ تو نقصان ۔۔۔ وزین طرف شرف روزگارِ مَن باشد

خواہم از شوقِ دست بوسِ تو مُرد ۔۔۔ دست بیرون کُن از یمانی بُرد

مِہرِ روئے تو ہوش بُرد ز مَن ۔۔۔ بِنُما روئے خود ز بُردِ یمَن

چُون تو ئی دیدہ ور بہ باغِ بلاغ ۔۔۔ ہمچُو نرگس ز سُرمہ مازاغ

سویم افگن ز مرحمت نظرے | باز کُن بر رُخم ز لطفِ درے
یا رسُولَ اللہِ السّلام عَلَیک | اِنّما الفوزُ وَالفلاحُ لَدَیک
بہ سلام آمدم جوابم دِہ | مرہمے بر دلِ خرابم نِہ
بس بود جاہ و احترام مرا | یک جواب از تو صد سلام مرا
گرنہ رفتم طریقِ طاعتِ تو | ہستم از عاصیانِ اُمّتِ تو
رحم کن بر من و فقیرئ من | دست بکشا بہ دستگیرئ من
آمدم زیرِ بارِ عصیان پست | افتم از پائے گرنہ گیری دست
عفو فرما شہا گناہِ مرا | دم بہ دم دُور کُن سیاہِ مرا
جلوہ ای نما برائے خدا | رحم فرما بہ مستمندِ گدا
جائے دہ در حریمِ خویش مرا | مرہمے بخش سینہ ریشِ مرا
خدا در انتظارِ حمدِ ما نیست | محمد چشم بر راہِ ثنا نیست
خدا مدح آفرینِ مصطفٰی بس | محمد حامدِ حمدِ خدا بس
مناجاتے اگر باید بیاں کرد | بہ بیتے ہم قناعت می تواں کرد
محمد از تو می خواہم خدا را | الٰہی از تو عشقِ مصطفٰی را

بعد از اختتامِ ذکر شریف سراپا نیاز شدہ مبارک دست ہائے خود را برائے دعا می برداشتند۔ حاکم در جزء اوّل از مستدرک صفحہ ۵۳۵ روایت کردہ کہ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودہ۔ ''اِنَّ اللہَ لَیَسْتَحْیِیْ مِنَ الْعَبْدِ اَنْ یَرْفَعَ اِلَیْہِ یَدَیْہِ فَیَرُدَّھُمَا خَائِبَتَیْنِ۔ دعائے حضرت ایشان بہ دعواتِ ماثورہ می بود۔ در تمام مدتِ ذکر شریف بہ کمالِ ادب دو زانو می نشستند چوں از دعا فارغ می شدند، پشتِ مبارک را بر متکا نہادہ پائے خود را دراز می کردند مخلصین پاک نہاد بہ انتظارِ این وقتِ مسعود می بودند۔ و چند کس جسدِ مبارک ایشان را می مالیدند و فیض ہائے تازہ می برداشتند۔ تقسیم کنندگانِ شیرینی بر ہر دو دروازہا با شیرینی می رسیدند۔ دروازۂ غربی برائے ذکور و دروازۂ شرقی برائے اناث می بود۔

بعض لطائف ذکر مبارک

این یک امرِ واقع است کہ ہیچ مبارک محفل بہ این طور نہ بودہ است کہ در روے امرے ملتفت انظار نہ بودہ باشد۔ این جا عاجز آن واقعات را می نویسد کہ در این مبارک محفل بہ ظہور آمدہ۔ و قبل ازین کہ بیانِ واقعات کردہ شود، بیانِ

رسیدنِ صوتِ مبارک بہ جمیع حاضرین، می کند، کہ نزد عاجز این از لطائفِ عظیمہ کراماتِ باہرہ است۔

رسیدنِ صوتِ مبارک بہ ہر یک

خانقاہ شریف کاملاً از ذکور و اناث پُر می شد بلکہ بیشِ روئے دروازہ بر شارعِ عام اجتماعِ شائقین می شد ہر یک ہمہ تن گوش می بود و بیانِ مبارک را بہ شوق و ذوق می شنید و برائے چند ساعت از امورِ ناکارہ و فانیہ دنیویہ گسستہ بہ امورِ طیبہ و باقیہ اُخرویہ می پیوست۔ تا چار پنج سال قبل چند افراد در دہلی بہ حیات بودند کہ دران محفلِ مبارک شریک شدہ بودند و از حلاوت و برکتِ آن محفل بیان کردہ می گفتند عجب است کہ آوازِ مبارک ایشان بہ ہر یک می رسید حالانکہ حضرت ایشان را میانہ آواز بود و آلہ مکبر الصوت را دران ایام رواج نہ بود۔ عاجز گوید فی الواقع این از کراماتِ حضرت ایشان بود۔ نسبتِ غلامی و عشق کہ بہ سرورِ کل کائنات داشتند صلی اللہ علیہ وسلم ایشان را بہ این کرامت سرفراز کردہ بود، در جلد دوم از طبقات ابن سعد بر صفحہ ۱۸۵ روایت کردہ عن عبد الرحمٰن بن معاذ التیمی وکان من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال خطبنا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ونحن بمنیٰ قال ففتحت اسماعنا حتی ان کنا لنسمع ما یقول ونحن فی منازلنا قال فطفق یعلمھم مناسکھم حتی بلغ الجمار۔" یعنی عبد الرحمٰن بن معاذ تیمی کہ از حضرات صحابہ رضوان اللہ علیہم بودہ می گوید کہ ما یان در منیٰ بودیم کہ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم خطبہ خواندند ما یان را تعلیم احکامِ حج فرمود۔ برائے استماعِ خطبہ مبارکہ پردر دگار گوشہائے ما یان را بکشاد، و ما یان کہ در خیام و منازلِ خود بودیم خطبہ مبارکہ را می شنودیم۔" حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ سرہٗ جا بجا در مکاتیبِ مبارکہ خود می نویسند کہ در خوانِ دولتِ ضیافتِ کریمان زیادتیہا لازم است کہ اُولش گویان نصیبِ خادمان بود و اُولش گویان را بہ تبعیت و وراثت شریکِ دولتِ خاصہ فرمایند۔ با کریمان کارہا دشوار نیست۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ۔

خطاب بہ عبید الرحمٰن خان

عبید الرحمٰن خان فرزند صدر یار جنگ مولانا حبیب الرحمٰن خان شروانی در ۱۳۲۵ھ از حضرت ایشان بیعت شدند۔ ہر سال در محفلِ مبارک شریک می شدند حضرت ایشان را بر روے نظرِ عنایت بودہ۔ عبید الرحمٰن خان بہ قربِ تخت نشستہ ذکر شریف را استماع می کرد۔ حضرت ایشان بہ دورانِ ذکر شریف وے را خطاب کردہ فرمودند۔ "عبید الرحمٰن بنگر کہ چہ نزولِ انوار است خوب بنگر کہ فی ما بعد این گونہ انوار نہ خواہی دید۔" عبید الرحمٰن خان بفضل اللہ و احسانہ بہ حیات اند و بہ چشمِ پُرنم و دلِ بریان این واقعہ را بیان می کنند سلمہ اللہ تعالیٰ وحفظہ ووفقنی وایاہ لما یحبہ ویرضاہ۔

سید بشیر علی سید بشیر علی از گوالیار است۔ چند سال می شود کہ بہ خانقاہ شریف آمدہ با فقیر ملاقات کرد و گفت ... کہ من درین محفل مبارک شریک شدم سبحان اللہ چہ بابرکت محفل بود۔ ہیچ محسوس نہ می شد کہ ساعات گزشتہ بلکہ در اختتام خواہشِ دل بود کاش این ذکر مبارک قدرے طول کشیدے۔ چون حضرت ایشان از دعا فارغ شدند و سامعین برائے دست بوسی ایشان بہ ادب پیش آمدند، مرا نیز خواہشِ این سعادت پیدا شد چون راہ یافتم دست بوس شدم۔ وقتیکہ دست مبارک ایشان را بہ دست خود گرفتم حضرت ایشان یک بارگی بہ سویم نظر کردند و فرمودند تو سید ہستی، و باز امر فرمودند کہ در قربِ ایشان بنشینم۔ چون حضرت ایشان برخاستند امر فرمودند تا مرا از شیرینی دو سہم دادہ شود۔ سید بشیر علی این واقعہ بیان کردہ گفت کہ بسیار جاہا رفتہ ام و با افراد کثیرہ ملاقات کردہ ام، کسے را بجز حضرتِ ایشان نہ یافتم کہ بہ مجرد یک نظر سیادتِ مرا دریافتہ باشد۔ حضرت ایشان از نسبت سیادت تکریم من کردند۔ سید بشیر علی بعد از چہل سال این واقعہ بیان کرد و باز عقدِ گوہرِ غلطان بادعواتِ صادقہ نذرِ روحِ پرفتوحِ حضرتِ ایشان کردہ از عاجز مرخص شدند۔ اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْہِ وَاَلْحَقَہٗ بِاٰبَائِہِ الْکَامِلِیْنَ الطَّاہِرِیْنَ۔

بیانِ مرد پیر در محلہ فراش خانۂ دہلی یک مرد پیر قیام داشت و با عاجز راہِ محبت و الفت می پیمود۔ دو سہ بار بہ این عاجز بیان کرد کہ چون حضرت ایشان قدس سرہٗ بیانِ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى۔ کردند و فرمودند کہ چون این آیتِ شریفہ بر رحمتِ عالمیان صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نازل شد، حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در بارگاہِ بے نیاز جَلَّ جَلَالُہٗ وَعَمَّ نَوَالُہٗ عرض کردند "اگر از امتِ من فردے در دوزخ بماند من راضی نہ خواہم شد" از سماعِ این بیانِ مبارک عجب کیفیت بر من طاری شد و عجب احوال روئے داد کہ از بیانش زبانم قاصر است۔ ہرگاہ مرد پیر این بیان می کرد بے ساختہ می گریست و دعاہا برائے حضرت ایشان می کرد۔ و بعد از ذکر این واقعہ گفت کہ من بہ مواظبت در حلقۂ ترجمۂ قرآن مجید از واعظِ شیرین بیان مولانا احمد سعید دہلوی حاضر می شدم۔ روزے بہ جناب واعظ گفتم، جناب من این چہ ماجرا است کہ من یک بار از حضرت شاہ صاحب بیانِ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى۔ شنیدہ ام و چہل سال گزشت کہ از حلاوتِ آن سرشارم و از جناب شما ہر روز ترجمۂ قرآن مجید می شنوم لیکن از آن کیفیت محرومم۔ مولانا احمد سعید کلام مرا شنیدہ گفتند کہ اے عزیز۔ تو کرا ذکر می کنی و از کہ می گوئی، کجا حضرت ایشان و کجا من۔ بیان مولانا احمد سعید رحمہ اللہ در فصلِ سوم ان شاء اللہ خواہد آمد۔

مولوی اشفاق الرحمٰن نزد خانقاہ شریف دہلی صوفی اسماعیل قیام داشت۔ مولوی اشفاق الرحمٰن ہمراہ صوفی در حفلۂ مبارکہ شریک شد۔ وے خلیفہ یک مولوی دیوبندی المسلک، مخالفِ احتفالِ میلاد شریف و عرس شریف بود۔ و اشفاق الرحمٰن صاحب ہم مخالف این اعمالِ حسنہ بود۔ وے می گفت کہ من از اوّل تا آخر ذکرِ شریف شریک بودم۔ بیان حضرت ایشان ہیچ ندرت نہ داشت ہمان بیان بود کہ اکثر و بیشتر از علمائے کرام آن را بیان می کنند۔ اما نہ می دانم کہ چہ بود کہ از اوّلِ ذکر شریف تا آخر بر من رقت طاری بود و درین مدت پیہم اشک از چشمانِ من جاری بود۔ وقتے کہ ایشان قیام کردند من ہم استادم۔ و بعد ازین وقتے کہ من نزد پیر خود رفتم این واقعہ و کیفیت را بیان کردم۔ گفتند کہ ایشان مغلوب الاحوال اند۔

یک اہلِ حدیث جوانے از قوم پنجابیانِ دہلی کہ در صدر بازار قیام داشت و از جماعت غیر مقلدین بودہ برائے دریافت حقیقت آمد۔ این جماعت خود را اہلِ حدیث می نامد۔ آن جوان گفت "ارادہ کردہ بودم کہ قدرے می نشینم و باز می روم۔ اما وقتے کہ حضرت ایشان بہ خواندنِ درودِ کبریتِ احمر ابتدا کردند دلم قرار گرفت و این قرار تا وقتِ اختتام ذکر شریف ماند، قیام ہم بہ سکون خاطر کردم۔" این جوانِ سی سالہ در اختتام محفل مبارک بہ خدمتِ حضرت ایشان حاضر شد و بہ شوق و اخلاص یک صد روپیہ برائے مصارفِ این پاک محفل پیش کرد۔ حضرت ایشان آن روپیہ را قبول کردہ بہ وے گفتند، در شکرانۂ این نعمتِ عظمیٰ فردا کہ دعوتِ طعام است تو ہم بیا۔ چنانچہ آن جوان سعادت مند بہ روز دیگر آمد۔ از صحبت حضرت ایشان مستفید شد و بعد از طعام رخصت گرفتہ بہ خانہ رفت۔ نام این جوان از یادِ عاجز رفتہ۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ اَیًّا کَانَ۔

مسئلہ میلاد و قیام حافظ محمد وزیر خان حافظ در محلۂ دریبہ دہلی قیام داشت وے شاگرد حافظ غلام رسول ویران بود۔ با استاد خود در سال سیزدہ صد یا یک سال قبل یا بعد از حضرت ایشان بیعت شدہ بود چون در دہلی وہابیت را فروغ شد، حافظ مکتوبے بہ خدمت حضرت ایشان بہ کوئٹہ ارسال کرد، حضرت ایشان بہ رد و جوابش نوشتند، عاجز مفہوم آن مکتوب گرامی می نویسد۔

مکتوب مبارک بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ حافظ محمد وزیر خان را بعد از سلام علیک معلوم باد مکتوب شما محررہ ۲۶ اگست ۱۹۱۰ء (۲۰ شعبان ۱۳۲۸ھ) رسید۔ نوشتہ اید کہ "اسعد در دیوانِ خود بر انعقاد محفل میلاد شریف ایراد گرفتہ، و رئیس منکرین مولوی رشید احمد صاحب بہ دست خود تحریرے نوشتہ و مہر خود بر وے زدہ بہ من ارسال کردہ اند۔ می نویسند "مردم بر من الزام نہادہ اند کہ من

مولود شریف را مستحب نہ می دانم"۔ این گونہ اختلافات در شہر شما در ہر کوچہ و گذر موجود است و میلاد شریف کردن ما ہم مشہور است۔ در ہمین سال بہ شبِ دوازدہم ماہِ ربیع الاول ما در دہلی میلاد شریف خواندیم۔ مرزا عبدالحکیم بیگ مدرس و منشی ننھے خان و نواب احسان الرحمٰن خان و صدہا نفر حاضر بودند۔ مولوی عبدالسبحان کہ با من ہم اخلاص دارد و با منکرین مولد ہم، نیز حاضر بود و خواندنِ مولود ما رامی داند۔ و آن چہ شما دریافت کردہ اید از حاضر دانستن پیغمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در محفلِ مولد و از خواندن درود تاج، پس از مولوی مشتاق احمد صاحب و دیگر علمائے شہر دریافت کنید۔

غیر مقلدین را کلان پیر حافظ ابنِ حجر عسقلانی و محدثین را کلان دست گیر حافظ جلال الدین سیوطی مولود شریف را مستحسن و بہتر و منکرش را بد قسمت و بے نصیب و بے ادب می نویسند۔ حافظ جلال الدین سیوطی را یک رسالہ است کہ نامِ آن حُسنُ المَقصِد فِی عَمَلِ المَولِد است۔ درین رسالہ از حافظ ابنِ حجر عسقلانی نقل کردہ اند کہ انعقادِ محفلِ مولدِ شریف بدعتِ حسنہ است بہ مثلِ مدرسہ ساختن و کتاب تصنیف کردن۔ عبارت کتاب را کہ بہ عربی است کاملاً نوشتہ بہ مولوی مشتاق احمد فرستادہ ایم۔ و علامہ یوسف بن اسماعیل نبہانی در رسالہ "النظم البدیع فی مولد النبی الشفیع" گفتہ اند۔

وَاعْلَمْ بِاَنَّ مَنْ اَحَبَّ اَحْمَدَا ۔۔۔ لَابُدَّ اَنْ یَّهْوٰی اسْمَهٗ مُرَدَّدَا

لِذَالِکَ اَهْلُ الْعِلْمِ سَنُّوا الْمَوْلَدَا ۔۔۔ مِنْ بَعْدِهٖ فَکَانَ اَمْرًا رَشَدَا

اَرْضَی الْوَرٰی اِلَّا غُوَاةَ نَجْدِ

ترجمہ این اشعار از عالمے دریافت کنید۔ ترجمہ از عاجز بدان، ہر آن کس کہ با احمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم محبت دارد یقیناً وے نامِ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را بار بار بر زبان خود خواہد آورد۔ از ہمین جا است کہ بعد از زمان آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اہلِ علم طریقۂ مولد را رواج دادہ اند و از این عمل تمام عالم مسرور و شادان است بجز سرکشانِ نجد۔

بقیۃ المکتوب:۔ خلاصۂ کلام این است کہ این عمل مبارک کہ خواندنِ مولود شریف می باشد نزدِ مایان مفتاحِ سعادتِ دو جہان و مصباحِ ہدایتِ انس و جان است۔ بغیر ازین آن چہ از امورِ اختلافیہ اند از مولویانِ شہرِ خود دریافت کنید۔ این رقعہ را بہ احتیاط نگاہ دارید۔ ان شاء اللہ تا یازدہم، دوازدہم شوال قصدِ سفر بہ دہلی داریم تحریر بہشتم رمضان المبارک، سہ شنبہ ۱۳۲۸ھ۔ حضرت ایشان ذکر تحریر مولوی رشید احمد کردہ اند۔ عاجز آن تحریر را بلفظہ در رسالہ خیر المورد فی احتفال المولد و در کتاب مقاماتِ خیر بر صفحہ ۵۰۹ نقل کردہ است۔ تحریر ایشان بہ اردو است عاجز ترجمہ آن را فارسی می نویسد۔

ترجمہ تحریر مولوی رشید احمد ذکرِ میلادِ فخرِ عالم علیہ الصلاۃ والسلام مندوب و مستحب است اگر بہ روایاتِ صحیحہ کردہ شود و امرے مکروہ و غیر مشروع منضم بہ آن نہ شود۔ این بیان را عاجز بارہا بہ صراحت نوشتہ است و در کتاب براہینِ قاطعہ نیز بہ صراحت بیان جواز و ندب کردہ شدہ، درین امر کسے را اعتراض نیست و ہرچہ از بحث و کلام است آن ہمہ در قیود و زوائد است لا غیر۔ حسّاد را یا نظر نیست یا فہم۔ عملِ اساتذہ و مشائخ خود را ہم برین یافتہ ایم۔ آن چہ اہلِ عناد بر بندہ و احبابِ بندہ اتہامِ انکارِ نفسِ ذکرِ مولدِ شریف کردہ اند آن محض افترا است فقط وَاللّٰہُ تَعَالٰی اَعْلَمُ کتبہ الاحقر رشید احمد گنگوہی عفی عنہ

مہر

عبارت ابن حجر حضرت ایشان ذکرِ عبارت حُسْنُ الْمَقْصِدِ فِی احْتِفَالِ الْمَوْلِدِ کردہ اند ابن عبارت را بہ مولانا عین القضاۃ حیدر آبادی وَطَنًا و لکھنوی مَسْکَنًا مؤلف کتاب نِہَایَۃُ الْاِرْشَادِ اِلٰی اِحْتِفَالِ الْمِیْلَادِ (عربی) نیز تحریر کردہ ارسال فرمودہ بودند۔ اتمامًا للفائدہ عاجز آن عبارت را نقل می کند تا معلوم گردد کہ حضرات ائمہ اعلام چہ می فرمایند و مدعیانِ علم اَلَّذِیْنَ یَصْدُقُ عَلَیْہِمْ "حَفِظْتَ شَیْئًا وَغَابَتْ عَنْکَ اَشْیَاءُ" چہ حال دارند۔ اَللّٰہُمَّ اِنِّیْ اَعُوْذُ بِکَ مِنْ عِلْمٍ لَا یَنْفَعُ وَقَلْبٍ لَا یَخْشَعُ وَنَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَدُعَاءٍ لَا یُسْمَعُ۔ عبارت کتاب این است "وَقَدْ سُئِلَ شَیْخُ الْاِسْلَامِ حَافِظُ الْعَصْرِ اَبُو الْفَضْلِ اَحْمَدُ بْنُ حَجَرٍ عَنْ عَمَلِ الْمَوْلِدِ فَاَجَابَ بِمَا نَصُّہٗ: اَصْلُ عَمَلِ الْمَوْلِدِ بِدْعَۃٌ لَمْ تُنْقَلْ عَنْ اَحَدٍ مِنَ السَّلَفِ الصَّالِحِ مِنَ الْقُرُوْنِ الثَّلَاثَۃِ وَلٰکِنَّہَا مَعَ ذٰلِکَ قَدِ اشْتَمَلَتْ عَلٰی مَحَاسِنَ وَضِدِّہَا فَمَنْ تَحَرّٰی فِیْ عَمَلِہَا الْمَحَاسِنَ وَتَجَنَّبَ ضِدَّہَا کَانَ بِدْعَۃً حَسَنَۃً وَاِلَّا فَلَا۔ قَالَ۔ وَقَدْ ظَہَرَ لِیْ تَخْرِیْجُہَا عَلٰی اَصْلٍ ثَابِتٍ وَہُوَ مَا ثَبَتَ فِی الصَّحِیْحَیْنِ مِنْ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ قَدِمَ الْمَدِیْنَۃَ فَوَجَدَ الْیَہُوْدَ یَصُوْمُوْنَ یَوْمَ عَاشُوْرَاءَ فَسَاَلَہُمْ فَقَالُوْا ہُوَ یَوْمٌ اَغْرَقَ اللّٰہُ فِیْہِ فِرْعَوْنَ وَنَجّٰی مُوْسٰی فَنَحْنُ نَصُوْمُہٗ شُکْرًا لِلّٰہِ تَعَالٰی فَقَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ نَحْنُ اَحَقُّ وَاَوْلٰی بِمُوْسٰی مِنْکُمْ فَصَامَہٗ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَاَمَرَ بِصِیَامِہٖ۔ فَیُسْتَفَادُ مِنْہُ فِعْلُ الشُّکْرِ لِلّٰہِ عَلٰی مَا مَنَّ بِہٖ فِیْ یَوْمٍ مُعَیَّنٍ مِنْ اِسْدَاءِ نِعْمَۃٍ اَوْ دَفْعِ نِقْمَۃٍ وَیُعَادُ ذٰلِکَ فِیْ نَظِیْرِ ذٰلِکَ الْیَوْمِ مِنْ کُلِّ سَنَۃٍ وَالشُّکْرُ لِلّٰہِ یَحْصُلُ بِاَنْوَاعِ الْعِبَادَۃِ کَالسُّجُوْدِ وَالصِّیَامِ وَالصَّدَقَۃِ وَالتِّلَاوَۃِ وَاَیُّ نِعْمَۃٍ اَعْظَمُ مِنَ النِّعْمَۃِ بِبُرُوْزِ ہٰذَا النَّبِیِّ نَبِیِّ الرَّحْمَۃِ فِیْ ذٰلِکَ الْیَوْمِ، وَعَلٰی ہٰذَا فَیَنْبَغِیْ اَنْ یُتَحَرّٰی الْیَوْمُ بِعَیْنِہٖ حَتّٰی یُطَابِقَ قِصَّۃَ مُوْسٰی فِیْ یَوْمِ عَاشُوْرَاءَ وَمَنْ لَمْ یُلَاحِظْ ذٰلِکَ لَا یُبَالِیْ بِعَمَلِ الْمَوْلِدِ فِیْ اَیِّ یَوْمٍ مِنَ الشَّہْرِ بَلْ تَوَسَّعَ قَوْمٌ فَنَقَلُوْہُ اِلٰی یَوْمٍ مِنَ السَّنَۃِ، وَفِیْہِ مَا فِیْہِ

فَهٰذَا مَا يَتَعَلَّقُ بِاَصْلِ عَمَلِهٖ وَاَمَّا مَا يُعْمَلُ فِيْهِ فَيَنْبَغِيْ اَنْ يُّقْتَصَرَ فِيْهِ عَلٰى مَا يُفْهِمُ الشُّكْرَ لِلّٰهِ تَعَالٰى مِنْ نَّحْوِ مَا تَقَدَّمَ ذِكْرُهٗ مِنَ التِّلَاوَةِ وَالْاِطْعَامِ وَالصَّدَقَةِ وَاِنْشَادِ شَيْءٍ مِّنَ الْمَدَائِحِ النَّبَوِيَّةِ وَ الزُّهْدِيَّةِ الْمُحَرِّكَةِ لِلْقُلُوْبِ اِلٰى فِعْلِ الْخَيْرِ وَالْعَمَلِ لِلْاٰخِرَةِ وَاَمَّا مَا يَتْبَعُ ذٰلِكَ مِنَ السَّمَاعِ وَاللَّهْوِ وَغَيْرِ ذٰلِكَ فَيَنْبَغِيْ اَنْ يُّقَالَ مَا كَانَ مِنْ ذٰلِكَ مُبَاحًا بِحَيْثُ يَقْتَضِي السُّرُوْرَ بِذٰلِكَ الْيَوْمِ لَا بَأْسَ بِالْحَاقِهٖ بِهٖ وَمَا كَانَ حَرَامًا اَوْ مَكْرُوْهًا فَيُمْنَعُ وَكَذَا مَا كَانَ خِلَافَ الْاَوْلٰى" یعنی در مسئلہ احتفال مولدِ مبارک از شیخ اسلام، حافظِ عصر ابو الفضل احمد بن حجر عسقلانی استفسار کردہ شد۔ ایشان بجواب نوشتند۔ اصل از عملِ مولد بدعت است در قرونِ ثلاثہ از سلفِ صالح یکے ہم این عمل نہ کردہ مع ہذا این عمل بر محاسن وغیر محاسن مشتمل است، کسے کہ درین عمل محاسن را تحری کند واز غیر محاسن اجتناب ورزد پس این عمل بدعتِ حسنہ است، ورنہ نے۔ دیر اصلِ صحیح کہ در صحیحین است تخریج این عمل نزدِ من ثابت است واصلِ صحیح این است کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ مدینہ منورہ تشریف آورد و یہود را دید کہ بہ روزِ عاشورا روزہ می داشتند۔ از ایشان استفسار فرمود۔ گفتند این آن روز است کہ پروردگار در ان روز فرعون را غرق کردہ وموسیٰ را نجات دادہ، لہٰذا شکرًا للہ مایان روزہ می داریم۔ پس رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود، نسبت بہ شمایان برائے موسیٰ مایان احق واولیٰ ہستیم ورسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دران روز روزہ گرفت وامر فرمود تا صحابہ روزہ گیرند۔ ازین حدیثِ صحیح استفادہ می شود کہ اگر پروردگار در روزے معیّن نعمتے ارزانی دارد یا نقمتے را دور کند پس شکرِ آن بجا باید آورد واعادۂ آن شکر در نظیرِ آن روز ہر سال باید کرد۔ وشکرِ پروردگار بہ انواعِ عبادات حاصل می شود مثلاً سجدہ کردن (نماز خواندن)، وروزہ داشتن وصدقہ کردن وتلاوت قرآنِ مجید وکدامین نعمت عظیم تر است از نعمتِ بروزِ نبیِّ رحمت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم واز آن روز کہ یومِ میلاد سردارِ دو عالم است صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لہٰذا باید کہ بعینہٖ تحریِ آن روز کردہ شود تا کہ با قصّۂ موسیٰ بہ روزِ عاشورا مطابقت آید، وکسے کہ ملاحظۂ این امر نہ می کند وے در یک روز از روزہائے آن ماہ عملِ مولد می کند، وبعض افراد درین عمل توسّع اختیار کردہ در یک روز از تمام سال عملِ مولد می کنند وآن چہ درین صورت است ہست۔ این بیان متعلّق بہ اصلِ عملِ مولد است۔ وآن چہ در مولد از اعمال کردہ شوند بیانش این است کہ اقتصار بر آن امور کردہ شود کہ شکرِ پروردگار از ان فہمیدہ شود بہ مثلے کہ اوّلاً گفتہ ایم از تلاوت واطعام وصدقہ وخواندنِ بعض مدائحِ نبویّہ وزہدیّہ کہ استماعِ آن محرکِ قلب باشد بہ فعلِ خیر واعمالِ آخرت۔ وآن چہ در اتباعِ این امور از قسم سماع ولہو وغیر ذلک کردہ می شود۔ پس درین باب مناسب قول این است کہ آن امور کہ مباح اند وسرور آن روز اقتضائے آن

مور کند نقصانے نہ دارد کہ آن را ملحق بہ امور سابقہ گردانیم۔ و آن امور کہ حرام باشند یا مکروہ پس ازان منع کردہ شود و ہمچنان از امورِ خلافِ اولیٰ۔"

عاجز گوید در اواخر قرنِ ششم در موصل (عراق)، یک ولی پروردگار شیخ عمر بن محمد گزشتہ است وے در شبِ میلاد احوالِ مبارکۂ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را بیان می کرد و اظہارِ الُسرور و شکرالٰہ خیرات و مبرّات می کرد۔ این خبر بہ سلطان اربل ابوسعید مظفر الدین کوکری رسید۔ در کتب تاریخ آمدہ کہ سلطان از صلحائے امت بودہ، وے این عملِ افضل المندوبات و احسن المثوبات را بہ تزک و احتشام شروع کرد و علّامۂ روزگار حافظ احادیث مبارکہ ابوالخطاب بن دحیہ را گفت کہ درین اجتماع عظیم احوالِ مبارکہ را بیان کند، چنان چہ ایشان رسالہ "التنویر فی مولد السراج المنیر" تالیف کردند و در محفلِ مبارک ۶۰۴ھ خواندند۔ ازان روز این عملِ مبارک را پروردگار قبولیّت در روئے زمین عنایت کرد و در اقطارِ عالمِ اسلام این سنّتِ حسنہ رواج یافت و علمائے اعلام و حفّاظِ احادیثِ مبارکہ رسائل نوشتند۔ عاجز چند حفّاظِ احادیث را نام می نویسد کہ رسالہا نوشتہ اند۔ (۱) حافظ ابوالخطاب بن دحیہ (۲) حافظ ابوشامہ (۳) حافظ ابن کثیر (۴) حافظ سخاوی (۵) حافظ شمس الدین دمشقی (۶) حافظ جلال الدین سیوطی۔ (۷) و تحریرے کہ ابنِ حجر نوشتہ نقل کردہ شد۔ علمائے اعلام از مذاہبِ اربعہ در اثبات و افضلیّت این عملِ مبارک رسالہا نوشتہ اند و فتاویٰ دادہ اند۔ اگر کسے نامہائے ایشان را جمع کند رسالۂ کبیرہ ترتیب یابد۔ علمائے اعلام از احادیثِ صحیحہ و ثابتہ اثباتِ این عمل کردہ اند۔ البتہ محمد بن عبدالوہاب نجدی کہ مصداق۔ "هُنَاكَ الزَّلَازِلُ وَالْفِتَنُ وَبِهَا يَطْلَعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ۔ کما رواہ البخاری فی صحیحہ" بودہ و از ناب وے مخالفت کردند، این گروہِ باطن سقیم در مخالفت کوشیدو از روزے کہ اشقیا را تصرف بر حجاز مقدس شدہ بہ جبر و قہر و ضرب، اہالی آن دیار را ازین عمل باز داشتہ اند۔ افسوس کہ در ہندوستان بعض افراد اتباعِ غُواۃ نجد کردہ اند۔ پروردگار از شرِ ایشان مسلمانان را محفوظ دارد۔

محبتِ حضرتِ رحمتِ عالمیان و محبوب رب العالمین سیّدنا و سیّد الانبیاء والمرسلین شرعاً مطلوب است۔ حدیثِ صحیحین است۔ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتّٰى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِيْنَ۔ از محافلِ میلاد شریف در محبتِ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اضافہ می شود کہ سراسر خیر است۔ افسوس صد افسوس این گروہ باطن سقیم مصداقِ۔ مَنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ گشتہ۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرہ و نوّر ضریحہ چہ خوب نوشتہ اند "نزد مایان خواندن مولود شریف مفتاحِ سعادتِ دو جہان و مصباحِ ہدایتِ انس و جان است۔" در حدیث شریف وارد است۔ أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِيْ بِيْ۔ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ۔ برائے عاشقان محفلِ میلاد شریف بشارتے

است عظیم. فَطُوبیٰ لَھُمْ ثُمَّ طُوبیٰ لَھُمْ۔ جَعَلَنَا اللّٰہُ مِنْھُمْ۔

بعض معاندین ومخالفین غالباً واقعہ سال سی ونہ است کہ بعض مفسدین مکتوبے بہ حضرت ایشان ارسال کردند کہ در تحریک "ترکِ مُوالات" شریک شوید والّا مایان فتنہ برپا کردہ در محفلِ میلاد تمام چراغانِ بلوری رامی شکنیم ودیگر نقصان می رسانیم۔ این جماعتِ اشقیا نامہائے خود را در خط نانوشتہ بودند۔ حضرت ایشان این خط را نزد حکیم محمد اجمل خان شریفی وڈاکٹر مختار احمد انصاری با این پیام فرستادند "ما اظہارِ اَلسَّرور و شکرِ اللّٰہِ عَلٰی مَا اَنْعَمَ عَلَیْنَا بِھٰذِہِ النِّعْمَۃِ الْعُظْمٰی۔ جلسہ میلاد شریف مُنعقد می کنیم اگر مفسدین آمادۂ فساد اند، جلسہ عام نمی کنیم۔" پروردگار حکیم صاحب وڈاکٹر صاحب را اجرہا عنایت کند کہ بہ خدمت حضرت ایشان رسیدند وعرض کردند، شما حسبِ معمول جلسہ منعقد کنید۔ ما از اول وقت عشا تا اختتام جلسہ حاضر باشیم وبا خود چند رُفقا را می آریم۔ ان شاء اللّٰہ تعالیٰ کسے فتنہ وفساد نہ خواہد کرد۔ چنانچہ ہر دو افراد با رفقا حسبِ وعدہ حاضر شدند ومحفلِ مبارک با صد خیر وبرکت بہ اتمام رسید۔ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ، وَخَسِرَ ھُنَالِکَ الْمُبْطِلُوْنَ۔

مآلِ یک مُعترض در ہزار وسہ صد وچہل ودو مولوی بخشُ اللّٰہ یک جوان را در خانقاہ شریف دہلی بہ خدمت حضرت برادر کلان اَدَامَ اللّٰہُ اِرْشَادَہٗ آورد۔ آن جوان از حضرت برادر بیعت شد وقبل از بیعت شدن این واقعہ را بیان کرد۔ سال گزشتہ ۱۳۴۱ھ من نزد دروازۂ خانقاہ شریف استادم کہ مردم در آرائش محفل میلاد شریف مشغول اند من در دل خود گفتم۔ این چہ بدعت واسراف بے جا است۔ اندرین اثنا حضور اقدس از حرم سرا برآمدند وبرائے تنبیہ من بہ آواز بلند بہ کارپردازان خطاب کردہ فرمودہ اند۔ اندرین ایام غفلت وبے دینی غلبہ پیدا کردہ است۔ این ہمہ مصارف وزیبائش برائے ازدیادِ شوق است ونیز اظہار سرور مقصود است۔ در مجالس دنیویہ مردمان بہ چہ قسم اظہار مسرت می کنند۔ ما اگر بہ روز ولادتِ رحمتِ عالمیان صلی اللّٰہ تعالیٰ علیہ وسلم برائے اظہار سرور این ہمہ آرائش وزیبائش کنیم چہ قباحت دارد۔ چون حضور اقدس این فرمودند، در دلِ من اعتراض دیگر پیدا شد، وحضور اقدس معاً فرمودند "کسانے کہ در دل خود درشتی دارند پروردگار ایشان را توفیق نیکی عنایت کند۔" وباز بہ حرم سرا تشریف بردند۔ حضور اقدس اگرچہ با من تکلّم نہ فرمودند لیکن من بہ وجہ خوب فہمیدم کہ این ارشاد برائے من است۔ مع ذلک بہ دل خود ایرادہا را جائے دادہ از آن جا روانہ شدم۔ از آن وقت خللے در عقل ودماغم پیدا شد وچند وقت نہ گزشت کہ من

مخبوط الحواس گشتم۔ والدین من نزد علماء و صلحاء رفتند و کیفیت بیان کردند بہ ایشان گفتہ شد کہ فرزند شما در شان بزرگے بے ادبی کردہ است و ایں ہمہ وبال از آن است۔ چناں چہ والدین من مرا بہ اجمیر شریف بردند و آن جا پیش روئے مزار پُر انوار حضرت خواجہ قدس اللہ سرہٗ انداختند۔ من چہل روز در اجمیر قیام کردم۔ چیزے از احوالم درست شد و من حقیقتِ واقعہ را بہ والدین خود بیان کردم۔ ایشان واقعہ را بہ علماء و صلحا بیان کردند۔ بہ ایشان گفتہ شد کہ فرزند خود را نزد حضور اقدس ببرید تا کہ وے را بیعت کنند۔ چون از وفاتِ حضرت ایشان علم شد۔ بہ ایشان گفتہ شد کہ در خدمت جانشین حضرت ایشان قدس سرہ ببرید۔ من بہ خدمتِ مفتی کفایت اللہ مکتوبے نوشتم و دریافت نمودم کہ جانشین حضرت ایشان کیست و قیام ایشان کجا است۔ مفتی صاحب تحریر فرمودند۔ "جانشین حضرت ایشان فرزند کلان ایشان اند کہ حضرت بلال نام دارند و اندریں ایام قیام ایشان در خانقاہ شریف است"۔ ایں واقعہ بیان کردہ آن جوان مکتوبِ مفتی صاحب را از جیب خود بر آوردہ و نشان داد۔ عَفَی اللّٰہُ عَنْہُ وَرَحِمَہٗ۔

وہابیہ و اذناب وہابیہ از ذکر وہابیہ و اذناب وہابیہ در دل کدورتے پیدا می شود و آثار جلیس بد در و می نماید کہ آن۔ اَنْ تَجِدَ مِنْہُ رِیْحًا خَبِیْثَۃً۔ کما فی الصحیحین۔ است و اگر ازالۂ آن اثر بد نہ کردہ شود، صورتِ ران ظاہر می شود۔ ابن جریر و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ روایت کردہ اند کما فی تفسیر ابن کثیر عن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قال، ان العبد اذا اذنب ذنبا کانت نکتۃ سوداء فی قلبہ فان تاب منہا صقل قلبہ وان زاد زادت فذلک قول اللہ تعالیٰ۔ کَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰی قُلُوْبِھِمْ مَّا کَانُوْا یَکْسِبُوْنَ وقال الترمذی حسن صحیح ولفظ النسائی ان العبد اذا اخطأ خطیئۃ نکت فی قلبہ نکتۃ سوداء فان ہو نزع واستغفر وتاب صقل قلبہ فان عاد زید فیہا حتی تعلو قلبہ فہو الران الذی قال اللہ تعالیٰ۔ کَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰی قُلُوْبِھِمْ مَّا کَانُوْا یَکْسِبُوْنَ۔ برائے ازالۂ آن اثر بد کہ از ذکر اذناب وہابیہ پیدا شدہ است چند شعر عارف کبیر و ولی شہیر شیخ شرف الدین ابو عبد اللہ محمد بن سعید دلاصی مصری معروف بہ ابو صیری قدس سرہٗ کہ در اسکندریہ مدفون اند از قصیدہ ہمزیہ ایشان نقل می کنم کہ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ احیاناً می خواندند و بار در دو کیبریت احمری نویسد کہ حضرات عالی قدر قدس اللہ اسرارہم آن را بہ مواظبت می خواندند۔

ابیات قصیدہ ہمزیہ یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْکَ وَسَلَّمْ

اَنْتَ مِصْبَاحُ کُلِّ فَضْلٍ فَمَا تَصْـ ..... ـدُرُ اِلَّا عَنْ ضَوْئِکَ الْاَضْوَاءُ

لَكَ ذَاتُ الْعُلُوْمِ مِنْ عَالِمِ الْغَيْــــبِ وَمِنْهَا لِآدَمَ الْأَسْمَاءُ
لَمْ تَزَلْ فِيْ ضَمَائِرِ الْكَوْنِ تُخْتَا رُ لَكَ الْأُمَّهَاتُ وَالْآبَاءُ
مَا مَضَتْ فَتْرَةٌ مِنَ الرُّسْلِ إِلَّا بَشَّرَتْ قَوْمَهَا بِكَ الْأَنْبِيَاءُ
تَتَبَاهَى بِكَ الْعُصُوْرُ وَتَسْمُوْ بِكَ عَلْيَاءُ بَعْدَهَا عَلْيَاءُ
لَيْلَةُ الْمَوْلِدِ الَّذِيْ كَانَ لِلدِّيْـــنِ سُرُوْرٌ بِيَوْمِهِ وَازْدِهَاءُ
وَتَوَالَتْ بُشْرَى الْهَوَاتِفِ أَنْ قَدْ وُلِدَ الْمُصْطَفٰى وَحَقَّ الْهَنَاءُ
مَوْلِدٌ كَانَ مِنْهُ فِيْ طَالِعِ الْكُفْــرِ وَبَالٌ عَلَيْهِمُوْ وَوَبَاءُ
أَطْرَبَ السَّامِعِيْنَ ذِكْرُ عُلَاهُ يَا لَرَاحٍ مَالَتْ بِهِ النُّدَمَاءُ
وَبِحُبِّ النَّبِيِّ فَابْغِ رِضَى اللّٰــهِ فَفِيْ حُبِّهِ الرِّضٰى وَالْحِبَاءُ
فَسَلَامٌ عَلَيْكَ تَتْرٰى مِنَ اللّٰــهِ وَتَبْقٰى بِهِ لَكَ الْبَأْوَاءُ
وَسَلَامٌ عَلَيْكَ مِنْكَ فَمَا غَيْــرُكَ مِنْهُ لَكَ السَّلَامُ كِفَاءُ
وَسَلَامٌ مِنْ كُلِّ مَا خَلَقَ اللّٰــهُ لِتُحْيَا بِذِكْرِكَ الْأَمْلَاءُ
وَصَلَاةٌ كَالْمِسْكِ تَحْمِلُهُ مِنِّــيْ شَمَالٌ إِلَيْكَ أَوْ نَكْبَاءُ
وَسَلَامٌ عَلٰى ضَرِيْحِكَ تَخْضَلْ لُ بِهِ مِنْهُ تُرْبَةٌ وَعْسَاءُ
وَثَنَاءٌ قَدَّمْتُ بَيْنَ يَدَيْ نَجْـــوَايَ إِذْ لَمْ يَكُنْ لَدَيَّ ثَرَاءُ
مَا أَقَامَ الصَّلَاةَ مَنْ عَبَدَ اللّٰــهَ وَقَامَتْ بِرَبِّهَا الْأَشْيَاءُ

الحِبَاءُ العَطَاءُ۔ البَأْوَاءُ الشَّرَفُ وَالفَخْرُ۔ الأَمْلَاءُ جَمْعُ مَلَاءٍ وَهُوَ الجَمَاعَةُ مِنَ النَّاسِ۔ الشَّمَالُ هِيَ رِيْحٌ تَهُبُّ مِنْ جِهَةِ القُطْبِ إِلَى المَغْرِبِ۔ النَّكْبَاءُ هِيَ رِيْحُ الصَّبَا۔ وَعْسَاءُ أَيْ لَيِّنَةٌ ذَاتُ رَمْلٍ۔ ثَرَاءٌ أَيْ مَالٌ كَيْ أَتَصَدَّقَ بِهِ۔

الكبريت الاحمر

اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ أَفْضَلَ صَلَوَاتِكَ أَبَدًا وَأَنْمٰى بَرَكَاتِكَ سَرْمَدًا وَأَزْكٰى تَحِيَّاتِكَ فَضْلًا وَعَدَدًا أَمْوَبَدًا وَأَسْنٰى سَلَامِكَ أَبَدًا مُجَدَّدًا عَلٰى أَشْرَفِ الْحَقَائِقِ الْإِنْسَانِيَّةِ وَالْجَانِيَّةِ وَمَجْمَعِ الدَّقَائِقِ الْإِيْمَانِيَّةِ وَطُوْرِ التَّجَلِّيَاتِ الْإِحْسَانِيَّةِ وَمَهْبَطِ الْأَسْرَارِ الرَّحْمَانِيَّةِ وَعَرُوْسِ الْمَمْلَكَةِ الْقُدْسِيَّةِ وَإِمَامِ الْحَضْرَةِ الرَّبَّانِيَّةِ وَوَاسِطَةِ عِقْدِ النَّبِيِّيْنَ وَمُقَدَّمَةِ جَيْشِ الْمُرْسَلِيْنَ وَقَائِدِ رَكْبِ الْأَنْبِيَاءِ الْمُكَرَّمِيْنَ وَأَفْضَلِ الْخَلَائِقِ أَجْمَعِيْنَ حَامِلِ لِوَاءِ الْعِزِّ الْأَعْلٰى وَمَالِكِ أَزِمَّةِ الْمَجْدِ الْأَسْنٰى شَاهِدِ أَسْرَارِ الْأَزَلِ وَمُشَاهِدِ

أَنْوَارِ السَّوَابِقِ الْأُوَلِ تَرْجُمَانِ لِسَانِ الْقِدَمِ وَمَنْبَعِ الْعِلْمِ وَالْحِلْمِ وَالْحِكَمِ مَظْهَرِ سِرِّ الْجُوْدِ
الْجُزْئِيِّ وَالْكُلِّيِّ وَإِنْسَانِ عَيْنِ الْوُجُوْدِ الْعُلْوِيِّ وَالسُّفْلِيِّ رُوْحِ جَسَدِ الْكَوْنَيْنِ وَعَيْنِ حَيَاةِ
الدَّارَيْنِ الْمُتَخَلِّقِ بِأَعْلَىٰ رُتَبِ الْعُبُوْدِيَّةِ وَالْمُتَحَقِّقِ بِأَسْرَارِ الْمَقَامَاتِ الْاِصْطِفَائِيَّةِ سَيِّدِ
الْأَشْرَافِ وَجَامِعِ الْأَوْصَافِ الْخَلِيْلِ الْأَعْظَمِ وَالْحَبِيْبِ الْأَكْرَمِ نَبِيِّكَ الْعَظِيْمِ وَرَسُوْلِكَ
الْقَدِيْمِ الْكَرِيْمِ الْهَادِيْ إِلَى الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيْمِ الْمَخْصُوْصِ بِأَعْلَى الْمَرَاتِبِ وَالْمَقَامَاتِ
الْمُؤَيَّدِ بِأَوْضَحِ الْبَرَاهِيْنِ وَالدَّلَالَاتِ الْمَنْصُوْرِ بِالرُّعْبِ وَالْمُعْجِزَاتِ الْجَوْهَرِ الشَّرِيْفِ
الْأَبَدِيِّ وَالنُّوْرِ الْقَدِيْمِ الْمُحَمَّدِيِّ سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ الْمَحْمُوْدِ فِي الْإِيْجَادِ وَالْوُجُوْدِ الْفَاتِحِ لِكُلِّ
شَاهِدٍ وَمَشْهُوْدٍ وَحَضْرَةِ الْمُشَاهَدَةِ وَالشُّهُوْدِ نُوْرِ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدَاهُ وَسِرِّ كُلِّ سِرٍّ وَسَنَاهُ الَّذِيْ
شُقِّقَتْ مِنْهُ الْأَسْرَارُ وَانْفَلَقَتْ مِنْهُ الْأَنْوَارُ السِّرِّ الْبَاطِنِ وَالنُّوْرِ الظَّاهِرِ السَّيِّدِ الْكَامِلِ
الْفَاتِحِ الْخَاتِمِ الْأَوَّلِ الْآخِرِ الظَّاهِرِ الْبَاطِنِ الْعَاقِبِ الْحَاشِرِ النَّاهِي الْآمِرِ النَّاصِحِ النَّاصِرِ الصَّابِرِ
الشَّاكِرِ الْقَانِتِ الذَّاكِرِ الْمَاحِي الْمَاجِدِ الْعَزِيْزِ الْحَامِدِ الْمُؤْمِنِ الْعَابِدِ الْمُتَوَكِّلِ الزَّاهِدِ الْقَائِمِ
السَّاجِدِ التَّابِعِ الشَّهِيْدِ الْوَلِيِّ الْحَمِيْدِ الْبُرْهَانِ الْحُجَّةِ الْمُطَاعِ الْمُخْتَارِ الْخَاضِعِ الْخَاشِعِ الْمُسْتَنْصِرِ
الْحَقِّ الْمُبِيْنِ طٰهٰ وَيٰسٓ الْمُزَّمِّلِ الْمُدَّثِّرِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ وَإِمَامِ الْمُتَّقِيْنَ وَخَاتَمِ النَّبِيِّيْنَ وَ
حَبِيْبِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ النَّبِيِّ الْمُصْطَفَىٰ وَالرَّسُوْلِ الْمُجْتَبَى الْحَكَمِ الْعَدْلِ الْحَكِيْمِ الْعَلِيْمِ الْعَزِيْزِ الْحَلِيْمِ
الرَّؤُوْفِ الرَّحِيْمِ الْمُبَارَكِ الْمَكِيْنِ الصَّادِقِ الْمُصَدَّقِ الْأَمِيْنِ الدَّاعِيْ إِلَيْكَ بِإِذْنِكَ السِّرَاجِ
الْمُنِيْرِ الَّذِيْ أَدْرَكَ الْحَقَائِقَ بِجُمْلَتِهَا وَفَاقَ الْخَلَائِقَ بِرُمَّتِهَا وَجَعَلْتَهُ حَبِيْبًا وَنَادَيْتَهُ قَرِيْبًا وَ
أَدْنَيْتَهُ رَقِيْبًا وَخَتَمْتَ بِهِ الرِّسَالَةَ وَالدَّلَالَةَ وَالْبِشَارَةَ وَالنِّذَارَةَ وَالنُّبُوَّةَ وَنَصَرْتَهُ
بِالرُّعْبِ وَظَلَّلْتَهُ بِالسُّحُبِ وَرَدَدْتَ لَهُ الشَّمْسَ وَشَقَقْتَ لَهُ الْقَمَرَ وَأَنْطَقْتَ لَهُ الضَّبَّ وَ
الظَّبْيَ وَالذِّئْبَ وَالْجِذْعَ وَالذِّرَاعَ وَالْجَمَلَ وَالْجَبَلَ وَالْمَدَرَ وَالشَّجَرَ وَأَنْبَعْتَ مِنْ أَصَابِعِهِ
الْمَاءَ الزُّلَالَ وَأَنْزَلْتَ مِنَ الْمُزْنِ بِدَعْوَتِهِ فِيْ عَامِ الْمَحْلِ وَالْجَدْبِ وَابِلَ الْغَيْثِ وَالْمَطَرِ
فَاعْشَوْشَبَ مِنْهُ الْقَفْرُ وَالصَّخْرُ وَالْوَعْرُ وَالسَّهْلُ وَالرَّمْلُ وَالْحَجَرُ وَأَسْرَيْتَ بِهِ لَيْلًا مِنَ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَىٰ إِلَى السَّمَاوَاتِ الْعُلَىٰ إِلَىٰ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ إِلَىٰ قَابَ قَوْسَيْنِ
أَوْ أَدْنَىٰ وَأَرَيْتَهُ الْآيَةَ الْكُبْرَىٰ وَأَنَلْتَهُ الْغَايَةَ الْقُصْوَىٰ وَأَكْرَمْتَهُ بِالْمُخَاطَبَةِ وَالْمُرَاقَبَةِ وَ
الْمُشَافَهَةِ وَالْمُشَاهَدَةِ وَالْمُعَايَنَةِ بِالْبَصَرِ وَخَصَّصْتَهُ بِالْوَسِيْلَةِ الْعُظْمَىٰ وَالشَّفَاعَةِ الْكُبْرَىٰ
يَوْمَ الْفَزَعِ الْأَكْبَرِ فِي الْمَحْشَرِ وَجَمَعْتَ لَهُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ وَجَوَاهِرَ الْحِكَمِ وَجَعَلْتَ أُمَّتَهُ خَيْرَ

الاُمَمِ وَغَفَرْتَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَاَخَّرَ الَّذِیْ بَلَّغَ الرِّسَالَةَ وَاَدَّی الْاَمَانَةَ وَنَصَحَ الْاُمَّةَ
وَکَشَفَ الْغُمَّةَ وَجَلَی الظُّلْمَةَ وَجَاهَدَ فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ وَعَبَدَ رَبَّهُ حَتّٰی اَتَاهُ الْیَقِیْنُ اَللّٰهُمَّ ابْعَثْهُ
مَقَامًا مَّحْمُوْدًا الَّذِیْ یَغْبِطُهُ فِیْهِ الْاَوَّلُوْنَ وَالْاٰخِرُوْنَ اَللّٰهُمَّ عَظِّمْهُ فِی الدُّنْیَا بِاِعْلَاءِ ذِکْرِهٖ وَ
اِظْهَارِ دِیْنِهٖ وَاِبْقَاءِ شَرِیْعَتِهٖ وَفِی الْاٰخِرَةِ بِقَبُوْلِ شَفَاعَتِهٖ فِیْ اُمَّتِهٖ وَاِجْزَالِ اَجْرِهٖ وَمَثُوْبَتِهٖ
وَاِبْدَاءِ فَضْلِهٖ عَلَی الْاَوَّلِیْنَ وَالْاٰخِرِیْنَ بِالْمَقَامِ الْمَحْمُوْدِ وَتَقْدِیْمِهٖ عَلٰی کَافَّةِ الْمُقَرَّبِیْنَ بِالشُّهُوْدِ
اَللّٰهُمَّ تَقَبَّلْ شَفَاعَتَهُ الْکُبْرٰی وَارْفَعْ دَرَجَتَهُ الْعُلْیَا وَاَعْطِهٖ سُؤْلَهُ فِی الْاٰخِرَةِ وَالْاُوْلٰی
کَمَا اٰتَیْتَ اِبْرَاهِیْمَ وَمُوْسٰی اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهُ مِنْ اَکْرَمِ عِبَادِكَ عَلَیْكَ شَرَفًا وَمِنْ اَرْفَعِهِمْ
عِنْدَكَ دَرَجَةً وَاَعْظَمِهِمْ خَطَرًا وَاَمْکَنِهِمْ عِنْدَكَ شَفَاعَةً اَللّٰهُمَّ عَظِّمْ بُرْهَانَهُ وَاَبْلِجْ
حُجَّتَهُ وَاَبْلِغْ مَاْمُوْلَهُ فِیْ اَهْلِ بَیْتِهٖ وَذُرِّیَّتِهٖ اَللّٰهُمَّ اَتْبِعْهُ مِنْ اُمَّتِهٖ مَا تَقَرُّ بِهٖ عَیْنُهُ وَاجْزِهٖ
عَنَّا خَیْرَ مَا جَازَیْتَ بِهٖ نَبِیًّا عَنْ اُمَّتِهٖ وَاجْزِ الْاَنْبِیَاءَ کُلَّهُمْ خَیْرَ الْجَزَاءِ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ
عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ عَدَدَ مَا شَهِدَتْهُ الْاَبْصَارُ وَسَمِعَتْهُ الْاٰذَانُ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَیْهِ عَدَدَ مَنْ صَلّٰی
عَلَیْهِ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَیْهِ عَدَدَ مَنْ لَّمْ یُصَلِّ عَلَیْهِ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَیْهِ کَمَا تُحِبُّ وَتَرْضٰی
اَنْ تُصَلّٰی عَلَیْهِ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَیْهِ کَمَا یَنْبَغِیْ اَنْ تُصَلّٰی عَلَیْهِ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَیْهِ وَعَلٰی
اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَاَوْلَادِهٖ وَاَحْفَادِهٖ وَاَزْوَاجِهٖ وَذُرِّیَّتِهٖ وَاَهْلِ بَیْتِهٖ وَعِتْرَتِهٖ وَعَشِیْرَتِهٖ وَ
اَصْهَارِهٖ وَاَحْبَابِهٖ وَاَخْتَانِهٖ وَاَتْبَاعِهٖ وَاَشْیَاعِهٖ وَاَنْصَارِهٖ وَخَزَنَةِ اَسْرَارِهٖ وَمَعَادِنِ اَنْوَارِهٖ
وَکُنُوْزِ الْحَقَائِقِ وَهُدَاةِ الْخَلَائِقِ وَنُجُوْمِ الْاِهْتِدَاءِ لِمَنِ اقْتَدٰی بِهِمْ وَسَلِّمْ تَسْلِیْمًا کَثِیْرًا
دَائِمًا اَبَدًا وَارْضَ عَنْ کُلِّ الصَّحَابَةِ رِضًی سَرْمَدًا عَدَدَ خَلْقِكَ وَزِنَةَ عَرْشِكَ وَرِضٰی
نَفْسِكَ وَمِدَادَ کَلِمَاتِكَ وَمُنْتَهٰی عِلْمِكَ کُلَّمَا ذَکَرَكَ الذَّاکِرُوْنَ وَکُلَّمَا سَهَا عَنْ ذِکْرِكَ الْغَافِلُ
صَلَاةً تَکُوْنُ لَكَ رِضًی وَلِحَقِّهٖ اَدَاءً وَلَنَا صَلَاحًا وَاٰتِهِ الْوَسِیْلَةَ وَالْفَضِیْلَةَ وَالدَّرَجَةَ
الْعَالِیَةَ الرَّفِیْعَةَ وَابْعَثْهُ الْمَقَامَ الْمَحْمُوْدَ وَاللِّوَاءَ الْمَعْقُوْدَ وَالْحَوْضَ الْمَوْرُوْدَ وَصَلِّ یَارَبِّ
عَلٰی جَمِیْعِ اِخْوَانِهٖ مِنَ الْاَنْبِیَاءِ وَالْمُرْسَلِیْنَ وَالْاَوْلِیَاءِ وَالصَّالِحِیْنَ وَمَلَائِکَتِكَ الْمُقَرَّبِیْنَ
وَصَلَوَاتُ اللّٰهِ وَسَلَامُهُ عَلَیْهِمْ اَجْمَعِیْنَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدِنِ السَّابِقِ
لِلْخَلْقِ نُوْرُهُ وَالرَّحْمَةِ لِلْعَالَمِیْنَ ظُهُوْرُهُ عَدَدَ مَا مَضٰی مِنْ خَلْقِكَ وَمَا بَقِیَ وَمَنْ سَعِدَ
مِنْهُمْ وَمَنْ شَقِیَ صَلَاةً تَسْتَغْرِقُ الْعَدَّ وَتُحِیْطُ بِالْحَدِّ صَلَاةً لَا غَایَةَ لَهَا وَلَا انْتِهَاءَ
وَلَا اَمَدَ لَهَا وَلَا انْقِضَاءَ صَلَاةً مَعْرُوْضَةً عَلَیْهِ مَقْبُوْلَةً لَدَیْهِ صَلَاةً دَائِمَةً بِدَوَامِ مُلْكِ

وَبَاقِيَةً بِبَقَائِكَ لَا مُنْتَهٰى لَهَا دُوْنَ عِلْمِكَ صَلَاةً تُرْضِيْكَ وَتُرْضِيْهِ وَتَرْضٰى بِهَا عَنَّا صَلَاةً تَمْلَأُ الْأَرْضَ وَالسَّمَاءَ صَلَاةً تُحَلُّ بِهَا الْعُقَدُ وَتُفَرَّجُ بِهَا الْكُرَبُ وَيَجْرِيْ بِهَا اللُّطْفُ فِيْ أَمْرِيْ وَأُمُوْرِ الْمُسْلِمِيْنَ وَبَارِكْ لَنَا عَلَى الدَّوَامِ وَعَافِنَا وَاهْدِنَا وَامْدُدْنَا وَاجْعَلْنَا اٰمِنِيْنَ وَيَسِّرْ لَنَا أُمُوْرَنَا مَعَ الرَّاحَةِ لِقُلُوْبِنَا وَأَبْدَانِنَا وَالسَّلَامَةِ وَالْعَافِيَةِ فِيْ دِيْنِنَا وَدُنْيَانَا وَاٰخِرَتِنَا وَتَوَفَّنَا عَلَى الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ وَاجْمَعْنَا مَعَهُ فِي الْجَنَّةِ مِنْ غَيْرِ عَذَابٍ بِلَا تَأْنِيْسٍ مَعَ كُلِّ شَفِيْقٍ وَأَنِيْسٍ وَأَنْتَ رَاضٍ عَنَّا وَلَا تَمْكُرْ بِنَا وَاخْتِمْ لَنَا مِنْكَ بِخَيْرٍ وَعَافِيَةٍ بِلَا مِحْنَةٍ أَجْمَعِيْنَ خَتَمَ اللّٰهُ لَنَا بِالْحُسْنٰى هُوَ مَوْلَانَا نِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّصِيْرُ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُوْنَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِيْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ ۞

حرفِ آخر از مولد شریف

حضرت ایشان از نعومت اظفار تا آخر ایام عاشق و دلدادۂ این مبارک و مجید محفل بودند. و از آن افراد که محفل میلاد مبارک منعقد می کردند خوش می شدند و برائے ایشان دعاہا می کردند. و با آن کسان نیز ملاقات ہا و دعاہا می کردند که انعقاد محفل مبارک میلاد را بد نمی گفتند. و کسے که انعقاد این مبارک محفل را بد می گفت از وے نفرت می کردند و می گفتند که این گونه افراد بد عقیده و بے ادب اند۔

از خدا خواہیم توفیقِ ادب   بے ادب محروم ماند از لطفِ رب

زیارت قبور

حضرات مشائخ قدس اللّٰہ اسرارہم را معمول بوده است که بر مزاراتِ اولیا و صلحا می رفتند و فیوضات و برکات را استفاده می کنند۔ مسلم در صحیح خود از بریده روایت کرده که رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ تعالیٰ علیہ وسلم فرموده "نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُوْرِ فَزُوْرُوْهَا" من شما را نہی کرده بودم از زیارت کردن قبور پس زیارت بکنید قبور را۔ و ابن ماجہ از ابن مسعود روایت کرده که آن حضرت صلی اللّٰہ تعالیٰ علیہ وسلم فرموده "كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُوْرِ فَزُوْرُوْهَا فَإِنَّهَا تُزَهِّدُ فِي الدُّنْيَا وَتُذَكِّرُ الْاٰخِرَةَ" من شما را پیش ازین نہی کرده بودم از زیارت کردن قبور پس به درستی که زیارت کردنِ قبور بے رغبت می گرداند از دنیا و یاد می دہد آخرت را۔

بعض کوتاه نظر بر حضرات مشائخ اعتراض می کنند که مقصد از زیارتِ قبر عبرت و پند گرفتن است که مصیر ما نیز به خاک رفتن و خاک شدن است نه استفادۂ انوار و استفاضۂ فیوضات۔ امام فخر الدین رازی در کتاب خود "المطالب العالیہ" کلام لطیف و نفیس نوشته اند و استاذ محمد زاہد الکوثری وکیل المشیخۃ الاسلامیۃ بدار السلطنۃ العثمانیۃ سابقاً در تکملۂ "السیف الصقیل فی الرد علی ابن زفیل" به صفحہ ۱۶۰ نقل کرده اند۔ عاجز آن را نقل می کند۔

امام رازی گفت

وَاِذَا عَرَفْتَ هٰذِهِ الْمُقَدِّمَاتِ فَنَقُوْلُ اِنَّ الْاِنْسَانَ اِذَا ذَهَبَ اِلٰى قَبْرِ اِنْسَانٍ قَوِيِّ النَّفْسِ كَامِلِ الْجَوْهَرِ شَدِيْدِ التَّاثِيْرِ وَوَقَفَ هُنَاكَ سَاعَةً وَتَأَثَّرَتْ نَفْسُهٗ مِنْ تِلْكَ التُّرْبَةِ حَصَلَ لِنَفْسِ الزَّائِرِ تَعَلُّقٌ بِتِلْكَ التُّرْبَةِ وَقَدْ عَرَفْتَ اَنَّ لِنَفْسِ ذٰلِكَ الْاِنْسَانِ الْمَيِّتِ مُلَاقَاةً بِسَبَبِ اجْتِمَاعِهِمَا عَلٰى تِلْكَ التُّرْبَةِ فَصَارَتْ هَاتَانِ النَّفْسَانِ شَبِيْهَتَيْنِ بِمِرْآتَيْنِ صَقِيْلَتَيْنِ وُضِعَتَا بِحَيْثُ يَنْعَكِسُ الشُّعَاعُ مِنْ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا اِلَى الْاُخْرٰى فَكُلُّ مَا حَصَلَ فِيْ نَفْسِ الزَّائِرِ الْحَيِّ مِنَ الْمَعَارِفِ الْبُرْهَانِيَةِ وَالْعُلُوْمِ الْكَسْبِيَةِ وَالْاَخْلَاقِ الْفَاضِلَةِ مِنَ الْخُضُوْعِ لِلّٰهِ تَعَالٰى وَالرِّضٰى بِقَضَاءِ اللّٰهِ يَنْعَكِسُ مِنْهُ نُوْرٌ اِلٰى رُوْحِ ذٰلِكَ الْاِنْسَانِ الْمَيِّتِ وَكُلُّ مَا حَصَلَ فِيْ نَفْسِ ذٰلِكَ الْاِنْسَانِ الْمَيِّتِ مِنَ الْعُلُوْمِ الْمُشْرِقَةِ وَالْاٰثَارِ الْعُلْوِيَّةِ الْكَامِلَةِ فَاِنَّهٗ يَنْعَكِسُ مِنْهُ نُوْرٌ اِلٰى رُوْحِ هٰذَا الزَّائِرِ الْحَيِّ وَبِهٰذَا الطَّرِيْقِ تَصِيْرُ تِلْكَ الزِّيَارَةُ سَبَبًا لِحُصُوْلِ الْمَنْفَعَةِ الْكُبْرٰى وَالْبَهْجَةِ الْعُظْمٰى لِرُوْحِ الزَّائِرِ وَلِرُوْحِ الْمَزُوْرِ فَهٰذَا هُوَ السَّبَبُ الْاَصْلِيُّ فِيْ مَشْرُوْعِيَةِ الزِّيَارَةِ وَلَا يَبْعُدُ اَنْ يَحْصُلَ فِيْهَا اَسْرَارٌ اُخْرٰى اَدَقُّ وَاَخْفٰى مِمَّا ذَكَرْنَاهُ وَتَمَامُ الْعِلْمِ بِالْحَقَائِقِ لَيْسَ اِلَّا عِنْدَ اللّٰهِ - اھ" وَاَمَّا بَقَاءُ النَّفْسِ مُدْرِكَةً لِبَعْضِ الْجُزْئِيَّاتِ فَقَدْ بَيَّنَهَا الرَّازِيُّ فِي الْفَصْلِ الْخَامِسِ عَشَرَ مِنَ الْكِتَابِ الْمَذْكُوْرِ وَقَالَ الرَّازِيُّ اَيْضًا فِيْ تَفْسِيْرِهٖ "اِنَّ الْاَرْوَاحَ الْبَشَرِيَّةَ الْخَالِيَةَ عَنِ الْعَلَائِقِ الْجِسْمَانِيَةِ الْمُشْتَاقَةَ اِلَى الْاِتِّصَالِ بِالْعَالَمِ الْعُلْوِيِّ بَعْدَ خُرُوْجِهَا مِنْ ظُلْمَةِ الْاَجْسَادِ تَذْهَبُ اِلٰى عَالَمِ الْمَلَائِكَةِ وَمَنَازِلِ الْقُدُسِ وَيَظْهَرُ مِنْهَا اٰثَارٌ فِيْ اَحْوَالِ هٰذَا الْعَالَمِ فَهِيَ الْمُدَبِّرَاتُ اَمْرًا، اَلَيْسَ الْاِنْسَانُ قَدْ يَرٰى اُسْتَاذَهٗ فِي الْمَنَامِ وَيَسْأَلُهٗ عَنْ مُشْكِلَةٍ فَيُرْشِدُهٗ اِلَيْهَا" یعنی چون این مقدمات را بدانستی پس می گوئیم که چون شخصے به زیارتِ قبرِ کسے می رود که نفس قوی وجوہر کامل وتاثیر شدید داشته باشد وقدرے نزد تربت توقف می کند ویرا با تربت تعلقے پیدا می شود تو دانسته ای که نفسِ آن انسانِ میت را با نفسِ انسانِ زائر از وجہ اجتماعِ آن ہر دو نفوس بر آن تربت ملاقات رو داده است ومثال این ہر دو نفوس به رنگِ دو آئینهٔ مجلّٰی ومصفّٰی است که به نوعے واقع شده اند که شعاعِ یکے در دیگرے منعکس می شود، ہر چه در زائرِ زنده از معارفِ برہانیّه وعلومِ کسبیّه واخلاقِ فاضله از قسمِ خضوع لله وراضی بودن به قضائے پروردگاری باشد انوارِ آن بر روحِ آن انسانِ میّت منعکس می شود وہر چه از علومِ مشرفه وآثارِ علویه کامله در مزور میّت اند بر روحِ این انسانِ زنده منعکس می شود، واز این وجه این زیارتِ قبور سببِ حصولِ منفعتِ کبریٰ وبہجتِ عظمیٰ است، ہم برائے زائرِ زنده وہم برائے

مزور مردہ۔ و برائے مشروعیتِ زیارتِ قبور این یک سبب اصلی است و ممکن کہ در مشروعیتِ زیارتِ قبور اسرار دیگر نیز باشند کہ احق بالذکر و ادق بود از آن چہ کہ ماذکر کردہ ایم، چہ علمِ تمام حقائق بہ جز پروردگار کسے را نیست۔" و امام رازی این بیان را کہ نفس ادراک کنندۂ بعض جزئیات می ماند، در فصل پانزدہم ازاین کتاب کردہ اند و ایشان در تفسیر خود نوشتہ اند" آن ارواح بشریہ کہ از علائق جسمانیہ خالی و مشتاق بہ اتصالِ عالمِ علوی می باشند چون از ظلمتِ اجساد می برآیند بہ عالم ملائکہ و منازلِ قدس می رسند۔ از آن ارواح در احوال این عالم آثار ظاہر می شوند و آن را مدبّراتِ امر گویند آیا نہ می بینی کہ احیانا شخصے استاد خود را در خواب می بیند و از وے استفسار از اشکالے می کند و وے بہ بینندۂ خواب راہ می نماید۔" انتہی۔ پروردگار امام رازی رحمہ اللہ و رضی عنہ را جزائے بے شمار دہاد چہ حقائق را بیان کردہ اند کسانے کہ ازاین گونہ اسرار و حکم ناواقف اند و می خواہند کہ از زیارتِ قبور منع کنند در حدیث لا تشد الرحال الا الی ثلاثۃ مساجد۔ خلاف قاعدۂ نحویہ مستثنیٰ منہ را اعم قرار می دہند و خطا بر خطا می کنند۔ کلٌّ یعمل علٰی شاکلتہٖ۔

حضرت ایشان قدس سرہٗ بہ زیارتِ قبور می رفتند و مستفید می شدند و برائے زیارتِ قبور سفر کردن را جائز می گفتند چنانچہ در ابتدائے احوال دو بار از رامپور بہ سرہند شریف و در اواخرِ احوال برائے زیارت حضرت قلندر بہ پانی پت سفر کردہ اند و حافظ اشفاق الٰہی را ہدایت فرمودند تا بہ اجمیر شریف سفر کند، چنان چہ در فصل چہارم بیانش خواہد آمد و بیان رفتن حضرت ایشان بہ مزار والد بزرگوار خود در رامپور و بہ مزار مولانا طاہر بندگی در لاہور گزشتہ۔ حضرت ایشان بہ کمالِ ادب بر مزاراتِ بزرگانِ دین حاضر می شدند کفشہا را بیرونِ دروازۂ احاطہ از پائے می کشیدند، از آن جا دست بستہ سر بہ جیب انداختہ بہ مزارِ مبارک می رفتند۔ اوّلاً اسلام مسنون برائے اموات رو بہ سوئے قبر و پُشت بہ سوئے قبلہ کردہ استادہ می خواندند و باز دو زانو نشستہ چادر خود را بر سر و روے خود انداختہ بہ آواز بلند مصروف تلاوت می شدند، اکثر سورۂ یٰسین و گاہے سورۂ مُلک می خواندند و باز قدرے مراقب می شدند و باز دست بر داشتہ دعا می کردند و بعد ازین با حضور و آگاہی و با ادب و احترام بہ رجعت قہقری رخصت می شدند۔ عاجز بیان حاضر شدن حضرت ایشان را بر مزارات اولیائے پروردگار می کند۔ حضرات نقشبندیہ را اول ذکر می کند۔ واللہ الموفق۔

خواجۂ نقشبندیان حضرت باقی باللہ

دو سہ بار رفتن حضرت ایشان بہ موقع عرس شریف و یک دو بار بدون عرس شریف بہ یاد عاجز است یک بار بہ شبِ عرس شریف حضرت ایشان در صحن مسجد شریف نشستند مزار پُرانوار بہ جہت جنوب بود۔

بعد از عرض سلام و تلاوت سورۂ مبارکہ حضرت برادر کلان بہ آواز بلند شجرۂ شریفہ منظومہ حضرت مولانا خالد کردی خواندند سبحان اللہ چہ مبارک وقت و مبارک حال بود۔

سید السادات نور محمد بدایونی حضرت ایشان پیر و مرشد حضرت مرزا جانِ جانان مظہر خلیفہ حضرت شیخ سیف الدین بودہ اند قدس اللہ اسرارہم۔ وسالہا از حافظ محمد محسن خلیفہ حضرت خواجہ محمد معصوم کسبِ معارف نمودہ اند۔ در لقمہ نیک احتیاط می کردند۔ بہ دست خود چیزے می پختند و چند روز بران اکتفا می نمودند۔ استغراق کامل و جذب قوی داشتند۔ از کثرتِ مراقبہ پُشتِ مبارک خم شدہ بود۔ می فرمودند از سی سال تعلقِ طبیعت بہ لذت طعام نہ ماندہ است ہر چہ میسر آید می خوریم۔ بہ یازدہم ذی القعدہ ۱۱۳۵ھ رحلت فرمودہ اند و بہ فاصلہ یک تیر پرتاب بہ جہتِ جنوب از مزار حضرت سلطان المشائخ نظام الدین قدس سرہٗ در باغ نواب مکرم خان مدفون شدند نواب مکرم خان از اولاد حضرت سید محمد نقشبند بہاء الدین قدس سرہٗ و از خلفائے حضرت خواجہ محمد معصوم قدس سرہٗ بودند۔ روزے سلطان اورنگ زیب عالمگیر از نواب صاحب استفسار از عمر ایشان فرمود عرض کرد، سہ سال کہ آن مدتے است کہ در خدمت پیر و مرشد خود بودہ ام۔

اوقات ہمان بود کہ با یار بسر رفت باقی ہمہ بے حاصلی و بے خبری است

چون ایشان را[1] وقت آخر شد بر سر ایشان کلاہ حضرت عبید اللہ احرار نہادند۔ گفتند اگرچہ از انوار این کلاہ فائز شدہ ام امامی خواہم کہ در انوار پیر خود غرق شوم لہذا کلاہ پیر من بر سرم نہید۔ چنان چہ آن مبارک کلاہ بر سرِ ایشان نہادند و اندران حال رحلت فرمودہ اند۔ حضرت مرزا مظہر جانِ جانان می فرمودند کہ زائد از ہزار کس ازآن جناب ذاکر و شاغل شدہ بہ درجہ حضور و آگاہی رسیدہ اند مثل سید حشمت خان و مولوی محمد باقی۔ قدس اللہ اسرار جمیعہم۔

بہ مرور ایام باغ نہ ماند و چون انگلیسہا ارادۂ تعمیر شہر دہلی نو کردند تمام اراضی آن جہت را حکومۃ گرفت خواست کہ مزار حضرت ایشان را در سیلِ آب بارانی آوردہ بے نشان سازد۔ حضرت ایشان را چون علم این امر شد بسیار متفکر شدند و درین سلسلہ از کوئٹہ حاجی ملا احمد خان مٹا خیل را بہ شملہ نزد سفیر افغانستان فرستادند۔ سفیر سعیہا کرد و مزار پر انوار محفوظ ماند۔ و باز حضرت ایشان ارادہ فرمودند کہ آن قطعۂ زمین را محفوظ کنند۔ چنان چہ بہ دیوار پختہ آن جا را احاطہ کردند و بہ سنگ سرخ فرش ساختند۔

در ایامے کہ عاجز چار پنج سالہ بود حضرت ایشان را دو سہ سال معمول بود کہ ہر روز در عرس بہ آن جا می رفتند بہ ساعت دہ صباحاً متوجہ آن جہت می شدند۔ یک مخلص افغانی را ہمراہ می گرفتند، برائے فرش کردن

یک گلیم و برائے استعمال یک آفتابۂ کلان و یک صراحی و دو مُطبّق غذا ہمراہ می بود ما ہر سہ برادر ہمراہ می بودیم، حضرت ایشان نزد مزار شریف زیر سایۂ درخت "نیم" بہ ذکر شریف مشغول می شدند و ما برادران در قرب جوار بہ بازی و سیر و تفریح مشغول می شدیم، چون وقتِ تناول غذا می رسید، حضرت ایشان استادہ شدہ قدرے بہ آواز بلند می فرمودند "بچہا بیائید و نان بخورید" بعد از تناول غذا قدرے قیلولہ می فرمودند و باز وضو کردہ نماز می خواندند عاجز یاد دارد کہ احیاناً حضرت ایشان اذان می گفتند و تکبیر گفتہ نماز می خواندند تا آن زمان دیوار احاطہ و فرش نہ ساختہ شدہ بود۔ حضرت ایشان می فرمودند کہ این مبارک زمین قطعۂ جنت است۔ بہ پہلوے حضرت سید السادات جہت شرق مزار حضرت امۃ الفاطمہ زوجۂ حضرت شاہ احمد سعید قدس اللہ اسرارہما واقع است کہ جدۂ حضرت ایشان اند۔

بہ روز جمعہ ۲۷ رمضان ۱۳۶۶ھ (۱۵ اگست ۱۹۴۷ء) انگلیسہا اسباب بربادی مسلمانان پیدا کردہ رخت سفر از ہند بربستند، اندران وقت ہر چہ از ظلم و عدوان پیش آمدہ بر صفحات تاریخ ثبت است، دران ایام زد و خورد بعض اشقیا سنگِ سرخ فرشی را از آن جا بردند۔ و جا دیوار را نیز نقصان رساندند۔ بہ دوشنبہ دوازدہم محرم ۱۳۷۳ھ (۲۱ ستمبر ۱۹۵۳ء) عاجز آن جا با یک نفر رفت تا اندازہ مصارف کند۔ دران وقت یک ہندو باچیزے گلہا رسید۔ گلہا را بر مزارات نہاد و گفت "سنگہائے فرشی این جا را دو نفر بردہ اند۔ یکے دراین قریہ سکونت دارد و اشارہ بہ جہت دِہ کرد و دیگرے در "کھوگل" می باشد کہ در قرب یک آبادی جدید است، صاحب قریہ ازین سنگہا خانۂ خود ساخت۔ چون سقف خانہ می ساخت و تیرہا را بر دیوار نہادہ سنگ ہارا بالائے تیرہا فرش کرد و بر سرش، گل و خشت نہاد۔ و بنّایان بعد از زوال برائے نان خوردن رفتند و وے اہل و عیال خود را آواز داد تا کہ تعمیر و تسقیف را بہ بینند یا افراد خانہ زیر بام بود کہ یک بارگی بام بر سر آن ہا افتاد۔ چنان چہ آن ہندو و زنش و یک دختر کلان وے و دو بچہ دختر ہمان دم بمردند۔ و آن کس کہ در کھوگل سکونت داشت دو روز بیماری کشید و مرد و باز پسرش و باز زن پسرش در چند یوم مردند۔ و زنش را ہر دو چشم کور شدند۔ و مردم می گویند کہ این ہمہ عقاب آن بے ادبی است کہ ایشان دراین جا کردہ بودند من بہ ہر روز پنجشنبہ حاضر می شوم و قدرے از گلہا بر مزارات می نہم۔ امروز شمایان را دیدم لہذا آمدم"۔

بہ روز سیوم عاجز بوریہائے سیمنٹ و خاک وغیرہ آن جا فرستاد مع یک بنّا و چہار مزدور، و بعد از ظہر عاجز آن جا رسید۔ برائے حفاظت سیمنٹ وغیرہ لازم بود کہ دو نفر آن جا قیام کنند۔ چون کہ آن جائے تنہائی بود و در قرب و جوارش کسے سکونت نہ داشت مزدوران خائف بودند۔ یکے قدرے ہمت داشت،

وے راضی شد و دیگرے رفاقت وے کرد۔ روز دوم چون این عاجز عند الظہر آن جا رسید دید کہ بر مزار شریف گلہا و قدرے شیرینی نہادہ اند و مزدوران بہ شوق تمام مصروف عمل اند۔ دو نفر مزدور کہ آن جا بہ شب قیام کردہ بودند گفتند ما یان نزد سامانِ خود خواب کردیم۔ در نیم شب یکے از ما بیدار شد و باز پہلوئے خود تبدیل کردہ ارادۂ خواب کرد دید کہ بر ضریح مبارک یک پیر مرد کہ پشتش دوتا بود مشغول بہ ذکر شریف رو بہ قبلہ نشستہ است وے بہ غائر نظر در پیر مرد نظر کرد و باز رفیق خود را بیدار کرد کہ آن ہم بہ بیند چنان چہ وے نیز بہ زیارت مشرف شد و آن ہر دو تا دیر این احوال را می نگریستند و بیان کردند کہ بعد ازان یک بارگی آن پیر مرد از نظرِ ما یان غائب شد۔ و بعد از دیدِ این کرامت این دو نفر تا اختتام کار آنجا بہ رغبت و شوق تمام مقیم بودند۔

حضرت حافظ سعد اللہ

خلیفۂ حضرت محمد صدیق فرزند ششم حضرت خواجہ محمد معصوم اند حضرت مرزا مظہر بعد از وفات سید السادات و حضرت محمد افضل خلیفہ حضرت حجۃ اللہ نقشبند تا دوازدہ سال از حضرت حافظ سعد اللہ استفادہ کردند۔ مزارِ مبارک ایشان بیرون دروازۂ اجمیری در احاطۂ مدرسۂ غازی الدین خان در زیر زمین (سرداب) موجود است، روزے حضرت ایشان بر مزار مبارک ایشان حاضر شدند و دیدند کہ از صدمات قطارِ خطِ آہن کہ در قرب آن جا واقع شدہ در بام شگافہا افتادہ، حضرت ایشان آن جا پایہ ہائے عمدہ استادہ کردند۔ بعد از تعمیر پایہ ہا و ساختن دروازۂ خوب چون بر مزار مبارک حاضر شدند در واقعہ دیدند کہ حضرت حافظ می فرمایند "صاحبزادہ، تو خانہ مرا محفوظ کردی پروردگار خانۂ ترا محفوظ دارد۔" آن وقت جمعے از مخلصین و صدرِ مدرسِ مدرسۂ غازی الدین خان، ماسٹر فضل الدین و مولوی سید عطار الحق موجود بودند۔ حضرت ایشان بہ انبساطِ تام این مکاشفہ را بیان فرمودند۔ کارِ اصلاح بہ توسطِ افضل الدین و عطار الحق شدہ بود۔ رحمہما اللہ و قدس اللہ سر الحافظ۔

حضرت شاہ گلشن

خلیفۂ حضرت عبد الاحد وحدت۔ مزار مبارک ایشان در دائرہ "کناٹ پلیس" (دہلی نو) آمدہ حکومت ارادہ کرد کہ مزار را بر دارد۔ حضرت ایشان مساعی فرمودند و بہ امام صاحب جامع مسجد دہلی (شمس العلماء) سید احمد گفتند کہ اجازتِ تعمیر مزار شریف حاصل کنند۔ امام صاحب سعیہا کردند و چند روز قبل از وفاتِ حضرتِ ایشان اجازت نامۂ تعمیر مزار شریف آوردند حضرت ایشان برائے تعمیر مزار شریف بہ اندازۂ دو ہزار روپیہ فراہم کردہ بودند۔ بعد از ارتحالِ حضرت ایشان حضرت برادرِ کلان بہ شخصے تفویض این کار کردند و تعمیر بہ وجہ خوب شد۔

بہ ایام آخرین روزے حافظ عبد الحکیم سوداگر جفت دہلوی در خدمتِ حضرت ایشان بہ وقتِ ظہر بہ اسپتال رسید۔ عاجز نزد خیمہ استادہ بود۔ ناگاہ حضرت ایشان از خیمہ برآمدند و حافظ عبد الحکیم را فرمودند بیا

ودست راست خود بر شانہ عاجز نہادہ روان شدند۔ وبہ مزار حضرت گلشن رسیدہ فاتحۂ مختصرہ خواندہ رُو بہ حافظ عبدالحکیم کردہ فرمودند حضرت ایشان عمر شریف خود را در مجاہدات صرف کردہ اند۔ سبزی فروش دو کانداران ناکارہ برگہائے سبزی را می انداختند وایشان آن برگہا را و پوست خربزہ وتربوز وغیرہ را از بازار جمع کردہ بر آب حوض مسجد جامع می شستند وبعد از دو سہ روز قدرے از ان تناول می کردند واز آب حوض سہ کف آب می نوشیدند وسی سال در یک گلیم گزرانیدند۔ روزے در دالان مسجد کہ بہ جہت بازار واقع است نشستہ بودند نظر ایشان بر موکبے افتاد۔ مابین موکب یک "فینس" را معمور از انوار یافتند۔ بہ خادم خود فرمودند آتش بیار تا این گلیم خود را بسوزانم۔ خادم عرض کرد قبلہ گاہم چرا گلیم را می سوزند۔ فرمودند۔ از سی سال این گلیم را می پوشم۔ در روئے آن قدر انوار ہمی بینم کہ در این فینس کہ از امیرے است می بینم۔ خادم عرض کرد۔ حضور این موکب واین فینس از قبلۂ عالم خواجہ محمد زبیر است۔ حضرت ایشان این کلام شنیدہ فرمودند پروردگار را شکر است کہ این موکبِ پیرزادۂ من است وگلیم من رسوا نہ شد۔ قدس اللہ سرہٗ۔

حضرت عبدالعدل

مزار مبارک ایشان در قبرستان حضرت خواجہ باقی باللہ مابین مزار پُر انوار ایشان ومزار حضرت خواجۂ خورد واقع است۔ حضرت ایشان بہ روز یکشنبہ ۲۸ صفر ۱۳۳۵ھ (۲۴ دسمبر ۱۹۱۶ء) صباحاً بر مزار پُر انوار ایشان حاضر شدند۔ فاتحہ مختصرہ خواندند و بازخس وخاشاک وغیرہ را بہ دست مبارک خود پاک کردند وعرض کردند "من از اولاد برادرِ مرشد شما ہستم شما برائے من واولاد من دعا کنید۔" وباز دست مبارک خود را بہ خاک پاک تربت رسانیدہ بر سر وروے انور خود مالیدند۔ از مخلصین پاک نہاد چند افراد موجود بودند۔ یکے از آنہا روز وتاریخ وسال را نوشتہ بود۔ از روئے آن تحریر عاجز تاریخ نوشتہ است۔ حضرت عبدالعدل از خلیفۂ حضرت خواجہ محمد زبیر کسب سلوک کردہ خلافت یافتہ اند وحضرت شاہ عبدالقادر دہلوی از ایشان استفادہ کردہ اند این واقعہ بہ یاد عاجز بود بہ اوّل ماہ ربیع الاول ۱۳۶۶ھ عاجز بر مزار حضرت ایشان رفت ودید کہ بر مزار مبارک انبارے از خاک و سنگ افتیدہ۔ چنان چہ عاجز آن انبار را دور کرد ومصطبہ را ارتفاع دادہ سنگ مزار را بر روے نہاد۔ وکان الفراغ من اتمام ھذا العمل یوم السبت ۲ من شہر ربیع الاوّل ۱۳۶۶ھ والحمد للہ علیٰ ذٰلک۔

حضرت شاہ محمد آفاق

ایشان فرزند احسان اللہ فرزند محمد اظہر کہ از دربار سلطان عالمگیر خطاب نواب اظہر الدین خان داشت فرزند محمد نقی فرزند حضرت عبدالاحد وحدت قدس اللہ اسرارہم بودہ اند کسب سلوک مجددیہ از خواجہ ضیاء اللہ کشمیری کردند وخلافت یافتند وایشان از اجل خلفائے حضرت خواجہ محمد زبیر اند، قدس اللہ اسرار الجمیع۔ حضرت ایشان قوی النسبۃ،

قوی التاثیر و مقتدائے وقت و ہمعصر حضرت شاہ غلام علی و حضرت شاہ ابو سعید بودند، و در محلہ مغلپورہ دہلی قیام داشتند خانقاہ حضرت خواجہ محمد زبیر و مسجد شریف ایشان بہ برکتِ انفاس قدسیہ حضرت ایشان آباد بود وفات حضرت ایشان بہ چہار شنبہ ہفتم محرم ۱۲۵۱ھ واقع شد و متصل بہ دیوار مسجد شریف جہت غرب مدفون شدند حضرت سیدی الوالد تاریخ وفات ایشان گفتہ اند۔

چون جناب شاہ آفاق از جہان | کرد رحلت سوئے جنّات نعیم
گفت سال رحلتش خیر حزین | خلد را ماوائے او کن اے کریم

وگفتہ اند

نور ملّت نور اسلام آفتاب اوج علم | نور افزائے جنان گردید باصد احترام
گفت رضوان از پئے ضبط سنین رحلتش | جنّت الماویٰ شدہ ماوائے آن عالی مقام

در مغلپورہ دہلی قیام سعید الزبیر بود (فرزند محمد زبیر فرزند سراج الزبیر فرزند احمد بخش فرزند عبد القدوس فرزند عبد القادر فرزند قبلہ عالم محمد زبیر فرزند ابو العلی فرزند حجۃ اللہ نقشبند فرزند خواجہ محمد معصوم قدس اللہ اسرارہم وافاض علینا من برکاتہم)، وفات ایشان بعد از طلوع آفتاب بہ ساعت نہ روز سہ شنبہ ۲۲ جمادی الاولیٰ ۱۳۶۶ھ (۱۵ اپریل ۱۹۴۷ء) واقع شد و متصل صحن مسجد شریف پیش روئے حجرہ کہ نشستگاہ ایشان بود مدفون شدند۔ ایشان را سہ پسر بود۔ رشید الزبیر، حمید الزبیر، حفید الزبیر، نام آخرین را حضرت سیدی الوالد نہادہ بودند ــــــــ سعید الزبیر مرد صالح و سادہ و پاک روش بود۔ اکثر بہ خدمت حضرت ایشان می رسید۔ و حضرت ایشان نیز چند بار در سال بہ جائے ایشان می رفتند و احیاناً حضرت والدہ و خواہران را نیز می بردند بر مزار پُر انوار حضرت شاہ آفاق فاتحہ می خواندند و بہ مراقبہ و ذکر شریف مصروف می شدند۔ روزے چون از ان جا درعربہ سوار شدہ بہ خانقاہ شریف روانہ شدند از حضرت جد امجد شاہ احمد سعید گفتند کہ ایشان بہ خدمت حضرت شاہ آفاق می رسیدند شاہ آفاق را نور بصارت نہ بود۔ نور بصیرت بسیار قوی بود۔ استعمال چلم می کردند حضرت جد امجد چلم را درست کردہ پیش می کردند و بہ ادب می نشستند۔ وقتے کہ حضرت شاہ آفاق حُو کردہ دود را می کشیدند آن وقت نسبت شریفہ را آن گونہ تاثیر می بود کہ در توجہات حضرت شاہ غلام علی رو می داد۔ قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمُ الْعَلِیَّۃَ۔

نزد مزار حضرت شاہ آفاق متصل بہ دیوار مسجد شریف آن تختہ از سنگ "باسی" نہادہ بود کہ بر آن قبلہ عالم حضرت خواجہ محمد زبیر را غسل دادہ بودند۔ این قطعہ سنگ را حضرات کرام و آبائے عظام تخت شریف می گفتند۔ در ہندوستان از خلفائے شاہ آفاق مُلحق الاَحفاد بالاَجداد مولانا فضل رحمٰن گنج مراد آبادی

اشتہار زیاد دارند فضل رحمٰن نام تاریخی است کہ ۱۲۰۸ھ است و وفاتِ ایشان در ۱۳۱۳ھ بودہ. صدر یار جنگ نواب مولانا حبیبُ الرحمٰن خان شروانی علی گڑھی از ایشان بیعت بودند. در حوالی ۱۳۴۹ھ حبیبُ الرحمٰن خان بر مزار حضرت شاہ آفاق حجرہ ساختند. تختِ شریف حسبِ سابق متصل بہ دیوار بیرونِ حجرہ بود. بہ اَواخر رمضان ۱۳۶۶ھ دا اَواسطِ اگست ۱۹۴۷ء آزادی دست داد. زمین ہند بہ خونِ مظلومان رنگین شد و ہزار ہا مساجد و مقابر را نشان نہ ماند. اندرین ایّام نزد و خورد رشید الزبیر شہید شد و اولادِ وے و برادرانش بہ پنجابِ پاکستان رفتند. ہندوان بر مسجد شریف و مزارِ مبارک تصرف کردند. تخت شریف ضائع شد. مسجد شریف مسکن و حجرۂ مزار شریف و اراضی دو کانہا گشت، تا ہفدہ سال مزار شریف را نشانے نہ بود. بہ پنجشنبہ یکم محرم ۱۳۸۴ھ (۱۴ مئی ۱۹۶۴ء) عبدالغفار سکریٹری مجلسِ اوقاف دہلی نزد عاجز مولوی اخلاق حسین و برادرش حکیم سید حسین را فرستاد کہ دی روز حجرۂ مزار شریف را ہندوان خالی کردہ اند شما جائے مزار مبارک را در حجرہ معیّن کنید. عاجز ہمراہ ایشان بہ مغلپورہ رفت شخصے کہ برا این حجرہ تصرف کردہ بود تعویذ مزار را شکستہ بود. و فرش آنجا را با فرش حجرہ برابر کردہ مخزن زگال ساختہ بود. عاجز جائے قبر را نشان داد چون فرش آن جا شکستند قبر ظاہر شد. وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ۔

عاجز بہ روز چہارشنبہ ہفتم محرم آن جا رسید۔ آن روز، روزِ عرس بود، دکانداران آن جا کہ ہندوان و سکھان بودند در عرس شریک شدند، چون ایشان را علم شد کہ عاجز از اقاربِ حضرتِ ایشان است بسیار تعظیم پیش آمدند و گفتند "شخصے کہ قبرِ مبارک را شکستہ بود بعد از چند وقت در ہر دو دست وے درد شروع شد و بازو انہا پیدا شد ہر چند علاج کرد فائدہ نہ شد آخر الامر ہر دو دستہائے وے پُر از زخمہا شد و باز از بند دست ہر دو دست جدا شد و در ہمین زحمت و تکلیف شدید بمرد، چون می مرد می گفت کہ رنجوری من از بے ادبی این مزار است لہٰذا این حجرہ را حوالہ بہ مسلمانان کنید کہ شمایان بہ عذاب مُبتلا نہ شوید از ین جہت این حجرہ حوالہ بہ شمایان می کنیم و مایان برائے ہر خدمت کہ باشد حاضر ہستیم" این بیان ہندوان بود کہ پیش روئے جمعِ کثیر بہ عاجز گفتند۔ اِنَّ فِیْ ذٰلِکَ لَعِبْرَۃً لِّاُولِی الْاَبْصَارِ۔

حضرات محدثین دہلویہ

نوبتے حضرت ایشان بہ گورستان مہندیان، بر مزارات شاہ عبدالرحیم و شاہ ولی اللہ و شاہ عبدالعزیز و شاہ رفیع الدین و شاہ عبدالقادر تشریف بردند. ہمراہ ایشان بہ اندازہ بست و پنج نفر از مخلصین بودند مثلاً حاجی ملا احمد، مولوی عبدالعزیز کھلنوی، مولوی بدرالاسلام و مولوی بخش اللہ و غیرہم. نماز مغرب در مسجد خواندند و باز متوجہ بہ مزارات شریفہ شدند. بعد از عرض سلام بہ تلاوت سورۂ یٰسین مصروف شدند. اگرچہ حضرت ایشان حسبِ معمول

بہ آواز بلند تلاوت می کردند اما آواز حضرت ایشان پست ماندہ بود۔ حضرت ایشان بہ مخلصین گفتند۔ ازاین جائے بروید۔ چنان چہ ہمہ پسِ دیوارِ مسجد شریف نشستند۔ حضرت ایشان باز تلاوت شروع کردند چون آواز بلندی پیدا نہ کرد سوئے آسمان سر بر داشتہ نظر کردند و باز بہ تلاوت مصروف شدند۔ چون از تلاوت و مراقبہ و دعا فارغ شدند۔ صدا بہ مخلصین دادند و فرمودند۔ ما خیال کردیم، شاید اثرِ کدورتِ شمایان است کہ آواز بلند نمی شود لہذا شمایان را گفتیم کہ بروید۔ بعد از رفتنِ شمایان چون در کیفیت فرق نہ یافتیم بہ سوئے آسمان نظر کردیم دیدیم کہ از بالائے سرہائے مایان تا آسمان ملائکہ سکینہ فضا را پُر ساختہ اند و از ضغطہ ملائکہ آواز بلند نمی شود۔

واقعہ حضرت اُسَید این واقعہ کہ حضرت ایشان را پیش آمدہ عاجز را واقعہ حضرت اُسَید بہ یاد می آرد کہ در مشکات در کتاب فضائل القرآن از صحیحین نقل شدہ است، حضرت ابو سعید خدری می گوید "در اثنائے آن کہ اُسَید سورۂ بقرہ را در شب می خواند و نزد وے اسپ وے بستہ بود۔ ناگاہ اسپ وے بجہید۔ وے خواندن را ترک کرد و اسپ ہم آرام گرفت۔ و چون اُسَید باز خواند اسپ باز جولان کرد۔ اُسَید باز خاموش شد و اسپ ہم ساکن گشت۔ اُسَید بار سوم باز خواند و اسپ نیز بار سوم جولان کرد۔ اُسَید قرارت را گذاشت۔ پسرِ اُسَید کہ یحییٰ نام داشت نزدیک بہ اسپ بود و وے ترسید کہ پسرش را از اسپ آزار رسد۔ چون پسرِ خود را از آن جا پس کرد سرِ خود را بہ جانب آسمان برداشت۔ ناگاہ مانند سایبان چیزی بدید و در سایبان امثال چراغہا چیزے بود۔ اُسَید بن حضیر این واقعہ را صباح نزد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بیان کرد۔ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دو بار بفرمود۔ اے پسرِ حضیر بخوان اے پسرِ حضیر بخوان۔ اُسَید عرض کرد یا رسول اللہ من ترسیدم کہ پسرم یحییٰ را اسپ پائے مال کند کہ وے نزد اسپ بود و من بہ سوئے یحییٰ منصرف شدم و سرِ خود را بہ سوئے آسمان برداشتم ناگاہ دیدم مانند سائبان کہ در وے مانند چراغہا است۔ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود۔ خبرداری کہ آن چہ چیز است۔ اُسَید گفت من خبر ندارم۔ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود آن فرشتگان اند از جہت آواز تو (کہ قرآن می خواندی) قریب شدند۔ و اگر تمام شب می خواندی صباح می دیدی کہ مردم بہ سوئے آن ہا می بینند"

واقعہ قبرِ فتح اللہ بیان فتح اللہ ان شاء اللہ در فصل سوم خواہد آمد۔ مزار فتح اللہ از مدخل بہ جہتِ شرق واقع بود۔ چون حضرت ایشان از مدخل برآمدند عاجز عرض کرد۔ جناب حضرت آن قبرِ فتح اللہ است۔ حضرت ایشان سر مبارک خود را بلند کردہ بہ دقت سوئے قبر نظر کردند۔ اصحاب نسبت عیاناً ملاحظہ کردند کہ از چشمانِ مبارکِ حضرت ایشان تا قبر فتح اللہ دو خطوط نوری ممتد شدہ۔ بعض افراد این واقعہ را دیدہ نعرۂ اللہ زدند و تا زمانے در احوال ماندند۔

حضرات عندلیب و درد

نماز عصر خوانده یک روز بیرون دروازهٔ ترکمان برآمدند و فرمودند به مزار عندلیب و درد می رویم۔ جماعتے از مخلصین ہمراہ بود۔ چون به مزارات رسیدند فاتحهٔ مختصره خوانده مراجعت فرمودند۔ آن جا ہیچ نه نشستند۔ خواجه محمد ناصر عندلیب از خلفائے قبلهٔ عالم خواجه محمد زبیر بود و بعد از ارتحال پیر و مرشد خود بنائے طریقهٔ محمدیه نہاده اند و ایشان را کتابے است موسوم به "نالهٔ عندلیب" و خواجه درد فرزند ایشان است، ایشان را اوّل المحمدیین می گویند علم الکتاب نالهٔ درد، آه سرد، درد دل، شمع محفل، اسرار صلاۃ از تالیفات ایشان است۔ اشتہار این بزرگواران نسبت به طریقت در شاعری بیش از بیش است قَدَّسَ اللّٰهُ أَسْرَارَهُمَا۔

حضرت ایشان چون از آن جا برگشتند اتفاقاً قطارے از شتران می گزشت۔ یک بچهٔ شتر آوازہا کرده نزد حضرت ایشان رسید، و ایشان استاده شده "واه وا" فرموده دست خود را جانب وے دراز کردند۔ بچهٔ شتر سر و روئے خود را بر دستِ مبارک ایشان می مالید و آوازہا می کرد۔ آن وقت عجب کیفیت ظاہر شد۔ حاجی مُلّا احمد خان سبحان اللہ گفته در وجد آمدند۔ آواز بچهٔ شتر برائے دیگر مخلصین پاک نہاد ہم سبب وجد شد۔

کسانے که یزدان پرستی کنند　　به آواز دولاب مستی کنند

حضرت قطب الاقطاب

بعد از ماه سیزده در سال سی و پنج و سی و شش حضرت ایشان به ہر روزِ جمعه از دہلی به مہرولی می رفتند۔ حکیم محمد شفیع مُعالج چشم و یک مخلص افغانی در عربه ہمراه می بودند۔ حکیم محمد شفیع مُعالج چشم متصلِ باڑی در پہاڑ گنج، که در ان ایام در راهِ مہرولی واقع بود۔ قیام داشت چون عربهٔ حضرت ایشان آن جا می رسید محمد شفیع بالائے عربه نزد سائق می نشست مہرولی از دہلی فصلِ یازده میلِ انگلیزی دارد۔ در نیمهٔ راه مقبره صفدر جنگ واقع است که حوضہا و باغیچهٔ جمیل دارد۔ حضرت ایشان آن جا قدرے توقف می کردند۔ و سیر و تفریح کرده به مہرولی می رفتند۔ روزے بر کنارهٔ حوض یک جا استاده ند و فرمودند که در اوائل صفر ۱۲۷۴ھ چون حضرت جدّ امجد به سفر حجازِ مقدس روان شده بودند و چند روز این جا قیام کرده بودند، در ان ایام ما این جا بازی می کردیم۔ و یک روز این جا بر کنارهٔ حوض استاده بودیم که یک انجلیزی آمد و استفسار کرد که آیا در این جا عبد اللہ نام کسے مقیم است۔ کسے به وے گفت که این بچه عبد اللہ نام دارد۔ انجلیزی تبسم کرد و بید خود را به نرمی بر پُشتِ من رسانده روانه شد۔ عاجز آن وقت و آن جائے را یاد دارد وَالْبَقَاءُ لِلّٰهِ وَحْدَهٗ جَلَّ جَلَالُهٗ۔

از صفدر جنگ به درگاه حضرت قطب الاقطاب می رفتند۔ درگاه مبارک دو دروازه دارد، یکے غرب رُویه و دیگرے شمال رُویه۔ حضرت ایشان از دروازهٔ غرب رُویه داخل می شدند۔ وقتے که از عربه پائین می شدند۔

بہ سائل می فرمودند کہ بہ مینار قطب برود۔

حضرت ایشان کَمَا کَانَتْ عَادَتُہُ الْمُبَارَکَۃُ۔ تمامی ادب شدہ بہ مسجد شریف می رفتند۔ امام مسجد شریف حافظ عابد علی از مخلصین حضرت ایشان بود۔ وے و جمیع صاحبزادگان آن درگاہ بہ خدمت حضرت ایشان عرض کردند کہ امامت آن جناب فرمایند۔ چنانچہ حضرت ایشان و باز حضرت برادر کلان آن جا امامت جمعہ کردند۔ و بعد از نماز جمعہ بر مزار پر انوار حاضر شدہ سورہ یٰسٓ می خواندند۔ عجب لطف ہا روی می نمود۔ چون اہل دہلی را ازین امر آگاہی شد اصحاب ذوق و شوق بہ کثرت آن جا می رسیدند۔ چنانچہ دالان ہائے مسجد شریف و ہم صحنش از مردم پُر می شد و بہ وقت فاتحہ دائرۂ مزار شریف از اندرون و آن ممر کہ مابین مسجد شریف و دائرہ واقع است از شائقین پُر می بود۔ حضرت ایشان سعیہا می فرمودند کہ از خلائق خود را دور دارند لیکن خلق خدا پروانہ نمط بر ایشان ہجوم می آورد۔ در فصل دوم از کتاب الرقاق مشکات از ترمذی و ابن ماجہ نقل کردہ کہ یک شخص نزد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حاضر شدہ عرض کرد۔ دُلَّنِیْ عَلٰی عَمَلٍ اِذَا اَنَا عَمِلْتُہٗ اَحَبَّنِیَ اللّٰہُ وَاَحَبَّنِیَ النَّاسُ، قَالَ ازْھَدْ فِی الدُّنْیَا یُحِبَّکَ اللّٰہُ وَازْھَدْ فِیْمَا عِنْدَ النَّاسِ یُحِبَّکَ النَّاسُ۔ راہ نمائید مرا بر کارے کہ چون آن کار را بکنم دوست دارد مرا حق تعالیٰ و دوست دارند مرا آدمیان آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود رغبت در دنیا مکن تا دوست دارد ترا پروردگار و در آن چہ نزد مردم است رغبت مکن تا دوست دارند ترا مردم۔" چون کہ حضرت ایشان از دنیا و از اہل دنیا تماماً زہد ورزیدند و جانب آنہا التفات نہ کردند و رضائے مولیٰ حاصل نمودند۔ قُلُوْبُ الْعِبَادِ مَالَتْ اِلَیْہِ۔

غالباً در سال سی و پنج از مائۃ چہاردہم مُلّا صاحب خان قمرانی از کوئٹہ و گل خان شنخیل از افغانستان برائے خوش کردن حضرت ایشان از دہلی تا مہرولی و باز از مہرولی تا دہلی پیش روے عربہ حضرت ایشان می تاختند و در راہ با یک دیگر ملاعبت نیز می کردند تا نظر التفات بہ سوئے ایشان فرمایند۔ رَحِمَہُمَا اللّٰہُ وَحَشَرَھُمَا مَعَ مَنْ اَحَبَّاہُ۔

گر میل کند سوئے ہلالی عجبے نیست شاہان چہ عجب گر بنوازند گدا را

در دہلی نواب خضر در علاقۂ بلیماران قیام داشت۔ وے از حضرت شاہ ولی النبی مجددی خلیفۂ حضرت شاہ احمد سعید طریقہ شریفہ گرفتہ بود۔ مرد ذاکر و شاغل و مرتاض بود۔ از وجہ پیری از تحصیلداری متقاعد شدہ بود۔ لہٰذا فرصت یافت کہ در کنجے نشستہ عبادت پروردگار کند۔ بیشتر بہ درگاہ سلطان المشائخ حضرت نظام الدین و کمتر بہ درگاہ حضرت قطب الاقطاب سکونت می کرد۔ در ایامے کہ حضرت ایشان بہ مہرولی می رفتند قیامش آن جا بود۔ در نماز و در حلقۂ زیارت بہ مواظبت شریک می شد۔ روزے در حلقۂ زیارت ظہور

برکات وفیوضات از حد فزون بود۔ از حاضرین کسے نماند کہ بہ آہ و بکا مصروف نہ شدہ باشد۔ چون حضرت ایشان از آن جا روانہ شدند بہ دستِ یسار بازوے نواب خضر را گرفتہ بودند۔ آن وقت بہ وے فرمودند۔ خضر دیدی کہ امروز جناب حضرت چہ مہربانیہا فرمودہ اند۔ نواب خضر بہ گریہ مصروف شدہ گفت، بلے من دیدم وخوب دیدم۔ حضرت ایشان بہ وے فرمودند۔ یک در گیر محکم گیر۔ یعنی این چہ می کنی کہ گاہے در نظام الدین قیام می کنی و گاہے در قطب۔ بعد از ین ارشادِ گرامی نواب خضر سکونت نظام الدین اختیار کرد۔ تا آخرِ حیات آنجا قیام کرد۔ در یک ماہ برائے یک روز و یک شب بہ دہلی می آمد۔ وجہ معاش را می گرفت و اہل و عیال را می دید در روز دیگر می رفت۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

از حلقۂ زیارت فارغ شدہ پا پیادہ بہ مینار قطب کہ بہ اندازۂ نصف میل فصل دارد تشریف می بردند و آن جا در مرغ زار زیرِ سایۂ درختے با ماہرسہ برادر غذا تناول می کردند و قدرے قیلولہ کردہ مراجعت بہ خانہ می کردند۔

حضرت سُلطانُ المشائخ دو بار حضرت ایشان در عرس شریف حضرت نظام الدین قُدِّسَ سِرُّہٗ بہ شب تشریف بردہ اند۔ بہ ظاہر احوال سببِ رفتن آن شد کہ حسبِ معمول چون بعد العشاء بر تخت تشریف فرما شدند کہ در دروازۂ خانقاہ شریف بودہ۔ از شارع آوازِ مردم بہ مسامع شریفہ رسید۔ استفسار نمودند این آوازہا از چہ وجہ است۔ مولوی بخش اللہ و مولوی بدر الاسلام عرض کردند کہ شبِ عرس حضرت سلطان المشائخ است و مردم آن جا می روند۔ فرمودند عرس بیارید کہ ما ہم می رویم۔ چنان چہ عرس رسید و حضرت ایشان و ماہر سہ برادر و حاجی مُلّا احمد خان و یک مخلص دیگر از افغانستان روانہ شدیم۔ حضرت ایشان از جانب دروازۂ شمالی بہ ادبِ تمام داخل شدند۔ از مخلصین پاک نہاد جمع کثیر آن جا رسیدہ بود۔ آن پاک نہادان حضرت ایشان را محاط شدند و از ہجوم خلائق محفوظ کردہ بہ مزار پُر انوار رسانیدند۔ حضرت ایشان در گنبد شریف داخل شدہ جہت غرب مزار اوّلاً سلام عرض کردند باز نشستہ سُورۂ مُلک تلاوت کردند۔ پس پُشتِ حضرت ایشان پنجرہ ہائے سنگی بود متصل بہ آن مخلصین پاک نہاد نشستند۔ نزد جنگلی قبر مولوی دُلھن قیام داشت کہ ہم واعظ شیرین بیان و ہم در طریقہ چشتیہ شیخِ طریقت بود۔ وے متصل پنجرہ از اوّل تا آخر استادہ بود۔ بر حضرت ایشان حالتے طاری شد کہ غیر از آن وقت دیدہ نہ شد۔ با حضرت سلطان المشائخ بہ آواز بلند ہم کلام بودند بار بار لفظ ''جی'' می گفتند کہ بہ جائے بلے در اُردو استعمال می شود۔ آن وقت حضرت ایشان بہ آواز بلند فرمودند کہ من بہ خدمت شما رسیدہ عرض کردہ بودم کہ اولادِ نرینہ ندارم۔ دعا فرمائید کہ اللہ تعالیٰ مرا اولادِ نرینہ عنایت کند۔ حضرت شما دعا کردید

پروردگار مرا سہ پسر عنایت کرد۔ یکے بلال است دوم زید سوم سالم۔ حالا از حضرت شما التجامی کنم کہ در حق ایشان دعا فرمایید کہ حق تعالیٰ ایشان را نیک و صالح کند۔ و باز حضرت ایشان خاموش شدند و بعد لحظ لفظ "جی" بر زبانِ مبارک راندند۔ بہ دورانِ مکالمہ احیاناً سرِ مبارک خود را خم می کردند و گاہے دستہا را برداشتہ اشارہ می کردند۔ حضرت ایشان درین مکالمہ محو بودند کہ ناگاہ از دروازہ گنبد مبارک آوازے کرخت بلند شد کہ شمایان برآیید تا دیگران بہ زیارت مشرف شوند۔ این آواز کرخت سلسلۂ مکالمہ را بند کرد و حضرت ایشان مابرادران را فرمودند "این افراد ناراض می شوند بیا بیاید بجہا کہ ما برویم"۔

عاجز سابقاً بیان کردہ کہ کسانے کہ با اولیائے پروردگار می ستیزند۔ از جانبِ پروردگار بہ ایشان تنبیہے می شود، درین وقت اظہار آن تنبیہ شد۔ ہنوز حضرت ایشان از جائے خود قدم نہ برداشتہ بودند کہ آن شخصِ کرخت آواز صدا بلند کردہ گفت "وائے کسے مرا کشت" و معلوم شد کہ کسے بر شکمِ کلانِ وے مشتے بہ شدت زدہ بود۔ داو از دردی نالید و می پیچید۔

چون حضرت ایشان از قبہ برآمدند خلقِ خدا برائے مصافحہ ہجوم آورد۔ مخلصان پاک نہاد را پروردگار اجرہا دہد کہ ایشان احاطہ کردہ حضرتِ ایشان را بہ عربہ رسانیدند۔ مولوی دلہن فیما بعد بہ مولوی بخش اللہ و مولوی بدرالاسلام وغیرہما گفت کہ سالہا است کہ من بہ عرس شریف می روم۔ کیفیاتے کہ آن شب بہ ظہور آمدند ہیچ گاہ ندیدہ بودم تا وقتے کہ حضرت ایشان در قبہ بودند من از خود بے خبر بودم۔

نوبتِ دیگر الطاف و عنایاتے کہ در سال اول یافتہ بودند محرک شد کہ سالِ دوم باز قصد کنند، چنانچہ نماز عشا خواندہ حضرتِ ایشان ہمراہ سہ برادر و مولوی سردار احمد وکیل مجددی رامپوری مع یک مخلصِ افغانی بہ مزار فائض الانوار حضرت سلطان المشائخ رسیدیم۔ حضرت ایشان حسب معمول سلام عرض کردند و دو زانو نشستند تا سورتے تلاوت فرمایند۔ ولیکن درنگے نہ شد کہ حضرت ایشان برخاستند و آثار پریشانی بر بشرۂ مبارک ظاہر بود۔ در عربہ چند دقیقہ خاموش ماندند و باز بہ سردار احمد وکیل خطاب کردہ فرمودند "سردار احمد! امروز چہ بود کہ مزار مبارک را از انوار و برکات یک سر خالی یافتم۔ امروز از من گناہے ہم سرزدہ" چون عربہ ایشان بہ محاذات دروازۂ غربی قلعۂ کہنہ نزد مزار "منکے شاہ" کہ بجہت شرقِ شارع عام است، رسید حضرت ایشان یک بارگی بہ آوازِ بلند فرمودند "بنگرید بنگرید! اکہ این جا حضرت استادہ اند و می فرمایند شما بر تربتِ ما رفتید و ما از بے اعتدالی زائرین این جا آمدیم"۔ حضرت ایشان اشارہ بہ جہت غرب شارع کردہ بودند و وقتے کہ کلام حضرت سلطان المشائخ را نقل می کردند از مسرت روئے مبارک چون گل شگفتہ بود۔ واثرِ نسبتِ مبارکہ ہر یک محسوس کرد۔ حیف صد حیف۔ آن قدح بشکست و آن ساقی نہ ماند۔

حضرت چراغ دہلی

به مزارِ پرانوار حضرت نصیرالدین محمود چراغ دہلی دو بار حضرت ایشان تشریف بُرده اند۔ نوبتِ اوّل به قطارِ آہن تا محطۂ اُوکھلا رفتند و از آن جا مزار شریف به اندازۂ دو و نیم میل افرنگی بُعد دارد۔ برائے حضرت ایشان بند و بست فِیْنس کرده شده بود و برائے ماہر سه برادر انتظام عربه گاؤ۔ و نوبت دیگر در عربه به راه مہرولی تا مقبرۂ ''بیوی باندی'' (اَلسَّیِّدَۃُ وَالْاَمَۃ) و از انجا در فینس۔ از بیوی باندی تا مزارِ مبارک فاصلۂ دو میلِ افرنگی باشد۔ به ہر دو نوبت جمع کثیر از مخلصین رفاقت کردند مرد پیر محمد احسان از حضرت جد امجد شاه احمد سعید بیعت بود۔ و در آن ایام حضرت ایشان را در آغوش خود گرفته می گشتاند۔ وے از جان و دل عاشق و شیدائے حضرت ایشان بود، درین سفرِ مبارک رفاقت کرده بود و متصل به فینس با حضرت ایشان حرف زده می رفت ——— شیخ عبدالباری نومسلم که بصارت نه داشت و مولوی بخش الله و مولوی بدرالاسلام و مولوی عبدالعزیز کھلنوی با چند مخلصین خود و جمعے از مخلصین افغانستان و سید احمد حسین اَنوُپ شہری وغیره نیز ہمراه بُودند، آن جا بر مولوی عبدالعزیز احوالِ جذب طاری شد و آن چه به باطن مشاہده می کرد بر زبانش می آمد و به آواز بلند می گفت۔ حضرتِ ایشان به مخلصین فرمودند۔ بشنوید عبدالعزیز چه می گوید۔ و بیانِ کرامت آن خاک که زیر پائے مبارک آمده بود در فصل سوم ان شاء الله خواہد آمد۔

سیّد محمود بحار

بعض افراد به حضرت ایشان گفتند که بعد از ''بارہ پلہ'' از شاہراه به جہتِ شرق مزار سید محمود بحار است که به ۲۷ صفر ۸۷۷ھ وفات یافته و از اولاد سید ناصرالدین است۔ ایشان از اکابر اولیائے وقت بُودند و چُون که در علم ظاہر پایۂ بلند داشتند ازین جہت ایشان را بحار گفتند حضرت ایشان یک بار آن جا تشریف بردند از شہر دہلی غالباً فاصلۂ پنج میل انگلیزی دارد۔ قدس الله سره۔

شاه کلیمُ الله

مزار ایشان در شہر دہلی ما بین قلعه و مسجد جامع واقع است۔ روزے صباحاً نزد حضرت ایشان متولی مزار شریف ایشان حاضر شد و کاغذے پیش کرد که بران کاغذ امضا کرده مہر کنند۔ حضرت ایشان به عاجز فرمودند۔ صندوقچۂ ما بیار۔ عاجز آن را آورد۔ مہر و قطعۂ مداد از صندوقچه برآوردند و قطعۂ مداد را بر دے مالیدند۔ چُون سیاہی خوب گرفت کاغذ را قدرے نم دادند و مہر کردند بسیار روشن و صاف مہر آماده بود۔ چُون حضرت ایشان از مہر و امضا فارغ شدند۔ متولی عرض کرد که به شب عرسِ حضرت است۔ اگر تشریف بیارید سببِ ازدیادِ خیر و برکت باشد۔ حضرت ایشان دعوتش را قبول فرموده بعد العشاء الآخره تشریف بردند۔ بعد از عرض سلام فاتحۂ مختصره خواندند و چند کلماتِ نصیحت و پند به حاضرین گفته مراجعت فرمودند۔ متولی مزار شریف بعد از تشریف آوردن حضرت ایشان مجلسِ قوالی و ساز را شروع کرد۔ تا وقتے که حضرت ایشان آن جا بودند از ساز و قوالی چیزے نه بود۔

شاہ عبد السّلام روزے پیرجی عبد الصمد کالے صاحب والے، بہ خدمت ایشان در اسپتال حاضر شدند و عرض کردند کہ مزارِ مبارک حضرت والدم شاہ عبد السّلام در حدود این مستشفیٰ واقع است۔ شاہ عبد السلام (فرزندِ دخترِ شاہ فخر معروف بہ کالے صاحب) در طریقۂ چشتیہ صاحبِ ارشاد بودند در اوّلِ قرنِ چہار دہم حضرت ایشان در دہلی قیام داشتہ اند۔ کَمَا تَقَدَّمَ فِي الْفَصْلِ الْأَوَّلِ۔ و دران ایام با شاہ عبد السلام ملاقات کردہ بودند۔ لہٰذا بہ پیرجی عبد الصمد فرمودند۔ ما بہ مزارِ ایشان می رویم چناں چہ ہمان وقت با پیرجی عبد الصمد روان شدند۔ دستِ مبارک بر شانۂ عاجز نہادند و از پس یک مخلص افغانی بود۔ در جائے کہ مزارِ شاہ عبد السلام واقع است مشہور بہ "بانس کولی" است حضرت ایشان بعد از عرض سلام فاتحہ مختصرہ خواندہ رو بہ پیرجی عبد الصمد آوردہ فرمودند "نقشۂ مولوی عبد السلام پیش رویم آمد و محبت و مہربانی ہا کہ با من می کردند بہ یادم آمد" و باز بہ پیرجی عبد الصمد گفتند "مراد از اَلْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ ہمین است" و باز با پیرجی بہ اسپتال تشریف آوردند۔ بہ اوائل رمضان ۱۳۶۶ھ (اواخر جولائی ۱۹۴۷ء) پیرجی عبد الصمد رحلت نمود، و بہ پہلوئے پدر بزرگوار خود مدفون گشت۔ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُمَا۔

بندۂ عالم الغیب بر کوہ فتح گڑھ متصل بہ مستشفیٰ عمارت پختہ سنگی دو منزلہ است۔ اہل دہلی می گویند کہ در این عمارت مزار پیر غیب است۔ بہ منزل زیرین آثار قبر نہ بود۔ البتہ در منزل دوم نشان قبرے بود و آن قبر شرقاً و غرباً ساختہ شدہ بود۔ در ایام طفولیت نسبت بہ این مزار از افراد کہن سال شنیدہ شد کہ مشہور این است کہ چون ایشان را شمالاً و جنوباً دفن کردند روز دوم دیدہ شد کہ قبر ایشان از خود محول بہ شرق و غرب شدہ است لہٰذا چون عمارت ساختند بہ بالاخانہ نیز شرقاً و غرباً قبر ساختند۔ نشان زیرین از مرور ایام محو شدہ بود و نشان منزل دوم در سال ۱۳۶۶ھ اعداء اسلام محو کردند، عاجز در نظم "تذکرۂ لحد" گفتہ

رفتہ رفتہ جسم گردد خاکِ گور   رفتہ رفتہ گور گردد بے اثر
رفتہ رفتہ محو گردد این جہان   کس نہ ماند جز خدائے بحر و بر

حضرت ایشان چون از نزد این عمارت بر شارع می گزشتند احیاناً بر کنارۂ شارع رو بہ عمارت کردہ پا ہا را از کفش کشیدہ و بر کفش نہادہ سلام و فاتحہ مختصرہ می خواندند۔ روزے ارشاد کردند "کسے از نیک بندگان پروردگار است"، حضرت ایشان گاہے دران عمارت داخل نہ شدند، و صاحب مزار را بہ نام "پیر غیب" ہیچ گاہ یاد نہ کردند بلکہ "بندۂ عالم الغیب" می گفتند۔ رَحِمَهُ اللّٰهُ أَيًّا كَانَ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

چتلی قبر

روزے برائے تفریح در عربہ می رفتند چون نزد چتلی قبر رسیدند فرمودند "این جا ہیچ نسبت نیست" از ارشاد حضرت ایشان تائید آن روایت مشہورہ می شود کہ مردم کہن سال بیان می کردند و واعظ شیرین بیانِ دہلی مولوی احمد سعید نیز بیان کردہ اند کہ امیرے را بُزِ ابلق بود۔ این بز را وے بسیار دوست می داشت چون آن بُز بمرد۔ وے آن را دفن کرد چون کہ بُز ابلق بود یعنی سیاہ و سفید و در اُردو آن را "چتلی" گویند ازین جہت این قبر بہ چتلی قبر اشتہار یافت۔ بر تعویذ این قبر تا این روزہا نشانات ابلق بودہ چون کہ در ہندوستان برائے تولیت سعیہا می کنند و می خواہند کہ آن قبر را کہ متولی آن گشتہ اند مکانتے دہند۔ لہذا برایش انتسابے پیدا می کنند۔ چنان چہ برائے این قبر نیز این واقعہ پیش آمد کہ بعد سہ چار سال از ارتحال حضرت ایشان شخصے نزد عاجز آمد و گفت این قبر پسر حضرت شہاب الدین سہروردی است قدس سرہٗ کہ نامش مجد الدین بود۔ و چند روز نہ گزشت کہ آن شخص و برادرانش یک جوان صالح را عَلٰی رُؤُسِ الْاَشْہَادِ نزد قبر در چوک قتل کردند۔ این اشقیا را نہ با مجد الدین تعلق بود و نہ با شہاب الدین بمقصدِ ایشان تولیت مزار و چیزے از دراہم بود۔ برائے فائدۂ دنیویۂ فانیہ ارتکاب کبیرہ کردند۔ حَسْبِیَ اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ۔

مَا یتعلق بزیارۃ القُبُور

دیدہ شدہ کہ حضرت ایشان نزد آن قبر راحت و سکون می یافتند، کہ در حوالی آن قبور عامۃ المسلمین نہ می بود مثلاً در دہلی قبر سید السادات نور محمد بدایُونی یا شاہ محمد آفاق مجددی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمَا یا در کوئٹہ قبر عثمانی و حیدری، نزد این چنین قبور حضرت ایشان ساعتہا می نشستند و بہ ذکر پروردگار مصروف می ماندند و چون می برخاستند مسرور و شادان و چشمان مبارک خمار آگین می بود در کوئٹہ بہ پنجشنبہ، ۱ رمضان المبارک ۱۳۳۰ھ وفات ملا عبد الحلیم آخوندزادہ شد۔ ایشان را در دائرۂ عثمانی و حیدری بہ جہتِ شرق مدفون کردند۔ حضرت ایشان حسب معمول بعد از رمضان چون برائے زیارت رفتند قبر ملا عبد الحکیم را دیدند۔ بعد از آن ہرگاہے بآن جانہ رفتند روزے در کوئٹہ بہ عاجز گفتند۔ عبد الحلیم عاجزی می کند و ذہن مرا بہ سوئے خود متوجہ می کند ازین جہت ما آن جا نہ می رویم۔ شبے در دہلی اہلِ حلقہ را خطاب کردہ فرمودند "از روزے کہ تدفین شمایان در حوالی قبور صلحا شدہ ما در خدمتِ پیرانِ عظامِ خود رفتن گزاشتیم، ما قبور شمایان را از اخگر ہا پُر می یابیم، و شمایان وقتے کہ در زندگانیِ خود پیش ما می آئید بہ نوعے تکدر پیدا می شود کہ از وظائف خود باز می مانیم۔ لہذا بہ صحرا می رویم و در گوشۂ تنہائی تکمیل وظائف می کنیم" ازہمین جا است کہ حضرت ایشان خوش نہ داشتند کہ جماعت مخلصین در تفریح گاہ بہ خدمت ایشان برسد۔ و خدمت گارے را کہ می بردند ہدایت بود کہ از حضرت ایشان دور تر بنشینند۔

نورِ خدا مشعلِ خیر است و بس   رسمِ صفا منزلِ خیر است و بس

بعض اوراد و وظائف

بیان ذکر و مراقبات و تلاوتِ مبارکہ در فصل اول تحتِ عنوان ''تحریر مبارک'' و در ''لائحۂ عمل'' گزشتہ۔ اندران ایام حضرت ایشان شش پارۂ قرآن مجید تلاوت می کردند و فی مابعد پنج پارہ می خواندند حضرت والدۂ مبارکہ یا کسے از خواہران از روئے مصحفِ مبارک استماع می کرد و حضرت ایشان از حفظ تلاوت می کردند۔ و بہ جائے دلائل الخیرات بصلوات ماثورہ اشتغال می نمودند و در مطالعۂ احادیثِ مبارکہ مشغول می بودند۔ مسند امام احمد و منتخب کنز العمال را بسیار دوست می داشتند۔ در مطبعۂ میمنہ مصر مسند شریف و بر ہامش منتخب کنز العمال در پنج جلد طبع شدہ است۔ این کتاب مبارک دائما نزد ایشان می بود۔ ازین کتاب سہ نسخہ داشتند۔ آن نسخہ کہ در مطالعہ حضرت ایشان بودہ، بہ جبر اَحمر علامات خطوط دارد۔ چون برائے تفریح تشریف می بردند۔ در گوشۂ تنہائی دو ساعت بلکہ قدرے زائد بہ ذکر پروردگار مصروف می بودند۔ سبحۂ صد دانہ در دستِ راست می بود کس نمی داند کہ حضرت ایشان آن وقت بہ کدام ذکر شریف مشغول می بودند۔ وقتے کہ می خیلستند چشمانِ مبارک خمار آلود و طبیعت حضرت ایشان مسرور و شادان بودے۔

ختمِ خواجگان

حضرت ایشان مخلصین راہدایت می فرمودند کہ ختم خواجگان را بخوانید خواندن این ختم بس نافع است۔ پروردگار آفات را دور می کند و نزولِ برکات و خیرات می نماید و طریقۂ خواندنش این است۔

اوّلاً سورۂ فاتحہ مع بسم اللہ ہفت بار۔ باز۔ درود شریف یک صد بار۔ و منقول از حضرات مشائخ این درود مبارک است۔ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّآلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَسَلِّمْ۔ و باز سورۂ اَلَمْ نَشْرَحْ مع بسم اللہ ہفتاد و نہ بار۔ و باز سورۂ قُلْ هُوَ اللّٰهُ مع بسم اللہ یک ہزار بار۔ و باز سورۂ فاتحہ مع بسم اللہ ہفت بار و باز فوق الذکر درود شریف یک صد بار۔ اصل ختم خواجگان این است کہ ذکر کردہ شد۔ البتہ معمول حضرات مشائخ کرام است کہ بعد از ختم مبارک چند اسمائے مبارکہ نیز می خوانند۔ حضراتِ کرام قدس اللہ اسرارہم این ہفت مبارک اسماء را یک یک صد بار می خواندند۔ (۱) يَا قَاضِيَ الْحَاجَاتِ۔ اے روا کنندہ حاجتہا۔ حاجاتِ دینویہ باشد یا اخرویہ۔ (۲) يَا كَافِيَ الْمُهِمَّاتِ۔ اے کارساز امور عظام۔ (۳) يَا دَافِعَ الْبَلِيَّاتِ۔ اے دور کنندہ بلاہا (۴) يَا رَافِعَ الدَّرَجَاتِ۔ اے بلند کنندہ مراتب۔ (۵) يَا شَافِيَ الْاَمْرَاضِ۔ اے شفا دہندہ از مرضہا۔ باید دانست کہ بعد از شافی کلمۂ عن مقدر است، و اہلِ عرب این کلمۂ مبارکہ را یَا شَافِيَ الْمَرْضٰى

می خوانند یعنی اے شفا دہندہ بیماران۔(۶) یَا مُجِیْبَ الدَّعَوَاتِ۔ اے قبول کنندہ دعاہا۔
(۷) یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ۔ اے ذرِ رحم کنندگان بیش از بیش رحم کنندہ۔

مُسَبَّعَاتِ عشر

دہ چیز ہا کہ ہفت ہفت بار خواندہ می شود حضرت ایشان چون در عرب روانہ می شدند مُسَبَّعَاتِ عشر و اسمائے حُسنیٰ را بہ آواز می خواندند و ما ہر سہ برادر نیز بہ آواز می خواندیم و اگر تفریح یا پیادہ می بود، ہر کہ ہمراہ می بود می خواند و حضرت ایشان برائے خواندنش ہدایت می فرمودند۔ آن دہ چیز ہا این است۔(۱) سورۂ فاتحہ مع بسم اللہ (۲) سورۂ ناس مع بسم اللہ (۳) سورۂ فلق مع بسم اللہ (۴) سورۂ اخلاص مع بسم اللہ (۵) سورۂ کافرون مع بسم اللہ (۶) آیۃ الکرسی (۷) سُبْحَانَ اللّٰهِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَلَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ اَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ عَدَدَ خَلْقِهٖ وَرِضَا نَفْسِهٖ وَزِنَةَ عَرْشِهٖ وَمِدَادَ كَلِمَاتِهٖ (۸) درود شریف و حضرت ایشان درج ذیل درود شریف می خواندند و می فرمودند کہ درین درود شریف ذکر امہات المومنین و ذکر ذرّیت آمدہ، و در معنی ذریت عموم آمدہ، لہٰذا این درود شریف را خوش می دارم۔ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ وَاَزْوَاجِهٖ اُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَذُرِّيَّتِهٖ وَاَهْلِ بَيْتِهٖ كَمَا صَلَّيْتَ عَلٰى سَيِّدِنَا اِبْرَاهِيْمَ وَعَلٰى آلِ سَيِّدِنَا اِبْرَاهِيْمَ وَبَارِكْ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ وَاَزْوَاجِهٖ اُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَذُرِّيَّتِهٖ وَاَهْلِ بَيْتِهٖ كَمَا بَارَكْتَ عَلٰى سَيِّدِنَا اِبْرَاهِيْمَ وَعَلٰى آلِ سَيِّدِنَا اِبْرَاهِيْمَ فِى الْعَالَمِيْنَ اِنَّكَ حَمِيْدٌ مَّجِيْدٌ (۹) اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِيْ وَلِوَالِدَيَّ وَارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِيْ صَغِيْرًا اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِجَمِيْعِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِيْنَ وَالْمُسْلِمَاتِ الْاَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَالْاَمْوَاتِ اِنَّكَ سَمِيْعٌ قَرِيْبٌ مُّجِيْبُ الدَّعَوَاتِ بِرَحْمَتِكَ يَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ۔
(۱۰) اَللّٰهُمَّ يَا رَبِّ افْعَلْ بِيْ وَبِهِمْ عَاجِلًا وَّآجِلًا فِى الدِّيْنِ وَالدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ مَا اَنْتَ لَهٗ اَهْلٌ وَّلَا تَفْعَلْ بِنَا يَا مَوْلَانَا مَا نَحْنُ لَهٗ اَهْلٌ اِنَّكَ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ جَوَادٌ كَرِيْمٌ مَلِكٌ بَرٌّ رَّؤُفٌ رَّحِيْمٌ۔

سَيِّدُ الْاِسْتِغْفَار

حضرت ایشان با مُسَبَّعَاتِ عشر، سید الاستغفار را ضم می کردند و ہفت بار می خواندند و می فرمودند ما دوست داریم کہ این ہفت بار خواندہ شود۔ اَللّٰهُمَّ اَنْتَ رَبِّيْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ، خَلَقْتَنِيْ وَاَنَا عَبْدُكَ، وَاَنَا عَلٰى عَهْدِكَ وَوَعْدِكَ مَا اسْتَطَعْتُ، اَعُوْذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا صَنَعْتُ، اَبُوْءُ لَكَ بِنِعْمَتِكَ عَلَيَّ وَاَبُوْءُ بِذَنْبِيْ فَاغْفِرْ لِيْ فَاِنَّهٗ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوْبَ اِلَّا اَنْتَ۔

اَسْمَاءِ حُسْنٰی

حضرت ایشان قدس سرہ مبارک نامہائے پروردگار جَلَّ شَانُهٗ

وَعَمَّ اِحْسَانُہٗ را بہ این نہج می خواندند و لطفہا می برداشتند۔ اَعُوْذُ بِکَلِمَاتِ اللّٰہِ التَّامَّاتِ کُلِّہَا مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ۔ سہ بار۔ بِسْمِ اللّٰہِ الَّذِیْ لَا یَضُرُّ مَعَ اسْمِہٖ شَیْءٌ فِی الْاَرْضِ وَلَا فِی السَّمَاءِ وَھُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ۔ سہ بار۔ اَعُوْذُ بِاللّٰہِ السَّمِیْعِ الْعَلِیْمِ مِنَ الشَّیْطَانِ الرَّجِیْمِ۔ سہ بار۔ ھُوَ اللّٰہُ الَّذِیْ لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّھَادَۃِ ھُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ۔ ھُوَ اللّٰہُ الَّذِیْ لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ الْمَلِکُ الْقُدُّوْسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُھَیْمِنُ الْعَزِیْزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ سُبْحَانَ اللّٰہِ عَمَّا یُشْرِکُوْنَ ھُوَ اللّٰہُ الْخَالِقُ الْبَارِیُٔ الْمُصَوِّرُ لَہُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی یُسَبِّحُ لَہٗ مَا فِی السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَھُوَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ ھُوَ اللّٰہُ الَّذِیْ لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ الْمَلِکُ الْقُدُّوْسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُھَیْمِنُ الْعَزِیْزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ الْخَالِقُ الْبَارِیُٔ الْمُصَوِّرُ الْغَفَّارُ الْقَھَّارُ الْوَھَّابُ الرَّزَّاقُ الْفَتَّاحُ الْعَلِیْمُ الْقَابِضُ الْبَاسِطُ الْخَافِضُ الرَّافِعُ الْمُعِزُّ الْمُذِلُّ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ الْحَکَمُ الْعَدْلُ اللَّطِیْفُ الْخَبِیْرُ الْحَلِیْمُ الْعَظِیْمُ الْغَفُوْرُ الشَّکُوْرُ الْعَلِیُّ الْکَبِیْرُ الْحَفِیْظُ الْمُقِیْتُ الْحَسِیْبُ الْجَلِیْلُ الْکَرِیْمُ الرَّقِیْبُ الْمُجِیْبُ الْوَاسِعُ الْحَکِیْمُ الْوَدُوْدُ الْمَجِیْدُ الْبَاعِثُ الشَّھِیْدُ الْحَقُّ الْوَکِیْلُ الْقَوِیُّ الْمَتِیْنُ الْوَلِیُّ الْحَمِیْدُ الْمُحْصِی الْمُبْدِیُٔ الْمُعِیْدُ الْمُحْیِی الْمُمِیْتُ الْحَیُّ الْقَیُّوْمُ الْوَاجِدُ الْمَاجِدُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ الْقَادِرُ الْمُقْتَدِرُ الْمُقَدِّمُ الْمُؤَخِّرُ الْاَوَّلُ الْاٰخِرُ الظَّاھِرُ الْبَاطِنُ الْوَالِی الْمُتَعَالِی الْبَرُّ التَّوَّابُ الْمُنْتَقِمُ الْعَفُوُّ الرَّءُوْفُ مَالِکُ الْمُلْکِ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ الْمُقْسِطُ الْجَامِعُ الْغَنِیُّ الْمُغْنِی الْمَانِعُ الضَّارُّ النَّافِعُ النُّوْرُ الْھَادِی الْبَدِیْعُ الْبَاقِی الْوَارِثُ الرَّشِیْدُ الصَّبُوْرُ۔ لَا اِلٰہَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَکَ اِنِّیْ کُنْتُ مِنَ الظَّالِمِیْنَ۔ دہ بار۔ فَسُبْحَانَ اللّٰہِ حِیْنَ تُمْسُوْنَ وَحِیْنَ تُصْبِحُوْنَ وَلَہُ الْحَمْدُ فِی السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَعَشِیًّا وَحِیْنَ تُظْھِرُوْنَ یُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَیُخْرِجُ الْمَیِّتَ مِنَ الْحَیِّ وَیُحْیِی الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِھَا وَکَذٰلِکَ تُخْرَجُوْنَ اللّٰہُ لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ الْحَیُّ الْقَیُّوْمُ لَا تَاْخُذُہٗ سِنَۃٌ وَّلَا نَوْمٌ لَہٗ مَا فِی السَّمٰوَاتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِیْ یَشْفَعُ عِنْدَہٗ اِلَّا بِاِذْنِہٖ یَعْلَمُ مَا بَیْنَ اَیْدِیْھِمْ وَمَا خَلْفَھُمْ وَلَا یُحِیْطُوْنَ بِشَیْءٍ مِّنْ عِلْمِہٖ اِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ کُرْسِیُّہُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَلَا یَئُوْدُہٗ حِفْظُھُمَا وَھُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ لَا اِکْرَاہَ فِی الدِّیْنِ قَدْ تَّبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ فَمَنْ یَّکْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ وَیُؤْمِنْ بِاللّٰہِ فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَۃِ الْوُثْقٰی لَا انْفِصَامَ لَھَا وَاللّٰہُ سَمِیْعٌ عَلِیْمٌ اللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا یُخْرِجُھُمْ مِّنَ الظُّلُمَاتِ اِلَی النُّوْرِ وَالَّذِیْنَ کَفَرُوْا اَوْلِیٰٓـؤُھُمُ الطَّاغُوْتُ یُخْرِجُوْنَھُمْ مِّنَ النُّوْرِ اِلَی الظُّلُمَاتِ اُولٰٓئِکَ اَصْحَابُ النَّارِ ھُمْ فِیْھَا خَالِدُوْنَ اٰمَنَ الرَّسُوْلُ بِمَا اُنْزِلَ اِلَیْہِ مِنْ رَّبِّہٖ وَالْمُؤْمِنُوْنَ کُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰہِ وَمَلٰٓئِکَتِہٖ وَکُتُبِہٖ

وَرُسُلِهٖ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهٖ وَقَالُوْا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيْرُ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِيْنَا اَوْ اَخْطَاْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا اِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهٗ عَلَى الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهٖ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا اَنْتَ مَوْلٰىنَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهٗ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَآئِمًا بِالْقِسْطِ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ اِنَّ الدِّيْنَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَّكْفُرْ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ فَاِنَّ اللّٰهَ سَرِيْعُ الْحِسَابِ قُلِ اللّٰهُمَّ مٰلِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ تُوْلِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُوْلِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ۔ سورۂ اخلاص سہ بار سورۂ فلق سہ بار سورۂ ناس سہ بار۔

اَلْمُزْدَوِجَةُ الْغَرَّا فِي الْاِسْتِغَاثَةِ بِاَسْمَاءِ اللّٰهِ الْحُسْنٰى

علامہ یوسف بن اسماعیل نبہانی

(بفتح النون وسکون البار کما فی معجم البلدان) یک صد و شصت و نہ اسماء حسنیٰ را از روئے روایات مختلفہ جمع کردہ باکلمات ماثورہ نظم فرمودہ است حضرت ایشان قدس سرہ این منظومۂ مبارکہ را بسیار خوش داشتند۔ برائے رفع شدائد اولاً این منظومۂ مبارکہ را و بعدہا شجرۂ طیبۂ نقشبندیہ را کہ نظم کردہ حضرت مولانا خالد کردی است قدس اللّٰہ اسرارہما می خواندند و حق تعالیٰ جل شانہ لطف می فرمود و آن صعوبت رفع می شد، روزے حضرت ایشان قدس سرہٗ می فرمودند کہ "در اوائل قرن رابع عشر روزے از حرم نبوی علیٰ صاحبہا ازکی الصلوٰت و اطیب التحیات و افضل التسلیمات بیرون آمدم شخصے این مزدوجۂ غرّا بہ من داد چون آن را خواندم لطفہا برداشتم" وَاِلَيْكُمُ الْآنَ بِالْمُزْدَوِجَةِ الْمُبَارَكَةِ۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

بِاسْمِ الْاِلٰهِ وَبِهٖ بَدِيْنَا ۔۔۔ وَلَوْ عَبَدْنَا غَيْرَهٗ شَقِيْنَا
يَا حَبَّذَا رَبًّا وَحُبَّ دِيْنَا ۔۔۔ وَحَبَّذَا مُحَمَّدٌ هَادِيْنَا
لَوْلَاهُ مَا كُنَّا وَلَا بَقِيْنَا
اَللّٰهُمَّ لَوْلَا اَنْتَ مَا اهْتَدَيْنَا ۔۔۔ وَلَا تَصَدَّقْنَا وَلَا صَلَّيْنَا

فَأَنْزِلَنْ سَكِيْنَةً عَلَيْنَا وَثَبِّتِ الْأَقْدَامَ إِنْ لَاقَيْنَا
نَحْنُ الْأُولٰى جَاؤُكَ مُسْلِمِيْنَا
وَالْمُشْرِكُوْنَ قَدْ بَغَوْا عَلَيْنَا إِذَا أَرَادُوْا فِتْنَةً أَبَيْنَا
وَقَدْ تَدَاعٰى جَمْعُهُمْ عَلَيْنَا طِبْقَ الْأَحَادِيْثِ الَّتِىْ رَوَيْنَا
فَارْدُدْهُمُ اللّٰهُمَّ خَاسِرِيْنَا
اَللّٰهُ يَا رَحْمَانُ يَا رَحِيْمُ اَللّٰهُ يَا حَیُّ وَ يَا قَيُّوْمُ
اَللّٰهُ يَا قَوِیُّ يَا قَدِيْمُ اَللّٰهُ يَا عَلِیُّ يَا عَظِيْمُ
لَا يَنْبَغِیْ لِلْقَوْمِ أَنْ يَعْلُوْنَا
اَللّٰهُ يَا لَطِيْفُ يَا عَلِيْمُ اَللّٰهُ يَا رَؤُفُ يَا حَكِيْمُ
اَللّٰهُ يَا تَوَّابُ يَا حَلِيْمُ اَللّٰهُ يَا وَهَّابُ يَا كَرِيْمُ
هَبْنَا الْعُلَا وَاجْعَلْ عِدَانَا الدُّوْنَا
اَللّٰهُ يَا مَالِكُ يَا مُنِيْرُ اَللّٰهُ يَا مَلِيْكُ يَا قَدِيْرُ
اَللّٰهُ يَا مَوْلٰى وَ يَا نَصِيْرُ اَللّٰهُ أَنْتَ الْمَلِكُ الْكَبِيْرُ
لَيْسَ عِدَانَا لَكَ مُعْجِزِيْنَا
اَللّٰهُ يَا شَاكِرُ يَا شَكُوْرُ اَللّٰهُ يَا عَفُوُّ يَا غَفُوْرُ
اَللّٰهُ يَا عَالِمُ يَا خَبِيْرُ اَللّٰهُ يَا فَتَّاحُ يَا بَصِيْرُ
لَا تَحْرِمَنَّا فَتْحَكَ الْمُبِيْنَا
اَللّٰهُ يَا ظَاهِرُ يَا جَلِيْلُ اَللّٰهُ يَا بَاطِنُ يَا وَكِيْلُ
اَللّٰهُ يَا صَادِقُ يَا جَمِيْلُ اَللّٰهُ يَا حَافِظُ يَا كَفِيْلُ
كُنْ حَافِظًا لَنَا وَكُنْ مُعِيْنَا
اَللّٰهُ يَا غَنِیُّ يَا حَمِيْدُ اَللّٰهُ يَا مُغْنِیْ وَ يَا رَشِيْدُ
اَللّٰهُ يَا مُبْدِئُ يَا مُعِيْدُ اَللّٰهُ يَا عَزِيْزُ يَا مَجِيْدُ
لِعِزِّكَ التَّوْحِيْدُ يَشْكُو الْهُوْنَا
اَللّٰهُ يَا قَادِرُ يَا مُقْتَدِرُ اَللّٰهُ يَا قَاهِرُ يَا مُؤَخِّرُ
اَللّٰهُ يَا فَاطِرُ يَا مُصَوِّرُ اَللّٰهُ يَا مُحْصِیْ وَ يَا مُدَبِّرُ

دَبِّرْ لَنَا وَدَمِّرِ الْعَادِيْنَا

اَللّٰهُ يَا دَائِمُ لَا يَمُوْتُ   اَللّٰهُ يَا قَائِمُ لَا يَفُوْتُ

اَللّٰهُ يَا مُحْيِيْ وَيَا مُمِيْتُ   اَللّٰهُ يَا مُغِيْثُ يَا مُقِيْتُ

كُنْ غَوْثَنَا وَحِصْنَنَا الْحَصِيْنَا

اَللّٰهُ يَا بَاسِطُ اَنْتَ الْوَاسِعُ   اَللّٰهُ يَا قَابِضُ اَنْتَ الْمَانِعُ

اَللّٰهُ يَا خَالِقُ اَنْتَ الْجَامِعُ   اَللّٰهُ يَا خَافِضُ اَنْتَ الرَّافِعُ

اِرْفَعْ مَعَالِيْنَا لِعِلِّيِّيْنَا

اَللّٰهُ ذُو الْمَعَارِجِ الرَّفِيْعُ   اَللّٰهُ يَا وَافِيْ وَيَا سَرِيْعُ

اَللّٰه يَا كَافِيْ وَيَا سَمِيْعُ   يَا نُوْرُ يَا هَادِيْ وَيَا بَدِيْعُ

اَدَّبْتَنَا بِمَا جَرٰى يَكْفِيْنَا

اَللّٰهُ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ   اَللّٰهُ ذُو الطَّوْلِ عَلَى الدَّوَامِ

اَللّٰهُ يَا ذَا الْفَضْلِ وَالْاِنْعَامِ   وَالسَّيِّدُ الْمُطْلَقُ لِلْاَنَامِ

اِرْحَمْ عَبِيْدًا لَكَ عَابِدِيْنَا

اَللّٰهُ يَا اَوَّلُ اَنْتَ الْوَاحِدُ   اَللّٰهُ يَا آخِرُ اَنْتَ الرَّاشِدُ

يَا وِتْرُ يَا مُتَكَبِّرُ يَا وَاحِدُ   يَا بَرُّ يَا مُتَفَضِّلُ يَا مَاجِدُ

بِفَضْلِكَ اقْبَلْنَا عَلٰى مَا فِيْنَا

اَللّٰهُ يَا مُبِيْنُ يَا وَدُوْدُ   اَللّٰهُ يَا مُحِيْطُ يَا شَهِيْدُ

اَللّٰهُ يَا مَتِيْنُ يَا شَدِيْدُ   يَا مَنْ هُوَ الْفَعَّالُ مَا يُرِيْدُ

اِنَّا ضِعَافٌ لَكَ قَدْ لَجِيْنَا

اَللّٰهُ يَا مُعِزُّ يَا مُقَدِّمُ   اَللّٰهُ يَا مُذِلُّ يَا مُنْتَقِمُ

اَلْبَادِئُ الْبَاقِيْ فَلَا يَنْعَدِمُ   اَلْمُحْسِنُ الْوَالِي الْحَفِيْظُ الْاَكْرَمُ

لَيْسَ لَنَا سِوَاكَ مَنْ يَحْمِيْنَا

اَللّٰهُ يَا وَارِثُ اَنْتَ الْاَبَدُ   اَللّٰهُ يَا بَاعِثُ اَنْتَ الْاَحَدُ

يَا مَالِكَ الْمُلْكِ اِلٰهُ الصَّمَدُ   لَا كُفُوَ لَا وَالِدُ لَا وَلَدُ

كُفَّ الْعِدَا عَنَّا فَقَدْ اُوْذِيْنَا

اَللّٰهُ یَاغَالِبُ یَا قَهَّارُ — اَللّٰهُ یَا نَافِعُ اَنْتَ الضَّارُّ
اَللّٰهُ یَابَارِئُ یَا غَفَّارُ — یَارَبِّ یَاذَا الْقُوَّةِ الْجَبَّارُ
قَوِّمْ لَنَا الدُّنْیَا وَقَوِّ الدِّیْنَا

اَللّٰهُ رَبُّ الْعِزَّةِ السَّلَامُ — اَلْمُؤْمِنُ الْمُهَیْمِنُ الْعَلَّامُ
ذُوالرَّحْمَةِ الْاَعْلَی الْاَعَزُّ التَّامُّ — مَنْ دِیْنُهُ الْحَقُّ هُوَ الْاِسْلَامُ
قَیِّضْ لَهُ اَللّٰهُمَّ نَاصِرِیْنَا

اَللّٰهُ اَنْتَ الْمُتَعَالِی الْحَکَمُ — اَلْفَرْدُ ذُوالْعَرْشِ الْوَلِیُّ الْاَحْکَمُ
اَلْغَافِرُ الْمُعْطِی الْجَوَادُ الْمُنْعِمُ — اَلْعَادِلُ الْعَدْلُ الصَّبُوْرُ الْاَرْحَمُ
مَکِّنْ لَنَا فِیْ اَرْضِنَا تَمْکِیْنَا

اَللّٰهُ یَاقُدُّوْسُ یَابُرْهَانُ — یَابَارُّ یَاحَنَّانُ یَامَنَّانُ
یَاحَقُّ یَا مُقْسِطُ یَادَیَّانُ — تَبَارَکَتْ اَسْمَاؤُكَ الْحِسَانُ
بِهَا قَرَعْنَا بَابَكَ الْمَصُوْنَا

اَللّٰهُ یَاخَلَّاقُ یَامُنِیْبُ — اَللّٰهُ یَارَزَّاقُ یَاحَسِیْبُ
اَللّٰهُ یَاقَرِیْبُ یَارَقِیْبُ — اَلْمُسْتَعَانُ السَّامِعُ الْمُجِیْبُ
اِنَّا دَعَوْنَاكَ اسْتَجِبْ آمِیْنَا

شجرۂ نقشبندیہ مجددیہ

این شجرہ شریفہ را قطب الآفاق شیخ المشائخ علی الاطلاق علامہ ضیاء الدین خالد العثمانی العراقی الشہرزوری النقشبندی قدس اللہ سرہٗ نظم کردہ جناب ایشان از اجل خلفا حضرت شاہ عبداللہ معروف بہ شاہ غلام علی قدس سرہٗ بودند و در مرض طاعون بہ شب جمعہ چہاردہم ذی القعدہ سنہ ۱۲۴۲ ہجری رحلت فرمودند۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ؕ

خداوندا بہ حقِ اسمِ اعظم — بہ نورِ سیدِ اولادِ آدم
بہ سوزِ سینۂ صدیقِ اکبر — بہ سلمان و بہ قاسم بازدیگر
بہ شاہِ صفدرِ کرّار حیدر — کہ از نیروش واشد بابِ خیبر
نہ شد فصلے بہ روزِ کارزارش — زعزرائیل وضربِ ذوالفقارش

به آن سروِ گلستانِ نبوّت | به آن شمعِ شبستانِ فتوّت
حسن کز محضِ لطف و خیرخواہی | فرود آمد ز تختِ بادشاہی
به آن نو باوۂ باغِ رسالت | به آن یکتائے میدانِ بسالت
حُسین آن سرورِ جمعِ سعیدان | سپہ سالارِ افواجِ شہیدان
به آن چشم و چراغِ اہلِ بینش | کہ بروئے بُد مدارِ آفرینش
علی بن الحسین آن زینِ عبّاد | کہ بود از غیرِ ذاتِ بحت آزاد
به آن کانِ صفا و منبعِ نور | کہ بود اندر قبابِ عزّ مستور
محمد باقر آن کوہِ مفاخر | کہ از تحریرِ یَش گفتند باقر
به حقِ مجمع البحرینِ انوار | کہ شد اُو را ز صدّیق و علی بار
امامِ صادق و مصدوق جعفر | کہ این دو منصب اُو را شد میسّر
به حقِ جملہ اہلِ بیتِ اطہار | کلان و خورد و مرد و زن به یک بار
کہ ہر یک کشتیٔ بحرِ یقین است | چہ کشتی لنگرِ روئے زمین است
به آن سرمستِ صہبائے محبّت | کہ بُد غوّاص دریائے محبّت
رئیسِ عشق بازان قطبِ بسطام | کہ در این رہ نہ زد چون اُو کسے گام
بہ شُربِ بوالحسن انجامِ عشقت | کہ بُد شائستۂ اقدامِ عشقت
به حقِ بوعلی آن قطبِ فائق | بہ خواجہ یوسف آن غوثِ خلائق
بہ عبدالخالق آن البرز تمکین | امامِ پیشوایانِ رہِ دین
کہ پا بنہاد آن فرخندہ اختر | بہ جُز اندر قدم گاہِ پیمبر
به حقِ خواجہ عارف کانِ معنی | به حقِ خواجۂ انجیرِ فغنی
بہ تمکینِ عزیزان پیر نسّاج | کہ بر چرخِ برین سود از شرف تاج
به حقِ خواجۂ بابائے سماسی | بہ آن خورشیدِ برجِ حق شناسی
امیرِ شہ کلالِ آن پیرِ کامل | کہ فکرِ غیر نگذشتے است در دل
بہار الدین والدنیا محمد | کہ این راہِ ہدیٰ زو شد ممہّد
بہ بے نقشی چو کردی سربلندش | نہادی نام شاہِ نقشبندش
ز بس کز وے گرہ از کار وا شد | خطابش خواجۂ مشکل کشا شد

به قطبِ حق علاء الدین عطّار — که از عالَم گشادے قفلِ اسرار
به آن پیرے که چرخِ آمد مقامش — از آن یعقوب چرخی گشت نامش
به حقِ آبروئے پیرِ احرار — کز و زیب دگر بگرفت این کار
چه گویم من به وصفِ آن گرامی — که در وصفش چنین گفتست جامی
مقامِ خواجه برتر از گمان است — برون از حدِ تقریر و بیان است
دلش بحرے است ز اسرارِ الٰہی — کز و یک قطره از مه تا به ماهی
به خواجه زاهد آن پیرِ صفا کیش — به جان بازیِ مولانائے درویش
به حقِ خواجگی کاندر بدایت — نمودے دُرجِ اسرارِ نهایت
به آن مهرِ سپهرِ ارجمندی — ختامِ خواجگانِ نقشبندی
که صهبائے محبّت راست ساقی — دُرِ دریائے عرفان خواجهٔ باقی
به آن سیّارِ سیرِ بے نهایت — به آن سرہنگِ اربابِ درایت
به آن ینبوعِ اسرارِ نهانی — به آن شهبازِ بُرجِ لامکانی
به نورِ دیدهٔ فاروق احمد — کز و شرعِ محمّد شد مجدّد
ز نورش شد سوادِ هند روشن — از و سرهند شد وادیِ ایمن
چراغِ محفلِ باریک بینان — سپه سالارِ فوجِ پاک دینان
نه سنجد هر که داند ارتقایش — نگاهِ هیچ کس با نقشِ پایش
به هر دو دیدهٔ آن غوثِ قیّوم — سعید عروهٔ وثقائے معصوم
به شیخ عبد الاحد آن نجمِ ثاقب — محمد عابد آن والا مناقب
به سیف الدین و آن نورِ محمّد — به شمس الدین حبیب الله ارشد
به پیرِ پاک هست اندر زمانش — هدایت حصر اندر آستانش
نه شد جز بندگی آرام گاهش — از آن شد نام عبد الله شاهش
نه گویم از کمالاتش که چون است — ز هر وصفے که اندیشم فزون است
به حقِ بوسعیدِ سعدِ دوران — بحارِ فضلِ ایزد لطفِ یزدان
به حقِ هادیِ ابدال اوتاد — شه احمد سعید آن قطبِ ارشاد
به پیر و مرشدِ عالم محمّد — عمر کز وے طریقت شد مجدّد

زعرفان عین واز مقصود میم است — درآخر اوّل اسم رحیم است

بہ آن غوثِ زمان قطبِ ہدایت — امام اولیا کانِ کرامت

رئیسِ پاک بازان قبلۂ دین — چراغِ محفلِ اربابِ تمکین

محی الدین عبداللہ ابوالخیر — کہ بودہ ذات پاکش منبع الخیر

بہ درگاہِ تو این عبدِ محقر — کند عرض اے کریم بندہ پرور

غریب و بے کسم بر من ببخشائے — چو کس مشکل کشا نبود تو بخشائے

دریکشائے از خوشنودیٔ خویش — برین سرگشتۂ مہجورِ دلریش

بہ ہر کس کز کرم کردی نگاہے — دو عالم رانمی سنجد بہ کاہے

زبحرے کز فیوضت گشت ریزان — زعینِ مکرمت بر این عزیزان

بہ رحمت رشحۂ ہم بر دلِ من — اگر ریزی شود حل مشکلِ من

زمن ہرگز نہ شد کارے کہ باید — گنہ زین سان کہ در گفتن نیاید

زاعمالِ بدِ خود شرمسارم — نہ طاعت نے زبانِ عذر دارم

چو بر خود بینم از بس شرمساری — بدوزخ خوشترم از رستگاری

بیامرزو مپرس از کار خامم — بہ رسوائی نیرزد انتقامم

اگرچہ من ستم بر خویش کردم — قباحتہائے از حد بیش کردم

چو می اندیشم از دریائے جودت — خوشم با این ہمہ نقضِ عہودت

بہ محضِ فضلِ تو امید وارم — تو خود فرمودۂ آمرزگارم

مخفی نہ ماند کہ مابین خطین ہشت اشعار از حضرت ناظم قدس سرہٗ نیند بلکہ فیمابعد حضراتِ کرام قدّس اللہ اسرارھم اضافہ فرمودہ اند۔

اشعار مالقی سُہیلی

روزے در کوئٹہ اشعار عبدالرحمٰن مالقی سُہیلی خواندند و فرمودند، اگر بحضور قلب این اشعار را خواندہ دعا کردہ شود۔ انشاء اللہ مقبول خواہد شد۔

يَا مَنْ يَرَىٰ مَا فِي الضَّمِيرِ وَيَسْمَعُ — أَنْتَ الْمُعَدُّ لِكُلِّ مَا يُتَوَقَّعُ

يَا مَنْ يُرَجَّىٰ لِلشَّدَائِدِ كُلِّهَا — يَا مَنْ إِلَيْهِ الْمُشْتَكَىٰ وَالْمَفْزَعُ

يَا مَنْ خَزَائِنُ رِزْقِهِ فِي قَوْلِ كُنْ — اُمْنُنْ فَإِنَّ الْخَيْرَ عِنْدَكَ أَجْمَعُ

مَا لِي سِوَىٰ فَقْرِي إِلَيْكَ وَسِيلَةٌ — فَبِالْاِفْتِقَارِ إِلَيْكَ فَقْرِي أَدْفَعُ

فَمَالِیْ سِوٰی قَرْعِیْ لِبَابِكَ حِیْلَةٌ ... فَلَئِنْ رُدِدْتُّ فَاَیَّ بَابٍ اَقْرَعُ
وَمَنِ الَّذِیْ اَدْعُوْ وَاَهْتِفُ بِاسْمِهٖ ... اِنْ كَانَ فَضْلُكَ عَنْ فَقِیْرِكَ یُمْنَعُ
حَاشَا لِجُوْدِكَ اَنْ تُقَنِّطَ عَاصِیًا ... فَالْفَضْلُ اَجْزَلُ وَالْمَوَاهِبُ اَوْسَعُ

صلاۃ حاجت علامہ ابن جزری در حصن حصین بہ دو وجہ صلاتِ حاجت را ذکر کردہ، یکے از ابنِ حبّان و ابنِ سُنّی وغیرہما و دیگرے از ترمذی و نسائی و ابنِ ماجہ و حاکم۔ و در ہر دو وجہ آمدہ کہ اوّلاً بہ نیک وجہ وضو کند و دو رکعت نماز گزارد۔ و باز دعا کند۔ در وجہ اوّل الفاظ دعا بہ این لفظ وار داست۔ کہ اوّلاً پروردگار را ثنا کند و باز بر رسُول وے صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم درود فرستد باز گوید۔ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ الْحَلِیْمُ الْكَرِیْمُ سُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِیْمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ اَسْأَلُكَ مُوْجِبَاتِ رَحْمَتِكَ وَعَزَائِمَ مَغْفِرَتِكَ وَالْعِصْمَةَ مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ وَالْغَنِیْمَةَ مِنْ كُلِّ بِرٍّ وَالسَّلَامَةَ مِنْ كُلِّ اِثْمٍ لَا تَدَعْ لِیْ ذَنْبًا اِلَّا غَفَرْتَهٗ وَلَا هَمًّا اِلَّا فَرَّجْتَهٗ وَلَا حَاجَةً هِیَ لَكَ رِضًا اِلَّا قَضَیْتَهَا یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ۔ وحاجت اعم است کہ با اللہ تعالیٰ باشد یا بہ یکے از بنی آدم۔ و در وجہ دوم آمدہ کہ بعد از دو رکعت این دعا کند۔ اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُكَ وَاَتَوَجَّهُ اِلَیْكَ بِنَبِیِّكَ مُحَمَّدٍ نَّبِیِّ الرَّحْمَةِ یَا مُحَمَّدُ اِنِّیْ اَتَوَجَّهُ بِكَ اِلٰی رَبِّیْ فِیْ حَاجَتِیْ هٰذِهٖ لِتُقْضٰی لِیْ اَللّٰهُمَّ فَشَفِّعْهُ فِیَّ۔

مولوی بخش اللہ دہلوی مردِ پاک دل و صادق الارادہ کامل المحبہ بود۔ از روزے کہ بعیت شد تا آخر یوم در حلقۂ شریفہ ہر روز شریک می شُد سیزدہ یا چہاردہ سال بہ خوب وجہ خدمت کرد۔ حضرت ایشان را نیز نگاہِ لُطف بر حالش بود۔ روزے بہ وے فرمودند ما ترا صلاۃ حاجت تعلیم می کنیم در حاجتِ شدید این نماز بخوان۔

بہ وقتِ تہجّد بہ وجہ احسن، با حضورِ دل وضو بکن و باز بہ عاجزی و صدق نیّت پنج بار یا ہفت بار استغفار و توبہ بکن۔

اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ الْعَظِیْمَ الرَّحْمٰنَ الرَّحِیْمَ ... مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ ضَارٍّ عَامًّا مُّسْتَسْلِمًا

و باز دوازدہ رکعت بہ یک سَلام بخوان۔ از اوّل نماز تا آخرش کاملاً متوجہ بہ پروردگار باش و نیک دانستہ باش کہ پیشِ مولیٰ و مالکِ خود استادہ ئی۔ وے ترا می بیند و تو از کثافت گناہان خود از دیدِ انوار و تجلیاتِ وے تعالیٰ شانُہٗ قاصر ہستی۔ بعد از ہر دو رکعت قعدہ کُنی و در قعدۂ اخیرہ اَلتَّحِیَّاتُ خواندہ بخوان۔ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ الْحَلِیْمُ الْكَرِیْمُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ

سُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ السَّمٰوَاتِ السَّبْعِ وَرَبِّ الْعَرْشِ الْكَرِيْمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنِّيْ كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِيْنَ و باز بحضورِ قلب درود شریف خوانده. رَبَّنَا اٰتِنَا۔الخ خوانده سلام بده و باز تکبیر گویان به سجده برو، و در سجده سورهٔ فاتحه مع بسمله هفت بار، و آیة الکرسی هفت بار، وَلَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِيْكَ لَهٗ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ بِيَدِهِ الْخَيْرُ يُحْيِيْ وَيُمِيْتُ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ده بار، و۔ اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَسْئَلُكَ بِمَعَاقِدِ الْعِزِّ مِنْ عَرْشِكَ وَمُنْتَهَى الرَّحْمَةِ مِنْ كِتَابِكَ وَاسْمِكَ الْاَعْظَمِ وَجَدِّكَ الْاَعْلٰى وَكَلِمَاتِكَ التَّامَّةِ۔ هفت بار۔ بخوان و در جنابِ مالک و مولائے خود به عاجزی دعا بکن و تکبیر گفته سر از سجده بردار۔

تعویذات عاجز یاد نه دارد که حضرت ایشان تعویذ نوشته باشند و نه از کسے شنیده که به کسے تعویذ داده باشند، البته به حضرت والدهٔ ماجده قدس سرها فرموده اند که حصن حصین والقول الجمیل کتاب ہائے معتبر اند و برائے حضرت والدهٔ ماجده ظفر الجلیل ترجمه و شرح حصن حصین و شفاء العلیل ترجمهٔ القول الجمیل پسند فرموده بودند چنان چه حضرت والده صاحبه احیاناً تعویذ می دادند و حضرت ایشان بعض مخلصین را نیز اجازت داده بودند مثلاً ملا عبدالرشید آخوند زاده از کوئٹه۔ ملا حبیب الله از جہاتِ سرحد و غیرہمارا۔

تعویذ سالِ نو سالے در کوئٹه چون اوّل ماهِ محرم دیدیم حضرت ایشان به ما ہر سه برادر فرمودند بروید و یک صد سیزده بار بسم الله الرحمٰن الرحیم بنویسید و نزد والدهٔ خود ببرید که تعویذ کند و شمایان در گلوئے خود بر سینه آن تعویذ را آویزان کنید و به عاجز و برادر عزیز فرمودند که بسم الله نوشته به ما نشان دہید چنان چه ما ہر دو تحریرات خود را پیش کردیم و حضرت ایشان ملاحظه فرموده چند جا را اصلاح فرمودند و گفتند ہر سال به اول شب سالِ نو ہمچنان کرده باشید۔ چنان چه تا یک مدت عاجز بر آن عمل کرد۔

برائے مرض صُراع حضرت ایشان در اوّل دلائل الخیرات موروثی تحریر فرموده اند "بسم الله الرحمٰن الرحیم۔ برائے دفع مرض صرع اول یک کرته (قمیص) فراخ دوخته ہشت تعویذ به این نہج بدوزند که دو تعویذ جانب پیش بر سینه و دو به جانب پشت به زیر شانه ہا و دو بر ہر دو بازو و دو زیر ہر دو بغل، و تعویذ این است۔ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝ وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ اَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْاَرْضُ اَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتٰى بَلْ لِّلّٰهِ الْاَمْرُ جَمِيْعًا۔

القولُ الجمیل | تالیف حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی قدس اللہ سرہ الاقدس در تعویذات کتابِ مفید است۔ حضرت شاہ غلام علی و حضرت شاہ ابوسعید و حضرت شاہ احمد سعید و اولادہ الکرام قدس اللہ اسرارہم از روئے این کتاب تعویذات می نوشتند۔

دعا و دم کردن | البتہ حضرت ایشان دعا می کردند و بر مریض دم ہم می کردند۔ در بیان واقعہ ملّا عبدالحلیم آخوندزادہ گزشتہ کہ محمد عمر نورزی آب آورد و حضرت ایشان بران دم کردند۔ اگرچہ این گونہ واقعات بسیار کم بودہ اند۔ روزے حضرت ایشان در حرم سرا بودند کہ یوسف علی خان مدارُ المہام ریاستِ ججّے پور حاضر شد و بہ دست خادمش یک صُراحی پر از آب بود۔ در خانۂ او مریضے بود و ارادہ داشت کہ آب را دم کنانیدہ برد۔ اطلاعِ آمدِ یوسف علی خان کردہ شد۔ وقتے نہ گزشت کہ حضرت ایشان از حرم سرا بر آمدند، ہنوز بہ نشستگاہ نہ رسیدہ بودند کہ حاجی ملّا احمد مٹہ خیل را بہ آواز بلند فرمودند۔ احمد بہ فلان بزرگ بنویس کہ بر آب دم کردہ ارسال دارد۔ یوسف علی خان چون این کلام را شنید دستبوسی کرد و رخصت شد۔ اگر حضرت ایشان درین باب مراعات کردے۔ صفائے وقت از حضرت ایشان رفتے۔ و بہ جائے طالبانِ حق۔ اصحابِ حاجات را ہجوم بودے۔ چند واقعات کہ پیش آمدہ نوشتہ می شود۔

والدۂ شوکت علی محمد علی | آبادی بانو والدۂ شوکت علی محمد علی از شاہ ولی النبی مجددی رامپوری خلیفہ حضرت شاہ احمد سعید بیعت بودہ۔ در فصل اوّل در بیان واقعۂ مولانا عبدالغفار خان نیز بیان والدۂ محمد علی گزشتہ۔ اگرچہ آبادی بانو با ہر دو فرزند خود با انگلیسہا در جہاد مصروف بودہ امّا از صفائے باطن غافل نہ بودہ۔ اکثر نزد حضرت والدۂ محترمہ می آمد و بہ ذکر شریف مشغول می گشت۔ شبے وے با دختر محمد علی آمد۔ این دختر نہ سالہ یا دہ سالہ بود۔ حضرت ایشان آن وقت بہ حلقۂ شریفہ مصروف بودند۔ والدۂ محمد علی دختر را بہ خدمت حضرت ایشان فرستاد۔ دختر عرض کرد کہ والدۂ من بسیار علیل است برائے صحتش دعا فرمائید محمد علی و شوکت علی۔ ران روزہا اسیر فرنگ بودند خذَلَہُمُ اللّٰہُ تعالیٰ۔ در عرض داشتِ دختر عجب اثرے بود کہ چشمانِ مبارک حضرت ایشان پُر نم شد و دست تضرع بہ بارگاہ کبریا دراز کردند۔ کسانے کہ در حلقۂ شریفہ شریک بودند نیز دستہا بر داشتند۔ حضرت ایشان دعا کردند و جماعت آمین گفت۔ چند روز نہ گزشت کہ خبر صحت یابی بہ حضرت ایشان رسید و معنی این حدیث شریف ظاہر شد کہ حاکم در مستدرک روایت کردہ۔ اِنَّ اللّٰہَ لَیَسْتَحْیِیْ مِنَ الْعَبْدِ اَنْ یَّرْفَعَ اِلَیْہِ یَدَیْہِ فَیَرُدَّھُمَا خَائِبَتَیْنِ۔ ذٰلِکَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰہِ۔

مُعظم علی شاہ | پسر علی خان پسر جانفشان خان از مخلصین صادق المحبۃ والارادہ بود

امّا اشتغال در امورِ دنیویہ بیشتر داشت اوقاتِ عزیز خود را در قضایا و دعاوی صرف می کرد۔ حضرت ایشان چند بار نصیحت کردند لیکن او بہ حالِ خود گرفتار ماند۔ نوبتے در بعض دعاوی چُنان ملوّث شد کہ اندیشہ سزائے حبس و بند پیدا شد چون راہِ خلاصی مسدود دیافت بہ خدمتِ حضرتِ خیرِ جہان رسید تا ہمّت برگمارند و دعائے فرمانید کہ مشکل آسان گردد۔ حضرت ایشان اَوّلاً زجرش کردند و از خانقاہ شریف بدَر کردند۔ و فرمودند "ما چند بار نصیحت کردیم لیکن تو گوش نہ نہادی" معظم علی شاہ دو روز در کوچہ بہ سر کرد و بہ عاجزی و زاری مصروف ماند۔ تا آن کہ فغانش را اثرے پیدا شد۔

تا نہ گرید طفل کے جوشد لبَن　　　تا نہ گرید ابر کے خندد چمَن

حضرت ایشان معظم علی شاہ را طلب فرمودند و بہ محبت نصیحت کردند و دستش را در دست ہائے خود گرفتہ اقرار گرفتند کہ بار دگر نافرمانی نہ خواہد کرد، بعد ازین حضرت ایشان ہر دو دست ہائے خود را برائے دعا بر داشتند و بسم اللہ الرحمٰن الرحیم خواندہ سورۂ فاتحہ را تا بہ ایاک نستعین خواندند و فرمودند "یا اللہ العالمین مر ترا پرستش می کنیم و از تو طلبگارِ عون و امداد ہستیم۔ بہ لطفِ خود گناہانِ ما یان و معظم علی شاہ و جمیع مسلمانان را معاف فرما و معظم علی شاہ را ازین آفت محفوظ دار" حضرت ایشان این دعا می کردند و اہلِ حلقہ و معظم علی شاہ بہ تامین مصروف بودند و "آثارِ اجابت از درِ حق بہر استقبال می آید" ظاہر و لائح بود معظم علی شاہ مُطمئن البال و قریر العین رخص شد۔ روزِ دوم بہ محکمہ رسید۔ و حاکم بہ برارتِ وے حکم کرد معظم علی شاہ ہمان دم برقیہ ارسال کرد چون حضرت ایشان را اطلاع واقعہ شد پروردگار را حمد و ثنا کردند و شکرانۂ الٰہی بہ جا آوردند۔

دم بر بیماران

معمول شریف حضرت ایشان بود کہ بر بیماران دم می کردند۔ اَعُوْذُ بِکَلِمَاتِ اللّٰہِ التَّامَّاتِ کُلِّھَا مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ۔ بِسْمِ اللّٰہِ الَّذِیْ لَا یَضُرُّ مَعَ اسْمِہٖ شَیْءٌ فِی الْاَرْضِ وَلَا فِی السَّمَآءِ وَھُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ۔ اَعُوْذُ بِاللّٰہِ السَّمِیْعِ الْعَلِیْمِ مِنَ الشَّیْطَانِ الرَّجِیْمِ۔ می خواندند و دعا می کردند۔

علالتِ اولاد

اگر از اولاد کسے علیل می شد حضرت ایشان بسیار کبیدہ خاطر می شدند۔ در معالجہ مصارفِ زیادی کردند۔ حضرت والدہ صاحبہ ہر شب زیرِ بالشِ مریض پنج پیسہ می نہادند و در قیام دہلی بزرا و در کوئٹہ گوسفند را صدقہ می کردند در روز و شب دو سہ بار لا محالہ نزدِ مریض می آمدند و ادعیۂ فوق الذکر را خواندہ دم می کردند۔ اگر مریض بہ خواب می بود بیدارش نہ می کردند۔ و اگر بیدار می بود از احوالش استفسار می فرمودند و دستِ مبارک بر پیشانی وے نہادہ کیفیتِ تپ معلوم می کردند۔ بر بسترِ مریض گاہے نہ می نشستند کہ بے آرام نہ شود بلکہ بر کرسی یا بہ جائے دیگر می نشستند و دیدہ شدہ کہ

بعد از دم کردن قدرے خاموش می نشستند۔ عاجز خیال دارد کہ بہ طریقۂ حضرات نقشبندیہ بہ سلب کردن مرض متوجہ می بودند، ہیچ گاہ از حضرت ایشان احوال جزع و فزع ظاہر نہ شدہ و نہ ہیچ فرق در معمولات مبارکہ واقع شدہ۔ ہر کار و ہر عمل بر وقت خود حسبِ معمول سر انجام می یافت۔ گاہے بہ کسے از بیماری اولاد چیزے نہ گفتند۔ اگر کسے از افسردگی و آثار الم چیزے بفہمد امر دیگر است۔ نزد عاجز عمل حضرت ایشان برین حدیث شریف بودہ کہ روایتش بخاری و مسلم کردہ اند۔ اِنَّ الْعَیْنَ تَدْمَعُ وَالْقَلْبُ یَحْزَنُ وَلَا نَقُوْلُ اِلَّا مَا یَرْضٰی رَبُّنَا ــــــ نوبت آخر برائے دیدن مریض بعد از نیم شب بَیْنَ السَّاعَۃِ الثَّانِیَۃِ وَالثَّالِثَۃِ تشریف می آوردند چون از حلقۂ مبارکہ فارغ می شدند در دست مبارک خود چراغ گرفتہ بہ آہستگی می آمدند تمام خانہ در خواب می بود کسے را از آمد ایشان خبر نہ می شد۔ حسب معمول دم می کردند و قدرے توقف کردہ می رفتند۔ و چون مریض شفا می یافت احیاناً شُکْرًا لِلّٰہِ برائے مسکینان انتظام طعام می کردند و احیاناً بہ رامپور، عزیزانِ تنگ دست را دراہم ارسال می کردند۔

برائے ایصال ثواب

در بمبئی وفات حاجی ایوب شد حضرت ایشان بہ حاجی عبداللہ عمر تحریر فرمودند کہ دوستان را باید ہفتاد ہزار بار کلمۂ طیبہ از سر صدق و اخلاص خواندہ ثوابش بہ روح حاجی ایوب رسانند، و بہ عجز و نیاز در بارگاہ کبریا برائے مغفرت وے دعا کنند۔

برائے دفع اثرِ چشم بد

سید احمد حسین ایوب شہری بہ خدمتِ مبارکہ عریضہ ارسال کرد کہ پسرم علیل است وَالْمَظْنُوْنُ اَنَّہٗ مُصَابٌ بِالْعَیْنِ۔ حضرت ایشان تحریر فرمودند۔ وَاِنْ یَّکَادُ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا لَیُزْلِقُوْنَکَ بِاَبْصَارِہِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّکْرَ وَیَقُوْلُوْنَ اِنَّہٗ لَمَجْنُوْنٌ وَمَا ہُوَ اِلَّا ذِکْرٌ لِّلْعٰلَمِیْنَ۔ را بخوان و دم کن کہ برائے دفع اثر چشم بد مفید است۔ احمد حسین عمل کرد و پسرش بِفَضْلِ اللّٰہِ وَاِحْسَانِہٖ شفا یافت۔

برائے حاجت برآری

فرمودند کہ بہ صباح و بہ شب قبل از خفتن وضو کردہ بہ عاجزی و حضورِ قلب اوّلاً و آخراً یازدہ یازدہ بار درود شریف و در ما بین یک صد بار این دعا را بخواند لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ الْحَلِیْمُ الْکَرِیْمُ، لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ سُبْحَانَ اللّٰہِ رَبِّ السَّمٰوٰتِ السَّبْعِ وَرَبِّ الْعَرْشِ الْکَرِیْمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ لَا اِلٰہَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحٰنَکَ اِنِّیْ کُنْتُ مِنَ الظّٰلِمِیْنَ مشکلات را پروردگار آسان خواہد کرد۔

برائے اوجاع و خصوصاً وجع چشم

در اوّل مجلد از نصف آخر من الجواہر الحسان تفسیر امام عبدالرحمٰن ثعالبی متوفی ۸۷۵ھ نسخہ

مخطوطہ حضرت الیشان تحریر فرمودہ اند۔ مِنْ فَوَائِدِ سُوْرَۃِ الْفَاتِحَۃِ وَاَسْرَارِھَا وَمَنَافِعِھَا اِنَّھَا تَقْرَأُ اِحْدٰی وَاَرْبَعِیْنَ مَرَّۃً مَابَیْنَ صَلٰوۃِ رَکْعَتَیِ الْفَجْرِ وَصَلٰوۃِ فَرِیْضَۃِ الصُّبْحِ لِکُلِّ وَجْعٍ عَامَّۃً وَلِوَجْعِ الْعَیْنِ خَاصَّۃً فَیَبْرَأُ الْوَجْعُ بِاِذْنِ اللّٰہِ تَعَالٰی۔ حَدَّثَنِیْ بِذٰلِکَ بَعْضُ اَوْلِیَاءِ الْھِنْدِ وَھُوَ یَعْقُوْبُ بْنُ خُضَیْرٍ رَحِمَہُ اللّٰہُ۔ یعنی چہل ویک بار خواندن سورہ فاتحہ مابین سنت و فریضہ صبح برائے ہر وجع عموماً و برائے وجع چشم خصوصاً مفید است و بہ من این فائدہ را از اولیائے ہند یعقوب بن خضر بیان کردہ رحمۃ اللہ۔

دعائے ماہِ نو چوں ماہ نو را می دیدند ہر دو دست ہا را بر داشتہ این دعا می خواندند اَللّٰھُمَّ اَھِلَّہُ عَلَیْنَا بِالْیُمْنِ وَالْاِیْمَانِ وَالسَّلَامَۃِ وَالْاِسْلَامِ وَالتَّوْفِیْقِ لِمَا تُحِبُّ وَتَرْضٰی، رَبِّیْ وَرَبُّکَ اللّٰہُ۔ ھِلَالُ خَیْرٍ وَّرُشْدٍ۔ چون کلمہ رَبُّکَ اللّٰہُ می فرمودند بہ انگشت شہادت اشارہ بہ ہلال می کردند تا معلوم شود کہ این جا خطاب بہ ہلال است۔

دعائے سالِ نو در کوئٹہ چون ماہ محرم از ۱۳۴۰ھ دیدند بہ حکیم مسیح الزمان ہندی کہ مخلص صادق بود این دعا تعلیم فرمودند۔ اَللّٰھُمَّ اَنْتَ اللّٰہُ الْاَبَدُ الْقَدِیْمُ وَھٰذِہٖ سَنَۃٌ جَدِیْدَۃٌ، اِنِّیْ اَسْأَلُکَ فِیْھَا الْعِصْمَۃَ مِنَ الشَّیْطَانِ الرَّجِیْمِ وَاَوْلِیَاءِ الشَّیْطَانِ وَالْاَمَانَ مِنَ السُّلْطَانِ الْجَائِرِ وَمِنْ شَرِّ کُلِّ ذِیْ شَرٍّ مِنَ الْبَلَایَا وَالْاٰفَاتِ وَاَسْأَلُکَ الْعَوْنَ وَالْعَدْلَ عَلٰی ھٰذِہِ النَّفْسِ الْاَمَّارَۃِ بِالسُّوْءِ وَالْاِشْتِغَالَ بِمَا یُقَرِّبُنِیْ اِلَیْکَ یَاذَا الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ و بہ وے گفتند۔ بر و شکرانہ حق بہ جا آر، دو رکعت بخوان کہ وے تعالیٰ شانہ ترا این نعمت عطا کرد۔

بے تو جانان قرار نہ توانم کرد — احسانِ ترا شمار نہ توانم کرد
گر بر تن من زبان شود ہر موئے — یک شکر تو از ہزار نہ توانم کرد

رویت سبیل نجات از بلیات بر ورقے تحریر فرمودہ اند۔ بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ مَنِ ابْتُلِیَ بِبَلِیَّۃٍ وَشَاءَ اَنْ یَّرٰی فِیْ مَنَامِہٖ سَبِیْلَ النَّجَاۃِ مِنْھَا فَلْیَقْرَأْ وَالشَّمْسِ وَوَاللَّیْلِ وَقُلْ ھُوَ اللّٰہُ اَحَدٌ۔ کُلَّ وَاحِدٍ سَبْعَ مَرَّاتٍ مُضْطَجِعًا عَلَی الشِّقِّ الْاَیْسَرِ مُتَوَضِّئًا مُتَلَبِّسًا بِلِبَاسٍ طَاھِرٍ، وَلْیَقُلْ بَعْدَہٗ سَبْعَ مَرَّاتٍ۔ اَللّٰھُمَّ اَرِنِیْ فِیْ مَنَامِیْ کَذَا وَکَذَا وَاجْعَلْ مِنْ اَمْرِیْ فَرَجًا وَّمَخْرَجًا وَاَرِنِیْ فِیْ مَنَامِیْ مَا اَسْتَدِلُّ بِہٖ عَلٰی اِجَابَۃِ دَعْوَتِیْ۔ انتھی۔ اِنْ رَاٰی فِی اللَّیْلَۃِ الْاُوْلٰی فَبِھَا۔ وَاِلَّا فَلْیَعْمَلْ فِی الثَّانِیَۃِ وَاِلَّا فِی الثَّالِثَۃِ وَھٰکَذَا اِلٰی سَبْعِ لَیَالٍ فَاِنَّہٗ یَرَاہُ فِیْ تِلْکَ الْمُدَّۃِ بِالضَّرُوْرَۃِ اِنْشَاءَ اللّٰہُ

تَعَالیٰ۔ وَقَدْ جُرِّبَ مِرَارًا۔ اگر کسے بہ آفتے مبتلا شود و بخواہد کہ در خواب راہِ نجات را دریابد، پس وضو کردہ ولباس طاہر پوشیدہ بہ پہلوے چپ دراز گشتہ ہفت ہفت بار سورۂ شمس، و سورۂ لیل وسورۂ اخلاص را بخواند۔ و باز ہفت بار این دعا کند، بار خدایا۔ مرا در خواب ازین آفت راہِ نجات بنما و برائے من ازاین آفت مخلصے پیدا کن و در خواب برمن چیزے ظاہر کن کہ براجابتِ دعائے من دال باشد، اھ۔ اگر بہ شبِ اول ظاہر شود فبہا و نعم، ورنہ بہ شب دوم ہم این عمل کند و اگر باز ظاہر نہ شود بہ شب سوم این عمل کند، وہم چنان تا ہفت شب۔ ان شاء اللہ درین مدت مقصد خود را دریابد، بارہا بہ تجربہ آمدہ۔

ختمِ مقدس در بیاضے نوشتہ اند ختم مقدس ومعظم در جلسۂ واحدہ بہ تعین وقت بحضورِ قلب خواندہ ایصال ثواب آن بروحِ پرفتوح امام الطریقۃ قطب الحقیقۃ مجدد الف ثانی حضرتِ امامِ ربانی قدسنا اللہ بسرہٖ الاقدس کند، برائے حلِ مشکلات وانجاحِ مہمات وحصولِ نسبت بحضرت امام ربانی قدس سرہٗ بہ غایت مجرب است (۱) درود شریف یک صد بار (۲) لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ، پنج صد بار، (۳) سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهٖ سُبْحَانَ اللّٰهِ الْعَظِيْمِ، سہ صد بار (۴) يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ بِرَحْمَتِكَ اَسْتَغِيْثُ، سہ صد بار (۵) اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ الْعَظِيْمَ سہ صد بار (۶) يَاذَا الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ، سہ صد بار (۷) يَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ، سہ صد بار (۸) لَا مَلْجَاَ وَلَا مَنْجَاَ اِلَّا اِلَيْكَ، سہ صد بار (۹) رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُوْنَنَّ مِنَ الْخَاسِرِيْنَ، سہ صد بار (۱۰) لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ، پنج صد بار (۱۱) درود شریف یک صد بار۔

بہترین اوقات ولیالی وایام تحریر فرمودہ اند کہ بہترین اوقات سحر است یعنی ربعِ آخیر شب، بعد ازان صبح کہ وقتِ نماز فجر است، بعد ازان بین العصر والمغرب، بعد ازان بین المغرب والعشاء، بعد ازان بعد العشاء، بعد ازان مابقی من الاوقات علی السواء۔ و بہترین شب ہا شبِ آدینہ و شبِ دوشنبہ و بہترین روزہا جمعہ و دوشنبہ و پنجشنبہ است۔

لطفِ خفی در اوّلِ مجلد دَلَائِلُ الْخَيْرَاتِ نوشتہ اند

وَكَمْ لِلّٰهِ مِنْ لُطْفٍ خَفِيٍّ — يَدِقُّ خَفَاهُ عَنْ فَهْمِ الزَّكِيِّ
وَكَمْ يُسْرًا اَتٰى مِنْ بَعْدِ عُسْرٍ — وَفَرَّجَ كُرْبَةَ الْقَلْبِ الشَّجِيِّ

وَكَمْ اَمْرٍ تُسَاءُ بِهٖ صَبَاحًا ‏ وَتَأْتِيْكَ الْمَسَرَّةُ بِالْعَشِيِّ

اِذَا ضَاقَتْ بِكَ الْاَحْوَالُ يَوْمًا ‏ فَثِقْ بِالْوَاحِدِ الْفَرْدِ الْعَلِيِّ

تَمَسَّكْ بِالنَّبِيِّ فَكُلُّ خَطْبٍ ‏ يَهُوْنُ لِمَنْ تَمَسَّكَ بِالنَّبِيِّ

وَلَا تَجْزَعْ اِذَا مَا ضَاقَ صَدْرٌ ‏ فَكَمْ لِلّٰهِ مِنْ لُطْفٍ خَفِيٍّ

داروے دلِ عاشق

در اوّلِ مجلّد **نوادر الاصول** نوشته اند۔ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ، يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ حَدِيْثُكَ غَوْثِيْ وَاعْتِصَامِيْ بِبَابِكَ وَالْتِجَائِيْ اِلٰى جَنَابِكَ۔

سَرَى الْبَرْقُ مِنْ نَجْدٍ فَجَدَّدَ تَذْكَارِيْ ‏ عُهُوْدًا بِحُزْوٰى وَالْعُذَيْبِ وَذِيْ قَارٍ

وَهَيَّجَ مِنْ اَشْوَاقِنَا كُلَّ كَامِنٍ ‏ وَاَجَّجَ فِيْ اَحْشَائِنَا لَاعِجَ نَارٍ

یعنی، اے رسولِ خدا، درود وسلام برشما بادا، اے رسولِ خدا حدیثِ شما معونتِ من است و التجائے من بہ دہلیزِ شما است وملاذِ من رحمۂ شما است۔ برق بہ جہاتِ نجد درخشید ومرا آن ایام یاد دہانید کہ بہ حزوٰی وعُذیب وذی قار بسر بردہ بودم واز اشواقِ من برانگیخت آن چہ پوشیدہ بود ودرزد درنہادِ من آتش را۔

يَا اَكْرَمَ الْخَلْقِ مَالِيْ مَنْ اَلُوْذُ بِهٖ ‏ سِوَاكَ عِنْدَ حُلُوْلِ الْحَادِثِ الْعَمِمِ

وَلَنْ يَّضِيْقَ رَسُوْلَ اللّٰهِ جَاهُكَ بِيْ ‏ اِذَا الْكَرِيْمُ تَجَلّٰى بِاسْمِ مُنْتَقِمٍ

چہ غم گر داغِ عصیان می برم روئے سیاہ آنجا ‏ کہ گردد آن مہِ مُلکِ ملاحت عذر خواہ آنجا

دران وادی کہ نتواند زحیرت مُور پا ماندن ‏ نمود آن قافلہ سالارِ عالم شاہراہ آنجا

چمن معلوم بُوئے زلفِ عنبر بیز او دانم ‏ صبا را گُل بہ داماں می کند ہر صبح گاہ آنجا

مرا عمریست در کاشانۂ دل خلوتے دارم ‏ تو آن اے سرورِ دین سرکشیدن گاہ گاہ آنجا

رُخِ خود برنہ تابی یا شفیعَ المذنبین از من ‏ پیادہ در رکابت چون رَوَد درویش شاہ آنجا

اجازت اوراد وصلوات

حضرت ایشان را اجازت عَنْ سَيِّدِهِ الْوَالِدِ عَنْ اَبِيْهِ عَنْ شَاهِ عَبْدِ الْعَزِيْزِ عَنْ وَالِدِهٖ شاہ ولی اللہ قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمْ بودہ واز حضرت شاہ عبد الغنی قدس سرہٗ نیز مجاز بودند۔ اگر بہ کسے اجازت دلائلُ الخیرات یا حصن حصین یا حزبِ اعظم یا اورادِ فتحیہ می دادند در اکثر اوقات بر سرورقِ کتاب سند را ہم می نوشتند۔ وصحت بعض جاہا نیز می کردند۔ عاجز در افغانستان نسخۂ دلائل الخیرات را زیارت کرد۔ حضرت ایشان بہ حِبْرِ اَحْمَرَ۔ كَمَا كَانَتْ عَادَتُهُ الشَّرِيْفَةُ فِيْ كَثِيْرٍ مِّنَ الْاَحْيَانِ۔ بر اسمِ مبارک احمد در اَللّٰهُمَّ

صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلٰی مَنِ اسْمُهٗ اَحْمَدُ۔ دو پیش نوشتہ بودند یعنی اسم مبارک را منصرف کردہ بودند، عاجز روزے این امر ا پیش مولانا قاضی سجاد حسین صدر مدرسِ مدرسۂ عالیہ فتحپوری بیان کرد۔ ایشان گفتند امام قسطلانی در ارشاد الساری شرح بخاری بیان این مسئلہ کردہ اند قسطلانی نوشتہ اند۔ اسمه احمد، قال فی الدر یحتمل النقل من الفعل المضارع او من افعل التفضیل والظاهر الثانی وعلی کلا الوجهین فمنعه من الصرف للعلمیة والوزن الغالب الا انه علی الاول یمنع معرفة وینصرف نکرة وعلی الثانی یمتنع تعریفاً وتنکیراً لانه تخلف العلمیة الصفة واذا نکر بعد کونه علما جری فیه خلاف سیبویه والاخفش وهی مسئلة مشهورة عند النحاة وانشد حسّان بمدحه (فی الرثاء) علیه الصلاة و السلام وصرفه۔

صَلَّی الْاِلٰهُ وَمَنْ یَّحُفُّ بِعَرْشِهٖ   وَالطَّیِّبُوْنَ عَلَی الْمُبَارَكِ اَحْمَدِ

فاحمد بدل او بیان للمبارك الخ

تحریر بر شجرۂ شریفہ حضرت ایشان بر شجرۂ شریفہ نام خود را و باز نام طالبِ حق مع ولدیت وے می نوشتند و دعا می کردند و بعد از ولادت ماہر سہ برادر۔ بعد از نام خود نامِ ماہر سہ را می نوشتند و باز نام طالبِ حق را عبارت یک شجرہ شریفہ بر این نہج است۔

جُدْ لِعَاصٍ وَمَا سِوَایَ هُوَ الْعَا   صِیْ وَلٰکِنْ تَنَکُّرِیْ اسْتِحْیَاءُ

الٰہی برین بندۂ شرمندہ عبداللہ ابوالخیر فاروقی و بر اولادش بلال بن عبداللہ و زید بن عبداللہ وسالم بن عبداللہ عفی اللہ عنھم وغفرلھم ورحمھم وبارك فی ایمانھم وصلاحھم وعلمھم وعملھم وعمرھم و بر دین محمد ولد شجاع شاہ توری مہربانی و رحم کن و از خشم و غضب خود ہمہ مایان را نگاہ دار و بہ رضامندی خود ہمہ مایان را مشرف کن آمین برحمتك یا ارحم الراحمین۔

دو شنبہ ۲۱ جمادی الآخرہ ۱۳۲۷ھ

شعر عربی از قصیدۂ ہمزیۂ امام ابوصیری است قدس سرہ۔ در ما سوی، ما نافیہ است یعنی کرم کن بر گناہگار و نیست جز من گناہگارے۔ و تنکیر لفظ عاصی از وجہ شرمندگی است نہ از وجہ جہل حضرت ایشان بر بعض شجرات احوالِ سالک را نوشتہ اند کہ از درجاتِ ولایت بہ کدام درجہ رسیدہ است۔

اشتراک در مجلسِ نکاح حضرت ایشان بعض اوقات در محفل عقد نکاح شریک شدہ اند بلکہ خطبۂ نکاح نیز خواندہ اند خطبہ کہ حضرت ایشان می خواندند

درکتاب حصن حصین موجود است تبرکاً عاجزآں رامی نویسد "الخطبة" ان الحمد للہ نحمدہٗ ونستعینہٗ ونستغفرہٗ ونعوذ باللہ من شرور انفسنا ومن سیئات اعمالنا من یھد اللہ فلا مضل لہٗ ومن یضللہ فلا ھادی لہٗ واشھد ان لا الٰہ الا اللہ وحدہٗ لا شریک لہٗ واشھد ان محمدا عبدہٗ ورسولہ، یاایھا الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحدۃ وخلق منھا زوجھا وبث منھما رجالا کثیرا ونساء واتقوا اللہ الذی تساءلون بہ والارحام ان اللہ کان علیکم رقیبا، یاایھا الذین امنوا اتقوا اللہ حق تقاتہ ولا تموتن الا وانتم مسلمون یاایھا الذین امنوا اتقوا اللہ وقولوا قولا سدیدا یصلح لکم اعمالکم ویغفر لکم ذنوبکم ومن یطع اللہ ورسولہ فقد فاز فوزا عظیما ورسولہ ارسلہ بالحق بشیرا ونذیرا بین یدی الساعۃ من یطع اللہ ورسولہ فقد رشد ومن یعصھما فانہ لا یضر الا نفسہ ولا یضر اللہ شیئا ونسأل اللہ ان یجعلنا ممن یطیعہٗ ویطیع رسولہ ویتبع رضوانہ ویجتنب سخطہ، فانما نحن بہ ولہٗ۔

عقیقہ | بیان عقیقہ ان شاء اللہ تعالیٰ در خاتمۂ ایں کتاب در ذکر اولاد خواہد شد۔

مسائل فقہیہ در لباس | حضرت ایشان تحریر کردہ اند "تقصیر الثیاب سنۃ واسبال الازار والقمیص بدعۃ، ینبغی ان یکون الازار فوق الکعبین الی نصف الساق وھذا فی حق الرجال واما النساء فیرخین ازارھن اسفل من ازار الرجال لیستر ظھر قدمھن اسبال الرجل ازارہ اسفل من الکعبین ان لم یکن للخیلاء ففیہ کراھۃ تنزیہ، کذا فی الغرائب۔ عالمگیریہ باب اللبس"

کوتاہ کردن جامہ ہا سنت است وفروگزاشتن لُنگی یا شلوار و پیرہن بدعت است۔ باید کہ ازار یالا ازار بند پا بود تا نیم شتالنگ، وایں حکم بر مردان است۔ وزنان را باید کہ فروگزارند ازار خود را کہ پشت پائے ایشان پوشیدہ ماند، فروگزاشتن ازار زیر بند پا از مرد اگر از وجہ تکبر نیست کراہت تنزیہ دارد" از فتاوی عالمگیری۔

منقبت غوث دہلی | ملا فیض اللہ ولد ملا دُر محمد قوم وردگ ساکن شنکی بہ یکشنبہ نوزدہم جمادی الاولی ۱۲۳۶ھ واردات قلب خود را قلم بند کردہ موسوم بہ منقبت غوث دہلوی ساخت تحریرش پیش عاجز است برخے ازاں نوشتہ می شود وقد لحق ھو بمن احبہ، خدا رحمت کند ایں عاشقان پاک طینت را۔

بیا اے کامل و مرد خرد مند | کہ گویم پیش تو پیرانہ یک پند

ازین دنیا تو حبِ خویش بردار | زاموال و منالش دل جدا دار
بہ زاری رُو بہ درگاہِ خدا آر | کہ گردی برورشس از اہلِ ابرار
شرارِ عشق او در جان افگن | تعلق ہائے غیرش را بہ ہم زن
ولے اوّل یکے رہبر بگیری | کہ بے رہبر نہ پے بُردن توانی
کہ در شہراہ عشقش پردہا ہست | بہ جُز مرشد تراوصلش کجا ہست
اگر یک جُرعہ از جامش چشیدی | حجابات جہان رابس دریدی
یگانہ پیر دارم من بہ دہلی | عجب بحرے است از فیضِ الٰہی
کہ اوصافش برون از عدِّ کلکم | صفاتش بیشتر از حدِّ عقلم
کمالاتش چو بیش از بیش باشد | یکے از نعت فیض اللہ نگارد
کہ شاہِ دہلوی غوثِ جہان است | زفیضش پُر زمین و آسمان است
بہ صدقِ دل غلامِ خاکِ او شو | پسِ او بستۂ فتراک او شو
کہ خادم را بہ راہِ راست آرد | در اوصافِ نکو ثانی نہ دارد
موافق دال با مدلول یک جا | ابُوالخیر آمدہ فتلّاعِ شرہا
بہ علمِ ظاہر و باطن مُحلّیٰ | زِ نورِ پاکِ سبحانی مجلّیٰ
کلامِ پاک را از بہرِ توشہ | زاوّل تا بہ آخر یاد کردہ
بہ مثلِ کوہ ثابت بر شریعت | رسیدہ تا بہ پایانِ طریقت
ز اشغال جہانی بس نفور است | مگر در آن چہ کز بہرش ضرور است
مجدّدِ الفِ ثانی جدِّ او بود | کہ در عرفان کسے بروے نیفزود
ز رویش آن چنان انوار تابد | کہ در شمس و قمر ہرگز نہ باشد
اگر در روز خورشید است تابان | جمالش روز و شب بنگر فروزان
گزر تا دارد ایّام و لیالیٰ | نہ باشد از فیوضش جائے خالی
فیوض عام او ہر جا رسیدہ | بہ جانِ ارجمندان آرمیدہ
گزشتہ پایہ اش زین طاقِ اخضر | ز رویش نور بیچون است اظہر
مبارک ذات او از فضل بے چون | یکے گنجے است از انوارِ مکنون
طفیلش عاجزان و بے نوایان | چشیدہ جا مہا از بحرِ عرفان

بہ راہ راست آوردہ ہزاران ‏ رہانیدہ زدستِ نفس و شیطان
بہ وقت کشف بر آن خواجہ عالی ‏ ہویدا باشد از مہ تا بہ ماہی
چو در اسرارِ حق مجذوب گردد ‏ عوائق از دلش مسلوب گردد
نگاہے گر بہ مردم افگناند ‏ ہمہ پیر و جوان در رقص آید
مراقب می شود چون خواجۂ ما ‏ شود در لحظۂ از عرش بالا
رود تا لا مکان در طرفۃ العین ‏ شود تازہ بہ نور ربِّ کونین
چو واصل می شود در کُنہِ پاکش ‏ ہمہ تن محو در کنہ جلالش
بہ جائے می رسد آن جانِ جانان ‏ نہ یابد رہ بدانجا عقلِ انسان
چو بر حالش کرم کردہ الٰہی ‏ نہ دارد وے بہ عصرِ خویش ثانی
وجودش موردِ انوارِ سبحان ‏ بود در روز و شب دائم درخشان
مقامِ غوثیت دارد جنابش ‏ بسے ابدال و اقطاب اند پیشش
خدا بخشیدہ برتر پایہ اورا ‏ الٰہی کم مگردان سایہ اورا
فدا کردہ اگر کس بر درش سر ‏ زعرفان گشتہ پُر چون مَعدَنِ زر
زبحرِ فیضِ خود آن مرشدِ ما ‏ کند سیراب و ادیہائے دلہا
اگر یک جرعہ اندازد بہ کامت ‏ شوی مخمور تا روزِ قیامت
بہ رحمت کُن نظرائے خواجۂ دین ‏ بہ حالِ زار فیض اللہ غمگین
منم کمتر غلام از خادمانت ‏ مرا نم از جنابِ بارگاہت
اگر در آستانت جائے یابم ‏ میانِ خلق سرافراز باشم
رمادِ گلخنِ تو تاجِ من باد ‏ براوجِ وصلتت معراجِ من باد
برائے بے کسان روزِ قیامت ‏ توئی حبل المتین جانم فدایت
قبولم کن زہہرت برغلامی ‏ غلامیّت مرا شد پادشاہی

بود از صدق فیض اللہ غلامت
نگاہِ لطف کُن بر خاکسارت

فصل سوم

در

اکراماتِ الٰہیّہ برحضرت ایشان

در فصل اول، تحتِ عنوان "نورِ ہدایت دمید" حدیث مبارک از صحیحین نقل کردہ شدہ کہ چون پروردگار جَلَّ شَانُہٗ وَعَمَّ اِحْسَانُہٗ از بندۂ خود راضی می گردد جبریل را خواندہ می گوید من فلان بندہ را دوست می دارم تو اورا دوست دار پس جبریل آن بندہ را دوست می دارد و در آسمان ندا می کند کہ پروردگار فلانی را دوست می دارد پس اے اہلِ آسمان شما ہم ویرا دوست دارید پس آسمانیان ویرا دوست می دارند و قبولیت آن بندہ در زمین نہادہ می شود و در دلہائے اہل زمین محبت وے جائے می گیرد۔" ومشکاۃ درباب ذکر اللہ عزوجل والتقرب الیہ حدیث صحیح بخاری از ابوہریرہؓ نقل کردہ کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ خدائے تعالیٰ گفت کسے کہ دوستے را از دوستان من دشمن دارد پس بہ تحقیق من خبر می کنم اورا بہ جنگ۔ و بندۂ من نزدیکی من نہ جست بہ ہیچ چیزے کہ محبوب تر است بہ من۔ تقرب وے از چیزے کہ فرض گردانیدہ ام بروے و بندۂ من دائما نزدیکی من می جوید بہ نوافل تا آن کہ دوست می دارم من آن بندہ را چون دوست می دارم اورا می باشم سمعِ وے یعنی شنوائی وے کہ می شنود بہ آن و می باشم بصرِ وے یعنی بینائی وے کہ می بیند بہ آن۔ و می باشم دستِ وے کہ می گیرد بہ آن۔ و می باشم پائے وے کہ راہ می رود بہ آن۔ اگر آن بندہ از من طلب کند می دہم اُورا و اگر پناہ جوید پناہ می دہم اُورا، الخ۔ چون بندہ بہ محضِ فضل پروردگار بہ مقام محبوبیت و مرادیت می رسد ہمہ افعال وے افعالِ الٰہیّہ می گردند۔ عاجز در منقبت حضرت شاہ عبد الغنی قدس سرہ نوشتہ۔

بہ احکامِ شریعت مردِ کامل	بہ اسرارِ طریقت فردِ کامل
زبان در ذکرِ حق ہر آن جاری	دلش معمور از انوارِ باری
ہمہ تن پائے در راہ رضا بود	ہمہ تن گوش بر قولِ خدا بود
ہمہ تن لب برائے ذکر سبحان	ہمہ تن دیدہ بہرِ دیدِ جانان
نہ گفتے نے برفتے نے شنیدے	نہ دیدے گر رضائے حق نہ دیدے

بہ ظاہر پیکرش از خاک بودہ　　　بہ باطن کُل ز نورِ پاک بودہ

آن بندۂ برگزیدہ کہ این مقام رامی یابد وے خلیفۃ اللہ فی الارضین می شود، قیام تمام عالم بہ ذات وے وابستہ می باشد۔ امام المحققین، برہان المتقدمین، حجۃ المتاخرین حضرت ابوبکر محمد محی الدین الحاتمی الطائی المعروف بہ ابن عربی قدس اللہ سرہٗ الاقدس این گونہ فرد اکمل را قطب الاقطاب می گویند و امام ربانی مجدد و منور الفِ ثانی حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی قدس اللہ سرہ الاقدس ویرا قیوم می نامند۔ درین امر کسے راکلامے نیست کہ مخلوقات مظہرِ صفاتِ حضرتِ خالق عزّ برہانہٗ وتعالیٰ شانہ می باشند۔ انسانِ کامل کہ ممتاز بہ احسن تقویم شدہ مظہرِ صفتِ قیومیت ہم شدہ لہٰذا نزد عاجز نامے را کہ حضرت مجدد قدس سرہ تجویز کردہ اند انسب و اولیٰ است بلکہ مطابق واقعہ۔ وکسانے کہ از علم و دانش دور و از حقائق و دقائق بے خبر اند این تسمیہ را سوءِ ادب قرار می دہند۔ وفکر نہ می کنند کہ صاحب سمع و بصر را سمیع و بصیر و صاحب علم و خبرت را علیم و خبیر و صاحب علم و دانش را علیم و حکیم و صاحب جبر و قہر را جبّار و قہار می گویند و ہیچ خیالِ سُوءِ ادب بہ کسے نہ آمد۔ در قیومیت این خیال چرا آمد۔ والحقیقۃ کما قیلت۔ اَلنَّاسُ اَعْدَاءٌ لِمَا جَهِلُوْا۔

راہ اجتبا بہ این مراتب عالیہ رسیدن وابستہ بہ محض فضل و لطف پروردگار است۔ لاغیر۔ حضرت موسیٰ علی نبینا وعلیہ وعلیٰ جمیع الانبیاء الصلوات والتسلیمات برائے آتش گرفتن برآمدند و بہ نبوت و رسالت فائز شدند۔ اَللّٰهُ يَجْتَبِىْٓ اِلَيْهِ مَنْ يَّشَآءُ وَيَهْدِىْٓ اِلَيْهِ مَنْ يُّنِيْبُ۔

عاجز احوال حضرت سیدی الوالد قدس اللہ سرہ الاقدس را از یوم ولادت تا اوّلِ روز علالت بتفصیل در فصل اول نوشتہ۔ از روزِ اوّل کہ اسبابِ سعادت برائے حضرت ایشان مُہیّا شدہ کسب را دران ہیچ مدخلے نیست وَاِلَيْكُمْ بِبَعْضِ هٰذِهِ الْاَسْبَابِ۔

وراثت علم وفضل و حفظِ قرآن و ولایت و مقبولیت از آبائے کرام یعنی از حضرت مجدد و از حضرت مخدوم بلکہ از بابائے پانزدہم حضرت امام رفیع الدین قدس اللہ اسرارہم العلیہ رسیدہ۔ ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِ۔

ولادتِ باسعادت حضرت ایشان ثمرۂ قیوم وقت بودہ۔

درگوشہائے حضرت ایشان اذان و اقامت قیوم جہان کردہ و تحنیک از دست مبارک ایشان شدہ ——— ابتدائے تعلیم کرآن را رسم بسم اللہ گویند در حرم محترم نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والتحیۃ قیوم جہان کردہ۔

درحرمِ محترمِ نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والتحیۃ عندالمواجہۃ الشریفہ بردست حق پرست قیوم جہان بیعت شدند ـــــــ درحرمِ محترمِ نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والتحیۃ بشارت خلافتِ خاصہ یافتند۔ وعلومِ دین از اولیاے کبار وعشاقِ سرورِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم حاصل کردند۔ این گونہ سعادات وخصوصاً بہ این تسلسل بہرکہ نصیب می شود۔

بالائے سرش زہوش مندی — می تافت ستارۂ بلندی

پروردگار حضرت ایشان را بہ این سعادت سرفراز کرد واز محبوبان ومرادانِ خاص گردانیدہ درقلوب اہلِ زمین محبت ایشان رامحکم کرد۔ حضرت ایشان از حجازِ مقدس با اہلیہ خود ویک خوردسالہ دختر ویک مخلصِ بخاری بہ دہلی تشریف آوردند ودروازۂ خانقاہ شریف برروے مردم بستند مع ذالک بندگانِ خدا بہ اشاراتِ غیبیہ از اطراف واکناف عالم بردرِ اقدس حاضر می شدند وسلاطین و امرار ساعی می بودند کہ نوبتے سعادت دست بوسی حاصل نمایند۔ کسے گفتہ وراست گفتہ۔

بہ مقبولی کسے را دست رس نیست — قبولِ خاطر اندر دستِ کس نیست

درایامے کہ عاجز ہنوز درعقدِ اوّل از عمرِ خود آزادمی گشت درکوئٹہ بلوچستان جماعتے از مخلصین بااختصاص قاضی لعل محمد نورزی از قلاتِ نصیر، ملا عبدالحلیم آخوندزادۂ کاکڑی، سید عبدالحق ازدیشین، خدائے رحم کاکڑ ازپشین، ملا ایاز کاکڑ از کچلاغ، ملا محمد شاہ افغانی، ملا پیر احمد ترکی، احسان اللہ صاحبزادہ ابوبکر خیل، عبدالحق صاحبزادہ ابوبکر خیل، ملا محمد علی افغانی، مرزا نیاز محمد خاں قندہاری وغیرہم نزد حضرت ایشان حاضر بودند۔ محمد شاہ دراحوال جذب ومستیِ خود اشعار خود رامی خواند وآہ ونعرہ می زد چند شعرش را عاجز می نویسد۔

اے محمد شاہ زحق غافل مباش — طاعتے کن روز وشب کاہل مباش
لاف کم زن از دروغ ومکر وکید — منصرف شو از گنہ چوں عمرو و زید
گر تو خواہی تا شوی بدرِ منیر — خاک شو در زیر پائے این فقیر
عُروۃِ وُثقیٰ زکانِ معنوی — بحرِ معنی بادشاہِ دہلوی
مے کہ تنہا جن و آدم باجماد — ہرچہ درامراست درحکمِ تو باد
زادۂ خود را بہ رحمت دارشاد — اے ستونِ دہلوی ذات العماد
تا زمین وآسمان دارد قرار — نام نیکت باد باقی پائدار

آن وقت ہریک از مخلصین از بادہاے عرفان سرشار بود واز تنِ ایشان ـــ" دلِ

ہر ذرہ در جوش انا الشرق گویان"۔ وجبینِ مبارک ایشان کالبدر التمام روشن وتابان بود۔ دران وقت حضرت ایشان تحدیثاً بنعمۃ اللہ فرمودند "اے عزیزان تعلق فتحِ باب بہ محض فضل پروردگار است، کسے افواجِ کثیرہ می بردوسعیہا می کند وناکام می گردد ودیگرے بانفرے چندمی رود وفتحیاب می شود" نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند" ایں واقعہ را حاجی ملا ایاز کاکڑی بہ عاجز بیان کردہ اند۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

روزے حضرت ایشان در خانقاہ شریف بہ حلقہ وتوجہ مصروف بودند ودران ایام سید محمد شاہ قصوری کہ بیانش درین فصل خواہد آمد مصروف کسبِ سلوک بودند عرض کردند" فرد راچہ مقام می باشد" آن وقت مولانا سیف الرحمٰن، مولوی عبد السبحان، منشی حسین علی، منشی احمد حسین ودیگران حاضر بودند۔ حضرت ایشان چند دقیقہ خاموش ماندند کہ از میرٹھ مولوی شمس الدین وحافظ اشفاق الٰہی رسیدند۔ ومولوی شمس الدین سلام واحترام یک مردِ کامل رسانید۔ آن مرد نہ گاہے بہ خدمت حضرتِ ایشان رسیدہ بود ونہ حضرتِ ایشان را باوے تعارفِ ظاہری بود البتہ "اَلْاَرْوَاحُ جُنُوْدٌ مُّجَنَّدَۃٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا ائْتَلَفَ وَمَا تَنَاکَرَ اخْتَلَفَ" راحکمے دیگر است، حضرت ایشان بہ سید محمد شاہ فرمودند" فرد را این مقام است" پروردگار حضرتِ ایشان را مراتبِ عالیہ عنایت کردہ بود، اربابِ بصیرت باحضرت ایشان بہ اخلاص پیش می آمدند۔ کسانے را کہ عاجز دیدہ یا احوالِ ایشان را شنیدہ ذکر می کند۔ وَاللّٰہُ وَلِیُّ التَّوْفِیْق۔

مولانا عبد الحق الٰہ آبادی

خلیفہ محدثِ دارالہجرۃ حضرتِ شاہ عبد الغنی وشیخ الدلائل حرم مکی ومؤلفِ الاکلیل علی مدارک التنزیل، والدر المنظم فی حکم مولد النبی الاعظم صلی اللہ علیہ وسلم، والکنز الاکبر شرح الفقہ الاصغر وغیرہا اند۔ باحضرتِ ایشان اخلاص کامل ومحبت زائد داشتند۔ ایشان را در بہرائچ یک خلیفہ بود کہ نامش نور محمد بود۔ وے بیان می کرد کہ پیرو مرشدِ من می فرمود کہ در ہندوستان حضرتِ شاہ ابو الخیر اند۔ در فضائل وکمالات ایشان را نظیرے نیست۔ مولوی صاحب سالہا سال خدمتِ کتابہائے حضرتِ ایشان کردہ اند جزاہ اللہ خیراً ورحمہ ورضی عنہ۔

سائیں توکل شاہ انبالوی

خلیفہ ملا محمود جالندھری بود وملا محمود خلیفہ ملا محمد شریف وایشان خلیفہ حضرت شاہ ابو سعید قدس اللہ اسرارہم۔ در سرہند شریف ودر انبالہ ملاقاتِ حضرتِ ایشان باجناب سائیں شدہ بود۔ سائیں از اصحاب نسبت وجذب واہل کمال بود۔ اگرچہ از علم ظاہر نصیبہ نہ داشت اما از علم باطن سینہ اش معمور ومملو بود۔ ہزاران افراد از ایشان استفادہا کردند وصدہا افراد اجازت وخلافت یافتند۔ حضرتِ ایشان چون سینہ سائیں را معمور یافتند۔ خوش شدہ فرمودند" سائیں این دولت از کجا یافتید" سائیں دست بستہ باگریہ ونالہ

عرض کرد حضور، این ہمہ از خانۂ شما است۔ قدرے از احوال جناب سائین در فصل اوّل صفحہ یک صد و چہل و ہشت گزشتہ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

پیر سیّد جماعت علی شاہ خلیفۂ بابا فقیر محمد چوراہی خلیفۂ خواجہ نور محمد تیراہی خلیفۂ بابا فیض اللہ تیراہی خلیفۂ خواجہ محمد عیسیٰ گنڈہ پوری خلیفۂ حافظ سید جمال اللہ رامپوری خلیفۂ سید قطب الدین محمد اشرف حیدر حسین۔ خلیفۂ حضرت خواجہ محمد زبیر خلیفۂ جدِ امجد خود حضرت حجۃ اللہ محمد نقشبند خلیفۂ پدر بزرگوار خود حضرت خواجہ محمد معصوم اند قدس اللہ اسرارہم۔ قیام ایشان در علی پور سیّدان، علاقۂ سیالکوٹ بود۔ یک صد و دہ سال عمر یافتہ بہ شب جمعہ بست و ہفتم ذی القعدہ سنہ ۱۳۷۰ھ رحلت نمودہ اند۔ ملاقات ایشان در خانقاہ شریف دہلی و باز در کوئٹہ بلوچستان با حضرت ایشان شدہ، در کوئٹہ فرزند کلان خود را کہ سید محمد حسن نام داشت تبرکاً از حضرتِ ایشان بیعت کنانید۔ سید محمد حسن در مدرسۂ دیوبند تحصیل علم کردہ بود۔ پیر صاحب وے را از مدرسہ بہ اجمیر شریف فرستادہ بودند۔ چرا کہ ایشان در بعض مسائل مخالف دیوبندیہا بودند و مَزَلّاتِ این گروہ را بہ شدّت تمام ردّ می کردند۔ چون کہ در مشاجرات و مناظرات از وجہ تعصب انسان در اکثر اوقات در لغزش می افتد از ین جہت در دہلی حضرت ایشان بہ پیر صاحب فرمودند۔ "جماعت علی شاہ بشنوید۔ اللہ تعالیٰ را در مرتبۂ وے و نبی صلی اللہ علیہ وسلم را در مرتبۂ وے بدارید۔ این امر واقع نہ شود کہ نبی را از مرتبۂ وے بلند کردہ بہ مرتبۂ الوہیت برسانید و این تمام محنتہا کہ شما کردہ اید برباد نہ شود"۔ یعنی

خدا را در اُلُوہیّت احد خوان — نبی را در عُبُودیّت یکے دان

سلسلۂ ایشان بفضل اللہ و احسانہ جاری است۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ

احوال میاں شیر محمد بر صفحہ ۱۸۸ گزشتہ است

احوال رؤف احمد شاہ نیز بر صفحہ ۱۸۸ گزشتہ است

احوال پیر عبد الخالق بر صفحہ ۲۰۱ و ما یلیہا گزشتہ است

مفتی محمود مدراسی فرزند علامہ قاضی بدر الدولۃ مدراسی۔ بہ مدینۂ منورہ رفت و از حضرت شاہ محمد مظہر مجددی سلسلۂ شریفہ گرفت و کسب سلوک کرد و خلافت یافت۔ حضرت شاہ محمد مظہر بہ عربی رسالہ "الدر المنظم ۱۲۹۹" فی القیام تجاہ القبر المکرم نوشتہ اند مولانا محمود شرحش بہ عربی نوشتہ اند کہ نامش "السلک المنظم" است و در احسن المطابع مدراس در سنہ ۱۳۲۲ھ طبع شدہ مفتی محمود چند بار بہ خدمت حضرتِ ایشان حاضر شدہ اند۔ لو بتے استادی مولانا محمد عمر نیز حاضر بود۔ چون حضرت

ایشان از حلقہ و توجہ فارغ شدند رو بہ مفتی محمود کردہ فرمودند۔ مفتی محمود راست گو کہ در توجہات حضرت عم گرامی و توجہات ما فرق محسوس کردید۔ مفتی محمود بہ وجد در آمدہ عرض کردند۔ "بہ خدا من ہیچ امتیاز در توجہات شما و توجہاتِ حضرت عم شما نہ می کنم" حضرت ایشان مسرور شدند و شکر حق بہ جا آوردند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

پیر جی مظفر علی خان

وطنش مراد آباد است و قیام در حصار کردہ۔ عاجز در مقامات خیر ویرا خلیفہ سائین توکل شاہ انبالوی نوشتہ حالانکہ وے خلیفۂ پیر سائین توکل شاہ، جناب حاجی محمود جالندھری است۔ وے از پیر خود و نیز از سائین توکل شاہ محامدِ حضرتِ سیدی الوالد شنیدہ بود لہٰذا اشتیاق ملاقات داشت، وے بہ حاجی فیض اللہ سرسوی گفت کہ از مخلصین باکمال بودہ و کار تعمیر خانقاہ شریف بہ وے تعلق داشت حاجی فیض اللہ برایش اجازت طلب کرد و وے بہ خدمت حضرت ایشان حاضر شد و بر وے این حقیقت ظاہر شد "شنیدہ کے بود مانند دیدہ" ہر چہ شنیدہ بود از آن بیش از بیش یافت۔ و از حضرت ایشان طلبگار اجازت سلسلۂ مبارکہ شد چونکہ احوالِ وے بسیار خوب بود حضرت ایشان بہ خوشی ویرا اجازت ارشاد دادند۔ روزے مظفر علی خان بہ منشی احمد حسین دہلوی گفتند "گدائی در جناب حضرت صاحب از شاہی جاے دیگر بہ درجہا بہتر است۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

حافظ انور علی رہتکی

وے نسباً صدیقی است و از خلفاے حاجی محمود جالندھری است۔ وفات حاجی صاحب بہ ہشتم ربیع الاول ۱۳۰۶ھ شدہ۔ بعد از وفات پیر و مرشد بہ خدمت حضرت ایشان اکثر می آمدند۔ مرد نیک و پاک دل بودند۔ در ساختن ساعاتِ شمسی مہارتِ کاملہ داشتند در مسجد جامع و در فتحپوری و دیگر مساجد بر سنگ مرمر ساعات شمسی ساختہ نصب کردہ بودند کہ از دست بُردِ زمانہ محفوظ نہ ماندند۔ در خانقاہ شریف ہم دو ساعت در ۱۳۲۰ھ (۱۹۰۲ء) نصب کردہ بودند، یکے در صحن مسجد شریف و دیگرے بر بام مسجد شریف کہ بفضلِ اللہ و احسانہٖ تا زمانِ تحریرِ این کتاب ہر دو محفوظ اند۔ براے معرفت سایۂ اصلی و وقتِ زوال و وقتِ عصر سہولت زیاد پیدا کردہ اند۔ جناہ اللہ خیرا۔ چون عمر ایشان بہ ہفتاد و نہ رسید بہ روز پنجشنبہ ششم شوال ۱۳۳۸ھ (۲۴ جون ۱۹۲۰ء) در وطنِ خود رحلت نمود و ہم دران جا مدفون گشت۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مولوی جعفر شاہ

از افراد خصوصی سائین توکل شاہ بودند و با حضرت ایشان نیاز تام داشتند و از رو دے کہ درج ذیل خواب دیدہ بودند در اعتقاد و محبت ایشان مزید

اضافہ شدہ بود۔ می گفتند "من در چراغ دہلی" بہ درگاہ حضرت نصیر الدین محمود قدس سرہٗ شبے ماندم و در خواب دیدم کہ سردارِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم بر تخت رونق افروز ہستند و حوالی تخت کرسیہا نہادہ اند کہ بر آن ہا علما و مشائخ نشستہ اند۔ می بینم کہ بر یک کرسی حضرت شاہ ابوالخیر نشستہ اند"۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

شاہ سلیمان کنگن پوری

خلیفہ سائیں توکل شاہ اند۔ حکیم کرم الدین معالج چشم مرید ایشان بود کہ نزد "حوض قاضی" دہلی جائے داشت۔ وحکیم صاحب با حضرت ایشان نہایت محبّت واخلاص داشت۔ از اولادِ حکیم صاحب کسے را عقد نکاح بود۔ حکیم صاحب حضرت ایشان را بہ نیازمندی وعاجزی دعوت اشتراک داد۔ حضرت ایشان فرمودند "اگر برائے نشستن ما یک جائے خالی مُہیّا کنید کہ آن جا کسے نہ باشد ما می آئیم"۔ حکیم صاحب بر بالاخانہ انتظام جائے کردند و حضرت ایشان تشریف بردند۔ ما ہر سہ برادر و یک مخلص افغانی ہمراہ حضرت ایشان بودیم۔ آن جا حکیم صاحب در خدمت حضرت ایشان رسیدہ عرض کرد کہ شاہ سلیمان خواہش دستبوسی دارد۔ حضرت ایشان برایش اجازت دادند۔ شاہ سلیمان دستبوسی کردہ بہ ادب تمام دوزانو نشست و بعد از لحظہ عرض کرد "حضور انور مرا در طریقۂ سہروردیہ بیعت کنید"۔ حضرت ایشان استدعائے ایشان را قبول کردہ فرمودند۔ بیائید۔ چنانچہ ایشان قریب تر رسیدند۔ حضرت ایشان دستہائے ایشان را در دستہائے خود گرفتہ کلمۂ توحید و کلمۂ شہادت خواندند۔ ایشان نیز خواندند باز فرمودند۔ ما شما را در سلسلۂ شیخ الشیوخ حضرت شہاب الدین سہروردی قدس اللہ سرہٗ بیعت کردیم و اجازت می دہیم کہ شما درین سلسلۂ عالیہ کسے را بیعت کنید وا جازت دہید۔ باز ہر دو حضرات در مراقبہ نشستند و شاہ سلیمان فی ما بعد غالباً پنج روپیہ ہدیہ پیش کرد و دست بوسیدہ مرخص شد۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مولانا مشتاق احمد انبیٹھوی

ایشان خلیفہ حافظ صابر علی رامپوری خلیفہ سرمست بادۂ وحدت حافظ لطافت علی دیوبندی وطناً و شیخو پورہ مسکناً و مدفناً اند و مشرب ایشان قادری و چشتی بود۔ از پیرِ پیرِ خود نیز فوائد حاصل کردہ اند۔ اگرچہ وطن ایشان انبیٹھہ بود لیکن در آواخر در کنجپورہ علاقہ کرنال اقامت اختیار کردند و ہشتاد و ہشت سال عمر یافتہ بہ دوشنبہ بیست و ہفت محرم ۱۳۶۲ھ رحلت نمودند۔ عجب مرد پاک دل پاک روشن بودند۔ سالہا سال در عربک اسکول" نزد دروازۂ اجمیری مدرس بودند۔ و دران ایام بہ مواظبت

به خدمت حضرت ایشان می رسیدند و فائدہا حاصل می کردند۔ در سال ۱۳۵۶ھ ملاقاتے با ایشان در "سمر ہل" شمله شد۔ ایشان با خلیفهٔ خود حافظ عبدالغنی پیش امام مسجدِ کشمیریان شمله برائے ملاقات آمده بودند۔ بیشتر از یک ساعت نشستند جنرال قونصل افغانستان صلاح الدین خاں سلجوقی نیز آن وقت موجود بودند جناب مولانا به ذوق وشوق واشک ریزان ذکر حضرت ایشان می کردند خلیفهٔ ایشان حافظ عبدالغنی دریافت کرد کہ جناب شما ذکر کدام بزرگ می کنید۔ ایشان گفتند من ذکر حضرت مولانا شاه ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ می کنم کہ سالہا سال از ایشان استفاده کرده ام۔ صلاح الدین خان سلجوقی کلامِ مولانا مشتاق احمد را بسیار بہ فکر می شنود۔ سلجوقی از زبدهٔ علماء واہلِ فضل وکمال بود۔ سالہا بہ وظائف دینی مشغول بوده باز بہ میدانِ سیاست درآمد۔ زبان انجلیزی بیاموخت۔ حافظهٔ قوی داشت از قصائد عربی وفارسی شئ کثیر از بر داشت۔ با عاجز اکثر بہ عربی کلام می کرد۔ اگرچہ وے حضرت سیدی الوالد را نہ دیده بود امّا احوال ایشان شنوده بود واز دل وجان معتقد حضرت ایشان بود۔ چون مولانا مشتاق احمد بیان حضرت ایشان کرد۔ سلجوقی را مزید محبّت وعقیدت پیدا شد۔ جناب مولانا اختتام کلام خود برایں قول کردند۔ "من سالہا بہ خدمت حضرت ایشان رفتم۔ کمالے وکشفے کہ حق تعالیٰ بہ حضرت ایشان عنایت کرده بود نظیر آن در جائے یافت نہ می شود۔ واز وجہِ اخلاص پروردگار ایشان را این دولت عطا کرده بود" رحمہ اللہ ورحم صلاح الدین ورضی عنہما۔

مولوی رکن الدین الوری

خلیفهٔ مولانا مفتی مسعود احمد صدیقی پیش امام مسجد فتحپوری ومفتی صاحب خلیفهٔ سید امام علی شاه اند کہ در رتر چھتر پنجاب اقامت داشتند دربیان میان شیر محمد شرقپوری بیان سلسلهٔ شریفہ گزشتہ۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرهٗ وقتے کہ عارضی قیام در خانقاه شریف داشتند وہنوز بہ حجاز مقدس مراجعت نہ فرموده بودند با مفتی صاحب ملاقات ہا کرده بودند وچون از حجاز مراجعت فرمودند برائے ملاقات مفتی صاحب دو سہ بار رفتند۔ حضرت ایشان از احوالِ باطن ایشان خوش بودند۔ دران ایام مولوی رکن الدین را ہم دیده بودند وفات مفتی صاحب در سال ہزار وسہ صد ونہ شده۔ بعد از وفات پیر ومرشد خود مولوی رکن الدین سالہا بہ خدمت حضرت ایشان رسیده اند وفوائدہا حاصل کرده اند فرزند ایشان مفتی محمود کہ درین ایام در حیدر آباد سندھ مقیم اند بہ عاجز بیان می کردند کہ والد بزرگوارم بہ من گفت"۔ روزے بہ خدمت حضرت شاه ابوالخیر می رفتم۔ نزد مسجد جامع سید احمد (شمس العلماء، پیش امام مسجد جامع ملاقی شد (اندران ایام جناب سید احمد از حضرت ایشان انحراف داشت) ونسبت بہ حضرت ایشان اعتراضات کرد۔

من از انجا به خانقاه شریف رفتم و بعد الاستیذان چون نزد حضرت ایشان رسیدم و جاے گرفتم. دیدم که کتابے در دست مبارک ایشان است و ایشان ازان کتاب چیزے می خوانند و شخصے آن را می نویسد. و به ہمین حال دیدم که حضرت ایشان ہمچنان کتاب را پیش روے خود داشته به زبان اردو فرمودند "این امام جامع مسجد اعتراض می کند و بلا وجه غیبت می کند" و باز مصروف به خواندنِ کتاب شدند. رحمه الله ورضی عنه.

مفتی محمد مظہر اللہ

فرزند مولوی محمد سعید، فرزند مفتی مسعود احمد نقشبندی ہستند روزے به عاجز گفتند که قبله گاہِ من به حیاتِ جدم رحلت نمودند. من خورد سال بودم که جدِّ من مرا برای امامت تجویز کردند و فرمودند که تا من به سن بلوغ و رشد نه رسم اعمام من نیابةً امامت کنند چنانچه بعد البلوغ و رشد امامت به ایشان متعلق شد. ایشان از پیر زادهٔ جدِ خود سید صادق علی بیعت شدند و خلافت از مولانا رکن الدین الوَرِی یافتند. امّا کسب سلوک از حضرت ایشان کرده اند. سالہا به خدمتِ حضرت ایشان رسیده اند. روزے به عاجز گفتند که بعد از سالہا روزے تبسم فرموده حضرت ایشان به من خطاب کردند. مولوی مظہر ہر چه کنی من پیر تو گشته ام. مفتی صاحب می گفتند دران روزہا اگرچه من تصور پیر خود می کردم لیکن آن تصور از خود زائل گشته تصورّ حضرت ایشان قائم می شد. مفتی صاحب این بیان کرده از فرطِ محبّت اشک ریز شدند. و روزے به عاجز گفتند که جناب حضرت ایشان را در گرفتِ وَسَاوِس بے حد کمال بود. روزے من حاضر شدم دربان اطلاع کرد. حضرت ایشان نسبت به شخص دیگری فرمودند که "درخانهٔ خود چنین می کند چنان می کند و حالا نزدِ من آمده است" من چون این کلام شنیدم به دل خود گفتم که حضرت ایشان عیوب ویرا ظاہر فرمودند و اندیشه کردم که این وقت به خانه باز گردم. به مجرد این که خیالِ بازگشت به دلم رسید حضرتِ ایشان مرا طلبیدند. چون جاے خود گرفتم. ازالهٔ خیالِ اول به این الفاظ کردند "مولوی مظہر، تمام مردم به یک رنگ نیستند. با کسے نرمی کرده می شود و با کسے درشتی. ما چه کنیم که این نا اہل سزاوارِ ہمین بوده" از ارشاد ایشان وسوسه از دلِ من رفت و مفتی صاحب روزے این واقعه ہم به عاجز بیان کردند. که یک شخص بسیار متمنی بود که از حضرت ایشان بیعت شود. اما ہیبت ایشان غالب بود و نه می توانست که در خدمت حضرت ایشان برسد. چندبار به من گفت که مرا ہمراہ خود ببرید که بیعت شوم. چناں چه روزے ویرا ہمراہ خود گرفته حاضر شدم. و عرض کردم که این شخص خواہش دارد که بیعت شود. حضرت ایشان فرمودند "مولوی مظہر، برائے خدا بسیار کم افراد می آیند. اکثر افراد برائے امور دنیویه می آیند که تعویذ بگیرند یا بر ایشان دم کرده شود یا برائے

مشکلاتِ دنیویہ دعا کردہ شود۔ مولوی مظہر این شخص را شما ہمراہ خود ببرید و وے را بیعت کنید۔" مفتی صاحب گفتند۔ چون باآن شخص روان شدم بہ وے گفتم، یقین دارم کہ تو این گونہ خیالات را در دل خود جائے دادہ باشی، وے بگریست و گفت، راست گفتید، من در دل خود آن گونہ خیالات آوردہ بودم۔ مفتی صاحب بار ہا بہ این عاجز گفتہ کہ پروردگار حضرت ایشان را بہ نوعے از کمالاتِ عالیہ سرفراز فرمودہ بود کہ در مشائخ سابقین کمتر افراد بہ آن کمالات متصف باشند۔ و مفتی صاحب این قول گفتہ آبدیدہ می شدند و دعا ہا در حق حضرت ایشان می کردند۔ افسوس صد افسوس کہ جناب مفتی صاحب بہ روز دو شنبہ چہارم شعبان ۱۳۸۶ھ (۲۸ر نومبر ۱۹۶۶ء) رختِ سفر ازین جہان بربستند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

سیّد ظہور الحسن از نگینہ ضلع بجنور مردِ معمّر و پاک دل بود و در طریقہ شریفہ صاحب الاجازہ والارشاد بود۔ در سرہند شریف حضرت ایشان را دیدہ بود و از دل و جان معترف کمال ایشان بود۔ پیارے لعل و پسر انش ہزاری لعل و رامچندر کہ بر دست مبارک حضرت ایشان مشرف بہ اسلام شدہ بودند از دوستان ظہور الحسن و پسرش نور الحسن بودند۔ ظہور الحسن بارہا بہ ایشان می گفت کہ مثل حضرت ایشان در مشائخ موجود نیست بعد از وفاتِ حضرت ایشان وفات یافتہ، پسرش را قیام در علی گڑھ بود۔ رحمہما اللہ و رضی عنہما۔

حافظ سیّد محمد شاہ قصوری وے پسر دختر مولانا عبد الرسول قصوری است کہ فرزند و خلیفہ و جانشین جناب غلام محی الدین قصوری بودند و ایشان از اجلّ خلفائے حضرت شاہ غلام علی قدس اللہ اسرارہم بودہ اند۔ چون عبد الرسول وفات یافت محمد شاہ دہ سالہ یا یازدہ سالہ بود۔ از معارف یکسر تہی دامن بود۔ چون کہ از اولیائے حق یک ولی کامل وے را سجادہ نشین خود ساختہ بود۔ حق تعالیٰ اسبابِ سعادت برائش مہیا ساخت سیّد محمد شاہ چون جوان شد داعیۂ خدا طلبی در باطنش پیدا شد و بہ خدمت خیر جہان رسید و بہ کسبِ سلوک مشغول گشت۔ وے ہر سال برائے چہل روز می آمد و فیوضات و برکات حاصل می کرد۔ برادر خورد وے سید احمد شاہ از حضرت ایشان بیعت بود۔ وے برائے پسر کلانِ خود سیّد رؤف احمد شاہ خواہر کلان را طلب کردہ بود۔ کما سیاتی البیان فی الخاتمۃ۔ رحمہم اللہ و رضی عنہم۔

پیر جی سیّد ممتاز علی ساکن فیروز آباد و خلیفۂ مولوی سرفراز علی ساکن سکندر پور علاقہ مین پوری را داعیۂ خدا طلبی از سر صدق و اخلاص بود۔ سالہا سال مجاہدات شاقہ و ریاضاتِ کثیرہ کردہ بود۔ پیر وے خلیفۂ سائین توکّل شاہ انبالوی بود۔ ملاقات ممتاز علی شاہ با حاجی

فیض اللہ سرسوی شد کہ از مخلصانِ پاک نہاد حضرت ایشان بود و دران ایام کار تعمیر خانقاہ شریف منتلق بہ وے بود۔ بہ سال بست و ششم یا ہفتم از قرنِ چہار دہم ممتاز علی شاہ در مقامے از مقاماتِ سلوک بند ماند۔ بہ مشورۂ حاجی فیض اللہ وے مکتوبے بہ خدمت حضرت ایشان بہ کوئٹہ ارسال کرد۔ حضرت ایشان بہ جواب نوشتند کہ عبور ازاین مقام تعلق بہ صحبت دارد۔ اگر مصارف آمد و رفت داری حاضر شو۔ چنان چہ وے بہ کوئٹہ رفت و آن جا مولانا سید عبدالجلیل را یافت یک ہفتہ قیام کرد و بفضل اللہ و احسانہ ازان مقام عبور حاصل کرد و از کوئٹہ مسرور القلب مراجعت کرد و در دلِ خود محبّت مولانا سید عبدالجلیل را با خود آورد۔ سید ممتاز علی شاہ با عاجز ارتباطِ زیاد داشت یک بار عاجز را بہ فیروزآباد ہم بردہ۔ عجب پاک دل و صادق المحبۃ بود۔ اگر وے مدتے در خدمتِ حضرت ایشان ماندے از عجائبِ روزگار گشتے۔ چون کہ از حضرت ایشان بسیار می ترسید از حضوری قاصر ماند۔ حاجی فیض اللہ و مولانا عبدالجلیل را تا آخر وقت یاد می کرد۔ بہ روز سہ شنبہ ۱۳ شعبان ۱۳۷۸ھ م ۲۴ مارچ ۱۹۵۹ء رحلت نمود و در فیروزآباد در خانۂ خود جائے را کہ برائے خود تجویز کردہ بود بہ یار امید۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

سیّد ابوالخیرات فرزند سید عبدالحلیم است کہ خلیفۂ محمد رضا بنارسی بود و وے خلیفۂ جدِ امجد حضرت شاہ احمد سعید بود۔ در حدود ہزار و سہ صد و بست و پنج یا شش بہ خانقاہ شریف دہلی آمد۔ حضرت ایشان نماز عصر خواندہ از دالان مسجد شریف برآمدند و نظر کیمیا اثر بر وے فتاد بہ مخلصِ افغانی فرمودند "بر آن جوان را بیار کہ بوے اُنس از وے می آید" وے ابوالخیرات را پیش کرد۔ حضرت ایشان از احوالش دریافت نمودند، چنانچہ کیفیت خود بیان کرد و باز عرض کرد مرا بیعت کنید۔ حضرت ایشان فرمودند نصیبۂ تو نزد پدرِ بزرگوارت است۔ برو از ایشان بیعت شو و سلوک مجددیہ راطے کن و فیما بعد برائے چند وقت این جا بیا، چنان چہ سید ابوالخیرات بہ خانہ رفت و از حضرت والد خود بیعت شدہ کسبِ سلوک کرد و خلافت یافت۔ بہ بست و ہفتم صفر سال سیزدہ صد و سی والد بزرگوارش رحلت نمود و بعد از چند ماہ وے بہ خدمت خیر جہان رسید، چند وقت در حلقہ نشست و آن چہ مقسومش بود حاصل کرد و با اجازتِ ارشاد بہ وطنِ خود مراجعت کرد۔ فَهَنِيْئًا لَّهٗ ثُمَّ هَنِيْئًا لَّهٗ وفات ابوالخیرات بہ نوزدہم ذی الحجہ سال سیزدہ صد و پنجاہ و سہ در مقام سیوان ضلع سارن شد۔ وے بہ مخلصین خود این واقعہ را بیان می کرد و خلیفۂ وے غلام محمد ساکن کمال پور ڈاک خانہ نرائن پور ضلع مرزا پور سہ سال قبل نزد عاجز آمد و این تفصیل بیان کرد۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

شاہ محمد شعیب فرزند حکیم راحت علی ساکن قلندر پور۔ علاقۂ اعظم گڑھ بیان کرد کہ آغاز شباب

من بود۔ ودوران ایام من ریش خود رامی تراشیدم۔ من برائے تحصیل علم بہ دہلی رفتم۔ ودر آبادیِ حضرت نظام الدین اولیا قدس سرہ ملاقات من با شاہ عبد الصمد شد، چوں کہ من تمنّائے داشتم کہ یک بار زیارت حضرت ایشان بکنم لہٰذا بہ شاہ عبد الصمد گفتم کہ مرا بہ خدمتِ حضرت ایشان برسانید، ایشان گفتند طاقت این کار نہ داریم۔ حضرت ایشان یک بزرگ شمشیر برہنہ ہستند چون این جواب شنیدم بہ دل خود گفتم۔ کہ من لامحالہ بہ درگاہ حضرت ایشان خود را می رسانم و ہر چہ پیشم آید نقصانے نہ دارم۔ اگر بہ حضوری مشرف شدم بہ مقصود رسیدم واگر مرا راندند سزاوار آنم، بعد ازین بہ کمالِ محبت واخلاص حاضر شدم و بہ دربان گفتم کہ حضرت ایشان را اطلاع بدہد۔ آن وقت چند طالبانِ علم نیز حاضر شدند۔ دربان از آمد طالبان واز آمد من اطلاع رسانید حضرت ایشان بہ طالبان جواب ارسال کردند" فقیر کے فرصت دعا ہا دارد کہ شمایان در امتحانات کامیاب شوید۔ دیگر مشائخ موجود اند نزد ایشان بروید" ومرا طلب فرمودند۔ من بہ ادب تمام حاضر شدم وسلام عرض کردم۔ دیدم کہ حضرت ایشان یک گونہ در احوال استغراق اند۔ بر چہرۂ انور پر توِ انوار و تجلّیات ظاہر وباہر بود، آن گونہ انوار و تجلّیات من بر چہرۂ کسے نہ دیدہ ام، محسوس می کردم کہ عکس آفتاب در آئینۂ رخسار ظاہر است۔ حضرت ایشان سلامم را جواب دادند و من نشستم، بجواب بہ من اشارہ کرد تا بخیزم ہلیکن من حرکت نہ کردم۔ بعد از چند دقیقہ حضرت ایشان فرمودند" جان بجانانہ بدہ ورنہ بستاند اجل" اے عزیز رخصت ہستی" ومن از انجا برخاستم۔ ارشاد حضرت ایشان را اثر ظاہر شد کہ من وابستہ بہ سلسلۂ قادریہ شدم۔ انتہی" شاہ محمد شعیب این بیان را در ۱۳۸۸ھ در گھوسی نویسانیدہ وبعد از یک سال در ۱۳۸۹ھ رحلت کردہ و بہ پہلوے پیر و مرشدِ خود شاہ فتح قلندر در موضع قلندر پور مدفون شد۔ ایشان خلیفۂ پیر خود بودند و با استادی جناب مولانا محمد عمر گھوسوی ارتباط زیاد داشتند۔ حضرت استادی می فرمودند کہ شاہ محمد شعیب مرد پاک باطن و مبارک احوال بود۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

حکیم فرید احمد عباسی وطن ایشان اَمرُوہہ است از توابع مراد آباد۔ از شاہ بہار الدین امروہوی خلیفۂ شاہ عبد الرحمٰن شاہجہانپوری خلیفہ قطب ارشاد زمانہ حضرت شاہ غلام علی عبد اللہ دہلوی قدس اللہ اسرارہم بیعت بودند۔ مرد پاک باطن وصاحبِ نسبت بودند۔ در طب یونانی استعداد خوب داشتند۔ حکیم محمد اجمل خان ایشان را در جامعہ طبّیہ استاد مقرر کردہ بودند۔ در سال ۳۷ یا ۱۳۳۸ ملاقات ایشان با حضرت سیدی الوالد نزد چتلی قبر شد۔ حضرت ایشان در عربہ سوار بودند وبرائے تفریح تشریف می بردند۔ حکیم صاحب حضرت ایشان را دیدہ بہ سرعت نزد عربہ رسید وسلام عرض کردہ دست مُبارک را بوسہ داد۔ آن بوسہ چہ بوسہ بود کہ مہر غلامی بر قلب حکیم صاحب ثبت کرد۔ بہ اخلاص

تمام عرض کردند اگر اجازت باشد بعد العشار حاضر خدمتِ اقدس شوم۔ حضرت ایشان اجازت دادند، و حکیم صاحب ازان روز تا روزِ وفاتِ حضرت ایشان بالالتزام بہ خدمتِ اقدس می رسید۔ چون کہ صاحبِ استعداد بود ترقیات بے اندازہ حاصل کرد عاجز خبر نہ دارد کہ حضرت ایشان حکیم صاحب را اجازت ارشاد دادند یا نے البتہ این قدر می داند کہ از بسیاری پیران و خلفاء بہ مراتب بلند تر بود۔ وے احوالِ سیرِ سلوک را از حضرت ایشان دریافت کردہ بود، شاگردانش بہ عاجز بیان کردہ اند کہ بہ دوران درس اگر ذکر حضرت ایشان می آمد بر حکیم صاحب کیفیتے طاری می شد و بیان حضرت ایشان را بہ اخلاصِ تمام می کردند و اشکہاے محبت می ریختند۔ بعد از تقسیمِ ہند بہ لاہور رفتند۔ پس از ہشت سال عاجز بہ لاہور رفت۔ آنجا بہ روز دو شنبہ دہم شعبان ۱۳۷۴ھ (۴ اپریل ۱۹۵۵ء) با فرزند کلانِ ایشان برادر طریقت علی احمد ملاقات شد و از وے معلوم شد کہ حکیم صاحب در "موڈل ٹاؤن" خانہ نشین اند۔ عاجز با وے بہ ملاقات حکیم صاحب بہ موڈل ٹاؤن رسید۔ از وجہ کلان سالی و تقلباتِ روزگار ضعف و نقاہت بر جسم ایشان ظاہر بود مع ذلک در محبت و اخلاص حضرت سیدی الوالد عاجز ایشان را مصداق این شعر یافت۔

ہر چند پیر و خستہ دل و ناتواں شدم ہر گہ کہ یاد روے تو کردم جوان شدم

بعد ازان روز عاجز ایشان را نہ دیدہ۔ پروردگار با دوستانِ پاک طینت زیر سایۂ پیر و مرشد برحق عاجز را جمع کند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مولوی امداد اللہ خان

فرزند کلان حافظ عنایت اللہ خان رامپوری کہ خلیفہ حضرت مولوی ارشاد حسین مجددی رامپوری اند۔ مولوی امداد اللہ از ریاست رامپور بہ سرہند شریف رفت و از ان جا براے ملاقات حضرت ایشان بہ دہلی آمد۔ ہمراہ وے باقر رضا خاں بود کہ فی ما بعد سکونت کراچی اختیار کرد۔ چہار سال قبل بہ حیات بود وے این واقعہ بیان کرد کہ مولوی امداد اللہ خان بہ خانقاہ شریف دہلی رسیدہ در عمارت دروازہ نشست دربان را براے اطلاع کردن نہ گفت۔ مدتے نہ گزشت کہ حضرت ایشان از حرم سرا دریافت فرمودند کہ از رامپور کدام شخص آمدہ۔ آن وقت مولوی امداد اللہ نام خود را بہ نواب نشان دادند و وے اطلاع رسانید۔ حضرت ایشان مولوی صاحب را نزدِ خود طلب فرمودند و فیہا بعد مرا نیز خواستند۔ این کرامتِ حضرت ایشان بود کہ از خود بہ آمد مولوی امداد اللہ آگاہ شدند"۔ رحمہما اللہ و رضی عنہما۔

ذکر محمد حسن خان رامپوری چشتی بر صفحہ ۱۷۸ گزشتہ است۔

وبیان محمد حسن خاں کرتپوری نقشبندی از کتاب وے "حالات مشائخ نقشبندیہ" بر صفحہ ۲۰۷ گزشتہ۔

پیر ابوالخیر غازی پوری

درسلسلۂ نقشبندیہ بہ پیر طریقت بود۔ درسال آخر مع فرزند خود ابواللیث بعد العشاء الآخرہ برائے زیارت حاضر شد۔ روز دوم برائے عیادت حضرت والدہ ماجدہ بہ مستشفیٰ رسید وآں جا در خدمت حضرت ایشان بہ اندازہ دو ساعت نشست چون قصد مراجعت کرد حضرت ایشان فرمودند۔ بعد العشاء بہ خانقاہ شریف برسید وہمراہ ما غذا تناول کنید۔ چنان چہ وے باپسر خود بروقت رسید۔ چون وقت شستن دست رسید وے آفتابہ ولگن در دست خود گرفت ودست مبارک حضرت ایشان شستانید وگفت "پروردگار برمن چہ کرم فرمودہ کہ این خدمت از من گرفت"۔ پیر ابوالخیر بہ دوران اکل طعام گفت۔ دی شب ہجوم فیوض برکات بود وامشب احساس کمی می شود۔ حضرت ایشان فرمودند۔ فضل پروردگار است کہ در فیوضات وبرکات کمی نیست البتہ از وجہ نان خوردن دراوراک فیوضات کمی واقع شدہ است۔ برسر مبارک حضرت ایشان مثال نعل المصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم آویزان بود۔ پیر ابوالخیر غازی پوری استفسار آن کرد۔ حضرت ایشان فرمودند۔ من این مثالِ مبارک را برسر خود آویزان کردہ ام تاکہ در حضور مبارک سردار کائنات علیہ افضل الصلوات وازکی التحیات اظہار غلامی من بودہ باشد وباز حضرت ایشان از حضرت جامی قدس سرہ این شعر خواندند۔

> ادیم طائفی نعلین پاکن　　　　شراک از رشتۂ جانہاے ماکن

پیر ابوالخیر در خدمت حضرت ایشان عرض کرد کہ حضور اقدس لطائف مرا معائنہ فرمائید چناں چہ ہر دو حضرات چشمہا بند کردہ بنشستند۔ وبعد از مدتے حضرت ایشان فرمودند فضل پروردگار است کہ چیزے از انوار یافتم۔ پیر ابوالخیر این شعر خواند۔

> من تو شدم تو من شدی من تن شدم تو جاں شدی　　　　تاکس نہ گوید بعد ازین من دیگرم تو دیگری

پیر ابوالخیر غازی پوری بہ خواندن مثنوی شریف مشہور بود چناں چہ وے چیزے از مثنوی شریف بہ ذوق وشوق خواند۔ وباز عرض کرد۔ حضرت شما بزرگ وبزرگ زادۂ ماہستید۔ اگر بہ من اجازت ارشاد عنایت کنید عین بندہ پروری باشد۔ حضرت ایشان طلبش را قبول فرمودہ گفتند۔ از ما بہ شما اجازت است۔ وے در شکرانہ دست مبارک حضرت ایشان بوسید وبہ یاد عاجز می آید کہ چیزے بہ طور نذر نیز پیش کرد۔ غالباً بعد از یک ماہ حضرت ایشان رحلت فرمودند وپیر ابوالخیر در فاتحۂ کلاں کہ بہ ۲۹ رجب ۱۳۴۱ھ بودہ

حاضر شدہ ددوسہ روز ماند مثنوی شریف ہم خواند وقت اول را یاد می کرد و می گریست۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مولانا کرامت اللہ خان دہلوی

جناب مولانا از خلفائے حاجی امداد اللہ مہاجر مکی بودند و بر مسلکِ پیر و مرشد خود بہ وجہ خوب قائم بودند۔ بہ بسیار محبت میلاد شریف می خواندند و قیام می کردند۔ و با حضرتِ ایشان محبتِ فوق العادہ داشتند۔ شبے در کوچہ قابل عطار دہلی میلاد شریف بود۔ اہلِ کوچہ حضرت ایشان را دعوت شرکت دادند چنانچہ حضرت ایشان آن جا رفتند۔ برائے بیانِ ذکر شریف مولانا را طلب کردہ بودند چون حضرت ایشان نشستند اہالی آن جا بہ مولانا گفتند کہ بیان بفرمائید۔ و برائے ایشان کرسی نہادند۔ جناب مولانا گفت۔ حضرت ایشان بر زمین باشند و من بر کرسی۔ کلام مولانا بہ سمع مبارک حضرت ایشان رسید۔ فرمودند۔ جناب مولانا این احترام شما نیست این احترامِ آن ذکرِ مبارک است کہ پروردگار آن را بلندی عطا کردہ و فرمودہ۔ وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ۔ عَلٰی صَاحِبِ الذِّكْرِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ۔ وَرَحِمَ اللّٰهُ كرامت اللهِ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

استادی مولانا عبد العلی

ایشان از ارشدِ تلامیذ مولانا محمد قاسم نانوتوی اند و از استاد ایشان مولانا احمد علی سہارنپوری نیز حدیث شریف خواندہ اند۔ در ابتدائے کار بہ دہلی در مدرسہ حسین بخش واقع محلہ مٹیا محل صدرِ مدرس بودند۔ با منتظمین آن مدرسہ در امرے اختلاف واقع شد لہٰذا قصد کردند کہ با رفقائے خود از دہلی بروند۔ این خبر چون بہ نواب فیض احمد خان، نواب ابو الحسن خان، مولوی عبد الاحد مالک مطبع مجتبائی، منشی ننے خان و عبد الستار مشہور بہ نواب صاحب کہ از ینجابیہائے دہلی و از مخلصین حضرت سیدی الوالد بود رسید۔ باہم گفتند کہ چنین مرد پاک طینت را نہ باید گذاشت کہ از دہلی رود۔ لہٰذا این جماعت نزد ایشان حاضر شد و گفت بہ مسجد مولوی عبد الرب تشریف برید و آن جا درس دہید۔ چنان چہ آن جناب مع رفقا آن جا رفتہ سلسلۂ تدریس شروع کردند۔ شمار مولوی صاحب اگرچہ در علمائے کرام و محدثین عظام می شود اما ایشان از جماعت اخیار کھم الذین اذا رُأوا ذُکِرَ اللّٰہ " بودند۔ سیمائے ولایت از جبین ایشان ظاہر بود۔ عاجز صحیحین و ابن ماجہ را از اول تا آخر حرفاً حرفاً از ایشان خواندہ۔ و مدارکِ عشقِ ایشان را کہ با رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بود دریافتہ است در ردِ ابن تیمیہ و اتباع وے از وہابیہ نجدیہ تقریراتِ شائقہ می کردند چون بہ حدیث لَوْلَا قَوْمُكِ حَدِيثُو عَهْدٍ رسیدند فرمودند۔ آن چہ این گروہ در حجاز مقدس گنبدہا و مقابر را شکستہ و مسلمانانِ عالم را رنج رسانیدہ است از روئے این حدیثِ صحیح فعل ایشان ناجائز است۔ و تقریرے کہ در بیان حدیث لاتشد الرحال کردہ اند حلاوتش تا این زمان عاجز را خوش وقت می سازد چون عاجز

از دورۂ حدیث فارغ شد فرمودند۔ چیزے دیگر بخوان و باز انتخاب قصیدۂ بُردہ کردند چنان چہ تا اوائلِ ماہ رمضان عاجز از ایشان قصیدۂ مبارکہ می خواند۔ چون عاجز از قصیدۂ مبارکہ شعرے را می خواند جناب ایشان در گریہ مصروف می گشتند و تا حدے می گریستند کہ ایشان را طاقت گفتار نہ می ماند۔ بہ دقت تمام در یک روز دو یا سہ شعر خواندہ می شد۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرہٗ پاک باطنی جناب ایشان را دریافتہ بودند لہٰذا اوّلاً در مدرسہ حسین بخش نماز جمعہ می خواندند و چون جناب مولانا بہ مدرسۂ عبدالرب تشریف آوردند حضرت ایشان نیز آن جا می رفتند۔ بعد از نماز بہ اندازۂ یک ساعت ہر دو حضرات باہم تکلم می فرمودند و اہلِ دل لطفہا می برداشتند۔ جناب مولوی صاحب تقریبًا از پانزدہ سال در مرض فالج مبتلا بودند طاقت حرکت و نشست و برخاست نہ داشتند۔ یک دست را قدرے حرکت می دادند لہٰذا حضرت ایشان نزد ایشان می رفتند۔ آن وقت جناب ایشان دامن حضرت سیدی الوالد را بر چشمہاے خود می نہادند و می فرمودند۔ مرا بوے محمد صلی اللہ علیہ وسلم می آید۔

دلم گردیدۂ بوئے حبیب است　　　　زہے بوئے کہ از کوئے حبیب است

روزے جناب ایشان بہ حضرت سیدی الوالد رقعہ ارسال کردند و در آن نوشتہ بودند کہ من در خواب دیدم کہ شما در مدرسہ گشت می کنید۔ و ناگاہ شما بہ صورت مبارکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ظاہر می شوید۔ جناب مولوی صاحب در جلسۂ افتتاح صحیح بخاری یا در جلسۂ اختتامش حضرت ایشان را مدعو می کردند و حضرت ایشان بہ شوق می رفتند۔ جناب مولوی صاحب را با استاد خود مولانا محمد قاسم و با حضرت سیدی الوالد تعلق خاطر و ارتباط وافر بود۔ چون ذکر ایشان می کردند بے ساختہ از چشمان ایشان اشک جاری می شد۔ وفات ایشان بہ روز یکشنبہ سیزدہم جمادی الاولیٰ ۱۳۴۷ھ در مدرسۂ عبدالرب واقع شد و بعد الغروب در جوار حضرات محدثین دہلویہ در گورستان مہندیان مدفون شدند قَدَّسَ اللہُ سِرَّہٗ وَنَوَّرَ ضَرِیْحَہٗ۔

آمدِ یک ولیٔ کامل

از جہات سرحد افغانستان یک ولی کامل برائے سہ روز نزد حضرت ایشان می آمد۔ ہیچ سامان ہمراہ ایشان نہ می بود۔ یک مجلد از حدیث شریف در بغل ایشان می بود۔ در اتباع سنت نظیر خود نہ داشتند۔ لباس ایشان لنگی و ردا و دستار بود و در پائے نعال شراک دار۔ دائما بر سر خاک نماز می خواندند۔ گاہے دیدہ نہ شدہ کہ بر جامہ نماز خواندہ باشند۔ عاجز آن وقت و آن جاے را یاد دارد کہ در تفریح گاہ بر سر کوہ مخلص افغانی کمبل فرش کرد۔ حضرت ایشان امام و ما ہر سہ برادر و مخلص افغانی و آن مرد ولی مقتدی بودیم۔ چون حضرت ایشان برائے نماز استادند۔ مرد ولی از جانب خود کمبل را دوتاہ کرد و بہ حضرت ایشان خطاب کردہ گفت کہ شما این چہ بدعت اختیار

کردہ اید؟ حضرت سیدی الوالد بہ سوئے ایشان ملتفت شدہ تبسم فرمودند۔ و باز شروع بہ نماز کردند۔ ہر دو حضرات پاک مشرب و پاک مسلک و پاک دل بودند و از دل و جان عاشقانِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بودند مقصد ہر یک رضائے پروردگار بود۔ ہر یک می گفت۔

مقصودِ من خستہ ز کونین توئی　　　از بہر تو میرم و برائے تو زیم

لہٰذا قصہ ناراضگی را گنجائشے نہ بود۔ بلکہ کُلٌّ یَّعْمَلُ عَلٰی شَاکِلَتِہٖ فَرَبُّکُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ ھُوَ اَھْدٰی سَبِیْلًا۔ را کیفیت بود۔ عاجز تقریرات و تحریراتِ مدعیانِ علم شنیدہ و دیدہ کہ بیان بدعات می کنند و ترغیب می دہند کہ از بدعت اجتناب کردہ شود۔ تمام زورِ گفتار و قوتِ قلم برین صرف می کنند کہ محفلِ مبارک میلاد شریف منعقد نہ کنید و قیام نہ کنید۔ عرسِ بزرگان دین نہ کنید۔ غیر ازین سہ امر ہر چہ کردہ شود حرجے نہ دارد۔ اتباعِ سنت آن بود کہ آن ولی پروردگار می کرد۔ چہ در اکل و شرب چہ در لباس و مسکن۔ برائے نماز سجادہا فرش کردن یقیناً بدعت است۔ امتیاز علماء بہ دستار کلان و پیراہن طویل و جبۂ فراخ یقیناً بدعت است۔ روزے حضرت عمر حضرت جابر رضی اللہ عنہما را دیدند۔ استفسار نمودند ما ھذا یا جابر۔ وے عرض کرد۔ اشتھیت لحمًا فاشتریتہٗ۔ حضرت گفت ــــــ کلما اشتھیت اشتریت اما تخاف ھٰذِہِ الْاٰیَۃَ۔ اَذْھَبْتُمْ طَیِّبٰتِکُمْ فِیْ حَیَاتِکُمُ الدُّنْیَا۔ کما ذکرہٗ ابن الجوزی فی سیرتہٖ۔ افسوس صد افسوس کسانے کہ امامت نماز را اجرت گیرند و بعد از نماز صبح ترجمۂ قرآن مجید بہ مزد کنند۔ و اگر برائے وعظ روند مقررہ خود را وصول کنند آنہا انعقادِ محفل مبارک را بدعت گویند۔ عَلَی اللّٰہِ تَوَکَّلْنَا۔ رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَۃً لِّلْقَوْمِ الظّٰلِمِیْنَ۔ این واعظانِ ارشاد حضرت عمر را بفہمند تا اَذْھَبْتُمْ طَیِّبٰتِکُمْ فِیْ حَیَاتِکُمُ الدُّنْیَا بر ایشان صادق نیاید۔ البتہ امثالِ این ولی پروردگار را می شاید کہ از نماز بر بساط خواندن یا از انعقادِ محفل میلاد استفسار کنند چہ وے در تمام امور اتباع سنّت را ملحوظ می دارد۔ چنان چہ آن ولی روزے نسبت بہ محفل مبارک میلاد شریف بہ حضرت ایشان گفت کہ در عہد نبوی و عہد صحابہ انعقاد این گونہ محافل نہ شدہ۔ حضرت ایشان فرمودند این درست است۔ در آن زمانِ مبارک بہ فریضۂ جہاد ہر یک مشغول بود۔ در جۂ مستحسنات و مستحبات بعد از فرائض و واجبات است۔ و در این زمان عوام در لہو و لعب و فسق و فجور اوقات خود را صرف می کنند۔ ما می خواہیم کہ در قلوب ایشان محبتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پیدا شود کہ محبت آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم اصل ایمان است۔ برائے حصول این مقصد انعقادِ این مبارک محفل می کنیم کہ ائمہ دین آن را بدعت حسنہ گفتہ اند۔ و نیز فرمودند کہ یوم المیلاد و یوم الارتحال و یوم البعث را مزیتے است۔ پروردگار نسبت بہ حضرت یحییٰ علیہ السلام گفتہ۔ وَسَلٰمٌ عَلَیْہِ یَوْمَ وُلِدَ وَیَوْمَ یَمُوْتُ وَیَوْمَ یُبْعَثُ حَیًّا۔

و پروردگار قول حضرت عیسیٰ علیہ السلام رانقل کردہ و گفتہ۔ وَالسَّلَامُ عَلَیَّ یَوْمَ وُلِدْتُّ وَیَوْمَ اَمُوْتُ وَ یَوْمَ اُبْعَثُ حَیًّا۔ ولادت سرورِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم برائے عالمیان سراسر رحمت است و اللہ تعالیٰ می فرماید قُلْ بِفَضْلِ اللّٰہِ وَ بِرَحْمَتِہٖ فَبِذٰلِکَ فَلْیَفْرَحُوْا۔ لہٰذا انعقاد محفل مبارک میلاد شریف و اظہار سُرُور دران یوم مسعود مطابقِ منشار خداوندی است جل شانہ۔ چون آن ولیِ پاک نہاد کلام حضرت ایشان شنید خاموش نشست و چیزے نہ گفت۔

شبے آن پاک نہاد در کوچۂ "چہل امیران" معروف بہ کوچۂ چیلان نزد خانہ مولوی بدرالاسلام در مسجد شریف بعداز نماز خفتن در احوال جذب و وجد از شمال بہ جنوب و از جنوب بہ شمال می گشت، اتفاقاً مفتی کفایت اللہ آن وقت داخلِ مسجد شریف شد و سرمستِ بادۂ الفت را درچنین احوال بے قراری یافت، مفتی صاحب تادیر احوالش رادید، وفیما بعداز مولوی بدرالاسلام استفسار کرد کہ آن شخص از کجا بود و حالا کجا است مولوی بدرالاسلام گفت۔ کہ این شخص ہر سال برائے سہ روز بہ خدمتِ اقدس حضرت صاحب می آید۔ یک کتاب حدیث متاع وے می باشد۔ ما یان نہ از نام وے واقف ہستیم و نہ از وطنش خبر داریم اگرچہ آن ولی پروردگار مراجعت کردہ اما در خانقاہ شریف امثال وے موجود اند۔

سر برآراز کاشفِ تحقیق تادر کوئے خبر
کشتگانِ زندہ بینی انجمن در انجمن

حضرت ایشان بسیار مراعات این ولی پروردگاری کردند کہ اعلیٰ نمونہ۔ رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ بود یک سال چون وے آمد از موہائے مژہ، چشم وے زخمی شدہ بود، حضرت ایشان بہ حکیم محمد شفیع معالج چشم فرمودند کہ علاج چشم بکند۔ چنانچہ وے معالجہ کرد و حضرت ایشان یک کمبل برائے پوشش و لنگ و ردا و چیزے از دراہم بہ آن پاک مرد "الذی لَا یُشَاسُ اِلَیْہِ بِالْبَنَانِ" دادند، روزے بہ وقت بازگشت از سیر و تفریح در یک حدیث شریف مابین ہر دو حضرات اختلاف شد و اختلاف در لفظ حدیث شریف بود۔ چون بہ خانقاہ شریف رسیدند حضرت ایشان از کتب خانہ کتاب را خواستند۔ و آن چہ حضرت ایشان می فرمودند در کتاب بود۔ آن پاک نفس آن جا را دید و بسیار خوش شد۔

بُلبل خود را بہ گل می رساند و پروانہ بر شمع می ریزد و بندگان خدا نزد اولیا می روند تا وقتے کہ وجود حضرت ایشان موجود بود قیام گاہ حضرت ایشان از رجال الغیب محاط بود، حیف صد حیف۔ آن قدح بشکست و آن ساقی نہ ماند۔

صاحبزادہ مُلّا پیر محمد

خلیفہ والد خود صاحبزادہ امیر محمد بود و وے خلیفہ پدر خود صاحبزادہ مرزا محمد مُشکخیل کٹوازی کہ خلیفہ دوست محمد شرنی بود و وے خلیفہ صوفی زبردست

لوگری کہ خلیفہ حضرت شاہ محمد آفاق مجددی نسباً و دہلوی مولداً و مدفناً بود۔ در حوالی سال ہشتم از مائہ چہاردہم همراه مریدان خود برائے حج رفت۔ در مراجعت به دہلی در خدمت حضرت ایشان رسید۔ حاجی ملا احمد شاطیل اطلاع کرد، حضرت ایشان صاحبزاده را طلب کردند۔ ایشان عرض کردند۔ پروردگار شما را درین زمان قطب ارشاد کرده است۔ احوال باطنم ملاحظہ کنید۔ اگر در من صلاحیت ارشاد باشد مزید اجازت عنایت فرمائید چہ شما درین وقت امام طریقہ ہستید و اگر در من صلاحیت ارشاد نہ باشد مرا آگاه سازید تا ترک مشیخت کرده غلامیٔ درگاه شما اختیار کنم۔ حضرت ایشان متوجه به باطن ایشان شدند و فرمودند "فضل پروردگار است در شما صلاحیتِ ارشاد است۔ و از طرف ما نیز به شما اجازت ارشاد است۔ شما به ہدایتِ خلق مشغول باشید" صاحبزاده به اجازت و خلافت حضرت ایشان مشرف گشتہ به وطن مراجعت نمود۔ رحمۃ اللہ و رضی عنہ۔

خلیفہ طریقہ بنوریہ

در علاقہ ارغسان و بلوچستان از سلسلہ میاں عبد الحکیم کہ در طریقہ بنوریہ مجددیؒ فرد کامل گزشتہ اند یک شیخ بسن رسیده و صاحب ارشاد بود۔ چوں حضرت ایشان به کوئٹہ تشریف بردند آوازهٔ حضرت ایشان بہ آں مرد کامل رسید۔ وے بہ نور باطن دریافت کہ حضرت ایشان قطب ارشاد و قیوم جہان اند۔ لہٰذا وے نزد ملا عبد الحلیم آخوندزاده خلیفۂ خود را فرستاد کہ من خواہش دارم کہ زیارت حضرت صاحب بکنم۔ ملا صاحب بہ خدمت حضرت ایشان عرض کرد و حضرت ایشان اجازت دادند کہ وے بیاید۔ ملا صاحب این خبر بہ خلیفہ وے گفت و خودش مشغول بہ انتظام خانہ شد۔ چہ ہمراه آں شیخ جمعے از مریدان و خلفا نیز می آمد چون خلیفہ نزد آں شیخ رسید و خبر فرحت اثر رسانید وے در صدد سفر شد لیکن، تَجْرِي الرِّيَاحُ بِمَا لَا تَشْتَهِي السُّفُنُ۔ ہنوز وے حرکت نکرده بود کہ پیام۔ يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً۔ گوش حق نیوشش شنید و روحش پرواز کرده "فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي" را سزاوار گشت چون این خبر به حضرت ایشان رسید دعا با در حق وے کردند رحمہ اللہ و رضی عنہ این واقعہ یک سال یا دو سال قبل از ولادت این عاجز بہ وقوع پیوستہ ملا ایاز کاکڑی بیان این واقعہ می کرد و نام آں خلیفۂ طریقہ بنوریہ را ہم بیان می کرد لیکن از یاد عاجز رفتہ وَكَانَ ذَٰلِكَ قَدَرًا مَقْدُورًا۔

مقبولیت ایں را گویند

در فصل اول بیان عوام و اہل دنیا گزشتہ کہ بہ چہ طور گرد حضرت ایشان جمع می شدند و حالا عاجز بیان اولیائے حق کرده کہ چہ ادب و احترام حضرت ایشان می کردند و ہر یک سعی می کرد کہ از حضرت ایشان استفاده بکند۔ ہمین را مقبولیت گویند و ہمین منصب قطب الاقطاب قیومیت است۔ راست است۔

بہ مقبولی کسے را دسترس نیست   قبول خاطر اندر دست کس نیست

اشاراتِ غیبیّہ | مُلا فیض اللہ وردگ گفتہ رَحِمَہُ اللّٰہُ۔

چو احوالِ ترا در خواب دیدم   ز ارشادِ دگر کس دست شستم

عاجز احوال چند نفر می نویسد کہ ایشان را اشارات شدہ تا بہ خیر جہان خود را رسانند

اختر مشکی | از افغانستان بودہ۔ برائے ایفائے نذر بہ سرہند شریف یک دُنبہ بُرد تا آن را ذبح کردہ بہ خدام حضرت امام ربّانی مجدّد و منوّرِ الفِ ثانی قدس سرہٗ تقسیم کند۔ بہ شب در خواب حضرت امام ربّانی مجدّدِ الفِ ثانی را دید کہ می فرمایند: "اختر این دنبہ را بہ دہلی ببر۔ آن جا در خانقاہ یک بچۂ من است۔ خادمان وے در حقیقت خادمان من اند۔ دنبہ را ذبح کردہ بہ ایشان بدہ"۔ اختر آن دنبہ را بہ دہلی آورد و خواب خود را پیش حضرت ایشان ذکر کرد۔ آن وقت ظہورِ برکات و فیوضاتِ عجیبہ شد و خانقاہ شریف از نعرہ ہائے آہ و ہُو پر شد و حضرت ایشان بہ عاجزی و نیاز مندی این شعر خواندند۔

گر میل کند سوئے ہلالی عجبے نیست   شاہان چہ عجب گر بنوازند گدا را

غلام احرار صاحبزادہ آن وقت موجود بود و این واقعہ را بیان می کرد۔

مرد ولی فتح اللہ اندڑی | از بلادِ افغانستان بود۔ از روئے مصحف قرآن مجید را می خواند۔ دیگر از نوشت و خواند بے بہرہ بود۔ مرد سادہ و صاف دل و کم گو بود۔ آن چہ از اشارات و بشارات دریافتہ بود۔ نویسانیدہ بہ خدمت حضرت ایشان پیش کرد۔ آن تحریر را عاجز نقل می کند، لِیُعْلَمَ مَدَارِکُ فَضْلِہٖ وَفَضْلِ مُرْشِدِہٖ۔

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ   نَحْمَدُہٗ وَنُصَلِّیْ وَنُسَلِّمُ

بہ خدمت خادمان قدسی مکان ولایت و کرامت نشان قطب الطریق غوث الخلائق پیر روشن ضمیر حضرت صاحب دام برکاتہ۔ از کمترین مریدان حلقہ بہ گوش فدوی تراب القدوم خاکسار فتح اللہ اندڑی بعد از قدمبوسیہائے فراوان (عرض می دارد) آن کہ سہ شبانروز پیغمبر علیہ الصلاۃ والسلام را در خواب دیدہ ام و پیر صاحب (حضرت صاحب) ہم در خواب بہ من حکم کردہ کہ شما آمدہ خدمت ما بکنید۔ چون از خواب بیدار شدم نہ دانستم کہ تعبیر خوابِ من چیست۔ قبلہ گاہا۔ آیا اجازت می دہید کہ خدمت شما بکنم و یا بہ اجازت شما بہ زیارت بیت اللہ بروم۔ آن چہ امر بدہید۔ زیرا کہ بہ دنیا دار، ہیچ خاطرم متوجہ نہ می گردد۔ و غیر از درسِ کلام اللہ و خدمت پیر صاحب دام برکاتہ دیگر مطلب بہ دنیا نہ دارم۔ زیادہ برین خورشیدِ افادت و افاضت گرم باد بالنون والصاد، فقط حدِّ ادب است ۲۴ شعبان المعظم

۱۳۲۷ھ۔ المکر رآن کہ یک راس گوسفند ہم بہ ذمۂ من فی سبیل اللہ خیرات ہست آن چہ حکم شود۔ عریضہ فدوی تراب القدوم فتح اللہ اندڑ۔"

بعد از تقدیم این عریضہ فتح اللہ یازدہ سال خادمِ خصوصی حضرتِ ایشان بودہ چون حضرت ایشان از حرم سرا بیرون تشریف می آوردند فتح اللہ بہ فاصلۂ سہ یا چہار گز می نشست و در احوالِ خود مستغرق می گشت۔ حضرت ایشان ہیچ وقت از فتح اللہ ناراض نہ شدہ اند و نہ گاہے ویرا زجر و توبیخ کردہ اند۔ اگر حضرت ایشان کسے را زجر و توبیخ می کردند فتح اللہ بہ بسیار مسرت می گفت۔ "تَنَ ہیِ بیَا غوَا جُوڑ کڑیِ دِیَ" امروز باز تماشاے برپا کردہ۔ معلوم می شود کہ بہ مقام ضمنیت فتح اللہ فائز شدہ بود و بہ طورِ انعکاس بر ہر آن امر مسرور و شادان می بود کہ رضاے حضرت ایشان را دران می یافت۔ تا وقتے کہ فتح اللہ زندہ ماند در سیر و تفریح وے رفیق می بود۔ استغنائے حضرت مرشد در وے کامل اثر کردہ بود بہ کسے التفات نہ می کرد خواہ کسے امیر باشد یا خان بود۔ صاحبزادہ باشد یا آخوندزادہ۔ چون از تلاوتِ قرآن مجید فارغ می شد۔ جامہ ہائے کہنۂ خود را بہ دست خود پیوند می نہاد و می دوخت، ہر خانۂ بخیہ وے بہ اندازۂ درازی برنج می بود۔ در دہلی گنبد ہائے مسجد شریف صنادیق وے بودند۔ سامان خود را اندرون گنبد ہا می نہاد۔ در عیدین حضرت ایشان بہ وے جامہ ہاے نو می دادند۔ دوسہ روز آن جامہ ہا را می پوشید۔ و باز ہمان جامہ ہائے تار تار بر تنش می بود۔ آن چہ وے در عریضۂ خود نوشتہ بود بر ہمان کیفیت تا آخر وقت بماند۔ در سفر کوئٹہ و دہلی ہمراہ می بود۔ غالباً واقعہ عشرہ اولی از محرم ۱۳۳۶ھ است (اکتوبر ۱۹۱۷ء) کہ در سفرِ مراجعت از کوئٹہ حسب معمول صالونِ حضرت ایشان در سماسٹہ استادہ شد۔ فتح اللہ در جامۂ نان خود را پیچیدہ بر رصیف نشست و بہ اکلِ طعام مصروف گشت۔ از بے خودی و وارفتگی فتح اللہ را چارہ نہ بود، وے اندران احوال بودہ کہ سگے جامۂ نان را از پیشش ربود۔ فتح اللہ در پس سگ دوید۔ سگ بہ خط آہن رسید۔ وے نیز از رصیف بر خط آہن درآمد و جامہ را حاصل کردہ می خواست لہ بر رصیف برآید کہ یک قاطرہ رسید و شکم و حصۂ زیرین فتح اللہ را از کار انداخت۔ مخلصان کہ رفیق سفر بودند فتح اللہ را در حالتِ بیہوشی ازان جا برداشتند۔ تقریباً تا دو روز نفس فتح اللہ جاری بود۔ و باز رحلت کرد و در دہلی در جوارِ حضرات محدثین کرام مدفون گشت۔ در فصل دوم "واقعۂ قبر فتح اللہ" کہ نوشتہ شدہ آن واقعہ از قبر وے بودہ۔ کَانَ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ صَادِقًا فِی مَنَامِہٖ صَادِقًا فِی قَوْلِہٖ صَادِقًا فِی وَعْدِہٖ وَکَانَ یُصَدَّقُ عَلَیْہِ مَا قَالَہُ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ: رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ ذِیْ طِمْرَیْنِ تَنْبُوْ عَنْہُ اَعْیُنُ النَّاسِ لَوْ اَقْسَمَ عَلَی اللّٰہِ لَاَبَرَّہٗ۔"

اکبر توخی

مثل مشہور است۔ اَلشَّیْءُ بِالشَّیْءِ یُذْکَرُ۔ ذکر فتح اللہ اندڑی عاجز را اکبر توخی بہ یاد آورد۔ اکبر توخی چار پنج سال کاملاً صَیْفًا وَّشِتَاءً در کوئٹہ خدمت کردہ۔ در زمستان حفاظت خانہ و در تابستان بَوَّابی حرم سرا۔ عاجز یاد نہ دارد کہ درین عرصہ حضرت ایشان گاہے بر وے ناراض شدہ باشند۔ یا درین عرصہ گاہے اکبر توخی را غفلت طاری شدہ باشد۔ ہمہ وقت و ہمہ حال در ذکر پروردگار مصروف می بود۔ اگر ناگاہ کسے نزد وے می رفت یا آوازے رامی شنید از جائے خود جست می زد و ذکر قلبی ذکر لسانی شدہ اللہ اللہ گویان یک نفس می دوید و درین عرصہ چیزے کہ پیشِ وے می آمد آن را سوئے آسمان می انداخت۔ اکثر دیدہ شد کہ جماعتے از مخلصین بیرون دروازہ نشستہ می بود۔ اکبر دستار ہائے ایشان را اللہ اللہ گویان می پرانید۔ واگر کفشہا یا چیز دیگر می یافت آن را بہ بالا می انداخت وچون نفس وے تمام می شد بہ ہوش می آمد و آثار ماندگی بر وے ظاہر می شد۔ اکبر توخی در ہر چہ مشغول می بود اظہار ہمان حال از وے می شد۔ چون کہ لطائف مبارکہ را عروج می بود و ہر لطیفۂ مبارکہ بہ جانب فوق کشان کشان می رود اظہار آن بہ انداختن اشیا بہ سوئے فوق می شد۔ بعد از وفات وے چند معتبر افراد بہ عاجز گفتہ اند کہ تا یک زمان بر قبر وے احیاناً شعلۂ نور دیدہ شدہ۔ کَانَ رَحِمَہُ اللّٰہُ جَدِیْرًا بِھٰذِہِ الْکَرَامَۃِ وَالْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰہِ۔

قاری عبد الغنی شامی

وطن ایشان انطاکیہ از ملک شام است اشارۂ غیبی یافتند۔ ع

بہ دہلی رو اگر در جستجوئے آب حیوانی۔ چنان چہ بہ خدمتِ بابرکت خیر جہاں رسیدند از ۱۳۲۳ھ تا ۱۳۲۷ھ چہار سال کاملاً در دہلی و کوئٹہ در خدمت حضرت ایشان ماندند۔ در ۱۳۲۷ھ وقتے کہ از کوئٹہ رخصت می شدند حضرت ایشان بر وے عنایات کردند و بہ اجازت خلافت ممتاز فرمودند۔ مولانا سید عبد الجلیل در آن وقت موجود بودند و بہ عاجز این بیان کردند۔ قاری نیاز احمد و حضرت برادرِ کلان فن تجوید از قاری صاحب خواندہ اند۔ وسلیمان فرزند عبد الرحمٰن دہلوی کہ ہم عمر حضرت برادرِ کلان بود و چند مدت با حضرت ایشان می بود نیز مخارج حروف را از قاری صاحب درست کردہ بود۔ چار پنج سال پیشتر عاجز دیرا ملاقات کردہ۔ وصحت مخارج حروفش یادِ قاری صاحب تازہ کرد۔ قاری صاحب از کوئٹہ بہ افغانستان رفتند و در سال چہل و سہ یا چہل و چار از زمانۂ چہاردہم بہ ارادۂ حج از افغانستان برآمدند۔ اندران ایام عاجز جناب ایشان را دیدہ۔ از رفقائے پاک نفس عاجز شنیدہ کہ چون قاری صاحب در نماز اقتدا بہ حضرت ایشان می کردند از خود بے خبر می شدند و سیل اشک از چشمان جاری می شد۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ تَعَالٰی وَرَضِیَ عَنْہُ۔

سیّد یوسف زواوی سید یوسف مع فرزند جوان سال ویک رفیق از مدینہ منورہ در ۱۳۳۳ھ ۔ ۱۹۱۵ء به کوئٹہ رسیدند۔ نزد محطۂ قطار برائے واردین عمارت دو منزلہ حکومت ساختہ بود کہ بسیار جمیل و آرام دہ بود۔ سید یوسف آنجا قیام کرد۔ و برائے زیارت نزد حضرت ایشان رسید۔ وے از اولاد سید صالح زواوی بود کہ از اجلۂ خلفاء حضرت شاہ محمد مظہر مجددی بود قدس سرہٗ بلکہ بعد از وفات پیر مرشد جانشین ایشان و مربی اولاد و محافظ خانقاہ شریف ہم بود۔ فرزند کلان حضرت شاہ محمد مظہر قدس سرہ کہ احمد (الثانی) بہار الدین بود دران وقت شش سالہ بود۔ پروردگار سید صالح زواوی را اجر دہد کہ خدمات شائستہ دران وقت سرانجام داد جَزَاهُ اللّٰهُ خَيْراً وَرَحِمَهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔ سید یوسف را اشارۂ غیبی رسید کہ از حضرت ایشان بیعت شوند و استفادہ کنند۔ در فصل دوم در بیان صلاۃ تسبیح ذکر ایشان گزشتہ چند روز در کوئٹہ قیام کردند و فیوضات گرفتہ بازگشتند۔ افسوس صد افسوس کہ در ۱۳۴۳ھ از دست اشقیائے زمانہ وہابیہ نجدیہ در طائف جام شہادت نوشیدند۔ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

سیّد علی زواوی ابن العم سیّد یوسف زواوی نیز بہ اشارۂ غیبی بہ ہفتم جمادی الآخرہ ۱۳۴۰ھ (۵ رفروری ۱۹۲۲ء) بہ دہلی آمدند و از حضرت ایشان بیعت شدند رحمہ اللّٰہ ورضی عنہ۔

سیّد عبد اللّٰہ دحلان از اولاد شیخ الاسلام سید احمد دَحلان مکی اند و سید احمد استاد حضرت ایشان بودند بیان می کردند کہ از مکہ مکرمہ بہ مدینہ منوّرہ برائے زیارت مبارکہ رفتم۔ آن جا بخواب سردار دو عالم صلی اللّٰہ علیہ وسلم را دیدم کہ می فرمایند خادم من ابو الخیر عبد اللّٰہ در دہلی قیام دارد۔ برو و از وے بیعت شو۔ چون از خواب بیدار شدم قصد کعبۃ الآمال کردم والحمد للّٰہ کہ بہ خدمت حضرت ایشان رسیدم۔

كَمُلَتْ مَسَافَةُ كَعْبَةِ الْاٰمَالِ حَمْدًا لِمَنْ قَدْ مَنَّ بِالْاِكْمَالِ

مسافتِ آماجگاہ و کعبۂ اُمید ہا کامل شد، حمد است مر آن ذات پاک را کہ بہ لطف خود این مسافت را بہ پایان و مرا بہ مقصودم رسانید۔ حضرت ایشان سید عبد اللّٰہ را بیعت کردند و بر احوالش عنایاتِ خصوصیہ مبذول داشتند۔ رحمہ اللّٰہ ورضی عنہ۔

زیرا کہ جناب وے فرستادۂ رحمتِ عالمیان صلی اللّٰہ علیہ وسلم بود وَيَا لَهَا مِنْ سَعَادَةٍ و نیز از سُلالۂ طاہرہ نبویہ از اولاد استاد مشفق و مہربان بود۔ لہٰذا حضرت ایشان از عمائدین شہر دہلی و از مخلصین پاک طینت جماعتے را دعوت طعام دادند۔ بہ اندازۂ پنجاہ نفر بودہ باشند۔ تعارف سید عبد اللّٰہ با ہمہ کردند۔ باز حافظ عبد الحکیم در خانۂ خود کہ بہ محلہ چوڑی والان بود، و حاجی محمد رفیع در خانۂ خود کہ در محلہ بیری باغ بود۔ و ڈاکٹر مختار احمد انصاری در قیام گاہ خود کہ متصل شہر پناہ ما بین دروازۂ کشمیری و دروازۂ موری واقع بود جناب

عبداللہ حضرت ایشان را مدعو کردند۔ حکیم محمد اجمل خان ہمہ را بہ مقبرۂ بادشاہ تغلق بردند و آن جا طعام مکلّف پیش کردند۔ غالباً این واقعہ ۱۳۳۷ھ بہ ۱۹۱۹ء بودہ۔ چند روز بہ این کیفیات گزشت۔ از مخلصین باصفا بعض افراد قدرے از دراہم بہ خدمت حضرت حضرت ایشان پیش کردند تا کہ بہ سید عبداللہ بہ طور زاد راہ پیش کردہ شود۔ این روپیہ کہ مابین چار و پنج صد بود بہ ایشان دادہ شد۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مقبولیّتِ تامّہ محمد شاہ افغانی گفتہ و خوب گفتہ

نے کہ تنہا جن و آدم با جماد هرچہ در امراست در حکمِ تو باد

عاجز ملاحظہ کردہ کہ حیوانات با حضرتِ ایشان محبّت می کردند۔ در فصل دوم در بیان حضرات عندلیب و درد و اقعہ شتر بچہ گزشتہ۔ حالا دو سہ واقعات دیگر نوشتہ می شود۔

آہوئے سیاہ شاخدار حافظ محمد یوسف دہلوی کہ از بیابان دہلی بود یک بچہ آہو برائے حضرت برادر کلان آورد۔ بعد از دو سال شاخہاے آہو بہ اندازہ یک و نیم ذراع دراز شد و پشت وے کامل سیاہ گشت۔ اگرچہ آن آہو بسیار مانوس شدہ بود تا ہم خطرہ بود کہ از شاخہائے وے کسے افگار شود۔ بلکہ بالفعل سید محمد افضل کہ از جہات لُورَالائی بود قدرے مجروح شد۔ لہٰذا بر سر شاخہائے وے چوگانہائے مسی نہادہ شد۔ دران روزہا حضرت ایشان بہ باغ "روشن آرا" برائے تفریح می رفتند۔ گل محمد محمود خیل آہو را بہ باغ می برد و آن جا وے را از بند زنجیر آزادی کرد۔ آہو بر مرغزار جستہا می زد و احیاناً نزد حضرت ایشان می آمد و قرار می گرفت۔ حضرت ایشان دست مبارک خود را گاہے بر پشش می نہادند و "واہ واہ" می گفتند۔ روزے حضرت ایشان قصد کردند کہ اولاً نزد باغ روشن آرا بر مزار پُرانوار حضرت شاہ محمد آفاق حاضر شوند و آن جا سید الزبیر مجدّدی را ہم ببینند و نماز عصر را در اواخر اوقات در باغ بخوانند چنان چہ بہ عاجز فرمودند۔ "برو بہ ملّا حبیب اللہ وغیرہ بگو کہ امروز ما قدرے بہ تاخیر می رسیم اما نماز در باغ می خوانیم۔" ملا حبیب اللہ، ملا خیر اللہ، ملا یاسین وغیرہم ہر روز بہ باغ می رسیدند و آن جا ہمراہ با برادران بہ سیر و بازی مصروف می شدند در عموم روزہا عربہ از دروازۂ شمالی در باغ داخل می شد۔ آما آن روز کہ حضرت ایشان بر مزار شریف رفتند از دروازہ جنوب شرقی داخلِ باغ شد و روے حضرت ایشان بہ جانب نشستگاہ بود۔ حضرت ایشان فرمودند۔ بچہا ببینید کہ مُلّا حبیب اللہ انتظار نہ کرد و بہ نماز استاد۔ چون عربہ آن جا رسید و ہنوز حضرت ایشان از عربہ پائین نہ شدہ بودند۔ آہو جستہا زدہ آن جا رسید۔ ملّا حبیب اللہ بہ رکوع رفت۔ آہو از جانب پس سر خود را مابین ہر دو پاے حبیب اللہ داخل کردہ بہ نوعے جہتِ بالا حرکت داد کہ حبیب اللہ بر زمین افتاد

حضرت ایشان تبسم فرمودند و گفتند "ببین حبیب اللہ پیغام مراد بدر رسانیدہ بود، تو انتظار مانہ کردی و آہوئے ما بہ تو سزا داد" بر حبیب اللہ آن وقت کیفیتے طاری شد و از غلبۂ نسبت شریفہ در وجد در آمد رحمہ اللہ و رضی عنہما۔

یک غزال

در سال ۱۳۳۹ یک مخلص افغانی غزالے آورد۔ نظر اندازی آن آہو بچہ را در صحن خانۂ حضرت ایشان بستہ کرد۔ چند روز بعد از افغانستان بہ اندازۂ ہفتاد نفر از علماء و طالبانِ علوم وغیرہم رسیدند۔ حضرت ایشان بہ دروازۂ خانۂ خود تشریف آوردند چون جماعت مخلصین را دیدند، فرمودند شمایان دو جانب استادہ شوید و از ہر دو جانب مدخلِ راہ را بستہ کنید تا این غزال را این راہ جست و خیز کند۔ مخلصین پاک نہاد ہر دو جانب راہ راسد شدند و حضرت ایشان بہ نظر اندازی گفتند کہ آہو بچہ را آزاد کند۔ آن غزال آزاد شدہ یک دو بار شمالاً جنوباً جستہا زد و حضرت ایشان آہ واہ بر زبان می راندند کہ ناگاہ آن غزال از جانب جنوب سدّ را عبور کرد و مخلصین حیران ماندند و حضرت ایشان فرمودند "افسوس شمایان آہو بچۂ مارا رہا ندید" حضرت ایشان بر جائے خود استادہ ماندند۔ چند دقیقہ گزشتہ باشد کہ آن غزال از جہت شمال نمودار شد و دویدہ نزد حضرت ایشان رسید و بہ نوعے متصل بہ حضرت ایشان ایستاد کہ سرش بہ جامۂ ایشان مساس می کرد۔ حضرت ایشان واہ واہ گفتہ بر سرش دست مبارک نہادند۔ جماعت مخلصین بہ تعجب این واقعہ را می دیدند و سبحان اللہ سبحان اللہ بر زبان ایشان جاری بود۔

کبوتر

حضرت برادرِ کلان از عمدہ اقسامِ کبوتران دو سہ جفت را در خوردسالی پرورش کردہ بودند و متصل بہ کتب خانہ یک حجرۂ مخصوص برائے کبوترہا بود۔ در چند سال تعداد کبوترہا قریب بہ صد شد۔ بہ ۱۳۳۳ھ حضرت ایشان بہ عبدالحق ساکن چوڑی والان گفتند کہ کبوترہا را ببرید و حجرہ را صاف کنید۔ در ایامے کہ کبوترہا را وجود بود حضرت ایشان بہ وقت عشاء بہ کوٹھہ می رفتند۔ منشی احمد حسین و دیگر مخلصین استادہ بودند۔ چون حضرت ایشان نزد دروازۂ کبوترہا رسیدند یک دم صدائے کبوترہا یاھو یاھو بلند شد۔ منشی احمد حسین رحمہ اللہ بیان می کرد کہ حضرت ایشان سہ چار دقیقہ آن جا استادند و باز بہ مخلصین فرمودند "ببینید کہ بہ رفتن ما کبوترہا اظہار افسوس می کنند"

طوطی و کنجشک

در قفس یک کنجشک اہیل بود کہ حضرت ایشان آن را مرغ زرین می گفتند و نیز دو طوطی بود۔ صباحاً حضرت ایشان بہ حرم سرا می آمدند و نزد قفسہائے این طیور می استادند۔ آن وقت طیور بہ عجب نوع اظہارِ مسرت می کرد و حضرت ایشان کلمۂ مسرت

واہ واہ برزبان می آوردند۔ ہر روز این معاملہ را مایان می دیدیم۔ راست است۔

بہ مقبولی کسے را دسترس نیست   قبول خاطر اندر دستِ کس نیست

اِنَّ الْفَضْلَ بِیَدِ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَاءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ۔

حضرات ذوی المجد والاحترام

از اولاد حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ سرہ بعض اہلِ کمال را حضرت ایشان زیارت کردہ اند و بعض حضرات برائے ملاقات حضرت ایشان آمدہ اند، عاجز بیان آن حضرات می کند۔

حضرت شاہ محمد معصوم

فرزند عم اکبر حضرت شاہ عبد الرشید قدس اللہ اسرارہما از حضرت ایشان نہ سال بہ عمر کلان بودند (بیان ولادت ووفات را بر صفحہ ہشتاد و ہفت باید دید) چون کہ ہر دو حضرات برادر حقیقی نہ داشتند در خورد سالی بہ یک جا تحت رِعَایَتِہ الْجَدِّ الْاَمْجَدِ قیام داشتند لہٰذا یک دیگر را بہ برادر یاد می کردند۔ و باہم محبّت و مودّت زیاد داشتند۔ قیام جناب ایشان در رامپور بود۔ احیانا با اہل وعیال بہ دہلی تشریف می آوردند و بہ خانہ حکیم محمد واصل خان قیام می کردند۔ حکیم صاحب برادرِ خورد حکیم عبد المجید خاں و برادر کلان حکیم محمد اجمل خان بودند۔ این خاندان حکیمان از اولاد حضرت عبید اللہ احرار قدس اللہ سرہ العزیز بودہ۔ چون جناب ایشان بہ دہلی می آمدند۔ برائے زیارت حضرات قدس اللہ اسرارہم و برائے ملاقات حضرت ایشان اکثر بہ خانقاہ شریف می آمدند۔ حضرت ایشان بہ دربان ہدایت کردہ بودند کہ چون جناب برادر صاحب آیند مرا خبر بدہ۔ بہ عاجز حضرت حافظ محمد یوسف مجددی خسر زادہ جناب ایشان بیان کرد کہ قیام جناب ایشان در خانۂ واصل خان بود آن جا شخصے نزد جناب ایشان می آمد کہ از وارث علی شاہ چشتی بیعت بود و می گفت کہ اشتیاقِ زیارت حضرت ایشان دارم۔ جناب شما مرا برسانید۔ جناب ایشان فرمودند کہ از احوال وکیفیات ایشان شما را علم ہست و من در معاملاتِ ایشان مداخلت نہ می کنم و کسے را نزد ایشان نہ می فرستم۔ البتہ این صورت امکان دارد کہ شما در رفاقت ما بہ خانقاہ شریف برروید و ہوش کنید کہ از ما جدا نہ شوید۔ درین صورت ملاقات شما ان شاء اللہ خواہد شد۔ چنانچہ آن مشتاق ملاقات بہ معیت جناب ایشان بہ خانقاہ شریف آمد۔ و من ہم ہمراہ ایشان بودم، جناب ایشان برائے فاتحہ بہ مجحر شریف رفتند و من نیز رفاقت ایشان کردم۔ آن شخص بہ سیر کردنِ عمارت مسجد شریف مصروف گشت کہ دران ایام نو ساختہ شدہ بود۔ درین اثنا حضرت والد بزرگوار شما از خانہ برآمدند۔ چون نظر ایشان بر آن شخص افتاد کہ در مسجد شریف می گشت استفسار فرمودند کیستی و از بہر چہ آمدہ ئی۔ بر روے خوف و دہشت غالب آمد

عرض کرد۔ من مرید وارث علی شاہ ہستم و برائے زیارت حضرت شما حاضر شدہ ام۔ حضرت ایشان بہ درشتی وقہر فرمودند کہ این را از خانقاہ شریف بدر کن۔ چنانچہ دربان وے را از خانقاہ شریف بیرون کرد۔ وقتے کہ این معاملہ با این شخص می شد حضرت عمّ شما در مجرہ شریف تبسم کردہ بہ من گفتند۔ این شخص نصیحتم را در گوش نہ نہاد و پریشان شد۔ چون ایشان بعد الملاقات بہ قیام گاہ خود رسیدند آن شخص را پریشان حال یافتند۔ بہ وے فرمودند۔ اگر رفاقتم را نہ می گزاشتی چنین پریشان و سرگردان نہ می شدی۔ حالا من ترا ہمراہ خود ہم نہ می توانم کہ ببرم۔

پیر وارث علی شاہ مرد مجذوب الاحوال بود و در ادائے نماز از وے کوتاہی ہا بہ ظہور می رسید این فعل را حضرت ایشان بد می گفتند۔ و ملاقات با این چنین افراد خوش نہ داشتند۔

دامادِ حضرت العم شیخ خلیل النبی فرزند کلان حضرت شاہ ولی النبی بہ عاجز بیان کردند کہ در ایامے کہ حضرت عم شما بہ دہلی تشریف می آوردند حضرت والد شما ہر روز برائے ملاقات ایشان ”بہ بلیماران“ بہ خانہ واصل خان می رفتند۔ روزے بہ حضرت عم شما فرمودند۔ برادر صاحب۔ شما این جا قیام کردہ اید وطعام اہلِ دنیا را تناول می کنید از خوردنِ طعام اہل دنیا بر دل غفلت طاری می شود، لہٰذا برائے جناب شما طعام ما می آریم چنان چہ طعام یک وقت ہمراہ خود می آوردند وطعام وقت دیگر بدست مخلصِ افغانی ارسال می کردند۔ قَدَّسَ اللّٰہُ سِرَّہٗ وَنَوَّرَ ضَرِیْحَہٗ۔

حضرت شاہ ابو احمد عبد اللہ

فرزند شاہ خطیب احمد فرزند شاہ رؤف احمد رافت فرزند شیخ شعور احمد فرزند شیخ محمد شرف فرزند شیخ رضی الدین فرزند شیخ زین العابدین معروف بہ فقیر اللہ فرزند حضرت محمد یحییٰ معروف بہ شاہ جیو فرزند حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ اسرارہم العلیہ در ماہ رمضان ۱۲۶۰ھ تولد ایشان شدہ۔ کسب سلوک از محدث دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی کردہ بہ بھوپال مراجعت کردند و در خانقاہ جدِ امجد خود مصروف ارشاد شدند۔ نہایتِ پاکیزہ مشرب و پاک مسلک بودند۔ ہزاران افراد از ایشان مستفید شدند۔ چون بہ دہلی تشریف می آوردند با حضرت ایشان ملاقاتہا می کردند و ہر دو حضرات خوش وقت می شدند۔ وفات ایشان در ۱۳۴۲ھ واقع شدہ قدس اللہ سرہ الاقدس۔

حضرت غلام قیوم

فرزند حضرت غلام صدیق فرزند حضرت عبد الباقی فرزند حضرت صفی اللہ فرزند حضرت غلام محمد معصوم فرزند حضرت محمد اسماعیل معروف بہ معصوم ثانی فرزند حضرت صبغۃ اللہ فرزند اکبر حضرت محمد معصوم فرزند حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ

اسرارہم العلیہ مشہور بہ "حضرت صاحب کابل" اند، حضرت ایشان در عقدِ ثالث از مایۂ چہار دہم برائے حج بیت اللہ با فرزندِ کلانِ خود حضرت فضل محمد و لپسر فرزند اوسط فضل عثمان کہ ہفت یا ہشت سالہ بود و جماعتے از مخلصین از کابل بر آمدند۔ چون بہ دہلی رسیدند در جامع فتحپوری قیام کردند، برائے ملاقات حضرت سیدی الوالد چند بار بہ خانقاہ شریف آمدند و حضرت ایشان نیز برائے ملاقات بہ قیام گاہ ایشان می رفتند و نوبتے جناب ایشان را با جمیع رفقاء دعوتِ طعام دادند، حضرت فضل محمد بیان می کرد کہ بہ اثنائے اکلِ طعام حضرت ایشان بعض اشعارِ خود خواندند و چون بہ این شعر رسیدند۔

مُردیم و نہ مُرد آتشِ عشق دُودِ دلم از کفن بر آید

بر حضرت ایشان کیفیتے طاری گشت۔ دستِ مبارک ایشان در رقاب و خود ایشان غرق در کیفیات بودند، چند دقیقہ برین کیفیت گزشت حضرت قبلہ گاہم نیز ازین احوال متاثر شدند۔" حضرت ایشان فرمودند کتب خانہ ما را ملاحظہ کنید و کتابے کہ پسند آید بگیرید، چنانچہ جناب ایشان کتاب۔ ازالۃ الغین عن بصارۃ العین فی اثبات شہادۃ الحسین۔ تالیف مولوی حیدر علی را پسند فرمودند و حضرت ایشان آن کتاب را بہ جناب ایشان دادند۔ این کتاب در مطبع ثمر ہند واقع لکھنؤ طبع شدہ وفات حضرت صاحب کابل در شعبان ۱۳۳۰ھ واقع شدہ، قدس اللہ سرہ الاقدس۔

حضرت محمد حسن فرزند حضرت عبد الرحمٰن فرزند حضرت عبد القیوم فرزند حضرت محمد فضل اللہ فرزند حضرت غلام نبی فرزند حضرت غلام حسن فرزند حضرت غلام محمد معصوم فرزند حضرت محمد اسماعیل معروف بہ معصوم ثانی فرزند حضرت صبغۃ اللہ فرزند حضرت محمد معصوم فرزند حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ اسرارہم العلیہ۔ صاحبِ علم و فضل و کمال و ارشاد بودند ولادت ایشان بہ ششم شوال ۱۲۷۵ھ در قندھار بودہ۔ و در سندھ در ٹنڈہ سائیںداد نزد ٹنڈہ محمد خان سکونت اختیار کردند، بہ دوشنبہ دوم رجب ۱۳۶۵ھ وفات یافتند و بہ پہلوے حضرت والد خود نزد ٹنگر در دامنِ کوہ بہ فاصلہ ہفت کروہ از حیدر آباد مدفون شدند تالیفاتِ مفیدہ زائد از بیست دارند۔ نوبتے بہ دہلی آمدند و ملاقات با حضرت ایشان کردند، ہر دو حضرات بسیار خوش شدند۔ با ایشان بعض خلفائے ایشان نیز بودند قدس اللہ سرہٗ الاقدس۔

مولانا اعجاز حسین فرزند احمد حسین فرزند غلام محی الدین فرزند فیض احمد فرزند کمال الدین فرزند درویش احمد فرزند حضرت زین العابدین شاہ فقیر اللہ بجیوی۔ جناب ایشان برادرِ خورد حضرت ارشاد حسین اند، در ریاست رامپور قیام داشتند۔ از برادرِ خود و نیز از دیگر علماء تحصیل علم

نمودند وکسبِ سلوک از برادرِ خود کردند۔ بہ زبان اُردو تالیفاتِ نفیسہ دارند مثل کتاب اعجاز کرامت و بہار خلافت و رسالہ اعجازِ سلوک و رسالہ اعجاز الاسناد و رسالہ اعجاز الصرف و رسالہ در بیان بشنواز نے و رسالہ التاویلات النجمیہ و رسالہ الآیات البینات فی نعت سید السادات صلی اللہ علیہ وسلم و رسالہ غایۃ التہذیب فی اثبات علم الغیب للحبیب و رسالہ الاجوبۃ الظافرہ علی سوالات القاہرۃ الفاجرہ در رد آن کہ در جمعہ اذانِ ثانی بیرون مسجد دادہ شود وغیر آن۔ احیاناً ایشان شعر ہم می گفتند۔ بہ اُردو و بہ فارسی۔ تبرکاً و تیمناً یک شعر نوشتہ می شود۔

گشت اعجاز درین فکر کہ وحدت گیرم نکہت وحدت سُبحان چو مشامش پُر کرد

ایشان در احوال برادرِ کلانِ خود سہ اوراق نوشتہ اند۔ نامہائے بست و سہ خلفائے ایشان را نوشتہ می نویسند کہ "صدہا افراد در علوم عقلیہ و نقلیہ شاگردانِ ایشانند و نصر فیض اثر حضور اقدس ہموارہ شامل حال این ہیچمدان بودہ اما وے لیاقتے پیدا نہ کرد و این از کم نصیبی وے است۔" ایشان دو سہ بار در حفلۂ میلاد مبارک از رامپور بہ دہلی آمدہ اند و با حضرت ایشان صحبتہا داشتہ اند۔ حضرت ایشان نیز مراعات ایشان می کردند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

حافظ محمد یعقوب

فرزند حافظ غلام مجدد فرزند محمد عباس فرزند عزت اللہ فرزند غلام محمد معصوم فرزند حضرت محمد اسماعیل مشہور بہ معصوم ثانی فرزند حضرت صبغۃ اللہ قدس اللہ اسرارہم العلیہ بہ اواخرِ محرم ۱۲۷۴ھ فرنگیہا بر دہلی قابض شدند۔ والد بزرگوار ایشان در باب خانۂ خود نشستہ بودند کہ یک فرنگی خذلہم اللہ ایشان را نشانۂ تفنگ ساخت، ہمان جا شہید شدند۔ بود و باش حافظ محمد یعقوب در پانی پت بود۔ بیعت از حضرت شاہ محمد معصوم بودند۔ عجب پاک دل و پاک مشرب بودند۔ بہ خدمت حضرت ایشان اکثر می آمدند۔ عاجز ایشان را عاشق حضرات یافتہ بہ نوعے کہ ذکر حضرت سیدی الوالد و حضرت جد امجد و حضرت شاہ محمد معصوم می کردند کم کسے بہ چنین شوق و محبت ذکر کسے خواہد کرد۔ بہ دورانِ بیان اکثر کلمۂ سبحان اللہ بر زبان ایشان جاری می شد۔ رحمہ اللہ قدس سرہ۔

ابو ذکا مولانا سلامت اللہ

از اسلام پور بودند۔ در مدرسۂ عالیہ رامپور اتمامِ تحصیلِ علم کردند و در خدمتِ حضرت مولوی ارشاد حسین راہِ سلوک راطے کردہ بفضل اللہ و احسانہ مجمع البحرین گشتہ در مدرسہ دائرۂ تدریس و در خانہ دائرۂ ارشاد قائم کردہ خلقے را از علوم ظاہرہ و باطنہ مستفید کردند۔ چون در اواسط ۱۲۹۷ھ حضرت جد امجد با حضرت ایشانِ ما بہ رامپور رسیدند مولوی صاحب فریفتۂ این حضرات شدند۔ قبل از ارتحال حضرت جد امجد بہ اُردو غزلے گفتہ اند و عاجز ترجمہ بعض اشعار در احوال

مبارکہ ایشان بر صفحہ یک صد و پنج و مایلہا نوشتہ است۔ و چون حضرت سیّدی الوالد بہ حجازِ مقدس تشریف بردند جناب مولوی صاحب این غزل را مخمس ساختہ۔ کہ سی و یک بند دارد۔ درین تخمیس اظہارِ محبت و عقیدتِ خود را بہ وجہ اتم کردہ۔ و چون حضرت ایشان بہ رامپور تشریف بردند مولوی صاحب سراپا محبت و اخلاص گشتہ بہ خدمت حضرت ایشان می رسیدند۔ سبحان اللہ چہ مبارک وقت بود و چہ مبارک نفوس! عاجز بعض مخلصین ایشان را چند سال قبل دیدہ با وجود مُضی نصف قرن چہ ایمانِ محکم و صدقِ کامل داشتند کہ اثرے بود از آثار مرشد کامل۔ رحمہ اللہ وقدس سرہ۔

مولانا ظہور الحسین

ایشان نسبًا فاروقی، مذہبًا حنفی، مشربًا مجددی و خلیفہ حضرت مولانا ارشاد حسین بودند، در علوم عقلیہ و نقلیہ، خصوصًا در منطق از اکابر اساتذہ صدر المدرسین مدرسہ عالیہ رامپور بودند، با وجود تبحُّر در علوم ظاہرہ در علم باطن ہم مرتبہ عالی داشتند۔ مثل مشہور است۔ الجنسُ اِلَی الجنسِ یمیلُ۔ چوں حضرت ایشان بہ رامپور رسیدند، در ایشان روح تازہ دمید۔ بعد از سالہا لذّتِ کیفیات و توجہاتِ پیر و مُرشدِ خود را دریافتند۔ لہٰذا بہ محبّت و اخلاصِ تمام نزد حضرت ایشان حاضر می شدند و لطفہا می برداشتند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مولانا ریاست علی خاں شاہجہانپوری

شاگرد و خلیفہ حضرت مولوی ارشاد حسین بودند۔ از شاہجہان پور چند بار بہ خدمت حضرت ایشان رسیدہ اند۔ حضرت مولوی ارشاد حسین عشق و محبّت و احترام نبوی را از پیر و مرشد خود حضرت شاہ احمد سعید قدس اللہ اسرارہما بہ وجہ کامل حاصل کردہ بودند و این مایۂ ایمان را بہ شاگردان و خلفائے خود بہ وجہ اتم دادہ بودند۔ لہٰذا این بزرگواران در دین و ایمان خود صلابت داشتند۔ و از اقوال و عبارات وہابیہ و اذنابِ ایشان متنفر بودند۔ اگر از بے ادبے چیزے می شنیدند بیزار می شدند و بر این حدیث شریف عمل می کردند۔ مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهٖ فَاِنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهٖ فَاِنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهٖ وَذٰلِكَ اَضْعَفُ الْاِيْمَانِ۔ چنانچہ یک بار مولوی صاحب از اذناب وہابیہ چیزے بے ادبی یافت و پریشان شدہ با دیدۂ پُرنم و آہِ پُرسوز بہ خدمت حضرت ایشان رسید و کیفیت را بیان کرد و جوابے کہ حضرت ایشان دادند برائے قلبِ حزینش مرہمے بود۔ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

محمد امیر خان

نزد خانقاہ شریف دہلی قیام داشتند۔ بیعت از حضرت شاہ احمد سعید بودند خط ایشان بسیار عمدہ و پاکیزہ بود۔ برائے حضرت ایشان حزب البحر نوشتہ بودند۔ آن نسخہ نزد برادرِ عزیز حفظہ اللہ تعالیٰ وسلّمہ محفوظ است۔ درین نسخہ مبارکہ نام خود را محمد امیر الدین خان

نوشتہ اند عجب پاک دل وصاف نفس بودند۔ چون کہ وجہ معاش چیزے نہ داشتند حضرت ایشان بہ زبان خانقاہ شریف امر کردہ بودند کہ روزینہ ایشان را با صد ادب و احترام بہ قیام گاہ ایشان ہر روز طُولَ السُّنَّةِ بَلْ اِلٰی اٰخِرِ یَوْمِہٖ رسانیدہ باشد۔ آن روزینہ۔ اَللّٰھُمَّ اجْعَلْ قُوْتَ اٰلِ مُحَمَّدٍ کفافاً۔ را مثال بود۔ استغنا بہ حدے داشتند کہ غیر از روزینہ مقررۂ حضرت ایشان از کسے حبّۃً نہ گرفتند۔ شخصے برائے لباس ایشان چیزے از جامہ آورد۔ فرمودند فضلِ پروردگار است۔ محتاج چیزے نیستم۔ و قبول نہ کردند۔ روزے خان صاحب عرض کردند "حضور، اندریں ایام مسلمانان بسیار پریشان اند" حضرت ایشان فرمودند "خان صاحب، شما بزرگانِ ما را و زمانہ قدیم را کہ ہنوز انگلیسہا بر دہلی قابض نہ شدہ بودند، دیدہ اید۔ شما موازنۂ آن وقت را با این وقت بکنید۔ درین ایام کہ شما در مسلمانان بے شرمی و بے حیائی می یابید دران وقت کجا بود۔ و مصیبتے کہ درین ایام ظاہر شدہ این است کہ ایمان پختہ و یقینِ کامل بر آخرت نہ ماندہ۔ اگر درین دورِ پُر فتن شش صد افراد ذاکر و شاغل و فانی فی اللہ جمع شوند و در ذکر شریف مشغول گردند ما امیدواریم کہ مالکِ دو جہان جَلَّ وَعَلَا از برکت ذکر این جماعت گناہان مایان را بیامرزد۔ شما می بینید کہ ما تمام دن و در دروازہ خانقاہ شریف می نشینیم کہ شاید کسے از بندگان خدا برائے اصلاح احوال قلب خود بیاید۔ لیکن بیشتر افراد کہ می آیند بر حاصل کردن اغراضِ دنیویہ می آیند۔ برائے حصول رضائے پروردگار بسیار کم افراد می آیند۔ روزے خان صاحب در حلقۂ مبارکہ شریک بودند۔ از فیوضات و برکات متکیف شدہ مستانہ وار بہ آواز بلند این بیت خواندند۔

> در کفے جامِ شریعت در کفے سندانِ عشق
> ہر ہوسناکے چہ داند جام و سندان باختن

روزے حضرت ایشان در حلقہ شریف فرمودند "یک ناخن خان صاحب نزد ما از تمامی شمایان بہتر است، ایشان بہ حدے نیک و راسخ الایمان و صاحب الایقان اند کہ اگر یک ناخن ایشان در کفن شمایان نہادہ شود ما از پروردگار خود امیدواریم کہ از برکت آن پروردگار گناہان شمایان بخشد" از کریمان کارہا دشوار نیست۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مولانا محمد میان کاندھلوی

ایشان فرزند اکبر جناب مولانا اسماعیل کاندھلوی بودند کہ عنقریب در بیان کرامات ذکر وفات ایشان خواہد شد۔ مولانا محمد میان در آبادی حضرت نظام الدین در "مسجد بنگلہ" قیام داشتند و بہ تدریس قرآن مجید و کتب ابتدائیہ از علوم دین مصروف بودند۔ در اہلِ میوات جہالت بود۔ ایشان سعیہا فرمودند کہ این قوم را بہ مسائل دین روشناس کنند۔ کارے کہ ایشان کردہ اند از عظائم امور است۔ از حضرت سیدی الوالد بیعت بودند و معمول ایشان

بود کہ بہ روزِ پنجشنبہ عند العصر بہ دہلی می آمدند۔ نزدِ "دروازۂ ترکمان" در مسجدے قیام می کردند و بہ شب جمعہ بعد العشاء الآخرہ در حلقۂ شریفۂ حضرت ایشان شریک می شدند و تا ساعت دو از شب مصروف ذکر شریف می ماندند حضرت ایشان از احوال مولانا صاحب بسیار خوش بودند در سال سی و شش از ماہ چہارم ہم حضرت ایشان از او کھلہ بہ وقت عصر می آمدند، روزے چون بہ محاذات مسجد بنگلہ رسیدند فرمودند۔ اینجا دوست ما مولانا محمد میان قیام دارند و ایشان علیل اند۔ بچہا بیائید کہ ایشان را عیادت کنیم۔ چنان چہ حضرت ایشان و ما ہر سہ برادر و یک افغانی نزد ایشان رسیدیم قیام ایشان در حجرۂ مسجد شریف بود۔ ایشان شمالاً جنوباً بر سریرے دراز بودند و دو نفر نزد ایشان بودند۔ غالباً از طالبان علم بودہ باشند ضعف و نقاہت بر ایشان بسیار غالب بود۔ طاقت نشست و برخاست نہ داشتند۔ چون حضرت ایشان نزد سریر جناب مولانا رسیدند و نظر ایشان بر پیر و مرشد خود افتاد بہ رفقائے خود گفتند مرا بنشانید۔ اگر چہ حضرت ایشان فرمودند مولوی صاحب شما نہ نشینید لیکن شوق و محبت ایشان بر ایشان غالب بود و تکیہ گرفتہ نشستند و حضرت ایشان نزد مولانا صاحب نشستند اوّلاً استفسار احوال کردند و باز ادعیہ ماثورہ خواندہ دم کردند و ہر دو حضرات چشم بند کردہ بہ اندازۂ پانزدہ دقیقہ نشستند و باز حضرت ایشان دعا کردہ مراجعت فرمودند۔ چون در عرس نشستند فضائل و کمالات مولانا صاحب را بیان کردند۔ یک ہفتہ یا عشرہ گزشتہ باشد کہ شب جمعہ در نماز وتر چون بہ سجدہ رفتند روح پاک ایشان راضیۃً مرضیۃً پرواز کرد کہ ۲۵ ماہ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ ۷ فروری ۱۹۱۸ء بود۔ رحمہ اللّٰہ وقدس سرہ۔ در خاندان خود صرف جناب مولوی صاحب را با حضرت ایشان تعلق بود۔ برادران ایشان و علی الخصوص برادر وسط را مسلک دیگر بود۔ لہٰذا کسے بہ خواہش و وصیتِ جناب مولانا التفاتے نہ کرد و نمازِ جنازہ را زود خواندہ سپردِ خاک کردند۔ عاجز علم نہ دارد کہ حضرت ایشان جناب مولانا را اجازت و خلافت دادہ بودند یا نے۔ بیانے کہ از حضرت ایشان عاجز شنیدہ دال بر جلالت قدر ایشان است۔ رحمہ اللّٰہ رحمۃً واسعۃً۔

مُلّا کمال دہلوی

نام ایشان مولوی عبد الحق و مشہور بہ مُلّا کمال بود۔ شش سال می شود کہ فرزند ایشان مولوی عبد الرحیم نزد ما حیران آمدند و دو واقعات را بیان کردند کہ از والد خود شنیدہ اند۔ والد ایشان شاگرد مولانا محمد میان (کاندھلوی) ہستند۔ عاجز آن دو واقعات را می نویسد۔

۱۔ پدر من ہمراہ مولانا محمد میان نزد حضرت ایشان حاضر می شد و احیاناً تنہا می آمد و بیرون دروازہ در کوچہ می نشست۔ از وجہ خوف و ہیبت حضرت ایشان در خانقاہ شریف داخل نہ می شد۔ یک بار والد من در کوچہ نشستہ بود و حضرت ایشان را اطلاعِ آمد ایشان شد حضرت ایشان بہ والدِ من

گفتند" اے عزیز۔ ما برائے اہلِ دنیا بندش نہادہ ایم۔ برائے تو نیست، تو شاگردِ مولوی صاحب مَنی ہستی"

۲۔ روزے والدم در خدمت حضرت ایشان نشستہ بود کہ ناگاہ حضرت ایشان فرمودند "ببینید چہ بوئے خوش می آید وچہ رُوحِ پاک است۔ بروید در زیارتش بکنید" چنان چہ مُلّا کمال وجمیع اہلِ حلقہ از خانقاہ شریف از دروازۂ غربی برآمدند و دیدند کہ جماعتے یک جنازہ را بردوش برداشتہ روان است۔ چنانچہ مُلّا کمال وجمیع اہلِ حلقہ شانہا دادند وقدرے مشایعت کردہ باز گشتند۔

مولانا حبیبُ الرحمٰن شروانی

عجب مردِ مبارک بود۔ بہ وجہِ خوب علمِ دین خواندہ و بازعلومِ دنیویہ را حاصل کردند۔ واز حضرت مولانا فضل رحمٰن گنج مرادآبادیؒ در سلسلۂ عالیہ نقشبندیہ بیعت شدند۔ جناب مولانا خلیفہ حضرت شاہ محمد آفاق مجددیؒ بودند کہ بہ بست ودوم ربیع الاول ۱۳۱۳ھ بہ عمر یک صد وپنج سال رحلت فرمودند اند۔ جناب حبیب الرحمٰن رسماً داخلِ سلسلہ نہ شدہ بود، بلکہ در کسبِ سلوک سعیہا نمودہ وحق تعالیٰ ایشان را از اصحابِ نسبت کردہ بود۔ امارت و وجاہتِ دنیوی بہ ایشان دراشتہ رسیدہ بود۔ میر عثمان علی خان نظام حیدرآباد رحمہ اللہ مردجوہر شناس بود فضائلِ ایشان راشنیدہ بر منصب "صدرالصدورِ اُمورِ مذہبی" فائز کرد وخطاب "صدریار جنگ" داد چنان چہ ایشان سالہا سال بران منصب عالی فائز بودند در علوم دینیہ ایشان را دستگاہ کامل بود، کتب نادرہ وگران قدر از جمیع فنون جمع کردہ بودند چندین تالیفات قیمیہ دارند، بعد از طلوع شمس بہ روز جمعہ ۲۶ شوال ۱۳۶۹ھ (۱۱ اگست ۱۹۵۰ء) بہ سن ہشتاد وشش رسیدہ رحلت نمودند رحمہ اللہ و رضی عنہ۔ ایشان را با حضرت ایشان ارتباط زیاد بود واحیاناً بہ خدمت مبارکہ می رسیدند۔ وقتیکہ حضرت ایشان در خانقاہ شریف بہ تعمیر مجد شریف مصروف بودند۔ ایشان درین کارِ خیر اشتراک مالی نمودہ اند وچون حضرت ایشان از دنیا رحلت فرمودند ایشان قطعۂ تاریخ وفات نظم کردہ اند کہ در فصل نہم خواہد آمد۔ دران ایامِ ایشان در حیدرآباد بودند۔ بہ فرزندِ کلان خود برادرِ طریقت عبیدالرحمٰن خان شروانی نوشتہ اند "از مکتوب حکیم فرید احمد خبر رحلت حضرت مولانا ابوالخیر قدس سرہٗ العزیز معلوم شد۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْن۔ برین حادثہ ملالِ قلبی است۔ درین ایام از ذاتِ گرامی ایشان طریقۂ نقشبندیہ مجددیہ را رونق زیاد بود۔ حضرت خواجہ نقشبند قدس سرہ العزیز ارشاد کردہ اند کہ "یک گربۂ زندہ بہ از صد شیر مُردہ" وحضرت ایشان شیر زندہ بودند" ایشان را دو پسر بود۔ عبیدالرحمٰن ومسعودالرحمٰن۔ وہر دو از حضرت ایشان بیعت بودند۔ پروردگار جناب مولانا را بہ فضائل ظاہر وباطن وکمالاتِ دنیویہ ودینیہ وبہ وجاہت ورزانت متصف کردہ بود۔ جَعَلَہُ اللّٰہُ بِفَضْلِہٖ وَجِیْھًا فِی الْاٰخِرَۃِ کَمَا جَعَلَہٗ وَجِیْھًا فِی الدُّنْیَا۔

مولانا عبید الرحمٰن شروانی ایشان از حضرت سیدی الوالد در ۱۳۳۵ھ بہ ۱۹۱۶ء بیعت شدہ اند سعادت یار ایشان بود ہر سال در محفل مبارک میلاد سرورِ کائنات علیہ افضل الصّلوٰاتِ وازکی التسلیمات حاضر می شدند و لُطفہا می برداشتند۔ و در ایّام دیگر نیز می آمدند و روزہا بہ دہلی قیام کردہ در حلقہ مبارکہ شریک می شدند چونکہ باادب و با اخلاص بودند حضرت ایشان براحوالش نوازشات می کردند۔ چنانچہ در بیان حلقہ و توجہ و در بیان محفلِ میلاد از فصل دوم بیان بعض نوازشات گزشتہ۔ با عاجز روابطِ صادقہ و صافیہ دارند۔ احیاناً می آیند و یادِ ایّامِ عہدِ زرّین را تازہ می کنند۔ حَفِظَہُ اللّٰہُ وَجَعَلَہٗ مِنْ عِبَادِہِ الصَّالِحِیْنَ الْمُخْلِصِیْنَ۔

حکیم محمد مسعود احمد فرزند مولانا رشید احمد گنگوہی، مردِ پاک دل و صاف روشن بود۔ بعد از وفات پدر بزرگوار خود برائے زیارت حضرت ایشان بہ دہلی آمد چند کس ہمراہ ایشان بود۔ حضرت ایشان بہ محبّت و مودت پیش آمدند۔ چائے باشیر طلب کردہ ہمہ را دادند و تا ساعتے ہمراہ ایشان بہ سخنان محبت آمیز مصروف ماندند، و در آخر فرمودند "مولوی صاحب دوست من بودند و من دوست ایشان"۔ حضرت ایشان بہ این کلام مختصر حقیقتِ امر را بیان فرمودند رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مولانا رشید احمد گنگوہی ایشان در سال ۱۲۹۴ھ برائے حج مع رفقاء رفتند۔ در مکّہ مکرمہ قیام ایشان در قیام گاہ پیر و مرشد خود حضرت حاجی امداد اللہ و در مدینہ منورہ در جائے استاذ خود محدّث دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی بودہ۔ ملاقات ایشان با حضرت سیدی الوالد و حضرت جدامجد در مکّہ مکرمہ شدہ۔ مولانا رشید احمد در مسائلِ میلاد شریف و فاتحہ بزرگانِ دین با پیر و مرشدِ خود و با استاذِ خود اختلاف داشتند و اختلاف ایشان ناشی از بیان لفظ بدعت بود۔ بہ نہجے کہ ایشان بیان بدعت می کردند این امور داخلِ بدعت می شدند۔ حضرت سیدی الوالد را بر این امر اطلاعِ تام حاصل بود، امّا در حنفیّت راسخ القدم بودند و در محبّت پیر و مُرشدِ خود بے نظیر۔ مفتی محمد مظہر اللہ پیش امام جامع فتحپوری دہلی در بعضے مسائل با مولانا رشید احمد اختلاف داشتند۔ مع ہذا روزے بہ عاجز گفتند کہ یک پیر مرد دوست من بود، وے برائے ملاقات مولوی رشید احمد رفت۔ و نزدِ ایشان نشستہ بود کہ یک مراسلہ حاجی صاحب بنام مولوی صاحب آمد۔ مولوی صاحب آن خط را اوّلاً بوسہ داد و باز بر چشمانِ خود نہادہ بر سر نہاد و بہ احترام تمام در صندوقچہ محفوظ کرد"۔ و مولانا فضل الرحمٰن فریدی صدر مدرس مدرسہ حسین بخش واقع بازار مٹیا محل دہلی بہ عاجز بیان کردند کہ مولوی زین الدین قادری مشہور بہ کنج نشین سجادۂ بیدر (حیدر آباد دکن) می گفت کہ

عمّ من مرا ہدایت کرد کہ برائے چند وقت نزد مولوی نذیر حسین دہلوی و نزد مولوی رشید احمد گنگوہی بروم۔ چنان چہ من اوّلاً نزد مولوی نذیر حسین و باز نزد مولوی رشید احمد رفتم۔ وقتے کہ من نزد مولوی رشید احمد رسیدم ایشان از بینائی چشم معذور شدہ بودند۔ بہ خدمت ایشان یک دو روز گزشتہ بود کہ مولوی صاحب سر خود را برداشتہ گفتند "افسوس نذیر حسین مرد" و بعد از لحظہ گفتند "افسوس کہ روے وے از قبلہ برگشتہ است" و چرا نہ برگردد کہ در شان اہل حق گستاخی کردن ہمین نتیجہ دارد۔ عاجز گوید کہ مولوی نذیر حسین در دہلی بیرق وہابیت را برافراشتہ بود۔ چون درسِ حدیث شریف می داد بر امام عالی مقام سراج الائمہ حضرت ابو حنیفہ زبان طعن دراز می کرد و کلماتِ سوقیانہ بر زبان می آورد۔ غالباً مولانا رشید احمد ازیں گستاخیہا بہ دورانِ قیام دہلی شنیدہ باشند یا کسے پیش ایشان بیان کردہ باشد۔ علیٰ کل حال مکاشفۂ ایشان آن بود کہ بیان کردہ شد۔ جناب مولانا حضرات ائمہ و مشائخ را احترام می کردند۔ چون کہ نسبت بہ ایشان بعض اقوال نامرضیہ اشتہار یافتہ و خصوصاً از وجہ آں فتاوی کہ بہ نام ایشان نسبت دارد مورد قیل و قالِ اعتراضہا شدہ اند۔ ممکن است بعضے از آن فتاوی تحریر کردۂ ایشان باشد۔ امّا بیشتر ش الحاقی است و این حقیقت را اگرچہ چہل سال قبل از بعض افراد اہل علم شنیدہ بودم اما درین روزہا یکے از اَجَلِّ علمار دیوبند این حقیقت را بروجہ الیقین بیان کرد۔ و نزد عاجز درین امر کلامے و شکے نیست۔ آن فتویٰ کہ جناب مولوی صاحب بہ دست خود نوشتہ و امضار و مُہر کردہ بہ حضرت سیدی الوالد ارسال کردہ اند و عاجز آن را در رسالہ خیر المورد بر صفحہ ۲۷ و در کتاب مقامات خیر بر صفحہ ۵۷۹ نقل کردہ و در فصل دوم این کتاب ترجمہ اش را نوشتہ است در فتاوی ایشان موجود نیست۔ افراد متعصب و تنگ نظر کہ مولوی صاحب را محاط بودند سبب قیل و قال گشتہ اند۔ حضرت سیدی الوالد را با جناب مولوی صاحب تعلقے و ارتباطے بود کما تقدم فی بیان ابنہ و سیأتی فی الفصل الخامس المکتوب الذی کتبہ الی ظہور الحسن کرتپوری۔ وفات جناب مولوی صاحب بہ روز جمعہ ہشتم جمادی الآخرہ ۱۳۲۳ھ واقع شدہ رحمہ اللّٰہ و رضی عنہ۔

مولانا محمد قاسم نانوتوی

ایشان با مولانا رشید احمد بہ حج رفتہ بودند و در حرم مکہ مکرمہ ملاقات ایشان با حضرت سیدی الوالد شدہ بود، می فرمودند کہ حضرت والد ماجد علیل و صاحبِ فراش بودند، خدمت حلقہ و توجّہ متعلق بہ من بود، روزے چون از حلقہ فارغ شدہ قصد مراجعت بہ خانہ کردم مولوی صاحب آمدند و استفسار از حضرت والد ماجد کردند، گفتم کہ حضرت ایشان صاحبِ فراش اند۔ ایشان گفتند خواہش دارم کہ عیادت و زیارت ایشان کنم۔ گفتم ہمراہ من بیائید۔ چون برخاستم یکے از مخلصین سجادہ را برداشت۔ مولوی صاحب گفتند ایں خدمت امروز برائے

من بگزارید۔ والیشان اصرار کردہ سجادہ را برداشتند وبامن بیامدند ونزد حضرت ایشان نشستہ بہ محبت فی آہستگی حضرت ایشان را مالیدند وگفتند:" در ہندوستان دو دجّال پیدا شدہ اند، حضرت شما دعا فرمایند کہ پروردگار از شر ایشان مسلمانان را محفوظ دارد۔" مولوی صاحب نام ہر دو دجّال ظاہر نہ کردند، وفات ایشان بعد از نماز ظہر بہ روز پنجشنبہ چہارم جمادی الاولیٰ ۱۲۹۷ھ شدہ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

قاضی سیّد محمد اسماعیل از قصبۂ منگلور، توابع سہارنپور، وخلیفۂ شیخ محمد تھانوی خلیفۂ میانجی نور محمد چشتی، مرد ذاکر وشاغل وصاحبِ ارشاد بودند۔ در اوائل دورِ حضرتِ ایشان بہ دہلی آمدہ ملاقات کردند، اثر صلاح وکمال ایشان در مریدان ایشان لائح بود، بہ روز دوشنبہ دوازدہم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ ۱۳۱۰ھ بہ عمر شصت وسہ سال وفات یافتند، مطابقت باسردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم در روز وتاریخ وماہ وعمر یافتند۔ سبحان اللہ چہ سعادت عظمیٰ است۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

سیّد محمد امام جامع دہلی ایشان از محدث دار الہجرہ حضرت شاہ عبد الغنی مجددی بیعت بودند، عجب مرد مبارک خصال ومبارک احوال بودند، قرآن مجید را حافظ بودند وہمہ وقت بہ تلاوت شریفہ رطب اللسان می ماندند۔ چون حضرت ایشان بہ دہلی تشریف آوردند در رمضان برائے استماع قرآن مجید بہ خانقاہ شریف می آمدند واز حقائق صلاۃ وقرآن وکعبہ لطفہا می برداشتند ودر حلقہ شریک شدہ از کیفیات توجہات پیر ومرشد خود بہرہ مندمی شدند، بہ عمر ہفتاد وسہ سال رسیدہ بہ روز جمعہ سوم ربیع الآخر ۱۳۱۷ھ رحلت نمودند وبہ جوار حضرات محدثین دہلویہ قدس اللہ اسرارہم در گورستان مہندیان مدفون شدند رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

سیّد احمد شمس العلماء بعد از پدر خود (سید محمد) امام مسجد جامع بودند۔ در اوائل احوال از استماع اقوالِ مخالفان بر حضرت ایشان چیزے ایرادت می گرفتند۔ اما در اواخر احوال از جان ودل مخلص حضرت ایشان شدہ بودند بیعت از مولانا فضل رحمان گنج مرادآبادی بودند چون نزد حضرت ایشان می آمدند نزد مسند خود ایشان را جائے می دادند، نظراً للسیادتہ۔ بعد از وفات حضرت ایشان نگرانی تعمیر مزار حضرت شاہ گلشن کردند وبہ بایان برادران با نہایت محبت پیش می آمدند۔ وفات ایشان بہ روز چہارشنبہ ۲۴ شوال سنہ ۱۳۶۶ھ (۱۰ ستمبر ۱۹۴۷ء) واقع شد ومتصل بہ مسجد جامع در گوشۂ شمال غربی مدفون شدند۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

سیّد محمد امام عیدگاہ بعض افراد ایشان را سید محمد حسن نیز گویند۔ ایشان حافظ قرآن وامام عیدگاہ دہلی بودند۔ عجب مرد پاکیزہ صورت وپاکیزہ سیرت بودند۔ وقتے کہ حضرت

ایشان در تراویح امامت می کردند، ایشان به خانقاه شریف می آمدند و لطفها می برداشتند، وفات ایشان بستم ربیع الاول ۱۳۳۷ھ شده و در جوار سید حسن رسول نما مدفون شدند، به روز سوم در مدرسہ حسین بخش جلسہ فاتحہ و دستاربندی و جانشینی فرزند ایشان سید طاہر حسن بود، حضرت ایشان تشریف بردند و بر سر طاہر حسن دستار بستند و برائے پدرش دعائے مغفرت کردند، وے از حضرت ایشان بیعت شد۔ رحمہما اللہ و رضی عنہما۔

مولانا محمود الحسن

ایشان صدر مدرس مدرسہ دیوبند بودند۔ در ۱۳۲۹ھ قیام حضرت ایشان برائے چندماہ در میرٹھ بود۔ دران ایام روزے صباحاً جناب مولانا برائے ملاقات آمدند۔ حضرت ایشان بہ وجہِ احسن با ایشان ملاقات کردند و زائد از یک ساعت مدت ملاقات طول کشید۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مولانا مفتی عزیز الرحمٰن

ایشان خلیفہ شاہ رفیع الدین دیوبندی بودند و شاہ رفیع الدین از خلفائے حضرت شاہ عبدالغنی محدث دارالہجرہ بودند۔ مولوی حافظ کفایت اللہ دران روزہا تفسیر مظہری پیش حضرت ایشان می خواندند تا حضرت ایشان آن را تصحیح فرمایند و وے از مفتی صاحب بیعت بود۔ حافظ کفایت اللہ بیان می کرد کہ روزے جناب مفتی صاحب برائے ملاقات نزد حضرت ایشان رفتند و من در رفاقت ایشان بودم حضرت ایشان برائے مفتی صاحب بر جائے خود ایستادند و بسیار بہ محبّت ملاقات کردند چشمان ہر دو حضرات اشکبار بود۔" عاجز گوید جناب مفتی صاحب نسبت مبارکہ را با خود آوردند و حضرت ایشان را بہ خود کشیدند۔ و حافظ کفایت اللہ بیان کرد کہ بعد از چند وقت جناب مولانا محمود الحسن و جناب مفتی عزیز الرحمٰن باز برائے ملاقات حضرت ایشان رفتند و من در خدمت آنہا بودم۔ ہر سہ حضرات بسیار پُر از محبت ملاقات کردند۔ جناب مفتی عتیق الرحمٰن فرزند جناب مفتی عزیز الرحمٰن بہ عاجز گفتہ اند کہ در سال سی یا سی و یک حضرت والدم بہ دہلی تشریف آوردند و با حضرت ایشان ملاقات کردند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مولانا احمد حسین خان امروہوی

مؤلفِ جواہر مجددیہ و جواہر معصومیہ و جامع گران مایہ مثنویات و مترجم حضرات القدس اند شاگرد مولانا سید احمد حسن امروہوی و خلیفہ والدِ خود عباس علی خان بودند۔ عجب مرد کامل و فاضل بودند۔ در سال سی و سہ از ماہِ چہاردہم در محفل نکاحِ خواہر کلاں این عاجز شریک شدند۔ از ملاقات ایشان حضرت ایشان بسیار خوشی شدند بعد از نماز جمعہ در خانقاہ شریف وعظ کردند حضرت ایشان دو زانو نشستہ از اول تا آخر استماع فرمودند و بسیار خوش شدند۔ عاجز دران ایام خورد سال بود ہر چہ نوشتہ از مخلصین پاک نہاد شنیدہ و نوشتہ، ایشان می گفتند

کہ در وعظ مولوی صاحب اثرے بود۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مولانا عبد الکافی الہ آبادی در نکاح ہمشیرہ محترمہ شریک شدند و بہ صباحش چون قوّالان بادف غزل خواندند و برحاضرین کیفیات مبارکہ ظہور کرد، ایشان نیز شریک بودند۔ عجب مرد مبارک وصالح بود۔ سیمائے رشد وصلاح بر ایشان ظاہر و باہر بود۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

قاری عبد الرحمٰن الہ آبادی ایشان برادر خورد قاری عبد اللہ شیخ القراء مکہ مکرمہ بودند۔ در حفلۂ نکاح خواہر کلان آمدند۔ حضرت ایشان از آمد ایشان خوش شدند۔ حضرت ایشان می فرمودند کہ قاری عبد اللہ شاگرد من است۔ در مکۂ مکرمہ از ما کتاب ہا خواندہ۔ رحمہما اللہ ورضی عنہما۔

مولانا نور احمد پسروری از امرتسر عجب مرد صالح بود۔ از اعمالِ صالحۂ ایشان کہ ہمیشہ یاد خواہد ماند طبع کردن مکتوباتِ قدسی آیات حضرت امام ربّانی مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی است در ۱۳۳۴ھ از طباعتِ مکتوبات شریفہ فارغ شدہ اند۔ از حضرت سیدی الوالد بیعت بودند۔ از مکتوباتِ مبارکہ چند نسخہائے قلمی نزد حضرت ایشان بود و مولوی نور احمد در تصحیح مکتوبات آں نسخہا را پیش روئے خود داشتہ بود و در بعض جاہا از حضرت ایشان استفسار نیز می کرد۔ در نکاح ہمشیرۂ کلان مولوی صاحب آمدہ بودند۔ بہ صباح آن شب از علما و مشائخ و عمائدین و مخلصین خانقاہ شریف پُر بود و حضرت ایشان با واردین مصروف کلام بودند کہ دو سہ قوّال (خوانندگان نعتہا) آمدند و خواہش کردند کہ چیزے بادف بخوانند۔ حضرت ایشان متصل بہ صحن مسجد شریف نشستند و قوالان نعتے خواندند۔ مولوی نور احمد متحیّر ماند و قدرے دور تر نشست آن وقت عجب کیفے بر حاضرین طاری گشت و صدائے آہ و بُکا و اللہ و یا ہُو از چہار اطراف بلند شد۔ ملا عبد الحلیم آخوند زادہ کہ از اخصّ خواص بود بہ وجد در آمد بہ آواز بلند گفت۔ سبحان اللہ، حضرت ایشان را چہ پایۂ بلند در طریقۂ چشتیہ است۔ مولوی نور احمد کہ منقبض الصدر دور تر نشستہ بود مورد نظر فیض اثر حضرت ایشان گشت۔ حضرت ایشان بہ وے فرمودند "نور احمد بیا۔ امروز دریائے رحمت در جوش است اگر کافر صد سالہ باشد مسلمان گردد" بہ استماع این کلام انقباض وے دور شد و در محفل شریک شد۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔ عاجز یاد نہ دارد و نہ از کسے شنید کہ غیر از یں روز گاہے حضرت ایشان سماع بادف شنیدہ باشند۔

حکیمان خاندان شریفی حکیم شریف خان از اولادِ حضرت عبید اللہ احرار قدس سرہٗ از اطبائے مشہور بودہ۔ از اولاد ایشان حکیم محمود خان و پسران ایشان

عبدالمجید خان و واصل خان و حافظ محمد اجمل خان را شہرت زیاد حاصل است۔ در ایامیکہ حضرت ایشان از حرمین شریفین بہ دہلی تشریف آوردند محمود خان کلان سال و مسن بودہ۔ وے از دل و جان معتقد حضرت ایشان شدہ۔ اکثر بہ مردمان می گفت "ما حضراتِ صحابہ رضی اللہ عنہم را ندیدہ ایم البتہ احوال مبارک ایشان را شنیدہ ایم و خواندہ ایم۔ اگر کسے خواہش دارد کہ اثرے ازان احوالِ مبارکہ دریابد پس بہ خانقاہ شریف برود و بہ چشم سر ببیند" فرزند کلانش عبدالمجید خان را با حضرت ایشان ارتباطے و تعلقے بود و تا وقتے کہ بہ قیدِ حیات ماند خدمت معالجہ وے می کرد۔ بہ دوران این خدمت یک لطیفہ نیز پیش آمدہ و بیانش چنین است کہ حکیم صاحب نسخہ تجویز کردند۔ حضرت ایشان بر رقعہ اظہار اختلاف کردہ بہ ایشان ارسال کردند۔ ایشان تحت تحریر حضرت ایشان این معنی نوشتہ اند "حضرتِ والا، پروردگار درین فن مرا بصیرت عنایت کردہ بہ مثلے کہ حضرت شمارا در علم باطن عطا کردہ" عاجز این رقعہ را خواندہ است۔ راست است کہ اصحاب کمال را شانے می باشد بر صفحہ ۱۵۵ نیز بیان حکیم صاحب در ذکر فتویٰ کفر شدہ است۔ حضرت ایشان را نیز با افراد این خاندان ارتباط و مودت بود۔ نام بہ یاد عاجز نماندہ کہ واصل خان بود یا غلام رضا خان یا دیگرے۔ چون وے حج کردہ بہ دہلی رسید حضرت ایشان برائے تقدیم ہدیۂ تبریک بہ محطۂ قطار آہن (استاسیون) تشریف بردند، و این گونہ شرف بہ کسے دیگر حاصل نہ شدہ۔ چونکہ واصل خان بہ امور باطنیہ نیز قدرے مائل بود لہذا حضرت ایشان بیشتر واصل خان را بہ پیرزادہ یاد می کردند۔ بہ روز جمعہ ۲۱ جمادی الاولیٰ ۱۳۴۰ھ ہجری (۲۰ جنوری ۱۹۲۲ء) حکیم محمد اجمل خان با ڈاکٹر مختار احمد انصاری و حاجی عبدالغفار علی جان نزد حضرت ایشان آمدند و حضرت ایشان برائے معاونت مملکت ترکیہ یک ہزار و پنج صد روپیہ بہ آنہا دادند۔ وقتے کہ حکیم محمد اجمل خان نکاح اولاد خود کردند حضرت ایشان بہ شریف منزل رفتند و شریک محفل از دواج شدند۔

رحمہم اللہ و رضی عنہم اجمعین۔

خاندان خانان

عبدالرحیم خان فرزند محمد تقی خان و کرم اللہ خان فرزند آغا جان حقیقی ابناء العم بودند۔ بود و باش ایشان در یک کلان حویلی در علاقہ ٹٹیا محل بود۔ مابین ایشان بہ نوعے محبت بود کہ در برادرانِ حقیقی کم دیدہ شد۔ کرم اللہ خان مشہور بہ منشی ننّے خان از خصوصی مخلصان حضرت ایشان بود، در تعمیر خانقاہ شریف مددگار و معاونِ حاجی فیض اللہ بود۔ در ۱۳۳۵ھ از وجہ علالت و نقاہت طاقتِ حرکت نہ داشت، چون حضرت ایشان قصد کوئٹہ کردند خان صاحب در فینس برائے تودیع خود را بہ محطۂ قطار آہن رساند چون کہ طاقت نشستن نہ داشت۔ در فینس دراز کشیدہ بود۔ در محطہ حضرت ایشان نزد خان صاحب رفتند۔ ادعیۂ ماثورہ خواندہ دم کردند۔ خان صاحب دست مبارک را گرفتہ

بر چشمان خود نہاد۔ و بوسہ داد۔ وَکَانَ ذَالِكَ آخِرُ عَهْدِهٖ بِالْمُرْشِدِ۔ از کوٹہ حضرت ایشان در مکتوبے بہ مولوی بخش اللہ نوشتند: "از احوال ضعف و نقاہت خان صاحب کہ طاقتِ گفتار ہم نہ ماندہ رنجیدہ شدم۔ نسبت بہ مزار قبلۂ عالم حضرت سید نور محمد بدایونی آن چہ رائے خان صاحب است رائے من نیز ہمان است۔ حاجی عبدالغنی و حافظ عبدالحکیم را خبر کنید۔

وَكُنْ عَلَى الدَّهْرِ مِعْوَانًا لِذِي أَمَلٍ　　يَرْجُوْنَدَاكَ فَإِنَّ الْحُرَّ مِعْوَانُ

اگر کسے مصداق این شعر است، آن خان صاحب است"۔ چون وفات خان صاحب شد بہ مولوی بدرالاسلام دہلوی نوشتند۔ از خبر انتقالِ خان صاحب ہمۂ ما یان را رنجے رسید کہ بیانش چہ کنم۔ ایشان را فرزند نیست۔ اہلیہ و خواہر و برادر زادہ دارند۔ شما و عبدالحکیم رفتہ از جانب ما ہمہ تعزیت کنید۔

امروز گر از رفتۂ عزیزان خبرے نیست　　فرداست درین بزم ز ما ہم اثرے نیست

اللہ تعالیٰ ایشان را غریقِ رحمت سازد و تمام گناہان ایشان را معاف کند و جاے ایشان در جنت کند والسلام پنجشنبہ ۳۰ ذی الحجہ ۱۳۳۵ھ (۱۷ اکتوبر ۱۹۱۷ء)

برادرش عبدالرحیم خان اگرچہ بیعت نہ بود لیکن بہ عقیدت و محبت از مریدان گوئے سبقت بردہ بود چون وقتِ آخرش رسید بیہوشی برٔے غالب شد و چون قدرے بہ ہوش می آمد می گفت "قلم دوات بیار و حساب بدہ" خان صاحب ازین احوال پریشان شدہ بہ درگاہ خیر عالم رجوع کرد۔ حضرت ایشان با خان صاحب بہ خانہ اش رفتند۔ نزد عبدالرحیم خان قدرے مراقب شدند۔ و بازا ایشان را بہ مبارک دستہائے خود حرکت دادند و سہ بار "خان صاحب" گفتند۔ بہ نوبت سوم خان صاحب بہ ہوش آمدند۔ و دست مبارک حضرت ایشان را گرفتہ اظہارِ نیازمندی و عاجزی کردند۔ حضرت ایشان دست عبدالرحیم خان را در دست مبارک خود گرفتہ توبہ اش دادند و استغفار و کلمۂ توحید و کلمۂ شہادت تلقین فرمودند و ادعیۂ ماثورہ خواندہ دم کردند۔ و چون قصد مراجعت فرمودند، خان صاحب دست مبارک را بہ دست خود گرفتہ بر چشم خود نہاد و بوسہ داد و عرض کرد۔ حضرت والا، شما عاقبت مرا درست کردید۔ چون حضرت ایشان بہ خانقاہ شریف رسیدند یک شعر اردو از غلام امام شہید خواندند، مفہومش بہ این طور است "غلامانِ مسیحائے مدینہ صلوات اللہ وسلامہ علیہ تا این ایام صد مردہائے صد سالہ را در آنے حیاتِ طیبہ می بخشند" و باز از اشعار خود سہ شعر اردو خواندند و مفہوم آن بہ این طور است: "اگر از دل پردۂ غفلت برداشتہ شود، دل را از خود دوامِ حضور نصیب گردد۔ حبیبِ حضرت موسیٰ علیہ السلام محبِ حضرت احمد است۔ برق طور از خود در تلاش جبل احد است۔ این خانہ از فیوض عمر روشن است ،

از خود در سینۂ خیر نور نیست" اثرے کہ بر عبدالرحیم خان شد اہلِ خاندانش را بہ صدقِ دل مخلص و غلامِ حضرت ایشان ساخت۔ دو یا سہ روز خان صاحب زندہ ماند۔ درین دوران چون بہ ہوش می آمد می گفت "نماز را وقت شدہ۔ جائے نماز و آفتابہ و لگن بیارید" سُبْحَانَ اللہِ الَّذِیْ یُقَلِّبُ قُلُوْبَ الْعِبَادِ کَیْفَ شَاءَ۔ پسرش عبدالمجید خان خواجہ از دل و جان معتقد حضرت ایشان بود، الثری گفت "از دیدار ایشان یادِ سلف صالح تازہ می شود و دَورِ حضرات صحابہ یاد می آید" وے جنازہ پدر خود را بہ خانقاہ شریف آورد تا حضرت ایشان امامت فرمایند حضرت ایشان در نماز جنازہ قدرے وقفہ دادند و حرمودند درین تاخیر فائدۂ خان صاحب بود و باز امامت فرمودند۔ رحم اللہ جمیع افراد ھذہ العائلۃ ورضی عنھم۔

زائرین آخرین

برائے ملاقات و زیارت حضرت ایشان خلقِ خدا از اطراف و جوانب می آمد عاجز نام چند افراد می نویسد مولانا عبدالباری فرنگی محلی، خواجہ حسن نظامی (مصورِ فطرت) مولانا ظفر علی خان مدیر روزنامۂ زمیندار۔ ڈپٹی محبوب عالم۔ مصباح الدین حقی۔ پیرزادہ مظفر احمد۔ مولوی عبدالاحد مالک مطبع مجتبائی و شرف الدین سورتی کتبی در سالِ بست و دو یا بست و سہ از مائۂ چہار دہم بہ خدمتِ مبارکہ رسید و بیعت شد و از طریقۂ اتباع سنت متاثر شد و فیما بعد بہ نجد و حجاز رفت و در عقائد متبع محمد بن عبدالوہاب شد، و علی رسا زیل کہ فی ما بعد از اکابر تجار شد۔ وے بیان می کرد کہ در سال بستم یا یک دو سال بعد بہ خدمت حضرت ایشان بہ دہلی حاضر شدم۔ دران ایام اموال و دولت نہ داشتم در خانقاہ شریف احتفالے بود۔ من در اَواخرِ صفوف نشستم کہ قریب تر بہ جائے جفت کشیدن بود۔ چون محفل اختتام یافت حضرت ایشان بہ مخلصے فرمودند۔ در اواخر صفوف شخصے نشستہ است وے را بیار۔ چنان چہ وے مرا بہ خدمت مبارکہ رساند و من بیعت شدم، و حاجی محمد صدیق بلوچ مُستنگی خلیفہ ملاّ لی محمد قندھاری کہ سلسلۂ طریقتش بہ حضرت شاہ غلام علی قدس سرہٗ می رسد۔ وغیرہم۔

نبذۃ من الکرامات

در فصل دوم از کتاب الرقاق مشکات از احمد و ابن ماجہ نقل است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ خدائے تعالیٰ می گوید، اے فرزند آدم از مہمات و مشاغل دنیویہ فارغ شو برائے عبادتِ من، پُر کنم سینۂ ترا بہ غنا آئے بہ بے نیازی از خلق، و اگر برائے عبادت من خود را فارغ نہ سازی، پُر کنم دستِ ترا بہ اشغالِ گوناگون و در نہ بندم فقر و احتیاج ترا" ساحتِ سینہ مبارکہ و خانۂ قلبِ مطہرِ حضرتِ ایشان قدس سرہٗ یکسر از برائے عبادت پروردگار فارغ شدہ بود لہٰذا کارہائے دنیویہ را کارسازِ حقیقی از خود اجرا می داد دو سال قبل از واقعہ وفات کارے از قوانین حکومتی در پیش آمد۔ عاجز دید کہ مُفتئے از الہ آباد برائے زیارت آمد۔ وے از

انگلستان قانون خوانده آمده بود۔ برائے کار حضرت ایشان دو شب حاضر شد و باز دیدہ نہ شد و شبے دو نفر از علمار حاضر شدند و بیان کردند کہ ما از مولانا عبد الحق خیرآبادی معقولات خواندہ ایم و ایشان در اظہار علمیتِ خود مشغول شدند، ہمدران وقت از رامپور مولوی سردار احمد وکیل مجددی رسیدند حضرت ایشان فرمودند۔ "بیا سردار احمد و بشنو کہ این دو نفر چہ می گویند۔ مولوی سردار احمد رحمہ اللہ از روے لباس و ہیئت و صورت از زمرۂ علمار معلوم نہ می شد۔ صورت ظاہر ایشان را دیدہ آن دو نفر مصروف اطرا رِتعریفاتِ خود شدند۔ سردار احمد متبسم بود و حضرت ایشان خاموش۔ چون آن دو نفر از ادعاہا فارغ گشتند مولوی سردار احمد بر کلام ایشان بہ نوعے مواخذہا کردند کہ طاقت دم زدن برائے ایشان نہ ماند و واجم ساکت ماندند۔ مولوی سردار احمد در آخر بہ ایشان گفت شمایان را نسبتے بہ مولانا عبد الحق نیست۔ من بہ خدمت ایشان سالہا ماندہ ام۔ اگر چیزے دارید بیان کنید۔ این شنیدہ آن دو نفر کبیدہ و شرمندہ رخصت شدند و اظہار کَفَی اللّٰہُ الْمُؤْمِنِیْنَ الْقِتَالَ شد۔ و عجب تر واقعہ آن بود کہ در میرٹھ حضرت ایشان بیان یک واقعہ کردند۔ یکے از علمار گفت این واقعہ درست نیست۔ بہ ہمان وقت مولوی شمس الدین و حافظ اشفاق الٰہی بہ خدمت مبارکہ رسیدند۔ ہر دو افراد از شاہدان آن واقعہ بودند و مولوی شمس الدین بیان واقعہ در خدمت شریف کردہ بود حضرت ایشان رو بہ سوئے ایشان کردہ فرمودند: اے عزیز جواب بدہ۔ مولوی شمس الدین حقیقت را بیان کرد۔ "وَكَانَ عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِيْنَ" را اظہار شد۔ و عجب تر واقعہ آن بودہ کہ معمول حضرت ایشان بود کہ در عمارت دروازۂ غربی خانقاہ شریف بر تخت می نشستند و بہ مطالعہ کتاب یا ذکر شریف مصروف می شدند، چون کہ دروازہ مفتوح می بود دربان بہ جہت شارع نشستہ می بود تا کسے در نیاید، روزے یک پشاوری کہ افسر پولیس بہتری بود، چیزے استخفاف کردہ درگزشت، حضرت ایشان روے خود را برگشتاندہ لاحول خواندند بہ روز دوم نیز این صورت پیش آمد۔ بہ روز سوم واقعہ عجیبہ روے داد کہ حضرت ایشان بر تخت نشستہ بودند و آن شقی بید خود را چرخ دادہ بہ شان فرعونیت تمسخر کنان از پیش دروازہ می گزشت کہ از جانبِ دیگر یک دیوانۂ فرزانہ نمودار شد و دست در گریبان پشاوری انداخت و در طرفۃ العین وے را برداشتہ بر روے زمین زد و بر سینۂ وے نشستہ چند لگمات شدیدہ زد و بہ آخر بر روئش بُصاق انداخت و مستانہ وار برخاست و برفت۔ بعد ازین آن شقی دیدہ نہ شد۔ فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ۔

بادشہِ کشورِ افلاکِ دل — قطبِ درین کرۂ املاکِ گل
پیرِ وفا گنج دہِ ناقصان — زو بہرِ نورِ رمہ کاملان

راست بود ہر سخن راستان　　کامدہ از صدق بود داستان

تبعاً لِسُنَنِ سَادَةِ الْمَشَائخ عاجز چند کراماتِ حضرت ایشان می نویسد۔

یک پادری وزن وے

حضرت ایشان در باغ روشن آرا بر مصطبہ قبلہ رُو وچہار زانو نشستہ مصروف ذکر شریف بودند۔ وما ہر سہ برادر در مرغزار بہ کرہ بازی مشغول بودیم۔ عاجز ملاحظہ کرد کہ یک زن و مرد از انگلیسہا قریب مصطبہ رسیدہ کلاہ خود را در دست گرفتہ بہ ادب تمام جانب حضرت ایشان سرہائے خود را انحنا دادند۔ حضرت ایشان را چشم مبارک بند بود۔ انگلیسہا بہ ادب دست بستہ استادہ ماندند۔ این کیفیت را چون عاجز ملاحظہ کرد دویدہ نزد حضرت ایشان رسید۔ حضرت ایشان بہ آواز قدم این عاجز چشمہا کشادہ فرمودند "زید چہ شدہ" عاجز عرض کرد۔ جنابا یک انگلیسی و یک میم بہ انتظار حضرت شما استادہ اند۔ حضرت ایشان بہ جہت ایشان ملتفت شدند۔ وایشان سرہائے خود را انحنا دادہ احترام بجا آوردند۔ حضرت ایشان پرسیدند چہ می گویند، مرد انگلیزی عرض کرد، آیا مایان نزد شما بیائیم؟ فرمودند۔ بیائید۔ چنان چہ ہر دو نزد حضرت ایشان رسیدہ اوّلاً زانوہائے خود را بر زمین نہادہ و سرہائے خود را انحنا دادہ احترام بہ جا آوردند و باز مرد انگلیزی استفسار کرد۔ شما چہ کار می کنید۔ حضرت ایشان فرمودند "بندگانِ خدا را نام خدا نشان می دہم" انگلیزی کلام حضرت ایشان را نہ فہمید و بہ سوے عاجز نظر کرد۔ اگر چہ عاجز انگلیزی نہ می داند لیکن تعبیر بعض مطالب بہ نوعے می کند۔ چنانچہ عاجز بہ وے گفت کہ حضرت ایشان پیشوائے مذہبی مسلمانان اند۔ چون از عاجز این سخن شنیدند ہر دو احتراماً سرہائے خود را پست کردہ احترام بہ جا آوردند۔ باز مرد انگلیزی گفت من از فرقۂ "بروتستانت" یک پادری ام و این زن عیالِ من است۔ و بعد از چند دقیقہ ہر دو رخصت شدند۔ چون می رفتند تا سر مصطبہ بہ رجعت قہقری رفتند و باز استادہ سرہا را انحنا دادہ تحیۃ بہ جا آوردہ بہ ادب باز گشتند۔

یک انگلیزی

حضرت ایشان سالہا برائے تفریح بہ کوہے می رفتند کہ بہ جہت شمال غربی شہر قدیم دہلی واقع است۔ این کوہ شمالاً جنوباً واقع است و بر سر کوہ شارع است جہت شمالی را "باڑہ ٹا"، و جہت جنوبی را "فتح گڑھ" می گویند۔ روزے در باوٹہ بر مصطبہ حضرت ایشان قبلہ رو مصروف عبادت و ذکر بودند و مایان بہ سیر و تفریح مشغول بودیم، ہمراہ مایان مُلّا صاحب خان قمبرانی بود۔ مایان دیدیم کہ یک افرنگی در پسِ درختانِ خود را بہ نوعے استادہ شد کہ اگر حضرت ایشان چشم وا کنند وے بہ نظر نیاید، و باز وے کلاہ خود در دست گرفت و سر خود را بہ جانب حضرت ایشان انحنا داد و بہ ادب استادہ شد و از بین

برگیاہ ئے درخت حضرت ایشان رامی دید بہ اندازۂ دہ یا پانزدہ دقیقہ برین کیفیت ماند و بازدوسہ بار بہ جانب حضرت ایشان سرِ خود راپست کرد و چند قدم رجعت قہقری کردہ راہِ خود گرفت، این کیفیت را از اول تا آخر عاجز و مُلّا صاحب خان دید۔ وَلِلّٰہِ فِیْ عِبَادِہٖ شُؤُنٌ۔

مُنتحِرے را توبیخ کردن

بہ اواخر محرم ۱۳۹۰ھ در گھوسی از توابع اعظم گڑھ در خانۂ استادی مولانا محمد عمر، جناب مولانا سید عبدالجلیل درج ذیل واقعہ بیان کردند:
در ایامے کہ من بہ کوئٹہ می رفتم یک افغانی در کوئٹہ بہ خدمت حضرت ایشان رسید، وے بسیار تنگدست و پریشان حال بود۔ روزے بہ قصدِ خودکشی بالائے "کوہِ مُردار" رفت۔ این کوہ بسیار بلند است و متصل بہ "کاسیان" جہتِ شرق واقع است۔ وے ارادہ کرد کہ از بالائے کوہ خود را بیفگند، ہمینکہ ارادۂ جست زدن کرد کسے از عقب وے را محکم گرفت۔ چون بہ جانب گیرندہ نظر کرد جناب حضرت صاحب را قائم یافت۔ حضرت ایشان وے را بہ قہر فرمودند۔ اے خبیث تو شرم نہ داری واز زن ہم دُون ہمت شدی کہ خود را می کشی، باز چند درا ہم بہ وے دادند و فرمودند بر و یک تیشہ و ریسمان بگیر قوتِ حلال بہ فروختن ہیزم حاصل کن۔ مولوی صاحب گفتند این واقعہ را خودِ آن شخص بہ من بیان کرد کہ قصدِ انتحار کردہ بود۔

مُلّا صاحب خان قمبرانی

حضرت ایشان یک سال مُلّا صاحب خان را برائے خدمت خواہر کبریٰ بہ قصور فرستادند، بیرون شہر قصور قبرے بود۔ اہالی آن جا ہر سال عُرس صاحب قبر می کردند مُلّا صاحب خان برادرِ رضاعی این عاجز بود۔ وے بیان کرد کہ من نیز برائے سیر بہ آن جا رفتم و دیدم کہ ہزاران مرد و زن آن جا مجتمع شدہ اند و جابہ جا مجالس شرب و رقص برپا است و فسق و فجور را رواج تمام حاصل است۔ بہ روز سیوم از دہلی مکتوب حضرت ایشان بہ نام من رسید نوشتہ بودند "آیا ترا برائے فسق و فجور و خباثت فرستادہ ایم" بہ رسیدن این خط توبہا کردم و پس ازان روز ہیچ گاہ بہ چنین مجالس نہ رفتم۔

سیّد احمد حسین

ساکن انوپ شہر از توابع بلند شہر بہ عاجز بیان کرد کہ در خدمت حضرت ایشان بہ "چراغ دہلی" رفتم، چون حضرت ایشان از مزار پُر انوار حضرت نصیرالدین قدس سرہٗ باز می گشتند، من در پس حضرت ایشان روان بودم بر من احوالے طاری شد و دران احوال من قدرے ازان خاک پاک برداشتم کہ پائے مبارک حضرت ایشان بران نہادہ شدہ بود۔ چون بہ خانہ رسیدم آن مبارک خاک را خوب سائیدہ در مکحلہ انداختم و با کحل خلط کردم و آمیزش دادم و آن را استعمال می کردم۔ چون بہ سلسلۂ خدمتی حکومت بہ شہر پونا رسیدم آن جا یک شخص بہ من گفت کہ بینائی چشم من

رو بہ زوال است، ہر چند علاج کردم فائدہ نہ شد۔ من آن شخص را قدرے از آن کحل دادم۔ عجب لطف پروردگار را ظہور شد کہ بینائی وے کاملاً عود کرد۔ عاجز گوید کہ امام نووی در "باب الرخصۃ فی التخلف عن الجماعۃ" از شرح صحیح مسلم در حدیث عتبان بیانِ فوائد کردہ و نوشتہ۔ ومنھا التبرك بالصالحین اٰثارھم الخ۔ حق تعالیٰ سید احمد حسین را بصیرت عنایت کرد فَقَبَضَ قَبْضَةً مِنْ اَثَرِ الْمُرْشِدِ الْكَامِلِ وَانْتَفَعَ بِهَا، و سید احمد حسین این ہم بیان کرد کہ در پونا نزدیک مولوی صاحب می نشستم و بہ ذکر شریف مشغول می شدم۔ از کوئٹہ حضرت ایشان تحریر فرمودند: "در وظیفہ تو کدورت بہ نظر در می آید۔ آیا نزد بدعقیدہ افرادی نشینی؟" من متحیر ماندم کہ کدام شخص بدعقیدہ است و حسب معمول نزد مولوی صاحب رفتم، وقتے نہ گزشت کہ شخصے با چیزے از شیرینی نزد مولوی صاحب آمد و گفت، "این شیرینی برائے فاتحہ حضرت پیران پیر سیدنا عبد القادر قدس سرہٗ آوردہ ام۔ شما فاتحہ خواندہ ایصالِ ثواب بکنید۔" مولوی صاحب گفت: "این ہمہ بیکار است و ما این را نہ می کنیم۔" وقتیکہ من از مولوی صاحب این سخن شنیدم دانستم کہ شخص بدعقیدہ وے است و از صحبت وے کنارہ کشیدم و در باطن خود حلاوت و تازگی محسوس کردم۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مُلّا طیّب از قریہ مغل، یا خیل، کٹواز مخلص پاک باطن بود۔ دسعیہا کرد کہ بر نہج حضرت ایشان تلاوت قرآن مجید کند۔ روزے حضرت ایشان در حلقہ فرمودند۔ آیا طیب وفات کردہ۔ حاضرین اظہار لاعلمی خود کردند و آن روز و تاریخ را محفوظ کردند و بعد از چند روز خبر وفات طیّب رسید و بہ ہمان روز و تاریخ وفات وے شدہ بود کہ حضرت ایشان بہ آن روز فرمودہ بودند۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

ذکرِ اُضحیّہ و مِنیٰ بہ روز نہم ذی الحجہ مولوی عبد السبحان طالب را فرمودند: "معلوم می شود کہ امروز در مِنیٰ نحر کردہ می شود۔" مولوی عبد السبحان آن روز را یاد گرفت چون حجاج آمدند معلوم شد کہ آن روز یوم النحر بود۔

عبد اللہ خرکار بہ قرب خانقاہ شریف، جہت دروازۂ ترکمان عبد اللہ خرکار سکونت داشت وے از مخلصین صادقین بود۔ روزے حضرت ایشان در حلقہ فرمودند: "ببینید کہ عبد اللہ استادہ است و می گوید کہ جناب شما امامتِ نمازِ جنازۂ من کنید۔" و حضرت ایشان بہ جہت غرب اشارہ کردند۔ آن وقت مولوی عبد السبحان و سلیمان پسر عبد الرحمٰن وغیرہما نشستہ بودند سلیمان بیان کرد کہ ما یان بہ جہت غرب دیدیم لیکن چیزے بہ نظر مایان نیامد۔ البتہ مولوی عبد السبحان طالب گفت کہ من عبد اللہ را استادہ یافتم کہ کفن پوشیدہ بود۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

رُوحِ فتح اللہ

دراوائل این فصل واقعہ فتح اللہ اندڑی مذکور شدہ است۔ وقتیکہ روح فتح اللہ از قفسِ جسدِ خاکی آزاد شد بہ خدمت حضرت ایشان بہ صورتِ مثالی رسید۔ حضرت ایشان درقیام گاہ خود تشریف داشتند۔ از زبانِ مبارک ایشان یکبارگی برآمد "فتح اللہ بہ خانہ درآمد ویرا بیرون کنید" وبعد از وقفہ ظاہر گشت کہ آن وقت روح فتح اللہ پرواز نمودہ بود۔ رحمہا اللہ ورضی عنہ۔

مولانا محمد اسماعیل کاندھلوی

ایشان والد بزرگوار مولانا محمد میان اند کہ درین فصل بیان ایشان گزشتہ مردِ پاک طینت وپاک مشرب بودند۔ در آبادیِ حضرتِ نظام الدین قیام داشتند۔ از انجا بہ شہر دہلی۔ علاقہ "نزا با بہرام خان" در "مسجد شریف خرما" آمدند وبہ چہارم شوال ۱۳۱۵ھ (۲۶ فروری ۱۸۹۸ء) رحلت فرمودند۔ آن وقت حضرت ایشان بہ حلقہ مصروف بودند۔ ناگاہ دستِ راست را بالا کردہ بہ حاضرین فرمودند۔ ببینید کہ روح مردِ نیک پرواز می کند۔ اشارہ دست مبارک بر جہت ہمان مسجد شریف بود۔ مخلصین چون معلومات فراہم آوردند معلوم شد کہ جناب مولانا رحلت کردہ۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

یک پہلوان شناور

روزے حضرت ایشان درخانقاہ شریف نشستہ بودند وعبدالرحیم مستری ودیگر افراد موجود بودند۔ نظر مبارک حضرت ایشان بہ سوے آسمان بلند شد فرمودند۔ روح صالحے را ملائک می برند۔ چون مخلصین برخاستند۔ دریافت نمودند کہ یک پہلوان شناور فوت کردہ اگرچہ این شخص چندان از اہلِ صلاح واصحابِ قلوب نہ بود امّا بہ ایام طغیانی رُودِ جمنا نزدِ قلعہ شاہجہانی می استاد وغرقی را از آب می کشید وصدہا افراد را سبب حیات گشتہ بود افسوس کہ نام این پاک مرد از یاد عاجز رفتہ، رَحِمَہُ اللّٰہُ اَیْنَ کَانَ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

حکیم نورالدین قادیانی

درایامیکہ نورالدین در دائرۂ اسلام داخل بود بہ حرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً رفتہ بود وآن جا با حضرت ایشان ملاقات کردہ بود۔ چون نوبت شقاوتش در رسید اتباعِ غلام قادیان اختیار کردہ گمراہ شد۔ دران ایام وے مکتوبے بہ حضرت ایشان نوشتہ است روزے حضرت ایشان فرمودند "حکیم نورالدین بہ من مکتوبے ارسال کردہ بود۔ دران خط آن ایام راو ملاقات ہا را کہ درمکہ مکرمہ گزرانیدہ بود، یاد کردہ بود ونوشتہ بود حضور، مرا خواہند شناخت وان شاء اللہ فراموش نہ کردہ باشند۔ چون کہ وے قادیانی شدہ بود ازین وجہ بہ وے جواب نہ نوشتم"۔ وباز حضرت ایشان فرمودند "پروردگار از شرّ علم محفوظ دارد۔ نورالدین کہ مردِ عالم ودانا بود چہ طور گمراہ گشت"۔ دران ایام حضرت ایشان درمدرسۂ مولوی عبدالرب واقع "گندہ نالا" نماز جمعہ می خواندند وبعد از نماز با استادی

حضرت مولانا عبدالعلی صحبت می داشتند، از اصحاب قلوب مسجد شریف پُر می شد نوبتے بعد از نماز جمعہ بہ ساعت دو و نیم از زبانِ مُبارکِ حضرت ایشان بہ آواز بلند برآمد "حالا ہم اگر تائب شود برایش بہتر است"، تمام افراد کہ در مسجد شریف بودند این کلامِ حضرتِ ایشان را شنیدند لیکن کسے نہ توانست کہ وضاحت طلب کند۔ در سامعین مولوی عبدالسبحان طالب، مولوی عبدالعزیز لکھنئوی، شیخ عبدالباری جوہری نومسلم ہم بودند، بہ جمعہ دیگر چون حضرت ایشان از نماز فارغ شدند و محفل اہلِ قلوب بیاراست، مولوی عبدالسبحان حرکت کردہ قدرے قریب تر شد، حضرت ایشان فرمودند "بگو عبدالسبحان چہ می گوئی" وے عرض کرد۔ بہ جمعہ گزشتہ حضرت شما فرمودہ بودید۔ حالا ہم اگر تائب شود برایش بہتر است۔ در آن لحظات حکیم نورالدین بہ احوال سکرات بود۔ تمام اہلِ محفل و حضرات علماء، مولوی عبدالعلی، مولوی محمد شفیع، مولوی حکیم جی مظہر اللہ، مولوی عبدالمالک کہ دران ایام امامِ مسجد شریف بود۔ کلام مولوی عبدالسبحان را شنیدہ متحیر ماندند، حضرت ایشان چند دقائق سکوت کردہ فرمودند "خداوند کریم را این تار برقی است" تا زمانے کہ مولوی عبدالعزیز و شیخ عبدالباری بہ حیات ماندند بیان این واقعہ را می کردند۔ مولوی عبدالسبحان نیز بیان این واقعہ می کرد و از آن روز در اخلاص و اعتقاد وے پختگی تمام پیدا شدہ بود۔ رحمہم اللہ و رضی عنہم۔

قاری فضل الرحمٰن

از پانی پت بودند و تلاوت قرآن مجید بہ وجہ خوب می کردند حضرت ایشان اگر بہ محفلے می رفتند بہ ایشان می گفتند کہ تلاوت قرآن مجید کنند۔ وقتیکہ سید محمد امامِ عیدگاہ دہلی رحلت کردند و حضرت ایشان بہ مدرسہ حسین بخش در حفلۂ تابین ایشان شریک شدند آن جا شخصے تلاوت قرآن مجید شروع کرد و از وجہ ناواقفیتِ تجوید نادرست می خواند، حضرت ایشان وے را منع کردہ بہ قاری فضل الرحمٰن صدا دادند۔ دران وقت ساعت یازدہ و پانزدہ دقیقہ گزشتہ بود۔ قاری فضل الرحمٰن آن وقت بہ پانی پت بود می گفت برائے کارے رفتہ بودم و از آن کار فارغ شدہ قدرے بہ پہلوئے خود دراز گشتم و بہ خواب رفتم و در حالتِ خواب صدائے حضرت ایشان شنیدم و فی الفور قصد دہلی کردم۔ بعد العشا بہ برادرانِ طریقت این واقعہ را بیان کرد و از برادرانِ طریقت بہ وے معلوم شد کہ آن وقت حضرت ایشان از مدرسہ حسین بخش او را صدا دادہ بودند این واقعۂ صحیحہ قصۂ ثابتۂ امام الاعدلین سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ را یاد داد۔

وَاَبِیْ حَفْصٍ وَکَرَامَتِہٖ فِیْ قِصَّۃِ سَارِیَۃَ الْخَبَرِ، وَمَنْ یُّشَابِہْ اَبَہٗ فَمَا ظَلَمَ۔

رَحِمَہُ اللہُ فَضْلَ الرَّحْمٰنِ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

مولوی محمد یونس

در ۱۷-۱۳۱۶ھ بیعت شدہ بود و در جامع شاہجہانی اجمیر شریف تا آخر ایام

امام بود۔ دو سال قبل از وفات خود نزد عاجز آمد و بیان کرد: "یک ہندو مسلمان شد و نامش رحیم اللہ بود۔ وے از حضرت ایشان بیعت شد۔ شبے چون از حلقہ فارغ شدند بہ رحیم اللہ گفتند: "تو کیمیا آموختی؟" وے یک پیسہ را بہ چیزے سفید کردہ بعوض ہشت آنہ صرف کردہ بود۔ و باز حضرت ایشان وی را چند تپانچہ زدند و فرمودند برو اوّلاً چیزے از مسائل بیاموز و باز نزد من بیا۔ چنانچہ رحیم اللہ ہفت یا ہشت سال بہ محنت تمام علمِ دین خواند و پروردگار وی را مولوی کرد۔ حکیم حبیب اللہ و مولوی عزیز اللہ از سکھان پٹیالہ بودند کہ اسلام آوردند و بعد از آن نزد سید محمد (حسن) امام عیدگاہ دہلی رسیدند تا بہ خدمتِ حضرت ایشان بردہ داخل سلسلۂ مبارکہ کنند۔ چنانچہ امام صاحب ایشان را آوردند و ہر دو داخلِ سلسلہ شدند۔ حبیب اللہ و عزیز اللہ می گفتند کہ مایان در ہمان ایام نکاح کردہ بودیم و تا ساعتِ دو از شب در حلقۂ شریفہ ذکر شریف می کردیم و ہیچ خیال خانہ بہ دل مایان نہ می گزشت، و مولوی محمد یونس این واقعہ را ہم بیان کرد کہ من در حلقۂ شریفہ نشستہ بودم دربان از آمد عطا محمد اطلاع داد۔ فرمودند۔ برو و از وے پرسان کن کہ تو بد فعلی کے کردہ ئی۔ وے چند روز قبل را بیان کرد۔ فرمودند۔ برو و بر روے وے چند تپانچہ بہ شدت بزن و باز بہ حلقۂ شریفہ مشغول شدند۔ بہ ساعت دو چون از حلقہ فارغ شدند وی را طلبیدند و از عصائے خود پنج یا ہفت بار وی را بدست خود زدند و فرمودند۔ آن بیعت کہ تو کردہ بودی شکست۔ حالا برو۔ وے بسیار گریہ و زاری کرد۔ حضرت ایشان پرسیدند کہ بار دگر ارتکاب فعل قبیح نہ خواہی کرد؟ چون وے اقرار کرد۔ بیعتش کردند۔ تَجَاوَزَ اللّٰہُ عَنْ سَیِّئَاتِہٖ وَرَحِمَہٗ۔

مُلّا سبزل در بلوچستان رواج است کہ بر نکاح کنندہ عملے می کنند کہ وے ناکارہ می شود و در اصطلاح آن جا این عمل را "عملِ بند کردن" می گویند۔ بر مُلّا سبزل کسے این عمل کردہ بود و وے از چند سال ناکارہ بود۔ روزے بہ آن وقت بہ خدمتِ حضرتِ ایشان حاضر شد کہ قاضی لعل محمد حاضر بود۔ قاضی صاحب کیفیت سبزل را بیان کرد۔ حضرت ایشان سبزل را روبہ روے خود نشاندند، فرمودند بہ خانہ برو۔ سبزل می گفت۔ چون بہ خانۂ خود کہ از کوئٹہ بہ فاصلہ پنج میل جہت جنوب در سریاب واقع است روان شدم در خود حرارتے محسوس کردم و تا وقتے کہ بہ خانہ خود رسیدم اثر بندش بالکلیہ زائل شدہ بود۔ وَکَمْ لِلّٰہِ مِنْ لُطْفٍ خَفِیٍّ۔

شاکر احمد خان انصاری از نواب زادگان پانی پت و برادرِ خوردِ فاخر احمد خان از مخلصین صادق الارادۃ والمحبۃ بود۔ روزے ہمراہ حبیب اللہ پانی پتی در خدمت حضرت ایشان حاضر شد، حضرت ایشان آن وقت بر تخت خود "دوشالۂ" زرد عمدہ پوشیدہ

نشستہ بودند، در دلِ حبیب اللہ گزشت کہ پیران کے دوشالہ پوشیدہ بر تخت می نشینند، این طریقۂ امرا است۔ بعد قلیل حضرت ایشان سر مبارک برداشتہ فرمودند: "اگر پیر کسے دلق پوشیدہ بر سرِ خاکستر بنشیند و خیال کند کہ وے چیزے ہست۔ بدان کہ وے ہیچ نیست، و اگر پیر کسے دوشالہ پوشیدہ بر تخت بنشیند و خود را ہیچ داند بدان کہ وے چیزے ہست۔" این واقعہ را حبیب اللہ پانی پتی بہ روز جمعہ نہم محرم ۱۳۸۱ھ (۲۳ جون ۱۹۶۱ء) در خانۂ محترمہ ہمشیرۂ وسطیٰ بہ لاہور بیان کرد و گفت کہ مدت پنجاہ سال برین واقعہ گزشتہ و من دائما متحیر می مانم کہ حضرت ایشان چہ گونہ وسوسۂ دل را گرفتند۔ و وقتیکہ ما یان از حضرت ایشان رخصت گرفتیم در راہ بہ شاکر احمد خان اندیشۂ خود را بیان کردم۔ ایشان گفتند اے عزیز این کیفیت از حضرت ایشان کفلق الصبح ظاہر و باہر است و ما یان کہ حاضر می شویم تمام وساوس را دور کردہ می آییم۔ رحمہما اللہ و رضی عنہما۔

فرخ علی شاہ از عائلۂ نواب جانفشان خان است پدرش خان شیرین بود۔ در بلند شہر سکونت داشت در ۱۳۳۰ھ (۱۹۱۲ء) خانۂ وے را حضرت ایشان بہ ایجار گرفتہ در بلند شہر قیام کردہ بودند۔ دران آیام فرخ شاہ چہاردہ پانزدہ سالہ بود۔ مادرش و خواہرش بیشتر اوقات نزد حضرت والدہ صاحبہ بہ تیمارداری خواہر کلان مصروف می بودند و وے در خدمت حضرت ایشان می رسید۔ اگرچہ صغیر السن بود اما در اعتقاد و محبت راسخ و ثابت بود۔ از دل و جان قائل بزرگی و جلالتِ شان حضرت ایشان بود۔ از حضرت ایشان بسیار خائف می بود۔ بعد از تقسیم ہند در ۱۳۶۸ھ (۱۹۴۹ء) وے مع فرزند کلان خود بہ خانقاہ شریف آمد و این واقعہ بہ عاجز بیان کرد۔ سالے من در محفلِ مبارک میلاد شریف شریک شدم و بہ صباح آن مبارک شب برائے ملاقات و دعوتِ طعام حاضر شدم۔ ہمراہ من یک رفیق نیز بود قبل الحضور بہ وے گفتم۔ ہوش کن کہ در دلِ خود اعتراضے بر حضرت ایشان نہ کنی ورنہ خود را و مرا رسوا خواہی کرد۔ بہ صباح چون شرف دستبوسی حاصل کردم حضرت ایشان از والدۂ من و از خواہرانم، کوکو جان و بوبو جان استفسار فرمودند و خیریت آنہا پرسیدند۔ بہ ہمین وقت در دلِ رفیقم گزشت۔ عجب پیراند کہ استفسار از احوال مادر و خواہران می کنند۔ حضرت ایشان ہمان دم روے خود را جانب رفیقم کردہ بہ قہر گفتند: "اے خبیث۔ دیگر دشنامہا ہم بدہ۔" چون از حضرت ایشان اجازت گرفتہ بیرون برآمدم بہ رفیقِ طریق گفتم۔ توجہ کردی کہ موردِ عتاب گشتی۔ وے بیان خیالِ فاسدِ خود کرد و گفت یقینم بر آنچہ تو گفتہ بودی نہ بود۔ امتحاناً این خیال فاسد را بہ دل خود راہ دادم و رسوا شدم۔ این چنین پیر کامل بہ نظرم ہیچ گاہ نیامدہ بود۔ رحمہما اللہ و رضی عنہما۔

سفید باز در کوئٹہ معمول حضرت ایشان بود۔ کما تقدم البیان فی الفصل الاول فی ذکر میر اعظم خان کہ بروز جمعہ بر مزاراتِ عثمانی و حیدری بہ چوہی می رفتند۔ در راہِ چوہی گورستانِ نصاریٰ واقع است۔

نوبتے چون از ذکر شریف و از مراقبہ عندالقبرین فارغ شدہ از احاطہ بیرون برآمدند۔ ملا عبدالرشید، ملا عبدالحلیم، ملا ایاز و دیگر دو سہ نفر را منتظر یافتند۔ آن روز آثارِ سرور بر چہرۂ حضرت ایشان لائح بود۔ بہ ملّا ہا خطاب کردہ فرمودند۔ چون از گورستان عربہ ما می گذرد میان صاحب بہ شکل باز سفید بر سرِ ما پرواز می کنند۔ ملا عبدالحلیم عرض کرد۔ آیا مراد از میان صاحب میان فقیر اللہ شکارپوری اند فرمودند۔ نے بلکہ آن میان عبدالحکیم اند۔ (کہ در تھل مدفون اند) میان فقیر اللہ از وقتے کہ من از خانہ روانہ می شوم بہ شکل باز سفید بر سرم پرواز می کند۔ ملا عبدالحلیم از استماع این بیان بہ وجد اندر آمد۔ اِنَّمَا یَعْرِفُ الْفَضْلَ ذَوُوْہٗ۔ رَحِمَہُمُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُمْ۔

احمد اللہ خان

ذکر احمد اللہ خان بر صفحہ ۱۵۹ گذشتہ۔ فیما بعد معمول وے بود کہ ہر سال برائے چند روز بہ دہلی می آمد و سکونِ قلب حاصل کردہ بہ خانہ می رفت۔ وے بیان کرد نوبتے چون وقت مراجعت رسید۔ در خدمت حضرت ایشان عرض کردم۔ اجازتِ سفر می خواہم۔ حضرت ایشان خاموش ماندند۔ چون وقت آن قطار گذشت کہ از آن قصد سفر داشتم۔ اجازتم بخشیدند۔ و من بہ دیگر قطار سفر کردم و فیما بعد معلوم شد کہ قطار اوّلین را حادثۂ پیش آمد و بسیارے از مسافر ہا زخمی شدند و مردند۔ بہ آن وقت محمد صوفی چڑیاکوٹی حاضر بود و وے عرض کرد۔ قربانت شوم۔ مریدانِ خود را بہ این طور حفاظت می کنید۔

بہ می سجادہ رنگین کن گرت پیرِ مغان گوید | کہ سالک بے خبر نبود ز راہ و رسمِ منزلہا

میمنانِ بمبئی

در عرس مبارک حضرت امام ربّانی مجدد الفِ ثانی قدس سرہٗ از بمبئی جماعتے از میمنان بہ سرہند شریف می رفت۔ بعض افرادِ عِنْدَ الذِّہَابِ اَوِ الْاِیَابِ در خدمت خیر جہان نیز می رسیدند۔ یک سال بعد العشاء الآخرہ چند نفر بہ خدمت شریف رسیدند و عرض کردند خواہش داریم کہ فردا بین الظہر والعصر در "ہوٹل کورونیشن" حضرت شما با مخلصین چائے نوش فرمائید۔ حضرت ایشان دعوت را قبول کردند و مخلصین را کہ بہ اندازۂ صد نفر از ہند و افغانستان بودند۔ فرمودند کہ آن وقت نزد فتحپوری بہ این ہوٹل برسند۔ بہ صباح آن شب چون بین العصرین حضرت ایشان بہ ہوٹل رسیدند و بر محلّ جلوس رونق افروز شدند و مخلصین پاک نہاد بہ صورت حلقہ نشستند، حضرت ایشان حسب عادت مبارک چشم بند کردہ چند دقیقہ خاموش نشستند و باز بہ حافظ عبدالحکیم دہلوی و بہ حاجی ملا احمد خان متاخیل خطاب کردہ فرمودند۔ چہ سبب است کہ این جا در طبیعتم انقباض پیدا شدہ۔ حالان کہ از من گناہے سر نہ زدہ۔ و باز حضرت ایشان میمنان را طلب کردند و استفسار نمودند کہ از شمایان کدام شخص مصارفِ دعوت را برداشت کردہ۔ چون وے پیش آمد۔ بہ وے گفتند، راست گو

که کاروبار سودی می کنی" وے اعتراف کرد۔ آن وقت روئے مبارک از فرطِ مسرت بشگفت و باز ارشاد کردند "اے عزیز از عذابِ خدا خود را محفوظ کن۔ مال تو حرام است و ما آن را استعمال نمی توانیم کرد" به پهلوے داعی میمن دیگر نشسته بود۔ وے عرض کرد۔ حضورِ اقدس۔ مالِ من پاک است۔ لهٰذا این دعوت از جانبِ من قبول فرمائید، فرمودند اگر داعی جمیع مصارف از تو بگیرد و تو در پیش من وے را تمام دراهم بدهی۔ می توانم که دعوت ترا قبول کنم چنان چه داعی دو صد روپیه از ایجار هوٹل و سه صد روپیه از چائے و شیرینی و فواکه و دیگر اشیا از وے در پیش حضرت ایشان قبض کرد۔ و باز حضرت ایشان به شفقت داعی اول را فرمودند۔ با خادمانِ ما تو هم در دعوت شریک شو۔ نصیحت و شفقت حضرت ایشان وے را آن قدر متاثر کرد که از چشمان وے سیل اشک جاری شد۔ و به عاجزی عرض کرد۔ حضورِ اقدس مرا در غلامی خود قبول فرمائید۔ چنان چه آن نیک بخت بر دستِ حق پرست حضرت ایشان توبه کرد و در صفِ مریدانِ خیر جهان در آمد۔ هَنِيْئًا لَهُ ثُمَّ هَنِيْئًا لَهُ۔ چار سال می شود که فرزند پسرش نزد عاجز آمد و گفت فضل پروردگار است که از آن روز مبارک از کاروبار سود ما یان محفوظ هستیم۔ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلٰی ذٰلِكَ۔

رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

مولانا حفظ الرحمٰن سیوهاروی

به ماه ربیع الآخر ۱۳۷۹ھ برائے ملاقات نزد عاجز آمدند و ذکر حضرت سیدی الوالد قدس سرهٗ کردند۔ گفتند مرا ایامِ جوانی بود، از مردمان ذکر حضرت ایشان می شنیدم۔ روزے به دلم گذشت که زیارت ایشان بکنم و ببینم که چون اند دران ایام به طلبِ علم مصروف بودم۔ با دو سه طالبانِ علم حاضر شدم۔ حضرت ایشان در عمارت دروازه نشسته بودند۔ نوّاب اطلاع داد۔ و حضرت ایشان ما یان را طلبیده و ما حاضر شده پیش روے حضرت ایشان نشستیم۔ بعد از چند دقیقه حضرتِ ایشان فرمودند "اے عزیز تو دیدی که چو منم، حالا رخصت هستی برو و پروردگار ترا بخیریت دارد" این واقعه را بیان کرده مولوی صاحب برائے حضرت ایشان دعاها کردند۔ رحمه الله ورضی عنه۔

مولانا احمد سعید دهلوی

ایشان از واعظان شیرین بیان بودند چون که مسلک ایشان دیوبندی بود از این وجه با عاجز چندان ارتباط نه داشتند۔ به روز چهار شنبه ۲ صفر ۱۳۷۶ھ (۳ اکتوبر ۱۹۵۶ء) قبیل الغروب با جماعتے از رفقا ر به خانقاه شریف آمدند و با عاجز ملاقات کردند۔ ایں آمدِ ایشان به خانقاه شریف اوّلِ آمد بود و ملاقات ایشان با عاجز اوّلِ ملاقات بود۔ چون که عاجز در این آمد و در این ملاقات تصرفے را از حضرت ایشان قدس سره می یابد لهٰذا این فصل ثالث را

براین بیان ختم می کند و کلامے کہ گفتہ شدہ بجنسہ نقل می کند۔

بعداز نماز شام این عاجز با مولانا مصروف کلام شد۔ چون کہ ملاقاتِ اوّل بود از احوال واشغالِ یک دیگر استفسار کردہ شد و بہ ہمان وقت کتاب "بزم خیر از زید در جواب بزم جمشید" را دفتری جزو ہا بستہ و درست کردہ آوردہ و در یک کُنجِ غُرفہ آن را نہاد۔ مولانا پرسیدند این چہ کتاب است۔ عاجز گفت ع

می تراود آنچہ در آوندِ من است

گفتند خواہش مطالعہ دارم، گفت، مطالعہ را دو نوع است۔ یکے از بہر دید، دیگرے از بہر سنجید۔ اگر مطالعہ شما از نوع اوّل باشد پس شما را اجازت است، کتابے بگیرید۔ واگر از نوع دیگر باشد پس عاجز بہ دستِ خود تقدیم خواہد کرد، مولانا بعد از تفکرے گفتند، مطالعہ از نوع دیگر خواہد بود۔ و عاجز بہ ایشان کتاب داد، فی ما بعد عاجز در احوال مولانا انقلابے یافت۔ ایشان را با حضرت سیدی الوالد تعلقے و ارتباطے پیدا شد۔ بعض افراد را برائے بیعت نزد عاجز فرستادند و اکثر نزد عاجز می آمدند و اظہار مسرتہا می کردند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

محمد شاہ گفتہ محمد شاہ مخلص افغانی بود۔ بہ آواز بلند و سوز دل بیش خانۂ حضرت ایشان در کوئٹہ از اشعار خود احیاناً می خواند۔ عاجز بعض اشعار را نقل می کند ۵

سگِ کوچۂ او ز شیران خوش است ‏ ‏ ز باغ ارم خاک او دل کش است

بنہ سر برین خاک اے خاکسار ‏ ‏ کہ فردا ز عصیان نہ سوزی بہ نار

شدہ ضرب او ہیچو سوط عمر ‏ ‏ کند نقش در دل ز ایمان اثر

طریقش بود مسلکِ حق پسند ‏ ‏ برد فخر دارد شہِ نقشبند

دلیلِ ہمہ اہلِ عرفان ازوست ‏ ‏ فروغِ ہمہ اہلِ عرفان ازوست

دلان را بہ انوار آراستہ ‏ ‏ بہ چوب انتقام از لعین خواستہ

دل پیر ما صُنع ربِّ جلیل ‏ ‏ اگر بیت باشد ز صنع خلیل

یکے صنع خالق یکے از بشر ‏ ‏ کدامش بود خوب اے خوش سیر

دلِ عارفان عرشِ یزدان بود ‏ ‏ کجا عرش با فرش یکسان بود

چو دوران رقم خیر زد در نگین ‏ ‏ شدہ خیر در خیر تا یوم دین

برین خیر ہر کس کہ دل بستہ شد ‏ ‏ ز شرّ دو عالم ہمان رستہ شد

نغمۂ ہجران بہ شب جمعہ ۲۷ ماہ صفر ۱۳۵۴ھ از زلزلۂ ہائلہ تمام شہر کوئٹہ مسمار شد و خلق

خدا بہ شہادت رسید۔ درین ہائلہ عظیمہ وکارثہ الیمہ حضرت والدہ ماجدہ وعزیزانِ پاک نہادان عزیز از جان ابوالمجد عبدالرحمٰن وعائشہ وزینب اولادِ حضرت برادرِ کلان واز مخلصین احمد نواز سربریدہ وسلیمان خروٹی رحلت نمودند رحمہم اللہ ورضی عنہم ۔ اثرے کہ ازین حادثہ بر عاجز شد صورتِ نغمۂ ہجران گرفت۔ چونکہ گوئندۂ مصیبت حضرت ایشان بود ازین جہت ذکرِ مبارک حضرت ایشان آمدہ عاجز ازان بیان برخے رامی نویسد۔

بود شیخ نقشبندان را مصیف	کو بہ عرفان بُد مجدد را ردیف
داشت از گردون محی الدین لقب	مولدش دہلی وفاروقی نسب
باکمال و بُد عریق اندر کمال	چون مجدد داشت جذبِ بے مثال
ہرچہ گویم در کمالش کمتر است	وزگمانِ من مقامش برتر است
یک نگاہش زندہ کردے صد قلوب	یک دمش از مذنبان شستے ذنوب
چون ندارد تاب وصفش را زبان	زان نویسم خادمانش را بیان
طالبان را ہرچہ باشد از کمال	بر علوّ کعب استاذ است دال
خادمانِ شان بہ سوز و دردِ دل	ہمچو پروانہ بہ شمعِ مشتعل
آہ وزاری بود ایشان را شعار	عشقِ حق می داشت شان را بیقرار
از شرابِ معرفت بیہش بُدند	رُبَّ اَشْعَثْ[1] را مثالِ خوش بُدند
گر یکے از سوز آہے می کشید	دیگرے را مرغ جانش می پرید
گر یکے را چشم بودے اشکبار	دیگرے را سینہ بودے ہمچو نار
گر یکے از شوق وجذبہ می تپید	دیگرے از وجد جامہ می درید
چون بہ حلقہ می نشستے پیشِ پیر	ہمچو ہالہ گردِ آن ماہِ منیر
ہر یکے مبہوت گشتے از جمال	محو اندر ذاتِ پاکِ ذوالجلال
بے خبر گشتے ز اخبارِ جہان	باخبر گشتے ز اسرارِ نہان
گر تو می دیدی جمالِ انجمن	کلکِ حیرت می گزیدی در دہن
می گزشت اندر دلت چندین سوال	بر زبانِ حال رفتے این مقال
این گروہِ انس ہیتم یا مَلَک	یا قمر را با نجوم اندر فلک

[1] در صحیح مسلم از ابوہریرہ روایت است کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ رُبَّ اَشْعَثَ مَدْفُوْعٍ بِالْاَبْوَابِ لَوْ اَقْسَمَ عَلَی اللّٰہِ لَاَبَرَّہٗ۔

قرن چون رابع عشر شد آولین | یا منم در قرنِ اوّل چیست این
ہیچ گاہے من نہ دیدم مرزمان | زین نمط با این صفت اندر جہان
گفت[1] پیغمبر کہ مردانِ خدا | دیدنِ شان یادِ حق بخشد ترا
بس ہمین تعریفِ نیکان آمدہ | بس ہمین توصیفِ مردان آمدہ

ختم سازم وصفِ شان بر این کلام
تا کہ قولِ مصطفےٰ یابد ختام

زرّین[2] اَقوال

حضرت ایشان قدس سرہٗ بر رسالہ عقد اللآلی نوشتہ اند۔ قال عمر رضی اللہ عنہ زنوا انفسکم قبل ان توزنوا وحاسبوا قبل ان تحاسبوا فانہ اھون علیکم فی الحساب غداً۔ ان تحاسبوا انفسکم وتزینوا للعرض الاکبر یومئذ تعرضون لاتخفی منکم خافیۃ، ویلی وویل امی ان لم یرحمنی ربی۔ وقال عمر اللّٰھم انی اعوذبک ان تاخذنی علی غرۃ اوتذرنی فی غفلۃ اوتجعلنی من الغافلین۔ اللّٰھم اعصمنا بحبلک وثبتنا علی امرک عن حارثۃ بن النعمان رفعہ۔ مناولۃ المسکین تقی میتۃ السوء، یاحازم اکثر من لاحول ولاقوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ فانھا کنز من کنوز الجنۃ۔ حازم بن حرملۃ الاسلمی رفعہ عن عمر قال قال لی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قل۔ اللّٰھم اجعل سریرتی خیرا من علانیتی واجعل علانیتی حسنۃ۔ قال عمر۔ نظرت فی ھذا الامر فجعلت اذا اردت الدنیا اضر بالاٰخرۃ، واذا اردت الاٰخرۃ اضر بالدنیا، فاذا کان الامر ھکذا، فاضروا بالفانیۃ، من خلصت نیتہ کفاہ اللہ عزوجل مابینہ وبین الناس، ومن تزین للناس بغیر مایعلم اللہ من قلبہ شانہ اللہ، وجالسوا التوابین فانھم ارق شیٔ افئدۃ۔ وصلیت خلف عمر فسمعت حنینہ من وراء ثلاثۃ صفوف۔ قال مسروق کفی بالمرء علما ان یخشی اللہ وکفی بالمرء جھلا ان یعجب بعلمہ۔ والمرء لحقیق ان یکون لہ مجالس یخلو فیھا یتذکر ذنوبہ ویستغفر عنھا۔ لاتعترض فیما لایعنیک واعتزل عدوک واحتفظ من خلیلک الامین فان الامین من القوم لایعادلہ شیٔ۔ ولاتصحب الفاجر فیعلمک من فجورہ ولاتفش الیہ سرک۔ واستشر فی امرک الذین یخشون اللہ عزوجل۔ قال عبد اللہ۔ مامنکم الاضیف ومالہ عاریۃ فالضیف

(باقی بر صفحہ ۵۰۷)

---

[1] ابن ماجہ روایت کردہ کہ آن حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود۔ اَلَا اُنَبِّئُکُمْ بِخِیَارِکُمْ قَالُوْا بَلٰی یَارَسُوْلَ اللّٰہِ قَالَ خِیَارُکُمُ الَّذِیْنَ اِذَا رُأُوا ذُکِرَ اللّٰہُ۔

[2] این تحریرِ مبارک تعلق بہ صفحہ ۴۰۶ دارد۔

فصل چہارم

در

ملفوظات حضرت ایشان

چہ خوش گفتہ اند و دررہا سفتہ اند

حرفے کہ ازان دہن برآید — دُرّے است کہ از عدن برآید
بدست چوآن سمن برآید — فریاد ز انجمن برآید
در جلوہ گہ خرام نازت — نسرین دمد و سمن برآید
در دل نگہ تو مست خواب است — وز دیدہ نفس زتن برآید
خط حلقہ بہ گوش روئے یار است — این سبزہ کے از چمن برآید
گل کرد تعشق خط آخر — از خاکم بوے عنبر آید
مردیم و نہ مرد آتشِ عشق — دودِ دلم از کفن برآید
در سینہ ہمین خلد ہمانا — خارے کہ ز پائے من برآید
در ظلِّ عمر اگر رود خیر — از پنجہ اہرمن برآید

مُلّا پیر احمد ولد مُلّا جان محمد ترکی ساکن اولان رباط از مخلصین با اختصاص و صاحب نسبت و اجازت بود، روزے در کوئٹہ می گفت کہ حضرت ایشان شعرے را از پنج کتاب و گلستان می خواندند محسوس می کنیم کہ نوبت اول آن شعر را شنیدہ ایم۔ حالانکہ صد بار آن شعر از نظر گزشتہ و بر زبان آمدہ و این حلاوت و کیفیت اثر خواندن حضرت ایشان است۔ مُلّا صاحب رحمہ اللہ درست گفتہ و واقعہ ہمین بود کہ بیانش خود حضرت ایشان در شعر اول "حرفے کہ ازان" الخ۔ کردہ اند۔ برائے اصحاب قلوب در ہر لفظ لذتہا رومی نمود بلکہ مصداق "ہر زمان از غیب جانے دیگر است" می بود۔ حضرت اُسَید بن حُضَیر رضی اللہ عنہ تلاوت قرآن مجید کرد و از آسمان برائے استماع قرآن مجید ملائک نزول فرمود۔ چنانچہ در فصل دوم بیانش گزشتہ، و ہمان قرآن مجید و فرقان حمید است کہ برائے کم نصیبان مستوجب لعنت می گردد و "رُبَّ تَالٍ يَتْلُو الْقُرْآنَ وَالْقُرْآنُ يَلْعَنُهٗ" بروے صادق می آید۔ ع۔ ایں کار دولت است کنون تا کرا رسد۔

ملفوظات حضرت ایشان را شخصے کہ جمع کردہ است آن حاجی رضا اللیزی بود کہ از ملک دین آخر نا وہ بودہ۔ وے عاشق و شیدائے حضرت ایشان بود۔ ہر سال شش ماہ خدمت می کرد۔ مرد ناخواندہ بود۔ نوشتنِ الف با آموخت و برائے خود رسم خطے اختراع نمود، ہر چہ می شنید علی الفور آن را بہ قید کتابت می آورد۔ ہر سال یک دفتر کبیر و ضخیم مہیا می کرد و ارشادات حضرت ایشان را دران می نگاشت، و بہ اوقات فراغ آن را می خواند و لطفہا می برداشت۔ حضرت برادر کلان تحریراتش را بہ خوب وجہ می خواندند۔ این عاجز نیز قدرے واقفیت پیدا کردہ بود۔ اگر آن دفاتر ملفوظات پیش عاجز بودے فوائد بسیار نقل شدے۔ افسوس صد افسوس نہ آن عاشق و شیدا ماند و نہ دفاترش۔ لِلّٰہِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ۔ ہر چہ عاجز یاد دارد یا در یادداشتہا قلم بند کردہ بود می نگارد، واللہ ولی التوفیق۔

۱۔ می فرمودند از یک صد سال در ہندوستان ظہور فساد بسیار شدہ، از تالیفات این دَور خود را دور دارید۔ و بر مسلک متقدمین ثابت قدم مانید۔ عاجز گوید حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ بہ شاگردان خود می فرمودند۔ مَنْ کَانَ مستنًّا فلیستن بمن قد مات فان الحی لا تومن علیہ الفتنۃ الخ۔ کما فی المشکاۃ۔ یعنی ہر کہ می خواہد کہ بر راہ راست رود باید کہ اختیار کند راہِ کسانے را کہ از دنیا سفر کردہ اند زیرا کہ زندگان از فتنہ و ابتلاء محفوظ نیند۔ الخ

۲۔ در دہلی یکے از ہندیان اجازت خواندن کتاب "مناجاتِ مقبول" طلب کرد۔ فرمودند ما نمیدانیم کہ این کتاب را کدام شخص تالیف کردہ۔ کتاب ہائے را کہ ائمہ ما یان جمع کردہ اند بخوانید۔ مثل حصن حصین از امام جزری و حزب اعظم از ملا علی قاری۔ از صدہا سال این کتاب ہا مروج اند و علماء دین آن را پسند کردہ اند۔ عاجز گوید کہ کتاب حصن حصین عجب جامع کتاب است۔ آن ہمہ اذکار مبارکہ را کہ بہ اوقاتِ مخصوصہ تعلق دارند امام محمد جزری بہ نہج خوب جمع کردہ است۔ اگر کسے آن ادعیۂ ماثورہ را یاد کند در ہیچ وقت از اوقات بے ذکر نہ ماند و از جمیع آفات و نوائب محفوظ ماند۔ در ہندوستان جناب مولانا فضل رحمٰن گنج مراد آبادی قدس سرہٗ از اکابر مشائخ نقشبندیہ بودہ اند۔ یکے از علماء غیر مقلدین بہ خدمت ایشان رسید۔ نامش مولوی ابراہیم بود۔ جناب مولانا بہ وے گفتند۔ مولوی صاحب شما عامل بالحدیث ہستید؟ عرض کرد۔ الحمد للہ کہ من از عاملین بالحدیث می باشم۔ فرمودند نشانم دہید کہ سردار عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم بہ وقت خواب کدام دعا می خواندند۔ مولوی صاحب گفتند کہ این وقت یاد ندارم۔ فرمودند۔ وقتے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از خانہ بر می آمدند کدام دعا می خواندند۔ مولوی صاحب گفتند یاد ندارم۔ جناب مولانا بعض ادعیۂ اخری را استفسار کردند کہ بہ اوقاتِ مخصوصہ تعلق دارند و مولوی صاحب ہمہ را جواب بہ یاد ندارم دادند۔

جناب مولانا بہ آخر فرمود۔ مولوی صاحب. شمایان صرف احادیث اختلافی را یاد گرفتہ اید۔ واحادیثے را کہ تعلق بہ اختلاف نہ دارند بہ طاقِ نسیان گزاشتہ اید۔ آیا این عمل بالحدیث است۔ این واقعہ را مولانا سید مناظر احسن در کتاب تدوین حدیث بر صفحہ ۳۳۹ نوشتہ اند۔ حضرت مولانا قدس سرہٗ چہ کلام درست فرمودہ اند۔ جزاہ اللہ خیرا!۔ اگر مولوی ابراہیم حسن حصین را مطالعہ کردے این گونہ رُسوا نہ شدے۔ در ہندوستان اساسِ غیر مقلدی مولوی اسماعیل پسر عبدالغنی پسر شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نہادہ است۔ پدرش اصغر برادرانِ خود بود و اکبر برادران شاہ عبدالعزیز محدث بود و پسترِ شاہ رفیع الدین، پستر شاہ عبدالقادر، پستر وے اعنی عبدالغنی۔ در رسالہ ارواحِ ثلاثہ بر صفحہ ۹۴ نوشتہ است۔ کہ چون مولوی اسماعیل ابتدائے رفع یدین فی الصلاۃ کرد در دہلی شورے پیدا شد۔ شاہ عبدالعزیز برادر خورد شاہ عبدالقادر گفتند کہ اسماعیل را نصیحت کنید کہ سبب فتنہ نہ گردد۔ شاہ عبدالقادر بہ مولوی محمد یعقوب کہ نواسہ شاہ عبدالعزیز بود گفتند کہ محمد اسماعیل را بگو کہ رفع یدین را بگزارد تا در عوام فتنہ پیدا نہ شود۔ محمد یعقوب کلام ایشان را بہ محمد اسماعیل رساند۔ وے گفت اگر نظر بر فتنہ عوام داشتہ شود، حدیث "مَنْ تَمَسَّكَ بِسُنَّتِي عِنْدَ فَسَادِ أُمَّتِي فَلَهُ أَجْرُ مِائَةِ شَهِيدٍ" را چہ مفہوم بود۔ محمد یعقوب جواب محمد اسماعیل را بہ شاہ عبدالقادر رساند جناب ایشان فرمودند" بابا۔ ما خیال می کردیم کہ اسماعیل مُلّا شدہ است لیکن وے از فہمیدن معنی این یک حدیث ہم قاصر ماندہ۔ این حکم دران وقت است کہ در مقابل سُنّت خلافِ سُنّت بود و در مانحن فیہ مقابل سنت خلاف سنت نیست بلکہ سنت دیگر است۔ اگر رفع یدین سنت است ارسال ہم سُنّت است۔" محمد یعقوب بیان کرد کہ من این ارشادِ گرامی بہ محمد اسماعیل رساندم و وے ساکت ماند"

جناب مولانائے گنج مراد آبادی و شاہ عبدالقادر چہ کلام درست گفتہ اند و حقیقت امر را واضح کردہ اند، فجزاہما اللہ خیر الجزاء و وفقنا لمرضاتہ۔

۳۔ روزے در دہلی پیش حضرت ایشان بعض افراد قباحت فسق و فجور را بیان کردند حضرت ایشان فرمودند۔ شمایان از کوتاہی اعمال نالان ہستید کہ فلانی نماز نہ می خواند و فلانی گرفتار فسق و فجور شدہ، و مرا فکر ایمان واعتقاد آزردہ خاطر ساختہ است، می بینم کہ ایمان یوماً فیوماً رو بہ انحطاط دارد، بیشتر افراد گناہ را گناہ نہ می دانند۔

۴۔ روزے حافظ منیر الدین عرض کرد۔ درین روز ہا فسق و فجور را رواج تمام شدہ است۔ حضرت ایشان آن وقت سر بہ جیب انداختہ شال رُو بہ نشستہ بودند، بعد از چند دقیقہ سر مبارک برداشتہ بہ حاضرین حلقہ خطاب کردہ فرمودند" اے عزیزان، منیر الدین از فسق و فجور نالان است، و من

ظلمات کفر را می بینم کہ از افق سر برآوردہ است " وقتیکہ کلمۂ از افق، فرمودند ہر دو دست مبارک را برداشتہ بہ جہتِ شمال اشارہ کردند۔ این واقعہ غالباً در ۱۳۴۸ھ بودہ۔ بعد از بست و ہشت سال در ۱۳۶۶ھ خلقِ خدا بہ چشم سر دید کہ از دہلی تا حدود کشمیر در علاقہ صد ہا میل چہ قدر خلقِ خدا کشتہ شد و چہ قدر راہ کفر و ارتداد اختیار کرد۔

لِمِثْلِ هٰذَا يَذُوْبُ الْقَلْبُ مِنْ كَمَدٍ إِنْ كَانَ فِي الْقَلْبِ إِسْلَامٌ وَّإِيْمَانٌ

۵۔ روزے فرمودند " از صلحائے اُمّت و اصحاب قلوبِ زمانہ خالی شدہ است و اہلِ غفلت را اعتنائے بہ دین نہ ماندہ۔ می ترسم کہ احوالِ قلب نَسْیًا مَّنْسِیًّا نہ شود۔ بر ما ظاہر می شود کہ بعد از ما آن افراد را ولی خواہند پنداشت کہ بہ روز با مسلمانان نماز خواہند گذاشت و بہ شب در تماشا ہا مصروف خواہند بود " یعنی۔ چون بہ خلوت می روند آن کار دیگری کنند۔ مصداقِ حالِ ایشان خواہد بود۔ وَقَدْ ظَهَرَتِ الْآثَارُ فَلِلّٰهِ الْمَفْزَعُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِهٖ۔

۶۔ فرمودند۔ دورِ انحطاط است۔ ایمان را محفوظ داشتن آنچنان دشوار شدہ کہ کسے انگر را در دست خود نگاہ دارد۔ سابقین ریاضتہا و چلہ کشی ہا می کردند۔ اندرین ایام بر فرضِ خدا قائم شدن و از حرام اجتناب کردن و با خلق معاملہ درست داشتن کارِ عظیم است۔ کسے کہ برین امور پابند باشد راہ نجات را دریافتہ۔

۷۔ می فرمودند از مجالسِ واعظان و حلقاتِ پیران خود را دور دارید، و بہ ظہور الحسن نوشتہ اند۔ با بزرگانِ این زمانہ ملاقات نہ باید کرد۔

۸۔ روزے فرمودند۔ اے عزیزان ملاقات ما با شما یان اِنْ شَآءَ اللّٰہُ تعالیٰ در جنّاتِ عالیہ خواہد شد۔ عاجز گفتہ۔

پیر و مرشد شہ ابوالخیر دلی	در ریاضِ قدس باشد ذی وقار
خادمان را دستگیری ہا کند	روز محشر آن شہِ والا تبار
مخلصانش در بہشت آیند کل	فوج در فوج و قطار اندر قطار
از مسلمانان الٰہی ہر یکے	داخلِ جنّت شود بے انتظار

۹۔ روزے شخصے بد عقیدہ پیش روئے حضرت ایشان استاد، بہ حاجی ملا احمد خان خیل فرمودند تکلیفے کہ از قرب بد عقیدہ بہ من می رسد، از قرب بے نمازی نہ می رسد۔ برو، این شخص را از پیشِ دور کن۔

۱۰۔فرمودند،از صحبت پنج افراد اجتناب کنید،زن،امرد،امیر،بدعتی،فاسق۔

۱۱۔فرمودند،بر مسلک حضرات قائم باشید واز مجالس واعظان خود را دور دارید واز صحبت صوفی ناتمام بپرہیزید۔

۱۲۔فرمودند۔در راہِ طریقت،از زندہ پیرِ خود را گزاشتن و بہ دیگرے پیوستن بسیار خطرناک است۔

۱۳۔فرمودند بہ طورے کہ جامۂ چرک رنگ جمیل را قبول نہ می کند،ہمچنان اصلاحِ مریدِ غیر دشوار است۔ روئے تختہ اگر صاف می باشد اصلاح را قبول می کند۔تختۂ سیاہ چہ اصلاح پزیرد۔

۱۴۔کسانے کہ وابستہ بہ سلسلہ ہبار کہ نقشبندیہ می بودند اگر برائے استفادہ حاضر می شدند می فرمودند بر بیعت خود قائم باشید و مشغول کار شوید۔

۱۵۔فرمودند۔شمایان برائے پیری و مُریدی عنوانہا ساختہ اید۔کسے خود را قادری می گوید کسے چشتی کسے سہروردی کسے نقشبندی،اگر در خانۂ دل یادِ یک پروردگار جل شانہٗ دارید ہر عنوان را شایانید واگر خانۂ دل از یادِ پروردگار خالی است ہیچ نیست۔

سعدی بشوئی لوحِ دل از یادِ غیرِ حق   علمے کہ رہ بہ حق نہ نماید جہالت است

۱۶۔فرمودند خوبی وظیفہ آن است کہ ہیچ وقت از روز و شب وسوسۂ غیر بہ دل راہ نہ یابد۔

۱۷۔مدارِ صحت جسم بر سہ چیز است کہ غذا لطیف باشد و در جسم مادۂ فاسدہ نہ باشد واز اشیائے ضارہ اجتناب کند۔ہمچنان مدارِ صحتِ قلب ہم بر سہ چیز است۔اعمالِ صالحہ کہ بمنزلۂ غذائے قلب و روح است،واجتناب از اخلاقِ رذیلہ مثل بغض و کبر وغیرہ کہ بمنزلۂ مواد فاسدہ اند واجتناب از گناہان۔

۱۸۔بہ مولوی امام الدین جالندھری فرمودند۔تصوف آن است کہ مکروہاتِ شرعیہ بہ منزلۂ مکروہاتِ طبعیہ شوند۔

۱۹۔بہ مناسبتے حکیم حافظ محمد اجمل خان طبیبِ شہیر و ڈاکٹر مختار احمد انصاری نطاسی کبیر و مولانا شوکت علی و مولانا محمد علی وغیرہم را دعوتِ طعام فرمودہ بودند،کسے تذکرہ امیر حبیب اللہ خان شاہ افغانستان کرد۔فرمودند"امیرے کہ ما در بغل خود داریم تا این زمان مُنقاد نہ شدہ است ما امیر کابل را چہ کنیم"۔

۲۰۔مولوی احمد سعید پسر عصمۃ اللہ سرحدی چیزے عرض کرد۔فرمودند۔باآواز بلند بگو تا بہ فہم آید۔عرض کرد۔از ہیبت شما آواز بلند نہ می شود۔فرمودند۔از آن بترس کہ ما را و ترا زیر و زبر کنندہ است۔

۲۱۔شخصے عرض کرد کہ فلانی ریش خود را حلق می کند۔اگر حضور والا بہ وے نصیحت فرمایند یقین

وارم کردے از این عمل باز آید۔ فرمودند: بر ملا گفتن سودے نہ دارد؛ بلکہ کردارے باید کہ دیگرے را متاثر کند۔

۲۲۔ فرمودند۔ ما بندگان خدا را راہِ عمل نشان می دہیم و بہ تدریج ایشان را سوے منزل می بریم۔ از وجہ تمرین و مداومت ایشان ثابت قدم می شوند و اعمال حسنہ برائے ایشان سہل می شوند بلکہ بمنزلہ طبیعت ثانیہ می گردند۔ وجماعتِ مُوعَاظ را گفتار بسیار است نہ کردار۔ دیگران را بُر می گویند و خود تہی می مانند۔ مارا قول قلیل است اما سعی کثیر، وَاللّٰہُ الْھَادِیْ اِلٰی سَوَاءِ السَّبِیْلِ۔

۲۳۔ در میرٹھ چند ماہ قیام حضرت ایشان بود۔ روزے در صحن اقامت گاہ نشستہ بودند، دپیش روئے مبارک ر تفص بعض پرندہا بودند۔ ومخلصین ہمچون ہالہ حضرتِ ایشان را مُحاط بودند۔ ناگاہ سر مبارک برداشتہ فرمودند: پیش روے من در قفص پرندہا اند و من آنہارا بہ چشم سر می بینم و کسانے کہ پس پشت من نشستہ اند احوال وظیفۂ ایشان ہم مثل این قفص در نظر من است۔ و ذٰلک من فضل اللّٰہ علینا۔

عاجز در فصل سوم در بیان سید احمد حسین بیان کردہ است کہ دے در شہر ٹونا چند روز در صحبتِ ملائے بد اعتقاد نشست، حضرت ایشان از کوئٹہ بہ وے نشستند: "در وظیفۂ تو کدورت بہ نظر می آید، آیا نزد بد عقیدہ افرادے نشینی" مولوی بخش اللہ دہلوی در کتاب خود بر صفحہ ہشتاد نوشتہ: "چون حضور بہ کوئٹہ تشریف می بردند، اینجا اگر در وظیفۂ خدام فتورے واقع می شد فوراً تنبیہ می فرمودند و می نوشتند کہ در وظیفۂ تو فتورے راہ یافتہ۔ راقم الحروف مشاہدہ کردہ کہ برائے ادراک احوالِ باطن فاصلۂ کوئٹہ و دہلی برائے حضرت ایشان چیزے نہ بود۔

دست پیر از غائبان کوتاہ نیست قبضۂ اُش جز قبضۂ اللہ نیست

صفائے قلب حضرت ایشان بہ حدے بود کہ عکسِ افعالِ خدام بر آئینۂ قلب مبارک ظاہر می شد، اگر ذکر خادمے در محفل مبارک می شد، ہمان دم احوال اضطراب و پریشانیِ آن خادم بہ صورتِ مثالی ظاہر می شد و اظہار آن می فرمودند"

۲۴۔ نوبتے مولوی بخش اللہ را کمزوری و خشکی دماغ عارض شد۔ فرمودند: "وظائف شریفہ را برائے چند وقت ملتوی کن و بہ تفریح خود را مشغول دار" دبعد از شش ماہ مشغول وظائف کردند۔

۲۵۔ شخصے از لاہور بہ دہلی رسید و بہ خدمت حضرت ایشان عرض کرد کہ من بہ مزار پُر انوار حضرت علی بن عثمان ہجویری معروف بہ داتا گنج بخش قدس سرہٗ حاضر شدہ این وظیفۂ شریفہ می خوانم (در میان آن وظیفہ کرد)، دو وقتے نہ می گزرد کہ صورتِ مبارکۂ حضرت داتا گنج بخش بر من ظاہر می شود۔ و مرا از خود می رُباید و احوال جذب بر من طاری می شود۔ من آثارِ جذب را در حواسِ خود مشاہدہ می کنم۔ حضرتِ ایشان

فرمودند۔ این وظیفہ شریفہ را بگزار و این وظیفہ کہ ما بہ تو نشان می دہیم بخوان (وظیفہ بہ وے تعلیم کردند) ان شاء اللہ احوالِ جذب پیدا نہ خواہد شد، داگر صورت حضرت داتا گنج بخش ظاہر شود، عرض کن کہ من بہ دہلی نزد خادمِ شما رفتہ بودم و وے مرا این وظیفہ تعلیم کردہ است۔ ان شاء اللہ حضرت داتا گنج بخش ازین کلام خوش می شوند و احوالت درست خواہد شد۔

۲۶۔ نوبتے در محفلِ میلاد مبارک بعد از بیان کردن احوال مبارکہ استماع کلام الٰہی می کردند۔ چون از حلاوت کلام پاک سرشار شدند فرمودند "قوالی چیست۔ حق تعالیٰ می فرماید، وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ۔ و ما ویرا شعر نیاموختیم و نہ سزد خود او را شعر گفتن، آنچہ ادمی آورد نیست آن مگر یادے از خداوند و قرآنے آشکارا"

۲۷۔ غلام اکبر معروف بہ اکرو ولد محمد ایاز اتخیل کلوازی عرض کرد، من بہ پانی پت رفتم و نزد مزار حضرت قلندر مراقب شدم و برائے ترقی مملکت افغانستان عرض کردم۔ حضرت بہ روز دوم فرمودند "ان شاء اللہ مملکت افغانستان ترقی خواہد کرد" حضرت ایشان بعد از استماع این مکاشفہ فرمودند۔ "وقتے کہ حضرت امام مہدی ظہور خواہد کرد" و باز بہ غلام اکبر گفتند "آیا حضرت قلندر را اضافۂ این قید نہ کردہ بود" از استماع این قول بر غلام اکبر کیفیتے رُو داد کہ از خود بے خبر گشت و در داخلِ حلقہ گرمی و تاثیر ظاہر شد۔

۲۸۔ روزے بہ عاجز گفتند۔ غلام اکبر را بگو کہ بہ مزار پُر انوارِ حضرت سید السادات (نور محمد بدایونی) رفتہ سلام مرا عرض کند و آنچہ حضرت ایشان ارشاد فرمایند آمدہ بما بگوید۔ عاجز بہ غلام اکبر خبر رساند، آن پاک دل و صاحبِ عزیمت علی الفور روان شد۔ بعد از ساعتے حضرت ایشان عربہ طلب کردند و بہ مزار پُر انوار حضرت سید السادات تشریف بردند۔ غلام اکبر آنجا مراقب بود۔ بعد از عرضِ سلام و قرأت سورۂ ملک حضرت ایشان نیز مراقب شدند و تا دیر مراقب ماندند، چون از مراقبہ فارغ شدند۔ رُو بہ غلام اکبر آوردہ فرمودند۔ دیدی کہ حضرت ایشان چہ عنایات و نوازشات فرمودند۔ غلام اکبر گفت۔ بلے حضرت دیدم و بہ وجد درآمد و سیلِ اشک از چشمان وے روان شد۔

۲۹۔ روزے غلام اکبر عرض کرد کہ من بر مزار پُر انوار حضرت یعقوب چرخی در حصارِ شادمان حاضر شدم حضرت اقدس فرمودند کہ اَللّٰہُ الصَّمَدُ را وظیفہ کن۔ حضرت ایشان فرمودند۔ بہ مجرّہ مبارک رفتہ از حضرات کرام دریافت کن۔ غلام اکبر رفتہ مراقبہ کرد و آمدہ عرض کرد کہ حضرات کرام نیز تائیدِ این قول می فرمایند وقتیکہ غلام اکبر بہ مجرّہ مبارک رفتہ بود حضرت ایشان نیز مراقب شدہ بودند چون وے مکاشفہ

خود عرض کرد۔ فرمودند: "نزدِ من تعبیر این است کہ سورۂ اخلاص کا ملاً بخوانی"۔ عاجز گوید این ارشادِ گرامی، الہام حضرت شاہ غلام علی قدس سرہٗ را یاد می دہد۔ شاہ عبدالغنی در رسالہ "ہوالغنی" ذیلِ رسالہ "مقاماتِ مظہری" بر صفحۂ یک صد و پنجاہ و دو نوشتہ اند۔ روزے گفتم۔ یا شیخ عبدالقادر جیلانی شَیْئًا لِلّٰہِ۔ الہام شد بگو۔ یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ شَیْئًا لِلّٰہِ۔

۳۰۔ مولانا سیف الرحمٰن صدر مدرسِ مدرسۂ فتحپوری بہ منشی احمد حسین دہلوی گفتند۔ اگر رضامندی پیرِ کامل حاصل شود، از قلب پیر بر قلبِ مرید اثرے بلکہ عکسے ظاہر می شود و کارہا بہ وجہِ احسن انجام می یابد۔ احمد حسین این قول را در سویدائے قلب محفوظ کردہ بہ خدمتِ اقدس رسید۔ حضرت ایشان تبسم کنان ویرا دیدہ فرمودند، احمد حسین محبتِ صرفہ کار را با نجام نہ می رساند، عمل ہم در کار است۔ پیرِ کامل برائے مرید متکا است بہ منزلۂ عصا برائے اعمٰی "یعنی اعمٰی را عمل رفتن است و عصا را آگاہ کردن از مواضعِ خطر۔

۳۱۔ روزے احمد حسین خیال کرد کہ از ناغہ کردن ذکرِ قلبی بد مزگی پیدا می شود نہ از ناغہ کردن ذکرِ لسانی۔ وے این خیال را گرفتہ بہ خدمتِ مبارک رسید۔ حضرت ایشان ویرا دیدہ بہ محبت فرمودند احمد حسین بیا۔ آیا چیزے از قرآن مجید یاد داری؟" عرض کرد۔ بلے یاد دارم۔ فرمودند۔ بخوان، وے چیزے خواند۔ حضرت ایشان بہ دورانِ تلاوت چند بار کلمہ "واہ واہ" بر زبانِ مبارک راندند و بہ این طور ویرا آگاہ کردند کہ ہر عضو را در ذکرِ پاک پروردگار جل شانہٗ مصروف باید داشت۔ اِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ کُلُّ اُولٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُوْلًا۔

۳۲۔ ہیبتِ حضرتِ ایشان بر احمد حسین مستولی بود، روزے در خانۂ خود چون از وظیفۂ شریفہ فارغ گشت مناجات کرد۔ الٰہی پیر مرا بر من مہربان کن۔ و باز بہ خدمتِ مبارکہ رسید، چون نظرِ فیض اثرِ حضرتِ ایشان بروے افتاد۔ فرمودند۔ اے عزیزا احمد حسین بیا، بیا۔

زروے محبّت بہ شیرین ادا　　　بفرمود وے را عزیزم بیا

۳۳۔ مولوی بخش اللہ دہلوی مردِ صادق المحبۃ والارادۃ بود۔ حضرت ایشان بروے لطفہا می کردند۔ روزے بہ وے گفتند" آیا در دولت آرزوے ماندہ؟" عرض کرد البتہ یک آرزو دارم کہ خانہ را مالک شوم۔ فرمودند۔ آرزوے چہار گز زمین کردن چہ آرزوئے ہست کہ سگ ہم در جستے بروے بگزرد۔ عاجز گوید وفات مولوی بخش اللہ بہ روز پنجشنبہ ۲۷ صفر ۱۳۷۳ھ۔ ۵ نومبر ۱۹۵۳ء۔ واقع شدہ وے بعد از وصالِ حضرتِ ایشان سی و دو سال زندگانی بہ سر کرد تا وقت آخر مالکِ خانہ نشد۔ رحمہ اللہ۔

۳۴۔ حضرت ایشان بر ورقے نوشتہ اند۔ ہر کرا جوہرِ قابلیت بہ صحبتہائے فاسدہ خراب شدہ تدبیرِ کارِ

اُو جز بہ صحبتِ اہلِ تدبیر کہ کبریت احمر است، دشوار است۔

جز صحبتِ عاشقانِ مستان مپسند — در دل ہوسِ قوم فرومایہ مبند
ہر طائفہ ات بجانبِ خویش کشد — جُغدت سوئے ویرانہ وطوطی بہ قند

۳۵۔ ونوشتہ اند۔ دور افتادگیہائے خلق ازان است کہ خود را دور می اندازند و بہ اختیار بار برخود زیادت می گردانند وگرنہ قصور در فیضِ الٰہی نیست۔

۳۶۔ ونوشتہ اند۔ عادت انس می شود وانس طبیعت۔ سالک را ترکِ نوافلِ عبادات گاہ گاہے از برائے ترکِ استیناس رواست۔

۳۷۔ ونوشتہ اند شیخ ابوسعید ابوالخیر فرمودہ۔ اِغبَابُ الزِّیَارَۃِ مَعَ حُضُورِ القَلبِ خَیرٌ مِن دَوَامِھَا بِلَا حُضُورٍ حضرت رسالت مرا بُوہریرہ را فرمود۔ زُر غِبًّا تَزدَد حُبًّا۔ وے ازیں ستونے درگشت وگفت یارسول اللہ بیش ازین طاقت نہ دارم۔ اگرچہ وے اظہارِ کمالِ محبت خود کرد اما اگر متابعتِ امر کردے بہتر بودے۔

۳۸۔ فرمودند۔ در ذکر شریف بر دل زور نہ باید داد۔ از زور دادن دل سخت می شود۔

۳۹۔ فرمودند۔ قبل از ذکر شریف بہ عاجزی باید گفت۔ الٰہی مقصود من توئی ورضائے تو محبت ومعرفت خویش بہ من عطا کن۔

خواہم کہ ہمیشہ در ہوائے تو زیم — خاکے شوم و بہ زیر پائے تو زیم
مقصودِ منِ خستہ ز کونین توئی — از بہر تو میرم و برائے تو زیم

۴۰۔ فرمودند۔ بہ وقتِ گرسنگی و احتباسِ بول وبراز و ہیجانِ خواہشِ نفسانی وظیفہ شریفہ کردن بے ادبی است و بہ تجربہ ما رسیدہ کہ در چنین احوال وظیفہ کردن سبب نقصان ومضرت می گردد۔ وظیفہ شریفہ را بہ سکون وفراغ تام باید کرد۔

بہ فراغِ دل زمانے نظرے بہ ماہ روئے — بہ ازان کہ چترِ شاہی ہمہ روز ہائے ہوئے

عاجز گوید مشکات در کتاب التسبیح والتحمید از صحیحین روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود "اے مردم برنفوسِ خود نرمی کنید بہ درستی کہ شما کر و غائب را نمی خوانید بلکہ شما شنوا و بینا را می خوانید و اُو باشما است وآن ذات پاک را کہ شما می خوانید نزدیک تر است بہ یکے از شمایان از گردنِ شترِ وے" این مبارک ارشاد درسفرے بودہ کہ صحابہ کرام بر شتر ہا سوار بودند و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نیز بر شترے سوار بودند۔ واز صحیح مسلم روایت امّ المومنین جُویریہ رضی اللہ عنہا نوشتہ کہ در بامداد ہنگامیکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نماز بامداد گزارد از

نزد وے برآمد و وے در مصلائے خود بود و بعد از چاشت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مراجعت فرمود دھی جالسۃ کہ ہنوز وے در مصلائے خود نشستہ بود۔ پس فرمود آیا تو بر ہمان حال ہستی کہ من بران حال ترا گزاشتہ بودم۔ وے گفت آرے بر ہمان حال ہستم۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ ہر آئینہ گفتم بعد از تو چہار کلمات را سہ بار۔ اگر وزن کردہ شوند با چیزے کہ امروز تو گفتۂ ہر آئینہ راجح خواہند شد۔ (د ا ر ن) کلمات این است۔ سُبْحَانَ اللّٰہِ وَبِحَمْدِہٖ عَدَدَ خَلْقِہٖ وَرِضَا نَفْسِہٖ وَزِنَۃَ عَرْشِہٖ وَمِدَادَ کَلِمَاتِہٖ۔

۴۱۔ شخصے از خواندن درودِ تاج استفسار کرد۔ فرمودند، اگر مراد از۔ فجبرائیل خَادِمُہٗ۔ آن است کہ حضرت جبریل علیہ السلام کارِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می کرد و وحی می رساند پس قباحتے نیست و مثالش این است کہ این وقت ما چائے می نوشیم و یک فنجان پُر کردہ بہ تو بدہیم۔ ما کار ترا کردیم و ما خدمت کریم۔ واگر مراد از این لفظ آن است کہ جبریل علیہ السلام نوکر و چاکرِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم است پس قباحت دارد۔ ملائکہ عظام مکرم اند ما یان بر جمیع مرسل و جمیع ملائکہ ایمان آوردہ ایم، توہین ایشان کفر است و درین درود۔ دَافِعُ الْبَلَاءِ وَالْوَبَاءِ وَالْمَرَضِ وَالْأَلَمِ۔ آمدہ۔ اگر مراد از این کلمات آن است کہ جہان تاریک و پُر آفات بود و از برکتِ ولادت باسعادتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ظلمتہا و آفاتہا دور شد، پس درست است واگر مراد آن باشد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دور کنندۂ این آفات اند پس نادرست است۔ دافع پروردگار است و سبب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم است۔

۴۲۔ احیاناً ما برادران پیش حضرت ایشان شعر بازی می کردیم، میر یک طائفہ حضرت برادر کلان و میر دیگر طائفہ این عاجز می بود۔ از مخلصین بعضے بہ جہت حضرت برادر و بعضے بہ جہت این عاجز روزے مُلّا صاحب خان قمبرانی شعرے خواند کہ دران نسبت بعض حضرات انبیاء علیہم السلام بہ چاکری کردہ شدہ بود۔ حضرت ایشان فرمودند۔ این شعر را نہ خوانی، حضرات انبیاء علیہم السلام واجب التعظیم اند نسبت چاکری کردن سُوئے ادب است۔

۴۳۔ روزے فرمودند۔ در محفلِ میلاد شریف عند ذکر الولادۃ المبارکۃ قیام کردن برائے اصحابِ قلوب و اہل نسبت مستحسن است۔

۴۴۔ یکے از ہندیان نام بعض افراد گرفتہ عرض کرد کہ ایشان در محفل میلاد قیام نمی کنند، فرمودند اگر ایشان قیام نمی کنند بہ تو چہ آفت رسیدہ، تو چرا تعرض بہ ایشان می کنی۔

۴۵۔ یکے عرض کرد۔ حضور والا، شما در محفل میلاد قیام می کنید۔ فرمودند۔ ذکر ولادت مبارکہ می شود و دل ما خوش می شود و ما قیام می کنیم و صلاۃ و سلام می خوانیم۔ اگر دل تو خوش نہ شدہ تو بر زمین دراز شو۔ کسے بہ تو نمی گوید کہ قیام بکن۔

لَیلَۃُ المَوْلِدِ الَّذِی کَانَ لِلدِّ یْـ ...... ـنِ سُرُوْرٌ بِیَومِہٖ وَازْدِھَاءُ
وَتَوَالَت بُشْرَی الھَوَاتِفِ اَنْ قَدْ وُلِدَ المُصْطَفٰی وَحَقَّ الھَنَاءُ

۴۶۔ یکے استفسار کرد آیا در محفل مبارک شریف سردار عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم تشریف می آورند۔ فرمودند۔ آفتاب بر جائے خود است و نور وے بہ ہر جا می رسد۔ سردار عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم در مقام خود اند، برائے اصحاب قلوب واہل نسبت محجُب مرتفع می شوند۔ ایشان بہ چشم باطن زیارت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می کنند۔

شَمْسُ فَضْلٍ تَحَقَّقَ الظَّنُّ فِیْہِ اَنَّہُ الشَّمْسُ رِفْعَۃً وَّالضِّیَاءُ
فَاِذَا مَا ضُحًی مَحَا نُوْرُہُ الظِّلْـ ...... ـلَ وَقَدْ اَثْبَتَ الظِّلَالَ الضَّحَاءُ

۴۷۔ در دہلی یکے از پیر مردانِ صاف کیش عرض کرد "عجب دورِ بدعات است۔ بعض افراد را می بینم کہ بعد از سلام دادنِ نماز دست راست خود را بر سر خود نہادہ وچیزے خواندہ بر روئے خود فرود می آرند"۔ حضرت ایشان فرمودند "ابن جزری در کتاب حصن حصین از بزّار وطبرانی وابن السنی نقل کردہ کہ چون رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از نماز فارغ می شدند دست راست خود را بر سر مبارک نہادہ بِسْمِ اللّٰہِ الَّذِی لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ اَللّٰھُمَّ اَذْھِبْ عَنِّی الْھَمَّ وَالْحَزَنَ۔ خواندہ دست مبارک را بر روئے مبارک فرو می آوردند۔ آن پیر مرد چون کلام حضرت ایشان شنید عرض کرد۔ "ان شاء اللہ این مبارک دعا را من ہم عامل می شوم"۔ کلمہ حزن بہ دو وجہ مروی است۔ بہ ضم حا وسکون زا۔ در سورۂ یوسف آمدہ۔ اِنَّمَا اَشْکُوْ بَثِّیْ وَحُزْنِیْ اِلَی اللّٰہِ۔ وبہ فتح حا وزا، در سورۂ فاطر آمدہ، اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ اَذْھَبَ عَنَّا الْحَزَنَ۔

۴۸۔ روزے مولوی بخش اللہ حاضر شد وبہ دستِ وے عصا بود۔ حضرت ایشان عصا را معائنہ کردہ فرمودند عصا خوبصورت وعمدہ است وباز دست مبارک خود را بر دل مولوی بخش اللہ نہادہ فرمودند اگر این عصا در درازی تا دل بودے خوب تر بودے چہ این مقدار مسنون است وباز ارشاد کردند، تعلق ذکر شریف بہ دل است واز دل مالک ومولائے خود را یاد کردن بسیار مفید است، آگاہی۔ عصائے مولوی بخش اللہ بہ یاد آورد کہ حضرت ایشان قدس سرہ سالہا سال استعمال عصا کردہ اند وعصائے حضرت ایشان بہ درازی تا قلب مبارک می رسید، البتہ در دہ سالہائے آخر عصا را استعمال نہ می کردند۔

خدائیست آن کہ ذاتِ بے مثالش نہ گردد ہرگز از حالے بہ حالے

۴۹- غالباً واقعہ ۱۳۳۷ھ است کہ حضرت ایشان از دہلی بہ کوئٹہ رسیدند۔ آن جا جمع عظیم از مخلصین افغانستان منتظر حضرت ایشان بود۔ روزے بعد العصر ہر دو دست مبارک خود برداشتہ بر روئے مبارک بہ نوعے فرو آوردند کہ موہائے ریش مبارک خود را از جانبین حرکت دادند و باز بہ مخلصین فرمودند: "اے عزیزان ایام پیری و ضعیفی بر سر رسیدہ، عمر من از شصت وسہ تجاوز کردہ، در اجداد کرامِ ما قدس اللہ اسرارہم بہ جز حضرت خواجہ محمد معصوم کسے بہ این عمر نہ رسید" وقتِ سفرِ من قریب رسیدہ، در ایامِ جوانی صَرفِ قوتہای کردیم، افراد قلیل تابِ توجہاتِ مامی آوردند" این فرمودہ حضرت ایشان ہوئے کردند واہلِ حلقہ بہ سان ماہی بے آب بر روئے خاک غلطان و پیچان گشت۔ عاجز در ناحیۂ استادہ این احوال و اقوالِ مبارک را می دید و می شنید۔ از مخلصین، اصحابِ صحو و تمکین را ہم تابِ آن توجہ مبارک نہ ماند۔ اگر چہ ایشان بر جائے خود ماندند امّا اجساد ایشان بہ رنگ بیدمی لرزید۔ آن وقت عاجز را این شعرِ بوستانِ سعدی بہ یاد آمد۔

تنم می بلرزد چو یاد آورم مناجات شوریدۂ در حرم

۵۰- روزے نماز شام در مسجد جامع قندھاریان خواندند و بعد از نماز قدرے آن جا نشستند و باز خراماں خرام بہ خانہ تشریف آوردند، پانزدہ یا بست نفر از مخلصین پاک نہاد و اصحابِ نسبت در رفاقت بودند۔ چون بہ مستشفی النساء کہ در وسطِ طریق بود حضرت ایشان رسیدند پاک نفس محمد علی بشوریدو بہ آواز بلند این دو شعر خواند۔

اولیا را ہست قدرت از الٰہ تیر جستہ باز گرداند ز راہ
خدا را سوئے مشتاقان نگاہے پیاپے گر نہ باشد گاہے گاہے

حضرت ایشان بہ عجب انداز شفقت و مرحمت فرمودند۔ اے عزیزان کدورتِ اخلاق رذیلہ حاجز است ورنہ در توجہات و فیوضات قصور نیست۔ چون لفظِ قصور نیست، فرمودند برقے از فیوضات الٰہیہ بر خرمنِ دلہا افتید و از شورِ ہو و ہائے دلِ ہر ذرّہ در جوشِ اَنَا الشَّرقُ، افتاد۔

از حسنِ ملیح خود شورے بہ جہان کردی بیچارۂ دبسمل را مصروفِ فغان کردی

۵۱- چون اتراک خلیفۃ المسلمین سلطان عبد الحمید خان طابَ ثراہٗ را معزول کردند۔ حضرت ایشان بسیار متألم شدند و در خواب سرورِ عالمیان را دیدند صلی اللہ علیہ وسلم۔ کہ از جہتے بہ جہتے قدم می زنند و آثار ملال بر بشرۂ مُبارکہ ظاہر است۔ عرض نمودند فِدَاكَ رُوحِي يَا رَسُوْلَ اللهِ سبب ملالِ خاطرِ اقدس چیست۔ فرمودند۔ امروز عبد الحمید خان از تخت محروم شدہ، ازین جہت ملال دارم"۔ این خواب

بیان کردہ فرمودند" درین دورۂ صد سالہ مثلِ سلطان عبدالحمید خان در تقویٰ از شاہان کسے نہ بودہ من می توانم کہ حلفیہ بگویم کہ ایشان خمر را بہ دستِ خود نہ گرفتہ اند، چہ جائے نوشیدن۔ ایشان ہمدردِ قوم و خیر خواہ ملّت و متقی و علم دوست بودند۔ استادِ من حضرت مولانا رحمت اللہ را از مکہ مکرمہ نزدِ خود بہ قسطنطنیہ طلب فرمودند، بسیار اکرام ایشان کردند، از دستِ خود برائے ایشان جائے نماز را فرش می کردند و چون بر مائدہ برائے طعام می نشستند بہ حضرت مولانا می گفتند" بابا این را نوش کنید۔ بابا شما این را دست نہ بردید" این خواب و این واقعہ را بیان کردہ فرمودند" اکنون قوم ترک مائل بہ تباہی است"
عاجز گوید، در ردِّ نصاریٰ حضرت مولانا را پروردگار مہارت زائدہ دادہ بود، از علمائے نصاریٰ پادری فانڈر بہ وقتِ خود بسیار مشہور بودہ۔ نصاریٰ وی را با جماعتے از پادریہا بہ ہند فرستادند تا مذہب عیسائیت فروغ یابد۔ در سنہ ۱۲۷۰ھ بہ ماہ ربیع الآخر مناظرۂ اولیٰ و بہ یازدہم ماہِ رجب مناظرۂ اُخریٰ با فانڈر حضرت مولانا کردند۔ فانڈر کاملاً مغلوب شد و جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ را ظہور شد۔ و بعد از تغلّبِ انگلیسہا بر ہند حضرت مولانا ہجرت فرمودہ بہ مکہ مکرمہ تشریف بردند۔ بہ اواخرِ قرنِ ثالث عشر پادریہا بہ قسطنطنیہ رسیدند و با علماءِ اتراک مناظرہ کردند۔ صدرِ اعظم مملکت ترکیہ خیر الدین پاشا جناب مولانا را از مکّہ مکرمہ طلب کرد۔ چون جناب ایشان آنجا رسیدند بر پادریہا خوف و دہشت غالب آمد و ایشان مغلوب شدہ از آنجا راہِ فرار اختیار کردند۔ فخر الدین پاشا بہ حضرت مولانا گفت کہ در ردِّ مکایدِ نصاریٰ کتابے تحریر فرمایند۔ چنانچہ ایشان از ۱۶ رجب تا آخر ذی الحجہ ۱۲۸۰ھ در ظرف پنج و نیم ماہ کتاب "اظہار الحق" بہ عربی نوشتند کہ از "تایید الحق برحمۃ اللہ" سالِ تالیف ظاہر است۔ این کتاب در سنہ ۱۲۸۱ھ بہ قسطنطنیہ طبع شدہ و بہ اشارۂ صدرِ اعظم ترجمۂ این کتاب بہ ترکی ہم کردہ شد کہ بہ طبع رسیدہ و باز بہ اَلسِنۂ متعددۂ اورُبّا ترجمہ کردہ شد و حکومت عثمانیہ آن ہمہ را طبع کردہ در اورُبّا نشر کرد، از طباعت این کتابِ لاجواب در ایوانِ تثلیث تزلزل افتاد، و روزنامۂ مشہور انگلستان دران ایام نوشت "اگر مطالعۂ این کتاب جاری ماند، در ترویج عیسائیت بندش خواہد افتاد" الحق کہ در ردِّ نصاریٰ ازین بہتر کتاب بہ نظر نیامدہ۔ وَاللّٰہُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ۔ چون حضرت سلطان عبدالحمید خان در سنہ ۱۲۹۳ھ بر تختِ خلافت نشست حضرت مولانا را طلب فرمود۔ چنانچہ حضرت مولانا بہ پنجشنبہ دوم رمضان سنہ ۱۳۰۴ھ بہ دار الخلافہ رسیدند و حضرت سلطان برایشان نوازشاتِ فوق العادہ مبذول داشت۔ مولانا سید مناظر احسن گیلانی در جلدِ اول از کتاب" نظام تعلیم و تربیت"، بر صفحہ دو صد و ہشتاد و دو نوشتہ اند" مکتوب مولانا رحمت اللہ نزدِ مولانا سید محمد علی (خلیفہ حضرت شاہ محمد آفاق مجددی دہلوی) محفوظ بود، بیان عنایات و نوازشات سلطانی کردہ اند و نوشتہ اند

"چوں از محفل حضرت سلطان رخصت می شدم، حضرت سلطان پاپوشہائے مرا درست کردہ می نہادند۔"
حضرت مولانا بہ عمر ہفتاد و پنج رسیدہ بہ روز جمعہ ۲۲ ماہ رمضان ۱۳۰۸ھ در مکہ مکرمہ رحلت فرمودند و در مقبرۂ مبارکہ مَعلاۃ کہ در حَجُون واقع است مدفون شدند رَحِمَہُ اللّٰہُ وَنَوَّرَ ضَرِیْحَہٗ وَرَفَعَ مَکَانَتَہٗ فِیْ اَعْلٰی عِلِّیِّیْن
دو وفات حضرت سلطان در ۱۳۳۶ھ ۱۹۱۸ء واقع شدہ۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ

۵۲۔ روزے فرمودند۔ فتح باب نصیب ہر کسے نیست ہر کرا خدا خواہد می نوازد۔

ایں سعادت بزورِ بازو نیست تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

۵۳۔ فضل عمر دہلوی سر کردۂ مخلصین ہندوستان بہ اوائلِ ربیع الآخر ۱۳۲۵ھ رحلت فرمود۔ اندران ایّام حضرت ایشان بہ کوئٹہ بودند چون بہ دہلی تشریف آوردند بر مزار وے رفتند۔ جمعے از مخلصین و از خویشانِ فضل عمر آن جا حاضر بود، حضرت ایشان چون از فاتحہ فارغ شدند بہ حاضرین گفتند۔ ببینید کہ ہر ذرّۂ خاک از قبرِ فضلِ عمر مصروف ذکر پروردگار است۔

۵۴۔ حافظ محمد اسحاق معروف بہ "رانی کھیت والا" عجب مردِ پاک دل و صادق المحبۃ بودہ۔ بہ دوازدہم جمادی الاولیٰ ۱۳۳۵ھ۔ ۵ مارچ ۱۹۱۷ء۔ وفات یافت، حضرت ایشان بر مزارش رفتند۔ زپنجابیانِ دہلی جمعے عظیم آنجا موجود بود۔ حضرت ایشان بہ دُعا و فاتحہ مصروف بودند کہ ناگاہ چند قدم پستر شدہ فرمودند۔ چہ می کنی، چہ می کنی۔ و بعد از فاتحہ از روے انبساط بہ حاضرین گفتند "راحتے کہ محمد اسحاق را نصیب شدہ، بہ شکرانۂ آن قصدِ پابوسی کردہ بود" رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۵۵۔ در میرٹھ منشی عزیز الدین والدِ حافظ حفیظ الدین از مخلصین صادق المحبۃ بود در ۱۳۲۳ھ ۱۹۰۵ء کتاب ہائے حضرت ایشان از مکہ مکرمہ آورد۔ و خدمتِ تجلید کتب بر ذمۂ خود گرفت، بہ روز سہ شنبہ یازدہم ذی الحجہ ۱۳۲۹ھ۔ ۱۲ دسمبر ۱۹۱۱ء۔ کہ در دہلی روز دربار انگلیسہا بود وفات یافت، حضرت ایشان را قیام در میرٹھ بود۔ روزِ دوم بر مزارش تشریف بردند۔ وے نیز بہ مِثل حافظ محمد اسحاق از وجہ دریافت سعادت برائے قدم بوسی تقدیم کردہ بود۔ رحمہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۵۶۔ در محطۂ سکۃ الحدید چھاؤنی میرٹھ حضرت ایشان در انتظار قطار بر کرسی نشستہ بودند و حافظ حفیظ الدین بر پشت حضرت ایشان استادہ بود۔ ناگاہ بہ دلش آمد کہ مُریدِ چنین پیر کامل مرا بے نصیبم حضرت ایشان ہمان دم دست وے را گرفتہ پیش رو آوردہ فرمودند "اے عزیز دیگر چہ می خواہی از فضل پروردگار دین ہم یافتی و دنیا ہم۔" عاجز گوید۔ پروردگار بر حفیظ الدین کرمہا کردہ بود۔ ساحت سینۂ وے از دولت نسبت آراستہ بود و وجاہت و عزّت و ثروتِ دنیوی ہم می داشت، مَا اَحْسَنَ الدِّیْنَ وَالدُّنْیَا

إِذَا اجْتَمَعَا۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۵۷۔ حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی بیان کرد کہ فرزندنہ داشتم و بہ دلم می گزشت کہ اگر حضرت ایشان دعا فرمایند۔ بہ مُرَادَرسم۔ اندرین فکر نزدِ مُجرّہ مبارک استادہ بودم، ناگاہ حضرت ایشان از حرم سرا بر آمدند و نزدم رسیدہ فرمودند "چرا بہ اجمیر شریف نہ میروی و آن جا دعا نمی کنی" و بعد ازان فرمودند "حضرت والدم بہ اجمیر شریف رفتند و آن جا دعا کردند، دعائے ایشان قبول شد، حق تعالیٰ ایشان را پسر داد و آن پسر منم کہ پیش روے تو استادہ ام" حافظ اشفاق الٰہی حسب الارشاد بہ اجمیر شریف رفتند و پروردگار ایشان را چہار پسر عنایت کرد، صبغۃ اللہ، عبدالرشید، عبدالحمید، اخلاق احمد، مؤخرالذکر در خورد سالی فوت کرد و باقی در کراچی بہ عافیت می باشند۔

۵۸۔ روزے از حرم سرا بر آمدند۔ جمعے از مخلصین نزدِ مجرّہ شریف نشستہ بود و بین ایشان شیخ عبدالباری جوہری نو مسلم ہم بود۔ حضرت ایشان فرمودند "ما این چنین دل را طالب ہستیم کہ عبدالباری دارد" عاجز گوید۔ پروردگار درجات عبدالباری را بلند کند عجب مرد پاک باطن و صاحبِ نسبت بود۔ در اوقات فراغ بہ جز ذکر و فکر کارے نہ داشت۔ بہ روز سہ شنبہ نہم رجب ۱۳۸۳ھ۔ ۲۶ نومبر ۱۹۶۳ء رحلت نمود۔ چون ازین دار فانیہ بہ نعیم باقیہ کوچ می کرد عاجز موجود بود و وے تا نفس آخر بفضل اللہ و احسانہ بہ ذکر شریف مصروف بود۔ هَنِيئًا لَهُ ثُمَّ هَنِيئًا لَه، عاجز از مولائے کریم و رحیم پر امیداست کہ وے با آن بسیار افراد خواہد بود کہ در حق آنہا پروردگار فرمودہ۔ وَاِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ۔ در جوار حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہٗ مدفون شد۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۵۹۔ حضرت ایشان کار تعمیر مجرّہ مبارک بہ حاجی فیض اللہ و منشی حسین علی سپرد کردہ بودند منشی حسین علی بیان کرد۔ بہ نزدِ بُنیاد قبرے ظاہر شد۔ و سنگے کہ بالائے قبر می نہند و بالائے آن خاک انداختہ می شود از وجہ کندیدن بنیاد قدرے از جائے خود بے جائے شدہ بود، و آن وقت نصف النہار بود۔ لحظہ نہ گزشت کہ حضرت ایشان خلافِ عادت از حرم سرا برہنہ سر و برہنہ پا بر آمدند و فرمودند بچہا شما چہ می کنید۔ عرض کردم۔ ما پایان بنیاد می کندیدیم کہ ناگاہ قبرے ظاہر شد و سنگ وے قدرے بے جائے شد۔ فرمودند "بچہا کار بہ آہستگی و بہ وجہ خوب کنید۔ ما نشستہ بودیم کہ ایشان (صاحبِ قبر) آمدہ فرمودند کہ مرا آزار می رسانند" و باز بہ حرم سرا تشریف بردند۔ منشی حسین علی آن مقام را بہ عاجز نشان دادہ کہ نزدِ دروازۂ مجرا است۔ پروردگار ایشان را اجر دہاد، خدمات شائستہ کردہ اند و از مخلصین قدیم بودند۔ بہ روز جمعہ یازدہم ماہ ربیع الاول ۱۳۶۷ھ۔ ۲۳ جنوری ۱۹۴۸ء رحلت نمودند و در قبرستان حضرت خواجہ

باقی باللہ قدس سرہٗ مدفون شدند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۶۰۔ حافظ عبدالحکیم دہلوی تاجر جفت سالے در تجارت خسارہ کشید۔ از وجہ پریشانی در احوال باطنش خلل افتاد۔ روزے چون برائے تفریح می رفتند، پیش دکان وے عربہ را استادہ کردند۔ چون وے بہ دست بوسی مشرف شد۔ بر شانۂ وے دستِ شفقت نہادہ بہ بسیار ملائمت و تلطف فرمودند" اے عزیز۔ چرا پریشان می شوی و چرا بہ جزع و فزع اوقات خود را بہ سر می بری۔ پروردگار ترا مال و عیال و اولاد و عزت و صحت دادہ است۔ اگر جُزْوِے از مال ضائع شد چہ شد۔ اگر پروردگار جل شانہٗ مابقی را ہم بگیرد، چہ خواہی کردی؟" حافظ عبدالحکیم بہ عاجز گفت کہ ہر حرف مبارک ایشان برائے دردِ دلم داروئے شفا بود۔ عجب سکون و طمانینت بہ جانم حاصل شد، چون حضرت ایشان کلام خود را تمام کردند، دل من از ہمہ آلائشہا پاک شدہ بود، در فصلِ دوم ہم واقعۂ وے تحریر شدہ است۔ حضرت ایشان صراحۃً فرمودہ اند کہ در تشخیص امراضِ قلب پروردگار ایشان را بصیرت کاملہ عنایت کردہ بود۔ حضرت ایشان مخلص پاک باطن را نہ می گزاشتند کہ راہِ ہاویہ اختیار کند حتی المقدور بہ قہر و عتاب یا بلطف و مرحمت، بہ ہر طورے کہ مناسب می دانستند از نارِ حامیہ دیرا محفوظ می کردند، فضل پروردگار بود کہ ہزاران افراد ہدایت یافتند۔

۶۱۔ فرمودند۔ اے عزیزان "کثرت و قلّت را سوال نیست ہر چہ گوئید بہ حضورِ قلب و کمالِ اخلاص گوئید۔ از غفلت و اخلاق رذیلہ خود را دور دارید"

رَوْ عمر در خدمتِ پیرِ سعید   تا نگو گردد رذیلہ خوئے تو

۶۲۔ شیخ عبدالباری نو مسلم کہ ہنوز اسلام را ظاہر نہ کردہ بود علیل شد و از ین خیال اندوہگین شد کہ اگر درین حال بمیرم کافِرُم را ہنود بسوزانند، مولوی بخش اللہ این احوال را بہ خدمت حضرت ایشان رسانید۔ فرمودند" بہ وے بگو۔ جسم ترا دفن کنند یا بسوزانند ہیچ اہمیت نہ دارد، مہتم بالشان این امر است کہ از دنیا با دولتِ ایمان بروی "

چشم دارم کز گنہ پاکم کنی   پیش ازان کاندر لحد خاکم کنی
اندران دم کز بدن جانم بری   از جہان با نور ایمانم بری

دفرمودند۔ عبدالباری را بگو کہ فی الحال نہ خواہی مرد۔ وَقَدْ عَاشَ بَعْدَ ذٰلِكَ زُهَاءَ سِتٍّ وَثَلَاثِيْنَ سَنَةً۔

۶۳۔ روزے فرمودند۔ تلاوتِ قرآن مجید را سہ درجات است۔ اَدْنٰی درجہ این است کہ با تجوید تلاوت کردہ شود۔ و اوسط درجہ این است کہ با تجوید و فہم معانی تلاوت کردہ شود و اعلیٰ درجہ این است کہ

تلاوت باتجوید وفہم معانی بود ودل بہ حلاوت باطنی لبریز بود۔

۶۴۔ روزے در دہلی شخصے بیانِ روحانیت جوگی کرد۔ حضرت ایشان چند دقیقہ متوجہ بآن شخص شدند۔ آن شخص را احوالِ عجیبہ رو داد۔ بعد ازین فرمودند کہ اے عزیز، روحانیت این را گویند وشانِ مرد مومن این است کہ این احوال وکیفیات را محفوظ وارد۔

۶۵۔ مولوی بدرالاسلام استفسار کرد کہ وظیفۂ شریفہ را قدرے بہ سرعت باید کرد تا تعداد بست وچہار ہزار کامل شود یا بہ طمانیت۔ فرمودند۔ وظیفہ شریفہ با حضور قلب وطمانینت باید کرد۔ وتعداد بست وچہار ہزار از بس مفید است۔

۶۶۔ در دہلی بعض عازمین حج را فرمودند۔ صعوباتِ سفر را بہ ذوق وشوق برداشت باید کرد۔ کلمہ جزع وفزع بر زبان نہ باید آورد، با اہالی آن دیار مبارکہ بہ محبت واحترام معاملہ باید کرد کہ ایشان جیران پروردگار وجیرانِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اند اگر کسے را تابِ تحملِ شدائد نیست وے را اجازتِ سفر دادن بیکار است۔

۶۷۔ بہ مولوی بخش اللہ دہلوی فرمودند۔ در قصیدۂ منفرجہ اسم اعظم مخفی است، اگر متواتر چہل روز این قصیدۂ مبارکہ را برائے حلِّ مشکلے کسے بخواند۔ ان شاء اللہ مشکل وے حل خواہد شد۔

۶۸۔ در دہلی حاجی ظفرالدین مردِ نیک دل وسادہ مزاج بود۔ عرض کرد۔ حضرتِ والا چہ کنیم؟ پروردگار خواہشاتِ نفسانیہ را در خلقتِ ما یان نہادہ۔ فرمودند۔ لاریب کہ پیدا کنندۂ خواہشات پروردگار است امّا او جَلَّ شانُہٗ انسان را طاقت دفع کردن خواہشات نیز عطا کردہ است۔ انسان آن قوائے کامنہ را بہ کار آرد و بہ طریقِ مشروع ازالۂ خواہشات کند۔ اسلام دینِ فطرت است۔ شما بر فرض خدا قائم واز حرام خدا محترز باشید۔ ہمین دینداری است۔

۶۹۔ روزے در دہلی فرمودند "بہ دورانِ قیام مدینۂ منورہ چون ماہِ صیام رسید من بہ روضۂ مطہرہ رسیدہ، پردۂ مبارکہ را کہ بر شبکۂ مُبارکہ آویزان می بود بر سر خود انداختہ وشبکۂ مبارکہ را بہ ہر دو دستِ خود گرفتہ آن مقدار از قرآن مجید تلاوت می کردم کہ بہ شب بہ حرم محترم در تراویح می خواندم"۔ سبحان اللہ چہ سعادتہا وبرکتہا نصیبِ حضرت ایشان شدہ بود۔

۷۰۔ فرمودند۔ در نہادِ من جزع وفزع نہ نہادہ اند۔ البتہ از اخبار پریشانیِ مسلمانان صدمہ بر دلم می رسد۔ واز ین صدمات اعضائے رئیسہ من متاثر شدہ اند۔

۷۱۔ در اواخر سالِ ۱۳۴۰ھ یا در اوائلِ ۱۳۴۱ھ در کوئٹہ بہ باغ تولہ عند العصر روان بودند

چون از شہر برآمدہ بر شارع سرِ آب عربہ روان شد، یکے از ما برادران روزنامۂ اُردو را پیش کردہ عرض کرد۔ حضور والا، خبر وفات انور پاشا تحریر است و عکس ایشان شائع شدہ۔ حضرت ایشان روزنامہ را گرفتہ سوے عکس نظر کروند۔ بہ مجرد دیدن آن عکس بے قرار شدند و سیل اشک از چشمان مبارک جاری شد و اشکہا می ریختند و دعا ہا می کروند چون بہ دہلی تشریف آوردند، سردار غلام حیدر خان سفیر افغانستان بہ خدمتِ مبارک رسید حضرت ایشان از وے استفسارِ خبر انور پاشا کردند۔ وے عرض کرد کہ انور پاشا شہید شدہ از تصدیق وے رنج و ملال حضرت ایشان تازہ شد، دیدۂ مبارک پُر آب شد و دعا ہا کروند، رحمتِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ۔ اَلدُّعَاءُ لِلْغَائِبِ مُسْتَجَابٌ۔ عاجز امیدہا دارد کہ دعاہائے حضرت ایشان مقبول و مستجاب شدہ باشند۔

۷۲۔ چون از اولاد حضرت ایشان کسے علیل می شد آثار رنج و ملال بر بشرۂ مبارک ظاہر می شد، روزے در دہلی بہ مخلصین گفتند "بہ وقت علالتِ اولاد بہ دلم خیال می آید کہ دعا کنم، بہ مجردِ این خیال از مالک و مولائے خود شرمندہ می شوم"۔ عاجز گوید از مقام رضا کہ اعلیٰ ترین مقامات است حضرت ایشان را نصیبۂ کاملہ حاصل بود، در بأساء و ضرّاء بہ جز صبر و شکر کارے نہ بود۔

۷۳۔ روزے در دہلی فرمودند" از وجہ اخلاص ابواب سعادت کشادہ می شوند از بزرگان ما شخصے ضعیف العمر و اُمّی بیعت بود۔ عشقِ خدا و رسول در تمام جسم وے سرایت کردہ بود۔ قرآن مجید را نہ خواندہ بود امّا از روے محبت قبلہ رو نشستہ مصحفِ مبارک را بر رحل نہادہ بر ہر سطرِ وے انگشت خود را از اوّل تا آخر می کشید و بہ محبت و اخلاص می گفت "یا اللہ خوش گفتی و درست گفتی" بہ یک وقتِ معیّن این شغل را ہر روز جاری می داشت۔ مدّتے نہ گزشت کہ بر روے ظہورِ احوال سامیہ شد و از کیفیاتِ احوالِ وجدانیہ سرشار گشت و در انجام کار فائز المرام گردید۔

۷۴۔ فرمودند در مکۂ مکرمہ نکاحِ دخترِ خواہر زادیِ شاہ محمد اسحاق محدث بود۔ جناب حاجی امداد اللہ شیخ کبیر سلسلۂ چشتیہ ہم موجود بودند و ارادہ داشتند کہ خطبۂ نکاح بخوانند، ناگاہ چشم ایشان بر حضرت ایشان افتاد۔ جناب ایشان بہ کمال محبّت حضرت ایشان را نزد خود خواستند و گفتند شما خطبہ بخوانید چنانچہ حضرت ایشان خطبہ خواندند۔ جناب حاجی صاحب از اصدقائے قدیم حضرت جد امجد شاہ محمد عمر قدس اللہ اسرارہما بودند۔ از خورد سالی احوالِ حضرت ایشان را دیدہ بودند و ارتباطِ تام داشتند ع

قدر زر زرگر شناسد قدرِ جوہر جوہری

۷۵۔ فرمودند۔ بہ ایامے کہ در سرہند شریف بودم روزے بر مزارِ پُر انوارِ حضرت امامِ ربّانی مجدّدِ الفِ ثانی قدس اللہ سرہ مراقب بودم کہ حضرت ایشان فرمودند۔ آن شخصی را کہ بہ زاویہ نشستہ است

دو روپیہ بدہ، چنانچہ امتثالِ امر کردہ بہ وے دو روپیہ دادہ شد۔ وے گفت۔ از بس حاجت مند بودم و بہ خدمتِ مبارک برائے دو روپیہ عرض کردہ بودم۔

۷۶۔ بہ وقتِ نکاح خواہر کلان حضرت ایشان بہ مخلصین فرمودند۔ مرا معلوماتِ امورِ دنیویہ نیست لہٰذا بہ شمایان اجمالاً گفتہ می شود کہ طریقۂ شرفائے دہلی را ملحوظ دارید کہ محفل عقدِ نکاح بہ طریقۂ خوب سرانجام یابد۔ حافظ عبدالحکیم دہلوی تاجر جفت عرض کرد۔ بعد از عقدِ نکاح از جانبِ زوج چیزے از شیرینی و از جانب زوجہ چیزے از اشیاے خوشبودار و خوش ذائقہ مثل اَہیلِ خورد، شیرین بویہ (بادیان)، بُن بریان، جوزہندی وغیرہ تقسیم می کنند۔ حضرت ایشان فرمودند ہر چہ در شرفا مروج است بکنید۔ عبدالحکیم گفت کہ تقسیم کردن اہیل وغیرہ ضروری است فرمودند امرے را کہ از شرع مبارک ثابت نہ باشد و کردنش مباح باشد ضروری و واجبی دانستن گناہ است، الہٰذا این رسم را بگزارید۔ یعنی اہیل و بُن تقسیم نہ شود۔ چنانچہ دیگر تمام رسوم بہ جا آوردہ شدند و این رسم ترک کردہ شد۔

۷۷۔ بہ زمانۂ تعمیر مسجد شریف خانقاہِ دہلی حضرتِ ایشان در گرد و غبار بہ جاے می نشستند و متوجہ بہ باطن می شدند۔ بعض افراد عرض کردند۔ این جا خاک و گرد است۔ فرمودند۔ بنّایان خشت ہا را می تراشند و آوازے کہ از تراشیدن خشت پیدا می شود۔ مرا ذکر الٰہی مسموع می شود، اسرار "وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ" بر حضرت ایشان ظاہر بود۔

۷۸۔ در گلستانِ پشین مُلّا عبدالحمید آخوندزادہ گفت۔ کسانے کہ در نماز نعرہ می زنند، نمازِ ایشان نہ می شود۔ بہ مسامعِ مبارک این قول رسید۔ بہ آخوند زادہ فرمودند "اے عزیز حلاوتِ ایمان نہ چشیدہ" کَمَا تَقَدَّمَ فِی الْفَصْلِ الْاَوَّلِ۔

۷۹۔ ملا گل ادنخیل در خانقاہ شریف دہلی مصروف ذکر بود۔ حضرت ایشان تشریف آوردہ استفسار کردند۔ ملا گل چہ حال داری۔ عرض کرد۔ چون بہ خانقاہ شریف می آیم از دنیا و مافیہا بے خبر می گردم۔ فرمودند۔ اے عزیز اگر درین جائے پُر انوار این احوال را دریافتی، چہ کمال است اگر بہ وقت گزشتن از بازار چاوڑی (بازارِ زنانِ فاحشہ) بہ این حال باشی البتہ کمالے است۔

۸۰۔ فرمودند۔ ولایتِ کبری را ولایت انبیا از آن گویند کہ چون آن سروران علیہم الصلاۃ والسلام بہ این مقام می رسیدند، نبوتِ ایشان ظاہر می شد۔

۸۱۔ شخصے در کوئٹہ استفسار کرد، آیا بدونِ توجہ ولی کامل کسے بہ مقامِ ولایت می رسد۔ فرمودند البتہ می رسد و واقعہ حاضر شدن خود را بر مزارِ ابن عباس رضی اللہ عنہما بیان کردہ گفتند ہر گاہ برائے تکبیرِ

تحریمہ دستہائے خود را می بردارم صورت آن شخص پیش رویم می آید۔ اگر آن شخص ولی نہ بودے صورتش چرا پیش رویم آمدے۔ (تفصیل واقعہ را در فصل اوّل دریابید)

۸۲۔ حاجی محمد اسمٰعیل پسر جیون بخش کہ از ینجا بیان دہلی بود حزب البحر از حضرت ایشان خواند واجازت گرفت۔ حضرت ایشان بہ وے گفتند "این مبارک حزب را حضرت شاذلی قدس سرہ نوشتہ است۔ درین حزب آیاتِ مبارکہ واحادیث شریفہ ہم شامل اند۔ عجب مبارک حزب است۔ اگر این حزب را از برائے رضامندی پروردگار خواندی و بہ ضمن آن از فتوحات بہرہ مند شدی بہتر است۔ ہم دین یافتی وہم دنیا، واگر برائے فتوحاتِ دنیویہ خواندی، پس اگر چیزے از فتوحات دنیویہ دریافتی فَبِهَا وَنِعْمَ واگر نہ یافتی، ہیچ نہ یافتی۔ ثوابِ آخرت درصورت یافتن ونا یافتن ہیچ نیست۔" عاجز گوید کہ در "لواقح الانوار القدسیہ" شعرانی از مسند حنبل این حدیث شریف نوشتہ است " مَنْ عَمِلَ مِنْ هٰذِهِ الْأُمَّةِ عَمَلَ الْآخِرَةِ لِلدُّنْيَا فَلَيْسَ لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ" غم دین خور کہ غم غم دین است۔

۸۳۔ مولوی عبدالرشید ساکن بلند شہر بیان کرد۔ من از بلند شہر بہ خانقاہ شریف برائے محفل مبارک میلاد شریف بادو رفیق حاضر شدم۔ وقت طعام رسید۔ بہ رفیقان گفتم۔ بیائید تا بہ بازار رفتہ چیزے بخوریم۔ مایان درصددِ رفتن شدیم کہ حضرت ایشان مُلّا لعل محمد را فرستادہ گفتند کہ بہ ذکر شریف مانید، ان شاء اللہ نان خواہد رسید۔

۸۴۔ پاک دل سید احمد حسین انوپ شہری از حضرت ایشان دلائل الخیرات حرفاً حرفاً از اوّل تا آخر خواند۔ روزے بعد از قراءتِ دلائلِ مُبارکہ مصروف بہ مالش بدنِ حضرت ایشان شد و دلش مشغول بہ ذکرِ پاک رب العالمین گشت، درین احوالِ مبارکہ اشکہائے محبت از دیدہایش ریخت۔ اتفاقاً نظرِ مبارک برآب دیدۂ وے افتاد۔ بہ دستِ مبارک خود آن قطراتِ مہر وعقیدت را صاف فرمودند۔ احمد حسین بہ ہوش خود آمدہ بے ساختہ عرض کرد۔ حضور مبارک، این چہ می کنید۔ فرمودند نزد من از نماز و طاعاتِ من، کارِ ناشائستہ سید بہتر است۔ احمد حسین گوید من حیران شدہ عرض کردم حضور وَالا۔ این چہ ارشاد می فرمائید۔ فرمودند "اظہارِ خیالِ دلِ خود می کنم۔ بیان مسئلہ شرعی نمی کنم۔" عاجز گوید علمائے اعلام در تفسیر۔ وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا۔ نوشتہ اند "قِيلَ إِنَّهُ أَبُوهُمَا مُبَاشَرَةً وَقِيلَ هُوَ الْأَبُ السَّابِعُ وَقِيلَ الْعَاشِرُ" پروردگار جَلَّ شَانُهٗ وَعَمَّ إِحْسَانُهٗ را این لطف و مہربانی با اولادِ یکے از صلحائے بنی آدم است پس با اولاد حضرت سید الاوّلین والآخرین رحمۃ اللعالمین صلی اللہ علیہ وسلم چہ معاملہ خواہد بود، محبتِ اہل بیت اطہار رِضْوَانُ اللهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِيْنَ، از بابائے چہلم حضرت عبداللہ واز بابائے

چہل وکیم حضرت عمر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْھُمَا دراثنائے بحضرت ایشان رسیدہ بود۔ امام ابن اثیر جزری در نصف آخر از کتاب "جمع الفوائد" نوشتہ، کہ حضرت عمر برائے اسامۃ بن زید سہ ونیم ہزار درہم وظیفہ مقرر کرد و برائے پسر خود عبد اللہ سہ ہزار۔ عبد اللہ عرض کرد۔ اسامہ را بر من چرا فضیلت دادی، وے در ہیچ مشہد از من سبقت نہ کردہ۔ فرمود۔ پدرش زید است کہ وے رسول خدا را از پدر تو اَحب بود و اُسامہ رسول خدا را از تو اَحب است صلی اللہ علیہ وسلم۔ وابن اثیر این ہم نوشتہ، کہ ابن عمر در مسجد شریف نشستہ بود ناگاہ شخصے را دید کہ یَسْحَبُ ثِیَابَہٗ۔ فرمود این کیست۔ عرض کردند محمد بن اسامہ است۔ وے سر خود را بہ سوئے گریبان انگند و باز فرمود۔ لَوْ رَآہُ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ لَاَحَبَّہٗ۔ اگر سرورِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم وے را دیدے ہر آئینہ محبوب داشتے۔

۸۵۔ روزے بہ نیازمندیٔ تمام خواندند۔

فَلَیْتَکَ تَحْلُوْ وَالْحَیَاۃُ مَرِیْرَۃٌ	وَلَیْتَکَ تَرْضٰی وَالْاَنَامُ غِضَابُ
وَلَیْتَ الَّذِیْ بَیْنِیْ وَبَیْنَکَ عَامِرٌ	وَبَیْنِیْ وَبَیْنَ الْعَالَمِیْنَ خَرَابُ

زندگانی تلخ است، اے کاش تو برایم شیریں باشی۔ وخلقِ جہان ناخوش بود اما تو از من خوش باشی۔ رشتۂ محبت کہ میانِ من و تو است استوار ماند، اگرچہ تعلقِ من با عالمیان خراب بود۔

۸۶۔ شاکر احمد خان انصاری با حبیب اللہ از پانی پت حاضر شد۔ حضرت ایشان بر تخت خود عمدہ دوشالہ کشمیری در بر کردہ نشستہ بودند۔ شاکر احمد مخلص کامل بلکہ عاشق صادق بود، او بہ کار خود مصروف بود، اما رفیقش حبیب اللہ تازہ وارد بود و بہ سلسلۂ مُبارکہ وابستگی نہ داشت، خیال کرد کہ پیرِ طریقت را بہ تخت و دوشالہ چہ کار بلکہ خاک و دلق است برایش سزاوار۔ در ۱۳۸۰ھ حبیب اللہ در لاہور بہ عاجز گفت۔ چون این خیال در دلم گزشت، حضرت ایشان بہ آوازِ بلند فرمودند "اگر پیر کسے دلق پوشیدہ بر خاکستر بنشیند و پندارد کہ وے چیزے ہست، ہیچ نیست واگر پیر کسے دوشالہ پوشیدہ بر تخت نشیند و خود را ہیچ داند، وے چیزے ہست"۔ حبیب اللہ می گفت کہ پنجاہ سال برین واقعہ گزشتہ و ہر گاہ کہ این واقعہ را یاد می کنم بہ حیرت می روم۔

۸۷۔ حافظ محمد یوسف از چشمہا معذور و حافظ کلامِ الٰہی بود، نزدِ خانقاہ شریف دہلی قیام داشت۔ مرد نیک و پاکیزہ اطوار بود۔ از حضرت ایشان بیعت شد۔ مدتے نہ گزشت کہ در احوالش تغیر پیدا شد۔ پیش دروازۂ غربی خانقاہ شریف شب و روز افتادہ می بود۔ نشست حضرت ایشان غیر از سہ سال آخر در عمارت دروازہ می بود، وے آواز حضرت ایشان را شنیدہ بہ وجد و جذب می آمد، شبے

حضرت ایشان مصروف حلقہ و توجّہ بودند کہ محمد یوسف در شارع شور و فغان برپا کرد و عصائے خود را بہ زور بر زمین می زد حضرت ایشان فرمودند "بہ یوسف گرمی زیادہ رسیدہ" و شبے فرمودند "سغراق اثر کردہ" ای شرابِ معرفت وی را مدہوش ساختہ، در حیاتِ حضرت ایشان وے از دروازۂ خانقاہ شریف بہ جائے نہ رفت، و روزے کہ حضرت ایشان رحلت فرمودند وے از انجا بہ مسجد جامع رفت و از احوالِ خود قطعاً بے خبر گشت۔ در لباس عریانی صیفاً و شتاءً نزد جامع گشت می کرد و بہ نامِ مجذوب اشتہار یافت۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۸۸۔ شخصے گفت در فلان شہر تبرکات اند۔ فرمودند۔ اے عزیز خوبی آن است کہ خود ت را تبرک سازی۔

۸۹۔ یکے از مخلصین حج کردہ باز آمد و برائے حضرتِ ایشان آبِ زمزم آورد۔ چون بہ حضرت ایشان اطلاع کردہ شد، فرمودند، پروردگار از فضلِ خود، خود مرا زمزم ساختہ است۔

۹۰۔ روزے اہلِ حلقہ مصروف کلام بودند کہ اذان مغرب شد۔ و حاضرین قصد نماز کردند۔ فرمودند قدرے متوجہ بہ قلب شدہ بنشینید و سکونِ قلب حاصل کنید، تا نماز بہ یک سوئی ادا کردہ شود۔

۹۱۔ روزے بعد از ادائے نمازِ شام چون از دالانِ مسجد شریف بہ صحن بر آمدند، یک نو وارد افغانی مخلص را دیدند کہ از سجدۂ اُولیٰ بہ قدریک وجب سر خود برداشتہ بہ سجدۂ ثانیہ رفت۔ قدرے بہ آواز بلند نَقْرًا کَنَقْرِ الدِّیک، فرمودہ تشریف بردند۔ آن نو وارد بلکہ بیشتر از حاضرین از وجہ فقدانِ علم ہیچ نہ فہمیدند۔ حاجی مُلّا احمد خان فی ما بعد بہ ایشان مفہومِ ارشادِ گرامی را بیان کرد۔

۹۲۔ در حرم مکہ بہ مولوی عبدالحق الہ آبادی شیخ الدلائل و خلیفہ حضرت شاہ عبدالغنی محدث دارالہجرۃ قدس اللہ اسرارہما فرمودند۔ مولوی صاحب شما بہ تالیف "الْإِكْلِيلُ عَلَىٰ مَدَارِكِ التَّنْزِيْلِ" مصروف ہستید دامی بینیم کہ شما از تفاسیر مبارکہ نقل می کنید و از خود ہیچ بیان نہ می گوئید۔ اگر در مسائل تحقیقات کنید خوب تر باشد۔"

۹۳۔ روزے در کوئٹہ بہ عاجز گفتند۔ اوائل جوانی ما بود۔ با چند رفقا بہ سیر و تفریح می رفتیم و خوب خیز و جست می کردیم۔ و شتر روان می بود و ما عنق وے را گرفتہ بروے سوار می شدیم و ہمچنان از وے پائین می شدیم۔

۹۴۔ حضرت برادر کلان را بروت ظاہر شد، و حضرت والدۂ محترمہ در شکرانۂ آن چیزے پختند و بہ مخلصین تقسیم کردند۔ بر حضرت ایشان آثارِ مسرت ظاہر بود، چون برائے تفریح در عربہ روان شدند دست

مبارک خود را بر بروتِ حضرت برادر کلان نہادہ فرمودند "جدِّ اکبر شما حضرت عمر رضی اللہ عنہ را وقتے کہ قہر می آمد، بروت خود را می پیچیدند"

۹۵۔ در کوئٹہ بہ ما برادران گفتند۔ ما اَوْلادِ پسر را نہ دیدیم، البتہ اولادِ دختر را دریافتیم و می بینیم کہ بادے قلب را ارتباطے و محبتے فوق العادہ است۔ و خیال داریم کہ ایں از آثار سروارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم است "

۹۶۔ در میرٹھ بہ انتظارِ نماز عید نشستہ بودند و یک پیر مرد از علمارِ کرام مردم را وعظ و پند می کرد، باز یک جوان آغاز پند کرد، حضرت ایشان دو سہ بار لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰہِ خواندہ فرمودند۔ بیان آن پیر مرد اگرچہ سادہ بود امّا با نورِ ایمان بود و بیانِ این جوان اگرچہ شستہ و مُنَقَّح است امّا پُر از کدورت است "

۹۷۔ اہلِ ہند بر خلاف حکومتِ آن وقت مصروف عمل بودند۔ روزے حضرت ایشان در حلقۂ مبارک فرمودند شمایان ازالۂ این حکومت میخواہید و طلبگار استقلال ہستید۔ امّا امن و راحتیکہ درین ایام بہ شمایان حاصل است آن را از دست خواہید داد و باز این ایام را یاد خواہید کرد۔ وَّلَاتَ حِیْنَ مَنْدَمٍ۔ عاجز گوید۔

مردانِ خدا خدا نہ باشند لیکن ز خدا جدا نہ باشند

حضرت ایشان در سال سی و ہفت یا سی و ہشت از مائۂ چہاردہم این سخن فرمودہ بودند، و در سال شصت و شش اہل ہند آزادی یافتند، نزد عاجز ابتدائے روز آزادی آغاز دورِ بربادی ہم شدہ ہزاران ہزار بندگانِ خدا کشتہ و ابوابِ فِتَن و بلا ہا بر اہلِ ہند کشادہ شدند۔ حافظ عبد الحکیم دہلوی برائے چند روز از پاکستان بہ دہلی آمدہ بود، روزے نزدِ عاجز نشستہ اشکبار ریختہ می گفت "حضرت ایشان سی سال قبل ازین فتنۂ شَعْوَاء آگاہ کردہ بودند۔ دران وقت مایان حقیقتِ کلامِ حضرت ایشان نفہمیدیم و خیال کردیم کہ از تسلُّطِ نصاریٰ رُستن و ملک خود را آزاد کردن امرے خوب است۔ حالا کہ کار از دست رفتہ صداقتِ قولِ حضرتِ ایشان مثل آفتاب ظاہر و روشن است۔

۹۸۔ می فرمودند در احوالِ مبارکۂ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم بہ زبانِ اُردو "تواریخ حبیب الٰہ" کتاب خوب است و این کتاب را بہ ہمشیرگان این عاجز تعلیم کردہ اند۔

۹۹۔ محمد ہاشم ساکن دوتانہ، نزد کوسی کلان جوان صالح و ذی استعداد بود، احیاناً پیشِ حضرت ایشان کلامِ نعتیہ می خواند، روزے شیخ غلام احمد ہانسوی کہ شاعرِ شیوا بیان و عاشقِ صادق و مداحِ

حضرت ایشان بود حاضر بود کہ ہاشم قصدِ خواندنِ نعتِ جامی کرد، غلام احمد در مدح حضرت ایشان چیزے گفتہ بود، اجازتِ خواندن طلب کرد، حضرت ایشان فرمودند" ہاشم نعتِ جامی می خواند کہ در مدحِ سرورِ دوسرا است صلی اللہ علیہ وسلم وکلامِ جامی آن کلام است کہ مقبولِ بارگاہ نبوی است" عَلٰی صَاحِبِهِ الصَّلٰوتُ وَالتَّحِیَّاتُ وَالتَّسْلِیْمَاتُ۔

۱۰۰۔ کسے استفسار از ذکر جہر کرد۔ فرمودند۔ تلاوتِ قرآن مجید بہ جہر مفید تر است از ذکر جہر کہ مروج است۔ سبحان اللہ چہ جواب شیرین و زیبا است۔

۱۰۱۔ روزے در خانقاہ شریف نزد حضرت ایشان مولوی عبدالسلام فرزند برادر زادۂ حضرت شاہ عبدالعزیز آمدند حضرت ایشان مولوی صاحب را آن روز بہ پہلوئے خود بر تخت جائے دادند و باز بہ محبتِ تمام پائے ایشان را مالیدند و فرمودند اگر حضرت شاہ عبدالعزیز بہ حیات بودے فرمودے کہ این ہم شاگرد ما است وآن روز ہر چہ از ہدایا آمدہ بود بہ مولوی صاحب دادند و این ہمہ تعظیم و احترام از وجہ آن بود کہ مولوی صاحب اُستاد زادہ از اولاد حضرت شاہ ولی اللہ قدس سرہ بودند۔

۱۰۲۔ سید سلیمان اشرف از فضلائے نامدار ہند و از سادات کرام و از اولادِ پیرانِ پیر حضرت سید عبدالقادر جیلانی قدس سرہ بودہ اند۔ ایشان با حبیب الرحمٰن خان شروانی (صدر یار جنگ) برائے زیارت حضرت ایشان آمدند۔ جناب شروانی از راہِ تعارف عرض کردند کہ ایشان از سادات کرام و از اولادِ حضرت پیران پیر اند۔ حضرت ایشان بہ جناب سید فرمودند" بیائید و با ما بر تخت بنشینید۔ ایشان عرض کردند این جائے ارشاد است کہ شایان شما است" حضرت ایشان فرمودند" شما سید ہستید احترامِ شما لازم است و شما بہ ما می گوئید لہذا بر قول شما عمل می کنیم" جناب شروانی بعد از بیان کردن این واقعہ می گفتند سبحان اللہ حضرت ایشان احترام سادات بہ چہ اندازہ می کردند۔ اِنَّمَا یَعْرِفُ الْفَضْلَ ذَوُوْهُ۔

۱۰۳۔ روزے بہ حلقہ و توجہ مصروف بودند منشی احمد حسین بیان کرد کہ بر حضرت ایشان احوالے طاری گشت، سر مبارک را بلند کردہ قدرے از احوال جدِّ امجدِ خود بیان کردہ گفتند در حرم نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والسلام از ایشان بیعت شدہ ام و باز فرمودند کار ولایت بر ایشان تمام شدہ۔ احمد حسین گفت من بہ دلِ خود گفتم۔ وآن چہ بقیۃ الباقیہ بود بر حضرت شما تمام شد۔

حیف بیند چشم گیتی مقتدائے کاملے | چون ابوالخیر ولی قطب جہان فخر زمن

تمام شد ملفوظات والحمدُ للہِ والصلوٰۃ والسلامُ علی سیّدِنا محمدٍ وعلی آلہ وصحبہ۔

فصل پنجم

در

بعض تحریرات و مکاتیب شریفہ حضرت ایشان

مولدِ سعیدیہ

جدِ بزرگوار حضرت ایشان شاہ احمد سعید قدس سرہٗ کتاب "سعید البیان فی مولد سید الانس والجان" تحریر فرمودہ اند۔ مولوی ظہور علی ظہورؔ ہمدران ایام این کتاب را نظم کردہ و نامش "مولدِ سعیدیہ" نہاد۔ حضرت ایشان بعد از وفات قبلہ گاہِ خود دو سہ سال در دہلی قیام داشتند، چنانچہ در فصل اول بیانش گزشتہ، دران ایام فرزند ناظمِ مولدِ سعید البیان مولوی ذوالفقار حسین غنیؔ مولد سعیدیہ را نزدِ حضرتِ ایشان آورد، تا بر کتاب تقریظے بنویسند۔ حضرت ایشان تقریظ نوشتند کہ بر صفحہ شصت و ہشت کتاب مندرج است و این کتاب در سنہ ۱۳۰۲ھ در مطبع چشمۂ فیض دہلی طبع شدہ، حضرت ایشان نوشتہ اند۔

بِسْمِ اللہِ وَالسَّلَامُ عَلٰی رَسُوْلِ اللہِ، اما بعد، عرض دارد خادم درویشان بلکہ خاکِ قدم ایشان فقیر ابوالخیر محی الدین عبد اللہ مجدّدی ابن غوثِ حرمِ محترم، صاحب بقائے اکمل و فنائے اتم، مسیحائے زمان، قبلۂ اہلِ عرفان، نائب سیّد البشر، مرشدنا و مولانا حضرت شاہ محمد عمر قُدِّس سِرُّہٗ فرزند خاص و جانشینِ با اختصاص قطبِ وحید، غوثِ فرید، حضرت شاہ احمد سعید نقشبندی مجدّدی رَوَّحَ اللہُ سُبْحَانَہٗ رُوْحَهُمَا وَاَوْصَلَ اِلَیْنَا فُتُوْحَهُمَا۔ کہ رسالہ سعید البیان فی سیرۃ سیّد الانس والجان از تصنیفات بابرکات حضرت جدّ امجدم را جناب مولوی ظہور علی صاحب مرحوم و مغفور در سلکِ نظم کشیدند و بہ کمالِ فصاحت و بلاغت دُرَرِ غُرَرِ منثورہ را عقدِ منظوم ساختند جَزَاہُ اللہُ تَعَالٰی خَیْرًا، فقیر این رسالہ را بالتمام مطالعہ کردہ و صحتِ بعض غلطیہا بہ ذات خود نمودہ۔ این رسالہ متبرکہ مستغنی عن التوصیف است ذکر محبوب خدا است صلی اللہ علیہ وسلم و بہ وجہ صحتِ نقل از اکثر موارد بہتر است، مؤلفش قطبِ زمان و ولیٔ کامل است و ہم ناظمش محبِّ نبی و محبِّ اولیا است رحمۃ اللہ علیہ

مہر | ابوالخیر احمدی |

الدُّرُ المنظم

تالیف مولانا عبد الحق الہ آبادی خلیفہ حضرت شاہ عبد الغنی و شیخ الدلائلِ حرمِ مکی است۔ این کتاب را بہ اشارۂ پیر و مرشد خود تحریر نمودہ است چنان چہ بر صفحہ یک صد و سیزدہ

تصریح کردہ واین کتاب بہ ایمائے مولانا حاجی امداد اللہ مہاجر مکی در مطبع محمود المطابع دہلی در ۱۳۰۸ھ بہ طبع رسیدہ۔ چون حضرتِ ایشان از ہند برائے مدّتِ قلیلہ بہ حرمین شریفین تشریف بردند، درج ذیل تقریظ نوشتند۔

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ وَسَلَامٌ عَلٰی عِبَادِہِ الَّذِیْنَ اصْطَفٰی، عبد اللہ ابو الخیر احمدی بہ مطالعہ این رسالۂ شریفہ مشرف شد۔ جَزَی اللّٰہُ مُؤَلِّفَہٗ خَیْرًا وَاَسْبَغَ عَلَیْہِ نِعَمَہٗ فِی الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃِ۔ بسیار خوب و زیبا نوشتہ اند و ہرچہ نوشتہ اند صحیح است و معمول صلحائے مومنین است و جناب مؤلف عمدۃ اتقیائے زمانہ اند، و در صلاح و تقویٰ و استقامت و علم و عمل چہ جائے ہند بلکہ در حرمین محترمین نظیرِ خود نہ دارند، مجددی مشرب، حنفی مذہب، صدیقی نسب، بقیۂ سلف اند و امید از حق تعالیٰ دارم کہ حجّۂ خلف گردند، بَارَکَ اللّٰہُ فِیْ عِلْمِہٖ وَاِرْشَادِہٖ اٰمِیْنَ۔

مہر: ابو الخیر عبد اللہ بن عمر الفاروقی النقشبندی

حمائل اعجاز صنعت مولوی حکیم غلام محی الدین مشہور بہ "زینت رقم" از لاہور بہ نہم ماہ ربیع الاول ۱۳۲۸ھ حاضر شد و از حمائل اعجاز صنعت یک نسخہ پیش کرد۔ حضرت ایشان تحریرے در بیان اوقافِ قرآن مجید بہ فارسی و تحریر دیگر در وصفِ حمائل شریف بہ اُردو ایشان را دادند۔ تحریر اول کہ در بیانِ اوقافِ کلامِ الٰہی است در فصلِ اول بر صفحہ صد و بست و شش نقل شدہ، مفہوم تحریرِ دوم درج ذیل است۔

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ نَحْمَدُہٗ وَنُصَلِّیْ عَلٰی رَسُوْلِہِ الْکَرِیْمِ۔ سبحان اللہ کلامِ الٰہی چہ بحرِ زخارست کہ صنائع و بدائعش را حدّ و عدّ نیست، غواصانِ بحرِ لطائف و نکات غواصیہا نمودہ اند، و ہر یک از ایشان دُرِّ بے مثال برآوردہ کہ از صفا و لمعان آن دُرر چشم بصیرت خیرہ ماندہ است ہر صنعتِ کلامِ الٰہی بر اعجاز وے برہانے است، وَلَارَیْبَ ھٰذَا ھُوَ شَاْنُ کَلَامِ اللّٰہِ، در این ایام کہ "حمائل اعجاز صنعت" دیدہ شد، دلیلِ تازہ بر اعجاز کلامِ الٰہی بہ نظر آمدہ۔ و شکے نیست کہ حمائل شریف بے مثال و بے عدیل است و حکیم صاحب آنچہ از ثنا و صنعت حمائل شریف در اشتہار خود بیان کردہ است، ہمہ درست و مطابق واقعہ است، صنعتے را کہ حکیم صاحب ظاہر کردہ تا این زمان نہ کسے شنیدہ بود و نہ دیدہ بود۔ امرے کہ باعثِ مسرت گشتہ این است کہ در این چنین زمانۂ ادبار ہم پروردگار جل شانہٗ و عم احسانہٗ را بندگان اند کہ ایشان را با کلام پاکِ وے جل شانہٗ بہ نوعے دلسوزی و محبت است کہ سالہا سال محنتہا می کشند تا اظہارِ یک صنعت نو نمایند۔ مسلمانان را شاید و باید کہ قدر و منزلت این تحفۂ نایاب کنند۔

اجازتِ طریقت بہ مولوی عبد اللہ ولد مولوی عبد الحق قوم علی زی دُرّانی قندھاری مرحمت

زمودند:- بسم اللہ الرحمٰن الرحیم - الحمد للہ والسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ وبعد فیقول ابو الخیر عبد اللہ محی الدین العمری الاحمدی ان الاخ الاعز الکامل العالم العارف الفاضل صاحب الاسرار العلیۃ والانوار البھیۃ الشیخ عبد اللہ القندھاری سلمہ اللہ تعالیٰ قد اشتغل عندی باشغال الطریقۃ الاحمدیۃ وتأدب لدیّ بآداب تلک السادۃ السنیۃ ودخل بواسطتی فی اھل السلسلۃ البھیۃ بالتوجھات الخاصۃ فی مدۃ یسیرۃ الی نھایۃ الطریقۃ الاحمدیۃ فصار اھلاً للارشاد فاجزتہ باجازۃ مطلقۃ - یدہ کیدی فھو خلیفتی بارک اللہ فیما اعطاہ وجعلہ للمتقین اماما، اللھم اجعلہ ھادیا مھدیا وکن لہ حافظا وناصرا ومعینا وکفیلا برحمتک یا ارحم الراحمین بحبیبک سید الاولین والآخرین صلی اللہ علیہ وسلم، واوصیہ باتباع السنۃ السنیۃ، والاجتناب عن البدعۃ غیر المرضیۃ، ومحبۃ مشایخنا الکرام والاقتداء بھدیھم ظاھرا وباطنا ودوام الاشتغال مع اللہ سبحانہ، قال اللہ تعالیٰ، ووصّی بھا ابراھیم بنیہ ویعقوب یا بنی ان اللہ اصطفیٰ لکم الدین فلا تموتن الا وانتم مسلمون، وصلی اللہ علیٰ سیدنا محمد وآلہ وصحبہ وسلم، رقمہ بیدہ ابو الخیر الاحمدی، حرر بام القریٰ یوم الجمعۃ سادس عشر من ذی الحجۃ الحرام سنۃ ۱۳۰۲ مہر | ابو الخیر احمدی |

اجازت دلائل

الحمد للہ والصلاۃ والسلام علیٰ رسول اللہ محمد، عبد اللہ ابو الخیر فاروقی اجازت دلائل الخیرات از حضرت قبلہ گاہی ارشاد و ہدایت پناہی حضرت شاہ محمد عمر ذکرہ اللہ بالخیر ورحمہ ورضی عنہ، دارد عن والدہ القطب الربانی الشیخ احمد سعید عن الشیخ عبد العزیز عن والدہ الشیخ ولی اللہ عن الشیخ ابی الطاہر عن الشیخ احمد النخلی عن السید عبد الرحمٰن الادریسی الشہیر بالمحجوب عن ابیہ السید احمد عن جدہ السید محمد عن ابی جدہ السید احمد عن مؤلفہ السید محمد بن سلیمان الجزولی، زاد اللہ فی درجاتھم وافاض علینا من برکاتھم - جان محمد جریانی را اجازت خواندن دلائل الخیرات دادم وصلی اللہ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ والحمد للہ رب العالمین - چہار شنبہ ۲۶ ربیع الاول ۱۳۳۹ھ دہلی خانقاہ شریف مجددیہ -

نصیحت نامہ

بہ ماہ ربیع الاول ۱۳۲۵ھ وبائے طاعون ظاہر شد بعض مخلصین میرٹھ بہ خدمت حضرت ایشان عریضہ ارسال کردند وطالب دعا شدند حضرت ایشان درج ذیل نصیحت نامہ نوشتہ بہ مولوی سید عبد الجلیل دادند تا بہ مخلصین بنویسند -

پریشانی وجزع کردن بے سود است، اگر کسے را اجل رسیدہ است - ہیچ کس آن را برائے

یک ساعت نہ می تواند کہ مؤخر کند، واگر کسے را وقت نہ رسیدہ است ہر چہ کند نہ خواہد مرد، پروردگار فرمودہ است۔ لَا یَسْتَأْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّلَا یَسْتَقْدِمُوْنَ۔ این حکم برائے ہر زمان وہر کس است، کثرتِ اموات بود یا قلت، ہیچ تفاوت نہ می کند، شما یان را باید کہ بہ استغفار وتلاوت ونماز وخیرات واعمالِ صالحہ باحضورِ قلب وخشوع وخضوع خوب مشغول باشید، از منہیات توبہ کنید، اگر در ادائے زکات تقصیرے واقع شدہ بہ صدق دل نیت تکمیلش کنید وکسانے کہ استطاعت دارند، ادا کنند۔ شما یان را باید کہ یک دیگر را معاونت کنید وہمدردِ یک دیگر باشید۔ اگر کسے وفات یافتہ است وچیزے وصیت کردہ است باید کہ وصیتش را بہ جا آرید، کسے نہ گوید کہ خود من مردنی ہستم من وصیتِ دیگر را چہ کنم۔ از چنین خیالاتِ فاسدہ احتراز کنید۔ ہر یک بہ وظیفہ وطاعات مصروف ماند، و در حالِ صحت وصیت نامہ نوشتہ نگاہ دارد، لازم نیست کہ طاعون برائے ہر یک عقوبت باشد، در زمان امیر المؤمنین خلیفۂ دوم حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ طاعون بودہ است وجمعے از صحابۂ کرام درین مرض وفات یافتہ است رضوان اللہ علیہم اجمعین۔ برائے نیکو کاران این موت موجبِ رحمت وشہادت است۔ برفعلِ خدا راضی باشید۔ احیا واماتت کارِ خدا است، کسے را یارائے دم زدن نیست۔ بہ دل وجان راضی بہ حکمِ وے تعالیٰ باشید۔ والسلام علیکم۔

نصائح حضرت ایشان چند افراد را درج ذیل نصائح در مکتوبات خود نوشتہ اند۔ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفتہ اند کہ می گوید اللہ تعالیٰ "اے فرزند آدم از مہمات ومشاغلِ دنیا برائے عبادت من فارغ وخالی شو۔ من پُر کنم سینۂ ترا بہ غنا وبے نیازی از خلق وبند کنم راہِ فقر واحتیاج ترا بہ خلق، واگر فارغ نہ شوی برائے عبادت من پُر می کنم دستِ ترا بہ اشغال گوناگون وبرنہ بندم ودور نہ کنم احتیاج ترا" مشکات در کتاب الرقاق از احمد وابن ماجہ این حدیث را نقل کردہ، برائے نصیحت گرفتن ودستور العملِ خود ساختن این حدیث کافی است۔ ودر باب استحباب المال والعمر للطاعۃ از ترمذی وابن ماجہ نقل کردہ کہ شداد بن اوس رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفتہ "زیرک وفرزانہ کسے است کہ محاسبہ کند وزبون گرداند نفس خود را وکار کند برائے ما بعدِ موت واحمق ونادان کسے است کہ پیرو گرداند نفسِ خود را ہوائے نفس را یعنی ہر چہ نفس از محرمات طلب کند وے را بدہد واز عقبیٰ بے خبر ماند وبا این نافرمانیہا توقع دارد از اللہ تعالیٰ الحسنیٰ را یعنی پروردگار از وے راضی گردد ومی بخشد"۔ اے عزیز تمنیات را بگزار۔ اگر شب در روز خواہشِ مال ومتاع کنی وعمل وسعی نہ کنی ہیچ نہ خواہی یافت۔ وہر چہ کنی ثمرۂ آن یابی۔

شب و روز در طلب دنیا مصروف مانی و توقع داری کہ مراتب اہلِ دین را دریابی۔ هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ۔
فلاح عاقبت نہ بر اُمنیتہاے شمایان موقوف است و نہ بر اُمنیتہاے اہل کتاب، بلکہ موقوف بر عمل است، ہر آن کس کہ عمل بد کند جزاے آن دریابد۔ بہ جز پروردگار کسے را معین و مددگار خود نہ یابد، وآن کس کہ کارے نیک کند، مرد باشد یا زن، و وے ایمان ہم آوردہ باشد۔ این گونہ افراد داخلِ جنّت خواہند شد و بر ایشان قدر ذرّہ عدوان نہ خواہد شد۔ این بیان آیت شریفہ است کہ برائے شمایان کردہ شد۔ بزرگان ما گفتہ اند۔ دلے کہ گرفتار غیر است از و توقعِ چہ خیر است، شاہ ولی اللہ در تالیفے نوشتہ اند کہ بزرگے بہ دیگرے گفت این شعر را از ما یاد گیرید۔

کارے نہ ساختیم و دمیدن گرفت صبح ۔۔۔ حرفے چراغ خانہ بہ افسانہ سوختیم

ولو نوشتہ اند مَنِ التفت بین یدی الشیخ یمیناً و شمالاً اولم یحضر ذهنه فقد نسب الی سوء الادب، اربابُ النفوسِ امواتٌ، واصحابُ القلوبِ احیاءٌ، اصحابُ النفوسِ قد انفصلوا، وارباب القلوبِ قد اتصلوا، لَعَمْرِی اِنّ الفقراء قطعوا المراحِلَ، وبلغوا المنازِلَ، ووجدوا ما طلَبوا، وسکنوا فی مقعدِ الانسِ باللهِ، لَعَمْرِی اِنَّ الفقراءَ اهلُ الله۔ التوکلُ تركُ طلبِ الرزقِ، التوکلُ قطعُ الاسبابِ مع اطمینانِ القلبِ بغیرِ الترددِ، التوکلُ کمالُ الدینِ وهو محضُ الایمانِ وَاَمرُ الدینِ وخصلةُ الاقویاءِ یا عبدَ اللهِ کُن اضعفَ العبادِ ولا تکن صاحبَ النخوةِ والعنادِ، وطَأطأ راسَكَ تواضعاً للانامِ عِشْ مسکیناً فقیراً ولا تَعِش محتشماً امیراً، واخدم المشائخ والفقراءَ واترك الأغنیاءَ والأمراءَ من ماتت نفسُهُ فی الدنیا فهو لا یموتُ مرةً اخری، طوبیٰ لمن قامَ فی الاسحارِ واشتغل بالصلاةِ والتلاوةِ والاستغفارِ، ان افضل الأذکار التهلیلُ۔ (زرّین اقوال را بر صفحہ ۳۰۷ ملاحظہ کنید)

نصیحت گوش کن جانان کہ از جان دوست تر دارند
جوانانِ سعادت مند پندِ پیرِ دانا را

مکاتیب مبارکہ

مکتوبِ اول بہ عربی :۔ بسم الله الرحمٰن الرحيم۔ الحمد لله وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ من عبد الله ابی الخیر الی اخیه وحبیبه الصالح الفاضل زاده الله تعالیٰ فی صلاحه وفضله، السلام علیکم ورحمة الله، فانی احمد الیك الله الذی لا اله الّا هو واصلّی واسلّم علی سیدنا وسید الاولین والآخرین محمّدٍ عبده ورسوله وبعد فقد وصلت الهدیة مع المکتوب بصحبة مُلّا شاه وفرحت بذلك وأ توجه لکم کل یوم ولکن احیاناً اری الحجب مَسدُودَةً فینعسر وصول التوجه الیکم وکثیراً اری الحجب بحمد الله مرفوعة

فنسری البرکات الیکم بسهولة ومن بعد هذا المکتوب اشرعوا فی النفی والاثبات مقدار خمسمائة مرة بحبس النفس تدریجا مراعیاً للوتر، وفی المراقبة الأحدیّة وهی عبادة عن انتظار الفیض من الذات اللتی هی موصوفة بجمیع صفات الکمال ومنزهة عن جمیع النقائص والزوال وهو مفهوم اسم الجلالة، وحین المراقبة لایقصد الذکر ولا الرابطة بقصدها بل یکون مستغرقا فی الانتظار المذکور بمقدار ساعة کاملة، وأتوجّه لکم بعون الله الوهاب فی ذٰلك، وبلغوا سلامی الی حضرة الرسالة، سلامَ عبدٍ ذلیلٍ عَاجزٍ الی سیّدٍ عزیزٍ کریمٍ، ثم الی ضجیعیه المکرمین، ونسخةُ صحیح البخاری فی عشرة اجزاء ارسلوها الینا بید ابی مسلم او غیره بالحفاظة فقد شرعنا تدریسها ونحتاج الیها، یعرفهما ملا صفر وعبدُ الستار افندی، وبلغوا سلامی الیهما والی المحبین و اوصیهم بتقوی اللهِ فان الله یحب المتّقین، وصلی الله علی سیّدنا محمدٍ وآله وصحبه اجمعین والحمد للہِ رب العالمین۔

مکتوب ۲ دوم به فارسی به حضرت الاستاد مولانا سید حبیب الرحمٰن کاظمی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔
جناب مولوی صاحب مخدومنا الاعظم، بعد ادائے ما وجب علینا من التحیّات والتسلیمات عرض آن کہ "خیر جاری" بہ مدینہ منوّرہ فرستادہ شد و نزد احقر ہیچ شرح بخاری بہ جز قسطلانی نیست، و نسخۂ نفحات شریف کہ از جناب مستعار آوردہ بودم بہ صحابت حامل رقیمہ مرسل است، والتسلیم۔
احقر ابو الخیر عبد اللہ بن عمر غفی عنہما

مکتوب ۳ سوم بہ فارسی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ حق سبحانہ این دُور از کار را و آن عزیز ملا عبد الحکیم صلاح آثار را از جمیع مرادات بلکہ از صفتِ ارادہ ہم تہی سازد، ہیچ ہوسے و آرزوے بجز او سبحانہ در دل نہ ماند، بندہ را بہ ارادہ چہ کار، ہر قدر توانند وظائف بندگی ادا نمایند، حاملِ رقعہ عبد الرحیم کولابی خادم مرحومی ملا شاہ است، آرزوئے زیارتِ روضۂ مطہرہ کردہ، باعثِ تحریر این سطور شد، عرض غلامی از ین اسیر ہوا و ہوس بہ حضرتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وعلیٰ وآلہ وصحبہ وسلم بہ ہزاران ادب نمایند و تحیۂ صلاۃ و سلام بہ صد تعظیم نمایند ؎

بس بود جاہ و احترامم مرا	یک علیک از تو صد سلامم مرا

حضرت قبلۂ عالم جناب مرشدم قدس سرہ السامی می فرماید۔

شدہ ئی تو مسخ و بیجان بنشین بہ قربِ انسان	کہ رود ز فیضِ یزدان بہ تنِ تو جانِ ایمان
بکن اقتباسِ عرفان کہ شوی تو قابلِ آن	تو غریقِ بحرِ عصیان چہ روی بہ کوئے جانان

سگ تر شدہ بہ باران بہ حرم چہ کار دارد

بزرگے دیگر می فرماید ؎

بہ زمین چو سجدہ کردم ز زمین ندا برآمد　　کہ مرا خراب کردی تو بہ سجدۂ ریائی

لَئِنْ لَّمْ یَهْدِنِیْ رَبِّیْ لَأَکُوْنَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّآلِّیْنَ۔ یا رسول اللہ چشم رحمت بکشا سوئے من انداز نظر، سلام علیک وعلی ضجیعیک ابی بکر وعمر، وعلی خادمیک سعید وعمر، رحمہم اللہ سبحانہ۔　　ابوالخیر عبداللہ

مکتوبات ۲۴ چہارم بہ فارسی۔ بہ مولوی عبدالعزیز سرہندی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ۔ حق سبحانہٗ این دور از کار و آن عزیز صلاح آثار را از جمیع مرادات بلکہ از وصف ارادت نیز تہی سازد کہ بندگی و وصفِ ارادت را بر نہ تابد، مرادِ خود خواستن منعِ مرادِ حق سبحانہٗ کردن است، باید کہ ساحتِ سینہ از ہمہ مرادات و آرزوہا خالی بود و ہیچ ہوسے و بلیتے جز حق سبحانہٗ نماند ع درنویک یک آرزو ابلیس تست۔ اہل اللہ برائے دفعِ مرادات اہتمام تمام در زوالِ صفتِ ارادت می نمایند و علاجِ استیصالِ آن می فرمایند کہ تا صفتِ ارادہ در بندہ است، وجودِ مرادات متصور است، چوں صفتِ ارادت منفی شود حضورِ مرادات متصور نہ باشد۔ ع این کار دولت است کنون تا کرا رسد۔ در ہنگامِ فنائے لطیفۂ ثانیہ پرتوے از اشعۂ جمال این سخن سایہ می انداز د و حقیقت فہم این معاملہ منوط بہ حصولِ مقام رضا است، او سبحانہٗ این پس ماندہ را ہم شربے ازان ارزانی دہد۔ ع باکریمان کارہا دشوار نیست۔ سلوکِ طریقِ اولیا کار ہر بے سرانجام نیست، فرمائش بر خدا کردن ہر کسے می تواند، قیومِ عالم، قطبِ اعظم، امامِ کبار، مجددِ ہزار قدس سرہٗ بہ فرزندان و خلفائے خود در ہنگامِ محبوس شدن بہ قلعۂ گوالیار چہ تاکیدہا کردہ اند و در نفیِ مرادات چہ قدر مبالغہا فرمودہ، سہ مجلد مکتوبات قدسی آیات مملو و مشحون است۔ اِنْ شِئْتَ فَرَاجِعْ اِلَیْهَا۔ مکتوب آن عزیز رسید، حق سبحانہٗ وتعالیٰ بہ استقامت دارد، از تغیر محفوظ دارد، حقیقت معاملہ ہر چہ بُوَد وَا نمودم، وقتِ ظہورِ محن و بلا است، زمانہ اخیرات ہر قدر توانند در نفیِ مرادات کوشند باشد کہ بہ حقیقتِ فنا مشرف شوند، و برائے این دور افتادہ نیز دعائے کردہ باشند، و بہ دوستانِ طریقہ سلام رسانند والسلام تحریر پنجم صفر ۱۳۰۳ھ از مکۂ معظمہ قریب بابِ عتیق۔ از اہلِ حلقہ سلام خوانند، پیرجی حسین شاہ و حافظ امیر اللہ و محبوب بخش و حاجی حسینی و حاجی عبداللہ و محمدی شاہ و پیر محمد و امام بخش و عبدالرحمٰن و قلی و جملہ برادران بہ دعا مخصوص اند، والسلام علیٰ من اتبع الہدیٰ۔ بہ میاں توکل شاہ، و میاں عبدالخالق و حسن محمد و سوندھے شاہ سلام رسانند و صحت و سلامتی ایشان را نویسند۔

مکتوب ۵ پنجم بہ اُردو، بہ حافظ امیر اللہ، مسجد شریف مولوی امین الدین، محلہ غلزیان، مقام سرہند لسی، پنجاب۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ۔ از ابوالخیر عبداللہ برادرانِ طریقت حافظ امیر اللہ و عمر بخش را اسلام و دعا رسد۔ دو خط شمایان رسید، احوال معلوم شد، ذکر اسم ذات با حضور دل از ہر لطیفہ بکنید، بہ غفلت ذکر نہ کنید۔ تمام کردن تسبیحہ مقصود نیست (اتمام عدد اگر بہ غفلت بود مقصود نیست) رابطہ ہر وقت کردہ باشید، قدرے مراقبۂ احدیت بہ غیر ذکر ہر روز باید کرد۔ و بہ نوعے کہ شمارا تعلیم دادہ شدہ است نفی و اثبات با حبس دم ہر روز ضرور بکنید، حبس دم بہ این اندازہ نہ کنید کہ شمارا تکلیف و زحمت شود۔ در ذکر شریف خواہ از اسم ذات بود، خواہ از نفی و اثبات، بازگشت ضروری است یعنی بعد از وقفات بگوئید۔ الٰہی مقصودِ من توئی و رضائے تو، معرفت و محبتِ خود بہ من عطا کن۔ ذکر شریف بہ وجہے بکنید کہ اثرش ظاہر شود گریہ آید، در ذوق و شوق و محبّتِ خدا اضافہ شود، از مردمان نفرت پیدا شود۔ از جانبِ من در حضور حضرتِ امام و حضرتِ ایشان (خواجہ محمد معصوم) و حضرت سلطان الاولیا شیخ سیف الدین سلام عرض کنید و بگوئید کہ امیدوارِ توجہ و دعائے شما می باشم، جمیع محبان را اسلام برسد، عمر بخش اگر می خواہد ختم مجدّدی بخواند، امّا ہر چہ خوانید بہ حضور دل خوانید والسلام محررہ دوم جمادی الاولیٰ ۱۲۹۹ھ از رامپور۔

مکتوب ۶ ششم بہ اُردو نیز بہ حافظ امیر اللہ، بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از غلامِ حلقہ بہ گوش عمرہٗ فقیر ابوالخیر عبداللہ احمدی، برادرِ طریقت سعادت مند حافظ امیر اللہ، بہ عافیت باشند۔ السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، مطالعہ نمایند، خط شما رسید و احوال معلوم شد، احوال برادرانِ طریقتِ خود را چرا نہ نوشتید، احوالِ خود را ہم بہ وجہ خوب نہ نوشتہ اید کہ ذکر شریف چہ قدر و مراقبہ چہ قدر می کنید، در وساوس و خطرات کمی است یا بیشی، مطلّع سازید، بر روضۂ مبارکہ حضرات رسیدہ از جانبِ این غلام احترامات و تسلیمات عرض کردہ بگوئید کہ این غلام را باز بار دہید کہ برائے چند روز بر آستانۂ عالیہ حاضر شود۔ بعد از عرض کردن مراقبہ کنید و آن چہ بر شما ظاہر شود تحریر کنید، قصد دارم کہ باز بہ عتبہ بوسی مشرف شوم، مولوی عبدالعزیز چہ حال دارند۔ بار دیگر آمدن ایشان بہ سرہند شریف شدہ یا نہ۔ پروردگار مارا دخترے عنایت کردہ بود پنج ماہ پائید و رحلت کرد۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْن۔ والسلام تحریر روز سہ شنبہ دوازدہم ذی القعدہ ۱۲۹۹ھ از رامپور متصل قلعۂ نواب صاحب۔

مخفی نہ ماند کہ مولوی عبدالعزیز سکونت در پٹیالہ داشت، وے مرید شاہ امین الدین نانوتوی است کہ خلیفہ حضرت شاہ عبدالغنی قدس سرہ بودہ۔ مولوی عبدالعزیز از حضرت ایشان نیز استفادہا کردہ

رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مکتوب ہفتم بہ فارسی بہ مولوی عبداللہ علی زی دُرّانی قندہاری۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ مکتوب مرغوب برادرِ عزیز مولوی عبداللہ قندہاری کہ بہ کمال محبّت فرستادہ بود رسید۔ بَارَکَ اللّٰہُ فِی عُمُرِکُمْ وَعِلْمِکُمْ وَرُشْدِکُمْ وَاِرْشَادِکُمْ وَجَعَلَکُمْ اِمَامًا لِلْمُتَّقِیْنَ هَادِیًا مَهْدِیًّا وَکَثَّرَ اَمْثَالَکُمْ۔ ہمّت بلند دارند وبہ ما متوجہ باشند ان شاء اللہ تعالیٰ ترقیات کثیرہ خواہند نمود، وبہ تکرارِ کلمۂ طیبہ وتلاوتِ قرآن مجید ونماز بہ طولِ قنوت راغب، دل خواہان ترقی شما است وبہ شما متوجہ است، مطمئن باشند، دررجب بہ مدینۂ منورہ حاضر شدہ ام وبہ عنایات بے غایات مشرف، کسے ہم مشرب وہم جنس نیست اِلّا القلیل، زیادہ طاقت تحریر نیست۔ نیک عالم بہ بمبئی رفت، مارا دشنام می دہد وبدمی گوید حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ۔ می باید دید ودم نباید زد۔

وَلَیْتَکَ تَحْلُوْ وَالْحَیَاۃُ مَرِیْرَۃٌ وَلَیْتَکَ تَرْضٰی وَالْاَنَامُ غِضَابٌ

بعض برادران ترقی ہا کردہ اند، استقامت وتسلیک در ترقی است، الحمد للہ، شیخ عماد الدین اجازت تعلیم یافتہ بہ ملک خود "بلغار" رفتند، مولانا مختار مخدوم سمرقندی اجازت یافتہ مقیم مکۂ معظمہ اند، شیخ محمد حسن جوان خوش استعداد است، ظاہراً بعد چندے مشرف بہ اجازت شود، احوال سرگرمی حلقہ وتعلیم باطن وظاہر نہ نوشتید، پارۂ از وقت دران ہم صرف کنید، وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰی۔ تحریر ۱۵ر محرم سنہ ۱۳۰۴ھ از مدینۂ منورہ۔

مکتوب ہشتم بہ فارسی نیز بہ مولوی عبداللہ قندہاری۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ اخی اعزی معارف آگاہی ازین فقیر سلام ودعوات طیبات مطالعہ فرمایند ویک دم غفلت را بہ خود راہ نہ دہند، گاہے از گلستانِ عالمِ امری گل چینی کنند وگاہے در بحرِ محبت نفس را پاک کنند ؎

قدمے زوجودِ خویش فانی رفتہ ز حروف در معانی

گاہے عناصر را از انوارِ باطن مشابہ ملک کنند وگاہے مشت خاک را ہم رتبۂ فلک کنند، ہمت را بلند دارند وسر خود را پست، نماز بہ طول قنوت وتلاوت قرآن مجید لازم است، مکتوب مرغوب ایشان رسید، واقعی در عروج سالک را متوہم می شود کہ از مشائخ بلند تر رفتہ ام، تحقیق آن در مکتوبات شریفہ موجود است، فقیر ہر وقت متوجہ کمال شما است، برائے شفائے امراض ہم دعا ہا نمودہ شد۔ والسلام علیکم وعلی من لدیکم۔ تحریر ششم صفر سنہ ۱۳۰۴ھ از مکۂ مشرفہ۔ قریب

باب عتیق۔
مکتوب نہم بہ فارسی بہ اسماعیل بن عبدالرحمٰن ۔بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ ۔ محبت آثار، سعادت اطوار، اخلاص شعار اسماعیل بن عبدالرحمٰن از این حقیر دعوات طیبات مطالعہ فرمایند، مکتوب شما رسید، درو قت مطالعہ اش آثار محبت بلکہ خلوص مودت مفہوم شد۔ للہِ سُبحانہ الحمدُ وَالمِنّۃُ عَلیٰ ذٰلِکَ کثیراً الاَنَّہٗ اَعظمُ النعمِ واساسُ الایمانِ، حق سبحانہ استقامت بران عنایت کند، بُشریٰ لکُمْ۔ وکتاب مستطاب نیز رسید، سبحان اللہ عجب کتاب است، سالہا است کہ حقیر مشتاق زیارت آن بود، بہ سبب شما بہ سعادت مطالعہ اش سرفراز شد، نسبتِ غلامی کہ این حقیر را بہ قرآن شریف است، ہر چند نہ می گزارد کہ بہ کلام کسے ذوقین شوم۔

آن را کہ در سرائے نگاریست فارغ است   از باغ و بوستان و تماشائے لالہ زار

اما در تصوف قدیم در مدح این کتاب لَمْ یُصَنَّفْ مِثْلُہٗ گفتن روا است۔ چہار ڈبہ سکر نیز رسید، در استعمال حقیر بہ کار نیامد کہ نفاستش از اُبُولُغَتَین بسیار کم است، شاید بہ کارِ دیگر صرف شود، باقی حاجی ایوب را بگویند کہ نومید نہ شود و متحیر ہم نہ گردد کہ چہ کنم، ظاہر و باطن را یکسان کند و طالب زیادتی اخلاص و محبت بہ طریقِ استقامت باشد۔ مَا یَفعلُ اللہُ بِعذَابِکم اِنْ شَکَرْتُمْ وَ آمنْتُم۔ و در گفتار و کردار تقویٰ را شعار خود سازد۔ اِنَّ اللہَ یُحِبُّ الْمُتَّقِیْنَ۔ ایوب ثانی خود را چرا سست می کند و قدم استوار بہ راہِ حق نہ می گزارد و طیب و یعقوب را ہم تذکیر کنید، اگر ہیچ نہ توانند رشتۂ محبت را قوی کنند، اے عزیزان، فرصت غنیمت است ۔ ھَلَکَ الْمُسَوِّفُوْنَ۔ باقی احوال مستوجب حمد کثیر است۔ زیادہ از یک سال است کہ از خانقاہ شریف قدم بیرون نہ نہادہ ام، دروازۂ ملاقات مردم بالکل مسدود شدہ است، دو سہ خادم ولایتی، یک نیم ہندی بہ مشقتِ تمام حاضر می شوند، طالبِ خدا نیست اِلّا ماشاء اللہ۔ از آمدنِ مردم بے مزگی می شود، بہ دعا یاد دارند۔ اے عزیز در عالم کسے نیست و چیزے نیست کہ مرا ذوق دہد، بہ جز خلوتِ من سلوکِ سالکان و جذبۂ مجذوبان را درونِ حرم دلِ من بار نیست، خود در فہم عنایتے کہ برمن است قاصرم، بہ دیگران چہ رسد۔ وَاللہُ یختصُّ بِرَحْمَتِہٖ مَنْ یَّشَاءُ وَاللہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ۔ تحدیثاً بنعمۃ اللہ بہ شما نوشتم کہ دوست باشید و فہم کنید۔

من اگر رندم و گر شیخ چہ کارم با کس   حافظِ رازِ خودم عارفِ وقتِ خویشم

والسلام علیکم اجمعین۔ روز جمعہ ششم جمادی الآخرہ سال یازدہم از مائۂ چہاردہم۔

مکتوب^۱۰ دہم بہ اُردو، بہ عبدالرحیم بن عبدالکریم متوطن ڈبہائی از توابع بلند شہر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ از ابوالخیر احمدی برادرِ طریقت میاں عبدالرحیم منصرم محکمۂ پیمائش سلمہ اللہ تعالیٰ را بعد سلام مسنون معلوم باد، ہر دو مکتوب شمارسیدند، الحمد للہ سبحانہ کیفیتے کہ در اخیر نوشتہ بودید کہ فیض معیت بہ تمام بدن محیط می شود، بسیار خوب است، اگر شاہ بہرام از خادمان حضرت خواجہ احرار قدس سرہ اند، از سلسلہ ما ہستند، حرجے نیست اگر نزد ایشان نشستہ بہ مراقبہ مشغول شوید۔ از سہ ماہ منشی رفتہ است لہٰذا در تحریر جواب تاخیری شود، بعد مغرب متوجہ فیض باشید، ان شاء اللہ تعالیٰ در فیض ترقی خواہد شد۔ بہ دعائے خیر مراہم یاد دارید والسلام روز جمعہ ہژدہم ذی القعدہ از مانۂ چہاردہم۔

مکتوب^۱۱ یازدہم بہ اُردو نیز بہ عبدالرحیم۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ از عبداللہ ابوالخیر احمدی۔ محبت آثار میاں عبدالرحیم بہ عافیت و استقامت باشند، مکتوب مرغوب رسید، از مضامین مندرجۂ آں خوش وقت شدیم، وقتے کہ معیت بہ کمال می رسد و از انجا ترقی می شود لطیفۂ نفس را تربیت می فرمایند۔ کشف شما درست است۔ مع ہٰذا۔ ہنوز مدتے بہ معیت مشغول مانید کہ معیت مقامِ ولایت صغریٰ ہست، درین موطن از ظلالِ اسماء و صفاتِ الٰہیہ حصولِ فیض می شود، ہر قدر کہ در معیت پختگی آید، ہمان قدر در سلوک مضبوطی خواہد بود۔ در معیت قلب را فنا حاصل می شود بلکہ اجازتِ مفیدہ نیز عنایت کردہ می شود، بعد از مغرب بہ ما متوجہ باشید، اثر توجہ خواہد رسید، والسلام تحریر روز سہ شنبہ سیزدہم ذی الحجہ از مانۂ چہاردہم۔

مکتوب^۱۲ دوازدہم بہ فارسی نیز بہ عبدالرحیم۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ۔ از فقیر ابوالخیر احمدی کان اللہ لہٗ، برادر عزیز منشی عبدالرحیم سلمہ اللہ تعالیٰ سلام خوانند، مکاتیب شما ہمہ رسیدند۔ الحمد للہ۔ اثر توجہات بہ شما می رسد۔ این از نعمتہائے الٰہی است، اوقات خود را بہ طاعات و اذکار و تلاوت و مراقبات مشغول دارند و خالی نہ باشند و رابطہ بسیار کنند۔ وقائع شما اکثر نیک اند، از فنائے لطائف نوشتہ بودند، الحمد للہ تعالیٰ۔ توجہ بہ شما کردہ می شود، خصوصاً وقتے کہ مکتوب شما می رسد۔ زیادہ تر باعثِ فیض بہ شما می شود۔ از جواب نہ نوشتن دل تنگ نہ باشند، منشی درین وقت کسے نیست و فقیر را فرصت کم، مجملاً این قدر بدانند کہ دروازۂ فیض بمنہ تعالیٰ کشادہ شدہ است، این نعمتِ الٰہی است والسلام از مولوی عبدالغنی

دیار محمد خان سلام خوانند، درین شہر از رمضان شریف وبائے ہیضہ سببِ ابتلا شدہ است، دعا کنند کہ اللہ تعالیٰ مسلمانان را توفیق توبہ و عبادت دہد والسلام۔ تحریر روز شنبہ نہم شوال سال نہم از مایۂ چہار دہم۔ از خانقاہ شریف دہلی۔

مکتوب ۱۳۱ سیزدہم بہ فارسی بہ سیّد عبداللہ زواوی کہ فرزند سید محمد صالح بن عبدالرحمٰن زواوی خلیفہ و جانشین حضرت شاہ محمد مظہر قدس سرہ بودہ و تربیت اولادِ پیر و مرشد خود کردہ۔ سید عبداللہ زواوی از پدر بزرگوار خود اخذ نسبت کردہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ و سَلَامٌ عَلٰی عِبَادِہِ الَّذِیْنَ اصْطَفٰی، وَاِذْ اَخَذَ اللّٰہُ مِیْثَاقَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا الْکِتٰبَ لَتُبَیِّنُنَّہٗ لِلنَّاسِ وَلَا تَکْتُمُوْنَہٗ۔ از عبداللہ ابوالخیر احمدی سیادت و شرافت دستگاہ سید عبداللہ سلام خوانند۔ اَلدِّیْنُ النَّصِیْحَۃُ مکتوب شما رسید، آوردنِ احمد (فرزند اکبر حضرت شاہ محمد مظہرؒ) از حرمین شریفین و رسانیدن بہ رامپور از برائے چیست، اگر برائے علوم ظاہریہ است پس در حرمین ہم میسّر است، واگر برائے اصلاح قلب و تزکیۂ نفس و سلوک طریق اولیا، پس برائے این کار آوردن فائدہ نہ دارد، بہ دل و جان آمدن طالب شرط است۔ اگر در احمد شوق طلب است بہتر، باک نیست، واگر این مفقود است، صبر کنید کہ حق سبحانہ او را شوقِ طلبِ این راہ عنایت کند۔ ولایت کارِ دنیا نیست کہ بہ عقل و تدبیر راست آید ؎

دل اندر زلفِ لیلےٰ بند و کار از عقل مجنون کن   کہ سالک را زیان دارد مقالاتِ خردمندی

دیگر آن کہ مولوی ارشاد حسین صاحب مردِ نیک و لائق ہستند (متوفّٰی بہ ۱۵ ر جمادی الآخرہ ۱۳۱۱ھ) لیکن شب و روز ہمراہ احمد بودن نہ می توانند، البتہ با مردم دیگر مصاحبت خواہد شد، و اہلِ رام پور لائقِ مصاحبت نیستند، و احمد را ترکِ حرمین بر دل گران باشد۔ و با وجود گرانیِ دل، ہیچ کار نہ می تواند شد، نہ دینی و نہ دنیوی، خصوصاً شغلِ طریقہ، کہ گرانیِ دل سَمِّ مہلک است درین راہ، شیخ غلام نقشبند یا کسے کہ با فہم باشد یا سید عماد الدین صاحب، شاید این تحریر فقیر را قدر کنند کہ بہ خلوص نیّت ہر چہ بہ قدرِ عقلِ من بود نوشتم۔ احمد را دعا رسانند۔ این مکتوب کہ نوشتہ ام موافق مشرب خود نوشتہ ام۔ زمانہ سازی بہ من لائق نیست، و ہم با احمد محبّت دارم، و مقتضائے محبّت آن است کہ یُحِبُّ لِاَخِیْہِ مَا یُحِبُّ لِنَفْسِہٖ۔ اگر موافق شما تحریر من باشد بہتر است ورنہ مرا معذور دارند والسلام تحریر بست و چہارم ربیع الآخر جمعہ۔ از خانقاہ شریف۔

مکتوب ۱۳۲ چہاردہم بہ اردو بہ جناب محترمہ نجم النساء خواہر جدّ مادری۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔

الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ از جانب عبداللہ ابوالخیر بہ خدمت جدۂ محترمہ انجم النساء سلام با احترامات مسنونۂ کرام قبول باد۔ اولاً سوال از احوال مزاج شریف و باز از اشتغال بہ ذکرِ الٰہی و تلاوت منزل قرآن مجید و تصورِ شیخ و حضور دل و اسم ذات از ہر لطیفہ جدا جدا، لطائف عالم امر بہ اسمِ پاک گویا، استفسار می نمایم۔ جدۂ محترمہ ہوش دارید و در کارِ خود و در اعتقادِ خود خوب محکم مانید۔ دولتے کہ پروردگار بہ شما ارزانی داشتہ است آن را قلیل تصور نہ کنید۔ قدر این دولت را بزرگانِ دین می دانند۔ اگر درحیات با زملاقات شدان شاء اللہ مزید تعلیم خواہم کرد، ورنہ بر ہمین قدر قانع باشید۔ انتہیٰ۔ عاجز ابوالحسن زید خیال دارد کہ این مبارک مکتوب از دہلی بہ مکۂ مکرمہ رسیدہ تحریر فرمودہ اند۔

مکتوب ۱۵ پانزدہم بہ اُردو بہ حفیظ الرحیم (بہ توسط نیاز احمد محمد صدیق ۳۷ پانی گھر پلٹن گورہ۔ چھاؤنی دل کشا، لکھنؤ) بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب حفیظ الرحیم رسید۔ اثر محبت ما این است کہ از تمام مکروہات و لغویات دلِ خادم متنفر بہ دینداری و پرہیزگاری راغب شود اگر این کیفیت را حاصل کردہ اید پس فی الواقع شما خادم ما ہستید۔ و شما استفسار از خدمت کردہ اید۔ خدمتِ پیر و مرشد برائے خادم سعادتِ کبریٰ است۔ اما شرط آن است کہ مالِ پاک و نیتِ نیک داشتہ باشد۔ برائے خادم ما فرض است کہ بر فرائض قائم و از محرمات مجتنب ماند۔ اگر این دو امر در کسے نیست وے خادم من نیست۔ والدۂ خود را نیز این کلام برسانید و تاکید کنید کہ دل را از وساوس پاک کردہ صبح و شام بہ ذکر شریف مشغول ماند۔ والسلام علیکما۔

مکتوب ۱۶ شانزدہم بہ اُردو بہ مولانا سید امیر نواب بہاری کہ بہ خدمت حضرت شاہ احمد سعید رسیدہ بود و باز از فرزند کلان ایشان حضرت شاہ عبدالرشید قدس اللہ اسرارہما بیعت شدہ بود۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مہربان سید امیر نواب را بعد از سلام علیک معلوم باد کہ مکتوب شما رسید و احوال معلوم شد۔ مکتوبے کہ پیشتر آمدہ بود جوابش فرستادہ ایم۔ امید است کہ رسیدہ باشد۔ بعد ازین حدیث شداد بن اوس نوشتہ اند و باز تحریر نمودہ اند) از تبرکات بزرگان ما بعض اوراق بہ دست ما رسیدہ اند۔ ما آن را زیارت کردیم کہ ہمہ پند و نصائح است، از آن جملہ است کہ حضرتے از دوستان خود استفسار کرد کہ کدام کس در راحت و آرام از دیگران بیشتر است۔ کسے گفت۔ آن کس کہ ایماندار است و ہم آسودہ۔ فرمود اے عزیز۔ آن جسم را بیشتر راحت و آرام است کہ در قبر نہادہ است و از عذابِ خدا مامون گشتہ۔ برائے پند گرفتن این دو سخن (حدیثِ مبارک و ارشاد حضرت)

کافی است۔ برائے برخورداران نصیرالحق وانوارالحق زیارت کردن این مکتوب سُودمند است و اگر ایشان نقلش برداشتہ نزد خود محفوظ کنند بہتر است، ممکن است وقتے آن را مطالعہ کنند وراہ درست را اختیار کنند۔

درباب سفر حرمین شریفین باز استفسار کردہ اید۔ درین امر جائے شک و ریب قطعاً نیست کہ بہ آن مبارک دیار رفتن وآن جا قیام کردن و درآن جا مردن از عمدۂ سعادتہا است۔ مع ہذا امرے است کہ بیان کردنش از بس ضروری است۔ قاعدۂ عمومیہ است کہ پیش از مردن انسان علیل می شود۔ آن وقت وے بے قرار می شود و خواہش می کند کہ معالجے را پیدا کند و دوا بخورد، دران دیارِ مقدسہ معالج و ادویہ را فقدان است لہٰذا درصورت ناسازیِٔ مزاج خیالاتِ فاسدہ بہ دل راہ می یابند۔ مثلاً من چرا بہ چنین جائے آمدم کہ نہ طبیب دارد و نہ دوا۔ ما برائے سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ ایم کسے از بدحالی ما رحمتِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم را خبر کند۔ وامثال این خیالات، و افرادے راکہ زندگانی بہ راحت بہ سر کردہ اند و دوا و دارو را عادی شدہ اند۔ این گونہ خیالات بیشتر می آیند۔ و از چنین خیالاتِ فاسدہ در ارتباط مع اللہ بے حلاوتی و در قوّتِ ایمان کمزوری پیدا می شود۔ بنابرین من شما را چہ نویسم۔ البتہ اگر کسے از اصحابِ عزیمت باشد کہ ہر گونہ شدائد و آلام را بہ طیبِ خاطر و سکونِ دل برداشت کند برایش بہ آن دیارِ مقدسہ رفتن و قیام کردن بسیار خوب است امّا این گونہ افراد کجا ہستند۔ انتہیٰ ملخصًا۔

عاجز گوید سیادت پناہ امیر نواب را شوقش بہ آن دیارِ مقدسہ رسانید امّا قصد ہجرتش ناتمام ماند و بعد از مدّتِ قلیل بہ وطن مراجعت فرمود۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

مکتوب [۱۷] ہفدہم بہ اُردو بہ مولوی کاظم حسین۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مولوی کاظم حسین را بعد از سلام علیک معلوم باد کہ بعد مدت مکتوب شما رسید۔ خود من خیال داشتم کہ شما را مکتوبے ارسال کنم۔ از غفلت و حدیث نفس اگر رستگاری حاصل نہ شود تاہم وظیفۂ شریفہ کردن نعمت عظمیٰ است۔ البتہ برائے ازالۂ غفلت و حدیثِ نفس سعیہا باید کرد۔ ہر چہ از مساعی بہ ظہور رسد آن ہمہ داخل در جہاد فی سبیل اللہ است، حضور رحمتِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ: "ہر کہ تلاوت قرآن مجید بہ مہارت و حذاقت کند وے با فرشتگان عالی قدر است و ہر کہ در تلاوتِ قرآن مجید می ماند و زبانش خوب روان نہ می شود و تلاوت بر وے دشوار می باشد او را دو اجر است۔ یکے اجر قرائت و دوم اجرِ مشقت۔ کجا مایان و کجا آن زمرۂ فرشتگان، اگر مایان از اصحاب دو اجر شویم

زہے قسمت۔ وسبب غفلت وحدیثِ نفس این است کہ در طبیعت ما و شما تبتّل وانقطاع الی اللہ نیست۔ با ذکرِ شریف پروردگار افکارِ دنیویہ لاحق می باشد۔ وائے افسوس۔ پروردگار می فرماید۔۔۔۔
وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا۔ و یاد کن نام پروردگار خود را و بہ سوئے او منقطع شو بانقطاعِ کامل۔ وامامِ ربّانی فرمودہ کہ فائدۂ ذکر بعد از اخلاصِ نیّت وتخلیص امنیت حاصل می شود۔ وفرمودہ اند۔ گرسنگی باید تا ذکرِ شریف اثر خود نماید، سیر آمدن وسیر رفتن فائدہ نہ دارد، وآن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ۔ اے فرزند آدم خالی شو برائے عبادتِ من، پُر کنم سینۂ ترا از بے پروائی و محتاجی ترا بند کنم واگر تو بہ این طور نہ کنی پس پُر کنم سینۂ ترا بہ کلام فارغ وبے کار ومحتاجی ترا بند نہ کنم۔" این حدیث را امام احمد وترمذی ونسائی و ابن ماجہ روایت کردہ اند۔ مولوی کرامت حسین را از جانبِ ما سلام برسانید۔ اوصافِ حمیدۂ ایشان بہ من گفتہ شدہ بود، مثلاً کسے را بہ نگاہ بد نہ دیدن، وبر بندگانِ خدا مہربانی کردن وبر نماز وروزہ قائم بودن۔ ازین وجوہ ما ہم از پروردگار برائے ایشان طالب حُسنیٰ ہستیم۔ چون کہ صحبت ایشان بیشتر با بے دینان است (حاکم بُوں) دعا می کنیم کہ پروردگار ایشان را بر دینداری قائم دارد۔ پروردگار بہ حضرت موسیٰ کلیم اللہ علیہ السلام می فرماید۔ فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَىٰ۔۔ پس باید کہ باز نہ دارد ترا از باز داشتن آن کسے کہ ایمان نہ دارد بران و پیروی کرد خواہش خود را، آن گاہ ہلاک شوی۔" اگر مناسب خیال کنید این تحریر را بہ ایشان نشان دہید۔ حضرت بلال، حضرت زید، حضرت سالم مع الخیر ہستند، از جانب ایشان بہ شما سلام برسد۔ در خانہ خود از جانبِ ما سلام برسانید، تاکید دینداری بکنید والسلام تحریر روز یکشنبہ یازدہم جمادی الآخرہ۔

مکتوب ۱۸ ہژدہم بہ فارسی بہ نام سید امجد علی شاہ سر دھنوی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب سعادت آثار سید امجد علی شاہ رسید۔ سعادتِ سلوک این حقیر را از حضرتِ قبلہ گاہی، ارشاد پناہی، نائب خیر البشر حضرت شاہ محمد عمر رحمۃ اللہ علیہ ورضی اللہ عنہ رسیدہ است، واجازت وخلافت ہم از حضرت ایشان است۔

گر بر تنِ من زبان شود ہر موئے — یک شکر وے از ہزار نہ توانم کرد

جزاہ اللہ سبحانہ عنّی وعن المسلمین خیر الجزاء وشرف بیعت از حضرت جدّ امجد شاہ احمد سعید قدّس اللہ سرّہٗ دارم وجدّ امجد بشارت خلافت خاصہ بہ این حقیر عطا فرمودہ، چنانچہ در انساب الطاہرین حضرت والد آن را نقل فرمودہ۔ وجامع ترمذی از عم والد مولانا شاہ عبد الغنی خواندہ ام واجازتِ عامّہ بجمیع ما یجوز روایتہ بہ این حقیر عنایت فرمودہ اند۔ چنان چہ اجازت نامہ خاص دستخطی ایشان نزد فقیر موجود است۔ غرض این کہ واسطہ میانِ من ومیانِ شاہ احمد سعید، حضرت شاہ محمد عمر اند (مفہوم شعر اردو) این

خانہ از فیوضاتِ عمر روشن شدہ است، در سینۂ خیر از خود نور پیدا نہ شدہ۔ شما را ذکر اسم ذات بہ کثرت مفید تر است، مقرر کردن تعداد مناسب نیست، ہر قدر توانید بہ حضورِ دل این شغل شریف کنید یعنی ذکر اسم ذات و یوسف بخاری ہم شغل اسم ذات کند۔ مطالعۂ تالیفات امام غزالی بسیار نفع دارد و قرآن شریف با ترجمہ ہم ہر روز قدرے لازم است۔ والسلام علیکما۔ تحریر روز جمعہ ششم شوال ۱۳۱۹ھ خانقاہ شریف دہلی۔

مکتوب[۱۹] نوزدہم بہ اُردو، نیز بہ نام امجد علی شاہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب سعادت آثار امجد علی شاہ رسید۔ استفسار از دو امر کردہ۔ اوّلاً من در کتاب خواندہ ام کہ چون سالک بہ فنائے لطیفۂ اخفیٰ مشرف می شود وے را محمدی المشرب می گویند۔ آیا این بیان درست است؟ جواب این سوال این است کہ سبق شما صحیح است۔ سالکے کہ از لطیفۂ اخفیٰ بہ نسبت دیگر لطائف بیشتر فیض یاب می شود، وے را محمدی المشرب می گویند۔ و آن چہ شما خواہش کردہ اید کہ حق تعالیٰ شما را حافظ لطائف عشرہ بکند، خواہش لغو است کسے لطائف را حافظ و قاری نہ می باشد۔ در کارخانہ باطن چون تجلّیِ فعلی جاے می گیرد۔ یعنی آن چہ ظہورِ افعال در تمام عالم می شود آن ہمہ را فعلِ فاعلِ حقیقی می انگارد، نہ تقلیداً بلکہ ذوقاً، آنگاہ سالک را آدمی المشرب می گویند۔ این بیان از لطیفۂ اُولیٰ است کہ دل از یادِ خدا در ہیچ حال غافل نہ می ماند، نہ در خواب نہ در بیداری۔ خیال کنید کہ سبق اوّل چہ قدر دشوار است۔ سوال دوم نیز از قسم سوال اول است؛ وقتے کہ احوال مردم را قابل سبقِ اوّل نہ می یابیم، برائے طباعتِ کتاب چہ گوئیم، برائے کدام افراد آن را طبع کنیم۔ اے عزیز از مسائلِ طریقت چہ می گوئی۔ این مسائل را بالائے طاق بنہ و بہ من بگو کہ آیا از مسلمانان در یک ہزار افراد یک مسلمان بہ این کیفیت پیدا می شود کہ از روے مذاہب اربعہ وے مسلمان کامل بود۔ حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ۔ وَالسَّلَامُ عَلَیْکَ۔ تحریر دہم محرم ۱۳۲۵ھ۔ خانقاہ شریف دہلی۔

مکتوب[۲۰] بستم بہ اُردو نیز بہ نام امجد علی شاہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ امجد علی شاہ را بعد از سلام علیک معلوم باد، مکاتیب شما رسیدند، بر آن کلام بے جا کہ از شما سر زدہ بود اظہارِ ندامت کردہ اید، پروردگار کلامِ بے جا را کہ از ما و شما سر زدہ است بہ فضل و کرمِ خویش معاف کند، ما خطاہائے شما را معاف کردیم۔ آئندہ چنین کارے نہ باید کرد کہ دل بزرگِ خود را آزردہ کنی۔ ہدیۂ شما تنبیہاً واپس کردہ شد۔ احمد اللہ خان چرا اظہارِ این قدر پریشانی کردہ است۔ حالانکہ از وے امرے بیجا سر نہ زدہ است شاید وے خیال کردہ کہ ما او را بد گفتہ ایم۔ چون او کار بے جا نہ کردہ ناچرا او را بد بگوئیم۔ و آن چہ شما از

پریشانی ملازمت خود واز ناکام شدنِ فرزندِ خود در امتحان واز نہ رفتن وے برائے تعلیم بہ انگلستان نوشتہ اید وخیال کردہ اید کہ این ہمہ از بددعائے ما پیش آمدہ ،پس این خیال شما درست نیست ۔ ما برائے شمایان نہ بددعا کردہ ایم و نہ گاہے خواہان خرابی و پریشانی شدہ ایم ۔ این ہمہ خرابی نتیجۂ اعمال شما و ظہور تحریر ازل نوشتۂ تقدیر شما است ۔ در دل خود بدگمانی راجائے نہ دہید، نہ من بدخواہ شما ہستم و نہ بدخواہ احمد اللہ خان ما از پروردگار برائے خود و برائے شمایان طالبِ حُسنیٰ می باشیم کہ پروردگار از رُسوائی در دنیا و آخرت محفوظ دارد، عثرات و زلّات ما یان رامعاف کند و از عذاب مصون و مامون دارد و توفیق دینداری و مسلمانیِ درست عنایت کند و بہ آن کارہا مُوفّق شویم کہ او سبحانہ و تعالیٰ از ما راضی شود و از ان کارہا اجتناب کنیم کہ او تعالیٰ آن را خوش نہ دارد ۔

چشم دارم کز گنہ پاکم کنی | پیش ازان کاندر لحد خاکم کنی
اندران دم کز بدن جانم بری | از جہان با نور ایمانم بری

تحریر روز یکشنبہ ۲۸ جمادی الاولیٰ ۱۳۲۹ھ از کوئٹہ ۔ عبداللہ ابوالخیر فاروقی عفی عنہ

یک نقل ازین مکتوب بہ احمد اللہ خان و یک بہ اشفاق الٰہی ارسال دارید ۔

مکتوب ۲۱ بست و یکم بہ اُردو، نیز بہ امجد علی شاہ ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ امجد علی شاہ را بعد از دعائے خیر معلوم باد ۔ اقبال (پسر امجد علی شاہ) را آوارگی و شما را افسردگی ۔ حَسْبُنَا اللہُ ۔ عزیزانِ وے را ۔ چہ از جہتِ پدر و چہ از جہتِ مادر ۔ شاید ہمین حال باشد، پس وے چہ گونہ خجستہ احوال گردد ۔ ع از کوزہ برون ہمان تراود کہ دروست ۔ حالانکہ از علالت نجات یافتید، در جزع و فزع فرزند دلبند مصروف گشتید کہ وے چرا سعادت مند نہ شد ۔ تمام عمر در کفرانِ نعمت و جزع و فزع بہ سر شد کہ از عَلامات ادبار است، پس بگو کہ آیا سپاسداری و شکر نعمت کہ علامتِ فلاح و اقبال است ، بعد از مرگ خواہی کرد ۔ لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللہِ وَمَنْ یُّضْلِلِ اللہُ فَلَنْ تَجِدَ لَہٗ وَلِیًّا مُّرْشِدًا ۔ بر ما و بر شما نہایت ضروری است کہ سپاسداری و شکر نعمتہائے پروردگار بہ جا آریم ۔ دیگر خیریت است ۔ حضرت بلال برائے شکار رفتہ اند ۔ دیروز بست و ہشت کبکہائے عمدہ از شکار گاہ برائے ما ارسال کردہ اند ۔

والسلام ۔ جمعہ سوم محرم ۱۳۳۹ھ ۔ ۱۷ ستمبر ۱۹۲۰ء ۔

مکتوب ۲۲ بست و دوم بہ فارسی ۔ بہ مخلصین کوئٹہ بلوچستان ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ خادمان سعادت آثار مرزا نیاز محمد و حسن خان و عبدالرشید و عبدالحلیم و مُلّا عبیداللہ و ایاز و لعل احمد موذّن و منو و مُلّاداد و مارکیٹی و محبت و ہارون پسران بوستان و احمد جان قندھاری و آغا جان و غیرہم ہمہ بہ لطائف

طاعات و عبادات بہ جد و جہد سعی می کردہ باشند و عمر گران مایہ را مفت ضائع نہ کنند ؎

سرمایۂ دولت اے برادر بہ کف آر — وین عمر گرامی بہ خسارت مگزار

دائم ہمہ جا بہ ہمہ کس در ہمہ حال — میدار نہفتہ چشم دل جانب یار

و از غصہ و خشم خود را دور دارند و از غیبت و تحقیر مسلمانان و دروغ زنی بسیار پرہیز کنند۔ این اخلاقِ رذیلہ در شمایان بسیار است، ازین جہت تاثیر ذکر شریف و حضورِ دل در شمایان کم است، ہر قدر ما توجہ بہ حال شما کردیم و نصیحت کردیم، تاثیر در شمایان نہ شد، این ہمہ بہ سبب عادات شما است بہ اخلاقِ رذیلہ، پس باید کہ در دور کردنِ این اخلاقِ سیئہ سعیِ بلیغ کنند۔ وقت روانگی (از کوئٹہ) در مرزا نیاز سستی و پریشانی معلوم می شد، وجہ آن بنویسید کہ چہ بود۔ اگر در ہفتہ یک بار بر زیارت شریف (مزار عثمانی و حیدری، نزد شیخ ماندا) حاضر شدہ وظیفۂ بست و پنج ہزار با حضور دل کنند امید است کہ حضور دل زیادہ شود و السلام علیکم پنجشنبہ ہفتم شعبان ۱۳۲۱ھ عبداللہ ابوالخیر فاروقی۔

مکتوب ۲۳ بست و سوم۔ بہ اردو۔ بہ نام ظہور الحسن ساکن نگینہ از توابع بجنور۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب شما رسید و احوال معلوم گردید، پیدا شدن شوق و محبت خوب است، ما لا بد منہ رسالہ خوب است بران عامل باشید شغلِ اسمِ ذات ذکر قلبی بکنید، از طرف ما بہ شما اجازت است ان شاء اللہ ازین شغل برکت خواہد شد و ترجمۂ قرآن مجید از شاہ عبدالقادر بخوانید کہ از مضامین کلامِ الٰہی قدرے واقفیت پیدا شود و رسوم جہالت و بدعات از دل دور شوند، با بزرگان این زمانہ ملاقات نہ باید کرد۔ سہ شنبہ نہم رمضان شریف۔ از کار بد و از نام خوب ابوالخیر۔

مکتوب ۲۴ بست و چہارم بہ اردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ و سلام علی عبادہ الذین اصطفٰی۔ عزیز من، مکتوب شما رسید و دائما مکاتیب شما می رسند۔ بہ وقت رسیدن مکتوب خیال شما می آید و طبیعت را یک گونہ توجہ بہ جانب شما پیدا می شود و اگر تحریر شما موافقِ مزاج می باشد برائے شما در اکثر اوقات از دل دعا بر می آید۔ اے عزیز، در خانۂ خود بہ آرام نشستۂ، نہ در راہِ دین محنتے کردۂ و نہ در طریقِ سلوک ریاضتے و این نعمت دریافتۂ۔ آیا این برکت کم است، اے عزیز شکر حق بہ جا آر و ناسپاسی کردہ نعمت را زائل مکن۔ این خدمت بہ طاقت من نیست کہ من جواب ہر مکتوب بہ ہر کسے بنویسم۔ این گونہ کار شغلِ بے کاران است۔ انسان را باید کہ عقل و تمیز حاصل کند۔ تحریر بست و چہارم جمادی الاولی۔ از خانقاہ شریف دہلی۔ عبداللہ ابوالخیر عفی عنہ۔

مکتوب ۲۵ بست و پنجم بہ اردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب شما رسید، شما

خود فکرے بکنید کہ چہ کلام تحریر کردہ اید۔ کجا طرق کسب دنیا و کجا من بے چارہ وغریب۔ اگرچہ از مزاج من شما را واقفیت کم است۔ زیرا کہ در ایام درسِ خود کہ از حکیم عبدالمجید خان می گرفتید چند بار برائے ملاقات من آمدہ بودید۔ تاہم این قدر عقل داری کہ بسنجی کہ قاعدۂ من چہ است و طریقہ من چہ، و از من طلبِ کدام امر باید کرد، و بیش من نام چہ چیز باید گرفت۔ برائے تحصیلِ مطالب دنیویہ نزدِ من آمدن یا بہ من چیزے نوشتن سخت کم عقلی و حماقت است۔ پروردگا کتابِ پاک نازل فرمود و انبیاء علیہم السلام فرستاد نہ برائے این کہ مخلوقِ خدا را طرقِ کسبِ دنیا نشان دہند۔ بلکہ برائے این امر فرستادہ کہ مخلوق را تعلیم دین فرمایند، برائے کسبِ دنیا حاجتِ کتاب و پیغمبر نیست، بے کتاب و بے پیغمبر ہم کسب دنیا می شود۔ بزرگے اگر بہ اوجِ کمال می رسد مقامِ نیابت پیغمبر حاصل می کند۔ چون برائے پیغمبر تعلیم طُرقِ کسبِ دنیا لازمی نیست، برائے نائبانش چہ گونہ لازم می شود۔ از بیانے کہ نوشتم معلوم شد کہ بہ دُعائے پیرِ کامل مقاصد دنیویہ را حاصل کردن امر بے جا است بلکہ وَضْعُ الشَّیْءِ فِیْ غَیْرِ مَحَلِّہٖ است و این ظلم است، آما اہلِ بدعت و غفلت درین امور مبتلا اند بلکہ حقیقتِ امر و اَصلِ کلام این است کہ اگر بندۂ نماز و روزہ و وظیفۂ قرآن مجید و ذکرِ شریف بہ این مقصد می کند کہ وی را فتوحِ دُنیویہ مُیَسّر شود، وے از اجر و ذخر آخرت محروم است. مَنْ کَانَ یُرِیْدُ الْحَیٰوۃَ الدُّنْیَا وَ زِیْنَتَھَا نُوَفِّ اِلَیْھِمْ اَعْمَالَھُمْ فِیْھَا وَھُمْ فِیْھَا لَا یُبْخَسُوْنَ، اُولٰٓئِکَ الَّذِیْنَ لَیْسَ لَھُمْ فِی الْاٰخِرَۃِ اِلَّا النَّارُ وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوْا فِیْھَا وَ بٰطِلٌ مَّا کَانُوْا یَعْمَلُوْنَ۔ ہر کہ زندگانی دنیا و آرائش آن را می خواہد بہ تمام رسانیم بہ ایشان جزائے عمل ایشان در دنیا و ایشان در دنیا نقصان دادہ نہ شوند۔ آن گروہ کسانے اند کہ نیست مر ایشان را در آخرت مگر آتش، و باطل شد آنچہ کردہ بودند در دنیا۔ و آنچہ می کردند باطل است "۔ اَعَاذَ اللہُ سُبْحَانَہٗ مِنْ ذٰلِکَ۔ در دُوم رکوعِ سورۂ ہُود (علیہ السلام) این آیات موجود اند۔ اگر می خواہید کہ فی مابین خط و کتابت جاری ماند پس از اینگونہ کلام احتراز کنید، چہ مقصد از خط و کتابت دیگرے را رنجیدہ ساختن نہ می باشد۔

مکتوب[۲۶] بست و ششم بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ عزیز من چند روز شدہ کہ مکتوبے بہ شما ارسال کردہ ام و سبب نوشتنِ مکتوب ہٰذا این امر شدہ کہ در شہر شما حافظ نور الحسن فرزند مولوی ظہور الحسن مرحوم قیام دارند۔ ایشان بہ من مکتوبے متضمن استفتا ارسال کردہ اند و من درین امور سوال و جواب را خوش نہ دارم، لہٰذا ٹکٹ ایشان کہ برائے جواب ارسال کردہ بودند بہ شما می فرستم کہ بہ ایشان برسانید و عذر من بگوئید کہ من در ضروریات مقصر ماندہ ام (چہ جائے این گونہ سوالات و جوابات) و در شہر شما محمد حسن خان ہستند، ایشان مرید مولوی غلام نبی للّٰہی اند کہ از سلسلۂ ما می باشند،

دیراست کہ مکتوب ایشان نیامدہ۔ احوال ایشان تحریر کنید۔ والسلام تحریر یوم جمعہ چہارم جمادی الآخرہ ۱۳۱۶ھ، عبداللہ ابوالخیر عفی عنہ۔

مکتوب ۲۷ بست و ہفتم، بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ (بسم اللہ الرحمٰن الرحیم) مکاتیب مرسلۂ ظہور الحسن می رسند۔ ابتداءً از خطوط ایشان احساس پریشانی بیشتر می شد والحمد للہ کہ درین ایام قدرے کمی است۔ پریشانی را تا حدِّ امکان کم باید کرد کہ نتیجۂ پریشانی خوب نیست۔ پابندی نماز و روزہ و احکام شرعیہ لازم است و برائے سلیم القلب شدن وساوس را از دل دور کردن امر ضروری است بمقولۂ بزرگانِ ما است والحق کہ مقولۂ خوب است۔ "دلے کہ گرفتارِ غیر است از وچہ توقع خیر است" والسلام پنجشنبہ سیز دہم ذوالقعدۃ الحرام ۱۳۱۷ھ۔ خانقاہ شریف دہلی۔

مکتوب ۲۸ بست و ہشتم، بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب سعادت آثار ظہور الحسن رسید۔ احوال معلوم گردید۔ از مدّتے مکتوب شما نیامدہ بود لہٰذا از جانب ما ہم جوابے نہ رفت۔ بر دینداری ثابت قدم و بہ اعمال صالحہ مشغول باشید۔ دنیا جائے چند روز است۔ آرامگاہِ مُسلم آخرت است۔ دنیا جائے زحمت و آخرت جائے راحت است، اَلدُّنیَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّۃُ الْکَافِرِ۔ مشہور مقولہ است و شما ہم آن را شنیدہ باشید۔ در طولِ اَمَل و آرزوہائے دراز وقتِ عزیز را ضائع نہ کنید۔ از اذکارِ ذکریّہ باطنِ خود را پاک دارید و شوقِ ذکرِ شریف را زیادہ کنید، از خطرات و وساوس دل را پاک کنید۔ ہر روز در وقتے بہ تلاوت قرآن مجید بافہم معنی خود را مشغول دارید۔ طریقۂ نیکان ہمین است در غمِ دنیا ماندن و غمِ تہی دستی (از مال و متاعِ دنیویہ) خوردن کارِ خردمندان نیست۔ از غم خوردن، دنیا بہ دست نہ می رسد۔ لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللہِ۔ من بہ اندازۂ ہفت ماہ در کوئٹہ و گلستان قیام کردہ بہ منتصف رجب بہ دہلی رسیدہ ام۔ والسلام تحریر یکشنبہ دوازدہم شعبان ۱۳۱۹ھ۔ خانقاہ شریف دہلی۔

مکتوب ۲۹ بست و نہم بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبداللہ ابوالخیر فاروقی ظہور الحسن را بعد از سلام مسنون معلوم باد کہ مکتوب شما در کوئٹہ رسیدہ بود۔ ما درین روزہا بہ دہلی رسیدہ ایم و جواب می نویسیم۔ پروردگار ما را و شما را توفیق عمل صالح عنایت کند،

بندہ ہمان بہ کہ زتقصیر خویش	عذر بہ درگاہ خدا آورد
ورنہ سزاوارِ خداوندیش	کس نتواند کہ بہ جا آورد

در نیک کارہا اوقات عزیزہ را صرف کردن مناسب است۔ ملازمت و تجارت و زراعت از نیک کارہا است و بہ خلوصِ دل یادِ الٰہی کردن نعمتِ عظمیٰ است کہ یقین رامی افزاید البقیۃ الخیر

والسلام تحریر چہار شنبہ بستم شعبان ۱۳۲۱ھ خانقاہ شریف دہلی۔
مکتوب ۳۰ سی اُم بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اے نیک مردِ عزیز۔ چنان شود چنین شود و آن شود و این شود گفتن و آرزو کردن سودے نہ می رساند۔ نہ دنیا بہ دست می آید و نہ دین۔ البتہ بہ جد و سعی چیزے حاصل می شود و آن ہم اگر در تقدیر نوشتہ است ورنہ با وجود جد و سعی چیزے بہ دست نہ می رسد، بہ دست من دولت آید، من مالک باغ شوم، من حکمران گردم، اگر تمام روز دراین گونہ خیالِ خام بمانی، ہیچ نہ خواہی یافت، چرا خبط الحواس شدہ ئی۔ ہرچہ خواہی کنی ثمرۂ آن خواہی یافت۔ در طلبِ دنیا شب و روز سرگردان مانی و آرزوہا داری کہ مراتبہاے اہلِ دین و اصحابِ معرفت را دریابی۔ ھَیْھَاتَ ھَیْھَاتَ۔ فلاحِ عاقبت نہ بر خواہشاتِ شمایان موقوف است و نہ بر خواہشاتِ اہلِ کتاب بلکہ موقوف بہ عمل است۔ ہر کہ کارِ بد کند جزاے آن در یابد و نہ کسے را بہ جز پروردگار معین و مددگار خود یابد۔ و ہر کہ کارِ نیک کند و ایمان ہم آوردہ باشد خواہ مرد باشد یا زن پس ایشان داخلِ بہشت خواہند شد و بر ایشان مقدار ذرّۂ عدوان نہ خواہد شد" این ترجمۂ آیت شریفہ است کہ براے ہدایت شما نوشتہ ام والسلام روز پنجشنبہ سیزدہم رمضان المبارک ۱۳۲۱ھ خانقاہ شریف دہلی۔ عبداللہ ابو الخیر فاروقی عفی عنہ۔
مکتوب ۳۱ سی و یکم، بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ از عبداللہ ابو الخیر فاروقی سعادت آثار ظہور الحسن را بعد از سلام مسنون معلوم باد کہ بہ فضلِ پروردگار با متعلقین بہ عافیت ہستم و عافیت شما مطلوب۔ شاہ ولی اللہ در تالیفے از بزرگے نقل کردہ کہ بزرگ دیگر بہ ایشان گفت این شعر را از ما یاد گیرید۔

کارے نہ ساختیم و دمیدن گرفت صبح   حرفے چراغ خانہ بہ افسانہ سوختیم

مقصد این است کہ اگر چیزے نہ کردیم، رنج آن باید کرد دریان مفہوم پنج اشعارِ اُردو کہ حضرت جدّ امجد گفتہ اند و حضرت ایشان درین جا نقل کردہ اند قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَھُمَا) ما دراین محفلِ دنیا آمدہ چہ کردیم غیر ازین کہ خود را رسوا کردیم۔ تمام عمر درین بازیچۂ اطفال بہ گونا گوں تماشا، مصروف ماندیم۔ ہمدمان ساغر ہا نوشیدہ رفتند و تو در خوابِ غفلت شب را بہ سر بردی۔ ہم پیالہ و ہم نوالۂ تو کجا ہستند کہ مدتے با ایشان ہم مشرب بودی۔ قَدْ کَفٰی بِالْمَوْتِ یَا عُمَرُ وَاعِظًا فَاعْتَبِرُوْا وَاتَّعِظْ مَادُمْتَ حَیًّا بَاکِیًا۔ وَھُوَ اللہُ سُبْحَانَہٗ یُوَفِّقُکَ لِمَا یُحِبُّہٗ وَیَرْضَاہُ۔ بہ چہار شنبہ نہم ربیع الاول ۱۳۲۲ھ کو ٹلہ ماؤ مجلہ۔
مکتوب ۳۲ سی و دوم بہ اُردو نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبداللہ ابو الخیر فاروقی میان ظہور الحسن بعد از سلام مطالعہ کند کہ بہ روز دوشنبہ و پنجشنبہ روزہ داشتن موجب اجرِ جزیل است۔ اَلصَّوْمُ لِیْ وَاَنَا اَجْزِیْ بِہٖ نصِ مبارک است۔ اگر بر این اعمالِ صالحہ ثابت قدم باشید

ان شاء اللہ تعالیٰ عن قریب در اہلِ فلاح داخل خواہید شد، وجمیع نحوستہا از شما دفع خواہند شد۔ نیتِ قیام اللیل کردہ بہ شب در خواب روید۔ وقتے کہ بیدار شوید دو چار رکعت بخوانید و اگر بیدار نہ شدید کلمہ استرجاع بخوانید۔

مکتوب ۳۳ سی وسوم - بہ فارسی، نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبداللہ ابو الخیر فاروقی میاں ظہور الحسن سلام خوانند۔ مکتوب شما رسید۔ بر سلامتیِ ایمان شکرِ الٰہی بہ جا آرند کہ بزرگترین نعمتہا است۔ از مؤلفاتِ امام غزالی کیمیائے سعادت و منہاج العابدین مطالعہ کنند و بہ صدق و راستی ذکرِ شریف رب العالمین بر طریقۂ مقررہ خواجگانِ نقشبندیہ علی الدوام کنند و اگر نتوانند قدرے بہ وقت صبح وقدرے بہ وقت شام بکنند، امیدوار یہا است، و بہترین نعمتہا سلامتیِ ایمان است۔

گر رشک برد فرشتہ بر پاکیٔ ما | گر طعنہ زند دیو بہ ناپاکیٔ ما
ایمان بہ سلامت چو لبِ گور بریم | اَحسَنتَ برین چستی و چالاکیٔ ما

مرگ مولوی رشید احمد رحمہ است کہ مرہم نہ دارد عالم صالح و دیندار و درایں وقت حکمِ عنقا دارد۔ اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ۔ مُردن این چنین یک شخص از مُردنِ یک ہزار بر دینداران سخت است۔ اَللّٰهُمَّ لَا تَجْعَلْ مُصِیْبَتَنَا فِیْ دِیْنِنَا وَلَا تَجْعَلِ الدُّنْیَا اَکْبَرَ هَمِّنَا وَلَا مَبْلَغَ عِلْمِنَا وَلَا تُسَلِّطْ عَلَیْنَا مَنْ لَّا یَرْحَمُنَا وَالسَّلَامُ۔ سہ شنبہ بست و ہفتم جمادی الآخرہ ۱۳۲۳ھ۔

مکتوب ۳۴ سی وچہارم - بہ اردو، نیز بہ ظہور الحسن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ظہور الحسن را بعد از سلام معلوم باد، بعد مدت مکتوب شما رسید۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلَی الْعَافِیَةِ۔ افسوس کہ عمر گران مایہ بہ بطالت و غفلت بہ سر رفت۔ حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ۔

جہاں اے برادر نہ ماند بہ کس | دل اندر جہان آفرین بند و بس

تحریر سہ شنبہ ہفتم ماہ مبارک رمضان ۱۳۲۵ھ از کوئٹہ بلوچستان۔ عبداللہ ابو الخیر فاروقی عفی عنہ

مکتوب ۳۵ سی و پنجم بہ اردو، بہ احمد یار خان عرف مولوی مدن۔ ساکن محلہ بھیر، ٹونک۔ راجپوتانہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ وعلیکم السلام ورحمۃ اللہ۔ لفافہ و بطاقہ ہر دو رسیدند۔ احوال معلوم شد۔ اے عزیز! آن سبق اعتبار دارد کہ شاگرد پیش استاد خود بخواند و آن وظیفہ معتبر است کہ مرید در حضورِ مرشد خود ادا کند۔ از دور سبق خواندن واز دور وظیفہ کردن اعتبار نہ دارد، خواب و خیال شما ہم معلوم شد، اللہ تعالیٰ ما را وشما را توفیقِ عمل صالح عنایت کند۔ تحریر یکشنبہ ۲۴ شوال ۱۳۲۷ھ دہلی۔ محلہ چتلی قبر۔ خانقاہ شریف مجددی

مکتوب ۳۶ سی وششم بہ اردو، نیز بہ احمد یار خان۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ بعد از سلام علیک

معلوم باد۔ پروردگار جل وعلا خطاہائے ما و شمارا معاف کند و براہ مستقیم دینِ متین گامزن کند بخشندۂ گناہان صرف اللہ تعالیٰ ہست، لہٰذا پیش وے بہ خلوصِ دل و بہ عاجزی دعا کردن برائے ما و شما بلکہ برائے ہمہ ضروری است۔

اَعُوْذُ بِكَ اللّٰهُمَّ مِمَّا جَنَيْتُهٗ وَعَمَّا عَصَيْتُ الْاَمْرَ قَوْلًا وَّمَفْعَلًا

وَمِنْ شَرِّ شَيْطَانِيْ وَنَفْسِيْ وَمَكْرِهَا وَاَدْعُوْكَ رَبًّا خَاضِعًا مُتَذَلِّلًا

تحریر روز پنجشنبہ شانزدہم رجب الحرام ۱۳۲۹ھ۔

مکتوب ۳۷ سی و ہفتم بہ اُردو نیز بہ احمد یار خان۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ احمد یار را بعد از سلام معلوم باد۔ از مکتوب شما احوال خوبی نماز و ذوق وظیفہ معلوم شد شکر است اللہ تعالیٰ را عوضِ ذکر جہر تلاوتِ قرآن مجید (بہ جہر) با فہم معنی مفید تر است والسلام روز یکشنبہ ہفتم رجب الحرام ۱۳۳۰ھ

مکتوب ۳۸ سی و ہشتم بہ اُردو نیز بہ احمد یار خان۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ہمہ خواب و خیال شما معلوم شدند۔ اے عزیز ہر قدر کہ تعمیر دیوار کردی۔ اجرت ہمان قدر خواہی یافت۔ از سخن رانی ندر ہم بہ دست می آیند و نہ بزرگی مسلمان را شاید کہ نیک عمل بکند۔ تزکیہ نفسِ خود کردن ضروری است۔ اگر نمی توانی بہ تعلیم دین مشغول شو والسلام جمعہ بست و سوم ربیع الآخر ۱۳۳۰ھ۔

مکتوب ۳۹ سی و نہم بہ اُردو نیز بہ احمد یار خان۔ احمد یار را بعد از سلام علیک معلوم باد۔ شما نوشتہ اید کہ در وظیفہ شریفہ ترقی و برکت شدہ۔ الحمد للہ رب العالمین۔ ما کشف نہ داریم و تا وقتے کہ احوال را مشاہدہ نہ کنیم چیزے حکم نمی توانیم کرد۔ دیگر خیریت است و عافیتِ ہر دو جہان برائے خود و برائے اولادِ خود و برائے جمیع مسلمانان از اللہ تعالیٰ جل جلالہٗ و عم نوالہٗ طلب می کنیم و می خواہیم السلام وَصَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰى آلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَالتَّابِعِيْنَ۔ تحریر روز چہار شنبہ ہژدہم ذوالقعدۃ الحرام ۱۳۳۰ھ۔

مکتوب ۴۰ چہلم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از مکتوب شما احوال معلوم شد۔ برائے حاصل کردن علم دین نزد اُستاد حاضر بودن نہایت مستحسن بلکہ لازمی است ما نمی دانیم کہ بے صحبت استاد در وظیفہ برکت حاصل شود۔ واگر شما این خیال دارید کہ بہ ذریعۂ توجہات از دور ہم برکات حاصل می شوند۔ بہ گمان من این خیالِ باطل و آرزوئے غلط است۔ اگر در صورت صحبت ہم چیزے برکت حاصل شود بسیار خوش قسمتی و بزرگ کمال است۔ درین دور بیشتر افراد خواہش دارند کہ از دور اخذ برکات کنند و ترقیہا نمایند۔ حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ ؎

وَسُبْحَانَ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ بِحَمْدِہٖ رِضَا نَفْسِہٖ حَمْدًا کَثِیْرًا مُکَمَّلًا

وَالسَّلَامُ عَلَیْنَا وَعَلٰی عِبَادِ اللّٰہِ الصَّالِحِیْنَ ۔ پنجشنبہ چہارم ربیع الآخر ۱۳۳۱ھ

مکتوب ۴۱ چہل ویکم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ احمد یار را بعد از سلام علیک معلوم باد۔ الحمد للہ رب العالمین ما ہمہ بخیریت ہستیم۔ اسامیِ تمام انبیاء و مرسلین خوب اند صلوٰتُ اللّٰہِ وَسَلَامُہٗ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ و ہمچنان نامہائے صحابہ کرام رضی اللہُ تعالیٰ عنہم اجمعین، بہ ہر نام کہ پسندی پسرِ خود را موسوم کن والسلام جمعہ دوم رمضان مبارک ۱۳۳۳ھ

مکتوب ۴۲ چہل و دوم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ آن بزرگ کہ در خدمتِ عمّ ما بودہ و بہ خدمتِ بسے بزرگان رسیدہ، بیعت از کیست و در کدام خاندان است۔ بہ ایشان بگوئید کہ برائے ما و اولادِ ما دعائے نیک بختی و دینداری بکنند۔ ایشان کسے را بیعت می کنند یا نہ و از بزرگے بہ ایشان اجازتِ ارشاد حاصل است یا نہ۔ در کراچی صدہا نفر بہ روز سہ شنبہ وقتِ شام ہلالِ رمضان دیدہ اند و در پونہ و بمبئی نیز بہ چہار شنبہ اول رمضان بود و آن روز ہمہ صائم بودند۔ لہٰذا قضائے یک روزہ ضروری است والسلام شنبہ ۲۵ رمضان ۱۳۳۳ھ

مکتوب ۴۳ چہل و سوم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب احمد یار رسید۔ کیفیت معلوم شد۔ الحمد للہ رب العالمین۔ ما ہمہ بہ خیر و عافیت ہستیم۔ پروردگار گناہان مایان را معاف کند، و از رسوائی در دنیا و از عذاب در آخرت محفوظ دارد۔ اَللّٰہُمَّ اغْفِرْلِیْ وَلِوَالِدَیَّ وَلِجَمِیْعِ الْمُؤْمِنِیْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِیْنَ وَالْمُسْلِمَاتِ الْاَحْیَاءِ مِنْہُمْ وَالْاَمْوَاتِ اِنَّکَ سَمِیْعٌ قَرِیْبٌ مُّجِیْبُ الدَّعَوَاتِ بِرَحْمَتِکَ یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ وَصَلَّی اللّٰہُ وَسَلَّمَ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَصَلَّی اللّٰہُ وَسَلَّمَ عَلٰی جَمِیْعِ الْاَنْبِیَاءِ وَالْمُرْسَلِیْنَ وَعَلَی الْمَلٰٓئِکَۃِ الْمُقَرَّبِیْنَ وَجَمِیْعِ عِبَادِ اللّٰہِ الصَّالِحِیْنَ وَ اَلْحِقْنَا بِھِمْ غَیْرَ خَزَایَا وَلَا مَفْتُوْنِیْنَ ، ورد ذکر شریف بسیار برکت است، این را ترک نہ باید کرد۔ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ۔ عنوان حالیہ ما این است۔ ریاست رامپور۔ قلعہ کہنہ۔ بجلی گھر۔ تحریر روز سہ شنبہ ہفدہم ربیع الآخر ۱۳۳۴ھ ۔ ۲۲ فروری ۱۹۱۶ء

مکتوب ۴۴ چہل و چہارم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اگر این درست است کہ وظیفہ قلبی می کنید پس امیدوارِ حضورِ دل باشید و کسے کہ حضورِ دل را حاصل کرد در صالحین داخل شد۔ وَاَدْخِلْنِیْ بِرَحْمَتِکَ فِیْ عِبَادِکَ الصَّالِحِیْنَ۔ والسلام تحریر روز پنجشنبہ بست و ششم ذوالقعدۃ الحرام ۱۳۳۳ھ

مکتوب ۴۵ چہل و پنجم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از برائے ادائے قرض

دعائے را پرسیدہ ئی۔ حضور مبارک صلی اللہ علیہ وسلم تعلیم این دُعا کردہ کہ در حصن حصین موجود است۔ اَللّٰھُمَّ اَکْفِنِیْ بِحَلَالِكَ عَنْ حَرَامِكَ وَاَغْنِنِیْ بِفَضْلِكَ عَمَّنْ سِوَاكَ۔ بعد از ہر نماز دہ بار و درود شریف در اول و آخر سہ بار بخوانید۔ اُمید است کہ در یک اربعین (چلّہ) پروردگار صورتی آسانی پیدا خواہد کرد۔ دیگر آن کہ ما ہمہ بہ عافیت ہستیم۔ الحمد للہ رب العالمین۔ اُو تعالیٰ گناہانِ مایان را معاف فرماید و بہ رضامندی خود مشرف سازد۔ چہار شنبہ بست و دوم شوال ۱۳۳۴ھ۔ کوئٹہ۔ بلوچستان۔ مسجد حضرت بلال۔

مکتوب ۴۶ چہل و ششم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب احمد یار رسید۔ اگرچہ مریدانِ من ہزارہا افراد اند۔ لیکن ما دختر کسے را بہ نکاح مریدے نمی دہیم، وقت بسیار نازک است۔ ما در معاملۂ کسے مداخلت نمی کنیم۔ ذکر این امور با ما ضروری نیست دیگر بحمد اللہ مایان بہ عافیت ہستیم۔ ضمان کسے مباش، بہ وصایائے مردم درمیا، در قبالہا نام خود منویس، بہ محکمۂ قضا حاضر مشو۔ خواجۂ جہان عبد الخالق غجدوانی رحمہ اللہ و رضی عنہ بہ فرزند خود این نصیحت فرمودہ اند۔ وصیت نامہ حضرت ایشان را حضرت پیر و مرشد برحق (الوالد الماجد) این ناکارہ را در طفلی آموختہ بودند و این ناکارہ آن را حفظ کردہ بود۔ جَزَاہُ اللّٰہُ تَعَالٰی خَیْرَ الْجَزَاءِ وَرَضِیَ عَنْہُ وَاَکْرَمَ نُزُلَہٗ وَعَفَا عَنْہُ ذُنُوْبَہٗ وَغَفَرَ لَہٗ وَلِوَالِدَیْہِ وَلِاَوْلَادِہٖ۔ اٰمِیْن۔ یوم الجمعہ چہار دہم ذوالحجۃ الحرام سال ہزار و سہ صد و سی و چہار از ہجرت حضور مقدس۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِہٖ وَاَزْوَاجِہٖ وَذُرِّیَّاتِہٖ وَاَھْلِ بَیْتِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ۔

مکتوب ۴۷ چہل و ہفتم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ از اُمورِ بے جا بزرگان منع می فرمایند۔ زیرا کہ از وجہ اُمورِ بے جا چون کسے گرفتار آفات می شود (معاذ اللہ) خلاصی وے متعذر می شود۔ چند بار بہ شما نوشتہ ایم۔ کہ در ضروریاتِ خود و احوالِ ضعیفی می باشیم۔ ما خیال لغو افراد نمی کنیم ورنہ از خیال کردن ما مقصود بہ دست می رسد۔ ما را کجا این قدر فرصت است کہ سبق "گاؤ آمد و خر رفت" را یاد کنیم۔ اگر کسے موافق باشد یا سخنے موافق باشد فبہا، ورنہ "ہمہ داخل دفتر باید کرد" کلام درست بہ شما نوشتہ شد۔ رَبِّ اغْفِرْ لِیْ۔ پروردگار گناہانِ ما و شما را معاف کند۔ برائے دفع پریشانی استغفار بسیار مفید است ائمۂ دین برین متفق اند والسلام جمعہ ۲۲ ماہ مبارک ۱۳۳۵ھ

حَسْبُنَا اللّٰہُ فِی الْحَیَاۃِ وَفِیْ — سَکَرَاتِ الْمَمَاتِ وَاللَّحَدِ
وَحِسَابِیْ وَوَزْنِ اَعْمَالِیْ — وَاِذَا مَا سُئِلْتُ عَنْ لَدَدِ
وَھُوَ نِعْمَ الْوَکِیْلُ یَکْلَؤُنِیْ — فِیْ نَھَارِیْ وَلَیْلَتِیْ وَغَدِیْ

مکتوب ۴۸ چہل و ہشتم بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از مکتوب احمد یار ماجرائے الم انگیز معلوم شد۔ اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ۔ پروردگار مہربانی فرماید و گناہان ما و شما را معاف کند۔ در این چنین احوال ختم خواجگان خواندن بسیار نافع است والسلام جمعہ ۲۵ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ

مکتوب ۴۹ چہل و نہم۔ بہ اُردو نیز بہ احمد یار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ احمد یار را بعد از سلام مسنون معلوم باد۔ بزرگانِ دین برائے دفع بلیات و مصائب ختم خواجگان می خوانند غالباً مولوی محمد حسین خان نیز می خواند۔ شما شاید نہ می خوانید۔ بعد از ہر نماز فرض دہ بار خواندن سید الاستغفار برائے دفع پریشانی بسیار نافع است۔ وَالبَاقی الحمد للہ رب العالمین ہمہ خیریت است والسلام دوشنبہ یکم شعبان ۱۳۳۶ھ۔

مکتوب ۵۰ پنجاہم۔ بہ اُردو بہ نام مولوی برکت اللہ مختار فاروقی۔ ہانسی ضلع حصار۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ برادرِ طریقت برکت اللہ۔ حفظنا اللہ و ایاہ من الفتن۔ بعد از سلام و دعا معلوم باد کہ از ماہے بیمار بودم۔ پروردگار را حمد است کہ حالا در مرض تخفیف است از مدتے مکتوب شما نیامدہ و احوال معلوم نہ شدہ، بے خیالی مناسب نیست، طریقہ و قاعدہ خود را تبدیل نہ دہید کہ نا کش وخیم است۔ شغل ذکر و رابطہ را بہ قوت جاری دارید۔ نماز را پنج وقت با جماعت ادا کنید۔ اگر سستی پیدا شدہ است توبہ بکنید و از احوالِ خود اطلاع دہید۔ منشی رمضان علی و شیخ غلام احمد را سلام و دعا برسانید والسلام تحریر یوم شنبہ ۲۳ ماہ مبارک ربیع الاول ۱۳۱۰ھ ہجری مقدسہ۔

مکتوب ۵۱ پنجاہ و یکم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ بہ شرطِ استقامت فی الواقع خوش نصیبی شما است۔ خوش گفت۔

مورِ مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد و ناگاہ رسید

بہ لبست و یکم صفر، وقت رسیدن این مکتوبِ شما یک گونہ مناسبت شما را با وظیفۂ شریف در خیالم ظاہر شد۔ اگرچہ اثرِ بدمزگی ہنوز قدرے باقی است۔ باید کہ در امرِ این بدمزگی فکر بکنی کہ از چہ وجہ است۔ آیا از بقیۂ اثرِ صحبتِ ناقص برادرِ شما است یا از وجہ دیگر۔ بہ ہر حال از دل توبہ و ندامت کنید تا کہ این بدمزگی زائل شود۔

ترسم کہ یار با ما ناآشنا بماند تا دامنِ قیامت این غم بما بماند

رمضان علی را نصیحت کنید کہ بر راہ آید والسلام یکشنبہ ۲۲ صفر ۱۳۱۴ھ

مکتوب ۵۲ پنجاہ و دوم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ دو مکاتیب شما

رسیدند وبروقت رسیدند، الحمدللہ کہ درحالِ شما خوبی بہ نظر آمد۔ در رسالہا این کیفیت بہ شما نصیب شد،
جائے مسرت ومقامِ شکر است۔ باید کہ قدر این نعمت بکنی کہ از تمام نعمتہائے دنیا این نعمت بہتر است۔
غلام احمد در رمضان علی را تا این زمان این دولت نصیب نہ شدہ پروردگار ایشان را نیز توفیق دہد۔

صد بلا در گردنم بود این اسیری تا نہ بود | کرد آزاد از جہان یک حلقۂ گیسوئے دوست

دراین نسبت چون ترقی واقع می شود سالک بہ مرتبۂ فنافی الشیخ می رسد تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد۔
سہ شنبہ ۲۷ ربیع آخر ۱۳۱۴ھ۔ خانقاہ دہلی۔

مکتوب ۵۳ پنجاہ وسوم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ روزے کہ شما رخصت شدید در دلِ ما
از جہتِ شما بے حلاوتی ظاہر شد۔ شما را طلب کردیم لیکن رفتہ بودید۔ شما سہ روپیہ ہدیہ آوردہ بودید چون
کہ حالتِ شما مشکوک شدہ، لہٰذا بہ ذریعہ "منی آرڈر" ہدیہ شما واپس کردہ می شود۔ اگر شما صاف می بودید
در دلِ ما از شما بے حلاوتی پیدا نہ شدے۔ ما ہدیہ ہر شخص را نہ می توانیم گرفت ونہ ہر شخص از ما بہرہ مندی
تواند شد۔ برائے شما بہتر است کہ از زیغ باطنی تائب شوید۔ والسلام ۲۷ رجب الحرام شبِ معراج ۱۳۱۴ھ

مکتوب ۵۴ پنجاہ وچہارم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ در دین وآئین، تہاون وبے باکی از علامات
شقاوت است۔ ہر قدر کہ در سن وسال افزونی شود باید کہ در عقلِ سلیم پختگی وکمال پیدا شود۔ بعد از بیعت
کردن در مخالفت وبے باکی غرق ماندن ومتنبہ نہ شدن واز نیک وبد بے خبر ماندن ودر راہِ غفلت پوئیدن
کہ شمایان اختیار کردہ اید قطعاً خلافِ طریقۂ اہلِ دین است۔ کارِ ما آگاہ کردن است۔ بہ ذریعہ این تحریر
شما را نصیحت کردہ شد۔ قبول وناقبول کردن کار شما است۔ احوالِ خود را بسنجید، وضع قبیح را ترک کنید
وطریقۂ مسلمانی برگزینید۔ والسلام تحریر روز دوشنبہ ۲۲ رجب الحرام ۱۳۱۷ھ از خانقاہ شریف دہلی۔
رقیمۂ عبداللہ ابوالخیر عفی عنہ

مکتوب ۵۵ پنجاہ وپنجم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ درین روزہا از چند وقت مکتوب برکت اللہ
نیامدہ۔ ما در ہفتہ عشرہ ان شاء اللہ بہ کوئٹہ سفر می کنیم۔ پروردگار توفیق توبہ وایمانِ درست واعمالِ صالحہ
در راہِ مستقیم عنایت کند۔ والسلام دوشنبہ ۲۱ محرم ۱۳۲۱ھ خانقاہ شریف دہلی۔ عبداللہ ابوالخیر فاروقی

مکتوب ۵۶ پنجاہ وششم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ برکت اللہ را
بعد از سلام معلوم باد۔ مکتوب شما رسید۔ از دُور سخن سازی فائدہ نہ دارد۔ وَيَقْذِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ
مَكَانٍ بَعِيدٍ۔ دنا دیدہ می افگنند از جائے دُور۔ اگر نزد ما بیائید احوال وظیفہ شما معلوم خواہد شد کہ در
درسا دس بہ چہ مقدار کمی واقع شدہ۔ بنائے طریقۂ ما بر صحبت است۔ مرید را باید در سال چہل روز نزد ما

باشد کہ احوالِ ترقی وے معلوم شود۔ اگر این قدر ہم نہ تواند از سخن، سازی چہ می رسد۔ تحریر روز جمعہ بست وہفتم ربیع الآخر ۱۳۲۵ھ از کوئٹہ۔ بابو محلہ جدید۔

مکتوب ۵۷ پنجاہ وہفتم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ در دنیا ہر چہ از شر وفساد ظاہر است از وجہ نافرمانی پروردگار است علی الخصوص برائے مسلمان نافرمانی کردن سبب آفت عظیم است والسلام تحریر روز جمعہ یازدہم شعبان ۱۳۲۵ھ۔

مکتوب ۵۸ پنجاہ وہشتم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مولوی برکت اللہ را بعد از سلام علیک معلوم باد مکتوب شما رسید۔ احوال معلوم شد۔ از خوابے کہ دیدہ اید دل خوش شد۔ در وظیفہ شریفہ سعیہا کنید۔ از اہلِ خانہ واولاد وشاگردان ودوستان ہر کہ خواہش کند تعلیم وظیفہ شریفہ بہ نوعے بہ کنید کہ این جا پیشِ خدمت تعلیم می دہد۔ وساوس را دور کردہ بہ حضور دل وظیفہ شریفہ باید کرد وتلاوت مبارکہ بہ لحاظ معنی والسلام تحریر یکشنبہ نہم محرم ۱۳۲۸ھ

مکتوب ۵۹ پنجاہ ونہم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ برکت اللہ را بعد از سلام علیک معلوم باد، اولاً بطاقہ وباز ملفوف رسید از احوال آگاہی شد۔ شما چند اشعار در حمد الٰہی گفتہ اید در بعض اشعار "ایطار" است۔ اگر فرصت دست داد اصلاح کردہ فرستادہ خواہد شد، شما در خواب زیارت حضرت کلان کردید (حضرت شاہ احمد سعید قدس سرہ) سعادت مندی شما است۔ شکر بہ جا آرید وشکر این سعادت آن است کہ بطریقہ ایشان وبر دینداری وپرہیزگاری محکم شوید ہر آن امر کہ مخالف طریقہ ایشان باشد از ان اجتناب کنید ودر معاملات اتباعِ شریعت کنید والسلام تحریر روز چار شنبہ چہارم شعبان ۱۳۲۸ھ

مکتوب ۶۰ شصتم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ برکت اللہ مختار را بعد از سلام ودعا معلوم باد مکتوب شما رسید۔ در خواب پیغمبر را (صلی اللہ علیہ وسلم) یا پیر را زیارت کردن از احوال رائی آگاہ می کند۔ اگر در عقیدہ رائی چیزے ضعف است، وے پیغمبرؐ یا پیر را بہ کیفیت ضعف وصورت پیری خواہد دید۔ واگر در عقیدہ وے تر وتازگی وقوت است پس بہ کیفیت قوت وبہ صورت جوانی خواہد دید۔ شما در خواب دیدہ اید کہ جسم ما کوتاہ شدہ است۔ آن کوتاہی در جسم ما نیست بلکہ در آن نسبت واقع شدہ است کہ از ما بہ شما می رسد۔ شما در عالمِ مثال آن کوتاہی را دیدہ اید۔ باید کہ تفکر وتفحص کنید کہ چرا درین نسبت وفیوضات وبرکات کمی واقع شدہ است، ودر ازالہ ضعف سعی نماید والسلام تحریر روز شنبہ چاردہم شوال ۱۳۲۸ھ

مکتوب ۶۱ شصت ویکم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مولوی برکت اللہ

رابعداز سلام معلوم باد مکتوب شمارسید۔ مابہ فضل پروردگار بہ عافیت مستقیم۔(دبا زحدیث ابوہریرہ کہ در "نصائح" گزشتہ تحریر فرمودہ اند و نوشتہ اند) برائے نصیحت گرفتن ومعمول ساختن این یک حدیث کافی است۔ مسموع شدن آواز مخصوص بہ کبرائے کاملان است (یعنی آوازِ ذکر قلبی) برائے ما وشما این قدر کافی است کہ نہ آواز مسموع شود نہ چیزے دیگرا ما دائم خیال بہ سوے قلب باشد۔ ومقدم ترک کردن آن کارہا است کہ شب وروز دران مصروف می باشیم۔ از زبان مایان کلامے نہ برآید کہ بران مواخذہ باشد ورسوم وعادات بے جا را باید گزاشت والسلام تحریر دوشنبہ نوزدہم ربیع الاول ۱۳۲۹ھ از دہلی۔ خانقاہ شریف۔

مکتوب ۶۲ شصت ودوم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مولوی برکت اللہ رابعداز سلام ودعا معلوم باد۔ مکتوب شمارسید۔ وقبل ازین مکتوب جوابی نہ رسیدہ۔ ما این جا از مخلصین استفسار می کردیم کہ برکت اللہ کجاہست واحوالش چیست۔ وشما درین خط نوشتہ اید۔ بادشاہ کامران بود از گدایان عار داشت۔ من بندۂ عاجز پروردگارم از بندگان وے چگونہ عار دارم۔ من طلبگارِ اخلاصم ومی خواہم کہ بندہ کاملاً بندۂ پروردگار باشد۔ مَنْ کَانَ لِلّٰہِ کَانَ اللّٰہُ لَہٗ۔ شمارا در وظیفۂ شریفہ ذوق وشوق روے می دہد، جائے بسیار مسرت است، وشوق نماز تہجد وخواندن تہجد از بیدار بختی وخوش نصیبی است۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی اِحْسَانِہٖ۔ بر شکرگزاری خود شکرہا بہ جا آرید ؎

اے خدا قربان احسانت شوم — این چہ احسان است قربانت شوم

درعشرۂ اخیرۂ رمضان بہ وجہ علالت یکے از برخورداران بہ میرٹھ رسیدیم۔ چون از علاج ومعالجہ فائدہ نہ شد بہ بلند شہر رسیدیم۔ واین جا فائدہ شدہ۔ بعداز چند روز کہ صحت کامل شود بہ دہلی می رویم۔ این جا از نشان این است۔ بلند شہر۔ کوٹھی پھونس والی۔ حضرت صاحب۔ شوال ۱۳۳۰ھ۔

مکتوب ۶۳ شصت وسوم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ برکت اللہ رابعداز سلامِ مسنون معلوم باد۔ خط شمارسید۔ از علالت دختر خود نوشتہ اید۔ عَافَانَا اللّٰہُ تَعَالٰی وَاِیَّاکُمْ فِی الدِّیْنِ وَالدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃِ وَعَفَا اللّٰہُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْکُمْ وَرَحِمَنَا وَاِیَّاکُمْ وَرَحِمَ اللّٰہُ مَشَائِخَنَا وَاٰبَاءَنَا وَمَنْ اَحْسَنَ اِلَیْنَا اٰمِیْن۔ ذکر شریف باحضورِ دل وتلاوتِ قرآن مجید با فہم معنی وخواندن استغفار عمدۂ عبادات اند والسلام سہ شنبہ بست وششم صفر ۱۳۳۱ھ۔ خانقاہ شریف مجددی۔ دہلی

مکتوب ۶۴ شصت وچہارم۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبد اللہ ابوالخیر فاروقی میاں برکت اللہ را بعداز سلام مسنون معلوم باد خبرِ انتقال مرحومہ فاطمہ معلوم شد۔ اِنَّا لِلّٰہِ

وَاِنَّا اِلَیۡہِ رَاجِعُوۡنَ ۔ اَللّٰھُمَّ اغۡفِرۡلِیۡ وَلَھَا وَارۡحَمۡنِیۡ وَاِیَّاھَا وَاعۡفُ عَنِّیۡ وَعَنۡھَا وَتَجَاوَزۡ عَنۡ سَیِّئَاتِیۡ وَ سَیِّئَاتِھَا وَاَدۡخِلۡنِیۡ وَاِیَّاھَا الۡجَنَّۃَ وَاَجِرۡنِیۡ وَاِیَّاھَا مِنَ النَّارِ بِفَضۡلِكَ وَرَحۡمَتِكَ یَا رَحِیۡمُ یَا کَرِیۡمُ یَا غَفَّارُ ۔ بعد از نماز فرض این دُعا را سہ بار بخوانید ۔ امید است کہ اللہ تعالیٰ بہ فضل وکرم خود دعا را قبول خواہد کرد و بہ مغفرت سرفراز خواہد فرمود، صبر کنید و امیدوار ثواب باشید والسلام

امروز گر از رفتہ عزیزان خبرے نیست ۔۔۔ فردا ست رہین بزم زما ہم اثرے نیست

چہار شنبہ پنجم ربیع الاول ۱۳۳۱ھ

مکتوب ۶۵ شصت و پنجم ۔ بہ اُردو نیز بہ برکت اللہ ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ مولوی برکت اللہ را بعد از سلام و دعا معلوم باد مکتوب شما رسید ۔ الحمد للہ رب العالمین ۔ مایان بہ خیریت ہستیم شما نوشتہ اید کہ وظیفہ شریفہ می کنید ۔ البتہ این قدر بدانید کہ اصل وظیفہ آن است کہ آمدہ پیش ما بکنید، وظیفہ کہ از ما بہ دوری باشد فائدہ زیادے نہ دارد ۔

خواجہ پندارد کہ مرد واصل است ۔۔۔ حاصل خواجہ بہ جز پندار نیست

وَصَافِیْ خود بہ رغم حاسد تا کے ۔۔۔ ترویج چنین متاعِ کاسد تا کے

تو معدومی و خیال ہستی از تو ۔۔۔ فاسد باشد خیال فاسد تا کے

تحریر پنجم جمادی الآخرہ ۱۳۳۳ھ ۔

مکتوب ۶۶ شصت و ششم ۔ نیز بہ برکت اللہ ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ ترکیب ختم شریف از حضرات خواجگان قدس اللہ اسرارہم) درود شریف (اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَاَصۡحَابِہٖ وَسَلِّمۡ) یک صد بار ۔ سورۂ فاتحہ ہفت بار ۔ سورۂ اَلَمۡ نَشۡرَحۡ ہفتاد و نہ بار ۔ سورۂ اخلاص یک ہزار بار، سورۂ فاتحہ ہفت بار، درود شریف یک صد بار ۔ اسمائے حسنیٰ، یَا قَاضِیَ الۡحَاجَاتِ (اے روا کنندۂ حاجات) یَا کَافِیَ الۡمُھِمَّاتِ (اے کارندۂ دشوار یہا) یَا دَافِعَ الۡبَلِیَّاتِ (اے دور کنندہ بلاہا) یَا رَافِعَ الدَّرَجَاتِ (اے بلند کنندہ مراتب) یَا شَافِیَ الۡاَمۡرَاضِ (اے شفا دہندہ بیماریہا) یَا مُجِیۡبَ الدَّعَوَاتِ (اے قبول کنندہ دعاہا) یَا اَرۡحَمَ الرَّاحِمِیۡنَ (اے مہربان ترِ مہربان ہا) ہفتم شعبان ۱۳۳۶ھ

مکتوب ۶۷ شصت و ہفتم بہ اُردو بہ نام حاجی عبداللہ عمر میمن ۔ تاجر موزہ دہنیان بمبئی ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ وَاَنۡذِرۡھُمۡ یَوۡمَ الۡحَسۡرَۃِ اِذۡ قُضِیَ الۡاَمۡرُ وَھُمۡ فِیۡ غَفۡلَۃٍ وَّھُمۡ لَا یُؤۡمِنُوۡنَ ۔ و بترسان ایشان را از روز پشیمانی (حسرت) چون فیصل می شود کار را در حال آن کہ ایشان در غفلت اند و ایمان (و ایقان) ندارند ۔ مکتوب عبداللہ عمر رسید ۔ نصیحتے کہ بہ شما کردہ بودیم بر آن محکم قائم مانید، کار دینداری بیاموزید چیزے

کہ بعد از مرگ بہ کار آید آن را بہ بسیار شوق حاصل کنید تا کہ در آخرت حسرت نہ برید و از ان روز بتر سید کہ اہلِ غفلت را دران روز بسیار شرمندگی و ندامت خواہد بود۔ برائے آن روز درین جا عمل نیک بکنید۔ مکتوب حاجی احمد نیز رسیدہ۔ پابندی یادِ خدا و تابعداری شریعت بہ وجہ خوب ضروری است۔ در معاملاتِ دنیویہ موافقت شرع اختیار کنید۔ اہالی بمبئی در مصیبت مبتلا اند۔ ایشان را باید کہ این نصیحت را قبول کنند۔ فرمان بردار خدا شوند و توبہ کنند و از دل راغب بہ نصیحت ما شوند تا از غضبِ خدا نجات یابند۔ بہ ایوب این پیام برسانید و نیز بہ جمیع دوستان و بہ طبیب و ایوب ثانی و صدیق وغیرہم۔

ہر چہ بر تو آید از شادی و غم ۔۔۔ آن ز بے باکی و گستاخی است ہم
بُد ز گستاخی کسوفِ آفتاب ۔۔۔ شد عزازیلے ز جرأت ردِ باب
بے ادب خود را نہ تنہا داشت بد ۔۔۔ بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

گویند اسماعیل کھتری بے ادبی کردہ اگر کردہ جان خود را خراب کردہ ما را چہ نقصان رسیدہ۔ ہر دو ایوب را از این مکتوب آگاہ کنید و بگوئید کہ کلامِ درست از پروردگار شما است پس کسے خواہد قبول کند یا نا قبول۔

و در مکتوبے کہ بہ پنجشنبہ دہم محرم ۱۳۱۸ھ تحریر نمودہ اند نوشتہ اند" در محبت و شوقِ باطن و یادِ الٰہی اضافہ کنید و از شرک و بدعت عقیدہ را پاک کنید۔ "مَالَا بُدَّ مِنْہُ" مفید رسالہ است۔ آن را بخوانید و اگر فارسی نہ می دانید ترجمۂ آن را بخوانید دوستان را اسلام رسد۔ خانقاہ شریف دہلی۔

مکتوب ۶۸ شصت و ہشتم۔ بہ اردو نیز بہ عبداللہ عمر۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ دو خطوط عبداللہ عمر رسیدند پروردگار ما را و شما را توفیق نیلی عطا کند و خطا ہا را معاف کند۔ شما نوشتہ اید کہ وظیفہ یادِ الٰہی می کنید و قرآن مجید می خوانید و فیض حاصل می کنید۔ الحمد للہ۔ ازین خبر دل خوش شد۔ از آن بندہ کہ مسلمان باشد و از نافرمانی اجتناب کند و حکم بردارِ خدا باشد و نماز بخواند و از دل مولائے خود را یاد کند و طلبگار رضائے وے باشد، کدام شخص بہتر خواہد بود۔ پروردگار مرا و شما یان را در این افراد شامل کند۔ مکتوب حاجی ایوب نیز رسید، پریشانیہائے ما و ایشان را پروردگار کم کند و عافیت عطا فرماید۔

تو بہ علمِ ازل مرا دیدی ۔۔۔ دیدی آن گہ بہ عیب بخریدی
تو بہ علم آن و من بعیب ہمان ۔۔۔ رد مکن آن چہ خود پسندیدی

کسے صاحب حال را این اشارہ الحق کہ بہ پریشانی و مصیبتے کہ بہ مایان می رسد از اعمال ما است، پروردگار ہر نعمتے کہ بہ کسے می دہد، از وے تا آن وقت نہ می ستاند کہ بندہ در صلاحیت و نیتِ خود فتورے پیدا نہ کند۔

صدیق را و حاجی احمد را و نیز شما را و ایوب را و نویسندۂ خط را اسلام برسد۔ این عنوان (برائے خط) کافی است
شہر کوئٹہ۔ برُس روڈ۔ حضرت صاحب دہلوی را برسد۔ خانۂ محمد علی بوہری است کہ شیعی است و در کراچی
می باشد۔ دہ روپیہ کرایۂ ماہانہ است۔ این جا موسم معتدل است گرمی نیست۔ تحریر سہ شنبہ دہم ربیع الآخر ۱۳۱۸ھ

مکتوب ۶۹ شصت و نہم ۔ بہ اُردو نیز بہ عبداللہ عمر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ وسلامٌ
علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ۔ مکتوب سعادت آثار عبداللہ بن عمر رسید از ضروریات فرصت کم است ازین
وجہ توجہ بہ جانبِ جوابِ مکتوبات نیست۔ درین روز وظیفۂ شریفہ سورۂ قمر است و امید واری برکات این
سورۂ مقدسہ است۔ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این سورۂ مقدسہ را در رکعت دوم نمازِ عیدین تلاوت
می فرمودند۔ عجیبے نیست کہ این سورۂ مقدسہ را در ارشاد و ہدایت دخلِ تمام باشد بنا برین امروز اند کے توفیق
تحریر جوابات شدہ است۔ آیا در بمبئی شمایان مائل بہ جہت صلاحیت شدہ اید۔ و در دعوی محبتِ ما کہ
شمایان دارید، صادق آمدہ اید، یا بر اوضاعِ سابقۂ خود کہ غفلت آمیز اند قائم ہستید۔ اگر در محبّت ما
صادق ہستید پس ضروری است کہ صلاحیت پیدا شود و باید کہ غفلت و نافرمانی کم شود ہمہ دوستان
را اسلام و دعا برسد۔ درین روزہا این جا خنکی زیادہ شدہ۔ در ہفتہ عشرہ قصد دہلی داریم۔ چراکہ این قدر
خنکی را معتاد نیستیم۔ این جا نیز سی نفر داخل سلسلہ شدہ اند و وظیفۂ شریفہ را یاد گرفتہ اند۔ تحریر روز
چہار شنبہ یکم جمادی الآخرہ ۱۳۱۸ھ کوئٹہ۔ برُس روڈ۔

مکتوب ۷۰ ہفتادم ۔ بہ اُردو نیز بہ عبداللہ عمر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ سعادت آثار عبداللہ
عمر را پروردگار نیک کند و از گناہ و بدی محفوظ دارد۔ مکتوب شما و ہدیۂ موزہ کہ بہ دست حاجی احمد ارسال
کردہ اید رسید۔ و نیز رُختے کہ برائے شہید عمر و گلزار و نجم الدین فرستادہ بودید وصول شد۔ دیروز روزِ اوّل
از رمضان مبارک بود ہر سہ افراد را رخت دادہ شد۔ از مکتوب شما شوق و محبّت شما خوب معلوم شد۔
برائے شما توجہ باطنی ہم ہست۔ نماز را قضا نہ کنید و قدرے صباحًا و قدرے مساءً ذکر شریف کردہ باشید،
و ہفت سُوَرِ اخیر قرآن مجید و سورۂ فاتحہ را بہ وجہ صحیح یاد کنید و یک بار صباحًا و یک بار مساءً بخوانید و
ہر چہ حکم شرع شریف باشد آن را قبول کنید اگر چہ در قبول کردن آن حکم نقصان از جان یا مال بود۔
حضرت ابوبکر (رضی اللہ عنہ) را غلامے بود کہ نام ایشان بلال بود (رضی اللہ عنہ) ایشان بسے عالی
قدر بودند۔ جدّنا حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) می فرماید۔ اَبُوْبَکْرٍ سَیِّدُنَا وَ اَعْتَقَ سَیِّدَنَا۔ یعنی ابوبکر
آقائے ما ہستند و ایشان آقائے ما را کہ بلال ہستند آزاد کردہ اند۔ بہ نیّتِ تحصیلِ برکات ما نام فرزند
خود را بلال نہادہ ایم۔ بر زبان مبارک رسول مقبول بہ اندازہ کہ نام بلال آمدہ شاید نام دیگرے نیامدہ

باشد۔ ایوب گاہے در دو روز گاہے در سہ روز یک بار می آید۔ ہم در وظیفہ سست است وہم در شوق ومحبت، حاجی احمد بے چارۃ تا این زمان وظیفہ قلبی را نہ می داند بہ زبان چیزے می خواند شما بہ زبان خود وے را طریقۂ وظیفۂ شریفہ نوشتہ ارسال دارید۔ زبان ما نہ می فہمد۔ امروز دوم روزۂ ما است وسرما شدید است۔ ما نماز صبح در مسجد شریف ادا کردیم۔ سکندر خان و دلاور خان، دو نفر، ہمراہ ما نماز خواندند۔ بہ ہمان وضو ما در محراب مسجد نشستہ ایم۔ وچند نفر، مولوی سید شرف الدین خراسانی، سراج الدین خان، مرزا خان، سکندر خان زمورائے خان، گلزار خان، دلاور خان، عبد المنان خان، اختر خان، در حضور ما وظیفہ می کنند۔ امید است کہ وظیفۂ ایشان خوب خواہد شد۔ حالا ساعت یازدہ ونیم است۔ امید است کہ بہ وضوئے صباح نماز پیشین نخوانم۔ بیان این احوال برائے ازدیادِ شوق کردہ شد۔ وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ وَعَلٰى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰى وَالْتَزَمَ مُتَابَعَةَ الْمُصْطَفٰى صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى جَمِيْعِ الْاَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ وَعَلٰى اٰلِهِمْ وَاَصْحَابِهِمْ وَاَتْبَاعِهِمْ وَعَلٰى عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِيْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ۔ تحریر روز سہ شنبہ دوم ماہ مبارک رمضان ۱۳۱۸ھ

ودر مکتوبے کہ بہ سوم محرم ۱۳۱۹ھ نوشتہ شدہ تحریر نمودہ اند۔ کہ مولوی عبد الرشید ومولوی عبد الحلیم کہ از مخلصان اند خانۂ محمد علی بوہرہ را کہ نزد "مارکیٹ" واقع است بہ چہل وپنج روپیہ ماہوار بہ ایجار گرفتہ اند ومخلصان این جا وظیفہ می کنند۔ نجم الدین، شہید عمر، غلام اکبر، شیر، حافظ حمید اللہ، معلمہ، خادمہ ہمراہ ما آمدہ اند۔ پروردگار شما را نیک ودیندار گرداند۔

مکتوب ہفتاد ودوم بہ اردو نیز بہ عبد اللہ عمر۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ سعادت آثار عبد اللہ عمر را بعد از سلام معلوم باد، در دہلی مکتوب شما رسیدہ بود۔ حاجی ایوب کہ مخلصین با بود رحلت کردہ۔ اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ، غَفَرَ اللّٰهُ لَنَا وَلَهٗ۔ از این خبر متألم شدم۔ از جانب ما اطفال ایشان را دعا ما رسانید ودست شفقت بر سر ایشان نہید وزوجہ اش را سلام رسانیدہ تلقین صبر کنید وبگوئید کہ قبل از پیدائش کسے زندگی وموت، تندرستی وبیماری، کشادگی وتنگی مقدر می شود وباز بیشی وکمی واقع نہ می شود۔ برائے مسلمان ضروری است کہ در مصائب صبر کند، بیعت شدن وبہ وظیفہ قلبی اشتغال داشتن در اوقات شدید ودر مصائب آرام می رساند۔ مسلمان را باید کہ بہ کثرت یادِ الٰہی کند، ہر کہ بہ دنیا آمدہ روزے کوچ خواہد کرد۔ سعادت مند کسے است کہ توبہ کردہ وبہ ذکر الٰہی مشغول ماندہ بمیرد۔ دوستان را باید کہ بہ اخلاص دل ہفتاد ہزار بار کلمہ طیبہ خواندہ ثوابش را بہ روح حاجی طیب رسانند ودر بارگاہ خداوندی برائے بخشائش وے عرض کنند۔ این تحریر را بہ اہلیۂ ایوب نشان دہید ومطالب را بروے واضح کنید۔ محرر مکتوب شما نیز

وفات کردہ۔ مکتوب را خوب پاکیزہ می نوشت پروردگار او را بیامرزد۔ مولوی عبدالحلیم حج کردہ از راہِ کراچی مع الراحۃ والخیر بہ کوئٹہ رسیدند و بہ عافیت ہستند والسلام تحریر بروز پنجشنبہ بست و ششم ربیع الاوّل ۱۳۲۰ھ۔

و در مکتوبے کہ بہ روز شنبہ یازدہم جمادی الاولیٰ ۱۳۲۰ھ تحریر فرمودہ اند نوشتہ اند، سعادت آثار عبداللہ عمر را بعد از سلام و دعائے سلامتی ایمان و دینداری معلوم باد کہ صبح و شام وظیفہ شریفہ ذکر قلبی و پنجوقت نماز بہ ادب و حضورِ دل ادا کنید۔ شوق و محبّت را زائد و غفلت را دور کنید۔ جمیع مریدان و مخلصین را تاکید این امر نمائید و در معاملۂ دنیوی امرِ ناجائز و خلافِ شرع نہ کنید۔

مکتوبِ ہفتاد و دوم۔ بہ اُردو نیز بہ عبداللہ عمر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ سعادت آثار عبداللہ عمر را بعد از سلام و دعا معلوم باد۔ مکتوبِ شما رسید۔ نوشتہ اید کہ بسیار شوقِ قدم بوسی دارم۔ لہٰذا اجازت است بیائید امّا اوّلاً بہ صدقِ دل استغفار و توبہ بکنید۔ مکتوب ایوب الیاس کہ بہ عربی نوشتہ نیز رسید۔ وے نکاح کردہ است، بَارَكَ اللّٰهُ فِيهِمَا وَجَمَعَ بَيْنَهُمَا بِخَيْرٍ. قال تعالیٰ۔ زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ۔ برائے مردم زینت دادہ شدہ از محبتِ اشیائے مرغوب و از زنان و فرزندان و خزانہ ہائے جمع شدہ و از زرِ سرخ و زرِ سفید و اسپانِ داغ نہادہ شدہ و چارپایان و کشتہا و این چیز ہا سامانِ زندگانی دنیا است و آن چہ نزد اللہ تعالیٰ است نیکو جائے بازگشت است۔ ایوب را بگوئید کہ از مآب یعنی از بازگشتِ آخرت غافل نہ ماند بہ محبّتِ دنیا مبتلا نہ شود۔ مرگ قریب است۔ قلب را بہ زوجہ نہ بندد بلکہ بہ پروردگار بندد، (باز اشعار حضرت والد خود قدس اللہ اسرارہما نوشتہ اند کہ در مکتوب سی و یکم گذشتہ) تحریر بروز شنبہ شانزدہم ربیع الاول ۱۳۲۱ھ کوئٹہ، بلوچستان، قریب مسجد جامع قندہاریان۔

و در مکتوبے کہ بہ روز چہار شنبہ بست و سوم جمادی الآخرہ ۱۳۲۱ھ از خانہ کہ نزد مسجد جامع قندہاریان واقع بود نوشتہ شدہ، تحریر فرمودہ اند، در تحریر جواب بنا بریں تاخیر واقع شد کہ دختر خورد عثمانی بیگم یک ہفتہ علالت کشیدہ انتقال نمود۔ إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ اللّٰهُمَّ اجْعَلْهَا لَنَا فَرَطًا وَاجْعَلْهَا لَنَا ذُخْرًا وَاجْعَلْهَا لَنَا شَافِعَةً وَمُشَفَّعَةً آمین۔ ما این وقت نزد مزار شریفش نشستہ ایم و این خط می نویسیم۔

و در مکتوبے کہ بہ روز شنبہ پانزدہم رمضان مبارک ۱۳۲۱ھ از خانقاہ شریف دہلی نوشتہ شدہ

تحریر فرمودہ اند "مرزا نیاز محمد خان برائے حج روانہ شدہ اند۔ درجائے حاجی شیر محمد و ملا عبداللہ کہ در بھنڈی بازار واقع است، با ایشان ملاقات کنید و طریقۂ احترام مرعی دارید کہ از عمدۂ مریدان ما ہستند۔ سلام ما بہ ایشان برسانید"۔ دریں ہر سہ مکاتیبِ مبارکہ حضرتِ ایشان از بمبئی کتبِ نفیسہ طلب فرمودہ اند (مثل تفسیر خازن بامدارک، جمل بر جلالین، اعراب القرآن، صحیح بخاری، تفسیر امام رازی، تفسیر ابن جریر، شرح احیاء العلوم، تاج العروس شرح قاموس، تفسیر فتح البیان، تفسیر روح المعانی) و بہ روز پنجشنبہ چہاردہم جمادی الاولیٰ ۱۳۲۲ھ از بابو محلہ کوئٹہ مکتوب خیریت تحریر نمودہ اند و بہ سہ شنبہ یکم ذوالقعدہ ۱۳۳۲ھ برائے طبقات ابنِ سعد کہ در اُردو با طبع شدہ بود، نوشتہ اند و آن کتابِ مبارک را خواستہ اند۔

مکتوب ۷۳ ہفتاد و سوم۔ بہ اُردو بہ نام مولوی عبدالرحمٰن فرزند مولوی امام الدین ساکن نکودر۔ ضلع جالندھر پنجاب۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ عبدالرحمٰن را بعد از سلام مسنون معلوم باد۔ مکتوب شما رسید۔ شکر خدا بہ جا آرید کہ انتظام درس شما شدہ و در مدرسہ جائے یافتید۔ استطاعتِ خرج سفر شما را نیست و از خانۂ خود برائے تحصیل علم برآمدہ اید، لہٰذا بہ ذوق و شوق کسبِ علم و بہ وجہ خوب مطالعہ کنید۔ ہمہ مساعی خود را در تحصیل علم صرف نمائید۔ حاجت نیست کہ این جا بیائید۔ شما می خواہید کہ وظیفہ شریفہ ہم بکنید و سبق ہم بخوانید۔ لیکن این را صورت نیست طَلَبُ الْكُلِّ فَوْتُ الْكُلِّ۔ شما را باید کہ اوّلاً علم دین بخوانید۔ ہر چہ خوانید بہ فکر و دل بستگی بخوانید و بر نیکی ثابت قدم مانید۔ از سیر و تماشا اجتناب کنید والسلام ہشتم ذی القعدہ ۱۳۴۷ھ

مکتوب ۷۴ ہفتاد و چہارم۔ بہ اُردو نیز بہ عبدالرحمٰن نوشتہ شدہ۔ دران ایام ایشان در مدرسۂ دیوبند بہ تحصیلِ علم مشغول بودند۔ ایشان بہ روز پنجشنبہ ہفتم محرم ۱۳۵۷ھ برائے ملاقات با برادران بہ دہلی آمدند و ہمراہ خود مکاتیب شریفہ نیز آوردند۔ عاجز بر بیاض خود مکاتیب را نقل کرد۔ مولوی عبدالرحمٰن آن وقت گفتند کہ من از حضرت ایشان استفسار در نسبت مولوی اشرف علی و در مسئلۂ جمع کردن تبرعات برائے مدرسہ کردم و حضرت ایشان آن وقت بہ من درج ذیل جواب تحریر فرمودند۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ عبدالرحمٰن را بعد از سلام معلوم باد، مکتوب شما رسید۔ شما نوشتہ اید کہ خیالاتِ فاسدہ در دل می آیند۔ دریافت طلب این امر است کہ خیالات از کدام وجہ می آیند۔ آیا از جہتِ ضرورتِ نکاح و احتیاج دراہم یا از جہت خرابی در عقائد۔ علاج امراض باطن امر سہل نیست کہ بہ خط و کتابت ازالۂ آن شود، بلکہ ضروری است کہ یک مدت صحبتِ شیخ حاصل شود تا ازالۂ آن امراض میسّر آید۔ علاج این است کہ نوشتیم۔ درست شما را کہ مشغول بہ تحصیلِ علمِ دین ہستید، باید کہ بہ تلاوت

قرآن مجید دلِ خود را مائل کنید و معانی مبارکہ را فہم کنید و اگر در دلِ شما محبّت بہ جانبِ ما ہست پس دل خود را بہ جانبِ ما متوجہ کنید و تصوّر کنید کہ شما در حضورِ ما آمدہ اید، تا خیالاتِ شیطانیہ از شما دور شوند. برائے ازالۂ جہل بہ خدمتِ اُستاد رسیدن لازمی است و برائے ازالۂ امراض باطن بہ خدمتِ شیخ رسیدن ضروری است نزدِ ما اکتفا بر تحریرِ مرشد کردن یا بہ وِردے مشغول شدن برائے دفعِ این امور کفایت نہ می کند و نہ بہ این طریق کمالے حاصل می شود۔ پیرانِ این زمانہ را، مثلِ مولوی اشرف علی از تھانہ بھون، ما اعتقاد نہ داریم سببش این است کہ ایشان در خدمت پیر و مرشد خود مدّتِ مدید قیام نہ کردہ اند و مدارِ حاصل کردن کمالاتِ دین بر صحبت و خدمت است۔ ہر قدر صحبت بیشتر باشد کمالات ہم بیشتر باشند، و اگر مدتہا صحبت و خدمت نہ کردہ کے بہ این مقام می رسد،

من تو شدم تو من شدی من تن شدم تو جان شدی ... تا کس نہ گوید بعد ازین من دیگرم تو دیگری

و تا وقتے کہ با پیر خود بہ این مقام نہ رسد با شریعت و با پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کے بہ این کیفیت می تواند شد، یعنی فَنَافِی الرَّسُوْل چہ گونہ خواہد شد۔ و شما نوشتہ اید کہ اگر شخصے برائے خدمتِ اسلام طلبگارِ تبرعات شود یعنی "چندہ" وصول کند آیا شما را این چنین شخص در گدا گران خواہد شد۔ این سوال تعلق بہ شما نہ دارد۔ از کارہائے دیگران شما را چہ تعلق است و چرا از کارِ دیگران استفسار می کنید ما را کجا فرصت است کہ این گونہ سوالات را جواب دہیم۔ مع ہٰذا مختصراً می نویسیم کہ مدار این گونہ اعمال بر نیت است۔ اگر نیت درست است ان شاء اللہ وے مصیب است وَاِلَّا فَلَا۔ مولوی حافظ احمد از وجہ ما مراعاتِ شما می کنند و ضروریات شما را بہم می رسانند۔ خداوند کریم ایشان را جزائے خیر دہد و نیک فرماید، و شما را لازم است کہ رضامندی والد خود حاصل کنید و طبق امر ایشان باشید والسلام تحریر روز سہ شنبہ سوم شعبان ۱۳۲۸ھ از کوئٹہ۔

مکتوب ۵۲ ہفتاد و پنجم۔ بہ اُردو نیز بہ عبدالرحمن۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ سعادت نشان عبدالرحمن را بعد از سلام معلوم باد۔ اگر از شرائطِ جمعہ شرطے یقیناً مفقود باشد، جمعہ مسقطِ فرضِ ظہر نیست و خواندن فرضِ ظہر ضروری است۔ از کتبِ معتبرہ مذہب، ہدایہ، شرح وقایہ، قدوری، کنز، این مسئلہ ظاہر است، کسانے کہ مذہبِ حنفی را و شرائطِ مرقومۂ کتب را معتبر می دانند مسلک ایشان ہمین است و کسانے کہ در حقیقت مذہبِ حنفی را و شرائطِ مرقومۂ کتب را حق و معتبر نہ می پندارند، مسلکِ ایشان میلان بہ عدمِ تقلید دارد و ایشان بر راہِ صواب نیستند۔ شما اوّلاً علمِ ضروری را حاصل کنید بعد ازان برائے تکمیل علمِ قرأت بہ مصر رفتن بہتر خواہد بود۔ علمِ قرأت بر درجہ تام در ان دیار است، در این جانیست و علمِ قرأت بلا واسطہ

متعلق بہ قرآنِ مجید است۔ وَفَّقَنِیَ اللّٰہُ سُبْحَانَہٗ وَاِیَّاکَ لِمَا یُحِبُّہٗ وَیَرْضَاہُ والسلام، عبداللہ الرحیم فاروقی عفا اللّٰہُ تَعَالٰی عَنْہُ وَعَنْ وَالِدَیْہِ وَاَحْسَنَ فِی الدَّارَیْنِ اِلَیْھِمَا وَاِلَیْہِ شنبہ نہم جمادی الاولیٰ ۱۳۳۰ھ

و در مکتوبے کہ بہ چہار شنبہ ہشتم شعبان ۱۳۳۵ھ تحریر نمودہ اند می نویسند۔ اگر شما بعد از رمضان برائے تحقیقِ وقوفِ قرآن مجید یا برائے خواندنِ شاطبیہ قصد آمدن دارید باید کہ خوب بسنجید و باز ما را از قصد خود آگاہ کنید۔ خوراک و کرایۂ آمد و رفت را پروردگار صورتے پیدا خواہد کرد۔ شخصے کہ نزد ما می آید باید کہ از مزاجِ ما واقف باشد کسانے کہ صحبتِ فاسقان عمرِ خود بہ سر بُردہ اند نزد ما خوش نہ می باشند و نہ می توانند کہ نزد ما قیام کنند بلکہ بر ما اعتراضات می کنند۔ بنا برین دور بودن و موافق ماندن بہتر است۔ ازین کہ نزد ما قیام کنند و مخالف و معترض باشند۔ خوب فکر دہ جواب با صواب بنویسید والسلام۔

عاجز گوید۔ پدر مولوی عبدالرحمٰن مولوی امام الدین از مُخلصِ یاران و مخلصانِ حضرت ایشان بود و مولوی عبدالرحمٰن مردِ پاک دل و سادہ طبیعت بود، از حضرت ایشان استفسارات می کرد۔ و بہ جوابات سرفراز می شد۔ از دل و جان معتقد حضرت ایشان بود و حضرت ایشان را نیز بر حال وے چشم عنایت بود۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

مکتوب ۷۶ ہفتاد و ششم۔ بہ اُردو۔ بہ غلام محی الدین از جہات لاہور۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ غلام محی الدین را بعد از سلام معلوم باد، مکتوب شما رسید طریقہ صلاۃ التسبیح دریافت کردہ اید لہٰذا نوشتہ می آید، در چہار رکعات سہ صد بار سُبْحَانَ اللّٰہِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ خواندہ می شود۔ در ہر رکعت این کلمات مبارکہ را ہفتاد و پنج بار بخواند۔ بہ این نہج کہ در قیام قبل از سورۂ فاتحہ پانزدہ بار و بعد از سورت دہ بار و در رکوع بعد از تسبیحات دہ بار و در قومہ بعد از رَبَّنَا لَکَ الْحَمْدُ دہ بار و در سجدۂ اولیٰ بعد از تسبیحات دہ بار و در جلسہ کہ مابین دو سجدہ می باشد بعد از اَللّٰھُمَّ اغْفِرْلِیْ دہ بار و در سجدۂ ثانیہ بعد از تسبیحات دہ بار در قعدہ بعد از التحیات خواندہ نہ می شود۔ از حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کسے پرسید کہ در این نماز از سُوَرِ مبارکہ کدام سورت ہا خواندہ شود۔ فرمودند در رکعتِ اوّلین سورۂ تکاثر و در دوّمین سورۂ عصر و در سوّمین سورۂ کافرون و در چہارمین سورۂ اخلاص۔ کما فی ردّ المحتار لابن عابدین الشامی۔ فی جزء الاول ص ۵۰۸

مکتوب ۷۷ ہفتاد و ہفتم۔ بہ اُردو بہ محمد حیات۔ مقام نور پور ٹوانہ ضلع شاہ پور پنجاب۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ عَفَا اللّٰہُ عَنَّا وَعَنْکَ، غَفَرَ اللّٰہُ لَنَا وَلَکَ، رَحِمَنَا اللّٰہُ وَاِیَّاکَ۔ از تحریر شما استعداد و لیاقتِ شما ظاہر شد۔ کم کردن وساوس از علم ظاہر احق و مستحق محنت است۔ بہ مطلق سوال

کردن نہ علم ظاہر حاصل می شود و نہ وساوس کم می شوند۔ اَللّٰھُمَّ اجْعَلْ وَسَاوِسَ قَلْبِی خَشْیَتَکَ وَذِکْرَکَ وَاجْعَلْ ھِمَّتِی وَھَوَایَ فِیْمَا تُحِبُّ وَتَرْضٰی وَالسَّلَامُ۔ ہفتم صفر ۱۳۴۷ھ۔

مکتوبِ ہفتاد و ہشتم۔ بہ اُردو بہ حافظ محمد وزیر ساکن حصار۔ راجپوتانہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ بعد مدّت مکتوب حافظ محمد وزیر رسید۔ مقصد از مکتوب خوش کردنِ مکتوب الیہ می باشد۔ اگر القاب و آداب مناسب می باشند دل خوش می شود۔ و از الفاظِ تمسخر آمیز دل رنجیدہ می شود مثل مولانا۔ مولوی۔ حاجی۔ صوفی۔ صاحب۔ از این چنین الفاظ دل را نفرت می شود۔ لہٰذا از استعمال این گونہ الفاظ احتراز باید کرد۔ و بہ جائے مسجد حضرت بلال رضی اللہ عنہ مسجد بلال نوشتن تحقیر حضرت بلال است رضی اللہ عنہ اگرچہ تحریر عوام وقعتے نہ دارد۔ امثالِ شمارا چہ نوشتن و چہ نانوشتن و چہ مدح سرائی و چہ ہرزہ گوئی۔ مع ہذا مناسب معلوم شد کہ بہ طریقہ مہذبان و اہلِ بینش شمارا ہدایت کردہ شود۔ آئندہ این گونہ الفاظ نہ نویسید بلکہ امثالِ شمارا کم نوشتن مکتوب بہتر است والسلام دوم ذی الحجہ ۱۳۴۸ھ۔

عاجز گوید حافظ محمد وزیر حصاری از مخلصین قدیم و اصحابِ نسبت و پاکیزہ صفت بود مع ہذہ الاوصاف العالیہ شخصے سادہ بود، حضرت ایشان قدس سرہ مربّیِ کامل بودند ہدایت بہ اطوارِ شائستہ می کردند تا ظاہر و باطن مُحلّٰی باشد۔ از حافظ محمد وزیر رحمہ اللہ و رضی عنہ چیزے بے خیالی ظاہر شد۔ در نتیجہ اش حضرت ایشان این سہ شعر گفتند۔

نہ جنابم نہ شہ نہ مولانا | بندۂ آستانۂ عُمرم
گر کنی نسبتم بہ آن درِ فیض | ہرچہ گفتی ازان بلندترم
ور کنی زین اضافہ فی الجملہ | زشت کردار خیر مُحتقرم

مکتوبِ ہفتاد و نہم۔ تعزیت بہ نام ابو محمد ہاشم سرسوی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اَمَّا بَعْدُ فَاَعْظَمَ اللّٰہُ لَکَ الْاَجْرَ وَاَلْھَمَکَ الصَّبْرَ وَرَزَقَنَا وَاِیَّاکَ الشُّکْرَ فَاِنَّ اَنْفُسَنَا وَاَمْوَالَنَا وَاَھْلِیْنَا وَاَوْلَادَنَا مِنْ مَوَاھِبِ اللّٰہِ عَزَّوَجَلَّ الْھَنِیْئَۃِ وَعَوَارِیْہِ الْمُسْتَوْدَعَۃِ، نُمَتَّعُ بِھَا اِلٰی اَجَلٍ مَعْدُوْدٍ وَیَقْبِضُھَا لِوَقْتٍ مَعْلُوْمٍ، ثُمَّ افْتَرَضَ عَلَیْنَا الشُّکْرَ اِذَا اَعْطٰی وَالصَّبْرَ اِذَا ابْتَلٰی فَکَانَ ابْنُکَ مِنْ مَوَاھِبِ اللّٰہِ الْھَنِیْئَۃِ، وَعَوَارِیْہِ الْمُسْتَوْدَعَۃِ مَتَّعَکَ بِہٖ فِیْ غِبْطَۃٍ وَسُرُوْرٍ وَقَبَضَہٗ مِنْکَ بِاَجْرٍ کَبِیْرٍ اَلصَّلَاۃُ وَالرَّحْمَۃُ وَالْھُدٰی اِنِ احْتَسَبْتَ فَاصْبِرْ وَلَا یُحْبِطْ جَزَعُکَ اَجْرَکَ فَتَنْدَمَ وَاعْلَمْ اَنَّ الْجَزَعَ لَا یَرُدُّ شَیْئًا وَلَا یَدْفَعُ حُزْنًا وَمَا ھُوَ نَازِلٌ فَکَاَنْ قَدْ وَالسَّلَامُ۔ رَوَاہُ الْحَاکِمُ فِی الْمُسْتَدْرَکِ وَابْنُ مَرْدَوَیْہِ کَمَا فِی الْحِصْنِ الْحَصِیْنِ۔ عاجز گوید این مکتوب مبارک

درعقدِ سوم از مایہ چہاردہم نوشتہ شدہ۔ این تعزیت نامہ ہست کہ رحمت عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم بہ حضرت معاذ بن جبل نوشتہ وقتیکہ فرزند ایشان وفات یافتہ بود۔ مولوی عبدالحی لکھنوی رحمہ اللہ و رضی عنہ در حاشیہ حصن حصین نوشتہ اند کہ فقیہ ابو اللیث سمرقندی نیز در تنبیہ الغافلین این حدیث را روایت کردہ۔ حضرت ایشان این مبارک وصیت را بہ پاک دل با بو ہاشم آن وقت تحریر نمودند کہ فرزندوے وفات یافتہ بود۔ رحمہما اللہ ورضی عنہما۔

مکتوب ۸۰ ہشتادم ۔ بہ اُردو بہ نام سید زاہد حسین امرہوی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ـــ مارا کشف نیست کہ غائبانہ احوالِ کسے را دریابیم۔ لازم است کہ یک مدّت کسے نزد ما باشد تا استعداد و صلاح وے را معلوم کنیم و آن وقت بگوئیم کہ ایا وظیفہ کردن برائے او بہ چہ اندازہ مفید است۔ بنائے طریقہ شریفہ بر اکلِ حلال و صدقِ مقال و پرہیزگاری است، کہ دراین ایام مفقود شدہ، شوقِ دنیا بیش و شوقِ آخرت کم شدہ است والسلام روز یک شنبہ ہفدہم رجب الحرام ۱۳۲۲ھ از بابو محلہ۔ کوئٹہ بلوچستان۔

عاجز گوید سید زاہد حسین ہفت ہشت سال بہ خدمت حضرت ایشان می رسید۔ پروردگار وے را بہ احوال شائستہ نواخت۔ احیاناً بہ وجد در می آمد و بہ آہ و بکا مصروف می شد۔ و درین زمان سعی نمود کہ مکاتیب شریفہ حضرت ایشان را جمع کند۔ ہر چہ جمع کردہ بود آن را بہ ذوق و شوق با دیدۂ گریان می خواند۔ از روے اتفاق بہ دورانِ قیام میرٹھ کہ در ۱۳۳۰ھ بودہ حضرت ایشان را ملاقات با شخصے شد کہ او گرفتارِ بعض افکارِ وہابیہ شدہ بود، بعد ازان روز محفلِ مبارکِ میلاد شریف را حضرت ایشان با نہایت تجمل و کر و فر منعقد می کردند۔ سید زاہد حسین و استادِ وے مولوی محمد اسحاق را شکوک و شبہات رُو داد ند۔ لہٰذا رشتہ ہر دو از حضرت ایشان گسستہ شد، و کیفیاتے کہ ہر دو را حاصل شدہ بود بہ منزلہ خواب و خیال گشت۔ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ۔

مکتوب ۸۱ ہشتاد و یکم ۔ بہ اُردو بہ نام قاضی وزیر حسین ولد قاضی عظیم الدین ساکن سوجت سوڈہ۔ راجپوتانہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ وزیر حسین را بعد از سلام معلوم باد مکتوب شمار سید، یک بار نزد ما آمدہ اید، خواہشات و مطالبِ شما دیگر اند و قواعد و ضوابطِ ما دیگر، بنا برین شمارا داخل سلسلہ نہ کردیم۔ وہم چنین احوالِ برادر شما است کہ ایشان را اوراد و وظائف دیگر اند و مارا قواعد دیگر۔ بہ ہر شخص تعلیم دادنِ سلسلہ مارا پسند نیست۔ کسے کہ بر قواعد ما درست می آید، وے را تعلیم می کنیم۔ پروردگار مارا و شمارا بر دینداری قائم کند۔ والسلام روز یکشنبہ پنجم شوال ۱۳۳۱ھ بابو محلہ جدید۔ کوئٹہ بلوچستان عبد اللہ ابو الخیر فاروقی عفا اللہ تعالیٰ عنہ۔

مکتوب ۸۲ ہشتاد و دوم۔ بہ اُردو نیز بہ قاضی وزیر حسین۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیِّدِ الْخَلْقِ مُحَمَّدٍ وَّآلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَاَتْبَاعِہٖ اَجْمَعِیْنَ۔ ترجمۂ مولانا شاہ عبدالقادر رحمۃ اللہ درست و صواب است۔ شاید شما را علم نیست کہ در کلام و گفتگو تقدیم و تاخیر مفعول بہ جائز است۔ و شما را باید کہ از عملِ دینی کہ متعلق بہ خودِ شما باشد استفسار کنید از اعمالِ دیگران شما را چہ کار و از طریقہ جنگانیدن مرغہا کہ اندرین ایام رائج است با ما کلام نہ کنید۔ بندۂ نیک باشید و گناہان را بگزارید والسلام یکشنبہ ہفتم شوال ۱۳۳۲ھ۔ عاجز گوید کہ در محاورۂ اُردو "کلام مرغ جنگانیدن" آن وقت گفتہ می شود کہ کسے کلامِ شقاق و افتراق را رواج دہد و بے وجہ اختلاف پیدا کند۔

مکتوب ۸۳ ہشتاد و سوم۔ بہ اُردو نیز بہ وزیر حسین۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ وزیر حسین را بعداز سلام واضح باد ما از احوالِ شما بہ خوبی واقف نیستیم و بدون واقفیت مرید کردن مناسب نیست۔ و خیالے کہ شما دارید ما از ان خیال خبر داریم۔ پسندیدہ است کہ باعثِ برکت باشد یا فاسد است کہ آن را دور باید کرد۔ شما نوشتہ اید کہ آن خیال از حضور پوشیدہ نیست۔ مَعَاذَ اللّٰہِ مِنْ ذٰلِکَ مسلمان را ازین گونہ خیالِ باطل توبہ باید کرد۔ دانائے جمیع رازہا یک ذاتِ پروردگار جَلَّ شَانُہٗ است دکسے او را شریک نیست، سُبْحَانَ اللّٰہِ عَمَّا یَصِفُوْنَ۔ البتہ در حفلۂ مبارکہ میلاد کہ بہ یازدہم این ماہ است آمدہ شریک شوید۔ اجازت است والسلام چہار شنبہ ہشتم ماہ مبارک میلاد شریف ۱۳۳۳ھ۔

مکتوب ۸۴ ہشتاد و چہارم۔ بہ اُردو نیز بہ وزیر حسین۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ قاضی وزیر حسین را بعداز وعلیکم السلام واضح باد شما یان ملاقات نہ کردہ برفتید۔ این چنین کردن بے قاعدہ و غیر مناسب است۔ اگر دربان اطلاع نہ کردہ شما یان را انتظار می بایست و تحمل مناسب بود۔ بہ درستی وظیفہ سعی کنید و از بے ادبی اجتناب کنید۔ شما در مکتوب خود از امورِ دنیویہ نوشتہ اید۔ روزے کہ شما بیعت می شدید اقرار و قولِ محکم کردہ بودید کہ بہ امورِ دنیوی چیزے بہ ما نہ خواہید گفت۔ و گفتہ بودید کہ من خالصًا للہ بیعت می شوم۔ آن قول و اقرار خود را یاد کنید و از خیالات فاسدہ توبہ کنید و بہ درستی وظیفہ قلبی مشغول شوید۔ پروردگار بر ما و شما مہربانی فرماید و مایان را از کلام فارغ محفوظ دارد والسلام شنبہ یازدہم شعبان ۱۳۳۵ھ

و در مکتوبے کہ بہ سہ شنبہ یکم ذوالقعدہ ۱۳۳۵ھ تحریر فرمودہ اند می نویسند "امید است کہ در وظیفہ قلبی خوبی پیدا شدہ باشد یعنی بہ دوران وظیفۂ شریفہ خطور وساوس کم شدہ باشند و زوجۂ شما اگر شوقِ وظیفۂ شریفہ دارد وے را از طرف ما وظیفۂ شریفہ تعلیم کنید۔ صباحًا و مساءً یک ساعت وظیفہ بکنند و بہ

والد خود ہم تاکید کنید کہ بہ وظیفہ شریفہ مشغول باشند۔ و در مکتوبے کہ بہ چہار شنبہ ۲۳ ماہ مبارک رمضان ۱۳۳۶ھ تحریر فرمودہ اند می نویسند۔ الحمد للہ تا این زمان ماہمہ مع الخیر زندہ ہستیم و از اللہ تعالیٰ طلبگار مہربانی و بخشائش۔ نعمتہائے او سبحانہ و تعالیٰ را کہ بے حد اند اقرار داریم و خطاہائے خود را کہ بے حساب اند معترفیم۔ وما از شما خوش ہستیم و برائے شما دعا می کنیم، شما مُسبّعات عشری خوانید بسیار خوب می کنید۔ برائے ما و اولادِ ما دعا می کنید۔ خوب می کنید۔ پروردگار شما را جزائے خیر دہد والسلام۔ و در مکتوبے کہ بہ دوشنبہ سیز دہم ذوالقعدہ ۱۳۳۷ھ تحریر فرمودہ اند می نویسند۔ کالو خان را وظیفہ قلبی از جانبِ ما تعلیم کنید یک ساعت صباح و یک ساعت مسائے ہر روز شغل اسم ذات کند یعنی از دل اللہ اللہ گوید و خیالات ماسوی اللہ را از دل دور کند والسلام۔ و در مکتوبے کہ بہ دوشنبہ ۲۳ شعبان ۱۳۳۹ھ تحریر فرمودہ اند در آخر نوشتہ اند۔

آن کہ شرش زیادہ از خیر است — خاک پائے عُمر ابوالخیر است

حَسْبُهُ اللّٰهُ رَبُّهُ وَكَفٰى — وَمَحَا عَنْهُ ذَنْبَهُ وَعَفَا

و در مکتوبے کہ بہ دوشنبہ ششم ماہِ مبارک ربیع الاول ۱۳۴۰ھ تحریر فرمودہ اند می نویسند بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اجازت است بیائید بہ روز شنبہ یازدہم ربیع الاول مسرت محفلِ میلاد شریف است۔ در این محفل مبارک شریک شدن بہتر است۔ زائد از سہ ہزار روپیہ کلدار ان شاء اللہ در این مسرت و خوشی صرف می کنیم طلبًا لرضاءِ اللہ تعالیٰ والسلام۔

مکتوب ۸۵ ہشتاد و پنجم۔ بہ اُردو بہ حافظ اشفاق الٰہی ولد کرم الٰہی ساکن صدر بازار میرٹھ۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مکتوب رسید نوشتہ اید کہ وظیفہ شریفہ می کنید و قرآن مجید دو الا بدمنہ می خوانید۔ الحمد للہ۔ این تمام امور نشانِ سعادت مندی است، ہر آن بندہ کہ فرمان بردار مالکِ خود جَلَّ جَلَالُهُ طلبگار رضامندی اُو تعالیٰ و از قہر و غضبِ او ترسندہ باشد بے شک آن بندہ، نیک بندۂ پروردگار است۔ و در وقت ذکر شریف وساوس را دور کردن و درین امر سعی کردن بسیار خوب است، پروردگار ما را و شما را توفیق نیک عنایت فرماید والسلام تحریر روز دوشنبہ ہژدہم رجب الحرام ۱۳۲۳ھ۔ و در مکتوبے کہ بہ سوم جمادی الآخرہ تحریر فرمودہ اند نوشتہ اند "شما نوشتہ اید کہ بعد از نماز ہا برائے ما دعا می کنید جزاک اللہ خیرًا۔ اگر شما برائے ما دعا خواہید کرد از دلِ ما برائے شما دعا خواہد شد۔ و در مکتوبے کہ تاریخ ندارد تحریر نمودہ اند۔ اے عزیز مولوی شمس الدین و مولوی اسحاق کہ در قرب و حضور ما نشستہ اند تا این زمان اصلاح ایشان نہ کردہ ایم۔ شما را کہ باین دوری و بُعد نشستہ اید بہ توجہ درست کردن از کجا کلامِ شمایان مشابہ است بہ کلام یہود۔ وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ۔ و بعضے از ایشان ناخواندہ

اند، کتاب را نمی دانند مگر آرزو ہا (آرزو ہائے دروغ) و ایشان نیستند مگر کہ گمان می کنند" سالہا است کہ بہ شما می گوئیم کہ در آئین و مذہب ما آئیما را گردانیدن است (زحمت کشیدن است) بہ اندازہ کہ محنت خواہید کرد، اجر ہمان مقدار خواہید یافت لیکن شمایان بر ہمان خیالِ فاسد قائم ہستید۔ حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ۔ و در مکتوبے تحریر فرمودہ اند" جناب عبدالکریم (پدر حاجی رشید احمد سوداگر اسلحہ) بسیار مہربانی فرمودہ کہ رقعۂ تبرعات بہ ما فرستادہ۔ سُبْحَانَ اللّٰهِ۔ این کار از تو آید و مردان چنین کنند۔ حالا از ایشان استفسار کنید کہ این رقعہ را تعویذ سازیم یا مُسْتَعْمَل کردہ بہ خدمت شریف ایشان ارسال داریم۔ فقط

مکتوب ۱۶۳ ہشتاد و ششم بہ اُردو نیز بہ اشفاق الٰہی۔ بسم اللّٰہ الرحمٰن الرحیم۔ حافظ اشفاق الٰہی را بعد از سلام معلوم باد۔ از دو حال انسان خالی نیست۔ یا شوق دین دارد یا شوقِ دنیا۔ بہ خیال ما در شما شوقِ دین کم است و شوقِ دنیا زیادہ و علی الخصوص از روزے کہ از پدر و برادر خود در تجارت علیحدگی اختیار کردہ اید و بہ زعمِ خود مرد نیک گشتہ اید۔ در احوالِ باطن شما تغیر پیدا شدہ است۔ شما خود فکر کنید می نویسید کہ در ذکر الٰہی دل را سکون نہ ماندہ!۔ وَإِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْآخِرَةِ۔ وچون تنہا اللّٰہ یاد کردہ شود منقبض می گردد دلہائے آنان کہ بہ آخرت ایمان نہ دارند" این ترجمہ را فکر کنید کہ گرینختن دل و انقباض وے از یادِ الٰہی از صفت کافران است۔ مَعَاذَ اللّٰهِ۔ اندیشہ کنید کہ این گونہ قلب چہ قلب است۔ نزد ما این را علاج نیست۔ پروردگار ہر کرامی خواہد شوق می دہد و ہر کرا می خواہد بے شوق می سازد۔ ما بہ شما از سالہا می گوئیم کہ احوال شما خراب شدہ است بر احوالِ خود فکر کنید لیکن شما بے خیالی می کنید حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ۔ بدون شوق و بر دل جبر کردہ ذکر شریف نہ باید کرد بلکہ بہ شوق و دل را راغب کردہ ذکر شریف باید کرد والسلام چہار شنبہ ہشتم محرم الحرام ۱۳۳۱ھ و در مکتوبے کہ بہ روز دو شنبہ ۲۳ محرم ۱۳۳۲ھ ارسال فرمودہ اند نوشتہ اند۔ امۃ القیوم خوب نام است اللّٰہ تعالیٰ مبارک فرماید۔ و در مکتوبے تحریر فرمودہ اند۔ کسے کہ شوقِ استماع ذکر پاک دارد بہ روز دو شنبہ بر سد بہ شب سہ شنبہ ان شاء اللّٰہ مولود شریف می خوانیم۔ کسانے کہ منکر مولد شریف اند خبث دارند و ایشان را اجازت آمدن و شریک شدن نیست و ہم کسانے را کہ در فسق و فجور مبتلا ہستند و در نماز پنجوقتہ کوتاہی می کنند ہم اجازت نیست۔ و در مکتوبے کہ بہ چہار شنبہ یازدہم ربیع الآخر ۱۳۳۲ھ نوشتہ شدہ تحریر فرمودہ اند۔ الحمد للّٰہ رب العالمین ما بہ خیریت ہستیم۔ امۃ الٰہی برائے خواہر امۃ القیوم بہتر نام است۔ اللّٰہ تعالیٰ ہر دو را از صالحات فرماید و در عمر ایشان برکت دہد۔ مولوی وحید اللّٰہ خان و مولوی سردار احمد (وکیل مجددی) و مولوی نظام الدین مدرس مدرسۂ عالیہ بعد از مغرب بہ تحقیق شاطبیہ شریف می خوانند اگر قاری ولی محمد شوق قرات

دارند بیایند۔ فکرِ نان و جائے سکونت نہ کنند از میرٹھ بہتر انتظام خواہد بود۔ ہم خادم دہم مسجد موجود است۔ اگر شما او حفیظ الدین و یاسین را شوق خواندن یا وظیفہ باشد بیایند۔ والسلام از ریاست رامپور، قلعۂ کہنہ بجلی گھر و در مکتوبے تحریر فرمودہ اند۔ از خبر خراب شدن استخوانِ سَرِدُر (افغانی) متألم شدم و شما سرور را بامروہہ برائے علاج رسانید بہتر کردید مولوی اختر شاہ خان را پروردگار جزائے خیر دہد۔ ایشان بسیار خوب مشورہ دادہ اند۔ و در مکتوبے تحریر فرمودہ اند شما قاعدۂ خود را کہ با ما داشتید تبدیل کردہ اید و در پریشانی مبتلا گشتہ اید۔ اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِہِمْ۔ را الفہمید کہ پروردگار تغیر و تبدل نمی کند تا وقتیکہ آن قوم رسم و آئین خود را تغیر و تبدل نہ کند۔ حالا ہم شما بہ ہوش آئید تا از مزید پریشانی محفوظ مانید۔ فکر کنید کہ اول چند روز بہ ہر سال نزد ما می ماندید و حالا چہ حال دارید و چہ مدت می مانید۔ شما ہم احوال خود را تبدیل کردید، یاسین ہم، علیم الدین ہم، عبدالکریم ہم، زید ہم، عمرو ہم، بکر ہم، ببین تفاوت رہ از کجا است تا بہ کجا۔ حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ۔

بگفتا فلانے کہ بدمی کند ۔۔۔۔ نہ با من کہ بالنفسِ خود می کند

مکتوب ۸۷ ہشتاد و ہفتم۔ بہ اردو نیز بہ اشفاق الٰہی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ سعادت آثار۔ مقصد از مرید شدن حضورِ قلب حاصل کردن است۔ و طریقۂ حصول این دولت آن است کہ صبح و شام بہ نیازمندی و عاجزی ہر روز ذکر شریف بکنید۔ و از پروردگار خائف مانید۔ و وساوس را از دل دور کنید۔ برائے دفع وساوس محبتِ شیخ در دل باشد۔ اے بندۂ نیک اگر بہ این نہج چہل روز ذکر شریف کردہ شود۔ ان شاء اللہ در دل اثر پیدا می شود، غفلت و یادِ ماسوی کم می شود۔ و در حضورِ دل بیشی می شود و بندۂ نیک را در عبادت حلاوت رُو می نماید۔ بدافراد را ازین امور وحشت پیدا می شود و ایشان طلبگار آن چیزہا می شوند کہ دران فائدۂ دنیویہ باشد۔ چون حضورِ دل قدرے حاصل شود و با بزرگان محبت پیدا شود شجرۂ شریفہ طلب کنید۔ دراصل پیری و مریدی ہمین است کہ ما نوشتیم۔ این مکتوب را بہ حفاظت نگاہ دارید و احیانًا مطالعہ کنید۔ شاید کہ توفیق ذکرِ شریف یابید۔ یکشنبہ چہار دہم صفر از بابو محلہ کوئٹہ۔

مکتوب ۸۸ ہشتاد و ہشتم۔ بہ اردو بہ انعام الٰہی ساکن صدر بازار میرٹھ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبداللہ ابوالخیر فاروقی میان انعام الٰہی را بعد از سلام و دعاے سلامتی ایمان واضح باد شما در مکتوب خود حال وظیفہ نہ نوشتہ اید معلوم نہ شد کہ بہ دوران ذکر شریف بعد از چہ مقدار وسوسہ پیدا می شود۔ خوبی وظیفہ این است کہ بعد از ذکر شریف تا چہار گھڑی (مدت سہ ساعت) وسوسہ پیدا نہ شود و دم بہ دم دریاد الٰہی

دور محبت وشوق اضافہ شود ودل ہمہ چیز ہا را گزاشتہ بہ تعظیم تمام خیالِ نامِ پاک کند۔ پروردگار ما را وشما را توفیق دہد۔ اے عزیز شائقین وظیفۂ شریفہ در دنیا بسیار کم اند۔ گویا لذّت یادِ الٰہی از دنیا برخاستہ۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ اَلْھٰکُمُ التَّکَاثُرُ حَتّٰی زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ کَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُوْنَ ثُمَّ کَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُوْنَ۔ شما را حرصِ افزونی مال غافل کرد تا آن کہ قبرہا دیدید۔ نے نے (یعنی حقا) خواہید دانست وحقا کہ باز خواہید دانست، سہ شنبہ بست ویکم جمادی الاُولیٰ۔ بابو محلہ۔ کوئٹہ۔

مکتوب ۸۹ ہشتاد ونہم۔ بہ اُردو بہ مولوی شمس الدین ساکن صدر بازار میرٹھ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبد اللہ ابو الخیر فاروقی سعادت آثار شمس الدین بعد از سلام ودعائے سلامتی ایمان و ترقی صلاح مطالعہ نمایند، از مکتوب شما معلوم شد کہ وظیفۂ شریفہ می کنید ودر وظیفہ حلاوت می یابید۔ در نماز قدرے حضور دل یافتہ اید ودر محبت اضافہ شدہ است۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ وَ جَلَالِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ۔ ازین نعمتہا ہر نعمت عمدہ وعظیمہ است۔ بزرگانِ دین قدر این امور دانند شوق پرہیزگاری داشتہ باشید۔ از تالیفاتِ امام غزالی کتابے را مطالعہ کنید مثل ترجمۂ احیاء العلوم یا ترجمہ کیمیائے سعادت کہ برائے پاکی وصفائی قلب بسیار مفید است وقدرے تلاوت قرآن مجید با فہم معنی ہر روز ضروری است۔ تا در امورے کہ شما نوشتہ اید پختہ شوید پرہیزگاری ودینداری ہر قدر زائد می شود در وظیفہ شریفہ ہمان قدر را اضافہ می شود والسلام چہارشنبہ چہاردہم ربیع الآخر ۱۳۲۲ھ۔ ودر مکتوبے کہ بہ دوشنبہ شہردہم رجب ۱۳۲۳ھ تحریر فرمودہ اند نوشتہ اند۔ ما غیر از بے دینان از کسے ناراض نیستیم وغیر از پرہیزگاران از کسے خوش ہم نیستیم۔ پروردگار ما را ہم از بے دینی محفوظ دارد وپرہیزگار کند وشما یان ہمہ را نیز والسلام

مکتوب ۹۰ نودم۔ بہ اُردو بہ حافظ محمد ایوب۔ پدر مولوی محمد عمر۔ ساکن محلہ مدا پور۔ گھوسی۔ ضلع اعظم گڑھ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ وعلیکم السلام ورحمۃ اللہ وبرکاتہ مالک حقیقی اللہ جل شانہٗ است ہر چہ خواہد می کند۔ پاک است آن پاک پروردگار کہ آسمان وزمین ازوراست ہر چہ ہست زیر فرمان او است واو سبحانہ بر ہر شے حکمران است۔ بندہ را باید کہ در ہر حال از مالکِ خود راضی وشاد باشد۔ یازدہم ذی القعدۃ الحرام ۱۳۲۴ھ۔ عاجز گوید کہ استاذی مولانا محمد عمر سخت علیل شدہ بود وایشان از حضرت سیدی الوالد بیعت شدہ بودند لہٰذا پدرش عریضہ ارسال کرد تا حضرت ایشان برائے ازالہ مرض توجہات فرمایند۔ وقد شفاہ اللہ بمنہ وکرمہ۔

مکتوب ۹۱ نود ویکم۔ بہ اُردو بہ مولوی محمد عمر فرزند محمد ایوب۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ شنیدہ ایم کہ دوست ذی وقار وخادمِ با اعتبار ومرید امانت دار ما شیخ فضل عمر (دہلوی) رحلت نمودہ۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا

اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ دنیا جائے قیام نیست۔ اَللّٰھُمَّ لَاعَیْشَ اِلَّا عَیْشُ الْاٰخِرَۃِ، ما غافلان دنیا را خانۂ خود و آخرت را ویران ساختہ ایم بنابرین از نام مرگ مُتَرَعِّج و پریشان خاطر می شویم۔ اگر مایان آخرت را آباد و دنیا را ویران سازیم از مرگ خوش خواہیم شد۔ حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ اَللّٰھُمَّ وَفِّقْنَا لِمَا تُحِبُّ وَتَرْضٰی وَاجْعَلْ اٰخِرَتَنَا خَیْرًا مِّنَ الْاُوْلٰی اَللّٰھُمَّ اجْعَلْ وَسَاوِسَ قَلْبِیْ خَشْیَتَکَ وَذِکْرَکَ وَاجْعَلْ ھِمَّتِیْ وَھَوَایَ فِیْمَا تُحِبُّ وَتَرْضٰی۔

روز دوشنبہ ۱۳ ربیع الآخر ۱۳۲۵ھ۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند۔ در یادِ خدا غفلت نہ کنید۔ وظیفہ شریفہ خود را دُرست کنید۔ پروردگار را ہمہ وقت حاضر و ناظر دانید و از او سبحانہ طلبگار خیر و خوبی باشید در طلبِ علم سعی جاری دارید در اوقات فراغ بہ وظیفۂ شریفہ متوجہ باشید والسلام۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند۔

علم دین ہم حاصل کنید ودر وظیفۂ شریفہ ہم ساعی باشید۔ در وقت آمدن و رفتن و برخاستن و نشستن ہمہ وقت دل را متوجہ بہ پروردگار دارید تا کہ دل را ملکۂ حضورِ دائم حاصل شود۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند۔ سر دست شما بہ طلبِ علم مشغول ہستید لہٰذا اگر وظیفہ شریفہ قدرے کم می شود حرجے نیست تحصیل علم دین ہم کار نیک است ومقدم است تاہم در روز و شب یک ساعت یا یک و نیم ساعت بہ ذکر شریف مشغول مانید۔ وساوس را دور کردہ بہ صدق دل و اخلاص و محبّت وظیفۂ شریفہ کنید۔ نیکی را اختیار کنید ودر امورِ شریعت شوق و محبّت داشتہ باشید والسلام ودر مکتوبے نوشتہ اند۔ قدرے قرآن مجید بالحاظِ معنی تلاوت کردہ باشید و کثرتِ استغفار وکثرت لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ برائے دور کردن وساوس و دور کردن گناہان مفید است۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند:۔

یک قدم راہ راست بید آل از تو تا دامانِ خاک | بر سرِ مژگان چو اشک استادہ ہشیار باش

ومکتوبے بہ این معنی نوشتہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔

امروز گر از رفتہ عزیزان خبرے نیست | فرداست درین بزم زما ہم اثرے نیست

مکتوب سعادت آثار مولوی محمد عمر رسید۔ الحمد للہ رب العالمین ما ہمہ بہ خیریت ہستیم مولوی عبدالحق الہ آبادی مقیم حرم در ماہِ شوال، حکیم قیام الدین خاں (دہلوی) دیروز، حاجی محمد عمر سوداگر بہ شب راہیٔ ملکِ بقا شدند۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ وَاِنَّا اِلٰی رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُوْنَ۔ این ہمہ اشخاص از منتخبات زمان و مغتنمات دوران در مسلمانان اہل الحل والعقد، و صلحائے اہل سُنّت و خدام طریقۂ شریفۂ مجددیہ بودند، وفات یافتن این اشخاص برائے مسلمانان مصیبتِ عظمیٰ است۔ حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ عَلَی اللّٰہِ تَوَکَّلْنَا۔ دوشنبہ دوازدہم صفر ۱۳۳۴ھ۔ ودر آخر مکتوبے نوشتہ اند۔ والسلام علیک، یوم عاشورا، سال سی و پنجم بعد از ہزار و سہ صد از ہجرت سید الخلق و رسول الحق، اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِکْ عَلَیْہِ وَعَلٰی اٰلِہٖ اَللّٰھُمَّ اغْفِرْ لِلْکَاتِبِ اِبْنِ بِلَالٍ۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند" دوستِ ما و مزاج دانِ ما و خیر خواہِ ما مولوی عبدالحلیم صاحب بہ

ہفدہم رمضان راہی ملکِ بقا شدند۔ إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ - مارا این گونہ رفیقِ صالح و دانا تا امروز کسے دیگر پیدا نہ شدہ۔ جَزَاهُ اللّٰهُ خَيْرًا۔ والسلام جمعہ نہم شوال ۱۳۳۶ھ

مکتوب ۹۲ نود و دوم - بہ فارسی نیز بہ مولوی محمد عمر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔

تَبَارَكَ رَبُّ الْعَالَمِيْنَ الَّذِيْ عَلَا | عَلٰى خَلْقِهٖ يُحْيِيْ وَيُفْنِيْ لَهُ الْعَلَا
عَلٰى جَدُّهٗ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ وَحْدَهٗ | وَسُبْحَانَهٗ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ كَامِلًا

لفظِ علٰی در آخر مصرعِ اوّل فعل است و در اوّلِ مصرعِ ثانی حرف و در آخر مصرعِ ثانی اسم۔ حقیر تا دمِ تحریر بہ عافیت است لیکن از حقیقت عافیت کہ فرمان برداری مالک است عاری است و محروم است، وقت ضعف و پیری است کسلمندی غلبہ کردہ است، حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ عَلَى اللّٰهِ تَوَكَّلْنَا۔ والسلام دوشنبہ ششم محرم الحرام ۱۳۳۱ھ خانقاہ شریف مجددی۔

مکتوب ۹۳ نود و سوم - بہ فارسی بہ مولوی عبد العزیز۔ گونا کرکاٹی ضلع کھلنا۔ بنگال۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ مولوی عبد العزیز بعد سلام و دعا مطالعہ نمایند۔ الحمد للہ رب العالمین۔ حقیر با متعلقین و اولاد بہ عافیت است۔ کارڈہائے شمار سیدند و خیریت شما معلوم شد۔ اللہ تعالیٰ عاقبت ما و شما بہ خیر کند و گناہان ما و شما را عفو کند و از غضبِ خود ما و شما را نگاہ دارد۔ بِأَسْمَائِهِ الْحُسْنٰى وَصِفَاتِهِ الْعُلٰى وَنَبِيِّهِ الْمُصْطَفٰى صَلَّى اللّٰهُ وَسَلَّمَ عَلَيْهِ وَعَلٰى آلِهٖ وَأَصْحَابِهٖ۔ بہ جمیع خادمان سلام و دعا و تاکید یادِ الٰہی رسانید۔ سبحان اللہ با وجود این قدر پریشانی کہ تمام جہان را گرفتہ اللہ تعالیٰ بہ فضل و کرم این حقیر را بہ امن و امان نگاہ داشتہ۔ لِلّٰهِ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ وَالشُّكْرُ والسلام دوشنبہ ہشتم شوال ۱۳۳۷ھ از کوئٹہ

مکتوب ۹۴ نود و چہارم - بہ فارسی نیز بہ مولوی عبد العزیز۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّآلِهٖ وَأَصْحَابِهٖ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ۔ مولوی عبد العزیز از بن حقیر بعد سلام و دعائے سلامتی ایمان و دینداری مطالعہ نمایند۔ الحمد للہ رب العالمین تا دمِ تحریر بن جمیع الوجوہ ما ہمہ بہ خیریت زندہ ایم۔ حق سبحانہٗ در وظیفۂ باطنی ما و شما برکتہائے فراوان را نگاہ دارد۔ بفضلہ وکرمہ آمین۔

چشم دارم کز گنہ پاکم کنی | پیش از آن کاندر لحد خاکم کنی
اندران دم کز بدن جانم بری | از جہان با نورِ ایمانم بری

والسلام جمعہ شانزدہم ذوالحجۃ الحرام ۱۳۳۷ھ۔ از کوئٹہ۔

مکتوب ۹۵ نود و پنجم - بہ فارسی نیز بہ مولوی عبد العزیز۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰى آلِهٖ وَأَصْحَابِهٖ وَذُرِّيَّتِهٖ مکتوب مولوی عبد العزیز

رسید الحمد للہ رب العالمین تادم تحریر این حقیر با اولاد و عیال بہ خیریت زندہ است، خادمان دریادِ الٰہی باشند و بہ دعا معاوِن باغفر اللہ لنا و لکم و رحمنا اللہ وایاکم و عفا اللہ الکریم عنا و عنکم آمین۔ باقی خیریت است والسلام شنبہ یازدہم شوال ۱۳۳۹ھ

مکتوب ۹۶ نود و ششم۔ بہ اردو نیز بہ مولوی عبد العزیز۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم مولوی عبد العزیز را بعد از سلام معلوم باد۔ مکتوب شما رسید از احوال ترقی وظیفہ شریفہ نوشتہ اید از این خبر مسرت حاصل شد آن چہ شما نوشتہ اید کہ از بعض افراد و بعض قبور در وظیفہ شریفہ تنگی پیدا می شود درست و خوب است۔ شوق نیکی و دینداری و پرہیزگاری دارید و تمام خادمان را تاکید وظیفہ شریفہ و نیکی و دینداری بکنید۔ وآن چہ شما از خیال حضورِ مقدس سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم نوشتہ اید بہ فکر ما نہ رسید چرا کہ تا آن جا رسائی ہنوز دور است۔ البتہ با حضورِ مقدس صلی اللہ علیہ وسلم نیازمندی و محبت داشتن بر ہر مسلمان فرض است۔ شما طالبانِ سلسلۂ شریفہ را تعلیم وظیفۂ شریفہ کردہ باشید و خود شما ہم وظیفۂ شریفہ کردہ باشید، و تلاوت قرآن مجید با فہم معنی کردہ باشید۔ از جانبِ ما بہ جمیع مریدان تاکید دینداری و وظیفۂ شریفہ بکنید والسلام چار شنبہ بست و سیوم محرم۔ و نیز تحریر فرمودہ اند۔ مولوی عبد العزیز را بعد از سلام علیک معلوم باد مکتوب شما رسید، نوشتہ اید کہ در وظیفہ بہتری است و قرآن مجید را تلاوت می کنید و برکت حاصل می کنید۔ از این احوال دلِ ما خوش شد شما سہ پارہ از کلام الٰہی ہر روز می خوانید، بسیار خوب می کنید با فہم معنی بخوانید و در وقت تلاوت گریہ و زاری کردن سعادت عظمٰی است۔ و شما نوشتہ اید کہ در احوالِ مریدان ترقی شدہ است۔ و احوالِ آن افراد کہ بہ سال دوم حاضر شدہ بودند از احوال آن افراد کہ بہ سال اول حاضر شدہ بودند بہتر است و در حضور ایشان ترقی است۔ الحمد للہ۔ مریدان را تعلیم وظیفہ کنید۔ البتہ بر جسم زن دست خود را مرد نہ نہد۔ شما زن خود را یا دختر خود را تعلیم وظیفہ بکنید۔ تا کہ وے بہ زنہا تعلیم وظیفہ کند، درین امر نیک احتیاط کردہ باشید۔ و کسانے کہ از دلِ خود اللہ اللہ گفتن نہ می توانند بہ ایشان بگوئید کہ ایشان بہ دل خود خیال کنند و دل خود را متوجہ بہ حق تعالیٰ بدارند۔ دو مولوی چرا مخالفتِ شما می کنند۔ آیا از این وجہ می کنند کہ بہ دورانِ وظیفۂ شریفہ یا بہ دورانِ نماز از شما یان آواز گریہ و صدائے اللہ بلند می شود۔ یا مخالفتِ ایشان از وجہ دیگر است۔ نامِ پاکِ پروردگار از دل گرفتن و در بارگاہِ او تعالیٰ و تقدس عاجزی و زاری کردن و اشکِ ندامت ریختن نہایت عمدہ کار است۔ آن را از علمائے صالح کسے بد نہ می تواند گفت۔ فضل پروردگار است ما بہ عافیت ہستیم شما برائے ما دعا می کنید خوب می کنید۔ مریدان را از جانبِ ما سلام و دعائے خیر برسانید آن چہ از نیکی خواہید کرد، ثمرۂ آن ہم بہ این جہان و ہم بہ آن جہان می یابید و ما غائبانہ برائے شما دعائے نیک

می کنیم شما ہم برائے ما بکنید والسلام پنجشنبہ بست وششم شعبان۔
و در مکتوبے نوشتہ اند۔ از مکاتیب شما خوش شدیم و برائے شما دعا کردیم۔ طلبگارِ علمِ دین را تدریسِ علم و خواہشمند وظیفہ را تعلیمِ ذکر شریف کنید از طرف ما اجازت است بہ شرطِ دینداری و استقامت والسلام سہ شنبہ دوم صفر از خانقاہ شریف مجددی۔ و در مکتوبے تحریر فرمودہ اند۔ الحمد للہ رب العالمین بہ عافیت ہستیم۔ در شمایان شوق و محبت ہست الحمد للہ بنعمتہٖ تتم الصالحات۔ برائے شمایان دعا کردہ شد۔ و بہ شمایان توجہ دادہ شد پروردگار در شوق و محبت اضافہ کند۔ تمام احباب را سلام و دعائے سلامتی ایمان برسانید۔ اَوْلادِ ما بہ عافیت است والسلام پنجشنبہ تنانزدہم رجب الحرام ۱۳۳۹ھ

مکتوب ۹۷ نود و ہفتم۔ بہ اُردو بہ سید عبدالاغفر بچھیم گاؤں ضلع ٹپرہ۔ بنگال نوشتہ اند" بہ ذریعہ خط و کتابت نہ جاہل عالم می شود و نہ غافل صاحبِ حضور و برکت۔ لہٰذا معذور ہستیم۔ البتہ مولوی عبدالحق الہ آبادی از دوستانِ ما بودند و سالہا بوجہ خوب حفاظت کتابہائے ما کردہ اند جزاہ اللہ خیرا و غفرلی ولہ۔

مکتوب ۹۸ نود و ہشتم۔ بہ اُردو بہ مزمل حسین۔ مگورا ضلع رنگپور۔ بنگال۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبداللہ ابی الخیر فاروقی مزمل حسین را بعد از سلام معلوم باد امروز کہ روزِ دوشنبہ نوزدہم شعبان ۱۳۴۰ھ ہفتدہم اپریل ۱۹۲۲ء است جوابی بطاقہ شما این جا (بہ کوئٹہ بلوچستان) رسید۔ احوال خیریت معلوم شد الحمد للہ رب العالمین۔ تا این زمان با متعلقین بہ عافیت ہستم۔ در دہلی طبیعتم قدرے پریشان بود۔ بہ این وجہ شاید جواب خطوط شما نہ نوشتہ باشم۔ پروردگار بہ مہربانی خود گناہانِ مایان را بیامرزد و از غضب خود محفوظ دارد و در رضامندئ خود را نصیبِ مایان گرداند آمین باقی خیریت است والسلام دوشنبہ نوزدہم شعبان ۱۳۴۰ھ مسجد حضرت بلال۔ کوئٹہ بلوچستان۔ و در مکتوبے نوشتہ اند۔ اشفاق محمد را معلوم باد۔ للہِ الحمدُ رَبِّ السَّمٰوٰتِ وَرَبِّ الْاَرْضِ وَرَبِّ الْعَالَمِیْنَ، حقیر مع العیال والاطفال بہ خیریت است۔ دختر را علالت ہست۔ اللہُ الشَّافِی اللہُ الْکَافِی اللہُ الْمُعَافِی۔ پروردگار گناہان مایان را بیامرزد و بہ عافیت ظاہری و باطنی سرفراز کند۔ آمین

مکتوب ۹۹ نود و نہم۔ بہ اُردو بہ ڈاکٹر اشفاق محمد۔ ہاتھی دروازہ۔ امرتسر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ڈاکٹر اشفاق محمد را بعد از سلام مسنون معلوم باد مکتوب شما رسید۔ اے برادر بہ اندازۂ محنت فائدہ می شود شما را باید کہ ہمت کنید و سعی نمائید اوقاتِ عزیز خود را ضائع نہ کنید۔ وساوس را از دلِ خود دور کنید و حضورِ دل را حاصل کنید۔ چوں طفلے سہ، چار سال محنت می کند حافظِ قرآن می شود، و طالبِ علم ہفت، ہشت سال سعی می کند عالم می شود، بہ تمنیات و خواہشات ہیچ کار بہ انجام نہ می رسد۔ شما نوشتہ اید ہمراہ خبر نیست کہ نیک

۱؎ این تحریر بر حصۂ آخر مکتوب نود و نہم است۔

ہستم یا بد۔ البتہ این قدر می دانم کہ بر آستانۂ خیر حاضر شدہ ام و وابستۂ آن آستانہ ام۔ اے عزیز این کلام شما خلاف طریقہ و آئین ما است خیال کنید کہ اگر نزد حافظ قرآن مجید پسر خود را برید کہ پسر شما ہم قرآن مجید را حفظ کند آیا بہ بردن یک روز آن پسر حافظ می شود۔ از تمنیات ہیچ کار بہ سر نہ می رسد۔ پروردگار در قرآن مجید گفتہ۔ لَیْسَ بِاَمَانِیِّکُمْ وَلَا اَمَانِیِّ اَھْلِ الْکِتَابِ۔ یعنی مدار کار نہ بر آرزوہائے شما است و نہ بر آرزوہائے اہل کتاب۔" و شما مخالف حکم الٰہی کلام می نویسید و فکر نہ می کنید کہ دینداری چیست و پیر کیست پیغمبر طاقت نہ دارد کہ خلاف حکم خدا کارے بکند۔ شما را علم قواعد دین نیست و کلام نادرست بہ ما می نویسید و نہ می دانید کہ ازین عمل بہ جائے فائدہ، نقصان می شود۔ شما در پئے نقصان خود چرا سرگرم گشتہ اید۔ افسوس است شما طبّ جدید (ڈاکٹری) آموختید و در علاج و معالجہ عمر خود را بہ سر بردید۔ گاہے شما توفیق یافتہ اید کہ یک ساعت یا دو ساعت در حضور پیر خود بنشینید۔ شما در دلِ خود این خیال را محکم کردہ اید کہ پیر من مرا بزرگ خواہند ساخت۔ معاذ اللہ من ھٰذہ الخرافات۔ اے عزیز حقیقتِ امر این است کہ اگر سالہا خدمت پیرے بکنی و از کمالات چیزے حاصل کنی، خود را خوش نصیب بدان۔ و در این زمانہ این گونہ پیر ہم بہ نظر نہ می آید۔ آئندہ ازین گونہ کلام احتراز باید کرد۔ ع۔ مرا از خیر تو امید نیست بد مرسان۔ والسلام یکشنبہ بست و دوم ربیع الاول۔ و در مکتوبے نوشتہ اند۔ صبح و شام وظیفہ شریفہ قلبی بہ پابندی کنید و در یک ماہ یک بار شجرہ شریفہ بخوانید والسلام و در مکتوبے نوشتہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ڈاکٹر اشفاق محمد و مولوی نور احمد (طابع مکتوباتِ شریف) را بعد از سلام معلوم باد کہ بہ روز دوشنبہ یازدہم ماہ ربیع الاول حاضر نشوید تا کہ بہ اطمینان در محفل ذکر شریف شریک شوید و آمدنِ شمایان بلکہ آمدنِ نظام الدین ہم مناسب است۔ چہار شنبہ ہشتم ربیع الاول ۱۳۳۲ھ۔

مکتوبِ صدم بہ ڈاکٹر شوق محمد (برادر کلان ڈاکٹر اشفاق محمد) ساکن ویروول۔ تحصیل ترن تارن ضلع امرتسر۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ڈاکٹر شوق محمد و ڈاکٹر اشفاق محمد را بعد از سلام مسنون معلوم باد۔ وظیفہ شریفہ را بہ آن مقدار کہ ہدایت کردہ شد، بلا اشد ضرورت ناغہ نہ کنید۔ بہ جان و دل پابند فرائض باشید و از حرامِ خدا قطعاً خود را دور دارید۔ قدرے کلام پاک الٰہی با ترجمہ ہر روز بخوانید۔ در شوق دینداری اضافہ کنید۔ خود را عاجز بندۂ خدا سازید۔ بر عقائد مسلمانان قائم مانید۔ درین روزہا کہ اظہار عقائد باطلہ و مسائل جدیدہ پیدا شدہ۔ خود را ازاں محفوظ دارید۔ اگر استعداد فارسی باشد رسالہ ما لا بد منہ را بخوانید و آن را در مطالعۂ خود دارید" و در مکتوبے بہ شوق محمد نوشتہ اند۔ پروردگار گناہانِ مایان را معاف کند و بر مایان مہربانی کند و از مایان راضی شود و بہ جنت رساند و از دوزخ محفوظ دارد۔ و از عذابِ قبر نگاہ

دارد، وتمام امورِ ضروریۂ مایان را درست فرماید۔ آمین۔ سورۂ اخلاص سہ بار سورۂ فلق سہ بار سورۂ ناس سہ بار بعد از نمازِ صبح خوانده دُعائے راکہ نوشتہ ایم سہ بار بخوانید وباز بہ وظیفہ شریفہ مشغول شوید وبہ ہمین صورت بعد از نمازِ شام سورتہا ودعا خوانده بہ ذکر شریف مشغول شوید۔ اگر چہل روز این عمل خواہند کرد۔ انشاء اللہ ناپاکی دل دور شود والسلام روز دوشنبہ ہشتم جمادی الاولیٰ ۱۳۲۹ھ بابو محلہ۔ کوئٹہ۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند۔ "اگر جناب برادر سیف اللہ (مجددی بموضع اوگی تحصیل نکودر ضلع جالندھر) این جا تشریف بیارند وبا ما ملاقات کنند جائے مسرت است۔ ودر محفل مولود شریف باید کہ روایات صحیحہ از کتب احادیث شریفہ اخذ نموده ترجمہ کرده بیان کرده شوند والسلام بستم جمادی الاولیٰ ۱۳۳۵ھ ودر مکتوبے نوشتہ اند۔ در وظیفہ شریفہ محنت کنید ودینداری حاصل کنید، بدونِ محنت چیزے حاصل نہ می شود۔

مکتوب ۱۰۱ صد و یکم۔ بہ اُردو بہ مولوی محمد احمد متعلم مدرسۂ مصباح العلوم الہ آباد" طبیب برائے مریض نسخہ تجویز کرد۔ مریض اگر آن نسخہ را استعمال بکند۔ حالش از دو حال خالی نہ باشد کہ از استعمال نسخہ در مرض زیادتی واقع می شود یا کمی۔ این قدر احوال بہ طبیب باید گفت، دیگر ہمہ فضول است والسلام۔

مکتوب ۱۰۲ صد و دوم۔ بہ فارسی بہ حاجی عبدالحکیم ولد خدائے رحم قوم دفتانی۔ از افغانستان۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از عبداللہ ابی الخیر فاروقی عبدالحکیم دفتانی سلام خوانند۔ مکتوب محبت اسلوب رسید۔ از کثرت ذکر نوشتہ۔ الحمد للہ۔

ذکر کن ذکر تا ترا جان است پاکیِ دل ز ذکر رحمان است

والسلام دوشنبہ ششم رمضان ۱۳۲۲ھ خانقاہ شریف دہلی۔ ودر مکتوبے نوشتہ اند" عبدالحکیم دفتانی سلام خوانند مکتوب شما رسید۔ بر دینداری قائم باشید۔ وظیفہ شریفہ بہ شوق ومحبت کنید۔ تلاوتِ قرآن مجید ہم ضروری است۔ معاملۂ تجارت وداد وستد را از امورِ غیر مشروعہ پاک وصاف دارید۔ در ماہ محرم الحرام حاجی ملا گل رحلت فرموده۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ ما ہمہ بہ عافیت ہستیم والسلام شنبہ پانزدہم صفر۔

مکتوب ۱۰۳ صد و سوم۔ بہ اُردو بہ مولوی حافظ احمد مہتمم مدرسۂ دیوبند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ میاں حافظ احمد بعد از سلام مسنون مطالعہ نمایند مکتوب شما رسید سعادت مندی وصلاح شما است کہ این خط بہ ما ارسال کرده اید۔ چون کہ شما از احوالِ مزاجِ ما واقفیت نہ دارید بنا برین دعوت نامہ ارسال کرده اید۔ اگر واقف می بودید ارسال نہ می کردید۔ از وجہ ضعف شرکت در مجتمعات نہ می کنیم ونہ این راہ ورسم را عادت داریم۔ لہٰذا مارا معذور دارید تعلیم وتعلّم دین از ایمان ما است بمسلک وطریقہ حضرت شاہ عبدالغنی راپسندمی کنیم۔ اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰہَ یَنْصُرْکُمْ وَیُثَبِّتْ اَقْدَامَکُمْ۔ والسلام بست ودوم ربیع الاول۔ عاجز

گویدحضرت ایشان از سورۂ محمد علیٰ صاحبھا الصلاۃ والسلام، آیت شریفہ ہشتم را تحریر نمودہ اند پروردگار بہ مومنان خطاب کردہ است کہ اگر شمایان اللہ را نصرت دہید یعنی دینِ اُو را وپیغمبر اورا مدد کنید۔ اللہ تعالیٰ نصرت دہد شمایان را و ثابت کند قدمہائے شمایان را۔

مکتوب ۱۰۴ صد و چہارم۔ بہ اردو بہ سردار عدالت خان ولد شرف علی خان ساکن مقام تھوالا۔ ضلع جہلم پنجاب۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ عدالت خان را بعد از سلام مسنون معلوم باد۔ بہ دورانِ وظیفۂ شریفہ خطور وساوس علامتِ نقصان است۔ خوبی آن است کہ در خانۂ دل بہ جز محبتِ الٰہی چیزے نہ باشد۔ بعد از نماز صبح سورۂ اخلاص سہ بار، سورۂ فلق سہ بار، سورۂ ناس سہ بار، وہمچنان بعد از نماز مغرب این سور مبارکہ را سہ سہ بار خواندہ ثوابش را بہ ما برسانید این وظیفۂ خاص است کہ بہ اشفاق الٰہی تعلیم کردہ ایم۔ امروز بہ مسجد جامع رفتیم و امامت نماز جمعہ کردیم۔ اشفاق الٰہی آمدہ خدمت کرد۔ یاسین ہدیہ ارسال کرد و خود نیامد خود آمدن وخدمت کردن بہ درجہا بہتر است از خدمتِ مالی۔ بہ یاسین این سخن بگوئید۔ مولوی اسحاق نیز آمدہ خدمت کرد۔ مخلصین را تاکید وظیفہ کنید والسلام۔ جمعہ دوازدہم جمادی الاُولیٰ ۱۳۲۹ھ و نوشتہ اند۔ عدالت خان را بعد از سلام مسنون معلوم باد از لطف مولیٰ جلّ شانہ بہ عافیت ہستیم۔ نویسندۂ مکاتیب نیست ازین جہت بہ اشفاق واسحاق و یاسین تا این وقت جوابات ارسال شدہ۔ اگر بہ ظاہر جواب نوشتہ نہ شدہ است امّا بہ باطن دعا ہا از دل برائے ایشان برآمدہ است۔ واین ہم بسیار است۔ یک سال اشفاق را تعلیم سورۂ اخلاص وسورۂ فلق وسورۂ ناس کردہ بودیم شمایان از اشفاق آن وظیفہ را آموختید یا نہ؟ اگر نہ آموختہ اید حالا بیاموزید۔ اللہ تعالیٰ گناہان ما و شما را معاف کند و توفیقِ اعمالِ صالحہ عنایت کند و دلہائے مایان را در یادِ خود مصروف کند و از یادِ ماسوا آزاد گرداند پنجشنبہ سوم جمادی الآخرہ ۱۳۲۹ھ و نوشتہ اند" احوال رفقا را نہ نوشتید کہ چہ گونہ اند؟ مہتاب شاہ، بولے خان، فضل الٰہی، شیر احمد، واحوال ہر دو ڈاکٹران حیوانات معلوم نیست۔ و در مکتوبے نوشتہ اند" نام پسر عدالت خان، ہدایت خان مناسب است والسلام چہارشنبہ ۱۹ صفر ۱۳۴۱ھ۔

مکتوب ۱۰۵ صد و پنجم۔ بہ فارسی بہ سردار محمد علی خان پسر سردار شیر علی خان محمدزی۔ عقب عیدگاہ۔ سکھر، سندھ۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ یا اللہ اے خدائے مہربان من از تو خیر وخوبی می خواہم۔ ہر چہ دران خیر من باشد آن را مقدر کن و آسان کن و بہ من آن را برسان وہر چہ دران شر من باشد آن را مقدر مکن و آن را بر من دشوار کن و از من دور کن۔ اے پروردگار من دعائے مرا قبول کن۔ من ناوانم و تو دانائی۔ من عاجزم و تو توانا ہستی۔ من بندۂ توام تو خدا ہستی۔ این دعا را بعد از ہر نماز بہ حضور دل سہ بار بخوانید

والسلام۔ خیرے کن اے فلان و غنیمت شمار عمر زاں بیشتر کہ بانگ برآید فلان نہ ماند

ونیز نوشتہ اند" مکتوب شما رسید خبر وفات اہلیہ شما معلوم شد ہمہ مایان غمگین شدیم۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْن

امروز گراز رفتہ عزیزان خبرے نیست فرداست درین بزم زما ہم اثرے نیست

اللہ تعالیٰ شمارا صبر جمیل و ثواب کثیر عنایت کند اَللّٰھُمَّ اغْفِرْلَھَا وَارْحَمْھَا وَاعْفُ عَنْھَا وَتَجَاوَزْ عَنْ سَیِّئَاتِھَا۔ آمین۔ یکشنبہ ۲۳ صفر ۱۳۳۳ھ

مکتوب[۱۰۶] صد و ششم۔ بہ اُردو بہ منشی احمد حسین سبزی فروش۔ چھتہ لال میاں تراہا بہرام خان دہلی۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ احمد حسین را بعد از سلام معلوم باد مکتوب شما رسید، وظیفہ شریفہ را بالضرور بلاناغہ بہ حضور دل کنید و تلاوتِ قرآن مجید بالحاظ معنی۔ والسلام تحریر بروز جمعہ دوم رجب الحرام ۱۳۲۶ھ۔ و در مکتوبے نوشتہ اند" از زیارت حضرت بی بی مریم (درخواب) دل ما خوش شد۔ شمارا باید کہ قرآن مجید خواندہ بہ روح پاکش ثواب رسانید و وساوس را دور کردہ صباحاً و مساءً وظیفہ شریفہ بکنید، پرہیزگاری و دینداری اختیار کنید و بر شریعت محکم قائم شوید۔ بخش اللہ سخنان دور و درازمی پرسد۔ وی را باید کہ بہ وظیفہ و نماز مشغول ماند۔ و منیر الدین را نیز اشتغال بہ وظیفہ شریفہ باید کرد۔ این مناسب نیست کہ گاہے می کند و گاہے می گزارد۔ مداومت باید کرد اگرچہ قلیل باشد والسلام ونوشتہ اند" الحمد للہ سبحانہ بہ عافیت ہستیم۔ پروردگار انعامہائے کہ بر مایان کردہ آن را نہایتے نیست و گناہان مایان را ہم حدے نیست۔ حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ۔ بارخدایا، گناہان مایان را بیامرز و مسلمانان را عزت عطا کن۔ دشمنانِ اسلام، مسلمانان را خوار و ذلیل کردہ اند۔ بارالٰہا، مخالفین را برباد کن و مایان را در ہر دو جہان بہ راحت دار۔ بعد از ختم شریف این دعا بہ عاجزی و زاری کنید و ختم شریف را بہ بسیار ادب و حضور دل بخوانید والسلام ونوشتہ اند" ہر کار بہ کردن می شود۔ بہ خواہشاتِ قلبیہ ہیچ کار بہ انجام نمی رسد۔ شما دبخش اللہ می خواہید کہ بہ مجرد آرزوہا از اولیا گردید۔ ھَیْھَاتَ ھَیْھَاتَ۔ مقدارِ وافر از دراہم بود و بِنَا ہم باشد و خشت و مصالحہ ہم موجود بود آن وقت امید خانہ درست است۔

مکتوب[۱۰۷] صد و ہفتم۔ بہ اُردو بہ مولوی بدر الاسلام۔ ساکن زقاق انبیا، کوچہ چیلان۔ دہلی۔ "بہ کسانے کہ ختم شریف می خوانند بگوئید کہ بہ صحتِ الفاظ و فہم معنی و حضور قلب بخوانند۔ ما ملاحظہ کردہ ایم کہ از شمایان بعض افراد بہ عجلت تمام الفاظ می خوانند، نہ بہ صحت الفاظ خیال دارند و نہ بہ فہم معنی و نہ بہ حضور قلب و این مناسب نیست والسلام روز مبارک جمعہ دوازدہم جمادی الآخرہ ۱۳۳۲ھ۔ ونوشتہ اند مکاتیب مولوی بدر الاسلام و مولوی بخش اللہ و عبد النور و عبد الباری و عبد الستار رسیدند۔ از خبر وفات

اہلیہ مرزا فرخ شاہ متالم شدم۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ بیماری چہ بود و چہ مدت بیمار شد و پسرش بر چہ حال است۔ والسلام یکشنبہ ہشتم رجب الحرام ۱۳۳۳ھ

مکتوب شصد و ہشتم بہ اُردو نیز بہ بدر الاسلام۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِکْ عَلٰی سَیِّدِ الخلق مُحَمَّدٍ وَّاَزْوَاجِہٖ وَاَھْلِ بَیْتِہٖ وَاَتْبَاعِہٖ۔ نجیثے نوشتہ کہ تصوّرِ خنزیرے در نماز بہتر است از تصوّر سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم لعنتِ خدا باد ابر این گونہ مردودان خبیثان۔ وشما قول بزرگ خود نوشتہ اید کہ در شرح و بیانِ اِیَّاکَ نَعْبُدُ این گونہ کلام نوشتہ است۔ اگر با این چنین مردودان شما را اعتقادے است پس از ما تعلقِ خود منقطع کنید۔ اگر شما مرید ما ہستید چرا این گونہ تحریرات را مطالعہ می کنید۔ از تحریرات گمراہان خود را دور دارید والسلام دوشنبہ پنجم رجب الحرام ۱۳۳۴ھ و نوشتہ اند"۔۔۔۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔

جَزَی اللّٰہُ رَبَّ الْعَالَمِیْنَ مُحَمَّدًا نَبِیَّ الْھُدٰی عَنَّا بِمَا ھُوَ اَھْلُہٗ

امام طبرانی و ابونعیم در حلیۃ الاولیا و خطیب و ابن النجّار از حضرت عبداللہ بن عباس والیشان از حضور مبارک صلی اللہ علیہ وسلم روایت کردہ اند کہ ہر کہ این دعا را بخواند اجرہا یابد تفصیل اجر در کتاب نوشتہ است۔ ما بیانش نہ کردہ ایم۔ البتہ لآلی منثورہ را عقدِ منظوم ساختہ ایم والسلام سہ شنبہ بست و ششم شوال ۱۳۳۸ھ و در مکتوب دیگر نوشتہ اند۔ مکتوب محمد یوسف و محمد رفیع رسیدہ۔ پروردگار ہر دو را و شما یان را و مایان را مع عافیت و با دینداری و صلاحیت در غلامانِ نیکو کارِ خود داخل فرماید و از خشم و غضبِ خود دُور دارد و بہ رضامندی خود مشرف فرماید والسلام۔

عاجز گوید۔ مولوی بدر الاسلام رحمۃ اللہ بیان می کرد کہ در ایّام طلبِ علم چند سال در لاہور۔ نزد وہابیان قیام داشتم و من عملًا و اعتقادًا وہابی گشتہ بودم۔ چون بہ دہلی مراجعت کردم نظرِ من بر طلعت نورانی حضرت ایشان افتاد و گرویدۂ حضرت ایشان گشتم۔ چون کہ اثرِ وہابیت و غیر مقلدی در نہادم متمکن شدہ بود، احیانًا خیالے فاسد بہ دلم راہ می یافت و حضرت ایشان بر آن تنبیہ می فرمودند و احیانًا چیزے زبانی یا تحریری استفسار می کردم۔ چنان چہ نوبتے پیش حضرت ایشان بیانِ تصور حضور اقدس صلی اللہ علیہ وسلم در تشہد آمد و قول بے ادبے عَلَیْہِ مَا یَسْتَحِقُّہٗ مذکور شد۔ و نوبتے من در عریضہ خود بیانِ یک رسالہ کردم کہ در تفسیر اِیَّاکَ نَعْبُدُ بیانِ تصوّر آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم کردہ بود۔ و حضرت ایشان در جواب عریضہ من در ۱۳۳۴ھ این مکتوب مبارک ارسال کردند و پروردگار سینۂ مرا از جمیع مفاسد پاک کرد"۔ عاجز گوید۔ پروردگار از جماعتِ اشقیا بندگانِ خود را محفوظ دارد۔ اگر این افراد فصلِ سوم را از بابِ چہارم جلدِ

اول کتاب احیاء العلوم للامام حجۃ الاسلام الغزالی قدس اللہ سرہ العالی یا تحریر حضرت مخدوم عبدالاحد قدس اللہ سرہ الامجد یا مکتوب سی ام از دفتر دوم را مطالعہ می کردند ہرگز این گونہ کفریات بر نوک قلم نیاوردے۔ حجۃ الاسلام نوشتہ۔ وَاَحْضِرْ فی قلبکَ النبیَّ صلی اللہ علیہ وسلّم وشخصَہُ الکریمَ وَقُل السلامُ علیکَ اَیُّھا النبیُّ ورحمۃ اللہِ وبرکاتہ، لِیصدقَ اَملُکَ فی اَنّہ یَبلُغُہ وَیُرَدُّ علیکَ مَا ھو اَوْفیٰ منہ۔ الخ۔ وحضرت امام ربّانی مجدد اَلفِ ثانی نوشتہ اند "خواجہ محمد اشرف ورزش نسبت رابطہ را نوشتہ بودند کہ بہ حدّے استیلا یافتہ است کہ در صلاۃ آن را مسجود خود می دانند و می بینند و اگر فرضاً نفی می کنند منتفی نہ می گردد۔ محبّت اطوار این دولت متمنائے طُلّاب است از ہزاران یکے را مگر بدہند۔ صاحب این معاملہ مُستَعِدِّ تام المناسبت است یحتمل کہ بہ اندک صحبتِ شیخ مقتدا جمیع کمالات او را جذب نماید۔ رابطہ را چرا نفی کنند کہ اُو مسجود الیہ است نہ مسجود لہ۔ چرا محاریب و مساجد را نفی نہ کنند" الخ۔ وحضرت مخدوم الأنام را کتاب کنوز الحقائق و رسالہ اسرار التشہد است حضرت خواجہ ہاشم کشمی در کتاب زبدۃ المقامات اند کہ ازان نقل کردہ اند کہ معراج مؤمنین نماز است و آخر نماز قعدہ است۔ فینبغی لھم اَنْ یصلّوا علیہ وفیہ اشارۃٌ الی ان منتھٰی ... معراجھم اِلی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ومنتھیٰ معراجہ صلی اللہ علیہ وسلم الی اللہ سبحانہ وَتَعالیٰ وتَعَظَّمَ اَلاتری انہ علیہ الصلاۃ والسلام اَثْنیٰ علی اللہ سبحانہ فی الابتداء بقولہ التحیات للہ۔ الخ والمومنون امروا بالصلاۃ علیہ، علیہ التحیات والتسلیمات فی منتھاھم" حضرت عطار چہ خوش گفتہ

تو او را اگر بدانستی تمام است　　　ترا کارِ دو عالم بر نظام است

پروردگار از شر علم محفوظ دارد و بہ رضامندی خود مشرف فرماید۔

مکتوب ۱۰۹ صد و نہم۔ بہ اُردو بہ مولوی بخش اللہ۔ ساکن چھتہ لعل میان۔ ترا ہا بہرام خان۔ دہلی۔

مخفی نماند کہ بہ نام مولوی بخش اللہ ہفتاد و دو مکاتیبِ مبارکہ اند چون کہ مولوی بخش اللہ مخلص و خدمتگارِ خصوصی بودہ ازین جہت این مکاتیب شریفہ متعلقہ بہ امور خانہ و حوائج ضروریہ اند۔ لہذا عاجز انتخاب بعض جمل کردہ چیزے می نویسد۔ حضرت ایشان تحریر فرمودہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ وعلیکم السلام ورحمۃ اللہ۔ مجیبُ اللہ نام خوب است۔ معنیش بندۂ کوچک خدا است۔ فقط ہشتم جمادی الاولیٰ ۱۳۳۰ھ ولوشتہ اند شمایان را مناسب است کہ ختم شریف با حضور دل و صحت الفاظ و فہم معنی بعد مغرب بخوانید۔ این عمل بسیار مبارک است و بعد از ختم شریف برائے مایان دعائے سلامتی ایمان و دعائے عافیت در ہر دو جہان و دعائے امن و امان برائے جمیع مسلمانان و دعائے مغفرت گناہان کردہ باشید فضل پروردگار است ما این جا براحت و آسائش می باشیم۔

بہشت آن جا کہ آزارے نہ باشد　　　کسے را با کسے کارے نہ باشد

چہار شنبہ بستم جمادی الآخرہ ۱۳۳۳ھ۔ چون حافظ محمد یعقوب صاحب (مجددی پانی پتی) می فرمایند کہ من مستحق زکات ہستم قول ایشان شرعاً معتبر است۔ بہ ایشان زکات دادہ شود شوال ۱۳۳۴ھ خبر وفات مولوی کاظم علی معلوم شد غفر اللہ لنا ولہ ذوالقعدہ ۱۳۳۴ھ۔ از علالتِ نجش اللہ رنجیدہ شدم پروردگار نجش اللہ را صحت دہد اَسْأَلُ اللّٰهَ الْعَظِيْمَ رَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيْمِ اَنْ يَّشْفِيَهٗ۔ ذوالقعدہ ۱۳۳۴ھ عبدالمنان بسیار غنیمت بود، عالم، فاضل، صالح و دیندار بود۔ در بعض خصال حمیدہ از عبدالحلیم بہتر بود وے چہ مرد کہ خاتمۂ برکت شہر شما شد۔ حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ۔ از دہ ہزار مسلمانانِ دہلی ذاتِ او بہتر بود۔ تحریر جمعہ دوم شوال ۱۳۳۶ھ (وفاتِ مُلّا عبدالحلیم بہ پنجشنبہ ہفدہم رمضان ۱۳۳۶ھ بودہ کما تقدم)

وَلَقَدْ عَلِمْتُ بِاَنَّ قَصْرِیْ حُفْرَةٌ　　　غَبْرَاءُ يَحْمِلُنِیْ اِلَيْهَا شَرْجَعُ

فَبَكَتْ بَنَاتِیْ شَجْوَهُنَّ وَزَوْجَتِیْ　　　وَالْاَقْرَبُوْنَ اِلَیَّ ثُمَّ تَصَدَّعُوْا

وَتُرِكْتُ فِیْ غَبْرَاءَ يُكْرَهُ وِرْدُهَا　　　تَسْفِیْ عَلَیَّ الرِّيْحُ حِيْنَ اُوَدَّعُ

وکلمۂ قصری بہ فتح قاف بہ معنی آخر امری است۔ قائل این اشعار حضرت عبدہ اند حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ اشعارِ ایشان را پسند می کردند۔ و این شعر نیز از ایشان است۔

فَمَا كَانَ قَيْسٌ هُلْكُهٗ هُلْكُ وَاحِدٍ　　　وَلٰكِنَّهٗ بُنْيَانُ قَوْمٍ تَهَدَّمَا

و این شعرے است کہ تا این زمان کسے مثلش نہ گفتہ و این گونہ شعر را بے نظیر گویند بہ مولوی عبدالعلی صاحب این شعر نشان دہید و سلام ما بہ ایشان بگوئید والسلام چہار شنبہ پانزدہم محرم الحرام ۱۳۳۹ھ و در مکتوبے نا اہلی بعض افراد را ذکر کردہ تحریر فرمودہ اند۔ اِذَا وُسِّدَ الْاَمْرُ اِلٰی غَيْرِ اَهْلِهٖ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ۔ یعنی چون کار بہ نا اہل سپردہ شود پس انتظار قیامت کُن۔

مکتوب ۱۱۰ صد و دہم۔ بہ فارسی بہ حاجی عبداللہ خان کشمیری مُہرکن مخلصِ قدیم۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ خط حاجی عبداللہ رجسٹری کردہ شدہ رسید۔ الحمد للہ رب العالمین ما تا دم تحریر با فرزندان ثلاثہ بلال بن عبداللہ بن عمر و زید بن عبداللہ بن عمر و سالم بن عبداللہ بن عمر و والدۂ ایشان و ہمشیرگان ایشان و جمیع متعلقین بہ خیر و عافیت زندہ ایم۔ شب یکشنبہ پنجم شعبان از دہلی بہ جانب کوئٹہ بہ راہ لاہور روانہ شدیم و بہ روز سہ شنبہ ہفتم شعبان بعد از ظہر بہ کوئٹہ بلوچستان بہ خانۂ خود بہ آرام رسیدیم۔ الحمد للہ رب العالمین۔ امید است کہ انگشتری نگینۂ عمدہ و خوب ساختہ باشید۔ ہر قدر توانی بہ تعظیم و ادب یادِ الٰہی در باطنِ خود کن۔

یَا غِیَاثِیْ وَخَیْرَ مُلْتَحَدِیْ — لَیْسَ لِیْ مَنْ یُغِیْثُ مِنْ اَحَدِ
عَافِنِیْ رَبِّ وَاعْفُ عَنْ نَکَدِ — رَبِّ وَاغْسِلْ خَطَایَ بِالْبَرَدِ
وَعَنِ الدِّیْنِ لَا تُزِلْ قَدَمِیْ — وَاَقِلْ عَثْرَتِیْ وَخُذْ بِیَدِیْ
وَارْضَ عَنِّیْ بِرِضًا بِلَا سَخَطٍ — وَعَنِ الْوَالِدَیْنِ وَالْوَلَدِ
وَارْحَمْ ابْنَائِیَ الثَّلَاثَ بِلَا — لَا وَرَیْدًا وَسَالِمًا وَلَدِ
اَخَوَاتٌ وَوَالِدَانِ لَهُمْ — فَاحْفَظِ الْکُلَّ رَبِّ مِنْ نَکَدِ
وَالْاُلیٰ اَحْسَنُوْا اِلَیَّ عَلیٰ — سُوْلِیَ احْسِنْ اِلَیْهِمُ وَجُدِ
حَسْبِیَ اللّٰهُ فِی الْحَیَاتِ وَفِیْ — سَکَرَاتِ الْمَمَاتِ وَاللَّحَدِ
وَحِسَابِیْ وَوَزْنِ اَعْمَالِیْ — وَقِیَامِیْ لِرَبِّیَ الْاَحَدِ
وَاِذَا مَا صَحِیْفَتِیْ نُشِرَتْ — وَاِذَا مَا سُئِلْتُ عَنْ لَدَدِ
وَهُوَ نِعْمَ الْوَکِیْلُ یَکْلَؤُنِیْ — فِیْ نَهَارِیْ وَلَیْلَتِیْ وَغَدِ

مکتوب ۱۱۱ صد و یازدہم ۔ بہ اُردو بہ حافظ غلام رضا دہلوی ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ حافظ غلام رضا را بعد از سلام واضح باد ما بہ روز شنبہ دوازدہم شوال از کوئٹہ روانہ شدہ بہ یکشنبہ سیزدہم ماہ بہ وقت صبح صادق بہ سکھر رسیدیم ۔ این شہر از ملک سندھ بر لب دریا واقع است ۔ بر کنار رُود یک بنگلہ خوب بہ چہل روپیہ ایجارِ ماہانہ گرفتیم ۔ این جا از مرض وہم از خنک محفوظ ہستیم ۔ چون کہ طبیب خان را کار در پیش است ازین جہت ما احمد خان (متاخیل) را از کوئٹہ بہ دہلی فرستادیم ۔ شما ایشان را طریقہ حفاظت اسباب و دروازہ تعلیم کنید ۔ عنوان ما این است حضرت صاحب دہلوی سکھر ۔ سندھ ۔ چہار شنبہ شانزدہم شوال ۱۳۲۶ھ

مکتوب ۱۱۲ صد و دوازدہم ۔ بہ اُردو بہ حاجی مُلّا احمد خان مُتاخیل ساکن کٹواز ۔ افغانستان ۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ احمد خان متاخیل را بعد از سلام مسنون معلوم باد مکاتیب شما می رسند و دل خوش می شود ۔ از وفات مُلّا گل مُتألّم شدم ، در مخلصین ما دیگر کسے چنین صاحب علم و عمل و ثابت قدم بہ نظر نمی آید ۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ ۔ بہ طورے کہ عبد اللہ (علی زی) از طرف ما بہ طالبانِ سلسلہ وظیفہ شریفہ تعلیم می داد و تجدید وظیفہ می کرد شما را باید کہ بہ ہمان طور تعلیم و تجدید وظیفہ از طرف ما بکنید ۔ سید نعمت علی و سید معشوق علی و سرور را وظیفہ تعلیم کنید و بر وظیفہ کردنِ ایشان نظر دارید والسلام تحریر ماہ شوال ۱۳۲۶ھ از سکھر ۔ سندھ ۔

مکتوب ۱۱۳ صد و سیزدہم ۔ بہ اُردو بہ فاخر احمد خان انصاری ساکن محلہ قاضیان ۔ پانی پت ۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ سہ مکاتیب رسیدند و خبر وفات اہلیہ شما معلوم شد۔ در خانہ ہمہ غمگین شدند۔ بیانِ صلاح و محبتِ ایشان و دعائے خیر برائے ایشان می کنند۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ اَللّٰھُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَلَھَا وَارْحَمْنَا وَاِیَّاھَا وَاعْفُ عَنَّا وَعَنْھَا بِرَحْمَتِكَ یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ۔ بعد از نماز پنجگانہ این دعا بہ حضور دل شما و اولاد او شان بخوانید والسلام جمعہ بست و یکم رجب الحرام ۱۳۳۶ھ۔ عاجز گوید وفات زوجۂ فاخر احمد خان بہ روز جمعہ نواخت سہ از ظہر، چہاردہم رجب ۱۳۳۶ھ۔ ۲۶۔ اپریل ۱۹۱۸ء واقع شدہ۔ رحمہا اللہ۔

مکتوب ۱۱۴ صد و چہاردہم۔ بہ اُردو۔ بہ شیخ محمد الیاس پسر حافظ محمد اسحاق رانی کھیت والا۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ تا این زمان طریقۂ ادب شما با ماخوب است و شما بر نہج محمد اسحاق ثابت۔ این سعادت مندی شما است۔ علی الخصوص خدمت و آرائش محفل میلاد شریف کہ سعادت کبریٰ است۔ اظہارِ مسرت بہ ولادتِ چنین پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) نہایت سعادت است بلکہ عین ایمانداری۔ این خدمت و سعادت را بعد از ما ہم نہ گزارید۔ والسلام دوشنبہ ۱۲ ماہ مبارک رمضان ۱۳۳۹ھ۔ پروردگار جل شانہٗ و عَمَّ احسانہٗ شیخ محمد الیاس را فرزند عنایت کرد۔ عریضہ بہ کوئٹہ ارسال کردند و نامش پرسیدند حضرت ایشان بہ دستِ مبارکِ خود درج ذیل مکتوب از جانب حضرت برادر کلان تحریر فرمودند۔

بِسمِ اللّٰہِ الرَّحمٰنِ الرَّحِیمِ۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّبَارِكْ وَسَلِّمْ عَلَیْہِ، مِنْ بِلَالِ بْنِ عَبْدِ اللّٰہِ بْنِ عُمَرَ وَوَالِدِہٖ غَفَرَ اللّٰہُ لَھُمْ وَعَفَا عَنْھُمْ وَعَافَاھُمْ اِلٰی مُوْسٰی بْنِ اِلْیَاسَ بْنِ اِسْحَاقَ وَوَالِدِہٖ سَلَامٌ عَلَیْكَ فَاِنِّیْ اَحْمَدُ اِلَیْكَ اللّٰہَ الَّذِیْ لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ رَبُّ الْعَالَمِیْنَ وَاُصَلِّیْ وَاُسَلِّمُ عَلٰی رَسُوْلِہٖ مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِیّٖنَ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَعَلٰی اٰلِہٖ اَجْمَعِیْنَ وَقَدْ سَمَّیْتُ وَلَدَكَ مُوْسٰی وَھُوَ اَفْضَلُ مِنْ اِلْیَاسَ وَاِسْحَاقَ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا مُوْسٰی وَعَلَی الْاَنْبِیَاءِ کُلِّھِمْ۔ بَارَكَ اللّٰہُ تَعَالٰی فِیْكَ وَفِیْ اَوْلَادِكَ وَسَلَامٌ عَلَیْكَ وَعَلٰی اُمِّكَ۔ حُرِّرَ یَوْمَ السَّبْتِ التَّاسِعَ وَالْعِشْرِیْنَ مِنْ ذِی الْحِجَّۃِ الْحَرَامِ آخِرَ سَنَۃِ تِسْعٍ وَّثَلَاثِیْنَ وَثَلَاثِمِائَۃٍ وَّاَلْفٍ۔ حضرت ایشان برائے شیخ محمد الیاس دعائے برکت برائے اولاد کردند، وفات شیخ محمد الیاس بہ روز شنبہ ہفدہم محرم الحرام ۱۳۸۹ھ شدہ۔ عند الوفات ہشت پسر و ہشت دختر گزاشتند۔ نام پسران بہ این ترتیب آست محمد موسیٰ، محمد ابراہیم۔ عبد الرحمٰن۔ اقبال۔ صالح۔ داؤد۔ ظفر۔ محسن۔ حفظہم اللہ۔ و حضرت ایشان برائے محمد موسیٰ دعا فرمودند۔ حق تعالیٰ وی را آسائش و راحت دنیا بہ وجہے عنایت کرد کہ کسے را خیال و گمان ہم نہ می شد۔ افسوس کہ چار روز بہ مرضِ دل علیل شدہ بہ روز چار شنبہ نواخت یازدہ از روز ہفتم ذی الحجۃ الحرام

۱۳۹۳ھ ازین دنیا سفر کردہ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَحِمَ اَبَاہُ اِلْیَاسَ وَاَبَا اَبِیْہِ اِسْحَاقَ وَغَفَرَ لَھُمْ وَعَفَا عَنْھُمْ۔ محمد موسیٰ سہ پسر۔ اعجاز و ہارون وراشد۔ وچار دختر گزاشتہ۔

مکتوب ۱۱۵ صد و پانزدہم بہ اُردو۔ این مکتوب مبارک، مکتوب واحد نیست بلکہ انتخاب مکاتیبِ کثیرہ است کہ حضرت ایشان اَملا می فرمودند و مولوی بخش اللہ تحریر می کرد۔ مولوی بخش اللہ بعض جمل را نقل کردہ نزد خود محفوظ می کرد۔ آن جملِ محفوظ را بہ صورت این مکتوب عاجز می نویسد۔ رحم اللہ جامعہا۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ وعلیک السلام ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ مالکِ حقیقی اللہ جل جلالہ است ہر چہ خواہد می کند۔ "مفہوم شعر حضرت ایشان" پاک است اللہ تعالیٰ کہ مالک زمین و آسمان است، ما ہمہ زیرِ فرمانِ اُو سبحانہ ہستیم واو تعالیٰ حکمران واحد حقیقی است، بندہ راشاید کہ بہ ہر حال از مالکِ خود راضی بود۔ اھ۔ وعلیکم السلام۔ اَوّلاً آن کہ من ضعیف شدہ ام، وثانیاً آن کہ در طبائع ہندیان و مزاج ما اختلاف است واز وجہ اختلاف مناسبت مفقود شدہ، چون مناسبت نہ باشد راہِ فیض مسدود می باشد۔ اغراض و مقاصدِ ایشان را با اغراض و مقاصدِ ما مناسبت نیست بلکہ مباینت ظاہر است۔ ایشان ما را و ما ایشان را ہمہ وقت بہ زبانِ حال می گوئیم۔

ترسم نہ رسی بہ کعبہ اے اعرابی   کاین رہ کہ تو می روی بہ ترکستان است

نہ دو چار را بلکہ ہزاران را تجربہ کردہ ایم۔ حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ وَلَاحَوْلَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ۔ بنابرین مناسب نیست کہ اوقاتِ عزیز خود را و دیگرے را ضائع کنیم۔ اھ۔ (این شخص چند جا بیعت شدہ بود و احوالِ پریشانی خود را در عریضہ نوشتہ بود) و بہ یکے نوشتند۔ بعد از سلام علیک معلوم باد مکتوب رسید الحمدُ للّٰہِ ربِّ العالَمِیْنَ مع متعلقین بہ عافیت ہستیم۔ حالا ضعیف شدہ ایم۔ تا وقتے کہ کسے دو سہ ماہ در خدمت نہ ماند۔ آگاہی بر احوال وے کما حقہٗ حاصل نہ می شود۔ ما شما را نہ شناختیم و نہ از حالِ شما آگاہ ہستیم۔ اھ۔ مکتوب شما رسید۔ وظیفہ شریفہ می کنید۔ دل ما ازاین خبر خوش شد۔ اگر شما نزدِ ما می بودید دَرْ وساوسِ شما فکر می کردیم و چیزے می گفتیم اکنون کہ شما بااین دوری می باشید علاج وساوس دشوار است۔ ما قولِ نادُرُست بہ کسے نہ می گوئیم۔ بہ این دوری اثرِ توجہ کاملاً ظاہر نہ می شود۔ طالب علم چون در خدمتِ اُستاد می ماند علم می آموزد و اگر از استاد دور می باشد از علم محروم می ماند۔ اھ۔ مکتوب شما رسید۔ اے عزیز۔ کسانے کہ در حضور ہستند توجہ خاص بر حالِ ایشان ہم احیاناً می باشد چہ جائے کہ بر دور افتادگان۔ اھ۔ برائے ادائگی قرض نسخہ مجرّب نہ داریم۔ درین باب بہ دنیا دارے رجوع کنید کہ آیا فروختن مکانات مناسب است، یا تجارت کردن یا بہ دیگر کار مشغول شدن و بر رسول مقبول

صلی اللہ علیہ وسلم یک بار درود فرستادن در مدۃ العمر واجب است و در مجلسے کہ ذکر حضور پرنُور بار بار شود یک نوبت درود خواندن واجب است و ہر قدر اضافہ کند بہتر است۔ از درود شریف منع کردن کار "وہابی" است۔ از دے خود را دور دارید۔ نماز تہجّد نفل است۔ و این عمل بسیار مبارک و ذی شان است۔ ہر شخص را توفیق این نماز نیست، بعضے از خوش نصیبان ازین سعادت بہرہ مند می شوند۔ اھ۔ برائے موت وقتے مقرر است و کسے نمی داند کہ کے بمیرد در ضعیفی پروردگار را یاد کردن و بہ وظیفۂ شریفہ مشغول بودن و نسبت شریفہ حاصل کردن علامات خوب اند۔ بندہ را شاید کہ بر دین و ایمان قائم ماند و از پروردگار خود امید مغفرت داشتہ باشد کہ وے تمام گناہان را خواہد بخشید۔ وظیفۂ شریفہ را بہ شوق باید کرد و در ازالۂ وساوس سعی باید کرد۔ اھ۔ پروردگار شما را کامیاب کند و ما را و شما را علمِ نافع و عملِ مقبول عنایت کند۔ اھ۔ دخترِ شما رحلت کرد۔ غَفَرَ اللّٰہُ لنا و لہا۔ پروردگار خطاہائے ما و شما را معاف کند و زوجۂ شما را صحت دہد۔ شما خوب می کنید کہ بہ وظیفۂ شریفہ مشغول می باشید و وظیفہ بہ طورے بکنید کہ اثر آن بر دل شما شود۔ ما شجرۂ شریفہ بہ آن شخص می دہیم کہ در وظیفۂ وے تاثیرے ظاہر شود۔ اھ۔ مکتوب شما رسید۔ واقفیت با شما نہ داریم۔ لہٰذا ضرورت نیست کہ شما بیائید و احوالِ خود با ما گوئید بلکہ مناسب این است کہ نزد سید عبدالوہاب بروید و احوالِ خود را بہ ایشان گوئید۔ ایشان بہ عقبِ مسجد کالے خان قیام دارند۔ البتہ برائے دفع شیاطین خواندن و شنیدن سورۂ بقر مجرب است۔ اھ۔ شما علمِ دین می خوانید۔ بسیار خوب می کنید۔ برائے حافظہ رَبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا یک صد بار صبح و یک صد بار شام۔ اوّل و آخر یازدہ یازدہ بار درود شریف بخوانید۔ پروردگار در علمِ شما برکت دہد۔ اگر سعی کردید ان شاء اللہ کامیاب می شوید و بلا سعی ہیچ۔ اھ۔ حضرت قبلہ و کعبہ جناب پیر و مرشد ما رحمۃ اللہ علیہ می فرمودند۔ در مرض باید خواند۔ یَا حَلِیْمُ یَا کَرِیْمُ مرا شفا دہ۔ برائے خواندن تعیّنِ وقت نیست۔ اھ۔ شخصے از پریشانی و بدحالی خود نوشتہ بود۔ بہ وے تحریر فرمودند۔ بر فرضِ خدا قائم و از حرامِ خدا قطعًا دور باش و بہ کثرت استغفار بخوان۔ ان شاء اللہ روئے بہبودی خواہی دید۔ اھ۔ شخصے نوشت کہ بہ ہیچ نوع مرض زائل نمی شود۔ نوشتند چہل و یک بار سورۂ فاتحہ خواندن و بر مریض دمیدن برائے شفا یابی نزد بزرگان مشہور است و ایشان تعلیم این وظیفہ می کردند۔ اھ۔ بہ صالح محمد خاں۔ بہ میو اسپتال۔ جیپور راجپوتانہ بہ دستِ مبارک خود نوشتہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ (و آن عربی اشعار نوشتہ اند کہ در مکتوب صد و نہم گزشتہ و باز نوشتہ اند) وَصَلَّی اللّٰہُ عَلٰی خَیْرِ خَلْقِہٖ مُحَمَّدٍ وَّآلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ۔ ما شما را نہ شناختیم، امّا بعض ادعیۂ خاصّہ منظومہ متبرکہ را نوشتیم کہ شاید

مسلمانے آن را بہ اخلاصِ قلب بخواند وکامیاب شود۔ اِنَّهٗ قَرِیْبٌ مُّجِیْبٌ والسلام یکشنبہ چہارم ربیع الآخر ۱۳۴۰ھ۔ ۴ دسمبر ۱۹۲۱ء۔ و بہ یکے تحریر فرمودہ اند۔

از گنہ برگشتن و ہم کردنِ کارِ ثواب — نیست ممکن جز بہ حکمِ مالکِ روزِ حساب

و بر کاغذے تحریر فرمودہ اند۔

ہر کہ خیزد بامداد از خواب و نبود در سرش — جز خیالِ خورد از وآئینِ بیداری مجوے

وان کہ شوید دست چون پاے از سرِ بستر کشد — تا بہ خوان و سُفرہ آرد دست از دست ارے بشوے

ہائے افسوس ہائے افسوس حسبنا اللہ ونعم الوکیل

مکتوب ۱۱۶ صد و شانزدہم۔ بہ فارسی بہ عموم مسلمین۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ بہ جمیع مریدان و دوستان و مسلمانان السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، ازین حقیر عبداللہ ابوالخیر فاروقی برائے فتح خان و گلے واختر و مُلا محمد نعیم آخوندزادہ و مُلا محمد گل و مُلا عطا محمد و میا نور و مُلا سمندر و ہمہ خادمان نوشتہ می شود کہ برائے مجروحان و یتیمان ترک درین جا چندہ (جمع تبرعات) می شود۔ از ہمہ برادران اسلام می خواہیم کہ در چندہ شریک شوند۔ شما را لازم است کہ ہمراہ احمد علیزی در باب چندہ سعی بلیغ بکنید، عَلَى الْمُوْسِعِ قَدَرُهٗ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهٗ وَاِنِ اسْتَنْصَرُوْكُمْ فِي الدِّيْنِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ۔ جَزَى اللّٰهُ الْمُحْسِنِيْنَ خَيْرًا۔

کارے کن اے فلان و غنیمت شمار عمر — زان پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

والسلام۔ مُہر [ابوالخیر عبداللہ بن عمر الفاروقی النقشبندی] عفی اللہ تعالیٰ عنہٗ

و بہ خوانین قبیلۂ شہوانی بہ کاریز غلام پرویز مستونگ۔ بلوچستان تحریر فرمودند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ سردار میر احمد خان شہوانی و حبیب اللہ خان سلمہما اللہ تعالیٰ بعد سلام مسنون واضح باد مکتوب شما رسید، حالات معلوم شد مولوی عبدالحلیم کہ کاغذ بہ شما فرستادہ بود بہ امر ما فرستادہ بود، حالا بہ خاطر شما بہ دست خط خود این کاغذ نوشتیم ہر چہ مبلغ (الدراہم) بفرستید قبول خواہد شد۔ حق تعالیٰ ما و شما را بہ سعادت دو جہان مشرف کند والسلام عبداللہ ابوالخیر فاروقی بہ قلم خود۔

مکتوب ۱۱۷ صد و ہفدہم۔ بہ اُردو از ریاست رامپور بہ نام حضرت برادر کلان ارسال فرمودہ اند جناب ایشان و این عاجز در دہلی سبق می خواندیم۔ نوشتہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم برخوردار محمود الخصال حضرت بلال، حفظہ اللہ الکبیر المتعال، عن اتباع النفس والشیطان والھوی والضلال وعن سوء المنقلب فی الاھل والمال وجعلہ رضی الافعال والأقوال، ذا صلاحٍ وفلاحٍ وفضلٍ و

کمالِ، مکاتیبِ شما می رسد۔ باید کہ بہ خطِ خوش مکتوب بنویسید تا کہ خوبی شمارا دیدہ دل خوش شود۔ در خواندنِ این قدر محنت نہ کنید کہ بر دماغ بار بود و طبیعت مضمحل گردد، علمِ قلیل باسلامتی فکر بہتر است از علمِ کثیر باخرابی فکر، حضرت زید بسیار بدخط بطاقہ می نویسد۔ دیرا نوشتن بیاموزانید شما ہر دو پابندی نماز و وضو کنید۔ نیم ساعت مشق تجوید ہم بکنید و شما ہر دو سیپارۂ شریف بہ تجوید خوانید، دیک ساعت گشت را عادت گیرید۔ ہوا خوری ہر روز باید کرد۔ باخان صاحب (منشی ننّے خان) ملاقات کردہ باشید و با برادرزادۂ ایشان عبدالمجید خان گفتگو کنید تا از آدابِ تکلّم و از طریقۂ جواب دادن و خندیدن واقف شوید۔

نصیحت گوش کن جاناں کہ از جاں دوست تر دارند | جوانانِ سعادت مند پندِ پیرِ دانا را

والسلام علیکما۔ سہ شنبہ بست و چہارم ربیع الآخر ۱۳۳۴ھ۔ ۲۹۔ فروری ۱۹۱۶ء۔ و تحریر فرمودہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از خطوط حضرت بلال معلوم شد کہ در دہلی گرمی زیادہ است۔ لہٰذا مناسب است کہ شمایان ہمہ این جا بیائید۔ مبادا کسے را از گرمی تکلیفے رسد۔ این جا گرمی از دہلی کمتر بود۔ خانہ وسیع و کشادہ است کہ دران سکونت داریم۔ ثانیاً آن کہ در تنہائی قدرے پریشانی می باشد۔ ثالثاً در دہلی خاص آسائش و آرام ہم نیست۔ والحمد للہ رب العالمین دیگر ہمہ خیریت است۔ در گرمی ما را رغبت بہ طعام کم می شود بنا برین گفتہ ایم کہ از امشب فرستادنِ طعام را بند کنید باقی ہمہ را سلام و دعا۔ والسلام شنبہ چہارم جمادی الآخرہ ۱۳۳۴ھ۔ ۸۔ اپریل ۱۹۱۶ء۔ و نوشتہ اند۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین سبحانہ اللّٰھم صل وسلم وبارك علی سیدنا محمد واھل بیته و ازواجه وذریاته اجمعین۔ مکاتیب حضرت بلال۔ حضرت زید بخش اللہ رسیدند۔ ما را ہیچ تکلیف نیست۔ البتہ در روز قدرے بے آرامی از وجہ گرمی می شود۔ بعد الظہر بہ نواخت پنج برائے تفریح می رویم و نماز عصر و مغرب آن جا می خوانیم و باز می آئیم، قرآن مجید و وظیفہ را ترک نہ کنید و از کارے کہ موجبِ گناہ باشد دور باشید دیگر خیریت است والسلام۔

بَنُوۡهُ بِلَالٌ ثُمَّ زَيۡدٌ وَسَالِمٌ | فَيَا رَبِّ بَارِكۡ فِيۡهِمُوۡ مُتَفَضِّلًا
وَفِيۡ وَالِدَيۡهِمۡ ثُمَّ فِيۡ اَخَوَاتِهِمۡ | وَعَافِ جَمِيۡعًا وَاعۡفُ عَنۡهُمۡ وَاَفۡضِلَا
وَلِلدِّيۡنِ وَفِّقۡهُمۡ وَلِلۡعِلۡمِ وَالتُّقٰى | وَاَوۡرِثۡهُمُ الۡقُرۡاٰنَ وَالصُّحُفَ الۡعُلٰى

سہ شنبہ ہفتم جمادی الآخرہ ۱۳۳۴ھ۔ ۱۱۔ اپریل ۱۹۱۶ء۔

مکتوب ۱۱۸ صد و ہژدہم۔ بہ فارسی۔ بہ حضرت برادر کلان و این عاجز بہ کوئٹہ ارسال فرمودند۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم - برخورداران ارجمند حضرت بلال وحضرت زید عافاهما اللہ تعالیٰ وَرَقَّاهُمَا اِلٰی مَدَارِجِ الْکَمَالِ - بعد دعوات طیبات الحمد للہ سبحانہ احوال بہ خیریت است وسلامتی شما مطلوب - امروز کہ روزِ جمعہ سیزدہم ماہ است عریضہ شما نہ رسید - بہ روزِ چہارشنبہ عریضہ چرا نہ فرستادید - اگر از شما غفلت شدہ بود ولی محمد یا خیر اللہ رامی بایست کہ عریضہ ارسال می کرد - یک کارڈ ہر روز فرستادن لازم است خصوصاً بعد از شنیدن احوالِ مرضِ شما - حَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ - وَالسَّلَام - جمعہ سیزدہم جمادی الآخرہ ۱۳۳۵ھ - ۶- اپریل ۱۹۱۷ء -

انتخاب وتلخیص بعض مکاتیبِ مبارکہ کہ نزد عاجز نقل آنہا یا اصل مبارک محفوظ است بہ اتمام رسید - فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ سُبْحَانَہٗ عَلٰی ذٰلِكَ وَالشُّكْرُ لَہٗ جَلَّ شَانُہٗ وَعَمَّ اِحْسَانُہٗ وحالا عاجز آن مکاتیبِ مبارکہ را اولاً می نویسد کہ بہ حیات قبلہ گاہ خود بہ عزیزان ودوستان تحریر فرمودہ اند و آخراً آن مکتوب مبارک را نقل می کند کہ بہ سیادت وشرافت پناہ ومعارف وحقائق آگاہ مولانا سید عبد السلام قدس سرہ نوشتہ اند - واللہ الموفق والمعین -

مکاتیبِ قیّمہ

مکتوبِ اوّل - واین مکتوبے است کہ حضرت شاہ محمد معصوم از مدینہ منورہ بہ خدمت حضرت جدِّ امجد بہ مکہ مکرمہ بہ چہارشنبہ بست وچہارم رمضان مبارک ۱۲۸۸ھ ارسال کردہ اند ودرین مکتوب قدرے حضرت شاہ عبد الغنی محدّث دار الہجرہ ہم تحریر فرمودہ اند، شاہ محمد معصوم نوشتہ اند "الحمد للہ کہ درین جا ہمہ خورد وکلاں بہ خیریت ہستند وبرادر عزیز حافظ ابو الخیر صاحب دو ختم قرآن مجید بہ خوبی خواندند ونوید صحت وسلامتی ذات والا صفات از درگاہ الٰہی خواہان - الخ - در آخر این مکتوب مبارک حضرت سیدی الوالد یک سطر نوشتہ اند " از فدوی حقیر پر تقصیر ابو الخیر عبد اللہ آداب ونیاز وشوق عتبہ بوسی معروض است وباقی احوال منحصر بر قدم بوسی یا خط دیگر است " اھ

مکتوبِ دوم - بہ حضرت شاہ محمد معصوم بہ ریاست رامپور نوشتہ اند " بہ خدمت شریف حضرت اخوی صاحب سلامت - از طرف ابو الخیر عبد اللہ بن عمر نقشبندی مجددی بعد سلام ونیاز واشتیاق مواصلت کثیر المباہجت کہ حدے ونہایتے نہ دارد معروض می دارد کہ الحمد للہ والمنہ احقر مع حضرتین حضرت والد ماجد وحضرت عم مکرم - بہ خیریت است وصحت وتندرستی آن جناب مع ہمشیرہ مطلوب ومرغوب - عنایت نامہ فیض شمامہ بہ دست مجی ابو البرکات صاحب رسید - خوش وقت گردانید حضرت حق سلامت دارد - بحرمۃ النبی وآلہ الامجد - مکاتیب جناب بہ ہر یک رسانیدم ، خاطر جمع دارند، حضرت عم مکرم مع مولوی

ابوالبرکات بخیر و عافیت رسیدند و ہستند۔ بہ مرزا شاہ رُخ بیگ و ہمشیرہ با و میاں یوسف و ہمشیرہ عائشہ بیگم تسلیم رسانند از طرف حضرت والد بہ جمیع صاحبزادگان سلام و نیاز و دعا بہ حسب مرتبہ قبول باد والسلام علی من اتبع الھدیٰ۔

مکتوب۳ سوم۔ بہ جناب مرزا عبداللہ بیگ۔ بہ مدینہ منورہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از فقیر ابوالخیر عبداللہ احمدی برادر طریقہ شفیق و مہربان مرزا عبداللہ بیگ صاحب۔ بعد سلام مسنون مطالعہ فرمایند، للہ سبحانہ الحمد فقیر تا حین تحریر مع سیّدی الوالد بہ خیریت است و صحت و تندرستی آن شفیق از درگاہ الٰہی مسئول پیش ازیں بہ صحابت علی سقا مبلغ دہ ریال فرانسہ مرسلۂ ایشان رسید و رسیدش نیز فرستادہ شد حال البقیہ مبلغ کہ بست ریال است ہمراہ حامل رقیمہ امان تابع شیخ عبداللطیف جادی فنتیانہ ارسال فرمایند کہ مرد معتمد است و کاغذ وصول ازوے گرفتہ در جواب مکتوب ہذا تحریر فرمایند والسلام علیکم۔

مکتوب۴ چہارم۔ نیز بہ جناب عبداللہ بیگ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از ابوالخیر عبداللہ بن عمر احمدی برادر طریقت محبی مشفقی مرزا عبداللہ بیگ صاحب وفقہ اللہ لمرضاتہ سلام مسنون مطالعہ فرمایند۔ للہ سبحانہ الحمد۔ فقیر مع سیدی مرشدی بالخیر است و صحت و عافیت ایشان مسئول۔ دو قطعہ خط محبت نمط ازان مکرم رسیدند و خطوط برادر صاحب نیز رسیدہ و ہمہ احوالِ مُندرجہ معلوم شد، خطوط برادر صاحب بہ رامپور و خط عبدالرحیم خان بہ دہلی خواہم فرستاد خاطر جمع دارند۔ بہ خدمتِ یارِ جفا جو و ستمگار بدخو میاں محمد یوسف بعد سلام آن کہ امانت مرسلۂ شان رسید لیکن ہیچ خط نہ رسید۔ حسبنا اللہ و نعم الوکیل ؎

ما زیاران چشم یاری داشتیم — خود غلط بود آن چہ ما پنداشتیم

والسلام سن ختام تحریر ہفدہم شعبان روز چہار شنبہ۔ بہ خدمت جناب ہمشیرہ صاحبہ سلام مسنون برسد۔ بہ جہتِ عجلت خط نہ توانستم نوشت۔ ان شاء اللہ امانت مطلوبہ و خط بعد ازیں خواہم فرستاد والسلام علیٰ سائر المحبین۔ اھ۔ عاجز گوید، میاں محمد یوسف فرزند حافظ غلام مجددِ شہید و برادر کلاں حافظ محمد یعقوب اند کہ از اولاد حضرت صبغۃ اللہ بودند و ذکر حافظ محمد یعقوب در فصل سوم گزشتہ است۔ و مراد از ہمشیرہ صاحبہ جناب امۃ الجمیل دخترِ حضرت شاہ محمد مظہر اند۔ محمد یوسف برادر رضاعی ایشان بودند قدس اللہ اسرارھما۔

مکتوب۵ پنجم۔ بہ جناب معارف و حقائق آگاہ مولانا سید عبدالسلام ہسوی خلیفۂ اجل حضرت شاہ احمد سعید قدس سرہ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ الحمد للہ و سلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ۔ از ابوالخیر عبداللہ بن عمر کان اللہ لہ بہ خدمت حقائق پناہی معارف دستگاہی مولانا سید عبدالسلام جعلہ اللہ للمتقین اماماً و کثّر امثالہ و بارک فی علومہ و معارفہ و عمرہ۔ السلام علیکم و رحمۃ اللہ و برکاتہ۔

وَبَعْدُ فَلِلّٰہِ سُبْحَانَہٗ الْمِنَّۃُ وَالْحَمْدُ وَالشُّکْرُ عَلٰی مَا اَنْعَمَ وَعَلٰی مَا اَبْلٰی۔ ہر چند این مصیبتِ عظمٰی، فوت چنین ولی و مرشد و شفیق و عاشق و معلّم مربے وداروئے نہ دارد۔ می دانم کہ تالبِ گور این داغ مونس من است۔ امّا بعد وفات شریف عنایتہا و نوازشہا بیش از ایامِ حیات مشہود اند، و دل را بہ تصورِ صورتِ مبارک خورسندی دارم۔ اِنَّا لِلّٰہِ سبحانہ مِلْکًا وَعُبُوْدِیَۃً وَاِنَّا الیہِ راجعون۔ بعد چندے ان شاء اللہ دران عالم قدمبوسی حاصل خواہد شد رحمہ اللہ سبحانہ واکرم نزلہ فی مقعد صدقٍ عند ملیکٍ مُّقْتَدِرٍ و رضی عنہ وارضاہ وافاض علینا من فیوضاتہ وبرکاتہ۔ عنایت نامہ رسید شرفہا بخشید۔ جزاکم اللہ خیرا۔ درحین حیاتِ حضرت قبلہ گاہی ارشاد پناہی قدس سرہ نیز مکتوب گرامی رسید لیکن بسبب اشتغال بہ تداوی حضرتِ ایشان اتفاق تحریر جواب نیفتاد۔ بعد وصول مکتوب سامی، حضرت ایشان رحمہ اللہ فرمودند کہ "مولوی صاحب بہ ما گفتہ بودند کہ اگر در ہندوستان آئی بہ خانۂ ما ہم بیائی، لیکن بیان معصوم ما رانہ گذاشتند و بہ خطِ مستقیم بہ رامپور آوردند" انتہی کلامہ الشریف۔ عقد نکاح فقیر با دختر جناب مولانا محمد معصوم در منتصفِ ماہ گزشتہ جمادی الاولیٰ شد و وداع در اواخر این ماہ قصد دارند۔ دعا کنند کہ حق سبحانہ مبارک کند و موجب جمعیّت و اطمینان کند نہ پریشانی۔ باقی احوال مستوجب حمد الٰہی است ختمہائے صبح و شام خواندہ می شود، و از قصد بہ حرمین ہنوز ہیچ معلوم نیست۔ ہر چہ مرضی مولیٰ از ہمہ اولیٰ۔ اگر گاہ گاہ بہ مکاتیب خوش می فرمودہ باشند بعید از محبت نیست والسَّلَامُ عَلَیْکُم وَعَلَیْنَا وَعَلٰی جَمِیْعِ عِبَادِ اللّٰہِ الصَّالِحِیْنَ۔ سُبْحَانَکَ اللّٰھُمَّ وَبِحَمْدِکَ اَشْھَدُ اَنْ لَّا اِلٰہَ اِلَّا اَنْتَ اَسْتَغْفِرُکَ وَاَتُوْبُ اِلَیْکَ۔ حُرِّرَ فِیْ یَوْمِ الْاَرْبِعَاءِ الثَّانِیْ عَشَرَ مِنْ جُمَادَی الْاٰخِرَۃِ سَنَۃَ ثَمَانٍ وَّتِسْعِیْنَ وَمِأَتَیْنِ بَعْدَ الْاَلْفِ مِنَ الْھِجْرَۃِ عَلٰی صَاحِبِھَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ۔ از رامپور متصل قلعہ۔

وَھٰذَا اٰخِرُ الْمَکْتُوْبَاتِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیِّدِ الْاَوَّلِیْنَ وَالْاٰخِرِیْنَ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَاَزْوَاجِہٖ وَذُرِّیَّتِہٖ اَجْمَعِیْنَ۔

فصلِ ششم

در

بیانِ ذوقِ شعر و سخن حضرتِ ایشان

پروردگار جلّ شانہٗ و عمّ احسانہ برائے حضرت ایشان قدّس سرّہٗ جمیع اسبابِ کمال مُہیّا ساختہ بود۔ کما تقدم بیانہ حضرت ایشان از نُعومتِ اظفار حضرت والدِ بزرگوار خود را دیدند کہ بہ شعر و سخن مائل اند و واردات خود را بہ صورتِ لآلیِ منظومہ در سلکِ اوزانِ شعریہ می سفتند، بلکہ جدِّ بزرگوار و برادر جدِّ بزرگوار نیز احیاناً چیزے نظم می کنند، لہٰذا اکسابیرالکمالات این کمال ہم وارثۃً بہ حضرت ایشان رسید۔ حضرت ایشان بہ بست و ششم جمادی الآخرہ ۱۲۸۳ھ کہ سنّ مبارک بہ یازدہ سال و دو ماہ رسیدہ بود برائے زیارت اَعتابِ مقدسہ منوّرہ نبویہ علیٰ صاحبہا اَلفُ اَلفِ صَلاۃٍ وتحیّۃٍ و نیز برائے دیدنِ حضراتِ اَعمام و اَعمامِ اَعمام بہ طابہ طیّبہ سفر کردند۔ دران سنّ و سال حضرت ایشان چار شعر عربی گفتہ اند، و نہ صرف اشعار گفتہ اند بلکہ بہ حساب "اَبجاد" تاریخ بے مثل نظم کردہ اند۔ نزدِ عاجز نسخۂ قلمی از کتابِ "شرح المُنتقیٰ علیٰ منسکِ متنِ المُلتقیٰ" للسید محمد یاسین المیرغنی کہ در ۱۲۴۴ھ نوشتہ شدہ، موجود است در اوّل ابن مجلّد حضرت ایشان درج ذیل عبارت و اشعار نوشتہ اند۔

۲۶ جمادی الآخری قافلۂ شیخ العلماء و مفتی مکہ شیخ جمال روانہ می شود۔

اَیُّ شَخصٍ قَدْ حَویٰ کُلَّ الفَخَار	مِثْلَ مُحَمَّدٍ لَہُ طَابَ النِّجَار
زَارَ طَابَۃَ وَکَذَا جَدَّنَا لَہُ	عُمَرَ الفَارُوقِ مَنْ طَابَ الجِوَار
وَاِمَامَ الصَّحْبِ مَنْ یُنْمیٰ لَہُ	طُرُقُنَا الصِّدِّیقِ مَوْفُورَ الوَقَار
قُلْتُ لَمَّا طَابَ سَعْیًا اَرِّخُوا	لِنَبِیِّ الخَیْرِ عَبْدُ اللّٰہِ زَار

از مصراع اخیر "لنبی الخیر عبد اللہ زار" عددِ ہزار و دو صد و ہشتاد و سہ می برآید، کہ آن عددِ سالِ سفرِ حضرت ایشان است۔ ترجمہ این شطرِ تاریخی این است "البتہ عبداللہ زیارتِ نبی خیر کردہ"، نکتہ کہ در لفظ "نبی الخیر" مضمر است از ذوی الحجیٰ پوشیدہ نیست، حضرت ایشان بہ این عمر و سال اظہار چہ خیالاتِ مبارکہ وارجمند کردہ اند۔ امام الاعدلین حضرت عمر رضی اللہ عنہ را ذکر کردہ گفتہ اند

کہ جناب ایشان جدِّ بزرگوار اند و باز سید الصدیقین حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ را ذکر کردہ فرمودہ اند کہ سلسلۂ عالیہ (نقشبندیہ) را بہ ذات مبارک آن جناب نسبت است۔ وَنِعْمَ الْاِنْتِسَابُ۔ این گونہ اشتیاقِ زیارتِ مبارکہ و بیانِ حقائق و معارف و استخراج این گونہ مادۂ تاریخی درین سن و سال یکے از نوادرِ روزگار است۔ والحقیقۃ کما قال الساعدی الشیرازی رحمۃ اللہ تعالیٰ۔

این سعادت بہ زورِ بازو نیست تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

امرے کہ شوقِ حضرت ایشان را تیز تر کرد آن وجودِ استادِ اکمل و مربی افضل حضرت مولانا سید حبیب الرحمٰن ردولوی مہاجر رحمۃ اللہ و رضی عنہ بود۔ وقتے کہ آتشِ شوق و محبتِ حضرت مولانا تیز می شد از اصدافِ قلبِ مبارک دُرِّ مخزونہ برآمدہ بہ صورتِ اشعارِ آبدار بر صفحاتِ قرطاس جلوہ می نمود۔ گفتہ اند۔

اِنِّیْ لَحَبِیْبٌ وَاَرَی الشَّوْقَ شَدِیْدًا مَنْ یَدْنُ مِنَ الْحُبِّ یَرَی الصَّبْرَ بَعِیْدًا
لَاسَلْوَۃَ بَلْ اَطْلُبُ فِی الْوَصْلِ مَزِیْدًا اب خواب سے تسکین نہیں ہوتی ہے شہیدا

بیداری میں مولا مجھے دکھلائے مدینہ

و چیزے از کلام ایشان سابقاً گزشتہ است۔ از توجہ استادِ کامل استعدادِ حضرت ایشان جلایافت و بہ عربی و فارسی و اردو اشعارِ آبدار می گفتند۔ و این شوق تا آن زمان حضرت ایشان را بود کہ کاملاً متوجہ بہ علمِ باطن نہ شدہ بودند (ای تا اواخرِ عقدِ دوم از عمرِ مبارک) در سالِ ہزار و دو صد و ہشتاد و نُہ از دہلی جناب اشرف علی شرف خالِ حضرت ایشان بہ مکہ مکرمہ رسید و آن جناب شوقِ شاعری داشت مصراع طرح کرد کہ بہ این وزن و قافیہ و ردیف غزلے بگویید و خود خالِ مکرم نیز بر آن مصراع غزلے گفت۔ حضرت ایشان فرمائش حضرت خال را بہ انجام رسانیدند و غزلے گفتند۔ دران ایام حضرت مولانا حبیب الرحمٰن بہ دیارِ حبیب صلوٰت اللہ و سلامہ علیہ رفتہ بودند حضرت ایشان غزل خود را با عریضہ نزد حضرت مولانا بہ طابۂ طیبہ برائے اصلاح فرستادند۔ عریضہ حضرت ایشان بہ فارسی است و غزل بہ اردو۔ عاجز آن عریضہ را نقل می کند تا اظہارِ حقیقت شود۔ نوشتہ اند "بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ از ابوالخیر عبداللہ احمدی بہ خدمت شریف جناب مولوی صاحب عمدۃ العلماء العظام و قدوۃ الفضلاء الکرام سیدی و مولائی حضرت شیخ حبیب الرحمٰن صاحب متّع اللہ المسلمین بطول بقائکم۔ آداب و تسلیم از ذریعۂ نامہ نگاری می نمایم و عرض ضروری بہ سمع شریف می رسانم۔ مدتے است کہ از احوالِ گرامی اطلاعے ندارم و بدین سبب از بس پریشان و بے قرارم۔ غالب گوید ؎

تم نے کیوں سونپی ہے میرے گھر کی دربانی مجھے
وعدہ آنے کا دفا کیجے یہ کیا اندھیر ہے

(اے ایفائے وعدۂ آمدِ خود کنید، این ستم است کہ مرا بر نگہداشت وحفاظت دروازۂ خودم مقرر کردہ اید)

مکرر آن کہ عرصۂ چند روز می گزرد کہ جناب ماموں (بہ اردو خال را گویند) اشرف علی صاحب از دہلی تشریف آوردہ اند، وبہ سبب موزونی طبع واقامت دہلی والفتِ شعرائے آنجا گاہے بہ فکر شعر ہم می پردازند وبسیار خوب می گویند، پری شب مصرع طرح فرمودند وبندہ را ہم از سرِ نو تحریکِ شعر گوئی کردند، بہ موجب گفتن ایشان غزلے گفتہ ام و بہ خدمتِ سامی بہ جہتِ اصلاح می فرستم۔ مرجو کہ بہ نظرِ اصلاح دیدہ واصلاح دادہ ہمراہ این عریضہ بہ فقیر ارسال فرمایند واین امر از عنایاتِ آن قبلۂ حاجات بعید نیست دغزل ماموں صاحب کہ فی البدیہ نوشتہ اند نیز می فرستم زیادہ حدِ ادب۔ از حضرت والد روحی فداہٗ بہ خدمتِ سامی سلام مسنون رسیدہ باد۔ تحریر بستم شوال ۱۲۸۹ھ۔

جواب حضرت مولانا

الجناب المكرم العزيز الشيخ عبد الله ابو الخير سلمه الله تعالى السلام عليكم ورحمة الله، وقد وصل منكم كتاب مشعر لصحتكم و سلامتكم فالحمد لله على ذالك، والاشعار التى انشأتموها، تاملتها وأمعنت النظر فيها فلم اجد منها مايلزم تغييره ولا وجدت عندى لفظا احسن من الفاظكم حتىٰ اضعه مكان الفاظكم، غير ان لفظة "دم بہ دم" مكان "دن بہ دن" فى قولكم "دن بہ دن جوشِ جنون اور ترقی پر ہے" على مايظهر لى احسن وانسب، لان الباء لفظة فارسية وهى حرف، والحرف مع الاسم بمنزلة كلمة واحدة فى وقوعهما بعد التركيب احد طرفى الكلام وعدمه قبل انضمام الاسم الى الحرف، بخلاف الاسم فانه مستقل فتركبها مع اللفظ الفارسى دون الهندى احسن، ولفظة "دن" هندية وكلمة "دم" فارسية۔ والسطر التالى "رنگ لایا ہے عجب قیدِ سلاسل قاتل" يحتاج فيه لفظ "لایا ہے" الى تذكير لفظة "قيد" فما الشاهد فى ذلك هذا وسلموا لنا على الوالد الماجد وعلى كل من يسأل عنا واقرأوا للمكرم العزيز الشيخ اَشرَف عَلِى جزيل السلام وقد تأملت كلامه وانشاده فوجدته كلاما حسنًا و شعرًا مستحسنًا يدل على مصاحبته لشعراء الهند ومجالسته للفصحاء والأدباء كما يرشد ذلك الى حسن اخلاقه وتواضعه، وكل منكم مغتنم فى مثل هذا الزمن والسلام ختام۔

ضمیمۂ جواب۔ الجناب المكرم العزيز المحترم سيدى الشيخ عبد الله ابو الخير سلمه الله تعالى وبعد مزيد السلام والتحية والاكرام فقد وصل الينا كتابكم وشرفنا الذى خطابكم وقد تأملت الأشعار التى انشدتموها من نتائج افكاركم فلم اجد فيها شيئا يحتاج الى التغيير

سوی موضعین او ثلاثة فنبهتکم علیه فی الورقة التی ستلقونها فی طی هٰذا الکتاب وقد طلب منی بعض الناس من الحاضرین عند وصول کتابکم نسخة من اشعارکم فاعتذرت الیه وقلت اصبر حتی یرسل لك صاحب الاشعار فان شئتم فارسلوا الینا بنسخة منها والسلام علیکم وعلی من لدیکم لاسیما محمد یوسف ان کان قد قدم علیکم من المدینة المنورة وسلموا لنا علی جناب الوالد الماجد وکل من یسأل عنا. والسلام۔ یوم السبت ٤ فی ذی القعدہ سنہ ۱۲۸۹ھ یعنی جناب مکرم عزیز شیخ عبداللہ ابوالخیر سلمہ اللہ تعالیٰ۔ سلام ورحمت خدا بر شما باد۔ مکتوب شما کہ مُشعر بہ صحت و سلامتی شما بود رسید پس حمد است مر خدا را برین امر۔ و در آن اشعار کہ شما گفتہ اید فکر و نظر دقیق کردم و چیزے نہ یافتم کہ تغیر آن لازم باشد و نہ از الفاظِ مستعملہ شما لفظے خوب تر یافتم کہ رد و بدل کنم، البتہ شما گفتہ اید "دن بہ دن۔ الخ" دِن لفظ ہندی است۔ و "بہ" حرف فارسی است و حرف چون با اسم منضم می شود بہ منزلہ یک کلمہ می شود۔ بنا برین نزد من "دَم بہ دَم" گفتن انسب است از دن بہ دن زیرا کہ کلمۂ دم فارسیہ است و در سطرے کہ متصل بہ این سطر واقع است گفتہ اید "رنگ لایا ہے عجب قید سلاسل قاتل" لفظ قید بہ زبان اُردو مؤنث است۔ شما فعل را کہ "لایا" است مذکر آوردہ اید و باید کہ فعل مؤنث بود۔ لہٰذا "لائی ہے" باید گفت، چہ برائے تذکیر ضرورت است کہ شاہد بود و شما شاہد ندارید، و سلام من بہ والد ماجد و بہ ہر آن کس کہ استفسار از من کند برسانید۔ و بہ مکرم عزیز شیخ اشرف علی سلام فراوان از من برسانید۔ من در اشعار ایشان خوب نظر کردم۔ کلامش خوب و شعرش پسندیدہ است و ظاہر می شود کہ ایشان با شعراء و فصحاء و اُدبائے ہند صحبتہا داشتہ اند و نیز دلالت بر حسنِ اخلاق و تواضع ایشان می کند۔ ہر یک از شما درین زمانہ مغتنم است۔ و ختام بر سلام است۔

(ضمیمہ جواب) جناب مکرم عزیز محترم سیدی شیخ عبداللہ ابوالخیر سلمہ اللہ تعالیٰ بعد از مزید سلام و تحیہ و اکرام مطالعہ نماید۔ مکتوب شما بہ ما رسید و خطابِ لذیذ شما ما را شرف داد۔ اشعارے کہ از نتائج افکار شما است بہ مطالعۂ ما در آمد، بہ جز دو یا سہ جائے کہ بیانش در ورقۂ دیگر شدہ چیزے قابلِ تغیر نیست۔ وقتیکہ مکتوبِ شما رسید از حاضرین مجلس بعض افراد نقلِ اشعار از من طلب کردند۔ من عذر کردم و گفتم کہ صبر کنید تا وقتے کہ صاحبِ اشعار برائے شما نقل ارسال کند۔ لہٰذا اگر رضائے شما باشد یک نقل این جا ارسال کنید۔ و بر شما و بر آن کسان کہ نزد شما باشند علی الخصوص بر شیخ محمد یوسف اگر از مدینۂ منورہ نزد شما رسیدہ باشد، و بر جناب والد ماجد و بر ہر آن کس کہ از من استفسار کند، سلام باد۔ والسلام چہارم ذی القعدہ سنہ ۱۲۸۹ھ۔ اھ۔ از مکتوب حضرت ایشان و از جواب حضرت مولانا اظہار چند امور شدہ کہ آن

وقت حضرت ایشان ہفدہ سالہ بودند وشوق شعر گوئی کم شدہ بود۔ لِاِرضاء الخال المکرم غزلے گفتند۔ ۲؎ حضرت ایشان در شعر گوئی از حضرت مولانا اصلاح می گرفتند ۳؎ در استاد و تلمیذ الفت و محبّت تمام بود ومع ہٰذا ہر یک مُراعات احوال دیگر را بہ وجہ تمام می کرد ۴؎ حضرت ایشان کلامِ خود را بہ ہر کس نہ می دادند و غزلے کہ برائے اصلاح بہ حضرت مولانا ارسال کردہ اند۔ بعد الاصلاح طلب کردہ اند۔ از مطالعہ اوراق قدیمہ عاجز بہ این نتیجہ رسیدہ است کہ شعر گوئی در اول عقد دوم پیدا شد و تا آخرِ عقد بہ کمال و اتمام رسید۔ و حضرت ایشان بہ امور یقینیہ باقیہ و احوالِ مبارکہ باطنیہ مصروف شدہ اند۔ بارے در کوئٹہ بلوچستان بہ عاجز گفتند "روزے از سیر و تفریح چون بہ خانہ باز گشتیم حضرت والد ماجد را نشستہ یافتیم چون از تحیۂ سلام و تقبیل ایادی فارغ شدیم حضرت ایشان فرمودند، برخوردار وقت کار ہمین روزہا است باید کہ علمِ آباء و اجداد خود را حاصل کنی، بعد ازان روز ہمہ تن مشغول بہ امرِ باطن شدیم۔ حضرت والد ماجد اگر بہ جائے می رفتند مخلصین از ایشان استفسار می کردند کہ صاحبزادہ کجا ہستند حضرت ایشان می فرمودند کہ مصروف بہ کسبِ علمِ باطن ہستند" و معمولِ حضرت ایشان بود کہ وارداتِ شعریہ خود را بر اوراقِ سادہ در مجلداتِ کتب می نوشتند۔ و این تحریرات تا سال ہزار و سہ صد و بست و چہار محفوظ بود۔ در ہمین سال منشی عزیز الدین ساکن صدر بازار میرٹھ کتاب ہائے حضرت ایشان را از مکہ مکرمہ آورد۔ و حضرت ایشان بہ شیخ غلام احمد ہانسوی و منشی حسین علی دہلوی و مولوی شمس الدین و حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی فرمودند کہ کتاب ہا را ترتیب دہند و بہ حفاظت در کتب خانہ بنہند۔ منشی حسین علی رحمہ اللہ بہ عاجز بیان کرد کہ از دواوین و فن ادب و شعر و حکایت ہیچ مجلدے از کلام حضرت ایشان خالی نہ بود۔ حضرت ایشان صباحاً نواختِ نہ بیرون تشریف می آوردند و من یک یک کتاب را در حضور ایشان پیش می کردم، ملاحظہ کردہ می فرمودند کہ این مجلد را در فلان فن بنہید۔ و بہ دوران این ملاحظہ ہر جا کہ اشعار خود را می یافتند آن اوراق را از مجلد جدا کردہ پارہ پارہ می کردند اگر آن کلام ضائع نہ شدے، مجلد ضخیم از کلام حضرت ایشان ترتیب یافتے۔ اھ۔ تاییدِ کلام منشی حسین علی رحمہ اللہ از عبارت کتاب "سیر الکاملین" می شود۔ نوشتہ اند" در جمیع علوم استعدادِ خوب حاصل کردہ اند، بسیار ذہین و طبّاع، شعر عربی و فارسی و ہندی خوب نظم می کنند" و فرزندِ حضرت عمِ اکبر کہ حضرت شاہ محمد معصوم اند در ذکر السعیدین نوشتہ اند (بہ اردو) قرآن مجید حفظ کردہ علومِ مروّجہ را از مولوی رحمۃ اللہ مہاجر و مولوی سید حبیب الرحمٰن مہاجر و سید احمد دہّان مکی وغیرہ خواندہ اند۔ در علومِ ظاہری استعداد خوب دارند، فطین و ذہین اند و شعر خوب می گویند" الخ۔ اتفاق است کہ یک بیاض از حضرت ایشان بہ جائے بماند و آن بہ دست عاجز برسید، این بیاض

مشتمل است بر پنجاہ وہشت غزل کامل و یک غزل ناقص و دو خمسہ از کلام اُردو و یک غزل فارسی حضرت ایشان در سال ہزار و دو صد و نود و ہشت سہ قطعہائے تاریخ وفاتِ حضرت والدِ ماجدِ خود بہ فارسی گفتہ اند۔ دو قطعہ را دران ایام حافظ محمد یعقوب مجددی پانی پتی نوشتہ بود و از ایشان بہ عاجز رسید و یک قطعہ بر کاغذے بہ صورتِ مسودہ است و معلوم می شود کہ ناتمام است۔ ابتدائے آن قطعہ از نورِ لمعاتِ احمدیان است۔ از اشعار عربی یک شعر ہم یافتہ نہ شد۔ وآن چہ از اشعار عربی یا بعض ابیات فارسی یا سہ شجرات بہ اردو نظم کردہ اند آن ہمہ از دورِ آخر است کہ بہ طریق مناجات و دعا گفتہ اند۔ در کلام دورِ اول و دورِ آخر فرق بیّن موجود است۔ ناظرین از غزل فارسی و قطعاتِ تاریخ حضرت والدِ ماجد و از باقی اشعار دریافت خواہند کرد۔ عاجز لِشَرَافَةِ الْعَرَبِيِّ اوّلاً کلامِ عربی را و باز کلامِ فارسی را می نویسد۔

کلامِ عربی

تَبَارَكَ رَبُّ الْعَالَمِيْنَ الَّذِيْ عَلَا	عَلٰى خَلْقِهٖ يُحْيِيْ وَيُفْنِيْ لَهُ الْعَلَا
وَمَا مِنْ اِلٰهٍ فِي الْخَلَاءِ وَفِي الْمَلَا	سِوَى اللهِ رَبِّيْ خَالِقِ السِّفْلِ وَالْعَلَا
وَمَا مِنْ اِلٰهِ الْخَلْقِ اِلَّا الَّذِيْ عَلَا	عَلٰى خَلْقِهٖ يَقْضِيْ بِمَا شَاءَ مُفْضِلَا
وَمَا مِنْ اِلٰهٍ قَطُّ اِلَّا الَّذِيْ عَلَا	عَلَى الْخَلْقِ قَهَّارًا مُمِيْتًا لَهُ الْعُلَا
رِقَابُ جَمِيْعِ الْخَلْقِ ذَاَنَتْ لِمَنْ عَلَا	عَلٰى خَلْقِهٖ يَقْضِيْ بِمَا شَاءَ ذُو الْعُلَا
لَقَدْ جَعَلَ الصِّغَارَ لِمَنْ عَصٰى	وَعِزًّا كَرِيْمًا لِلْمُطِيْعِ مُوَصَّلَا
وَسُبْحَانَ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ بِحَمْدِهٖ	رِضَا نَفْسِهٖ حَمْدًا كَثِيْرًا مُكَمَّلَا
عَلَا جَدُّهٗ وَاللهُ اَكْبَرُ وَحْدَهٗ	سَمَا مَجْدُهٗ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ اَوَّلَا
وَسُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ رَبَّ مُحَمَّدٍ	وَعِيْسٰى وَمُوْسٰى وَالْخَلِيْلِ اِلَى الْمَلَا
سَنِيُّ صَلَاةِ اللهِ ثُمَّ سَلَامُهٗ	عَلٰى كُلِّهِمْ وَالصَّالِحِيْنَ وَمَنْ تَلَا
كَمَا يَرْتَضِيْهِ رَبُّنَا وَيُحِبُّهٗ	بِمِلْءِ السَّمَاوَاتِ الْمُقَدَّسَةِ الْعُلَا
اَعُوْذُ بِكَ اللّٰهُمَّ مِمَّا جَنَيْتُهٗ	وَاَدْعُوْكَ رِقًّا خَاضِعًا مُتَذَلِّلَا
وَمِنْ شَرِّ شَيْطَانِيْ وَنَفْسِيْ وَغَفْلَتِيْ	وَاَدْعُوْكَ رَبِّيْ خَاضِعًا مُتَذَلِّلَا
حَنَانَيْكَ قُلْ لِيْ عِنْدَ نَزْعِيْ وَمَقْبَرِيْ	لَكَ الْاَمْنُ عَبْدِيْ مِنْ عَذَابِيْ تَفَضُّلَا
اَبُو الْخَيْرِ عَبْدُ اللهِ عَبْدُكَ وَابْنُ عَبْدِكَ	الْمُذْنِبُ الرَّاجِيْ مَعَ الْخَلَلِ الْخَلَا
اَبُو الْخَيْرِ عَبْدُ اللهِ وَالِدُهٗ عُمَرُ	هُوَ ابْنُ سَعِيْدٍ نَيِّرِيْ اُفُقِ الْعَلَا

بَنُوهُ بِلَالٌ ثُمَّ زَيْنٌ وَسَالِمٌ — فَيَا رَبِّ بَارِكْ فِيهِمُوا مُتَفَضِّلًا
وَبِي وَالِدَيهِمْ ثُمَّ فِي اَخَوَاتِهِمْ — وَعَافِ جَمِيعًا وَاعْفُ عَنْهُمْ وَفَضِّلَا
وَلِلدِّينِ وَفِّقْهُمْ وَلِلْعِلْمِ وَالتُّقٰى — وَاَوْرِثْهُمُ الْقُرْآنَ وَالْكُتُبَ الْعُلَا
وَعِنْدَكَ رَبِّ اجْعَلْ لَهُمْ مَقْعَدَ الرِّضَا — وَحُسْنَ مَآبٍ ثُمَّ زُلْفٰى وَجَمِّلَا
وَثَبِّتْ قُلُوبَ الْمُسْلِمِينَ جَمِيعِهِمْ — عَلَى الدِّينِ وَاصْرِفْ عَنْهُمُ السُّوءَ وَالْبَلَا

وَقَالَ

يَاغِيَاثِيْ وَخَيْرَ مُلْتَحَدِ — لَيْسَ لِي مَنْ يُغِيثُ مِنْ اَحَدِ
عَافِنِيْ رَبِّ وَاعْفُ عَنْ فَنَدِ — وَخَطَايَايَ نَقِّ بِالْبَرَدِ
طَهِّرِ الْعَبْدَ مِنْ خَطَايَاهُ — وَمَعَاصِيهِ رَبِّ بِالْبَرَدِ
بِرِضَا اللهِ عُذْتُ مِنْ سَخَطِهٖ — فَاَعِذْنِيْ بِلُطْفِكَ الْاَبَدِ
وَبِعَفْوِ الْعَفُوِّ عُذْتُ تُقٰى — مِنْ عُقُوبَاتِهٖ اِلَى الْاَبَدِ
وَبِذُلِّ اَعُوذُ مِنْ سَخَطِهٖ — بِرِضَاهُ الْمُعِيذِ لِلْفَنَدِ
وَمِنِ اسْخَاطِهٖ اَعُوذُ بِهٖ — وَعُقُوبَاتِهٖ اِلَى الْاَبَدِ
بِمُعَافَاتِهٖ اَعُوذُ تُقٰى — مِنْ عُقُوبَاتِ مَاجَنَتْهُ يَدِ
لَيْسَ لِي مَنْ يُغِيثُ مِنْ اَحَدِ — اَلْغِيَاثَ الْغِيَاثَ يَا اَحَدِ
هَلْ مُغِيثٌ سِوَاكَ مِنْ اَحَدِ — اَنْتَ غَوْثِيْ وَخَيْرُ مُلْتَحَدِ
آمِنْ اِيْ رَبِّ رَوْعَتِيْ وَاسْتُرْ — عَوْرَتِيْ يَامُؤَمِّنَ الْعَبْدِ
سَبَقَتْ رَحْمَتِيْ عَلٰى غَضَبِيْ — قَوْلُكَ الْحَقُّ ثَابِتُ السَّنَدِ
حَسْبِيَ اللهُ فِي الْحَيَاتِ وَفِيْ — سَكَرَاتِ الْمَمَاتِ وَاللَّحَدِ
وَحِسَابِيْ وَوَزْنِ اَعْمَالِيْ — وَقِيَامِيْ لِرَبِّيَ الْاَحَدِ
وَاِذَا مَا صَحِيفَتِيْ نُشِرَتْ — وَاِذَا مَا سُئِلْتُ عَنْ لَدَدِ
وَهُوَ نِعْمَ الْوَكِيلُ يَكْلَؤُنِيْ — فِيْ نَهَارِيْ وَلَيْلَتِيْ وَغَدِ
وَعَنِ الدِّينِ لَا تُزِلْ قَدَمِيْ — وَاَقِلْ عَثْرَتِيْ وَخُذْ بِيَدِ
وَارْضَ عَنِّيْ رِضًا بِلَا سَخَطٍ — وَعَنِ الْوَالِدَيْنِ وَالْوَلَدِ
وَارْحَمِ ابْنَائِيَ الثَّلَاثَ بِلَا — لَا وَزَيْدًا وَسَالِمًا وَلَدِ

اَخَوَاتٌ وَوَالِدَانِ لَهُمْ ‏ فَاحْفَظِ الْکُلَّ رَبِّ مِنْ نَکَدٍ
وَالْاُلٰی اَحْسَنُوْا اِلَیَّ عَلٰی ‏ سُوْلِیْ اَحْسِنْ اِلَیْهِمُوْا وَجُدٖ
وَالْاُلٰی اَحْسَنُوْا اِلٰی مَنْ اَسَا ‏ بَارِكْ اَیْ رَبِّ فِیْهِمُوْا وَزِدٖ
وَقِنَا شَرَّ مَا قَضَیْتَ لَنَا ‏ وَاهْدِ نَائِیْ مَنِ اهْتَدٰی وَهُدٖ

المتفرقات

وَالْهِیْ بِسَتْرِهٖ سَتْرَه ‏ وَبِخَیْرٍ وَرَحْمَةٍ ذَکَرَه
هَبْ لَنَا مِنْ لَّدُنْكَ مَغْفِرَه ‏ وَقِنَا مِنْ عَذَابِكَ الصَّعَبْ

مَنْ اَحَبَّ اَنْ یُّفَرِّجَ اللّٰهُ کُرْبَتَهٗ وَیُعْطِیَهٖ سُؤْلَهٗ فَلْیُنْظِرْ مُعْسِرًا اَوْ لِیَذَرْهُ۔

جَزَی اللّٰهُ رَبُّ الْخَلْقِ عَنَّا مُحَمَّدًا ‏ اِمَامَ هُدَاتِ الْخَلْقِ مَا هُوَ اَهْلُهٗ
وَصَلّٰی عَلَیْهِ بِالسَّلَامِ مُبَارَکًا ‏ کَذَا الْاٰلُ وَالْاَصْحَابُ طُرًّا وَاَهْلُهٗ

جَزَی اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِیْنَ مُحَمَّدًا ‏ نَبِیَّ الْهُدٰی عَنَّا بِمَا هُوَ اَهْلُهٗ
وَکُلُّ النَّبِیُّوْنَ الْکِرَامُ وَرَهْطُهُمْ ‏ وَخَاتِمُهُمْ صَلّٰی عَلَیْهِمْ وَاَهْلُهٗ
وَصَلّٰی عَلَیْهِ وَالنَّبِیُّوْنَ کُلُّهُمْ ‏ وَاَتْبَاعُهُمْ صَلّٰی عَلَیْهِمْ وَاَهْلُهٗ
وَاٰمِنْ رَوْعَاتِ الْاُلٰی اٰمَنُوْا بِهِمْ ‏ وَزِیْدَ عَلَیْهِمْ فَضْلُ رَبِّیْ وَاَهْلُهٗ

یَا رَبِّ عَافِیَةً لِاٰدَمَ بِلَالٍ ‏ بِمُحَمَّدٍ وَبِصَحْبِهٖ وَبِاٰلٍ
وَبِالْاِسْمِ الْاَعْظَمِ بَلْ بِکُلِّ اِسْمٍ اَتٰی ‏ لِلّٰهِ فِیْ تَنْزِیْلِهِ الْمُتَعَالِ

طٰهٰ النَّبِیُّ مُحَمَّدٌ خَیْرُ الْوَرٰی ‏ صَلّٰی عَلَیْهِ اللّٰهُ مَا سَارٍ سَرٰی

اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ الْعَظِیْمَ الْاَرْحَمَا ‏ مِنْ کُلِّ ذَنْبٍ ضَارِعًا مُتَسَلِّمَا

حَسْبُهُ اللّٰهُ رَبُّهٗ وَکَفٰی ‏ وَمَحَا عَنْهُ ذَنْبَهٗ وَعَفٰی

شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهٗ لِلدِّیْنِ ‏ وَعَفٰی عَنْهُ ذَنْبَهٗ اٰمِیْن

کلامِ فارسی

حرفے کہ ازان دہن برآید ‏ دُریست کہ از عدن برآید
بدست چوآن سمن برآید ‏ فریاد ز انجمن برآید
در جلوہ گہِ خرام نازت ‏ نسرین دمد و سمن برآید
در دل نگہِ تو مست خواب است ‏ وز دیدہ نفس ز تن برآید

خط حلقہ بگوش روئے یار است — ایں سبزہ کے از چمن برآید
گل کرد نعشق خط آخر — از خاکم بوئے عنبر آید
مُردیم و نہ مُرد آتشِ عشق — دودِ دلم از کفن برآید
در سینہ ہمین خلد ہمانا — خارے کہ زپائے من برآید
در ظلِ عمر اگر رود خیر — از پنجۂ اہرمن برآید

متفرقات

در تولہ باغ کوئٹہ بعد از نماز شام در حالے گفتند

امامِ اہلِ دینی یا محمد — سراج المرسلینی یا محمد
طوافت می کند اہلِ سماوات — تو بر روئے زمینی یا محمد
بہ درگاہت نیازِ اہلِ عالم — تو بے شک نازنینی یا محمد
نہ جنابم نہ شہ نہ مولانا — بندۂ آستانۂ عمرم
گر کنی نسبتم بہ آن در فیض — ہر چہ گفتی از آن بلند ترم
در کنی زین اضافہ فی الجملہ — زشت کردار خیر مُحتَقَرم

در شجرہ شریفہ منظومہ مولانا خالد کردی اضافہ کردہ اند

بہ ذوق و شوقِ آن دلدادۂ حق — کہ شد احمد سعید اسمش محقق
بہ آن عیسیٰ دم و احمد جمالے — بہ چرخ معرفت بدر الکمالے
امام و مُرشدِ عالم محمد — عمر کز وے طریقت شد مجدّد
ز عرفان عین و از مقصود میم است — در آخر اوّلِ اسم رحیم است
ابوالخیرِ گنہ گارِ محقّر — کند عرض اے کریم بندہ پرور
تو عبداللہ ابوالخیر حزین را — مع الاولاد ملحق کن بہ آبا

مخلصین را باید کہ گویند

بہ حق مرشدم یارب ابوالخیر عارفِ کامل — غلامِ درگہ او یم منِ مسکین بہ جان و دل
بہ غوثِ زمان ہادیِ راہِ دین — محمد عمر مرشدِ سالکین
آن کہ شرش زیادہ از خیر است — خاک پائے عمر ابوالخیر است
نام ابوالخیر دکار شرّ و بدی — سالکِ راہ بکبر و بے خردی

لَیْسَ لِیْ مَنْ یُّغِیْثُ مِنْ اَحَدٍ اَلْغِیَاثَ اَلْغِیَاثَ یَا صَمَدِیْ

محتویاتِ مجموعۂ وظیفہ را نظم کردہ اند

کہف و یاسین و فتح و واقعہ ہم مُلک و مزمل است و پارۂ عم
باز کبریتِ احمر و اوراد بردۂ و وِردِ عصر و چہل ارشاد

برمصرعۂ "این خانہ تمام آفتاب است" سہ مصاریع گفتہ اند

۱۔ دیوار و در و بام آفتاب است ۲۔ از نور خدا است کعبہ معمور
۳۔ عکسِ رُخِ تست در دلِ من

تاریخ وفات حضرت شاہ محمد آفاق قدس سرہ

چون جنابِ شاہِ آفاق از جہان کرد رحلت سوئے جنّاتِ نعیم
گفت سالِ رحلتش خیرِ حزین خلد را ماوائے اوکن اے کریم
۱ ۲ ۳ ۵ ۱

ایضاً

نورِ ملت نورِ اسلام آفتابِ اوجِ علم نور افزائے جنان گردید با صد احترام
گفت رضوان از پئے ضبطِ سنینِ رحلتش جنّت الماویٰ شدہ ماوائے آن عالی مقام
۱ ۲ ۳ ۵ ۱

تاریخ وفات حضرت شاہ محمد عمر قدس سرہ

جناب شاہِ محمد عمر شہِ عرفان کہ مرشدِ حرم و ہادیِ طریقت بود
دوم ز ماہِ محرّم صباح یکشنبہ وداعِ خلق و لقائے حق اختیار نمود
برائے سالِ وصالش بہ خیر گفت "عمر بکین مقعدِ صدقست" ہاتفِ مسعود
۱ ۲ ۳ ۹ ۸

ایضاً

محمد عمر آسمان پائگاہ منوّر ز خاکِ درش مہر و ماہ
مُؤدّب بہ آدابِ ختمِ رسل مُہذّب بہ اوصافِ مردانِ راہ
شہ اَلفت را بود لختِ جگر ہم احرار را بود نورِ نگاہ
ز فوتش نہ گرید چرا عالمے کہ غوثِ جہان بود بے اشتباہ
ز ماہِ شہادت محرم لقب دوم بود یکشنبہ و صبح گاہ
بکن ماتم اے نسبتِ احمدی کزین خاکدان مونست رفت آہ

بیا معرفت گریہ کُن برسرش | کہ فرقِ تو زین مرگ شد بے کلاہ
کجائی کجا روح پاک سعیدؒ | کہ فرزندِ تو رفت نزدِ اللہ
مگر کشتہ شد شمع دین کز غمش | زماہی است ماتم کنان تا بہ ماہ
گلے بُود در گلشنِ نقشبندؒ | کہ پژمُرد از صرصرِ دہر آہ
خدارا کُن اے نُورِ چشمِ سعید | بہ حالِ منِ خستہ دل یک نگاہ
کہ مستِ نگاہِ خدا بینِ تو | نہ سنجد نگینِ سلیمان بکاہ
هَلُمُّوا اَحِبَّایَ نَنْظُرْ اِلیٰ | ضَرِیْحٍ کَرِیْمٍ وَمَا قَدْ حَوَاہ
مِنْ اَنْوَارِ اَحْمَدَ خَیْرِ الْوَرٰی | وَصِدِّیْقِہٖ وَکَذَا مُرْتَضَاہ
وَاَسْرَارِ مَنْ جَدَّدَ الْاَلْفَ اِذْ | بِہِمْ وَبِاَصْحَابِہِمْ مُنْتَمَاہ
بِنَفْسِیْ فِدَاکَ مِنْ مَدْفَنٍ | وَمَنْ حَلَّ فِی الْقَبْرِ رُوْحِیْ فِدَاہ
بگو خیر تاریخ این صدمہ ہائے | "بمرد ند شاہِ حقیقت پناہ"

ایضاً

نُورِ لمعاتِ احمدیّان | شمعِ مشکاتِ نقشبندان
بودی چو سمیِّ شاہِ فاروقؓ | از ظلِّ تو می گریخت شیطان
اے نُورِ مجسّمِ الٰہی | مرآتِ جمالِ ذاتِ یزدان
نُورِ نبوی صفائے صدیقؓ | عدلِ عمرؓ و حیائے عثمانؓ
پروانہ نمط بہ شمعِ محفل | مردانہ سپردی جان بہ جانان
آئینۂ فکر شد مکدّر | جمعیّت ذکر شد پریشان
صد داغ بہ ہر دلے است مُضمر | صد زخم بہ ہر سرے نمایان
تاریخ وصال گفت ہاتف | افسوس فتاد برج عرفان
| ۱ ۲ ۴ ۹ ۸

"تاریخ طبع کتاب "خمسۂ کوکب"

خمسہ چون پنجۂ رنگین یار | ازپئے تایید مذہب طبع شد
خیر سالش بازبانِ لال گفت | خمسۂ مطبوع کوکب طبع شد
+ ۳۰ | ۱۲۹۳ = ۱۲۶۳

تاریخ ولادت برخوردار محمد یوسف فرزند قدرت اللہ

جناب حق پسرے داد قدرت اللہ را — کہ از بیاض جبینش عیان سعادت اوست
چون جلوہ داد زکتم عدم پس از یعقوب — غلامِ یوسفِ مکی۔ سنِ ولادت اوست
۱۲۹۷

تاریخ تعمیر مسجد شریف خانقاہ ارشاد پناہ

تعالی اللہ عجب مسجد بنا شد — کہ شد اسلام را زو رونق تام
رقم زد خیر تاریخ بنایش — عبادت خانۂ پاکیزہ اسلام
۱۳۵۱۰

تاریخ تولد برخوردار حضرت زید بن عبداللہ بن عمر سلمہ اللہ

حضرت زید ابن عبداللہ فرزند عُمر — بوالحسن عبدالغنی۔ سالِ میلادش بگو
۱۳۴۴

ایضاً

سال میلاد زید شیخ جہان — شد۔ محمد بشارت الرحمٰن

تمام شد کلام عربی و فارسی کہ بہ دست عاجز رسیدہ۔ والحمد للہ اولاً و آخراً والصلاۃ والسلام علی سید محمد و آلہ و صحبہ دائماً و سرمداً۔

فَصلِ ہَفتُم

در

بیانِ سلاسلِ سبعۂ مبارکہ

جدامجد بزرگوار حضرت ابوالسعادات شاہ محمد عمر قدس اللہ سرّہ سلاسلِ سبعۂ مبارکہ را نظم فرمودہ اند۔ سلاسلِ ثلاثہ۔ نقشبندیہ، قادریہ، چشتیہ۔ راہم بہ تفصیل نظم فرمودہ اند وہم با اختصار۔ عاجز شجرات مختصرہ را بعد از نثر ذکر می کند۔ حضرت جدامجد تا بابائے دوم سلاسل مبارکہ راذکر کردہ اند۔ عاجز در شعر آخر از ہر شجرۂ مبارکہ تغیر کردہ۔ اسم مبارکِ حضرت ایشان واسم مبارک سیدی الوالد قدس اللہ اسرارہما ذکر کردہ است۔

۱۔ شجرۂ نقشبندیہ

۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ رحمتِ عالمیان حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
۲۔ الٰہی بہ حُرمت امیر المومنین حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ
۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہ
۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت قاسم رحمہ اللہ ورضی عنہ
۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت جعفرِ صادق رحمہ اللہ ورضی عنہ
۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ بایزید بسطامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ ابوالحسن خرقانی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ ابوعلی فارمدی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ ابویوسف ہمدانی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ عبدالخالق غجدوانی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ عارف ریوگری رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ محمود انجیر فغنوی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ عزیزان علی رامیتنی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ بابا سماسی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ سید امیر کُلال رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۱۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ سید بہاء الدین نقشبند رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۱۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ علاء الدین عطّار رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۱۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ یعقوب چرخی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۱۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ عبید اللہ احرار رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ محمد زاہد رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ درویش محمد رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ خواجگی اَمکنگی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ باقی باللہ رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ محمد معصوم فاروقی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ شیخ سیف الدین فاروقی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ سید نور محمد بدایونی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت خواجہ مرزا جانِ جاناں مظہر رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۲۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شاہ عبد اللہ غلام علی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۳۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شاہ ابو سعید فاروقی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۳۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۳۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شاہ محمد عمر فاروقی رحمۃ اللہ و رضی عنہ
۳۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شاہ ابو الخیر عبد اللہ فاروقی رحمۃ اللہ و رضی عنہ

شجرۂ منظومۂ نقشبندیہ

الٰہی بہ حقِ شہِ خاص و عام ‏ علیہ الصّلاۃ و علیہ السّلام
ابو بکر صدّیق ظلِّ خدا ‏ بہ سلمان دگر صاحبِ مصطفٰی
الٰہی بہ آن قاسمِ فیضِ رب ‏ دگر جعفرِ صادقِ ذی نَسب
شہِ عارفان خواجہ بایزید ‏ دگر بوالحسن رہبرِ ہر مُرید
بہ آن خواجۂ بوعلی رہنما ‏ دگر خواجہ یوسف شہِ اتقیا

بہ آن عبدِ خالق مُعلّٰی نظر — دگر خواجۂ عارفِ راہبر
بہ آن خواجہ محمود قُدسی شعار — دگر شہ عزیزان علی نامدار
بہ آن خواجہ بابا شہِ باکمال — دگر بحرِ عرفان امیرِ کلال
بہ مُشکل کُشا داروئے دردمند — امام الطریقہ شہِ نقشبند
الٰہی بہ یعقوبِ چرخی مقام — دگر شاہِ احرار ناصر امام
بہ آن خواجۂ زاہدِ باصفا — دگر خواجہ درویش بحرِ عطا
بہ آن حضرتِ خواجگی بانیاز — دگر باقی باللہِ دانائے راز
بہ حقِّ مُجدّدِ مُقدّس جناب — کہ گشت از وجودش جہان فیضیاب
بہ آن شاہ معصوم عالی مقام — دگر سیفِ دین قبلۂ خاص وعام
بہ نُورِ محمد شریف النّسب — دگر جانِ جانان مظہر لقب
بہ قطبِ جہان شہ غلامِ علی — دگر حضرتِ بوسعیدِ ولی
بہ آن دُرِّ شہوارِ دریائے نُور — بہ آن لعلِ یکتائے کانِ سرور
حبیبِ خدا شاہِ احمد سعید — کہ چشمش سِوَی اللہ کس رانہ دید
بہ آن آفتابِ حرم شہ عُمَر — ابوالخیر قطبِ جہان سربسر
الٰہی بکن رحم و عرفان بدہ — مرا نسبتِ این عزیزان بدہ
بکن عفو یارب گناہانِ من — کہ از حد گزشت است عصیانِ من
درین دارِ ناپائدار این تباہ — نہ کردست کارے بغیر از گناہ
زبارِ گناہان سُبک دوش کُن — بہ جامِ محبّت تو مدہوش کُن
چنان اے خدا از خودی وارہان — کہ ہرگز نہ ماند ز بودم نشان

۲۔ شجرۂ قادریّہ

۱ - الٰہی بہ حُرمتِ رحمتِ عالمیان حضرت محمّد رسول اللہ صلّی اللہ علیہ وسلم
۲ - الٰہی بہ حُرمت امیر المومنین حضرت علی مرتضیٰ کرّم اللہ وجہہٗ
۳ - الٰہی بہ حُرمتِ حضرتِ حَسن مجتبیٰ رضی اللہ عنہ
۴ - الٰہی بہ حُرمتِ حضرتِ حسین شہید کربلاؔ رضی اللہ عنہ

۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت زین العابدین علی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت محمّد باقر رحمہ اللہ ورضی عنہ

۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت جعفر صادق رحمہ اللہ ورضی عنہ

۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت موسیٰ کاظم رحمہ اللہ ورضی عنہ

۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت علی رِضا رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت معروف کرخی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سرّی سقطی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت جُنَید بغدادی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوبکر شبلی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت عبدالواحد یمنی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوالفتح یوسف طرطوسی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوالحسن ہنکاری رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوسعید مخزومی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد عبدالقادر جیلانی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد عبدالرزاق رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد شرف الدین قتّال رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد عبدالوہاب رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد بہاء الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد عقیل رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد شمس الدین صحرائی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد گدا رحمٰن اوّل رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد شمس الدین عارف رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد گدا رحمٰن ثانی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد شاہ فُضَیل رحمہ اللہ ورضی عنہ

۲۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شاہ کمال کَیتھلی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۳۰- الٰہی بہ حرمت حضرت شاہ سکندر رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۱- الٰہی بہ حرمت حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۲- الٰہی بہ حرمت حضرت محمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۳- الٰہی بہ حرمت حضرت عبدالأحد وحدت فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۴- الٰہی بہ حرمت حضرت محمد عابد سنّامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۵- الٰہی بہ حرمت حضرت مرزا جان جانان مظہر رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۶- الٰہی بہ حرمت حضرت شاہ عبداللہ غلام علی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۷- الٰہی بہ حرمت حضرت شاہ ابوسعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۸- الٰہی بہ حرمت حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۹- الٰہی بہ حرمت حضرت شاہ محمد عمر فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۰- الٰہی بہ حرمت حضرت شاہ ابوالخیر عبداللہ فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ

شجرۂ منظومۂ قادریہ

بہ حقِ احمدِ مرسل علی شبیر و آن شبّر — بہ زین العابدین حضرت امام باقر و جعفر
امامِ موسیٰ کاظم علی موسیٰ رضا ہادی — بہ معروف و بہ سرّی و جنید آن قطبِ بغدادی
شہ بوبکر شبلی پس جنابِ عبدِ واحد شاہ — بہ خواجہ بوالفرح طرطوسی و آن بوالحسن آگاہ
بہ حقِ بوسعید و غوثِ سُبحانی مُحیّ الدین — بہ شاہِ عبدِ رزاق و بہ شرف الدینِ مولیٰ بین
بہ سیّد عبدِ وہّاب و بہاء الدین عقیل ارشد — بہ شمس الدین گدا رحمٰن پور بوالحسن ازہد
بہ شمس الدین عارف پس گدا رحمٰن باتوقیر — فُضَیلِ رہبر و شاہِ کمال و شہ سکندر پیر
مجدِّدِ اَلفِ ثانی شیخ احمد مرشدِ عالَم — سعیدِ عَصر و ہم عبدالاَحد پس شیخ عابد ہم
بہ حضرت جانِ جانان و بہ عبداللہ شہِ رہبر — بہ شاہِ بوسعید و مرشدم احمد سعید انور
بہ آن حضرت عُمر پس شہ ابوالخیرِ رفیع الشّان — بہ حقِّ این عزیزان کن دل تاریکِ روشان

۳- شجرۂ چشتیہ

۱- الٰہی بہ حرمت رحمتِ عالمیان حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
۲- الٰہی بہ حرمت امیر المومنین حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ وجہہُ

۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت حَسن بصری رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت عبدالواحد بن زید رحمہ اللہ ورضی عنہ
۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت فُضَیل بن عیاض رحمہ اللہ ورضی عنہ
۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابراہیم بن اَدْہم رحمہ اللہ ورضی عنہ
۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت حُذَیفَہ مَرْعَشِی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ہُبَیرَہ بصری رحمہ اللہ ورضی عنہ
۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت اسحاقِ عُلُوّ دینوری رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابواسحاق شامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابواحمد ابدال چشتی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابومحمد چشتی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابویوسف چشتی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت مَودُود چشتی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت حاجی شریف زندانی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت عثمان ہارونی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت معین الدین حسن سنجری رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت قطب الدین بختیار کاکی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت فریدالدین گنج شکر فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ

ازیں جا دو شعبہ شدہ

صابریّہ

۲۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت مخدوم علی صابر رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت شمس الدین تُرک رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت جلال الدین پانی پتی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت عبدالحق رَدَولوی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت احمد عارف رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت محمد عارف رحمہ اللہ ورضی عنہ

نظامیّہ

۲۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سلطان نظام الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت نصیرالدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سید جلال الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سید اجمل بہرائچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سید ابوالحسن بہرائچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت درویش اودھی رحمہ اللہ ورضی عنہ

دریں جا ہر دو شعبہ مجتمع شدند

۲۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالقدوس گنگوہی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۲۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رُکن الدین رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۲۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مخدوم عبدالاحد فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۲۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد سعید فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالاحد وحدت فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد عابد سُنَامی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مرزا جان جانان مظہر رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ عبداللہ غلام علی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوسعید فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ محمد عمر فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۳۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوالخیر عبداللہ فاروقی رحمۃ اللہ ورضی عنہ

شجرۂ منظومہ چشتیہ

یا الٰہی از طفیلِ شافعِ روزِ جزا — پس علی شیرِ خدا و آن حسن پیرِ ہُدا
عبدِ واحد پورِ زید و شہ فُضَیل ابنِ عیاض — شیخ ابراہیم اُدہم پس حُذَیفہ رہنما
پس ہُبَیرہ خواجہ ممشاد و ابواسحاق پیر — بُو محمد چشتی و بُو احمد و یوسف ضیا
خواجہ مُودُود و دگر حاجی شریفِ زِندنی — خواجہ عثمان و معین الدین حسن غوثِ وَرا

صابریہ ——— دو شعبہ ——— نظامیہ

صابریہ

۵ خواجہ قطب الدین کاکی خواجہ گنج شکر
حضرت صابر علی و شمس دینِ با خدا
۶ شہ جلال الدین کبیر و شیخ عبدالحق ولی
شیخ احمد عارف و عارف محمد بے ریا

نظامیہ

۵ خواجہ قطب الدین کاکی خواجہ گنج شکر
شہ نظام اولیا و آن نصیرِ اصفیا
۶ پس محمد حضرتِ گیسو دراز و صدرِ دین
بندگی ابنِ حکیم و شاہِ قاسم باخدا

این جا یک شدہ

۷۔ عبدِ قدّوسِ ولیؔ و شاہ رکن الدین دگر — شاہِ مخدوم و مجدّد قبلۂ ہر دوسرا
۸۔ خازن الرحمہ سعید و شاہِ گل عبدالاَحد — شیخ عابد قبلۂ و مظہر حبیبِ کبریا
۹۔ شاہ عبداللہ و حضرت بوسعیدِ احمدی — قطبِ عالم مرشدم احمد سعیدِ حق نما
۱۰۔ حضرتِ شاہِ عمرؔ شاہِ ابوالخیر ولی — آن چہ دادی این بزرگان را بہ عاجز کن عطا

۴۔ شجرۂ سُہروردیہ

۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ رحمتِ عالمیان حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
۲۔ الٰہی بہ حرمتِ امیرالمومنین حضرت علیؓ مرتضیٰ کرم اللہ وجہہ
۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت حَسن بصری رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت حبیب عجمی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت داوٗد طائی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت معروف کرخی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت سرّی سقطی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت جنید بغدادی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت ممشاد دینوری رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت احمد اسود دینوری رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت یار محمد رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبداللہ عمّویہ رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت ابوحفص عمر وجیہ الدین رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت ابوالنجیب عبدالقاہر ضیاء الدین سہروردی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شہاب الدین سہروردی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی رحمۃ اللہ ورضی عنہ
۱۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت صدرالدین رحمۃ اللہ ورضی عنہ

۱۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رکن الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت سیّد جلال الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت سیّد اجمل بہرائچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت بڈّھن بہرائچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت درویش اودھی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالقدوس گنگوہی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رکن الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مخدوم عبدالاحد رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالاحد وحدت فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد عابد سُنّامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مرزا جانِ جانان مظہر رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ عبداللہ غلام علی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوسعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ محمد عُمر فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوالخیر عبداللہ فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ

شجرۂ منظومۂ سہروردیہ

بہ حقِّ خاتمِ مُرسَل محمّد شافعِ محشر — جنابِ مرتضیٰ حضرت حَسَن بصری شہِ رہبر
حبیبِ مرشد و داؤد طائی خواجۂ معروف — بہ سرّی و جُنید قبلہ و ممشادِ شہ موصوف
بہ خواجہ احمدِ اَسود دگر شیخ محمّد شاہ — شہِ یارِ محمد بعد آں شد شاہ عبداللہ
وجیہ الدین عبدالقاہر حضرت ضیاء الدین — دگر شیخ جہان حضرت شہاب الدین باتمکین
بہاء الدین ملتانی بہ صدر الدین ورکن الدین — بہ مخدومِ جہان گشت و بہ سیّد اجملِ حق بین
بہ بڈّھن شاہ و درویشِ محمّد ابنِ قاسم شاہ — شہِ قُدّوس ورکن الدین وہم عبدالاحد آگاہ

مجدّد و قطبِ رَبّانی سعیدِ خازنِ رحمت
شہِ عبدالاَحد ہم شیخ عابد ہادیِ اُمّت

شہید جانِ جاناں و بہ عبداللہ شہِ دَوران
بہ شاہ بوسعید احمد سعید آں منظرِ یزدان

عُمَر غوثِ جہان و شہ ابوالخیر است پیرِ ما
بہ فضلِ خود دِلِ ما از سِرّ وحدت بردلم بکشا

۵۔ شجرۂ کُبرویہ

۱۔ الٰہی بہ حُرمت رحمتِ عالمیان حضرت محمّد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم
۲۔ الٰہی بہ حُرمت امیر المومنین حضرت علی مرتضیٰ کرّم اللہ وجہہٗ
۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت حسین شہیدِ کربلا رضی اللہ تعالیٰ عنہ
۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت زین العابدین علی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت محمد باقر رحمہ اللہ و رضی عنہ
۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت جعفر صادق رحمہ اللہ و رضی عنہ
۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت موسیٰ کاظم رحمہ اللہ و رضی عنہ
۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت علی رضا رحمہ اللہ و رضی عنہ
۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت معروف کرخی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت سَرِی سقطی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۱۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت جنید بغدادی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۲۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوعلی رودباری رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۳۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابو علی کاتب رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۴۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوعثمان مغربی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۵۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوالقاسم گرگانی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۶۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوبکر نساج رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۷۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت احمد غزالی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۸۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوالنجیب عبدالقاہر ضیاء الدین رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۹۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت عمّار یاسر رحمہ اللہ و رضی عنہ
۲۰۔ الٰہی بہ حُرمت حضرت ابوالجناب نجم الدین کُبریٰ رحمہ اللہ و رضی عنہ

۲۱۔الٰہی بہ حُرمت حضرت باباکمال رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۲۔الٰہی بہ حُرمت حضرت احمد رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۳۔الٰہی بہ حُرمت حضرت عَطَایا خالدی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۴۔الٰہی بہ حُرمت حضرت شمس الدین فرغانی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۵۔الٰہی بہ حُرمت حضرت حمید الدین سمرقندی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۶۔الٰہی بہ حُرمت حضرت جلال الدین بخاری رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۷۔الٰہی بہ حُرمت حضرت سیّد جلال الدین جہان گشت رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۸۔الٰہی بہ حُرمت حضرت سید اجمل بہرایچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۹۔الٰہی بہ حُرمت حضرت بڈّھن بہرایچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۰۔الٰہی بہ حرمتِ حضرت درویش اَوَدھی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۱۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالقدوس گنگوہی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۲۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رکن الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۳۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مخدوم عبدالأحد رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۴۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۵۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۶۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالأحد وحدت فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۷۔الٰہی بہ حُرمت حضرت محمد عابد سُنّامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۸۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مرزا جانِ جانان مَظہر رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۹۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ عبداللہ غلام علی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۰۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوسعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۱۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۲۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ محمد عُمَر فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۳۔الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوالخیر عبداللہ فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ

شجرۂ منظومۂ کُبرَوِیَّہ

بہ حقِّ صاحبِ لولاک وہم شاہِ نجف حیدر   امامِ دین حُسین و شاہِ زین العابدین رہبر

محمد باقرِ ہادی، امامِ جعفرِ صادق — امامِ موسیٰ کاظم علی موسیٰ رضا فائق
شہِ معروف کرخی باز سرّی مرشدِ عالم — جُنَیدِ قطب وحضرت بوعلی آن رودباری ہم
بہ شیخ بوعلی کاتب ابوعثمان شہِ مغرب — ابوالقاسم علیِ گرّگانی کوکبِ ثاقب
شہِ بوبکرِ نسّاج وشہِ احمد غزالی نیز — ضیاء الدین عبدالقاہر ذی شان باتمیز
شہِ عمّار ونجم الدین کبریٰ ہادیِ این راہ — شہِ بابا کمال وشیخ احمد پس عطایا شاہ
بہ شمس الدین فرغانی حمید الدین گر مرحوم — جلال الدین بخاریؔ جہان گشت آن شہِ مخدوم
بہ سیّد اجملِ رہبر بہ سیّد بڈّھن آن حق بین — شہِ درویش وحضرت عبدِ قدوس بہ رکن الدین
شہِ عبد الاحد دیگر مُجدّدِ ہادیِ اُمّت — سعیدِ خازن الرّحمہ شہِ عبد الاحد وحضرت
محمد عابدِ ہادی وحضرت مظہرِ عالم — بہ عبد اللہ شہ واحمد سعید آن قبلۂ اعظم
محمد باعمر پس شہ ابوالخیر مبارک جان — خداوندا بہ این عاجز عطا کن نسبتِ ایشان

مخفی نہ ماند کہ درین شجرۂ منظومہ ودر شجرۂ منظومۂ مداریہ وقلندریہ بعد از حضرت شاہ عبد اللہ غلام علی نامِ حضرت شاہ ابوسعید ذکر نہ شدہ بلکہ نامِ حضرت شاہ احمد سعید ذکر کردہ شدہ وھذا للاختصار چون کہ حضرت شاہ احمد سعید کسبِ سلوک از حضرت شاہ عبد اللہ غلام علی کردہ اند وخلافت نیز از آن حضرت یافتہ اند ذکرِ حضرت شاہ ابوسعید قدس اللہ اسرارہم از وجہ برکت است ازین جہت جائز است کہ ذکر حضرت ایشان نہ کردہ شود۔

۶۔ شجرۂ مَدارِیَہ

۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رحمتِ عالمیان محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم
۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ امیر المؤمنین حضرت ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ
۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبد اللہ علَم بردار رحمہ اللہ ورضی عنہ
۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت یمین الدین شامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عین الدین شامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت طیفور شامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت بدر الدین شاہ مدار رحمہ اللہ ورضی عنہ
۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت سید اجمل بہرائچی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت بُڈّھن بہرائچی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۱۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت درویش اودھی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالقدوس گنگوہی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رکن الدین رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مخدوم عبدالاحد رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالاحد وحدت فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد عابد سنّامی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مرزا جان جانانِ مظہر رحمہ اللہ ورضی عنہ
۱۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ عبداللہ غلام علی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوسعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ محمد عُمر فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ
۲۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابوالخیر فاروقی رحمہ اللہ ورضی عنہ

شجرۂ منظومۂ مداریہ

بہ حقِ اشرف المخلوق حضرت احمد آگاہ — شہِ صدّیق بوبکر و عَلَم بردار عبداللہ
یمین الدین و علین الدین وطیفور ابن ہمہ شامی — بدیعِ وقت بدالدین مدار و مرشدِ این راہ
بہ اجمل شاہ و بڈھن شاہ و درویش و شہِ قدّوس — بہ رکن الدین ہم عبدالاحد دیگر مجدّد شاہ
سعیدِ عصر ہم عبدالاحد وحدت شہِ عابد — بہ حضرت جانِ جانان و بہ عبداللہ شہِ ذی جاہ
بہ شہ احمد سعید و شہ عُمر شاہِ ابوالخیرم — دلم را کن زسِرِّ خویشتن آگاہ یا اللہ

۷۔ شجرۂ قلندریہ

۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرتِ رحمتِ عالمیان محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبدالعزیز رحمہ اللہ ورضی عنہ
۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت خضر رومی رحمہ اللہ ورضی عنہ

۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت نجم الدین قلندر رحمہ اللہ و رضی عنہ
۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت قطب الدین رحمہ اللہ و رضی عنہ
۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد شاہ رحمہ اللہ و رضی عنہ
۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبد السلام رحمہ اللہ و رضی عنہ
۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبد القدوس گنگوہی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت رکن الدین رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مخدوم عبد الاحد رحمہ اللہ رضی عنہ
۱۱۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شیخ احمد فاروقی سرہندی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۲۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد سعید فاروقی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۳۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت عبد الاحد وحدت فاروقی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۴۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت محمد عابد سُنّامی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۵۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت مرزا جانِ جانانِ مظہر رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۶۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ عبد اللہ غلام علی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۷۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابو سعید فاروقی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۸۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ احمد سعید فاروقی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۱۹۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ محمد عُمر فاروقی رحمہ اللہ و رضی عنہ
۲۰۔ الٰہی بہ حُرمتِ حضرت شاہ ابو الخیر عبد اللہ فاروقی رحمہ اللہ و رضی عنہ

شجرۂ منظومۂ قلندریہ

بہ حقِ احمدِ مختار و ہم عبد العزیز آگاہ — بہ سید خضر رومی نیز نجم الدین قلندر شاہ
بہ قطب الدین بینا دل محمد شاہِ مولیٰ بین — شہِ عبد السلام و عبدِ قدوس و بہ رکن الدین
شہِ عبد الاحد دیگر مجدد پس سعید انور — شہِ عبد الاحد ہم شیخ عابد ہم شہِ مظہر
بہ عبد اللہ و شہ احمد سعید و شہ عُمر ذی شان — بہ حقِ شہ ابو الخیرم عطا کن ساغرِ عرفان

پروردگارا از نسبتِ این بزرگواران سرشار فرماید و محبت و معرفتِ خویش عنایت کند۔

ز اکرام و انعام و احسانِ خویش — عطا کن بہ عاجز تو عرفانِ خویش
دلش را ز عشقِ خود آباد کن — ز دنیا و مافیہا آزاد کن

تَمَّتِ السَّلَاسِلُ السَّبْعَةُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ وَعَلٰى رَسُوْلِهِ الصَّلٰوةُ وَالتَّحِيَّةُ۔

فصل ہشتم

در

بیان علالت و وصال بہ حضرت ذوالجلال

حدیثِ وصلِ آن مخدومِ عالم　　مگر شاید بہ خونِ دل نویسم

امام ابوالعباس احمد بن محمد شہاب الدین قسطلانی در کتاب المواہب اللدنیۃ بالمنح المحمدیۃ علی صاحبہا الصلاۃ والتحیہ در اواخرِ فصل اول از مقصدِ عاشر نوشتہ وفی سنن ابن ماجۃ انہ صلی اللہ علیہ وسلم قال فی مرضہ۔ اَیُّھَا النَّاسُ اِنْ احدٌ من الناس اَوْ مِنَ المومنین اُصیب بمصیبۃٍ فلیتعز بمصیبۃ بی عن المصیبۃ التی تصیبہ بغیری فان احدًا من امتی لن یصاب بمصیبۃ بعدی اشد علیہ من مصیبتی۔ یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در مرضِ وفات خود فرمود۔ اگر از شمایان کسے را مصیبتے رسد پس وے بہ مصیبت من (ای مصیبتِ فراقِ من) از آن مصیبت کہ بہ وے رسیدہ عزا حاصل کند چہ برائے اُمّتِ من از فراق و جُدائیِ من ہیچ مصیبت بیشتر نیست" حضرت حسن بصری چون روایتِ حدیثِ اُسْتُنِ حَنَّانہ می کرد می گریست و می گفت۔ ھذہ خشبۃ تحن الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فانتم احق ان تشتاقوا الیہ۔ این چوب است و برائے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آہ و گریہ می کند۔ و شمایان اَحق ہستید کہ برائے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشتاق باشید۔ و این ہم نوشتہ کہ ابوالجوزاء اَوس بن عبداللہ الربعی المتوفی ۸۳ھ می گفتند کہ از اہل مدینہ اگر یکے را مصیبتے می رسید رفقایش آمدہ مصافحہ کردہ می گفت اے بندۂ خدا تقوی گزین، فَاِنَّ فِی رسولِ اللہِ صَلَّی اللہُ علیہِ وسلَّم اُسْوَۃٌ حَسَنَۃٌ۔ و نوشتہ ویعجبنی قول القائل۔

اِصْبِرْ لِکُلِّ مُصِیْبَۃٍ وَتَجَلَّدِ	وَاعْلَمْ بِاَنَّ الْمَرْءَ غَیْرُ مُخَلَّدِ
وَاصْبِرْ کَمَا صَبَرَ الْکِرَامُ فَاِنَّھَا	نُوَبٌ تَنُوْبُ الْیَوْمَ تُکْشَفُ فِی غَدِ
وَاِذَا اَتَتْکَ مُصِیْبَۃٌ تُشْجٰی بِھَا	فَاذْکُرْ مُصَابَکَ بِالنَّبِیِّ مُحَمَّدِ

چوں مصیبتے رسد، صبر کن و در خود قوتِ برداشت پیدا کن و بدان کہ کسے ہم پائندہ نیست، و باید کہ بہ رنگ برگزیدگان صبر کنی و بدانی کہ مصیبت بہ نوبتِ خود ہر یکے را رسیدنی است، و مصیبتے کہ امروز رسیدہ آں بہ فردایش نہ خواہد ماند، پس ہر گاہ کہ مصیبتِ مُؤلم بہ تو رسد مُصابِ فراقِ نبی صلی اللہ علیہ وسلم را یاد کن"۔

حضرت سیدی الوالد عند ارتحال والدہ الماجد قدّس اللہ اسرارھما مکتوبے کہ بہ سیادت پناہ ومعارف آگاہ مولانا سید عبدالسلام ہسَوِی قدس سرہ نوشتہ اند، چند سطر اوّلین آن برائے عاجز باعثِ تقویتِ جَنان است لہٰذا نقل می کند، "للہ سبحانہ المنّۃ والحمد والشکر علی ما انعم وعلی ما ابلٰی، ہر چند این مصیبتِ عظمٰی فوت چنین ولی ومرشد وشفیق وعاشق ومعلّم مربیے وداروئے نہ دارد، می دانم کہ تا لبِ گور این داغ مونس من است، امّا بعد وفات شریف عنایتہا ونوازشہا بیش از ایّامِ حیات مشہود اند ودل را بہ تصورِ صورتِ مبارک خورسندی دارم، اِنّا لِلّٰہِ سُبْحَانَہٗ مِلْکًا وَعُبُوْدِیَّۃً وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ بعد چندے ان شاء اللہ دران عالم قدمبوسی حاصل خواہد شد" والیکم الآن بحدیثِ الْعَلَالَۃِ ثُمَّ الْاِرْتِحَالِ۔

علالت در فصلِ اول تحتِ عنوان "اجازتِ یک قبر" گزشتہ کہ بہ روز جمعہ بست دوم جمادی الآخرہ نہم ماہ فروری کہ بستم از ماہ دَلو بود۔ قُبَیْل العصر برائے تفریح برآمدند واوّلاً بہ قیام گاہ امین الاسلام بنگالی رفتند ونمازِ شام آن جا خواندہ بہ عیادتِ داؤد احمد خان پسر نواب مزمل اللہ خان علی گڑھی تشریف بردند وازان جا تا ساعتِ ہشت بہ خانقاہ شریف رسیدند واین تفریح از آخرین تفریحات واین روز از ایّامِ علالت اوّلِ روز بود۔ چون حضرت ایشان بہ خانقاہ شریف رسیدند، برائے نمازِ خفتن بہ مسجد شریف تشریف بُردند۔ حضرت برادرِ کلان امامت کردند۔ وحضرت ایشان از سُنن فارغ شدہ بہ حرم سرا تشریف بُردند وجُبّۂ ہندی پنبہ دار را کشیدہ برائے حوائج ضروریہ بہ ... "بیت الرّاحہ" تشریف بردند۔ چون کہ در بیت الراحہ سِلک برق نہ رسیدہ بود لہٰذا حضرت ایشان با چراغ (لالٹین) تشریف بردند کَمَا کَانَتْ عَادَتُہُ الْمُبَارَکۃ۔ از روئے اتّفاق عاجز در صحنِ خانہ استادہ بود کہ حضرت ایشان از بیت الرّاحہ برآمدند۔ ونزد عاجز رسیدہ فرمودند" زید، ما حرارت داریم تو دستِ خود بر بدنِ ما نہادہ ببین"۔ عاجز بر پشت مبارک حضرت ایشان بالائے پیرہن دست نہاد تا اندازۂ حرارت بکند فرمودند" بالائے پیرہن دست نہادی۔ باید کہ زیر پیرہن بر جسم دست بنہی" چنان چہ عاجز بر جسدِ اطہر ایشان دست نہاد وعرض کرد۔ البتہ قدرے حرارت محسوس می شود۔ در دستِ چپ حضرت ایشان چراغ بود۔ دستِ راستِ خود را بر شانۂ چپ این عاجز نہادہ فرمودند" بیا کہ بیرون رویم" دران وقت بر تنِ مبارک حضرت پیرہن بود۔ خلاف مُعتَاد از دروازۂ حرم سرا بیرون تشریف آوردند واز پائین محجّر مبارک بہ جہت غرب رسیدہ بہ جہتِ شمال محجّر شریف توقف نمودند۔ وبہ عاجز ارشاد کردند" زید این قطعۂ زمین برائے شش قبور است۔ ما خاک این زمین را کندہ ایم۔ این جا قبرے نیست وبرائے خود واولادِ خود این قطعۂ زمین را تجویز کردہ ایم۔ قبر ما در این جا ساختہ شود" حضرت ایشان

نزدِ کنجِ شمال غربیِ مجحرّ شریف استادہ بودند وبا عاجز کلام می فرمودند۔ دروالانِ مسجد شریف بہ اندازۂ پنجاہ نفر از افغانستان واز ہندوستان حاضر بودند، ہدایتِ حضرت ایشان بود کہ ایشان را دیدہ کسے حرکت نکند لہٰذا ہمہ ساکت وخاموش بہ ادب نشستہ بودند۔ کَأَنَّ عَلٰی رُؤُسِہِمُ الطَّیْرُ۔ مابین این جماعت شیخ غلام احمد ہانسوی رحمہ اللہ نیز بودہ۔ کہ مخلص قدیم وعاشق صادق وخدمتگار خصوصی حضرت ایشان ومزاج شناس بود۔ ایشان بہ حضورِ قلب ونہایتِ ادب بسم اللہ الرحمٰن الرحیم خواندہ از دالان مسجد شریف بہ جانب ایشان بہ آہستگی حرکت کردند، چون دو سہ بار بسم اللہ شریف را بہ حضور قلب خواندند حضرت ایشان فرمودند" ہان غلام احمد بیا۔ عاشقِ صادق ارشادِ گرامی شنیدہ' دست بستہ از عقب بہ جہتِ یسارِ رسیدند۔ حضرت ایشان فرمودند۔ ما بہ زید می گفتیم۔ واعادۂ کلامِ ماسبق کردند۔ شیخ غلام احمد عرض کرد۔ ارشادِ مبارک سراسر درست وصواب است۔ واگر حضور اقدس آن جائے را پسند فرمایند کہ اندرون مجحر شریف است مناسب تر باشد۔ حضرت ایشان چون این کلام شنیدند آثارِ بشاشت بر رُوئے مبارک ظاہر شد وبہ استعجاب دریافت کردند آیا در مجحر شریف جائے قبرے ہست۔ بیائید کہ در مجحر شریف رفتہ آن جائے را ببینیم۔ حضرت ایشان واین عاجز وشیخ غلام احمد در مجحر شریف داخل شدند۔ چون آن جائے را دیدند کہ الحال قبر حضرت ایشان در آن جائے ہست بہ شیخ غلام احمد فرمودند۔ تو درین جا دراز شو تا کیفیت واضح تر گردد۔ شیخ غلام احمد دراز شد وحضرت ایشان خوش شدہ بہ شیخ غلام احمد جزاک اللہ گفتہ بہ عاجز فرمودند" زید این جائے برائے قبر ما بہتر است۔ این جا قبر ما بسازید" وباز با عاجز از راہے کہ برآمدہ بودند بہ حرم سرا رفتند و لباسِ گرم پوشیدہ برائے حلقہ وتوجہ بیرون تشریف آوردند وتا ساعتِ دو از شب مخلصین را بہ ذکر پاک رب العالمین مصروف داشتند' عاجز گوید۔ حضرت ایشان بعد از وفات قبلہ گاہ خود سہ چار سال در خانقاہ شریف قیام کردند واز ۱۳۰۶ھ تا آخر ایّامِ در خانقاہ شریف بودند۔ واز سرِ نو تمام خانقاہ شریف را تعمیر کردند۔ مع ہٰذا کُلّہٗ ازین امر بے خبر بودند کہ در مجحر شریف جائے یک قبر است۔ در آخر وقت شیخ غلام احمد حضرت ایشان را آگاہ کردند وحضرت ایشان خوش شدند وآن جائے را برائے قبر مبارک خود تجویز کردند۔ در تمامِ امورِ دُنیویہ احوالِ مبارکہ برہمین منوال بودند کہ با ہمہ وبے ہمہ۔

این اوّل روز بود از علالتِ حضرت ایشان۔ از معمولاتِ مبارکہ در ہیچ معمول فرق ظاہر نہ شد۔ اگر بعد از نماز خفتن حضرت ایشان اظہارِ تپ نہ کردے کسے را خبر ہم نہ شدے۔ روزِ دوم کہ یوم شنبہ بود از قیام گاہ خود بیرون نیامدند۔ نہ برائے نماز بہ مسجد شریف ونہ برائے تفریح۔ صباحاً ہمراہ چائے یک دو بسکٹ تناول کردند۔ وبہ عصر ہم چائے نوشیدند۔ نہ غدا خوردند ونہ عشاء۔ ما ہر سہ برادر بہ

مدرسہ عبدالرب رفتیم وسبق خواندیم۔چون بازگشتیم حسبِ معمول استفسار از سبق کردند ودعاہا دادند۔
بہ شب حلقہ وتوجہ درقیام گاہ تانواختِ دُوازشب کردند۔اثرِتپ وحرارت برجسمِ مبارک ظاہر بود۔
دوااستعمال کردند۔روزِسوم کہ یوم یکشنبہ بود بہ مثل روزِدوم گزشت، اگرچہ ————
دوااستعمال کردند امّا ہیچ اثرظاہر نہ شد۔نہ غذا ء خوردند ونہ عشاء۔البتہ چاے بہ صباح ومسا ء نوش کردند۔
حلقہ وتوجہ تانواخت دوازشب کردند۔چون کہ حضرت والدہ صاحبہ درمستشفی بودند وہمشیرۂ کلان در
خدمت ایشان بود وہمشیرۂ میانہ بہ پانی پت رفتہ بود ودرخانہ بہ جُز ہمشیرۂ خورد وعیالِ حضرت
برادرِکلان کسے نہ بود ازین جہت حضرت برادرکلان وحاجی مُلّا احمد مٹاخیل ومُلّاجان محمد حسین خیل بہ
تیمارداری مصروف بودند وتا آخرِوقت این ہرسہ نفوس مبارکہ بہ وجہ احسن واکمل واَرْبح خدمتِ
حضرت ایشان کردند۔روزِچہارم کہ یوم دوشنبہ بود این عاجز وبرادرخورد بہ مدرسہ رفتیم۔وحضرت
برادرِکلان بہ خدمتِ حضرت ایشان مصروف ماندند۔بہ جزچاے ہیچ غذاء تناول نہ فرمودند۔مع
ہذا تانواخت دوازشب بہ حلقہ وتوجہ مصروف بودند۔استعمال دواکردند، امّا ہیچ اثرظاہر نہ شد روز
پنجم کہ روزِسہ شنبہ بود بہ نیم روز حافظ غلام محمد "باغ والا" مع "کلسہا" حاضر شد کہ از مسِ سُرخ ساختہ شدہ
بود۔کلس کلمۂ ہندی است واستعمالش برآن منارۂ کوچک می باشد کہ برسرگنبدہا ومنارہا ازجست یا از
معدن دیگر ساختہ می نہند۔درآواخر فصلِ اوّل تحت عنوان "بناے مسجد وارادۂ حج" عاجز بیان کردہ است
کہ حضرت ایشان حافظ غلام محمد را بہ رامپور براے تعمیر مسجد حضرت محمد مُرشد فرستادہ بودند۔باوجود نقاہت
وکمزوری حضرت ایشان حافظ غلام محمد را باکلسہا نزدِخود طلب کردند وبسیار خوش شدند ودو ہزار و
پنجصد روپیہ بہ ایشان دادند وفرمودند۔کاربہ وجہ احسن بکنید۔وفکر دراہم نہ کنید۔وقتے کہ حضرت
ایشان کلسہا را معاینہ می کردند این عاجز حاضر بود۔روزِچہارم وپنجم نیز بہ مدرسہ رفتیم۔وچون ازان جا
برگشتیم براے عرض نیاز حاضر شدیم حضرت ایشان حسبِ معمول خلاصۂ دروس پرسیدند۔واین روز
امین الاسلام ومزمل اللہ خان براے مزاج پُرسی حاضر شدند۔بہ وقتِ عصر مولوی بخش اللہ حاضر شدند۔
حضرت ایشان بہ بخش اللہ گفتند۔اے عزیز، آثار دیگر است۔بعض افراد را از استماع این ارشاد تعجب
روے داد، چہ بہ حسب ظاہر جاے پریشانی نہ بود۔امّا بسیار زود معلوم شد کہ تعجب ایشان غلط بود وآنچ
ارشاد کردہ بودند درست بود۔واین روز، اعنی شب چہارشنبہ کہ شب بست وہفتم ماہ بود تانواخت
دوازدہ بہ حلقہ وتوجہ مصروف ماند۔واین حلقۂ مبارکہ آخرین حلقات بود۔لِلّٰہِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ
بَعْدُ۔دراین روز ہم بہ جزچاے دوا ودوا استعمال چیزے نہ کردند۔از علاج طبیب روزِچہارم بود۔
وتپ براے اندک وقت ہم زائل نہ شدہ بود۔طبیب خیال کرد کہ ازالۂ قبض باید کرد تاکہ تپ زائل شود

چناں چہ مُسہل داد۔ بہ نواخت چہار از صباح حضرت ایشان قضائے حاجت کردند۔ چون کہ از چہار روز غذائے نہ خوردہ بودند ضعف و نقاہت غلبہ کرد و حضرت ایشان بر سرِیر دراز شدند و باز تا آخر وقت نہ نشستند۔ روزِ ششم کہ روزِ چہار شنبہ بود استعمال چائے ہم نہ کردند۔ البتہ از صباح این روز تا نواخت دہ از شب پنجشنبہ پنجاہ یا شصت بار آب قطرہ قطرہ نوشیدند۔ امروز ڈاکٹر مختار احمد انصاری و حکیم محمد احمد خان فرزند حکیم عبدالمجید خان نیز برائے معاینہ آمدند۔ اگر چہ این ہر دو اطبائے کامل از زبانِ خود چیزے نہ گفتند۔ لیکن از بشرہ و احوال ایشان ظاہر شد کہ آنچہ دیروز عندالاصیل حضرت ایشان بہ مولوی بخش اللہ فرمودہ بودند "اے عزیز آثار دیگر است" اظہارِ حقیقت بود۔ امروز در حدتِ تپ بیشی بود۔ بیشتر اوقات چشمہائے مبارک را بند داشتہ بودند و چون مبارک چشمان را وامی کردند بہ نہایت شفقت و مرحمت حاضرین را می دیدند، روزِ چہار شنبہ درہمین احوال گزشت و در شبِ پنجشنبہ غالباً نواخت نہ و نیم بود کہ چشم مبارک کشادند۔ برادر عزیز و این عاجز را دیدند۔ مایان ہر دو حاضر بودیم و مبارک ساقہا را بہ آہستگی می مالیدیم۔ برادر عزیز آن وقت دستارِ سفید بستہ بودند حضرت ایشان بہ حاضرین فرمودند کہ حاجی مُلا احمد مُٹاخیل و مُلا جان محمد حسن خیل و محمد زمان خرد تی سَرِ دَضُوی بودند۔ ببینید کہ سلام ما چہ خوب دستار بستہ و باز برادرِ خورد را دُعا ہا دادند۔ بعد از یک ساعت چشم وا کردند۔ ما ہر دو تا آن وقت موجود بودیم۔ و حضرت برادر کلان برائے کارے رفتہ بودند۔ حضرت ایشان استفسار از برادر کلان کردند۔ عاجز عرض کرد کہ ایشان حالا بہ کارے رفتہ اند۔ حضرت ایشان ہر دو را دعا دادہ فرمودند۔ وقت خواب است شما ہر دو بروید۔ برادر عزیز بعد قلیل رفتند و این عاجز حسب سابق بہ مالش ساق مشغول ماند۔ غالباً نواخت یازدہ بود کہ باز چشم مبارک باز کردند و نام عاجز گرفتہ فرمودند۔ ہنوز نشستہ ای، عاجز بہ اثبات جواب عرض کرد، بعد ازین کیفیتِ حضرتِ والدۂ مبارکہ استفسار فرمودند۔ عاجز بعد از نماز دیگر بہ مستشفیٰ رفتہ بود و احوال معلوم کردہ بود۔ لہٰذا از خیریت ایشان عرض کرد۔ حضرت ایشان اظہارِ رضامندی کردہ بہ عاجز دعا ہا دادند و بہ شفقت و محبتِ تمام ارشاد کردند "وقت بسیار گزشتہ برائے خواب برو" این دعا و کلام کہ عاجز از حضرت ایشان آن وقت شنیدہ آخر کلام بود۔ و امروز کہ پنجاہ و سہ سال برین واقعہ گزشتہ لذّت آن مبارک و شیرین کلام در پردہائے صِماخ و در سُویدائے قلب محفوظ است وَحِیْنًا بَعْدَ حِیْنٍ عاجز را مسحور کردہ در طرب می آرد۔ افسوس صد افسوس۔ آن قدح بشکست و آن ساقی نہ ماند۔ بہ پنجشنبہ کہ روزِ ہفتم علالت بود۔ در خانقاہ شریف آثارِ حزن و ملال و رنج و الم از در و دیوار بلکہ از ہر ذرۂ خاک ظاہر بود۔ خانقاہ مبارک از مخلصین صادقین پاک نہاد و صاف کیشان مکتظ بود۔ ہر یک سر افگندہ و ساکت و واجم و حزین

دکئیب بود۔ کسے بہ آہ و زاری مشغول بود و کسے بہ درگاہ بے نیاز دعاہا می کرد و کسے از سر صدق و اخلاص آرزوہا می کرد کہ جان خود را فدائے آن جانِ جانہا بکند۔ ولیکن

مَا کُلُّ مَا یَتَمَنَّی الْمَرْءُ یُدْرِکُہٗ ۔۔۔ تَجْرِی الرِّیَاحُ بِمَا لَا تَشْتَهِی السُّفُنُ

وصال

بہ صباح معلوم شد کہ بہ اواخرِ وقتِ تہجد حضرت ایشان چشمانِ مبارک کشادند و بہ عُجلت تمام استادند و چار پنج قدم بہ پیش رفتند و باز مراجعت فرمودہ بر سریر دراز شدند بہ کسے ہیچ نہ فرمودند۔ کس نہ دانست کہ آن قبلۂ مُرادان بہ استقبالِ کہ برخاستہ بودند۔ و بعدازین واقعہ تا دمِ آخر نہ چشم واکردند و نہ چیزے ارشاد کردند۔ بعداز نماز عصر دیدہ شد کہ لکہہائے اَبر بر افق ظاہر گردید۔ آفتاب رُخ خود را بہ پردۂ شب بپوشانید۔ و برائے نجوم ردائے سحاب افراشتہ شد۔ روز پنجشنبہ گزشت و شب جمعہ آغاز کرد۔ مبارک شب رسید و انتظارِ مبارک اوقات شد۔ چہ حضرت ایشان قدس سرہ نوشتہ اند۔ کما تقدم۔ "بہترین اوقات سحر است یعنی رُبعِ اخیر، بعدازان صبح است یعنی وقتِ نمازِ فجر، بعدازان بین العصر والمغرب بعدازان بین المغرب والعشاء و بعدازان جملہ اوقات علی السویہ برابر اند۔" قیام حضرت ایشان در دالانِ شمال رُوَیہ بود۔ در دالانِ جنوب رُوَیہ کہ مقابل آن دالان بود جماعتے از مخلصین بہ ذکر شریف مشغول بود۔ حاجی مُلّا احمد خان از بےقراری خود نزد آن مبارک جماعت رسید و سورۂ وَالنّٰزِعٰتِ را تلاوت کرد۔ خودش می گریست و برادرانِ طریقتش ہم می گریستند۔ در مسجدِ شریف مخلصین مصروف ختم خواجگان و تلاوتِ قرآن مجید بودند۔ چون منتصف اللیل شد آسمان ہم آہ و بُکا را آغاز کرد۔ نواخت یک بود کہ حافظ عبدالحکیم۔ و حاجی مُلّا احمد خان و مُلّا جان محمد حسین خیل و حضرت برادر کلان سریر را درست کردند و باز حافظ عبدالحکیم۔ و حاجی مُلّا احمد خان و مولوی بخش اللہ و مولوی بدرالاسلام تلاوتِ سورۂ یاسین شروع کردند۔ آن وقت صدائے رَعد و بَرق بہ نوعے شدید بود کہ کم دیدہ شدہ و آب از آسمان بہ نوعے می بارید گویا کہ اَفواہِ قِربَ را کسے کشادہ است۔ چون بہترین اوقات رسید کہ وقت تہجد است بہ ساعت دو و دقیقہ پنج از شب جمعہ بست و نہم ماہ جمادی الآخرہ ۱۳۴۱ھ صدائے۔ یَآ اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِیْٓ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً۔ بہ گوش حق نیوش رسید۔ و رُوح پاکِ حضرت ایشان لَبَّیْكَ اللّٰهُمَّ لَبَّیْكَ گفتہ سزاوارِ کرامتِ فَادْخُلِیْ فِیْ عِبٰدِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ گشت۔ حدیث مبارک قدسی است۔ اَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِیْ بِیْ اِنْ خَیْرًا فَخَیْرٌ وَاِنْ شَرًّا فَشَرٌّ۔ دعاے حضرت ایشان دائماً از مولائے کریم و رحیم خود ہمین بود۔

اَعُوْذُ بِكَ اللّٰهُمَّ مِمَّا جَنَیْتُہٗ ۔۔۔ وَاَدْعُوْكَ رَبِّیْ خَاضِعًا مُتَذَلِّلًا

لکَ الْاَمْنُ عَبْدِیْ مِنْ عَذَابِیْ تَفَضُّلًا　　　حَنَانَیْکَ قُلْ لِیْ عِنْدَ نَزْعِیْ وَمَقْبَرِیْ

واظہار این خواہش اکثر در مکاتیبِ مبارکہ خود کردہ اند۔ از روے حدیث مبارک عاجز یقین دارد کہ حضرت ایشان درین زمرۂ مبارکہ داخل اند کہ حق تعالیٰ بیانش کردہ۔ اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَاخَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَاهُمْ یَحْزَنُوْنَ اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَکَانُوْا یَتَّقُوْنَ لَهُمُ الْبُشْرٰی فِی الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا وَفِی الْاٰخِرَةِ لَاتَبْدِیْلَ لِکَلِمَاتِ اللّٰهِ ذٰلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِیْمُ۔ ای۔ آگاہ باش، بر دوستان خدا ہیچ ترس نیست و نہ ایشان اندوہ گین شوند۔ برائے ایشان بشارت است در زندگانی دنیا و در آخرت۔ فرمان پروردگار را ہیچ تبدیل نیست و این بشارت ہمانا رستگاری عظیم است۔" عاجز احوالِ مبارکہ حضرتِ ایشان را از روزِ ولادت تا روزِ وفات بہ تفصیل نوشتہ است۔ بہ نیک وجہ اگر در احوالِ مبارکہ نظر کردہ شود بر ظاہر است کہ حضرت ایشان را از اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا۔ وَکَانُوْا یَتَّقُوْنَ۔ نصیب کامل بود۔ چہ جائے حرام کہ از شبہات کاملاً برکنار بودند۔ مدۃ العمر از ہدیہ آن افراد اجتناب کُلّی کردند کہ در مالِ ایشان حرمت یا کراہت را دخلے می بود۔ ہمہ وقت و ہمہ حال متوجہ بہ مولائے خود می بودند۔ و مخلصین را نیز گرویدۂ این کار می ساختند۔ از مکاتیب حضرت ایشان معلوم می شود کہ بہ چہ طور تربیت سالکان می کردند۔ از بعض افراد نقل جمیع مکاتیب مبارکہ یا بعینہا مکاتیب مبارکہ بہ عاجز رسیدہ و بیشتر آن مکاتیبِ مبارکہ را بالترتیب نقل کردہ۔ تا معلوم شود کہ حضرت ایشان برائے مخلصان چہ سعیہا می کردند و از شرِ نفس و ہوا بہ چہ طور می رہانیدند۔ ہزاران غافلان را از تیہ غفلت بہ وادی آگاہی رسانیدند و صدہا افراد را بہ لُطف مولائے کریم داخل دائرۂ ولایت کردند۔ و آخر بہ سکونِ تام و خندہ پیشانی ازین جہان رحلت فرمودند۔ حضرت ایشان را وصال مُیَسّر آمد و ما عاجزان را حزن و ملالِ مفارقت۔

وَلٰکِنَّهٗ بُنْیَانُ قَوْمٍ تَهَدَّمَا　　　وَمَاکَانَ خَیْرٌ هُلْکُهٗ هُلْکُ وَاحِدٍ

اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ۔ رَضِیْنَا بِقَضَاءِ اللّٰهِ وَقَدَرِهٖ۔ اَللّٰهُمَّ اَفْرِغْ عَلَیْنَا صَبْرًا۔ عجب تر بشنوید کہ چون رُوح مبارک حضرت ایشان پرواز کرد۔ بعد قلیل شورِ رعد و برق تمام شد۔ و باران بند شد و غُیوم را اثرے نہ ماند۔ وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُوْلِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِیْنَ۔ عزت مر خدائے راست و پیغمبر اُورا و مومنان را۔

تغسیل و تکفین

پروردگار مخلصین پاک نہاد را اجرہا دہد کہ جسدِ مبارک خیر جہان را تا آخر خیر الاوقات غسل دادہ و کفن پوشانیدہ در دالانِ "تسبیح خانہ" ای عبادتگاہ حضرت شاہ غلام علی و حضرت شاہ ابو سعید و حضرت شاہ احمد سعید قدس اللہ اسرارہم۔ بر سریرِ نہادند۔ و مخلصین پاک نہاد و اہالی شہر مصروفِ تلاوت شریف شدند۔ کفن از جامۂ بودہ کہ یک و نیم سال قبل

حاجی اسلم بارکیشی از مکۂ مکرمہ بہ آبِ زمزم شستہ آوردہ بود۔ آن وقت حضرت ایشان خوش شدہ فرمودہ بودند کہ این جامہ را برائے کفنِ ما محفوظ کنید۔ وحضرت وَالِدَہِ ماجدۂ یک قطعہ از غلاف بیت اللہ الحرام دادند و فرمودند وقتیکہ این قطعہ را یکے از مخلصین برائے حضرت ایشان آورد۔ حضرت ایشان فرمودند این مبارک قطعہ را بر سینۂ ما بنہید۔ چنانچہ حاجی ملا احمد خان آن مبارک قطعہ را کہ کلمۂ طیبہ کاملاً در آن بہ صورت بافتگی تحریر بود۔ بر سینۂ اقدس بگسترانید۔ و آن قطعہ بہ طورے درست بر سینۂ اقدس آمد کہ گویا کسے اندازہ کردہ آوردہ باشد۔

بہ وقتِ اغتسال حاجی مُلا احمد خان، مُلا جان محمد حسین خیل مُلا یاسین حُمُریانی، حافظ عبد الحکیم، مولوی بخش اللہ، مولوی بدر الاسلام، وحضرت برادرِ کلان حاضر بودند۔ عاجز دید کہ بعد الاغتسال آبے کہ در حلقۂ چشم مجتمع بود آن را عاشقِ صادق حاجی مُلا احمد چشید و باز بر پیشانی مبارک بوسۂ عقیدت ثبت کرد۔ زہے قسمت کہ بہ این سعادت سرفراز گشت۔ در نصفِ آخر از تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس بر صفحہ ۱۷ نوشتہ است۔ وَفِي شَوَاهِدِ النُّبُوَّةِ سُئِلَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْ سَبَبِ زِيَادَةِ فَهْمِهِ وَحِفْظِهِ قَالَ لَمَّا غَسَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اجْتَمَعَ مَاءٌ فِي جُفُونِهِ فَرَفَعْتُهُ بِلِسَانِي وَازْدَرَدْتُهُ فَأَرَىٰ قُوَّةَ حِفْظِي مِنْهُ۔ عاجز یقین دارد کہ مُلا احمد خان نیز فوائد ہا برداشتہ باشد۔ رحمہ اللہ۔

قبرِ مبارک در ہند اجازتِ حکومت نیست کہ بہ حدودِ شہر غیر از قبرستان قبر ساختہ شود۔ حضرت ایشان را کسے بہ این قانون خبر کردہ بود۔ لہٰذا از اواخرِ ماہِ رمضان ۱۳۴۰ھ از کوئٹہ چند مکاتیب بہ مخلصین دہلی نوشتند کہ اجازت یک قبر در خانقاہ شریف از حکومت حاصل کنید۔ عاجز یاد دارد کہ بہ حافظ عبد الحکیم و مولوی بخش اللہ دو سہ خط این عاجز نوشتہ بود۔ لفظ از حضرت ایشان می بود و عاجز آن را می نوشت۔ باوجود مکرر و سہ کرر نوشتنِ حضرت ایشان مخلصین دہلی تغافل کردند۔ وَكَانَ ذٰلِكَ قَدَرًا مَّقْدُوْرًا۔ بروزِ جمعہ بست و دوم جمادی الآخرہ کہ روزِ اول از علالت بود حضرت ایشان بہ امین الاسلام عضوِ مجلس شورائے ہند و نواب مزمل اللہ خان رئیس مشہور از علی گڑھ۔ را در خصوصِ این امر گفتند کما تقدم البیان فی الفصل الاول۔ حاجی مُلا احمد خان چون از تغسیل و تکفین فراغت یافت، امین الاسلام و مزمل اللہ خان را از واقعۂ الیمہ آگاہ کرد و گفت کہ اجازت از حکومت حاصل کنند۔

ارشادِ مبارک بہ حاجی مُلا احمد در سال ہزار و سہ صد و سی و نہ چون حضرت ایشان از کوئٹہ بہ دہلی رسیدند حاجی مُلا احمد خان متاخیل از افغانستان حسبِ عادت برائے خدمت حاضر شد۔ چون بہ وقت عصر حضرت ایشان برائے تفریح بیرون دروازۂ کشمیری

به جهت شمالی کوه رفتند مُلّا احمد خان را همراه بردند۔ آن جا مُلّا احمد خان واقعۂ طیّارۂ انگلیسی بیان کرد که در کٹواز پائین شده بود۔ و دران طیّاره یک افسر و یک رفیقش بود۔ اَہالیِ آن جا اراده کردند که ہر دو را بکشند۔ اَمّا مُلّا صاحب آن ہر دو را به خانۂ خود بُرد و باز ہر دو افراد را به حفاظت تمام به کابل برده بامیر امان الله خان سپرد۔ آن افسر انگلیسی یک تحریر نوشت و به مُلّا صاحب داد۔ عاجز آن تحریر را دیده بود۔ مفهومش این بود۔ حامل این تحریر مُلّا احمد خان سبب حیات من و رفیق من شده است۔ لهٰذا من از ہر افسر بریطانیه التماس می کنم که وے معاونت مُلّا صاحب کند و کارِ ایشان را اجرا نماید" عاجز آن وقت حاضر بود که حضرت ایشان به مُلّا صاحب گفتند "این مکتوب را به حفاظت نگاه دار، به کار خواہد آمد" حضرت ایشان یک سال و سه ماه قبل گفته بودند۔ و برائے اجازت قبر مبارک آن تحریر به کار آمد و دیگر ہیچ کار ازان گرفته شد۔ چون آغاز دورِ سقوی در افغانستان شد مُلّا صاحب آن تحریر را ضائع کردند۔

به کار آمدنِ تحریر امین الاسلام و منزل الله خان به استماع این خبر به خانقاه شریف آمدند و باز نزد افسرِ کلانِ دہلی "سر مالکم ہیلی" به دروازۂ کشمیری رفتند، آن وقت حاجی مُلّا احمد خان نیز همراه ایشان رفتند و به یاد عاجز می آید که حافظ عبد الحکیم دہلوی نیز همراه ایشان بود۔ این افسر بسیار سخت مزاج بود۔ اوّلاً امین الاسلام نزد افسر رفت و واقعه بیان کرد۔ وے گفت "شما فردا برائے شخصے دیگر خواہید آمد"۔ امین الاسلام از انجا برگشته به نواب صاحب این سخن گفت، چون که نواب صاحب با افسرانِ کلان بسیار شناسا بود و حکومت "بریطانیه" به ایشان خطاب "سر" ہم داده بود، نزدش رفتند وے کلام سابق به ایشان نیز گفت۔ حاجی مُلّا احمد خان نیز با نواب صاحب بودند۔ ایشان ہمان مکتوبِ افسر انگلیسی را از جیب کشیده به سر مالکم ہیلی نشان دادند۔ وے چون آن تحریر را خواند تعظیماً استاده شد۔ و احترام مُلّا صاحب به جا آورده ہمان دم اجازت داد۔ نواخت یازده از روز بود که این جماعت به خانقاه شریف با اجازت نامه رسید حضرت ایشان پانزده ماه بیشتر فرموده بودند" به حفاظت نگاه دار، به کار خواہد آمد" اظهار آن ارشاد گرامی به این وقت و به این شکل شد، وَكَيْفَ لَا وَقَدْ قَالَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ صَلَوَاتُ اللهِ وَسَلَامُهُ عَلَيْهِ إِنَّ اللهَ تَعَالَى يَقُوْلُ ,اِبْنَ آدَمَ تَفَرَّغْ لِعِبَادَتِي أَمْلَأْ صَدْرَكَ غِنًى وَأَسُدَّ فَقْرَكَ وَإِنْ لَا تَفْعَلْ مَلَأْتُ يَدَكَ شُغْلًا وَلَمْ أَسُدَّ فَقْرَكَ۔ حضرت ایشان قَدَّسَ اللهُ سِرَّهٗ وَنَوَّرَ ضَرِيْحَهٗ را خواہش پیدا شد که در جوارِ حضرات کرام قَدَّسَ اللهُ أَسْرَارَهُمْ بیاسایند و یک ہفته قبل برائے قبر خود جائے را تجویز کردند مخلصین را خیال بود که امین الاسلام و منزل الله خان به سهولت این کار را خواہند کرد اَمّا کارسازِ حقیقی را اظهار کرامتِ حضرتِ ایشان منظور بود۔ چنانچه آن کاغذ به کار آمد۔ و "مِنْ حَيْثُ

لَا یَحۡتَسِبۡ" صادق آمد۔ لِلّٰہِ فِیۡ عِبَادِہٖ شُئُوۡنٌ۔

تحفیر و درستی قبر پروردگار جلّ شانہ وَعَمَّ اِحۡسَانُہٗ شیخ غلام احمد ہانسوی، چودھری مولا داد خان خورجوی، حافظ غلام محمد باغ والا، منشی حسین علی دہلوی، حافظ سلطان زر دوز را اجرہائے بے حساب دہد کہ اینہا چون احوالِ حضرت ایشان را بعد العشاء الآخرہ متغیر یافتند علی الفور کاریگران و بنّایان را مُہیّا کردہ بہ اِعداد قبرِ مبارک مشغول شدند، اولاً فرشِ سنگِ مرمر محجّر شریف را بہ وجہِ خوب برداشتند و باز در حفرِ قبرِ مبارک مشغول شدند، بہ دقّتِ تمام این پاک نہادان تا وقتِ عصر بلکہ اِلٰی مابَعۡد صلاۃ العصر ازین کار فارغ شدند۔

نمازِ جنازہ وصالِ حضرت ایشان بہ نواختِ دو و پنج دقیقہ شد و جسدِ مبارک را تا صلاۃ الفجر در تسبیح خانہ شریف بر سریر نہادند۔ خبرِ ارتحالِ حضرت ایشان در تمام شہر تا وقت فجر عام شد۔ دخلق خدا دیوانہ وار از ہر جہت رو بہ خانقاہ شریف نہاد۔ اگرچہ ہر یک از مخلصین پاک نہاد مہموم و مغموم بود امّا پروردگار جلّت قُدرتُہٗ وعَظُمَتۡ حِکۡمَتُہٗ بہ نوعے آن وارفتگان را فہم و شعور داد کہ بہ نظمِ جمیل از دروازۂ خانقاہ شریف تا سر بر مبارک راہے را برائے آمد و رفت ترتیب دادند کہ کافۃ الناس حضرت ایشان را زیارت کردہ بَرَوَد، ورأئے جماعتِ منتظمین برین امر قرار گرفت کہ جنازۂ حضرتِ ایشان را بہ "میدانِ پریڈ" ببرند کہ مابین مسجدِ جامع و قلعہ واقع است، دران ایّام تمام میدان یک قطعہ بود، (حالا نیم میدان موسوم بہ آزاد پارک) تا کسے از نمازِ جنازہ محروم نہ ماند، و ایشان چہار تیر ہا را با پایہ ہائے سریر بستند تا کہ خلقِ خدا بیش از بیش بہ سعادت حَملِ شریف مشرف شود۔ بعد از نواختِ یازدہ از خانقاہ شریف این مَوۡکب اجلال با صد رنج و ملال بہ میدان روانہ شد و تا نواخت یک بہ میدان رسید۔ حکومتِ دہلی در تمامِ دفاتر اعلان کرد کہ از مسلمانان ہر کہ خواہد برود و در نمازِ جنازہ شریک شود و این اعلان در دفاتر نائب مَلِک (والسرائے) نیز شد، لہٰذا خلق خدا جوق در جوق بہ سوئے میدان، پیادہ یا و سوار رَوان و دَوان بود۔ از میرٹھ، بلند شہر، خورجہ، مراد آباد، غازی آباد، فرید آباد، مہرولی، نظام الدین، سونی پت، پانی پت ہزاران افراد دیوانہ وار رسیدند۔ ازدحام خلائق بہ حدّے شد کہ میدان بہ آن بزرگی تنگ آمد۔ عاجز ملاحظہ کرد کہ ہزاران غیر مسلم بہ کنارۂ غربی میدان استادہ بود۔ بعد از نمازِ جمعہ بہ ساعت دو حضرت ابوالفیض بلال اَدَامَ اللّٰہُ اِرۡشَادَہٗ امامتِ نمازِ جنازہ کردند۔ ہجومے کہ بعد از نمازِ جنازہ بر سریرِ مبارک شد بیانش متعذر است۔ پروردگار مخلصینِ صادقین را کہ بہ اندازۂ چہار صد نفر از افغانان و ہندیان بودند۔ سریرِ مبارک را احاطہ کردہ بہ منزلہ حصارِ منیع و حصنِ حصین

شدند و یک جماعت بر ماہر سہ برادر مُحاط شد۔ «بِسْمِ اللهِ وَعَلٰی بَرَکَۃِ اللهِ» جنازۂ مبارک را از میدان برائے خانقاہ شریف برداشتند۔ بر جنازۂ مُبارکہ دو شالۂ نہایت نفیس کہ زرد رنگ داشت انداختہ بودند، اگر مخلصین بہ آہ و بکار و نعرۂ اللہ مصروف بودند، دیگران ہم در اشک ریزی و نعرۂ اللہ اکبر کمتر از ایشان نہ بودند۔ چون سریر مبارک از جامع مسجد در حدود بازار داخل شد دیدہ شد کہ تمام بالاخانہ ہا و سقوف از زائرین و زائرات پُر بود، کسے از چشمان خود عقدِ گوہرِ غلطان نثار می کرد و کسے از فرطِ محبت از ہار و ریاحین رامی پاشید۔ در و دیوار ہا از نعرہ ہائے اللہ و از آہ و بُکا بہ رنگ "بیت الحزن" غمگین و سوگوار بود۔ یَا لِلّٰهِ مِنْ خَطْبٍ جَلَلٍ وَّمِنْ رَزِیَّۃٍ عُظْمٰی۔ بعض مدہوشانِ بادۂ محبت را حِیْنًا بَعْدَ حِیْنٍ از اَعْمَاقِ قلب صدا بلند می شد: این جنازۂ ولیِ پروردگار است: ع تو نیز بر سرِ بام آ کہ خوش تماشائے است۔

بہ وقتِ تمام جنازہ مبارک را تا نواختِ پنج بہ خانقاہ شریف رسانیدند، چون کہ قبرِ مبارک ہنوز تیار نہ شدہ بود سریرِ مبارک را در مسجد شریف نہادند۔ خلق خدا را اصرار شد کہ خلا را یک نظر از دیدارِ مبارک مرحمت کنید، منتظمین آن را بند و بست کردند۔ آن وقت عاجز عند راسہ المبارک بود۔ دید کہ چشمان مبارک بستہ اند بہ نوعے کہ در مراقبہ و ذکر شریف بستہ می کردند و اَسَارِیرُ الْوَجْہِ الْمُبَارَکِ کشادہ اند گویا تبسم می فرمایند۔ برادرِ کلان حضرتِ جدِ بزرگوار چون در مکہ مکرمہ بہ شانزدہم ذی الحجہ ۱۲۸۶ھ رحلت فرمودند حضرت جد امجد آن وقت این رباعی خواندند۔

یادداری کہ وقتِ زادنِ تو — ہمہ خندان بُدند و تو گریان
آن چنان زی کہ وقتِ مردنِ تو — ہمہ گریان بوند و تو خندان

حضرت ایشان را ہزاران افرادِ اُمّت مصداقِ این رباعی یافتند و دیدند کہ گویا "نَمْ کَنَوْمِ الْعَرُوْسِ" خفتہ اند۔

تدفین وقت عصر داخل شد و قبر مبارک تکمیل یافت و این ہفت نفر حضرت ایشان را در آرامگاہِ آخرین فرود آوردند۔ ۱۔ یار محمد خروٹی سروضوی از اقدمِ مخلصین حضرت ایشان و مرید کامل الارادہ و عاشق صادق ۲۔ حاجی مُلا احمد خان مُشاخیل از قدمار مخلصین و خادم وافر تمیز و شیدائے حضرت ایشان ۳۔ مُلا یاسین صادق الارادہ والمحبۃ ۴۔ و ۵۔ حافظ اشفاق الٰہی و حافظ حفیظ الدین از میرٹھ ہر دو درولار و در محبت از اصحاب کمال ۶۔ امین الاسلام کلکتوی مرد پاک دل و صاف ضمیر و عاشق و شیدائے نواب مزمل اللہ خان راسخ المحبۃ والاعتقاد۔ این ہفت افراد بہ نہایتِ تعظیم و تکریم حضرت ایشان را در قبر مکرم نہادند۔ ماہر سہ برادر و حافظ عبدالحکیم و حافظ غلام محمد باغ والا و شیخ غلام احمد ہانسوی و دو نفر از مخلصین افغانستان آن جا استادہ بودیم۔ لِحُصُوْلِ الْبَرَکَۃِ وَالشُّمُوْلِ فِی الْخِدْمَۃِ

نوبتے مایان ہم عندالوضع دست تا بہ حضرتِ ایشان۔ روحی فداہ۔ رسانیدیم۔ و باز با صَد دَرد و اَلم برقبرِ مبارک خاک انداختیم۔ شیخ غلام احمد ہانسوی کہ از مخلصینِ قدما و اصحابِ نسبتِ عاشقِ صادق و مداحِ حضرت ایشان بود فی البدیہہ این چار شعر خواند۔

شہ ابوالخیر بہ صد خیر بہ سیرِ جنّت | رفتی و دیدہ پُر از خون بہ فراقت کردیم
روحِ پاکِ تو طلب کرد خدا در قربت | خاک بادا بہ سرِ ما کہ بہ خاکت کردیم
ذاتِ پاکِ تو فنا گشت بہ ذاتِ واحد | ما عجب تیرہ درونان کہ بہ خاکت کردیم
اے دعاے تو سپر بود ز آفت ما را | زین جہت قصدِ نہایت بہ بدایت کردیم

چون شعر دوم را بہ سوز و درد و اشکباری خواندند عاشقان صاف کیشان را نعرہ ہائے ہو و ہاے و یا اللہ بلند شد۔ یَا لَہْفَ نَفْسِی لَہْفَھَا لِلزَّمَانِ وَمَالِیَہٗ۔

فَقَدْنَاہُ وَالْآمَالُ تَرْجُوْ حَیَاتَہٗ | وَفِی اللَّیْلَۃِ الظَّلْمَاءِ یُفْتَقَدُ الْبَدْرُ

بعد از نمازِ شام زائرین در محجرِ شریف شمعہا روشن کردند و گلہا بر مزار شریف انداختند۔ شیخ غلام احمد در احوالِ جذب و بے خودی نزدِ محجرِ مبارک می گشت، و دران حال می گفت،

بر مزارِ پیر روشن ہم چراغے ہم گلے | ہم پرِ پروانہ سوزد ہم صدائے بلبلے

و در ہمان احوالِ مستی و سرشاری گفت۔

بیا در گلشنِ عرفان گلِ تازہ دمید این جا | محیُّ الدین عبداللہ ابوالخیر آرمید این جا

فاتحہ از روزِ وصالِ حضرت ایشان مخلصینِ پاک نہاد از اطراف و جوانب رو بہ کعبۃ الآمال آستان خیر جہان آوردند و شب و روز سلسلۂ فاتحہ و ایصالِ ثواب جاری بود و برائے ایشان انتظاماتِ فطور و غدا و عشا کردہ شد مع ہذا منتظمین پاک ضمیر ارادہ کردند کہ بہ بست و نہم رجب الحرام فاتحۂ کبریٰ کنند و بہ آن وقت مشائخ طرق و علماءِ اعلام و عمائدینِ شہر و کبرا اطراف را مدعو کنند تا در حفلۂ کبریٰ رسم دستار بندی و جانشینی انجام پذیرد۔ حافظ عبد الحکیم این خیال را پیش حکیم حافظ محمد اجمل خان شریفی (حاذق الملک مسیح الملک) بیان کرد۔ ایشان گفتند زمانہ از حد پُر فتن است و اعدار را قلت نیست۔ اگر درین عرصۂ یک ماہ دشمنے دعوی استحقاق خانقاہ شریف کرد، مشکلات پیدا خواہد شد، لہٰذا بہ روز سیوم کہ روز یکشنبہ است جلسۂ دستار بندی و جانشینی بکنید و باز در آخر ماہ رجب جلسۂ کبریٰ منعقد کنید و تمام مشائخ و اکابر را آن وقت دعوت دہید و دران اجتماع تصدیق اعلانِ این جلسہ کردہ شود۔ چنانچہ منتظمین بر مشورۂ حکیم صاحب عمل کردند۔ عاجز گوید حکیم صاحب را پروردگار اجر ہا دہد۔ اظہار اندیشہ کہ ایشان کردہ بودند بے اساس نہ بود

بلکہ یک سال نہ گزشت کہ بالفعل آن صورت پیدا شد۔ وجماعتے از بدخواہان واصحاب اغراض فاسدہ ... کرامت النساء راآلۂ کارِ خود ساختہ در محکمہ دعوی کردند بلاوجہ تا دو سال برائے مایان اسباب پریشانی پیدا کردند، پرورد گار چودھری مولاداد خان خورجوی وشیخ غلام احمد ہانسوی وحافظ عبدالحکیم دہلوی وحافظ محمد سلطان زردوز دہلوی را جزاءِ دہد کہ ایشان سعیہا کردند۔ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُوْنَ۔

جلسۂ صُغریٰ منتظمین مخلصین اعلانِ جلسۂ صغریٰ از روزِ یک شنبہ دوم رجب الحرام ۱۳۴۱ھ کردند، از عمائدین درج ذیل افراد شریک شدند۔ جنرل قونصل سردار غلام حیدر خان بہ نیابت امیر امان اللہ خان، نواب ٹونک، پیرزادہ محمد حسین جج، پیرزادہ ڈپٹی مظفر احمد، نواب سراج الدین خان سائل، سیّد وحید الدین احمد بیخود، نواب فیض احمد خان، نواب ابوالحسن خان، حکیم حافظ محمد اجمل خان، ڈاکٹر مختار احمد انصاری، عبدالعزیز دہلوی، میر انوار احمد، پیرجی حسین مرزا از مشائخ وعلماء سیّد احمد امام مسجدِ جامع (شمس العلماء) حکیم فرید احمد عباسی امروہوی، پیرجی عبدالصمد چشتی (کالے صاحب والے) آخوند جی مختار احمد قادری، پیرجی کرار حسین (صابر بخش والے)، پیرجی امیر الملک مرزا بلاقی اختر، پیرجی عبدالرحمٰن مودودی، پیرجی عبدالوہاب، سیّد طاہر حسن امام عیدگاہ۔ پیرجی سعید الزبیر مجدّدی ساکن مغلپورہ دہلی، مولوی سردار احمد مجدّدی رامپوری، جناب سیف الدین ابوالطاہر طاہر مجدّدی رامپوری، پیرجی مظفر علی سجادہ نشین درگاہ حضرت خواجہ باقی باللہ، مولانا مفتی مظہر اللہ امام جامع فتحپوری، مولانا حافظ محمد یعقوب مجدّدی پانی پتی، مولوی عبدالعزیز خلیفہ مولانا کرامت اللہ خان، مولانا عبدالغفار متولی مسجد حوض قاضی، جناب مولوی مصباح الدین ساکن مفتی والان، مولوی لطف القدیر ساکن سبزی منڈی، مولوی محمد ابراہیم فانی، صاحبزادگانِ درگاہِ قطب الاقطاب وسلطان جی وروشن چراغ دہلی، وشاہ کلیم اللہ وغیرازین از رامپور جناب مولوی اعجاز حسین ومولوی معوان حسین ومولوی ریحان حسین از صاحبزادگان مجدّدیہ واز میرٹھ شیخ وحید الدین وشیخ بشیر الدین واز پانی پت نواب زادہ فاخر احمد خان وجمیع مخلصین از پانی پت ومیرٹھ وبلند شہر وخورجہ وغازی آباد وسرسہ وہانسی وغیرہ آمدند خانقاہ شریف از خلائق پُر بود حضرت محمد صادق مجدّدی کابلی فرزند اصغر حضرت غلام قیوم قدس سرہ (حضرت صاحب کابل) بہ روز چہار شنبہ کہ روز ششم از علالتِ حضرت ایشان بود برائے زیارت حضرت ایشان آمدہ بودند۔ چون کہ حضرت ایشان صاحبِ فراش بودند با ماسہ برادر ملاقات کردہ بہ روز دوم بہ سرہند شریف رفتند یک شب گزشتہ بود کہ "تلغراف" رسید واز حادثۂ ارتحال آگاہ شدند۔ ایشان ہمان دم قصد دہلی کردند و در فاتحۂ روزِ سوم شریک شدند ودستارہا کہ سجادگان آوردہ بودند بر سر حضرت برادر کلان جناب ایشان

بستند. عاجز از افراد متعددہ شنید کہ برائے این کار ضرورت بود کہ از حضرات مجددیہ کسے باشد پرورگار ایشان را فرستاد والحمدُ للہ علیٰ ذٰلِکَ۔ و درین جلسہ حضرۃ الشیخ الولی مولانا عبدالعلی محدث دہلوی با وجود معذوری از مدرسہ عبدالرب تشریف آوردند۔ وقتے کہ جناب ایشان را بر کرسی نشانده چار افراد نزدِ حضرتِ برادر کلان آوردند سیلِ اشک از چشمان ایشان جاری بود۔ آن وقت حضرت برادرِ کلان بہ انداز پُر درد و پُر سوز این دو شعرِ متنبّی خواندند:۔

فَلَیْتَ طَالِعَۃَ الشَّمْسَیْنِ غَائِبَۃٌ وَلَیْتَ غَائِبَۃَ الشَّمْسَیْنِ لَمْ تَغِبِ

وَلَیْتَ عَیْنَ الَّتِیْ آبَ النَّھَارُ بِھَا فِدَاءُ عَیْنِ الَّتِیْ زَالَتْ وَلَمْ تَؤُبِ

یعنی از دو آفتابہا اے کاش طلوع کنندہ آفتاب غائب بودے و غائب شدہ آفتاب غائب نہ می بودے، و اے کاش آن قرص کہ دیرا روز ظاہر کردہ بر آن قرص فدا شدے کہ دے رفتہ و باز نہ گشتہ حضرت برادر کلان چند روز پیشتر این اشعار را از حضرت مولانا خواندہ بودند و از مدرسہ بازگشتہ پیشِ حضرت ایشان خواندہ بودند و امروز در حلقہ تابین نہایت بر محل خواندند، اہل علم از استماع این ہر دو شعر و دیگران از بیان و تشریح کہ حضرت برادر کلان کردند بسیار متاثر شدند۔ بہ خیال عاجز چشمے نہ بود کہ اشک نہ می ریخت۔ از کثرت بکا احوالِ حضرتِ مولانا دگرگون شد چنانچہ شیخ غلام احمد و دیگر کار پردازان بہ صد اکرام و احترام مرخص کردند۔ عاجز از آن اجتماع و از آن برکات کہ آن وقت کالمطرِ الھاطلِ می ریخت چہ گوید و چہ نویسد۔

مبارک مقام و مبارک جلوس مبارک بیان و مبارک نفوس

شیخ غلام احمد ہانسوی بہ مشورۂ حکیم حافظ محمد اجمل خان دستاویزے نوشت و نام ما ہر سہ برادران را تحریر کردہ نوشت کہ ایشان وارثان و جانشینان حضرت خیر جہان اند البتہ مسند و سجادہ نشین فرزند اکبر اکرم حضرت ابوالفیض بلال ہستند۔ و برین دستاویز تمام اکابر امضا کردند۔

جلسۂ کبریٰ خبر ارتحال حضرتِ خیرِ جہان کالبرق در ہندوستان و بلوچستان و افغانستان بہ سرعت تمام منتشر شد، و مخلصان پاک طینت بہ فاتحہ و ایصال ثواب مشغول شدند۔ مخلصین افغانستان را پروردگار اجرہا دہد کہ ایشان از دیگران پیشتر و بیشتر بودند۔ یکے ہم از ایشان نہ ماند کہ ایصالِ ثواب از صدقات و اطعام طعام نکردہ باشد۔ اگر کسے نانے خیرات کردہ دیگرے پنجاہ گوسفند ذبح کردہ۔ علی المُوسِعِ قَدَرُہٗ وَعَلَی الْمُقْتِرِ قَدَرُہٗ و آن چہ از ختمات و دعا بودہ فَلَا یَعْلَمُہٗ مَدَاھَا اِلَّا اللہُ جَلَّ شَانُہٗ۔ و کسانے کہ توفیقِ سفر یافتند قصدِ کعبۃ الآمال کردند منتظمین پاک نہاد علماء و مشائخ را از تاریخ انعقاد جلسۂ کبریٰ آگاہ کردند کہ روز جمعہ تمام کردہ بہ شب شنبہ و بہ روز شنبہ بست و نہم رجب الحرام

۱۳۴۱ھ مطابق شانزدہ و ہفدہٗ مارچ ۱۹۲۳ء یعنی بست و ہفتم و بست و ہشتم از ماہ دلو ۱۳۰۱ شمسی ہجری فاتحہ حضرت خیر جہان است۔ دریں احتضال غیر از آن افراد کہ در جلسۂ صغریٰ شرکت کردہ بودند درجِ ذیل افراد شریک شدند۔ پیر جماعت علی شاہ علی پوری، پیر عبدالخالق ہوشیار پوری، پیر سید محمد شاہ قصوری، پیر شاہ سلیمان کنگن پوری، پیر ابوالخیر غازی پوری، مولانا مشتاق احمد انبیٹھوی، پیر سیّد محمد جیلانی بغدادی رفاعی قادری خالدی نقشبندی حیدر آبادی ثم المدنی، مولوی عبدالعزیز کھلنوی مع جماعت مریدان، مولانا نور احمد پسروری امرتسری، مولانا سید عبدالجلیل جنڈولی، مولوی محمد عمر گھوسوی، مفتی عبیداللہ مفتی کوئٹہ و فرزند ایشان مفتی احمد گل، مُلّا امان اللہ (استاد ما بردران) ملا مظہر شاہولی، مُلّا عبدالعزیز کاکڑی، ملّا صاحب خان قمبرانی، ملّا عبدالرؤف پشینی، ملّا ایاز کاکڑی کجلاغی، سیّد عبدالرحمٰن از قریۂ گل محمد، حاجی محمد اسلم مارکیٹی وغیرہم۔ تمام افراد کہ در فاتحہ شریک بودند برائے حضرت ایشان دعاہا کردند۔ پیر عبدالخالق ہوشیار پوری مزید یک دو شب قیام کردند۔ ایشان در حدود ہزار و دو صد و نود بہ حرمین شریفین رفتہ بودند و آنجا در مکہ مکرمہ با حضرت جدّ امجد و در مدینہ منورہ با حضرت شاہ عبدالغنی محدّث دارالہجرہ و حضرت شاہ محمد مظہر قدس اللہ اسرارہم ملاقات کردہ بودند۔ می گفتند کہ حضرات کرام را نسبت بہ حضرت ایشان (حضرت سیّدی الوالد قدس سرہ) بسیار پراُمید یافتم می گفتند کہ ایشان را شانے خواہد بود۔ پیر ابوالخیر غازی پوری نیز یک دو شب قیام کردند و مثنوی شریف خواندند و حاضرین را خوش کردند۔ پیر سیّد محمد بغدادی فرزند سیّد عبدالرحیم و ایشان فرزند سیّد عبدالکریم فرزند سید محمد شیخ الاسلام موصل ہمراہ برادرِ کلان خود از بغداد بہ حیدر آباد آمدند۔ نظام دکن میر عثمان علی خان بہ تعظیم پیش آمد و برائے معاش مشاہرہ مقرر کرد۔ سیّد محمد بغدادی از آباء و اجداد خود مربوط بہ سلسلۂ قادریہ بود و از شیخ احمد عراقی در طریقۂ خالدیۂ مجدّدیہ بیعت بود، شیخ احمد از والد خود شیخ محمد عثمان سراج الدین و ایشان از مولانا خالد کردی شہرزوری بیعت بود۔ سیّد نذیر الدین نبیرۂ سیّد محمد بغدادی بہ عاجز بیان می کرد کہ جدّ امجد من اکثر در حیدر آباد بیان فاتحہ می کردند و می گفتند کہ "از فیوضات و برکات آن جا چہ گویم۔ حضرت صاحبزادہ (حضرت ابوالفیض بلال) در نماز دو رکوع از سورۂ مریم خواندند، کیفیتے کہ بہ آن وقت روے داد از بیانش قاصرم" جناب سیّد محمد در ۱۳۵۷ھ بہ مدینۂ منورہ تشریف بردند و در ۱۳۶۴ھ دران دیارِ مقدس رحلت نمودند، رحمہ اللہ و رضی عنہ۔ بعد از فاتحہ حضرت فضل محمد فرزند نخستین حضرت غلام قیوم مجدّدی کابلی و جانشین ایشان با جماعتے از مخلصین و فرزند خود جناب ثناے معصوم مشہور بہ میاجان تشریف آوردند و دعاہا کردند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

حاجی مُلّا احمد خان، یار محمد خرسٹی سروضوی، محمد زمان خروٹی، حاجی نادر خروٹی، ملّا جان محمد حسین خیل ملّا یاسین جمریانی، ہاشم جمریانی، ملّا عمر سلطانخیل، ملّا دلی محمد نسو خیل، دواز دہلی حافظ عبدالحکیم، حاجی شہاب الدین تاجر

کلاہ، محمد رفیع تاجر ظروف بلوری وچینی، نورالٰہی صندوق والا، انیس الرحمٰن، عبدالحق آپٹن، عبدالرحمٰن ٹین والا، حافظ سلطان زردوز، مستری محمد شفیع، مستری عبدالرحیم، حافظ سکندر مدرس در مدرسہ فتحپوری، نشی حسین علی، حکیم محمد شفیع ماہر امراضِ چشم ساکن بہ متصل باڑی پہاڑ گنج، شیخ محمد الیاس رانی کھیت والا، حافظ غلام محمد باغ والا، مولوی بخش اللہ، مولوی بدرالاسلام، منشی احمد حسین، حاجی حافظ منیرالدین منیر، شیخ عبدالباری جوہری نومسلم، واز غیر دہلی شیخ غلام احمد ہانسوی، چودھری مولاداد خان خورجوی، حافظ حفیظ الدین میرٹھی، حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی تقریباً تا دو ماہ شب و روز بہ خدمت مصروف بودند، وحکیم حافظ محمد اجمل خان شریفی وسیادت پناہ سیّد احمد امام مسجد جامع دہلی (شمس العلماء) وحکیم فرید احمد امروہوی بہ مشورہ شریک بودند۔ افسوس صد افسوس نہ آن میرِ محفل ماند نہ آن کارپردازان۔ كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَّيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ۔

یاد باد آن کہ سر کوئے توام منزل بود　　دیدہ را روشنی از خاکِ درت حاصل بود
آہ ازین جور و تظلّم کہ درین وا نگہ است　　وائے زان عیش و تنعّم کہ دران منزل بود
درد لم بود کہ بے دوست نہ باشم ہرگز　　چہ توان گفت کہ سعیِ من و دل باطل بود

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُوْنَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِيْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ۔

باقی از صفحہ ۳۷۰ :۔ مرتحل والعارية مؤداة الى اهلها، والذى لا اله الا هو ما على ظهر الارض شئ احوج الى طول سجن من لسان۔ ان للقلوب شهوة واقبالا وان للقلوب فترة وادبارا فاغتنموها عند شهوتها واقبالها ودعوها عند فترتها وادبارها۔ قال ابوعبيدة، الا رب مبيض لثيابه مدنس لدينه، الا رب مكرم لنفسه وهو لها مهين، ادرأوا السيئات القديمات بالحسنات الحديثات، فلو ان احدكم عمل من السيئات ما بينه وبين السماء ثم عمل حسنة لعلت فوق سيئاته حتى تقهرهن مثل قلب المومن مثل العصفور ينقلب كل يوم كذا وكذا مرة۔ قال عبدالله بن مسعود من استطاع منكم ان يجعل كنزه فى السماء لا تاكله السوس ولا تناله السراق فليفعل فان قلب الرجل مع كنزه، ليسعك بيتك واكفف لسانك وابك على ذكر خطيئتك، انتم اكثر صياما واكثر صلاة واكثر اجتهادا من اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم كانوا خيرا منكم، قالوا لم يا ابا عبدالرحمٰن، قال هم كانوا ازهد فى الدنيا وارغب فى الاخرة۔ ثلاث احلف عليهن والرابعة لو حلفت عليها البرات، لا يجعل الله عزوجل من له سهم فى الاسلام كمن لا سهم له۔ ولا يتولى الله عبدا فى الدنيا فولاه غيره يوم القيامة۔ ولا يحب رجل قوما الا جاء معهم۔ والرابعة التى لو حلفت عليها البرات، لا يستر الله على عبد فى الدنيا الا ستر عليه فى الاخرة۔

فصل نہم

در

بیان بعض قصائد و تواریخ وصال حضرت ایشان

برادرِ طریقت مولوی علی احمد فرزندِ نخستینِ حکیم فرید احمد امروہوی بہ روزِ اوّل عرسِ شریف حضرت ایشان کہ بہ بست و نہم جمادی الآخرہ ۱۳۴۲ھ بود درج ذیل قصیدہ خواندند۔

قصیدہ

صبا آورد پیغامِ بہار از سمتِ سُبحانی
کہ ابرِ رحمت آید بر اُفق از فضلِ یزدانی

عنادل نغمہ سنجانند در محوِ تہنیت خوانی
معطّر شد چمن از نکہتِ گلہائے نورانی

ہجومِ رحمتِ پروردگارِ ہر دو عالم بین
کہ اکنون گشتہ است این محفلِ ما رشکِ رضوانی

ملائک پے بہ پے آرند میناہا پُر از عرفان
کہ دورِ بادہ باشد بہ ساغر ہائے رُوحانی

اَلا اے تشنگانِ بادۂ اُلفت دوان آئید
بہ سُوئے خانقاہِ آن مسیح و خضرِ ربّانی

شہِ مردان و ابنِ شاہِ مردان مظہرِ جانان
چو طُورِ موسوی بہرِ تجلّیہائے عرفانی

دوان آئید سوئے آستانِ آن شہِ والا
کہ شد اربابِ عرفان را چو بحرِ آبِ حیوانی

امامِ مقتدایانِ جہان آن حضرتِ والا
کہ عبد اللہ شد نامش پئے تقویمِ ایمانی

اگر خواہید توفیقِ سعادت ہان دوان آئید
دوان آئید سُوئے مرقدِ آن غوثِ یزدانی

بکارِ فضلِ ایزد بوسعیدِ قبلۂ عالم
حبیبِ حضرتِ حق چشمۂ ینبوعِ فیضانی

دوان آئید سُوئے خانقاہِ بقعۂ انوار
کہ ہست او مہبطِ انوارِ سرِّ شیخ نورانی

امامِ مرشدِ برحق شہِ دنیا و دینِ ما
وسیلہ ساختیم او را پئے درگاہِ رحمانی

شہِ بوالخیر ما قیّومِ دوران قطبِ راہِ ما
مَلَک نازد چو یابد بر سرش فخرِ مگس رانی

امینِ سوزِ صدیقی، مثیلِ شانِ فاروقی
شہابِ ثاقبِ علمِ علیؓ و نورِ عثمانی

چراغ و چشم آن آقائے ما آن سیّدِ سرہند
شہِ والا نشان سُلطانِ محبُوبانِ سُبحانی

چہ ساز آسا شور و سوزِ نہانِ ما بہ بدمستی — چو باشد ساقیِ ما قبلۂ اربابِ عرفانی

الا اے بادہ نوشانِ محبت باز صف گیرید — بیا پے دور باید کرد با صہبائے رُوحانی

بیا از حجلۂ خود ساقیا وا نگہ بکن برپا — فضائے مستی و مدہوشی و صد فتنہ سامانی

شہا بہرِ خدا وا عاجزان جمع انداز یک سر — بیا کین دردمندانِ محبت را تو درمانی

نظر وا کُن ببین کین عاشقانِ مست و شیدا را — صدائے ہائے و ہو برخیزد از سودائے پنہانی

تو رفتی از میانِ ما چہ دلہا راتبہ کردی — چہ مشکل ساختی منزل ببین اے قطبِ یزدانی

توئی آرامِ جانِ ما توئی درمانِ دردِ ما — توئی خضرِ طریقِ ما توئی بس آبِ حیوانی

فراموش کردہ ام از دل بہ جز رُوئے ملیح تو — بیا در حکمرانی کُن کہ بر قلبم تو سلطانی

بکن این سینۂ تاریکم از نورِ رُخت روشن — بیا رشکِ ارم کُن این مقامِ سخت ظلمانی

شہا پروانہ سان رقصد دلم گردِ سویدایت — چو بیند شمعِ رویت در سیاہیہائے عصیانی

مدد اے قبلۂ عالم تمنائے دلی دارم — کہ بر حالم نگاہِ لطف فرما غوثِ ربّانی

چہ نورانی چراغِ مصطفیٰ[1] ہستی خوشا نسبت — مرا ہم داد مولایم نوا سنجیِ حسّانی

امامی مرشدی قلبم فدائے روئے تو بادا — نظر سوئے مریدان کن بہ حقِ نورِ عرفانی

بہ حقِ قلبِ نورانی بہ حقِ سترِ یزدانی — بہ حقِ رُوحِ رُوحانی، بہ حقِ نورِ پیشانی

بہ حقِ دستِ خود کو را اگر فتم دستگیری کُن — بہ حقِ حُبِّ قلبم رحم کن آقائے رُوحانی

بہ آن نسبت کہ من دارم بہ درگاہت ترحّم کُن — گدا ہمین در بجویید این غلامت را تو خود دانی

پئے تسکینِ قلبم دہ جواب اے مرشدِ کامل — مکن پامالِ خاموشی نوائے سوزِ پنہانی

خیالِ تو برافروزد ہوا و آرزوئے من — دلم گوید کہ در مرقد تو دانی حالِ حیرانی

الا اے آن کہ پنداری شدہ شیخم ازیں دنیا — شنو این مطلعِ دیگر اگر خاطر نہ رنجانی

نہ میرد شیخِ نورانی کہ شد در راہِ حق فانی — بقا نازد بہ دربانی پئے عشاقِ یزدانی

ہمین آید ندا از قبرِ آن سلطانِ محبوبان — کہ من پنہان ز دنیا گشتہ ام لیکن نیم فانی

پئے دیدارِ من داری اگر ذوقے ہمین باید — کہ بینی آن بلالِ من کہ دارد خوئے سلمانی

دلا از دستگیران التماسِ دستگیری کن — رُخِ اشعار گردان سوئے آن ینبوعِ فیضانی

---

[1] چراغِ مصطفیٰ اشارہ بہ چراغِ نبوی است کہ تاریخِ ولادتِ حضرت ایشان است۔

شہِ بوالفیض آن فرخ نژادو سرّ شیخ ما
امام و رہنمائے ماپئے اسرارِ پنہانی

شہِ بوالخیر ار رفتہ شہ بوالفیض خیرِ اوست
ہمان نورِ مُبین بینم عیان بر فرق وپیشانی

خداوندا عطا شانِ بلالی کن شہِ ما را
خداوندا شہِ بوالفیض راکن جوئے فیضانی

الٰہی ما گنہگاریم فیضش آبشارے کن
کہ شوید از قلوب ماہمہ ارجاسِ عصیانی

الٰہی طور گردان سینہا را از تجلیہا
الٰہی از قلوبِ ما بکَن وسواسِ شیطانی

الٰہی حضرتِ ما را بہ قربِ خود مفخّر کن
الٰہی شاہ راکن مرجعِ عُشّاقِ یزدانی

الٰہی بہرِ درگاہِ تو بگرفتم من این دررا
قبولم کن الٰہی بہرِ نورِ کوہِ فارانی

علی ہردم دعائے ماہمین باید کہ ربّ اخلُف
اِمامی فی ابنہٖ الاوّل وَفی الثالث وَفی الثانی

قصیدہ

متضمن سالِ وصال امام العارفین، سراج السالکین، جُنیدِ زمان، شبلیٔ دوران، حضرت مولانا شاہ ابوالخیر عبداللہ محی الدین الفاروقی قدس اللہ سرہ الاقدس

از

(مولانا) اختر شاہ خان اختر امرہوی مُدرّس مدرسۂ امداد الاسلام۔صدر، میرٹھ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

چون نہ بر گردون رسد آہنگ ہایا ہائے ما — کز سہامِ درد و غم شد ریش سرتاپائے ما
این چہ بارانِ حوادث بارد از گردونِ کژ رو — زعفران روید بہ جائے لالۂ حمرائے ما
در فراقِ ساقیٔ وحدت بہ بزمِ معرفت — خون چکد ہر دم ز چشمِ ساغر و مینائے ما
سینۂ ہر گل اگر چاک است از خارِ الم — شد سفید از حُزن چشمِ نرگسِ شہلائے ما
روئے غبرا تیرہ و تار است اگر از فرطِ غم — نیلگون پوشد بہ ماتم قبّۂ خضرائے ما
ہر زمان نالد بہ باغ از نعرۂ زاغ و زغن — عندلیبِ خوش نوا و طوطیٔ شیوائے ما
بلبلِ ما جز نوائے غم نہ دارد در چمن — نیست جز آثارِ حسرت برگلِ رعنائے ما
یارب این سوزِ دلِ ماہست یا سوزِ جحیم — شورِ محشر ہست یا این شورِ وا یا وائے ما
یاس طبع ما چسان خندد کہ در عالم نہ دید — جز سمومِ یاس و حرمان گلشنِ آہوائے ما
آفتابِ حشر باشد بر سرِ مردم چرا — شد درین محشر نہان مہرِ جہان آرائے ما
رفت ایامِ وصال و شامِ ہجران شد پدید — تا چہ راند بر سرِ ما این شبِ یلدائے ما
سوزِ عالم چون نہ گردد آفتابِ روزِ حشر — صورِ محشر چون نہ گردد آہ جان فرسائے ما
چون نشیند بلبلِ عرفان نہ در بیت الحزن — رخت بست از گلشنِ عالم چمن پیرائے ما
اخترِ برجِ کمال و گوہرِ دُرجِ جمال — نیّرِ اوجِ جلال و مرشد و مولائے ما
شبلیِ دَور و جنیدِ وقت و سلمانِ زمن — دُرّۃُ التاجِ ولایت ملجاء و ماوائے ما
قطبِ ارشادِ زمان و غوثِ اوتادِ اوان — فخرِ زہادِ جہان و شیخِ بے ہمتائے ما
حافظِ دینِ مبین و حامیِ شرعِ متین — ہادیِ راہِ یقین و سیدِ یکتائے ما

حضرتِ شاہِ ابوالخیر آن کہ از فیضانِ او ‏ شہرِ دہلی بود[۵۱] جابُلسا وَ جابُلقائے ما
کاملے کز تابِ برقِ التفاتش سوختے ‏ خرمنِ آرزو ہولئے نفسِ ناپروائے ما
از دمِ خود بیخودیِ ما فزودے دمبدم ‏ بود انفاسِ نفیسش گوئیا صہبائے ما
گوہرِ او بود دریائے معانی در جہان ‏ خانقاہش بود در عالم اگر ملجائے ما
بود کشتیہائے[۵۲] گوہر کے ز شاہانِ زمان ‏ دل پذیرِ آشنائے بحرِ استغنائے ما
داشتے داراشکوہانِ زمان را بردرش ‏ ہمتِ شاہِ سکندر شوکت والائے ما
صحبتش گر بود نافع ہمچو نافع در جہان ‏ لحنِ او چون آبِ حیوان بود روح افزائے ما
نقش بندے حق پسندے کز توجّہ می زدود ‏ نقشِ ہر باطل ز الواحِ سویدا ہائے ما
در سلوک ار بود شمس العارفین چون بایزید ‏ در قرارت بود قالون سید القرائے ما
چون یدِ بیضا نمودے از رُخِ پُر نورِ خود ‏ دستِ موسیٰ ساختے رو از رُخِ بیضائے ما
دست بر آبرو گرفتے مہرِ تابانِ فلک ‏ جلوہ فرمودے چو مہر (آفتاب ۱۲) ملتِ غرائے ما
خواجۂ گردون زدے دستارِ خود را بر زمین ‏ رُو بہ رُوے مرشدِ روشن دلِ دانائے ما
بس کہ بود از طلعتِ اُو شانِ فاروقی عیان ‏ خاطرش بستے چہ در بیضا و در صفرائے ما
والدِ او بود اگر فاروقِ اعظم را سَمی ‏ بود پورش را سَمی شیخِ مَلک سیمائے ما
داشت فرزندانِ عالی نیک نام و نامدار ‏ وُلدِ عبداللہ (عبداللہ رض) فرزندِ عمر رض آقائے ما
اوّلین حضرت بلالِ وَالِہِ دینِ مُبین ‏ جانشینِ صادقِ مولائے بے ہمتائے ما
ثانیِ شان حضرتِ زیدِ سَمیِّ زید کش ‏ نام باشد در کتابِ مُنزَلِ مولائے ما
اصغرِ شان حضرتِ سالم کہ سالم آمدہ ‏ ذاتِ والا یش زعیبِ اُلفتِ دنیائے ما
خوش مَوالیدِ ثلاثہ کز مَعالی ہر یکے ‏ ہست فخرِ اُمّہات و نازشِ آبائے ما
حَبَّذا خواجہ کہ در میدانِ وَصفِ شانِ او ‏ لنگ باشد توسنِ فکرِ فلک پیمائے ما
بے نظیر و بے عَدیل و بے بدل شیخے کہ بود ‏ حلقہ اش حَبلِ مَتین و عُروَۂِ وُثقائے ما
حَیف بر پیرِ فلک کافگندہ در چاہِ لحد ‏ یوسفِ مصرِ جمال و شاہِ فقر آرائے ما

۵۱ جابلسا و جابلقا نامہائے دو شہر اند و بعض گویند کہ این دو شہر از عالمِ مثال اند یعنی جائے امن و امان۔
۵۲ اشارہ بہ قبول نہ کردن ہدایائے نظامِ دکن و امیرِ کابل است۔

نے غلط حاشا وکلا نیست این کارش کہ اُو — خود چو یعقوب است گریانؔ برشہِ والائے ما

ساقیِ شد در جوارِ ساقیِ کوثر کہ بود — ہر دَم نوشینِ او درمانِ استسقائے ما

بود چون بست و نہم شہرِ جُمادی الآخرہ — از قضائے رب وصالِ مرشدِ والائے ما

گشت واقع در شبِ آدینہ از حکمِ خدا — ساعتِ کُبریٰ مثالِ ساعتِ صُغرائے ما

چوں بہ سالِ رحلتِ این قطبِ ارشادِ مِن — کرد ایما بخرِ اشفاقؔ وکرم فرمائے ما

اختر اکردیم از القائے ربانی رقم

حیف شد قطبِ عزیزِ ملّتِ زہرائے ما

۱ ۴ ۵ ۳ ۱

لہ اشارہ بہ آن رعد و برق و مطر است کہ وقت وفات ظہور کرد۔

ٹہ اشارہ بہ حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی است رحمہما اللہ۔

قطعاتِ تاریخِ وفات

مولوی صدرالدین کیفی غازی پوری گفتہ رحمہ اللہ

آفتابِ سمائے رُشد و ہُدا — شاہ ابوالخیر عارفِ باللہ
عالمِ باعمل فقیہِ زمان — حاجی و قاری و خدا آگاہ
زاہدِ پاک باز و پاک نہاد — صوفیِ باصفا و والا جاہ
بست و نُہ از جُمادی الاُخریٰ بود — شبِ آدینہ و قریبِ پگاہ
کہ بہ حق داد جان و واصل شد — جَعَلَ اللّٰہُ جَنَّۃَ مَثْوَاہ
جائے باشد کہ دیدہ ریزد خون — لب شود آشنا بہ نالۂ و آہ

کیفیِ بندہ گفت از پے سال
نَوَّرَ اللّٰہُ قَبْرَہٗ وَ ثَرَاہ ۱۳۴۱ھ

مولانا حبیب الرحمٰن خان شروانی (صدر یار جنگ) گفتہ رحمہ اللہ

جنابِ ابوالخیر خیرِ مجسّم — شریعت مآب و طریقت پناہی
چو لبیک گفتہ لبش ارجعی را — بپوشید عالم ردائے سیاہی

مَلک گفت از بہرِ سالِ وصالش
چراغ[1] نبی و حبیبِ الٰہی ۱۳۴۱ھ

مولانا اختر شاہ خان اختر امروہوی گفتہ رحمہ اللہ

شاہ ابوالخیر کہ بودہ فرّخ — سالِ میلاد، چراغِ نبوی
گفت تاریخِ وصالش اختر — آہ جان داد چراغِ نبوی (۱۳۴۱ھ)

مولوی محمد ابراہیم فانی گفتہ رحمہ اللہ

بست چون رختِ سفر سلطانِ دین — شاہِ عبداللہ عُمَر خیرِ زمان
آمد از بالا ندا در گوشِ دل — چشمۂ رشد و ہدایت بود آن (۱۳۴۱ھ)

[1] این مادّۂ تاریخ را حکیم فرید احمد عباسی امروہوی برآوردہ اند و ایشان اَلِف دومِ الٰہی را محسوب کردہ اند و جنابِ شروانی این مادّہ را در سلکِ نظم پروہشتہ۔ جَزَاھُمَا اللّٰہُ خَیْرًا وَّ رَحِمَھُمَا۔

وگفتہ

زنیروے دل شہ ابوالخیر کرد — جہان را مُسخّر بلا گرز و سیف
بگفتم چو رحلت ز دنیا نمود — بشد۔ واصل حق زمان شیخ حیف

بندۂ عاجز ابوالحسن زید گفتہ عفی اللہ عنہ

بسم اللہ الحفیظ الباقی — ۱۳۴۱ھ

نالہاے زید ز الم ابوالخیر عبداللہ محی الدین — ۱۳۴۱ھ

رَضِیَ اللہ جَلّ وَعَلَا عَنْہُ — ۱۳۴۱ھ

وَلَھُمْ مَسَاکِنُ طیبۃ فی جَنّٰاتِ عَدْنٍ — ۱۳۴۱ھ

اِنْ شَاءَ اللہُ الْخَالِقُ الْمُعْطِی — ۱۳۴۱ھ

قطعہ

قبلۂ ما شہ محی الدین عبداللہ نام — کنیتش بوالخیر و سرتا پا وجودش خیر وجُود
در طریقت فردِ کامل، در شریعت مُقتدا — قطبِ اقطاب زمان و قدوۂ اہلِ شہود
دیدہا پر خون شدند و سینہ ہا بریان شدند — ذاتِ پاکش داعیِ حق را اجابت چون نمود
گفت سالش مظہر تاریخ و روز و ماہ زید — یوم جمعہ از جمادی ثانیہ بست و نہ بود
۱ ۳ ۵ ۴ ۱

وگفتہ

شاہِ ابوالخیر ولی سوئے جنان تشریف بُرد — آباد شد خُلدِ برین ویران شد این خاکدان
سالِ وصالش را چنین زیدِ حزین تحریر کرد — شد از جہان با عزّ و شان مہر زمان سوئے جنان
۱ ۳ ۵ ۴ ۱

وگفتہ

چون قبلۂ دین شہ ابوالخیر آن امام اصفیا — رحلت سوئے جنات کرد از کلفتِ دنیائے ما
تاریخ وصلِ شاہ را زیدِ حزین فی الفور گفت — بحرِ صفا کانِ سخا نجمِ ہُدا ملجائے ما
۱ ۳ ۵ ۴ ۱

تَمَّتِ التَّوَارِیخُ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ سُبْحَانَہٗ وَتَعَالٰی وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی آلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَذُرِّیَّتِہٖ وَاَھْلِ بَیْتِہٖ اَجْمَعِیْنَ۔

خاتمہ

در

بیان اولادِ معنوی وصلبی حضرتِ ایشان

اَلْبَاقِیَاتُ الصَّالِحَاتُ خَیْرٌ

بازخوان ازنجد وازیارانِ نجد تا در و دیوار را آری بہ وجد

اہلِ علم وارباب بینش گفتہ اند "اگر احوالِ کسے بہ وجہ درست معلوم کردن باشد پس در احوالِ ہمنشینان وے باید نگریست"۔ غالباً ازہمین جا است کہ چون ذکر اکابر می کنند، بیان شاگردان و مُریدان نیز می کنند، تا معلوم گردد کہ این شجرِ معرفت از چہ نوع بودہ و ثمرش چہ مزایا داشت۔ لہٰذا عاجز بیان آن پاک باطنان می کند کہ سالہا سال حضرت ایشان بہ تربیت آنہا مصروف بودند، و از اخلاقِ رذیلہ پاک کردہ بہ اوصافِ مَلَکِیّہ مُحلّیٰ کردند۔ اوّلاً ذکر آن افراد می کند کہ بہ اجازتِ ارشاد و خلافت سرافراز شدہ اند و باز بہ اختصار بیان دیگر مخلصین خواہد شد۔ واللہ الموفق والمعین۔

اولادِ معنوی

"تا زمانے کہ قیامِ حضرت ایشان در مکّہ مکرمہ بود مردمِ ترکیہ و بلغار و قفقاز و بخارا وغیرہ از حضرت ایشان مستفید می شدند و چندین افراد بہ دولت اکمال و تکمیل دامنِ مُراد پُر کردہ و بہ اجازتِ ارشاد فائز شدہ بہ اوطان خود مراجعت کردند۔ از ایشان نامہائے سہ افراد از اوراقِ قدیمہ معلوم شدہ، و نامہائے کہ از افراد افغانستان و بلوچستان و ہندوستان معلوم شدہ۔ نہ از روئے حصر و تحدید است بلکہ از روئے علم این عاجز است۔ چہ حضرت ایشان نامہائے ایشان را نہ می نوشتند و نہ بیان می کردند، دو سہ سال قبل از وفات حضرت ایشان سہ نفر از قوم مَرْوَت آمدند و عرض کردند کہ ما یان از مریدانِ مُلّا محمد آفاق ہستیم۔ حضرتِ ایشان فرمودند "ہان آفاق مرید ما است" و باز از احوالش استفسار کردند و خوش شدند آن روز ما یان را علم شد کہ محمد آفاق نیز از مجازین و خلفا می باشد و بہ این طور احوال بعض اخرین ہم معلوم شدہ۔ عاجز اوّلاً بیان آن افراد می کند کہ غیر از ممالک افغانستان و بلوچستان و ہندوستان بودہ اند۔

۱۔ شیخ عماد الدین از بلغاریہ بود۔ بہ خدمت حضرت ایشان حاضر شد و کسبِ سلوک کرد و بہ اجازت و خلافت مشرّف شدہ بہ وطن خود مراجعت کرد۔

۲۔ مولانا مختار سمر قندی از حضرت ایشان بیعت شدند و استعدادِ خوب حاصل کردند و خلافت یافتہ رخصت شدند۔

۳۔ شیخ محمد حسن جوانِ صاحب استعداد بود۔ بیعت شد و سلوک مجددیہ طے کرد و بہ اجازت و خلافت مشرف گشت۔

۴۔ قاری عبد الغنی انطاکی شامی از ملک خود بہ اشارۂ غیبی بہ خدمتِ حضرت ایشان حاضر شد۔ و مدتِ چہار سال در دہلی و کوئٹہ بہ استفادہ مصروف ماند حضرتِ ایشان را برا حوالش نظرِ التفات بود و ایشان ہم در کار خود کوشان بودند، در نماز چون اقتدا بہ حضرت ایشان می کردند از خود بے خبر می شدند و از چشمان ایشان اشک روان می بود۔ قاری نیاز احمد و حضرت برادر کلان را حضرت ایشان بہ قاری صاحب سپرد کردند۔ و بہ مساعی ایشان در صحّتِ اَدا و مخارجِ حروف ہر یک از ایشان بہ ذروۂ کمال فائز شد۔ سلیمان فرزند عبد الرحمٰن ٹین وَالا در ان ایام رفیقِ حضرتِ برادر کلان بود، و از قاری صاحب استفادہ کردہ است، چند سال پیشتر روزے آمدہ بود۔ اگرچہ وے بہ امور دنیویہ و کسبِ حلال مصروف است مع ذٰلک مخارج حروفش از بیشتر قُرّا بہ درجہا بہتر است۔ آن وقت عاجز را مقولہ مشہورہ "اَلتَّعلیمُ فِی الصِّغَرِ کَالنَّقْشِ فِی الْحَجَرِ" یاد آمد و بہ دل گفت اگر سلیمان بہ تدریس کلام پاک مصروف شدے، از قُرّاءِ مشہورِ زمانہ بودے، قاری صاحب یک سال قبل از ولادت عاجز آمدہ بودند و مولوی سید عبد الجلیل بہ عاجز گفتند کہ در ۱۳۲۶ھ از کوئٹہ بلوچستان رخصت شدند۔ بہ وقت رخصت حضرت ایشان قاری صاحب را اجازت ارشاد دادند، مخلصینِ افغانستان را با قاری صاحب محبت و ارتباط پیدا شدہ بود و ایشان قاری صاحب را با خود بہ قندھار بردند و تا آخر ایام قیام ایشان در قندھار بود۔ دو سال یا سہ سال بعد از ارتحال حضرت سیّدی الوالد قدس سرہ قاری صاحب برائے حج برآمدند، چند روز بہ دہلی ہم قیام کردند۔ در ان ایام عاجز ایشان را زیارت کردہ۔ سبحان اللہ چہ پاکیزہ صورت و مبارک احوال بودند از حج فارغ شدہ بہ قندھار مراجعت کردند و بعد از چند سال رحلت نمودند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۵۔ مولوی عبد اللہ ولد مولوی عبد الحق علی زی دُرّانی از زمین داور و ساکن قندھار جوان ذی علم و صاحبِ استعداد بود۔ والدش خلیفۂ مُلّا جان محمد ساکن میر بازار بود کہ از خلفائے حضرت شاہ غلام علی دہلوی بودہ قدس اللہ اسرارہم۔ والد ایشان تالیفاتِ قیمہ دارند منہا نور الساری شرح صحیح بخاری و روح القرآن

تفسیر چہاردہ پارۂ کلام اللہ مبارک کہ بہ عربی است۔ مولوی عبداللہ بہ ۱۳۰۲ھ پاپیادہ برائے حج رفت و آنجا چون طلعتِ نورانی حضرت ایشان دید از جان فریفتہ شد و خود را در حلقۂ ارادت منسلک کرد۔ استعداد درست داشت و مرشد ہم اکمل دریافت لہٰذا کارِ سالہا بہ ماہ ہا و کار ماہ ہا بہ روز ہا انجام یافت۔ و بہ خلافت سرفراز گشت و بہ وطن خود مراجعت کرد۔ حضرت ایشان بہ عربی خلافت نامہ تحریر کردہ بہ ایشان دادہ اند و فیما بعد بہ فارسی دو مکاتیب نوشتہ اند۔ عاجز علم نہ دارد کہ حضرت ایشان بہ کسے خلافت نامہ نوشتہ دادہ باشند بہ جز مولوی عبداللہ۔ از تحریراتِ حضرت ایشان احوال استعداد مولوی عبداللہ ظاہر است۔ فرزند ایشان مولوی حافظ عبدالکریم حقانی بہ عاجز گفتہ اند کہ والد بزرگوارم کسے را بیعت نہ کردہ اند۔ اوقات شریفہ خود را بہ ذکر و فکر و بہ درس و تدریس صرف کردہ اند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۶۔ مُلّا حاجی نور احمد فرزند میر احمد قوم مہند ساکن مُقَر معروف بہ حاجی صاحب کلان، مردِ مُعمّر و مبارک بودند۔ چہل و پنج بار حج کردہ بہ سن یک صد و پانزدہ سال رحلت کردند۔ صاحبِ ارشاد بودند۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۷۔ مُلّا گل محمد ولد مُلّا مہر داد قوم اَدِنْخیل، ساکن کٹواز، از مخلصین قدیم و اصحابِ نسبت بودند۔ از احوال مبارکہ ایشان حضرت ایشان بسیار خوش بودند۔ سالے برائے ایشان و برائے مُلّا حاجی گل لحافِ پنبہ دار ساختند و این خدمت بہ منشی احمد حسین سپرد کردہ بودند۔ منشی احمد حسین لحاف تیار کردہ آورد و بر فرش سنگی نہادند۔ حضرت ایشان فرمودند۔ احمد حسین ادب ملحوظ دارد، نہ می دانی کہ این لحاف برائے مُلّا گل ساختہ ایم۔ این واقعہ را خود احمد حسین بہ عاجز بیان کرد۔ روزے مُلّا گل در صحنِ مسجد شریف مصروف ذکر بود حضرت ایشان از حرم سرا برآمدند۔ چون نظر مبارک بر مُلّا گل افتاد خوش شدہ فرمودند۔ مُلّا گل چہ حال داری۔ عرض کرد۔ چون بہ خانقاہ شریف می درآیم محو تجلیات شدہ از دنیا و ما فیہا بے خبر می شوم۔ فرمودند۔ اے عزیز۔ اگر این کیفیت در خانقاہ شریف روے می دہد عجب نیست۔ البتہ اگر در بازار زنانِ فاحشہ با این کیفیت باشی محل استعجاب است۔ سبحان اللہ چہ کامل مرید و چہ اکمل مرشد قدس اللہ اسرارہما۔ در ۱۳۲۷ھ بہ قصد دہلی از خانہ برآمدند چون بہ ڈیرہ اسماعیل خان رسیدند بیمار شدہ رحلت کردند۔ دران ایام قیام حضرت ایشان در سکھر بود حضرت ایشان حاجی مُلّا احمد خان مشاخیل را برائے خدمت خانقاہ شریف از سکھر فرستادہ بودند۔ بہ ایشان نوشتہ اند۔ از وفات مُلّا گل متألم شدم، در مخلصین ما دیگر کسے چنین صاحب علم و عمل و ثابت قدم بہ نظر نمی آید۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْن۔ و چون از سکھر بہ دہلی رسیدند، کسے بیان مُلّا گل کرد۔ فرمودند۔ مُلّا گل قطبِ افغانستان بود۔ و فرمودند۔ بدقسمتی اہلِ کابل بود کہ گل از میانِ ایشان رفتہ۔ رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۸۔ مُلّا حاجی گُل ولد مُلّا شیخ الدین قوم خداداد خیل۔ ساکن وَازِ خواہ از خُلّص مخلصین و سر کردہ مُریدین صاحبِ نسبت و ولایت بود۔ بہ دہلی رسید و بیمار شد و وفات یافت و در جوارِ حضراتِ محدّثین دہلویہ در درقبرستان مہندیان بیار امید۔

۹۔ مُلّا جمعہ خان ولد مُلّا اَلمرا آخوند زادہ قوم خداداد خیل ساکن واز خواہ صاحبِ علم وفضل و کمال و نسبت و ارشاد بودند۔ حالا فرزند ایشان مُلّا عبدالقدّوس جانشین ایشان است جَعَلَہُ اللّٰہُ اِمَامًا لِلْمُتَّقِیْنَ وَرَحِمَ اللّٰہُ وَالِدَہٗ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۱۰۔ مُلّا عبداللہ ولد مُلّا زرداد قوم علی زی از مخلصین با اختصاص و صاحبِ نسبت و معرفت بود۔ سالہا خدمت حضرت ایشان کرد۔ از نام و نمود دور، مشغول بہ ذکرِ پاک پروردگار جلّ شانہ می بود۔ حَتّٰی اَتَاہُ الیقین۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

۱۱۔ یار محمد ولد مرزا قوم خروٹی از سروزہ از متقدمین بود۔ پنج یا شش سال مسلسل خدمت کرد۔ بہ عاجز بیان کردہ کہ چند بار حضرت ایشان بہ من کتابے یا چیز دیگر برائے فروختن دادہ اند و من آن شے را فروختہ قیمتش را پیش کردہ ام۔ عجب خوش قسمت بود کہ در اواخرِ ایّام دو سال باز بہ خدمتِ حضرت ایشان رسید و در تجہیز و تکفین و تدفین شریک بود۔ روزے نزد حضرت ایشان مکتوبے از کلکتہ آمد۔ فرستندہ نوشتہ بود۔ من از خلیفۂ حضرتِ شما یار محمد خان افغانی بیعت شدہ ام فرمودند" یار محمد صاحبِ نسبت است" آن روز بہ عاجز معلوم شد کہ حضرت ایشان یار محمد را اجازت ارشاد دادہ اند۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

۱۲۔ غلام اکبر معروف بہ اکرو ولد محمد ایاز قوم آتخیل، ملیزی، ساکن کٹوا از قدمار مخلصین بود۔ برائے تجارت بہ ہندوستان می آمد۔ چون از حضرت ایشان بیعت شد، بروے سلطانِ ذکر غالب آمد۔ کارِ دنیا را گزاشت و کارِ عقبیٰ را محکم گرفت۔ ذکرِ شریف چنان بروے استیلا یافت کہ کم کسے بہ این احوال سرفراز می شود و حضرت ایشان را نیز بر احوالش نظرِ لطف و عنایت بود۔ روزے بہ حلقہ مصروف بودند غلام اکبر دور نشستہ مصروف کار بود حضرت ایشان بہ آواز بلند نامش گرفتند۔ از فرطِ مسرّت کیفیتِ جذب بروے طاری شد و افتان و خیزان در حضوری رسید، فرمودند۔ ببینید در این افراد غفلت طاری شدہ۔ شما متوجہ بہ احوالِ اینہا شدہ ازالۂ غفلت کنید۔ غلام اکبر فوراً بہ تعمیل ارشاد مشغول گشت و مدّتے نہ گزشت کہ در اہلِ حلقہ گرمی پیدا شد و ہر یک مصروف کار گشت۔ در کشفِ احوال ایشان را ملکۂ تامہ بود۔ حضرت ایشان بہ مزاراتِ اولیائے کرام می فرستادند و آن جا ہر چہ بر ایشان ظاہر می شد آمدہ عرض می کردند۔ روزے از غلام اکبر استفسار فرمودند آیا کسے را بیعت کردہ ئی۔ عرض کرد۔ از تحمل و برداشتِ

بارِ خود حیرانم بار دیگران را چہ گونہ برادرم. فرمودند. پروردگار شمارا استعداد دادہ است لہٰذا نغافل نہ باید کرد. غلام اکبر بعد ازین ارشادِ گرامی یکے را داخل سلسلہ کرد و آن را ہم بہ خدمتِ مبارکہ رسانید، حضرت ایشان بر شجرۂ مبارکہ غلام اکبر از مدارج ایشان نوشتہ بودند کہ بہ کدام مدارج رسیدہ اند. رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۱۳۔ طِلا ولد جان گُل قوم مشوڑی ساکن وَازِخواہ از مخلصین قدیم و اصحاب جذب و نسبت بود، کسے بہ حضرت ایشان گفت کہ طِلا بہ زنہائے نامحرم دست خودمی رساند. چون طِلا بہ خدمتِ اقدس رسید، حضرت ایشان نہ ہدیۂ وے را قبول کردند و نہ شرفِ ملاقات بخشیدند. وے روئے خود را بہ سوئے خانۂ حضرت ایشان کردہ بہ ذکر شریف مصروف می گشت و نعرۂ اللہ حِیناً بعد حِینٍ می زد کما کانت عادتہ چون از احوال وے و نیز از بیان بعض دیگر افراد حضرت ایشان را معلوم شد کہ الزام غلط است، طِلا را خواستہ نواختند و ہدیۂ وے را قبول فرمودند. در علاقۂ وَازِخواہ چاہ بسیار عمیق می باشد. روزے طِلا نزد چاہے مصروف ذکر شریف بود، حالتِ جذب و وجد بر وے طاری گشت و در چاہ افتاد چون وے را از چاہ کشیدند ہیچ تکلیفے بہ وے نہ رسیدہ بود. رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۱۴۔ مُلّا ذاکر ولد حسن خان قوم علی خیل ساکن گُواشتہ صادق المحبۃ والاخلاص. صاحبِ ذکر و فکر و نسبت بود. لذّتِ ذکرِ شریف را دریافتہ بود. رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۱۵۔ حاجی عبد الحکیم ولد خدائے رحم قوم دفتانی ساکن شلگر از اصحابِ قدیم بود بہ کسبِ حلال و ذکرِ ذوالجلال مصروف بود و بعد از ارتحال حضرت ایشان بالکلیۃ مشغول بہ امورِ باقیہ شدند. بیشتر اوقات رسائل حجۃ الاسلام امام غزالی را مطالعہ می کردند. وقتیکہ ولادتِ باسعادت حضرت برادر کلان شد. حاجی عبد الحکیم موجود بود. حضرت ایشان از حرم سرا بر آمدند و حاجی عبد الحکیم را فرمودند کہ پروردگار ما را فرزند عنایت کردہ. او عرض کرد. عبد الرحمٰن مبارک نام است. فرمودند. ما نامِ حضرت بلال رضی اللہ عنہ را پسند کردہ ایم چہ این مبارک نام بر زبان مبارک آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بسیار آمدہ". رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۱۶۔ عبد القادر ولد غلام رسول خان قوم احمد زئی ساکن گردیز. از زمرۂ رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَّلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ. بود. برائے تجارت ہر سال بہ بنگال می رفت. و بہ وقت رفتن و آمدن بہ خدمتِ شریف چند روز می ماند. لباسِ خوب می پوشید و قلبِ خوب در سینہ داشت، از احوالِ جذب و وارداتِ چشمانِ مخمور غمّازی می کردند. نوبتے در دہلی بہ وقت ذہاب الی الوطن این شعر شنید۔

در بہاران کے شود سر سبز سنگ   خاک شو تا گُل بروید رنگ رنگ

در این سال از مخلصین میرٹھ حافظ اشفاق الٰہی و رفقائے ایشان عبد القادر را برائے یک دو شب

دعوتِ میرٹھ دادہ بودند حافظ اشفاق الٰہی رحمہ اللہ بہ عاجز می گفتند۔ چون عبدالقادر بہ میرٹھ رسیدند در تمام مُریدان روحِ تازہ دمید۔ ایشان این شعر خواندند و آہ سرد برآوردند کہ تمام حاضرین متاثر شدند۔

نا رَخندان باغ راخندان کند　　صحبتِ نیکانت از نیکان کند

رحمہ اللہ و رضی عنہ۔

۱۷۔ حاجی مُلّا احمد خان ولد عبدالکریم قوم مٹاخیل ساکن کٹواز از مخلصین صادق المحبّۃ و کامل الارادۃ بود۔ از روزے کہ بیعت شد تا روزِ وفاتِ حضرت پیر و مرشد برحق در ہر سال شش ماہ خدمت کرد۔ بست سال بہ کمالِ استقامت خدمتہا کرد۔ از دل و جان عاشق و شیدائے پیر و مرشد خود بود۔ در اواخر ۱۳۵۸ھ چون از وطن آمد۔ غالباً سہ ماہ قیام کرد روزے بہ عاجز می گفت کہ امسال حاضریٔ من بہ اشارۂ حضرت ایشان شدہ است، بہ من ارشاد کردند چرا برائے زیارتم بہ دہلی نہ می آئی۔ بہ مجردِ استماعِ این ارشادِ مبارک قصدِ دہلی کردم۔ زادِ راہ پیشم نہ بود۔ بعض سامان خود را فروختم و حاضر شدم۔ بہ دلم می آید کہ این آمدِ من آخرین آمدات و عمرِ من شاید بہ آخر رسیدہ است۔ آن چہ حاجی صاحب گفت دُرست بود۔ بہ روز چہار شنبہ دوازدہم محرم ۱۳۵۹ھ (۲۱ فروری ۱۹۴۰ء) از دہلی بہ وطن روان شد۔ چون بہ خانہ رسید۔ بیمار شد۔ چند روز علیل ماندہ در اواسطِ صفر ۱۳۵۹ھ رحلت نمود۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رَاجِعُوْن۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۱۸۔ مُلّا اسلم کبیر ولد مُلّا امیر عالم قوم اندڑی ساکن شلگر از اصحابِ علمِ کامل و صاحبِ نسبت و معرفت و عاشقِ پیر و مرشد خود بود۔ در بیانِ ترجمہ و نکاتِ کلامِ الٰہی بہ زبانِ افغانی بے مثل بود۔ در مسجدِ شریف درس می داد کہ خبرِ ارتحالِ پیر و مرشد بہ مَسامعش رسید۔ کیفیتے بر ایشان طاری شد و چند ساعت بیخبر از ہمہ بر جائے خود ساکت و دا جسم بماند۔ چوبِ اسطوانۂ مسجد شریف پُشتِ ایشان را زخمی کرد و ایشان را ہیچ خبر نہ بود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۱۹۔ مُلّا سیّد محمد سعید از اَولان رباط، نہایت پاک دل و صاف منش و نیک خصلت و پاکیزہ مشرب بود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۰۔ مُلّا پیر احمد ولد مُلّا جان محمد قوم ترکی ساکن نادہ از افرادِ خصوصی بود۔ چون حضرت ایشان بہ موسمِ بہار بہ کوئٹہ می رسیدند مُلّا پیر احمد با جمعے از علماء و مخلصین بہ کوئٹہ می آمدند۔ از آمدِ مُلّا صاحب حضرت ایشان خوش می شدند۔ ہیبتِ حضرت ایشان بر مُلّا صاحب بسیار غالب بود۔ اگر چیزے عرض می کردند بسیار بہ ادب و آوازِ پست می کردند۔ روزے حضرت ایشان مُلّا صاحب را و دیگر علماء را کہ موجود بودند برائے تحقیقِ یک مسئلہ امر کردند و ایشان را نزدِ کتابہا نشاندند۔ بہ اندازہ دہ نفر بہ صورتِ حلقہ مشغولِ کتب بینی

شدند۔ چوں وقتے گزشت حضرت ایشان تشریف آوردند و دریافت نمودند کہ چہ یافتید و چہ فہمیدید۔ مُلّا صاحب عرض کرد۔ تا این زمان مایان در کتاب این مسئلہ نہ یافتہ ایم۔ حضرت ایشان نزد مُلّا صاحب بر اقدام نشستند و از دست مُلّا صاحب کتاب گرفتہ بسم اللہ خواندہ کتاب را کشادند۔ آن مسئلہ بر ہمان صفحہ موجود بود۔ و کتاب را بہ مُلّا صاحب دادہ تشریف بردند۔ تمام علماء متحیر ماندند۔ مُلّا صاحب بہ ایشان گفت این گونہ کرامت از حضرت ایشان بسیار بہ ظہور رسیدہ۔ و دل من می گوید کہ بہ امر پروردگار ملائک معاونتِ حضرتِ ایشان می کنند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۱۔ مُلّا سید باز قوم نیازی ساکنِ ظلمت گردیز عاشقِ صادق و زندہ دل و صاحبِ نسبت بودند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۲۔ مُلّا لعل محمد ولد ابراہیم خلیل قوم جانی خیل کٹواز عجب مرد پاک روش و صاف منش بود۔ مدتے خدمت کرد و از گوہر مراد دامن خود را پُر کرد۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُمَا۔

۲۳۔ مُلّا سید رحمت ولد حضرت یوسف قوم نیازی ساکن گیلان مقرِ مخلصِ پاک نہاد و صاحبِ نسبت و معرفت بود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۴۔ مُلّا عبد الحق صاحبزادہ۔ ولد مُلّا محمد حسن جان قوم ابوبکر خیل ساکنِ گیلان مقر از اصحابِ خصوصی و صاحبِ نسبت و برکت بود بہ بستم جمادی الآخرہ سنہ ۱۳۵۰ھ رحلت یافت۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۵۔ مُلّا احسان اللہ صاحبزادہ ولد مُلّا محمد صدیق قوم ابوبکر خیل ساکنِ گیلان مقر صاف منش، پاک روش، صاحبِ علم، و صاحبِ نسبت، و صاحبِ ارشاد بود۔ بہ شنبہ بست و چہارم جمادی الآخرہ ۱۳۵۴ھ رحلت نمود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُمَا۔

۲۶۔ مُلّا غلام احرار صاحبزادہ ولد قلندر شاہ قوم انڈڑی ساکنِ جامراد، صاحبِ علم و فہم و قلم و لسان و فضل و کمال بود۔ اوّلاً از پدرِ بزرگوارِ خود در سلسلۂ نقشبندیہ مجددیہ بنوریہ بیعت شدند و باز در سنہ ۱۳۲۰ھ بہ خدمتِ خیر زمان بہ کوئٹہ رسیدہ فریفتۂ جمالِ باکمالِ حضرتِ ایشان شدند۔ ایشان را تالیفاتِ قیمہ اند۔ ۱۔ رفعۃ الغواشی شرح تتمۃ الحواشی ۲۔ حواشی بر خیالی ۳۔ حواشی بر بیضاوی ۴۔ ازالۃ الاوہام ۵۔ شریعۃ الاظہر شرح فقہ اکبر۔ ازین کتب قیمہ یکے ہم بہ طبع نہ رسیدہ۔ فیضِ قلندری و انوار فتح محمدی بہ طبع رسیدہ۔ در شعر و سخن ذوق درست داشتند۔ بہ فارسی و بہ پشتو اشعار و دیوان دارند۔ در سنہ ۱۳۴۳ھ مثنوی رنگین نوشتہ اند کہ در مطبع بلالی، واقع ساڈھورا، پنجاب طبع شدہ۔ و در این مثنوی گفتہ اند۔

قابلے گر بایدت در این زمان | شہ ابوالخیر است فخرِ خواجگان

قطبِ عالم پاک دامن پاک باز — در نماز اندر نماز اندر نماز

قاصدے گراین زمان خواہی ضرور — در دلِ خواجہ ابوالخیر است نور

قد سقاہُ اللہُ مِن بحرِ الکرم — اِذ عطاہُ اللہُ مِن نورِ الحرم

اے زپا افتادہ دامانش بگیر — شہ ابوالخیر است پیرِ دستگیر

کشتئے گر بایدت بہرِ عبور — رَو بہ پیشِ خواجہ با سور و سرور

عُروۃُ الوُثقیٰ است یا حبلُ المتین — این طریقِ پاک شیخ المسلمین

نور خواہی نورِ رخشان می دہد — سُور خواہی سُورِ رحمان می دہد

جان و دل گوید کہ جانان یاد کن — ہمچو بُلبُل نالہ و فریاد کن

بر جمالِ شمعِ جان سوزان شوم — در ہوائے دلبران رقصان شوم

مثنوی رنگین را قبل از طباعت بہ دہلی آوردہ برائے ملاحظہ بہ خدمتِ حضرت ایشان پیش کردہ بودند وبازدیباچہ بہ عربی نوشتند۔ در دیباچہ می نویسند" وقد مرّ مِن نظرِ شیخِ المسلمین مُرشدی و مَولائی حضرتِ خواجہ عبداللہ ابی الخیر الفاروقی المجدِّدی الدھلوی فَوجدَ قبولاً فصارَ ذٰلکَ عندَ اَربابِ العِلمِ والھُدیٰ اَحسنَ مَقبولاً وعندَ اصحابِ الحِلمِ والتُّقیٰ تُسمّیٰ سَلسَبِیلاً الخ۔ و در مقدمہ بیانِ مُلّا حافظ بسم اللہ ولد زرداد قوم انڈر ساکن شلگر بایں الفاظ کردہ اند" قَد کَثُرَ فِی زمانِنا المُعتَرُّونَ الکاذِبُونَ المتَعصِّبُونَ لِلقرآنِ ھُم حامِلُونَ وبِمَعناہُ لایَعلَمُونَ فَمَثَلُھُم کَمَثَلِ الحِمارِ یَحمِلُ اَسفاراً کالحاجی الجاھِلِ العقُورِ المنبَعِ لِلشُّرورِ والمُشَمَّرِ ذَیلِ الفِسقِ والفُجُورِ المُرادُ مِنہُ الشَّمَنُ ار الشَّبَّرُ الشَّمحُ ابنُ الزَّردادِ الشلگَرِی الاَندَر جَزاہُ اللہُ جَزاءَ الکِلابِ العاوِیاتِ فِی الدُّنیا والحَشرِ واللہُ مُجزِی الخَیرِ والشَّرِّ اِن خَیراً فَخَیرٌ وَاِن شَرّاً فَشَرٌّ الخ۔

غالباً فصلِ بہار از سالِ ہزار و سہ صد و سی و ہفت بود کہ حضرت ایشان قدس سرہٗ بعد از نماز پیشین بیرون خانہ مصروف حلقہ بودند۔ جماعت کثیرہ از علمائے کرام حضرتِ ایشان را مثل ہالہ احاطہ کردہ بود۔ ما ہر سہ برادر در باغیچہ کہ متصل بہ آن جا بود با جماعتے از مخلصین مصروف کلام بودیم۔ دریں اثناء مُلّا بسم اللہ ولد زرداد قوم اَندڑ خلیفۂ پیر سیّد حسن بغدادی حاضر شدہ عرض کرد کہ مُلّا غلام احرار صاحبزادہ در دیباچہ مثنوی رنگین نوشتہ است کہ این مثنوی را پیر و مرشدِ من ملاحظہ فرمودہ و پسند کردہ اند۔ و بہ نسبتِ من این عبارت نوشتہ اند۔ و آن عبارت ہمان است کہ نقل شدہ۔ حضرتِ ایشان فرمودند غلام احرار را بیارید۔ چنانچہ شخصے صاحبزادہ را بیاورد۔ عاجز نیز رفت تا احوال را ببیند۔ حضرتِ ایشان فرمودند۔ غلام احرار چہ واقعہ است ایشان گفتند۔ این شخص در پئے قتلِ من است۔ در افغانستان کسے را وہابی گفتن مترادف قادیانی گفتن است این شخص

بہ حکومت عرضداشتے پیش کردہ است کہ غلام احرار وہابی است۔ من در دیباچۂ مثنوی رنگین نوشتہ ام کہ من در فقہ مقلدِ حضرت امام ابوحنیفہ ہستم و مسلکِ من مسلکِ اہلِ سنّت و جماعت است و در سلسلۂ حضرات نقشبندیہ مجددیہ مظہریہ خیریہ داخل ہستم و باز از شرِ حاسد پناہ جستہ ام و نسبت بہ مُلّا بسم اللہ آن عبارت نوشتہ ام کہ وے نقل کردہ آوردہ است و نہ می تواند کہ بخواند و باز صاحبزادہ آن عربی عبارت را خواند و عرض کرد اینجا جماعتے از علماء نشستہ است۔ از ایشان حقیقتِ حال حضورِ اقدس دریافت فرمایند۔ چنان چہ حضرت ایشان از علماء دریافت فرمودند و ایشان عرض کردند کہ مُلّا بسم اللہ بہ حکومت مکتوبے نوشتہ بود و حکومت غلام احرار را طلب کردہ استفسار کردہ بود۔ و این ہم درست است کہ جزائے وہابی بسیار سخت است۔ حضرت ایشان بہ مُلّا بسم اللہ فرمودند "شما غلام احرار را عناداً وہابی می گوئید و حکومت را می نویسید تا کہ حکومت وے را قتل کند و وے شما را عقور و شمنذار و شنیر و شمخر نہ نویسید" مُلّا بسم اللہ بعد از شنیدن این ارشادِ گرامی بر رفت و بعد از ان روز صاحبزادہ غلام احرار از شرّ وے محفوظ شدند۔ در افغانستان اشتہار یافت کہ حضرت صاحب دہلوی مُلّا بسم اللہ را بر خطا قرار دادہ اند۔ عاجز آن روز جرأت و زبان دانی صاحبزادہ را دید۔ بہ جرأت و فصاحتِ تمام قضیّہ را بیان کرد و در آخر عرض کرد حضورِ اقدس۔ گلوئے من حاضر است اگر حرفے غلط گفتہ باشم جزائے من ذبح است "حق زبانِ صاحبزادہ را کشاد و بُطلانِ زبانِ مُلّا بسم اللہ را بستہ کرد۔ ایشان را در افغانستان و در پنجاب مخلصین بودند۔ در ایامِ زمستان بہ لدھیانہ می آمدند و برائے چند روز بہ دہلی ہم می آمدند۔ نوبتِ آخر در ماہِ محرم ۱۳۵۷ھ بہ دہلی رسیدند چون قصدِ مراجعت کردند بر مزارِ پُر انوارِ پیر و مرشد خود حاضر شدند و بعد از عرض سلام و قرأت فاتحہ و دعا اشک ریزان این شعر خواندند۔

روئے گُل سیر نہ دیدیم و بہار آخر شد
حیف در چشم زدن صحبتِ یار آخر شد

چون بہ وطنِ خود رسیدند بعد از چند روز در مرض وبائی مبتلا شدند و بہ شب چہارشنبہ پنجم جمادی الآخر ۱۳۵۷ھ (۳۱ جولائی ۱۹۳۸ء) بہ عمر شصت و پنج سال رحلت کردند۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔ ایشان را دو فرزند اند۔ صاحبزادہ مُلّا غلام احمد ولادت ایشان بہ ۱۳۲۰ھ بودہ کہ سال بیعت والد ایشان است، از حضرتِ ایشان غلام احمد نیز بیعت شدہ اند۔ اما کسب سلوک از والدِ بزرگوار خود کردہ اند، علم درست و فہم خوب دارند، خلیفہ والدِ بزرگوار خود اند۔ افسوس کہ از وجہ دردِ سر و زکام و نزلہ اشتغال بہ کتب بسیار کم شدہ۔ در پنجاب مخلصین دارند۔ رَزَقَہُ اللّٰہُ الصِّحَّۃَ وَوَفَّقَہُ لِمَرْضَاتِہٖ۔ و فرزند دوم صاحبزادہ فدائے احمد است کہ در ۱۳۳۶ھ تولد شدہ از والدِ بزرگوار خود کسب سلوک کردہ و خلافت یافتہ و مشغول بہ کار است وَفَّقَہُ اللّٰہُ لِمَرْضَاتِہٖ۔

۲۷۔ حسین اللہ صاحبزادہ برادرِ خوردِ غلامِ احرار صاحبزادہ۔ ایشان از برادرِ خود شانزدہ سال خورد

بودند، بہ اوّل ماہ محرم ۱۳۰۲ھ ولادت ایشان بودہ چون جوان شدند از حضرت سیدی الوالد بیعت شدند، کسب سلوک کردند و اجازت و خلافت یافتند۔ در جذب و شوق و نعرہ و آہ و بکا سرشار می بودند۔ اکثر اوقات اشعار برادر خود را کہ در فارسی و افغانی می بود بہ آوازِ بلند می خواندند و از ہر سو نعرہائے اللہ و ہائے ہو بر می خاست۔ و در احوال جوش و مستی رو بہ سوئے قیام گاہ حضرت ایشان کردہ بہ صد سوز می خواندند۔

خواجہ نظام است ولطامی منم مفتخر از بس بہ غلامی منم

وفاتِ ایشان بہ یازدہم ماہ ربیع الاوّل ۱۳۸۵ھ شدہ۔ یک سال یا دو سال قبل در لاہور با عاجز ملاقات کردند۔ گفتند در ایّامِ جوانی بر فرشِ سنگی خانقاہ شریف در وجد می غلطیدم و ضربہا بہ پا ہائے من می رسید و من بے خبر می ماندم حالا کہ پیر شدم از وردِ آن ضربات راہ رفتن مشکل شدہ۔ عجب پاک دل و صادق المحبّۃ و عاشق پیر و مرشد خود بود رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۸۔ خدائے مہر گل صاحبزادہ ولد باز محمد قوم کنڈی ساکن قرہ باغ عجب مرد پاک دل و صاف منش و نیک طینت بود۔ در سال ہزار و سہ صد و چہل نسخۂ قلمی از مصحفِ شریف برائے حضرت ایشان بہ کوئٹہ آوردند حضرت ایشان بسیار خوش شدند۔ این ہدیۂ مبارکہ را عاجز بہ خدمتِ حضرت ایشان رسانیدہ بود۔ چون از ملاحظہ فارغ شدند۔ آن نسخۂ مبارکہ را بہ عاجز دادند و فرمودند۔ بسیار خوب مصحفِ مبارک است۔ این راتو بگیر۔ ایشان را سہ فرزند است۔ احمد حسن، عبدالرحمٰن، عبدالکریم۔ وَلصلاحھم یصدق علیھم، الولدُ سِرٌّ لِاَبِیْہِ۔ بی بی حلیمہ دختر احمد حسن صاحبزادہ را حضرت برادر کلاں برائے فرزند اصغر خود، عزیز گرامی عبیداللہ سلمہ اللہ تعالیٰ گرفتہ اند۔ سَلَّمَ اللہُ الْاِخْوَۃَ الثَّلَاثَۃَ وَاَوْلَادَھُمْ وَرَحِمَ اللہُ اَبَاھُمْ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۲۹۔ مُلّا سیّد احمد جان ولد سیّد اختر ساکن خیر کوٹ۔ کٹواز۔ مرد پاک دل و صاف منش، صاحب خشوع و خضوع بود۔ بہ عاجز گفت۔ من نوبتِ اوّل بہ حج رفتم و تمتع کردم و نوبتِ دوم قِران و امسال قصدِ افراد دارم۔ چنانچہ ایشان آن سال رفتند و افراد کردند۔ دو سہ سال ما برادران در تفریح گاہ پیش حضرت ایشان شعر بازی می کردیم۔ از جماعت مخلصین نیمے بہ یک جانب و نیمے بہ دیگر جانب می بود۔ رئیس یک حزب حضرت برادر کلان و رئیس دیگر حزب این عاجز می بود۔ حضرت ایشان احیاناً معاونتِ حزب کمزور می کردند روزے یک حزب در شعر دال عاجز ماندہ بود۔ و سیّد احمد جان دران حزب بود۔ حضرت ایشان این شعر گفتند

دال می خواہم ز احمد جان من لیک باشد شعر چون دُرِّ عَدَن

چون حضرت ایشان بہ احمد جان خطاب کردہ این شعر خواندند گویا کہ در احمد جان روحِ تازہ دمید، عجب کیفیتے بروے طاری گشت و تا زمانے آن اثر ظاہر و باہر ماند۔

لطیفہ۔ دران ایام از افغانستان قاضی ایاز بہ خدمت شریف آمدہ بود، واُو ہم در شعر بازی فریق یک فریق بود۔ اتفاقاً از حزب عاجز سبین طلب کردہ شد۔ عاجز این شعر "بوستان" خواند۔

سمندِ سخن تا بہ جائے براند | کہ قاضی چو خر در خلابے بماند

حضرت ایشان قدس سرہ چون این شعر را شنیدند بہ انبساطِ تمام فرمودند" اے ایاز بشنو، زید چہ می گوید" و باز متبسم شدند۔ حاجی مُلّا احمد خان نعرہ زد و قاضی ایاز بہ وجد درآمد سبحان اللہ چہ کیفیات بودند و چہ احوال۔ اگر عاجز گوید" ہر زمان از غیب جانے دیگر است" را ظہور بود خلاف واقع نہ خواہد بود۔ سید احمد جان در ۱۳۶۰ھ رحلت نمود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۳۰۔ مُلّا خیر اللہ آخوندزادہ فرزند مُلّا عبد اللہ قوم جلالزی اندڑ، ساکن پاچگی از شلگر۔ اوّلاً از نجم الدین آخوندزادہ بیعت بود۔ بعد از وصال ایشان بہ درِ اقدسِ خیر جہان رسید و فریفتہ جمالِ با کمالِ حضرت ایشان شد۔ سالہا در خدمتِ بابرکت ماند و صفائے وقت را دریافت۔ نوبتے حضرت ایشان چون از دہلی بہ کوئٹہ رسیدند مُلّا خیر اللہ با جماعتِ کثیرہ از افغانستان آمدہ بود۔ عاجز دید کہ مُلّا خیر اللہ قصیدۂ افغانی بہ ذوق و شوق می خواند کہ در مدح پیر و مرشد خود گفتہ بود۔ مفہوم یک شعر این بودہ۔ کہ اے مقتدائے انام خوش بیائید کہ کوہِ کوژک از بہرِ سلامی استادہ است۔ و باز مُلّا خیر اللہ نعرۂ اللہ زد و اشک ریختہ بہ مستمعین گفت" سوگند بہ خدا، اگر حضرتِ ایشان در یک اِزار و پیرہن خورد و عَرق چین تنہا بہ صحرا برآیند، ہر کہ ایشان را بیند فریفتۂ ایشان شود"۔ بہ خیالِ عاجز مُلّا خیر اللہ صواب گفتہ۔ بہ روز سہ شنبہ پنجم ربیع الآخر ۱۳۵۹ھ وفات یافت۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔ پسرش مُلّا احمد اللہ است۔ وَفَّقَنِیَ اللّٰہُ وَاِیَّاہُ لِمَا یُحِبُّہٗ وَیَرْضَاہُ۔

۳۱۔ شرف الدین ولد مُلّا خداداد قوم مہمند ساکن کٹواز۔ از مخلصین فدا و عشاقِ حضرتِ ایشان بود۔ ہر سال برائے کسب حلال بہ بنگال می رفت۔ عند المراجعہ چند وقت خدمت می کرد۔ نوبتے از بنگال با رفقائے خود بازگشت۔ حاجی مُلّا احمد مُتاخیل ناہہائے وار دین و ہدیۂ ایشان را بر کاغذے نوشت و عاجز را داد تا بہ خدمتِ اقدس برساند۔ حضرت ایشان چون تحریر را ملاحظہ کردند، فرمودند زید برو و بہ شرف الدین بگو کہ در ہدیہ چرا نقص کردۂ۔ عاجز بہ شرف الدین گفت۔ وے تبسم کرد و از کیسِ خود دو یا سہ روپیہ کشید و بہ عاجز داد۔ عاجز آن روپیہ بہ خدمت مبارک رسانید۔ حضرت ایشان آن وقت بہ عاجز فرمودند" زید ببین۔ حالا درست آمد"۔ چون عاجز برآمد۔ دید کہ حاجی مُلّا احمد از شرف الدین حقیقتِ حال دریافت می کرد۔ شرف الدین گفت۔ وقتے کہ من برائے تجارت بہ بنگال می رفتم در دلِ خود نذر گرفتم کہ ہر قدر فائدہ شود، یک روپیہ فی صد روپیہ بہ حضرت ایشان دہم۔ و این وقت در بے خیالی دو یا سہ روپیہ کم پیش کردم۔

چون حضرت ایشان استفسار کردند۔ آن نَذر بہ یادم آمد و مابقی را از دراہم دادم" و این ہم گفت۔ کہ غیر از خدا کسے را علم نذر کردنِ من نہ بود"۔ چون عاجز کلام شرف الدین شنید بہ او کلام حضرتِ ایشان نقل کرد کہ فرمودند۔ زید بہ این حالا درست آمد۔ در سال ۱۳۴۶ھ بہ رفاقتِ حضرتِ برادرِ کلان بہ حج رفت و چند سال بعد از دنیا کوچ کرد۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۳۲۔ حاجی کلاخان ولد محمد امین قوم خروٹی، کوچی و فیما بعد در شاہ جوئے آباد شد، از مخلصین پاک طینت بود۔ در ۱۳۴۴ھ بہ رفاقت حضرت برادرِ کلان حج کرد و بعد از چند سال رحلت نمود۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۳۳۔ مُلّا امیر ولد حاجی بازک قوم میچن خیل، ساکن جاماد عجب مرد پاک دل و شیدائے پیر و مرشد خود بود۔ اگر گفتہ شود کہ او از دل و جان فدائے حضرت ایشان بود صحیح باشد۔ اکثر اوقات بہ مطالعۂ مثنوی معنوی مشغول می بود۔ ایشان را دو زوجہ بود۔ زوجۂ اولیٰ بی بی لال نام داشت، سی و پنج سال گزشتہ بود و اولاد نہ شدہ بود، و زوجۂ اُخری بوبو جان نام داشت و شانزدہ سال گزشتہ بود، از وے ہم اولاد نہ شدہ بود۔ در سال ہزار و سہ صد و سی و چہار بہ زمانۂ قیامِ حضرتِ ایشان در ریاست رامپور۔ ہر دو زوجات خود را ہمراہ خود بہ رامپور آورد و بہ وقتِ روانہ شدن از خانہ بہ بارگاہِ کبریا عرض کرد، الٰہی و مولائی از برکتِ پیر و مرشدم مرا اولاد عطا کن، در رامپور چند ماہ خدمت کرد و باز ہمراہِ حضرتِ ایشان بہ کوئٹہ رفت۔ در کوئٹہ بعد از چند ماہ بی بی لال را پروردگار دختر عنایت کرد۔ حضرت والدۂ ماجدہ آن دختر را جامہا پوشانیدند و نامش صفیہ نہادند۔ چون مُلّا امیر بہ افغانستان رسید بعد از چند ماہ بوبو جان را پروردگار پسر عنایت کرد و نامش طاہر بود۔ مُلّا امیر سادہ دل و سادہ طبیعت بود۔ در صحبتش اثر سوز و محبت غالب بود۔ بسیار افراد از ایشان استفادہ کردند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۳۴۔ مُلّا حسن قوم بابی از قندھار بود۔ و بہ کوئٹہ آمد و بیعت شد۔ عجب مردِ مبارک بود۔ حاجی اسلم نورزی دوکاندار ایشان را در خانۂ خود جائے داد۔ ہفت یا ہشت سال مُلّا حسن در جائے ایشان قیام کرد۔ و در ایامے کہ قیام حضرت ایشان در کوئٹہ می بود ہر شب بہ حلقۂ مبارکہ می آمد حضرت ایشان مُلّا صاحب را در دالان بہ قربِ خود جائے می دادند بعض اوقات صرف مُلّا صاحب بہ حضورِ حضرت ایشان می بود۔ از آمد مُلّا صاحب حضرت ایشان خوش می شدند۔ در سال ہزار و سہ صد و سی و ہشت حسب معمول حضرت ایشان از کوئٹہ بہ دہلی تشریف آوردند مُلّا صاحب بہ قندھار رفت۔ چون حضرت ایشان بہ سال سی و نہ بہ کوئٹہ رسیدند و مُلّا صاحب را نہ یافتند بہ حاجی اسلم چند بار فرمودند مُلّا حسن را بخواہ۔ اگر در خانۂ شما ایشان را راحت نیست ما ایشان را حجرۂ خوب می دہیم۔ و در سال چہلم کہ سالِ آخر حضرت ایشان در

کوئٹہ بود نیز چند بار این سخن فرمودند۔ برائے ادراکِ جلالت قدرِ مُلّا صاحب برتر ازین چہ دلیل خواہد بود۔ مُلّا قاسم ہزارہ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ بہ عاجز بیان کرد کہ در قندھار یک روز من و مُلّا باز محمد قندھاری و مُلّا جلال الدین ہمراہِ مُلّا صاحب بیرونِ شہر بر آمدیم۔ در دست مُلّا صاحب تسبیح بود و بہ ذکر شریف مشغول بودند۔ ما ہر سہ باہم کلام می کردیم۔ بعد از ساعتے مُلّا صاحب بہ ما یان گفتند، افسوس صد افسوس، مثل اشترِ بے مہار شمایان روان ہستید۔ بہ این جبلِ شامخ کہ پیش روے شمایان است و بہ این قبہ خضرا کہ بر سرِ شمایان است نظر نمی کنید کہ بہ چہ طور اظہار عظمت و کبریائی پروردگار می کنند، و ببینید کہ ہر ذرۂ خاک بہ ذکر پاک پروردگار گویا است۔ وائے بر شمایان کہ اوقاتِ عزیز خود را بہ غفلت می گزرانید۔ این گفتند و زار و قطار گریستند۔ عاجز گوید مُلّا صاحب دائما از کلام لغو و لایعنی احتراز می کردند۔ در کنجے قبلہ رو نشستہ بہ ذکر پاک مولیٰ جَلّ شانہ مشغول می شدند اگر تکلم می کردند بہ آواز پست و نرم می کردند۔ خندۂ ایشان بیش از تبسم نمی بود و در اوصافِ حسنہ فرد بودند، رَحِمَہُ اللہُ تَعَالیٰ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۳۵۔ مُلّا محمد آفاق قوم مروت از جہات سرحد بہ خدمتِ خیرِ جہان رسید و ہر چہ کہ بہ قسمتش بود حاصل کردہ بہ وطن مراجعت کرد۔ اگر مریدانش در اواخر سالہا بہ خدمت حضرت ایشان نہ رسیدے، عاجز را از ایشان علم نہ بودے۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

ازین سی و پنج نفر کہ بیان ایشان گزشت، سی و یک نفر از افغانستان بودند۔ حالا عاجز بیان اصحابِ اجازت بلوچستان می کند۔

۳۶۔ قاضی لعل محمد نورزی از قلات نصیر، بہ کوئٹہ آمد و از حضرت ایشان بیعت شد و در قریۂ خلیل کہ بہ فاصلۂ سہ میل از شہر است آباد شد۔ عجب مرد مبارک و صاحب استعداد بود۔ از بلوچان و براہویان اگر کسے برائے بیعت می آمد۔ و برا حضرت ایشان نزد قاضی لعل محمد می فرستادند کہ بیعت کنند و چند روز نزد خود و یرا مشغول بہ ذکر دارند۔ قاضی صاحب بسیار ضعیف و سن رسیدہ بودند چند سال بعد وفات یافتند۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۳۷۔ مُلّا عبد الحلیم آخوندزادہ فرزند مُلّا عبد اللہ قوم کاکڑ ساکن قریۂ چوہی کہ از شہر کوئٹہ بہ فاصلۂ پنج میل بہ جہتِ غرب واقع است۔ چند ماہ قبل از ولادتِ حضرت برادر کلان چون نوبتِ اوّل حضرت ایشان بہ کوئٹہ رسیدند، سی نفر داخل سلسلۂ عالیہ شدند (کما کتبہ سیدی الوالد الی عبد اللہ عمر میمن) سر گروہ آنہا مُلّا صاحب بودند۔ اگر مُلّا صاحب عاشق و شیدائے حضرت ایشان بود حضرت ایشان نیز قدر دانِ مُلّا صاحب بودند۔ چون بہ سال بستم از قرن چہاردہم مُلّا صاحب حج کردہ بہ کوئٹہ رسیدند، حضرت ایشان بہ عبد اللہ عمر نوشتند

مولوی عبدالحلیم حج کردہ از راہِ کراچی مع الراحۃ والخیر بہ کوئٹہ رسیدند۔ مُلّا صاحب بیان می کردند، چون بہ مدینہ منورہ رسیدم و برائے عرض صلاۃ وسلام حاضر شدم۔ عرض کردم یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من غلام عاشق شیدائے شما ابوالخیرم۔ چون این عرض کردم حضرتِ رحمتِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم چنان عنایات و مہربانیہا فرمودند کہ از بیانِ آن زبانم قاصر است۔ در سال سی و پنج چون حضرت ایشان، حضرت برادرِ کلان را بہ وقتِ رفتنِ ایشان بہ کوئٹہ خلافت عنایت کردند و ایشان بہ کوئٹہ رسیدند و مُلّا عبدالحلیم را علمِ واقعہ شد فوراً نزد برادرِ کلان آمدند۔ از فرطِ مسرت اشکہا می ریختند و تبرکاً بردستِ ایشان ہم بیعت شدند۔ و از این واقعہ یک سال بعد در ماہ شعبان ۱۳۳۶ھ بر پشت مُلّا صاحب غدودے ظاہر شد۔ و بہ سُرعتِ زیادہ خطرناک گشت۔ چون مُلّا صاحب از حرکت معذور شدند متصل بہ دیوارِ مسجد شریف پیش روے دروازۂ حرم سرا بر لحافے دراز شدند۔ نظرِ ایشان بہ سوئے دروازہ می بود۔ اوائل ماہ مبارک رمضان بود کہ حضرت ایشان وقتِ ضحیٰ بہ عاجز فرمودند "برو وسلامِ ما بہ مُلّا عبدالحلیم برسان و از جانب ما بگو کہ اینجا شما نا آرام ہستید لہٰذا شما بہ خانۂ خود بروید" عاجز امتثالِ امر کرد، بر مُلّا صاحب رقت طاری گشت۔ سیلِ اشک از چشمان روان شد۔ دستِ عاجز را گرفتہ بوسہ دادند بر چشمانِ خود نہادند و گفتند کہ بہ خدمتِ مبارکِ حضرت صاحب عرض کنید، کہ وقتم آخر شدہ و تمنائے من است کہ پیش دروازۂ حضرت شما جان خود بہ جان آفرین بسپارم، عاجز بیانِ مُلّا صاحب عرض کرد۔ حضرت ایشان چند دقیقہ توقف کردند و باز ارشاد کردند۔ بہ ایشان بگو کہ رضائے من در رفتنِ شما است۔ چون عاجز بہ ایشان این پیام رسانید زار و قطار بگریستند و گفتند۔ رضائے حضرت ایشان رضائے من است، من خلافِ حضرتِ ایشان کے می توانم کرد۔ و باز پسر خود عبدالجلیل را گفتند۔ بہ جامع مسجد برو و بہ عم خود بگو کہ عربہ بیارند تا بہ خانہ بروم۔ و بہ خانہ رفتند چند روز بہ حیات ماندہ بہ روز پنجشنبہ ہفدہم رمضان مبارک ۱۳۳۶ھ (۲۷ رجون ۱۹۱۸ء کہ ششم سرطان بود) رحلت نمودند و در حظیرۂ عثمانی وحیدری متصل بہ دیوارِ شرقی مدفون شدند۔ خدا رحمت کند این عاشقانِ پاک طینت را حضرت ایشان بہ جمعہ نہم شوال از آن سال بہ استاذی مولانا محمد عمر نوشتہ اند "دوستِ ما و مزاج دانِ ما و خیر خواہِ ما مولوی عبدالحلیم صاحب بہ ہفدہم رمضان راہی ملک بقا شدند۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ، ما را این گونہ رفیقِ صالح و دانا تا امروز کسے دیگر پیدا نہ شدہ۔ جزاہ اللہ خیرا۔ روزے فرمودند۔ عبدالحلیم قطب کوئٹہ بودند۔ یک بار ارشاد کردند۔ عبدالحلیم قوتِ بازوے من بود۔ عاجز در نظم "نغمۂ ہجران" اشارہ بہ این معنیٰ کردہ می گوید۔

آن ز چوہی دو برادر با کمال	در ولا و در محبت بے مثال
مخلصانِ با وفا ہر یک سعید	پاک دل عبدالحلیم و آن رشید

کاکڑان را مثل تاج وسر بدند　　بہر مرشد مثل بال وپر بدند

مُلا صاحب در محفلِ عقد نکاح ہمشیرہ کلان بہ دہلی آمدند حضرت ایشان مُلا صاحب را بر مزارات حضرات اولیائے کرام فرستادند، چون باز گشتند گفتند کہ ما بہ غفلت بودیم واز مرتبہ ومقامِ حضرت صاحب بے خبر بودیم۔ امروز کیفیت بر من واضح شد بر ہر مزارے کہ رفتم۔ صاحب مزار بہ من گفت تو مرید ابوالخیر من ہستی لہٰذا تو از من ہستی۔ مُلا صاحب این بیان پیش حضرت ایشان کردند وباز بہ وجد درآمدند۔ رحمۃ اللہ ورضی عنہ۔

حریفان بادہا خوردند ورفتند　　تہی خمخانہ ہا کردند ورفتند

۳۸۔ مُلا عبدالرشید آخوندزادہ۔ برادرِ کلانِ مُلا عبدالحلیم آخوندزادہ از برادرِ خود بست سال کلان بودند مثلِ مشہور است۔ ہر گلے را رنگ وبوئے دیگر است۔ در کارخانۂ باطن پایۂ مُلا عبدالحلیم ارفع واعلیٰ بود ودر علم ظاہر نیز مقام بلند داشتند ودر خطاطی بسیار خوب بودند و مُلا عبدالرشید باکمالِ باطن عامل یک تعویذ بودند۔ چون از حضرت ایشان بیعت شدند عرض کردند، من این تعویذ بہ خلق خدا می دہم وایشان را فائدہ می شود اگر حضورِ انور اجازت عنایت کنند عملِ تعویذ جاری دارم وَاِلّا لا حضرتِ ایشان اجازت عنایت کردند و مُلا صاحب تا آخرِ وقت تعویذ می دادند تقریباً ہر روز از چوہی بہ کوئٹہ می آمدند وآن وقت نزد ایشان از دراہم ہیچ نہ می بود حتیٰ کرایہ عربہ ہم نہ می بود۔ چون بہ شہر می رسیدند خلق بر ایشان ہجوم می آورد۔ ایشان ہدیۂ تعویذ مقرر نہ کردہ بودند۔ ہر چہ کسے پیش می کرد می گرفتند۔ در آن ایام ہر روز کمتر از بست روپیہ بہ دستِ ایشان نہ می رسید۔ باوجود این قدر یافت دائما مقروض می بودند۔ در داد ودہش ومہمان نوازی مشہور بودند۔ اگر مہمان بہ خانۂ ایشان می رسید۔ یک گوسفند بالضرور ذبح می کردند وقاعدۂ ایشان بود چون خدمتِ حضرت ایشان می رسیدند لامحالہ دست بوسی می کردند وبعد از دستبوسی دو روپیہ ہدیہ پیش می کردند۔ احیاناً چنین ہم شدہ کہ در یک روز دو بار سعادتِ دستبوسی بہ ایشان نصیب شدہ وایشان دو بار ہدیہ پیش کردہ اند۔ نوبتے حضرت ایشان چون از نماز جمعہ فارغ شدند ودر جامع نشستند مُلا عبدالرشید استادہ شد کہ بیرون روند حضرت ایشان فرمودند۔ عبدالرشید کجا میروی۔ عرض کرد۔ جیب من تہی دست۔ بعد از نصف ساعت مسرور وشادان آمد ودستبوس شد ودو روپیہ ہدیہ پیش کرد وباز دستبوسی ما ہر سہ برادر کرد وہر یک را یک روپیہ ہدیہ داد۔ مردم بلوچستان می گفت کہ تعویذ مُلا عبدالرشید بہ حدّے اثر دارد کہ ایشان تعویذ می نویسند واثر بر مریض ہمان دم می شود خواہ آن مریض بہ مراحل دور باشد۔ چند سال بعد از پیر ومرشدِ خود بہ عمرِ ہشتاد وپنج یا قدرے زائد رحلت کردند۔ رحمۃ اللہ ورضی عنہ۔

۳۹۔ سید عبدالحق از ساداتِ کرام صحیح النسب نشین واز خلّصِ یارانِ حضرت ایشان بودند

درحیاتِ مبارکہ پیر و مرشد خود رحلت کردند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۴۰۔ خدائے رحم کاکڑ از پشین عجب مرید پاک دل صادق المحبہ بود حضرتِ ایشان اُو را رحمت اللہ می گفتند۔ اجازت نامۂ آمدِ کوئٹہ را ایشان بہ رامپور آوردہ بودند۔ از دل وجان فدائے پیر و مرشد بود۔ در خورد سالی خدمتِ حضرت برادرِ کلان کردہ بود۔ درحیاتِ پیر و مرشد سفرِ آخرت اختیار کرد و دعاہائے حضرتِ ایشان برائیش شمعِ راہ شدند۔ هَنِيْئًا لَهٗ ثُمَّ هَنِيْئًا لَهٗ۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۴۱۔ سیّد اکرم شاہ از پشین۔ صاحب وَجد و درد و آہ و سوز و بیخودی و استغراق بود۔ چون نماز می استاد محوِ انوار و تجلیات شدہ از خود بے خبر می گشت، بہ ہر دو دستِ خود سینہ و جسدِ خود را بہ شدّت می زد و بعد از ختمِ نماز بہ ہوش آمدے و آثارِ ضعف و ماندگی بر بُشرۂ ایشان ظاہر شدے و چون باز بہ نماز تراویح مشغول شدے ہمان جوش و خروش سابق روے می داد۔

ہر چند پیر خستہ تن و ناتوان شدم ہرگہ کہ یادِ روے تو کردم جوان شدم

روزے حضرتِ ایشان بہ عاجز گفتند۔ سیّد اکرم شاہ صلاحیّت دارد کہ در نماز بہ پہلوئے من استادہ شود۔ چون کہ در ایشان قوتِ برداشت نیست و بہ حرکت می آیند از ین جہت ایشان را متصل بہ خود استادہ نہ می کنیم۔ چند سال بعد از پیر و مرشدِ خود سفرِ آخرت اختیار کردند۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

این شش نفر از بلوچستان بودند و از ایشان مُلّا عبد الحلیم آخوند زادہ سرکردۂ مخلصین افغانستان و بلوچستان و ہندوستان بودند۔ حالا عاجز بیانِ اصحابِ اجازتِ اہلِ ہند می کند۔

۴۲۔ مولوی محمد اصحاب الدین فرزند محمد زین العابدین صدّیقی ساکن ٹیک ناف بازار شہر چاٹگام۔ بنگال خلیفۂ اوّلِ حضرتِ ایشان است علی الاطلاق کہ بعد از ارتحال حضرت جد بزرگوار شاہ محمد عمر قدس اللہ سرّہٗ خلافت یافتہ۔ سہ مکاتیبِ محمد اصحاب الدین پیشِ نظرِ عاجز اند، مکتوبِ اوّل از کلکتہ و مکتوبِ دوم از چاٹگام بہ بستم رمضان ۱۲۹۹ھ ارسال کردہ اند۔ و نوشتہ اند کہ بیشتر از بست و پنج نفر بیعت شدہ اند۔ و دو افراد احوال ارجمند دارند، یکے سی و پنج ہزار بار ذکر اسم ذات و دو ہزار و یک صد بار نفی اثبات و یک ہزار و یک صد بار تہلیلِ لسانی می کند و دیگرے بست و نہ ہزار بار ذکر اسم ذات و یک ہزار و یک صد بار ذکر نفی اثبات و پنجصد بار تہلیلِ لسانی می کند۔ و احوال خود را از مراقبہ و ذکر و حلقہ و تدریس بہ تفصیل نوشتہ اند و در ان ایّام ایشان در مراقبۂ حقیقتِ کعبۂ ربّانی مصروف بودند و مکتوبِ سوم در جمادی الاولیٰ ۱۳۰۲ھ نوشتہ اند و از عبد اللہ ارکانی و دیوان علی ارکانی و عبد الحمید سندیفی تسلیمات نوشتہ اند و حوالۂ مکتوبِ حضرتِ ایشان ہم تحریر است۔ رَحِمَہُ اللّٰہُ تَعَالیٰ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۴۳۔ حاجی فیض اللہ "ٹھیکہ دار" از سرسہ۔ صاحب نسبت و احوال ارجمند بودہ۔ از مخلصین اقدمین بودہ۔ چون حضرت ایشان از دہلی بہ کوئٹہ و از کوئٹہ بہ دہلی می آمدند ایشان با جمعے از رفقا بر محطّہ "بھٹنڈہ" باچائے و شیر و بسکٹ حاضر بودے و صدائے بسم اللہ الرحمٰن الرحیم از حاضریؐ ایشان آگاہ می کرد۔ چون آواز حضرت ایشان می شنید در تنش جانِ نو می دمید، در تعمیرات خانقاہ شریف۔ چہ از مسجد شریف و چہ از حجرِ مبارک و چہ از تسبیح خانہ و چہ از منزلِ خیر نگرانی کار بہ ایشان مفوض بود و منشی حسین علی معاون و مددگار ایشان عجب مبارک مرد بود۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۴۴۔ مولوی برکت اللہ مختار، ساکن ہانسی ضلع حصار، از مخلصین قدیم و از اصحابِ احوالِ مبارکہ بودند، با عاجز ارتباط و محبّت زیاد داشتند۔ در ایّام آخر تمام آن مکاتیب مبارکہ کہ حضرت ایشان وقتاً فوقتاً بہ ایشان نوشتہ بودند بہ عاجز دادند۔ عاجز ترتیب وار از آن مکاتیب بیشتر را نقل کردہ است تا ناظرین ملاحظہ کنند کہ حضرت ایشان بہ چہ طور تربیتِ مریدان می فرمودند۔

سالہا باید کہ تا یک کودکے از فضلِ ربّ — عالمے دانا شود یا شاعرے خیرین سخن

پروردگار بر مولوی برکت اللہ کرمہا کردہ بود صدہا افراد از ایشان فیضیاب شدند۔ نوبتِ آخر چون بہ خانقاہ شریف آمدند تا دیر بر مزارِ شریف مراقب شدند۔ و با عاجز بہ محبّتِ زیاد ملاقات کردند۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۴۵۔ مولوی سیّد عبدالجلیل فرزند سیّد ہدایت علی۔ اوّلاً در ڈاسنہ نزد غازی آباد قیام داشتند و باز بہ جَرْدُل ضلعِ بہرائچ مقیم شدند۔ بعد از بیعت چند وقت حاضر خدمت بودند۔ چون حضرت ایشان بہ کوئٹہ رفتند، ایشان در صحبت صوفی ناتمام نشستند۔ بیان این واقعہ در فصل دوم تحتِ عنوان "اجتناب از صحبتِ صوفی ناتمام"، بر صفحہ ۲۵۳ گزشتہ۔ چار سال بہ خدمت حضرت ایشان مسلسل ماندند۔ حضرت برادر کلان را درس می دادند و مکاتیب حضرت ایشان می نوشتند اگر کسے از عمر ایشان استفسار می کرد می گفتند ماحصلِ زندگانی آن چہار سال بود کہ در خدمت حضرت ایشان گزاشتہ ام و باز می گریستند۔ بہ شبِ جمعہ چہاردہم محرم الحرام ۱۳۹۱ھ (۱۱ مارچ ۱۹۷۱ء) بعد مغرب رحلت نمودند و بہ روز جمعہ متصل بہ قیام گاہ ایشان جسدِ ایشان را سپرد خاک کردند، یک سال قبل از وفات ملاقات ایشان با عاجز در جائے مولانا محمد عمر شد سبحان اللہ چہ مبارک اجتماع بود۔ عمرِ ایشان یک صد و پنج سالہ بود۔ رحمہ اللہ ورضی عنہ۔

۴۶۔ میر واحد نزد خانقاہ شریف دہلی قیام داشت۔ جوانِ صالح و صاحبِ استعداد بود۔ افسوس کہ در عنفوانِ شباب رحلت کرد۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۴۷۔ حضرت استادی مولانا مولوی حافظ محمد عمر فرزند حافظ محمد ایوب ساکن محلہ مداپور۔ گھوسی ضلع اعظم گڑھ بروز جمعہ یکم رمضان سنہ ۱۳۰۱ھ (۲۶ نومبر سنہ ۱۸۸۳ء) ولادت ایشان شد۔ در خورد سالی قرآنِ مجید حفظ کردند و از اجلّۂ علمائے ہند علم منقول و معقول خواندند۔ در فہم و حافظ از اذکیاے روزگار بودند۔ ہنوز بہ طلب علم مشغول بودند کہ داعیۂ خدا طلبی پیدا شد و در سنہ ۱۳۲۲ھ بہ آستانۂ خیر جہاں رسیدند و داخل سلسلۂ عالیہ شدند حضرت ایشان ہدایت فرمودند کہ علم ظاہر را بہ کمال رسانند چنانچہ ایشان بہ وجہ تام علومِ مروّجہ را حاصل کردند، نامہائے چند اساتذۂ ایشان بہ عاجز معلوم است می نویسد ۱۔ مولانا فاروق چڑیاکوٹی ۲۔ مولانا ظہور الحسن جونپوری ثم رامپوری ۳۔ مولانا سیّد ہادی حسن جونپوری ۴۔ مولانا ماجد علی مانک پوری ۵۔ مولانا عبد اللطیف بجنوری ثم علی گڑھی۔ و فن تجوید از قاری عبد الرحمٰن در الہ آباد خواندند۔ در سنہ ۱۳۳۵ھ برائے تعلیم مادرسہ براور مقرر شدند و برائے ایشان مواقع فراہم آمدند کہ از حضرت ایشان ظاہراً و باطناً استفادہ کنند چنانچہ در ماہ رمضان مبارک با قاری نیاز احمد در درس شاطبیہ شریک شدند و نسبتِ تلمذِ ظاہر نیز از حضرتِ ایشان پیدا کردند در سنہ ۱۳۴۴ھ حضرتِ برادرِ کلان ایشان را با خود برائے حج بردند۔ دران مبارک سفر رفاقت ایشان از بس نیک بود جناب ایشان از آن افراد تحصیل علم کردہ بودند کہ بہ حزبے معین تعلق نہ داشتند۔ مثلاً دیوبندیّت و بریلویت وغیرہ۔ لہٰذا مسلکِ ایشان مسلکِ علمائے راسخین و جمہورِ اُمّت بود۔ کلام درست از ہر کہ می شنیدند خوش می شدند۔ و کلام نادرست از ہر کہ می شنیدند بہ خوفلہ و استغفار رجوع می کردند۔ عاجز بہ بستم محرم سنہ ۱۳۹۰ھ برائے ہشت روز نزد ایشان رفت۔ ایشان مولانا سیّد عبد الجلیل را از جرول طلب کردند عجب مبارک اجتماع بود۔ جناب ایشان در محلّہ خود "مدرسۂ خیریۂ فیضِ عام" تاسیس کردہ اند۔ مبارک وجود ایشان دران جہات مشعلے روشن بود۔ خلقے ازان مستفید شد۔ خلفائے ایشان سہ نفر اند۔ مولوی حافظ محمد منظور احمد فرزند ایشان۔ مولوی حافظ محمد اکرام الحق ابن العم ایشان۔ مولوی عبد الحمید عرف مولوی بکی بنارسی۔ حَفِظَهُمُ اللّٰهُ وَوَفَّقَهُمْ لِمَرْضَاتِهٖ۔

۴۸۔ مولوی حافظ قاری ولی محمد فرزند شیخ نانواز موضع ابراہیم پور ماجرہ۔ علاقہ میرٹھ۔ ایشان بہ مکہ مکرمہ رفتند و از شیخ القراء قاری عبد اللّٰہ شاطبیہ خواندند و در قراآتِ ائمۂ سبعہ مہارتے پیدا کردند و در میرٹھ مشغول تدریس شدند۔ قراءتِ قاری صاحب را حضرت ایشان بسیار خوش داشتند چون بہ محفل میلاد شریف از میرٹھ می آمدند و قُرّا رتلاوت قرآن مجید می کردند حضرت ایشان می فرمودند۔ قاریِ ما کجا ہستند۔ روزے حضرت ایشان فرمودند کہ قاری عبد اللّٰہ شاگرد ما ہست۔ از ما سبق خواندہ۔ وفاتِ قاری صاحب بہ شبِ جمعہ شانزدہ صفر سنہ ۱۳۵۲ھ شدہ۔ دران ایام عاجز بہ مصر رفتہ بود۔ چون خبرِ وفاتِ ایشان رسید۔ بہ زبانِ اُردو قطعہ نظم کردہ و سالِ وفات از۔ حافظ و قاری ولی۔ دریافتہ و بہ عربی نیز قطعہ گفتہ شعر آخرش درج ذیل است۔

قالتِ الارواح لمّا قابلتہ ادخلوا جنّاتِ عدنٍ بسلام

از سطرِ آخر سالِ وفات ظاہر است۔ ایشان را بصارتِ چشم سر نہ بودہ، حق تعالیٰ بصیرتِ ایشان را روشن تر کردہ بود۔ رحمۃُ اللہ و رضی عنہُ۔

۴۹۔ فتح محمد از اولادِ قاضی محمود شاہ دربانی۔ ساکن موضع دیرپور، علاقہ کھیڑہ۔ گجرات۔ از حضرت ایشان بیعت شدند و حسبِ استعدادِ خود فوائد برداشتہ بہ وطنِ خود مراجعت نمودند۔ سہ سال می شود کہ از علاقہ ایشان چند نفر آمدہ بودند و از احوالِ طیبۂ ایشان بیان کردند و گفتند ضعیف شدہ اند۔ بیشتر در خانۂ خود می باشند۔ الحقہُ اللہ بعبادہِ الصالحین۔

۵۰۔ حافظ سکندر ولد ناصر خان۔ اصلش از علاقۂ سرحد بود اما نشو و نما در پنجاب و دہلی یافتہ۔ در مدرسۂ عالیہ فتحپوری دہلی درسِ قرآن مجید می دادند عجب مردِ پاک طینت و ولی صفت بودند ہمہ وقت ہوش در دم و نظر بر قدم می بود۔ از غفلت دور و بہ دولتِ حضور و آگاہی متصف بودند چون ہندوستان منقسم شد و دہلی گہوارۂ زد و خورد گشت ناچار مع اہلِ خانہ و ہر دو پسر بہ پنجاب رفتند و بعد از چار یا پنج سال یک مکتوب ارسال کردہ بودند و بعد ازان احوالِ ایشان معلوم نہ شد۔ رحمۃُ اللہ و رضی عنہُ۔

۵۱۔ مولوی سعید احمد فرزند مولوی خلیل احمد فرزند مولوی سراج احمد ساکن سرائے ہلالی۔ سنبھل۔ بیعت شدند و آن چہ بہ نصیبِ ایشان بود یافتند و بہ خانہ رفتند و در مدرسۂ سراج العلوم بہ خدمتِ دین مشغول شدند۔ فرزند پسرِ کلانش مولوی حافظ اسعد بن مولوی حبیب احمد و فرزندِ خوردش حافظ محمد شاکر چند ماہ قبل آمدہ بودند۔ می گفتند، مولوی سعید احمد در ۱۹۵۲ء رحلت کردہ اند۔ رحمۃُ اللہ و رضی عنہُ۔

۵۲۔ سردار عدالت خان ولد شرف علی خان ساکن تھوالا علاقہ جہلم پنجاب وابستہ بہ فوجِ انگلیزی در دستۂ اسپ سوارانِ پنجابیان بود۔ بہ دہلی آمد و از حضرتِ ایشان بیعت شد۔ در ۱۳۲۹ھ قیام حضرت ایشان در میرٹھ شد۔ این دستۂ اسپ سواران آنجا بود لہٰذا عدالت خان بیشتر اوقات در خدمت می رسید۔ در حربِ عمومیِ اوّل انگلیز ہا این دستہ را بہ فرانسہ فرستاد، لمحاربۃ الالمان۔ چونکہ عدالت خان افسرِ آن دستہ بود، برائے ایشان انتظامِ مستقل خیمہ بود۔ عدالت خان بیان کردند "موسم خنک بود۔ من برائے نمازِ عشاء در کنجے وضو می کردم۔ پائے چپ خود را خواستم کہ بشویم ناگاہ یک زن جوان پری پیکر با صد عشوہ و ناز بہ خیمہ در آمد و بہ سوئے من دیدہ تبسم نمود۔ درین دوران من پائے خود را شستہ استادم و تصورِ حضرت ایشان کردم بہ مجردے کہ صورتِ مبارکہ در خانۂ دلم در آمد بر من کیفیتے طاری شد کہ مرا از خودم ربود۔ نہ می دانم کہ آن کیفیت چہ مدت گرفت۔ آما وقتے کہ بہ ہوش آمدم آن فتنۂ خونخوار از خیمہ رفتہ بود شکر پروردگار بجا آوردم و ہمان دم

راہِ خیمہ را از درون بستم" عدالت خان چون از فرانسہ بازگشتند بہ دہلی آمدند و واقعہ بیان کردند حضرت ایشان بسیار خوش شدند و بہ عدالت خان دعاہا دادند۔

عاجز گوید این ہمہ برکت تصور بود کہ آن را رابطہ گویند۔ بعض مدعیانِ علم از رابطہ نفرت می کنند۔ دو سہ ماہ می شود کہ یکے از علما رنجید گفت کہ رابطہ حرام است دران محفل غیر از قائل پنج شش دیگر علما ہم بودند۔ عاجز گفت ۔چہ جائے حرمت است۔ اثبات رابطہ از حضرات صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین بہ طرق صحیحہ ثابت است۔ چندین حضرات از صحابہ چون حدیثے را روایت می کردند و می گفتند۔ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی رَسُوْلِ اللہِ صَلَّی اللہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ۔ این دیدِ ایشان، دیدِ آن مبارک صورت بود کہ در سویدائے قلب ایشان محفوظ بود۔ حضرات مشائخ ہمین را تصور و رابطہ می گویند۔ مولائے روم قدس اللہ سرہ در اوائل دفتر دوم چہ خوب فرمودہ۔

آئنہ دل چون شود صافی و پاک	نقشہا بینی برون از آب و خاک
ہم ببینی نقش و ہم نقاش را	فرشِ دولت را و ہم فراش را
چون خلیل آمد خیالِ یارِ من	صورتش بُت، معنیِ او بُت شکن
شکر یزدان را کہ چون او شد پدید	در خیالش جان خیالِ خود بدید
خاکِ درگاہت دلم را می فریفت	خاک بر وے کوز خاکت می شکیفت

بر عدالت خان پروردگار لطفہا کردہ بود۔ بسیار غافلان در صحبتش بہ وادیِ حضور رسیدند۔ بہ روز جمعہ یازدہم رجب ۱۳۷۵ھ (۲۴ فروری ۱۹۵۶ء) رحلت نمودند۔ چند روز گزشتہ بود یک ہندو را دو پسرانش بہ خانقاہ شریف آوردند۔ خانۂ این ہندو بہ قربِ خانۂ عدالت خان بود۔ چون ہندوستان تقسیم شد وے بہ دہلی آمد۔ واز دو سال بینائی چشم وے از وجہ نزول ماء ضائع شدہ بود۔ این ہندو از جیب خود یک مکتوب برآورد کہ دران از وفاتِ عدالت خان نوشتہ بود، این ہندو زار و قطار می گریست و می گفت این چنین مرد دہلی من گاہے نہ دیدہ ام چون کہ این جائے مرشدِ ایشان است ازین جہت اینجا آمدہ ام تا سکونِ قلب حاصل کنم فی الواقع عدالت خان یکے از اولیاے پروردگار بود۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۵۳۔ محمد ہاشم فرزند فضل الرحمٰن صدیقی ساکن دوتانہ، نزد کوسی کلان علاقۂ متھرا۔ جد کلانش در عہد مملکتِ خلجیان درین جا آباد شدہ بود۔ ولادت محمد ہاشم در ۱۳۲۰ھ۔ ۱۹۰۲ء۔ بودہ۔ در ۱۳۳۶ھ بیعت شد و بہ مداومت در حلقۂ مبارکہ حاضر می شد، احیاناً اشعار نعتیہ بہ سوز و درد می خواند و حضرت ایشان خوش می شدند و می فرمودند ہاشم را ببینید چہ گونہ خوب می خواند" محمد ہاشم یک غزل اردو را بسیار بہ سوز می خواند۔ مطلعِ آن غزل این است۔

تڑپتا ہے دل جان کو بے کلی ہے — یہ دولت تمہاری بہ دولت ملی ہے

یعنی دلم می تپد و جانم بے قرار است و این دولتِ درد و سوز از جنابِ شما بمن رسیده است چون که این شعر حسب حال او بوده اثرے می داشت و از اصحابِ حلقہ نعرہ ہائے ھا و ھو بر می خاست. نعمتِ آہ و سوز کہ از حضرت ایشان یافتہ بود تا آخر دم حفاظتِ نگاہ داشتِ دے کرد. از خانۂ خود بہ دہلی در سال دو بار ضرور می آمد، در محفل مبارک میلاد شریف و در حفلۂ عرس مبارک، نوبتِ آخر بہ بست و ہشتم جمادی الآخرہ ۱۳۸۶ھ آمد و روز دوم مراجعت کرد و بہ یکشنبہ سیزدہم شعبان ۱۳۸۶ھ - ۲۷ر نومبر ۱۹۶۶ء. از دنیا رخت سفر بست و در دہِ خود مدفون گشت اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ. مخلصانش بفضل اللہ و کرمہ از نسبت مبارکہ عاطل نیند و محلّی بہ آدابِ سلسلہ اند. وَفَّقَھُمُ اللّٰہُ لِمَرْضَاتِہٖ وَرَحِمَ اللّٰہُ مُحَمَّدًا ھَاشِمًا وَرَضِیَ عَنْہُ۔

۵۴۔ مولوی عبدالعزیز فرزند عبداللطیف، ساکن جوناکر گاتی۔ علاقہ کھلنا۔ بنگال۔ در مدرسۂ عبدالرب دہلی، علم دین می خواندند۔ بہ روز جمعہ آنجا حضرت خیرِ جہان را دیدند۔ و دل خود باختند۔ و در سال ہزار و سہ صد و بست و سہ بیعت شدند۔ چون کہ با حضرت ایشان ارتباطِ تام داشتند بہ زودی پیش رفت کردند و بہ اجازت و خلافت مشرف شدند۔ معمولِ ایشان بود کہ ہر سال برائے چہل روز حاضر می شدند۔ بہ عاجز بیان کردند کہ در اوائلِ احوال یک سال بار دیگر حاضر شدم۔ حضرت ایشان مرا فرمودند مراعات قاعدہ کنید۔ بہترِ اعمال اَدْوَمِ اعمال است۔ بار دگر چنین نہ کنید۔ چون بہ اجازت و خلافت مشرف شدند۔ ہمراہ خود از مخلصین جماعتے را می آوردند۔ و آنہا خدمت خانقاہ شریف می کردند۔ حضرت ایشان از احوال آنہا خوش می شدند۔ مولوی صاحب در احتفالِ میلاد شریف شریک می شدند و دران مبارک محفل بر ایشان احوال طاری می شدند و ایشان مغلوب الاحوال شدہ آن را بیان می کردند۔ دران وقت چشمانِ ایشان مخموری بود وقتے کہ ایشان احوال خود بیان می کردند حضرت ایشان خاموش می شدند۔ چون حضرت ایشان بہ مزارِ حضرت نصیرالدین محمود روشن چراغ دہلی قدس سرہ تشریف بردند۔ مولوی صاحب ہم در خدمت بودند۔ آنجا بر مولوی صاحب حالتے طاری گشت و عنایات حضرت نصیرالدین را بر ملا بہ آوازِ بلند بیان کردند۔ حضرت ایشان بہ مخلصین فرمودند "ببینید مولوی عبدالعزیز با چہ می گوید"۔ آن وقت عاجز ملاحظہ کرد کہ حضرت ایشان کلام مولوی صاحب را بہ نیک وجہ استماع می فرمودند۔ روزے عاجز صباحًا بہ نواختِ بادہ بہ خدمت حضرت ایشان رسید و بہ ہمان وقت مولوی صاحب با جماعت مخلصین از بنگال رسیدند و نعرہ ہائے ھُو و ھَا و اَللّٰہ کہ در احوال وجد از ایشان صدور می یافت بہ مسامع مبارکہ رسید۔ حضرت ایشان خوش شدہ بہ عاجز فرمودند۔ ببین کہ مولوی عبدالعزیز ما آمدہ است۔ حضرت ایشان اگر از چیزے یا کسے خوش می شدند نسبتِ آن را بہ خود می کردند۔ بہ سال وصال

حضرتِ ایشان بہ سہ شنبہ نہم ماہ مبارک ربیع الاول از کوئٹہ بہ دہلی آمدند و بہ روز چہار شنبہ دہم ماہِ مبارک مولوی صاحب باجمعے کثیر از مریدان از بنگال بہ خانقاہ شریف رسیدند۔ از مخلصینِ ایشان بیشتر افراد برائے یک ہفتہ آمدہ بودند و پانزدہ یا بست نفر برائے چہل روز۔ از آمدِ مولوی صاحب حضرت ایشان مسرور گشتند، کیفیاتے کہ در محفل مجدّدِ مبارک بہ ظہور رسید بیانش در فصلِ دوم بہ تفصیل گذشتہ۔ چون از آمدِ مولوی صاحب چہل روز گذشت ایشان بہ بستم ماہ ربیع الآخر اجازتِ مراجعت خواستند حضرت ایشان بہ شیخ عبدالباری جوہری نومسلم و مولوی بخش اللہ و مولوی بدرالاسلام فرمودند کہ بہ مولوی صاحب بگوئید کہ از مخلصین خود چار پنج خصوصی افراد را با خود دارید و دیگر ہمہ را رخصت کنید و شما مزید چہل روز قیام کنید۔ مولوی صاحب عمل بر ارشادِ مبارک کردند۔ چون چہل روز بہ اتمام رسید و ہلالِ جمادی الآخرہ کہ ماہ ارتحال حضرت ایشان است بر افق ظہور کرد مولوی صاحب اجازت رفتن طلب کرد۔ حضرتِ ایشان بہ نام بردہ ہائے سابق گفتند۔ دل ما می خواہد کہ مولوی صاحب چند وقت قیام کنند۔ چون کہ از خانۂ مولوی صاحب مکتوبے رسیدہ بود و آنجا کارے پیدا شدہ بود۔ مولوی صاحب بیان آن عُذر کردند و حضرتِ ایشان مولوی صاحب را اجازت سفر دادند۔ عاجز دید کہ بہ صباحِ روزِ رفتنِ مولوی صاحب حضرتِ ایشان از حرم سرا برآمدہ، در دروازہ بر تختِ مبارک نشستند و مولوی صاحب را طلب کردند مولوی صاحب نزد تخت بر زمین نشستند حضرتِ ایشان مبارک دستہائے خود را بر شانہ ہائے مولوی صاحب نہادہ چشم بند کردہ نشستند۔ روے مولوی صاحب قدرے میلان بہ جہتِ شرق داشت۔ عاجز بر چہرۂ مولوی صاحب آثارِ کیفیات می دید، بہ اندازۂ پانزدہ دقیقہ حضرتِ ایشان توجہ خاص فرمودند و باز مولوی صاحب را رخصت کردند۔ آن وقت مولوی صاحب بہ اختیار خود نہ ماندند و از اعماقِ قلبش نعرہ ہائے مستانہ برآمدند و مخلصانِ ایشان کہ بہ پشتِ ایشان بودند ہمنوائے ایشان شدند۔ مولوی صاحب بہ چہارم یا پنجم جمادی الآخرہ رخصت شدند و بہ آخر این ماہ حضرتِ ایشان رحلت کردند و مولوی صاحب اشک ریزان با دلِ بریان از از بنگال آمدند و می گفتند حضرت ایشان قدس سرہ خواستند کہ من نہ روم و من از وجہ کارے رفتم۔ این —— یک داغ است بر دلم کہ تا آخر وقت خواہد ماند۔ مولوی صاحب در عرسِ مبارک حضرت ایشان مسلسل بست و پنج سال آمدند و نوبت آخر در جمادی الآخرہ ۱۳۶۶ھ آمدِ ایشان شد و بہ آخر ماہ رمضان ۱۳۶۶ھ در دہلی گہوارۂ قتل و سفکِ دماء گشت و سالہا این کیفیت بماند۔ در سال ۱۳۷۵ھ عاجز بہ ایشان نوشت کہ پروردگار فضل فرمودہ و احوال قدرے خوب شدہ لہٰذا برائے چند وقت بیائید۔ پروردگار ایشان را اجر دہد کہ بہ مطالعہ مکتوب عاجز مع رفقاء بہ دہلی آمدند۔ چند روز قیام کردند و بہ عاجز گفتند تا وقتے کہ زندہ ام ان شاء اللہ می آیم۔ لیکن مَاشَاءَ اللّٰہُ کَانَ وَمَا لَمْ یَشَأْ لَمْ یَکُنْ۔ بہ خانہ رفتند۔ چندے بہ عافیت ماندند و باز علیل شدند و

بہ شنبہ یازدہم ماہ مبارک "میلاد شریف" ربیع الاول ۱۳۷۶ھ (شانزدہم اکتوبر ۱۹۵۶ء) رحلت نمودند رَحِمَہُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُ وَقَدَّسَ سِرَّہٗ وَنَوَّرَ ضَرِیْحَہٗ۔ مولوی صاحب را با عاجز و عاجز را با ایشان ارتباطے و مودتے بود۔ ما فی الضمیر را بہ عاجز می گفتند۔ افسوس صد افسوس از آں مشعلہا کہ حضرتِ ایشان جابہ جا افروختہ بودند یکے ہم نہ ماندہ۔ لِلّٰہِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ۔ عاجز برائے دیدِ دخترِ سوم عطیہ فاروقیہ بہ چہار شنبہ بست و ہشتم ماہِ ربیع الاول ۱۳۹۰ھ (۳ جون ۱۹۷۰ء) بہ چاٹگام رسیدہ بود۔ آنجا مولوی عبدالرحیم مولوی محمد معصوم و محمد سعید فرزندان مولوی صاحب و شفیق احمد فرزند مولوی عبدالرحیم رسیدند و بیان کردند کہ بہ چہاردہم ربیع الآخر (۱۸ جون) عقدِ نکاح محمد زبیر است کہ فرزند آخر و ششم مولوی صاحب است و باز بہ بستم ماہ دعوت ولیمہ است و درین حفلاتِ مسرت اشتراک شما موجب مسرتِ ما یان است۔ عاجز را محبتِ مولوی صاحب یاد آمد و بہ خوشی دعوت ایشان را منظور کرد، انعقادِ نکاح در ڈھاکہ با اختری بیگم دخترِ سید بابر حسین شد خطبۂ نکاح عاجز خواند و باز مولوی محمد اسلام چاٹگامی مولد عربی خواند جزاہُ اللّٰہُ خَیْرَ الْجَزَاءِ۔ و دعوتِ ولیمہ در "جوناکر کاٹی" (قریۂ مولوی صاحب) بود و مولوی عبدالرحیم فرزندِ کلان مولوی صاحب بر مزارِ مبارک پدرِ خود عجب گنبدِ عالی شان ساختہ اند۔ عاجز دہ روز آنجا قیام کرد۔ مولوی عبدالرحیم و برادران و فرزندانِ ایشان عاجز را احتیاط رسانیدند و مولوی علیم الدین و مولوی محمد اسلام و سید محمود حسن کہ از خلفائے مولوی صاحب اند سر تہار رسانیدند۔ و مزار مولوی صاحب سببِ دلبستگی عاجز بود۔ مولوی صاحب را شش پسر و دو دختر است۔ ۱۔ عبدالرحیم ۲۔ محمد یحییٰ ۳۔ محمد معصوم ۴۔ محمد سعید ۵۔ محمد صادق ۶۔ محمد زبیر۔ و خیر النساء و اشرف النساء۔ مولوی عبدالرحیم را سہ فرزند کلان است حجۃ اللہ، صبغۃ اللہ، شفیق احمد و شش دختران اند و محمد یحییٰ را یک فرزند منّت اللہ و دو دختر و فرزندان دیگر را اولاد خورد است۔ و خیر النساء زوجہ رفیع الدین را چہار پسر و چہار دختر است مولوی عبدالرب، عبدالرحمٰن، سعد اللہ، احمد اللہ۔ و اشرف النساء زوجہ میر محمد شفیع را دو پسر و دو دختر است عتیق اللہ و عبدالودود سَلَّمَہُ اللّٰہُ الْجَمِیْعَ ذُکُوْرًا وَّ اُنَاثًا وَوَفَّقَہُمْ لِمَرْضَاتِہٖ۔ مولوی صاحب در قریۂ خود مدرسۂ خیریۂ عزیزیہ بنا کردہ اند۔ بعد از وفاتِ ایشان عمارتِ پختہ برائے مدرسہ ساختہ شدہ و نواسۂ مولوی صاحب کہ مولوی عبدالرب نام دارد و صدر مدرس است۔ پروردگار این مدرسہ را قائم و دائم دارد۔

عاجز گوید بہ نوعے کہ مولوی صاحب حضرت ایشان را خوش کردند و بہ آخر وقت توجہ خاص و دعا ہائے نیک از حضرت خیرِ جہان حاصل کردند آں را اثرے بود اظہر من الشمس۔ پروردگار ایشان را مقبولیت داد۔ در بنگال و بہار و برما و یوپی خلق کثیر از ایشان مستفید شد۔ غیر از فرزند کلان شش افراد خلفائے ایشان بودند۔ ۱۔ مولوی عبدالشکور ولد شیخ احمد ولد فدا حسین ساکن ننگ مُنڈوا موضع میورکل، علاقہ اکیاب، ملک برما۔

در ۱۳۷۱ھ بہ حیات مولوی صاحب رحلت نمود رَحمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنہُ۔ ۲۔ مولوی نعیم الدین الٰہ آبادی۔ بعد وفات مولوی صاحب رحلت نمود رَحمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنہُ۔ ۳۔ مولوی علیم الدین ساکن اُڑہاڑ ضلع مرشد آباد بہار۔ ۴۔ مولوی محمد اسلام ساکن دھرم پور ڈاک خانہ دکھن پاڑہ۔ چاٹگام۔ ۵۔ سید محمد حسن الٰہ آبادی ساکن اعجاز کالونی۔ لَسبیلہ ہاؤس۔ کراچی۔ ۶۔ مولوی مخلص الرحمٰن اکیابی۔ خانہ اش نزد خانۂ مولوی عبدالشکور رحمہ اللہ است۔

مولوی عبدالشکور در ۱۳۲۱ھ از حضرت سیدی الوالد قدس سرہ بیعت شدہ بود۔ در فصل دوم تحتِ عنوانِ بیعت وارشاد؛ احوالِ بیعت شدن ایشان نوشتہ شدہ است؛ وسببِ تعلق وارتباطِ مولوی عبدالشکور با مولوی عبدالعزیز این شد۔ کَمَا کَتَبَہٗ عَبدُ الشَّکُورِ فِی کِتَابِہٖ "من دو ماہ یا دو و نیم ماہ بہ مداومت ہر شب بہ خدمتِ حضرتِ ایشان می رسیدم و فیضہا می برداشتم، درین اثنا مکتوب والدم رسید کہ برادر خورد خود را کہ حبیب اللہ نام داشت ہمراہ خود گرفتہ بہ خانہ بیا۔ و برائے خرچِ سفر یک صد روپیہ کلدار فرستادند من بہ خدمت حضرت ایشان این واقعہ را عرض کردم۔ قدرے توقف کردہ فرمودند" مولوی عبدالشکور! اگر شش ماہ نزدِ ما قیام می کردی بہتر بودے" باز فرمودند" در وظیفۂ شریفہ تغافل نہ کنی و احوالِ خود نوشتہ ارسال داری"۔ افسوس صد افسوس من بر ہدایاتِ حضرتِ ایشان عمل نہ کردم و چہاردہ سال بہ امورِ دنیویہ مشغول ماندم، در ۱۳۳۵ھ سہ خواب دیدم و پریشان شدہ بہ دہلی رسیدم۔ دربانِ خانقاہ شریف عبدالستار (مشوڑی از واز خواہ) بود۔ او اطلاع من کرد۔ و حضرت ایشان بہ واسطۂ عبدالستار احوال من دریافت کردند۔ و اجازتِ دخول بہ خانقاہ شریف نہ دادند۔ روزہا گزشت و من صباحًا و مساءً حاضر می شدم و بیرون دروازہ نشستہ بہ آہ و بُکا مصروف می شدم۔ روزے عبدالستار بہ من گفت۔ حضرت صاحب بہ شما زر سرخ می دادند لیکن شما آن را درخاک کردید بنابرین حضرت صاحب از شما خوش نیستند۔ و باز روزے بہ من گفتند کہ عن قریب مولوی عبدالعزیز صاحب از بنگال برائے اشتراک در محفل مبارک میلاد شریف می آیند۔ ایشان خلیفۂ حضرت صاحب اند و ہر سال ہمراہ ایشان پانزدہ، بست نفر می آیند۔ دیدم کہ بعد چند روز مولوی صاحب آمدند و مریدانِ ایشان بہ ہر وقت کہ می خواستند بہ خانقاہ شریف داخل می شدند۔ و عبدالستار بہ من گفت کہ برائے مولوی صاحب و مریدان ایشان اجازت است وقتے کہ خواہند بہ خانقاہ شریف درآیند، چون من این کیفیت را ملاحظہ کردم بہ دل خود گفتم کہ برایم ہمین بہتر است کہ خود را وابستہ بہ مولوی صاحب کنم چنان چہ وابستہ شدم و بہ مبارک شبِ دوازدہم ماہ ربیع الاول ۱۳۳۵ھ بہ وسیلۂ مولوی عبدالعزیز صاحب یاس و ناامیدی من بہ سعادت و امید تبدیل شد و من با مولوی صاحب بہ خانقاہ شریف داخل شدم و برائے نماز شام در صف بہ پہلوئے مولوی صاحب نشستم، چون وقت نماز شد حضرت ایشان از پشتِ صف احوالِ مقتدیان را

ملاحظہ کردہ می گزشتند۔ چون نزدِ من تشریف آوردند، استفسار کردند، کیستی۔ برمن ہیبت طاری گشت و تمام جسمِ من شَل شد و نتوانستم کہ چیزے بگویم۔ بعد لحظہ حضرتِ ایشان فرمودند۔ آیا این بنگالی است من جواب ببلے دادم۔ حضرت ایشان برسرم دست مبارک نہادند و فرمودند، "خوب" و امامت کردند حضرت ایشان در نماز سورۃ فتح تلاوت کردند۔ مقتدیان در بحرِ حقیقتِ صلاۃ غوّاصیہا کردند۔ کسے در سرشاری می جنبید و کسے در آہ و بکا مصروف بود۔ من محسوس کردم کہ آن سنگِ گران از ثقلِ عظیم کہ بر سینۂ من نہادہ بود یکبارگی دور شد و از کثرت فیوضات و برکات چنان محسوس می شد کہ سینۂ من شاید بترقد۔ قرأتِ حضرت ایشان بسیار روان و صاف بود گویا کسے تفسیر آیات می کند۔ سورۂ فتح کاملاً تلاوت کردند۔ و چون از نماز فارغ شدہ تشریف می بردند بہ مُلّا احمد خان (مثاخیل) فرمودند۔ در نماز چہاردہ نفر تنحنح کردہ اند۔ از ایشان چہاردہ روپیہ جرمانہ بگیر۔"

ھٰذا ما کتبہ عبدالشکور اکیا بی۔ آن چہ عبدالستار مشوڑی رحمہ اللہ بہ او گفتہ درست گفتہ کہ حضرت ایشان شمارا نعمت بے کران می دادند لیکن شما قدر نکردید و آن را از دست دادید۔" اگرچہ از وجہ انتساب مولوی عبدالشکور بہ مولوی صاحب دروازۂ خانقاہ شریف برائے ایشان مفتوح شد۔ لیکن از انعامات و الطافِ حضرت ایشان بے بہرہ ماندند۔ نعمتہا کہ در ۱۳۲۱ھ یافتہ بودند، اثرے از آن باز نہ دیدند۔ نہ آن مخاطبہ مبارکہ و نہ آن خواندن احادیثِ مبارکہ یا اشعار طیبہ و باز تشریح فرمودن آن۔ بہرحال آن چہ بہ قسمت و نصیب ایشان بود از مولوی صاحب بہ ایشان رسید۔ ذٰلِكَ تَقۡدِيۡرُ الۡعَزِيۡزِ الۡعَلِيۡمِ۔

اصحاب اجازت این پنجاہ چہار پاک دل افراد ہستند کہ بیان ایشان گزشت و کسانے کہ در فنائیت و کمالات امتیازات داشتند بیش از بیش اند۔ نام چند سرستان کہ بہ عاجز یاد ماندہ می نویسد۔ بیان فتح اللہ اندڑ، و اکبر توخی و عبداللہ کاکڑ گزشتہ۔ نسبت بہ عبداللہ حضرت ایشان بہ عاجز فرمودہ بودند کہ من حیث الکمالات صلاحیت اجازت و خلافت دارد۔ امّا از دولتِ علم بے بہرہ بود و صلاحیتِ رہبری نہ داشت لہٰذا مفتخر بہ خلافت نہ شد۔ از پشین سید بدل شاہ و یعقوب ترین از اصحاب نسبت و وجد و درد و آہ و سوز بودند۔ سوز باطن و جوشش لطیفۂ قلب بہ نوعے غالب بود کہ ہر کہ بہ صحبت ایشان می رسید فوراً متاثر می شد۔ مُلّا محمد امان قندہاری بہ عاجز بیان می کرد کہ بہ ایام طلبِ علم بہ پشین رفتم۔ چند روز در قریۂ سید بدل شاہ و یعقوب ترین بودم۔ دیدم کہ بعد العشاء الآخرہ بہ یک گوشۂ مسجد شریف سید بدل شاہ و بہ دیگر گوشہ یعقوب مصروف ذکر شریف می شدند۔ از سینۂ ایشان یک گونہ صدا برمی خاست و من محسوس می کردم کہ ہر ذرۂ مسجد شریف در وجد و رقصان است۔ رَحۡمَةُ اللهِ عَلَيۡهِمَا وَرَضِيَ عَنۡهُمَا۔ و در کوئٹہ رحیم داد بلوچ از مستنگ آمد و پنج شش سال در حجرۂ مسجد شریف سکونت کرد۔ عجب پاک دل بود۔ علی الصباح یک پارۂ کلام اللہ مبارک را بہ صوتِ بلند تلاوت می کرد و باز آن

شجرۂ منظومہ را می خواند کہ حافظ غلام رسول دیر آن نظم کردہ و صلوات مبارکہ و ادعیہ طیبہ می خواند۔ دو ساعت درین وظائف صرف می کرد۔ از اثر ذکر شریف ایشان تمام مسجد شریف متاثر می شد۔ اگر بہ دوران ذکر شریف کسے صدائے بلندی کرد از نہاد ایشان بہ آواز بلند صدائے اللہ بر می خاست و عجب لذتے می داد۔ رَحِمَہُ اللہُ وَرَضِیَ عَنۡہُ بہاول قندہاری و مُلّا مظہر شاہ ہوانی، و مُلّا امان اللہ غلجی و مُلّا خان محمد و مُلّا ایاز کاکڑ و سردار محمد علی خان محمد زی و سید شیر علی از پشین و محمد امین نوحصاری از اصحابِ قلوب و اہلِ نسبت بودند۔ روزے مُلّا ایاز در ناحیہ مصروف بہ ذکر شریف بود و قدرے بہ فاصلہ حضرت ایشان بہ حلقہ مشغول بودند۔ آن وقت حضرت ایشان بہ اہلِ حلقہ فرمودند: "ببینید آن گرگ کہنہ را کہ از انجا استفادۂ فیوض و برکات می نماید"۔ مُلّا ایاز بہ عاجز گفتند کہ بعد ازین محبت آمیز ارشاد حضرتِ ایشان ھوئے کردند۔ و برمن چنان نسبتِ شریف مستولی شد کہ یارائے ضبط نہ ماند۔ اگرچہ دو زانو نشستہ بودم اما بے اختیار جستہا می زدم۔ و مرزا نیاز محمد خان قندہاری اگرچہ بظاہر تجارت می کرد اما بہ باطن کارخانۂ باطن را ہر لحظہ آباد می داشت۔ از کثرتِ ذکر شریف و مراقبہ نوعے انحنا در پشت ایشان پیدا شدہ بود۔ دائما نظر ایشان بر ساحتِ سینہ می بود۔ ایشان چون قصد سفرِ حج کردند حضرت ایشان بہ عبد اللہ عمر کہ در بمبئی بود بہ پانزدہم رمضان ۱۳۲۱ھ نوشتند کہ بہ زیارت ایشان برجائے حاجی شیر محمد و مُلّا عبد اللہ دلال۔ بہ بھنڈی بازار برسد و خدمتِ ایشان بہ جا آرد کہ از برگزیدگان است۔ و گل خان قوم ناصر کوچی از وارفتگان و مجذوبان بود۔ بہ دہلی می آمد۔ و عاجز می دید کہ روئے خود را بہ سوئے قیام گاہ حضرت ایشان کردہ استادہ می شد۔ دیدہ را از عالم دوختہ مشغول بہ کارخانۂ باطن می شد۔ یک ساعت برین کیفیت می گذشت و موے برتن دے حرکت نہ می کرد۔ اگر بہ نماز استادہ می شد اکثر در قیام اول می ماند و نماز ختم می شد و مسجد از نمازیان خالی می شد۔ سالہا بہ این کیفیت بود۔ از بلاد افغانستان صدہا افراد بہ مراتب ولایات رسیدہ بودند۔ در افغانستان ہیچ ناحیہ نماندہ بود کہ از برکات و انوار این بزرگواران معمور نہ شدہ باشد۔ افسوس کہ نامہائے ایشان یاد نہ ماند۔ آن چہ در حافظہ ثبت است نوشتہ می شود۔ خان فقیر احمد خیل، مُلّا عبد الرحمٰن خضر خیل۔ اختر، مروت، نظام الدین از قوم مروت، مُلّا محمد شریف طیب کٹوازی۔ شہاب الدین، شرف الدین مہمند، عبد اللہ خان ذفتانی اخلاص یلزی، احمد الدین صاحبزادہ، امین ترکی، شہید عمر، شرف الدین اندڑ، عبد الرحمٰن بارکزی، حضرت نور نیازی، مُلّا غلام جان خروٹی، مُلّا عصام، حسن مشاخیل، عبد الستار مشوڑی، سرور مشوڑی، مُلّا عمر سلطان خیل، مُلّا ولی محمد نسو خیل، تور، گل خان شخیل حاجی رضا العلیزی، احمد نواز قوم سر بریدہ، سید فضل حق آقا، سید عبد اللہ جان، حاجی نیاز اندڑ، گلدین خروٹی نظر اندڑی، عبد الکریم مسندوزی و بسیارے غیر ایشان و از افراد ہندوستان فاخر احمد خان انصاری، شاکر احمد خان

انصاری، بابو محمد ہاشم ریواڑی، وزیر خان، چودھری مولاداد خان، عبداللہ بیگ از بھرتپور، احمد یار خان، شیخ غلام احمد ہانسوی، حافظ اشفاق الٰہی از میرٹھ، حافظ حفیظ الدین، شیخ علیم الدین، شیخ عبدالکریم، شیخ انعام الٰہی، مولوی شمس الدین، حافظ محمد عمر، حافظ محمد عثمان، عبدالغفور ہمہ از میرٹھ، ڈاکٹر اشفاق محمد، ڈاکٹر شوق محمد، مولوی نور احمد امرتسری، سید احمد حسین، قاضی وزیر حسین، از دہلی حافظ عبدالحکیم، شیخ نور الٰہی، حاجی محمد اسحاق، عبدالحق آپتن، شیخ محمد رفیع، انیس الرحمٰن، حافظ غلام محمد، حاجی شہاب الدین، مولوی بخش اللہ، مولوی بدرالاسلام، منشی حسین علی، منشی ننّے خان، محمد شفیع مستری، عبدالرحیم مستری، حافظ منیر الدین منیر، شیخ عبدالباری جوہری، حافظ محمد اسحاق رانی کھیت وآلاولپسرش شیخ محمد الیاس وغیرہم۔ ہر یکے از اینہا حضرت ایشان را خدمتہا کردہ درجۂ احسان را یافتہ در زمرۂ نیک بختان و صالحین شامل شدہ است۔ روزے حضرت ایشان قدس اللہ سرہ الاقدس در دہلی بہ دوران حلقہ فرمودند" یک ناخن منشی امیر خان از شمایان ہمہ بہتر است۔ اگر ریزۂ ناخن ایشان در کفن شمایان باشد از عذاب قبر محفوظ مانید"۔ منشی امیر خان از مریدان حضرت شاہ احمد سعید قدس سرہ بودند عاجز زیارت ایشان کردہ۔ کسانے را کہ عاجز ذکر کردہ و آن سرشاران بادہ محبت را کہ دیدہ ہمہ را مصداق آن قولِ حضرت ایشان می یابد کہ نسبت بہ امیر خان گفتہ بودند۔ افسوس صد افسوس کہ ازان پاک نفسان کسے نماندہ۔ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ تَعَالٰی وَرَضِیَ عَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ۔

بہ آن گروہ کہ از ساغرِ وفا مستند | سلامِ ما برسانید ہر کجا ہستند

حضرت والدۂ ماجدہ قدّس اللہ سرّہا الاقدس

اسم ایشان بی بی ہاجرہ است پدرِ بزرگوارِ ایشان شیخ امجد حسین کہ از سُلالہ طیبۂ خلیفۂ اوّل حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ بودہ اند۔ جنابِ ایشان را وطن شاہجہانپور بودہ از انجا ہجرت کردہ بہ مکّہ مکرمہ با برادر خود تشریف بردند غالباً ایشان تجارت شال می کردند ازین جہت شہرت ایشان دران دیارِ مبارکہ بہ "شال والا"، شد۔ ارتباطِ ایشان و برادرِ ایشان بہ حضرت جدِ امجد شد۔ حضرت سیدی الوالد قدس سرہ بیان می کردند چون برادر جناب امجد حسین حاضر می شدند بر دروازہ استادہ بہ آوازِ بلند می خواندند۔

بر درآمد بندۂ بگریختہ | آبروے خود ز عصیان ریختہ

چون حضرت ایشان در شعبان ۱۳۰۲ھ بہ مکّہ مکرمہ از ہندوستان رسیدند۔ از جناب امجد حسین صدیقی طلبگار دخترِ ایشان شدند و در اواخرِ ذی القعدہ یا اوائلِ ذی الحجہ بہ ہمین سال نکاح کردند این نکاح برائے حضرت ایشان سراسر سببِ راحت و آسائش و خانہ آبادی گشت۔ بہ نوعے کہ حضرت ایشان از

امورِ دنیویہ یکسر ناواقف بودند حضرت والدہ صاحبہ محترمہ بہ امور خانہ داری مہارت تامہ داشتند۔ ومع ذالک حق تعالیٰ حضرت ایشان را عقلِ کامل عطا کردہ بود۔ با این کمالاتِ ظاہری در شوقِ عبادت و ذکر شریف یکتائے روزگار بودند۔ دلائل الخیرات والحصن الحصین، والحزب الاعظم و اَوْرَادِ فتحیہ را از حضرت ایشان خواندہ بودند و اسبوعہ این کتبِ مبارکہ و یک پارۂ قرآن مجید و شجرہ شریفہ منظومہ حضرت ایشان بہ اُردو، و دعائے گنج العرش، و سورۂ یاسین ہر روز می خواندند۔ حضرت ایشان را دو مُسَبّحہ بود یکے یک صدی دیگرے پنجصدی۔ کلماتِ مبارکہ سُبْحَانَ اللہِ، اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ، اَللّٰہُ اَکْبَرُ، لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ یک یک ہزار بار ہر روز می خواندند۔ وغیر از ماہِ صیام روزہ ہائے نفلی بہ کثرت می داشتند۔ وسلوک مجددیہ از اوّل تا آخر بہ وجہ اَتَم و اعلیٰ حاصل کردہ بودند۔ در کوئٹہ روزے حضرت ایشان فرمودند "والدۂ شمایان را مقامِ بلند است۔ احوالِ باطن ایشان بسیار خوب است۔" تربیت و تعلیم و ارشادِ نساء کاملاً متعلق بہ ایشان بود۔ چنان چہ حلقہ می کردند و توجہ می دادند۔ اگر واقعہ بیان می کردند حضرت ایشان تصویب و تحسین می کردند۔ روزے مکاشفہ خود را عرض کردند کہ حضرت کلان را دیدم (حضرت شاہ احمد سعید را حضرت سیدی الوالد حضرت کلان می فرمودند) و بیان صورتِ مبارکہ کردند۔ حضرت ایشان تصویب فرمودند خوش شدند۔ در اواخرِ سال چہلم از مائۂ چہاردہم چون طبیعتِ ایشان ناساز شد و در کوئٹہ در مستشفیٰ داخل شدند، طبیبہ برائے دید و ملاقاتِ ایشان روز یکشنبہ مقرر کرد۔ آن روز حضرت ایشان و ما ہر سہ برادر برائے زیارت ایشان می رفتیم۔ چون کہ حالت ایشان بسیار در خطر بود از این جہت طبیبہ بہ تاکید ہدایت کردہ بود کہ نزدِ ایشان خلافِ طبع ایشان حرفے گفتہ نہ شود۔ جناب ہمشیرگان بہ ہدایتِ حضرت والدہ صاحبہ برائے حضرت ایشان و مایان انتظام چائے شیر می کردند۔ دران مرضِ سخت کہ جناب ایشان را طاقتِ تکلم ہم کم بود، از حضرتِ ایشان استفسار کردند کہ نماز چہ گونہ ادا نمایم۔ طاقت نشست و حرکت ندارم۔ حضرت ایشان فرمودند۔ بہ اشارہ نماز ادا کنید۔ علالتِ ایشان تا روز وصال حضرت ایشان طوالت کشید۔ حضرت ایشان از اوائل ماہ شوال از وجہ علالت ایشان دائم الحزن والتألم بودند۔ عاجز سابقاً بیان کردہ کہ روزے در دہلی حضرت ایشان بہ عاجز فرمودند۔ زید۔ اگر رفاقت ما خوش داری صبر کن و با مادر عرب بہ خانہ مراجعت کنی۔ حضرت ایشان بعد از نواختنِ ہشت از مستشفیٰ روانہ می شدند و غروب آفتاب دران ایام بہ نواخت پنج و نیم بودہ حضرت ایشان بیرون مسکن مریضہ در خیمہ قیام می کردند۔ عاجز از بیکاری و تنہائی گران خاطر شدہ در صحنِ مسکن آہستہ آہستہ قدم می زد و بہ دلِ خود می گفت۔ چرا توقف کردی و خود را پریشان ساختی، عاجز درین خیال مصروف بود کہ حضرت ایشان بہ استعجال برہنہ پا از خیمہ بہ مسکن تشریف آوردہ ہر دو

دست مبارک را بر شانہائے عاجز نہادہ بہ ملاطفت تمام فرمودند" زید! پریشان مشو! والدہ شما خدمت مابسیار کردہ وما می خواہیم کہ قدرے معاوضہ ادا کنیم۔ بہ ساعت ہشت از شب در مرض ایشان شدت می شود۔ دران وقت عیادت کردن بہتر است۔ حالا وقت بہ ہشت قریب رسیدہ۔ ما عیادت کردہ بہ خانہ می رویم"۔ ویک روز قبل از وفاتِ خود از عاجز احوالِ حضرت والدہ ماجدہ استفسار کردند۔ وکان ذالکَ مِن اٰواخِرِ کلامہ۔

ولادتِ حضرت والدہ ماجدہ غالباً در ۱۳۸۴ھ بودہ۔ ایشان را دو برادر بودند۔ جناب محمد اسماعیل کہ از ایشان کلان تر بودند وایشان را اولاد پیدا نہ شد۔ ومحمد اسحاق کہ از ایشان خورد بودند۔ دو دختر داشتند۔ رَحِمَهُمُ اللهُ جَمِيعًا وَرَضِيَ عَنْهُمْ وَرَفَعَ مَكَانَهُمْ وَرَزَقَهُمْ مَعِيَّةَ الَّذِيْنَ اَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّيْنَ وَالصِّدِّيْقِيْنَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِيْنَ۔

عاجز و برادر عزیز حضرت ابو السعد سالم سلمہ اللہ وحفظہ برائے تحصیلِ علم قصدِ مصر کردیم۔ اوّلاً از جناب ایشان اجازت طلب کردیم۔ پروردگار درجاتِ ایشان را بلند تر فرماید اجازت دادند وما ہر دو بروز شنبہ بست و دوم ذی القعدہ ۱۳۴۹ھ (۱۱ اپریل ۱۹۳۱ء) بہ مصر روانہ شدیم۔ چون ایام مراجعت ما یان قریب شد در کوئٹہ بلوچستان بہ شبِ جمعہ بہ وقتِ تہجد (افضل اوقات) بست وہفتم ماہ صفر ۱۳۵۴ھ (۳۱ مئی ۱۹۳۵ء) زلزال عظیم واقع شد ہزاران افراد درین حادثہ شہید شدند، حضرت والدہ ماجدہ نیز درین حادثہ جامِ شہادت نوشیدند۔ عاجز تاریخ وفات ایشان چنین گفتہ۔

کوئٹہ سردابہ وحشت شدہ	وائے بر شہرے کہ از رجفت شدہ
مردمان در ناز ونعمت محوِ خواب	یک بہ یک نازل چسان آفت شدہ
تیرہ وتاریک شب وین زلزلہ	آہ ظلمت بر سرِ ظلمت شدہ
گلستان ویران وعمران شد خراب	حالِ مردم باعثِ عبرت شدہ
نے کسے غمخوار ونے پرسانِ حال	زندگانی بر بشر زحمت شدہ
نے کسے را مال نافع نے وَلَد	ہمچو محشر آن زمان حالت شدہ
دشمنان را دشمنی از یاد رفت	دوستی مفقود از خلقت شدہ
ہر نفس از بیم وترسِ رَست خیز	رُو بہ صحرا مونسِ وحدت شدہ
وَتَرَى النَّاسَ سُكٰرٰى از عذاب	منطبق برحالِ این اُمّت شدہ
چشم گر بینا بود واز بہرِ خلق	بے ثباتیِ جہان مُثبت شدہ

فَاعْتَبِرْ یَا غَافِلاً عَمَّا تَرٰی — اے بسا حسرت کہ از غفلت شدہ
اندرین گرداب زحمت مادرم — داغ فرقت ماندہ ورخصت شدہ
تودہ ہائے خاک بر جسمِ نزار — انتقالِ شان بہ این صورت شدہ
عبدِ رحمان، عائشہ، زینب چنان — در سفر با جدّہ ہم صحبت شدہ
بُد نصیبِ شان شہادت از ازل — بہرِ شان زین زلزلہ رحمت شدہ
من بہ مُلکِ مصر وآمد این خبر — وائے صد کربت کہ در غربت شدہ
رفت ایامِ خوشی و خرّمی — حیف در بختم کنون حسرت شدہ
جنتِ حق زیر پائے مادران — خدمتِ شان موجبِ عزت شدہ
زید گر پرسد کسے سالِ وصال — گو "مقامِ عالیش جنّت شدہ" (۱۳۴۸ھ)

چون از بالائے ایشان چوب وخشت وخاک را بر داشتند، دیدند کہ بر سجادہ سر بہ سجود اند و تسبیح در دستِ راست ایشان بود، غالباً جنابِ ایشان تہجد خواندہ بہ ذکر شریف مصروف بودند کہ وفاتِ ایشان شد۔ نَوَّرَ اللّٰہُ تُرْبَتَہَا۔

اولادِ صُلبی

حق تعالیٰ حضرت ایشان را چہاردہ اولاد عنایت کرد، از بطن زوجۂ اولیٰ سہ دختر واز بطن زوجۂ اخریٰ سہ پسر و ہشت دختر و دو اولاد از یک دختر کہ در حیات حضرت ایشان پیدا شد۔

معمول حضرت ایشان بود کہ بعد ولادت الطفل در گوش راست اذان و در چپ تکبیر می گفتند، و بہ روز ہفتم عقیقہ می کردند برائے فرزند دو بُز و برائے دختر یک بُز ذبح می کردند، و آن روز موئے سر مولود نیز می تراشیدند و موئے سر را بہ نقرہ وزن کردہ تصدق می کردند و بہ وقت ذبح این دعائے ماثورہ می خواندند اَللّٰہُمَّ ہٰذِہٖ عَقِیْقَۃُ ابنی (و باز نام مولود می گرفتند) دَمُہَا بِدَمِہٖ وَلَحْمُہَا بِلَحْمِہٖ وَعَظْمُہَا بِعَظْمِہٖ وَجِلْدُہَا بِجِلْدِہٖ وَشَعْرُہَا بِشَعْرِہٖ اَللّٰہُمَّ اجْعَلْہَا فِدَاءً لِابْنِی (نام مولود) مِنَ النَّارِ۔ در عقیقۂ دختر بہ جائے ابنی، بنتی می گفتند وضمائر تانیث می آوردند۔ وچون حق تعالیٰ حضرتِ ایشان را دو نواسہ عنایت کرد بہ طریقۂ مندرجۂ بالا عقیقہ کردند و فرمودند کہ بعد از تراشیدنِ موئے سر زعفران را در آب سائیدہ بر سر مولود بمالند۔

اولاد زوجۂ اولیٰ۔ (۱) بی بی عابدہ، بہ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۲۹۹ھ متولد شد و بعد از پنج ماہ در شوال فوت کرد و در احاطۂ حضرت شاہ جمال اللہ قدس سرہ بہ جہتِ جنوب از مزار پُر انوار جدِّ بزرگوار خود در رام پور مدفون گشت۔ (۲) بی بی صابرہ بہ ماہ ربیع الاول سنہ ۱۳۰۰ھ متولد شد۔ چند ماہ زندہ ماندہ در خانقاہ شریف

دہلی وفات یافت و نزد دروازۂ تسبیح خانہ مدفون گشت۔ (۳) بی بی کاملہ در ۱۳۰۱ھ متولد شد و ہفدہ روز زندہ
ماندہ رحلت کرد و در رامپور، در احاطۂ شاہ جمال اللہ قدس سرہ بہ پہلوئے خواہر کلانِ خود مدفون گشت جَعَلَهُنَّ
اللهُ اَجْرًا وَّ ذُخْرًا لِّلْاَبَوَيْنِ الْكَرِيْمَيْنِ۔

اولاد از زوجۂ اخری کہ حضرت والدۂ ماجدۂ ما ہر شش برادر و خواہر ند، درج ذیل است:-

(۱) بی بی احمدی (۲) بی بی محمدی (۳) بی بی فاطمہ (۴) بی بی صدیقی (۵) بی بی فاروقی (۶)
ابوالفیض بلال (۷) بی بی عثمانی (۸) بی بی حیدری (۹) بی بی امۃ اللہ (۱۰) ابوالحسن زید (۱۱) ابوالسعد سالم۔

بی بی احمدی در ۱۳۰۳ھ در مکہ مکرمہ متولد شد و در اواخر ۱۳۰۶ھ در خانقاہ شریف دہلی وفات
یافت و بہ پہلوئے خواہر خود بی بی صابرہ در خانقاہ شریف مدفون گشت۔ و بی بی محمدی در ماہ محرم ۱۳۰۷ھ
متولد شد و بعد از سہ چار ماہ رحلت کرد و بہ احاطۂ حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہ بہ جہتِ جنوب از مزارِ
پُرانوار مدفون گشت۔ و بی بی فاطمہ در اواخر ۱۳۰۹ھ متولد شد و در اوائل ۱۳۱۰ھ رحلت کرد و بہ پہلوئے
خواہر خود در قبرستان حضرت خواجہ باقی باللہ قدس اللہ سرہ مدفون گشت۔ و بی بی عثمانی در ۱۳۲۰ھ در
خانقاہ شریف دہلی متولد شد و در اوائل جمادی الآخرہ ۱۳۲۱ھ در کوئٹہ وفات یافت و از شہر کوئٹہ بہ فاصلہ
پنج میل بہ جہتِ غرب بر راہِ چمن در زمینات قریہ چوہی مدفون گشت۔ و بی بی حیدری بہ ماہ شعبان ۱۳۲۱ھ
در خانقاہ شریف دہلی متولد شد و بعد از چند ماہ در کوئٹہ وفات یافت و بہ پہلوئے خواہر خود عثمانی مدفون
گشت جَعَلَهُنَّ اللهُ اَجْرًا وَّ ذُخْرًا لِّلْاَبَوَيْنِ الْكَرِيْمَيْنِ۔

چون حضرت ایشان قُدِّسَ سِرُّہٗ از دنیا رحلت فرمودند از اولاد سہ دختر و سہ پسر گزاشتند عاجز
اوّلاً بیان دختران و باز بیان پسران می کند۔ و در پسران بعد از حضرت برادر کلان بیان برادر عزیز خورد خواہد
آمد و در آخر بیانِ این عاجز ناکارہ خواہد بود۔

محترمہ بی بی صدیقی

ولادت ایشان در خانقاہ شریف دہلی در ۱۳۱۲ھ شد و از روز ولادت
تا روز ارتحال از مرض خالی نماند حضرت ایشان قدس سرہ را شش
بنات وفات یافتہ بودند حضرت والدۂ ماجدہ را سہ بنات، لہٰذا ہر دو حضرات را با ایشان غایت محبت و
ارتباط بود و این محبت و ارتباط تا آخر ایام بود۔ از مداومت امراض در مزاج ایشان بسیار نزاکت پیدا
شدہ بود کہ طاقت ادنیٰ مخالفت نہ داشت۔ و مع ہٰذا اشتغال ایشان بہ ذکر شریف و طاعات بیشتر بود
و حرارت ذکر شریف نیز اثر کردہ بود۔ نکاح ایشان با سید رؤف احمد شاہ فرزند اکبر سید احمد شاہ قصوری
شدہ بود۔ سید رؤف احمد شاہ را تکلیف دماغی دو بار رسیدہ بود بار اول دو سہ نفر بر سرش چوبہا زدہ بودند۔

خون بسیار برآمد ومدتے صاحبِ فراش ماند وبار دیگر از شتر بیفتاد وسرش بہ سنگے صدمہ خورد۔ ازین صدمات احوالِ دماغش خراب شد۔ لہٰذا توافق در زوجین پیدا نہ شد۔ دو بار ہمشیرۂ محترمہ بہ قصور رفت و پروردگار دو دختر عنایت کرد۔ محمدی کہ ولادتش در کوئٹہ بہ بست وسوم رمضان ۱۳۳۴ھ (۲۴ جولائی ۱۹۱۶ء) بودہ حضرت ایشان نامش محمدی نہادند۔ وامۃ الرحمٰن بہ ماہ ربیع الآخر ۱۳۳۹ھ (دسمبر ۱۹۲۰ء) بہ خانقاہ شریف دہلی متولد شد وحضرت ایشان این نام نہادند۔ عاجز برائے تحصیلِ علم بہ مصر رفتہ بود کہ جناب ہمشیرہ محترمہ بہ روز جمعہ سیوم ذی الحجہ ۱۳۵۰ھ۔ ۶ رمئی ۱۹۳۲ء۔ بہ عمر سی وہشت سال رحلت فرمود ودر خانقاہ شریف بیرون مجرِ مبارک بہ جہت شمال مدفون شدند۔ رَحِمَهَا اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهَا۔ دختران ایشان را حضرت والدۂ ماجدہ تربیت کرد وحضرت برادرِ کلان عقدِ نکاحِ محمدی بہ روز سہ شنبہ بست ونہم رمضان ۱۳۵۲ ہجری۔ ۱۶ رجنوری ۱۹۳۴ء۔ در کابل با حافظ قاری عبداللہ کردند۔ پروردگار محمدی را دو پسر عباد اللہ ونجیب اللہ وسہ دختر رضیہ، صالحہ، ثریا عنایت کردہ۔ ہفت سال می شود حافظ قاری عبداللہ رحلت نمودہ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔ ونکاح امۃ الرحمٰن با عبدالوحید پسر ڈاکٹر اشفاق محمد امرتسری بہ دوشنبہ بست وہشتم شوال ۱۳۵۳ھ۔ ۲ رفروری ۱۹۳۵ء۔ شد۔ پروردگار شش پسر وشش دختر عنایت کرد۔ (۱) عبدالرحیم ولادتش بہ جمعہ پنجم ذی القعدہ ۱۳۵۵ھ۔ ۱۷ رجنوری ۱۹۳۶ء۔ بود۔ ودر ریعانِ شباب دو پسر ویک دختر یادگارِ خود گزاشتہ در ذی الحجہ ۱۳۸۶ھ۔ مارچ ۱۹۶۷ء۔ رحلت نمود۔ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔ (۲) بلقیس زمان کہ بہ شنبہ ۲۳ رشوال ۱۳۵۷ھ۔ ۱۶ دسمبر ۱۹۳۸ء۔ متولد شدہ، وَهِيَ صَاحِبَةُ الْاَوْلَادِ۔ (۳) خیر النساء کہ بہ شنبہ بست وسوم صفر ۱۳۵۹ھ۔ ۲ راپریل ۱۹۴۰ء۔ متولد شد وبعد چندے رحلت کرد۔ جَعَلَهَا اللّٰهُ اَجْرًا وَّذُخْرًا لِّلْوَالِدَيْنِ۔ (۴) نفیس زمان متولدہ سہ شنبہ یکم جمادی الآخرہ ۱۳۶۱ھ۔ ۱۶ رجون ۱۹۴۲ء۔ بہ فضلِ پروردگار اولاد دارد (۵) عبدالواحد متولد پنجشنبہ نوزدہم رجب ۱۳۶۲ھ۔ ۲۲ رجولائی ۱۹۴۳ء۔ وَلَهُ الْاَوْلَادُ (۶) عبدالاحد متولد شنبہ پنجم رمضان ۱۳۶۴ھ۔ ۱۴ راگست ۱۹۴۵ء وَلَهُ الْاَوْلَادُ (۷) عبدالصمد متولد سہ شنبہ سیزدہم صفر ۱۳۶۶ھ۔ ۷ رجنوری ۱۹۴۷ء۔ اولاد دارد (۸) ناہید بانو متولدہ سہ شنبہ بستم ذی الحجہ ۱۳۶۹ھ۔ ۳ راکتوبر ۱۹۵۰ء۔ متزوجہ است (۹) طارق متولد سہ شنبہ بست ونہم شوال ۱۳۷۱ھ ۲۲ رجولائی ۱۹۵۲ء۔ (۱۰) خالد متولد چہار شنبہ نوزدہم صفر ۱۳۷۳ھ۔ ۲۸ راکتوبر ۱۹۵۳ء۔ (۱۱) یاسمین بانو متولدہ یکشنبہ بست وپنجم رمضان ۱۳۷۵ھ۔ ۶ رمئی ۱۹۵۶ء۔ شاہین بانو متولدہ یکشنبہ بست وسوم جمادی الآخرہ ۱۳۷۸ھ۔ ۴ رجنوری ۱۹۵۹ء۔ سَلَّمَهُمُ اللّٰهُ الْجَمِيعَ وَحَفِظَهُمْ۔

محترمہ بی بی فاروقی | ولادتِ ایشان در خانقاہِ شریف دہلی در ۱۳۱۵ھ شد ودر ۱۳۳۹ھ

نکاح ایشان با نواب زادہ لئیق احمد خان فرزند نواب زادہ فاخر احمد خان انصاری پانی پتی شد۔ لئیق احمد خان نسبًا از اولادِ حضرت ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ است و مادرِ ایشان بنت البنت قاضی محفوظ اللہ من احفادِ قاضی ثناء اللہ پانی پتی قدس سرہ بودہ۔ لہٰذا خانۂ مسکونۂ حضرت قاضی ثناء اللہ وراثۃً بہ لئیق احمد خان رسیدہ بود۔ و در ہمان خانہ قیامِ ہمشیرہ صاحبہ تا تقسیمِ ہند بود۔ در ۱۳۶۶ھ بہ ۱۹۴۷ء۔ پنجاب و دہلی وغیرہ گہوارۂ قتل و قتال گشت، نواب زادہ را حکومت نظر بند کرد۔ چون شہر پانی پت از مسلمانان خالی شد و ہمشیرہ صاحبہ تمام مال و دولت و ظروف و ثیاب را گذاشتہ در جامہ ہائے کہ بر تن داشتند با اولاد خود بہ لاہور ہجرت کردند۔ حکومت نواب زادہ را آزاد کرد۔ خانۂ ایشان را ہندوان نہب کردہ بودند۔ زائد از دو و نیم سیر انجلیزی زرِ سرخ بود۔ و یک تفنگِ قیمتی کہ بہ دو ہزار کلدار گرفتہ بودند۔ ایشان پس از بربادیِ خانہ و شہرِ خود با صد درد و الم بہ لاہور رسیدند۔ پروردگار لطفِ خاص فرمود کہ در شارعِ ایبٹ یک محل خوب یافتند کہ آن را قم ۵ است۔ از فکرِ رہائش آزاد شدند و در فکرِ خورد و نوش و لباس چند سال زحمتہا کشیدند و بالآخر۔ فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا۔ را ظہور شد و آسائش و راحتِ تام بہ نصیب آمد۔ فَلِلّٰہِ الْحَمْدُ وَلَہُ الشُّکْرُ۔ جناب ہمشیرہ محترمہ در لاہور بہ دو شنبہ شانزدہم ربیع الاول ۱۳۸۹ھ۔ ۲ جون ۱۹۶۹ء۔ وفات یافتند و در گورستانِ بی بی مدفون شدند، عاجز از عبارتِ " بہ روز دوشنبہ شانزدہم مہ ربیع الاول " سالِ وفات دریافتہ است۔ رحمہا اللہ ورضی عنہا ونوّر ضریحہا۔ پروردگار ایشان را شش اولاد، سہ پسر و سہ دختر عنایت کرد۔ ۱ اختری بانو ۲ انوری بانو ۳ فاروق احمد خان ۴ صادقہ بانو ۵ انوار احمد خان ۶ نسیم احمد خان۔ ولادت اختری بانو بہ بست و نہم رجب ۱۳۴۱ھ، و ولادت انوری بانو بہ ۱۳۴۲ھ و وفات بہ ۱۳۵۰ھ بودہ، و ولادت فاروق احمد خان در ۱۳۴۴ھ بودہ، اصغر احمد نام تاریخی است۔ نکاحش با بی بی رابعہ دختر حضرت برادر کلان شدہ۔ حق تعالیٰ بہ یکشنبہ بست و چہارم رمضان ۱۳۸۸ھ۔ ۱۵ دسمبر ۱۹۶۸ء۔ توام دو دختر عنایت کرد نام یکے نزہت، و نام دیگرے نکہت است، سلّمہما اللہ وسلّم ابویہما۔ و ولادت صادقہ بانو در ۱۳۴۸ھ بودہ، و ولادت انوار احمد در ۱۳۵۰ھ بودہ، از محمد مظہر جانِ جہان۔ سال ولادت ظاہر است در ۱۳۹۰ھ با طیبہ خاتون نکاح کرد، پروردگار سہ دختر عنایت کردہ، ناعمہ در ۱۳۹۱ھ و زنیرہ در ۱۳۹۲ھ و ندیمہ در اوائلِ ۱۳۹۴ھ۔ سلّمہن اللہ وسلّم ابویہن۔ و ولادتِ نسیم احمد خان در ۱۳۵۳ھ بودہ، بہ جمعہ بست و چہارم صفر ۱۳۹۳ھ۔ ۶ جولائی ۱۹۷۳ء۔ با غزالہ دختر حمید اللہ خان پسر ڈاکٹر عنایت اللہ خان دہلوی کہ از مخلصین حضرت سیدی الوالد

قدس سرہ بودہ۔ نکاح کرد پروردگار درین سال روان (۱۳۹۴ھ) دختر عنایت کرد کہ نامش جمالہ ہست۔
سَلَّمَهَا اللّٰہُ تعالےٰ وسَلَّمَ اَبَوَیْهَا۔

محترمہ بی بی امۃ اللہ

ولادتِ ایشان بہ بستم محرم ۱۳۲۳ھ۔ ۲۷ مارچ ۱۹۰۵ء۔ بودہ۔
نکاح ایشان بہ دوشنبہ پانزدہم شوال ۱۳۴۵ھ۔ ۱۸ اپریل ۱۹۲۷ء

با پیرجی سید محبوب علی شاہ فرزند سید محبت علی شاہ، ساکن موضع قادری باغ، از توابعِ بلند شہر شد، سید محبوب علی شاہ ـــــ از سُلالۂ طیبہ سیدنا عبد القادر جیلانی است قدس اللہ سرہ الاقدس۔ ومشرباً چشتی صابری است، وارتباط بہ سلسلۂ قادریہ ہم دارد۔ با حضرات مشائخ کرام واولیائے عظام عقیدت ومحبت تام دارد۔ ازوہابیت وتُرّہاتِ وہابیت قطعاً برکنار است۔ پروردگار ایشان را دہ اولاد عنایت کردہ۔ ۱۔ جمیل فاطمہ ۲۔ عزیز فاطمہ ۳۔ آل علی ۴۔ سلیم فاطمہ ۵۔ عظیم القدر ۶۔ عقیل فاطمہ ۷۔ سید حسن ۸۔ سید حسین معروف بہ مظہر علی ۹۔ سید جنید علی ۱۰۔ حُسَین فاطمہ معروف بہ شکیل فاطمہ۔ ازین جملہ آل علی کہ در ۱۳۵۱ھ متولد شدہ بود وعقیل فاطمہ کہ در ۱۳۵۷ھ متولد شد وسید حسن کہ در ۱۳۵۹ھ متولد شد در خورد سالی بہ دار النعیم شتافتند۔ جَعَلَهُمُ اللّٰہُ اَجْرًا وَّذُخْرًا لِّلْوَالِدَیْنِ۔ وولادتِ جمیل فاطمہ در ۱۳۴۷ھ شدہ، نام تاریخی "غریب فاطمہ" است۔ نکاحش با سید اقبال کہ در ساڈھورا قیام داشت کہ در شرقی پنجاب واقع است۔ وبعد از تقسیمِ ہند ہجرت بہ جھنگ کرد۔ سید اقبال کہ ہم جدّ پیرجی سید محبوب علی شاہ است شد۔ پروردگار ایشان را سہ اولاد عنایت کردہ۔ ۱۔ حور جنان خاتون معروف بہ روحی کہ در ۱۳۷۵ھ متولد شدہ ونامش تاریخی است، ۲۔ سید فیروز بخت کہ در ۱۳۷۷ھ متولد شدہ ونامش تاریخی است، ۳۔ نرگس خاتون کہ در ۱۳۸۷ھ متولد شدہ ونامش تاریخی است۔ ولادت عزیز فاطمہ در ۱۳۴۸ھ بودہ از غرایب فاطمہ سال ولادت ظاہر است۔ ونکاحش با سید آصف علی ولد اشرف علی شد کہ در ڈبیائی علاقہ بلند شہر قیام داشت وبعد از تقسیمِ ہند بہ کراچی ہجرت کرد۔ پروردگار چہار اولاد عنایت کردہ۔ ۱۔ طیبہ خاتون کہ درین وقت بست ودو سالہ است ۲۔ ضیاء الاسلام کہ درین وقت شانزدہ سالہ است، ۳۔ توصیف علی کہ درین وقت دوازدہ سالہ است ۴۔ محی الاسلام کہ درین وقت ہشت سالہ است۔ ولادت سید عظیم القدر بہ پنجشنبہ پنجم شعبان ۱۳۵۵ھ۔ ۲۲ اکتوبر ۱۹۳۶ء۔ بودہ وعظیم القدر تاریخی نام است۔ نکاحش با بی بی بُشریٰ دختر پیر ضامن نظامی سجادہ نشین درگاہ حضرت سلطان المشائخ نظام الدین اولیاء قدس سرہ، شدہ و پروردگار سہ اولاد عنایت کردہ۔ ۱۔ سیدہ خاتون کہ درین وقت سیزدہ سالہ است ۲۔ سعیدہ خاتون کہ یازدہ سالہ است ۳۔ عالی جناب مظفر کہ ہفت سالہ است در ۱۳۸۷ھ ولادتش شدہ ونامش تاریخی است۔ ولادت سید حسین معروف بہ مظہر علی بہ شنبہ بست ودوم ماہ ذی الحجہ ۱۳۶۰ھ۔ ۱۰ جنوری ۱۹۴۲ء۔ بودہ۔ نامِ تاریخیش مظہر جود سید حسین

است۔ ولادت سید جنید علی بہ جمعہ بست و ہفتم شوال ۱۳۶۴ھ۔ ۵ راکتوبر ۱۹۴۵ء۔ بودہ۔ نام تاریخیش غلام صابر است۔ ولادت حسنین فاطمہ کہ وے را شکیل فاطمہ نیز گویند بہ سہ شنبہ سیم ربیع الآخر ۱۳۶۸ھ یکم مارچ ۱۹۴۹ء۔ بودہ۔ برادر خورد حضرت ابوالسعد سالم دران وقت در قادری باغ بودند۔ از گل قادری باغ۔ سال ولادتش دریافتہ اند چنانکہ تاریخ جمیل است۔ بہ شنبہ نوزدہم ربیع الاوّل ۱۳۹۴ھ۔ ۱۳ اپریل ۱۹۷۴ء۔ نکاح حسینہ وہی شکیلہ با خواجہ معین نظامی فرزند پیر ضامن نظامی شد و بہ چہار شنبہ ہفتم صفر ۱۳۹۵ ہجری ۱۹ فروری ۱۹۷۵ء۔ پروردگار پسر عنایت کرد نامش مجیب نظامی است۔ سَلَّمَہُ اللہُ وَاَبَوَیْہِ۔

برادرِ محترم حضرت ابوالفیض بلال ادام اللہ ارشادہ

ولادت و تسمیہ حضرت ایشان قدس سرہ را از زوجۂ اولیٰ سہ دختر و از زوجۂ اُخریٰ کہ حضرت والدۂ ماجدۂ این عاجز اند، پنج دختر شدہ بود۔ در دورِ کہولت داخل شدند و عمر شریف بہ چہل و شش سال رسید کہ دعائے حضرت ایشان هَبْ لِیْ مِنْ لَّدُنْكَ وَلِیًّا یَّرِثُنِیْ مقرون بہ اجابت گردید و بہ شب جمعہ بست و نہم رجب ۱۳۱۸ھ۔ ۲۳ر نومبر ۱۹۰۰ء کہ دوم قوس ۱۲۷۹ شمسی ہجری بود۔ ولادت باسعادت حضرت برادرِ کلان شد۔ بہ صباح آن شب حضرت ایشان از تسبیح خانہ برآمدند و عبدالحکیم ذبتانی را نزد مجمر شریف دیدہ فرمودند۔ پروردگار ما را فرزند عنایت کردہ۔ عبدالحکیم عرض کرد۔ اسم گرامی عبدالرحمٰن تجویز فرمائید۔ غالباً عبدالحکیم نظر بر آیت مبارکہ۔ قُلِ ادْعُوا اللّٰہَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ۔ کردہ تجویز این مبارک نام کردہ باشد چہ اسم گرامی حضرت ایشان عبداللہ بود۔ فرمودند۔ ما این لختِ جگر را بہ نام خادم و مؤذنِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم "حضرت بلال" موسوم کردہ ایم۔ و حضرت ایشان بہ مخلصِ پاک طینت حاجی عبداللہ عمر میمن بہ بمبئی نوشتہ اند حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ را یک غلام موسوم بہ بلال بود کہ مرتبۂ بس عالی داشت۔ جد ما حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمودہ اند۔ ابوبکر سَیِّدُنَا وَاَعْتَقَ سَیِّدَنَا۔ یعنی ابوبکر سردار ما است و او آزاد کردہ سردار ما را" کہ آن حضرت بلال است۔ بہ نیت تحصیل برکات نامِ فرزندِ خود بلال نہادیم۔ بر زبانِ مبارکِ رسول مقبول بہ اندازہ کہ نام بلال آمدہ، شاید نام کسے دیگر نیامدہ باشد" و حضرت ایشان بر ورقے این دو شعر عربی نوشتہ اند۔

بِلَالُ رَسُوْلِ اللّٰہِ لِیْ مِنْہُ ذِمَّۃٌ ۔۔۔ بِاَنِّیْ اُدْعٰی فِی الْوَرٰی بِاسْمِہِ السَّامِیْ

بِلَالَ رَسُوْلِ اللّٰہِ یَاسَیِّدَ الصَّحْبِ ۔۔۔ سَمِیُّكَ اَرْجُوْ اَنْ تَفِیْضَ عَلٰی قَلْبِیْ

و بر۔ تَفِیْضَ عَلٰی قَلْبِیْ علامت نسخہ نہادہ۔ تَنَوَّرُ لِیْ قَلْبِیْ۔ نوشتہ اند (شعر اول) بر بلال رسول

اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مرا یک ذمہ است کہ من در خلائق بہ نامِ بلند مرتبت او یاد کردہ می شوم۔ (شعر دوم) "اے بلالِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واے سردارِ صحابہ رضی اللہ عنہم اجمعین، ہمنام شما می باشم وامیدوارم کہ بر دلِ من فیضان فرمائی، یا کہ براہیم دلم را منور گردانی"۔

خبرِ ولادتِ ایشان مثل برق در افغانستان و کوئٹہ بہ سرعت رسید۔ و مخلصین صادقین پروردگار جل شانہ وعم احسانہ را شکر ہا بہ جا آوردند و جا بہ جا دُنبہ ہا ذبح کردہ دوستان را نان و قورمہ دادند و برائے حضرت برادرِ کلان دعا کردند۔ امام مسلم در صحیح خود از حضرت ابوالدرداء رضی اللہ عنہ روایت کردہ اند۔ دَعْوَةُ الْمُسْلِمِ لِاَخِيْهِ بِظَهْرِ الْغَيْبِ مُسْتَجَابَةٌ الخ۔ چہ جائے این لشکرِ دُعا ہائے پاک دل افراد کہ در اقطارِ ارض کردند۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ۔

خورد سال بودند کہ اصلاحِ الف با بر لوح از جناب امیر خان کہ از حضرت شاہ احمد سعید بیعت بودند گرفتند۔ و برائے تعلیم ایشان مولوی محمد اسحاق میرٹھی و باز مولانا سید عبد الجلیل جزولی مقرر شدند و دران ایام پروردگار را ز انطاکیہ (ملکِ شام) قاری عبد الغنی را فرستاد و مخارج حروف را از ایشان درست کردند۔ روزے حضرت ایشان در خانقاہ شریف دہلی بہ حلقہ و توجہ مصروف بودند۔ منشی احمد حسین دہلوی آن وقت حاضر بود۔ بہ عاجز بیان کرد کہ حضرت برادر صاحب را گذر شد۔ حضرت ایشان چون ایشان را دیدند بہ اہل حلقہ فرمودند "شما یان بہ قوت و محنت دلہائے خود را بہ ذکرِ شریف مشغول می سازید و دلِ بلالِ ما از خود مشغول بہ ذکرِ شریف است"۔ عاجز در کتابے دیدہ است، کہ بزرگے مصروف حلقہ و ذکر شریف بود و از اولادِ آن بزرگ یک بچہ بہ نزدیکی ایشان محوِ خواب بود۔ آن بزرگ بہ اہل حلقہ فرمود، گمان نہ برید کہ این طفلِ خوابیدہ از فیوضاتِ ربانیہ محروم ماندہ شبنم را اثر عام است، ہر کہ در فضا باشد متاثر می شود، خوابیدہ بود یا بیدار فرق نہ دارد، ہمین حال مجالس ذکر و صحبت اولیا ما است"۔

حضرت ایشان بہ دوران تمشیہ و تفریح از جناب ایشان استماع کلام الٰہی می کردند و چند سال این معمول دوام یافت۔ عاجز ملاحظہ کردہ کہ حضرت ایشان را عنایتے خاص بر احوالِ جنابِ ایشان بود۔ در مکتوبے نوشتہ اند۔ کما تقدم فی المکاتیب المبارکۃ "برخوردار محمود الخصال حضرت بلال حفظہُ اللہُ الکبیرُ المتعالُ عَنْ اتباعِ النَّفْسِ وَالشَّيْطَانِ وَالضَّلَالِ وَعَنْ سُوْءِ الْمُنْقَلَبِ فِي الْاَهْلِ وَالْمَالِ وَجَعَلَهُ رَضِيَّ الْاَفْعَالِ وَالْاَقْوَالِ ذَا صَلَاحٍ وَفَلَاحٍ وَفَضْلٍ وَكَمَالٍ۔ و در مکتوبے تحریر فرمودہ اند۔ مَدَحَ شَاعِرٌ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ عُمَرَ وَاَبْنَهُ بِلَالًا فَقَالَ۔ وَبِلَالُ عَبْدِ اللّٰهِ خَيْرُ بِلَالٍ۔ فَغَضِبَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ عُمَرَ وَقَالَ كَذَبْتَ، بَلْ بِلَالُ رَسُوْلِ اللّٰهِ خَيْرُ بِلَالٍ۔ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَحِمَهُمْ قَدْ عَرَفُوا الْحَقَّ وَاَذْعَنُوْا لَهُ۔ یعنی شاعرے مدح عبد اللہ

بن عمر بہ بلال کرد کہ فرزند ایشان است وگفت کہ بلال عبداللہ خیر بلال است۔ ازین قول عبداللہ بن عمر بہ غضب شد وگفت۔ دروغ گفتی بلکہ بلال رسول اللہ خیر بلال است۔ پروردگار راضی شود از آنہا و رحم فرماید بر آنہا۔ این بزرگواران حق را دانستند و آن را منقاد گشتند۔" درسال سی وہشت از مائہ چہاردہم حضرت ایشان برادرِ کلان را با جماعتے از مخلصین ذوی الحجّی بہ رامپور فرستادند تا جناب ایشان با حضرات و صاحبزادگان مجدّدیہ ملاقات کنند وکسانے را کہ تنگدست باشند بہ دراہم معاونت کنند۔ قیام نزد حضرت عمۂ محترمہ (امۃ الجمیل دختر حضرت شاہ محمد مظہر قدس اللہ اسرارہما) کنند۔ چون جناب ایشان با جماعت مخلصین بہ رامپور رسیدند درج ذیل مکتوب گرامی بہ ایشان ارسال داشتند۔ حضرت بلال بن عبداللہ العمری مطالعہ نمایند۔ بہ اندازۂ کہ خاطر و مراعاتِ اقارب بکنید وآدابِ احترام مرعی دارید ہمان قدر مسرّت ما و سعادتمندی شما است۔ تمام اقارب را ہفت یا ہشت بار دعوتِ طعام دہید۔ اگر ضرورت دراہم باشد بنویسید، تا بہ ذریعۂ برقیہ ارسال می داریم۔ اِنْفِقْ بِلَالًا وَلَا تَخْشَ مِنْ ذِی الْعَرْشِ اِقْلَالًا۔ ونماز شام ونماز خفتن را امامت کنید۔

بہ می عمارت دل کن کہ این جہانِ خراب | دران سراست کہ از خاک مابسازد خشت

از طرف ما بہ افرادے کہ از ما کلان سال اند احترام و بہ افرادے کہ خورد سال اند دعا برسانید، والسلام علیکم ورحمۃ اللہ۔ یکشنبہ چہارم ربیع الآخر ۱۳۳۸ھ" حضرت برادرِ کلان تمام اقارب را کہ بیشتر از یک صد افراد بودند ہشت وقت دعوتِ طعام دادند وبہ ناداران ذکورًا کانوا اَوْ اُناثًا۔ یک ہزار و شش صد و ہشتاد وشش روپیہ کلدار تقسیم کردند۔ شیخ غلام احمد ہانسوی رحمہ اللہ در بیاضے تمام حساب را نوشتہ است۔ اتفاقًا آن بیاض بہ دست عاجز رسیدہ است۔ افرادے کہ نامہائے ایشان در بیاض اندراج یافتہ وکسے کہ بیاض را ترتیب دادہ و نوشتہ، از جہان رخت سفر بستہ اند۔

آخر این دستم شود مشتِ غُبار | یادگارم خط بہ ماند در کتاب
بے گنہ بودم زخاکم آفرید | باگناہان حیف می گردم تراب
چشم دارم زانکہ خواند این کتاب | از خدا خواہد نجاتم از عذاب

حضرت ایشان درین مکتوب گرامی ارشادِ نبوی عَلیٰ صَاحِبِہٖ اَلْفُ اَلْفِ صَلَاۃٍ وَتَحِیَّۃٍ را نقل کردہ اند۔ وَذٰلِکَ اَنْفِقْ بِلَالًا الخ۔ قَالَ الْعُلَمَاءُ۔ اَصْلُہٗ اَنْفِقْ یَا بِلَالِی بِالْاِضَافَۃِ اِلٰی یَاءِ الْمُتَکَلِّمِ۔ حُذِفَ حَرْفُ النِّدَاءِ وَاُبْدِلَ الْیَاءُ اَلِفًا، کَمَا فِی مِثْلِ یَا غُلَامَا۔ از الفاظ این مکتوب گرامی دریائے مہر و محبت جوش می زند حضرت ایشان در تعلیم و تربیت ایشان سعیہا می کردند می خواستند کہ بہ سرعت تمام ظاہرًا و باطنًا، رضیَ الافضالِ

وَالاَقوَالِ ذَا صَلاَحٍ وَفَلاَحٍ وَفَضلٍ وَکَمَالٍ" گردند۔ چون کہ دماغ جناب ایشان کمزور بود بہ دردِ شقیقہ و سیلانِ خون از بینی مبتلا شدند۔ تقریباً دو سال این مرض لاحق بود۔ حکیم حافظ محمد اجمل خان شریفی و ڈاکٹر مختار احمد انصاری بہ حضرت ایشان گفتند کہ صاحبزادہ را کاملاً مشغول بہ سیر و تفریح دارید۔ تا دو سال ہیچ مطالعۂ کتاب نہ کنند ورنہ۔ لَاقَدَّرَاللّٰہُ خطرۂ جنون است۔ لہٰذا دو سال سلسلۂ درس بند شد۔ سید امجد علی شاہ فرزند سید محمد علی شاہ فرزند جانفشان خان سردھنوی برائے ایشان تجویز شکار کردند بلکہ برائے ہفت روز بہ نکوڑ کہ از توابع سہارنپور است ایشان را بردند۔ حضرتِ ایشان مُلّا احمد خان متانخیل، مُلّا ولی محمد نسوخیل، مُلّا صاحب خان قمبرانی را با ایشان فرستادند۔ این عاجز نیز بہ رفاقت ایشان رفتہ بود۔ از سیر و شکار صحت ایشان بسیار خوب شد، بہ دوران آن دو سال در کوئٹہ علیل شدند و عارضہ تپ لاحق شد۔ ڈاکٹر انگریزی کہ ہالن نام داشت بہ حضرت ایشان گفت کہ برائے پانزدہ بست روز تبدیلی ہوا ضروری است۔ باید کہ بہ وَادِی ہَنّا ایشان را بفرستید۔ چنانچہ حضرت ایشان مُلّا خیر اللہ، سید احمد جان، مُلّا عمر، ہاشم جمریانی، محمد میر اندڑی را با ایشان بہ ہنہ فرستادند۔ اگرچہ ہر روز یک نفر از احوالِ ایشان حضرت ایشان را خبر می داد اما تسکین نمی شد۔ در اسبوعِ ثانی حضرت ایشان برائے دیدِ ایشان تشریف بردند و ہمان جا اقامت کردند۔ غالباً سہ ماہ قیامِ حضرت ایشان دران جا بود۔ آن کنج تنہائی از قدوم حضرت ایشان جائے ھُوَ وَھَا دِ اِلَّا اللّٰہ گشت۔

جناب ایشان علم ظاہر چندے وقت از مولوی خیر محمد اندڑی و باز مدتے از مُلّا امان اللہ خان علیجی و مولانا احمد علی محدث میرٹھی و در مدرسۂ مولوی عبد الرب از مولانا محبوب الٰہی و مولانا حکیم جی مظہر اللہ، و مولانا محمد شفیع و مولانا عبد العلی محدث و مولانا محمد عمر گھوسوی خواندہ اند، و شاطبیہ شریف را بہ معیت قاری نیاز احمد از حضرت ایشان بہ تحقیق و تدقیقِ تام درس گرفتہ اند۔ و در خورد سالی از مولوی محمد اسحٰق و مولانا سید عبد الجلیل و قاری عبد الغنی شامی و جناب امیر خان استفادہ کردہ اند و بیشتر کتابہا را از جناب مولوی محمد عمر خواندہ اند در اوائلِ ماہ جمادی الاولیٰ ۱۳۳۵ھ خلعت خلافت در بر کردند و از ماہ رمضان ۱۳۳۵ھ ہجری امامت فی الصَّلٰوۃ کہ اشارت بہ خلافت مطلقہ دارد، متعلق بہ جناب ایشان شد۔ عاجز می دید کہ از امامت جناب ایشان حضرت ایشان را انبساطے حاصل می شد۔ دران ایّام در دہلی حضرت ایشان عرس حضرت سیّد نور محمد بدایونی قدس سرہ کردند۔ دران جا وقت نماز رسید۔ جمعے از علما و فضلا موجود بود۔ مولانا کرامت اللہ خان و مولانا مفتی محمد مظہر اللہ پیش امام مسجد فتحپوری نیز موجود بودند۔ آن وقت حضرت ایشان بہ حاضرین خطاب کردہ فرمودند۔ حالا ما حضرت بلال را کارِ امامت سپرد کردہ ایم۔ و باز جناب ایشان

امامت کردند۔ طالبانِ سلسلۂ مبارکہ را جناب ایشان داخلِ سلسلہ می کردند۔ بہ بست و چہارم رمضان ۱۳۴۶ھ از دہلی با زوجۂ مرحومہ و با بست و چہار افراد از مخلصین افغانستان و با یک طبّاخ و زوجۂ دے برائے حج روانہ شدند، جناب مولانا محمد عمر را با خود گرفتند، این عاجز نیز با عیال بہ رفاقت ایشان بود۔ دوشنبہ ۲۹ مئی ہشتم جوزا، یوم الوقوف بود۔ فَبِاللهِ مِنْ شِدَّةِ حَرِّ ذٰلِكَ الْيَوْمِ۔ از لفحاتِ حرّ و بادِ سموم بے شمار افراد بہ ہلاکت رسید۔ مُلّا عبد الرؤف پشینی و یک خروٹی از سرو زہ بہ آنے ہلاک شدند۔ حکومت سخندقہائے بزرگ کندہ بود۔ اموات را بہ پہلوئے یک دیگر دو صف یا سہ صف می نہادند و بالائے اموات قدرے خاک می انداختند و باز صفہائے اموات می چیدند و بہ این نوع تدفین اموات می شد۔ قلّتِ آب مزید سببِ کثرت اموات شد۔ مرزا محمد اسلم ساکن کوئٹہ آن جا علیل شد و بہ سوم محرم ۱۳۴۷ھ بہ کوئٹہ رسید و چند روز زندہ ماند و رحلت کرد۔ جان خان مشوڑی از واز خواہ فی المراجعت در جہاز رحلت نمود۔ و از رفقا دو نفر از منیٰ علیل شدند و بہ خانہ رسیدہ فوت کردند۔ جناب ایشان فی ما بعد دو بار برائے عمرہ و زیارت تشریف بردہ اند۔

زواج اواخر ذی الحجہ سنہ ۱۳۴۰ھ عقد نکاح جناب ایشان با بی بی آمنہ دختر حضرت نورِ نیازی در کوئٹہ شد حضرت ایشان از وجہِ علالتِ حضرتِ والدہ در نجوری خواہرِ کلان کبیدہ خاطر و ملول بودند ناگاہ حضرت والدہ خواہش ظاہر کردند کہ نکاح جناب ایشان کردہ شود۔ طَبِیْبَہ بہ حضرت ایشان گفت اگر می خواہید کہ مریضہ صحت یاب شود خواہش ایشان را رَدْ نہ کنید۔ جناب والدہ صاحبہ دو سال قبل از حضرت نور دخترش را طلب کردہ بودند۔ و درین روزہا حضرت نور با عیال خود در کوئٹہ مقیم بود۔ حضرت ایشان خواہشِ حضرت والدہ صاحبہ را مراعات کردہ نکاح ایشان با دختر حضرت نور کردند برائے دو شب حضرت والدہ صاحبہ از مستشفی بہ خانہ تشریف آوردہ بودند و طبیبہ برائے خدمت یک مُمَرِّضَہ را ہمراہ کردہ بود۔ برائے اشتراک در حفلۂ زواج از دہلی مولوی بخش اللہ و حافظ عبد الحکیم و شیخ عبد الباری جوہری و از میرٹھ حافظ اشفاق الٰہی و از اچھرۂ لاہور میان قمر الدین و برکت علی آمدہ بودند۔ مخلصینِ کوئٹہ ہمہ بودند و میر اعظم خان کہ فی ما بعد خان قلات شد مع فرزندان محمد اکرم و احمد یار دران محفل شریک بودند۔ اگرچہ شرکا قلیل بودند اما خیر و برکت بے اندازہ بود۔ حضرت والدہ صاحبہ موافق رسمِ ہندوستان فرمودند کہ جناب برادر صاحب را در سَیّارہ سوار کردہ بہ قیام گاہ حضرت نور ببرند۔ چون سَیّارہ آمد حضرت ایشان را گفتہ شد کہ جناب ایشان را در سیارہ می برند۔ فرمودند خوب است۔ ما ہم با ایشان می رویم۔ مخلصانِ پاک نہاد چون حضرت ایشان را مسرور و شادان در سیارہ دیدند از وفورِ جذبات در وجد آمدند و برائے مخلوق تماشائے عجیب گشتند۔

خدائیست آن کہ ذاتِ بے مثالش　　نہ گردد ہرگز از حالے بہ حالے

زلزال کوئٹہ بہ شب جمعہ عند السحر ۲۷ ماہ صفر ۱۳۵۴ھ۔ ۳۱ مئی ۱۹۳۵ء۔ شہر کوئٹہ از حادثۂ زلزالِ عظیم تباہ شد۔ بیشتر افراد از ساکنین آن دیار ہلاک شدند۔ حضرت والدہ صاحبہ و جناب ایشان و عیال و اولادِ ایشان زیرِ انقاض نہان گشتند۔ چون کہ ایام تابستان بود و جماعت مخلصین در باغیچہ و صحنِ مسجد بودند لہٰذا سعیہا کردند و جناب ایشان و عیال ایشان و برخوردار عبیدالرحمٰن و عبداللہ زندہ برآوردند۔ اما حضرت والدۂ ماجدہ و برخوردار ابوالمجد عبدالرحمٰن و بی بی عائشہ و بی بی زینب جان بر نہ شدند۔ پروردگار جلّت حکمتہٗ آن وقت حضرتِ برادرِ کلان را عجب صبر و قوتِ برداشت عنایت کرد کہ از بیانش این عاجز قاصر است۔ اگرچہ عاجز دران وقت بہ مصر بود لیکن از افرادِ کثیرہ واقعہ را بالتفصیل شنیدہ۔ از مخلصینِ پاک نہاد دُو نفر شہید شدند یکے احمد نواز از قوم سر بُریدہ و دیگرے سلیمان خروٹی۔ جنابِ ایشان در قریہ قمبرانی کہ بہ جہتِ جنوب بہ فاصلہ سہ میل در سریاب واقع است تا وقتِ عصر ہمہ را سپردِ خاک کردند۔ چون عاجز از مصر آمد و احوال دید ما فی الضمیر خود را در نظمے بیان کرد۔ نام آن نظم "نغمۂ ہجران" است و این نام تاریخی است کہ دال بر ۱۳۵۴ھ می باشد۔ چون کہ کوئٹہ مصیف حضرت خیر زمان بود ازین جہت ذکرِ خیرِ حضرت ایشان نیز آمدہ و آن حصہ را عاجز در آخر فصل سوم ذکر کردہ و این جا متعلق بہ زلزلہ نقل کردہ می شود:۔

اے صبا بشنو ز محزونے کلام	یک زمان بگزار این ناز و خرام
تا بہ کے در لہو باشی بے خبر	چشم وا کن تا کہ بینی صد عبر
رُو بہ سوئے کوئٹہ کن کان مقام	جائے عبرت گشتہ بہرِ خاص و عام
بود شہرے با ہوائے بے مثیل	ہم ز آبش در لطافت بے عدیل
بود شہرے با خلائق مذدخر	ہم بہ تہذیب و جمالش مفتخر
ہمچو لؤلؤ قصرہا در عمدگی	مثلِ تارِ عقد را با مستوی
درمیان ہند و افغان آن مکان	ہمچو عقدے وسطِ جید و صدردان
داشت از ہار و ثمار بے شمار	ہم خزانش در طراوت چون بہار
عیش و عشرت گرچہ بودہ بیشتر	داشت ہم جمعے ز ارباب ہُنر
می نویسم نام چندے زان صحاب	تا کہ ماند تذکرہ اندر کتاب
آن ز جملہ ہی دو برادر با کمال	در ولا و در محبت بے مثال
مخلصانِ با وفا ہر یک سعید	پاک دل عبدالحلیم و آن رشید

کاکڑان را مثل تاج و سر بلند — بہر مرشد مثل بال و پر بُدند
قاضیٔ نقل محمد نور زی — سیّدِ عالی نسب شیر علی
سیّدِ اکرم ز سادات پشین — بود بے شک غرق دریائے یقین
صاف دل عبداللہ آن کانِ صفا — کاکڑی پایندہ آن مردِ خدا
آن ایازِ کاکڑی یارِ قدیم — وان نیازِ قندھاری صمیم
آن خدائے رحم وے رحیم اللہ — خادمِ صدق انتمائے اشتباہ
آن عبیداللہ مفتی و نبیہ — وان امان اللہ نحریر و فقیہ
آن بہا دل صاف از زنگارِ غل — وان رحیم داد مردِ پاک دل
ہر یکے را عشق و سوز و ساز بود — ہر یکے را با خدایش راز بود
رحمتِ حق بود ہر یک بالیقین — رحمۃ اللہ علیہم اجمعین
رو ببین آن ملک را بادِ صبا — تا بدانی نیست چیزے را بقا
بس بقائے ہست ذات پاک را — کو شرافت داد مشتِ خاک را
ہر چہ خواہد می کند آن ذوالجلال — نیست ملکش را خرابی و زوال
عدل و حکمت در فعالش مضمر است — منکر او کور باطن ہم کر است
گر نوازد ہست او رحمت مآب — ور براند ہست توفیقش ثواب
عزت و ذلت بہ دستِ قدرتش — فقر و ثروت زیر امرِ عزتش
مانع و معطی خدائے برتر است — کبریا و عظمت او را در خور است
گاہ ظاہر می کند شانِ جمال — گاہ ظاہر می کند شانِ جلال
تا کہ عالم جملہ ماند بے گمان — در میانِ خوف و رحمت ہر زمان
شکر مولیٰ ہست واجب بر انام — در ظہور و در خفا بر خاص و عام
خسف و زلزالے کہ افتد در بلاد — باعثِ عبرت بود بہر عباد
ہمچنان شد قدرتِ داور عیان — در بلادے کو بُدے رشکِ جنان
کوئٹہ بُد گرچہ یکتا در کمال — ہست لیکن ہر کمالے را زوال
در شبِ تاریک وقتِ نیم شب — شد جلالش را ظہورے بس عجب
کے بدارد تاب انسانِ مہین — چون بلرزد کوہ و شق گردد زمین

طفلہا در مہدِ راحت بے خبر ۔۔۔ ہمچناں کاندر صدف مامون گُہر
مرد و زن بودند جملہ محوِ خواب ۔۔۔ ناگہان نازل بر و شان شد عذاب
بہرِ مومن گشت رحمت بالیقین ۔۔۔ بہرِ کافر صد عذاب و صد مُہین
شد صدائے از زمین یک دم بلند ۔۔۔ خانہا را یک بہ یک از پا فگند
قصرہا گشتند در آنے خراب ۔۔۔ جملہ اسبابِ تعیّش شد عذاب
پُر فضا گردید از خاک و غبار ۔۔۔ شد فلک از آہِ مردم بے قرار
چشمِ گردون را نہ بُد چون تابِ دید ۔۔۔ زان ردائے خاک را بر رو کشید
یَا لَهَوْلِ الْاَمْرِ مِنْ ذَاكَ الْعَذَاب ۔۔۔ اِنَّهُ اَمْرٌ عَظِيْمٌ لَا ارْتِيَاب
زیرِ خشت و خاک انسانِ ضعیف ۔۔۔ زیرِ پائے فیل چون مُورِ نحیف
در دمے گردید ویران آن بَلَد ۔۔۔ بہرِ مَیّت نے کفن بُد نے لَحَد
سالِ بربادی چہ پُرسی از دلم ۔۔۔ "رستخیزے بود آنجا" شد رقم (۱۴۱۸ھ)
بست و ہفتم بود از ماہِ صفر ۔۔۔ در شبِ آدینہ نزدیکِ سحر
نفسی نفسی بود وردِ ہر بشر ۔۔۔ ہر کسے از بیمِ محشر در خطر
اندرین محشرستان افرادِ چند ۔۔۔ از عزیزان نیز رحلت کردہ اند
بُد شہادت در نصیبِ والدہ ۔۔۔ زان "مقامِ عالیش جنّت شدہ" (۱۴۱۸ھ)
عبدِ رحمان عائشہ زینب چنان ۔۔۔ جدّہ را گشتند مونس در جنان
ہر سہ اولادِ شقیقِ اکبر اند ۔۔۔ ہر سہ در جنّت بہ فضلِ داور اند
مخلصان را ہم شدہ جانہا گداز ۔۔۔ چون سلیمان رفت با احمد نواز
از جوانانِ خسروئی بُد یکے ۔۔۔ پیر مردے سر بُریدہ دیگرے
داورم ہم زیرِ خاکِ بے کران ۔۔۔ زیرِ چوب و خشت و آہن بُد نہان
لیک خالق را نگاہے بُد عجب ۔۔۔ زان بہ صحت رَست از درد و کرب
ناصر و حافظ خدائے پاک بود ۔۔۔ جسم سالم جامہا صد چاک بود
ہست احسانِ خدائے ذو الکرم ۔۔۔ ماند سالم آن شقیقِ محترم
چون ز قبر آمد برون با صد شتاب ۔۔۔ نعشہا را پس برآورد آن جناب
در ریاضِ قُدس سرایِ جَمیل ۔۔۔ دفن شان را کرد تا وقتِ اَصِیل

درحظیرہ گر تو بینی شش قبور — بر سرش بینی ردائے گرز نور
بس ہمان آرام گاہِ آخرین — ہست بہرِ کشتگانِ پاک دین
گرچہ امواتند در زیرِ زمین — لیک احیا اند در خلدِ برین
ایستادہ ساعتے آن جا سلام — خوان بہ اخلاصِ دل و صدقِ تمام
یاد کن مرگِ خودت غافل مشو — وز امورِ واقعی جاہل مشو
فاتحہ برخوان دعا کن باحنین — از خدائے پاکِ رب العالمین
کاے خدائے پاک وے مولائے ما — بے نیازی ہست کامل مر ترا
تو سمیعی تو بصیری تو کریم — تو رؤفی تو حلیمی تو رحیم
قادر و خلاق ہستی بالیقین — مالکِ ہر دو جہانی اے متین
رحم فرما بر شہیدان اے خدا — جائے شان کن باغِ رضوان اے خدا
رحم فرما اے خدائے ذوالمنن — بر فقیر زید مسکین بوالحسن
در صلاحش مثلِ آبا کن خدا — تا کہ او خدمت کند اسلام را
از خدا خواہیم کان رشکِ جنان — باز گردد پر ز جوشِ مردمان
باز گردد آن نشاط و آن زمن — ابرِ رحمت باز بارد بر حزن
باز آید ناز و غمزہ از بتان — باز خیزد آہ و سوزِ عاشقان
باز گردد دورِ صہبا در ایاغ — بوئے گلہا باز آید در دماغ
باز خواند نغمہا را عندلیب — با صدائے دلکش و لحنِ غریب
باز جنبد در چمن سروِ روان — چشمِ نرگس وا شود بر خاوران
باز آب رفتہ بر گردد بہ جو — میوہ گیرد باز نخلِ آرزو
باز بیند کوئٹہ روزِ سعید — از افق طالع شود ماہِ امید
نزدِ اربابِ ہنر قولے ست عام — بین الیسرین است عسرے لاکلام
کوئٹہ محروم چون ماند ازین — اے رفیقانِ عزیز و ہم نشین

توطن کوئٹہ

در فصل چہارم بہ ملفوظ نود و ہفتم مذکور شدہ کہ حضرت ایشان قدس سرہ بہ اہل ہند فرمودند، "شمایان ازالۂ این حکومتِ (افرنگیان) می خواہید و طلبگارِ استقلال ہستید، امّا امن و راحت کہ درین ایام بہ شمایان حاصل است آن را از دست خواہید داد، و باز این

ایام را یاد خواہید کرد۔“ و در ملفوظ چہارم گزشتہ، کہ فرمودند ”اے عزیزان منیر الدین از فسق و فجور نالان است و من ظلمات کفر را می بینم کہ از افق سر برآوردہ است۔“ عاجز بست و پنج سال بعد از وفات حضرت ایشان رَأْیَ الْعَیْن دید کہ آن چہ حضرت ایشان فرمودہ بودند حرف بہ حرف درست آمد۔ بہ روزِ جمعہ بست و ہفتم رمضان ۱۳۶۶ھ ۔ ۱۵ اگست ۱۹۴۷ء کہ ۲۴ ماہ اسد ۱۳۲۶ شمسی ہجری بود۔ ہندیان آزاد شدند۔ و برائے مسلمانان دورِ آلام و فتن شروع شد۔ دران ایام نہب و قتل و ارتداد اشعار عبدالرحمن مالقی سہیلی کہ در اواخر فصلِ دوم ذکر شدہ، بہ یاد عاجز آمد۔ مفہوم آن مبارک اشعار را عاجز بہ نظم گفتہ و دعا کردہ و این مجموعہ را بہ نام ”نوائے رنج و غم“ موسوم ساختہ کہ نام تاریخی است۔

اے کہ دانی حالِ دل را از نہان	بشنوی صوتِ خفی از جانِ جان
اے کہ بہر درد درمان ذات تو	وے کہ باشی در مصائب مستعان
اے کہ داری گنجہا در قولِ کُن	منتے کن بر فقیرِ زید ہان
نیست ما را چارۂ از فقرِ تو	خاک این فقر است تاجِ قدسیان
مستدام بر درت دستک زنم	گرچہ در دستم بود مُلکِ جہان
بندہ پرور گر تو رانی از درت	کو درے باشد بگردم گردِ آن
کو ست نامِ پاکِ وے بر لب کسود	راحتِ دلہا بود لطفِ زبان
دستگیرِ بے کسان لطفت بود	در گہت باشد ملاذِ عاجزان
در عتابت جنتم دوزخ بود	در رضایت بہر من دوزخ جنان
ناامید از رحمتت کافر بود	خود تو فرمودی کہ لطفم بے کران
لطفِ تو بیش است از فکر و خیال	فضل و جودت بے حساب بے گمان
بندگانت را خطاہا ارچہ بیش	لیک تا کے در فشارِ کافران
تا بہ کے بربادیِ مُسلِم بود	تا بہ کے از خون وے دریا روان
سینہہا از درد تا کے چاک چاک	چشمہا از سوز تا کے خون فشان
بہرِ طفلان شیرِ مادر خون شدہ	عصمتِ زنہا بہ دستِ جابران
تا بہ کے از دشمنان اسلام را	صدمہائے جان گداز و دل ستان
جائے مسجد تا بہ کے بُت خانہا	جائے منبر تا بہ کے رقصِ بتان
تا بہ کے اوراقِ مصحف منتشر	ہمچو برگِ گُل بہ ایامِ خزان

جنگِ اسلام است با کفر و فساد — با محمد در جدل طاغوتیان
بہرِ قتل و نہب یکسر آمدند — با تفنگ و خنجر و تیغ و سنان
یا الٰہی گشتہ افزوں از حساب — ظلم و عدوان و جفائے دشمنان
بندگانت عاجزند و بے کس اند — انتقامِ شان بگیر از ظالمان
بے کسان در انتظارِ نصرت اند — بے کسان را از بلاہا وارہان
بار مولیٰ حافظ و ناصر توئی — بہرِ مظلومان توئی حرز و امان
شَتِّتِ اللّٰهُمَّ شَمْلَ الْمُشْرِكِيْن — وَانْصُرِ الْإِسْلَامَ نَصْرًا لِلْإِيْمَان
تا بہ کے این ذلت و خواری بود — بارے بنگر سوئے حالِ زارِ شان
مدتے بگزشت در درد و کرب — مرہمے نہ بر دلِ افسردگان
عفو فرما جملہ تقصیرات را — یک نگاہِ لطف فرما یک زمان
بہرِ لطفت بندگانت را مدام — دست بر رو چشم سوئے آسمان
يَا خَفِيَّ اللُّطْفِ أَدْرِكْ حَالَنَا — كُنْ لَنَا عَوْنًا فَأَنْتَ الْمُسْتَعَان
دور فرما ظلم و عدوان و ستم — دور فرما رنج و اندوہ و زیان
دور فرما جملہ آلام و محن — دور فرما ہر بلائے ناگہان
رحم فرما بر فقیرِ بے نوا — رحم فرما اے خدائے مہربان
يَا مَلِيْكَ الْكَوْنِ جَلَّتْ قُدْرَتُكْ — اِرْفَعِ الْأَوْزَارَ عَنَّا بِالْحَنَان
هَبْ لَنَا بِاللُّطْفِ مِنْكَ الْمَغْفِرَه — وَاسْتَجِبْ مِنَّا فَقَدْ آنَ الْأَوَان

دران ایام روزے عاجز برائے زیارتِ استادی مولانا محمد شفیع دیوبندی رحمہ اللہ بہ مدرسہ مولوی عبدالرب رفت۔ جناب مولوی صاحب نام یکے از اکابر زعمارِ مسلمین بر زبان آورد و فرمود کہ من بہ او گفتم۔ شمایان می گفتید کہ انگیزہا از اعداءِ اعدائے مسلمین اند، اگر انگیزہا بروند مسلمانان را راحت نصیب شود۔ و من می بینم کہ از روزے کہ انگیزہا رفتہ اند از مسلمانان بے شمار افراد کشتہ شدہ اند و بہ چہ اندازہ از خوفِ جان مرتد شدہ اند۔ آن زعیم گفت۔ ہر چہ بہ ظہور رسیدہ قطعاً خلافِ توقع ما شدہ، خیال می کنم کہ شاید منظورِ حق این است کہ در ہندوستان مسلمانے نہ ماند۔ یقول العاجز، قَالَ اللهُ، لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِيْنَ آمَنُوا الْيَهُوْدَ وَالَّذِيْنَ أَشْرَكُوْا، وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَّوَدَّةً لِّلَّذِيْنَ آمَنُوا الَّذِيْنَ قَالُوْا إِنَّا نَصَارٰى۔ الآية۔ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ حَدِيْثًا۔

مَنِ اسْتَنَامَ اِلَی الْاَشْرَارِ نَامَ وَ فِی قَمِیْصِهٖ مِنْهُمْ صِلٌّ وَ ثُعْبَانٗ

الصِلُّ حَیَّۃٌ خَبِیْثَۃٌ جِدًّا۔ چون احوالِ دہلی از حد خراب شد و خادمِ خصوصیِ حضرت برادرِ کلان کنامش عبدالکریم بود (علی خیل، از مقر) بہ روز شنبہ یازدہم ذی القعدہ ۱۳۶۶ھ ۲۷ ستمبر ۱۹۴۷ء بہ شہادت رسید جناب ایشان قصدِ کوئٹہ بلوچستان کردند۔ حکومتِ ہند برائے آوردن ہندوانِ بلوچستان طیارہا بہ کوئٹہ می فرستاد۔ جناب ایشان مع اہل و عیال بہ روز پنجشنبہ یکم ذی الحجہ ۱۳۶۶ھ۔ ۱۶ اکتوبر ۱۹۴۷ء علی الصباح قبل طلوع الشمس بہ کوئٹہ روانہ شدند۔ وازان روز آن دیار از وجود جناب ایشان آباد شد۔ تِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ۔

در تابستان بہ کوئٹہ و در زمستان بہ پرندلی علاقہ ڈھاڈر قیام دارند۔ و در کوئٹہ بیشتر قیام جناب ایشان در چوہی می باشد۔ آن جا قدرے زمین دارند، مخلصان یک حجرہ ساختہ اند، دران حجرہ بہ مطالعہ مشغول می باشند۔ بیشتر مطالعہ جناب ایشان از کتبِ احادیثِ مبارکہ می باشد، سہ سال می شود کہ فہرست کتاب طبقات ابن سعد نوشتہ اند واز دو سال در ترتیب فہرست بخاری مصروف اند۔ جناب ایشان مطالعہِ کتاب بالاستیعاب می کنند۔ و فوائد و لطائف را در بیاض نقل می کنند۔ این بیاضہا گنجینہ ہائے علوم و اسرار و معارف اند۔ شوقِ مطالعہ تفاسیر و کتبِ احادیث از حضرتِ خیرِ جہان وراثۃً بہ جناب ایشان رسیدہ است۔ از عشق نبوی بہ وجہِ اتم سرشار اند۔ بہ دوازدہم ماہ مبارک ربیع الاول بہ خلفا و مخلصین خود ہدایت می فرمایند کہ محافلِ میلاد شریف منعقد کنند۔ جناب ایشان را در غبرگ علاقہ لورالائی زمین است۔ صاحبزادگان خود را آن جا می فرستند تا بہ وجہِ احسن انعقاد محفل مبارک کنند۔ مخلصین بہ ذوق و شوق تمام نعتہا می خوانند، بہ صدہا نفر نان و قورمہ و چائے دادہ می شود۔ عاجز بہ افغانستان سہ بار رفتہ است۔ از مساعی جناب ایشان صدہا قلوب را دلدادہ عشق نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والتحیۃ یافتہ۔ علامہ اقبال گفتہ وچہ خوب گفتہ رَحِمَہُ اللّٰہُ وَ رَضِیَ عَنْہُ۔

بہ مصطفیٰ برسان خویش را کہ دین ہمہ اوست اگر بہ او نہ رسیدی تمام بولہبی است

اولاد پروردگار جناب ایشان را چہار پسر و شش دختر عنایت کردہ۔

ا۔ برخوردار ابوالمجد عبدالرحمٰن۔ در اواخر ۱۳۴۲ھ در کوئٹہ تولد ایشان شدہ۔ از مولوی اختر شاہ خان در میرٹھ می خواند۔ ذی استعداد و فہیم بود۔ دوازدہ سالہ بود کہ در حادثہ زلزلہ رحلت نمود۔ چون عاجز از مصر مراجعت کرد، با مولوی اختر شاہ ملاقات کرد۔ ایشان بیان برخوردار می کردند و از ذہانت و استعداد ایشان چیزہا می گفتند۔ جَعَلَہُ اللّٰہُ ذُخْرًا وَّ اَجْرًا لِلْاَبَوَیْنِ۔

۲- بی بی خدیجہ، در ۱۳۴۴ھ متولد شده و در ۱۳۴۵ھ در کوئٹہ وفات یافتہ نزد عمّاتِ خود عثمانی وجیدری مدفون شده۔ جَعَلَهَا اللهُ ذُخرًا وَاَجرًا لِلْاَبَوَین۔

۳- بی بی عائشہ در ۱۳۴۶ھ متولّد شده، جدّۂ محترمہ او را بسیار دوست می داشت ہشت سالہ بود کہ در حادثۂ زلزلہ بہ رفاقت جده بہ رَوحٌ وَرَیحَانٌ وَجَنّتُ نَعِیمٍ شتافت جَعَلَهَا اللهُ ذُخرًا وَاَجرًا لِلْاَبَوَین۔

۴- برخوردار عُبَید الرحمٰن سَلَّمَهُ اللهُ تَعَالیٰ وَحَفِظَهُ وَجَعَلَهُ لِلْمُتَّقِینَ اِمَامًا۔ ولادت ایشان بہ چهارشنبہ ہژدہم محرم ۱۳۴۸ھ - ۲۶ر جون ۱۹۲۹ء شده، نام تاریخی عبد المختار است۔ در حادثۂ زلزلہ با برادرِ کلان خود ابو المجد عبد الرحمٰن بر یک سر یر خوابیده بود۔ سرِ ایشان از سرِ برادرِ خود بہ اندازۂ چهار یا پنج انگشت پائین بود۔ بازوے دروازه بر اُمّ الدِّمَاغِ عبد الرحمٰن رسید و ہلاکش کرد و پروردگار عبید الرحمٰن را محفوظ کرد۔ مویہاے سرِ ایشان با بازوے دروازه چسپیده بود۔ بہ روز پنجشنبہ پانزدہم جمادی الاولیٰ ۱۳۷۶ھ - ۱۶ر مئی ۱۹۵۷ء نکاحِ ایشان با سیده ذاکره دخترِ صاحبزاده سید عبد الحلیم فرزند صاحبزاده سیّد میر حسن شد، پروردگار ایشان را ہفت اولاد عنایت کرده۔ ۱- بی بی آنسہ کہ بہ شنبہ نہم شعبان ۱۳۷۷ھ - یکم مارچ ۱۹۵۸ء متولّد شده۔ ۲- بی بی باہره کہ بہ پنجشنبہ ششم ربیع الاول ۱۳۷۹ھ - ۱۰ر ستمبر ۱۹۵۹ء متولّد شده۔ ۳- بی بی عالیہ، بہ شنبہ نوزدہم ربیع الآخر ۱۳۸۱ھ - ۳۰ر ستمبر ۱۹۶۱ء متولّد شده۔ ۴- بی بی نامّہ بہ شنبہ بست و ہشتم صفر ۱۳۸۳ھ - ۲۰ر جولائی ۱۹۶۳ء متولّد شده۔ ۵- بی بی خاتمہ در ماه ربیع الاوّل ۱۳۸۵ھ - جولائی ۱۹۶۵ء متولّد شده۔ ۶- بی بی سائره در ماه صفر ۱۳۸۷ھ - مئی ۱۹۶۷ء متولّد شده۔ ۷- برخوردار زبیر بہ روز سہ شنبہ سوم ربیع الاول ۱۳۸۹ھ - ۲۰ر مئی ۱۹۶۹ء متولّد شده، سَلَّمَ اللهُ الْجَمِیعَ وَحَفِظَهُم بِمَنِّهِ وَکَرَمِہ۔

۵- بی بی زینب در ۱۳۴۹ھ - ۱۹۳۰ء متولّد شده و در زلزلہ ہمسفر جدّه شده جَعَلَهَا اللهُ ذُخرًا وَاَجرًا لِلْاَبَوَین۔

۶- برخوردار عبد اللہ سَلَّمَهُ اللهُ تَعَالیٰ وَحَفِظَهُ ولادت ایشان بہ روز دوشنبہ چهارم محرم ۱۳۵۴ھ - ۸ر اپریل ۱۹۳۵ء شده۔ در حادثۂ زلزلہ پنجاه و سہ روزه بود۔ چون ایشان را از خاک کشیدند دہانش از خاک پُر بود۔ یک مخلصہ دہانش را صاف کرد و بہ شدّت در دہانش دمید، پروردگار لطف فرمود و نفسش جاری شد۔

وَفِی کُلِّ شَیْءٍ لَهُ آیَةٌ　　تَدُلُّ عَلیٰ اَنَّهُ وَاحِدٌ

بہ روز جمعہ سیزدہم ماه ربیع الآخر ۱۳۷۹ھ - ۱۶ر اکتوبر ۱۹۵۹ء نکاحِ ایشان با بی بی صفیہ

دختراین عاجز شدہ، بہ شب سہ شنبہ وقت صلاۃ عشا ربست ونہفتم رمضان ۱۳۸۰ھ۔ ۱۴ مارچ ۱۹۶۱ء تولد بی بی نجمہ شد۔ وبہ شنبہ بست وچہارم رجب ۱۳۸۲ھ۔ ۲۲ دسمبر ۱۹۶۲ء۔ تولد بی بی کوکب شد۔ سَلَّمَهُمَا اللّٰهُ وَحَفِظَهُمَا۔ مع ہذا چون کہ درطبائع زوجین اتفاق نبود جدائی واقع شد۔ وبی بی صفیہ باہر دو نوردیدہا نزد عاجز مقیم است۔ سَلَّمَهُنَّ اللّٰهُ۔

۷۔ برخوردار عُبَیْدُاللہ سلمہ اللہ تعالیٰ وحفظہ۔ ولادت ایشان بہ شب جمعہ بست ونہم رمضان ۱۳۵۶ھ۔ ۲ دسمبر ۱۹۳۷ء شدہ ونکاح ایشان بہ شنبہ یازدہم ربیع الآخر ۱۳۸۶ھ۔ ۳۰ جولائی ۱۹۶۶ء۔ با بی بی حلیمہ دختر احمد حسن صاحبزادہ فرزند خدائے مہر گل صاحبزادہ کنڈی قرہ باغی شدہ۔ پروردگار چہار اولاد عنایت کردہ ۱۔ محمد عمر بہ سہ شنبہ دہم ربیع الآخر ۱۳۸۷ھ۔ ۱۸ جولائی ۱۹۶۷ء۔ متولد شدہ از نور المغنی سال ولادت ظاہر است، ۲۔ بی بی حفصہ بہ دوشنبہ یکم ذی القعدہ ۱۳۸۸ھ۔ ۲۰ جنوری ۱۹۶۹ء متولد شدہ۔ ۳۔ سعد۔ بہ شبِ یکشنبہ یکم ذی الحجہ ۱۳۸۹ھ۔ ۷ فروری ۱۹۷۰ء متولد شدہ۔ ۴۔ بی بی رحیمہ بہ شنبہ یازدہم شوال ۱۳۹۲ھ۔ ۱۸ نومبر ۱۹۷۲ء متولد شدہ۔ سَلَّمَ اللّٰهُ الْجَمِیْعَ۔

۸۔ بی بی رابعہ بہ شنبہ پانزدہم جمادی الاُولیٰ ۱۳۵۹ھ۔ ۲۲ جون ۱۹۴۰ء متولد شدہ۔ چوں کہ دختر چہارم بود بہ بی بی رابعہ موسوم گشتہ۔ بہ جمعہ سیزدہم ذی الحجہ ۱۳۸۴ھ۔ ۱۶ اپریل ۱۹۶۵ء۔ نکاحش بافاروق احمد خان انصاری فرزند ہمشیرۂ محترمۂ وسطیٰ منعقد شد وحق تعالیٰ توأم دو دختر نزہت و نکہت عنایت کردہ۔ کما تقدم التفصیل۔ سَلَّمَهُنَّ اللّٰهُ۔

۹۔ بی بی ہاجرہ بہ یکشنبہ شانزدہم شوال ۱۳۶۲ھ۔ ۷ اکتوبر ۱۹۴۳ء متولد شدہ۔

۱۰۔ بی بی فاطمہ بہ پنجشنبہ بست ویکم ذی القعدہ ۱۳۶۵ھ۔ ۷ اکتوبر ۱۹۴۶ء متولد شدہ۔

این میوہ ہائے نورسِ بوستانِ خیر جہان اند۔ پروردگار ایشان را در زیر سایہ حضرت برادر کلان تروتازہ دارد واز جمیع آفات نگہدارد۔

وفاتِ اہلیہ بہ دوشنبہ دوازدہم صفر ۱۳۸۰ھ۔ ۶ اگست ۱۹۶۰ء۔ بی بی آمنہ زوجۂ محترمہ حضرت برادرِ کلان رحلت نمودند۔ بہ وقت ارتحال بی بی صفیہ دختر این عاجز نزد ایشان بودہ۔ بیان می کند کہ چشمان ایشان بند بود ناگاہ دست راست خود را قدرے بلند کردہ دوبار اشارۂ انتظار کردند وباہر اشارہ بہ اُردو لفظ "اچھا" کہ بہ معنی خوب است گفتہ "عبدالرحمٰن میں آرہی ہوں" گفتند یعنی عبدالرحمٰن من می آیم۔ وبعد ازین جان بہ جان آفرین سپردند۔ عبدالرحمٰن فرزند اکبر ایشان بود کہ بست وشش سال قبل در حادثۂ زلزلہ رحلت کردہ بود ودرین وقت روحِ طیب وطاہرش برائے استقبال روح والدۂ خود آمدہ بود۔

صَبَّ اللّٰہُ عَلَیْھِمَا شَآبِیْبَ الْغُفْرَانِ وَاَسْکَنَھُمَا فِیْ فَرَادِیْسِ الْجِنَانِ۔ چون عاجز این خبر متألم شنید برزبانش "یَا حَیُّ غُفْرَانَکَ" آمد۔ چون در اعداد حروفش فکر کرد موافق سالِ وفات یافت۔ لہٰذا این کلمہ دعائیہ تاریخیہ را در سلک نظم سفت وگفت۔

عیالِ آن بلالِ پاک مشرب	مبارک آمنہ در خلد آسود
زسالِ رحلتش چون زید پرسید	ملک "یَا حَیُّ غُفْرَانَکَ" بفرمود

خلفا بِحَمْدِ اللّٰہِ وَاِحْسَانِہٖ جناب ایشان را جمعے است از خلفاء۔ اشہر ایشان مُلّا شیر محمد آخوند از ساروان قلعہ علاقہ قندھار بودند۔ پروردگار ایشان را مقبولیت عطا کرد۔ خلقے از ایشان مستفید گشت چند سال می شود کہ رحلت فرمودند۔ عاجز بر مزار ایشان رفتہ۔ بابرکت مقام است رَحِمَہُ اللّٰہُ تَعَالٰی وَرَضِیَ عَنْہُ۔ جناب ایشان مُلّا عبد الحکیم را جانشین ایشان مقرر کردہ اند جَعَلَہُ اللّٰہُ ھَادِیًا۔ واحمد حسن صاحبزادہ فرزند خدائے مہر گل صاحبزادہ قوم کنڈی ساکن قرہ باغ را در جہات خود مقبولیت است وَفَّقَہُ اللّٰہُ لِنَشْرِ الطَّرِیْقَۃِ وَجَعَلَہٗ مِنْ عِبَادِہِ الصَّالِحِیْنَ، پدر ایشان از خلفائے حضرت سیدی الوالد قدس سرہ بودند۔ پروردگار ایشان را نزد جناب ایشان رسانید و، فتح باب بہ نصیب ایشان شد وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ۔ جناب ایشان را خلفائے دیگر نیز ہستند۔ چون کہ نامہائے ایشان بہ وجہ درست عاجز را معلوم نیست ازین وجہ از تحریر قاصر است۔ البتہ این قدر می داند کہ بر جناب ایشان فضل پروردگار شدہ بنوعے کہ جناب ایشان از نام ونمود دور و بہ امور یقینیہ مصروف اند۔ منتسبین ایشان نیز از حاملین این کیفیات اند۔ جَعَلَھُمُ اللّٰہُ جَمِیْعًا مِنْ عِبَادِہِ الصَّالِحِیْنَ وَوَفَّقَھُمْ لِمَا فِیْہِ صَلَاحُ دِیْنِھِمْ وَدُنْیَاھُمْ۔

از چند سال جناب ایشان کار شیخت را حوالہ برخوردار سعادت اطوار عبید الرحمٰن کردہ اند جَعَلَہُ اللّٰہُ اِمَامًا لِّلْمُتَّقِیْنَ۔

برادرِ عزیز فاضل حضرت ابو السعد سالم سَلَّمَہُ اللّٰہُ وَحَفِظَہٗ

ولادت ایشان بروز جمعہ دوم صفر ۱۳۲۶ھ۔ ۶ مارچ ۱۹۰۸ء ۱۵ حوت ۱۲۸۶ ش ھ۔ در خانقاہ شریف دہلی بودہ، حافظ عبد الحکیم دہلوی می گفت کہ من نزد حجرہ مبارک استادہ بودم کہ حضرت ایشان از حرم سرا برآمدند ونزد من آمدہ بہ مسرت فرمودند۔ حق تعالیٰ بہ من فرزند عنایت کردہ ومن نام او سالم و مُسلِم نہادہ ام۔ حضرت ایشان بارہا بہ مخلصین فرمودہ کہ جد امجد ما حضرت عمر بود ودو فرزند ایشان عبد اللّٰہ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْھُمَا۔ واز اولاد ایشان یکے را نام بلال بود ویکے را زید ویکے را سالم۔ ونام قبلہ گاہم عمر است

ونامم عبداللہ وناھیائے فرزندانم بلال وزید وسالم۔ وحضرتِ ایشان اکثر این شعرِ خود را می خوانند و در مکاتیب می نوشتند۔

وَارْحَمْ اَبْنَائِیَ الثَّلَاثَ بِلَا | لًا وَ زَیْدًا وَسَالِمًا وَلَہٗ

برادر عزیز مِلْقَۃً کمزور وخیف البنیہ بودند۔ روزے برادرِ عزیز چون از مدرسۂ عبدالرب بازگشتند، عرض کردند کہ مرا استاد گفتہ کہ فردا کتاب نحو میر با خود بیار۔ این عاجز ہم استادہ بود۔ حضرت ایشان بسیار خوش شدہ فرمودند "واہ واہ۔ اگر مثل زید کہ از من نحو میر را خواندہ، تو ہم بخوانی، ما بہ خوشی یک گوسفند ذبح کنیم"۔ دعائے حضرت ایشان بود۔

بَنُوْہُ بِلَالٌ ثُمَّ زَیْدٌ وَ سَالِمٌ | فَیَارَبِّ بَارِکْ فِیْھِمُوْ مُتَفَضِّلًا

وَلِلدِّیْنِ وَفِّقْھُمْ وَلِلْعِلْمِ وَالتُّقٰی | وَاَوْرِثْھُمُ الْقُرْاٰنَ وَالصُّحُفَ الْعُلَا

این دعا را ظاہرًا اثر بود۔ در ہندوستان از مُلّا امان اللہ ومولوی محمد عمر و در مدرسۂ مولوی عبدالرّب از بعض اساتذہ کتبِ ابتدائی خواندند و باز در ۱۳۴۹ھ ۱۹۳۱ء۔ با عاجز بہ مصر رفتند، و آن جا چار سال و چند ماہ بہ نوعے سعیہا کردند کہ لا مزید علیہا۔ دران ایام در جامع ازہر برائے اغراب سہ شہادات بودند۔ نام شہادت ابتدائی "شہادہ" ونام شہادت ثانوی "اہلیّۃ" ونام شہادت عالی "عالِمیّۃ" بود۔ ایشان نوبت بہ نوبت ہر سہ شہادات حاصل کردند۔ واز سید احمد الشریف السنوسی وشیخ عبدالحی الکتانی وشیخ بدرالدین الدمشقی اجازت حدیث شریف حاصل کردند۔ در ۱۳۵۰ھ ۱۹۳۲ء۔ از مصر برائے حج و زیارت رفتند و بار دیگر از کوئٹہ ہم رفتہ اند۔ قیام عاجز در دہلی است وقیام ایشان بہ کوئٹہ۔ عاجز خبر نہ دارد کہ ایشان را تالیفے ہست یا نہ۔ البتہ این قدر می داند کہ ذوقِ علم وشوقِ مطالعہ بسیار دارند۔ کتب نفیسہ وقیمہ جمع کردہ اند، و در اوقات فراغ مصروف بہ آن می باشند۔ جناب شیخ سعدی گفتہ وخوب گفتہ۔ رَحِمَہُ اللہُ۔

نظر کردم بہ چشمِ عقل وتدبیر | نہ دیدم بہ زخاموشی خصالے

نہ گویم لب ببند و دیدہ بردوز | ولیکن ہر مقامے را مقالے

زمانے درسِ علم وبحثِ تنزیل | کہ باشد نفسِ انسان را کمالے

زمانے شعر و شطرنج ولطائف | کہ خاطر را بود دفعِ ملالے

خدائے است آن کہ ذات بے مثالش | نہ گردد ہرگز از حالے بہ حالے

ازواج واولاد | از خوانین ازغسان عبدالرحمٰن فرزند نورالدین خان قوم بارک زی از مخلصین

صادق الاعتقاد والمحبہ بود، سالہا خدمت حضرت ایشان کردہ۔ پدرش نیز بہ خدمت اقدس رسیدہ بود۔ احوال عبدالرحمٰن مقتضائے این شعر بود۔

ہم خدا خواہی و ہم دنیائے دون این خیال است و محال است و جنون

از دنیا اعراض کرد و ہمہ تن بہ کار عقبیٰ مصروف گشت۔ طُوْبیٰ لَہٗ ثُمَّ طُوْبیٰ لَہٗ۔ بہ ۱۳۴۳ھ در کوئٹہ بہ خدمت حضرت والدہ صاحبہ عرض کردہ بود کہ خواہشمندم کہ دختر خود را بہ حضرت صاحبزادۂ خُورد بدہم۔ حضرت والدہ شریفہ طلب ایشان را قبول فرمودہ بود۔ بعد از شانزدہ سال آن خواہش بہ وقوع پیوست۔ و بہ روز پنجشنبہ بست و ہفتم شوال ۱۳۵۹ھ۔ ۲۲ نومبر ۱۹۴۰ء کہ یکم قوس ۱۳۱۹ش ھ بود۔ در قندھار نکاح برادر خورد با بی بی خوارشد۔ حضرت برادر کلان ادام اللہ ایامہ بہ وجہ احسن و اعلیٰ تمام انتظامات کردند و باز بہ روز پنجشنبہ پنجم ذی القعدہ در دہلی بہ دعوتِ ولیمہ صدہا افراد را مدعو کردند۔ حق سبحانہ وتعالیٰ جناب ایشان را اجرہائے بے شمار عنایت فرماید۔

پروردگار برادرِ خورد را نُہ اولاد، شش پسر و سہ دختر عنایت کردہ۔

۱۔ برخوردار ابوبکر۔ بہ پنجشنبہ بستم ذی الحجہ ۱۳۶۰ھ۔ ۸ر جنوری ۱۹۴۲ء متولد شدہ۔ شیخ احمد فاروقی تاریخی نام است۔ پروردگا فضل فرمود و امسال در ۱۳۹۴ھ بہ سعادت حج و زیارت مشرف گشت۔ جَعَلَہُ اللّٰہُ سَعِیْدًا فِی الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃِ۔

۲۔ بی بی سُعاد۔ بہ چہارشنبہ ششم صفر ۱۳۶۳ھ۔ ۲ر فروری ۱۹۴۴ء متولد شدہ۔

۳۔ برخوردار ابوحفص عمر۔ بہ پنجشنبہ بست و یکم محرم ۱۳۶۵ھ۔ ۲۵ر دسمبر ۱۹۴۵ء متولد شدہ۔ از "حَفِظَ الْاِلٰہُ عُمَرَ" سالِ ولادت ظاہر است۔

۴۔ برخوردار عاصم۔ بہ سہ شنبہ ششم ذی الحجہ ۱۳۶۶ھ۔ ۲۱ر اکتوبر ۱۹۴۷ء۔ متولد شدہ۔

۵۔ برخوردار جعفر۔ بہ پنجشنبہ دوم رجب ۱۳۶۹ھ۔ ۱۹ر اپریل ۱۹۵۰ء۔ متولد شدہ۔

۶۔ برخوردار عبداللہ الملقب بہ عامر۔ بہ چہارشنبہ ہشتم محرم ۱۳۷۱ھ۔ ۱۰ر اکتوبر ۱۹۵۱ء متولد شدہ۔

۷۔ برخوردار عبدالعزیز۔ و نام تاریخی۔ شیخ دوران عبدالعزیز و معروف بہ شیخ۔ بہ یکشنبہ چہاردہم ذی القعدہ ۱۳۷۲ھ۔ ۲۶ر جولائی ۱۹۵۳ء متولد شد۔

۸۔ بی بی فوزیہ۔ بہ جمعہ بست و ہفتم جمادی الآخرہ ۱۳۷۵ھ۔ ۹ر فروری ۱۹۵۶ء متولد شدہ۔

۹۔ بی بی فائزہ۔ بہ یکشنبہ بست و یکم ربیع الاول ۱۳۷۷ھ۔ ۱۶ر اکتوبر ۱۹۵۸ء متولد شدہ۔

پروردگار این گلزارِ خیر جہان را از حوادث و آفات نگہدارد۔ بِمَنِّہٖ وَ کَرَمِہٖ۔

خلفا حضرت ایشان قدس اللہ سرّہ و نوّر ضریحہ از رب العالمین دعا کردہ اند۔

تو عبداللہ ابوالخیر حزین را مع الاولاد ملحق کن بہ آبا

اثر دعا بفضل اللہ ظاہر است و خلفے از برادر عزیز مستفید و مستفیض است و ایشان را خلفا ہم اند وَفَّقَهُمُ اللّٰهُ لِمَرْضَاتِهٖ

ذوقِ مطالعہ بہ اوقات فراغ بہ مطالعہ کتب مشغول می باشند۔ مکتبۂ نفیسہ دارند و ہر سال دراں اضافہ می کنند۔ حَفِظَهُ اللّٰهُ تَعَالٰی وَسَلَّمَهٗ۔

مؤلف کتاب ابوالحسن زید فاروقی مجدّدی عفی اللہ عنہ

ولادتِ این عاجز روز سہ شنبہ بست و پنجم رمضان ۱۳۲۴ھ۔ ۱۳ ر نومبر ۱۹۰۶ء و ۲۲ قوس ۱۲۸۵ش درخانقاہ شریف دہلی بودہ۔ حضرت ایشان دو نام تاریخی در دو شعر نظم فرمود۔

حضرت زید بن عبداللہ فرزندِ عمر "بوالحسن عبد الغنی" تاریخ میلادش بگو

سالِ میلادِ زید شیخ جہان شد "محمد بشارت الرحمٰن" ۱۳۲۴ھ

از ولادت ہمشیرۂ صغریٰ بی بی امۃ اللہ حضرت والدہ صاحبہ را شیر نہ بودہ، لہٰذا برائے ہمشیرہ صاحبہ و این عاجز و برادر عزیز انتظامِ مرضعات کردہ شد۔ برائے ہمشیرہ صاحبہ در اطراف میرٹھ مرضعہ یافتہ شد لیکن برائے عاجز تا اواخرِ ماہِ حمل (مدّت شش یا ہفت ماہ) انتظامِ مرضعہ نہ شد۔ و درین مدّت زائد از بست زنہا بہ عاجز شیر دادہ اند۔ حضرتِ والدہ صاحبہ و ہمشیرۂ کبریٰ و وسطیٰ و مخلصاتِ قدیمہ بیان می کردند کہ مولوی شمس الدین میرٹھی و فضل عمر دہلوی از جہت بدر پور یک مرضعہ را آوردند لیکن این عاجز نہ بہ آغوشِ وے رفت و نہ شیرِ وے گرفت۔ چون حضرت ایشان را از واقعہ خبر دادند بہ شمس الدین و فضل عمر فرمودند بروید و معلومات کنید کہ این زن چہ حال دارد۔ چنانچہ ہر دو رفتند و معلوم شد کہ آن زن عفیفہ نہ بود۔ حضرت ایشان قدس سرہ خوش شدند و فرمودند "ہان این وجہ است"۔ پروردگار از برکت حضرت ایشان این عاجز را از مشتبہہ محفوظ داشت۔

بے تو جانان قرار نہ توانم کرد احسانِ ترا شمار نہ توانم کرد

گر بر تنِ من زبان شود ہر موئے یک شکرِ تو از ہزار نہ توانم کرد

چون حضرت ایشان از دہلی بہ کوئٹہ رسیدند۔ پروردگار زر بی بی زوجۂ بہاول قمبرانی را فرزند عنایت کرد۔ حضرت ایشان نام آن فرزند محمد امین نہادند و زر بی بی برائے رضاعت عاجز مقرر شد۔ و تا آخر بماند۔ زر بی بی چار سال کامل خدمت عاجز کردہ۔ عجب زنِ پاک باطن بود۔ پنج اولاد داشت۔

مُلّا صاحب خان، سعیدہ بی بی، غلام محمد، محمد امین، عبدالقدوس، بہاول از مخلصین پاک طینت بلکہ از عشّاقِ حضرت ایشان بود۔ وزر بی بی در محبّت و اخلاص نظیرے نہ داشت، این ہر دو پاک باطنان و پاک نفسان و صاحب خان و سعیدہ سالہا سال شب و روز بہ خدمت عاجز مصروف بودند، عاجز پنج شش سالہ بود کہ بہاول رحلت نمود و زر بی بی بہ جمعہ نوزدہم جمادی الاولیٰ ۱۳۴۵ھ۔ ۲۶ نومبر ۱۹۲۶ء سفر آخرت اختیار کرد۔ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ وَرَحِمَ اَوْلَادَهُمَا وَرَضِيَ عَنْهُم۔

خدمت و حفاظت ما ہر سہ برادران بہ علماء و صلحائے افغانستان متعلق بود۔ ہدایت حضرت ایشان بود کہ مایان نہ از کسے چیزے گیریم و نہ بہ خانۂ کسے رویم، از خوش طبعی و از سیر و تفریح کردن ممانعت نہ بود۔ اکثر اوقاتِ مایان بیرون حرم سرا با مخلصین پاک نہاد صرف می شد، بلکہ در کوئٹہ بعض اوقات بہ شب ہم در باغیچہ می خوابیدیم۔ صحبتِ علماء و صلحاء مائل بہ اقوال و افعالِ نیکان کرد و از محاورات علمیہ روشناس ساخت و این فضل عظیم بود مر پروردگار را کہ بر احوالِ مایان کردہ بود۔

غالباً عاجز ہفت سالہ بود و در صحن مسجد شریف خانقاہِ دہلی با برادرِ خورد بہ بازی مشغول بود کہ حضرت ایشان برائے نمازِ دیگر تشریف آوردند۔ چون نزد عاجز رسیدند، فرمودند "ہنوز نماز شروع نہ کردئی" از آن روز مُلّا ولی محمد نسوخیل بہ تعلیم وضو و نماز و ادعیہ نماز مصروف گشت۔ و عاجز عادتِ نماز خواندن گرفت۔ قرآن مجید را از قاری نور محمد می خواند، ایشان از علاقۂ "میان والی پنجاب" بودند۔ بہ مساعی ایشان شانزدہ پارہ را حفظ کردہ پارۂ ہفدہم را شروع کردہ بود کہ ایشان رفتند و عاجز بہ علمِ ظاہر مشغول گشت و آن یاد ہم نا یاد گشت۔ افسوس صد افسوس۔

یَا لَهْفَ نَفْسِیْ لَهْفَهَا   مَا لِلزَّمَانِ وَمَا لِیَهْ

روزے حضرت ایشان در کوئٹہ بہ عاجز گفتند "از حضرت امام ربّانی تا پدرِ شما ہر یک حافظ و قاری و عالم و صاحب نسبت گزشتہ است" امّا افسوس کہ از اَفْضَلِ این اوصافِ عالیہ کہ حفظِ قرآن است مایان متصف نہ شدیم۔

عاجز علمِ ظاہر چند روز از مولوی خیر محمد اندڑی و از مولوی محمد عمر گھوسوی و مُلّا امان اللہ غلجی و در مدرسہ مولوی عبدالرب کہ در دہلی واقع است از مولوی عبدالوہاب و مولوی محبوب الٰہی و مولوی حکیم جی مظہر اللہ و مولانا محمد شفیع و محدث شہیر مولانا عبدالعلی خواندہ۔ نحو میر و برخے از کافیۂ ابنِ حاجب و برخے از رقعاتِ عالمگیری از حضرت ایشان خواندہ۔ تدریس حضرت ایشان بہ غایتِ تحقیق و تدقیق بود۔ اگر در ہر فن صرف یک کتاب کسے از حضرتِ ایشان می خواندے حاجت خواندنِ کتاب دیگر ہرگز نہ بودے۔ و درسِ رقعاتِ عالمگیری را شانے دیگر بود۔ حضرت ایشان نام سلطان اورنگ زیب عالمگیر را بہ نہایت

ادب واحترام می گرفتند۔ وروزے چون عاجز رقعات را می خواند، فرمودند" حضرت سلطانِ عالمگیر از جدِّ شما حضرت شیخ سیف الدین بیعت شدہ بودند وصاحبِ نسبت بودند" درمکتوبے حضرت سلطان نوشتہ اند۔

نہ رفت از دلم قول آن کاسہ گر | کہ می گفت با کاسۂ پُر خطر
نہ دانم کہ سنگِ سپہرِ قضا | ترا بشکند بیشتر یا مرا

عاجز چون این قطعہ خواند، حضرت ایشان سرِ مبارک فرو بردہ دو سہ بار قطعہ را خواندہ خاموش شدند وچند دقیقہ بران حال گزشت وباز برائے حضرت سلطان دعا فرمودند۔ بعد از وصال حضرت ایشان عاجز خود را بہ مدرسۂ مولوی عبدالرب وابستہ کرد ودر شعبان ۱۳۴۶ھ از دورۂ صحاح ستہ فارغ گشت۔ بخاری، مسلم، ابن ماجہ از مولانا عبدالعلی وترمذی، نسائی، ابوداؤد از مولانا محمد شفیع خواند۔ اگر طالبِ علم از روئے قواعدِ عربیہ عبارت را نادرست می خواند، مولانا عبدالعلی بروئے قہر می کردند واحیاناً نسبتش بہ ابلہی وحُمق می کردند ازین جہت از طالبانِ علوم کمتر پیش ایشان قرارت می کرد۔ جناب ایشان قبل از شمولِ عاجز درس بخاری شروع کردہ بودند، شش ورق خواندہ شدہ بود، چون عاجز اوّلِ روز حاضر شد جناب ایشان برائے قرارت امر کردند، چون عاجز قرارت کرد خوش شدند، وازان روز تا آخر یومِ درس این عاجز پیش ایشان قرارت می کرد غیر از چند اوراقِ اوّل تمام بخاری وتمام مسلم وتمام ابن ماجہ را عاجز حرفاً حرفاً خواندہ ودر سہ کتب باقیہ نزد مولانا محمد شفیع نیز بیشتر از ثلث عاجز قرارت کردہ۔ حالانکہ در دورۂ حدیث بیشتر از شصت نفر بودند۔ در تمام مدّت دورۂ حدیث یک روز در دورۂ صحاح بہ اندازہ دہ دقیقہ عاجز بہ تاخیر رسید، دید کہ مولانا عبدالعلی طالبے را زجر می کنند، نشست گاہ عاجز متصل بہ سریرِ مولانا بودے۔ عاجز بر کُرسی ہندی می نشست وکتاب بر سریر می بود وبقیہ افراد در دالانِ مسجد شریف بہ شکلِ دائرۂ مستطیلہ می نشستند۔ چون کہ جناب مولانا از پانزدہ سال بل اکثر مُصاب بہ مرض فالج بودند واز حرکت معذور بودند، بہ وقتِ تدریس سریرِ ایشان متصل بہ دالانِ مسجد شریف نہادہ می شد۔ وایشان تکیہ بر بالش کردہ درس می دادند۔ چون عاجز بہ جائے خود رسید، جناب مولانا فرمودند۔ صاحبزادہ چرا این قدر تاخیر کردی۔ عاجز عُذر بیان کرد، فرمودند، سبق بخوانید۔ عرض کرد۔ از کدام جا، آن وقت بہ بسیار درد وأسف فرمودند۔ یکے ہم ازین ابلہان نہ توانست خواند، از جائے بخوانید کہ دیروز گزاشتہ اید، ولی مابعد بہ عاجز معلوم شد کہ دو افراد سعی کردہ بودند کہ کتاب بخوانند لیکن موفق نہ شدند۔ جناب مولانا بے وجہ تقریر نہ می کردند۔ چون کہ مولانا محمد شفیع بیانِ مذاہب را در درسِ ترمذی می کردند لہٰذا جنابِ مولانا ازین بیان فارغ بودند وبر بیان بعض لطائف ونکات اکتفا می کردند، عاجز

بیان سہ لطائف می کند کہ از جناب[1] ایشان شنیدہ۔

۱۔چون حدیث "لا تشد الرحال" خواندہ شد فرمودند۔یک دیہاتی عبداللہ نام از مخلصین حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی بود۔وے با جماعتِ غیر مقلدین برائے حج رفت، چون از حج فارغ شدہ قصدِ سفر بہ مدینۂ منورہ کردند، جماعتِ وہابیہ بہ عبداللہ گفت۔سفرِ مدینہ منورہ در پیش است شما قصدِ مسجد شریف می کنید یا زیارتِ مبارکہ۔عبداللہ گفت، شمایان از اہلِ علم ہستید لہذا بفرمائید کہ چہ قصد دارید۔ گفتند ما قصدِ مسجد می کنیم و چون بہ مدینہ برسیم ضمناً زیارت ہم می کنیم، عبداللہ گفت۔من قصدِ آن مبارک ذات می کنم کہ از طفیلش این مسجد شرف یافتہ۔این واقعہ را بیان کردہ حضرت مولانا دو سہ دقیقہ مصروفِ گریہ ماندند۔

۲۔چون حدیث۔لَوْلَا قَوْمُكِ حَدِيثُوا عَهْدٍ بِالْإِسْلَامِ۔خواندہ شد فرمودند نجدیان گنبدہائے آثارِ مقدسہ و مزاراتِ مبارکہ را مسمار کردہ اند و از روے این حدیث شریف فعلِ ایشان ناجائز است، بیت اللہ را کہ کعبۂ اہلِ اسلام است از وجہ دل آزاریِ نو مسلمان سردارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم بر اساسِ ابراہیمی تعمیر نہ کردند و بر ہیئت ناقصہ گزاشتند، نجدیان دلہائے تمام عالمِ اسلام را بہ ارتکاب این فعلِ شنیع مجروح کردہ اند۔

عاجز گوید۔امام بخاری در صحیح خود از ابن عمر رضی اللہ عنہما روایت کردہ "قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي شَامِنَا، اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي يَمَنِنَا قَالُوْا يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ وَفِي نَجْدِنَا، قَالَ اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي شَامِنَا اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي يَمَنِنَا، قَالُوْا وَفِي نَجْدِنَا، فَاَظُنُّهُ قَالَ فِي الثَّالِثَةِ، هُنَاكَ الزَّلَازِلُ وَالْفِتَنُ وَبِهَا يَطْلَعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ" صدق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔در نجد طلوعِ قرنِ شیطان شدہ و آثارِ آن قرنِ شیطانی ظہور یافتہ۔آن مبارک و مقدس مقام کہ ولادت گاہِ محبوبِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ بِاَنْفُسِنَا هُوَ وَبِآبَائِنَا صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بودہ و در سنہ ۱۶۰ہجری خیزران والدۂ خلیفۃ المسلمین ہارون الرشید عباسی آن مبارک عمارت را خریدہ و وقف کردہ مسجد شریف ساختہ بود و باز سلاطینِ آلِ عثمان جَزَاهُمُ اللّٰهُ عَنِ الْاِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِيْنَ خَيْرَ الْجَزَاءِ وَاَنَارَ قُبُوْرَهُمْ عمارتِ مسجد شریف را شایانِ آن مقدس مقام ساختہ بودند، در ۱۳۴۳ھ اَذْنَابِ قرنِ شیطان آن مبارک مسجد را شکستہ مزبلہ ساخت۔حَشَرَهُمُ اللّٰهُ تَعَالٰى وَدَمَّرَ بُيُوْتَهُمْ۔

لِمِثْلِ هٰذَا يَذُوْبُ الْقَلْبُ مِنْ كَمَدٍ اِنْ كَانَ فِي الْقَلْبِ اِسْلَامٌ وَّاِيْمَانٌ

چندین سال آن مقامِ مقدس کہ رشکِ خلدِ برین است مطرح قاذورات ماند تا آنکہ جناب

[1] مولانا عبد العلی استاذ مؤلف۔

عبّاسِ قطّانِ مکّی از رئیس جماعتِ نجدیّہ وہابیہ ملک عبدالعزیز اجازت گرفت وآن جا رکتب خانہ وجاے مطالعہ ساخت۔ چون جناب عبّاسِ ازین کار فارغ گشت صداے یَااَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً شنید وسزاوارِ، فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي گشت۔ رَحِمَهُ اللهُ وَرَضِيَ عَنْهُ۔

۳۔ فرمودند کہ در حیاتِ حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی من این خواب دیدم کہ رحمتِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم بر شترے سوار اند و زمامِ ناقہ بر اکتاف مولانا محمد قاسم است ومن در پسِ ناقہ روان ہستم۔ من سردارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم را بر آن کیفیت وصفت دیدم کہ حضرات محدثین بیان کردہ اند البتہ ریشِ مبارک را دیدم کہ حلق شدہ بود۔ من این خواب را در خدمتِ حضرت مولانا عرض کردم۔ فرمودند شما زیارت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کردہ اید، وظہور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ صورت حلقِ لحیہ دلالت می کند کہ این سنت مبارکہ ترک خواہد شد۔" عاجز گوید وفات مولانا قاسم نانوتوی بہ روز پنجشنبہ چہارم جمادی الاولیٰ ۱۲۹۷ھ بودہ۔ صد سال پیشتر این خواب دیدہ شدہ بود۔ دران ایّام شاید خال خال افراد ریش می تراشیدند۔ وحالا خال خال بہ قدرِ مسنون ریش دارند۔ تعبیر خواب مثلِ غازۂ فجر صاف و روشن است۔

سفرِ مصر بہ شنبہ بست ودوم ذی القعدہ ۱۳۴۹ھ۔ ۱۱ اپریل ۱۹۳۱ء۔ از دہلی بہ بمبئی وبہ سہ شنبہ سوم ذی الحجہ۔ ۱۲ اپریل از بمبئی بہ مصر این عاجز و برادرِ عزیز روانہ شدیم وبہ جمعہ دوازدہم ذی الحجہ۔ یکم مئی۔ بہ پورسعید مصر رسیدیم۔ وبہ قاہرہ رسیدہ در شارع ازہر، در عمارتِ احمد قبّانی مسکنے بہ اجار گرفتیم و در جامع ازہرِ مبارک بہ طلب علم مشغول شدیم۔ قیامِ ما پایان تا یکشنبہ بست وششم رمضان ۱۳۵۴ھ۔ ۲۲ دسمبر ۱۹۳۵ء۔ در مصر بود۔ وآن چہ بہ نصیب بود دران مَعہدِ علم وفضل وکمال حاصل کردیم، بہ سالے کہ برادرِ عزیز بہ حج رفتہ بودند این عاجز نیز بعد از چند روز براے حج رفت وآن جا از سیّد شریف احمد سنوسی قدس اللہ سرہ اجازت حدیث شریف حاصل کرد۔ واز شیخ بدر الدین دمشقی بہ ذریعہ مکتوب اجازت حدیث حاصل کرد، در مکہ مکرمہ از مولانا عبدالستار صدیقی و در مصر از شیخ حبیب اللہ شنقیطی وشیخ محمد بخیت المطیعی الحنفی واز محدث مغرب السید محمد عبدالحی الکتانی الفاسی نیز اجازۂ حدیث شریف حاصل نمود، عاجز تمام اسانید را در کتاب "الأَسَانِيدُ الْعَالِيَةِ مَعَ صُورَةِ الشَّهَادَةِ" بہ تفصیل نوشتہ است۔

مراجعت از مصر بہ روز یکشنبہ ۲۶ رمضان ۱۳۵۴ھ۔ ۲۲ دسمبر ۱۹۳۵ء بہ سکۃ الحدید بہ قدس روانہ شدیم وبہ صباح دوشنبہ بہ بیت المقدس رسیدیم۔ اماکن مقدسہ ومشاہد مبارکہ را زیارت کردیم بہ سیدنا خلیل الرحمٰن علیہ السلام وبحیرۂ لوط ویافا وتلِ ابیب شہر یہودان نیز رفتیم۔ وبہ روز پنجشنبہ ۳۰ رمضان۔

۲۶ دسمبر۔ در سیارۂ کلان بہ دمشق روانہ شدیم و عند الغروب بہ دمشق رسیدیم، بہ صباح یوم جمعہ کہ اوّلِ شوّال و روزِ عید فطر بود، بہ جامع اموی رفتہ نمازِ عید خواندیم، بہ روز شنبہ دوم شوال ۔۲۸ دسمبر۔ برائے یک شب در سیارہ بہ بیروت رفتیم۔ و بہ روز سہ شنبہ ۵ شوال ۔۳۱ دسمبر۔ در سیّارۂ کلان بہ بغداد روانہ شدیم، در راہ آب سیل حائل شد و یک روز و شب آن جا توقف کردہ شد بہ روز جمعہ ہشتم شوال و سوم جنوری ۱۹۳۶ء عیسوی بعد الزوال بہ بغداد رسیدیم و بہ یکشنبہ دہم شوال و پنجم جنوری در سیارہ بہ کربلا و نجف رفتیم۔ در بغداد بہ کرخ و کاظمین و اعظمیہ ہم رفتیم ۔مزارات و اماکن مبارکہ را زیارت کردیم۔ اعظمیّہ فی الواقع اعظمیہ است کہ حضرت ابوحنیفہ نعمان رَحِمَہُ اللّٰہُ وَقَدَّسَ سِرَّہٗ وَرَضِیَ عَنْہُ وَعَطَّرَ ضَرِیْحَہٗ آن جا آرمیدہ اند، امام موفق بن احمد المکی المتوفی ۵۶۸ھ در کتاب خود کہ موسوم بہ مناقب الامام ابوحنیفہ است بر صفحہ ۱۹۹ ۔از جزء ثانی قولِ حضرت امام شافعی رحمہ اللہ روایت کردہ اند کہ اِنِّیْ لَاَتَبَرَّکُ بِاَبِیْ حَنِیْفَۃَ وَاَجِیْءُ اِلٰی قَبْرِہٖ فِیْ کُلِّ یَوْمٍ یَعْنِیْ زَائِرًا فَاِذَا عَرَضَتْ لِیْ حَاجَۃٌ صَلَّیْتُ رَکْعَتَیْنِ وَجِئْتُ اِلٰی قَبْرِہٖ وَسَاَلْتُ اللّٰہَ تَعَالَی الْحَاجَۃَ عِنْدَہٗ فَمَا تَبْعُدُ عَنِّیْ حَتّٰی تُقْضٰی ۔نَفَعَنَا اللّٰہُ بِعُلُوْمِہٖ وَاَسْرَارِہٖ وَعِرْفَانِہٖ ۔از بغداد عند العصر (۱۵ شوال و ۱۱ جنوری) در قطارِ آہن روانہ شدیم، بہ صباحِ شنبہ بہ بصرہ رسیدیم و آن جا در سیارہ بہ زیارت حضرت ابن سیرین و حضرت حسن بصری و حضرت زبیر بن العوام رضی اللہ عنہم رفتیم و تا نصف النہار بہ مینا رسیدیم و در باخرہ جاے خود گرفتیم و بعد از ساعتِ یک باخرہ حرکت کرد۔ عاجز از حضرت ایشان قدس اللہ سرہ درج ذیل شعر شنیدہ بود۔ آن وقت بہ یاد آمد و خواند۔

سر افگندیم بِسْمِ اللّٰہِ مَجْرٖىهَا وَمُرْسَاهَا　　　درین دریائے بے پایان درین طوفان شور افزا

بہ صباح روز پنجم کہ روز پنجشنبہ بست و یکم شوال و شانزدہم جنوری بود، باخرہ بہ کراچی رسید۔ و آن جا با حضرتِ برادر کلان و فرزند دلبند ایشان عبد الرحمٰن آقا و جناب نواب زادہ لئیق احمد خان انصاری پانی پتی و حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی، و حضرت عبد اللہ جان معروف بہ شاہ آقا فرزند اکبر فخرِ خاندانِ مجددیہ حضرت محمد حسن آقا ساکن ٹنڈہ سائیداد متصل ٹنڈہ محمد خان ۔علاقہ حیدر آباد سندھ۔ و حاجی فقیر محمد مع فرزند عبد اللہ جان ساکن کوئٹہ و باجماعتے از مخلصین ملاقات شد۔ بہ روز دوم با یاران بہ ٹنڈۂ سائیداد برائے زیارت حضرت محمد حسن آقا رفتیم و یک شب آنجا قیام کردہ با دعا ہائے حضرت ایشان از انجا بہ حیدر آباد رسیدیم و از حیدر آباد بہ دہلی روانہ شدیم و بہ صباح روز دوشنبہ ۲۵ شوال ۱۳۵۴ھ ۔۲۰ جنوری ۱۹۳۶ء۔ بہ مستقطِ راس دہلی رسیدیم۔ حضرت برادر کلان بہ وجہ احسن انتظام استقبال کردہ بودند۔ خلق خدا بہ محطہ قطار رسیدہ بود، و برائے جمیع افراد انتظام فطورِ مفتخر در خانقاہ شریف کردہ بودند۔ از اعظم گڑھ جناب مولانا

مولوی محمد عمر واز مدرسۂ عبد الرب اساتذۂ کرام وجمعے از علماء افغانستان وبلوچستان وجنرل قونصل افغانستان صلاح الدین خان سلجوقی ومخلصین قدر دان از اطراف ہند آمدہ بودند پروردگار حضرت برادر کلان اجر باد دہد این اجتماع واین انتظام بہ یُمن مساعی جناب ایشان بود، اَدَامَ اللّٰهُ اِرْشَادَهٗ وَمَتَّعَنَا بِفَضَائِلِهٖ وَمَعَارِفِهٖ۔

تالیفات پروردگار جل شانہ وعم احسانہ بہ فضل وکرمِ خویش عاجز را شوقِ مطالعہ عنایت کردہ است۔ در مصر روزے شخصے برائے ملاقات آمد، وے از شناسایانِ صاحبِ عمارۃ احمد قبانی بود۔ چون ویرا علم شد کہ عاجز مشغولِ مطالعہ ودرس است۔ یک رقعہ بنام عاجز نوشت، بعد از سلام و اشتیاقِ ملاقات این دو شعر نوشتہ بود۔

سَهَرِیْ لِتَنْقِيْحِ الْعُلُوْمِ اَلَذُّ لِیْ — مِنْ وَصْلِ غَانِيَةٍ وَطِيْبِ عِنَاقِ
وَاَلَذُّ مِنْ نَقْرِ الْفَتَاةِ لِدَفِّهَا — نَقْرِیْ لِاُلْقِیَ الرَّمْلَ عَنْ اَوْرَاقِ

شوق عاجز را دیدہ آن شخص این دو شعر نوشتہ بود۔ پروردگار این شوق را تا آخر اوقات باقی دارد۔ بہ دورانِ مطالعہ احیاناً عاجز بعض فوائد را جمع می کند یا در موضوعے چیزے بہ خیالش می آید، آن را قلم بندی می کند و آن صورت تالیفے پیدا می کند۔ تا این زمان عاجز درج ذیل کتاب ہا تالیف نمودہ است۔

۱۔ الأسانید العالیہ مع صورۃ الشہادہ۔ بہ عربی۔ اجازات واسانید را جمع کردہ است و طبع نہ شدہ است۔

۲۔ الخیر المزید فی اعراب الآیۃ وکلمۃ التوحید، بہ عربی در ۱۳۶۰ھ تالیف شدہ وتا حال طبع نہ شدہ۔

۳۔ القول السنی فی الذب عن الشیخ عبد الغنی۔ بہ فارسی است کہ در ۱۳۶۰ھ تالیف شدہ حضرت شاہ عبد الغنی محدث دار الہجرہ را رسالۂ ایست شفاء السائل فی اجوبۃ المسائل خدا ناترسے بران رسالہ اعتراضات کردہ۔ عاجز ردِ وے کردہ، این ہم طبع نہ شدہ۔

۴۔ الحجۃ فی مسألۃ اللحیۃ والقبضہ بہ فارسی است کہ در ۱۳۶۶ھ تالیف شدہ۔ جماعتے از علماء مطالعۂ آن کردہ اند۔ بیشتر تحسین وبعض ایرادات گرفتہ اند۔ وَلَا عَجَبَ فِیْ ذٰلِكَ فَلِلّٰهِ فِیْ عِبَادِهٖ شُئُوْنٌ، مولوی ضیاء اللہ خان عاصی رامپوری رحمہ اللہ این کتاب را بہ اُردو ترجمہ کردہ اند۔

۵۔ بزمِ خیر از زید در جواب بزمِ جمشید۔ بہ اُردو است کہ در ۱۳۷۳ھ تالیف وطبع شدہ۔ وصل بلگرامی رسالۂ بزمِ جمشید نوشتہ وبر سیدی وسندی وحجتی ومرشدی قدس اللہ سرہ العزیز ایرادات واعتراضات کردہ، عاجز رد اقوال وے درین رسالہ کردہ۔

۶۔ مجموعۂ خیر البیان کہ مشتمل بر سہ رسائل است (۱) خیر البیان فی مولد سید الانس والجان۔

(۲) خیر المورد فی اثبات المولد (۳) نظم شمائل، واین نام تاریخی است۔ در ۱۳۷۳ھ این مجموعہ مبارکہ طبع شد۔

۷۔ مَنَاہِجُ السَّیْرِ وَمَدَارِجُ الْخَیْرِ۔ بہ فارسی است در بیانِ سلوک مجددیہ در ۱۳۷۶ھ بہ طبع رسیدہ۔

۸۔ تقویمِ خیری در ۱۳۷۶ھ بہ اُردو تالیف شدہ واین نام تاریخی است طبع نہ شدہ۔

۹۔ رسالہ خیر المقال فی رویۃ الہلال در ۱۳۷۸ھ بہ اُردو نوشتہ شدہ وبہ طبع رسیدہ۔

۱۰۔ مَاذَا قَالَ الْأَئِمَّۃُ فِی ابْنِ تَیْمِیَّۃَ۔ بہ اردو است ونام اُردو "ابن تیمیہ اور اُن کے ہم عصر علماء" است، در حیدرآباد دکن زیرِ طباعت است۔

۱۱۔ مسئلہ ضبطِ ولادت۔ تاریخی نام است کہ در ۱۳۸۹ھ بہ معرضِ وجود آمدہ، بہ اُردو است ومکرر طبع شدہ۔ کسانے کہ از علم بہرۂ تام نہ دارند خواستند کہ این رسالہ را رد کنند وکتابے بنویسند ولیکن "مَا کُلُّ مَا یَتَمَنَّی الْمَرْءُ یُدْرِکُہٗ" برحالِ ایشان صادق آمد، مجبوراً خاموش ماندند۔ ذٰلِکَ مِنْ فَضْلِ اللہِ عَلَیْنَا۔

۱۲۔ مَنْہَجُ الْأَلْبَابِ فِی السَّلَامِ عَلَی الْأَنْبِیَاءِ وَالرِّضَا عَنِ الْأَوْلِیَاءِ۔ بہ اُردو نوشتہ شدہ وطبع شدہ وباز بہ فارسی نوشتہ شدہ وبہ طبع رسیدہ۔

۱۳۔ رسالہ وحدت الوجود۔ در ۱۳۹۰ھ بہ اُردو نوشتہ شدہ وبہ طبع رسیدہ وباز بہ فارسی نوشتہ شدہ وبہ طبع رسیدہ۔

۱۴۔ اَلنَّبِقَاتُ مِنَ الطَّبَقَاتِ۔ عاجز مطالعہ طبقات ابن سَعد در ۱۳۹۱ھ کرد سبحان اللہ چہ کتابِ مبارک است۔ عاجز حضرت ایشان قدس سرہ را دیدہ بود کہ بہ شوق تمام این کتاب مبارک را از اُورِبّا بہ ذریعہ حاجی عبداللہ عمر میمن کہ در بمبئی بود طلب فرمودند ومطالعۂ آن می کردند۔ آن نسخہ نزد برادر عزیز است۔ چون این مبارک کتاب ثانیاً در بیروت طبع شد عاجز آن را حاصل کرد وبہ دورانِ مطالعہ بعض فوائد را جمع کردہ بہ نَبِقَات موسوم کرد۔ این کتاب بہ عربی است وبہ طبع نہ رسیدہ۔

۱۵۔ مقامات خیر کتاب کبیر است کہ در ۱۳۹۲ھ بہ اُردو نوشتہ وطبع شدہ ونامش تاریخی است۔

۱۶۔ مقاماتِ اخیار بہ فارسی واین ہم نام تاریخی است واین مبسوط کتاب است کہ بفضل اللہ واحسانہ بہ اتمام رسیدہ ودر مستقبل قریب ان شاء اللہ بہ حلیۂ طبع آراستہ شدہ ہدیۂ ناظرین خواہد شد مقصد از این دو کتاب بیانِ احوالِ حضرت پیر ومرشدِ برحق است قدس اللہ سرہ الاقدس، پروردگار درجات حضرت ایشان را بلند کند، ہرچہ بہ این عاجز ظاہراً وباطناً رسیدہ از یُمنِ توجہاتِ آن خیر جہان است۔

نیاوردم از خانہ چیزے نخست　　تو دادی ہمہ چیز ومن چیز تست

روزے حضرت ایشان تبسم فرمودہ حدیث شریف۔ اَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ۔ خواندند۔ آن تبسم نمودن وخواندن حدیث مبارکہ بہ منزلۂ كَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلَيْهِ وَاَسْمَعُ مِنْهُ۔ در سویدا ر قلب وحافظۂ خیال ثبت است۔ وہر گاہ آن وقت وآن کیفیت بہ یاد می آید، لذتِ تازہ رُوے می دہد "ہر زمان از غیب جانِ دیگر است"، صادق می آید۔

وعاجز را تالیفے است در اُردو کہ از وجہ اشتغال بہ مقاماتِ خیر ومقاماتِ اخیار بہ اتمام نہ رسیدہ، واین تالیف در ردِ کتابِ ایم۔ مجیب صدر جامعہ ملیہ دہلی، است کہ نامش "دی انڈین مسلمز" است۔ در این کتاب نسبت بہ حضرت امام ربانی مجدد الفِ ثانی قدس اللہ سرہ الاقدس اکاذیب زیاد نوشتہ، عاجز بہ جناب عابد رضا بیدار گفت کہ ترجمۂ آن عبارات بکنند۔ پروردگار ایشان را اجر با دہد کہ بہ اُردو ترجمۂ ہذیاناتِ مذکور الصدر کردہ بہ عاجز دادند۔ اِن شاء اللہ تعالیٰ بعد از طباعتِ این کتابِ "مقاماتِ اخیار" تکمیلِ آن تالیف خواہد کرد، وفقہ اللہ تعالیٰ للاکمال۔

وعاجز را دو بیاض اند یکے در عربی وفارسی ونامِ آن نُخْبَةُ الْاَدِيْبِ وَسُفْرَةُ اللَّبِيْبِ است و دیگرے در اُردو کہ نامش "تحریرات ابوالحسن" است واین نام تاریخی است کہ از سال آغاز ۱۳۷۷ھ خبر می دہد۔ بعض تحقیقاتِ خود را عاجز درین ہر دو بیاض نقل می کند۔

غرض نقشے است کز ما یاد ماند | کہ ہستی را نمی بینم بقائے

شعر وسخن روزے حضرت ایشان در دہلی برائے تفریح در عربہ می رفتند، بہ جناب شیخ محمد یوسف مولوی سردار احمد وکیل فرمودند۔ شما یان زید را طریقۂ شعر گوئی چرا نمی آموزید" این ہر دو افراد از عزیزان رامپور بودند وقیام ایشان در خانقاہ شریف بودہ۔ بہ صباحِ روزِ دوم ایشان عاجز را نشاندہ چند شعر بہ اُردو گفتند وبرائے عاجز "ثروت" تخلص پسند کردند۔ چون بعصر ہمراہِ حضرت ایشان بہ تفریح روان شدند عرض کردند، ما برائے زید ثروت تخلص پسند کردہ ایم۔ فرمودند ثروت را چہ حاجت است۔ نامش جائے تخلص می گیرد" این ارشادِ حضرت ایشان در ۱۳۴۱ھ بودہ۔ از روزے کہ حضرتِ ایشان نسبت بہ عاجز این سخن فرمودند، مترقب ظہورِ این ملکہ شدہ، بہ اوائلِ ذی الحجہ ۱۳۴۵ھ از خود چند شعر بہ اُردو بر زبان آمد، واز آن روز ہر گاہ "آمد" می شود عاجز چیزے بہ اُردو یا بہ فارسی یا بہ عربی می گوید، کار بہ "آورد" نہ وارد "آمد" راحدے نیست۔ نوبتے آمد شدہ وصد وچہل شعر بہ اُردو نظم شدہ، چون نظم الکیہ موسوم بہ "نغمۂ ہجران" در ۱۳۵۴ھ بہ ظہور آمد، حضرت محمد حسین آغا سرہندی ساکنِ مقام بوٹلہ ڈاک خانہ سامارا۔ علاقہ شہر پارکر۔ سندھ۔ قطعۂ تہنیت بہ عاجز نوشتند و در آن قطعہ بعض اشعار حافظ شیرازی نیز مندرج کردہ بودند، عاجز بہ ایشان درجِ ذیل قطعہ نوشت۔

قَدْ اَتَتْ مَالُكَةٌ مَنْظُوْمَةٌ | مِنْ بَلِيْغٍ ذِىْ صِفَاتٍ بَاهِرَه
قِطْعَةٌ مُزْدَانَةٌ فَتَّانَةٌ | جَاذِبَةٌ كَالْعُيُوْنِ السَّاهِرَه

كُلُّ شِعْرٍ وَرْدَةٌ فِيْ حُسْنِهٖ ... كُلُّ لَفْظٍ مِثْلُ دُرٍّ فَاخِرَه
بَهْجَةُ الْأُسْلُوْبِ مِنْ مِيْزَاتِهَا ... دِقَّةُ التَّعْبِيْرِ فِيْهَا ظَاهِرَه
إِنَّهَا مِنْ حُسْنِ سَبْكٍ أَصْبَحَتْ ... فِيْ سَنَاهَا كَالْبُدُوْرِ السَّافِرَه
كَمْ مِنَ الْأَمْثَالِ فِيْ طَيَّاتِهَا ... لَأْلَأَتْ مِثْلَ النُّجُوْمِ الزَّاهِرَه
وَاحْتَوَتْ مِنْ حَافِظٍ أَشْعَارَهُ ... نَشْوَةُ الشِّيْرَازِ جَاءَتْ آخِرَه
يَا لَهَا مِنْ نَبْعَةٍ فَيَّاضَةٍ ... ضَارَعَتْ حُسْنَ الْعُيُوْنِ السَّاهِرَه
كَيْفَ لَا تَسْمُوْ إِلَى الْمَجْدِ وَقَدْ ... هَذَّبَهَا اللَّوْذَعِيُّ النَّادِرَه
مَنْ حُسَيْنٌ ذُوْ ذُكَاءٍ نَالَ مِنْ ... كُلِّ عِلْمٍ بِسِهَامٍ وَافِرَه
قَالَهَا فِيْ مَدْحِ أَشْعَارِ الَّتِيْ ... قُلْتُهَا فِيْ ذِكْرِ يَوْمِ الدَّائِرَه
رَفَعَ الْمَدْحُ قَصِيْدِيْ شَأْنَهُ ... فَلَهُ مِنِّيْ مَدَائِحُ عَاطِرَه
وَلْيُرَ فِّلْهُ الْإِلٰهُ دَائِمًا ... فِي الْهَنَاءِ وَالنِّعَمِ الْغَامِرَه

دعاجز چون رسالہ الخیر المزید تالیف کرد، گفت

هٰذَا هُوَ الْخَيْرُ الْمَزِيْدُ حَقِيْقَةً ... يَأْتِيْكَ بِالْخَيْرَاتِ مَا لَمْ تَعْلَمَا
قَدْ أَعْرَبَ الْأَمْرَ الَّذِيْ مِنْ قَبْلِهٖ ... أَضْحَى قُرُوْنًا فِيْ خِفَاءٍ مُعْجَمَا
وَامْتَازَ بِالتَّحْقِيْقِ عَنْ أَتْرَابِهٖ ... وَبِنَهْجِهِ الْمُخْتَارِ فَاقَ الْأَقْدَمَا
وَازْدَانَ بِالْمَعْنَى الْجَمِيْلِ وَنَالَ مِنْ ... كُلِّ الْفَضَائِلِ مَا أَعَزَّ وَأَكْرَمَا
فَاسْمَعْ أُخَيَّ مَقَالَتِيْ وَاعْمَلْ بِهَا ... لَا تَحْكُمَنْ قَبْلَ الْخِتَامِ فَتَنْدَمَا
فَالْحُكْمُ فَرْعٌ عَنْ تَصَوُّرِهٖ فَإِنْ ... تَسْلُكْ سَبِيْلًا غَيْرَهُ لَا تَسْلَمَا
وَإِذَا حَكَمْتَ فَلَا تَكُنْ مُتَعَنِّتًا ... وَانْصِفْ هَدَاكَ اللّٰهُ مَا لَمْ تَفْهَمَا
وَلْتَعْلَمْ أَنَّ الْمَرْءَ قَدْ يُخْطِيْ كَمَا ... يَأْتِي الصَّوَابَ فَلَا تَكُنْ مُتَذَمِّمَا
وَاللّٰهُ يَهْدِيْنَا الصَّوَابَ فَإِنَّهُ ... أَهْلٌ لِذَاكَ وَفَضْلُهُ قَدْ عَمَّمَا
صَلَّى الْإِلٰهُ عَلَى الْحَبِيْبِ الْمُصْطَفٰى ... وَالْآلِ وَالصَّحْبِ الْكِرَامِ وَسَلَّمَا

قدرے از شعر فارسی درطیِّ این کتاب نوشتہ شدہ، اینجا عاجز از نظم "تذکرۂ لحد" چیزے می نویسد۔

رُو کجا داری تو اے ابرِ بہار ... اشک ریزی بر کدامین لالہ زار
لالہ زارِ طبعِ من را سیر کن ... کز سحابِ لطف گشتہ آبیار
مُرغِ فکرم محوِ سیرِ باغ شد ... نغمۂ خوش می سراید چون ہزار
از سرِ تنہا زہے شادی کند ... از دلِ محزون برد رنج و غبار
بہرِ عاقل درسِ عبرت نغمہ اش ... اہلِ وجد از حُسنِ معنی بے قرار

مستفید از فیض وے ہریک شدہ — تو نصیبِ خود ببر ابرِ بہار
وان کہ مدہوش است در ناز و نعم — بر سرش این پند گوید بار بار
ساکنِ قصرِ مُشَیَّد گوش دار — تا بہ کے این خوابِ غفلت ہوشیار
در جہان مثلِ مسافر آمدی — زندگانی را نہ شاید اعتبار
مرکبِ عمرت روان است تیز تیز — نفسِ بد خواہت ترا کردہ شکار
ہیچ دانی از مآلِ این سفر — چیست پیشت کیست اندر انتظار
منتظر در رہ نشستہ ولے موت — حُفرۂ تاریک پیشت زینہار
در چنین احوالِ سخت و مُدلَہِم — چون روانی مثلِ اشتر بے مہار
از تغافل ہیچ خیرے کس ندید — صاحبش باشد ذلیل و شرمسار
از خرد بشنو کلامِ دل پسند — نشنوی اے جان کلامش بار بار
این ولاد تنہا زبہرِ موت ہست — این بناہا گشتہ از بہرِ دمار
توشۂ بردار بہرِ آخرت — مغتنم دان این حیاتِ مستعار

تا توانی ذکرِ مولیٰ کردہ باش
زیبد بایَد نورِ حق شمعِ مزار

ختم سازم این بیان را بر دعا — دست بردارم بہ عجز و انکسار
در جنابِ بارگاہِ قدسِ حق — آن کہ لطفش بے حساب و بے شمار
ہر یکے از خوان وے یا بد نصیب — مومن و کافر، مطیع و زشت کار
اے خدائے مہربان رحمان توئی — تو رحیمی، تو کریمی کردگار
بر درت آمد گدائے مستمند — مجرم و مخطی، ذلیل و شرمسار
جُرمہا کردہ ولے داند ہمین — اُمّتے[له] عاصی و رب آمرزگار
غیر درگاہت نہ دارد مامنے — از عطایت نیست دیرا اصطبار
ہیچ منگر سوے اعمالِ بدش — رحمتت را بنگر اے پروردگار
چشم دارد بر عمیمِ فضلِ تو — لُطف کن مولیٰ بہ حالِ خستہ زار
عفو کن یارب گناہانش ہمہ — ہر چہ باشد از صغار و از کبار
در حیاتش خیر باشد ہمقرین — در مماتش دور باشد از صَغَار
در لحد محفوظ ماند از عذاب — روزِ محشر ہم نہ بیند خزی و عار
زیرِ دامانِ جنابِ مصطفیٰ — منزلے یا بد بہ آن دار القرار
بنگرد چشمش جمالِ دل رُبا — مُبتَہِج گردد دلش از وصلِ یار

[له] اشارت است الی ما رواہ اہل السیر۔ اُمّۃٌ مُذنِبَۃٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ

والدین واقربا، اہل و عیال | شادمان ہریک بود درآن دیار
پیرومرشد شہ ابوالخیر ولی | در ریاضِ قدس باشد ذی وقار
خادمان را دستگیر یہا کند | روزِ محشر آن شہِ والاتبار
مخلصانش در بہشت آیند کل | فوج در فوج و قطار اندر قطار
از مسلمانان الٰہی ہریکے | داخلِ جنت شود بے انتظار
یاالٰہی این دعائے عاجزاست | نالۂ موزون شدہ بے اختیار

فَاسْتَجِبْ مَوْلَایَ مَاقَدْ قَالَہٗ
رحم کن برحالِ زیدِ دل فگار

سلسلۂ مبارکہ رشتہ درگردنم افگندہ دوست | می برد ہر جا کہ خاطر خواہِ اوست

بہ اوائل جمادی الاولیٰ ۱۳۳۵ھ وقتے کہ حضرت برادر کلان را خلافت عطا کردند عاجز را داخلِ سلسلۂ مبارکہ کردند، روزے درکوئٹہ بہ عاجز گفتند۔ ماترا در سلسلہ شریفہ داخل کردہ ایم، بہ کارِ باطن خود را مشغول دارے

ذکر کن ذکر تا ترا جان است | پاکیٔ دل ز ذکرِ رحمان است

تا دو سال معمول حضرت ایشان بود کہ در ہر ہفتہ یک روز بہ اُوکھلا برائے تفریح تشریف می بردند۔ بہ زیرسایۂ درختے برائے حضرت ایشان فرش کردہ می شد، آن جا بہ ذکر شریف مشغول می شدند و ما یان سیر و تفریح می کردیم۔ مردمان این جا شکارِ ماہی می کردند، ما ہر سہ برادران نیز خیطِ متین و شص مہیا کردیم، و در آب انداختیم در خیطِ عاجز ماہی در آمد، آن جا یک پیرمرد نشستہ بود، وے ماہی را از آب کشید و بہ خدمتِ حضرت ایشان بردہ گفت۔ این ماہی از قسمِ اعلیٰ است و نام این قسم "رہو" است۔ بہ وقت مراجعت بہ ہاشم جمریانی کہ دران ایام خدمت حضرت ایشان می کرد فرمودند "ببین ہاشم کہ این ماہیٔ عمدہ را زید شکار کردہ است، من از پروردگار امید دارم کہ وے نصیبۂ خوب خواہد یافت۔ از ذرے کہ عاجز این نوید شنیدہ پُر امید است۔

گر میل کند سوے ہلالی عجبے نیست | شاہان چہ عجب گر بنوازند گدا را

ملا عبدالعزیز ولد ملا عبدالحکیم آخوندزادہ قوم ملازی کاکڑ، ساکن قریۂ گل محمد، کوئٹہ، از مخلصین حضرت ایشان بود۔ و کتابہا کہ از تجار بمبئی طلب کردہ می شد بہ توسطِ ایشان می شد۔ نوبتے چون از بمبئی کتابہا طلب کردہ شد ما ہر سہ برادر بہ ملا عبدالعزیز برائے مجموعۂ دلائل الخیرات گفتیم کہ از بمبئی طلب کند، چون "پارسل" رسید ملا عبدالعزیز نزد حضرت ایشان آن پارسل را کشاد و سہ نسخہ مجموعۂ دلائل الخیرات را بہ یک سو نہاد۔ اتفاقاً نظرِ حضرت ایشان بران نسخ افتاد، فرمودند "آیا فرزندان ما این نسخ را طلب کردہ اند"؟ عبدالعزیز بہ اثبات جواب داد۔ حضرتِ ایشان بسیار خوش شدند و فرمودند۔ برو و بہ فرزندانِ ما بگو کہ ما بہ شما یان اجازت

گُلی می دہیم"۔ امام الطریقہ حضرت سیّد محمد بہاء الدین نقشبند فرمودہ اند: رحمتِ حق بہانہ می جوید، رحمتِ حق بہانہ می جوید۔ ما یان بہ شوق قصیدۂ منفرجہ کہ دران ایام از حضرت ایشان می خواندیم مجموعہ دلائل الخیرات را طلب کردیم و پروردگار این احسانِ عظیم فرمود۔ فَلِلّٰہِ الحمدُ وَلَہُ الشُّکرُ۔ در ماہ شوال ۱۳۴۰ھ حاجی مُلا احمد خان ملّا خیل یک افغانی را نزد عاجز بہ کوئٹہ بلوچستان آورد و گفت کہ این شخص را در سلسلۂ شریفہ داخل کنید و گفت کہ این امرِ حضرتِ ایشان است۔ چنانچہ عاجز آن افغانی را بیعت کرد۔ پروردگار جل شانہ حضرت ایشان را درجاتِ کاملہ عنایت فرماید۔ بہ ہر طور سعیہا می فرمودند کہ اصلاح فرمایند، گاہ بہ لُطف، گاہ بہ قہر، گاہ بہ ضرب، گاہ بہ طرز سائے تنبیہاتِ حضرت ایشان بر احوالِ عاجز بیش بود تا آن کہ در دلِ عاجز خطرہ لاحق شد کہ حضرت ایشان را با عاجز عناد است۔ چون عاجز از وجہ کارے بہ خدمت مبارک حاضر شد، بہ محبت تمام فرمودند: "زید تو چرا عناد می کنی"۔ چون کہ بہ دلِ عاجز این خیال بہ نسبت حضرت ایشان گزشتہ بود از این جہت بے ساختہ بر زبانش آمد: "جی حضرت، شما با من عناد می کنید"۔ جی کلمۂ تعظیم است کہ بہ اُردو استعمال می شود و مایان، برادران و خواہران، حضرت ایشان را بہ جی حضرت خطاب می کردیم۔ حضرت ایشان کلام عاجز شنیدہ متحیر گشتند و فرمودند: "زید، من بہ قسم می گویم کہ مارا با تو عناد نیست۔ ہرچہ می کنیم برائے اصلاح تو می کنیم"۔ وَالامرُ کَمَا قَالَہُ قُدِّسَ سِرُّہٗ، عاجز ہرچہ عرض کرد از نادانی خود کرد۔ و منظورِ خدا بود کہ آن خیال فاسد بالکلیہ زائل شود و در راہِ فیض بندشے را اثر نماند۔ پنجاہ و شش سال گزشتہ ہر گاہ خیال آن واقعہ می آید بہ حیرت می ماند، وَکَانَ ذٰلِکَ قَدَرًا مَّقْدُوْرًا۔

وَکَمْ لِلّٰہِ مِنْ لُّطْفٍ خَفِیٍّ ... یَدِقُّ خِفَاہُ عَنْ فَہْمِ الذَّکِیِّ

مسلکِ عاجز مسلکِ حضراتِ کرام قدس اللہ اسرارہم مسلکِ این عاجز است۔ حضرت عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ بہ شاگردانِ خود می فرمودند۔ کَمَا فِی الفَصْلِ الثَّالِثِ مِنْ بَابِ الاِعْتِصَامِ بِالکِتَابِ وَالسُّنَّۃِ مِنَ المِشْکٰوۃِ مَنْ کَانَ مُسْتَنًّا فَلْیَسْتَنَّ بِمَنْ قَدْ مَاتَ فَاِنَّ الْحَیَّ لَا تُؤْمَنُ عَلَیْہِ الْفِتْنَۃُ، اُولٰئِکَ اَصْحَابُ مُحَمَّدٍ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ کَانُوْا اَفْضَلَ ہٰذِہِ الْاُمَّۃِ اَبَرَّہَا قُلُوْبًا وَّاَعْمَقَہَا عِلْمًا وَّاَقَلَّہَا تَکَلُّفًا اِخْتَارَہُمُ اللّٰہُ لِصُحْبَۃِ نَبِیِّہٖ وَلِاِقَامَۃِ دِیْنِہٖ فَاعْرِفُوْا لَہُمْ فَضْلَہُمْ وَاتَّبِعُوْہُمْ عَلٰٓی اٰثَرِہِمْ وَتَمَسَّکُوْا بِمَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ اَخْلَاقِہِمْ وَسِیَرِہِمْ فَاِنَّہُمْ کَانُوْا عَلَی الْہُدَی الْمُسْتَقِیْمِ۔ یعنی کسے کہ می خواہد کہ بر راہ راست رود پس باید کہ اقتدا بہ کسانے کند کہ از دنیا گزشتہ اند، بہ درستی کہ زندگان از فتنہ و ابتلا مامون نیستند۔ آن افراد یارانِ محمد اند صلی اللہ علیہ وسلم کہ افضل این امت اند و قلوب ایشان نیک ترین قلبہا و علم ایشان اعمق از روئے علم و اقل از روئے تکلف و تصنع۔ پروردگار ایشان را برگزید برائے صحبتِ پیغمبر خود صلی اللہ علیہ وسلم و برائے اقامتِ دین وے پس بشناسید

برائے ایشان فضل ایشان را و پیروی کنید ایشان را بر آثار ایشان، و چنگ در زنید بہ آں چہ توانید از اخلاق ایشان و روشِ ایشان، بہ درستی کہ بودند ایشان بر راہِ راست در غایتِ راستی" و در فصلِ دوم از کتاب الفتن مشکات از عبداللہ بن عمرو بن العاص روایت است۔ اِنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ قَالَ کَیْفَ بِکَ اِذَا اُبْقِیْتَ فِیْ حُثَالَۃٍ مِنَ النَّاسِ مَرِجَتْ عُھُوْدُھُمْ وَاَمَانَاتُھُمْ وَاخْتَلَفُوْا فَکَانُوْا ھٰکَذَا وَشَبَّکَ بَیْنَ اَصَابِعِہٖ قَالَ فَبِمَ تَاْمُرُنِیْ، قَالَ عَلَیْکَ بِمَا تَعْرِفُ وَدَعْ مَا تُنْکِرُ وَعَلَیْکَ بِخَاصَّۃِ نَفْسِکَ وَاِیَّاکَ وَعَوَامَّھُمْ وَفِیْ رِوَایَۃٍ اِلْزَمْ بَیْتَکَ وَاَمْلِکْ عَلَیْکَ لِسَانَکَ وَخُذْ مَا تَعْرِفُ وَدَعْ مَا تُنْکِرُ وَعَلَیْکَ بِخَاصَّۃِ نَفْسِکَ وَدَعْ اَمْرَ الْعَامَّۃِ۔ یعنی آں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ عبداللہ بن عمرو بن العاص فرمود، چہ حال باشد ترا بہ آن وقت کہ باقی بمانی در تحیر مردم کہ مختلط و فاسد گشتہ عہدہائے ایشان و امانت ہائے ایشان، و میانِ خود اختلاف کروند و در افتادند در یک دیگر۔ عبداللہ گفت، پس مرا بہ چہ چیز امر می فرمائی، فرمود۔ لازم گیر بر خود عمل بہ آنچہ کہ می شناسی و بہ گزار آن را کہ نہ می شناسی و لازم گیر خاصہ نفس خود را و دور دار خود را از عوام النّاس۔ و در روایتے این چنین آمدہ کہ لازم گیر بر خود خانہ خود را و محکم نگہ دار بر خود زبانِ خود را و بگیر آن چہ شناسی و بگزار آن چہ نشناسی، و لازم گیر خاصہ نفسِ خود را و بگزار امرِ عوام را"

از روزے کہ تقسیم ہند شدہ در احوال وطن تغیر تام آمدہ۔ در ہر مسجد شریف، صَغِیْرًا کَانَ اَوْ کَبِیْرًا۔ آلات مکبر الصوت نصب شدہ، اذان در این آلات می دہند، چون کہ اوقاتِ اذان و جماعت در ہر مسجد شریف علیحدہ است لہٰذا اذانِ یک مسجد سببِ افسادِ نمازِ دیگر مساجد می شود، و در بعض مساجد قبل از نمازِ فجر و در بعض دیگر بعد از نمازِ فجر وعظ و ارشاد کردہ می شود، و در بعض مساجد قراءتِ نماز در این آلات می کنند، مؤذن و واعظ و امام مظاہرِ خوش الحانی می کنند، حالانکہ جائے لاحول خواندن می باشد عاجز چون وعظ این گروہ می شنود، شعر حافظ شیراز رحمہ اللہ بہ یادش می آید۔

واعظان کین جلوہ بر محراب و منبر می کنند	چون بہ خلوت می روند آن کار دیگر می کنند

حق تعالیٰ می فرماید۔ لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ کَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰہِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ،۔۔۔۔ واعظان را اُجرت و مزد مقرر است۔ این واعظانِ در رمضان دو وعظ می کنند، دو ساعت در روز و دو ساعت در شب از دستِ ایشان خلقِ خدا بہ عذاب می باشد، چون کہ مقصد این واعظان حصولِ دراہم است، لہٰذا ایشان را نہ از نماز دیگران غرضے و نہ بر احوالِ مریضان نظرے، در کتاب الفتن مشکات از صحیحین روایت است عن اسامۃ بن زید قَالَ اَشْرَفَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ عَلٰی اُطُمٍ مِنْ آطَامِ الْمَدِیْنَۃِ فَقَالَ ھَلْ تَرَوْنَ مَا اَرٰی، قَالُوْا لَا، قَالَ فَاِنِّیْ اَرَی الْفِتَنَ تَقَعُ خِلَالَ بُیُوْتِکُمْ کَوَقْعِ الْمَطَرِ۔ حضرت اسامۃ بن زید رضی اللہ عنہما

گویدکہ بالابرآمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بر حِصنے از حِصنہائے مدینۂ منورہ پس بگفت۔ آیا می بینید شما چیزے راکہ من می بینم گفتند نہ می بینیم، فرمودند بہ درستی کہ من فتنہ ہا را می بینم کہ می افتند در فرجہائے خانہ ہائے شما مانند افتادن باران"۔ از وجہ این آلات روز وشب وقوع فتن است بر خانہ ہا، عاجز می بیند کہ بعض افراد برائے فاتحہ و مراقبہ می آیند واز وجہ نشریاتِ فاسقانہ وشورِ واعظان پریشان خاطر می شوند۔ خانقاہ شریف کہ کنجِ عافیت وجائے ذکر وفکر بود از وجہ این گونہ شور وشر سکون وطمانینت را گم کردہ۔ اِلَی اللّٰہِ الْمَفْزَعُ وَاِلَیْہِ الْمُشْتَکٰی۔

کتبِ مملوکہ | حضرت ایشان قدس سرہ در حیاتِ مبارکۂ خود چند بار بہ حضرت والدۂ ماجدہ وخواہرانِ محترمات فرمودہ بودند کہ سرمایۂ کتب از پسرانِ من است"۔ چون حضرت ایشان رحلت فرمودند متروکاتِ ایشان تقسیم کردہ شد، حضرت والدہ ماجدہ وخواہران بہ تقسیم کنندگانِ املاک گفتند کہ کتابہا در حصۂ ہر سہ برادران است چنان چہ تقسیم کتاب ہا بر ہر سہ برادر شد، حضرت ایشان قدس سرہ از بیشتر کتابہا سہ نسخہ داشتند مع ذلک از بعض کتب عاجز محروم ماند، تا وقتے کہ تقسیم ہند نہ شدہ بود، کتاب ہائے حضرات برادران در خانقاہ شریف دہلی بود وکسے را وقتے پیدا نہ شد بعد از تقسیم ہند عاجز را دقت در پیش آمد لہٰذا بہ اقتناء بعض کتب سعی کرد، مثلاً شرح معانی الآثار، بدائع الصنائع از امام کاسانی، تبیین الحقائق از امام زیلعی، فتح القدیر از امام ابن ہمام، البحر الرائق والاشباہ والنظائر لابن نجیم، احکام القرآن از جصاص، التفسیرات الاحمدیہ از مُلّا جیون، تفسیر الجامع لاحکام القرآن از قرطبی، تفسیر کشف الاسرار وعدۃ الابرار از شیخ الاسلام ہرات، تفسیر الجواہر از طنطاوی جوہری، تفسیر روح البیان از اسماعیل حقی، حاشیۂ گازرونی بر تفسیر بیضاوی، ضیاء التاویل از علامہ فودی، تفسیر دُرّ الاسرار از سید محمود بن سید حمزہ النقیب الدمشقی کہ بر نہج سواطع الالہام فیضی بہ حروفِ مہملہ نوشتہ شدہ، تفسیر سواطع الالہام از فیضی، تفسیر مظہری از قاضی ثناء اللہ پانی پتی، طبقات ابن سعد، مرقات المفاتیح از ملا علی قاری، نفح الطیب در تاریخ از مقری، النجوم الزاہرہ از اتابکی، اخبار مکہ از ازرقی، المنتظم از ابن جوزی، الدرر الکامنہ از ابن حجر عسقلانی، تاریخ الامم والملوک از طبری، البدایہ والنہایہ از ابن کثیر، منہاج السنۃ از ابن تیمیہ، مجموعہ رسائل ابن تیمیہ، القاموس المحیط از فیروزآبادی، لسان العرب از ابن منظور، اقرب الموارد مع ذیل از خوری لبنانی، المنجد از اب لوئیس یسوعی وغیر ازین ہم بعض کتب نفیسہ وقتے کہ عاجز بہ مصر رفتہ بود کتب علم ادب ودواوین وانشاء با خود از آن جا آوردہ بود۔ اگر بعد از تقسیم ہند صحبت عزیزان ویاران نہ ماند فضل پروردگار است کہ از مجالس علماء اعلام واولیائے عظام محروم نہ ماند۔

لَکَ الْحَمْدُ یَا مَنْ فَضْلُہٗ مُتَوَاتِرٌ ۔۔۔ وَیَا مَنْ لَہٗ جُوْدٌ عَمِیْمٌ وَّغَامِرٌ
لَکَ الْحَمْدُ مِنِّیْ فَاقْبَلِ الْحَمْدَ اِنَّنِیْ ۔۔۔ لِجُوْدِکَ وَالْاِحْسَانِ وَالْفَضْلِ ذَاکِرٌ

در مکتبۂ عاجز پنجصد ونود کتابہائے خطی (قلمی) موجود اند، ازین جملہ بعضے از نوادرات اند ودر تفاسیر د

حدیث و فقہ و تصوف و تاریخ مایحتاج الیہ موجود است از کتاب بشاراتِ مظہریہ یک نسخۂ قلمی در کتب خانہ لندن محفوظ است این کتاب از تالیفات حضرت شاہ نعیم اللہ بہرائچی است کہ از زبدۂ خلفائے حضرت مرزا جانِ جاناں مظہر شہید اند قدس اللہ اسرارہما۔ و برہامش این نسخہ حضرت شاہ غلام علی قدس سرہ جابہ جا چیزے نوشتہ اند عاجز عکس این کتاب مبارک از لندن طلب کردہ است بپروردگار این کتاب ہارا محفوظ دارد۔

سعادتِ حج و زیارت

نوبتِ اول عاجز با اُمّ ابی الفضل محمد ہمراہ حضرت برادرِ کلان بہ حج و زیارت رفتہ، بہ روز شنبہ بست و چہارم رمضان ۱۳۴۶ھ۔ ہفدہ مارچ ۱۹۲۸ء۔ از دہلی بہ بمبئی و بہ پنجشنبہ دوم شوال از بمبئی در باخرۂ "خسرو" بہ جدّہ روانہ شدیم و بہ شنبہ پانزدہم شوال ہفتم اپریل۔ بہ جدّہ و ہمان روز از جدّہ در سیارہ بہ مکہ مکرمہ رسیدیم و آن جا در خانۂ جناب شیخ ندیم احمد مجددی رحمہ اللہ قیام کردیم، و بہ شنبہ ہشتم ذی القعدہ (۲۸ اپریل) از مکہ مکرمہ بہ مدینہ منورہ روانہ شدیم و بہ چہارشنبہ دوازدہم ذی القعدہ بہ آن دیارِ مقدس رسیدیم، دوم ازماہ مئی بود، موسم بہ غایت گرم بود۔ ہر دم "شِدَّةُ الْحَرِّ مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ" را یاد می داد۔ بہ پنجشنبہ بست و یکم ذی القعدہ از آن مورد رحمت و دیارِ سعید مراجعت شد، بہ یکشنبہ ہشتم ذی الحجہ بہ منی و بہ دوشنبہ نہم ذی الحجہ بہ عرفات رفتیم و بہ پنجشنبہ دوازدہم ذی الحجہ (اوّل جون) بہ مکہ مکرمہ مراجعت شد و بہ شنبہ ہفدہم ذی الحجہ بہ جدّہ و بہ یکشنبہ بست و دوم ذی الحجہ در باخرہ بہ کراچی روانہ شدیم و بہ سہ شنبہ سیم ذی الحجہ بہ کراچی رسیدیم و بہ پنجشنبہ دوم محرم ۱۳۴۷ھ از کراچی بہ کوئٹہ روانہ شدیم و بہ جمعہ سوم محرم ۱۳۴۷ھ۔ ۲۲ جون ۱۹۲۸ء۔ بہ کوئٹہ رسیدیم۔

نوبتِ دوم بہ روز سہ شنبہ بست و نہم ذی القعدہ ۱۳۵۰ھ۔ ۱۵ اپریل ۱۹۳۲ء۔ از قاہرہ بہ سویس و از سویس بہ جدّہ روانگی شد بہ روز جمعہ دوم ذی الحجہ بہ جدّہ و ہمان روز تا عشا بہ مکہ مکرمہ رسید و بہ صباح عبد اللطاف با برادرِ عزیز و ملا عمر سلطانخیل خادم و مخلص قدیم ملاقات شد، عاجز نیت قِران کردہ بود۔ در مکہ مکرمہ با برادر طریقت صاحب نسبت و مودت مولوی سیف الرحمٰن ملاقات شد۔ سبحان اللہ چہ مبارک احوال داشتند درین نوبت وقوفِ عرفہ بہ روز جمعہ بود۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ۔ در مکہ مکرمہ از مجاہد شہیر و ولی کبیر سید احمد سنوسی و از پاک طینت و پاک مشرب مولانا ابو الفیض ابو الاسعاد عبد الستار صدیقی دہلوی مہاجر مکہ اجازت حدیث شریف حاصل کرد۔ تا پنجشنبہ پنجم ماہ صفر ۱۳۵۱ھ (دہم جون ۱۹۳۲ء) قیام در مکہ مکرمہ بہ خانۂ جناب شیخ احمد مجددی و فرزندان ایشان جناب محمد صادق و محمد حسن و محمد مدنی رحمہم اللہ ورضی عنہم بود، ملا عمر سلطانخیل نیز آن جا مقیم بودند عاجز اکثر بہ جائے حضرت ابو الشرف عبد القادر مجددی می رفت۔ چہ مبارک ایام و مبارک صحبتہا بودہ۔

لِكُلِّ شَيْءٍ إِذَا مَا تَمَّ نُقْصَانُ — فَلَا يُغَرَّنَّ بِطِيبِ الْعَيْشِ إِنْسَانُ

حضرت خال محترم محمد اسمٰعیل و عیال ایشان رحلت فرمودہ بودند۔ رَحِمَہُمَا اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُمَا، عاجز بر دکانے می رفت کہ جناب ایشان آن جا می نشستند و دعا ہا برائے ایشان می کرد۔ آخر بہ روز پنجشنبہ پنجم صفر این عاجز با برادرِ عزیز از مکہ مکرمہ بہ جدہ و بہ شنبہ ہفتمِ صفر از جدہ بہ سویس روانہ شدیم و بہ سہ شنبہ دہم صفر بہ سویس رسیدیم۔ و از آن جا در سیارہ بہ قاہرہ رفتیم۔

نوبتِ سوم بہ روز دوشنبہ بست و چہارم ذی القعدہ ۱۳۸۶ھ (۶ مارچ ۱۹۶۷ء) از دہلی در قطار بہ بمبئی و بہ یکشنبہ یکم ذی الحجہ از بمبئی بہ طیارہ بہ جدّہ روانگی شد۔ نماز صبح بہ اوّل وقت در مطار بمبئی و نماز پیشین در حرم محترم خواندہ شد۔ رفیق سفر شیخ عبدالباقی نو مسلم برادر زادہ برادر طریقت شیخ عبدالباری جوہری رحمہ اللہ بود۔ قیام در خانہ نور چشم بی بی سنیہ بود۔ بعد از سی و شش سال زیارت مسجد حرام نصیب شد۔ عجب صورتِ توسیع و تعمیر نو پیدا کردہ کہ بے ساختہ از برائے اولی الامور از دل دعا می بر آید۔ و افضل ترین کار ہا این شدہ کہ متصل بہ حرم محترم کسے را عمارت نیست۔ و تمام مسعیٰ مسطح و مسقف است و بالائے آن بسیار اعلیٰ و فراخ جائے است برائے نماز کہ آن ہم مسقف است۔ توسیع در مطاف ہم شدہ۔

چون کہ عاجز محتاج ہادی و دلیل نہ بود ارادہ کرد کہ پا پیادہ بہ عرفات رود۔ عبدالباقی رفاقت کرد یک جامہ برائے افتراش و یک برائے پوشش ہر یک گرفت و بہ روز یکشنبہ ہشتم ذی الحجہ (۱۹ مارچ) کہ یوم الترویہ بود بہ منیٰ روانہ شدیم۔ آن جا سہ نفر دیگر رفیق شدند۔ شب در میدانے آرام کردیم و بہ صباح قصدِ عرفات کردیم۔ نزدِ جبلِ رحمت در عریشے قدرے استراحت کردیم و باز بالائے جبل رحمت رفتہ دعا ہا کردیم۔ و بعد غروب الشمس از آن جا روانہ شدیم۔ شب در مزدلفہ آرام کردہ و سنگریزہا گرفتہ بہ صباحِ دہم بہ منیٰ رسیدہ و رمیِ جمرہ و باز اضحیہ کردہ در سیارہ بہ مکہ مکرمہ رفتہ طواف و سعی و حلق کردہ و بعد الاستحمام لباس پوشیدہ بہ منیٰ باز گشتیم و بہ روز پنجشنبہ دوازدہم ذی الحجہ نماز ظہر خواندہ و رمیِ جمار کردہ بہ مکہ مکرمہ آمدیم و بہ روز چہار شنبہ بست و پنجم ذی الحجہ (پنجم اپریل) نماز پیشین در حرم مبارک خواندہ برائے زیارت روضۂ منورہ عَلٰی صَاحِبِہَا اَلْفُ اَلْفِ صَلٰوۃٍ وَّتَحِیَّۃٍ در سیارہ بہ مدینۂ منورہ روانہ شدیم و نماز دیگر در وقت آخر در حرمِ مبارکِ نبوی خواندیم۔ آن جا در حارۃ الاغوات رباط حضرت شاہ محمد مظہر است۔ توسیع حرم شریف و تزئین بلدۂ مبارکہ را کہ تعلق بہ دیدار دارد عاجز چہ بیان کند۔ از باب النساء بہ جہتِ جنت البقیع شارع جدید کہ بسیار فراخ است ساختہ شدہ۔ در آخر این شارع رباط واقع شدہ است۔ عاجز بہ رباط رفت و ارادہ داشت کہ در طبق ثالث در حجرۂ قیام کند۔ لیکن حضرت الاخ محمد مظہر بن الشیخ احمد بہاء الدین بن حضرت الشیخ محمد مظہر قدس سرہ عاجز را مع رفیق وے بہ خانۂ خود بردند کہ در دائرۂ رباط واقع است و مسکن حضرت محمد مظہر قُدِّسَ سِرُّہٗ بود۔ پانزدہ شب آن جا قیام کردیم جناب محمد مظہر حفظہ اللہ تعالیٰ بہ نہایت محبت مہمانداری کردند۔ جناب ایشان دکان ــــــــ

عطّارہ دارند۔ بہ کسبِ حلال وذکرِ ذوالجلال مصروف اند۔ فَطُوبیٰ لَہٗ ثُمَّ طُوبیٰ لَہٗ۔ عاجز بعد الاشراق بہ کتب خانۂ رباط می رفت وآن جا الی الزوال بہ مطالعۂ کتب مشغول می بود۔ بہ روز پنجشنبہ دہم محرم ۱۳۹۷ھ بستم اپریل نماز دیگر در حرمِ مبارک خواندہ بہ جدّہ روانہ شدیم و بین العشائین بہ جدّہ رسیدیم وشب در قیام گاہ حجاج استراحت کردیم۔ بہ صباح کہ روز جمعہ بود عبدالباقی در طیّارہ بہ بمبئی روانہ شد۔ چون کہ از وجہ کثرتِ حجاج توفیق طواف عاجز نہ یافتہ بود لہٰذا مناسب دانست کہ طیّارۂ مرتجعہ را بگزارد وطواف بیت اللہ را از دست نہ دہد۔ اگرچہ فیما بعد برائے مراجعت تذکرۂ جدیدہ گرفتہ شود۔ طُوبیٰ لِمَنْ آثَرَ مَا یَبْقیٰ عَلیٰ مَا یَفْنیٰ لہٰذا عاجز بہ مکہ مکرمہ مراجعت کرد و نماز جمعہ در حرمِ شریف خواند و این نوبت عاجز در عمارت جناب شیخ محمد مدنی مجدّدی قیام کرد۔

محمد مدنی عجب پاک روش وصاف منش بود۔ ارتباط عاجز با ایشان بسیار قدیم بود۔ مرد آزاد و بے فکر بودند۔ ہرچہ پیش می آمد بہ صبر وشکر آن را بر داشت می کردند۔ چون ایشان را خبر رسید کہ عاجز در احوال حضرت خیرِ جہان قدس سرہ کتاب مقاماتِ خیر می نویسد، ایشان برائے آن کتاب نام تاریخی "سوانحِ ہادیِ کاملِ شاہِ ابوالخیر" تجویز فرمودند۔ چون کتاب بہ طباعت رسید، عاجز یک نسخہ بہ ایشان فرستاد۔ بسیار خوش شدند۔ ایشان برائے مقاماتِ اخیار نام "سوانحِ حیاتِ ابوالخیر" تجویز کردہ اند۔ این نام ہم تاریخی است۔ برائے ہر دو کتاب نہایت اعلیٰ نامہا تجویز کردہ اند۔ افسوس صد افسوس کہ ایشان را مرضِ قلب لاحق گشت ویکبارگی بہ روز دوشنبہ بست ونہم شعبان ۱۳۹۴ھ (۱۶ ستمبر ۱۹۷۴ء) در طائف رحلت نمودند وہمان روز در معلاۃ عند الآب والأخوین مدفون گشتند رَحِمَہُمُ اللّٰہُ وَرَضِیَ عَنْہُمْ —— عاجز در عمارت جناب محمد مدنی رحمہ اللہ تعالیٰ بست و شش روز قیام کرد۔ وصَبَاحًا۔ از ابتدائے نماز تہجد تا طلوع آفتاب۔ ومَسَاءً۔ از اذان نماز دیگر تا نماز خفتن۔ بہ طواف بیت اللہ المکرم مشغول می بود۔ وآخر وقت رسید کہ عاجز از اماکنِ مقدسہ بہ وطن مراجعت کند۔ عاجز بہ دوران قیامِ مکہ مکرمہ چند بار بہ زیارت آن مقامِ مُقدّس ہم مشرف شد کہ از صدہا سال بہ نام مولد النبی اشتہار دارد۔ عَمَّرَہُ اللّٰہُ تَعَالیٰ۔ عاجز بہ روز چہار شنبہ ہفتم صفر وہفدہم مئی بعد از نماز پیشین با نور چشم بی بی سنیّہ وپسرِ نومولودش حامد سلمہا اللہ از مکہ مکرمہ بہ جدّہ وعند الغروب از جدّہ بہ طیّارہ بہ بمبئی روانہ شد۔ عند الفجر بہ بمبئی رسید وسہ روز آن جا قیام کردہ بہ روز یکشنبہ یازدہم صفر وبست ویکم مئی بہ دہلی رسید۔ فَلِلّٰہِ الْحَمْدُ فِی الْأُولیٰ وَفِی الْأُخْرَیٰ۔

اِمامتِ عیدگاہِ دہلی

امامتِ عیدگاہِ دہلی از زمانِ شاہانِ مغلیہ وابستہ بہ خاندانِ حضراتِ ساداتِ کرام بود۔ فردِ آخرش سیّد طاہر حسن فرزند سیّد محمد بود کہ از حضرتِ خیرِ جہان قدس سرہ بیعت شدہ بود۔ بہ وقتِ تقسیمِ ہند چون در دہلی خونِ مُسلم ہَدر شدہ وے بہ پاکستان ہجرت نمود، واعظِ شیرین بیان مولانا احمد سعید دہلوی را پروردگار اجر ہا دہد کہ دران ایّامِ زد وخورد بہ خدمت وحفاظت عیدگاہ کمرِ ہمت

بست وازان روز امامت متعلق بہ ایشان شد۔ وفاتِ ایشان عند العشار الآخرہ بہ شب شنبہ چہارم جمادی الآخرہ ۱۳۷۹ھ چہارم دسمبر ۱۹۵۹ء شد رحمہ اللہ و بہ جائے ایشان فرزند کلانش مولوی محمد سعید امام عیدگاہ شد۔ شش سال امامت کرد بہ روز چہار شنبہ بستم شعبان ۱۳۸۵ھ۔ پانزدہم دسمبر ۱۹۶۵ء رحلت نمود رحمہ اللہ۔ بعد از وفات ایشان علماء و عمائدین و اعضائے مجلس اوقاف دہلی عاجز را برائے امامتِ عیدگاہ تجویز کردند۔ بنابر احوال زمانہ اگرچہ عاجز را تردد بود اما از وجہ اصرارِ بعض افرادِ گرامی قدر خالصاً للہ این خدمت را قبول کرد۔ وکان ذٰلک یَوْمَ الْاِثْنَیْنِ السَّابِعَ عَشَرَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ سنہ ۱۳۸۵ھ من الهجرة، العَاشِرَ مِنْ یَنَایِر سنہ ۱۹۶۶ء مِنَ الْمِیْلَادِ۔ واز روزے کہ عاجز امام عیدگاہ شدہ میلانِ عباد بہ آن جہت شدہ۔ عاجز در خطبہ و صلاۃ اختصار را ملحوظ می دارد۔ در ہندوستان عادت است کہ بعد الخطبہ دعا می کنند۔ درین امر عاجز را اشکالے پیش آمد کہ اگر دعا می کند سنت مبارکہ را از دست می دہد و اگر دعا نمی کند قلوب العباد را عطشان می ماند۔ پروردگار فضل فرمود و این خیال آمد کہ خطبۂ ثانیہ کہ مشتمل بر دعا است، برخے از دعا خواندہ۔ باواز بلند لفظ دعا نیز گفتہ دست تضرع دراز کردہ شود۔ پروردگار جل شانہ وعم احسانہ بہ لطف و کرم خود این صورت جمع را شامل در طریقۂ مسنونہ فرماید۔ باکریمان کارہا دشوار نیست۔

خطبۂ اولیٰ از عید فطر

اَللّٰهُ اَكْبَرُ (تِسْعَ مَرَّاتٍ) اَللّٰهُ اَكْبَرُ كَبِيْرًا وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ كَثِيْرًا وَسُبْحَانَ اللّٰهِ بُكْرَةً وَاَصِيْلًا۔ اَللّٰهُ اَكْبَرُ مَا اَشْرَقَتْ فِيْ صَبَاحِ هٰذَا الْيَوْمِ شَمْسُ الْمَسَرَّةِ، وَتَمَّ شَهْرُ الصَّوْمِ وَاسْتَعَدَّ وَفْدُ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ، وَلَبِسَ الْمُؤْمِنُوْنَ جَدِيْدَ الثِّيَابِ اِظْهَارًا لِجَمِيْلِ النِّعْمَةِ، سُبْحَانَ مَنْ اَوْجَبَ الْفِطْرَ فِيْ هٰذَا الْيَوْمِ وَحَرَّمَ الصِّيَامَ، اَحْمَدُهٗ وَاَشْكُرُهٗ عَلٰى جَمِيْلِ الْاِنْعَامِ وَاَتُوْبُ اِلَيْهِ وَاَسْتَغْفِرُهٗ مِنَ الذُّنُوْبِ وَالْاٰثَامِ وَاَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِيْكَ لَهٗ وَاَشْهَدُ اَنَّ سَيِّدَنَا مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ، حَمَلَةِ شَرِيْعَتِهٖ وَخَزَنَةِ اَسْرَارِهٖ اَمَّا بَعْدُ، فَيَا عِبَادَ اللّٰهِ اِنَّ مِنْ اٰدَابِ الْاِسْلَامِ الْمَشْهُوْرَةِ اِخْرَاجُ زَكَاةِ الْفِطْرِ حَسَبَ السُّنَّةِ الْمَاثُوْرَةِ وَاَوْجَبَ اَبُوْحَنِيْفَةَ عَلَى الْمُكَلَّفِ عَنْ نَفْسِهٖ وَاَوْلَادِهِ الصِّغَارِ وَخَادِمِهٖ وَوَلَدِهِ الْكَبِيْرِ اِذَا كَانَ مَجْنُوْنًا بِشَرْطِ اَنْ يَّمْلِكَ النِّصَابَ زِيَادَةً عَمَّا اَهَمَّ وَاَسْقَطَ عَنْهُ زَوْجَتَهٗ وَوَالِدَيْهِ اِلَّا عَلٰى سَبِيْلِ التَّبَرُّعِ وَتَجِبُ عِنْدَ بَاقِي الْاَئِمَّةِ عَلَى الْمُكَلَّفِ عَنْ نَفْسِهٖ وَعَنْ مَنْ يَلْزَمُهُ الْاِنْفَاقُ عَلَيْهِ بِشَرْطِ اَنْ يَّمْلِكَ زِيَادَةً عَنْ لَوَازِمِ مَنْ يَّوْمِهٖ وَقَدْرُهَا نِصْفُ صَاعٍ مِنَ الْحِنْطَةِ وَصَاعٌ مِنَ الشَّعِيْرِ وَمِنْ غَالِبِ قُوْتِ اَهْلِ الْبَلَدِ وَتَكْفِي الْقِيْمَةُ عِنْدَ الْاِمَامِ الْاَعْظَمِ، فَعَجِّلُوْا بِاِخْرَاجِهَا فَهِيَ مُطَهِّرَةٌ لِصِيَامِكُمْ وَاسْتَبْشِرُوْا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٍ مِنْهُ۔ رَبَّنَا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ۔

خطبۂ اولیٰ از عید الاضحیٰ

اَللّٰهُ اَكْبَرُ (تِسْعَ مَرَّاتٍ) اَللّٰهُ اَكْبَرُ كَبِيْرًا وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ كَثِيْرًا وَسُبْحَانَ اللّٰهِ بُكْرَةً وَاَصِيْلًا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ بَسَطَ لَنَا بِسَاطَ الْاُنْسِ وَالْمَحَبَّةِ وَقَبِلَ عَمَلَ حُجَّاجِ بَيْتِهٖ فَعَامَلَهُمْ مُعَامَلَةَ الْاَحِبَّةِ، اَحْمَدُهٗ وَاَشْكُرُهٗ وَاَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِيْكَ لَهٗ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَاَهْلِ بَيْتِهٖ اَجْمَعِيْنَ۔ وَبَعْدُ۔ قَدْ اَوْحَى اللّٰهُ فِي الْمَنَامِ اِلٰى اِبْرَاهِيْمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِذَبْحِ وَلَدِهٖ، فَهَمَّ فِيْ مِثْلِ هٰذَا الْيَوْمِ بِذَبْحِهٖ، فَنَزَلَ الْفِدَاءُ

واستبشر الله اكبر الله اكبر فصارت الاضاحي من ذلك الوقت مرغوبة وفضيلة مطلوبة، فاتبعوا فيها السنة
واستوجبوا فيها المنة فمن كانت له اضحية فليبدأ بها وليستقبل بها القبلة وليكبر الله وليقل، اللهم هذا
منك ولك اللهم تقبل مني كما تقبلت من ابراهيم خليلك ومحمد حبيبك، واول وقتها من صلاة العيد
لاهل الامصار ولاهل القرى من فجر هذا النهار، وينتهي وقتها بغروب شمس اليوم الثالث، ولا يبيع لحمها من
من اضحيته ولا يعطي الجزار شيئا في اجرته، عباد الله عظموا شعائر الله ومن يعظم شعائر الله فانها
من تقوى القلوب وتقربوا بضحايا كم فانها على الصراط مطاياكم وكبروا الله في ايام التشريق عقب
الصلاة ومن جاء من طريق فليرجع من اخرى لتكثر لكم الحسنات. ربنا آتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة
حسنة وقنا عذاب النار۔

خطبہ اُخریٰ از عیدین

الله اكبر (سبع مرات) لا اله الا الله والله اكبر ولله الحمد، الحمد لله حمدا
كثيرا والصلاة والسلام على حبيبه وصفيه ورسوله سيدنا محمد وعلى
آله واصحابه ابدا مجددا. وبعد. ايها الناس اتقوا الله في السر والعلن وذروا الفواحش ما ظهر منها وما
بطن واعلموا ان الله امركم بامر اناكم به شرفا وتكريما بقوله ان الله وملائكته يصلون على النبي
يا ايها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما۔ اللهم اجعل افضل صلواتك ابدا وازكى تحياتك سرمدا على سيد
المرسلين وخاتم النبيين سيدنا محمد وارض اللهم عن خلفائه الاربعة ابي بكر وعمر وعثمان وعلي وعن
البقية من العشرة المبشرة وعن الذين بايعوه تحت الشجرة وعن سبطيه الشهيدين القمرين المنيرين
الحسن والحسين وعن امهما فاطمة الزهراء وعن عميه المكرمين بين الناس الحمزة والعباس وعن سائر
الصحابة والقرابة والتابعين ومن تبعهم باحسان الى يوم الدين ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم
وتب علينا يا مولانا انك انت التواب الرحيم۔ عباد الله ان الله يامر بالعدل والاحسان وايتاء ذي
القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغي لعلكم تذكرون، اذكروا الله العظيم يذكركم واشكروه على نعمه
يزدكم وادعوه يستجب لكم ولذكر الله اعز واجل واكبر۔ الدعاء۔ اللهم انصر الاسلام والمسلمين
اللهم انصر جيوش الموحدين اللهم اهلك الكفرة والمشركين اللهم دمر اعداء الدين اللهم قاتل
الكفرة اهل الكتاب والمشركين الذين يجحدون آياتك ويكذبون رسلك ويصدون عن سبيلك
ويتعدون حدودك ويقاتلون اولياءك اللهم خالف بين كلمتهم اللهم زلزل اقدامهم اللهم
انزل بهم باسك الذي لا ترده عن القوم المجرمين اللهم منزل الكتاب ومجري السحاب وهازم الاحزاب
اهزم الكفار وانصر المسلمين عليهم اللهم انا نجعلك في نحورهم ونعوذ بك من شرورهم اللهم آمنا
في اوطاننا ولا تسلط علينا من لا يخافك ولا يرحمنا اللهم انصر من نصر دين محمد اللهم اخذل من خذل
دين محمد اللهم اصلح امة محمد اللهم ارحم امة محمد اللهم فرج عن امة محمد صلى الله عليه وسلم۔

زواج نکاح عاجز با امۃ القیوم دختر حافظ اشفاق الٰہی میرٹھی بہ یکشنبہ چہاردہم شوال ۱۳۴۵ھ ہفدہم اپریل ۱۹۲۷ء شد۔ زوجۂ حافظ اشفاق الٰہی بی بی زہرہ بنت العم ایشان بود۔ روزے حضرت والدہ صاحبہ بہ وے فرمودند اگر شما را پروردگار دختر عنایت فرماید من برائے زید آن را می گیرم، وے عرض کرد شما دعا فرمائید کہ حق تعالیٰ دختر عنایت فرماید، من بہ بسیار خوشی آن را می دہم، پروردگار بہ محرم ۱۳۳۲ھ ایشان را دختر عنایت کرد۔

حافظ اشفاق الٰہی بہ خدمت حضرت ایشان مکتوب نوشت و نام دریافت کرد۔ حضرت ایشان امۃ القیوم نام نہادند۔ بہ ماہ ربیع الاول ۱۳۳۲ھ حافظ اشفاق الٰہی و زوجۂ ایشان با دختر خود آمدند، حضرت والدۂ ماجدۂ دختر را نزدِ حضرت ایشان بُردند و اظہارِ خیال خود کردند، حضرت ایشان اتفاق فرمودند و ادعیۂ ماثورہ خواندہ دم کردند، حضرت والدۂ ماجدہ دستبند ہائے زرِ سرخ در دستہائے دختر نہادند و شیرینی تقسیم کردند۔

اولاد پروردگار عاجز را سہ پسر و شش دختر عنایت کردہ۔ ۱۔ ابو الفضل محمد۔ ۲۔ صفیہ۔ ۳۔ ابو تراب حامد۔ ۴۔ ابو الخیر احمد۔ ۵۔ سنیّہ۔ ۶۔ عطیّہ۔ ۷۔ نقیہ۔ ۸۔ زکیّہ۔ ۹۔ خیریہ۔ احوال ایشان مختصراً بیان کردہ می شود۔ بیان ابو الفضل محمد بہ آخر خواہد آمد۔

۲۔ بی بی صفیہ سلّمہا اللہ تعالیٰ۔ بہ شب جمعہ بست و چہارم ذی الحجہ ۱۳۵۶ھ۔ ۲۴ر فروری ۱۹۳۸ء در خانقاہ شریف دہلی متولّد شدہ۔ نام تاریخی امۃ الخیر بیگم است، عقدِ نکاحش بہ روزِ جمعہ سیزدہم ربیع الآخر ۱۳۷۹ھ با عزیزم عبد اللہ آغا فرزندِ اوسطِ حضرت برادرِ کلان شد، بہ ۲۷ر رمضان ۱۳۸۰ھ۔ ۱۴ر مارچ ۱۹۶۱ء۔ ولادت بی بی نجمہ شد و بہ ۲۵ر رجب ۱۳۸۲ھ۔ ۲۲ر دسمبر ۱۹۶۲ء ولادت بی بی کوکب شد۔ چون کہ در طبائعِ زوجین توافق نہ بود بہ جمعہ پنجم محرم ۱۳۸۵ھ۔ ہفتم مئی ۱۹۶۵ء۔ جدائی واقع شد و ازان روز بی بی صفیہ با ہر دو بنات نزد عاجز قیام دارد۔ سَلَّمَهُنَّ اللّٰهُ وَحَفِظَهُنَّ مِنْ كُلِّ مَكْرُوْهٍ۔

۳۔ ابو تراب حامد بہ ۲۳ر رمضان ۱۳۵۸ھ۔ ۶ر نومبر ۱۹۳۹ء۔ در خانقاہ شریف دہلی تولد نمود و ہمان روز اجر و ذخرِ آخرت گردید۔ و در گورستان مسلمین نزد کوٹلہ فیروز شاہ پیوندِ خاک گردید جَعَلَهُ اللّٰهُ بِمَنِّهٖ وَكَرَمِهٖ اَجْرًا وَّذُخْرًا لِاَبَوَيْهِ۔

۴۔ ابو الخیر احمد بہ دوشنبہ دوازدہم محرم ۱۳۶۰ھ۔ ۱۰ر فروری ۱۹۴۱ء۔ در خانقاہ شریف دہلی تولّد نمود و بہ سہ شنبہ بست و ششم صفر ۱۳۶۳ھ۔ ۲۲ر فروری ۱۹۴۴ء۔ داغِ مفارقت بر دل نہادہ بہ دار الجنان رخصت شد۔ جَعَلَهُ اللّٰهُ بِمَنِّهٖ وَكَرَمِهٖ اَجْرًا وَّذُخْرًا لِاَبَوَيْهِ۔

۵۔ بی بی سنیّہ سلّمہا اللہ تعالیٰ۔ بہ دہم ذی الحجہ ۱۳۶۱ھ۔ ۱۸ر دسمبر ۱۹۴۲ء۔ در خانقاہ شریف دہلی تولّد نمود و بہ شب سہ شنبہ دوم شوال ۱۳۸۵ھ۔ ۲۴ر جنوری ۱۹۶۶ء عقدِ نکاحش با محمد عابد فرزند نور محمد اللہ و الاشد۔ والدۂ محمد عابد امۃ الحی بنت حافظ اشفاق الٰہی است و نامش نیز نہادۂ حضرت ایشان است۔ دوکان حافظ نور محمد در صدر بازار دہلی بود و بعد از تقسیم ہند بہ کراچی رفت و بعد از مدتے بہ مکہ مکرمہ ہجرت کرد۔ فضل پروردگار است آنجا بہ عافیت و راحت می باشند۔ پروردگار بی بی سنیّہ را چہار اولاد عنایت کردہ۔

۱۔ حامد کہ بہ دوشنبہ چہاردہم رمضان ۱۳۸۶ھ۔ ۲۶ر دسمبر ۱۹۶۶ء متولّد شدہ۔ سَلَّمَهُ اللّٰهُ وَحَفِظَهٗ۔

۲ سلمیٰ بہ پنجشنبہ دوازدہم محرم ۱۳۸۸ھ - یازدہ اپریل ۱۹۶۸ء متولد شدہ۔ سلمہا اللہ وحفظہا۔
۳ اسماء بہ چہارشنبہ بست وہفتم جمادی الآخرہ ۱۳۸۹ھ - ۱۰ ستمبر ۱۹۶۹ء متولد شدہ۔ سلمہا اللہ وحفظہا۔
۴ عادل بہ یکشنبہ بست وچہارم جمادی الاولیٰ ۱۳۹۱ھ - ۱۸ جولائی ۱۹۷۱ء متولد شدہ۔ سلمہ اللہ وحفظہ
۶۔ بی بی عطیہ سلمہا اللہ تعالیٰ بہ سہ شنبہ پنجم محرم ۱۳۶۵ھ - ۱۱ دسمبر ۱۹۴۵ء - در خانقاہ شریف دہلی متولد شدہ، بہ شنبہ دوم ذی القعدہ ۱۳۸۴ھ - ۱۳ مارچ ۱۹۶۵ء - عقد نکاحش با مرزا محبوب بیگ فرزند مرزا فاضل بیگ شد۔ اولاً قیام محبوب بیگ در چاٹگام بنگال بود۔ بعد از فتنۂ بنگالیہا قیام ایشان در کراچی است — پروردگار بی بی عطیہ را پنج اولاد عنایت کردہ۔
۱ غوثیہ بیگم بہ پنجشنبہ ہفتم رمضان ۱۳۸۵ھ - ۲۰ دسمبر ۱۹۶۵ء متولد شدہ۔ سلمہا اللہ وحفظہا۔
۲ منصور بہ چہارشنبہ چہاردہم رجب ۱۳۸۷ھ - ۱۸ اکتوبر ۱۹۶۷ء متولد شدہ۔ سلمہ اللہ وحفظہ
۳ فوزیہ بیگم بہ سہ شنبہ بست وسوم شعبان - ۴ نومبر ۱۹۶۹ء متولد شدہ۔ سلمہا اللہ وحفظہا
۴ سعدیہ بہ سہ شنبہ سیزدہم ربیع الآخر ۱۳۹۱ھ - ۸ جون ۱۹۷۱ء متولد شدہ۔ سلمہا اللہ وحفظہا
۵ ارشد بہ چہارشنبہ سیزدہم شعبان ۱۳۹۳ھ - ۱۲ ستمبر ۱۹۷۳ء متولد شدہ۔ سلمہ اللہ وحفظہ
۷۔ بی بی نقیہ سلمہا اللہ تعالیٰ بہ چہارشنبہ ہشتم محرم ۱۳۶۸ھ - ۱۰ نومبر ۱۹۴۸ء - در خانقاہ شریف دہلی متولد شدہ۔
۸۔ بی بی زکیہ سلمہا اللہ تعالیٰ بہ جمعہ چہاردہم محرم ۱۳۷۰ھ - ۲۷ اکتوبر ۱۹۵۰ء در خانقاہ شریف دہلی متولد شدہ۔
۹۔ بی بی خیریہ سلمہا اللہ تعالیٰ بہ چہارشنبہ بست ونہم شعبان ۱۳۷۵ھ - ۱۱ اپریل ۱۹۵۶ء - در خانقاہ شریف دہلی متولد شدہ

۱۔ نورِ چشم لختِ جگرم ابوالفضل محمد سلمہ اللہ وحفظہ۔
ولادت برخوردار بہ جمعہ سیزدہم شعبان ۱۳۵۵ھ - ۳۰ اکتوبر ۱۹۳۶ء - در خانقاہ شریف دہلی شد عاجز درج ذیل تاریخی قطعہ گفتہ۔

محمد ابوالفضل جلوہ نمود	منوّر زروے چشم وجانم قوی
جگر گوشۂ زید و نورِ بصر	ابوالخیر جدّش شہ دہلوی
بہ باغ عمر[۱] میوۂ نورس است	بہ گلزار احمد[۲] گلِ معنوی

---

[۱] جدِّ عاجز قدس سرہ۔ [۲] حضرت مجدد قدس سرہ۔

الٰہی نگہ دار ویرا مدام — زآفاتِ دینی و ہم دنیوی
چو تاریخِ میلاد جستم ز دل — ملک گفت "خورشیدِ مصطفوی"

عاجز نام ایشان از وجہ مناسبتِ محمد بن زید بن عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہم محمد نہادہ است و کنیت ابوالفضل، جَعَلَہُ اللّٰہُ تَعَالٰی بِمَنِّہٖ وَکَرَمِہٖ مِنْ اَھْلِ الْفَضْلِ وَالْکَمَالِ۔

درحصولِ طبِ جدید سعی کردند وکامیاب شدند، از چار سال در حجاز مقدس موظف اند۔ چون بہ ۱۳۹۱ھ نوبتِ اوّل بہ آن ارضِ مبارکہ رسیدند، عُمرہ کردند و معًا برائے حصولِ سعادتِ دارین قصدِ زیارت روضۂ مقدسہ کردند، عَلٰی صَاحِبِہَا اَفْضَلُ الصَّلٰوَاتِ وَاَزْکَی التَّحِیَّاتِ۔ چون عاجز را اطلاع این امر شد از بس مسرور گشت، وَفَّقَہُ اللّٰہُ تَعَالٰی لِمَرْضَاتِہٖ وَجَعَلَہٗ مِنْ خَیْرِ عِبَادِہٖ، در ۱۳۹۲ھ با زوجۂ خود بی بی مسرت حج کردند وامسال در ۱۳۹۴ھ حج دوم بہ نصیبِ ایشان شدہ۔ فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ سُبْحَانَہٗ عَلٰی ذٰلِکَ۔ در سلسلۂ شریفہ داخل شدہ اند۔ پروردگار ایشان را توفیق دہد کہ از لطائفِ مبارکہ مستفید شوند و علم و ہنر آباء و اجداد را حاصل نمایند۔

ازواج و اولاد

نکاح ایشان با بی بی خدیجہ دختر حافظ محمد اسحاق بن محمد صدیق ساکن صدر بازار میرٹھ بہ شنبہ بست و دوم شعبان ۱۳۸۷ھ - ۲۵ نومبر ۱۹۶۷ء انعقاد یافتہ۔ ولادت خدیجہ سلمہا اللہ بہ جمعہ بست و یکم محرم ۱۳۷۰ھ - ۳ نومبر ۱۹۵۰ء در میرٹھ شد۔ والدش بہ عاجز مکتوب ارسال کرد واستفسار نام کرد۔ عاجز خدیجہ تجویز کرد۔ چون نکاح برخوردار سلمہ اللہ باوے شد عاجز ویرا بہ مسرت نامید تا در احترامِ نام حضرت بی بی خدیجہ رضی اللہ عنہا تقصیرے نیاید وَجَعَلَہُمَا اللّٰہُ سَبَبًا لِلْبَہْجَۃِ وَالْمَسَرَّۃِ۔ حق تعالیٰ ایشان را چہار اولاد عنایت کردہ، سَعد، ہُدیٰ، اَنَس، ہُما۔

۱۔ سعد بہ جمعہ چہارم ماہ ربیع الآخر ۱۳۸۹ھ - ۲۰ جون ۱۹۶۹ء متولد شد و بہ شب یکشنبہ بشتم ماہ قمری و بست و دوم ماہ شمسی عیسوی بہ جنت شتافت، بہ شب جنازہ اش نہادہ بود کہ بر زبان عاجز این چند شعر آمد۔

جانِ من جانانِ من سعدِ سعید — روحِ من ریحانِ من از من رمید
روزِ اوّل کرد شادم از قدوم — روزِ دوم طائرِ روحش پرید
حیف آن پاکیزہ جان نازک بدن — چون ردائے خاک بر رویش کشید
اِنْتَبِہْ یَا زَیْدُ عَمَّا اَنْتَ فِیْہِ — یَفْعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَاءُ مَا یُرِیْد
ہر کہ جامِ وصل می نوشد دمے — جامِ فرقت سالہا خواہد چشید
رُو بہ درگاہ خدا آرائے حزین — اِنَّہٗ بَرٌّ رَؤُفٌ بِالْعَبِیْد

ہر کرا خواہد نوازد بے حساب — رحمتش را نے نہایت نے عدید
ہان دعائے خیر کن بہرِ پسر — تا نہ بیند مثلِ این حزنِ شدید
آن ابوالفضل محمد صاف کیش — بخشدش صبر و دہد اجرِ مزید
ہم عطا فرمایدش نعم البدل — روز ہایش جملہ باشد روزِ عید
سالِ این ناسات شد از خود رقم — "وائے زخمِ سعدِ شیرین جدید"

۲۔ ہدیٰ سلمہا اللہ تعالیٰ بہ دو شنبہ ہفدہم ربیع الآخر ۱۳۹۰ھ۔ ۲۲ جون ۱۹۷۰ء متولد شد پروردگار جل شانہ در عمرش برکت دہد و خوش نصیب و صالحہ فرماید۔

۳۔ انس سلمہ اللہ تعالیٰ۔ ولادت برخوردار بہ شنبہ ششم رجب ۱۳۹۱ھ۔ ۲۸ اگست ۱۹۷۱ء شدہ، کہ ششم سنبلہ ۱۳۵۰ھ شمسی ہجری بود۔ عاجز این نورِ چشم را بہ نامِ خدمتگارِ خاصِ سردارِ کل کائنات صلی اللہ علیہ وسلم حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ موسوم کردہ۔ رحمتِ عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم برائے خدمتگار خود دعا کردند: اَللّٰھُمَّ اَکْثِرْ مَالَہٗ وَوَلَدَہٗ، عاجز از مولائے لطیف و کریم خود پر امیدا ست کہ وے این غلام را کہ ہمنام خادم سردارِ کل جہان است صلی اللہ علیہ وسلم بہ برکت این ہمنامی شاملِ سعادت دینی و دنیوی فرماید۔ باکریمان کارہا دشوار نیست۔ از خوانِ کریمان بہ اولش خوران نصیبہ می باشد۔ وَلِلْاَرْضِ مِنْ کَاْسِ الْکِرَامِ نَصِیْبٌ۔

۴۔ ہما سلمہا اللہ تعالیٰ، بہ روز شنبہ بست و شش محرم ۱۳۹۵ھ کہ ہشتم فروری ۱۹۷۵ء و نوزدہم دلو ۱۳۵۳ھ شمسی ہجری بودہ در اُم القریٰ متولد شد۔ پروردگار در عمرش برکت دہد و خوش نصیب و صالحہ فرماید۔

ہنوز این کتاب طبع نہ شدہ بود کہ ع ہمائے اوجِ سعادت بہ دامِ ما افتاد۔ لہٰذا نام این نور الابصار زیب تحریر یافت۔

عاجز سلسلۂ نسب را از روئے آن تحقیق کہ در مقدمہ گزشتہ از نورِ چشم انس تا امام الاعدلین حضرت عمر رضی اللہ عنہ کہ دارائے چہل و پنج نام است در ہفت شعر نظم کردہ۔ انشاءً للفائدہ می نویسد۔

انس بوالفضل و پس زید و ابوالخیر و عمر تا بان — سعید و بوسعید و پس صفی القدر و الاشان
عزیز القدر و علیسیٰ، سیف دین معصوم و شہ احمد — سپس عبد الاحد حق بین، زین العابدین حق دان
دگر عبد الحی و شیخ محمد پس حبیب اللہ — رفیع الدین نصیر الدین سلیمان یوسفِ دوران
سپس اسحاق و عبد اللہ شعیب احمد دگر یوسف — شہاب الدین و نور الدین نصیر الدین و محمود آن
سلیمان و دگر مسعود و عبد اللہ کہین واعظ — چو عبد اللہ مہین واعظ ابوالفتح آن بحر خشان
دگر اسحاق و ابراہیم و ناصر باز عبد اللہ — عمر پس حفص و عاصم پور عبد اللہ صحابی دان
ختام این نسب نامہ امام الاعدلین آمد — عمر فاروق بین الحق والباطل شہِ خوبان

عاجز دعا می کند کہ این گلزار خیر جہان از جمیع فتن و حوادث محفوظ ماند و سعادت دین و دنیا بہ نصیب ہر یک شود۔ ذَکَرًا کَانَ اَوْ اُنْثٰی، صَغِیْرًا کَانَ اَوْ کَبِیْرًا۔

درفصل سوم واقعۂ یک پادری وزن وے گزشتہ کہ حضرت ایشان بہ آنہا گفتند "بندگان خدارا نام خدانشان می دہم" اگرچہ عاجز سیہ کار و تبہ حال است، امّا وراثۂ این شغل بوے رسیدہ اگرچہ قاصر است امّا سائر است کسے گفتہ وخوش گفتہ۔ فَتَشَبَّهُوا اِنْ لَمْ تَكُونُوا مِثْلَهُمْ اِنَّ التَّشَبُّهَ بِالْكِرَامِ فَلَاحٌ

عاجز نیز طالبانِ حق را نام پاک وے نشان می دہد۔ واز افغانستان وہندوستان بعض افراد را اجازت تعلیم نیز دادہ، ازان جملہ بعض پاک ضمائر رحلت کردہ اند وبعض دیگر مصروف کار اند۔ پروردگار عاجز را وآن ہمہ را اخلاصِ نیت وَالتَّوفِيقَ لِمَا يُحِبُّهُ وَيَرْضَاهُ عنایت فرماید۔

اے مدّعی کہ می گزری برکنارِ آب | مارا کہ غرقہ ایم نہ دانی چہ حالت است
زین در کجا رویم کہ ما را بہ خاکِ او | ادرا بہ خون ماکہ بریزد عجالت است
گر سر قدم نہ می کنمش پیشِ اہلِ دل | سر بر نہ می کنم کہ مقامِ خجالت است
جز یادِ دوست ہرچہ کنی عمر ضائع است | جز سر عشق ہرچہ بگوئی بطالت است
مارا دگر معاملہ باہیچ کس نہ ماند | بیعے کہ بے حضورِ تو کردم اِقالت است
سعدی بشوے لوحِ دل از نقشِ غیرِ دوست | علمے کہ رہ بہ حق نہ نماید جہالت است

عاجز گوید وقتِ اختتام این سفرِ کریم بہ سر رسیدہ، شکر است مر پروزدگار را کہ وے توفیق تحریر این کتاب داد، این عاجز مستمند شجرۂ حضرات نقشبندیہ را نظم کردہ است ومناسب معلوم می شود کہ بہ ذکر مبارکِ آن بزرگوران این کتاب را ختم کند۔ لَعَلَّ اللّٰهَ يَرْزُقُنِيَ الصَّلَاحَ۔

شجرۂ شریفہ نقشبندیہ

الٰہی بہ نامت چہ نامیست آن | کلیدِ درِ رحمتِ بیکران
الٰہی بہ سردارِ کُل کائنات | جنابِ محمّد علیہ الصّلات
الٰہی بہ آن کانِ صدق و صفا | ابوبکر صدیق رض، رمز وفا
الٰہی بہ سلمانِ خیر و صفی | کہ شُد داخلِ آلِ پاکِ نبی
الٰہی بہ قاسم امامِ طریق | منارِ ہُدیٰ نورِ چشمِ عتیق
الٰہی بہ آن جعفرِ ذی نسب | کہ وے راست صادق مبارک لقب
الٰہی بہ آن محوِ انوارِ دید | شہِ عارفان خواجہ بایزید
الٰہی بہ شُربِ شہِ بوالحسن | کہ سرشار بُد از شرابِ کہن
الٰہی بہ دانائے رمزِ خفی | بہ مُلکِ بقا میرِ بُو علی
الٰہی بہ آن یوسفِ پُر ضیا | کہ ہمدان از وگشت مُلکِ صفا
الٰہی بہ آن خواجۂ خواجگان | شہ عبدِ خالق اِمامِ جہان
الٰہی بہ آن عارفِ بے مِثال | گزو ریو گرشد محطّ الرّجال
الٰہی بہ محمودِ عالی مقام | کہ انجیر فغنہ ازو یافت نام

الٰہی بہ خواجہ عزیزان علی — زکویش بخیزد ہزاران ولی
الٰہی بہ بابائے روشن ضمیر — محمد بہ سماس بدرِ منیر
الٰہی بہ آن شہسوارِ کمال — بہ سوخار سید امیرِ کلال
الٰہی بہ داروئے ہر دردمند — امام الطریقہ شہِ نقشبند
الٰہی بہ عطار دین را علا — معطر ازو گشت بزمِ صفا
الٰہی بہ یعقوبِ دانائے راز — کزو چرخ شد بر فلک سرفراز
الٰہی بہ احرارِ عرفان پناہ — زہے ناصرِ دین عبید الٰہ
الٰہی بہ آن کاملِ بے نظیر — محمد بہ دردیش گشتہ شہیر
الٰہی بہ زاہد محمد ولی — کہ بُد واقفِ رمزہائے خفی
الٰہی بہ آن مرشدِ خاص و عام — بہ خواجہ کہ امکنگ دارد مقام
الٰہی بہ آن فانیِ بحرِ نور — کہ باقی است مشہور نزدیک و دور
الٰہی بہ آن شیخ احمد ہمام — مجدد ز الفِ دوم شد امام
الٰہی بہ معصومِ والا تبار — عجب زیب بخشید آخر بہ کار
الٰہی بہ آن سیف دنیا و دین — طراوت ازو یافت شرعِ متین
الٰہی بہ آن سیدِ پاک ذات — چہ نورِ محمد ستودہ صفات
الٰہی بہ آن طائرِ لامکان — حبیب الٰہ مظہرِ جانِ جان
الٰہی بہ آن عبدِ اللہ ولی — ملقب بہ شاہ غلامِ علی
الٰہی بہ اخلاصِ آن بوسعید — کہ شد غرقِ انوار در روزِ عید
الٰہی بہ نیروے عالی ہمم — شد احمد سعید آن امامِ حرم
الٰہی بہ اسرارِ صاحب نظر — کہ وے نام دارد محمد عمر
الٰہی بہ غواصِ بحرِ یقین — ابوالخیر عبد الٰہ محیِ دین
الٰہی بہ این پاک مردانِ خویش — کہ بودند از عشقِ تو سینہ ریش
دلِ بوالحسن زید را رہ نما — ز لطفت درِ فیض بر وے کشا
الٰہی کرم کن برین مستجیر — گناہش ببخشا و عذرش بذیر
مبین سوئے اعمالِ ناگفتہ حال — ببین رحمتت را تو اے ذوالجلال
ولائے کہ دارد بہ خاصانِ تو — بیامرز یک ز عصیانِ او
دلِ تیرہ اش را تو پُر نور کن — ز جامِ مئے عشق مخمور کن
بہ یمنِ ظلال و بہ نورِ صفات — رسد تا مجالِ تجلیِ ذات
چنان مست گردد در اوجِ حضور — کہ از بے شعوری نماند شعور

بروزِ جمعہ بست و ششم ذی الحجہ ۱۳۹۴ھ۔ دہم جنوری ۱۹۷۵ء کہ دوم جدی ۱۳۱۵ھ بودہ۔ عاجز از تالیف این کتاب فارغ گشت، فالحمد للہ اولاً و آخراً والصلاۃ والسلام علیٰ سیدنا محمد و علیٰ آلہٖ و اصحابہٖ اجمعین۔